AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

föld

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

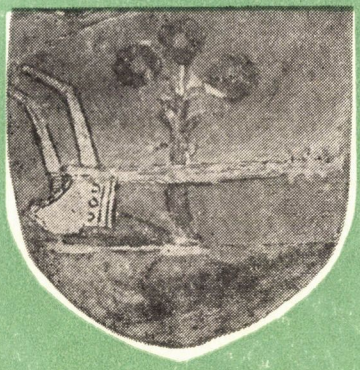

XX. ÉVFOLYAM

1978. 1—2. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Budapest XIV., Városliget. Vajdahunyad-vár

Főszerkesztő: HOFFMANN TAMÁS

Felelős szerkesztő: GUNST PÉTER

Szerkesztő bizottság:

DONÁTH FERENC, GAÁL LÁSZLÓ, KISS ALBERT, MAKKAI LÁSZLÓ, SIPOS GÁBOR, SZABAD GYÖRGY, SZÉKELY GYÖRGY, SZUHAY MIKLÓS, TÁLASI ISTVÁN, WELLMANN IMRE

TARTALOM

Mickun Nyina: A Mesta bírságai 1
Perjés Géza: Jelentés az 1728. évi adóösszeírás gépi feldolgozásáról 11
Szilágyi Miklós: A halászat jelentősége a paraszti önellátásban és árutermelésben 81
Irena Kostrowicka: A mezőgazdasági termelés és technika változásai a Lengyel Királyságban az iparosítás első korszakában (1815—1864) 101
Virágh Ferenc: A mezőgazdaság tőkés átalakulásának kezdetei Békés megyében és a mezőgazdasági munkásság körülményei 116

KÖZLEMÉNYEK

Molnár Ambrus: A dézsma és a kilenced beszedése Békés megyében a XVI. században 142
Oláh József: A geszti uradalom XVIII. századi számadásai 153
Kávássy Sándor: Földbirtokosok és bérlők Szatmár egyében az 1895. évi mezőgazdasági statisztika tükrében 164
Várhidy Imre: Adatok a Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet szerepéről a főváros tejellátásában (1883—1916) 172
Kóczián Géza—Szabó László Gy.: Nagyatád egy kertészgazdaságának leírása, agrobotanikai értékei és géntartalékai 181

ADATTÁR

Domokos Pál Péter: Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása, 1703. II. rész 198

VITA

Pataky Ernő: Néhány észrevétel Gunst Péter: Az iparosodás hatása Nyugat- és Kelet-Európa mezőgazdaságára a XIX—XX. században c. tanulmányára ... 283
Molnár László: A magyarországi dámvad, Cervus (Dama) Linné, 1758 múltja 286
Fügedi Erik: Beszámoló a XVIII—XIX. századi háztartás- és családszerkezettel foglalkozó két tanulmány vitájáról 292

KÖNYVTÁRA

N. MICKUN

A MESTA BÍRSÁGAI*

A Mesta által a parasztságra rótt adóterhek nagyságát nem érthetjük meg, ha nem ismerjük a XVIII. század végi spanyol parasztcsaládok kiadásait. Sajnos, olyan jellegű kutatás, amely pontos elképzelést nyújtana számunkra az adott kérdésről, még nem létezik. A nagy spanyol felvilágosító, közgazdász és államférfiú, Campomanes által összeállított és Madridban 1784-ben kiadott „Memorial de la Ley agraria" – melynek célja a spanyolországi agrárviszonyok feltárása volt – teljes egészében a parasztok panaszait tartalmazza: panaszkodnak a járadék mértéktelenül magas voltára, állandó növekedésére. A spanyol paraszti családok kiadásainak oroszlánrészét pedig a járadék jelentette. Az ismert spanyol felvilágosító, közgazdász és közéleti férfiú, Jovellanos szavai szerint Sevilla körzetében 1760-tól 1780-ig a járadék megkétszereződött.[1] Máshelyütt (Tablade) a bérleti díj 30 esztendő alatt fanegánként[2] 50 reálról 180 reálra növekedett.[3] A járadék mértékéről és arról, milyen terhet jelentett az a lakosság számára, ítéletet alkothatunk magunknak az alábbi két példa alapján. Dominguez Ortiz idézi egy dokumentum két adatát, amelyek szerint Villamañan községben 1785-ben a 80 paraszt közül 73-nak egyetlen szem gabonája sem maradt azután, hogy kifizette a bérleti díjat.[4] Hasonló volt a helyzet Fotiberos városkában, amelyre vonatkozóan – szerencsés véletlen folytán – adatokat találunk mind Canga Argüellesnál, mind a Cortesek rendkívüli és rendszeres üléseiről készített jegyzőkönyvekben az 1810–1814. évekre vonatkozóan.

Canga Argüelles adatai szerint Villamañan városka (Avila) 480 000 r búzát és árpát termelt, 325 000 r bérleti díjat fizetett, 76 800 r-t fordított a vetésre és az aratásra.[5] Ha leszámítjuk a tizedhez szükséges 48 000 r-t, akkor a parasztoknak 30 000 r maradt.

Eleve feltételezhetjük, hogy ez az összeg teljes egészében elment a földesúri szolgáltatások teljesítésére és az állami adókra. Lazerna Cortes-képviselő számításai teljes mértékben igazolják feltevésünket. Lazerna egyenként felsorolja Fontiberos parasztságának kiadásait, összegezi azokat és így ír: „Szembetűnő, hogy nekik (azaz a parasztoknak, N. M.) semmi sem marad a megélhetésre és az állami adók befizetésére".[6]

*A Mesta a vándorlegeltetéses juhok tulajdonosainak szövetsége volt. A Mesta nagy szerepet játszott Spanyolország gazdaság- és elsősorban agrártörténetében. L. részletesebben: Századok, 1964. 1–2. sz.; Agrártörténeti Szemle, 1972. 3–4. sz.

[1] *G. M. de Jovellanos:* Ynforme de la Ley agraria. Madrid 1795. 40.

[2] Fanega – a jelen esetben területi mértékegység, amely megfelel 14,5 ar-nak.

[3] *M. Artola:* Los Origenes de la España Contemporánea, Madrid 1959. 70. l.

[4] *A. Dominguez Ortiz:* La sociedad Española en el siglo XVIII. Madrid 1955. 288. l.

[5] *Canga Argüelles:* Diccionario de Hacienda, para el uso de los encargados de la suprema dirección de ella. London 1826. I–V. k. II. k. 324–5 l.

[6] Diario de sesiones de las Cortes Generales y Extraordinarias 1810–1813. I–IX. k. II. k. 1305. l. 1811. június 22-i ülés.

Ezeknek a számításoknak a fényében egyáltalán nem tűnik túlzásnak az, amit Jovellanos ír: „Vannak olyan körzetek, ahol a paraszt csak a kis háztájijának köszönheti, hogy megél, és ahol ezen forrás nélkül képtelen lenne elviselni a járadék terheit . . . Vannak olyan körzetek, ahol csak a gyümölcs, a zöldség, a tyúk, a tojás, a tej és hasonló termények alkotják a paraszt egyetlen jószágát . . . "[7]

A járadék azonban – akármilyen mértéktelenül magas is volt – nem egyetlen teherként nehezedett a paraszt vállaira. Nagy súllyal nehezedtek rá a földesúri szolgáltatások. Ezek nem voltak egyformák a különböző helységekben, viszont olyan nagyszámúak, hogy nincs is értelme a felsorolásnak. Csupán néhány alapvetőt neveznénk meg, amelyek mindenütt ismeretesek voltak: ilyenek pl. a laudemia, a tized, tercias reales, amelyek a tizednek mintegy 2/9–3/9 részét alkották stb.; továbbá az alcabala néven ismert – más országokban ismeretlen – súlyos adó. Ezt minden egyes adásvételi ügyletnél fizetni kellett, és a cientos-szal együtt a termék árának a 4–14%-át tette ki.

Mégis, akármilyen nehéz is volt az apró földdarabok tulajdonosainak vagy bérlőinek a helyzete, ők – a spanyol parasztság földtelenségét látva, akiket vagy a földbirtokosok, vagy a Mesta üldözött el földjükről – még mindig szerencséseknek voltak mondhatók. Azonban még az ilyen „szerencse-fia" számára is – mivel állandóan a tönkremenés határán állott – a legkisebb váratlan kiadás is végzetessé válhatott. Ilyen kiadást jelenthettek a Mesta bírságai. A Mestával foglalkozó egyetlen – Klein amerikai gazdaságtörténész tollából származó – munka sokat foglalkozik azokkal az adókkal, amelyeket elsősorban a városok róttak a Mestára, de – néhány sortól eltekintve – semmit sem ír azokról a bírságokról, amelyekkel a Mesta terhelte meg a lakosságot. Ugyanakkor a források arról tanúskodnak, hogy ezek a bírságok igen jelentősek voltak, és súlyos teherként nehezedtek a parasztságra.

1. Az alcaldes mayores entregadores jelenlétében szedett bírságok

Már sok szó esett azokról a bajokról, amelyeket a Mesta okozott a kasztíliai koronához tartozó területek lakosságának (Spanyolország összlakosságának több mint 70%-a élt itt), elsősorban a parasztságnak. A bajok elsősorban abból származtak, hogy elfoglalták a parasztok által használt közösségi legelőket, ill. közvetlenül kisajátították a paraszti lakosságot. Súlyos teherként nehezedtek a lakosság vállaira a Mesta által kirótt bírságok is, amelyekről – éppúgy, mint a parasztság kisajátításáról – eddig még egyetlen történetírói munka sem jelent meg.

A Mesta saját joghatósággal rendelkezett, azaz bíró és panaszos is volt. Már önmagában ez is biztosította számára valamennyi olyan per megnyerését, amely a Mesta tagjait érintő ügyekben folyt. A tagokat a Mesta-bírák óriási hada védelmezte. Feladatuk – funkcióik különbözősége ellenére – egy volt: védelmezni a Mesta törvényerővel bíró „jogait", azaz privilégiumait. Bennünket a jelen tanulmányban elsősorban azoknak a Mesta-bíráknak a tevékenysége érdekel, akiknek a Mesta által kirótható bírságok többsége esetében jelen kellett lenniök a paraszt megbüntetésénél. Ezek voltak a Mesta utazó bírái, azaz az ún. alcaldes entregadores, akiknek a teljes címe a következő volt: alcaldes mayores

[7] *Jovellanos:* i. m. 81.l.

entregadores de mestas y cañadas.[8] 1568-tól 1721-ig állandóan négy fő töltötte be ezt a tisztséget, akiket kétévenként jelölt ki a Mesta elnöke a jogtudósok soraiból.[9] 1721-től kezdve a királyi kamara jelölt személyeket az adott tisztre.[10] E tisztségviselők testületét (audiencia) hat fő alkotta, beleértve az írnokot, az alguacilokat (rendőrszolgák), stb. Őket a Mesta-tagok választották.

A jelen tanulmányban az alcaldes entregadores XVIII. századi testületi tevékenységét vizsgáljuk, mivel a rendelkezésünkre álló forrásanyagok az adott korra vonatkozóan jól tükrözik kiváltságaikat.

Az audiencia szokásos, általában 30 napos üléseire évente kétszer került sor, mindig az adott tartomány vagy körzet székvárosában. Utazásaik során az entregadores szintén tartottak audienciát. Ezek 20 napig is eltartottak.

Az alcaldes entregadores funkcióit az 1757. évi instrukciók ama kifejtéséből ismerjük, amelyik – a Mestára vonatkozó egyéb anyagokkal együtt – az általunk feltételesen „Memorial az Egyezségről"-nek nevezett kétkötetes forráskiadásban jelent meg nyomtatásban.[11] Az alcaldes entregadores feladata mindenekelőtt az volt, hogy felkeressék és felmérjék a cañadéket, és bírságot rójanak ki az esetben, ha azokat elfoglalva találták. Egyben meg kellett parancsolniuk, hogy szántsák fel a földet és etessék fel a jószággal mindazt, ami ott termett.[12] Ezzel azonban egyáltalában nem merültek ki az alcaldes entregadores funkciói. Kötelességük volt eljárást kezdeményezni és folytatni, ha a Mesta jószágállománya által átjárásra használt közösségi legelőket elfoglalták vagy bevetették.[13] A Mestának „jogában állt", hogy a földközösségek tagjaival egyenlően használhassa a közösségi legelőket. A XVI. század végén, azért, hogy minél több legelővel rendelkezhessék, a Mesta olyan törvényt hozatott, amely majdnem teljesen megtiltotta a földek felszántását. Csak kivételes esetekben adott engedélyt a szántásra az ország legfőbb szerve, a kasztíliai tanács, de az is csak akkor, ha a szavazatok aránya 2/3 volt. A vonatkozó törvények betartására is az alcaldes entregadores tartoztak ügyelni. Kötelesek voltak „kivizsgálni minden olyan esetet, amikor földet felszántottak és arra a castiliai tanács nem adott engedélyt. Ilyen esetekben ítéletet is ők hoztak."[14] Sőt, mi több: a Mesta jogosultnak tartotta magát arra, hogy tiltakozzék a földek felszántása ellen azokban a helységekben is, ahol a nyájai meg sem fordultak. Így pl. az alcaldes entregadores kötelessége volt „vizsgálatot folytatni a szántások és az új vetésterületek ügyében még akkor is, ha a királyi nyáj[15] nem is járt át azon a területen, amelyen ez történt".[16]

[8] Quaderno de Leyes, y privilegios del Honrado Concejo de la Mesta. Madrid 1731. P. 2. § VII. p. 260. Mesta-privilégiumok 1730-ban kiadott gyűjteménye. E privilégiumok a törvény erejével bírtak. A Mesta az állattenyésztők és a pásztorok gyűlése. A cañadék speciális átjárók, amelyeket az állatok terelésénél használtak. Szélességük elérhette a 90 varát is (1 vara = 83,5 cm).

[9] Quaderno, P. 2. tit. LII. § II. p. 259.

[10] Uo. Real Provisión a Consulta del Consejo de . . . 1721., 259–60. l.

[11] Sumario de la instrucción de los Alcaldes mayores entregadores y sus audiencias. Memorial de Concordia, II. k. 184, Madrid 1783.

[12] Uo. ff. 187–88.

[13] Uo. f. 188.

[14] Uo.

[15] A XIV. századtól kezdve így nevezték a királyság egész nyáját – a király kinyilvánította, hogy az ő védnöksége alatt állnak.

[16] Instrucción . . . Memorial de Concordia, t. II, f. 188.

A Mesta privilégiumait megsértők ellen folytatott harc alapvető módszere a bírság volt. A bírság behajtása fejében az alcaldes entregadoresnek jogukban állt tárgyakat zálogként lefoglalni, azokat eladni, a nem fizetőket letartóztatni, míg a helyi bírák kötelessége volt az, hogy az ilyen „bűnösöket" börtönbe küldjék. Az alcaldes entregadoresnek jogukban állott testi fenyítést is alkalmazni a nem fizetőkkel szemben.[17]

A bírságok mértékéről és jellegéről igen érdekes dokumentumok nyújtanak tájékoztatást, amelyeket a birtokunkban levő forrásokban találtunk. E dokumentumok tulajdonképpen jelentések, amelyeket az alcaldes entregadoresek állítottak össze egy sor olyan eljárásról, amelyeket 1779 nyarán folytattak. Ezeket a jelentéseket a kasztíliai tanács referense, Joseph Ruiz de Zelada kapta meg és dolgozta fel.[18]

A soriai entregador beszámolójával kezdődik a forrás az Illescasban tartott audienciáról. Itt 74 ítéletet hoztak, amelyek közül 63 ún. „causa ordinaria" volt. A forrás alapján ítélve így nevezték a vádat akkor, ha a vádlott akadályozta a vándorlegeltetéses nyáj áthaladását, avagy elkerített vagy felszántott a közösségi földekből. A „Novisima Recopilación" egyértelműen az elkerítési ügyekre vonatkoztatja a „causa ordinaria"-t.[19]

Nincs értelme annak, hogy a jelen tanulmányban mind részletesen elemezzük az adott audiencián hozott ítéleteket. Csupán annyit említünk, hogy a 44 causa ordinaria alapján 6767 reált és 22 maravedit kitevő bírságot róttak ki,[20] a költségek fejében pedig 3976 reált: A „költségek" címén a címeres papírt számolták fel.[21] Abban az időben ezek hatalmas összegek voltak, amiről meggyőződhetünk, ha egybevetjük azokat a gabonaárakkal. G. Anes rendkívül értékes műve pontos adatokkal szolgál a bennünket érdeklő árakról: ha figyelmen kívül hagyjuk a tengerparti városokat, ahol különösen magas a búza ára, úgy 1793–94-től 1800–1-ig a búza ára 28,04 (Jaen) – 87 reál (Murcia) között ingadozott fenegánként. Ezek természetesen szélsőséges értékek. Az esetek többségében harminc és egynéhány reállal (1799–1800 között Badajóztól Fernan-Nuñezig), vagy a 40–60 reált valamivel meghaladó árral (1794–95-től 1799–1800-ig) kell számolni.[22] A gabonafélékből egy fenega 55,5 litert tartalmaz. Egy liter gabona valamivel kevesebb 1 kg-nál. A felnagyítás elkerülése érdekében fenegánként 40 kg búzát veszünk, árul pedig a legmagasabb átlagot, 60 reált. A búza árát kétségkívül magasra értékelő fenti számításokból kiindulva egy kg búza a XVIII. század végén átlagosan legfeljebb 1,5 reálba került. A számítások lehetőséget nyújtanak arra, hogy fogalmat alkothassunk az alcaldes entregadores által kirótt bírságok mértékéről, különösen ha figyelembe vesszük azt, hogy a XVIII. században a mezőgazdasági termékek árai erősen felszöktek.

Nehogy az a benyomás támadhasson, hogy az Illescasban lezajlott audiencia egyedi eset volt, ismertetjük három más audiencia bírságait is. Az Almazanban tartott audiencián 4139 reált kitevő bírságot róttak ki, a költségek pedig 6499 reálra rúgtak.[23] Az Atienzában tartott audiencián 4992 reál volt a bírság,[24] Jadraqueban 7846 reál.[25]

[17] Nueva Recopilación, Libro 3, tit. XIV. ley 4, Cap. 4 y 5.
[18] Memorial de Concordia, t. II. ff. 189–92.
[19] Novisima Recopilación, Libro VII. tit. XXVII. 1. 9.
[20] 34 maravedi volt 1 reál.
[21] Memorial de Concordia, t. II. f. 193–94.
[22] *G. Anes:* Las crisis agrarias en la España moderna. Madrid 1970.
[23] Memorial de Concordia, t. II. f. 193–94.
[24] Uo. f. 194.
[25] Uo.

Lényegében véve itt ugyanazokról a „bűnökről" volt szó, amelyeket fentebb említettünk az Illescasban tartott audienciáról szólva, azaz új szántásokról.

Az entregadores joghatóságában különleges helyet foglaltak el a dehesák ügyei. Dehesáknak nevezték azokat az elkerített telkeket, amelyek igen értékesek voltak, mivel a Mesta olyan privilégiumra tett szert, amely megtiltotta a telekelkerítést. 1565-től az alcaldes entregadores a dehesák bevezetéséért, ill. felszántásáért fenegánként 1000 maravedinyi bírságot rótt ki,[26] amennyiben ismétlődő esetről volt szó, a bírság a duplájára emelkedett azzal, hogy az első esetben nem lehetett több 50 000 maravedinél, a második esetben pedig 100 000-nél.[27]

Igen fontos figyelembe vennünk azt, hogy a Mesta igyekezett anyagilag maximálisan érdekeltté tenni az alcaldes entregadorest kötelességeik teljesítésében, azaz abban, hogy a bírságok összege minél magasabb legyen. Mivel az általuk kirótt bírság 1/3 részét megkapták, érdekeltek voltak abban, hogy az minél nagyobb legyen. Ha az entregadores és tisztviselői az audiencia során nem teljesítették kötelességüket, azaz nem etették fel a jószággal a cañadák termését, büntetést kaptak, és a pénzükből is levontak.[28] Az entregadores számára hatalmas visszaélési lehetőséget biztosított az ítéletek elleni fellebbezés rendje,[29] mivel csak abban az esetben lehetett apellálni, ha a bírság összege meghaladta a 3000 maravedit.[30] Következésképpen az alcaldes entregadores büntetlenül önkényeskedhettek addig, míg az általuk kirótt bírság nem haladta meg a 3000 maravedit. Nem kétséges, hogy az ilyesfajta „rend" minden terhe a legkevésbé jómódú mezőgazdasági népességre, azaz a parasztságra nehezedett.

Az entregadores joghatósága okozta terheket növelte az, hogy e bíráskodás – a Mesta értelmezése szerint, amely a fentebb említett instrukcióban található – korántsem csupán azokra a helységekre korlátozódott, amelyeken keresztüljártak a Mesta juhai, ami pedig logikusnak tűnne. Az „Instrukció" értelmében az alcaldes entregadores „kötelesek voltak eljárni a felszántott földek és új vetésterületek ügyében akkor is, ha a királyi nyáj nem haladt át azon a területen, ahol az eset történt".[31] Azaz az entregadores önkényesen eljárást indíthattak bármely helység lakói ellen, függetlenül attól, hogy a Mesta-nyájak legeltetési zónájában helyezkedtek el, vagy sem. Ha pedig, mint az adott esetben is, az „Instrukció" lehetőséget nyújtott az önkényeskedésre olyan helységekben, amelyek ténylegesen és logikusan nem tartoztak a Mesta-nyájak körzetébe, úgy semmi meglepő nincs abban, hogy az entregadores maguk mindenütt önkényeskedhettek, ahol csak lehetőség kínálkozott erre.

Így pl. a Campomanes által az alcaldes entregadores ellen lefolytatott per során a soriai entregadorral foglalkozó perben 18 tanú közül 14 azt vallotta, hogy jóllehet az általuk lakott helységek ellen semmiféle vád nem merült fel, mégis 1779-ben ugyanannyi bírságot róttak ki rájuk, mint 1777-ben.[32] A cuencai entregador szavai szerint a bírságok

[26] Fanega, mint területmérték, Kasztíliában egyenlő volt 64,5 árral (0,645 ha).
[27] Nueva Recopilación, cap. 27 de la ley 4, tit. XIV. Libro 3.
[28] Quaderna, P. 2., tit. LII. § 17. 279.
[29] Uo. § 22, 275.
[30] Nueva Recopilación, ley 4, tit. XIV. Libro III. cap. 21.
[31] Instrucción . . . Memorial de Concordia, t. II. f. 188.
[32] Memorial de Concordia, t. II. f. 235.

valamiféle sajátságos adóvá váltak, amelyet az egyes helységeknek kétévenként fizetniök kellett.[33]

Milyen mértékűek voltak azok a bírságok, amelyeket fizetniök kellett a településeknek az alcaldes entregadores számára? Amint alább látni fogjuk, pontosan nem állapítható meg az összeg. A rendelkezésünkre álló forrásokból azonban sikerült adatokat találnunk a hivatalos fizetendőkről. Így pl. a soriai entregador a fentebb már említett illescasi audiencia során 11 067 reált szedett be bírság és bírói költségek címén,[34] az Almazanban tartott audiencián pedig 499 reált.[35] További két másik audienciával együtt a beszedett összeg 30 406 reált tett ki.[36] Végeredményben a négy entregador jelentése szerint csupán a nyári audienciák során 1779-ben 109 245 reált szedtek be,[37] ami akkor hatalmas összeg volt. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy évenként két audiencia volt szokásos, továbbá pótaudienciák is előfordultak, tehát a lakosságtól hivatalosan beszedett bírság összege évenként meghaladta a fentinek a dupláját.

Nem véletlenül hangsúlyozzuk a „hivatalosan" jelzőt. Ez azért van, mivel a csak hivatalos bírságok, még akkor is, ha azok törvénytelenek voltak, nem merítették ki az entregadores által kirótt terheket. Ezt megértjük, ha néhány eljárást ismertetünk. Példaként idézzük a cuencai entregador ügyében lefolytatott vizsgálat során elhangzott tanúvallomásokat.

Maga az entregador ünnepélyesen kijelentette, hogy személyesen nem fogadott el semmiféle ajándékot a neki alárendelt helységek lakóitól, és azt sem engedte meg, hogy audienciájának a tagjai is bármit elfogadjanak.[38] Az alcaldes entregadores audienciáján részt vevő procurador-fiscalis azonban közölte, hogy a „szabad"-nak nyilvánított helységek megbízottai (vagyis akik nem voltak kötelesek bírságot fizetni) önkéntesen átadtak neki 200 reált.[39] Az entregador ügyét kivizsgáló referens pedig ilyen pontos adatokat közölt azokról az összegekről, amelyeket a bírságokon túl szedtek be Cuencában való tartózkodásuk idején. Canterában pl. 80 reált, Hondosban 24 vagy 30 reált. Fuentas Claras regidor a procurador-fiscalisnak és az írnoknak 100 reált adott, Chillaron képviselője pedig az entregadornak és másoknak 144 reált, Sotos 20 reált, Bascunana 44 reált. Mariana képviselői azt vallották, hogy nem 139 reált követeltek tőlük, amennyit bírságként kellett volna fizetniök, hanem 159 reált.[40]

Ami a Huetében tartott audienciát illeti – a fiscalis szavai szerint – a város képviselői „időtlen idők óta érvényes szokás szerint kitüntetésként" 200 vagy 300 reált adtak neki. Ugyanezen okból egyéb települések lakói is bizonyos összegeket adtak át neki, de arra már nem emlékszik, hogy hány település és hogy mennyi volt az összeg. S a fiscalis – szatírába illő komikus szereplő naivságával – közölte, hogy nem állhatott ellen, mivel erővel kényszerítették az ajándék elfogadására.[41] A kivizsgálás bebizonyította,

[33] Uo. f. 208.
[34] Uo. ff. 192–93.
[35] Uo. f. 194.
[36] Uo. f. 197.
[37] Uo. f. 253.
[38] Uo.
[39] Uo.
[40] Uo.
[41] Uo. f. 254.

hogy ugyanazon huentei audiencia tagjai különböző ürügyekkel – főleg „a hála hagyományos kifejezése" címén – pénzösszegeket kértek Huente, valamint az audiencia hatáskörébe tartozó 18 lakott település képviselőitől, 12-től 3000 reálig terjedő összegben, egyenként.[42]

Anekdotára emlékeztet a megvesztegetést elfogadó fiscalis magyarázata erre az illetlen eljárásra. Minekutána egy sor lakott települést „szabadnak" nyilvánítottak, „e települések megbízottai megjelentek a fiscalis lakásán és egyetlen szó nélkül az asztalra tették a pénzt." Arra a kérdésre pedig, hogy miért teszik ezt, azt „válaszolták, hogy településük régi szokásának megfelelően", mert ha szabadoknak is tekintetnek, ajándékot adnak az audienciának ... S bár a fiscalis ellenkezett, „senki sem akarta visszavenni a csekély összeget, amelyet aztán otthagytak". Az pedig, aki az ajándékot kapta, nem emlékezett arra, hogy kitől kapta azt és mennyit tett ki.

Ilyen módon vitathatatlan tényként állapíthatjuk meg azt, hogy az alcaldes entregadores azokon a hatalmas összegeken túl, amelyeket a Mesta privilégiumai alapján gyűjtöttek be, törvénytelenül is szedtek adót a „szabad"-nak nyilvánított települések lakóitól, továbbá tekintélyes vesztegetéseket fogadtak el, amelyek összegét nem ismerjük. Éppen ezért írtuk feljebb, hogy lehetetlen pontosan megállapítani azoknak a bírságoknak az összegét, amelyeket az alcaldes entregadores a lakosságtól beszedtek. A fentebb idézett s a forrásokból merített adatok azonban már azt bizonyítják, hogy ezek az összegek súlyos terhet jelentettek a lakosság számára.

Azonban bármilyen magas összegre rúgtak is az alcaldes entregaderes által kirótt bírságok és adók, a Mesta nem csupán ezekkel terhelte a lakosságot. Ezeken a bírságokon kívül a Mesta pénzbüntetést rótt ki a merinos útján az ún, cañadákon, valamint a közösségi legelőkön történt elkerítésekért. A Mesta továbbá bírságok egész sorát szedte (az ún. achaques), amelyeket bérbe adott.

2. Achaques

Mi is az az „achaques"? A Mestával többé-kevésbé foglalkozó egyetlen műben sem találkozunk sem a kifejezés magyarázatával, sem az achaqueros tevékenységének az ismertetésével. A „Memorial az egyezségről" c. munka összeállítói az adott szó magyarázatáról a Spanyol Tudományos Akadémia által kiadott kasztíliai szótár megfogalmazását idézik. Itt azt olvashatjuk, hogy „az achaques"-nek nevezik azokat a bírságokat, „amelyeket a Mesta-tanács bírái rónak ki azokra, akik megsértik a pásztorok és a vándorlegeltetéses nyáj privilégiumait és fuerosait: az achaques járadék ezekből a bírságokból és adókból áll".[43]

Néhány oldallal hátrább ugyanabban a „Memorial"-ban megtaláljuk azoknak a bírságoknak a felsorolását, amelyeket az achaqueros vetettek ki – így nevezték az erre illetékes személyt. Csupán a fontosabbakat említjük közülük: a possession jogával rendelkező jószág elhajtása,[44] 1 reál összegben jószágonként; a Mesta törvényeivel való

[42] Uo. f. 255.

[43] Uo. f. 57.

[44] Az ún. posessión joga a Mesta egyik alapvető privilégiuma. Ennek értelmében az a jószág, melynek tulajdonosa bérbevett valamiféle legelőt, ugyanazért a bérért használhatja azt örökké. A Mesta tagjai általában kedvezményes tarifa szerint fizették a bért.

szembeszegülésért 3000 maravedi; a mesgyék megváltoztatása akár a cañadékon, akár a közösségi legelőkön : 5 szarvasmarha minden esetben; a törvény által tiltott helyeken legeltetés; a quadrilla alcaldejának hívására meg nem jelenés, továbbá meg nem jelenés a szokásos bírói idézésre; a pásztorok vagy állattenyésztők megverése vagy rokkanttá tétele; idegen jószág tartása; beteg állat rejtegetése (jellemző, hogy az adott pont nem vonatkozott a vándorlegeltetéses nyájak tulajdonosaira és pásztoraira); a jószág vagy a nyáj őrzésére tartott kutya eltulajdonítása; bélyegző hiánya a jószágon; bírság, amelyet akkor szedtek a Mesta-tagoktól, ha olyan pásztort alkalmaztak, aki korábban más gazdánál szolgált és nem tisztázták, miért hagyta el azt, továbbá, hogy elszámolt-e régi gazdájánál mind a jószággal, mind a fizetését illetően; s végül bírság, amelyet a cuadrillák alcaldejeire róttak ki, ha azok nem jelentek meg a Mesta tanácsnál akkor, amikor ez kötelességük volt.[45]

Ebből a korántsem teljes felsorolásból is láthatjuk, hogy sokféle bírság létezett. S már ennek alapján is levonhatjuk azt a következtetést, hogy ezek a bírságok súlyos teherként nehezedtek a lakosságra. S ez a teher csak még súlyosabbá vált annak következtében, hogy az achaques beszedési jogát pénzért adták ki magánszemélyeknek (jóllehet a törvény ezt tiltotta), s az összeg, amelyet ezért fizetni kellett, igen magas volt. Az is természetes, hogy az illető, aki ezt kifizette, a lakosságon kívánta magának behajtani.[46]

Még ez sem minden azonban. A bírságszedés bérlője nem maga végezte a munkát, hanem egy részét kiadta albérletbe, ami tovább növelte a lakosság terheit.

Éppen ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy még a hivatalos dokumentumok is – s tulajdonunkban még a század elejére vonatkozó források is vannak – tartalmaznak panaszokat az achaquerosra vonatkozóan. Így pl. maga a Mesta elnöke, Lorenzo Morales 1723-ban írt a lakosság korábbi és korabeli panaszairól az achaqueros ellen. E panaszokban nem csupán az általuk szedett bírságokról volt szó, hanem kihágásaikról is.[47] Hasonló közléseket tartalmaznak az 1726. évben keletkezett dokumentumok is.[48] Burgos intendánsa, Marquis de Orellano 1723-ban arról írt, hogy az achaqueros felemelik a nekik járó összegeket,[49] a soriai corregidor pedig arról, hogy megduplázzák azokat.[50]

Van-e lehetőségünk arra, hogy némi elképzelést alkossunk magunknak azokról az összegekről, amelyeket a lakosság az említett achaquerosnak fizetett? Bizonyos, ámbár távolról sem teljes adatokat találhatunk forrásainkban. Ezekből megtudhatjuk, hogy 1780-ban a Yerbában lakó Fernando Sanchez de Orellana bérelte az achaques-szedés jogát.[51]

1781. áprilisában Orellana beszámolót terjesztett elő, amelyből megtudjuk, hogy 11 partidában kiadta albérletbe a beszedés jogát, összesen 80 223 reál összegért.[52] A többi helyről ő szedte be a bírságot, ami összesen 87 547 reált tett ki.[53] Végeredményben

[45] Memorial de Concordia, t. II. ff. 59–61.
[46] Uo. f. 325.
[47] Uo. f. 84.
[48] Uo. f. 86.
[49] Uo. ff. 93–94.
[50] Uo. f. 100.
[51] Uo. f. 326.
[52] Uo.
[53] Uo. f. 330.

tehát – saját szavai szerint – a lakosságtól 167 770 reált kapott, azaz igen magas összeget. Bármennyire is magas ez az összeg, hitelessége kétséget kelt bennünk. Mindenekelőtt: nem tudjuk, hogy az albérlő maga szedte-e be a bírságot, avagy annál esetleg többet is. A legfontosabb azonban az, hogy nem tudjuk: milyen összeget szedtek be a lakosságtól az albérlők. Minden jel szerint ez az összeg jóval nagyobb volt annál, mint amennyit átadtak az achaquerosnak.

A források sok érdekes adatot szolgáltatnak az achaquesről. Így pl. a Deputáció tanúsága szerint[54] az achaques sajátságos adóvá vált, amellyel a települések lakóit sújtották.[55] Alátámasztja ezt a tényt az a forrásokban található közlés, amely szerint az egyes települések évről évre ugyanannyit fizettek.[56] Vincente Paino szerint az achaqueros ugyanazt az adót (gabela) szedik be a lakosságtól mint korábban, ha nem tudják felemelni azt. A Mesta tagjai meg tudnak szabadulni ettől.[57] Sok dokumentum alapján ítélve az achaques okozta terhek elsősorban nem a Mesta tagjait sújtották, hanem az egyszerű embereket, vagyis a parasztokat. Így pl. a meridai corregidor szavai szerint az achaqueros megjelennek a településeken, bírságot követelnek, a lakosság pedig – miután kifizette a kért összeget – azt sem tudja, miért adta oda a pénzét.[58] A Deputáció nyíltan kijelenti, hogy „a paraszt fizeti ezt a fajta adót".[59] Továbbá – éppen úgy, mint Paino – megállapítja, hogy a Mesta tagjai meg tudnak szabadulni az efajta bírságtól. A rendelkezésünkre álló számadatok egy sor helység esetében igazolják ezt az állítást. Így pl. Badajóz körzetében 106 város és kisváros 3145 reált fizet, a Mesta tagjai pedig csak 113 reált. Cogolludoban és Briguenzában 33 város és kisváros – mint mindig – 7574 reált fizetett, a Mesta-tagság pedig csak 2181 reált.[60]

A bérlő panaszkodott, hogy a Mesta tagjai különböző ürügyekre hivatkozva nem voltak hajlandók kifizetni a reájuk eső részt. Többek között arra hivatkoztak, hogy ők a Mesta tanácsának a védnöksége alatt állnak, s ezért kinevették megbízottait.[61]

A források minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a XVIII. század végén egy sor településen a lakosság erőteljesen ellenszegült, s nem volt hajlandó fizetni az achaquest. 1781-ben Miguel Berzosa, vecino de la Villa de Ontoria del Dinor, Fernando Sanchez de Orella albérlője és megbízottja közölte, hogy a hozzájuk tartozó településeken egy sor alcalde[62] megtagadta az achaques kifizetését, így pl. Montengudoban, Riverában és Castel de Tierrában. Arra hivatkoztak, hogy az állattenyésztők nem kötelesek a Mestához tartozni; Ojuel, San Miguel de Alcanova y Fuentepinilla cuadrilla-inak alcaldejei arra hivatkoztak, hogy állattenyésztőik nyájai nem vándorlegeltetésűek.[63] Itt nyilvánvalóan az állattenyésztőkről van szó. Azonban aligha reájuk gondol Berzosa, amikor a

[54] Deputáció – 1515-ben létesített, 5 személyből álló bizottság, amelynek az a feladata, hogy ügyeljen a törvények megtartására, a meghatározott adók beszedésére.

[55] Uo. f. 325.

[56] Uo. ff. 321–5.

[57] Memorial de 1771 . . ., f. 17.

[58] Uo. f. 156.

[59] Memorial de Concordia, t. I. f. 69.

[60] Uo. t. II. f. 329.

[61] Uo. f. 331.

[62] alcalde = bírósági tisztség.

[63] Memorial de Concordia, t. II. f. 33.

bírákról (Justicias) szól, akik akadályozzák az achaques kifizetését, méghozzá a következő helyeken: Morajas, Sidon, Villanueva, Rincon de Soria.[64]

Ugyanebben a forrásban számos olyan településnevet találunk, ahol a Justicias megtagadta az achaques kifizetését: Gumiel, Fuentespina y Maderuolo,[65] egy sor sierrai cuadrilla.[66] 1781-ből hasonló panaszokat mond el egy másik meghatalmazott bérlő: Felix Bratuti.[67]

Amint arról meggyőződhettünk, igen jelentős volt azoknak a településeknek a száma, amelyek megtagadták az achaques kifizetését, úgyszintén jelentős volt a száma az őket támogató, forrásainkban névszerint megnevezett bíráknak. Fel kell tételeznünk azt is, hogy nem valamennyi került megemlítésre, azaz számuk valójában lényegesen több volt.

Szükségesnek véljük, hogy még egy kérdést érintsünk: Caxa de Leruela véleményét az achaqueről. Ő arról ír, hogy „ezen bérlők törvénytelenkedése sokkal súlyosabb terhet jelent, mint az összes többi együttvéve, amit a labradoresre rónak ki".[68] Megjegyzi, hogy a parasztok megváltják magukat az achaquerosnál, és a bírák támogatják az utóbbiakat a parasztok megszorongatásában.[69] Végeredményben, Leruela véleménye szerint, az achaqueros több mint 688 ezer dukátot szednek be.[70]

A XVIII. századi források tanulmányozása alapján elmondhatjuk-e, hogy az achaques ebben a században is súlyosabb teherként nehezedett a parasztokra mint az összes többi egyéb bírság? Egyáltalán nem. S nem csupán azért, mert viszonylag keveset foglalkoznak a források ezzel a kérdéssel, hanem sokkal inkább azért, mert a források a parasztokat sújtó legsúlyosabb tehernek a paraszti legelők elfoglalását tartják. A legelőfoglalásokat természetesen elsősorban a Mesta végezte. A források továbbá arra is utalnak, hogy a mezőgazdasági termékek árainak emelkedése új problémákat jelentett a földművelő lakosság számára.

Értékelhetjük-e úgy ezt a tényt, hogy a lakosságból kipréselt achaques összege a XVIII. században kevesebb volt mint korábban? Úgy véljük, hogy nem, mivel nincs erre vonatkozóan semmi alapunk. Ellenkezőleg, tudjuk, hogy sem a Mesta, sem a Mesta bírság-bérlői egyáltalán nem hajlottak arra, hogy csökkentsék jövedelmüket. És ha az achaquesről kevesebb szó esik, mint az egyéb, a parasztok által elviselendő nehézségekről, az csupán azzal magyarázható, hogy a velük való összehasonlításban az achaques viszonylag kisebb szerepet játszottak.

Amint a fentebb elmondottakból láthattuk, a Mesta – a parasztságot súlyosan érintő különféle privilégiumain kívül, amelyekről másutt írtunk – súlyos és többféle illetékkel, bírsággal is sújtotta őket.

[64] Uo.
[65] Uo. 335.
[66] Uo. f. 336.
[67] Uo. f. 337.
[68] *Caxa de Leruela:* Restauración de la antigua abundancia de España. Napoles 1631.
[69] Uo. 234–5. l.
[70] Uo. 236. l.

PERJÉS GÉZA

JELENTÉS AZ 1728. ÉVI ADÓÖSSZEÍRÁS GÉPI FELDOLGOZÁSÁRÓL

Adatbázis

Az 1728. évi összeírás 11 megyének – Bihar, Nógrád, Heves, Pest, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szepes, Tolna, Vas, Zala – mintegy 2600 helységéről tartalmaz adatokat. Az összeírásnak 61 számszerű, illetve minőségi adatát vittük fel mágneslemezre, ezenkívül 40, későbbi korból származó adatot, ezek az *alapadatok.* A géppel kiszámíttattunk bizonyos viszonyszámokat és arányokat; ezek az ún. *származtatott adatok.* Ilyenformán az adathordozó minden helységről 101 alapadatot és 193 származtatott adatot tartalmaz. Az adatok száma helységenként tehát 294. Ez persze csak elvileg van így, mivel 1728-ban az adatközlés nem volt teljes, azonkívül ott, ahol az összeírók által feltett kérdésekre a válasz csak nemleges lehetett, természetesen nincs adat (pl. ott, ahol nem volt szőlő). Becslésünk szerint az adatközlés aránya 60% körül van.

A származtatott adatok igen magas száma első pillantásra ijesztőnek tűnhet – információözön! –, azonban bizonyos kérdésekre magában az összeírásban tulajdonképpen csak egy válasz van, viszont a válaszokat minőségük szerint szét kellett választatni a géppel és a mágneslemezen rögzíteni. Így pl. a „különös kultúrák"-nál vagy nyolcfajta termelvényről van szó, s ezeket a gép nyolc különböző pozícióban rögzítette.

Az adatbázis a következő adatokat tartalmazza:

I. Népesség és társadalmi megoszlás

A) *Alapadatok:*

1. *1728-ból:* az egész úrbéres népesség – örökös, szabad jobbágyok, zsellérek – háztartásai, valamint a paraszti funduson gazdálkodó nemesek, továbbá a helységek földjéből juttatott mezőgazdasági területek művelői.
2. *1784/87-ből:* jogi népesség, paraszti és zsellér háztartások, házak száma.
3. *1881-ből.* jogi népesség és házak száma.

B) *Származtatott adatok:*

1. *1728:* szabad jobbágyok és zsellérek százalékos aránya.
2. *1784/87:* családnagyság, egy házra eső család és jogi népesség.
3. *1881:* egy házra eső lakó.
4. *Növekedési ütemek:*
   a) *1728–1784/87:* paraszti és összes háztartás növekedése.
   b) *1784/87–1881:* jogi népesség és házak számának növekedése.

II. Természetföldrajzi és kartográfiai adatok

1. *1728:* a határ művelhetősége és felszíni viszonyai (adatfelvitel kódokkal).
2. *1880-as évek*ben készült katonai térképek alapján a helységek tengerszint feletti magassága és határuk legalacsonyabb és legmagasabb pontja. (A gép itt kiszámította a max. és min. magasság különbségét, ami bizonyos fokig következtetni enged a művelést befolyásoló lejtősségre.)
3. Kartodiagramok készítéséhez a helységek koordinátái.

III. A szántó művelés adatai

A) *Alapadatok:*
1. *1728:* a) *Számszerű adatok:* a föld mennyisége egyes társadalmi kategóriák birtokában –, telekmegoszlás, szemhozam.
b) *Minőségi adatok:* a művelési forma, termelvények megnevezése, a művelés körülményeire vonatkozó adatok (trágyázás, boronálás, szántási szükséglet, igásállatszükséglet stb.), ellátottság kenyérgabonával.
2. *1883:* a kataszteri felmérésből a szántó terjedelme, egy kh tiszta jövedelme (a következőkben: Tj).

B) *Származtatott adatok:*
1. *1728:* egy háztartásra eső szántó, átlagos teleknagyság és hányad; átlagos szemhozam – ti., ha több termelvény szemhozamát adták meg. (Ennek kiszámítása részben kézi úton történt.)
2. *1883:* egy főre eső szántó; a helység szántóból származó Tj-e; egy főre eső szántóból származó Tj.

IV. Különleges kultúrák és kert

A) *Alapadatok:*
1. *1728:* termesztenek-e kukoricát, kendert, lent, gyümölcsöt stb. avagy nem?

B) *Származtatott adatok:*
1. *1728:* a gép leszámlálta az egyes termelvényeket termelő helységek számát.
2. *1883:* egy főre eső kert területe; a helység kertből származó összes Tj-e és az egy főre eső Tj kert után.

V. Rét

A) *Alapadatok:*
1. *1728:* a) *Számszerű adatok:* a rét területe (kaszás) társadalmi rétegenként.
b) *Minőségi adatok:* a rét minősége és a szénával való ellátottság foka.
2. *1883:* a rét területe és egy kh Tj-e.

B) *Származtatott adatok:*
1. *1728:* egy háztartásra eső rét (kaszás; a szénával való ellátottságra vonatkozó adatok leszámolása).
2. *1883:* egy főre eső rét; a helységek rétből származó Tj-e és egy főre eső Tj rétből.

VI. Szőlő

A) *Alapadatok:*

1. *1728:* a) *Számszerű adatok:* a szőlő területe (kapás) társadalmi rétegenként; az új telepítésű szőlő területe.

b) *Minőségi adatok:* a bor minősége és piaca.

2. *1883:* a szőlő területe és egy kh Tj-e.

B) *Származtatott adatok:*

1. *1728:* egy háztartásra eső szőlő (kapás); az új telepítésű szőlő százalékos aránya; piaci viszonyok leszámolása (helyi vagy vidéki piacon értékesítik a bort).

2. *1883:* egy főre eső szőlő; a helység szőlőből származó összes Tj-e és egy főre eső Tj szőlőből.

VII. Legelő

A) *Alapadatok:*

1. *1728:* csak minőségi adatok vannak: elegendő, nem elegendő, téli legelő, erdei legelő stb.

2. *1883:* a legelő területe és egy kh Tj-e.

B) *Származtatott adatok:*

1. *1728:* az egyes minőségi jellemzők leszámlálása.

2. *1883:* egy főre eső legelő: a helység legelőből származó összes Tj-e és egy főre eső Tj legelő után.

VIII. Nádas

A) *Alapadatok:*

1. *1728:* nincs adat.

2. *1883:* a nádas területe, egy kh Tj-e.

B) *Származtatott adatok:*

1. *1728:* nincs.

2. *1883:* egy főre eső nádas (kh): a helység nádasból származó összes Tj-e és egy főre eső Tj nádasból.

IX. Erdő

A) *Alapadatok:*

1. *1728:* csak minőségi adatok vannak: erdőhasználat, tűzi-, épület- és ipari fa, makkoltatás.

2. *1883:* az erdő területe és egy kh Tj-e.

B) *Származtatott adatok:*

1. A gép leszámolta az erdőre vonatkozó kódolt minőségi adatokat.

X. Egyéb adatok

1. *Halászat:* 1728-ból: van-e halászati lehetőség, s ha igen: tavi vagy folyami?

2. *Piacviszonyok:* kedvező, nem kedvező; az exportált cikkek: gabona, bor, széna, állat, egyéb.

3. *Malmok:* malmok száma, minősége (vízi, szél-, száraz-), ipari malmok száma.

A gép a kódolt minőségi adatokat leszámlálta.

A gép a felsorolt adatokat 12 táblában rendezte és nyomtatta ki a mellékelt kimutatás szerint (1. melléklet, 35. oldalon).

A csoportosítás elvei és a táblatípusok

A) *A csoportosítás elvei:*

1. *Művelési forma szerint.* Kódok:

1 Ny.	Egy nyomásos művelés	4 Ny	Nincs szántó
2 Ny	Két nyomásos művelés	6 Ny	Szétszórt földek
3 Ny	Három nyomásos művelés	7 Ny	A művelésformát az 1728-as összeírás nem adja meg.

2. *Nagyságrend szerint.* Az osztályozás alapja az 1728-ban összeírt összes háztartások száma. Kétfajta csoportosítás van.

a) *Osztályokban:* 1 – 26 osztály, tízes osztályközökkel; tehát az 1. osztályba: az 1 – 10 háztartást, a 2. oszt.-ba a 11 – 20 háztartást, a 26. oszt.-ba pedig 250-nél több háztartást számláló helységek tartoznak.

b) *Csoportokban:*

A csoport	1 – 20 háztartás	*D* csoport	61 – 80 háztartás
B csoport	21 – 40 háztartás	*E* csoport	81 – 100 háztartás
C csoport	41 – 60 háztartás	*F* csoport	100-nál több

B) *Táblatípusok*

I. *Alaptáblák.* A gép a helységeket a fentebb említett elvek szerint csoportosította, és az adatokat (helységenként) kinyomtatta, mégpedig ebben a formában:

Táblafej

Megye
1. Nyomás

A csoport

1. *Osztály*
a. helység
b. helység
c. helység
:
x. helység
Summa 1. osztály

2. *Osztály*
a. helység
b. helység
:
x. helység
Summa 2. osztály
Summa A csoport

B csoport

3. *Osztály*
a. helység
:
x. helység
Summa 3. osztály

4. *Osztály*
:
Summa 4. osztály
Summa B csoport
:

F csoport

11. *Osztály*
:
Summa 11. osztály

:

12. *Osztály*
:
Summa 12. osztály
:

26. *Osztály*
:
Summa 26. osztály
Summa F csoport
Summa 1. Nyomás

2. Nyomás, mint 1. Nyomásnál
:

stb.

II. *Összesítő táblák.* A gép az adatokról osztályonként és csoportonként összesítő táblákat készített (az osztályonkénti összesítők feleslegesnek bizonyultak, ezért azok csak a táblák egy részénél készültek el). A gép a következők szerint összesítette az adatokat:

1. megyék szerint,
2. megyék és azokon belül művelési formák szerint,
3. művelési formák szerint (tehát tekintet nélkül a megyékre),
4. totál összesítések (tekintet nélkül a megyékre és a művelési formára).

Az összesítő táblák fejléce természetesen ugyanaz, mint az alaptábláké.

III. *Szórástáblák.* Mintegy harminc adatról készültek (l. az 1. sz. mellékletet); csoportonként és összesen kiszámította a gép:

a számtani átlagot ($\bar{M}$)
a négyzetösszegeket (segédszámításokhoz) (Σx^2)
a szórást (szigma)
a szórási együtthatót

$$\frac{100 \times \text{szigma}}{\bar{M}} = V\%$$

A szórási táblázatot a gép ugyanabban a csoportosításban készítette el, mint az összesítő táblákét (l. II./1–4). A szórástáblák formája:

Fejléc

A csoport	*B csoport*	⋮
n-ek száma	*n*-ek száma	*F csoport*
$\bar{x}$	$\bar{x}$	mint *A* és *B*
Σx^2	Σx^2	
szigma	szigma	*Összesen*
V%	*V%*	mint *A* és *B*-nél

IV. *Az 1883-as kataszteri felvétel becslőjárásai és osztályozási vidékei alapján készült táblák.* Ezek a táblák talán elő fogják segíteni a táji elhatárolást. A táblák azonos fejléccel készültek, mint az előzők. Ezt a csoportosítást a 10. tábla kivételével szintén elvégezte a gép. (A becslőjárásokról és osztályozási vidékekről készített kimutatást a 2. sz. melléklet mutatja.)

A mai napig (1977. I. 18) a következő táblák készültek el:

1. *Nagyságrend, művelési forma, megyék szerint*

12 alaptábla, 48 összesítő tábla, 2 szórástábla.

2. *Becslőjárások és osztályozási vidékek szerint* 11 alaptábla, 2 szórástábla.

Az információk tömege és a szúrópróba szerint végzett számítások következtében megállapítható összefüggések száma olyan nagy, hogy ebben a rövid jelentésben csupán töredékét ismertethetjük. Az első probléma, amire választ akartunk kapni, az volt, hogy vajon volt-e valami értelme az előbb leírt csoportosításoknak, egészen pontosan: a képzett csoportok között van-e lényeges különbség? Bár ilyen irányú szondázásokat a népesség és a társadalmi struktúra szempontjából is végeztük, itt csupán a természetföldrajzi adottságok vizsgálatára vonatkozó eredményeink egy részét ismertetjük.

A természetföldrajzi adottságok különbségei az egyes populációkban

A) *A nagyságrend alapján képzett csoportokban*

Mint említettük, a 10-es osztályközökkel képzett osztálycsoportosításból (1.–26. osztály) az eddigi vizsgálatok alapján különösebb eredmények nem születtek, ezért az elemzéseket csupán a gép által képzett *csoportok* alapján végeztük. Megismételjük e csoportok kódjait és tartalmát:

Csoport	Háztartások száma helységenként 1728-ban
A	1 – 20
B	21 – 40
C	41 – 60
D	61 – 80
E	81 – 100
F	100-on felül

A kérdésünk tehát az, hogy a természetföldrajzi adottságokat tekintve, van-e lényeges különbség az egyes csoportok populációi között? Mivel a vizsgálat rendkívül időigényes, mind a tizenegy megyénél a munkát nem végezhettük el, csupán a tizenegy megye adatait tartalmazó „Totál" tábla, valamint Bihar, Nógrád, Pest, Sopron és Vas megyék tábláinak adatait elemeztük.

Mivel úgy véltük, hogy a természetföldrajzi adottságok jellemzői valójában csak a népességgel egybevetve kapnak értelmet, először a helységek, az 1728. évi háztartások, valamint az 1881. évi jogi népesség megoszlását mutatjuk be az 1. táblán. Itt újra tapasztalhatjuk azt az érdekes jelenséget, amit egy régebbi cikkünkben már bemutattunk,* hogy a népesség megoszlása az egyes csoportok között az idők folyamán nem változott. Egyébként akkor az 1728. évi háztartások számát az 1784/87. évi census adataival vetettük össze, most az 1881. évi népszámlálásával.

A következő kérdésünk az volt, hogy az 1728-ban összeírt szántó megoszlása mutat-e valami hasonlóságot az 1883. évi adókataszterben feltüntetett szántóéval. Az alapadatokat és a megoszlás arányait a 2. tábla mutatja. Az eredmény, be kell vallanunk, mód felett meglepett. Ha ugyanis megnézzük a táblákat, azt tapasztaljuk, hogy a szántó megoszlása sem mutat lényeges eltérést a két időpont között. Csupán Bihar *F* és Pest megye *D* csoportjánál találunk 6–8%-os különbséget. Ez azért meglepő, mert mint tudjuk, 1728-ban a szántó összeírása csupán a bíró és az esküdtek megkérdezése alapján történt, s az összeírók csak akkor mentek ki a határba, ha a bemondást hamisnak találták. De ilyen esetekben sem végeztek méréseket, hanem a határ áttekintése alapján módosítottak a bevalláson. Meg is jegyzi az egyik összeíró, hogy „Kimenve a határba 400 köböl szántót találtunk, amennyiben persze az ilyen szemmel való becslésben egyáltalán meg lehet bízni." Az tehát, hogy a földösszeírásnak e módszerével kapott eredmények megegyezzenek a kataszteri felmérés eredményeivel, pontosan: hogy a két egészen eltérő módszerrel végzett összeírás eredményei egyforma eloszlást mutassanak, valójában meglepő!

**Perjés G.:* Az 1728. évi adóösszeírás gépi feldolgozásának terve. Stat. Szemle 1975/11.

Ez viszont azt is jelenti, hogy ha az 1728. évi összeírásnak a szántóra vonatkozó adatai nem is pontosak, azonban a felmérés – egészen pontosan: becslés – hibái úgylátszik egyirányúak, és az adatok *viszonylatai* a valóságot tükrözik. Mindennek forráskritikai jelentőségét hangsúlyozni, úgy hisszük, felesleges.

Ezen a váratlan eredményen fellelkesülve további próbát tettünk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy vajon a szántóból származó jövedelem hogyan viszonylott egymáshoz 1728-ban és 1883-ban. Itt jövedelem alatt 1728-ban a gabonatermést értjük, 1883-ban pedig a kataszteri Tj-t.

Ami az 1728. évi terméshozamot illeti, azt úgy számítottuk ki, hogy az összeírásban megadott szántóterületet megszoroztuk a szemhozammal. Ehhez először is azt kellett megállapítanunk, hogy a szemhozamra vonatkozó adatközlés milyen arányú volt. Az eredményt az alábbi táblázat mutatja:

Megye	Összeírt	Adatot közlő	
	helységek		
		száma	aránya %
Bihar	402	357	88,8
Nógrád	246	221	89,8
Pest	144	144	93,5
Sopron	233	227	97,4
Vas	402	321	79,9
Összesen	1437	1270	88,4

Itt meg kell jegyeznünk, hogy az összeírt helységek száma azért nem egyezik az 1. tábla adataival, mivel a 4. és 6. Ny kódú helységeket kihagytuk a vizsgálatból.

Az átlagos szemhozam kiszámításánál természetesen súlyoznunk kellett az adatokat, mivel részben nem minden termelvényt termeltek mindenütt, másrészt az adatközlés sem teljes. Az átlagos szemhozam kiszámításához a gép csupán annyi segítséget nyújtott, hogy kiszámította az egyes termelvények szemhozamának összegét. Ebből azután az adatközlések számának figyelembevételével kézi úton számítottuk ki a súlyozott átlagot az alábbi képlet alapján:

$$\bar{M} = \frac{n_1\bar{x}_1 + n_2\bar{x}_2 + n_3\bar{x}_3 + n_4\bar{x}_4 + n_5\bar{x}_5}{N}$$

ahol: $\bar{x}_1$ = búza átlagos szemhozama
$\bar{x}_2$ = rozs átlagos szemhozama
$\bar{x}_3$ = árpa átlagos szemhozama
$\bar{x}_4$ = zab átlagos szemhozama
$\bar{x}_5$ = „általában" megjegyzéssel megadott szemhozamok átlaga
n_1 = a búza szemhozamáról jelentő helységek száma
n_2 = a rozs szemhozamáról jelentő helységek száma
.
.
.
n_5 = azoknak a helységeknek a száma, ahol a szemhozamot „általában" adják meg.

$N = n_1 + n_2 + n_3 + n_4 + n_5$

Ha mármost a kapott szemhozamokat és az egy kh-ra számított Tj-t nézzük, akkor azt látjuk, hogy a településkategóriákban felfelé haladva, azok értéke folyamatosan emelkedik, ami tehát azt jelenti, hogy az egyes helységekben a szántó minősége a két összeírás közt eltelt másfél évszázadban nem változott meg (mitől is változott volna meg alapvetően a föld minősége?). Ugyanakkor forráskritikai szempontból mindennek rendkívüli jelentősége van, hiszen azt jelenti, hogy 1728-ban az összeírók eléggé lelkiismeretesen dolgoztak, így az összeírásba vetett bizalmunk lényegesen nagyobb lehet, mint az általában szokásos. Ugyanakkor azt az egyébként falrengető felfedezésnek aligha tekinthető tényt is igazolja összeírásunk, hogy a kis falvak általában egyben szegény falvak is voltak (3/a táblázat).

A következő lépés az volt, hogy kiszámítsuk az egyes csoportokra eső termést, illetve kataszteri Tj-t. Az 1728. évi termés kiszámításának képlete:

$$T = Szt \times Sz$$

ahol T = a termés köbölben
Szt = a csoportba tartozó helységek összes szántóterülete köbölben
Sz = a csoportba tartozó helységek szemhozamának átlaga.

A helységek szántóból származó tiszta jövedelmét a gép a következő képlet alapján számította ki:

$$\text{Összes } Tj \text{ aranykoronában} = \frac{kh \times Tj \text{ (Kr)}}{100}$$

ahol: kh = a helység összes szántója
Tj (Kr) = egy kh szántó értéke krajcárban

Az eredményeket a 3/b–3/c tábla mutatja. A kép, ami a táblából elénk tárul, meglepő. Kiderült, hogy az 1728. évi terméshozam és az 1883. évi kat. Tj megoszlása az egyes csoportok között nagyjából megegyezik.

Az 1 és 3/c táblára vetett futó rápillantás alapján is látható, hogy a termés, valamint a helységek, ill. a kat. Tj megoszlása teljesen eltér egymástól. Az *A* csoportba tartozó helységek aránya jóval nagyobb, mint az általuk termelt gabona, ill. Tj aránya. Láthatjuk, hogy a „totál" populációnál, bár az *A* csoportba esik a helységek 44,9%-a, mégis a csoport részesedési aránya a termésben, illetve a Tj-ben csupán 14,7, ill. 14,9%. Ennél is kiáltóbb az aránytalanság Biharban, ahol az *A* csoport 59,3%-ot kitevő helységeire csupán 12,5 és 12,9% termés, ill. Tj esik. Valamivel jobb az arány Nógrádban és Vasban, míg Pest és Sopron megyében a különbség már közel sem ekkora, bár a helységek aránya itt is alacsonyabb az *A* csoportban, mint a termésé, illetve a Tj-é. A szántóföldi művelés szempontjából tehát – kivéve Pest és Sopron megyét – a kis falvak igen rossz helyzetben vannak, és a termelt érték 70–80%-át az összes helységek felét sem kitevő nagyobb helységek állítják elő.

Hogy áll a helyzet azonban akkor, ha nem a helységeket, hanem a népességet vetjük össze a termelt értékkel? Nézzük meg a 1. táblát. Láthatjuk, hogy az arányok itt jóval kiegyensúlyozottabbak. Viszont ugyanúgy, mint előbb az *A* csoportoknál, most is alacsonyabb a terméshozam, illetve a Tj aránya, mint a népesség, sőt nem egy esetben az

F csoportnál is ugyanez tapasztalható. Úgy tűnik, tehát, hogy 1728-ban és 1883-ban egyaránt a *B–E* csoportok – tehát az 1728-ban 21–100 háztartást számláló helységek – adták a szántóművelésből származó termés zömét. E benyomásunkat igazolandó a *B–E* csoportok adatait össszevontuk az alábbi tábla szerint. A táblán a + jel jelenti, hogy a csoport termelési értékének aránya magasabb, mint a népességé, a – jel pedig ennek fordítottját.

Tehát 1728-ban az *A* csoportban egyedül Sopron megyénél találunk pozitív jelet; az ide tartozó helységek nagyjából kétszer annyi gabonát termelnek, mint amennyi a népesség aránya. A *B–E* csoportokban a helyzet éppen fordított, mert egyedül Vas megye ide tartozó népessége termel kevesebb gabonát, mint amennyi a népesség aránya. Az *F* csoportban a helyzet megint megfordul, mert két megye kivételével – Bihar és Vas – a lakosság többet termel számarányánál.

Teljes populáció	Év	Csoportok		
		A	*B, C, D, E*	*F*
Totál	1728	–	+	–
	1883	–	+	–
Bihar	1728	–	+	+
	1883	–	+	+
Nógrád	1728	–	+	+
	1883	–	+	–
Pest	1728	–	+	–
	1883	+	+	–
Sopron	1728	+	+	–
	1883	+	+	–
Vas	1728	–	–	+
	1883	–	+	–
Összes	1728 +	1	5	2
	1728 –	5	1	4
	1883 +	2	6	1
	1883 –	4	0	5

Az 1881. évi népesség és az 1883-as Tj eloszlását nézve a helyzet majdnem ugyanaz, mint 1728-ban. A különbség csupán annyi, hogy az *A* csoport Pest megyében pozitív jelet kapott. A szántóföldi termelés szempontjából tehát az *A* csoport ugyanolyan rossz helyzetben van, mint amilyenben 1728-ban volt. A *B–E* csoportoknál viszont csupa pozitív jelet találunk; Vas megyében is, ahol pedig 1728-ban kevesebb volt a termés aránya a népességénél. Az *F* csoportnál csupán Vas megyénél változott meg a helyzet.

Az 1728-as összeírásban az összeírók kitérnek arra, hogy a helységek hogyan vannak ellátva kenyérgabonával, és azt is közlik, hogy termelnek-e piacra. Érdemes összehason-

lítani ezeket a minőségi adatokat az előbb bemutatott mennyiségi adatokkal. Előbb azonban a kenyérgabona-ellátottságra vonatkozó bejegyzésekkel kapcsolatban néhány dolgot el kell mondanunk. A következő bejegyzésekkel jellemzik általában az összeírók valamely helység kenyérgabonával való ellátottságát: 1. „bőven elegendő", 2. „elegendő", 3. „szűkösen elegendő", 4. „nem elegendő". Mi a 4. táblázatban az 1. és 2. beírást összevontuk „elegendő" nevet adva neki, ugyanezt tettük a 3. és 4. megjegyzéssel is, „nem elegendő" jelzésű csoportot képezve. Nézzük most már az adatközlés arányát:

Populáció	A kenyérgabona-ellátottságra vonatkozó adatok aránya (%)	Piacra termelő helységek aránya (%)	Összesen (%)
Totál	47,5	22,4	69,9
Bihar	51,1	11,5	62,6
Nógrád	4,5	16,3	20,8
Pest	50,0	57,4	107,4
Sopron	87,1	60,1	147,2
Vas	52,0	27,8	79,8

Ezekben az arányszámokban mindenekelőtt az a feltűnő, hogy a kenyérgabona-ellátottságra vonatkozó adatközlés milyen kis mértékű volt, holott tudjuk, a kor legégetőbb kérdéséről van szó. Az összeírást elrendelő kormányzat nem ok nélkül vette be a kérdőpontok közé. Sokkal jobbá válik azonban az arány, ha a piaci termelés adatait is figyelembe vesszük, s ezt joggal tehetjük, mivel majdnem bizonyos, hogy ott, ahol a helység lakossága piacra is termelt, az összeírók feleslegesnek tartották, hogy beírják: a gabona „elegendő". Összeadva tehát a két arányszámot, már sokkal jobb eredményt kapunk, sőt Pest és Sopron esetében már túlságosan is jót, mert az eredmény meghaladja a 100%-ot. Ennek magyarázata viszont az lehet, hogy e két megyében az összeírók azon falvak egy részében is bejegyezték az „elegendő" vagy „bőven elegendő" megjegyzést, ahol exportra termeltek. Mindezt rövid úton tisztázni lehetett volna, sajnos azonban időhiány miatt nem tehettük meg.

Ha e módszertani szempontból akár szépséghibának is nevezhető hiányosságon túltesszük magunkat, akkor a 21. oldali táblázaton a következő érdekes kép tárul szemünk elé.

Nógrádot a vizsgálatból kihagytuk, mivel az adatközlés aránya igen alacsony. Feltehetően az összeírók itt hanyagul dolgoztak.

A táblázatból kivehető, hogy az 1728-as összeírás mennyiségi és minőségi adatai elég jó összhangban vannak egymással. A negatív jelzésű csoportokban néhány kivétellel az „elegendő" és „piac" rovatokban az arányszám mindig alacsony, viszont a pozitív jelzésűekben az „elegendő" és a „piac" arányszáma is magas.

Kiszámítottuk az egy háztartásra eső gabonatermést és az egy főre eső Tj-t is. Az eredményeket a 5. tábla mutatja. Ami a Tj-t illeti, lényeges különbségeket nem látunk, egyedül Sopron megye ugrik ki az egy főre eső 9,5 Ft Tj-vel. Annál nagyobbak a különbségek az 1728. évi egy háztartásra eső gabonatermésnél. Mivel az eddigi számítások azt mutatták, hogy 1728-ban a szántóterületre és a szemhozamra vonatkozó adatok

Populáció	Totál				Bihar				Pest			
	A termelt mennyiség	A gabona			A termelt mennyiség	A gabona			A termelt mennyiség	A gabona		
		E	NE	P		E	NE	P		E	NE	P
		%				%				%		
A	–	11,9	30,5	10,5	–	0,4	57,5	1,2	–	7,7	23,1	7,7
B, C, D, E	+	26,8	23,5	30,8	+	20,8	18,8	24,2	+	41,7	17,3	61,4
F	–	25,2	38,7	45,4	+	37,5	33,3	44,4	–	20,0	53,3	66,7
	Sopron				Vas							
A	+	66,7	12,1	87,9	–	18,0	22,3	21,0				
B, C, D, E	+	52,3	36,8	56,8	–	33,2	31,6	35,2				
F	–	31,1	55,6	51,1	+	50,0	33,3	50,0				

Jelek: + a termelt gabona aránya magasabb mint a népességé
– a termelt gabona aránya kisebb mint a népességé
E a megtermelt gabona elegendő
NE a megtermelt gabona nem elegendő
P a megtermelt gabonából piacra is jut

arányainak helyességében nincs okunk kételkedni, nehéz lenne elfogadni, hogy az egyes megyék között ekkora különbség lehessen a háztartásokra jutó gabonatermésben. A jelenség magyarázatát csakis a különböző mértékegységekben kereshetjük. Valójában, bár a kormányzat előírta, hogy a földeket pozsonyi mérőben fejezzék ki, a megyék a helyi mértékegységeket használták, így Bihar a köbölt, Nógrád a kilát, Sopron a pozsonyi mérőt, stb. Megint csak nem tudtunk időt szakítani arra, hogy pontosan utánanézzünk a dolognak, viszont egy későbbi, részletesebb vizsgálathoz kiinduló pontként a 22. oldali tábla szolgálhat.

A mértékek arányosítása

Populációk	Populációk						A számítás módja
	T	B	N	P	S	V	
	A számítás módja						
	T = 1	B = 1	N = 1	P = 1	S = 1	V = 1	
T	–	2,71	0,50	1,33	0,98	1,26	$\frac{T}{B, N, P, S, V}$
B	0,37	–	0,18	0,49	0,36	0,47	$\frac{B}{T, N, P, S, V}$
N	2,01	5,43	–	2,67	1,96	2,53	$\frac{N}{T, B, P, S, V,}$
P	0,75	2,04	0,38	–	0,73	0,95	$\frac{P}{T, B, N, S, V}$
S	1,03	2,78	0,51	1,37	–	1,29	$\frac{S}{T, B, N, P, V}$
V	0,79	2,15	0,40	1,06	0,77	–	$\frac{V}{T, B, N, P, S}$

T = totál populáció
B = Bihar megye
N = Nógrád megye
P = Pest megye
S = Sopron megye
V = Vas megye

A táblázatból kitűnik, hogy Bihar megyében használták a legnagyobb űrmértéket, valószínűleg a kassai köblöt (125 l), míg ezzel szemben a nógrádi kila volt a legkisebb. Feltehető viszont, hogy Pest és Vas megyében egyforma mértéket használtak, mert, amint látjuk, ha Vas megye egy háztartásra jutó 24,3 köböl gabonáját egynek vesszük, akkor Pest megye 23,0 köble 0,95, ha viszont Pest megyéét vesszük egynek, akkor Vasé 1,06.

Mindez természetesen nem tekinthető többnek ötletnél, mely azonban esetleg elvezethet a mértékek azonosításának valamilyen módszeréhez.

Eddigi adataink, származzanak 1728-ból vagy 1883-ból, azt mutatják, hogy a szántóművelés adottságai a nagyobb helységekben általában jobbak, mint a kisebbekben.

Mivel köztudomású, hogy a mezőgazdasági, különösen pedig a szántóművelés adottságai a tengerszint feletti magassággal szoros kapcsolatban vannak, az érdekelt bennünket, hogy ilyen szempontból vajon mit mondanak tábláink. Arra nem került sor, hogy a gép tszf. magasság szerint is rendezze az adatokat, így azt tehettük csupán, hogy az egyes településkategóriáknak a gép által kiszámított átlagos tszf. magasságát vettük figyelembe (6. tábla).

A „Totál" populációban az összefüggés szembeötlő: a tengerszint feletti magasság a helységek nagyságának növekedésével párhuzamosan csökken. A sorba egyedül a *C* kategória nem illik bele a maga 175 m-es átlagos magasságával. Biharban is nagyjából ez a helyzet. A többi megyénél már nem ilyen egyértelmű a kép, viszont Sopron kivételével minden megyére áll, hogy az *A* csoport helységei magasabban fekszenek, mint az *F* csoportéi.

A táblázat második rovatában feltüntettük a határban mért legalacsonyabb és legmagasabb pont különbségét („diff"). Ezzel az adattal próbáltuk megközelíteni a határ „lejtősségét", ami a szántóművelés szempontjából alapvető jelentőségű körülmény. Itt mindjárt meg kell jegyeznünk – ez a táblából is látható –, hogy ez az adat túlságosan sokat nem mutat.

A következő rovatokban feltüntettük a szántónak, a szőlőnek és az erdőnek az 1883-as kataszteri felmérés adatai alapján kiszámított százalékos arányát. Láthatjuk: a szántó aránya a „Totál" populációnál, valamint Bihar megyénél általában növekszik: ugyanígy a szőlő aránya; s teljesen világosan látható, hogy Vas kivételével az *F* csoportban a legmagasabb. Az erdő aránya viszont egyre csökken.

Az összes művelt terület egy kat. holdjának Tj-e általában a szántó és az erdő arányától függ: ahol a szántó aránya magas és az erdőé alacsony, ott a Tj nagyobb, és fordítva. Ez természetszerűen következik abból, hogy a szántó Tj-e mindig magasabb, mint az erdőé.

Térjünk vissza azonban a tálázat „diff." rovatához, tehát ahhoz, amely a határ legalacsonyabb és legmagasabb pontjának különbségét fejezi ki. Mint mondtuk, ez az adat önmagában véve nem mond túlságosan sokat. Mi van azonban akkor, ha az adatot a falu határának átmérőjével, illetve rádiuszával vetjük össze? A faluhatár rádiuszának a mezőgazdasági munkahelyek megközelítése szempontjából van értelme, amint erre *Faragó Kálmán* „A mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésének irányelvei" (Mezőgazdaság és település-tervezés. Bp. 1962) c. tanulmányában rámutatott. A munkahelyek fekvése ugyanis akkor ideális, ha azokat a település központjából fél óra alatt gyalogszerrel meg lehet közelíteni, azaz a határ rádiusza 2–2,5 km. (A vizsgálat alapja az a feltevés, hogy a határ köralakú, ami természetesen sehol sincs így. Viszont a probléma első megközelítéséhez nélkülözhetetlen feltevés.)

Úgy véltük: ha a táblázatban látható differenciák közötti különbség jelentéktelen, és semmi eligazítást sem ad a lejtősségre, azonban egészen más lesz a helyzet, ha a határ rádiuszával vetjük össze, azon egyszerű megfontolásból kiindulva, hogy a lejtőszög (emelkedés) = [szöggel szembeni befogadó *(A)*]/[szög melletti befogó *(B)*], ha tehát az *A* állandó vagy csak kis mértékben változik, akkor a lejtőszög (az emelkedés) lényegében véve a *B* nagyságától függ.

Persze ez a számítás eléggé önkényes, mert a földek lejtőssége általában nem egyforma, de még akkor is, ha egyforma lenne, a kapott eredmény csak abban az esetben

fejezné ki a valódi lejtősséget, ha a rádiusz – tehát a B – egyik vége a legalacsonyabb, másik pedig a legmagasabb pontban lenne, ami a valóságban egyáltalán nem így van, és a domborzattól függően a két pont lehet egymáshoz igen közel, de igen távol is. Elvégezve azonban a számításokat, érdekes eredményeket kaptunk. (Megjegyezzük, hogy a lejtősséget százalékban fejeztük ki = [100 X Diff.]/rádiusz.) Láthatjuk, hogy a lejtősség szoros összefüggésben van a tengerszint feletti magassággal. Ez trivialitás, de éppen azt bizonyítja, hogy eljárásunk nem is annyira önkényes. Úgy tűnik tehát, hogy kaptunk egy indexet a határ művelhetőségének jelzésére (7. tábla).

Hogy függ össze azonban ez a jelzőszám az 1728-as összeírásnak a felszínre és a határ művelhetőségére vonatkozó adataival? Ilyen adatok ugyanis elég bőségesen találhatók az összeírás deskriptív részében.

Előbb ismertetnünk kell azonban az 1728-as összeírás ilyen vonatkozású adatközlését. Az összeírók a helységek határának felszíni és művelési viszonyait három terminussal és ezek kombinációival jellemezték.

	Terminus	Kód
Felszín	1. Sík	(S)
	2. Dombos	(D)
	3. Hegyes-völgyes	(HV)
	4. Sík-dombos	(S-D)
	5. Sík-hegyesvölgyes	(S-HV)
	6. Dombos-hegyesvölgyes	(D-HV)

	Terminus	Kód
Művelhetőség:	1. Könnyen művelhető	(K)
	2. Közepesen művelhető	(Kz)
	3. Nehezen művelhető	(N)
	4. Könnyen-közepesen művelhető	(K-Kz)
	5. Könnyen-nehezen művelhető	(K-N)
	6. Közepesen-nehezen művelhető	(Kz-N)

Egyébként az alapterminusoknak ez a kombinációja igen logikus, mivel egy-egy falu határában a felszíni viszonyok és a művelési adottságok közel sem egyformák.

A kérdés most már az, hogy az 1728-as összeírásnak ezek az adatai statisztikailag mennyire értelmezhetők, más szóval: milyen gyakorisággal használták az összeírók, tehát mekkora az „adatközlés" aránya. Erről az alábbi kis tábla tájékoztat:

Populáció	Azon helységek %-os aránya, melyeknél	
	a felszínre	a művelhetőségre
	nézve adatok vannak	
Totál	75,3	54,8
Bihar	76,7	51,8
Nógrád	88,2	69,1
Pest	92,3	53,6
Sopron	95,3	71,2
Vas	76,8	70,1

Láthatjuk, különösen a felszínre vonatkozó adatközlés aránya viszonylag magas.

A felszín jellemzésére vonatkozó bejegyzések eloszlása igen nagy eltéréseket mutat, amik természetesen elsősorban a helységhatárok tényleges különbségeiből erednek, de talán közrejátszhattak szubjektív mozzanatok is; arra gondolunk, hogy az idegen megyéből kirendelt összeírók a saját megyéikben megszokott tájból kiindulva minősítették az idegen megye tájait, így elképzelhető pl., hogy egy Pest megyei összeíró már „hegyes-völgyesnek" mondott egy olyan faluhatárt Nógrádban, amit egy nógrádi „dombosnak" mondott volna.

A felszínre vonatkozó bejegyzések %-os eloszlása:

Populáció	S	D	HV	S-D	S-HV	D-HV	Összesen
Totál	29,1	7,2	37,0	9,1	9,7	7,9	100,0
Bihar	34,7	12,3	45,4	2,5	3,1	2,2	100,0
Nógrád	15,2	15,2.	35,9	13,8	9,7	14,8	100,0
Pest	51,8	25,9	7,7	10,5	2,8	1,4	100,0
Sopron	51,4	2,3	9,5	13,5	17,8	5,9	100,0
Vas	15,6	0,6	59,0	4,8	13,5	13,5	100,0

A táblázat futó rápillantásra is azt mutatja, hogy az összeírók alapjában véve meglepően gondosan dolgoztak. Az ugyanis, hogy Pest megyében a helységeknek több mint a felénél a falu határa sík és csak kereken 8% hegyes-völgyes, valójában megfelel a tényleges helyzetnek. Az pedig, hogy Biharban a „sík" és „hegyes-völgyes" határú helységek aránya közeli egymáshoz, megint csak megfelel a tényleges helyzetnek. De Nógrádnál is a tényleges helyzetet tükrözi a minősítések eloszlása.

A művelhetőség szempontjából a %-os eloszlás a következő:

Populáció	K	Kz	N	K-Kz	K-N	Kz-N	Összesen
Totál	13,4	10,7	73,4	0,6	1,0	1,0	100,0
Bihar	–	0,4	99,6	–	–	–	100,0
Nógrád	7,7	22,4	68,8	–	–	–	100,0
Pest	2,4	24,1	72,3	–	–	–	100,0
Sopron	60,2	–	38,7	1,2	6,6	–	100,0
Vas	7,9	11,2	77,7	–	1,3	1,3	100,0

Ezek az adatok már korántsem oly egyértelműek, mint a felszínre vonatkozók. Egyrészt a művelhetőség megítélésében természetesen közrejátszott a talaj minősége is (agyagos, homokos stb.). Bár ilyen vonatkozású adatok is találhatók az összeírásban, azonban az adatközlés aránya a megyék többségénél olyan kicsiny, hogy nem vittük fel az adathordozóra. Másrészt szemmelláthatóan, hogy itt erősen közrejátszottak szubjektív mozzanatok is. Láthatjuk, a bejegyzések döntő többségét a „nehéz" minősítés teszi ki, amiből arra lehet következtetni, hogy az esetek többségében csak olyankor foglalkoztak az összeírók a művelhetőség kérdésével, amikor az nyilvánvaló nehézségekkel járt. Ilyen szempontból egyedül Sopron kivétel, ahol a „könnyű" minősítés teszi ki az esetek döntő

többségét. (Egyébként jellemző, hogy 1728-ban a szemhozam szempontjából a megye a második helyen áll, viszont 1883-ban Tj-e messze a legmagasabb.)*

Bár az eddigi táblázatok alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a helységek nagyságát lényegesen befolyásolták a természetföldrajzi adottságok, annyi adatról és oly sokfajta összefüggésről van azonban szó, hogy áttekintésük szinte lehetetlen. Ezért megkíséreltük, hogy a legjellemzőbb adatokat legalább két populációnál egy összevont grafikonon ábrázoljuk. Ilyen szempontból elsősorban természetesen a „Totál" populáció jött tekintetbe, másodsorban azonban Sopron megye, ahol, láthattuk, a helységek nagysága nem igazodik a természetföldrajzi adottságokhoz.

Látjuk, hogy a tengerszint és a lejtősség összefüggését ábrázoló *a* ábrán a két vonal mennyire együtt mozog, mutatván, hogy a tengerszint feletti magasság és a lejtősség között milyen erős az összefüggés. A *b* ábrával kapcsolatban megjegyezzük, hogy itt a „hegyes-völgyes", „sík-hegyes-völgyes", „dombos – hegyes-völgyes" kategóriákat összevontuk, abból kiindulva, hogy ha valamely falu határának egyik része sík, a másik pedig hegyes-völgyes, akkor ott a lejtőszög bizonyára nagyobb. Láthatjuk, a két görbe itt ellenkezően mozog, kivéve az *F* kategóriánál. Ugyanez áll a művelhetőséget ábrázoló *c* ábránál. A *d* ábrán viszont a szemhozam és a Tj görbéjének alakja igen hasonló. A gabonaellátottságot, illetve az exportra-termelést ábrázoló *e* ábránál az „elegendő" és az „export" görbe lényegében egyformán mozog, és velük teljesen ellenkezően fut a „nem elegendő" görbe.

Most már együtt nézve *a*-tól egészen *e*-ig az ábrákat, egyértelműen kiderül, hogy egyrészt az egyes tényezők között az összefüggés igen szoros – akár pozitív, akár negatív értelemben –, másrészt a tényezők a település-kategóriáknak megfelelően rendeződnek el. Bizonyos fokig kivételt képez az *F* csoport (ti. a *b* és a *c* ábrákon). Az idetartozó helységeknek túlnyomó része azonban mezőváros, melyeknél a település nagyságának meghatározásában a természetföldrajzi tényezőkön kívül sok más tényező – társadalmi, gazdasági (ipar, kereskedelem!) – is közrejátszott. Ez leginkább az *e* ábrán látszik, ahol a kenyérgabonában hiányt szenvedő és gabonát exportáló helységek arányát mutató görbék egyformán mozognak. Kézenfekvőnek tűnik a feltevés, hogy ebben a kategóriában egyik oldalon azok a helységek állnak, melyek magas népességszámukat a természetföldrajzi adottságok kedvező voltának köszönhetik, másik oldalon azok, melyeknél a kedvező kereskedelmi és ipari körülmények idézték elő a nagyobb néptömörülést.

Mint említettük, Sopron megyét azért választottuk második példaként, mert eltérően a „Totál" és minden más megyepopulációtól, a településkategóriák és a természetföldrajzi tényezők összefüggésében a fokozatosság egyáltalán nem tapasztalható, amiről a grafikonokra vetett futó pillantás is bárkit meggyőzhet. Látjuk, a görbék teljesen összevissza futnak. Legfeltűnőbb, hogy az *A* kategória adottságai a legjobbak és a *D*-é a leggyengébbek. Egyébként azonban az összefüggések *a*-tól *e*-ig itt is teljesen azonos képet mutatnak.

A 4. táblán együtt mutatjuk be a gabonaellátottság és a piaci viszonyok összefüggését. Az, amit a gabonaellátottság és a gabonaexport viszonyáról a Totál és Sopron-populációnál tapasztaltunk, itt megismétlődik.

*A lejtősség és az 1728. évi összeírásnak a felszínre és a művelhetőségre vonatkozó adatait a 8. tábla mutatja.

A bort exportáló helységek aránya egyenletesen emelkedik, jelezvén, hogy a jobb természetföldrajzi adottságoknál a szőlőtermelésre is inkább nyílik lehetőség. Ez egyébként megfelel a 6. táblából nyert tapasztalatnak, hogy a szőlő aránya 1883-ban a településkategóriákon felfelé haladva egyre emelkedik.

A szénaexportnál már korántsem ilyen egyértelmű a helyzet. Az mindenesetre kivehető az arányszámokból, hogy kivéve Sopront, a kisebb helységek ilyen szempontból is rosszabb helyzetben voltak, viszont a százalékos arányok nem az *F* kategóriánál tetőznek, hanem valahol a *C*, *D* és *E*-nél.

Az állatexportra nézve csak a Totál, a Bihar- és Sopron-populációnál vannak értelmezhető adatok, ezekből viszont megint csak az vehető ki, hogy az állattenyésztés szempontjából a nagyobb helységek jobb helyzetben voltak.

B) *Természetföldrajzi adottságok és művelési formák*

Megismételjük a művelési formák kódjait:

1 Ny egy nyomásos művelés
2 Ny két nyomásos művelés
3 Ny három nyomásos művelés
4 Ny nincs szántó
6 Ny szétszórt földek
7 Ny A művelés formáját az összeírás nem adja meg.

A 9/A, B és C táblákon áttekintést adunk megyék szerint a helységek nagyságrend és művelési forma szerinti megoszlásáról. Láthatjuk a 9/B táblán, hogy az összes helységnek (Totál) kereken 20%-a egy-, 43%-a két-, 16%-a pedig háromnyomásos művelést folytatott; a helységek 18%-ánál az összeírók nem tüntették fel, hogy a nyomásos művelés melyik formáját alkalmazták. Ez eredhetett hanyagságból is, de lehet, sőt igen valószínű, hogy az esetek többsége a tényleges helyzetet tükrözi. Nincs szántó Bihar, Heves, Tolna és Zala 27 helységénél (összesen 1,2%), és „szétszórt földeket" Vas megye 32 helységénél találunk.

A 9/C táblán (Totál populáció) látható, hogy az 1 Ny és 7 Ny kódú helységek aránya az *A* településkategóriában igen magas, míg egészen más tendencia tapasztalható a két- és háromnyomásos művelést folytató helységeknél. Az egynyomásos és 7 Ny kódú helységek túlnyomó része kicsiny. (Az *A* kategóriába tartozik 60,26, ill. 60,65%-uk.)

A 10/A-B táblán feltüntettük a mezővárosok eloszlását. Az eloszlás nem mutat lényeges különbséget a falvakéval szemben, ugyanakkor érdekes, hogy a két- és háromnyomásos művelést folytató mezővárosok aránya magasabb. Az is látható, hogy a mezővárosoknak több mint a fele az *F* csoportba esik, és lefelé haladva a településkategóriákon arányuk egyre csökken.

Az összes helységből csupán 147 mezőváros (6,24%). Ennél magasabb az arány a két és három nyomásnál; alacsonyabb az egy nyomásnál és a 7 Ny kódú helységeknél (7,1 és 7,3, illetve 4,5 és 3,1%).

A 11/B-C táblán hasonlítottuk össze az 1728. évi háztartások számát az 1881. évi népességgel. Hasonlóan ahhoz, mint amikor a településkategóriák szerint hasonlítottuk össze a népességet, az eloszlás most is nagyjából egyforma.

A 11/d táblán feltüntettük a helységek átlagos nagyságát. Amint a táblázatból kivehető, Nógrád kivételével mindenütt a három nyomást folytató helységek a legnagyobbak.

A 12. táblán hasonlítottuk össze a szántó eloszlását 1728-ban és 1883-ban. A két időpontban az eloszlás már korántsem olyan hasonló, mint amikor nagyságrend szerint csoportosítottuk a helységeket. Különösen a háromnyomásos művelést folytató és a 7 Ny kódú helységek szántójának eloszlása mutat igen nagy különbséget: az előbbiek szántójának aránya 1728-ban 36,3%, 1883-ban viszont csak 17,5%, míg az utóbbiaknál a helyzet éppen fordított (9,1, illetve 21,1%). Általában elmondható – kivéve Vast –, hogy 1883-ban a 7 Ny kódú helységek szántójának aránya magasabb, mint 1728-ban.

De sokkal kisebb egyezést mutat az 1728. évi terméshozam és az 1883. évi Tj eloszlása is (13/a tábla). Hogy az adatokról valami áttekintést kapjunk, rangszámmal láttuk el az egyes populációkat az alábbi tábla szerint:

	T		B		N		P	
	Sz	Tj	Sz	Tj	Sz	Tj	Sz	Tj
1 Ny	3	2	4	4	4	4	4	1
2 Ny	1	1	2	2	1	1	2	2
3 Ny	4	3	1	1	2	2	1	4
7 Ny	2	4	3	3	3	3	3	3

	S		V		Összesen (T kivételével)		
	Sz	Tj	Sz	Tj	1728	1883	Össz.
1 Ny	4	3	2	3	18	15	55
2 Ny	1	2	1	2	7	9	16
3 Ny	2	1	4	1	10	9	19
7 Ny	3	4	4	3	15	17	32

Láthatjuk, egyedül Biharnál és Nógrádnál egyeznek meg a rangszámok. Viszont érdekes a rangszámok összegének sorrendje. Az összeg 1728-ban a kétnyomásos művelést folytató helységeknél a legkisebb, tehát ennek a művelési formának a természeti adottságai voltak a legjobbak. 1883-ban mintha bizonyos kiegyenlítődés állna be. Az összes rovatból viszont kiderül, hogy általában a kétnyomásos művelést folytató helységek rendelkeztek a legjobb adottságokkal. Erre még a későbbiekben visszatérünk.

Ugyanígy nem mutat egyezést az 1728-ban megtermelt gabona mennyiségének és a szántóból eredő összes Tj megoszlása sem (13/b tábla).

Az következne ebből, hogy a nagyságrend szerint képzett kategóriák homogénebbek, mint a művelési forma szerinti csoportok? Igen, válaszolhatjuk. Ez utóbbi

felosztás ugyanis elég durva, és az egyes művelési formákon belül nagy különbségek mutatkoznak.

Ezekkel a különbségekkel az adatfelvitelnél már eleve számoltunk, épp ezért a művelési forma jelzésére háromjegyű kódot alkalmaztunk, melynél az első jegy jelzi az összeírók által beírt fő formát – ez a 7 Ny csoportnál természetesen 0 –, míg a második, illetve harmadik pozícióban levő szám jelzi a művelési formán belüli változatokat; pl. a második pozícióban levő 3-as szám jelzi, ha a szántókat a bozótosodás és az erdő behatolása miatt el kellett keríteni; ha tehát helység kódja 130 vagy 030, akkor ez azt jelenti, hogy egynyomásos elkerítéses, ill. nyomás nélküli elkerítéses művelés folyik. Másik példa: az utolsó pozícióban levő 8-as jelenti, ha kevés a szántó, a 108, 208 és 308 kód tehát azt jelenti, hogy egy, két, illetve három nyomásban művelik a földet, de a szántó mindegyiknél kevés.

Pusztán illusztrációként a 14. táblán bemutatjuk, hogy egy-egy művelési formán belül milyen változatok találhatók, s ezek mennyiségi jellemzői között milyen lényeges eltérések vannak. Bihar mutatkozott a legalkalmasabb példának, mivel a változatok száma itt a legtöbb. Csupán egy esetben vettük adatainkat Vasból.

A Totál populációnál az 1 Ny kódú 463 helység átlagosan 25,1 háztartást számlál, Biharban viszont csak 15,3-at. Ha azonban Biharban az egynyomásos populációból kiemeljük a 137, 138 és 139 kódú helységeket – a kódok megfejtését l. a tábla megjegyzés rovatában –, akkor ebben a 83 helységben a háztartások száma lecsökken 12,2-re, a tiszta egynyomásúaké – 100-as kód – viszont 20,2-re emelkedik, tehát megközelíti a Totál populációét. A 100-as kódú helységekben 1728-ban egy háztartásra ugyan 2%-kal kevesebb szántó jut, egyébként azonban minden tekintetben messze jobbak az adottságaik: 1883-ban 17%-kal több föld, 42%-kal több Tj jut egy főre, ugyanakkor tengerszint feletti magasságuk is jóval kisebb. Mint említettük, a második pozícióban levő 3 elkerítést jelez. Ezek általában hegyi falvak, zömmel román lakókkal, akik áldz harcot vívtak a földjeiket fenyegető bozóttal és erdővel.

Egyébként érdekes, hogy a Bihar megyei 1 Ny populáció milyen erősen különbözik a Totál 1 Ny populációtól. Lehetséges, hogy Biharban mást értettek egy nyomáson?

Ugyanez látható a 2 Ny populációnál is. Láthatjuk, hogy Bihar megye kétnyomásos helységeinek jellemzői mennyire eltérnek a Totál populációjától. De magán Biharon belül is igen nagyok a különbségek.

A dolgok természetéből kifolyóan a 7 Ny kódú populáción belül legnagyobbak a különbségek. Különösen érdekesek itt Vas huszonhét 072 kódú helységének adatai. Ide azok a községek tartoznak, melyeknél az összeírók azt írták be, hogy a „földek szét vannak szórva", tehát nincsenek egy tagban, ugyanakkor a földeket pihentetik 5, de sok esetben 10 évig is. Feltűnő itt a 305 m-es tszf. magasság és 1883-ban az egy főre jutó szántó rendkívüli kicsinysége (0,9 kh).

Bár a mondottak szerint a művelési formák szerint képzett csoportok aligha tekinthetők egynemű populációknak, az elemzést mégis folytatjuk, mivel bizonyos következtetések levonására mégis csak alkalmat ad.

Nézzük az 1728. évi terméshozam és az 1883-as Tj-elosztását (13. tábla). A Totál populációban a helységek 20,2%-a egynyomásos művelést folytat, viszont az összes gabonának csupán 16%-át termelik meg. Ezzel szemben a kétnyomásos helységek aránya 44,5%, részesedésük a megtermelt gabonából mégis 50,1%. A háromnyomásos művelést

folytató helységek szintén kevesebb gabonát termelnek, mint amennyi a részesedési arányuk. A 7 Ny kódú helységeknél az arány nagyjából egyforma. Majdnem bizonyos, hogy itt a mértékek különbözősége is közrejátszik, mivel Vas kivételével mindenütt a két- és háromnyomásos helységek termelik meg a gabona nagyobb részét. Pl. Biharban a két- és háromnyomásos művelést folytató helységek aránya 54,4%, és a megtermelt gabona 87,7%-át ők adják. Legfeltűnőbb azonban az, hogy a kétnyomásos helységek minden megyében jóval többet termelnek számarányuknál. Biharban a kétnyomásos helységek aránya 47,9%, mégis a gabona 63,6%-át termelik meg. Nógrádban és Biharban pedig e helységek termésfeleslege annyi, hogy abból az összes többiét pótolni lehet.

A Tj eloszlása nagyjából ugyanez, azzal a feltűnő különbséggel, hogy Pest megyében a 7 Ny kódú helységek részesedési aránya igen megnő az 1728-as gabonaterméshez képest.

Ha a népesség arányát vetjük össze a gabonaterméssel, illetve a Tj eloszlásával, azt látjuk, hogy az arányok sokkal jobban illeszkednek egymáshoz.

Nézzük meg, hogy ezek a mennyiségi adatok hogyan viszonylanak a kenyérgabona-ellátásra és a gabonaexportra vonatkozó minőségi adatokhoz. Lássuk azonban előbb az adatközlés arányát:

Kód	A kenyérgabona-ellátottságra	A gabonaexportra	Összesen
	vonatkozó adatok aránya (%)		
1 Ny	69,1	13,2	82,3
2 Ny	44,8	31,6	76,4
3 Ny	33,3	27,5	60,8
7 Ny	40,9	9,3	50,2

A 31. oldalon közölt táblán hasonlítottuk össze a mennyiségi és minőségi adatokat. Ugyanúgy, mint a nagyságrendi kategóriáknál, a megfelelés itt is igen jó.

A 15. táblán mutatjuk be a tszf. magasságot, az összes művelt terület megoszlását, valamint az összes művelt terület egy kh-jára eső Tj-t. Itt azonban bizonyos korrekciókat kell végrehajtanunk a „totál" populációhoz tartozó háromnyomásos helységeknél. A 357 helységből ugyanis 130 Szepes megyében van, márpedig ennek a megyének a természetföldrajzi adottságai alapvetően különböznek a többi megyéétől. Ha ennek a 130 helységnek az adatait kivesszük a Totál populációból, a 344 m-es tszf. magasság 197 m-re csökken, a Diff. 130-ról 109-re, a szántó aránya 52,8%-ról 55,5%-ra emelkedik, az erdő aránya viszont 24%-ról 13,9%-ra csökken. Mindezek eredményeként az egy kh-ra eső Tj 316-ról 424 krajcárra emelkedik. Ez egyébként újabb bizonyíték amellett, hogy a művelési forma szerinti csoportosítás nem eredményezett egynemű populációkat.

E korrekció elvégzése után a 3 Ny kódú helységek adottságai erősen megközelítik a 2 Ny kódú helységekét, és az is látható, hogy a két másik művelési forma adottságai mennyivel gyengébbek ezeknél.

Megyénként nézve az adatokat, igen nehéz lenne egyértelmű választ adni a művelési formák egymáshoz való viszonyára vonatkozóan. Van, ahol az egy nyomást folytató helységek természeti adottságai a legjobbak – Pest és Sopron –, van, ahol a kétnyomásúaké – Nógrád –, és van, ahol a háromnyomásos művelést folytató helységeké – Bihar és Vas.

Nézzük meg, hogy miként alakul a határ lejtőssége az egyes művelési formáknál (16. tábla). Lényeges különbség nincs. A 3 Ny kódú helységeknél az 5,1%-os lejtés nem jellemző Szepes odatartozó helységei miatt. Ha ezektől eltekintünk, a lejtés 3,0%-ra csökken.

A mennyiségi és minőségi adatok megfelelése

Művelési forma	Totál				Bihar			
	A termelt mennyiség	a gabona			A termelt mennyiség	a gabona		
		E	NE	P		E	NE	P
		%				%		
1	–	19,9	49,2	13,2	–	3,8	73,3	4,6
2	+	27,1	17,7	31,6	+	14,1	20,8	15,1
3	+	12,6	20,7	27,5	+	26,9	7,7	46,2
7	–	11,2	29,7	9,3	–	3,9	50,0	1,9
	Pest				Sopron			
1	–	36,8	36,8	10,5	–	37,5	50,0	43,8
2	+	35,2	18,5	59,3	+	65,7	23,1	70,6
3	+	53,3	6,7	93,3	–	27,1	66,7	54,2
7	–	30,8	15,4	46,2	–	15,4	50,0	23,1
	Vas							
1	–	26,2	41,0	13,1				
2	+	34,0	25,0	7,0				
3	–	25,0	64,3	17,9				
7	+	20,3	47,1	11,1				

Jelek: + = a termelt gabona aránya magasabb, mint a népességé
– = a termelt gabona aránya alacsonyabb, mint a népességé
E = a megtermelt gabona elegendő
NE = a megtermelt gabona nem elegendő
P = a megtermelt gabonából piacra is jut

Vizsgáljuk meg a felszínre és a művelhetőségre vonatkozó minőségi adatok és a mennyiségi adatok összefüggését. Először azonban nézzük meg az adatok eloszlását:

A felszínre vonatkozó adatok eloszlása

Kód	S	D	HV	S-D	S-HV	D-HV	Összesen
1 Ny	26,2	3,8	49,2	6,0	9,8	4,9	100,0
2 Ny	37,6	9,9	22,0	10,5	11,2	8,8	100,0
3 Ny*	22,1	6,3	35,6	13,9	9,9	12,2	100,0
7 Ny	17,2	5,0	65,2	2,7	5,9	4,1	100,0
3 Ny Szepes nélkül*	35,1	6,9	20,0	20,2	12,2	5,9	100,0

S = sík, D = dombos, HV = hegyes-völgyes

A művelhetőségre vonatkozó adatok eloszlása

Kód	K	Kz	N	K-Kz	K-N	Kz-N	Összesen
1 Ny	6,1	6,1	86,6	0,4	0,4	0,4	100,0
2 Ny	17,9	10,5	69,6	0,4	0,7	0,9	100,0
3 Ny*	14,3	15,9	62,9	1,6	2,9	2,5	100,0
7 Ny	9,7	10,3	80,0	–	–	0,7	100,0
3 Ny *Szepes nélkül	25,4	13,6	59,3	0,9	0,9	–	100,0

K = könnyen, Kz = közepesen, N = nehezen

Ezekből a táblákból két dolog világosan kitűnik. Az egyik az, hogy a művelési formák a felszín és a művelhetőség szempontjából sem tekinthetők egynemű populációknak, mivel Szepes kiemelése után az eloszlás teljesen megváltozott a 3 Ny kódu helységeknél.

Az adatközlés aránya pedig művelés formánként a következő:

Kód	A felszíni viszonyokra	A művelhetőségre
	vonatkozó adatok aránya a Totál populációban (%)	
1 Ny	79,1	56,4
2 Ny	79,8	57,4
3 Ny	84,9	68,6
7 Ny	52,9	37,1

Feltűnő a 7 Ny kódú helységeknél a válaszadás alacsony aránya.*

A 18. táblán mutatjuk be a kenyérgabona-ellátásra és a piacviszonyokra vonatkozó adatokat. Láthatjuk, hogy a két- és háromnyomásos művelést folytató helységek ilyen szempontból is sokkal jobb helyzetben vannak.

Mindebből a következők vonhatók le:

1. Szemben a nagyságrendi csoportosítással, a művelési formák szerinti csoportosítás nem járt egyértelmű eredménnyel. Egyáltalán kétségessé válik, hogy ugyanazt a dolgot értettek-e egy-, két- és háromnyomásos művelésen az egyes megyékben.

2. Mégis úgy tűnik, hogy az egy- és kétnyomásos művelést folytató helységek természetföldrajzi adottságai a legjobbak.

3. Feltehető, hogy a művelési formák szerint kialakított populációk tájegységenként homogénebbek, mert egy-egy vidéken a művelési formák értelmezését illetően a consensus nagyobb lehetett, mint országos viszonylatban.

*A lejtősség, a felszín és a művelhetőség viszonyát a 17. tábla mutatja. Láthatjuk, a mennyiségi és minőségi adatok megfelelése jónak mondható.

Végkövetkeztetések és további lehetőségek a kutatásban

Beszámolónkban a gépi feldolgozás eddigi eredményeiből pusztán csak a természetföldrajzi adottságokra vonatkozó adatokat elemeztük. Az eredmények azt mutatják, hogy a természetföldrajzi adottságok döntő módon befolyásolták az agrártermelést. Az agrártörténet tanúsága, de a mindennapi tapasztalás alapján is ez közhelynek számító megállapítás. Még az sem túlságosan meglepő, hogy 1728 és 1883 között az agrártermelés adottságai nem változtak meg, hiszen mitől is változtak volna meg? Ami meglepő, egyben reménytkeltő, hogy mindezt egy adóösszeírás alapján lehetett bizonyítani; meglepő azok után, amit történetírásunk az adóösszeírások forrásértékéről eddig állított, és reménytkeltő, mivel azt jelenti, hogy az adóösszeírásokban rejlő hatalmas kincsek megfelelő módszerrel felszínre hozhatók.

Annál is több reményt fűzhetünk az adóösszeírások feldolgozásához, mivel az anyagban végzett eddigi szondázások azt mutatták, hogy társadalmi és demográfiai szempontból is releváns különségek vannak a nagyságrend szerint képzett populációk között. Futólagos szórásvizsgálatok azt mutatták például, hogy a családnagyság és az egy háztartásra eső népesség szempontjából szignifikáns különbségek vannak az egyes településkategóriák között 5, sőt 1%-os valószínűségi szinten is.

Valamit a kilátásokról és a tervekről. Az 1728-as adóösszeírás gépi feldolgozása az első magyarországi kísérlet egy adózás céljára készült, feudáliskori összeírás teljes anyagának matematikai-statisztikai módszerekkel történő elemzésére. Hangsúlyozni kell, hogy kísérletről van szó, melynek negatív eredményei épp oly fontosak, mint a pozitívak, ti. lehetővé teszi további, hasonló jellegű feldolgozásoknál tévutak elkerülését.

Éppen mert kísérletről van szó, bizonyos fokig még szerencsésnek is mondható, hogy csupán tizenegy megye anyaga maradt meg – egészen pontosan tizenháromé, de ezek közül kettő csak később, a feldolgozás elkezdése után került elő –, mert egy országos méretű anyagon kísérletezni drága dolog lett volna. Ugyanakkor ez a tizenegy megye elég jól reprezentálja a történelmi Magyarországnak – Erdélyt, Horvátországot és a Határőrvidéket nem beleértve – szinte minden táját. Az 1881-es helyzetet véve alapul, az összeírásban szereplő 2572 helység az egész ország helységeinek 25%-át, a hozzájuk tartozó terület és népesség pedig az ország területének és népességének kb 23–25%-át teszi ki.

Három feladatot kell végrehajtani a jövőben:

1. El kell kezdeni a feldolgozás eredményeinek publikálását. Ilyen szempontból mindenekelőtt az összeírás létrejöttének körülményeit kell feldolgozni, és azt követhetné az összefoglaló táblák adatainak különösebben mély elemzés nélküli közzététele.

2. Meg kell találni azt a komplex matematikai módszert, mely alkalmas az adatok között mutatkozó összefüggések felderítésére. *Bacskay* professzor faktor-, illetve cluster-analízist javasolt.* Valószínű, hogy ezt a két módszert fogjuk alkalmazni.

3. Az adatoknak valamilyen „adatbankban" való tárolása. Ennek két haszna lenne:

a) hozzáférhetővé tenné ezt a minden jel szerint rendkívül értékes anyagot mindenki számára, anélkül, hogy temérdek pénzt felemésztő publikálásba kellene kezdeni;

b) lehetővé tenné későbbi kutatók számára az adatok szaporítását e tizenegy megyére vonatkozó más összeírásokból, ami által több időmetszet készítésére nyílna alkalom, ugyanakkor pedig a fejlődés kitapintása is lehetővé válna.

*Bacskay prf. lektorálta az anyagot.

A mennyiségi és minőségi adatok összefüggése

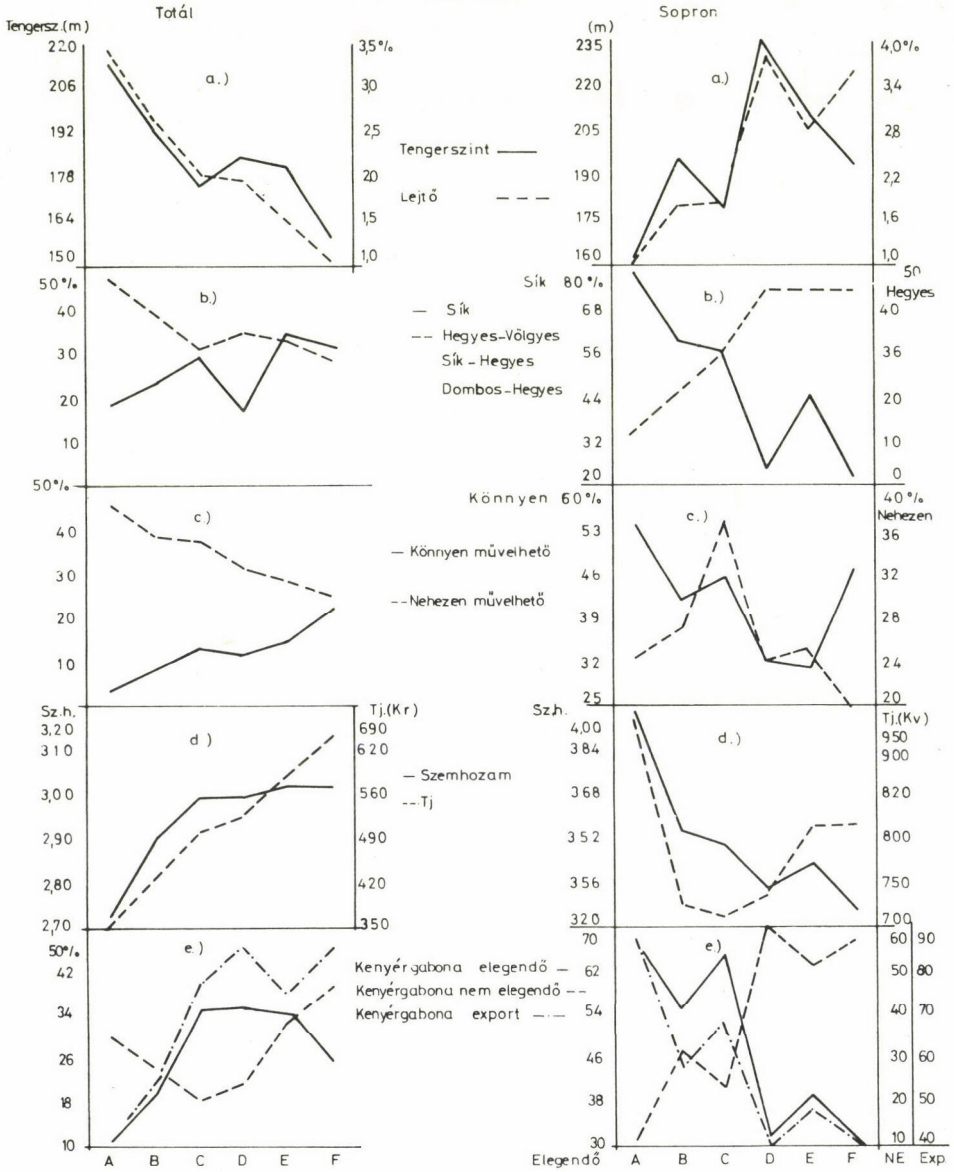

1. ábra

1. MELLÉKLET

Az egyes táblák tartalma és rovatai

	Rovat	Időpont	Megnevezés	Alap-adat	Számított adat	Kód
	1		A helység kódszáma	–	–	1
	2		A helység neve	1	–	–
	3		Leszámolás		1	–
	4	1728	A helység jellege (község, mezőváros)	–	–	1
	5		A helység települési ideje	–	–	1
	6		Örökös } jobbágy	1	–	–
	7		Szabad } jobbágy			
	8		Összes	–	1	–
	9		Házas, földes } zsellér	1	–	–
	10		Házas, földnélküli } zsellér	1	–	–
1. Tábla	11		Ház- és földnélküli } zsellér			
	12		Összes	–	1	–
	13		Libertinus	1	–	–
	14		Összes paraszt	–	1	–
	15		Uradalmi alkalmazott	1	–	–
	16		Nemes	1	–	–
	17		Egyéb	1	–	–
	18		Összes háztartás	–	1	–
	19		Iparosok	1	–	–
	20		Szabadköltözésű jobbágyok aránya (%)	–	1	–
	21		Zsellérek aránya (%)	–	1	–
	22	1784/87	Háztartások száma	1	–	–
	23		Paraszti háztartások száma	1	–	–
	24		Zsellérek száma	1	–	–
2. Tábla	25	1784/87	Jogi népesség	1	–	–
	26		Házak száma	1	–	–
	27		Zsellérek aránya (%)	–	1	–
	28		Egy házra eső család	–	1	–
	29		Egy házra eső fő	–	1	–
	30	1728–1784/87	Összes népesség növekedése	–	1	–
	31		Paraszti népesség növekedése	–	1	–
	32	1881	Házak száma	1	–	–
	33		Jogi népesség száma	1	–	–
	34		Egy házra eső jogi népesség	–	1	–
	35	1784/87– –1881	Házak számának növekedése	–	1	–
	36		Jogi népesség növekedése	–	1	–
	37	1728	Telki föld jobbágyok kezén	1	–	–
	38		Egyéb föld jobbágyok kezén	1	–	–
	39		Összes föld jobbágyok kezén	–	1	–
	40		Szántó zsellérek kezén	1	–	–

1. MELLÉKLET FOLYTATÁSA

	Rovat	Időpont	Megnevezés	Alap-adat	Számított adat	Kód
	41		Szántó extraneusok kezén	1	–	–
	42		Egyéb föld	1	–	–
	43		Összes föld	–	1	–
	44		Deserta	1	–	–
	45		Irtás	1	–	–
	46		Egy háztartásra eső szántó (köböl)	–	1	–
	47		Búza szemhozama	1	–	–
3. Tábla	48		Rozs szemhozama	1	–	–
	49		Árpa szemhozama	1	–	–
	50		Zab szemhozama	1	–	–
	51		Szemhozam általában	1	–	–
	52		Átlagos szemhozam	1	–	–
	53	1883	Szántó (kh)	1	–	–
	54		Egy főre eső szántó (kh)	–	1	–
	55		1 kh szántó kat. tiszta jövedelme (krajcár)	1	–	–
	56		A helység szántóból eredő tiszta jövedelme (K)	–	1	–
	57		Egy főre eső tiszta jövedelem szántó után	–	1	–
4. Tábla	58	1728	A művelési forma kódja	–	–	1
	59	1784/87	Család nagysága	–	1	–
	60	1728	Egész	1	–	–
	61		3/4 telkes örökös	1	–	–
	62		1/2 jobbágy	1	–	–
	63		1/4	1	–	–
	64		1/4-nél kisebb	1	–	–
	65		Összes	–	1	–
	66		Telkek száma	–	1	–
	67		Telkek nagysága (köböl)	–	1	–
	68		Egész	1	–	–
	69		3/4 telkes szabad költözésű	1	–	–
	70		1/2 jobbágyok	1	–	–
	71		1/4	1	–	–
	72		1/4-nél kisebb	1	–	–
	73		Összes	–	1	–
	74		Telkek száma	–	1	–
	75		Telek nagysága (köböl)	–	1	–
	76		Szántási szükséglet	–	–	1
	77		Adatszámlálás	–	1	–
5. Tábla	78	1728	Egész	1	–	–
	79		3/4	1	–	–
	80		1/2 telkes jobbágy (összesen)	1	–	–
	81		1/4	1	–	–

1. MELLÉKLET FOLYTATÁSA

	Rovat	Időpont	Megnevezés	Alap-adat	Számított adat	Kód
	82		1/4-nél kisebb	1	–	–
	83		Összes	–	1	–
	84		Telkek száma	–	1	–
	85		Teleknagyság (köböl)	–	1	–
	86		Telekhányad (1 jobbágyra számított)	–	1	–
	87	1880	Tengerszint feletti magasság	1	–	–
	88		Minimum	1	–	–
	89		Maximum	1	–	–
	90		Különbség	–	1	–
	91	1728	Elegendő kenyérgabona	1	–	–
	92		Eladható	1	–	–
	93		Összesen	–	1	–
	94		Szűkösen elegendő kenyér-gabona	1	–	–
	95		Nem elegendő kenyér-gabona	1	–	–
	96		Összesen	–	1	–
	97		Adatszámlálás	–	1	–
6. Tábla	101	1728	Jó termékenység	–	–	1
	102		Közepes termékenység	–	–	1
	103		Rossz termékenység	–	–	1
	104		Jó-közepes termékenység	–	–	1
	105		Jó-rossz termékenység	–	–	1
	106		Közepes-rossz termékenység	–	–	1
	107		Adatszámlálás	–	1	–
	108	1728	Sík, lapályos felszín	–	–	1
	109		Dombos felszín	–	–	1
	110		Hegyes-völgyes felszín	–	–	1
	111		Sík-dombos felszín	–	–	1
	112		Sík-hegyes felszín	–	–	1
	113		Dombos-hegyes felszín	–	–	1
	114		Adatszámlálás	–	1	–
	115	1728	Könnyen művelhető	–	–	1
	116		Közepesen művelhető	–	–	1
	117		Nehezen művelhető	–	–	1
	118		Könnyen-közepesen művelhető	–	–	1
	119		Könnyen-nehezen művelhető	–	–	1
	120		Közepesen-nehezen művelhető	–	–	1
	121		Adatszámlálás	–	1	–
	123		Igaerőszükséglet	–	–	1
	124		Adatszámlálás	–	1	–
	125		Boronálás van	–	–	1
	126		Boronálás nincs	–	–	1
	127		Adatszámlálás	–	1	–
	128		Lisztelő malmok száma	1	–	–
	129		Adatközlés	–	–	1
	130		**Vízimalom**	–	–	1

1. MELLÉKLET FOLYTATÁSA

	Rovat	Időpont	Megnevezés	Alap-adat	Számított adat	Kód
	131		Szélmalom	–	–	1
	132		Szárazmalom	–	–	1
7. Tábla	98	1728	Trágyázás van	1	–	–
	99		Trágyázás nincs	1	–	–
	100		Adatszámlálás	–	1	–
	133		Rét jobbágyok kezén (kaszás)	1	–	–
	134		Rét zsellérek kezén	1	–	–
	135		Rét extraneusok kezén (kaszás)	1	–	–
	136		Rét egyebek kezén (kaszás)	–	–	–
	137		Rét összesek kezén (kaszás)	1	1	–
	138		Egy háztartásra eső rét (kaszás)	–	1	–
	139		Rét minősítése: jó	1	–	–
	140		Rét minősítése: közepes	1	–	–
	141		Rét minősítése: hitvány	1	–	–
	142		Rét minősítése: jó közepes	1	–	–
	143		Rét minősítése: jó-hitvány	1	–	–
	144		Rét minősítése: közepes-hitvány	1	–	–
	145		Adatszámlálás	–	1	–
	146		Elegendő réthozam	1	–	–
	147		Felesleges réthozam	1	–	–
	148		Összesen	–	1	–
	149		Nem elegendő réthozam	1	–	–
	150		Adatszámlálás	–	1	–
	151	1883	A rét osztályainak száma	1	–	–
	152		A rét területe (kh)	1	–	–
8. Tábla	153	1883	Egy főre jutó rét (kh)	–	1	–
	154		1 kh rét tiszta jöv. (Kr)	1	–	–
	155		Rét összes tiszta jöv. (korona)	–	1	–
	156		Egy főre eső tiszta jöv. rét (korona)	–	1	–
	157	1728	Kukoricát termelnek	–	–	1
	158		Kendert termelnek	–	–	1
	159		Lent termelnek	–	–	1
	160		Dohányt termelnek	–	–	1
	161		Kerti veteményeket termelnek	–	–	1
	162		Gyümölcsöt termelnek	–	–	1
	163		Dinnyét termelnek	–	–	1
	164		Kölest termelnek	–	–	1
	165		Egyéb veteményt termelnek	–	–	1
	166	1728	Erdőhasználat van	–	–	1
	167		Erdőhasználat nincs	–	–	1

1. MELLÉKLET FOLYTATÁSA

	Rovat	Időpont	Megnevezés	Alap-adat	Számított adat	Kód
	168		Tűzifa van	–	–	1
	169		Épületfa van	–	–	1
	170		Ipari fa van	–	–	1
	171		Makkoltatás van	–	–	1
	172		Fát importálnak	–	–	1
	173		Erdőhasználattal kapcsolatban egyéb bejegyzés	–	–	1
	174		Adatszámlálás	–	1	–
	175	1883	Erdő területe (kh)	1	–	–
	176		Egy főre eső erdő (kh)	–	1	–
9. Tábla	177	1883	1 kh erdő tiszta jövedelme (Kr)	1	–	–
	178		Egy főre eső erdő (kh)	–	1	–
	179		Erdőből eredő tiszta jövedelem (korona)	–	1	–
	180	1883	Legelő területe (kh)	1	–	–
	181	1728	Legelő elegendő	–	–	1
	182		Legelő nem elegendő	–	–	1
	183		Téli legelő	–	–	1
	184		Elegendő téli legelő	–	–	1
	185		Nem elegendő téli legelő	–	–	1
	186		Felesleg	–	–	1
	187		Felesleg téli legelőben	–	–	1
	188		Adatszámlálás (181–186. rovat összege)	–	1	–
	189		Adatszámlálás (182. és 185. rovat összege)	–	1	–
	190		Adatszámlálás (181., 184., 186., 187. rovat összege)	–	1	–
	191	1883	1 főre eső legelő (kh)	–	1	–
	192		1 kh legelő tisztajövedelme (Kr)	1	–	–
	193		Legelőből származó összes jövedelem (Korona)	–	1	–
	194		Egy főre eső tiszta jöv. legelő után (Korona)	–	1	–
	195	1883	A kert területe (kh)	1	–	–
	196		Egy főre eső kert (kh)	–	1	–
	197		1 kh kert tiszta jövedelme (Kr)	1	–	–
10. Tábla	198	1883	A kert összes tiszta jövedelme	–	1	–
	199		Egy főre jutó tiszta jöv. kert után (Korona)	–	1	–
	200	1728	Szőlő jobbágyok kezén (kapás)	1	–	–
	201		Szőlő zsellérek kezén	1	–	–
	202		Szőlő extraneusok kezén	1	–	–
	203		Szőlő egyéb birtokos kezén	1	–	–
	204		Összes szőlő (kapás)	–	1	–
	205		Új telepítésű szőlő (kapás)	1	–	–

1. MELLÉKLET FOLYTATÁSA

	Rovat	Időpont	Megnevezés	Alap-adat	Számított adat	Kód
	206		Új telepítésű szőlő %-os aránya	–	1	–
	207		Egy háztartásra eső szőlő (kapás)	–	1	–
	208		Adatszámlálás (azon helységek száma, ahol szőlő van)	–	1	–
	209		A bor piaca helyben	–	–	1
	210		A bor piaca vidéken	–	–	1
	211		A bor piaca helyben és vidéken	–	–	1
	212		Piacra vonatkozó adatok számlálása	–	1	–
	213	1883	A szőlő területe (kh)	1	–	–
	214		Egy főre eső szőlő (kh)	–	1	–
	215		1 kh szőlő tiszta jöv. (kr)	1	–	–
	216		Összes jövedelem szőlőből (Korona)	–	1	–
	217		Egy főre eső jövedelem szőlőből (Korona)	–	1	–
	218		Adatszámlálás	–	1	–
11. Tábla	219	1728	Kedvező piac	–	–	1
	220		Kedvezőtlen piac	–	–	1
	221		Gabonapiac	–	–	1
	222		Borpiac	–	–	1
	223		Szénapiac	–	–	1
	224		Állatpiac	–	–	1
	225		Egyéb piac	–	–	1
	226		Adatszámlálás	–	1	–
	227	1883	Becslőjárás sorszáma	–	–	1
	228		Becslőjárás osztályozási vidék sorszáma	–	–	1
	229		Összes művelt terület (kh)	1	–	–
	230		Egy kh. művelt terület kat. tiszta jövedelme (Kr)	–	1	–
	231		Összes művelt terület összes kat. tiszta jöv. (korona)	–	1	–
	232		Egy főre eső művelt terület (kh)	–	1	–
	233		Egy főre eső összes kat. tiszta jövedelem (korona)	–	1	–
12. Tábla	234		Szántó területe (kh)	1	–	–
	235		Kert területe (kh)	1	–	–
	236		Rét területe (kh)	1	–	–
	237		Szőlő területe (kh)	1	–	–
	238		Legelő területe (kh)	1	–	–
	239		Nádas területe (kh)	1	–	–
	240		Erdő területe (kh)	1	–	–
	241		Szántóterület aránya (%)	–	1	–

1. MELLÉKLET FOLYTATÁSA

	Rovat	Időpont	Megnevezés	Alap-adat	Számított adat	Kód
12. Tábla	242		Kertterület aránya (%)	–	1	–
	243		Rétterület aránya (%)	–	1	–
	244	Szőlő	Szőlőterület aránya (%)	–	1	–
	245		Legelőterület aránya (%)	–	1	–
	246		Nádasterület aránya (%)	–	1	–
	247		Erdőterület aránya (%)	–	1	–
	248		Szántó kat. tisztajöv. aránya %	–	1	–
	249		Kert kat. tisztajöv. aránya %	–	1	–
	250		Rét kat. tisztajöv. aránya %	–	1	–
	251		Szőlő kat. tisztajöv. aránya %	–	1	–
	252		Legelő kat. tisztajöv. aránya %	–	1	–
	253		Nádas kat. tisztajöv. aránya %	–	1	–
	254		Erdő kat. tisztajöv. aránya %	–	1	–
			Szórástáblák			
1. Tábla	18	1728	Háztartások száma	–	1	–
	22	1784/87	Családok száma	–	1	–
	26		Jogi népesség	–	1	–
	59		Családnagyság	–	1	–
	28		Egy házra eső család	–	1	–
	29		Egy házra eső jogi népesség	–	1	–
	30	1728–1784/87	Háztartások számának növekedése	–	1	–
	31		Paraszti házt. számának növekedése	–	1	–
	32	1881	Házak száma	–	1	–
	33		Jogi népesség	–	1	–
	34		Egy házra eső jogi népesség	–	1	–
	35	1784/87–1881	Házak számának növekedése	–	1	–
	36		Jogi népesség növekedése	–	1	–
2. Tábla	43	1728	Egy helységre eső szántó (köböl)	–	1	–
	46		Egy háztartásra eső szántó (köböl)	–	1	–
	53	1883	Egy helységre eső szántó (kh)	–	1	–
	54		Egy főre eső szántó (kh)	–	1	–
	55		Egy kh szántó tiszta jövedelme (korona)	–	1	–
	56		Egy helységre eső szántó kat. tiszta jövedelme (krajcár)	–	1	–
	57		Egy főre eső szántó kat. tiszta jövedelme (korona)	–	1	–
	87		Átlagos tengerszint feletti magasság	–	1	–
	88		Min. tengerszint feletti magasság	–	1	–
	89		Max. tengerszint feletti magasság	–	1	–
	90		Különbség (Max–Min)	–	1	–

2. MELLÉKLET

Megye	Becslőjárás		Osztályozási vidék	Az összeírt helységek száma		1883 = 100
	száma	neve		1728-ban	1883-ban	
Bihar	1	Berettyóújfalusi	1	11	12	92
			2	16	22	73
	2	N. Szalontai	1	5	21	24
			2	3	4	75
	3	Tenkei	1	51	57	89
			2	21	30	70
	4	Nagyváradi	1	23	32	72
			2	37	39	95
	5	Székelyhídi	1	20	23	95
			2	10	13	77
	6	Margitai	1	40	43	93
			2	14	20	70
	7	Élesdi	1	17	17	100
			2	41	41	100
	8	Belényesi	1	49	51	96
			2	63	63	100
				421	488	86
Heves	14	Karcagi	1	1	4	25
			2	–	4	–
			3	1	1	100
	15	Mezőtúri	1	7	15	47
			2	3	5	60
	16	Tiszafüred	1	14	14	100
	17	Szolnoki	1	9	12	75
	18	Jászberényi	1	1	12	8
			2	1	5	20
	19	Hevesi	1	11	10	110
			2	7	9	78
	20	Egri	1	8	11	73
			2	6	20	30
			3	3	7	43
	21	Gyöngyösi	1	5	16	31
			2	5	21	24
				82	166	50
Nógrád	59	Losonci	1	12	13	92
			2	45	46	98
			3	18	20	90

2. MELLÉKLET FOLYTATÁSA

Megye	Becslőjárás		Osztályozási vidék	Az összeírt helységek száma		1883 = 100
	száma	neve		1728-ban	1883-ban	
	60	Füleki	1	30	30	100
			2	39	38	103
			3	13	15	87
	61	Sziráki	1	12	12	100
			2	11	12	92
			3	11	12	92
	62	Balassagyarmati	1	24	29	83
			2	24	25	96
			3	13	14	93
			4	15	19	79
				267	285	94
Somogy	48	Igali	1	16	19	84
			2	10	12	83
			3	5	10	50
	49	Kaposvári	1	4	15	27
			2	1	30	3
	50	Karádi	1	16	19	84
			2	18	34	53
	51	Marczali	1	13	19	68
			2	12	28	43
				95	186	51
Pest	29	Budapesti	1	21	32	66
	30	Szentendrei	1	18	21	86
			2	7	8	88
	31	Gödöllői	1	15	18	83
			2	13	14	93
	32	Soroksári	1	–	1	–
			2	7	21	33
	33	Monori	1	17	25	68
			2	–	10	–
	34	Ceglédi	1	4	9	44
			2	7	11	64
	35	Kecskeméti	1	4	11	36
	36	Kiskőrösi	1	3	15	20
			2	–	1	–
	37	Kalocsai	1	19	39	49
	38	Kunszentmiklósi	1	8	8	100
			2	10	23	43
			3	–	4	–
				153	271	56

2. MELLÉKLET FOLYTATÁSA

Megye	Becslőjárás		Osztályozási vidék	Az összeírt helységek száma		1883 = 100
	száma	neve		1728-ban	1883-ban	
Sopron	39	Soproni	1	37	40	93
			2	12	12	100
	40	Kapuvári	1	17	16	106
			2	16	16	100
			3	23	21	110
	41	Nagycenki	1	13	13	100
			2	18	18	100
			3	18	18	100
	42	Csepregi	1	44	42	108
			2	35	37	95
				233	233	100
Szabolcs	9	Nagykállói	1	32	44	73
	10	Kisvárdai	1	28	28	100
			2	24	24	100
	11	Nyíregyházai	1	27	32	84
			2	10	12	83
	12	Debreceni	2	10	13	77
	13	Hajdúböszörményi	1	2	5	40
			2	3	4	75
				136	162	84
Szepes	52	Göllniczbányai	1	35	48	73
	53	Késmárki	1	36	56	64
	54	Lőcsei	1	53	72	74
	55	Ó-Lublói	1	29	55	53
				153	231	66
Tolna	56	Dunaföldvári	1	21	28	75
			2	8	16	50
	57	Szekszárdi	1	9	15	60
			2	14	25	56
			3	15	22	68
	58	Tamási	1	25	36	69
				92	142	65
Vas	22	Szombathelyi	1	19	59	32
			2	–	7	–
			3	22	22	100
	23	Kőszegi	1	40	47	85
			2	32	49	65

2. MELLÉKLET FOLYTATÁSA

Megye	Becslőjárás		Osztályozási vidék	Az összeírt helységek száma		1883 = 100
	száma	neve		1728-ban	1883-ban	
	24	Sárvás	1	–	40	–
			2	1	42	2,4
	25	Vasvári	1	6	10	60
			2	–	8	–
			3	15	38	40
	26	Körmendi	1	39	40	98
			2	35	35	100
	27	Szent Gotthárdi	1	27	26	104
			2	20	25	80
			3	24	25	96
			4	28	28	100
	28	Muraszombati	1	57	56	102
			2	68	72	94,4
				433	629	68,8
Zala	43	Zalaegerszegi	1	6	39	15,4
			2	20	35	57,1
			3	13	24	54,1
			4	14	22	63,6
			5	4	19	21,0
	44	Nagykanizsai	1	1	48	2,1
	45	Csáktornyai	1	42	41	102,4
			2	22	23	95,7
			3	27	36	75,0
	46	Alsólendvai	1	27	31	87,1
			2	39	48	81,3
			3	17	31	54,8
	47	Letenyei	1	20	21	95,2
			2	23	31	74,2
				275	449	61,3
				2340	2957	78,7

1.

Helységek, háztartások (1728),

Településkategória	Totál			Bihar			Nógrád		
	helység	házt. (1000) 1728	lakos (1000) 1881	helység	házt. 1728	lakos (1000) 1881	helység	házt. 1728	lakos (1000) 1881
A	1028	12,3	480	252	3078	117	124	1533	61
B	670	19,4	614	86	2383	79	100	2847	82
C	275	13,5	439	37	1814	42	14	669	18
D	124	8,5	232	17	1165	32	4	265	5
E	75	6,7	174	9	781	15	3	286	15
F	119	20,5	597	24	4135	106	1	112	2
Ö	2291	80,9	2536	425	13356	391	246	5712	183
	%-os megoszlás								
A	44,9	15,2	18,9	59,3	23,1	30,0	50,4	26,8	33,3
B	29,2	24,0	24,2	20,2	17,8	20,2	40,7	49,9	44,8
C	12,0	16,7	17,3	8,7	13,6	10,7	5,7	11,7	9,8
D	5,4	10,5	9,1	4,0	8,7	8,2	1,6	4,6	2,7
E	3,3	8,3	6,9	2,1	5,9	3,8	1,2	5,0	8,2
F	5,2	25,3	23,6	5,7	30,9	27,1	0,4	2,0	1,2
Ö	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

TÁBLÁZAT

lakók (1881) megoszlása

Pest			Sopron			Vas		
hely-ség	házt. 1728	lakos (1000) 1881	hely-ség	házt. 1728	lakos (1000) 1881	hely-ség	házt. 1728	lakos (1000) 1881
13	194	18	33	416	10	233	2742	72
43	1338	65	52	1569	28	129	3664	74
50	2415	119	51	2613	45	43	2103	41
26	1754	58	25	1754	21	16	1093	16
8	743	37	27	2423	30	8	737	13
15	3630	176	45	6787	91	6	1186	24
155	10074	473	233	15562	225	435	11525	
%-os megoszlás								
8,4	1,9	3,8	14,2	2,7	4,5	53,6	23,8	30,0
27,7	13,3	13,7	22,3	10,1	12,4	29,7	31,8	30,8
32,3	24,0	25,2	21,9	16,8	20,1	9,9	18,2	17,1
16,8	17,4	12,3	10,7	11,3	9,3	3,7	9,5	6,7
5,2	7,4	7,8	11,6	15,6	13,3	1,8	6,4	5,4
9,6	36,0	37,2	19,3	43,5	40,4	1,3	10,3	10,0
100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

2. TÁBLÁZAT

A szántóterületre vonatkozó adatok

a) Szántóterület megoszlása

Település-kategória	Totál		Bihar		Nógrád		Pest		Sopron		Vas	
	1728 1000 köböl	1883 1000 kh	1728 1000 köböl	1883 1000 kh	1728 1000 köböl	1883 1000 kh	1728 1000 köböl	1883 1000 kh	1728 1000 köböl	1883 1000 kh	1728 1000 köböl	1883 1000 kh
A	133	721	7,4	146	28,3	86,3	1,7	26,1	6,2	16,8	24,8	85,1
B	245	990	9,3	137	49,2	143,0	12,1	91,0	22,5	41,8	34,1	86,7
C	158	713	8,0	84	12,3	31,4	24,9	187,2	41,6	67,3	13,2	42,0
D	89	359	4,5	61	3,0	7,1	19,8	87,2	13,4	23,5	7,1	17,7
E	70	242	3,7	38	5,7	7,7	8,4	43,9	23,9	34,4	6,3	14,4
F	139	669	14,9	133	1,4	3,0	25,0	187,6	58,9	92,0	13,2	14,3
Ö	834	3694	47,8	599	99,9	278,5	92,0	623,0	166,7	275,8	98,7	260,2
b) %-os megoszlás												
A	19,95	19,52	15,43	24,39	28,30	30,99	1,88	4,19	3,72	6,09	25,14	32,71
B	29,38	26,80	19,38	22,91	49,28	51,35	13,19	14,61	13,50	15,16	34,49	33,32
C	18,94	19,30	16,79	13,99	12,29	11,27	27,06	30,05	24,97	24,40	13,34	16,14
D	10,67	9,72	9,37	10,18	3,03	2,55	21,56	14,00	8,01	8,52	7,24	6,80
E	8,39	6,55	7,82	6,27	5,68	2,76	9,10	7,05	14,35	12,47	6,43	5,53
F	16,67	18,11	31,21	22,26	1,42	1,08	27,21	30,10	35,33	33,36	13,36	5,50
Ö	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
c) Egy háztartásra, ill. egy főre eső szántó (köböl, ill. kh)												
A	10,8	1,50	2,4	1,25	18,4	1,41	8,9	1,49	14,9	1,61	9,1	1,17
B	12,6	1,61	3,9	1,74	17,3	1,75	9,1	1,39	14,3	1,48	9,3	1,18
C	11,7	1,62	4,4	1,98	18,4	1,78	10,3	1,57	15,9	1,49	6,3	1,02
D	10,5	1,54	3,8	1,91	11,4	1,32	11,3	1,49	7,72	1,15	6,5	1,07
E	10,5	1,39	4,8	2,51	19,9	0,52	11,3	1,20	9,9	1,14	8,6	1,15
F	6,8	1,12	3,6	1,25	12,7	1,61	6,9	1,06	8,7	1,01	11,1	0,60
Ö	10,3	1,46	3,6	1,53	17,5	1,52	9,1	1,32	10,7	1,22	8,6	1,08

Szemhozam, termés és kat. tiszta jövedelem megoszlása

a) Szemhozam és 1 kh szántó tiszta jövedelme

Település-kategória	Totál		Bihar		Nógrád		Pest		Sopron		Vas	
	szem-hozam	Kr/kh	szem-hozam	Kr/kh	szem-hozam	Kr/kh	szem-hozam	Kr/kh	szem-hozam	Kr/kh	szem-hozam	Kr/kh
A	2,733	349	2,591	173	3,355	317	2,226	616	3,966	945	2,620	376
B	2,900	429	3,006	270	3,570	402	2,474	564	3,537	725	2,762	425
C	2,989	504	3,267	359	3,942	379	2,488	584	3,492	711	2,828	459
D	2,991	528	3,204	404	3,750	367	2,594	565	3,322	737	3,171	505
E	3,189	589	3,143	338	3,367	534	2,673	539	3,424	813	3,252	553
F	3,158	643	3,521	420	4,500	425	2,491	644	3,253	819	3,067	675
Ö	2,893	424	2,847	235	3,510	359	2,500	581	3,480	778	2,742	411

b) Termés 1728-ban és szántó kat. tiszta jöv. 1883-ban

	termés 1000 köböl	tiszta jöv. 1000 K	termés 1000 köböl	tiszta jöv. 1000 K	termés 1000 köböl	tiszta jöv. 1000 K	termés 1000 köböl	tiszta jöv. 1000 K	termés 1000 köböl	tiszta jöv. 1000 K	termés 1000 köböl	tiszta jöv. 1000 K
A	363	267	19	264	95	294	4	166	25	159	65	345
B	711	442	28	437	176	631	30	513	80	303	94	373
C	472	370	26	321	49	132	62	1050	145	479	37	190
D	266	179	14	251	11	28	51	502	44	173	23	88
E	223	130	12	131	21	42	22	235	82	280	21	75
F	439	402	53	642	6	13	62	985	192	754	41	108
Ö	2474	1790	152	2046	358	1140	231	3451	568	2148	281	1179

c) %-os megoszlás

A	14,7	14,9	12,5	12,9	26,5	25,8	1,7	4,8	4,4	7,4	23,1	29,3
B	28,7	24,7	18,4	21,4	49,2	55,4	13,0	14,9	14,1	14,1	33,5	31,6
C	19,1	20,7	17,1	15,7	13,7	11,6	26,8	30,4	25,5	22,3	13,2	16,1
D	10,8	10,0	9,2	12,3	3,1	2,5	22,1	14,5	7,7	8,1	8,2	7,5
E	9,0	7,2	7,9	6,4	5,9	3,6	9,5	6,8	14,5	13,0	7,5	6,4
F	17,7	22,5	34,9	31,3	1,6	1,1	26,9	28,6	33,8	35,1	14,5	9,1
Ö	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

4.

Kenyérgabona-ellátottság

	Totál					
	elegendő	elégtelen	gabonát	bort	szénát	állatot
	a gabonatermés (%)		exportáló helységek aránya (%)			
A	11,9	30,5	10,5	11,0	2,5	1,0
B	20,8	24,8	23,4	14,3	3,7	0,2
C	35,3	18,9	39,6	20,0	12,4	0,4
D	36,3	21,0	46,8	27,4	9,7	2,4
E	34,7	33,3	37,3	38,7	12,0	2,7
F	25,2	38,7	45,4	45,4	8,4	2,5
Ö	20,0	27,4	22,4	22,4	5,1	0,9
	Nógrád					
A	3,2	0,8	8,9	–	–	–
B	2,0	4,0	26,0	1,0	–	–
C	–	–	14,3	7,1	–	–
D	–	–	25,0	25,0	–	–
E	–	–	–	–	–	–
F	–	–	–	–	–	–
Ö	2,4	2,0	16,3	1,2	–	–
	Sopron					
A	66,7	12,1	87,9	33,3	63,6	–
B	55,8	30,8	57,7	11,5	11,5	–
C	64,7	23,5	68,6	33,3	33,3	–
D	32,0	60,0	40,0	48,0	48,0	8,0
E	40,7	51,9	48,2	70,4	70,4	3,7
F	31,1	55,6	40,1	77,8	77,8	2,2
Ö	50,2	36,9	60,1	42,9	42,9	1,7

TÁBLÁZAT

és piacviszonyok

elegendő	elégtelen	gabonát	bort	szénát	állatot
a gabonatermés (%)		exportáló helységek aránya (%)			
Bihar					
0,4	57,5	1,2	5,2	0,8	–
9,3	26,7	8,1	14,0	1,2	–
32,4	10,8	37,8	30,0	13,5	–
41,2	–	64,7	29,4	35,3	–
44,4	25,0	44,4	22,2	22,2	–
37,5	33,3	41,7	41,7	8,3	4,2
9,7	41,4	11,5	12,5	4,2	0,2
Pest					
7,7	23,1	7,7	–	–	–
23,3	27,9	44,2	9,3	2,3	–
44,0	16,0	62,0	4,0	10,0	–
57,7	7,7	84,6	19,2	3,9	–
75,0	–	75,0	37,5	12,5	–
20,0	33,3	66,7	26,7	–	–
30,3	19,4	57,4	11,6	5,2	–
Vas					
18,0	22,3	21,0	–	–	–
30,2	28,7	34,1	–	–	–
34,9	41,9	37,2	–	–	–
50,0	18,8	43,8	–	–	–
37,5	50,0	25,0	–	–	–
50,0	33,3	50,0	–	–	–
25,3	26,7	27,8	–	–	–

5.

Egy háztartásra eső szemtermelés 1728-ban

Település-kategória	Totál		Bihar		Nógrád	
	1728 köböl	1883 K	1728 köböl	1883 K	1728 köböl	1883 K
A	29,5	5,6	6,2	2,25	61,9	4,8
B	36,7	7,2	11,6	5,33	60,8	7,7
C	35,0	8,4	14,6	7,58	73,0	7,5
D	31,3	7,7	11,9	7,86	42,9	5,1
E	33,2	7,5	15,0	8,70	72,8	2,8
F	21,4	6,7	12,8	6,03	57,2	6,9
Ö	30,6	7,1	11,3	5,22	61,4	6,2
	Főátlag = 100					
A	96,4	78,9	54,9	43,1	100,8	77,4
B	119,9	101,4	102,7	102,1	99,0	124,2
C	114,4	118,3	129,2	145,2	118,9	121,0
D	102,3	108,9	105,3	150,6	69,9	82,3
E	108,9	105,6	132,7	166,7	118,6	45,2
F	69,9	94,4	113,3	115,5	93,2	111,3
Ö	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

TÁBLÁZAT

és egy főre eső szántó Tj 1883-ban

Pest		Sopron		Vas	
1728 köböl	1883 K	1728 köböl	1883 K	1728 köböl	1883 K
19,8	9,5	59,6	15,2	23,7	4,8
22,5	7,8	50,7	10,7	25,7	5,1
25,6	8,8	55,6	10,6	17,7	4,6
29,3	8,6	25,3	8,4	20,8	5,3
30,1	6,4	33,8	9,3	28,0	5,9
17,2	5,6	28,2	8,2	34,1	4,5
23,0	7,3	31,4	9,5	24,3	4,9
Főátlag = 100					
86,1	130,1	189,8	170,0	97,5	98,0
97,8	106,8	161,5	112,6	105,8	104,1
111,3	120,5	177,1	111,6	72,8	93,9
127,4	117,8	80,6	88,4	85,6	108,2
130,9	87,7	107,6	97,9	115,2	120,4
74,8	76,7	89,8	86,4	140,3	91,8
100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

6.

Tengerszint, lejtősség, művelt terület megoszlása,

Településkategória	Totál					1 kh műv. ter. Tj (Kr)
	Tengerszint (m)		Művelt területből (%)			
	átlag	diff.	szántó	szőlő	erdő	
A	213	60	46,4	1,1	26,1	297
B	193	60	52,4	1,9	21,6	376
C	175	58	56,5	2,1	18,1	434
D	186	60	55,2	2,7	18,8	461
E	181	50	56,1	2,6	19,9	523
F	158	47	52,9	4,7	18,4	561
Ö	198	54	50,5	1,8	22,8	367
Nógrád						
A	244	107	42,9	1,1	18,4	248
B	222	111	48,5	1,9	13,8	335
C	253	139	40,8	3,0	10,4	292
D	300	132	40,8	3,6	15,1	294
E	171	60	55,5	2,0	9,8	482
F	206	63	44,2	2,4	7,9	289
Ö	235	110	45,2	1,6	15,9	290
Sopron						
A	163	12	76,2	0,2	7,8	912
B	195	29	65,2	0,4	14,9	683
C	181	37	64,4	1,0	16,0	615
D	237	68	59,5	2,7	25,1	694
E	211	54	64,9	2,1	19,5	750
F	195	74	54,0	4,6	26,4	691
Ö	194	44	63,8	1,7	18,0	711

TÁBLÁZAT

egy kh művelt terület értéke

Bihar					1 kh műv. ter. Tj (Kr)
Tengerszint (m)		Művelt területből (%)			
átlag	diff.	szántó	szőlő	erdő	
234	77	34,5	0,9	38,6	119
173	53	47,4	0,6	23,8	219
129	31	53,8	1,0	12,2	319
123	27	57,8	0,9	8,1	342
130	23	59,5	0,7	10,5	311
124	37	57,7	1,1	7,3	392
200	63	41,6	0,8	29,7	185
Pest					
128	40	59,1	4,7	10,8	548
145	63	57,1	5,6	16,7	521
142	55	60,0	3,7	12,5	508
148	60	56,3	4,8	12,1	499
132	44	52,8	5,5	14,7	449
119	59	55,9	9,6	9,3	623
140	57	57,8	5,2	13,3	521
Vas					
265	54	46,6	0,9	30,8	345
270	64	46,7	1,1	33,2	361
276	56	49,8	1,4	29,9	388
277	66	45,5	0,7	33,0	428
264	62	45,6	0,8	26,6	502
257	101	57,9	0,7	13,8	642
268	59	47,3	1,0	31,2	364

7.

Átlagos szántó és összes termőterület, a helység határának rádiusza, a határ

Településkategória	Totál							
	szántóterület			összes művelt terület				
	$\overline{M}$		r	$\overline{M}$		r	diff.	lejtősség
	kh	ha	(km)	kh	ha	(km)	(m)	(%)
A	701	403	1,13	1703	979	1,77	60	3,39
B	1478	850	1,64	2996	1723	2,34	60	2,56
C	2593	1491	2,17	4509	2593	2,87	58	2,02
D	2895	1665	2,30	5274	3033	3,11	60	1,93
E	3227	1856	2,43	5667	3259	3,22	50	1,55
F	5622	3233	3,21	10261	5900	4,33	47	1,09
Ö	1612	927	1,72	3186	1832	2,42	54	2,23
Bihar								
A	579	333	1,03	2362	1362	2,08	77	3,70
B	1593	916	1,71	4360	2507	2,83	53	1,87
C	2270	1305	2,04	4243	2440	2,79	31	1,11
D	3588	2063	2,56	6059	3484	3,33	27	0,81
E	4222	2428	2,76	6889	3961	3,55	23	0,65
F	5542	3187	3,19	9333	5366	4,13	37	0,90
Ö	1409	810	1,61	3572	2054	2,56	63	2,46
Nógrád								
A	696	402	1,13	1685	969	1,78	107	6,01
B	1430	822	1,62	3120	1794	2,39	111	4,04
C	2243	1290	2,03	5571	3203	3,20	139	4,34
D	1775	1020	1,80	4565	2602	2,88	132	4,58
E	2567	1476	2,17	4500	2588	2,87	60	2,09
F	3000	1725	2,34	6700	3853	3,50	63	1,80
Ö	1134	652	1,44	2591	1490	2,18	110	5,05

TÁBLÁZAT

legalacsonyabb és legmagasabb pontjának különbsége, lejtősség

Pest							
szántóterület			összes művelt terület				
$\overline{M}$		r	$\overline{M}$		r	diff.	Lejtősség
kh	ha	(km)	kh	ha	(km)	(m)	(%)
2008	1155	1,92	2323	1911	2,47	40	1,62
1521	875	1,97	3849	2213	2,65	63	2,38
2384	1371	2,62	6252	3595	3,38	55	2,31
2246	1291	2,48	6235	3585	3,37	60	1,78
4588	2638	3,17	10300	5923	4,34	44	1,01
11760	6762	4,79	21167	12171	6,23	59	0,95
3055	1757	2,71	6989	4019	3,58	57	1,59
Sopron							
509	293	0,97	712	409	1,14	12	1,05
804	462	1,21	1394	802	1,60	29	1,81
1320	759	1,55	2186	1257	2,00	37	1,85
940	541	1,31	1776	1021	1,80	68	3,78
1274	733	1,52	1959	1126	1,89	54	2,86
2044	1175	1,93	4002	2301	2,01	74	3,68
1184	681	1,47	2081	1197	1,95	44	2,26
Vas							
365	210	0,82	824	474	1,23	54	4,39
672	386	1,11	1629	937	1,73	64	3,70
977	562	1,34	1995	1147	1,91	56	2,93
912	237	1,42	2606	1498	2,18	66	3,03
1800	1035	1,82	3088	1776	2,38	62	2,61
2383	1370	2,09	4333	2491	2,82	101	3,58
598	344	1,05	1334	767	1,56	59	3,78

8.

Lejtősség, felszín

Településkategória	Totál				
		felszín %		művelhetőség %	
	lejtősség %	sík	hegyes-völgyes	könnyen	nehezen
A	3,39	17,7	37,4	3,0	45,5
B	2,56	23,0	25,1	7,5	38,5
C	2,02	29,5	17,5	12,7	37,8
D	1,93	17,0	12,9	11,3	32,3
E	1,55	34,7	16,0	14,7	28,0
F	1,09	31,9	7,6	22,7	25,2
Ö	2,23	21,9	27,8	7,3	40,2
			Bihar		
A	3,70	23,0	49,6	–	67,9
B	1,87	33,7	23,3	–	40,7
C	1,11	21,6	8,1	–	16,2
D	0,81	17,7	–	–	11,8
E	0,65	22,2	–	–	11,1
F	0,90	54,2	–	–	20,8
Ö	2,46	26,6	34,8	–	51,8
			Nógrád		
A	6,01	12,1	35,5	4,8	51,6
B	4,04	16,0	30,0	7,0	40,0
C	4,34	–	14,3	–	57,1
D	4,58	–	50,0	–	75,0
E	2,09	67,0	–	–	33,0
F	1,80	–	–	–	100,0
Ö	5,05	13,4	31,7	5,3	47,6

TÁBLÁZAT

és művelhetőség

Településkategória	lejtősség %	felszín %		művelhetőség %	
		sík	hegyes-völgyes	könnyen	nehezen
			Pest		
A	1,62	46,2	15,4	–	38,5
B	2,38	44,2	11,6	–	39,5
C	2,31	54,0	6,0	4,0	38,0
D	1,78	30,8	3,9	–	50,0
E	1,01	75,0	–	–	25,0
F	0,95	53,3	–	–	26,7
Ö	1,59	47,7	7,10	1,3	38,7
			Sopron		
A	1,05	78,8	–	54,6	24,2
B	1,81	59,6	17,3	42,3	26,9
C	1,85	56,7	5,9	45,1	37,3
D	3,78	24,0	8,0	32,0	24,0
E	2,86	44,4	11,1	29,6	25,9
F	3,68	22,2	8,9	46,7	20,0
Ö	2,26	48,9	9,0	42,9	27,0
			Vas		
A	4,39	11,6	51,9	1,7	58,4
B	3,70	10,9	38,8	7,8	54,3
C	2,93	14,0	44,2	7,0	55,8
D	3,03	6,3	25,0	6,3	25,0
E	2,61	25,0	25,0	12,5	12,5
F	3,58	33,3	16,7	50,0	33,3
Ö	3,78	12,0	45,3	5,5	54,5

9/A TÁBLÁZAT

A települések megoszlása nagyságrend és művelési forma szerint

Megye	Település-kategória	Művelési forma (kód: Ny)						Összesen
		1.	2.	3.	4.	6.	7.	
Bihar	A	111	76	3	21	–	41	252
	B	15	61	4	–	–	6	86
	C	2	24	7	1	–	3	37
	D	2	11	3	1	–	–	17
	E	1	5	3	–	–	–	9
	F	–	15	6	1	–	2	24
	Összes	131	192	26	24	–	52	425
Somogy	A	1	40	5	–	–	8	54
	B	–	18	11	–	–	2	31
	C	1	4	–	–	–	1	6
	D	–	1	–	–	–	–	1
	E	–	2	–	–	–	–	2
	F	–	–	1	–	–	–	1
	Összes	2	65	17	–	–	11	95
Tolna	A	5	3	–	–	–	3	11
	B	8	20	2	1	–	2	33
	C	2	16	1	–	–	–	19
	D	2	6	3	–	–	–	11
	E	–	4	–	–	–	–	4
	F	–	8	–	–	–	–	8
	Összes	17	57	6	1	–	5	86
Heves	A	–	8	–	–	–	7	15
	B	4	12	1	1	–	2	20
	C	2	4	1	–	–	1	8
	D	–	2	1	–	–	–	3
	E	3	–	1	–	–	–	4
	F	2	2	–	–	–	–	4
	Összes	11	28	4	1	–	10	54
Sopron	A	–	31	–	–	–	2	33
	B	3	34	4	–	–	11	52
	C	5	35	5	–	–	6	51
	D	3	12	7	–	–	3	25
	E	3	10	12	–	–	2	27
	F	2	21	20	–	–	2	45
	Összes	16	143	48	–	–	26	233
Vas	A	78	36	7	–	19	93	233
	B	25	43	10	–	7	44	129
	C	17	10	4	–	3	9	43
	D	1	6	4	–	2	3	16
	E	–	3	2	–	1	2	8
	F	1	2	1	–	–	2	6
	Összes	122	100	28	–	32	153	435

9/A TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

Megye	Település-kategória	Művelési forma (kód: Ny)						Összesen
		1.	2.	3.	4.	6.	7.	
Nógrád	A	1	74	32	–	–	17	124
	B	1	74	21	–	–	4	100
	C	–	13	–	–	–	1	14
	D	1	2	–	–	–	1	4
	E	–	3	–	–	–	–	3
	F	–	1	–	–	–	–	1
	Összes	3	167	53	–	–	23	246
Szabolcs	A	–	17	16	–	–	39	72
	B	–	5	10	–	–	24	39
	C	–	–	2	–	–	12	14
	D	–	3	2	–	–	–	5
	E	–	–	–	–	–	–	–
	F	3	–	–	–	–	1	4
	Összes	3	25	30	–	–	76	134
Zala	A	78	61	–	1	–	31	171
	B	37	38	–	–	–	5	80
	C	4	5	–	–	–	2	11
	D	2	1	–	–	–	1	4
	E	2	1	–	–	–	–	3
	F	2	2	–	–	–	1	5
	Összes	124	108	–	1	–	40	274
Pest	A	2	7	–	–	–	4	13
	B	8	32	2	–	–	1	43
	C	9	33	6	–	–	2	50
	D	–	21	4	–	–	1	26
	E	–	7	1	–	–	–	8
	F	–	8	2	–	–	5	15
	Összes	19	108	15	–	–	13	155
Szepes	A	3	–	40	–	–	6	49
	B	9	–	47	–	–	1	57
	C	–	–	21	–	–	1	22
	D	1	–	11	–	–	–	12
	E	–	–	7	–	–	–	7
	F	1	–	4	–	–	1	6
	Összes	14	–	130	–	–	9	153
Totál	A	279	353	103	22	19	251	1027
	B	110	337	112	2	7	102	670
	C	42	144	47	1	3	38	275
	D	12	65	35	1	2	9	124
	E	9	35	26	–	1	4	75
	F	11	59	34	1	–	14	119
	Összes	463	993	357	27	32	418	2290

9/B TÁBLÁZAT

A települések megoszlása nagyságrend és művelési forma szerint
(%)

Megye	Település-kategória	Művelési forma (kód: Ny)						Összesen
		1.	2.	3.	4.	6.	7.	
Bihar	A	44,05	30,16	1,19	8,33	–	16,27	100,00
	B	17,44	70,93	4,65	–	–	6,98	100,00
	C	5,41	64,86	18,92	2,70	–	8,11	100,00
	D	11,76	64,71	17,65	5,88	–	–	100,00
	E	11,11	55,56	33,33	–	–	–	100,00
	F	–	62,50	25,00	4,17	–	8,33	100,00
	Összes	30,82	45,18	6,12	5,65	–	12,23	100,00
Somogy	A	1,85	74,07	9,26	–	–	14,82	100,00
	B	–	58,06	35,48	–	–	6,45	100,00
	C	16,65	66,67	–	–	–	17,66	100,00
	D	–	100,00	–	–	–	–	100,00
	E	–	100,00	–	–	–	–	100,00
	F	–	–	100,00	–	–	–	100,00
	Összes	2,11	68,42	17,89	–	–	11,58	100,00
Tolna	A	45,45	27,27	–	–	–	27,28	100,00
	B	24,24	60,61	6,06	3,03	–	6,06	100,00
	C	10,53	84,21	5,26	–	–	–	100,00
	D	18,18	54,55	27,27	–	–	–	100,00
	E	–	100,00	–	–	–	–	100,00
	F	–	100,00	–	–	–	–	100,00
	Összes	19,77	66,28	6,98	1,16	–	5,81	100,00
Heves	A	–	53,33	–	–	–	46,67	100,00
	B	20,00	60,00	5,00	5,00	–	10,00	100,00
	C	25,00	50,00	12,50	–	–	12,50	100,00
	D	–	66,67	33,33	–	–	–	100,00
	E	75,00	–	25,00	–	–	–	100,00
	F	50,00	50,00	–	–	–	–	100,00
	Összes	20,37	51,85	7,41	1,85	–	18,52	100,00
Sopron	A	–	93,94	–	–	–	6,06	100,00
	B	5,77	65,38	7,69	–	–	21,16	100,00
	C	9,80	68,63	9,80	–	–	11,77	100,00
	D	12,00	48,00	28,00	–	–	12,00	100,00
	E	11,11	37,04	44,44	–	–	7,41	100,00
	F	4,44	46,67	44,44	–	–	4,45	100,00
	Összes	6,87	61,27	20,60	–	–	11,16	100,00
Vas	A	33,48	15,45	3,00	–	8,15	39,92	100,00
	B	19,38	33,33	7,75	–	5,43	34,11	100,00
	C	339,53	23,56	9,30	–	6,98	20,93	100,00
	D	6,25	37,50	25,00	–	12,50	18,75	100,00
	E	–	37,50	25,00	–	12,50	25,00	100,00
	F	16,67	33,33	16,67	–	–	33,33	100,00
	Összes	28,05	22,99	6,44	–	7,36	35,17	100,00

9/B TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

Megye	Település-kategória	Művelési forma (kód: Ny)						Összesen
		1.	2.	3.	4.	6.	7.	
Nógrád	A	0,81	59,68	25,81	–	–	13,70	100,00
	B	1,00	74,00	21,00	–	–	4,00	100,00
	C	–	92,86	–	–	–	7,14	100,00
	D	25,00	50,00	–	–	–	25,00	100,00
	E	–	100,00	–	–	–	–	100,00
	F	–	100,00	–	–	–	–	100,00
	Összes	1,22	67,89	21,54	–	–	9,35	100,00
Szabolcs	A	–	23,61	22,22	–	–	54,17	100,00
	B	–	12,82	25,64	–	–	61,54	100,00
	C	–	–	14,29	–	–	85,71	100,00
	D	–	60,00	40,00	–	–	–	100,00
	E	–	–	–	–	–	–	100,00
	F	75,00	–	–	–	–	25,00	100,00
	Összes	2,24	18,66	22,39	–	–	56,71	100,00
Zala	A	45,61	35,67	–	0,58	–	18,13	100,00
	B	46,25	47,50	–	45,45	–	6,25	100,00
	C	36,36	–	–	–	–	18,18	100,00
	D	50,00	25,00	–	–	–	25,00	100,00
	E	66,67	33,33	–	–	–	–	100,00
	F	40,00	40,00	–	–	–	20,00	100,00
	Összes	45,62	39,42	–	0,36	–	14,60	100,00
Pest	A	15,38	53,85	–	–	–	30,77	100,00
	B	18,60	74,42	4,65	–	–	2,33	100,00
	C	18,00	66,00	12,00	–	–	4,00	100,00
	D	–	80,77	15,38	–	–	3,85	100,00
	E	–	87,50	12,50	–	–	–	100,00
	F	–	53,33	13,33	–	–	33,34	100,00
	Összes	12,26	69,68	9,68	–	–	8,38	100,00
Szepes	A	6,12	–	81,63	–	–	12,25	100,00
	B	15,79	–	82,46	–	–	1,75	100,00
	C	–	–	95,45	–	–	4,55	100,00
	D	8,33	–	91,67	–	–	–	100,00
	E	–	–	100,00	–	–	–	100,00
	F	16,67	–	66,66	–	–	16,67	100,00
	Összes	9,15	–	84,97	–	–	5,88	100,00
Totál	A	27,17	34,37	10,03	2,14	1,85	24,4	100,00
	B	16,42	50,30	16,72	0,30	1,04	15,22	100,00
	C	15,27	52,36	17,09	0,36	1,09	13,83	100,00
	D	9,68	52,42	28,23	0,81	1,60	7,26	100,00
	E	12,00	46,67	34,67	–	1,33	5,33	100,00
	F	9,24	49,58	28,57	0,84	–	11,77	100,00
	Összes	20,22	43,36	15,59	1,18	1,40	18,26	100,00

9/C TÁBLÁZAT

A települések megoszlása nagyságrend és művelési forma szerint
(%)

Megye	Település-kategória	Művelési forma (kód: Ny)						Összesen
		1.	2.	3.	4.	6.	7.	
Bihar	A	84,73	39,58	11,54	87,50	–	78,85	59,29
	B	11,45	31,77	15,38	–	–	11,54	20,24
	C	1,53	12,50	26,92	4,17	–	5,77	8,71
	D	1,53	5,73	11,54	4,17	–	–	4,00
	E	0,76	2,60	11,54	–	–	–	2,12
	F	–	7,82	23,08	4,17	–	3,84	5,64
	Összes	100,00	100,00	100,00	100,00	–	100,00	100,00
Somogy	A	50,00	61,54	29,41	–	–	72,73	56,84
	B	–	27,69	64,71	–	–	18,18	32,63
	C	50,00	6,15	–	–	–	9,08	6,32
	D	–	1,54	–	–	–	–	1,05
	E	–	3,08	–	–	–	–	2,11
	F	–	–	5,88	–	–	–	1,05
	Összes	100,00	100,00	100,00	–	–	100,00	100,00
Tolna	A	29,41	5,26	–	–	–	60,00	12,79
	B	47,07	35,09	33,33	100,00	–	40,00	38,37
	C	11,76	28,07	16,67	–	–	–	22,09
	D	11,76	10,53	50,00	–	–	–	12,79
	E	–	7,02	–	–	–	–	4,65
	F	–	14,03	–	–	–	–	9,31
	Összes	100,00	100,00	100,00	100,00	–	100,00	100,00
Heves	A	–	28,00	–	–	–	70,00	27,78
	B	36,36	42,86	25,00	100,00	–	20,00	37,04
	C	18,18	14,29	25,00	–	–	10,00	14,81
	D	–	0,71	25,00	–	–	–	5,56
	E	27,27	–	25,00	–	–	–	7,41
	F	18,19	0,71	–	–	–	–	7,40
	Összes	100,00	100,00	100,00	100,00	–	100,00	100,00
Sopron	A	–	21,68	–	–	–	7,69	14,16
	B	18,75	23,78	8,33	–	–	42,31	22,32
	C	31,25	24,48	10,42	–	–	23,08	21,89
	D	18,75	8,39	14,58	–	–	11,54	10,73
	E	18,75	6,99	25,00	–	–	7,69	12,59
	F	12,50	14,68	41,67	–	–	7,69	19,31
	Összes	100,00	100,00	100,00	–	–	100,00	100,00
Vas	A	63,93	36,00	25,00	–	59,38	60,78	53,56
	B	20,49	43,00	25,71	–	21,88	28,76	29,66
	C	13,93	10,00	14,29	–	9,38	5,88	9,88
	D	0,82	6,00	14,29	–	6,24	1,96	3,68
	E	–	3,00	7,14	–	3,12	1,31	1,84
	F	0,83	2,00	3,57	–	–	1,31	1,38
	Összes	100,00	100,00	100,00	–	100,00	100,00	100,00

9/C TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

Megye	Település-kategória	Művelési forma (kód: Ny)						Összesen
		1.	2.	3.	4.	6.	7.	
Nógrád	A	33,33	44,30	60,38	–	–	73,91	50,41
	B	33,33	44,30	39,62	–	–	17,39	40,65
	C	–	7,78	–	–	–	4,35	5,69
	D	33,34	1,20	–	–	–	4,35	1,63
	E	–	1,80	–	–	–	–	1,22
	F	–	0,60	–	–	–	–	0,41
	Összes	100,00	100,00	100,00	–	–	100,00	100,00
Szabolcs	A	–	68,00	53,33	–	–	51,32	53,73
	B	–	20,00	33,33	–	–	31,58	29,10
	C	–	–	6,67	–	–	15,78	10,45
	D	–	12,00	6,67	–	–	–	3,73
	E	–	–	–	–	–	–	–
	F	100,00	–	–	–	–	1,32	2,99
	Összes	100,00	100,00	100,00	–	–	100,00	100,00
Zala	A	62,40	56,48	–	100,00	–	77,50	62,41
	B	19,60	35,19	–	–	–	12,50	29,20
	C	3,20	4,63	–	–	–	5,00	4,01
	D	1,60	0,93	–	–	–	2,50	1,46
	E	1,60	0,93	–	–	–	–	1,09
	F	1,60	1,84	–	–	–	2,50	1,83
	Összes	100,00	100,00	–	100,00	–	100,00	100,00
Pest	A	10,53	6,48	–	–	–	30,77	8,39
	B	42,11	29,63	13,33	–	–	7,69	27,74
	C	47,36	30,50	40,00	–	–	15,38	32,26
	D	–	19,44	26,67	–	–	7,69	16,77
	E	–	6,48	6,67	–	–	–	5,16
	F	–	7,41	13,33	–	–	38,47	9,68
	Összes	100,00	100,00	100,00	–	–	100,00	100,00
Szepes	A	21,43	–	30,77	–	–	66,67	32,03
	B	64,29	–	36,15	–	–	11,11	37,25
	C	–	–	16,25	–	–	11,11	14,38
	D	7,14	–	8,46	–	–	–	7,84
	E	–	–	5,38	–	–	–	4,58
	F	7,14	–	3,09	–	–	11,11	3,92
	Összes	100,00	–	100,00	–	–	100,00	100,00
Totál	A	60,26	35,55	28,85	81,48	59,38	60,05	44,87
	B	23,76	33,94	31,37	7,42	21,87	24,40	29,24
	C	9,07	14,50	13,17	3,70	9,38	9,09	12,00
	D	2,59	6,55	9,81	3,70	6,24	2,15	5,41
	E	1,94	3,52	7,28	–	3,13	0,96	3,28
	F	2,38	5,94	9,52	3,70	–	3,35	5,20
	Összes	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

10/A TÁBLÁZAT

Mezővárosok

Település-kategória	Bihar							Somogy							Tolna						
	1	2	3	4	6	7	össz.	1	2	3	4	6	7	össz.	1	2	3	4	6	7	össz.
A									1					1		1					
B									1					1		1					1
C						1	1									1	1				2
D			1				1		1					1			1				1
E	1	2					3		2					2		1					1
F		9	2	1		2	14			1				1		8					8
Ö	1	11	3	1		3	19		4	1				5		11	2				13
	Heves							Sopron							Vas						
A									1					1	1						1
B															1		1		1	2	5
C									1				1	2	1	1	1			2	5
D		2					2		2				2	4	–	1	–				1
E									3					3			1			1	2
F	1	1					2	2	15	4			1	22	1	2				2	5
Ö	1	3					4	2	22	4			4	32	4	4	3		1	7	19
	Nógrád							Szabolcs							Zala						
A													1	1							
B										1				1	2	1					3
C		1				1	2			1				1		1				1	2
D	1					1	2		2	1				3	2	1					3
E		3					3								2						2
F		1					1	3					1	4	2	1					3
Ö	1	5				2	8	3	2	3			2	10	8	4				1	13
	Pest							Szepes							Totál						
A															1	1				1	3
B															3	3	2		1	2	11
C	1						1			2				2	2	5	5			6	18
D										1				1	3	9	4			3	19
E			1				1			3				3	3	11	5			1	20
F		5				5	10	1		4			1	6	10	42	11	1		12	76
Ö	1	5	1			5	12	1		10			1	12	31	71	26	1	1	24	147

10/B TÁBLÁZAT

Mezővárosok megoszlása
(Totál) (%)

Település-kategória	1	2	3	4	6	7	Össz.
A	–	50,00	–	–	–	50,00	100,00
B	27,27	27,27	18,18	–	0,09	18,19	100,00
C	11,76	29,41	23,53	–	–	35,29	100,00
D	16,67	50,00	22,22	–	–	11,11	100,00
E	15,00	55,00	25,00	–	–	5,00	100,00
F	13,33	54,67	11,67	1,33	–	16,00	100,00
Ö	14,69	48,95	18,18	0,70	0,70	16,78	100,00
A	–	1,43	–	–	–	4,17	1,40
B	14,29	4,29	7,69	–	100,00	8,33	7,69
C	9,52	7,14	15,38	–	–	25,00	11,89
D	14,29	12,86	15,38	–	–	8,33	12,59
E	14,29	15,71	19,23	–	–	4,17	13,99
F	47,62	58,57	42,32	–	–	53,00	52,45
Ö	100,00	100,00	100,00	–	100,00	100,00	100,00

Összes helységből mezőváros (%)

Település-kategória	1	2	3	4	6	7	Össz.
A	–	0,28	–	–	–	0,40	0,19
B	2,73	0,89	1,79	–	14,29	1,96	1,64
C	4,76	3,47	1,51	–	–	15,79	6,18
D	25,00	13,85	11,43	–	–	22,22	14,52
E	33,33	31,43	19,23	–	–	25,00	26,67
F	90,91	69,49	32,35	100,00	–	85,11	63,03
Ö	4,54	7,05	7,28	3,70	3,13	5,74	6,24

11. TÁBLÁZAT

Helységek és népesség megoszlása művelési formák szerint

a) Helységek megoszlása

Művelési forma (kód)	Totál		Bihar		Nógrád	
	a helységek		a helységek		a helységek	
	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)
1	463	20,75	131	32,67	3	1,22
2	993	44,51	192	47,88	167	67,89
3	357	16,00	26	6,48	53	21,54
7	418	18,74	52	12,97	23	9,35
Összes	2231	100,00	401	100,00	246	100,00
	Pest		Sopron		Vas	
1	19	12,26	16	6,87	122	30,27
2	108	69,68	143	61,37	100	24,81
3	15	9,68	48	20,60	28	6,95
7	13	8,39	26	11,16	153	37,97
Összes	155	100,00	233	100,00	403	100,00

b) Népesség megoszlása

	Totál		Bihar		Nógrád	
	házt. 1728	jogi. n. (1000) 1881	házt. 1728	jogi. n. (1000) 1881	házt. 1728	jogi. n. (1000) 1881
1	11614	417	2008	78,4	106	2,5
2	39500	1194	7842	208,2	4251	126,6
3	16588	407	1893	46,9	929	39,1
7	11758	480	1080	41,2	426	14,5
Összes	79460	2498	12823	374,7	5712	182,7
	Pest		Sopron		Vas	
1	667	40,1	1161	16,1	2689	61,3
2	6323	265,8	8367	128,2	3635	70,3
3	1030	50,3	4707	61,9	1222	22,4
7	2054	117,3	1327	19,5	3198	68,9
Összes	10074	473,5	15562	225,7	10744	222,9

11. TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

c) A népesség %-os megoszlása

Művelési forma (kód)	Totál		Bihar		Nógrád	
	1728	1881	1728	1881	1728	1881
1	14,62	16,71	15,66	20,92	1,86	1,37
2	49,70	47,78	61,16	55,56	74,42	69,29
3	20,88	16,31	17,46	12,52	16,26	21,40
7	14,80	19,20	8,42	11,00	7,46	7,94
Összes	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
	Pest		Sopron		Vas	
1	6,62	8,47	7,46	7,13	25,03	27,50
2	62,77	56,14	53,77	56,80	33,83	31,54
3	10,22	10,62	30,25	27,43	11,37	10,05
7	20,39	24,77	8,52	8,64	29,77	30,91
Összes	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

d) A helységek átlagos nagysága

	Totál		Bihar		Nógrád	
	egy helységre eső		egy helységre eső		egy helységre eső	
	házt. 1728	jogi n. 1881	házt. 1728	jogi n. 1881	házt. 1728	jogi n. 1881
1	25,1	901	15,3	598	35,3	833
2	39,8	1202	40,8	1084	25,5	758
3	46,5	1141	72,8	1804	17,5	738
7	28,1	1148	20,8	792	18,5	630
Összes	35,6	1120	32,0	934	23,2	743
	Pest		Sopron		Vas	
1	35,1	2111	72,6	1006	22,0	502
2	58,5	2461	58,5	897	36,4	703
3	68,7	3353	98,1	1290	43,6	800
7	158,0	9023	51,0	750	20,9	450
Összes	65,0	3055	66,8	969	26,7	553

12.

A szántóterület megoszlása és átlagos

Művelési forma	Totál		Bihar		Nógrád	
	1728 (köböl)	1883 (1000 kh)	1728 (köböl)	1883 (1000 kh)	1728 (köböl)	1883 (1000 kh)
1	75,8	571	5 129	106,4	466	2,5
2	377,0	1 666	29 378	299,5	76 505	199,7
3	300,3	637	10 690	99,7	19 344	55,8
7	75,1	767	1 837	65,0	3 626	20,3
Összes	828,2	3 641	47 034	570,6	99 241	278,3
	%-os megoszlás					
1	9,15	15,68	10,90	18,65	0,47	0,90
2	45,52	45,76	62,46	52,49	76,55	71,76
3	36,26	17,50	22,73	17,47	19,36	20,05
7	9,07	21,06	3,91	11,39	3,62	7,29
Összes	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
	Egy háztartásra ill. egy főre eső szántó (köböl, ill. kh)					
1	6,52	1,37	2,55	1,36	4,39	1,01
2	9,54	1,40	3,74	1,49	18,00	1,58
3	18,10	1,56	5,64	2,13	20,80	1,43
7	6,38	1,60	1,70	1,58	8,50	1,40
Összes	10,4	1,48	3,70	1,52	17,55	1,52

TÁBLÁZAT

nagysága művelési formánként

Pest		Sopron		Vas	
1728 (köböl)	1883 (1000 kh)	1728 (köböl)	1883 (1000 kh)	1728 (köböl)	1883 (1000 kh)
4 047	53,5	5 294	13,5	19,6	63,6
57 085	336,1	108 724	176,2	37,5	78,2
15 517	79,7	46 199	67,1	8,1	22,1
15 397	153,8	6 442	19,0	28,0	77,1
92 046	623,1	166 659	275,8	93,2	241,0
%-os megoszlás					
4,40	8,59	3,18	4,89	21,03	26,39
62,02	53,94	65,24	63,89	40,24	32,45
16,86	12,79	27,72	24,33	8,64	9,17
16,72	24,68	3,86	6,89	30,04	31,99
100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Egy háztartásra ill. egy főre eső szántó (köböl, ill. kh)					
6,06	1,33	4,55	0,84	7,3	1,04
9,02	1,26	17,00	1,37	10,3	1,11
15,06	1,58	9,81	1,08	6,7	0,98
7,49	1,31	4,85	0,97	8,8	1,12
9,13	1,32	10,70	1,22	8,6	1,08

13.

Szemhozam, a szántó Tj-e, a megtermelt gabona és a szántóból

a) Szemhozam és

Művelési forma	Totál		Bihar		Nógrád	
	1728 szem-hozam	1883 Tj(Kr)	1728 szem-hozam	1883 Tj(Kr)	1728 szem-hozam	1883 Tj(Kr)
1	2,677	399	2,486	180	2,720	154
2	3,171	481	3,100	277	4,500	381
3	2,585[a]	396[b]	3,240	333	3,440	349
7	2,706	359	2,614	184	3,150	247
Ö	2,900	428	2,845	237	4,124	359

b) Termelt gabona (köböl) és szántóból eredő Tj (K)

	Termelt gabona (1000 köböl)	Összes Tj (1000 K)	Termelt gabona (1000 köböl)	Összes Tj (1000 K)	Termelt gabona (1000 köböl)	Összes Tj (1000 K)
1	202,9	2,836	12,8	271,5	1,3	3,7
2	1195,5	8,868	91,1	1090,7	344,3	880,9
3	776,3	2,669	34,6	343,8	66,5	194,6
7	203,2	3,324	4,8	231,2	11,4	60,9
Ö	2377,9	17,697	143,3	1937,2	423,5	1140,1

c) %-os megoszlás

1	8,52	16,03	8,93	14,02	0,31	0,32
2	50,28	50,11	63,57	56,30	81,30	77,27
3	32,65	15,08	24,15	17,75	15,70	17,07
7	8,55	18,78	3,35	11,93	2,69	5,34
Ö	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

d) Egy háztartásra eső gabona (köböl), ill. Tj (K)

1	17,50	6,79	6,37	5,18	12,3	3,51
2	30,30	7,43	11,62	7,68	81,0	11,21
3	46,80	6,55	18,28	10,20	71,6	8,60
7	17,30	6,93	4,44	7,14	26,8	6,92
Ö	29,90	7,08	11,18	7,42	74,1	10,15

Szepes nélkül: a) 3,00; b) 519.

TÁBLÁZAT

eredő összes Tj megoszlása művelési formánként

egy kh szántó Tj-e

Pest		Sopron		Vas	
1728 szem-hozam	1883 Tj(Kr)	1728 szem-hozam	1883 Tj(Kr)	1728 szem-hozam	1883 Tj(Kr)
2,135	620	3,000	798	2,733	448
2,557	592	3,703	798	2,852	450
2,560	474	3,128	856	2,000	468
2,423	564	3,021	614	2,712	363
2,494	581	3,460	789	2,704	418
b) Termelt gabona (köböl) és szántóból eredő Tj (K)					
Termelt gabona (1000 köböl)	Összes Tj (1000 K)	Termelt gabona (1000 köböl)	Összes Tj (1000 K)	Termelt gabona (1000 köböl)	Összes Tj (1000 K)
8,6	290,2	15,9	100,00	53,6	295
146,0	1986,6	402,6	1354	107,0	385
39,7	408,6	144,5	562	16,2	112
37,3	765,4	19,5	130	75,9	315
231,6	3450,8	582,5	2146	252,7	1107
c) %-os megoszlás					
3,71	8,41	2,73	4,66	21,21	26,65
63,04	57,57	69,12	63,09	42,34	34,78
17,14	11,84	24,81	26,19	6,41	10,12
16,11	22,18	3,34	6,06	30,04	28,45
100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
d) Egy háztartásra eső gabona (köböl), ill. Tj (K)					
12,9	11,74	13,7	13,6	19,9	11,6
23,1	17,38	48,1	16,6	29,4	10,5
38,5	12,59	30,7	14,4	13,3	9,2
18,2	10,73	14,7	10,2	23,7	8,7
23,0	15,66	37,4	15,2	23,5	10,1

14.

Művelési formákon

Egynyomásos művelés

Kód	Populáció	Helységek száma	Háztartások száma helységenként	Átlagos szántóterület	
				1728 köböl/háztartás	1883 kh/fő
1Ny	Totál	463	25,1	5,74	1,22
1Ny	Bihar	131	15,3	2,34	1,27
137, 138, 139	Bihar	83	12,2	2,36	1,20
100	Bihar	48	20,2	2,31	1,38
Kétnyomásos művelés					
2Ny	Totál	993	39,8	9,54	1,40
2Ny	Bihar	192	40,8	3,72	1,64
209	Bihar	58	36,7	3,67	1,51
204	Bihar	8	47,4	5,21	2,80
208	Bihar	15	42,5	2,96	1,48
200	Bihar	111	45,1	3,74	1,65
Háromnyomásos művelés					
3Ny	Totál	357	46,5	18,1	1,56
3Ny	Bihar	26	72,8	5,5	2,30
308	Bihar	4	47,5	4,2	2,45
309	Bihar	8	60,5	5,3	2,42
300	Bihar	14	87,1	6,0	2,19
Hetes kódjelzésű művelés					
7Ny	Totál	418	28,1	6,4	1,6
037	Bihar	14	7,6	2,1	1,7
008	Bihar	6	14,7	1,8	6,5
009	Bihar	10	21,4	1,3	1,4
7Ny	Bihar	52	13,0	1,7	1,6
072	Vas	27	20,7	5,8	0,9

TÁBLÁZAT

belüli változatok

Egynyomásos művelés

Tj		Tengerszint (m)	A kódok jelentése
Kr/kh	Ft/fő		
399	4,79	224	1Ny = egynyomásos művelés
181	2,48	239	137 = egynyomásos művelés elkerítéssel, tuguriával
161	1,94	252	138 = egynyomásos művelés elkerítéssel, kevés földdel
212	3,33	219	139 = egynyomásos művelés elkerítéssel, különlegességgel
			100 = egynyomásos művelés tisztán
Kétnyomásos művelés			
481	7,43	181	2Ny = kétnyomásos művelés
278	4,84	174	209 = kétnyomásos művelés különlegességgel
254	4,18	185	204 = kétnyomásos művelés, más helységben is van föld
376	10,32	109	208 = kétnyomásos művelés, kevés a szántó
246	3,82	170	200 = kétnyomásos művelés tisztán
288	4,93	173	
Háromnyomásos művelés			
396	6,55	344	3Ny = háromnyomásos művelés
334	7,52	129	
237	5,84	157	308 = háromnyomásos művelés kevés földdel
300	7,17	127	309 = háromnyomásos művelés különlegességgel
381	9,34	122	300 = háromnyomásos művelés tisztán
Hetes kódjelzésű művelés			
359	6,93	277	7Ny = művelési forma nincs megjelölve
120	1,37	253	037 = elkerítés és tuguria
475	6,49	196	008 = kevés a szántó
188	3,13	208	009 = különlegesség
184	1,58	232	072 = szétszórt földek és pihentetés (5–10 évig)
248	2,26	305	

15.

Tengerszint, lejtősség, művelt terület

Művelési forma (Kód)	Totál					
	tengerszint (m)		művelt területből (%) (1883)			1 kh művelt terület Tj (Kr)
	Átlag	Diff.	Szántó	Szőlő	Erdő	
1 Ny	224	58	46,8	1,26	25,2	347
2 Ny	181	60	52,7	2,33	20,3	421
3 Ny	344[1]	130[2]	52,8[3]	1,07[4]	24,0[5]	316[6]
7 Ny	277	75	49,4	1,45	23,2	321
Nógrád						
1 Ny	394	253	38,8	0,8	19,0	133
2 Ny	228	109	45,9	1,8	25,1	314
3 Ny	220	104	45,0	1,0	26,0	263
7 Ny	300	118	41,7	1,2	24,7	196
Sopron						
1 Ny	162	43	46,7	4,7	16,2	764
2 Ny	177	32	58,4	1,0	14,7	726
3 Ny	225	71	56,6	3,3	23,9	730
7 Ny	244	63	52,6	1,1	25,9	559

TÁBLÁZAT

megoszlása, egy kh művelt terület értéke

tengerszint (m)		művelt területből (%) (1883)			1 kh művelt terület Tj (Kr)
Átlag	Diff.	Szántó	Szőlő	Erdő	
		Bihar			
239	75	36,0	0,2	37,4	117
174	50	46,7	1,3	17,3	230
128	39	60,3	1,8	9,3	298
232	76	32,9	1,1	39,0	144
		Pest			
146	52	56,8	5,1	15,8	563
137	56	57,9	5,2	13,4	528
145	60	62,7	2,7	7,2	421
145	66	52,1	8,2	15,5	519
		Vas			
244	43	52,0	0,8	27,3	416
260	65	45,2	0,9	34,2	352
346	75	51,8	0,2	31,0	419
276	115	45,3	1,3	30,9	335

Szepes nélkül: [1] = 197, [2] = 109, [3] = 55,5, [4] = 1,5, [5] = 13,9, [6] = 424

16. TÁBLÁZAT

A szántó és az összes művelt terület átlagos nagysága, rádiusza és a határ lejtőssége

Művelési forma (Kód)	Totál							
	Szántó			Összes művelt terület				
	átlag		r (km)	átlag		r (km)	Diff. (m)	Lejtősség (%)
	kh	ha		kh	ha			
1 Ny	164	94	0,57	2557	1470	2,16	58	2,7
2 Ny	380	218	0,83	3278	1885	2,45	60	2,5
3 Ny	841	484	1,24	3594	2067	2,57	130[1]	5,1[2]
7 Ny	180	103	0,57	3368	1937	2,48	75	3,0
	Szepes nélkül [1] = 109, [2] = 3,0							
Bihar								
1 Ny	812	467	1,22	2647	1522	2,20	75	3,40
2 Ny	1560	897	1,69	3622	2083	2,58	50	1,94
3 Ny	3835	2205	2,65	6177	3552	3,36	39	1,16
7 Ny	1250	719	1,51	3927	2258	2,68	76	2,83
Nógrád								
1 Ny	833	479	1,24	2200	1265	2,01	253	12,6
2 Ny	1196	688	1,48	2707	1557	2,23	109	4,9
3 Ny	1053	605	1,39	2411	1386	2,10	104	5,0
7 Ny	883	508	1,27	2226	1280	2,02	118	5,8
Pest								
1 Ny	2816	1619	2,27	4732	2721	2,94	52	1,77
2 Ny	3112	1789	2,38	5513	3170	3,18	56	1,76
3 Ny	5312	3055	3,12	8993	5171	4,06	60	1,48
7 Ny	11831	6803	4,66	20246	11641	6,09	66	1,08
Sopron								
1 Ny	844	485	1,24	1806	1038	1,82	43	2,37
2 Ny	1232	708	1,50	2108	1212	1,97	32	1,63
3 Ny	1398	804	1,60	2469	1420	2,13	71	3,34
7 Ny	731	420	1,16	1388	798	1,59	63	3,95
Vas								
1 Ny	521	300	0,98	1049	603	1,39	43	3,10
2 Ny	782	450	1,20	1940	1116	1,89	65	3,45
3 Ny	789	454	1,20	1571	903	1,70	75	4,42
7 Ny	504	290	0,96	1098	631	1,42	115	8,11

17. TÁBLÁZAT

Lejtősség, felszín és művelhetőség

Művelési forma (Kód)	Totál					Bihar	
	lejtő (%)	felszín (%)		művelhetőség (%)		lejtő (%)	felszín (%)
		sík	hegyes-völgyes	könnyen	nehezen		sík
1 Ny	2,7	20,7	50,6	3,5	48,8	3,40	24,4
2 Ny	2,5	30,0	33,6	10,3	40,0	1,94	26,6
3 Ny	5,1[a]	18,8[b]	49,1[c]	9,8[d]	43,1[e]	1,16	42,3
7 Ny	3,0	9,1	31,1	3,6	30,0	2,83	30,8
	Pest						
1 Ny	1,77	47,4	15,8	5,3	21,1	2,37	31,3
2 Ny	1,76	51,9	10,3	0,9	44,4	1,63	62,2
3 Ny	1,48	33,3	–	–	26,7	3,34	35,4
7 Ny	1,08	30,8	23,1	–	30,8	3,95	11,5

Művelési forma (Kód)	Bihar			Nógrád				
	felszín (%)	művelhetőség (%)		lejtő (%)	felszín (%)		művelhetőség (%)	
	hegyes-völgyes	könnyen	nehezen		sík	hegyes-völgyes	könnyen	nehezen
1 Ny	61,8	–	85,5	12,6	–	100,0	–	100,0
2 Ny	28,6	–	41,7	4,9	13,2	58,1	4,8	49,1
3 Ny	3,9	–	–	5,0	20,8	49,2	9,4	52,8
7 Ny	38,5	–	46,2	5,8	–	21,7	–	26,1
	Sopron				Vas			
	lejtő (%)							
1 Ny	2,37	25,1	50,0	12,5	3,10	26,2	57,3	1,6	61,5
2 Ny	1,63	25,2	50,0	32,9	3,45	5,0	44,0	8,0	54,0
3 Ny	3,34	43,7	41,7	18,8	4,42	10,7	67,8	10,7	50,0
7 Ny	3,95	46,2	7,7	19,2	8,11	–	15,7	–	10,5

Szepes nélkül: $a = 3{,}0$, $b = 29{,}1$, $c = 31{,}3$, $d = 13{,}2$, $e = 30{,}8$

18. TÁBLÁZAT

A gabonaellátottság és a piacviszonyok %-os aránya

Művelési forma (Kód)	gabonatermés		gabonát	bort	szénát	állatot
	elegendő	nem elegendő	exportál			
Totál						
1 Ny	19,9	49,2	13,2	12,5	1,9	2,8
2 Ny	27,1	17,7	31,6	18,7	9,2	0,2
3 Ny	12,6[a]	20,7[b]	27,5[c]	14,9[d]	3,1[e]	0,6[f]
7 Ny	11,2	29,7	9,3	14,6	1,0	0,7
Nógrád						
1 Ny	–	–	–	–	–	–
2 Ny	1,8	2,4	18,0	1,8	–	4,8
3 Ny	5,7	–	13,2	–	–	–
7 Ny	–	4,4	13,0	–	–	–
Sopron						
1 Ny	37,5	50,0	43,8	56,3	37,5	6,4
2 Ny	65,7	23,1	70,6	35,0	49,7	–
3 Ny	27,1	66,7	54,2	77,1	6,3	4,2
7 Ny	15,4	50,0	23,1	15,4	11,5	3,9
Bihar						
Művelési forma (Kód)	gabonatermés		gabonát	bort	szénát	állatot
	elegendő	nem elegendő	exportál			
1 Ny	3,8	73,3	4,6	3,8	1,5	–
2 Ny	14,1	20,8	15,1	16,2	7,3	0,5
3 Ny	26,9	7,7	46,2	23,1	–	–
7 Ny	3,9	50,0	1,9	13,5	1,9	–
Pest						
1 Ny	36,8	36,8	10,5	10,5	5,3	–
2 Ny	35,2	18,5	59,2	12,0	5,6	–
3 Ny	53,3	6,7	93,3	6,7	6,7	–
7 Ny	30,8	15,4	46,2	15,4	–	–
Vas						
1 Ny	26,2	41,0	13,1	24,6	–	–
2 Ny	34,0	25,0	2,0	33,0	–	–
3 Ny	25,0	64,3	17,9	17,9	–	–
7 Ny	20,3	47,1	11,1	22,9	–	–

Szepes nélkül: $a = 18{,}9$, $b = 26{,}4$, $c = 31{,}7$, $d = 23{,}4$, $e = 1{,}7$, $f = 0{,}9$

SZILÁGYI MIKLÓS

A HALÁSZAT JELENTŐSÉGE A PARASZTI ÖNELLÁTÁSBAN ÉS ÁRUTERMELÉSBEN*

Erre a kérdésre próbálok választ keresni: milyen jogi, termelésszervezési, technikai lehetőségei és feltételei voltak a *parasztok* (elsősorban a szabályozatlan vizeken dolgozó jobbágyparasztok) halászatának? Más oldalról közelítve a kérdést: beépülhetett-e – ha igen: hogyan – az önellátó, illetve árutermelő halászat a paraszti gazdálkodás üzemmenetébe?

A *paraszt* ebben az összefüggésben természetesen társadalmi rétegkülönbségeket egybemosó foglalkozási kategória; olyan értelmű, ahogyan a magyar agrártörténeti és szociológiai-szociográfiai kutatásokban definiálódott.[1] De: semmiképpen sem a *népi* szinonímája! A magyar néprajzi kutatás a *népi* halászatot nagyjából-egészében „főfoglalkozású halászok" tevékenységeként mutatta be.[2] Ha a *népi, népies* fogalma elsősorban az ilyen „specialistákra" vonatkozik a halászatról szóló irodalomban, feltétlenül kívánatos a fogalmi különbségtétel, mert éppen a főfoglalkozású halászok árutermeléséről nem akarok ez alkalommal szólni.

És nem szólhatok általánosító érvénnyel az összes magyarországi vizen folyt paraszti halászatról sem. Konkrét vizsgálataim – főleg a XVII–XIX. századi forrásokat érintő történeti adatgyűjtésem és recens megfigyeléseim – a Tiszára és mellékfolyóira vonatkoznak. Így – ha néhány tendencia térben és időben általánosítható lenne is – első összegezésként csak ezekről a részletes vizsgálatokról tudok beszámolni.

A jobbágyok halászatának jogi lehetőségei

Ha az előlegezett kérdésre választ keresünk, a halászati jog szerteágazó problémái jelentősen egyszerűsíthetők. Mindössze azt kell megvizsgálnunk, hogy szükségszerűen főfoglalkozású halász volt-e *mindenki,* aki legálisan halászott; akinek halfogó tevékeny-

*A dolgozat – első megfogalmazásában – előadásként hangzott el a Magyar Néprajzi Társaság Tárgyi Néprajzi Szakosztályának 1976. március 17-i felolvasó ülésén. Ehhez képest némiképpen kibővült és kiegészült jegyzetekkel, de jelen formájában sem adja minden megállapítás és következtetés teljes dokumentációját. Az ennél részletesebb dokumentálás kötelezettsége alól felment az a körülmény, hogy dolgozatunk „A termelési viszonyok és a halászati technika történeti összefüggései" címmel készülő monografikus feldolgozás egyik fejezete.

[1] Vö.: *Szabó István:* Jobbágyok – parasztok. Bp. 1976; *Erdei Ferenc:* Parasztok (Hasonmás kiadás) Bp. 1973.

[2] Az igen nagy számú néprajzi feldolgozás, monográfia majd mindegyike tartalmaz fontos adatokat az „orvhalászok", „paraszthalászok", „mellékfoglalkozású halászok" alkalmazta halászati technikáról, de csak *Ecsedi István* vállalta programszerűen a „paraszthalászat" leírását: „Ez alkalommal a kisemberek halászatával foglalkozom" . . . [mert] . . . „Herman Ottó csak nagy vonásokban, csak a nagy halászok életét dolgozta fel." (Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1933. Debrecen 1934. 125. l.)

ségét törvényesen (vagy törvényi szabályozás híján az általános magánjogi és közjogi felfogás meghatározta szokásjog alapján) elismerték, tudomásul vették.

Közismert tudománytörténeti tény, így nem szükséges részletesen bizonyítanunk, hogy a halászati jogosultság megítélésében eléggé nagyvonalú és következetlen korai néprajzi irodalmunk erre a kérdésre egyértelműen *nemleges* választ adott, hangsúlyozván: „régen" mindenki szabadon halászhatott; H e r m a n Ottó szóhasználatával: „a halászat szabad ipar volt".[3] Ez az egyértelműség azonban erősen kétes értékű, hiszen egy magánjogi paradoxonra alapozódik, így logikai ellentmondást hordoz. Nem ad megnyugtató magyarázatot arra, hogy ha az ármentesítések előtt (illetve az 1888. évi halászati törvény előtt) bárki szabadon halászhatott, miért és hogyan alakult mégis a halászat *foglalkozássá,* helyenként céhes „iparággá". A halászfoglalkozás ugyanis – minden adat egybehangzó tanúsága szerint – együtt járt a halászó víz tulajdonosa által megkövetelt bérleti díj vagy egyéb ellenérték beszolgáltatásának vállalásával.[4] Márpedig ha valaki a halászat foglalkozásszerű űzésének jogát a víz tulajdonosától megváltja, aligha tűrheti *mások* – akárki – halászatát, mert ez szabályos jogügyletben megszerzett jogainak csorbítását jelenti.

Eddig ez egyszerű logikai következtetés. Olyan értékű, mint pl. H u n f a l v y Pálé, aki H e r m a n Ottó halászati monográfiájáról írott kritikájában így érvelt: „a szabadság fogalma nyilván kétféle, melyet Herman Ottó egymástól nem különböztet meg, s melyet a földmívelés példájával világosíthatni meg. Nálunk minden ember ekét és vonómarhát szerezhet magának, ebben nincs szabadtalanság; de különbség áll elő, ha kérdezzük, a maga földjét, vagy másét szántja-e? . . . A földmívelés szakasztott hasonmása a halászat. Ha pénzem és kedvem van, mindenféle halászati szerszámot szerezhetek magamnak, de kérdés: van-e folyóm, tavam, hogy halászhassak". Majd a céhbeli és birtokbeli kötöttség különbségének részletezése után (ezt a különbséget nem vette észre H e r m a n) így summázza véleményét: „Az tehát, hogy a halászat szabad ipar volt, csak annyit jelent, hogy czéh által senki sem volt megakadályozva halásszá lenni; de nem jelenti ám azt is, hogy szabad volt akárkinek akárhol halásznia."[5]

Tehát: már H u n f a l v i is logikusan – először a halászó víz tulajdonjogára kérdezett. S mivel jól tudta (ez akkortájt: az úrbéri perek, valamint a vízjogi és halászati jogi rendezés vitáiban gyakran hangsúlyozódott), hogy a halászatot a magyar közjogi felfogás *regale*nak tekintette, következésképpen a halászathoz való jog olyan nemesi előjog volt, mely a földbirtokosokon kívül csak a szabad királyi városok polgárait és a kiváltságolt területek szabad parasztjait illethette meg; nem lehetett számára kétséges: jogi értelemben semmiképpen sem beszélhetünk szabad halászatról.[6]

[3] Vö.: *Herman Ottó:* A magyar halászat könyve. Bp. 1887. 138–42. l.

[4] A halászati jog történetéről összefoglalóan: *Degré Alajos:* A magyar halászati jog a középkorban. Bp. 1939; *Belényesy Márta:* A halászat a XIV. században. Ethn. LXIV (1953) 148–66; *Andrásfalvy Bertalan:* A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében. Ethn. LXXXI (1970) 316–26. l.

[5] *Hunfalvy Pál:* Herman Ottónak magyar halászati könyve, nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetben. Századok XXII (1888) 228. l.

[6] Jóllehet *eredetileg* – amint *Degré* megállapította – a halászat Magyarországon nem volt *regale*-jog, csak nyugati példák nyomán kezdték annak tekinteni (vö. *Degré:* i. m.). – A vízjogi és halászati jogi rendezés leghasznosabb jogszabálygyűjteménye: *Fischer Frigyes:* A halászati törvények és a rájuk vonatkozó rendeletek. Bp. 1928.

Ilyen logikai következtetésekkel azonban vajmi kevés eredményre jutunk, ha a feudalizmuskori jogi viszonyokat megvilágító *konkrét* adatokat akarjuk értelmezni! Mert az ugyan nem lehet vitás, hogy a halászatot a XVIII–XIX. századi jogi felfogás úgynevezett kisebb haszonvételnek tekintette. A jogtulajdonos tehát egyéb kisebb haszonvételekhez hasonlóan értékesítette a halas vizeket: tilalomban tartotta és a maga hasznára halásztatta, a halászatra vállalkozóktól a zsákmány meghatározott hányadát követelte, vagy bérbe adta.[7] Az ilyen – folyamatosan adatolható – jogi felfogásnak és joggyakorlatnak viszont soha sem volt szükségszerű velejárója, hogy *csak* a „halász-specialisták" halászatát ismerték volna el legálisnak. Valószínűleg azért nem, mert a korlátozó intézkedések csak a szokásjogra hivatkozhattak: először az 1836. évi úrbéri törvény kodifikálta a jobbágyoknak a halászattól való eltiltását. Előtte – esetleg – a jobbágyok vadászatának II. Ulászló 1504. évi decretumában megfogalmazott tilalmát értelmezték úgy, mintha az a halászatra is vonatkozott volna.[8]

A halászattal kapcsolatos jogi felfogás rendezetlensége, a helyi szokásjog tarkasága húzódik meg tehát annak hátterében, hogy Herman Ottó (és később sok más kutató) *szabadnak* – azaz: jobbágyi szolgáltatásra nem kötelezett haszonvételnek – emlegette a halászatot. Ebben a kutatók a halászoknak a vélekedését közvetítették! Ha a lecsapolások előtti időkről – a korlátlan lehetőségekről, a halászati szabadságról – kialakult néprajzi kép nosztalgikus színezetű, a nosztalgia maguké a halászoké, a jobbágyok leszármazottaié. A kutató nem tehet mást, mint megkísérli értelmezni az emlékezések és az egykorú források közvetítette jogi felfogás és mindennapi gyakorlat ellentmondásait.

Az Alsó-Tisza és a Körösök vidékén – erről másutt részletesen szóltunk[9] – a XVIII–XIX. században *a halászvizek bérleti hasznosítása* az általános gyakorlat. A víz tulajdonosa és a halászatra vállalkozók közötti konkrét viszony azonban eléggé nehezen áttekinthető.

Leggyakrabban a communitas a bérlő, pontosabban megfogalmazva: a halászati hasznosítás megszervezője. Mert a jobbágyközösség halászati joga nem mindig (eleinte különösen nem) „szabályos" bérleti szerződésben körülhatárolt: vagy az összes úrbéri szolgáltatásra kötött szerződésbe értik bele a halászatot (olykor külön említés nélkül is),[10] vagy a beneficiumokról szóló szerződésbe foglalják bele.[11] A kissé nagyvonalúan

[7] A halászati jog hasznosításának azonos birtokos gyakorlatában is gyakran változó lehetőségeire l. pl. *Szeremlei Samu:* Hód-Mező-Vásárhely története, IV. Hódmezővásárhely 1911. 286. köv. l.

[8] Vö.: *Degré:* i. m.; *Andrásfalvy Bertalan:* Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig (Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII) Szekszárd, 1975. 192. l.

[9] Vö.: *Szilágyi Miklós:* Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok 1966; *Uő.:* Halászat. In: Tápé története és néprajza (Szerk: *Juhász Antal)* Tápé 1971. 271–95. l., *Uő.:* A halászat szerepe Kunszentmárton XVIII. századi gazdálkodásában. Jász Múzeum Jubileumi Évkönyve, Jászberény 1974. 145–52. l.; *Uő.:* Halászati üzemformák a Tisza vidékén a XVIII–XIX. században. Ethn. LXXXVI (1975) 521–36. l.

[10] A Tisza-menti községek lakói az urbarialis kérdőpontokra válaszolva jórészt az összes szolgálmányaikat – közötte halászati termékeket – részletező contractusukat emlegetik; alig utalnak arra, hogy a halászatról külön megállapodásuk lenne földesúrukkal (vö.: *Soós Imre:* A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon [1711–1770] Szolnok, 1958; *Uő.:* A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger é. n.). A Körösök vízvidékén még a XVIII–XIX. század fordulóján is gyakran kötnek olyan úrbéri szerződéseket egyes községek, mezővárosok, melyekben a beneficiumokat is

adminisztrált jogviszony következménye pl., hogy a gyomaiak (Békés m.) – amikor földesuruk az 1836-os úrbéri törvényre hivatkozva ragaszkodik a külön halászati bérleti szerződés megkötéséhez – szeretnék igazoltatni a vármegyei főügyésszel: a megye korábban hozott végzése alapján a város jogosult a halászati haszonvételre. Ilyen megyei végzés azonban nem volt – írja a főügyész – „mivel a' Város a' halászatot haszonbérbe bírta, 's így egy évi különvált usust nem mutathat . . . az Uradalom kívánata ellen semmit ne tegyenek, hanem lakos társaikat is a' törvényben való megnyugvásra intsék . . . "[12] Ennek a jogi „tájékozatlanságnak" mindenképpen van általánosítható tanulsága: a szerződéses jobbágyfalvak, mezővárosok nem tulajdonítottak jelentőséget annak, hogy az úrbéri szerződésbe a halászati termékek beszolgáltatásának kötelezettségét, illetve a halászat után fizetendő – a végösszeghez képest igen-igen csekély – összeget is belefoglalták.[13] Nem tudatosodott, hogy ez is haszonbérleti jogügylet. Szubjektíve – és jogosan – úgy érezték: olyan értelemben, mint az 1836: VI. Törvény 8. szakasza megfogalmazta, soha sem volt „tilos" a halászat a jobbágyoknak.

Mivel – ezek szerint – az úrbéres mezővárosok, falvak a halászati jog tényleges hasznosítói, tanácsi hatáskörben és úgy igyekeztek megszervezni a haszonvételt, mint a jogtulajdonos szabad királyi városoknak és kiváltságolt területek mezővárosainak, falvainak tanácsai: a halászoktól zsákmányhányadot követeltek, esetleg ennek pénzbeli ellenértékét kívánták;[14] évi bérleti díjra kötöttek szerződést halászcsapatokkal vagy vállalkozó bérlőkkel (jogilag tehát szubárendába adták a vizeket),[15] vagy egy-egy szerszámra határoztak meg évi taksát.[16] Előfordult az is, hogy maga a tanács szervezett „halászati üzemet": hálót vásárolt és halászokat alkalmazott. Debrecen városa pl. így hasznosította – közel egy évszázadon át – hortobágyi halászati jogát,[17] s ugyanilyan szándékú lehetett

---

megváltják a birtokostól. Pl. Öcsödön (BML. Öcsöd ir. R. 22. [1715–1799]), Mezősason (*Komoróczy György* [szerk.]: Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv. Debrecen 1973. 130–1. l.), Mezőberényben (BML. Mb. ir. R. 55–56. Bírói számadások [1763–1800]).

[11] Az úrbéri kérdőpontokra adott válaszok között erre is akad példa. Pl. Tószegen: „Fínyes tónak halászattyát felébe földes uraink nékünk engették; idővel penigh ezen tónak a Tiszával együtt használását árendában bocsájtván és az mészárszékkel, úgy belső és külső, helségen kívül lévő korcsmával öszve foglalván, mi contractus mellett 300 ft-ban már négy esztendők folyása alatt bírjuk." (*Wellmann Imre:* A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp. 1967. 326. l.)

[12] BML Gyoma ir. R. 10. Közig. ir. (1826–1848) 308. fol. – 1842. márc. 14.

[13] A halászatért számított összeg és az urbáriális szerződés végösszege arányait néhány öcsödi példa jól szemlélteti. 1798-ban 6112 Rft 9 x a végösszeg, a halászatért 45 Rf-t számítottak (BML. Öcsöd ir. R. 22. 1798/41.); 1815-ben 21 164 Ft 5 1/2 x, illetve 200 Ft; 1816-ban pedig 32 403 Ft 48 1/2 x, illetve 750 Ft ugyanez az arány (BML. Öcsöd ir. R. 23. 1815/9, 1816/3.).

[14] A Jász-Kun Kerülethez tartozó Túrkevére l. *Szilágyi:* i. m. (1966) 14. s köv. l. – Gyomán hasonlóan: BML. Gyoma ir. V. 317. A. c/1. Urb. és egyéb szerz (1798–1848) 8. fol. – 1815. márc. 27.

[15] Kunszentmártonra l. *Szilágyi:* i. m. (1966) 44. s köv. l. – Az urbáriális jogállású Füzesgyarmat is évi bérleti díjért engedte át az árendás vizeket halászoknak: BML. Füzesgyarmat ir. R. 26. – 1816.

[16] Pl. Hódmezővásárhelyen: *Szeremlei:* i. m. 287–8. l.; *Tárkány Szűcs Ernő:* Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961. 49–51. l.

[17] *Ecsedi:* i. m. 135–7. l.; *Papp József:* Halászati jog a Hortobágy vizein. In: Tanulmányok a Hortobágy néprajzához (Műveltség és Hagyomány, XV–XVI) Debrecen 1972–74. 189–205. l.

(munkaszervezetileg azonban némiképp különbözött ettől) a gyomai tanácsnak az 1830-as években megszervezett „üzeme".[18]

A hasznosítás tanácsi megszervezése a tanácsi bevétel gyarapítását célozta, és szükségszerűen azt jelentette, hogy csak azok halászatát ismerték el legálisnak, akik vállalták a tanács diktálta feltételeket. Másokat viszont kizártak a halászatból, s a tilalom megszegőit szankcionálták. Ezzel együtt arról is gondoskodott a tanács – a halászokat helyi eladásra kötelezvén –, hogy a piacon (különösen böjtös napokon) rendszeresen és meghatározott áron halat lehessen vásárolni.[19]

Amikor egy mezővárosban a halpiac megszerveződik, amikor a halászok árulják, a város lakói vásárolni akarják a halat; feltételezhetjük, hogy csak a „specialisták" foglalkoznak halászattal. Kérdés azonban, hogy kik is ezek a specialisták: vajon főfoglalkozású halászok-e? A legnagyobb halászati központban, Szegeden 1830-ban 12 halászmestert és 41 legényt, 1844-ben 8 halászmestert és 40 legényt írtak össze,[20] őket tekintették tehát halász foglalkozásúaknak. Ugyanakkor a „halászati központnak" korántsem állítható Gyomán – e környéken Köröstarcsa a „központ", ha nem is olyan értelemben, mint Herman Ottó gondolta;[21] innen kerültek ki ugyanis a *halszatócsok*[22] – a mezőváros tanácsa 59 halásszal íratta alá az 1832-es bérleti szerződést. Vagyis ennyiük halászatát ismerték el legálisnak; ha rajtuk kívül „valaki lopva az arendás vízen halászni tapasztaltatik 12 Vftal fog büntetődni."[23] Csakhogy az összeírás, illetve a szerződés más-más szemléletet tükröz! Szegeden – mint Kovács János megfogalmazta – „halászoknak csak azokat nevezik . . . kik az úgynevezett »kerítő nagy háló«-val halásznak, mindig egy halászmester kormányzása alatt."[24] Mellettük igen nagy számú „kishalász" halászgatott Szeged környékén. Az arányokat jól érzékelteti, hogy Szeged jobbágyközségében, Tápén 15 nagyhalász mellett 92 „kisebb terüs" halász neve szerepel az 1814-es falusi számadásban.[25] Gyomán viszont mind a communitas által beszerzett 100 öles hálóval (a *gyalom*mal) dolgozó halászcsapat tagjai (akik hetente egyszer kötelesek voltak halászni), mind a *kecés* kishalászok (akik alkalmilag, de eladásra is halászgattak) *halászként* – a „Halász Társaság" tagjaként! – írták alá a szerződést. A *társaság* ebben az esetben olyan laza szervezetű *érdekközösség* – élén a *halászgazdá*val, a *harmados halászbíró*val és a két *kishalász bíró*val, akik a pontos számadásért és az illegális halászat ellenőrzéséért felelősek

[18] BML Gyoma ir. V. 317. A. c/1. Urb. és egyéb szerz. 53. fol – 1832. jan. 14; 71. fol – 1839. jan. 1.

[19] Kunszentmártonban ezt minden szerződésbe belefoglalták (*Szilágyi:* i. m. [1966] 44. s köv. l.). Hódmezővásárhelyen (*Tárkány Szűcs:* i. m. 49–50. l.), Szegeden (*Solymos Ede:* Levéltári adatok a szegedi halászat történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1969/1. 41–54. l.) limitálták a határakat.

[20] *Szabó Ferenc:* Két összeírás a reformkori Szeged kézműiparosairól. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1968. 146. s köv. l.

[21] *Herman* (i. m. 270–1. l.) az itteni halászat őseredetiségét hangsúlyozta.

[22] A *Dankó Imre* publikálta vásári tudósítások (1870–71) már virágjában mutatják a köröstarcsai szatócsok tevékenységét: szinte nincs olyan gyulai hetipiac, ahol ne jelennének meg, s nemcsak körösi, de tiszai hallal is. (A gyulai vásárok. Gyula, 1963.)

[23] BML Gyomai ir. V. 317. A) c/1. Urb. és egyéb szerz. 53. fol – 1832. jan. 14.

[24] *Kovács János:* Szegedi emlékek. Szeged, 1895. 64. l.

[25] *Gidai Kálmán:* Hozzászólás Tolnai György: A parasztipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842–1849) c. vitacikkéhez. Századok, 91 (1957) 791. l.

–, mint a gazdálkodás más ágaiban szerveződő „gazdatársaságok", s mint másutt a halászcéh: mindazokat szervezetbe tömörítette, akik halászatra jogosultak, következetesen védte ezek érdekeit.[26]

Ennek ismeretében könnyen megmagyarázhatjuk, hogy mit jelent Öcsöd 1827-es leírásának céhszerű szervezettséget sejtető megjegyzése: „A' 86 személyekből álló halász társaság egy fő', 's két tizedes vigyázata alatt tulajdon rendszabások alá van vettetve",[27] s hogy miért hangsúlyozta Nagyrév (Szolnok m.) laikus történetírója a 20–100 halász „társaságának" belső rendjét, hasonlóan szigorú szervezettségét.[28]

Ezek a laza érdekközösségbe szerveződött halászok – a nagyhálókkal dolgozó halászcsapatok és a kisszerszámok használói egyaránt – a XVIII. század végén, még inkább a XIX. század első évtizedeiben vállalkozó-bérlők szubárendátorai lettek. Ekkortájt egyre gyakrabban – bár korábban is van rá példa – mind a földbirtokosok (pl. a Pallavicini-uradalom vagy a Károlyiak Vásárhelyen), mind a városok és kiváltságolt mezővárosok tanácsai (pl. a Kunságban) olyan vállalkozóknak adták bérbe a halászatot, akik halászattal nem foglalkoztak, hallal azonban gyakran kereskedtek.[29] A korán megjelenő tőkés típusú bérlő nem változtatott a halászattal legálisan foglalkozók jól bevált belső szervezettségén: mindazoknak a halászatát elismerte, akik vele léptek albérleti viszonyba, tőle váltották meg a halászathoz való jogot.[30] Még a XX. századi kapitalista bérlő-halászat is „átmentett" valamit a nem főfoglalkozású kishalászokkal kapcsolatos jogi felfogásból. A Halászati Társulattal kötött bérleti szerződésekben hangsúlyozták ugyan, hogy a bérlő nem adhatja albérletbe bérleményének egy részét (így biztosították a halászati törvény előírta egységes üzemvitelt), de hozzátették: „Az úgynevezett kis halászoknak adandó jog albérletnek nem tekintetik."[31]

Az ennyire következetesen bérbe adott vizeken – ez lehet az elmondottak summája – aligha lehetett bárkinek is „szabadon" halásznia. A tilalmakat ugyan könnyen áthághatták, ahogy az „orvhalászok" máig ismerik a többé-kevésbé rendszeres halászat

[26] A halászcéhekre l. *Solymos Ede:* Dunai halászat – Népi halászat a magyar Dunán. Bp. 1965. 33–45. l. – A Tisza mentén azonban csak Szolnokon tudunk halászcéh létezéséről. (*Eperjessy Géza:* Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Bp. 1967. 231. l.)

[27] *Ágoston János:* Ötsödnek leírása. Tudományos Gyűjtemény, XI. (1827) II. köt. 19. l.

[28] *Major Bálint:* Tisza-Nagy-Rév község és lakosai történelmi múltja és jelene. Czegléd 1899. 70–71. l. – A mezőberényi tanács is – a gyomaihoz hasonlóan – a halászok „társaságával" kötötte a szubárendális szerződést (BML. Mb. ir. Vegyes ir: Halászbérleti szerz. [1798–1832] – 1816. jan. 29.). Nyilván hasonlóan értelmezendő az a XVIII. századi adat is, melyet *Balogh István* a „tiszai halászok céhszerű társulásának" valószínűsített (Néprajzi adatok a Hortobágy környékéről a XVIII. századból. Ethn. LXX [1959] 466. l.)

[29] L. pl. *Tárkány Szűcs:* i. m.; *Giday:* i. m. 791–2. l. – CsML 1. sz. Lt: Szeged: Pallaviciniek Mindszent-algyői hitbizományi uradalmának ir. I. cs: Halászati szerz. 1831–1861. A Kunságra: *Szilágyi:* i. m. (1966).

[30] Jellemzően mutatja a többszörös bérleti viszonyt a kiváltságolt túrkeveiek és a földesúri halászati jogot hasznosító endrődiek (Békés m.) levélváltása. Mindkét communitas görög kereskedőnek adta árendába (az endrődiek tkp. szubárendába) a vizet, s amikor egy vitás ügyet kellett volna közösen elsimítaniuk, az endrődi bírák így érveltek: „Arendator Halásszaik adván ugyantsak Arendában Turiaknak halászo vizeiket, nem tudják miként contraháltak légyen azokkal a' kiket szemre hívni a mezei munkák miatt nem lehet . . . " (SzML. Túrkeve lt. Proth. 5. – 1789. júl. 2, 463. db.)

[31] *Szilágyi:* i. m. (1971) 277. l. (Tápé, Szeged).

lehetőségeit; *ezt* mégsem tekinthetjük „halászati szabadságnak".[32] Ha Tápén mégis úgy emlékeznek a maiak, hogy a Tápai-rét halászatát senki nem korlátozta („ki hun fogta, vitte"), jóllehet ismerjük a vejszehelyeknek a bérleti összegeket is feltüntető 1845. évi listáját, az emlékezet sematizáló-retusáló természetére gyanakodunk. Pedig *áradás alkalmával* valóban szabad volt a halászat, csak az esetleg megfogott „címeres halakról" (a tokfélékről) kellett számot adniuk.[33] Másutt (pl. Hódmezővásárhelyen vagy Gyomán[34]) meghatározott vízterületet: a városban levő szakaszt engedték a lakosságnak szabadon halászni. Vagyis a jobbágyoknak, a mezővárosok parasztpolgárainak – azoknak, akiket a helyi felfogás nem tekintett halászoknak – térben és időben *erősen korlátozott* lehetőségei voltak az önellátási célú legális halfogásra; s még az sem bizonyítható, hogy ezt a korlátozott lehetőséget mindenütt biztosították.[35] Mivel azonban a *halász* fogalmába a „specialisták" igen szélesen értelmezett körét belefoglalták, a korlátoknak aligha volt nagy jelentőségük. A halászati jog megszerzésének feltétele – a bérleti díj vagy a taksa – ugyanis igen-igen csekély, s ami még lényegesebb: mindig arányos a várhatóan „kitermelhető" jövedelemmel.[36] A bérleti díjak mindig és mindenütt olyan mértékben emelkedtek, ahogyan megszerveződtek a piaci kapcsolatok. E kapcsolatokat viszont a feudalizmus idején csak a szegediek (s néhány más alsó-tiszai vállalkozó-bérlő) szervezték meg olyan mértékben, hogy rentábilis volt *csak* a halászatra specializálódni. De: a vállalkozók szerződéseiben „melleslegesnek" emlegetett kishalászat – a tulajdonképpeni *paraszt-*

[32] *Takács Lajos*nak a dohánykertész községek halászatáról publikált néhány adata arra mutat, hogy a tilalmak megszegőit aligha tudták következetesen szankcionálni. A dohányos községek XIX. század eleji szerződéseiben hangsúlyozták: „az árendás halászok Szerződési joguknál fogva meg hadgyák, hogy többé vejszével vagy más eszközökkel halászni ne próbáljanak, mert fiscalis ítélete alá bocsáttatnak a büntetés végett". Ennek ellenére továbbra is halásztak, amint a halászati bérlő is megállapíthatta, amikor arra *kérte* a kertészeket: a halászat után járó árendát fizessék be neki. (A dohánytermesztés Magyarországon. Bp. 1964. 95. l.)

[33] *Inczefi Géza:* A Tisza–Maros szöge halászatának nyelvi emlékei. Klny. a Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyvéből. Szeged 1961. 30. l.

[34] Hódmezővásárhely: *Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen* (szerk.): A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. III. k. Bp. 1892. 794. l. – A szabad halászat engedélyezése azonban alighanem az 1795-ös szárazsággal és ínséggel is összefügg (vö.: *Szeremlei:* i. m. 283. l.). Gyomán a tilalom erőteljes szigorodásakor kezdik emlegetni, hogy a lakosság a városban levő vizeken halászhat, így a korábbi évtizedekre is általánosíthatjuk ezt a jogszokást (vö.: BML. Gyoma ir. V. 317 B) b/75 Hird. könyve 104. fol – 1855. okt. 14.).

[35] Túrkevén pl. csak akkor engedte volna meg a tanács a szabad halászatot, ha „a' kik eddig halászták" az ecsegi Berettyót (és zsákmányhányadot fizettek), nem vállalkoznának a további halászatra (SzML. Túrkeve lt. Proth. 4. 324. – 1788. szept. 29.). A bérlő halászok egyik panaszából kiderül, hogy még a tapogatóval való halfogást is tilalmas tevékenységnek tekintették (uo. 268. l. – 1787. aug. 27.). Füzesgyarmaton a tanács 1816-ban szubárendátorai között felosztotta a halászó vizeket, s akinek – többek között – a városon keresztül folyó Ér jutott, annak tudomásul kellett vennie: itt a halászat „közönséges a' Lakossággal" (BML. Füzesgyarmat ir. R. 26. [1816]). Kismarján a Berettyót a XVIII. század végétől bérbe adták, a többi vizen azonban továbbra is szabad volt a halászat, csíkászat és rákászat (*Varga Gyula:* Határhasználat egy szabad paraszt faluban a XX. század első felében. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, I. Hajdúböszörmény 1973. 144. l.).

[36] A Pallaviciniek Mindszent-Algyői Hitbizományi Uradalma halászati bérleti szerződéseinek ilyen tanulságaira részletesen rámutattam (*Szilágyi Miklós:* A rekesz – Az áradások jelentősége a tiszai halászatban. Népi kultúra – népi társadalom. Bp. 1977. 161–88. l.).

halászat – legalitását az itteni termelő és feldolgozó „üzemek": a nagyhálós halászatra épülő halhasító tanyák tulajdonosai sem vonták kétségbe.[37]

A Felső-Tisza s mellékfolyói, valamint e folyókat kísérő áradásos területek, mocsarak vidékén – ha vannak is adatok a halászati jognak az elmondottak szerinti bérbe adására[38] – a halászóvizek hasznosításának lényegesen más tendenciái jellemzőek. Egyrészt: rendre felbukkannak az urbáriumokban a földesúr által tilalomban tartott vizek, melyeket a maga hasznára vagy robotban halásztat, vagy meghatározott zsákmányhányad ellenében enged halászni; másrészt: feltűnően hangsúlyos a jobbágyok szolgáltatásra nem kötelezett halászatának emlegetése.

Ez a kettős tendencia már a XVI–XVII. századi urbáriumokban is tükröződik. Vagy a jobbágyfalu, vagy a név szerint is felsorolt halászok kötelességévé tették a – rendszerint rekesszel elzárható – tavak halászatát, magának a *rekesz*nek a megépítését, másutt a folyót átfogó *szégye* építését; s az ilyen tavakból, illetve halfogó szerkezetekből kifogható minőségi zsákmány nagyobb, az értéktelenebb halak kisebb hányadát követelték a birtokosok. A többi – nem tilalmas, feltétlenül értéktelenebb – vizeket viszont szabadon halászhatták a jobbágyok, sőt a tilalmasok egy részén is az év meghatározott időszakában (pl. a Tiszán Szent Mihálytól tavaszig) vagy kisméretű szerszámokkal (pl. emelőhálóval a *szégye* előtt) megengedték a lakosság halfogását.[39]

A sárospataki magyar szeresi vagy réti halászok, illetve szegedi vagy gyalmos halászok 1632. és 1648. évi rendtartása szabályozta (az ismert források közül) a legrészletesebben a tilalomban tartott tavak használati módját és a halászok jogi helyzetét.[40] Ebből a rendtartásból – mely részletesebb elemzést is megérdemelne, hiszen többszörös újraközlése ellenére Takács Sándor óta senki sem vizsgálta meg tüzetesen[41] – csak az az egyértelmű, hogy ezek a halászok „főfoglalkozásúak" voltak, aratáskor mégis elmehettek a kenyérnek valót megkeresni. Halászati kötelességeik viszont annyira szigorúan körülírtak, hogy inkább az allódium alkalmazottainak, mintsem jobbágyparasztoknak kell őket tekintenünk. E rendtartást a XVIII. században is megújították, a halászok jogi helyzete tehát aligha alakult át.[42] E vidéken a református prédikátor javadalmaihoz is

[37] A Pallavicini-uradalom bérleti szerződései a nagyhálós halászat mellett megemlítik „a nagyobb víz áradásokkal gyakorolható Veisz, marászta, mét és szigony mellesleges halászatokat", illetve a „nagy Tiszában az úgynevezett kis halászatot, keczével, villikkel, kerítővel, s.a.t. ", olyan szerszámokat sorolván fel, melyek jellegzetesen a „paraszthalászok" eszközkészletéhez tartoztak. (Vö.: CsML. 1. sz. Lt: Szeged, Pallaviciniek Mindszent-algyői hitbizományi uradalmának iratai, I. cs. Halászati szerz. 1831–1861. 26. l.)

[38] Kiválóan értékelhető pl. *Bencsik János* (szerk): Polgár története (Polgár 1974) c. monográfia számtalan elszórt adata az egri Káptalant illető halászati jog hasznosítási módozatairól.

[39] Tokaji halászrendtartás. Magyar Gazd. tört. Szemle, V (1898) 213. l.; *Szabó István:* Tiszai halászat a XVIII. században. Népünk és Nyelvünk, II (1930) 293–5. l.

[40] *Makkai László:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648) Bp. 1954. 191–92., 264–5. l.

[41] *Takáts Sándor:* A gyalmos és réti halászokról. In: Emlékezzünk eleinkről. Bp. é. n. (1928) – L. még: A sárospataki halászok 1648. évi rendtartásából. Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez, XV (1909) 347–8. l.; *Bakos József:* A pataki múlt hétköznapjai. Adalékok Sárospatak gazdaságtörténelméhez. Sárospatak 1950. 18–22. l.

[42] Vö.: *Balassa Iván:* Lápok, falvak, emberek. Bp. 1975. 42. l.; *Dankó Imre:* Bodrogközi halászszótár. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XI. Miskolc 1972. 463. l.

hozzátartozott egy-egy tilalomban tartott vízterület halászatának joga, esetleg annak rögzítésével, hogy csak abban az esetben tiltott a lakosság halfogása, ha a prédikátor elrekeszti.[43] A különböző címen fenntartott teljes vagy részleges tilalmakból egyértelműen következne – még ha nem is említenék a „szabad" halászatot a források –, hogy a vizek egy részét a jobbágyok korlátozatlanul használhatták.[44]

A sárospataki, munkácsi és tokaji uradalmak XVII. századi urbáriumai – az urbáriumközlések alapján ezt általánosíthatjuk – minden jelentősebb víz melletti falunál megemlítik a tilalmas tavakat. A jogi különbség rendszerint csak abban van, hogy a faluközösség egésze vagy a halászok kötelességévé teszik-e a zsákmány harmadáért-feléért való halászatot.[45] Ha a „falu" szolgál halászattal, nyilván nincsenek olyanok, akiket a helyi közfelfogás halász foglalkozásúaknak tekintene, maguk a jobbágyok viszont tudnak és akarnak halászni. A csak halászattal szolgálók száma viszont (ha helyenként – pl. Patakon, Rakamazon, Tokajban – akcióközösséggé szervezettnek tűnnek is a halászok[46]) feltűnően csekély. 1645-ben a munkácsi uradalomban 3977 háztartást írtak össze, s közöttük mindössze 20 a halász.[47]

A nem-halász, de halászattal is foglalkozó jobbágyok nyilván úgy teljesítették halászati szolgáltatásaikat, ahogyan az Ecsedi-láphoz tartozó községek urbáriuma megörökítette. Például Börvejen: „Halászó víz ezen a határon a várhoz nincsen, hanem csikászó helyek vannak a rétségen; az ki csikász vésszel, minden ember az várhoz tartozik annuatim egy-egy veder csikkal, avagy azért minden veder csikért den. 40."[48] Vagy alkalmilag – a számontartott halászati idényben – halásztak a földesúrnak, mint a kékiekről (Szabolcs m.) 1772-ből olvashatjuk: „Nagy halászó tavak lévén a határban, téli gyalmászatnak idején a földesuraság hálóival magoknak pénzt kereshetnek a lakosok, mivel halászatbeli munkálkodásokért a földesurak illendő részeket kiadják".[49]

A halászóvizek tilalomban tartásának, a földesúr halászati gazdálkodásának – összegezhetjük – kettős következménye volt:

– A jogtulajdonos figyelme csak az értékesebb vizekre és az itt fogható minőségi zsákmányra irányult; a csekélyebb értékű vizeket „szabadon" (vagy alig korlátozva) halászhatták a jobbágyok.

[43] *Román János:* Adatok Borsod, Abaúj és Zemplén megyék XVI–XVII. századi gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetéhez a Liber Redituumok alapján, Történelmi Évkönyv, II. Miskolc 1968. 123–4. l.; *Balassa:* i. m. 35., 39. l.

[44] A hajdú szabadságlevelek – utalván a földesúr és jobbágy közötti hasonló jogviszonyra – szintén megengednek ilyen következtetést: a *szégyék* tartásáért a zsákmány 1/3 részével tartoznak, a többi víz viszont szabados (vö.: *Szendrey István:* Hajdúszabadságlevelek. Debrecen 1971. 279., 270., 273. l.).

[45] Petrahón és Újhelyen pl. 1632-ben nem említenek halászt, halászatról viszont megemlékeznek; a bíró a gondozója az eladott halból befolyt jövedelemnek (*Makkai:* i. m. 195., 213. l.) L. még a Tisza menti falvak urbáriumaira: *Maksay Ferenc* (szerk.): Urbáriumok (XVI–XVII. század) Bp. 1959.

[46] *Makkai:* i. m. 187. l. (Sárospatak, 1632), 377. l. (Rakamaz, 1640), *Maksay:* i. m. 740. l. (Tokaj, 1581), 755. l. (Rakamaz, 1581) stb.

[47] *Makkai:* i. m. 373. l. – A munkácsi uradalom halászatáról további adatok: *Lehoczky Tivadar:* Beregvármegye monographiaja, III. Ungvár 1882. 569., 579., 604. l.

[48] *Géresi Kálmán:* A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára, IV. Bp. 1887. 303. l. (1648. évi úrbéri összeírás).

[49] *Kiss Lajos:* Régi Rétköz. Bp. 1961. 176–7. l.

– Ezeket a tilalmasokat rendszerint állandó jelleggel halásztatta a jogtulajdonos, s a „halászokat" részben vagy egészben mentesítette egyéb jobbágyi szolgáltatások alól; ha nem voltak „halászai", földművelő-állattenyésztő jobbágyai halásztak neki. Vagyis e vidéken elsősorban a földesúrnak halászattal szolgálókat tekintették halászoknak, s csak másodsorban azokat, akik több-kevesebb rendszerességgel, „kishalász" módjára halászgattak.

A halászóvizek értékére-értéktelenségére természetesen nincs semmiféle objektív kritérium. A Tápió-menti falvak lakói pl. – 1760-ban az úrbéri összeírás kérdőpontjaira válaszolva – a nagyjából azonos jellegű és értékű (a Tiszához képest jelentéktelen) vizek hasznosításának helyi szokásairól falvanként változóan számoltak be. Tápiószentmártonban: „Határunkban folyó és halászatra alkalmatos víz vagyon, de az halászatot hol felében, hol harmadában némellyek közülünk, akik hozzá értenek, az földes uraság engedelmibül teszik",[50] Farmoson: „Halászó és csikászó vizünk vagyon, mellyet használlunk, és egyedül az csikbul földes urainknak némelly részt juttasztunk";[51] Tápiószelén: „Halászó és csikászó vizünk is vagyon, és az ki közzülünk abban foglalatoskodik, attul földes uraknak semmit sem fizet."[52]

A Tápió-méretű vizeken helyenként már megkövetelt zsákmányhányad azt jelzi, hogy a tulajdonos figyelme a XVIII–XIX. században mind inkább kiterjedt a kisebb értékű vizekre is, vagyis fokozatosan növekedett a titalmasok terjedelme. Ez a folyamat a Tisza mentén is jól nyomon követhető. A királyi fiscus tiszalöki jobbágyai 1738-ban azért tettek panaszt, mert a községben lakó többi nemes halászbírót választott s harmadot szedet, még egy *versét* sem enged a Tisza szélén lerakni, holott „annak előtte mindenkor szabad volt közönségesen löki lakosoknak, valamint királyi fiscus, úgy hasonlóképpen a több compossessor uraimék fundusain levőknek Lök mellett a Tiszában halászni."[53] A tiszapolgáriak is – már a község újratelepítése után röviddel s a későbbi évtizedekben meg-megújulóan – tiltakoztak az egri káptalan azon törekvése ellen, hogy a telepítési szerződésben tilalmasként kezelt *Morotván* kívül mind több tavat foglalt el magának. Végül is tudomásul kellett venniük, hogy a XIX. század első évtizedeiben már csak a beneficiumok bérletének részeként szerezhették meg a vizek hasznosításának jogát.[54]

A korábban szabadon halászható vizekről követelt szolgáltatások kiterjesztése nyilván összefügg a fogyasztói igények és az értékesítési lehetőségek változásaival. Az a birtokos, aki csak kisebb értékű halas vízzel bírt, az ilyenről is megkívánta a maga konyhájára a halat; amint a jobbágyok értékesíteni tudták az ilyen vízből fogott halat, megadóztatta a jövedelmet, vagy maga is bekapcsolódott az értékesítésbe. Vagyis hovatovább nemcsak a maga konyhája szükségére, de árutermelő céllal is halásztatott a birtokos, kiterjesztette tehát a tilalmasokat.

[50] *Wellmann:* i. m. 247. l.

[51] *Wellmann:* i. m. 251. l.

[52] *Wellmann:* i. m. 253. l.

[53] *I. J.:* A halászat történetéhez. Magyar Gazd. tört. Szemle, II (1895) 74–7. l.

[54] Vö. *Bencsik* (szerk.): i. m. 146., 159., 160., 187., 195. stb. l. – A Morotva a XVI. század derekán is tilalmas vize volt a Káptalannak, s a török defterek is számon tartották jövedelmét (uo. 72., 75. l.) A hajdú statútumok (1643) szintén tilalmasnak mondják, s ez a zsákmány harmad részéért végezhető gyalmos halászatot s egyéb szerszámok tilalmát jelentette (uo. 108–9. l. és *Komáromy András:* A szabadhajdúk történetére vonatkozó kutatások. Bp. 1898. 65–72. l.).

A „főfoglalkozású" halász – említettük – ezen a vidéken elsősorban földesúri, uradalmi alkalmazott. Sokallta többen lehettek viszont az olyan „halászok", akiket a helyi jogszokás nem különböztetett meg a jobbágyparasztoktól. Ennek következménye, hogy a XIX. század közepén – második felében, amikor a jogviszonyok erőteljesen átalakultak: mind jobban megszerveződött a kapitalista bérlőhalászat, az értékesebb vizeket halszatócsok, illetve az Alsó-Tiszáról kiszoruló halászok kezdték bérelni,[55] feltűnően kevés volt azoknak a száma, akiket a helyi közfelfogás halászoknak tekintett. Elegendő itt Kiss Lajosra hivatkozni, aki a rétközi községek halászatát jellemezve következetesen megkülönböztette a halászok és a lakosság halfogását. Ilyen megjegyzéseit olvashatjuk: Bujon „a halászást csak a maguk szükségére művelték a lakosok. Valóságos halásza nem volt a falunak". Dögén „régen halászatból és csikászatból éltek . . . Minden udvarban nagy sírverem volt, nem is egy, abban víz állott, egyikben hal, másikban csík volt . . . Valódi halászra csak Vámos Péterre emlékeznek, az is pusztarozsályi lakos volt." Komorón „valódi halászok nem éltek . . . a község magába vonuló szelíd népe csak magának halászott." Nagyhalászon „az 1870–1880-as években is 20 halász élt . . . de a valóságos halászokon kívül fogta a halat, aki akarta télen-nyáron egyaránt". Tiszabercelen „szabad halászat volt – mondják az öregek . . . Valóságos halász azonban az öregek emlékezete szerint csak 4 volt."[56]

A jobbágyok halászatának jogi lehetőségeiről szólva csak a szokásjog érvényesülésének legjellemzőbb tendenciáira mutattam rá, nem részletezhettem a helyi változatokat. A tüzetesebb elemzéshez újabb források feltárására is szükség lenne.[57] Az azonban az elmondottakból egyértelműnek tűnik, hogy a Tisza vidékén nemcsak – elsősorban nem! – a „főfoglalkozású halászok" munkáját vették igénybe a haszonvétel megszervezésekor. A jogtulajdonos – akkor is, ha általában nem engedte, szűk területre korlátozta a jobbágyi szolgáltatásra nem kötelezett halászatot – csak olyan halfogókkal léphetett árendás viszonyba, akik egyeztetni tudták halászatukat a paraszti gazdálkodással.[58] A kérdés tehát: miért és hogyan volt lehetőség a földművelő-állattartó paraszti gazdálkodás *mellett* halászatra.[59]

[55] A délről északra irányuló halászvándorlás részleteit nem ismerjük. Gyűjtési tapasztalataim szerint a halászok egy része, ha nem is tartósan, megpróbálkozott egy-egy felső-tiszai folyószakasz bérletével (egy tiszaörvényi, halászból lett bérlő pl. Szabolcsveresmarton is bérelt). A néprajzi gyűjtések általában kevés figyelmet fordítottak a jogi viszonyokra, s ezért eléggé kevés a használható adat. (L. pl. *Kiss:* i. m. passim; *Morvay Péter:* Adatok az Alsó-Szamos halászatához. Népr. Ért. XXIX. [1937] 282. l.; *Babus Jolán:* A lónyai vizek néprajza. Népr. Közl. IV. [1959] 3. sz.)

[56] *Kiss:* i. m. 37., 88., 223., 243., 355. l. – A Bodrogközben hasonlóan: „A községekben voltak pusztán halászatból élő családok, mesterhalászok, akik külön települtek, de valamennyi gazda űzte a halászatot az állattenyésztés és csak harmadrendű csekély földművelés mellett". (*Ébner Sándor:* A Bodrogköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. Föld és Ember, V [1925] 94. l.)

[57] Főleg a XVIII–XIX. század jogi viszonyaira vonatkozó adatok publikálása hiányos és esetleges. Így az sem lenne meglepő, ha a tüzetes forrásfeltárás után az itt felvázolttól lényegesen eltérő tendenciák bizonyulnának jellemzőnek.

[58] A Duna mentén – a jól szervezett céhes halászat következményeként – lényegesen nagyobb szerepe volt a „főfoglalkozású" halászatnak, annak ellenére, hogy jogilag a földművelők halászatát is elismerték. (Vö.: *Solymos* i. m. [1965] 32. s köv. l.; *Andrásfalvy:* i. m. [1975] 181. s köv. l.)

[59] Ha „komplexnek" tekintjük a paraszti gazdálkodást, korántsem csak a földművelést és állattartást jelenti a helyesen értelmezett komplex gazdaság. Mind az önellátásban, mind az árutermelésben szerep jutott a méhészetnek, gyűjtögetésnek, vadfogásnak, háziipari tevékenységnek.

A paraszthalászok technikai felkészültsége

A különböző halászati tanulmányokban bemutatott fogási módok tekintélyes része – ezt maguk gyűjtők is hangsúlyozzák – semmiképpen sem alkalmas rendszeresen nagy tömegű zsákmány szerzésére. Egy részüket „alkalmi fogási módokként" tartja számon a szakirodalom, az ilyen rendszertani besorolással is nyomatékosítva, hogy a kézzel való halfogás,[60] az ütőhalászat,[61] a hurkos[62] és a mérgező halászat[63] eleve nem lehet a halász foglalkozásúak alkalmazta technika számontartott része: csupán a kedvező természeti adottságok alkalmi kihasználását jelentheti. A szigonyozás,[64] a tapogatós[65] és az emelő halászat,[66] a kereső[67] s a rekesztő halászat[68] szerszámainak egy részét is inkább azért tanulmányozta megkülönböztetett figyelemmel a magyar néprajz, mert az ilyen szerszámok – „archaikus" jellegük miatt – alkalmasnak látszottak a halászat „ősi" voltának bizonyítására.[69]

Sokhelyütt azonban ezek az „alkalmi" és „archaikus" fogási módok, tömegzsákmány elérésére alkalmatlannak minősülő szerszámok jelentik a paraszthalászok teljes technikai „repertoárját"! A lehetőséghez és szükséglethez mérten jól használható *termelőeszközöknek* kell tehát lenniük. A „lehetőség" ebben az összefüggésben a természet kínálta s a halászati jog behatárolta halfogási lehetőségeket, valamint a parasztgazdaságoknak a szerszámok előállításához és „üzembentartásához" szükséges anyagi és munkaszervezeti lehetőségeit jelenti; a „szükséglet" pedig az önellátó, illetve az árutermelő célú halfogást mint fogyasztói igényt jelöli. Vagyis: ha *termelőeszköznek* tekintjük ezeket a „primitív" szerszámokat és fogási módokat, abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy a paraszthalászok számára *éppen ezek* a rentábilisak, mert

– akkor használhatók, amikor a mezőgazdasági munkák amúgyis lehetőséget adnak a halászatra;

Mindezeknek a „termelő tevékenységeknek" a komplex üzembe való beleszerveződése szintén tüzetesen megvizsgálandó lenne.

[60] L. pl. *Banner János:* Halfogás kézzel. Népünk és Nyelvünk, I. (1929) 53–4. l.

[61] Összefoglalóan: *Szilágyi Miklós:* Egy kezdetleges halfogási mód és európai elterjedése. Műveltség és Hagyomány, V. Bp. 1963. 165–75. l.

[62] Összefoglalóan: *Gunda Béla:* A magyarországi halászó hurkok eredete. Népr. Ért. XXX (1938) 252–6. l.

[63] Összefoglalóan: *Gunda Béla:* A mérgező és szigonyos halászat Erdély nyugati hegyvidékén. In: Ethnographica Carpathica. Bp. 1966. 65–135. l.

[64] Pl.: *Gönyey Sándor:* A Néprajzi Múzeum szigonygyűjteménye. Népr. Ért. XXIX (1937) 171–83. l.

[65] Összefoglalóan: *Solymos Ede:* A borító halászszerszámok fejlődése Magyarországon. Ethn. LXVIII (1957) 445–68. l.; *Szilágyi Miklós:* A magyarországi borítóhalászat fejlődésének néhány kérdése. Műveltség és Hagyomány, III. Bp. 1961. 187–99. l.

[66] L. pl. *Ecsedi:* i. m. 185–92. l.; *Nyárády Mihály:* A Rétköz régi halászata. Ethn. XLIX (1938) 382–3. l.; *Ébner Sándor:* Adatok a Bodrog halászatához. Népr. Ért. XVIII (1926) 11–20. l.; *Szabó Kálmán:* A Kecskeméti Múzeum halászati gyűjteménye. Népr. Ért. XXIX (1937) 398–9. l.

[67] L. pl. *Ecsedi:* i. m. 192–7. l.; *Szabó:* i. m. 401–5. l.

[68] L. pl. *Ecsedi:* i. m. 139–60. l.; *Szabó Kálmán:* Ősi halászat nyomai Kecskemét környékén. Ethn. XXIX (1918) 115–28. l.; *Szilágyi:* i. m. (1971) 283–6. l.

[69] A halászeszközök rendszerezésére l. a néprajzi kutatások programadó kezdeményezését: *Herman:* i. m. – Mind a rendszerezést, mind a kutatási feladatok ilyen megjelölését *Solymos* (i. m. [1965]) számottevően korrigálta.

– nem igényelnek komolyabb anyagi befektetést, mégis el lehet érni velük az igények szerinti zsákmányt;

– olyan vizekre a legalkalmasabbak, melyeken halászni jogosultak.

Anélkül, hogy „előfeltevéseinket" figyelembe véve részletesen jellemeznénk a paraszthalászat technikai felkészültségét, hadd utaljunk ez alkalommal néhány, a halászat néprajzi vizsgálatakor kevés figyelemre méltatott szempontra.

1. Az egyszerű szerszámok és fogási módok nem csupán „alkalmiak" – tehát esetlegesen használhatók –, hanem a szó eredeti értelmében a *legkedvezőbb alkalmakhoz kapcsolódnak.* Egy részük tavasszal – áradáskor vagy az áradás visszahúzódása után –, más részük télen, jég alatti halászatkor jó eredménnyel alkalmazható.

Az évente visszatérő áradásokra épített halászati *gazdálkodás* (a *rekesszel* zárható, a folyóval fokok és erek révén érintkező halastavak rendszere) elsősorban a jobbágyok számára *tilalmas* vizek haszonvételét jellemzi.[70] Utaltunk már rá (korábban részletesen szóltunk róla),[71] hogy a XVI–XVII. századi urbáriumokban ezeket a *rekeszes tavakat* kellett gondozniuk a jobbágyoknak, illetve az uradalmak halászainak. Hogy az Árpád-kori oklevelekben emlegetett *piscinák*[72] és Werbőczy Hármaskönyvében értékbecsléssel szereplő *gyalmostavak* ilyen rendszerűek voltak, alig kétséges.[73] Most azonban e kérdéseket nem részletezhetjük. Azt viszont hangsúlyoznunk kell, hogy az áradások kínálta fogási lehetőséget – a halászati gazdálkodás rendszerének lényegét – a paraszthalászok a maguk javára is sokoldalúan kihasználták. Észrevette ezt Bél Mátyás is, aki – jóllehet többször hangsúlyozta, hogy a halászat földesúri jog – így rögzítette Heves megyei megfigyeléseit: „Áradás idején . . . a hal is kiúszik a mederből az elöntött ártérbe. Mihelyt a lakosság észreveszi, hogy kiöntött a Tisza, néhány elöntött szakaszt azonnal jó mélyen eltorlaszol a medertől, sövénnyel, rőzsecsomókkal, hogy az idetévedt halak visszatérését megakadályozza. Amikor később a víz visszahúzódik szokott medrébe, az árterületen olyan nagy tömegű hal marad vissza, hogy a kisgyerekek kézzel szedik össze. Amikor ebben az évben a Tisza áradását figyeltük, mi magunk is láttunk a parton olyan üregeket, amelyeket a halászó parasztok szerkesztettek és nemrég sövénnyel kerítettek."[74]

A néprajzi leírások az ártérről a mederbe igyekvő halak ilyen visszatartását – a tudatos gazdálkodást! – alig örökítették meg, azt viszont igen, hogy az áradás után visszamaradt vízállásokban hogyan fogták meg kézzel a halat, miután az iszapot taposással

[70] Összefoglalóan, de elsősorban a Duna vidékére tekintettel: *Andrásfalvy:* i. m. (1975) 178–81. l.; *Uő.:* A *fok* és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. In: Néprajzi előadások (Szerk.: *Kázmér Miklós–Végh József*) Bp. 1970. 224–8. l.; *Uő.:* A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Bp. 1973. (= Vízügyi Történeti Füzetek, 6.)

[71] Vö.: *Szilágyi:* i. m. (1977).

[72] *Herman:* i. m. 71–9. l. a *piscina* adatok nagy részét *tanyá*nak (= hálóvető hely) valószínűsítette. L. erről *Andrásfalvy*nak a 70. jegyzetben i. m.-t.

[73] „Nagy halastavat, melynek rekeszei vannak és a melyet »Gyalmostó«-nak, vagy »Morotvá«-nak is neveznek . . . " – „Piscina magna cum clausura existens, Gyalmos-tó, vel etiam Moró-tova dicta . . . " (*Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen:* Magyar törvénytár – Werbőczy István Hármaskönyve. Bp. 1897. 218–9. l.)

[74] *Bél Mátyás:* Heves megye ismertetése 1730–1735 (Fordította és magyarázatokkal ellátta *Soós Imre*). Eger 1968. 25. l. – *Bél* egyébként a Heves megyei községekről szólva is azt hangsúlyozza, hogy a halászat földesúri jog.

felkavarták;[75] hogyan *tapogattak* a sekély tavakban.[76] Ha *tudatosan* törekedtek a halak visszatartására, korántsem a *véletlenen,* az alkalmilag felfedezett egyszeri lehetőségen múlott a halfogás eredményessége.

Hadd hangsúlyozzuk általánosító érvénnyel: az egyszerű fogási módok eredményességének az a titka, hogy a halász nem a véletlenre számít, nem vaktában dolgozik, hanem a látott, valamilyen módon észlelt – tehát a biztosnak tetsző – zsákmányt igyekszik megszerezni.[77] Ezért a *szigonyos* vagy az áradás és ívás idején veszi elő a szerszámot, vagy éjszaka dolgozik, s a világosságra gyülekező halakat szúrja meg.[78] A *tapogatós* (ritkán megy egyedül) olyan vízállást választ, melynek halbőségéről előzőleg meggyőződött, s a kast sem ötletszerűen rakosgatja ide-oda, hanem nagyon is szisztematikusan és ökonomikusan pásztázza végig a vizet.[79]

Télen a halásznak két halélettani tényezővel – egyszersmind biztos fogási lehetőséggel – kell számolnia:

– ha a jégen léket vág, a halak a friss levegőre a lékhez tódulnak;

– a halak télen *bányára vonulnak* (a fenék üregeiben húzódnak meg), ernyedtebben mozognak, meg kell tehát zavarni őket, hogy egy irányba meneküljenek.

Ezeket a felismert és tudatosan kihasznált fogási alkalmakat sokoldalúan dokumentálták az eddigi gyűjtések. A lékhez gyülekező halakat szigonyozták, fogták emelő hálóval, horoggal, igyekeztek kikapkodni alkalmi eszközökkel (pl. kassal).[80] A legjellemzőbben és gazdaságilag is számottevően mégis a csíkászok építettek arra, hogy a csíkok rajokban gyülekeznek a lékhez. Ezért a csíkászat igazi évadja – ezt minden leírás hangsúlyozza – a tél.[81]

A halak egy irányba űzésének elvét a legrészletesebben a Bodrogközből ismert (de másutt is hasonlóan alkalmazott) *vasasszák*kal való csoportos téli halászat valósítja meg.[82]

[75] *Banner János:* Adalékok a haltaposáshoz. Népünk és Nyelvünk, I (1929) 53. l.; *Ecsedi:* i. m. 138. l.; *Nyárády:* i. m. 173. l.; *Gunda Béla:* Részletek a készülő Magyar Néprajzi Lexikonból. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1968. Debrecen 1970. 235. l.

[76] *Ecsedi:* i. m. 180–5. l.; *Kiss:* i. m. passim; *Uő.:* A Nyírség halászata: Ethn. LIV (1953) 20–55. l. (passim).

[77] Ezt az eddigi kutatások kevéssé hangsúlyozták; az „egyszerű", a „primitív" szerszámok esetleges eredményességét a véletlennek, a szerencsének tulajdonították. A magam gyűjtési tapasztalatai arról győztek meg, hogy a „primitív" technika alkalmazása nagyfokú vízrajzi és halélettani ismereteket feltételez. Ennek részletesebb vizsgálata azonban meghaladja e dolgozat kereteit.

[78] L. pl. *Ecsedi:* i. m. 160–6. l.; *Nyárády:* i. m. 170. l., *Kiss:* i. m. (A Nyírség . . .) passim; *Szabó:* i. m. (Kecskeméti Múzeum . . .) 377–379. – Az orvhalászok éjszakai szigonyos halászatát legutóbb *Végh Antal* is leírta (Erdőháton, Nyíren. Bp. 1972. 236–41.).

[79] Vö.: *Szilágyi:* i. m. (A magyarországi borítóhalászat . . .); *Uő.:* i. m. (1971) 281–2. l.

[80] L. pl. *Nyárády:* i. m. 382–3. l.; *Kiss:* i. m. (1961) passim; *Kiss:* i. m. (1953) passim; *Ecsedi István:* i. m. 215–22. l.

[81] Pl. *Ecsedi:* i. m. 226–31. l.; *Kiss:* i. m. (1961) passim – A XVIII. századi Kisújszálláson, amikor a Hármas Kerület rendezni akarta a halászat és csíkászat hasznosítását, így foglalt állást a Tanács: „. . . a' Csikászat haszna télen által szokott folyni, és azon hasznot már egészen el is vették; de azomba a' Halászatban, melynek nyáron is hasznát lehetne venni, valamely hátra maradást szenyvedtek" (ti. az árendátorok). (SzML. Kisújszállás lt. Proth 1789–1791 – 34. drb, 1791. jan. 11.) – További adatokra l. *Szilágyi:* i. m. (1966) 11. s köv. l.; közötte olyan adatok is, melyek kimondottan tavaszi csíkászatról szólnak, az általánosan jellemző téli csíkászat mellett.

[82] Legrészletesebben: *Ébner Sándor:* Adatok a Bodrog halászatához. Népr. Ért. XVIII (1926) 11–6. l.

Az egyénileg és nyáron emelőhálóval dolgozó halász a halak spontán mozgásának esetlegességére számít, így általában sehol sincs lényegesebb gazdasági szerepe ennek a szerszámnak.[83] Jég alatti használatra alkalmassá alakítva és akcióközösségben alkalmazva viszont a téli idény főszerszámává, a legtermelékenyebb eszközzé válhat.

2. A paraszthalászok leginkább elterjedt s a néprajzi irodalomban legjobban dokumentált fogási módjai és eszközei a vonuló hal útja elzárásának, a rekesztésnek az elvére építenek.[84] Eredményességüknek elsősorban az a titka, hogy a halász milyen mértékben tudja kihasználni az áradásnak-apadásnak az állóvizek és erek vízmozgására és halmozgására is kiható periodikusságát. Nyilván nem véletlen, hogy a Sárrét vidékén a XVIII. században a *vészek* helyét a tanácsnak kellett pontosan kijelölnie, ha elejét akarta venni a halászok közötti torzsalkodásnak.[85] Ha ugyanis olyan helyre rakta le valaki a *vészt*, hogy a halvonulás útját társának *vésze* elől elrekesztette, számíthatott rá, hogy ilyen rekesztékét önhatalmúlag szétvágják, vagy – ha a tanácsnak kell igazságot tennie – hivatalból felszedetik.[86]

A rekesztő szerszámok – mind a vejszefélék, mind a varsák[87] – két ok miatt voltak a legelterjedtebbek a paraszti halászatban:

– Csak az elkészítésük és lerakásuk kívánt nagyobb anyagi befektetést (ha a nádat és vesszőt pénzen kellett megvenni),[88] illetve munkát. Utána – mindaddig, amíg a vízben tönkre nem ment – a jól elhelyezett szerszám „magától" megfogta a halat; nem kellett mellette türelmesen üldögélni (ahogyan a sárréti halászok tapasztalataira hivatkozva S z ű c s Sándor megfogalmazta).[89] Ezért használhatták a *vészt* a túrkevei – az állatösszeírásokból kitetszőleg olykor igen vagyonos – redemptus gazdák,[90] s ezért építtettek fizetés ellenében a tápai *vesz-rakók*kal a hódmezővásárhelyi gazdák a maguk földjéhez tartozó vízállásokon *veiszeket*.[91]

– Az értékesíthetetlen zsákmány „tárolása" automatikusan megoldódott: a halak a vejszében vagy varsában megfogódva maradtak mindaddig, amíg nem lehetett értékesíteni vagy elfogyasztani.

3. Eddig azt bizonyítottuk, hogy az „egyszerű", a „primitív" halászati technika elsősorban azért lehetett gazdaságos a paraszthalászatban, mert a legkedvezőbb halfogási

[83] Pl. *Ecsedi:* i. m. 185–90. l.; *Szabó:* i. m. 398–9. l.; *Nyíri Antal:* A kihaló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai. Szeged 1948. 54–5. l.

[84] Pl. *Herman:* i. m. 150–60., 231–48. l.; *Ecsedi:* i. m. 139–60. l.., *Szabó:* i. m. 408–41. l.; *Nyíri:* i. m. 47–49. l.; *Szilágyi:* i. m. (1971) 283–6. l.

[85] Vö.: *Szilágyi:* i. m. (1966) – Nyilván ugyanilyen ok miatt szabályozta a polgári hajdúk 1643. évi statutuma is a vészek és csíkkasok lerakásának helyét (*Komáromy:* i. m. 71–2. l.).

[86] Ilyen vitát idéz: *Szabó Lajos–Zsoldos István:* Fejezetek Kisújszállás történetéből. Szolnok 1969. 30. l.

[87] A nagyszámú szerszámtípusra és -változatra l. a 84. jegyzetben idézett irodalmat.

[88] A Nagykunság XVIII. századi halászatáról idézett adataink szerint (*Szilágyi:* i. m. [1966]) a vészhez szükséges nád vágását is szabályozta a tanács. A „nádnyilasok" vágásának szabályait *Bellon Tibor* részletesebben megvizsgálta (Karcag város gazdálkodása – Földművelés. Szolnok 1973. 106–9. l.).

[89] *Szűcs Sándor:* Néprajzi vonatkozások Bihar-vármegyében. In: Bihar-vármegye (Szerk.: *Nadányi Zoltán*) Bp. 1938. 181–2. l.

[90] *Szilágyi:* i. m. (1966) 11. s köv. l.

[91] *Szilágyi:* i. m. (1971) 284 l.

idényeket maximálisan kihasználta, másodsorban pedig azért, mert (a rekesztő szerszámok révén) az ember közvetlen közreműködését jelentősen csökkentette. Számtalan adatot idézhetünk azonban arra, hogy a viszonylag nagy anyagi befektetést igénylő, állandó akcióközösséget feltételező s egyszerre nagy tömegű zsákmány megszerzésére alkalmas *kerítőhálók*at is használták a paraszthalászok.[92] Olyan szerszámokat, melyek – elméletileg! – csak a halászatra specializálódott árutermelők eszközkészletét jellemezhetik, mert a nagy értékű szerszámot folyamatos használattal, s a tömegzsákmány állandó és biztos értékesítését megszervezve lehet rentábilisan „üzemeltetni".[93]

Ha ezt az elletmondást fel akarjuk oldani, abból kell kiindulnunk, hogy a parasztgazdaság másképp számolja, másképp értelmezi a rentabilitást!

Hogyha a „gyalmos társaság" nemcsak akcióközösséget, hanem a halászatra társulók vagyoni kooperációját is jelenti, vagyis a szerszámot közösen készítik (a *bokor*nak ilyen együttműködését jól ismerjük a néprajzi leírásokból),[94] az egy-egy halászra jutó hálórész költsége már nem túlságosan nagy. De: a kendert is maguk termelik, a hálót maguk kötik! A szerszámállítás költsége tehát – esetleg – a kötélgyártótól megvásárolt kötélzet árára csökken.[95] Ezzel az „olcsó" szerszámmal már megéri, hogy elsősorban a halfogási idényben (télen és tavasszal az áradás után) közösen és olyan rendszerességgel halásszanak, ahogyan a zsákmányt értékesíteni lehet.[96]

Mind több adattal rendelkezünk viszont arról, hogy olykor olyan vagyonos telkes jobbágyok is (egyedül vagy társulva) rendelkeztek kerítőhálóval, akik maguk nem akartak halászni. Erre a XVIII. századi Hódmezővásárhelyről idézhetjük a legbeszédesebb példát. Egy szabályrendelet megkülönbözteti a hálótartó gazdát, alkalmazottját (vagy részes munkását?), a halászmestert és a napszámban halászó legényeket.[97] A hálótartó gazda – erre viszont már a néprajzi anyagban is számos példa akad[98] – *a munkában való részvétele nélkül* a halászokkal azonos (esetenként náluknál nagyobb!) mértékben részesedett a haszonból. A kerítőháló állítása ez esetben egyszerű „tőkebefektetés", vállalkozás. Csakhogy: a „tőke" – legalább egy része – a saját gazdaságban és családi

[92] *Ébner Sándor* szerint a Bodrogköz fő szerszáma a gyalom, s ezzel télen jég alatt, illetve tavasszal („mikor az árvíz belecsapott a tavakba") lehet eredményesen halászni (A Bodrogköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. Föld és Ember, V. [1925] 93. l.); *Kiss:* i. m.-iben számtalan adat található a gyalmos halászatra, s ezek nagy része feltétlenül paraszthalászokra vonatkozik.

[93] L. *Herman:* i. m. 248. s köv. l.; *Solymos:* i. m. (19650 188. s köv l.

[94] Pl. *Herman:* i. m. 69–71., 272. s köv. l.

[95] A jég alatti kerítőháló értékére l. *Szilágyi Miklós:* Jég alatti halászat a Sárréten 1811-ben. In: Bajomi krónika (Szerk.: *Dankó Imre*) Biharnagybajom 1973. 126–9. l. – Amikor egy túrkevei „halásztársaság" a férje jogát folytató özvegyasszony helyett másik társat vett be a csapatba, az asszony így érvelt: „a hajóban, kötélben is szinte annyi Jussa vagyon, mint akár melyik[nek] a Társaság közül, úgy a hálónak inában". Vagyis magának a hálónak az értékét külön nem emlegeti! (SzML. Túrkeve lt. Proth. 3. – 41. l., 1777. nov. 3.)

[96] A gyomaiak XIX. század elejei szerződéseiből pl. arra következtethetünk, hogy *heti egy alkalommal* feltétlenül kellett halászniuk, mert az uradalomnak pénteken ebédhallal tartoztak. De a szerződésben rögzítették: ha egyik héten annyit foghatnak, hogy a következő hétre is kitelik belőle ez az „ebédhal", kiadják, „hogy másik héten ne zavartasson a víz". (BML. Gyoma ir. R. 11. Szerződések 1798–1848. – 1830. márc. 28.)

[97] Vö.: *Tárkány Szűcs:* i. m. 50–1. l.

[98] Pl. *Kiss:* i. m. (1961) 69. l.: „A fogott hal egyharmada a halászoké lett, másik harmada a szerszámé, a harmadik harmada a tó tulajdonosáé" (Dombrád).

munkaszervezetben megtermelt termék (fonallá feldolgozott kender), melyet az iparosokkal, magukkal a zsellérhalászokkal nemcsak pénzért, de „résziben" is fel lehet dolgoztatni hálóvá, kötéllé.[99]

Önellátás és árutermelés

A halászat tehát jól szinkronba hozható a paraszti gazdálkodással, mert a természeti körülmények is kedveznek a halfogás idényjellegűvé válásának, s a technika is ehhez alkalmazkodva célszerű és egyszerű. A téli és tavaszi idény – részletesebb bizonyítás nélkül is nyilvánvaló – nem esik egybe a mezőgazdasági munkacsúcsokkal. A halászat tehát végsősoron a kényszerű tétlenségre kárhoztatott emberi munkaerő aktivizálásaként is felfogható. A társadalmi viszonyok változásai (a zselléresedés folyamata) és a természeti körülmények (a megművelhető föld szűkössége) a parasztság bizonyos rétegeinél állandósíthatják, akuttá tehetik ezt a „tétlenséget". Ezért korántsem véletlen, hogy a földdel rendelkezők – recens gyűjtési tapasztalatok szerint[100] – rendszerint csak télen és tavasszal halászgattak, s a zsellérek (a néprajzi gyűjtők nagyvonalú általánosítása szerint: a „szegény emberek") közül kerültek ki a „kishalászok", akik több-kevesebb rendszerességgel egész évben halásztak; a legnagyobb mezőgazdasági munkacsúcsot azonban feltétlenül kihasználták: részesaratást vállaltak.[101]

Értelmetlenül, haszontalanul azonban még a tétlen munkaerő sem aktivizálható . . .

Ami a csak az „idényben" halászatra vállalkozókat illeti: télen a böjti időszakban, s tavasszal, az egyébként eléggé fehérjeszegény táplálkozás változatosabbá tétele miatt feltétlenül nagyobb volt az igény halételre, mint más évszakokban.[102] Ez a saját fogyasztást és az értékesítési lehetőségeket egyformán befolyásolta.[103] S ráadásul télen – a felfagyott utakon s a megromlás veszélye nélkül – a távolsági szállítás egyszerűbben megoldható volt.[104]

[99] A hálót – a néprajzi leírások egybehangzó tanúsága szerint – maguk a halászok kötötték. Voltak viszont olyan falvak, ahol háziiparszerűen is foglalkoztak hálókötéssel. *Ébner Sándor* pl. elmondja (i. m.: 1925, 93. l.), hogy „Kispatakon űzték nagyban a hálókötést, ahonnan még az ország különböző részeibe is szállították a pataki hálót. Majdnem minden házban volt egy gyalomkötő oszlop, ami a mestergerenda alá volt támasztva s ezen kötötték a hálót közös erővel." Az ilyen hálókötő „specialistáknak" nyilván nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, mert gyakran olvashatunk készen vásárolt hálóról. (Pl. a debreceni tanács számadásaiban: *Papp:* i. m.)

[100] Mivel a különböző néprajzi leírások szerzői alig figyeltek a halászként jellemzettek társadalmi-gazdasági helyzetére, főleg a magam gyűjtési tapasztalataira hivatkozhatom.

[101] Az ún. kishalászok életmódjára és munkájára számtalan adat található *Herman Ottó, Ecsedi István, Nyárády Mihály* i. m.-iben.

[102] A katolikus vallás böjti előírásainak feltétlenül nagy szerepe volt a halfogyasztásban, az „ősi halászat pusztulását" mégsem lenne célszerű közvetlen kapcsolatba hozni a reformációval, amint azt *Cs. Sebestyén Károly* (Az ősmagyarok halászata. Népr. Ért. XXVII [1935] 106–8. l.) gondolta. A halászatnak az ármentesítéseket jóval megelőző „hanyatlása" több ok együttes következménye. Az okok között nyilván számon kell tartanunk a táplálkozási ízlés és szokások megváltozását is. Ennek alaposabb vizsgálata esetleg árnyaltabbá fogja tenni kissé sommás következtetésünket.

[103] Hogy milyen mértékben, az további vizsgálatot kíván. Nem lehet azonban véletlen, hogy a téli és tavaszi halászatnak az ármentesítések előtt kivételes jelentősége volt, s nemcsak az önellátás, de az árutermelés szempontjából is (vö. pl. *Nyárády*. i. m. 385. l.).

[104] A komáromi halászok távolsági szállításának gondjait és megoldási módjait *Takáts Sándor* (A komáromi vizahalászat a XVI. században. Magyar Gazd. Tört. Szemle. IV [1897] 425–45.,

A halfogásra legkedvezőbb időszakot akkor is érdemes volt maximálisan kihasználni, ha nem látszott biztosítottnak a teljes zsákmány azonnali értékesítése. Általánosan alkalmazott módszerei voltak a hal konzerválásának: sózták, szárították, füstölték a halat.[105] Ha ezeket a tartósítási eljárásokat a földesúri konyhára szolgáltatott halak eltartási módjaiként tudjuk is a történeti forrásokból egyértelműen adatolni,[106] s a néprajzi leírások szerint főképp a Szeged környéki főfoglalkozású halászok és halkereskedők jól szervezett árutermelését jellemzi a tömegzsákmány napon szárítása;[107] aligha kétséges, hogy korábban országosan elterjedt és a paraszti gyakorlatban széltében alkalmazott eljárás volt mind a sózás, mind a szárítás-füstölés. Nagy jelentőségük volt a halat rövidebb ideig frissen tartó tárolóknak, pl. a vízbe süllyesztett *bárká*knak, *haltartó kas*oknak vagy a nagy halak kipányvázásának.[108] Az eddiginél nagyobb figyelmet érdemel a hal s főleg a csík vermelése, melynek széles körű alkalmazására történeti forrásokból is következtethetünk,[109] vagy a télen fogott halak hordóba fagyasztásának s olvadás utáni fogyasztásának szokása.[110]

Eddig a paraszthalászat feltételeiről és lehetőségeiről szóltunk. Összegzésül választ kellene adni arra a kérdésre is, hogy ez milyen *mértékű* volt: mennyire járult hozzá az önellátáshoz, s mit jelentett a parasztgazdaságok pénzbevétele szempontjából. Megbízható válasz azonban – jelenlegi ismereteink szerint – még nem adható.[111] Csak néhány, a választ közelítő állítást fogalmazhatunk meg.

1. Az önellátó, illetve árutermelő célú halfogás között (ezt a ma élő paraszthalászok – jogilag rendszerint orvhalászok – is elmondják) rendkívül szoros az összefüggés. Ha keveset fogott – mondotta egyik négyesi (Borsod m.) adatközlőnk az 1920-as évekről emlékezve – elfogyasztotta a család; ha többet, igyekezett a faluban értékesíteni; ha még többet, Mezőkövesdre vitte eladni. De később már nem is kellett az értékesítéssel bajlódnia: jöttek a faluba szatócsok, elhordták azok, amit hétről hétre fogott.[112]

Az ilyen gyűjtési tapasztalatok valószínűleg a jobbágyparaszti halászat „értékesítési szervezetére" is általánosíthatók.[113] Az önellátó célú halfogás – ezek szerint –

485–509. l.) és *Alapy Gyula* (A csallóközi halászat története. Komárom 1933) publikációiból jól ismerjük. Ezekhez a részletes történeti feldolgozásokhoz képest eléggé szegényesek a rendelkezésre álló néprajzi adatok (pl. *Nyárády:* i. m. 385; *Kiss:* i. m. [1961] passim).

[105] Összefoglalóan: *Szilágyi Miklós:* A szárított hal – Halkonzerválási módok a magyar halászok gyakorlatában. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, VI–VII (1975–76) Szekszárd 1977. 137–71. l.

[106] Vö.: *Szilágyi:* i. m. (A szárított hal . . .).

[107] L. pl. *Herman* i. m. 505–8. l.; *Bitó János:* Az én kiskirályságom. Szeged é.n.; *Nyíri Antal:* i. m. 65–9. l.

[108] L. pl. *Ecsedi:* i. m. 251–5. l.; *Nyárádi:* i. m. 384–5. l.

[109] A csíkvermekre l. *Kiss Lajos:* i. m. (1964) passim; *Balassa:* i. m. 44. l. – Kisújszálláson a XVIII. században a falu szélén álltak a csíkvermek (*Szabó–Zsoldos:* i. m. 30. l.) – További vizsgálatot kíván, hogy mennyire volt általános az ún. „halvetés" (az apró halak természetes-vízi „nevelése"), amit *Ecsedi István* mutatott be (A halvetők. Föld és Ember, II [1922] 169. l.)

[110] *Balassa:* i. m. 37. l. (és saját gyűjtési tapasztalataim).

[111] A későbbi alaposabb kutatásoktól is csak megközelítő adatokat remélhetünk, mert a fogási eredmények csak valószínűsíthetők, az alkalmi értékesítést pedig aligha „könyvelték".

[112] Saját gyűjtés, 1975. – Ugyanígy Taktaszadáról *Szabó Lajos* kéziratos gyűjtése (Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára, 2504. sz. 145–7. l.)

[113] A szórványos adatok összefoglaló értékelése azonban még nem történt meg.

alkalmanként átlendülhet az árutermelésbe. Az „alkalmakra" viszont csak akkor érdemes odafigyelni, ha legalább potenciálisan megvan a felvevőpiac (a faluban-mezővárosban vagy a közvetlen környéken).

Az *árutermelésnek* azonban az állandó és szervezett piac az előfeltétele.

2. A nagyobb városok felé irányuló halkereskedelem a XVIII–XIX. században sokkal jobban megszervezett volt, mint amennyire eddig számon tartottuk.[114] Állandósultak a termelő és fogyasztó körzetek közötti kapcsolatok, s a halászok vagy kereskedők közül kiváltak a *halszatócsok,* akik vállalták – a maguk kockázatára – a szállítást. A halászok közül kiemelkedett szegedi *fisérek* – ezt minden helytörténetítő hangsúlyozza[115] – a halkereskedelem megszervezésének köszönhetik társadalmi emelkedésüket, „legendás" vagyonosodásukat. Az általuk felismert konjunktúra az Alsó-Tisza vidéki „haltermelést" és -feldolgozást a XIX. század első évtizedeiben már „manufakturális üzemmé" szervezte.[116] A halszatócsok közvetítő szerepe azonban nem korlátozódik Szegedre és környékére. A túrkeveiek a XVIII. század közepén-második felében telente Pestig, illetve Aradig elszekereztek a csíkkal.[117] A kunszentmártoni tanács drasztikus szankciókat helyezett kilátásba annak, aki „szatócsok(nak) adgya inkább a halat, mint sem Helység-béliek(nek)".[118] A füzesgyarmatiak szerződésben kötelezték magukat, hogy nagyváradi szatócsoknak adják el a zsákmányt (hetente legalább egy szekérrel).[119] A mezőberényi és a gyomai tanács a szomszédos Köröstarcsa (talán halászok közül kiemelkedett) szatócsaival szerződött a rendszeres értékesítésre.[120] A Felső-Tisza vidékén a rétközi falvak lakói a XIX. század második felére úgy emlékeztek vissza, hogy akkortájt a szatócsok Debrecenig, Nyíregyházáig, Kassáig elhordták az itt fogott halat.[121]

3. A víz menti falvak lakóinak halban való dúskálására utaló olyan megjegyzéseknek, hogy a földet trágyázták hallal, a disznót etették vele,[122] aligha kell túlzott

[114] Bár aligha olyan szervezettségű, mint az elsősorban Bécs felé irányuló, komáromiak szervezte kereskedelem (vö. *Takáts:* i. m. [1897]; *Alapy:* i. m.; *Belényesi:* i. m.). – *Iványi Béla:* Adatok a magyar halászat történetéhez. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1962. 106–15. l. más ausztriai városok felé irányuló kereskedelemről közölt fontos adatokat.

[115] Pl. *Kovács János:* Szegedi emlékek. Szeged 1895. 65. s köv. l.; *Kulinyi Zsigmond:* Szeged újkora. A város újabb története (1879–1899) és leírása. Szeged 1901; *Reizner János:* Szeged története, III. Szeged 1900. 479. l.; *Szűts Mihály:* Szeged mezőgazdasága. Szeged 1914. 386. l.

[116] *Giday:* i. m. 791–2. l.; *Szilágyi:* i. m. (A szárított hal . . .)

[117] L. erről *Szilágyi Miklós:* i. m. (1966)

[118] *Szilágyi Miklós:* i. m. (1966) 44. s köv. l.

[119] *Szilágyi:* i. m. (Jég alatti halászat . . .) 130. l.

[120] Szerződés a mezőberényi tanács és a köröstarcsai Boros Mózes, Tóth János között (BML. Mb. ir. R. 2. Közig. ir. [1811–1830] A/3-i: „Halászati haszonbérekre vonatkozó szerződések 1814–1849" – 1848. jan. 2.); szerződés a köröstarcsai Ladányi Józseffel (uo. – 1849. ápr. 24.); szerződés a köröstarcsai Ladányi Józseffel, Tóth Jánossal (uo. – 1849. aug. 7.); szerződés Boros Mózessel, Győri Györggyel (uo. – 1845. okt. 14.); szerződés a köröstarcsai Vajda Mihállyal, Boros Péterrel, Perei Ferenccel (uo. R. 5. Közig. ir. A/6-d Iratok – 1846. jan. 3.).

[121] Vö. *Kiss:* i. m. (1961) passim; *Nyárády:* i. m. 385. l.

[122] Az adatokat összegyűjtötte és más szempontból értékelte: *Halász Péter:* Az állati fehérje jelentősége a hagyományos sertéstartásban. Agrártört. Szemle XII (1970) 381–3. l. – *Kiss Lajos* egyébként a sertés hallal való etetését gyakran a kereskedelemmel összekapcsolva említi (pl. i. m.: 1961. 177. l. – Kék: „Ha olcsó volt, nem kellett a hal, lehordták a kertbe, ott széjjelhányták és ráhajtották a csürhét").

jelentőséget tulajdonítanunk. Ez ellenkezik a természettel együtt élő, az adottságokkal gazdálkodó parasztember mentalitásával. Csak akkor fordulhatott elő ilyen „mentsük, ami menthető, valami haszna mégis legyen" megoldás, ha a halász rosszul számította ki az értékesítési lehetőségeket: a haltömeg eladhatatlan volt; „túltermelt". A rossz tervezés viszont nemcsak az alkalmi árutermelőket fenyegető veszély.

Vagyis a hal értéktelenségét és értékesíthetetlenségét bizonyítani látszó adatok ennek éppen ellenkezőjét bizonyítják. A paraszthalászok *általában* számítottak az eladásra, ezért fogtak ki el nem fogyasztható mennyiséget, de *olykor-olykor* rosszul mérték fel a tényleges igényeket.

4. A recens gyűjtési tapasztalatokból arra következtethetünk – ez a tapasztalat is feltétlenül általánosítható –, hogy amikor az állandó piaci kapcsolatok kiépülnek, a saját konyha szükségletét kielégítő, illetve az árutermelő paraszthalászat technikailag is mindinkább elkülönül. Ha nagyméretű kerítőhálóval dolgoznak, ez „csalhatatlanul" a rendszeres árutermelés mellett bizonyít.[123] Ha a szerszámkészlet a *szigony*ból, *tapogató*ból és valamilyen kisméretű hálóból áll (esetleg ezeknek csak egyikét használják), a legkedvezőbb fogási alkalmakkor *foghatnak* eladható felesleget – a piaci kapcsolatok kialakulván fogtak is.[124] Az ilyen szerszámok elsődleges szerepe azonban hovatovább a konyha „kiszolgálása" lesz.[125] Különösen tanulságosak azok az adatok, melyek szerint a konyhát „kiszolgáló" szerszámokat – elsősorban a *tapogatót*, legújabb gyűjtési tapasztalatom szerint a *kétközhálót* – már nem is a férfiak, inkább az asszonyok használták.[126]

[123] A kerítőhálófélékkel – legalábbis elvileg – olyan tömegű zsákmányt lehet elérni, melyet értékesíteni *kell*. Ezért pl. Gyomán – a fentebb már idézett szerződések tanúsága szerint – a tanács a *gyalom* beszerzésével egyidejűleg a köröstarcsai halszatócsokkal értékesítési megállapodást kötött.

[124] Az ún. kishalászok, ha főfoglalkozású – tehát árutermelő – halászok voltak, ezekkel az eszközökkel érték el (a rendszeresen használt rekesztőszerszámok, horogfélék, kece stb. mellett) *bizonyos* időszakokban és vizeken az értékesíthető zsákmányt. Az ilyen eszközök tehát – elvileg – alkalmasak felesleg „termelésére". Egyik adatközlőnk (Négyes, Borsod m.) „élménytörténetként" idézett fel egy esetet, amikor az iszap felkavarásával, puszta kézzel több zsáknyi halat fogott, s azt értékesítette. Rendszeresen használt eszköze a 4 × 4 m-es emelgető háló *(csempely)* volt; ezzel hétről hétre annyit fogott, hogy eladhatta. A szigonyt, a tapogatót a legkedvezőbb alkalmakkor használta, s rendszerint tudott fogni értékesíthető mennyiséget.

[125] A Bodrogközben pl. minden háznál volt egy-két tapogató, s szigony is (a tilalom ellenére) minden faluban akadt. (*Balassa:* i. m. 37–8. l.) Ha kapálni indult a bodrogközi földműves, a kapa mellé a tapogatót is feltette a szekérre: a kapával dolgozott, a tapogató a „tarisznyát pótolta". *(Szilágyi:* i. m. A magyarországi borítóhalászat . . . 190. l.) Ha az ilyen és hasonló adatokban van is némi túlzás, a lényeget jól tükrözik.

[126] Asszonyok tapogatós halászatára l. pl. *Ecsedi:* i. m. 183. l. – Négyesi (Borsod m.) adatközlőm szerint minden háznál volt egy 1 1/2–2 m hosszú *kétközháló,* s ezt csak asszonyok használták: ketten összefogtak, a egy főzet halat akartak fogni.

IRENA KOSTROWICKA
(Varsó)

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS ÉS TECHNIKA VÁLTOZÁSAI A LENGYEL KIRÁLYSÁGBAN AZ IPAROSÍTÁS ELSŐ KORSZAKÁBAN (1815–1864)

1. Bevezetés

Európa új felosztása az 1815-ös bécsi kongresszuson az elkövetkező száz évre meghatározta a lengyel földek sorsát azzal, hogy immár negyedszer osztotta fel Oroszország, Ausztria és Poroszország között. A központi fekvésű lengyel területekből létrehozott Lengyel Királyságnak, amely perszonálunióban állt Oroszországgal, területe 128,5 ezer km^2, lakóinak száma 3,3 millió volt. A Királyság alkotmánya garantálta a külön kormányt, a saját igazságszolgáltatási rendszert és hadsereget. A novemberi felkelés után (1830–31) az alkotmányt megszüntették, a királyság kormányzása pedig a cári helytartó vezetése alatt álló orosz hivatalnokok kezébe került.

A Lengyel Királyság agrárország volt. A felkelés időpontjában a népesség 80%-a élt a mezőgazdaságból, a nemzeti vagyon 70%-át a földtulajdon képezte, amelynek összetevői a lengyel nemesség magánbirtokai (76,5%), valamint a kincstári birtokok voltak. A paraszti népesség, bár személyileg szabad volt (a jobbágyság eltörlésére a Varsói Hercegségben 1807-ben került sor), nem rendelkezett földbirtokkal, használatáért szolgáltatásokkal tartozott. A föld jelentős részét a földesúri majorságok foglalták el, amelyek kiterjedése nőtt a következő évtizedekben a parasztok kiutasítása révén. 1863-ban a parasztok a szántóföld nem egész 49%-át használták.

A napóleoni háborúk ideje alatt komoly károkat szenvedett mezőgazdaság alacsony színvonalon állott. A szántóföld jelentős része parlagon hevert, hiányzott az állatállomány, és hiány volt munkaeszközökben, a gazdasági épületek jelentős mértékben tökrementek.

A földművelés alapját a gabonatermelés (főleg rozs és zab) képezte, a termésátlag 4–5 q/ha volt. Az uralkodó művelési rendszer a három nyomásos ugarral. A majorsági földek megművelésére csaknem kivétel nélkül a parasztok robotmunkáját használták. A paraszti gazdaságok – a földesúri és állami adókkal jelentősen megterhelve – nem mindig voltak képesek ellátni élelemmel a földműves családját. Az allódiumtulajdonosok gazdasági helyzetét az előző korszakból származó óriási adósságok nehezítették. Míg 1824-ben a magánnagybirtokok adósságai meghaladták az értékük 60%-át, a birtokok 11%-ának esetében az adósságok a birtokok értékével voltak egyenértékűek. Néhány allódiumot ez a helyzet az elárverezés sorsára juttatott. Egy részüket gazdag polgárok vásárolták meg, ami azt mutatja, hogy a nemesség kezdte elveszteni a földtulajdonhoz való kizárólagos jogát.

A mezőgazdaság rekonstrukciója nehézségekbe ütközött. Nem kedvezett a gyenge belső piac, a gabona exportlehetőségei pedig korlátozottak voltak. Akadályt képezett a porosz vám, elvágva az országot Gdańsktól, amelyen keresztül bonyolódott le tradicionálisan a gabonaexport, valamint az európai piacokon mutatkozó kedvezőtlen konjunktúra. Anglia 1815-től alkalmazott prohibíciós politikája hosszú évekre lehetetlenné tette a

lengyel gabona számára az ország piacaira való bejutást; 1818-ban Poroszország vezetett be védővámokat, 1819-ben pedig Franciaország. Ilyen helyzetben a gabonaárak meredeken zuhantak az 1816–24-es években a Királyságban.

A Lengyel Királyság autonóm kormánya a földbirtokosok segítségére sietett. 1825-ben életre hívta a Földhitel Társaságot, a tőkét a kincstár adta. A Társaság hitelt nyújtott a nemességnek a régi adósságok kiegyenlítésére, a mezőgazdasági üzemek újjáépítésére, később kibővítésére.

A mezőgazdasági konjunktúra megjavulását idézte elő a Lengyel Királyság kormányának ipari protekcionizmusa. Fő erőfeszítéseit a textilipar, valamint a bányászat és mind a kincstári, mind a magánkohászat fejlesztésére irányította. Kedvező feltételeket biztosítottak a kézművesek és a nagyobb ipari vállalkozók bevándorlására, üzemeket építettek, vámokat állítottak fel a születő ipar védelmében az idegen termékek konkurrenciája ellen (1821-ben), vámuniót hoztak létre Oroszországgal (1823-ban), előnyös eladási feltételeket biztosítva a cári piacon az ipari termékek számára. Az 1828-ban alapított Lengyel Bank kedvező hitelt nyújtott. Ennek a tevékenységnek az eredménye a łódzi ipari körzet létrejötte és fejlődése, amely a textilipart – kezdetben főleg a gyapjúipart – összpontosította, továbbá a bányászat és a vaskohászat kiépítése Kielce környékén, valamint a bányászati-kohászati medence kezdetei Sosnowiec körül. Fejlődtek a feldolgozóipar különböző ágai is Varsóban.

A novemberi felkelés után az ipari protektor szerepét a Lengyel Bank vette át. Közvetlen irányítása alá kerültek tízegynéhány évre a kincstári ipari üzemek. A negyvenes évek második felében kezdődött meg eladásuk magánvállalkozóknak. Ez már az a korszak, amelyben lendületet vett az ipari forradalom. A manufaktúrák átadták helyüket a gépesített gyári termelésnek. Az ipari termelés növekedésének tempója megerősödött.

Az ipar, az ipari központok és a városok fejlődése az ipar számára alkalmas mezőgazdasági nyersanyagok és az egyre növekvő nem-mezőgazdasági népesség számára szükséges élelmiszerek belső piacának fokozatos kiszélesedését idézte elő. Fontos tényező volt ez, amely ösztönözte a mezőgazdasági termelés növekedését. Másik, ugyanilyen módon ható tényezővé vált a Királyságnak 1846 után megnőtt lehetősége a gabonaexportra. A konjunktúra megjavulását a majorságok kiépítésére és a gazdaságok modernizálására igyekeztek kihasználni. Ennek nyomán változások következtek be az agrárviszonyokban. Megerősödött a haszonbérletbeadás folyamata, fokozódott a falu rétegződése. A tehetősebb paraszti bérgazdaságok akkoriban kerültek az árutermelés körforgalmába.

2. A növénytermelés fejlődése

Az 1822–64-es időszakban a terméshozam kb. 1032 ezer tonnáról kb. 4098 ezer tonnára, azaz négyszeresére nőtt (l. 3. tábla), egy főre átszámítva pedig háromszorosára (kb. 274 kg-ról 831 kg-ra). Értékében kifejezve a növénytermelés növekedése még ennél is nagyobb, meghaladja a hatszorost (l. 4. tábla). Az összetermelést 1822-ben kb. 19 millió ezüstrubelre lehet értékelni, 1864-ben pedig elérte a közel 116 millió ezüstrubel értéket.[1] A jelenség éppúgy eredménye a mezőgazdasági termékek 1840 utáni árnövekedésének,

[1] L. *I. Kostrowicka:* Produkcja roślinna w Królestwie Polskim 1816–1864. Próba analizy ekonomicznej. (Növénytermesztés a Lengyel Királyságban 1816–1864. Gazdasági analízis kísérlete.) Zeszyty naukowe SGPiS. Monografie i Opracowania nr 9/1961. I. rész, 88. l. XXXII. tábla.

mint az értékesebb termékek (mindenekelőtt a búza és a cukorrépa) részaránya növekedésének a kutatott korszak utolsó évtizedében. Egy főre átszámítva a növénytermelés értéke több mint négyszeresére nőtt (5,2-ről 22,4 ezüstrubelre).[2]

A vetés struktúrájában (l. 2. tábla) bizonyos változások következtek be, amit mindenekelőtt a kapásnövények részarányának növekedése mutat. Döntő szerepet a burgonya játszott, művelési területe 122 ezer hektárról 502 ezer hektárra nőtt. A kapásnövények általános részaránya a vetésterület egészében 6,2%-ról (1822) 12,4%-ra nőtt (1863).

A négy alapvető gabona részaránya a vetésterületben 80%-ról (1822) 77%-ra csökkent (1863). Legtöbbet a széna, a rozs és a zab, legerősebben tehát a búza termelése fejlődött, amelynek részaránya a vetésterületben 5,1%-ról 8,5%-ra nőtt. Ezzel szemben a hajdina és a köles termelése kifejezetten vesztett jelentőségéből.

Az ipari növények között a repce termelése növekedett. Termesztési területe közel 175%-kal nőtt, részaránya a vetésterületben pedig 0,7%-ról 1,0%-ra emelkedett. Kisebb szerepet játszott a len és a kender termelése, részarányuk a vetésterületben 1,3%-ról 0,5%-ra esett vissza. A hüvelyesek közül egyedül a borsó játszott szerepet a Királyság növénytermesztésében a kutatott időszakban. Művelési területe 1822–63 között az egész vetésterület 3,2%-áról 4,5%-ára nőtt.

A fent említett változások ellenére a művelési struktúrában továbbra is a gabona dominált, bár az ország nyugati részében nőtt a kapásnövények részaránya. A Lengyel Királysághoz tartozó öt kormányzóság közül a művelési struktúrában a legnagyobb változások a varsói kormányzóságban következtek be, ahol a növénytermelésben 1864-ben már a „kapás-gabona" irányzat dominált. A radomi, a płocki és az augustowski kormányzóságokban a kapásnövények jelentős részaránya mellett a gabonatermelés volt túlsúlyban, a lublini kormányzóságban pedig határozottan a „gabonatermelési irányzat" uralkodott (l. 6. tábla).

A növénytermelés fejlődését az eladásra maradó hányad növekedése kísérte (l. 5. tábla). A becsült számítások azt mutatják, hogy a terméktöbblet (a földművelő népesség saját fogyasztásán és a gazdaságokban való felhasználáson felül) a termés nem egész 7%-áról (1822) közel 25%-ra (1842), majd 46%-ra nőtt (1864).[3]

Nőtt a termés. Az átlagos búzatermés 1822-ben és 1827-ben 6,6 q/ha, 1857–64-ben már 8,8 q/ha volt. A rozs átlagos hozama 4,3 q/ha-ról 6,0 q/ha-ra nőtt, az árpáé 4,7 q/ha-ról 6,9 q/ha-ra, a burgonyáé pedig 30,7 q/ha-ról 38,8 q/ha-ra.[4]

A föld termelékenységének növekedését szintetikus módon mutatja a fő termékek átlagtermése. 1822-ben 5,2 q/ha-t tett ez ki, 1864-ben 9,4 q/ha-t. Két tényező játszott itt szerepet: magasabb termések, valamint strtukturális változások (a nagyobb terméshozamú növények részesedésének megnövekedése).

A növénytermelés fejlődése a lakosság megnőtt fogyasztásával, az ipar szükségleteivel, valamint az exporttal volt a összefüggésben. Becslések szerint 1822–27-ben az egy főre jutó gabonafogyasztás 154 kg-ot tett ki, az 1861–70-es években pedig 236 kg-ot,[5]

[2] Uo. I. rész, 196. l. 24. tábla.

[3] Uo. I. rész. 171–76. lapok.

[4] L. *I. Kostrowicka:* i. m. II. rész 53–73. l.

[5] *T. Sobczak:* Przełom w konsumpcji społywczej w Królestwie Polskim w XIX. w. (A táplálkozási szokások változása a Lengyel Királyságban a XIX. században.) Wrocław 1968. 53. l. 18. tábla.

tehát 53%-kal többet. A burgonyafelhasználás ugyanebben az időben 74 kg-ról 234 kg-ra nőtt.[6] A gabonaexport a 40-es évek vége felé megerősödött, az 1855–64-es időszakban majdnem hatszorosára nőtt.[7]

A növénytermelés fejlődésére a termésnövekedés mellett komoly hatást gyakorolt a szántófelület növekedése (l. 1. tábla), különösen a vizsgált korszak első húsz évében. 1820-ban a szántóföldek az ország egész területének 33,6%-át foglalták el, 1843-ban már 46%-át, 1863-ban pedig 46,2%-át.[8]

Még erősbben nőtt a vetésterület (l. 1. tábla). A Lengyel Királyság fennállásának első éveiben nem foglalta el a szántóföldeknek még 50%-át sem, ami nemcsak a napóleoni háborúk okozta pusztításokból ered, hanem az alacsony mezőgazdasági kultúrából is, a „mérsékelt vetésterületű" háromnyomásos rendszer alkalmazásából, amelyben a tavaszi gabonának szánt második mezőn a föld jelentős része ugaron feküdt. Csak az ötvenes években szélesedett ki a vetésterület a szántóföldeknek kb. 2/3 részére, elérve a háromnyomásos gazdálkodás valódi rendszerét (teljes kihasználás).

Az ugaroltatással kevert háromnyomásos rendszer a vizsgált korszak végéig dominált. 1863-ban a parlagon álló területek a szántóföldek 27,2%-át foglalták el,[9] ami arra enged következtetni, hogy a háromnyomásos rendszer a szántóföldek közel 82%-ára terjedt ki (l. 7. tábla) (ez természetesen általánosított kép). A Királyság egyes vidékein már a húszas években feltűntek az ugar nélküli vetésforgót alkalmazó gazdaságok, más vidékeken pedig még a hatvanas években is lehet találkozni ugaroltató kétnyomásos rendszerrel és többéves parlagföldekkel. 1863-ban a legkevesebb ugar a Királyság nyugati részében maradt meg. Kelet felé haladva az ugar területe egyre nagyobb.

A területi különbségek mellett különbség volt a paraszti gazdaságok és a földesúri majorságok között. Alapjában véve az előrehaladás az utóbbira korlátozódik. A becsült számítások azt mutatják, hogy 1863-ban a majorsági gazdaságok földterületének 39%-án (l. 8. tábla) alkalmazták az ugar nélküli vetésforgót,[10] amelyet csak kivételesen találunk paraszti gazdaságokban. Az ugar nélküli vetésforgó 1840 után erősödött meg.

Az ugarrendszer korlátozásánál alapvető szerepet játszott a burgonya termesztésének elterjedése és fejlődése, amely a húszas években vált a paraszti népesség élelmezésének alapjává. A burgonyának köszönhető, hogy lehetségessé vált a városok nagyobb népességének a táplálása is. A városi proletariátus növekedését az ipari termelés fejlődésével kapcsolatban s magát ezt a fejlődést ennek az olcsó és könnyen hozzáférhető élelmezési cikknek feltűnése tette lehetővé. A burgonya tette lehetővé az állattenyésztés fejlődését is azáltal, hogy megnövelte a téli takarmánykészletet.

Nagy hatással volt a burgonyatermesztés fejlődésére a burgonyának mint pálinkaalapanyagnak az alkalmazása. A XIX. század húszas éveiben az italmérési jog a nagybirtokok fontos jövedelemforrásává vált, az egyre szaporodó szeszfőzdék különleges gondosko-

[6] Uo. 73. l. 26. tábla.

[7] *I. Kostrowicka:* Eksport roślinnych produktów rolnych z Królestwa Polskiego w latach 1816–1864. (Növénytermékek exportja a Lengyel Királyságból 1816–1864). Zeszyty Naukowe SGPiS, nr 37/1962, 155–60. l.

[8] L. Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego. (Tanulmányok a falusi gazdálkodás történetéből.) IV. k. Varsó 1961. 14. l.

[9] L. *I. Kostrowicka:* Postęp agrotechniczny w Królestwie Polskim przed 1864 r. (Agrotechnikai haladás a Lengyel Királyságban 1864 előtt.) Zeszyty Naukowe SGPiS, 5/1967, 249. l.

[10] Uo. 251. l.

dás és igyekezet tárgyaivá lettek. A tiszta termés 30–35%-a került feldolgozásra a szeszfőzdékben. A majorsági birtokokon, amelyeknek szeszfőzdéjük volt, ez az arány lényegesen magasabb. 1845-ben ezeken a birtokokon a burgonya tiszta terméshozamának 80%-át használták fel a szeszfőzdékben.[11] Sok majorságban a szántóterület 25–30%-át fordították burgonyatermelésre, ami lehetetlen lett volna a hagyományos háromnyomásos rendszerben.[12] A háromnyomásos gazdálkodás felhagyásában hasonló szerepet játszott a cukorrépa termelése, amely 1840 után a majorsági cukorfeldolgozók szükségleteinek hatására fejlődött ki. A varsói kormányzóság néhány körzetében a cukorfeldolgozás a nagybirtok jövedelmeinek alapvető forrásává vált.

Az új vetésforgó más ipari és takarmánynövények elterjedésével is kapcsolatban állt, de ezek már nem játszottak olyan jelentős szerepet, mint a burgonya.

A majorsági gazdálkodás felhagyása a háromnyomásos rendszerrel megkövetelte a majorsági és a paraszti földek elkülönítését, vagyis a paraszti földek kiválasztását a parcellák közül és a parcellák egyesítését. A szabályozásnak nevezett folyamat lényege abban állt, hogy a parasztokat elmozdították a jobb és a majorsági udvarhoz közelebb fekvő földekről, helyettük silányabb és távolabb fekvő földeket adtak. Kihasználva az alkalmat, a majorság bekebelezte a régen közösen használt legelőket és a paraszti szántóföldek egy részét. A parasztok elmozdítása a földjeikről a harmincas években vett lendületet, 1846-ban a cári hatóságok fékezték le.

Az új növények, kiváltképpen a kapások elterjedése befolyással volt a jobb földművelési módszerek alkalmazására. Bevezették a mélyebb ekét, megszüntették a keskeny parcellákat, nagyobb törődéssel gondozták a növényeket, jobb szerszámokat és mezőgazdasági gépeket kezdtek alkalmazni. A XIX. század első felében kezdték fokozatosan használni a vasekét és a boronát, a gabona és a fű levágásához a kaszát.[13] A Lengyel Királyságban az első mezőgazdasági gépgyár 1818-ban jött létre, a következők a húszas és a harmincas években. Kb. a század közepén kezdtek a majorságokban feltűnni a mezőgazdasági gépek: cséplőgépek, szecskavágók, gabonarostálók, lóekék, vetőgépek. Nem sokkal 1864 előtt jelentek meg az első aratógépek. 1858-ban alkalmaztak először a csépléshez gőzgépet.

Javulás következett be a talajjavítás területén is. Csatornák, tavak ásásával, később lecsapolással szárították a talajt.

A gondosabb földművelés és a növények gondozása megnövelte a majorok munkaerőszükségletét, amelyet főleg a parasztok kényszermunkája révén igyekeztek megszerezni, így lényegesen kevesebbet fizetve, mint szabad bérmunka alkalmazása esetén. Megnőtt az állandó majorsági alkalmazottak száma is, akiket a falu földnélküli lakossága közül toboroztak.

Az intenzívebbé vált művelés növekvő trágyázást követelt, s maga után vonta az igavonóerő-szükséglet növekedését is. Így ösztönzőleg hatott az állattenyésztés, különösen a szarvasmarha- és a lótenyésztés fejlődésére.

[11] Sprawozdanie gubernatora lubelskiego za 1845. r. (A lublini kormányzó beszámolója az 1845. évről.) AGAD sygn. 6998.

[12] *A. Dziachan:* Z przemian w rolnictwie Królestwa Polskiego. (A Lengyel Királyság mezőgazdaságának változásaiból.) Zeszyty Naukowe SGGW, 1/1963, 80. l.

[13] L. Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce. (A lengyel falusi gazdálkodás történetének vázlata.) 2. k. Varsó 1964. 399–411. l.

3. Az állattenyésztés fejlődése

Az állattenyésztés fejlődését a 9. tábla illusztrálja Az 1822–63-as években a lóállomány 96%-kal, a szarvasmarha-állomány 72%-kal, a juhállomány 155%-kal nőtt. Az állatállomány az 1827–63-as időszakban 48%-kal nőtt.

A lótenyésztés célja a mezőgazdaságban és a fuvarozásban mutatkozó egyre növekvő vontatóerő-szükséglet kielégítése. Különösen erősen nőtt az igavonó lovak száma a mezőgazdaságban. Részarányuk az egész lóállományban 64%-ról (1827) 79%-ra emelkedett (1863). Átszámítva 100 ha mezőgazdaságilag használt területre 1827-ben 11 igavonó állat (ebből 4,7 ló) jut, 1863-ban pedig 13,5 (ebből 6,2 ló). Mégis a fő igavonó erő továbbra is az ökör maradt.

Az ökrök részaránya a szarvasmarha-állományban nem változott jelentősen (25% 1827-ben, 27% 1863-ban). Érdemes viszont felfigyelni a tehenek részarányának bizonyos növekedésére a szarvasmarha-állományon belül (48%-ról 52%-ra), ami a tejtermelés fejlődéséből következik a vizsgált korszak végén.

Legnagyobb növekedést a juhállomány mutat. A fő fejlődési szakasz a XIX. század 20-as és 30-as éveire esik, ez a Lengyel Királyság textiliparának fejlődésével és az általános európai konjunktúrával függ össze. 1822–44 között a juhállomány 2,5-szeresére nőtt, megközelítve a 4 milliót. A majorságokban mindenekelőtt a nemes fajták tenyésztése fejlődött a vékony gyapjú iránti kereslettel kapcsolatban. A majorsági juhállomány 1844-ig majdnem megötszöröződött.[14] A tenyészállatokat Szászországból, Sziléziából, Meklenburgból, Morvaországból és Ausztriából hozták be. A viszonylag magas és ebben az időben növekvő gyapjúárak okozták, hogy – a szeszfőzés mellett – a juhtenyésztés képezte a majorsági gazdaságok másik jövedelmező tevékenységét. A juhtenyésztés fejlődése is hatással volt a falusi viszonyok változására azáltal, hogy okát képezte a parasztokkal korábban közösen használt legelők bekebelezésének a majorsági földekbe. 1844 után a juhtenyésztésben stagnáció állt be, amelyet az ismétlődő járványok, később pedig az ausztrál gyapjú versenye is előidézett.

Sertéstenyésztéssel főleg a paraszti gazdaságok foglalkoztak. Ez volt a termelésük legfontosabb piaci áruja. A majorságok sertést alapjában véve csak saját fogyasztásra tartottak. Hogy a majorságoknál hiányzott a sertéstenyésztés iránti érdeklődés, annak egyik oka az alacsony értékű trágya volt, a második pedig, hogy akkoriban kevésbé volt elterjedt a sertéshús fogyasztása, következésképpen az ára is alacsony volt. Igaz, hogy a Királyságból szállítottak ki sertést Poroszországba, de az exportot gyakran megszakították előre nem látható szünetek, amelyeket a határok lezárása idézett elő, félve a Királyságban állandóan ismétlődő betegségektől. Egészében véve a sertéstenyésztés fejlődése meglehetősen gyenge volt, ami kifejeződött mind az állatállomány növekedési ütemében, mind az állatfajtáknak és maguknak az állattenyésztési eljárásoknak a javítására irányuló törekvések hiányában. A sertésfajták nagyon primitívek voltak, de volt előnyük az extenzív állattartás körülményei között. Főleg legeltettek, minimális házi kiegészítéssel. Többet lehetett tehát tartani, mint amennyit a paraszti gazdaság szerény takarmánykészletei

[14] *W. Pruski:* Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815–1918. (A gazdasági állatok tenyésztése a Lengyel Királyságban.) Varsó 1968. I. k. 73–4. l.

lehetővé tettek volna. A sertések igénytelenek és életerősek voltak, nem kívántak tehát fejlett tenyésztési eljárásokat.

Az állattenyésztés fejlődése, bár főleg a mezőgazdaság és az ipar szükségleteiből következik, kapcsolatban volt a növekvő élelmiszer-szükséglettel is. A hústermelés 1827 és 1858 között 34 ezer tonnáról 52 ezer tonnára nőtt (l. 10. tábla), egy főre átszámítva 8,5 kg-ról 10,9 kg-ra.[15] A húsfogyasztás az oroszországi sztyeppei szarvasmarhaimport következtében magasabb volt, mint a termelés. Másrészt volt bizonyos sertés- és juhexport, bár az egész vizsgált korszakban az import jelentős túlsúlya mutatkozik az exporttal szemben. Az egy lakosra jutó húsfogyasztás 9,1 kg-ról (1827) 12,8 kg-ra (1858) emelkedett.[16]

4. A Lengyel Királyság mezőgazdaságában 1816 és 1864 között bekövetkezett változások értékelése

A Lengyel Királyság mezőgazdaságának fejlődésében az 1864-es jobbágyfelszabadításig alapvetően két korszakot lehet megkülönböztetni. Az első korszakban, a negyvenes évekig, a fejlődés főleg extenzív. A növénytermelés növekedése mindenekelőtt a szántóföldek és a vetésterület megnövekedésével függött össze. Hasonlóan a ló-, a szarvasmarha- és a sertéstenyésztés fejlődése az állatállomány mennyiségi növekedésében nyilvánul meg, fajtanemesítés és az állatgondozás javítása nélkül. Ezzel szemben a juhtenyésztésben előrehaladás mutatkozott, amely a fajtanemesítésben és a gondosabb állatgondozásban nyilvánult meg a majorsági gazdaságokban, amelyek számára a gyapjúeladás a szeszfőzés mellett fontos jövedelemforrássá vált.

A mezőgazdaság intenzifikációs folyamata a vizsgált korszak utolsó húsz évében kapott erőre. Ebben az időben a konjunktúra kifejezetten javult. Az ipar fejlődése, amely a manufaktúrakorszakból a gépesített termelés korszakába kezdett átlépni, valamint a városok növekedése és a nem-mezőgazdasági népesség gyarapodása kibővítette a belső piac felvevő képességét. A mezőgazdasági termékek exportlehetőségeinek növekedése Poroszországba és Nyugat-Európába (főleg Angliába, a gabonavámok megszüntetése után), a mezőgazdasági termelés növekedésének fontos ösztönzőjévé vált. Az 1849-es magyarországi hadjárat és az 1854–56-os krími háború is hatással volt a Királyságban a mezőgazdasági termékek árának növekedésére. A kövezett utak intenzív kiépítése, a vasút kezdetei (az első vasútvonalat 1847-ben adták át a forgalomnak), a gőzhajózás megindulása a Visztulán (1847-ben) megkönnyítette a mezőgazdasági termékekkel folytatott kereskedelmet. Ezeket a kedvező feltételeket néhány nagybirtok kihasználta gazdasága kiépítésére és modernizálására. Megkezdődött a hagyományos háromnyomásos rendszer alkalmazási területének kisebbedése, átadva a helyét az ugar nélküli vetésforgónak. A földművelési kultúra emelkedett, elterjedt a jobb szerszámok használata, feltűntek a mezőgazdasági gépek. A mezőgazdasági termelés növekedésére hatással kezdett lenni a föld növekvő termelékenysége.

[15] *T. Sobczak:* i. m. 98–9. l.
[16] Uo. 110. l.

A gazdaságukat modernizáló nagybirtokok fokozatosan lemondtak a gondatlanul végzett és terméketlen robotmunkáról. Az igásrobot általában megszűnt kifizetődőnek lenni. Megkezdték a gazdaságok felszerelését saját igavonó állatokkal és szerszámokkal, amelyek jobban megfeleltek a modernizált mezőgazdaság követelményeinek, mint a parasztok sovány ökrei és faekéi. Az igásrobot felszámolásával párhuzamosan ment végbe a nagyobb és középnagyságú parasztgazdaságok részbeni felszámolása, míg a kisgazdaságok száma nőtt, s ezeknek maradt munkaerejük a kényszer-, de inkább szabad bérmunka végzése után, vagy pénzben is fizettek bért.

A változások tempója mégsem volt túl nagy, hatókörük pedig nem eléggé kiterjedt ahhoz, hogy alapvető módon megváltoztassák az egész mezőgazdaság jellegét. Nehéz beszélni a vetésforgó elterjedéséről, amikor még 1864-ben a szántóföldek 80%-án háromnyomásos rendszer – ugarral – dominált. Az új szerszámok és gépek nem szorították ki a hagyományos szerszámokat, amelyek e korszak gazdasági sajtójában is számos védelmezőre találtak. Nem terjedtek el az újszerű földművelési módszerek sem.

A háromnyomásos rendszer továbbélése, a gabonatermelés dominálása (kb. a vetés 80%-a), a nem kielégítő trágyázás és a nem megfelelő földelőkészítés, amelyet nagy részben elöregedett és gondatlanul kidolgozott szerszámokkal végeztek, lefékezte a terméshozam növekedésének ütemét. A termények többsége a vetőmagnak csupán a 3–4-szeresét, kivételesen az 5-szörösét adta vissza.

Gyenge volt az állattenyésztés minősége is. Erről tanúskodnak olyan tények, mint pl. hogy a tehenek átlagos tejhozama évente 500–600 liter az 50–60-as években,[17] az ökrök átlagos hússúlya 141,9 kg, a sertésé 28,4 kg, a juhoké 12,2 kg.[18] Az állattenyésztés alapvető módszere maradt a legelőkön és ugarokon való legeltetés. A téli takarmányt a természetes rétekről és nem vetettekről származó széna, szalma, a szeszfőzés és a cukorrépa-feldolgozás maradéktermékei képezték. A takarmánynövények termesztése fejletlen volt.

Az állatállomány növekedése és az állattenyésztés struktúrájában bekövetkezett bizonyos változások ellenére az állattenyésztés nem vált a falusi gazdálkodás önálló árutermelő ágává. Mint régebben, mindenekelőtt segédszerepet töltött be, természetes trágyát és vontatóerőt nyújtott a növénytermelés szükségletei számára.

A mezőgazdasági előrehaladás legerősebben a Királyság nyugati és északnyugati részében jelentkezett. Kelet felé nőtt a mezőgazdaság extenzív jellege.

Komoly különbségek léptek fel a majorsági és a parasztgazdaságok színvonala között. Szabályszerűen a majorsági gazdaság állt magasabb színvonalon. Mégis a jól gazdálkodó, modernizálódó majorsági gazdaságok kisebbséget képeztek. Mellettük óriási mennyiségű régi módon gazdálkodó birtok létezett. Másik oldalon, a primitív, majdnem naturális gazdálkodást folytató parasztgazdaságok tömegében előfordult számos bérgazdaság, amelynek gazdálkodási kultúrája felülmúlta sok majorságét.

A mezőgazdasági változások lassú tempója a belső piac meglehetősen gyenge fejlettségéből adódik. A nem-mezőgazdasági népesség növekedése végeredményben meglehetősen gyenge volt. A városi lakosság százalékaránya 1827–58 között 21,5%-ról

[17] L. *W. Pruski:* i. m. 149–55. l.
[18] *T. Sobczak:* i. m. 97. l.

24,2%-ra nőtt.[19] Az erősödő ütem, kiváltképpen az ötvenes években, és az ipar fejlődése bizonyos mértékben a belső piactól függetlenül ment végbe, kihasználva a termékek exportlehetőségeit a cári Oroszország felvevőképes piacán. Gyengítette ez a faluban végbemenő változásokra gyakorolható hatást, annál inkább, mivel a városi lakosság élelmiszer-szükségletének egy részét (különösen a húst) importból fedezték.

A hazai piac szükségeleteit mind a majorsági, mind a paraszti gazdaságok termelése elégítette ki. Mégis, bár a paraszti gazdaságok termékeinek egy része eljutott a piacra, nagy mértékben megőrződött a gazdaságok naturális jellege. Az árutermelés alapjában véve a majorsági gazdálkodás területe volt.

A majorsági mezőgazdasági termelés áruba bocsátható részét nagy mértékben exportra szánták. A XIX. század ötvenes és hatvanas éveinek fordulóján a gabonakivitel (főleg búza) a termésnek kb. 30%-át tette ki.[20] A kedvező konjunktúra hatására növekvő gabonaárak, valamint exportlehetőségeik növekedése fenntartotta a mezőgazdasági termelés gabonára irányultságát a Királyságban.

A gabonával ellentétben az állattenyésztésnek az eladásra szánt termelése a belső piactól függött. A hazai ipar gyapjúszükséglete kb. 1840-ig ösztönzőleg hatott a majorságok juhtenyésztésének fejlődésére. Más állattenyésztési cikkek iránt mutatkozó sokkal kisebb kereslet, az Ukrajnából jövő olcsó sztyeppei szarvasmarha konkurrenciája mellett nem képezett elegendően erős ösztönzőt az állattenyésztés intenzívebb fejlődéséhez. Gyengesége és elmaradottsága visszahatott a mezőgazdaság trágyázási lehetőségeire, tehát a termés nagyságára, továbbá a takarmánytermesztés elhanyagolásához vezetett, amely nélkül nehéz racionális vetésforgót alkalmazni.

A belső piac fejlődésének alapvető fékje a feudális viszonyok voltak, amelyek a falun a robotnak az előrehaladást különösen fékező formájában jelentkeztek. Még 1859-ben is a parasztgazdaságok összességének csak 46%-a fizetett földbért.[21] Ebből kb. 35% esett a kincstári birtokokon fekvő gazdaságokra, ahol a földbérfizetésre a negyvenes években tértek át. A magánbirtokokon, amelyek a falusi földek kb. 79%-át foglalták el, a parasztgazdaságoknak több mint a 80%-a volt robotköteles.

A robot és a félrobot nemcsak a paraszti gazdálkodás intenzívebbé válását nehezítette meg, hanem a majorságét is. Megnehezítette a szántóföld szabályozását és elkülönítését, fenntartva továbbra is a háromnyomásos rendszert és a sakktáblaszerű földeket. Még a haladó nagybirtokosok sem mindig mondtak le teljesen az ingyenes robotról, megőrizve legalább a gyalogrobot egy részét. Általában a közép- és a kisnemesség ragaszkodott görcsösen a robothoz.

A mezőgazdasági üzemek modernizálása jelentős anyagi eszközöket követelt. A gazdaságok viszonylag lassú jövedelemnövekedése nem biztosította a befektetések gyors megtérülését. Tehát a gazdaságokban mutatkozó előrehaladás, amely a robotról való

[19] *F. Rodecki:* Obraz geograficzny-statystyczny Królestwa Polskiego. (A Lengyel Királyság földrajzi-statisztikai képe.) Varsó 1830. III. tábla; *A. Krzyzanowski–K. Kumaniecki:* Statystyka Polski. (Lengyelország statisztikája). Krakkó 1915. 28. l.

[20] L. *I. Kostrowicka:* Eksport roślinnych produktów rolnych z Królestwa Polskiego. (A mezőgazdasági termények exportja a Lengyel Királyságból.) Zeszyty Naukowe SGPiS, 37/1962, 155–60. l.

[21] Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce. (A lengyel falusi gazdálkodás történetének vázlata.) 2. k. 323. l.

egyidejű lemondással állt kapcsolatban, kifejezetten egyedül az ország legiparosodottabb és legurbanizáltabb területein jelentkezett.

Csak a jobbágyság 1864-ben történő felszabadítása kényszerítette a nagybirtokosság egészét a munkaerőgazdálkodásra való áttérésre. A bérmunka megfizetésének szükségszerűsége maga után vonta a bérmunka jobb kihasználására és a szükséges minimumra való korlátozásra irányuló törekvést. Emelni kellett a gazdálkodás termelékenységét ahhoz, hogy az új körülmények között legalább ne kisebb jövedelemre tegyenek szert. A gazdálkodás intenzívebbé tételének szükségszerűsége természetessé vált.

Másrészről a felszabadított paraszti gazdaságok fokozatosan bekerültek a piacra termelés forgalmába. Meg kellett szerezniök a magasabb adók kifizetéséhez szükséges eszközöket, ez ösztönzőleg hatott az árutermelés növekedésére; maguk pedig az iparcikkek keresletét kiszélesítve, növelték a belső piacot. A falu felgyorsult differenciálódása megerősítette a városba költözés folyamatát, és megnövelte a városi proletariátus seregét, amely az ipar további fejlődésének szintén kedvező tényezőjét képezte.

Ezért is számítjuk a kapitalista viszonyok és az iparosodás meggyorsult fejlődését 1864-től, a jobbágyság felszabadításától.

1. TÁBLÁZAT

A szántóföldek és a vetések területe a Lengyel Királyságban 1816–1863

Szántóföldek			Vetésterület		
év	ezer ha	az ország területének %-a	év	ezer ha	a szántóföld %-a
1816–20	4193,4	33,6	1822	2010,7	46,7
1827	4284,2	34,3	1827	2490,6	57,5
1840	5310,4	40,5	1846	3272,5	52,8
1848	5838,3	46,0	1850	3548,2	60,3
1859	5897,9	46,3	1858	3841,4	64,8
1863	5888,9	46,2	1863	4161,2	70,8

Források:

Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (A Lengyel Királyság statisztikai évkönyve) Varsó 1913, 118. l.

F. Rodecki: Obraz geograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego (A Lengyel Királyság földrajzi-statisztikai arculata), Varsó 1830, III. tábla.

R. Wierzchlejski: Materyały do Statystyki Królestwa Polskiego (Anyagok a Lengyel Királyság Statisztikájához). "Ekonomista" 1866, 1867.

L. Wolski: Statystyka Królestwa Polskiego (A Lengyel Királyság statisztikája). Ekonomista" No. 4/1865.

J. Jaworskiego Kalendarz Polski Illustrowany 1865 i 1866 (Lengyelország képes kalendáriuma 1865 és 1866).

Gazeta Handlowa, Przemysłowa i Rolnicza 1849, nr nr 16, 37, 39, 43, 50 (Kereskedelmi, Ipari és Mezőgazdasági Újság).

Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego (A Lengyel Királyság statisztikai évkönyve). Varsó 1913.

M. Oczapowski: Gospodarstwo wiejskie (Falusi gazdálkodás). Varsó 1848–1854.

2. TÁBLÁZAT

Fontosabb termények művelési területe 1822-ben és 1863-ban

Termények	Vetésterület					
	ezer ha-ban		a szántóföld %-ában		a vetésterület egészének %-ában	
	1822	1863	1822	1863	1822	1863
Búza	101,1	353,2	2,4	6,0	5,1	8,5
Rozs	853,3	1614,4	20,0	27,4	43,3	38,7
Árpa	193,7	354,7	4,5	6,0	9,8	8,5
Zab	427,6	883,8	10,0	15,0	21,7	21,1
Hajdina	145,5	160,1	3,4	2,7	7,4	3,7
Köles	25,7	42,7	0,6	0,7	1,3	0,9
Borsó	63,9	190,5	1,5	3,2	3,2	4,4
Burgonya	126,6	502,0	2,8	8,5	6,2	12,4
Repce	14,7	40,3	0,3	0,7	0,7	1,0
Len	12,1	11,1	0,3	0,2	0,7	0,3
Kender	11,5	8,0	0,3	0,1	0,6	0,2
Cukorrépa	–	16,0	–	0,3	–	0,4
Összesen	1970,7	4176,8	46,1	70,8	100,0	100,0

Források:

F. Rodecki: i. m.

Statystyka Banku Polskiego. Wg. *Cz. Streszevszki:* Kryzys rolniczy na ziemiach Ksiestwas Warszawskiego i Królestwa Kongresowego (A Lengyel Bank statisztikája. Cz. Streszewski: „Mezőgazdasági válság a Varsói Hercegségben és a Kongresszusi Királyságban" szerint). Lublin 1934.

L. Wolski: i. m.

J. Jaworskiego Kalendarz: i. m.

R. Wierzchlejski: i. m.

Valamint a szerző saját számításai

3. TÁBLÁZAT

A fő termények termése és terméshozama 1822-ben és 1864-ben

Termények	Termés ezer tonnában		Terméshozam q/hektárban	
	1822	1864	1822	1864
Búza	62,6	329,2	6,1	9,1
Rozs	362,8	1021,4	4,2	6,2
Árpa	84,8	269,3	4,3	7,3
Zab	118,9	402,5	2,8	4,4
Hajdina	34,9	59,7	2,5	3,7
Köles	4,5	12,4	1,7	2,8
Borsó	18,9	108,5	2,1	4,1
Burgonya	334,8	1707,1	27,5	33,9
Repce	1,7	5,7	1,1	1,4
Len	4,2	9,6	3,5	7,0
Kender	4,0	5,3	3,4	6,4
Cukorrépa	–	167,8	–	104,9
Összesen	1032,1	4098,5		

Források: mint a 2. táblázathoz.

4. TÁBLÁZAT

A növénytermelés értéke és termelékenysége a Lengyel Királyságban 1842-ben és 1864-ben

Kormányzóság	A termés értéke millió ezüstrubelben		Termelékenység[a]		
			P 1		P 2
	1842	1864	1842	1864	1864
varsói	14,6	50,7	17,0	26,6	35,6
radomi	9,8	19,4	18,4	17,5	23,0
lublini	10,9	20,0	16,4	14,5	20,3
płocki	10,2	14,5	15,4	19,5	27,4
augustowski	5,9	11,2	17,0	15,0	22,1
Lengyel Királyság	51,4	115,8	16,9	19,7	27,0

a) P 1 – a termés értékét jelenti 1 ha szántóföldre eső ezüstrubelben
P 2 – 1 ha vetésterületre eső ezüstrubelben

A szerző saját számításai. Ld. *I. Kostrowicka:* 1. jegyzetben i. m. 2. rész. tabl. XXXII.

5. TÁBLÁZAT

A növénytermelés árutöbblete a Lengyel Királyságban 1822-ben, 1842-ben és 1864-ben

Részletezés	Év		
	1822	1842	1864
A növénytermelés értéke ezer ezüstrubelben	18 917	51 432	115 753
A többlet értéke: ezer ezüstrubelben	1 959	15 078	61 862
a termésérték %-ában	10,3	29,3	63,4
1 ha szántóföldre eső ezüstrubelben	0,45	2,56	10,50
1 ha vetésterületre eső ezüstrubelben	0,99	5,11	14,41

Forrás: I. Kostrowicka: 1. jegyzetben i. m. I. rész. 172. l.

6. TÁBLÁZAT

A növénytermelés irányai a Lengyel Királyságban 1864-ben

Kormányzóság	Gabona	Kapás-növények	Hüvelyesek	Ipari növények	Irányzat
	a termelési érték %-ában				
varsói	46,5	50,8	2,3	0,4	kapás-gabona
radomi	65,0	30,9	3,6	0,5	gabona kapásokkal
lublini	76,1	19,5	3,5	0,9	gabona
płocki	70,7	25,1	3,8	0,4	gabona kapásokkal
augustowski	69,8	24,5	4,9	0,8	gabona kapásokkal
Lengyel Királyság	60,0	36,3	3,2	0,8	gabona kapásokkal

Forrás: I. Kostrowicka: 1. jegyzetben i. m. II. rész, 92. l. XXXVI. tábla. A szerző saját számításai.

7. TÁBLÁZAT

A háromnyomásos rendszer és az ugar nélküli vetésforgó elterjedése a Lengyel Királyságban 1863-ban

Kormányzóság	Terület nagysága				Három-nyomásos rendszer	Vetésforgó (ugar nélkül)
	szántó-földek	vetések	ugaron álló			
	1000 hektárban			a szántóföldek %-a		
varsói	1904,7	1424,4	480,3	25,2	75,6	24,4
radomi	1109,5	844,3	265,2	24,0	72,0	28,0
lublini	1385,2	988,3	396,9	28,6	85,8	14,2
płocki	744,2	529,0	215,2	28,9	86,7	13,3
augustwski	745,3	504,5	240,8	32,3	96,9	3,1
Lengyel Királyság	5888,9	4290,2	1598,4	27,2	81,6	18,4

Forrás: I. Kostrowicka: 9. jegyzetben i. m. 249. l. A szerző saját számításai.

8. TÁBLÁZAT

A háromnyomásos rendszer és az ugar nélküli vetésforgó elterjedése a nagybirtokokon a Lengyel Királyságban 1863-ban

Kormányzóság	Szántóföldek százaléka			A majorsági szántóföldek százaléka	
	paraszti használatban	kisnemesi (*a*) használatban	nagybirtokosok majorságai	háromnyomásos művelés alatt	ugar nélküli vetésforgóval művelve
varsói	47,2	0,5	52,3	53,4	46,6
radomi	49,6	0,0	50,4	44,5	55,5
lublini	48,9	3,9	47,8	70,3	29,7
płocki	37,3	14,0	48,7	72,7	27,3
augustowski	57,3	11,5	31,2	91,1	8,9
Lengyel Királyság	48,6	4,1	47,3	61,2	38,8

a) saját földjén, paraszti népesség nélküli családi gazdaságot vezető

Forrás: I. Kostrowicka: 9. jegyzetben i. m. 251. l.

9. TÁBLÁZAT

A gazdasági állatállomány 1822-ben, 1827-ben és 1863-ban

Részletezés	Az állomány ezer darabban			100 ha mezőgazdaságilag hasznosított területre	
	1822	1827	1863	1827	1863
Lovak	312,0	425,3	611,7	7,3	7,8
ebből igavonó	–	271,9	484,8	4,7	6,2
Szarvasmarha	1202,0	1448,5	2070,2	25,0	26,3
ebből tehén	–	694,7	1079,9	12,0	13,8
igavonó ökör	–	363,3	569,0	6,3	7,3
Juh	1527,0	2477,0	3889,0[a)]	42,9	49,5
Sertés	–	703,2	1040,7	12,1	13,2

a) 1862. év

Források:

R. Wierzchlejski, F. Rodecki, J. Jaworskiego: Kalendarz . . . 1. táblázatnál id. művek.

T. Sobczak: Zwierzęta gospodarskie w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w XIX wieku. (Gazdasági állatok a Varsói Hercegségben és a Lengyel Királyságban a XIX. században.) Wrocław 1964.

I. Kostrowicke: Stan hodowli zwierząt godpodarskich w Królestwie Polskim. (Az állattenyésztés állapota a Lengyel Királyságban) Zeszyty Naukowe SGPiS IX/1958.

W. Pruski: 14. jegyzetben i. m.

10. TÁBLÁZAT

Hústermelés és húsfogyasztás a Lengyel Királyságban 1827-ben és 1858-ban

Hús	Termelés				Fogyasztás			
	összesen 1000 tonnában		1 lakosra kg-ban		összesen 1000 tonnában		1 lakosra kg-ban	
	1827	1858	1827	1858	1827	1858	1827	1858
Marhahús	13,0	20,1	3,3	4,2	16,7	29,2	4,2	6,1
Borjúhús	3,3	6,1	0,8	1,3	3,3	6,1	0,8	1,3
Sertéshús	13,7	18,8	3,4	3,9	13,1	18,8	3,2	3,9
Bárányhús	4,1	7,1	1,0	1,5	3,7	7,1	0,9	1,5
Összesen	34,1	52,1	8,5	10,9	36,8	61,2	9,1	12,8

Forrás: T. Sobczak: 5. jegyzetben i. m. 98–99., 107., 110. l.

VIRÁGH FERENC

A MEZŐGAZDASÁG TŐKÉS ÁTALAKULÁSÁNAK KEZDETEI BÉKÉS MEGYÉBEN ÉS A MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁSSÁG KÖRÜLMÉNYEI

a) *A kapitalista rendszer térnyerése ellentmondásos feltételek között**

A feudális tulajdonviszonyt érintő XIX. századi jogszabályaink nem érintették a nagybirtok súlyát Békés megyében sem, és e helyzet nem változott lényegesen a század végén sem, amikor a föld szabad forgalmú áruként is a nagybirtokosok tulajdonában maradt.

A megye mezőgazdasági földterületének 36,6%-a ezer kat. holdon felüli birtok. A 100–1000 holdas gazdaságok részaránya 17%. Az ezer holdon felüli birtokok túlsúlya

*A Viharsarok – ezen belül Békés megye – agrártörténetének vizsgálatára a XIX. század végi agrármegmozdulások és mozgalmak irányították rá a figyelmet. A mezőgazdasági munkásság vezetői röpiratokon, munkáskövetelések területi egyeztetését célzó felhívásokon képezték le a nagybirtokon gyökeret vert kapitalista termelési szisztéma rájuk háramló következményeit. Ez volt az az első kiskapu, amelyen át a történetírás beléphetett a birtokos még mindig erősen magánügyének minősült világába. Mert a 90-es évekbeli megmozdulások felkínálta lehetőséget megragadva érdeklődő értelmiségiek könyvekben firtatták a társadalmi dráma okát, eközben ők már sokkal többet mondtak el a tőkés termelési gyakorlatra rátérő mezőgazdasági üzemről, mint a felület egy szegletét érintő munkásdokumentumok. A munkák egész sorának genezise elválaszthatatlan a megmozdulások nagy hullámaitól. *Gaál Jenő* munkája 1891-ben jelent meg, *Fábry Sándoré, Zlinszky Istváné, Rubinek Gyuláé* 1895-ben, *Csizmadia Sándoré* 1896-ban, *Ecseri Lajosé* 1898-ban, *Vargha Gyuláé* 1899-ben, *Lukács Györgyé* 1900-ban, *Szeberényi Lajos Zsigmondé* 1907-ben. A mozgalom terjedésével ezt a vonulatot más megyékben is nyomon követhetjük. A torontáli sajtó 1897-ig szinte egy szót nem szól a témáról, majd az eleméri véres dráma másnapján a Torontál felelős szerkesztője előbb a Pesti Naplóban, majd egy nappal ezután saját lapjában „A szocializmus Torontálban" című írásában érinti a nagybirtokon kialakult viszonyokat, amelyek a mezőgazdasági munkásság életet áldozó megmozdulásához vezettek.

Bár időben egy bő emberöltő választ el minket a megmozdulásoktól és a nyomukban megnövekedett számban született, friss benyomásoktól ihletett művektől, a legutóbbi időben éppen *Dományos István*nak és *Király István*nak az Agrártörténeti Szemle 1976. 1–2. számában megjelent tanulmányai bizonyítják, hogy ma is adósnak érezzük magunkat a mozgalmak hátterének ábrázolásával. Tanulmányom is e mozgalmak összefüggéséből közelít Békés megye gazdaságainak tőkés átalakulásához, de ezen túlmutatva az 1848 utáni fejlődés valamelyes szakaszolására is kísérletet tesz. A megye agrártörténetének megírásához történeti források, elsősorban a földbirtokosok levéltárai kellenének. Ismeretes, hogy Doboz község plébánosa hosszú időn át levelezett a gr. Wenckheim-féle Akasztói-Vésztői Uradalmak 1944-ben a gróftól megőrzésre kapott iratállománya papírjainak üres hátlapján. Így figyeltek fel véletlenül a kincset érő történeti forrás egy cseppjére, amelyből – már a gyulai levéltár birtokában – egy kandidátusi disszertáció készült. De hol a többi iratanyag? – Tudjuk, a geszti gr. Tisza-féle levéltárral kemencét fűtöttek. S mivel *Marc Bloh* francia történetíró megállapításai – a földesúr nélküli földek egyúttal történelem nélküliek is – kiállják a gyakorlat próbáját, általában bizonyítják, hogy források nélkül csaknem lehetetlen történelmet írni. Ebben az összefüggésben a mi számunkra is fontos támpontok a közvetlen benyomásokat őrző, századfordulón megjelent munkák is, amelyekről a bevezető sorokban szóltam.

(70,7%) a gyulai járásban érvényesül leginkább.[1] A nagybirtokosok hegemóniájára jellemzően Gyulavári és Kétegyháza összes földterületének 62,1%-át egy, Békéssámson területének 100%-át három és pl. a hatalmas határú Békés földjének 56,8%-át négy birtokos tartotta kezében.

Az antidemokratikus birtokviszonyok a gazdálkodás igen alacsony színvonalával párosultak a kiegyezés körüli években is. *Táncsics Mihály* képviselő választókerületében járván 1869 tavaszán, Kétegyházán siralmas állapotban találta a jószágállományt: „Takarmány hiányában lovaik egész télen annyira elsatnyultak – írja Táncsics[2] –, hogy az üres kocsit is alig bírják." *Galgóczy Károly*, a kor statisztikusa a Gyomán tapasztalt viszonyokról rajzol lehangoló képet:[3] „Gyomán csak a módosabb gazdáknak van ökre. A lovak rossz karban szoktak lenni, mert nem hogy abrakkal, de jó szénával se győzik tartani a gazdák, a közteher és sok munka lecsigázza őket."

A talaj termőképességének fokozása kezdetleges. „Gyulán nem lévén rendes gyakorlata trágyázásnak. Szarvason ezelőtt soha sem trágyáztak, mostanában kezdenek kukorica alá. Gyomán kezd divatba jőni a trágyázás. Leggyakrabban a kukorica vagy árpa alá szokás trágyázni" – általánosít Galgóczy. A Békéscsaba ügyéért mindig lelkesedő *Haan Lajos* rózsaszínű képén is áttör a komor valóság." 150 év óta mindig szántva, soha trágyát nem láttak, mégis kedvező évben egyszeri, nem mondom szántás, de felkarcolás után bőven teremnek" a csabai földek.[4] A kiegyezés időszakában az Orosháza vidéki Károlyi-uradalomnak 87 500 métermázsa trágyára lett volna szüksége, amelyből 36 000 q hiányzott. A hiányt 3200 juh egyik uradalomból a másikba történt átterelésével (legeltetve trágyázással) pótolták.[5]

A Békés megyei Gazdasági Egylet ülésein a 60-as évektől szakmai kérdésként tűnik fel a trágyahiány és az alacsony hozam összefüggése, különösen, amikor a gabonakonjunktúra terméktöbbletre sarkallt.[6]

A hozam stagnálásához hozzájárult a gazdálkodás módszerében felismerhető monokultúrás gyakorlat kétszeresen is: a vetésforgó a 70-es évek közepéig nem általános; másrészt a termelés szerkezetében egyoldalúság uralkodik.

Igen szegényes állapotú a mezőgazdasági termelőeszköz is a 70-es években. 1860 körül Szeghalmon „egyedül Kárász úr gazdaságában látható vaseke".[7] Az 1871–72. évi statisztikai felmérés szerint Békés megye ekeállományának 12%-a fából készült. Igaz, ez az arány nem rossz a szomszédos megyékhez viszonyítva: Csongrádban 10, Arad megyében 60%.[8]

A gépi eszközsűrűség színvonala sem kielégítő. Kétezer kat. holdat meghaladó földterületre jut egy-egy gépi erő a megyében. A gazdasági egylet által szorgalmazott

[1] A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. II. Gazdacímtár. Bp. 1897. 322–32. l.

[2] *Táncsics Mihály* körútja az orosházi választó-kerületben. Pest 1870.

[3] *Galgóczy Károly:* Magyarország-, Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest 1855. 238. l.

[4] *Haan Lajos:* Békés-Csaba mezőváros hajdanáról s mostani állapotáról. Pest 1877. 36–7. l.

[5] Országos Levéltár (OL), Károlyi család lt. Kgy. VI. fasc. Szám nélkül.

[6] Békés megyei Gazdasági Egylet 1868. évi értesítője. 50. l.

[7] *Galgóczy:* i. m. 332–7. l.

[8] Statisztikai Évkönyv, 1873. II. 152–57. l.

tapasztalatcsere célzatú szántóversenyen még kizárólag ökörfogatok képviselték a birtokokat.[9]

A viszonylag jól gépesített dél-alföldi Károlyi-birtokon több száz holdra jut egy-egy soros vetőgép és majoronként egy-egy cséplőgép. De már számításokat végeznek az uradalmakban, hogy a gépi termelési eszköz alkalmazása esetén holdanként 60 krajcárnyi termelési költségcsökkenés lenne elérhető.[10] A megye gazdaságainak túlnyomó többségében még a 70-es években is kézzel folyik a vetés, és a cséplés is a hagyományos módon történik kézi cséppel vagy nyomtatással.[11]

Az 1850-es évekig a marhatartás a gazdálkodás fő, leginkább hasznot hajtó ágazata. Azt követően ágazati eltolódás figyelhető meg. A 70-es évek közepéig a gabonakonjunktúra hatása érvényesül. A gabonatermelés számára kedvező feltételt kínáltak a Körösvidék talajviszonyai, továbbá a piacviszonyok kedvezőbb alakulása: a krími háború következtében Oroszország, a polgárháború miatt az USA átmenetileg visszavonult az európai piacról; a 67-es kiegyezés pedig kaput tárt a magyar mezőgazdasági termékek, elsősorban a búza számára. Kezdetét vette ez idő tájt a legelők feltörtése. A Károlyi-féle orosházi uradalom 46%-án folyt ekés művelés a 60-as évek elején, amikor az uradalom egyik gazdatisztje tanácsolta a grófnak a gabonatermelés fokozását és a legelők egy részének felszántását.[12]

A nyugat-európai eredeti tőkefelhalmozás bázisától eleső kelet-európai – benne a Békés megyei – tőkés fejlődésre jellemző, hogy *a mezőgazdaságban a búzatermeléssel jelentkezik az első, a piaci igények kielégítését szolgáló tömegtermelés, még az ipar kiterebélyesedése előtt.* S ennek a kapitalista termelési szisztémát kifejező jelenségnek a mérhetősége időben, a 70-es években párosul a feudális birtokviszonyt felejtető váltással, a volt jobbágyföldek önálló kistulajdonná válásával.

Más körülmények is a szántóföldi művelés térnyerésének kedveztek. 1863-ban juhés marhavész dühöngött a megyében is, kiesett ez a hozó ágazat a sorból; a jószágállomány pótlása beruházást igényelt, illetve csak várakozási idő után ígért volna hozamot ismét, s időközben megjelent az olcsó dél-amerikai gyapjú az európai piacokon.[13]

A szántóföldi művelés túlsúlyba kerülésének folyamata a 80-as évekig elhúzódik Békés megyében, de még a 90-es évek elején sem éri el azt a mértéket, mint a tájegység más megyéiben. A szántóföldi művelés aránya az összes földterületen belül:[14]

Csanád vármegyében 1890 körül	87,21%
Torontál	84,89%
Bács-Bodrog	83,80%
Békés	74,08%

[9] *Oláh György* kézirata a Szarvasi Tessedik S. Múzeumban. 384., 638. l.; A Békés megyei Gazd. Egy. 1869. évi ért. 5–7., 16–7. l.

[10] OL. Károlyi csl. lt. Kgy. VI. fasc. Sz. n.

[11] *Nagy Gyula:* Adatok Doboz község gabonatermesztéséhez. Etnológiai Adattár, Néprajzi Múzeum. 3538/9. sz.; A parasztság Magyarországon. *Szabó István.* Bp. 1965. 327–33. l.

[12] Gazdasági Lapok, 1868. dec. 23.; OL. Károlyi csl. lt. Kgy. VI. fasc. Sz. n.

[13] *Puskás Júlia:* A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata. Történelmi Szemle, 1960. 4. sz. 456. l.

[14] Uo.

Az országos rangsorban Békés megye szántóföldi művelés alatt álló területének aránya ekkor már jobb Temes megyéénél, és Bács, Torontál, Temes, illetve Csanád megyékkel együtt a gabonatermelést folytató övezet részévé válik.

A termelés ágazati eltolódásait vizsgálva további sajátosságként ismerjük fel a tájegységen belüli átrendeződést. Míg Bácska és Bánát acélos búzája már a 60-as évek előtt fogalommá vált, a békési és csanádi termék csak a 60-as évek után szerzett rangot, majd Békés és Csanád megye válik a gabonafélék termelésének fő területévé, közben a bácskai és a bánáti uradalmak az ipari növények, főleg a kukoricatermelés túlsúlyának kialakítása felé tesznek lépéseket.

Békés megye helységeinek 60-as évekbeli vetésszerkezetetét a szántóföldi termelésen belül az Orosházára jellemző adat alapján illusztráljuk:[15]

Őszi búza	42,3%
Árpád	16,6%
Zab	10,6%
Kukorica	23,8%
Kender	2,1%
Burgonya	1,3%
Lucerna	1,0%
Takarmányrépa	1,0%
Borsó, lencse, bab	1,0%

A búzát termő terület aránya valamivel kisebb Békéscsabán, ezzel szemben nagyobb pl. a Szeghalom-vidéki Sárréten.

A búzatermelés uralkodó helyzetét s egyben a benne rejtőző veszély korai felismerését bizonyítja a megye újító mintagazdájának, *Mokry Sámuel*nek, a Békés megyei Gazdasági Egylet titkárának 1869 őszén elhangzott felvetése, amelyben utal a búzatúlsúly néhány összefüggésére. Mokry pályázat hirdetésére tett javaslatot.[16] A kitűzendő témák elárulják felismeréseit. A tanulmányírásra ösztönző pályázat tématerve: 1. az Alföldön tapasztalható búzatermelési láz káros hatása a jelenben és végzetes következményei a jövőre; 2. az erősen visszafejlődött állattartás nemesítéssel történő fellendítésének előnyei, s az ezzel összefüggő takarmánytermelés, takarmánykészítés, az istállózó állattartás, a trágyagyűjtés és trágyázás módja. Nem csodálható, ha hiányzik az a mezőgazdasági szakíró gárda, akik ennek a koncepciónak nyomába szegődhetnének.

A megyebeli búzatermelés nem támaszkodhat megfelelő technikai bázisra, nem is várható magas terméshozam. A búzakonjunktúra éveiben is katasztrofális, holdanként 3 mázsás termésátlagról szólnak a források.[17] Ennélfogva nem is tartozhat a búzatermelés a jól jövedelmező ágazathoz. A nagyszénási Károlyi-uradalom 1869. évi bevételeiből kitűnik, hogy a többezer holdnyi búzavetésből 68 000 forintnyi bevételhez jutott a gazdaság, míg a mindössze néhány száz holdnyi dohánykertészet 23 174 forintot hozott.[18]

[15] *Szabó Ferenc:* Orosháza története. Szerk.: *Nagy Gyula,* Orosháza 1965. I. 424. l.
[16] Békés, 1869. október 30.
[17] *Lelley János:* Az első hazai búzanemesítő, Mokry Sámuel. Élet és Tudomány, 1969. júl. 26.
[18] OL. Károlyi csl. lt. Kgy. Pesti Főpénztár előszámolása.

A gabonafékék termelésének átmeneti nagy térhódítása hatást gyakorol a birtokos és a mezőgazdasági munkás tudatára. A pénzszűke szorításában élő birtokos réteg Békés megyében is felismeri, hogy az új viszonyok között kezdeményezőbben, modernebb üzemvezetéssel kell gazdálkodnia. Ugyanis a múltban nem tapasztalt tényező lépett be a gazdálkodásba, a munkaerőpiac. Míg az 50-es évek elején többszáz holdnyi legelőn néhány pásztor terelte a nyájat, a gulyát, ugyanott most a munkáskezek százaira lett szükség. Ezt az új szituációt a munkások is felismerik, s a rentabilitás alacsony fokán termelő gazdaságok birtokosai egyre-másra siránkoznak a búzatermelés hozta munkaerődrágulás miatt.[19]

A búzaaratás idején a munkaerőpiac irányából érkező nyomás ellensúlyozásának ügyében fordult a birtokosok figyelme az aratógépek felé. „Az Alföldön a munkás kezeknek évről évre mindinkább érezhető elégtelensége miatt" az immár nélkülözhetetlen aratógépek megismerése érdekében a gépgyár – a megyei gazdasági egylet közreműködésével – pl. 1868. március 18-án aratógépbemutatót rendezett Békéscsabán.[20] Ámde még elég messze az idő, amikor ráléphetnek a Békés megyei nagybirtokosok a komoly méretű gépesítés útjára.

A 70-es évek elején vereséget szenvedett a magyar búza a világpiacon. A kibontakozott búzaválság a század végén általános krízissé dagadt. A válságtudat országos képe megrajzolásához szolgálhat a Békés megyei adalékunk. A búza-túltermelési válság 1873. május 9-én vált nyilvánvalóvá a bécsi tőzsdén, ezt követően kerítette hatalmába a budapestit is. Ez év október 5-én a megye félhivatalosának számító Békés arról ír, hogy magasak a búzaárak és az európai búzahiányt csak Amerikából importált búza útján lehet enyhíteni! Bő egy év is eltelik, amikor a helyi sajtó egyértelműen visszhangozza a válság tényét. A közgazdasági kérdésekkel is viszonylag színvonalasan foglalkozó Békés megyei Közlöny 1875. február 11-i száma üti meg az általános szegényedés hangját, a „krach" pedig a február 25-i számban tűnik fel: „Krach! vidékünkre ezen szívet sebző jajkiáltással találkozunk, úgy a módosabb, mint a középszerű vagyonú polgártársainknál."

A legfőbb jövedelmi forrás elapadása szerteágazó következményekkel járt a mezőgazdaságban. A legszámottevőbb ezek közül a földbirtokosok eladósodásának gyorsulása. A birtokosokra rátáblázott jelzáloghitel éppen a két fő búzatermelő megyében – Békésben és Csanádban – a legnagyobb. Békés megyében 27,95 forintnyi rátáblázott jelzálogkölcsön terhelt minden hold termőföldet a 90-es évek közepén.[21]

A termelés szerkezetének megváltozása még kedvező feltételek esetén is elhúzódó folyamat lett volna a mezőgazdaságban, még inkább, amikor a korábbiakhoz képest is megromlottak a tőkeképzés feltételei.

A termelési válság még fontosabb következménye a társadalom szerkezetében mutatkozik. Az elhúzódó válságfolyamat csődbe juttatta a némi tulajdonnal rendelkező, adóssággal terhelt parasztság jelentékeny részét. Tovább proletarizálódik a szegény rétegektől már amúgy is zsúfolt megyebeli helységek lakossága. Robbanásossá válik a légkör a 70-es, 80-as évek körül, amikor a nagybirtokosok hasznot hozóbb tőkés bérletté

[19] Gazdasági Lapok, 1868. márc. 18., dec. 23.; A Békés megyei G E 1868. évi ért. 34–5. l.; Békés, 1869. okt. 30.

[20] Gazdasági Lapok, 1868. márc. 1.

[21] *Varga Gyula:* A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896. 588. l.

alakították át, illetve belső kezelésbe vonták az 1–5 holdas kisbérletre korábban adott földeket, vagy teljesen megszüntették a feles műveltetést vagy az eddig feles földeket harmados művelésre adták ki.[22] Ez a körülmény a munkaerőpiacon fokozta a feszültséget. Rejtett munkanélküliséget eredményezve erősen belejátszott a 90-es évek mozgalmaiba, az agrárszocializmus létrejöttébe.

Az egyoldalú vetésszerkezeti és az elavult gazdasági módszerek ostorozását, megváltoztatását célzó felvilágosító, tudatformáló agitáció megszakítatlanul része a korszak közéletének. A felvilágosító akciók mozzanatai megbízható támpontot nyújtanak a gazdálkodási szisztémáról, amelyen nyugszik az agitáció, és amely felé vezetné a gondolkodást, ha rendelkezésre állna a pénz a beruházáshoz. A *Széchenyi István*tól kezdeményezett, 1835-ben Buda-Pesten alakult Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) és e szervezetet létrejöttével is utánzó Békés megyei Gazdasági Egylet adják a szakmai rendezvények keretét. Az OMGE udvarán, a Közteleken lezajlott bemutatók és kiállítások kisugárzó erejűek. Hatására az ötvenes évek második felétől összegyűltek a megye birtokosai aratógépbemutatókra és ismertetésekre Békés megye különböző pontjain, így pl. 1858-ban Szentetornyán.[23] A Békés megyei Gazdasági Egylet megalakulása után rendszeressé vált a mezőgazdasági gépek és termelési módszerek propagandája. Főleg Békéscsabán, illetve a vele határos Kígyóson zajlottak arató-, vető- és cséplőgép-, továbbá eke- és boronaismertetők 1869-ben, 1873-ban, 1874-ben és 1875-ben.[24] A gépek térhódítása együtt halad a gabonatermelés tőkés jellegű előretörésével.

1869 őszén Gyomán, Szarvason és a megye más pontjain rendezett „cseléddíjazással egybekötött szántóverseny"-t a megyei egylet. A verseny bírálati szempontjai illusztráló erejűek, bizonyítandó, hogy még kizárólag állati igaerővel folyt a munka, és a teljesítmény időtartama nem játszott szerepet a „küzdelem"-ben. A szarvasi szántóverseny alkalmával 200 négyszögöl felszántása volt a versenyfeladat. A 2 és a 4 ökrös fogat teljesítménye között semmi különbséget nem találunk. Az I. díjas Demeter István – gr. Mitrovszky Vladimir halásztelki bérese – 2 ökrös fogattal 84 perc, a II. díjas Mácsán János – br. Kőnigswarten János csabacsüdi bérese – 4 ökrös fogattal 78 perc és a III. díjas Demeter András – Tassy Zsigmond szarvasi bérese 2 ökrössel 89 perc alatt végezte be feladatát.[25] A munka intenzitásának ez a mai szemmel elképesztő alacsony színvonala abban a korszakban versenyteljesítmény!

Mokry Sámuel békéscsaba-gerendási bérletén többször megfordultak a szakismeret iránt érdeklődők, ahol műtrágyázási, növénynemesítési bemutatókat láthattak. Míg szomszédjai általában 3 q búzát termeltek 1 holdon – ez megfelelt a megyei termésátlagnak – Mokry eljárása 10 mázsás hozamot eredményezett.[26]

Feltűnő, hogy a nagybirtokosok egyre-másra hárították el a Békés megyei Gazdasági Egylet birtokszemle tartására irányuló kérését, ugyanis az elképesztően elmaradott

[22] *Zlinszky:* Az agrárszocializmus Békés megyében. Közgazdasági Szemle, 1895. 151; *Szeberényi Zsigmond:* A parasztok helyzete Magyarországon. Bp. 1907. 22.l.; *Király István:* Az 1891-es agrárszocialista mozgalmak dokumentumai. Agrártörténeti Szemle, 1976. 1–2. 39. l.

[23] Gazdasági Lapok, 1865. márc. 20.

[24] Vasárnapi Újság, 1869. 245.; Magyar Gazda, 1871. szept. 23.; Erdélyi Gazda, 1873. május 16.; Békés, 1873. júl. 27., Gazdasági Lapok, 1873. máj. 18., 1874. máj. 3., 1875. aug. 15., nov. 14.

[25] Békés megyei GE 1869. évi ért. 5–7., 16–7. l.

[26] *Lelley:* i. m.; *Mokry S.:* Beszélgetések a búzanemesítés felett. Gyula, 1871.

állapotokkal nem dicsekedhettek. Doboz birtokosa, gr. Wenckheim Dénes 1892-ben kitért a kérés teljesítése elől, indoka így hangzott: „Ez idő szerint még rendezés alatt áll" az uradalom. A 200 hold feletti és körüli, farmerésszel gondolkodó gazdák sokkal készségesebbek voltak tanyaszemle fogadására.[27]

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének útjában álló gazdasági állapot, döntően a tőkehiány miatt tapasztalható komor hang olvasható ki a megyei gazdasági egylet 1869. évi jelentéséből:[28] „Általánosan véve a megyei gazdáink anyagi állapota jelenleg olyan, hogy az ínség okozta adósságaiból nagy bajjal kivergődve jelenleg a régi elhanyagolt gazdasági építkezések és igásmarha beszerzésben, itt is, ott is kétszeres árakkal küszködve és a magas adó által megbénítva fáradozik. Mind a két beruházás immár halaszthatatlan szükségessé vált. Ilyen helyzetben, legyen bármennyire meggyőződve az aratógép jótékonyságáról, tárjon fel a verseny bármily nagy választékot előtte, anyagi helyzete a gépvásárlást reá nézve lehetetlenné teszi." A mégis valamit tenni akaró egyleti vezetőség javasolja, hogy állami erőforrásból létesítsenek 1000 aratógépből álló gépparkot, és a gépeket innen adják olcsó használati díj ellenében a birtokosoknak.

A viszonyok közel négy évtized múlva sem sokkal jobbak. 1905-ben és 1906-ban megjelent helyi újságokból[28a] a következő kép tárul elénk: kevés az őszi mélyszántással művelt föld, mert nincs elég pénz ekevásárlásra, s aki rendelkezik is kevés gépi termelési eszközzel (aratógéppel), sok esetben azt sem működtetheti, mert a munkásság bérharca ezt lehetetlenné teszi. (1906 nyarán néhány uradalom felajánlotta a sztrájkoló munkásoknak, hogy ingyen besegítenek az aratási munkába aratógéppel, amennyiben az aratók a szerződésben rögzített feltételek mellett felveszik a munkát. Annyi aratógép még nem állt rendelkezésre, hogy az aratás egészét bevégezhették volna géppel a birtokosok, így a meglevőt sem használhatták, tartva a bérmozgalom még komolyabb hullámverésétől.)

A beruházásokhoz szükséges tőke hiánya lépten-nyomon visszaüt a kapitalista viszonyok kialakítása felé lépéseket tevő Békés megyei birtokosokra. A kendertermelés a 80-as években megtorpan, mert az átmenetileg jól jövedelmező ipari növény gyári feldolgozása előtti áztatáshoz kenderáztatók építésére lett volna szükség. A kezdetleges módszerekkel előállított kenderzsákra vetélytársként rátört az olcsóbb jutazsák.[29]

A dohánytermelők a 90-es évektől nem kapták meg a szükséges termelési engedélyt, mert nem rendelkeztek megfelelő szárítópajtákkal és simítóhelyiségekkel. A megyei gazdasági egylet vezetősége újra és újra kérte a pénzügyminisztert, tekintsen el az engedélyezéskor gyakori megszorító előfeltételektől.[30] A növénytermelés területén nagybirtokon nem bontakozhatott ki intenzív ágazatfejlesztés, mivel a szükséges tőkét a szemtermelő (búza, kukorica) ág nem adta ki.

A szintén ígéretes cukorrépatermelés esetében is tapasztalható a termelés modernizálásához szükséges pénz hiánya. A mezőhegyesi cukorgyár csak azzal az uradalommal kötött átvételi szerződést, amely a cukorrépavetést intenzív talajműveléssel készítette elő. Számos uradalom nem felelhetett meg ennek a követelménynek. De a „magas" napszám-

[27] Békés megyei G E 1892. évi ért. 68–9. l.
[28] Uo. 1869. évi ért. 81. l.
[28/a] Békés, 1905. máj. 21.; Békés megyei Híradó, 1906. júl. 3.
[29] Békés megyei G E 1892. évi ért. 117. l.
[30] Uo. 18–19. l.

bér és a termék gyárba szállításának költsége sem fokozta a termelési kedvet, amikor a holdankénti termékhozam – éppen az alacsony technikai szint visszahatásaként – igen csekély. Pl. a szarvasi járásban a 90-es évek közepén beszüntették a cukorrépa-termelést.[31]

A mezőgazdaság modernizálását gátló tényezők sorából nem hagyhatjuk ki az elemi-természeti csapásokat, a még a 70-es években is gyakori árvizeket (volt év, amikor a Fekete-Körös 32 és a Fehér-Körös 20 helyen szakította át a gátat a megye területén)[32] és az egymást érő aszályos éveket.[33]

A visszafogó tényezők számbavételét tekintve kissé szépítettnek vélhetjük azt a képet, amelyet *Hanzó Lajos* a dél-alföldi Károlyi-birtok kapitalista fejlődéséről festett. Ha ténylegesen megvoltak is a tanulmányban említett „jó" feltételek, a modernizálás általában észlelhető buktatóit kitapintva méltatnunk kell az uradalom kormányzóinak igyekezetét, amellyel leküzdötték a nehézségeket.[34]

A válságba jutott, alacsony színvonalú mezőgazdasági termelés sajátos magatartásra ösztönözte a tőkeszegény birtokosokat: 1. a termelési költségek (elsősorban a munkabér) leszorítására a versenyképesség minimumának megtartása érdekében; 2. olyan új ágazatok figyelembevételére, amelyekre nem terjedt ki a válság; 3. a politikai közéletben azoknak az erőknek támogatására, amelyek a monarchián belül a magyar mezőgazdasági termékek nagyobb piaci lehetőségeinek biztosításáért szállnak síkra.

b) *A tőkés agrárfejlődés mutatói a századfordulón*

Az eddig felvázolt képből kitűnik, hogy az 1848-at követő két évtizedben, a 70-es évek körüli időszakig végbemegy Békés megye nagybirtokain elsősorban a kapitalista termelési módszerek gyökérverése. Uralkodó jellegűvé válik a gabonafélék – ezen belül a búza – tömegtermelése. E jelenségben is kifejeződni látok egy az 1848-as idők gazdálkodásától már lényegesen eltérőt, s ezt az időpontot a tőkés fejlődés korszaka egyik szakaszhatárának is tekintem. De tovább menve, a 70-es évek után eltelt két évitzedben is jelentkeznek a továbbfejlődés újabb mutatói. Ezért tartom fontosnak megragadni a tőkés rendszer egyre masszívabbá válásának jelzőit, mint olyan tényezőket is egyben, amelyek rávetítődnek a társadalomra. Hozzájárulnak a korábban egységes rendet alkotó parasztság további bomlásához és az agrárproletariátus (mezőgazdasági munkásság) egységesebbé válásához, a munkásosztály keretei közé állásához. A századforduló a tőkés fejlődés újabb szakasza Békés megyében is.

Hogyan jelentkezik a mezőgazdasági üzemvitelben a tőkés jelleg a 70-es évek után? Tovább érvényesül a szántóföldi művelésű terület növekedésének tendenciája a legelő és erdő rovására. Az utóbbi állománya a XX. század elején már hatósági védelemben

[31] Uo. 1891. évi ért. 6–8. l.; Békés megyei Levéltár (BML) 11 458/1897. csomó.

[32] Békés, 1870. jan. 23.

[33] „A tavalyi rossz esztendő meghozta már a maga szomorú gyümölcsét" – írta a Békés megyei Közlöny 1909. febr. 7-i száma. Az újság egy hónap múlva ebben az összefüggésben a kivándorlókról ír.

[34] *Hanzó Lajos:* A dél-alföldi Károlyi-uradalom gahdálkodása a XIX. sz. derekán. Orosházi Szántó Kovács János Múzeum évkönyve, 1960. 42–3. l.

részesül. A Földművelésügyi Minisztérium 1911-ben már csak úgy adott engedélyt 111 kat. holdnyi erdő kiirtására Doboz határában, ha az uradalom máshol pótolja ezt az erdőt. A legelő csökkenése néhol végletes. Mezőberény elöljárósága 1913-ban már földvásárlással segít a legelőhiányon.

Az 1000 holdon felüli gazdaságok művelési területeinek %-os aránya 1895-ben:[35] szántó: 60,2; kert. 0,3; rét: 8,3; legelő: 20,3; erdő: 5,1; nádas: 0,4; alkalmatlan terület: 5,0; szőlő: 0,03.

A mezőgazdasági művelésre alkalmatlan, zsombékos ún. ugarföld csökkentésére különösen Békés, Doboz, Gyulavári, Vésztő és Szeghalom határában történtek komoly erőfeszítések. A művelésre alkalmatlan földterületet tekintve a megye az országos rangsorban a középmezőnyben található, mert a Duna–Tisza közén 8,5; a Kisalföldön 3 és a szomszédos Csanád megyében 0,7%-nyi a terméketlen terület a Békés megyebeli 5%-kal szemben. A megyében a legtöbb szikes és vizenyős föld a szeghalmi járásban található, ahol 33 617 kh ilyen minőségű földet találunk.[36]

A talaj termőképességének műtrágyázással történő fokozására tett lépések bizonysága, hogy a 90-es években Békés megyében 18 műtrágyát rendszeresen alkalmazó gazdaságot tartanak számon, egyet a békési, kilencet a békéscsabai, egyet az orosházi és ötöt a szeghalmi járásban.[37]

A feudális korra jellemző nyomásos művelési módszer nyomaival főleg a szeghalmi járás három községében találkozunk a 90-es években, kb. 40 ezer holdnyi területen.[38]

A már komoly hagyományokra visszatekintő vetésforgó szerkezetében a kalászos az uralkodó a 90-es években. Illusztrálásul a vetésforgó gyakorlatára a gyulai járásban talált esetet ragadjuk ki.[39] Első típusú sorrend: trágyázott zöldtakarmány; őszi gabona; kapás (tengeri); őszi gabona (búza); tavaszi kalászos (árpa vagy zab). Második típusú sorrend: dohány trágyás földbe; búza; tengeri; búza; zab; répa; árpa.

A megyei gazdasági egylet a kormány segítségét is kéri a 90-es évektől, hogy a vetésforgón belüli kalászosok (gabonafélék) túlsúlya megszűnjön, s a birtokosok áttérhessenek az ipari növények fokozottabb termelésére.

Az agrárkapitalizmus jelenvalóságára oly jellemző technikai bázis csak csigalassan és elsősorban a nagybirtokon koncentrálódott valamelyest. A két alapvető termelőeszköz – az állati erővel vontatott vaseke és a vetőgép – sűrűségének nagyobb területen történő vizsgálatakor kitűnik, hogy a megyében jóval több föld megművelése vár egy ekére, mint az országos átlag, és a vetőgépsűrűség is kisebb mértékű. A megyebeli felszereltség átlagos képét néhány kiragadott esettel érzékeltetjük.[40]

[35] *Vargha Gyula:* Békés vármegye mezőgazdasága. Bp. 1899. 14. l.; Békés megyei Közlöny, 1913. jún. 23.

[36] BML. Békés megye közgyűlése jkv. 1890., 1892., 1893.–708., 335. bgy.; Magyar Statisztikai Közlöny, Új sor. 66. k. 6.; A Magyar Korona Orsz. Mgazd. Stat. I. 434. l. Bp., 1897.

[37] Uo.; *Leopold Gusztáv:* Kapitalisztikus mezőgazdaság. Huszadik Század, 1911. 535. l.

[38] *Vargha:* i. m. 57. l.

[39] Uo.; A Békés megyei G E 1893. évi ért. 57. l.; Békés, 1913. jan. 5.

[40] *Puskás:* i. m. (Tört. Szle.) 472. l.; *Vargha:* i. m. 44. l.

A gazdaság	Egy ekére jutó föld, kh	Egy vetőgépre jutó föld, kh
Békés		
Freuer Ádám	81,3	447
Gr. Wenckheim Frigyes	81,0	1060
Feiffer Antal	41,0	399
Békéscsaba		
Gr. Apponyi Albert	29,6	494
Szalay József	67,0	452
Gyoma		
Br. Wodianer Albert	38,1	429
Mezőberény		
Gr. Lamberg Fülöpné, bérlője: Kiss Mihály	200,0	1400
Nagyszénás		
Gr. Trauttmannsdorf Nándor, bérlője:		
Geiszt Gáspár	75,7	757
Gr. Károlyi Alajos és István	40,5	602
Orosháza		
Geiszt Gáspár	75,7	757
Gr. Zselénszky Róbert	85,2	320
Füzesgyarmat		
Gr. Vécsey Vilma	100,5	630
Gr. Wenckheim Antal	34,3	378
Szeghalom		
Gr. Wenckheim Antal	138,0	760

Ez idő tájt egy vasekére országos átlagban 28, egy vetőgépre a tiszántúli országrészekben 563 kh jutott.[41]

A ló vontatta ekekapa és aratógép a 90-es években tűnik fel a megyében, az előbbi 1891-ben özv. Csausz Istvánné csorvási, az utóbbi a Wenckheim-féle újkígyósi és békési, illetve a Geiszt és a Lamberg-féle uradalomban Orosházán és Mezőberényben.[42]

1891-ben a gr. Wenckheim-féle akasztói-vésztői uradalmak Csorvás környéki nyolc majorjában összesen 11 353 holdon termeltek kalászost, ebből mindössze 380 holdat arattak aratógéppel.

A 90-es évek közepén a békési gr. Wenckheim-féle uradalomban 2000, a nagyszénási gr. Károlyi-uradalomban 1600 és a gyomai br. Wodianer-uradalomban 2000 holdra jutott egy-egy cséplőgép, amelyet állati erővel vontattak, és gőzerővel üzemelt.[43] Századunk elején növekszik a cséplőgépek száma, és megjelenik az olajmotor vontatta modernebb típus. Ugyanakkor feltűnően sok lesz a cséplési időszakban meghibásodó, üzemképtelenné váló masina.[44]

[41] *Puskás:* uo.
[42] BML. 1103/1891. főisp. eln.; Békésvm. főisp. 1891–261.; Alisp. eln. 363/1891.
[43] A Magyar Korona Orsz. Mg. Stat. II. Gazdacímtár 322–32. l.
[44] Magyar Stat. Közl., Új sor. 66. k. 423. l.

A termelés szerkezetében tapasztalható változás lényege az ipari növények termelésének fokozottabb előtérbe kerülése. Három évtized alatt kb. 10%-nyit csökken a kenyérgabonaféle vetésterülete.[45]

A termésátlagok megállapítása a század végén nagy nehézségekbe ütközik, mert a sajtó és egyéb források adataira kényszerülünk, amelyek igen nagy szóródást mutatnak. Századunk elejétől támaszkodhatunk megbízhatóbb támpontokra. Ekkor a következőképpen alakulnak Békés megye termésátlagai:[46]

Időszak	Búza	Répa	Zab	Rozs	Kukorica	Repce	Burgonya	Cukorrépa	Kendermag	Lenmag
	q/kh									
1901–1905	6,1	7,7	7,2	7,1	6,0	3,1	37	93	2,7	1,9
1911–1915	6,4	8,0	7,1	7,3	9,9	4,1	42	164	3,6	2,9

A 90-es évek előtti szintre vonatkozó adatokéhoz hasonló szóródás ellenére megállapítható a termésátlagok növekedése a századfordulón. A századforduló Békés megyéjének termésátlaga kb. megfelel az országos színvonalnak, de – Oroszországot kivéve – jóval alatta marad a legtöbb európai ország eredményeinek.[47] A hozam némi növekedése ellenére, ez a gazdálkodási szint nem válhat a termelés komolyabb mértékű modernizálásának bázisává, nem teszi lehetővé sem a termelési eszközök jelentős mértékű gyarapítását, sem a bérmunkások alkalamzását. Ezért kényszerültek a birtokosok a kizsákmányolás nyílt módszereinek fenntartására, az ún. átmeneti gazdálkodási forma (részes művelés) alkalmazására. Pl. az 1891-ben készített megyehatósági felmérésből ismeretes, hogy a kukoricát a megye minden uradalmában részes munkások termelik, általában azok, akik aratási szerződést is kötöttek az uradalommal.[48] Tarka kép áll össze a részes művelők uradalmakbeli foglalkoztatásának mértékét vizsgálva; általános vonás maga az alkalmazás ténye. Megyei keresztmetszetnek is tekinthető az a helyzet, amelyet a gr. Wenckheim-féle uradalom három egységében ismerhetünk meg az 1891-ből származó adatfelvételekből:[49]

[45] OL. Kabinet-Arch.Geh. Akt. Nachlass, Pápay 24. cs. Békésvm. főisp. 8. biz. 893. VIII. sz. melléklet.

[46] Békés, 1902. júl. 27.; 1904. júl. 10.; Magyar Stat. Közl., Új sor. 66. k. 230., 240., 271. l.; Békés vm. monográfiája. 137–8. l.; BML. 11 458/1897.; *Sándor Pál:* A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Bp. 1958. 75–6. l.; *Lelley:* i. m.

[47] *Sándor Pál:* i. m. 75–6. l.

[48] BML. 1103/1891. főisp. eln. Békésvm. főisp. 1891–261. cs. – Reiszig főispán 1891. május–júniusi látogatásai közben mérte fel. Erre támaszkodik Király István is. L. 22. jegyzet!

[49] BML. Alisp. eln. 363/1891.

	Részes aratópárok száma	Kapás részes munkások száma	Feles művelésű terület (kishold)		Harmados kukorica (kishold)
			őszi	tavaszi	
			kalászos		
Kígyós					
Nagymajor	114	145	144	150	158
Józsefmajor	42	80	–	–	–
Békés					
Tarhos	114	114	791	1304	1766
Megyer	55	30	15	–	444
Földvár	70	34	247	202	958
Tótkomlós (Szőlős)					
Nagymajor	110	85	–	–	191
Lászlómajor	–	–	1379	2033	4639

A részes művelés előnyös volt a tőkeszegény birtokos számára, mert a munkabért a munkás által termelt termékkel fizette, s ráadásul különböző ingyenmunka és „ajándék" járadékok teljesítéséhez, szolgáltatáshoz kötötték a munkalehetőség biztosítását.

A kapitalizálódás viszonylag kedvezőtlen feltételei ellenére is rákényszerülnek a birtokosok időszaki bérmunkások (summás) és napszámosok alkalmazására. A Békés megyebeliek csak ritkán szerződtek summásmunkára, s még ritkábban alkalmazták őket a megyében mozgalmi hajlamuk miatt. Így pl. a szeghalmi járásbeli szekcsői urdalomban 1896-ban 60 felső-magyarországi summás répamunkás dolgozott.[50]

Ami a napszámosokat illeti, általában szívesebben foglalkoztattak az uradalmak olcsóbb bérű női munkaerőt. A vizsgált korszakban pl. a húszezer holdas dél-alföldi Károlyi-uradalom az egyik gazdasági évben 4074 napszámot vett igénybe – tehát 5 hold területre egyet egy évben! –, s ebből mindössze 1775 napszám a férfiak részesedése.[51]

A 60-as, 70-es években átmeneti válságtól sínylett az állattartási ágazat az egész Alföldön. A búzakonjunktúra éveiben a legelőről kiszoruló marhacsordák istállózó tenyésztésének még nincsenek meg a bázisai. A kereskedelem nyomban reagált a kínálatra, de csak az olcsó húsáru után mutatott érdeklődést. A nem „javított" marha értékesítésének hatósági megtiltását kéri 1869-ben a megyei gazdasági egylet a megyei törvényhatósági bizottságtól. Folyamodványuk a marhatenyésztés „siralmas állapot"-áról szól.

E válság lassú kiheverése után a századvégen joggal beszélhetünk állattartás helyett állattenyésztésről a megyében. Az időközben felszántott legelők visszaállítása már nem volt ésszerű, helyette a kukorica, a takarmányrépa, a takarmányfélék és a rétek váltak a hozamnövelő állattenyésztés bázisává. 1880 után bő egy évtized alatt 27%-kal növekedett

[50] BML. Békés m. kir. biztos iratok 1896–14 842.

[51] *Hanzó:* i. m. 71. l.

a megyében termelt takarmányféleségek mennyisége.[52] Ekkor már szembetűnő regionális különbség is észlelhető az agrárkapitalizálódás tekintetében a megye déli övezete – az orosházi járás – és az északkeleti rész, a Sárrét között. A különbség főképpen a belterjes állattartásban mutatkozik az orosházi járás javára.

Az állattartás és állattenyésztés szerkezeti összetételében megfigyelhető legfontosabb változás a juhállomány csökkenése. A csökkenés mértéke a gyomai és az orosházi járásban eléri a 70%-ot 1895–1911-ig. A századelőn már csak a szeghalmi és a szarvasi járásban számottevő az állomány, a szeghalmi járásban bizonyos emelkedést is mutat, ugyanis a megye egyébre alig használható juhlegelője a Sárréten terül el.[53]

Egészen minimális mértékben csökkent a ló- és a sertésállomány is. Egyedül a szarvasmarhák száma növekszik.[54] Bár a szűk helyi piacon nagy számban maradt eladatlan szarvasmarha (az orosházi, a békéscsabai és a gyulai állatvásárokon), s találhattak volna tenyésztésre alkalmas állatállományt a megyében is az uradalmak, mégis – törődve az üggyel – a fajfrissítés érdekében a marosvásárhelyi, a tordai, a lippai és a besztercei vásárokon szereznek be éves tinókat tenyésztésre.[55] A tenyészállomány kialakítását a megyei gazdasági egylet a Földművelésügyi Minisztériummal karöltve szorgalmazza. A jó minőségű lovak iránt megnőtt a hadsereg érdeklődése is, tekintettel a katonai tömbök alakulására. A Békés megyei Lótenyésztő-bizottság 1892. június 12-i, Szarvason rendezett lovasbemutatóján 200 jutalomtárgyat osztottak ki a kiváló lovak jutalmául. Ugyancsak ez év őszén a békéscsabai lószemlén 18 fias kanca, 33 db két- és hároméves mén, illetve kancacsikó tulajdonosa részesült pénzjutalomban.[56] A megyén kívüli vásárokon és kiállításokon elért eredmények is bizonyos mutatói a fejlettebb állattenyésztés irányában kifejtett fáradságnak. Gr. Wenckheim ókígyósi uradalmának saját tenyésztésű jármosökrei a bécsi nemzetközi állatkiállításon első díjat nyertek, ugyancsak itt díjazták Geiszt Gáspár csákói uradalmának juhait is.[57] A budapesti állatvásáron pedig a dobozi és a csorvási uradalom, illetve gr. Almásy gyulavári uradalmának szarvasmarhái és juhai nyertek előkelő díjat. „A csorvási uradalom tarka másféléves birkáit átlag 1200 koronájával szétkapkodták" – írta a Békés megyei Közlöny 1913. március 14-i száma.

Előtérbe kerül a hozamfokozó állathizlalás. A megyei egylet titkára a 90-es évektől többször kifejtette – konkrét példákkal alátámasztva – a hizlalás anyagi előnyeit.[58]

Az akasztói-vésztői uradalmak 1897 őszi tisztiszéki határozatát szem előtt tartva Marosvásárhelyen a csorvási uradalomba 60, Besztercén a benedeki uradalomba 20, Tordán a vésztői uradalomba 60, az akasztói uradalomba 40 db hizlalásra alkalmas tinót vásároltak az illetékesek. A tinókat általában 50 forintért vásárolták, s ezek hizlalva, rövid

[52] *Vargha:* i. m. 25.; A megyei gazdasági egylet titkára hirdeti 1890 táján, hogy a legeltető állattartás veszteséges üzemág. (Békés vm.-i Gazd. E. 1896. évi ért. 14–15. lap.) Bvm G. F. 1869. évk. 59.

[53] Uo.; Magyar Stat. Közl. Új sor. 41. 578–79. l.

[54] Magyarország története. Bp. 1964. II. 105. l.

[55] Békés megyei Közlöny, 1912. jún. 2.; BML. A gr. Wenckheim testvérek uradalmai tisztiszéki jegyzőkönyvei.

[56] Békés megyei Híradó, 1880. okt. 31.; A Békés megyei G E 1891. évi ért. 79., 50. l.

[57] Erdélyi Gazda, 1873. jún. 13.

[58] Békés megyei G E 1896. évi ért. 14–5. l.

időn belül kb. 100%-os tiszta jövedelmet hoztak.[59] A sertéshizlalás mellett – különösen Orosháza vidékén – a libatömés is a hozamnövelő hústermelés ágazatai közé tartozik.

A szabadversenyes kapitalizmus mezőgazdaságon belüli erőre kapásának Békés megyei színvonala nem mérhető pusztán a számokkal, sem az anyagiak mennyiségével. A birtokosok tudatából következő magatartás, viszonyulás legalább olyan fontos mutató és tényezője a továbbfejlődésnek. A kapitalista közgondolkodás jelenvalóságát sok mozzanatból kitapinthatjuk.

A kapitalizmus korának vezérelve – 'a tőke forgatva szaporodik' – olvasható ki gr. Károlyi György Orosháza körüli birtokai jószágkormányzójának – ura számára adott – tanácsaiból, hogy ti. ne hagyjon pénzt heverni, ehelyett igyekezzék ingatlanba és egyéb biztos, gyors hasznot hajtó ügyletbe fektetni. Ennek megfelelően a Károlyi-vagyon Conto-könyvébe a következő intézmények és kötvények nevét jegyezték be, amelyben érdekelt a család a XIX. század második felében:[60]

	Részvény forintértékben
Első Pesti Hazai Bank	4 932
Dunai Gőzhajózási Társaság	1 250
Magyar Földhitelintézet, alapító tőke	5 000
Általános Hitelbank	1 900
Államvasúti részvény	37 386
Államvasúti elsőbbségi kölcsön	4 119
Nemzeti Állami Kötvény	4 000
Budai Alagút Kötvény	3 000
Első Magyar Biztosító, alapító tőke	6 000
Pannónia viszontbiztosító	2 000
Pesti Duna Lánchíd Kötvény	10 000
Pesti Fűrészmalmok Társaság	2 000
Magyar Gazdasági Egyesület Köztelek Részvény	945
Mátrai Bányaegyesület 610 darab részvény, az érték megjelölése nélkül	
Budai Takarékpénztár	1 300
Bécsi Securitas Biztosító Vállalat	1 200
Lánchídi 100 forintos kamatozó kötvény	1 200
Szatmári Takarékpénztár, alapító tőke	500
Pesti városi kölcsön	9 600
Lovarda, lövölde, vívóterem kötvény	5 251
Úrbéri kötvények	1 228

A százezer forintnyi, megnevezett összegű részvény a pénzügyi élet legkülönbözőbb területeihez kötötte a gr. Károlyi családot. Nyilvánvaló, hogy az ügyletek mindennapos gyakorlata közben vérévé vált a pénzszempontok érvényesítése a gazdálkodásban általában. Az árak emelkedésével egyre nagyobb összegeket kötöttek le az elengedhetetlen mezőgazdasági beruházások – miközben a gazdasági élet egyéb területein gyorsabban forgott a pénz, hamarabb térült és amortizálódott –, így a mezőgazdasági szektor

[59] BML. A gr. Wenckheim testvérek uradalmai tisztiszéki jk.
[60] OL. Károlyi csl. lt. Kgy. V. fasc. 76. sz.; *Hanzó:* i. m. 40. l.

változótőke ráfordítására csak kényszerből gondol a birtokos, ezért húzza a munkás állandóan a rövidebbet.

A birtokosok orientálódása a mezőgazdaságon kívüli pénzforgatás felé eléggé általánosnak mondható, ha ez a megye egyik legagráriusabb nagybirtokosa, gr. Wenckheim Dénes vagyonkezelésében is kimutatható. A Wenckheim-féle akasztói-vésztői uradalom 1897. október–novemberi összbevételei között a következő tételeket találjuk:[61]

Haszonbérlőtől (földjáradék)	3 880 Ft
Gabonaeladásból	1 500 Ft
Juhászatból	10 154 Ft
Szarvasmarhából	11 474 Ft
Lóból	210 Ft
Cukorrépából	15 985 Ft
Bankbetét és részvénytőke utáni kamatból	4 526 Ft

A bevételi források sokirányú tevékenységre utalnak. Szinte nem is hasonlít ez a jövedelemösszetétel a 60-as, 70-es évek gazdálkodása eredményeihez. A pénzügyletek kamatának aránya a bevételi forrásokon belül önmagában bizonyítja a tőkés viszonyok helyét, súlyát a birtokosok szemléletében.

A br. Wodianer Albert jószágkormányzósága által vezetett könyvelési módszer a gyomai Zsófia-majori 100 holdas öntözött rét termelési költségei tekintetében a vezetés hasznossági szemléletét illusztrálja:[62]

Év	Trágyázott föld, kh	Kaszálás száma	Öntözési költségek (gépolaj, faggyú, kőszén) Ft	A befektetett 1605,54 korona évi 5%-os kamata Ft Kr	Szénabetakarítási költség (kaszálás, gyűjtés, behordás) Forintban						1 kat. holdra eső kiadás Ft Kr	1 q széna előállítási költsége Ft Kr	1 kat. holdra eső *tiszta jövedelem.* (A széna métermázsánként 2,50 Ft-ban számítva)
					lófogat	kettős ökör	igáskocsi	béres	hónapos	napszámos			
1889	42	2	467	80,28	21	82	15	101	120	691	17,12	0,87	31,80
1890	34	3	1689	80,28	39	102	80	118	140	876	32,52	1,17	36,67
1891	12	2	376	80,28	36	80	23	79	187	572	15,79	0,97	24,98
1892	54	2	453	80,28	31	92	26	92	192	620	17,57	0,94	29,29
1893	–	2	368	80,28	25	71	20	72	148	520	14,23	0,85	27,51
1894	33	2	612	80,28	32	75	32	75	189	502	17,31	1,03	24,76

[61] BML. Gr. Wenckheim testvérek tszi. jk.

[62] A Békés megyei G E 1895. évi ért. 102–3. l.

E könyvelés szakszerű, minden összefüggésre kitekintő. Tanúsága szerint minden második évben kapott szerves trágyát a rét, s évente kétszer, kivételes esetben háromszor gyűjtöttek szénát. A termelésben részt vett kettős ökörfogat viszonylag magas munkarészesedése és az alacsony munkabér esetében is viszonylag magas hónapos és napszámos bérhányad a termelés gépesültségének hiányára utal. Jó termést hozó évben, pl. 1893-ban – a széna előállítási költsége és az átlagos piaci ár összefüggését tekintve – 100%-os hasznot hozott a termelés.

A profitnövelésre irányuló törekvés látszik érvényesülni abban is, hogy a termelés megindításakor befektetett – öntözőberendezésre fordított – 1605,54 forint alaptőke évi 5%-os kamatát minden évben a termelési költség részeként vették tekintetbe, így ez a beruházás különleges hasznot eredményezett.

A XIX. század végén általában előretört a termelési haszonkulcs szemlélete a nagybirtokosok körében. A nép „percentes" gazdálkodásként emlegette a kizsákmányolásnak e növekedését, amikor is a birtokosok munkaadóként a működő tőke változó részének (a munkaerő ára) csökkentésével vagy a bércsökkentés mellőzése esetén a munkásokkal szemben támasztott nagyobb követelményekkel törekszenek a termelési haszon növelésére. A gazdaságok vezetői (intézők) premizálás útján váltak érdekeltté a gazdasági egység jövedelmezőségének fokozásában.[63]

A profitnövelés szempontja tolta előtérbe a 80-as évektől azt az általános gyakorlatot, hogy a csekély szaktudású uradalmi béresgazdákat és botosispánokat – akik a cselédséggel szemben viszonylag toleránsabbak voltak – az intézők, a kapitalista gazdálkodás kérlelhetetlenebb képviselői váltották fel; általában jóval ridegebb lett a viszony az uradalmi munkafelügyelők (intéző, kasznár) és a cselédség között.[64] A folyamat szociális és mozgalmi kihatásai nyilvánvalóak. Nem ok nélkül koccantak össze az uradalom új felső hierarchiájával a 90-es évek megmozdulásainak helyi vezetői – Horváth András csorvási béresgazda, Pluhár György békéscsabai nyomtatógazda és Pakurár Mitru (Juhász Mihály) battonyai cséplési vállalkozó –, akik a megmozdulások előtti időben voltak kénytelenek megválni az uradalom biztosította kenyéradó foglalkozásuktól.

Míg korábban a passzivitás, a körülményekkel szemben inkább defenzív magatartás jellemezte a birtokosokat, addig a 90-es évektől új karakter lép elénk, akik a piaci viszonyok iránt aktív érdeklődést mutatnak, és eléje mennek a fejleményeknek a kereskedő észjárásával. Pl. a búzával sietnek a piacra, hogy júniusban a malmok által viszonylag jobb áron vásárolt friss, piros, acélos búzát kínálják. Ha a gr. Wenckehim-uradalom lovasfuvar-kapacitása nem birkózott meg a gyors szállítás feladatával, bérfuvart is igénybe vettek. A piac igényeihez való igazodás érdekében leszorították az aratás időtartamát, ez a tendencia a mezőgazdasági munkásság kereseti viszonyaira hatott kedvezőtlenül. Áthidalásul a dobozi uradalom prémiummal kárpótolta azokat a kézi kaszásokat, akik 18 napon belül befejezték az aratást.[65]

[63] BML. 701/1894. alisp. eln. – Reiszig Ede kormánybiztos főispán 1891-ben kalkulált a negyére általánosítva, eszerint 1kat. hold kukorica termelésének absztrakt munkája (szántás-vetés, kapálás, töltögetés, törés, szárvágás) 10,75 forintnyi összegbe kerül. (BML. 1103/1891. főisp. eln. Békésvm. főisp. 1891-261. cs.)

[64] BML. Békés vm. főisp. szoc. mozg. kgy. ir. 350.; *Király:* i. m. 27. l.

[65] *Zlinszky:* i. m. 150. l.; BML. Gr. Wenckheim testvérek tszi. jk. 1897. jún. 29.; BML. 578/1894. főisp. eln. 371–894.

Aratás kezdetekor átmenetileg a budapesti szintet felülmúló gabonaárak alakultak ki a megyében. Majd az ősz folyamán a bécsi piac elérésével igyekeztek jobb áron értékesíteni, ha ugyan ez az igyekezetük nem szenvedett hajótörést a vasúti kocsi hiánya miatt. Ezzel a lehetőséggel is számolva több magtár épült a századfordulón, ahol a búza várta a januártól újra kezdődő áremelkedés időszakát.[66]

Az akasztói-vésztői uradalom vésztői egységében számítást végeztek a haszonállattartás körében, s így jutottak a döntéshez, hogy gyapjúmosodát létesítettek, ugyanis a mosott gyapjú métermázsájáért 180–190 forintot fizettek a kereskedők (miközben a mosatlan gyapjút 60 forintért sem nagyon vették át). A gyapjúmosás annak ellenére hasznot hajtóbbnak bizonyult, hogy a mosóműhelyben 67,7%-nyit veszített a gyapjú súlyából.

Végső elemzésben megállapítható, hogy messziről indul Békés megye gazdálkodása a kapitalizálódás útján. A századfordulón még tekintélyes a feudális formáció maradványa, de már sajátos módon, vajúdva folyamatban találjuk a szabadversenyes kapitalizmus elemeinek felhalmozódását. Még nem létezik teljesen modernizált szektor, de a gazdálkodás néhány szűk területén kitapintható, mennyiségben mutatkozó a modernizálás. A gazdasági feltételeknek ez a behatároltsága meghatározza a mezőgazdasági munkásság (általában az agrárszegénység) életkörülményeinek alakulását.

c) *A mezőgazdasági munkásság szociális helyzetéről*

A parasztság felbomlásával Békés megyében is szemtanúi lehetünk a proletarizálódásnak. Az Orosházán 1790 körül összeírt 238 családfő[67] közül egy egész jobbágytelekkel 80, negyed telekkel 108 rendelkezett. A Békéscsabán 1845 októberében aláírt örökváltsági szerződésben 606 földdel szabadult jobbágy és 746 föld nélküli szabadult házas zsellér szerepelt.[68] A két legnépesebb jobbágyfalu lakossága szociális összetétele alapján általánosíthatunk: a mezőgazdasági népesség többsége töredéktelkes vagy földnélküli már a jobbágyfelszabadításról szóló jogszabályalkotás időszakában is e megyében. A tábor ezzel még nem teljes. Nem véletlenül vette egy kalap alá *Leopold Vilmos*, a liberális közgazda a XX. század elején megélhetési szempontból a nincstelen és az 1–5 holdas kisembereket: „Ezekhez sorolom – ti. a birtoktalan mezőgazdasági proletárhoz – még azon törpebirtokosokat is, akiknek földje nem elegendő a család fenntartására és így szintén proletár-munkára szorulnak, vagyis a mezőgazdasági napszámosok, szakmányosok, kubikosok, aratók és gazdasági cselédek nagy többségét, melyet 'a szegény ember' gyűjtőneve alá foglalnak."[69] Ezekben a népességi régiókban az átlagosnál nagyobb a népességszaporulat. Pusztaföldváron 1875-ben a község 1600 kat. holdnyi területén 610 lakos élt, majd ugyanitt 1890-ben már 2794 fő.[70] A népességszaporulat éppen azokban a helységekben a legnagyobb, ahol amúgyis szorít a szociális nyomor.

[66] Békés megyei Közlöny, 1912. jún. 2.

[67] Orosháza története. (Oh., 1965.) I. 247–52. l.

[68] Békéscsaba, monográfia. Főszerk.: *Korniss Géza.* Békéscsaba, 1930. 24. l.

[69] *Leopold:* i. m. 544. l.

[70] *Sándor Pál:* i. m. 165. l.; Békés vm. (Bp. 1936. *Márkus György*) 47. l.; Békésvármegye Hivatalos Lapja, 1908. okt. 4.; Magyar Stat. Közl., Új sor. 2. k. 29., 48. k. 555. l.

Kiss János, Békés megye főispáni helytartója gr. Pálffy altábornagy, királyi helytartó számára 1863-ban felmérést készített „azon megyei lakosokról, akik földdel nem bírván, munkabér után élnek, s kiket munkával kellene ellátni". Ezek számát 44 996 főben állapította meg,[71] amikor még nem léteztek az orosházi járás később oly zsúfolt telepeshelyei, mint Nagyszénás, Csorvás, Szentetornya, vagy éppen csak kezdődött bennük az élet.

Az 1890. évi népszámlálás szerint Békés megyében a következőképpen alakul a legszegényebbek aránya:[72]

Össznépesség	Mezőgazdasági foglalkozásúak, keresők és eltartottak együtt	Agrárproletárok	
		keresők	eltartottak
278 731	192 312	53 743	75 410
		együtt 129 153	

Eszerint az össznépesség 46,3 és a mezőgazdasági foglalkozásúak 67,1%-a agrárproletár. Tíz év múlva (a népszámlálás statisztikai feldolgozása szerint) 41,7% az össznépességből agrárproletár. A 4,6%-nyi csökkenést az ipar viszonylagos elszívó erejére és a kivándorlásra vezetjük vissza.[73]

Az agrárproletariátuson belüli mezőgazdasági cseléd, napszámos, részes munkás és kubikos rétegek számaránya nehezen mérhető a visszatérő számláláskor a népességtartomány határainak eltérése miatt. Az 1890-es és az 1900-as népszámlálás 10–15000 mezőgazdasági cselédet és 24–30000 mezőgazdasági munkás foglalkozásút vett számba a megyében, hozzátartozók nélkül. Az 1910-es népszámlálás ötven–hatvanezer mezőgazdasági cselédet és munkást talált eltartottakkal együtt. Ez a megye össznépessége 19,77%-ának felel meg. A statisztika más csoportosítása szerint 49000 cseléd és eltartott élt 1910-ben a megyében.[74] A század végén 25–70 kat. holdnyi föld jutott a nagybirtokon egy-egy mezőgazdasági cselédre.[75]

A főfoglalkozású napszámos mezőgazdasági bérmunkások számaránya kb. 45–50% az összes mezőgazdasági munkásságon belül. Ez az arány kb. megegyezik a szintén búzatermő övezethez tartozó szomszédos Csanádban és Csongrádban tapasztalható körülményekkel.[76] Az egyes Békés megyei helységek lakosságának kb. egytizede a napszámos elem![77]

[71] Csanád megyében ezek száma 22 462 és Csongrádban 20 450. Munkások és parasztok nozgalmai Magyarországon 1849–1867. (*Sashegyi O.*, Bp. 1959.) 427. l.; *Dénes György:* Az orosházi öldmunkások és szegényparasztok 1863. évi megmozdulásai. Szántó K. Múzeum Ék, 1959. 77–93. l.

[72] Magyar Stat. Közl., Új sor.. 2. k. évi 1900. évi népszámlálás II. Bp., 1904. 86. l.

[73] Magyar Stat. Közl., Új sor. 2. k. 1900. évi népsz. 48. k. 555. l.

[74] Magyar Stat. Közl., Új sor. 2. k. 29., 43.; 48. k. 555., 680–81., 566–67., 376–77. l.

[75] A Magyar Korona Orsz. Mg. Stat. II. Gazdacímtár 322–32. l.; A Békés vm. G E 1892. évi rt. 70.

[76] *Pogány Mária:* Tőkés vállalkozók és kubikos bérmunkások a Tisza-szabályozásánál a 19. sz. második felében. Értekezés a történeti tudományok köréből. Új sor. 39. 73. l.

[77] *Virágh Ferenc:* A Békés megyei agrárszegénység helyzete és küzdelme a dualizmus korában 1867–1914). Kandidátusi disszertáció. 151. l.

A részes műveléssel kenyeret keresők táborának mérete a legnehezebben megfogható, mert az összes többi proletárkategória megtalálható részes munkán, a napszámosok jövedelemkiegészítésképpen éppúgy vállalnak részes munkát, mint a kubikos és a napszámos fő foglalkozásúak.

A kiegyezés körüli években kedvezően alakulnak a mezőgazdasági munkásság munkakörülményei, elsősorban a munkalehetőség. A vasútépítés és a folyószabályozás igen jelentős munkaerőt vont el különösen Szeghalomról, Endrődről, Békésről, Körösladányból, Békéscsabáról, Gyomáról, Békésszentandrásról és Öcsödről.[78] A termelés szerkezetében a szántóföldi művelés – elsősorban a búzatermelés – javára beállt eltolódás is kedvezően hatott a munkaerőpiacra. A megnövekedett lehetőségek következtében javultak a bérfeltételek. A gazdasági viszonyokat figyelő *Galgóczy Károly* már az 50-es évek közepén megállapítja,[79] hogy „pénzes napszámost" és igás napszámost felette nehéz kapni, a fuvaros meg „méreg drága" Szeghalom és Békéscsaba vidékén.

A Békés megyei Gazdasági Egylet 1868. november 18-án feliratban panaszolja a földművelésügyi kormányzat előtt: „Az idén a kézi munka ára eddig nem létezett magasságokra emelkedett. A népnek munkája becse iránt felébredt önérzete".[80] A birtokosok sajátos javaslatokat tesznek a helyzet megjavítása érdekében: kérik a minisztert, tegyen lépéseket, hogy a tanítók az iskolában a szegénység tűrésére neveljenek; tegye lehetővé a mezőgazdasági gépek olcsóbb áron történő beszerzését, s végül a hadsereg tagjait küldjét szét a laktanyákból aratás idején. Az egylet decemberi szakosztályülésén is ez a téma. Most pedig oda határoznak, hogy kérik a kormányzatot, telepítsen munkaerőtartalékot a „nagyterjedelmű bérpuszták"-ra.[81] Elsősorban a bukovinai csángók áttelepítését javasolják, akik iránt más összefüggésben is megélénkült az érdeklődés a múlt század végétől.[82] Elsősorban 1869 februárjában az egylet vezetősége magáévá teszi a szakosztály határozatát és újabb beadvánnyal fordul a földművelésügyi miniszterhez, kérve a munkaerőtartalék kialakítását az Alföldön. Mint ismeretes, a 90-es évek végén a közeli Mezőhegyesen is létrehozott a miniszter olyan tábort, ahol aratósztrájkok esetén felhasználható olcsó munkaerő állomásozott.

A munkaerőpiacon érvényesülő nyomás kivédése érdekében is gépvásárlással védekeztek a birtokok. A mezőgazdasági termelésben működő tőke összetételének az állandó tőke javára történt változtatása – bár lassú folyamatról van szó – a XIX. század végén érezteti hatását. *Szeberényi Lajos Zsigmond* érzékelteti a következményeket, előadja, hogy a XIX. század 80-as évei körülre észrevehetően megnőtt a napszámos réteg, jeléül a proletarizálódás folyamatának, s e réteg helyzete a 60–70-es évekhez viszonyítva több körülmény miatt romlott: „nagy segítségre volt, hogy épülvén mindenféle vasutak és az ármentesítő társulatok új töltéseket emelvén, az úgynevezett kubikmunkánál kaphatott a földművelő munkás keresetet. De ez a kubikmunka az utóbbi időben nagyon megcsap-

[78] A parasztság Magyarországon. II. 422.; BML. 1103/1891. főisp. – 261.

[79] *Galgóczy:* i. m. 238. l.

[80] Gazdasági Lapok, 1868. dec. 23.

[81] A Békés megyei G E 1868. évi ért. 35. l.

[82] A moldvai csángók sorsa iránt a század végén kezdett érdeklődni a kormányzat, ezt ellensúlyozta a román királyi kormány érdeklődését az erdélyi románok helyzete iránt. (*Kemény* Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. 1903–1906. Bp 1966. 11., 112., 119. l.)

pant. A cséplőgépek, kukoricamívelő-ekék behozatala óta az alföldi napszámos helyzete egyre rosszabbodott, sőt vidékenként majdnem tűrhetetlenné lett."[83] Az 50–100 holdas gazdagparaszti gazdaság gépesítése is viszonylag előrehalad a századfordulón, és e területen is kiszorul a munkások fizikai ereje. „Sok községben a parasztgazdák kevés kivétellel gőzzel csépelnek, soros géppel vetnek, sőt itt-ott kévekötő aratógépet is használnak" – írja a kortárs *Gaál Jenő.*[84]

Míg a 70-es évek elején egy-egy arató kaszásra 15–20 hold learatása jutott, ez a terület a 90-es években már majdnem a felére csökkent.[85] Találó a Népszava 1891. április 10-i számának megállapítása: „Kevés hold jut egy kaszásra, elfogy karácsony napjára", mármint a kereset!

Nemcsak az egy kaszásra jutó kalászos területe csökkent, hanem ennek következményeképpen a kereseti lehetőséget biztosító munkaidő is, anélkül, hogy a felszabaduló időt más kereseti lehetőséget megragadva gyümölcsöztethette volna a munkás. A számítások alapján a következő képet nyerjük az aratómunka időtartamáról:[86]

Járás	Munkanap		A csökkenés	
	1860	1894	nap	%
Békési	60	24	36	60,0
Békéscsabai	65	30	35	53,8
Gyomai	42	36	6	14,3
Orosházi	50	25	25	50,0
Gyulai	21	16	5	23,8
Szarvasi	20	14	6	30,0
Szeghalmi	60	30	30	50,0

Az aratás ideje csökkenésének mértékét tekintve kitűnik, hogy a korábban legtöbb kalászost termő járások közül a békésiben, a békéscsabaiban, az orosházában és a szeghalmiban legjelentősebb a termelésszerkezeti váltás, illetve a termelőerő gépesítése.

Még a 90-es években is a fő munkaidény a mezőgazdaságban júniustól szeptemberig tart, azaz a növénytermelés, ezen belül is az aratás és a cséplés időszaka Békés megyében.

A bérmunka-lehetőségek mértékét havi bontásban vizsgálva megállapítható, hogy maximálisan kb. 240-re tehető a bérmunkában eltölthető napok száma a megyében: január, február, március, november, december hónapokban 15; április, október hónapokban 20; május, június, július, augusztus, szeptemberben 25 nap. Ennek a 240 napnak az 52%-a a májustól szeptemberig terjedő időszakra esett.[87]

A 80-as évek második felétől tapasztalható a más vidékről keresett, „olcsóbb" munkások alkalmazásának gyakorlata, de ez ekkor még inkább szórványjelenség. Csak

[83] *Szeberényi Lajos Zsigmond:* A parasztság helyzete Magyarországon. Békéscsaba 1907. 39–40. l.

[84] *Sándor Pál:* i. m. 251.

[85] Békés megyei G E 1892. évi ért. 7.; BML. 1103/1891. főisp. – 261. cs. 13 008/1897.; 11 458/1897. cs. 205/1897. alisp. eln. 104. eln.

[86] *Ecseri Lajos:* Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdaság válsága. 61. l.; *Scherer:* Gyula város története. Gyula 1938. II. 191. l.

[87] *Dékány Mihály:* Mezőgazdasági munkáskérdés. 7., 12., 15., 29. l.

1891-ben, éppen a kirobbanó mozgalom előestéjén tűnik fel a megyei birtokosok testületében az egységes határozat, hogy a „túlkövetelő" megyebeli munkások helyett intézményesen nem helybelieket szerződtetnek. A Békés megyei Gazdasági Egylet 1891. április 26-i rendkívüli közgyűlésén született határozat szövegéből kitűnően a munkások „teljesíthetetlen követeléseikkel oda kényszerítik a gazda közönséget, hogy nem tekintve azon, a munkásokra nézve helyrehozhatatlan állapotot, hogy túlköveteléseik folytán kereset és kenyér nélkül maradnak, idegen munkások szerződtetése által igyekezzenek a gazdák magukat biztosítani".[88] Miközben a megye községeiben munkások nagy száma állt munka nélkül évről évre, a bérleszorítás célzatával született ez a hangulatot szító, cinikus állásfoglalás. 1891-ben a csorvási uradalomban szegedi, dorozsmai, csabai és dobozi; a nagyszénási Károlyi-uradalomban szegedi, csongrádi; Orosházán és Szentetornyán Eger vidéki; Békéssámsonban algyői aratók dolgoztak.[89] Az utóbbi helyen pl. az aratók mindössze 1/6-a helybeli munkás. 1897-től évről évre rendszeresen kialakítják a munkaerőtartalékot a mezőhegyesi ménesbirtokon is. 1899-ben 700, 1903-ban 1400 olcsó aratót csoportosítottak Mezőhegyesen.[90]

Az arató részes munkások bére átlagban tekintve a gabonaféle 11-ed vagy 12-ed része természetben, amelyhez bérkiegészítésül élelmezési átalányt, ún. konvenciót (pl. hetenként 33 liter búzát, 1,5 kg szalonnát, 2 liter kását, 2 kg sót) fizettek az arató és marokszedője részére.[91]

Az aratás-hordás-cséplés alkalmával szerzett keresmény (nominálbér) Békés megye néhány uradalmában a századforduló éveiben természetben és pénzre átszámítva:[92]

[88] OL. F M eln. 1891–809.

[89] BML. 1103/1891. –– 261. cs.; Békés vm. főisp. szoc. mozg. kgy. ir. 34–37. – 1897 nyarán Tanner Lipót békéscsaba-gerendási bérletén találunk Mezőhegyesről hozott sztrájktörőket. (BML. 13 292/1892., ad 11 458/1897.) A békéscsabai főszolgabíró 1898. június 29-én – tehát az aratás kezdetekor – készített helyzetleírása szerint 400 arató maradt munka nélkül Békéscsabán. „A munkásfelesleg onnan származik – olvassuk a jelentésből –, hogy a gerlai, a pósteleki, a kakucsi, a bánkúti, a csorvási, a csákói uradalmak, melyek ezelőtt arató munkásaikat Csaba községből fogadták fel, ez évben az aratáshoz szükséges munkaerejüket idegen megyéből fogadták fel." (BML. 14 212/1898., a. 11 458/1897.) Az alispán 1898. júl. 7-i jelentésében 3500–4000 más megye területéről toborzott munkásról tesz említést, akik Békésben dolgoznak, (BML. Főisp. ir. 1898–80. sz.) 1899-ben Endrődre Nyitra megyéből, Vésztőre pedig Erdélyből szerződtettek olcsó munkásokat, miközben odahaza 600, illetve 400 fő áll munka nélkül a főszolgabíró szerint. (BML. 10 030/1899.; 11 458/1897. cs.; 15 520/1899. cs.) 1907. május 15-e körül Békéscsabáról 800 férfi és velük 400 családtag ment munkára a szomszédos Arad, Temes és Torontál megyék uradalmaiba, miközben Békéscsabán és vidékén sok a más vidékről hozott munkás. (BML. Békésm. kb. ir. 1907. – 353.)

[90] *Simon Péter:* A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmai. 119. l.; *Sárközi Zoltán:* A summás-rendszer kialakulása és szerepe a magyarországi mezőgazdaság kapitalizmuskori munkaszervezetében. (Kandid. ért.) 44.; BML. Békésm. kb. ir. 1911–333.; *Czettler Jenő:* Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Bp., 1914. 927. l.

[91] BML. 363/1891. alisp. eln.; 371–894/1891. főisp. – 261.; 1103/1891. – 261.; 138/1895. alisp. eln. 13 233/1897.; a. 11 458/1897.; A magyarországi szocialista mozgalom, 1902. – 137.; Békés megyei Híradó, 1906. jan. 27.; júl. 3., 21.; Békés, 1906. júl. 6.; *Darvas József:* Egy parasztcsalád története. 98. l.; BML. Békésm. kb. ir. 1103/1891. – 261. cs.; 13143/1897 a. 11458/1897. cs.

[92] BML. Békésm. kb. ir. 1103/1891. főisp. eln. – 261. cs.

Uradalom	Búza	Árpa	Zab	Kocsi szalma	Pénzre átszámítva	
	Hektoliter				Ft	Kr
Károlyi-uradalom, Orosháza-Malmos, aratópár keresete	5,8	1,2	1,2	2	43	20
Ugyanitt 9 heti hordás-cséplésért	4,6	1,3	1,1	–	34	14
Orosháza-Pálmatér, aratópár	7,5	2,0	1,5	2	54	60
Ugyanitt 9 heti cséplésért	10,5	1,0	1,5	–	70	59
Mihálytelki uradalomban 6 heti aratásért	7,5	2,0	1,5	2	60	45
Ugyanitt 8 heti cséplésért	7,9	1,9	1,3	–	57	08
Kisszénás, 5 heti aratásért	6,0	1,2	1,2	1	44	48
Ugyanitt 8 heti cséplésért	4,8	0,8	0,4	–	32	16
Lajos-szénás, 5 heti aratásért	6,5	1,2	2,5	2	45	14
Ugyanitt 9 heti cséplésért	8,2	1,9	3,6	–	57	09

A pénzben kifejezett keresethez hozzáadva a korabeli számítások szerinti 24–30 forintra értékelt konvenciót,[93] keresetátlagként 80–100 forintnyi összeghez jutunk. Ugyanezt a keresetszintet találjuk az orosházi munkáskör vezetősége által 1891 áprilisában készített és 54 köri tag által aláírt bérkövetelő petícióban. Mivel a kaszás arató 15–30 forintnyi részesedést adott keresetéből marokszedő nőjének, a nagyon kemény fizikai erőfeszítést kifejtő férfi névleges bére 60–80 forintnyi maradt. (1900 után ez 120–140 korona.)[94]

A részes kukoricaművelők helyzetét *Zlinszky István* hiteles leírásából ismerjük: „A kukoricaföld keresett és kapós, annál is inkább, mert sok nagyobb birtokos is majorságilag (belső kezelésben) mívelvén, csak a törést adja ki részben vagy készpénzért, s így mindenki siet, még áldozatok árán is ahhoz jutni, s azért van, hogy legtöbbször a munkás kénytelen rálicitálni a munkásra, s ha a gazda eléggé kapzsi kizsákmányolni ezen reá nézve előnyös helyzetet, gyakran megesik, hogy a munkás csak akkor látja, amikor a kukorica betakarításával készen vannak, hogy tavasztól őszig ingyen dolgozott".[95] *Szeberényi Lajos Zsigmond* tovább festi a komor képet, amelyet a századelőn talált.[96] Eszerint a harmados kukorica művelésből negyedes lett, a munkások keresetét nem szállította házhoz a munkaadó, megtakarította a fuvart. A fűtés szempontjából fontos kukoricaszárat is egyre gyakrabban visszatartották a birtokosok, miközben különböző „ajándék"-ot és ingyen munkát (robotot) követeltek a munkalehetőség biztosítása ellenében.[97]

[93] BML. Békésm alisp. eln. 13388/1897.; a. 11458/1897. cs.

[94] BML. Békésm. alisp. eln. 13008/1898.; a. 11458/1897. cs. 1219/1897. Békéscsabán az arató-marokszedő (gyűjtőnő) bére egész aratási idényben természetben 1 köböl búza, 1 köböl árpa, 3 forint pénz és élelem, vagy 18–25 forint készpénzben és élelem. (BML. Alisp. eln. 12919/1897.; a. 11458/1897. cs.)

[95] *Zlinszky:* i. m. 151.

[96] *Szeberényi L. Zsigmond:* Mezőgazdaság és agrármozgalom. Békéscsaba. Szerk.: Korniss. 278. l.

[97] Kis Újság, 1891. máj. 5.; Békés, 1891. nov. 15.; BML. 371–1891. főisp. – 261.; 1103/1891. főisp. eln. 261.

Számítások szerint az utóbbiak teljesítéséből a munkavállalóra 5 forintnyi keresetveszteség háramlott, ami megfelel egy agrárproletárcsalád évi átlagos keresete egy hétre jutó hányadának.[98]

A részletszámok rendelkezésre álló[99] nagy mennyiségét mellőzve, az uradalmi cselédek természetben, pénzben és egyéb módon (jószágtartás, veteményföld, lakás, ruha) részesített bérének átlaga Békés megyében a századfordulón 240 forint (480 korona).[100] Ha eltekintünk a cselédélet sok hátrányától (egész éven át éjjel-nappal talpon áll, szorításban él), névleges bérét tekintve előnyös a helyzete osztályos társainak többi rétegéhez viszonyítva.

Az időszaki, „hónapos" munkások évi keresetátlaga[101] 150–200 forintnyira tehető a források alapján.

A legnehezebb (Sápi Vilmos szerint „lehetetlen")[102] a napszámosok keresetátlagát megtalálni. Az 1860. és az 1894. évi napszámbérátlagok számos adatát egybevetve (helyi konkrétságában) kitűnik, hogy az esetek 55,4%-ában béremelkedés, 10,7%-ában bércsökkenés ment végbe 1894-ig, míg az esetek 33,9%-ában változatlan maradt a bér, azaz többségében emelkedett a bérek névleges értéke. A béremelkedés és bércsökkenés mértéke esetenként szinte azonos, 10–15%-nyi. A bérátlag mozgásának ugyanez a trendje 1894 után is, s bár a bér névleges értéke viszonylag emelkedik, mégis életszínvonalcsökkenés megy végbe.[103] Ennek oka az adók és az árak emelkedése.

A különböző mutatók alapján 273-ra tehető a napszámkeresetet biztosító évi munkanapok maximuma, s ez idő alatt maximum 175 forint (350 korona) keresethez juthattak a napszámosok. Ez az optimális körülmény csak ritkán csoportosult egy-egy helységben.

A Békés megyei részes gabonabetakarítók, mezőgazdasági cselédek, időszaki munkások és napszámosok kedvező feltételek mellett elérhető keresetátlaga 342 korona a századfordulón. Az egy napra jutó átlagkereset tehát az összes kategóriákat tekintve 93 fillér.[104]

Hosszú volna számba venni azokat az eseteket, amikor konkrét módon érvényesül a megrövidítés a munkavállalókkal szemben:[105] pl. önkényesen büntetéspénzt vontak le;

[98] Békés megyei Híradó, 1906. jún. 26.

[99] *Virágh:* Kandidátusi ért. 183–8. l.

[100] Az alispáni hivataltól számított évi cselédbérátlag a megye uradalmaiban 1891-ben 214–284 forint. (Békés, 1891.. nov 22.; BML. Békés vm. alisp. eln. 307/1891.; *Höhn József:* A Viharsarok településviszonyai és első mozgalmainak sajtóvisszhangja. Békéscsaba, 1966. 44. Höhn szerint 160–300 forintnyi keresetre tett szert a cseléd. 1900-ban készült számvetésből ismert, hogy a békéscsabai birtokosok sokallják a cselédek bérét, és nyilatkozatuk szerint „nehezen kapható" cseléd.) Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1900. évben. Bp., 1902. – 38–9. l.

[101] Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon, 1896. Földm. Min. 112.

[102] *Sápi Vilmos:* Az aratómunkások társadalmi és jogviszonyai Békés megyében a századforduló körül. Körös Népe, 1963. IV. 63. l.

[103] OL. Kabiner–Arch. Geh. A. N., Pápay 24. cs. 8. biz. 893. 14. sz. mell.

[104] A Földművelésügyi Minisztérium 1906-ban készült értékelésében egy agrárproletár család napi átlagkeresete 69 fillér. (Békés megyei Híradó, 1906. jún. 26.) Az alispán 1891-ben született felmérése a szentetornyai cselédek keresetét 266 forintra tette. (BML. Békésm. alisp. eln. 307/1891.) Ennek egy napra eső része 73 krajcár.

másodosztályú búzát mérnek a szerződésben rögzített elsőosztályú helyett; ún. „Jancsi bankó"-ban (a kantinban beváltható utalvány) fizetik a bért.

A kiegyezés utáni kormányok egyre-másra alkották az adótörvényeket – 1875:7., 29.; 1886:7.; 1893:4.; 1900:7.; 1902:15.; 1908:5.; 1909:5., 6., 9. tc –, amelyek növelték a közterheket, méghozzá a kisebb vagyonúakat sújtó aránytalanság gyakorlatát (a regresszivitást) kialakítva. Az állami egyenes adóhoz komoly mértékű községi, megyei pótadó párosult. A pótadóról állapítja meg Zlinszky a 90-es években:[106] „Nagy része volt az elégedetlenség előidézésében az épp akkor tájban kirótt és esedékessé vált útadó aránytalanságának is. A szegény napszámos, akinek semmi nemű jószága nincs, fizet 1 forint 50 krajcár útadót, épp annyit, mint az, aki fekvőségei után 20 forint egyenes államadóval van megróva", azaz 1 holdat meghaladó földdel rendelkezik. Tragikomikusan hat, hogy „közmunkaváltság" címén is adóztatták a proletárokat, akik maguk igazán rászorultak a közmunka kínálta kereseti lehetőségekre. Gyulán 1890 őszén 554 ingatlannal nem rendelkező agrárproletárra róttak ki ugyanilyen adót.[107]

Vasas János békéscsabai – 1650 négyszögöl földtulajdonnal és 1 egyszobás lakással rendelkező – napszámos évi állami egyenes adója a századelőn 18,23 és pótadókivetése 25,03, azaz az összes adótartozás 59%-a helyi pótadó.[108] A pótadónemek között szerepel a „katonaelszállásolási pótadó", amelyet azért rónak ki rá, mert olykor kivezényeltetik a hatóságok Temesvárról vagy Nagyváradról a katonaságot a mezőgazdasági munkások bérküzdelme vagy megmozdulása esetén.

Az adónövelés útján történő jövedelemelvonással egy időben jelentkezik az árak emelkedése, s ezzel automatikusan csökken a kereset családfenntartó képessége. Egy átlagos lélekszámú napszámos család évi minimális szükségletét vizsgálva az árak és bérek összefüggésében, Békés megye három járásában a következő képet kapjuk:[109]

Az évi szükséglet és a vásárlóképesség mértéke közötti különbség 1895-ben:

Békési járás	–60 forint
Gyomai járás	–70 forint
Orosházi járás	–20 forint

A három járás átlaga évi 50 forintnyi hiányt mutat, ennyi hiányzott tehát egy-egy napszámos család összkeresetéből a legszükségesebbek beszerzéséhez. Móriczot-idézve, az agrárproletár családoknál 'mindig hibádzik a hetedik krajcár'.

A lét egyéb körülményei sem kedveztek a mezőgazdasági munkásságnak. A törvényhozás végre megalkotta az ipari munkások vasárnapi munkaszünetét biztosító

[105] *Pogány:* i. m. 73., 97. l.; Békés megyei G E 1891. évi ért. 41. – A Berettyó szabályozásánál a vállalkozók visszaélési ügye szerepelt a megyei gazdasági egylet 1891. ápr. 26-i gyűlésének napirendjén. Sőt az egylet folyamodványban tette szóvá az ügyet a miniszterelnöknél BML. Békésm. főisp. – 261. cs.; BML. Főisp. ált. 1905–456.; 1239/1892. főisp. eln. 371–1891. főisp.; Népszava, 1891. febr. 13. „A mezőgazdasági munkások helyzetéhez"; *Zlinszky:* i. m. 148., 152–3., 164. l.; Békés megyei Közlöny, 1909. jún. 10.; OL. K. 184. F M. 48956/1913.

[106] *Zlinszky:* i. m. 153. l.

[107] Békés, 1897. máj. 9.; BML. 371–894/1891. főisp. – 261.

[108] *Szeberényi:* i. m. (Bp. 1907.) 41–2. l.

[109] *Zlinszky:* i. m. 151–2. l.

1891 :13. tc.-ket (a király 1891. április 9-én szentesítette és 1891 júliusában lépett életbe). Ezzel együtt az ipari munkások munkaideje lecsökkent az „áhított 10–12 órára".[110] A mezőgazdasági munkásokra e törvény hatálya nem terjedt ki. Nem ok nélkül vette programjába 1891-ben az Orosházi Földmívelő Munkáskör, hogy küzdelmet folytat a munkaidőnek napkeltétől napnyugtáig tartó „rövidítéséért". Egy alispáni iratból ismeretes, hogy 1894 tavaszán a megye néhány helységében a 18–20 órát is eléri a mezőgazdasági munkások munkanapjának hossza.[111] A főispáni hivatal ez idő tájt készült átlaga szerint májustól augusztusig 12–18 óra között ingadozik a mezőgazdasági munkásság munkanapja. A szépítettnek mondható kimutatásban leggyakrabban szerepel a 14 óra időtartam.[112]

Külön téma lehetne az agrárproletár gyemekek hátrányos iskoláztatási helyzete és a mezőgazdasági munkások lakásviszonya, különösen az uradalmi cselédeké. De – mint ezt Szalai István, orosházi agrárproletár megállapította a szociáldemokrata párt 1902. évi kongresszusán – a mezőgazdasági munkásság legfőbb baja a jogtalanság.[113] A mezőgazdasági munkásság jogviszonyát szabályozó első törvény, az 1876:13. tc. a cseléd és gazda közötti viszonyt foglalja keretbe, továbbá a gazdasági munkások és napszámosok kötelességeit, jogait rögzíti. A törvény 12 esetet körvonalaz, amelyben a birtokos felmondás nélkül azonnal eltávolíthatja cselédjét (bérét visszatartva), míg a cseléd csak 6 esetben élhetett rossz munkaviszonya megszakításának lehetőségével a szerződésben megszabott szolgálati idő lejárta előtt.[114] A törvénycikk 87–88. §-a a helyi hatóságok kötelességévé teszi a munkavállalók visszakényszerítését a munkahelyre munkamegtagadás esetén – ha ezt a munkaadó kéri –, sőt ilyen esetben kártérítésre, továbbá pénzbüntetésre kötelezhették, ítélhették a mezőgazdasági munkást.

Két évtized múlva alkotja meg a törvényhozás az 1898:2. tc.-ket. Az 1897. évi nagy bérharc után gyors reakcióként született törvény 61–69. §-a rögtönzött eljárással 60 napig tartó elzárásra és 400 koronáig terjedő pénzbüntetésre jogosítja fel a szolgabírókat a munkabérküzdelmet kezdő mezőgazdasági munkásokkal szemben. A törvény 69. §-a látszólag kegyelmi jellegű, valójában gerinctörő zsarolásra ad lehetőséget. E passzus szerint az az elítélt munkás, aki hajlandó felvenni és bevégezni a munkát a szerződésben rögzített feltételek mellett – a munkás és munkaadó együttes kérése esetén – szabadlábra helyezhető.

E jogszabály a mezőgazdasági munkásokat munkakönyv váltására kötelezte, akik ezzel elvesztették azt a korábbi lehetőségüket, hogy a február táján előlegfelvétel mellett szerződött előnytelenebb munkafeltétel helyett pl. júniusban a kedvezőbb feltételt kínáló más munkahelyet fogadják el. Ezért is titulálta a nép e törvényt „rabszolgatörvény"-nek.

A tárgyalt időszakbeli jogalkotások sorát az 1907:45. tc. egészítette ki. A „derestörvény"-ként emlegetett jogalkotás 33. §-a megerősítette a munkaadót „patriarchális" családfői helyzetében, feljogosítva, hogy a kötelessége ellen vétő cselédet, miként háznépének tagját, megdorgálja.

[110] Békés, 1891. jún. 21., aug. 2., szept. 13.; BML. 701/1894. alisp. eln.
[111] Békés, 1891. szept. 13.
[112] OL. Kabinet-Arch. Gech. Akt. N., P., 24. cs. Bvm, főisp. 14. mell.
[113] Magyarországi szocialista mozg., 1902., – 138.
[114] Békés, 1897. júl. 25.; aug. 15.

A munkásságot szorító hatályos törvényeket – azok szelleméből fakadó – házi törvények, ún. cselédrendtartások egészítették ki a századfordulón,[115] amelyeket az egyes uradalmak saját igényüknek megfelelően alakítottak ki. A Népszava 1891. február 13-i száma idézett a Békés megyei házi törvényekből, pl.: „A cselédnek a majorból távoznia soha – sem ünnep, sem vasárnapon – engedelem nélkül nem szabad"; „a cseléd a szükséghez képest tekintet és észrevétel nélkül dolgozni köteles"; „a cseléd kimérendő szegődési gabona és egyéb cikk: úgy a kimutatandó marhajárás, valamint takarmány ellen kifogást nem tehet"; „A cseléd asszonya 12 napi ingyen szolgálatra köteles az urasági v. tiszti lakásokban előforduló munkák teljesítése végett; kötelesek a gazdasági zsákokat és ponyvákat varrni és foltozni, épületeket meszelni stb."

*

Mindent egybevetve, a feudalizmusból a kapitalizmusba sajátos lassúsággal, ellentmondásosan átváltó, fejlődő gazdasági viszonyok igen kedvezőtlenül hatottak a munkaerő újratermelésére Békés megyében is; az agrárnépesség alsó rétegeit érintő sok-sok kedvezőtlen tényező találkozik, csoportosul. Az agrárkapitalizmus társadalmi vetületének Békés megyében, a századfordulón éppen az az alapvonása, hogy miközben évek választanak el csupán magának a kapitalizmusnak bukását jelző első sikeres forradalomtól, a helyi megmozdulások és a kibontakozó mozgalmak fő mozgatója az erőteljes kapitalizmus hiánya, amely – ha jelen van – a mezőgazdaságban egészségesebb birtokviszonyt teremt, legalább átmenetileg jobb megélhetési viszonyokat hoz létre, és a polgári szabadásgjogok kiterjesztésével feledteti a feudális kor nyűgeit.

[115] Békés, 1873. jan. 19.

KÖZLEMÉNYEK

MOLNÁR AMBRUS

A DÉZSMA ÉS A KILENCED BESZEDÉSE BÉKÉS MEGYÉBEN A XVI. SZÁZADBAN

A Békés megye területén levő falvak túlnyomó része a XV. századtól a gyulai várbirtokhoz tartozott. Birtokosa ebben az időben a Hunyady család volt. Mátyás király után fia, Corvin János örökölte, majd özvegyének, Frangepán Beatrixnak a birtokába jutott. Corvin János özvegye 1508-ban feleségül ment Brandenburgi György őrgrófhoz. Így a gyulai várbirtok – és ezen belül Békés megye szinte egész területe – a Németországban lakó őrgróf tulajdona lett.

A várbirtokot többnyire Németországból hozott tisztek irányították, akiknek túlkapásai sok keserűséget okoztak a megye lakosságának.

Területén a XVI. században 3 mezőváros és 70 falu volt. A települések lakóinak számát ebben a században rendkívüli változékonyság jellemezte. A lakosság fő foglalkozása a gabonatermelés volt. Főleg búzát, kölest, árpát és zabot termeltek, de jelentős volt – különösen a század első negyedében – a len és a lenmag termelése is. Legjelentősebbnek látszik a források alapján a sertés- és a juhtartás. Hasonló jelentőségű lehetett a szarvasmarha tenyésztése is, de mivel a marhatartás nem volt tizedköteles, nem maradtak ide vonatkozó adatok. Szokásban volt a méhtartás is. A század első negyedéből sem a gabonatermelésre, sem az állattenyésztésre nem rendelkezünk számszerű adatokkal.

Az 1560–1563 közötti időszakban a kilenced-, tizedjegyzékek az adózók évenkénti számára és a termelt gabona mennyiségére, továbbá a tizedköteles állatállomány szaporulatára vonatkozóan számszerű adatokat is tartalmaznak.[1]

A XVI. század a megismétlődő háborús pusztítások miatt Békés megye népének életében is a félelmek és békétlenség százada volt. A század első felében a Dózsa-felkelés következményei tették nehézzé a jobbágy életét. A Mohács utáni évtizedekben a Gyula váráért megindult háborúságok miatt szinte elviselhetetlenné vált az élet a vár környékén levő falvakban. 1529-ben Berény, Gyur, Kondoros és még több környező helység lakói elbujdostak falvaikból, mert Zápolya János adót követelt tőlük, a gyulai várnagyok pedig *rettentő fenyegetések között* megtiltották, hogy fizessenek Zápolyának. Mivel nem fizettek, Zápolya elűzte őket, és *más jószágán rejtőzve bujdostak* hosszú hónapokig. Az adózás terén nem lett kedvezőbb a helyzet azután sem, hogy Zápolya kezére került a gyulai vár és minden tartozéka. 1539-ben Brandenburgi György őrgróf arról értesült, hogy a gyulai várbirtok falvaiban élő jobbágyainak bírhatatlanok az adóterhei, a törvényesen kivetett adón kívül a várban szolgáló zsoldosok *fizetetlenségük miatt* sokszor megsarcolják a környező falvak lakóit.[2]

1552 májusában Temesvár és Lippa elestének híre újabb rettegést okozott a vidéken. Nem ok nélkül. Ettől az időtől fogva török portyázó csapatok sok kárt tettek a falvak lakóinak vagyonában. A törökök ellen harcoló gyulai zsoldosok szintén el-elhajtották a szegény jobbágy még megmaradt

[1] Országos Levéltár (továbbiakban OL) Staatsarchiv Nürnberg, Brandenburgisches Archiv. Br. Lit. 1124/2–4, 1127/17 és 1056/21–22. Filmtári dobozszám: 10. 637. A gyulai uradalom censusjegyzékei 1525–28 között, továbbá OL Regesta decimarum (EL 59) Békés megyei dézsmajegyzékek. Filmtári dbsz.: 9600, 9601, (1560–63), és 9930 és 9931, 1554–1563. év. A források értékelését l. *Bácskai Vera:* A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. Agrártörténeti Szemle 1967. 3–4. sz. 432–55. l.

[2] *Karácsonyi János:* Békés vármegye története I–II. k. Gyula 1896. I. k. 107. l., továbbá *Veress Endre:* Gyula város oklevéltára (1300–1800) Bp. 1938. 209. oklevél 166. l. 1539. év és 287. okl., 206. l. 1553. év.

jószágát. Az 1552. és az 1553. évi portaösszeírás is jelzi Berényben a török portyázás szomorú eredményeit: „. . .. *a parasztok mind szegények és sok ház pusztán áll.* . . . "[3]

Bármennyire is féltek a jobbágyok a sarcoló töröktől, mégsem tudták elhagyni véglegesen az ősi földet; inkább igyekeztek az adózás dolgában megegyezni a törökkel. Azt remélték, hogy ha adófizetésre kötelezik magukat, megszabadulnak a váratlan és mértéktelen sarcolásoktól. Vas László gyulai tiszttartó Castaldo tábornoknak 1552-ben arról írt, hogy a Szolnok környéki falval lakói egyezkednek a törökkel, adót fizetnek neki. Azt kérdezi a tábornoktól, mit tegyen, ha majd errefelé is elterjed ez a helytelen szokás. Ez a szokás valóban nemsokára meghonosodott a gyulai vár környékén is. Zaberdin váradi püspök azt írja egyik levelében, hogy a Maros–Körös közt fekvő vidék dézsmajövedelmét a magyar kapitányok megfelezik a törökkel. Később, 1563-ban Kerecsényi gyulai kapitány is hasonló értelemben írt a Kamarának: „. . .. *Vettük újabb levelét s arra azt feleljük, hogy a gyulai tized felét ő felsége javára szedjük, altera vero medietas semper a Turcis parcipiatur* . . ."[4]

Sok a panasz a királyi zsoldosokra. A népet zsarolják, kínozzák, és a falvakat dúlják tehetetlenségükben. Leginkább a „*fizetetlen hayduk*" raboltak. 1559-ben is a várbeli katonák dúlták fel és fosztották ki Békés megye szinte minden helységét.[5]

Az 1560-as években csak fokozódott az adóteher és az azon felüli követelések, sarcolások mértéke. Kerecsényi várkapitánysága idején 8000 jobbágy szökött meg a Gyulához tartozó falvakból. A pénzbeli adózáson túl embertelen robotra kötelezték a várhoz tartozó falvak jobbágyait. A mértéktelen adóztatás arra bírta az uraktól megnyomorított jobbágyokat, hogy a töröknek való adófizetés révén biztosítsanak maguknak kedvezőbb sorsot.

Berény – mint Vári kivételével minden Békés megyei község – is a tized felét a töröknek fizette. Hogy mennyire terhes volt ez a kétfelé való adózás és általában a XVI. század közepén a Gyula környéki falvak népének adója, azt megdöbbentően tárja elénk az a levél, amelyet a „körösmentiben való szegény népek" írtak 1572-ben Mehmed nagyvezérnek. Egy Farkas nevű magyar Vajda „. . .. *mostan annyira dúlja fosztja itt a Császár feölsége biradalmat, falukat égetnek, a szegin nipet fogdozgatja, égetik, sütik szegineket, úgy sarcoltatja a szöginy közsiget, annyira, hogy immár egynéhány faluk miatta elpusztultanak, ahol kevesen megmaradtunk is éhhelvalóvá, bújdosóvá lettünk miatta. Kétfelé való fizetéssel szolgálattal kínoznak . . . az nagy sok nyavajánknak miatta kétféle adófizetést és szolgálatot nem tehetünk . . . avagy feölséged engedjen azoknak a magyaroknak fizetnünk és szolgálnunk, avagy azoktul oltalmazzon meg fölségöd és hatalmas Császár életjéért és jószerencséjéjért, hogy legyünk egy felé, mert eképpen teljességgel el kell pusztulnunk* . . . "[6]

1. Földesúri terhek

a) Kilenced (nona)[7]

Békés megyéből az adózókat névszerint feltüntető kilencedjegyzékek csak az 1561–63 közötti évekből maradtak ránk. Már 1525-ből is rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek alapján megállapíthatjuk, hogy a megye népe nemcsak a kilencedtörvényben előírtakból, hanem lenből és kenderből is adott földesurának kilencedet. Ezek a jegyzékek azonban nem tartalmazzák sem a kilencedfizetők nevét, sem a megtermelt mennyiséget, csupán a községek nevét tüntetik fel. Leg-

[3] OL. Conscriptiones portarum (E 158) Békés megyei decimajegyzékek. Filmtári dbsz.: 1629. 1552–53. év., továbbá *Veress* i. m. 231. okl., 178. l. 1552. év és 262. okl., 193. l. 1552. év.

[4] *Veress* i. m. 264. okl., 195. l. 1552. év és 504. okl. 365. l.

[5] Uo. 266. okl., 195. l. 1552. nov. és 431. okl., 318. l. Az 1560 augusztusában kelt oklevél azokat a károkat tartalmazza, amelyeket Bornemissza Benedek gyulai kapitány a Gyula környéki jobbágyoknak okozott 1559-ben és 1560-ban.

[6] *Káldi Nagy Gyula:* Harácsszedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Gyula várához tartozó falvak jobbágyainak levele a török vezérhez.

[7] A kilenced bővebb ismertetését és magyarázatát l. *Ila Bálint:* A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztikai forrásai. *Kovácsics József* szerk.: A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 82–119. l.

korábbról 1524-ből ismerjük a megye néhány községe kilencedének mennyiségét. 1525-ből csak a lentermés után fizetett kilenced mennyiségét ismerjük. A gyulai uradalom számadáskönyve szerint: *„Item sunt aliquae villae, quae etiam habent linum, utpote Gyewrke, Föewenyes, Weze, Zentmiklós, Gywr, Beryn, de quibus proveniunt nonae XX* (20) *cubuli, facit flor XVI".* Tehát a felsorolt községekben termelt lenből 20 köböl volt a kilenced, 16 forint értékben.[8] Az idézett adat alapján még csak következtetni sem tudunk a község lakóinak számára, sem az adóként fizetett lentermés mennyiségére.

A gabonakilencedet a Békés megyei falvakból ebben az időben Gyulára szállították, és ott asztagokba rakták. 1525-ben az elcsépelt kilencedes asztagból gyulai köbölben számolva 72 köböl búzát, 51 köböl árpát, 66 köböl zabot csépeltek ki. A kölest termelő Berény, Mezőszentmiklós és Kondoros kilencedes aztagja 96 gyulai köböl kölest, a lent termelő Berény, Gyur, Szentmiklós, Vesze, Fövényes és Gyerke helységek kilencede 20 gyulai köböl lenmagot hozott.

Ezután több mint egy negyedszázadon át egyáltalán nincsenek adózási viszonyokra vonatkozó adataink. 1553-ban a berényiek búzából 51 simándi köblöt, árpából 2-t, a gyuriak búzából 37, árpából 128 köblöt adtak be. A következő évben kedvezőbb lehetett a termés, vagy nagyobb volt a vetésterület, mert a búzakilenced 73,5, az árpakilenced 27 simándi köböl volt.[9]

Részletesebb tájékoztatást a Békés megyei jobbágyok adóterhéről csak három egymás után következő esztendőből, 1561-ből, 1562-ből és 1563-ból kaphatunk. Ez a három kilencedjegyzék név szerint felsorolja az adózókat, és a kilencedként fizetett gabonamennyiség mellett a teljes termés mennyiségét is megadja. Érdekes képet kapunk a megyei helységek XVI. századi kilencedszolgáltatásának rendjéről, a berényi kilenced- és tizedadó egymáshoz való viszonyáról az 1563. évi kilenced- és tizedjegyzék összehasonlítása alapján: (lásd a túloldali táblázatot).

A kimutatásban csak a búzatermést és az abból fizetett kilencedet és tizedet tüntettük fel. A latinos formájú neveket magyarosan írtuk át. Ebben az évben a termésből a kilencedet vették ki előbb.

Az 1563. évi kilenced- és tizedjegyzék szerint 60 családfő élt a helységben. Közülük kilencedet fizetett 24 család (40%). Lényegesen magasabb a kilencedszolgáltatás ugyanabban az évben a szomszédos Gyuron, ahol a kilenced- és tizedjegyzékben összesen 61 családfő neve áll, és ebből kilenceddel adózott 39 család (61%).

Megvizsgálva a másik két évbeli kilencedszolgáltatást, a következőket állapíthatjuk meg: 1561-ben mind a kilenced-, mind a tizedjegyzékben névszerint ugyanazt a 41 családfőnevet vették fel, ugyanabban a sorrendben. A két jegyzék között a különbség csak annyi, hogy a kilencedjegyzékben 42.-ként Csintal Tamás judex (bíró) neve is szerepel. Tehát csak azokat vették fel – a mentes bíró kivételével –, akik természetben adózni tudtak. Ebben az évben a beszolgáltatott kilenced a következő volt: *búzából* 16 kalangya (= 32 kereszt, 1 keresztben 13 kéve) és 114,5 kaszált boglya, *árpából:* 5,5 kaszált boglya.

1562-ben 29 családfőt vettek fel a kilencedjegyzékbe. A tizedjegyzékkel való összehasonlításból az derül ki, hogy a két jegyzék névsora azonos, csupán a tizedjegyzékbe került még bele 4 keresztyénpénzt fizető neve. A kilenced összege: *búzából* 5 kalangya, 53 kaszált boglya, *árpából* 1,5 kaszált boglya volt.

A beszedés módjára nézve az tűnik ki a jegyzékből, hogy a jobbágyok a kilencedet háromféleképpen fizethették: A sarlóval learatott és keresztekbe rakott gabonát a kilencedelők (nonatorok) két keresztenként egy kalangyának (frugum gelima) számolva kalangya- és kévészám szerint vették be. Ha kaszával takart a jobbágy és boglyába rakta össze a termést, akkor a kilencedet is boglyában (frugum cumulus) határozták meg. Esetenként „szemül" (in granis) kérték a kilencedet, mint a túloldali táblázatban Ispán Pétertől 2 hold kaszált gabona után („frugum falcatarum Jugeram 2") 1 köböl szemes búzát. Berény vonatkozásában ugyan csupán néhányszor fordult elő, hogy „szemül" fizették a kilencedet, a környékbeli falvak jobbágyainál azonban sűrűbben találkozunk a kilencedfizetés ilyen módjával.[10]

[8] Staatsarchiv Nürnberg. Brandenburgisches Archiv. Br. Lit. 124/2–4. 1127/17. Filmtári dbsz.: 10 637.

[9] *Karácsonyi* i. m. II. 219. l. A gyulai köböl a simándi köbölnek háromszorosa volt. (A simándi köböl = 83,17 liter.) Vö. *Bácskai* i. m. 451. l.

[10] OL. Dec. Reg. Békés. Filmtári dbsz.: 9600–9601. 1559–63. évi dézsma- és kilencedjegyzékek.

TÁBLA

Név	A teljes termés		Ebből a kilenced			A tized alapja		A tized		
	kalangya	boglya	kalangya	kéve	boglya	kalangya	boglya	kalangya	kéve	boglya
Budai János	65	–	7	5	–	58	–	2,5	10	–
Fekete Balázs	95	–	11,5	4	–	83,5	88	4	4	–
Baji Gergely	46,5	–	5	8	–	42,5	30	2	4	1,5
Fodor Jakab	76	–	8,5	–	–	67	–	3	8	–
Varga Tamás	50	–	5,5	–	–	43,5	–	2	5	–
Kamuti István	101,5	–	11	4	–	89	–	4	11	–
Tóth János	70	–	7,5	8	–	62,5	–	3	3	–
Tiszai Albert	71	72	7,5	11	8	63	64	3	4	3,5
Gyárfás György	57	–	6	11	–	52	–	2,5	2	–
Molnár János	111	–	12	5	–	98	–	4,5	10	–
Kis Mátyás	36,5	–	4	1	–	32,5	–	1,5	3	–
Gyárfás Lászlóné	19,5	–	2	4	–	A tizedjegyzékbe nincs felvéve				
Ábrán Bálint	171	93	19	–	10,5	150	83	8,5	–	4,5
Tóth Ambrus	28	–	3	2	–	25	–	1	4	–
Nagy Balázs	20,5	–	2	7	–	20	–	1	–	–
Kenéz Orbán	90,5	–	10	1	–	77,5	–	3,5	8	–
Kamuti András	73	26	8	2	3	65	24	3	4	1,5
Hölgye János	41,5	17	4,5	2	2	36	16	1,5	6	1
Csintal Tamás	48	–	5	8	–	43	–	2	4	–
Miklósi Péter	121	34	13,5	–	4	100	31	5	–	1,5
Deák Illés	102	25	11	–	3	91	23	4,5	1	1,5
Ábrán Ambrus	115	13	12,5	6	1,5	102,5	–	–	3	–
Hölgye Pál	47,5	74	5	7	8	43,5	66	2	4	3,5
Nagy Kelemen	–	74	–	–	7	–	62	–	–	3
Veres Ferenc	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					5	–	5	1	–
Nagy Ferenc	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					96	21	4,5	7	1
Keszi László	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					76	–	3,5	8	–
Ispán Péter	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					A tizedjegyzék szerint 2 hold kaszált gabona után 1 köböl dézsmát fizetett „szemül"				
Nagy Fülöp főbíró	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					A dézsmajegyzékben csak a neve szerepel, mert mentes volt a fizetés alól.				

TÁBLA FOLYTATÁSA

Név	A teljes termés		Ebből a kilenced			A tized alapja		A tized		
	kalangya	boglya	kalangya	kéve	boglya	kalangya	boglya	kalangya	kéve	boglya
Tóth Benedek esküdt-bíró	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					A dézsmajegyzékben csak a neve szerepel, mert mentes volt a fizetés alól.				
Kenéz Máté	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Özvegy	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
özv. Pap Jánosné	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Kamuti Antal	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Gál László	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Sipos Zsófia	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
özv. Papné	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					„pauper" szegény				
Gál Mátyás	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Istenes Dénes	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Kis Mihály	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
özv. Pap Anna	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Gál Bálint	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Söveg Jeromos	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Kencsős Lukács	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsmát nem fizetett mert pauper				
Kencsős Sebestyén	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsmát nem fizetett mert pauper				
Orsolya (özv)	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Nagy Imre	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					„pauper"				
Szabó Ferenc	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Özvegy	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Móricz György	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Simon István	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Nagy János	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Agnum dat (bárányt adott)				
Özvegy	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					„pauper"				
Bárdos András	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Özvegy	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Tiszai Ágota	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Csényi Gergely	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Pécsi Márton	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Nagy Mátyás	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Dékán Tamás	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				
Csontorka István	A kilencedjegyzékbe nincs felvéve					Dézsma helyett 3 dénár				

1563-ban a kilencedet vetették ki először, tehát a kilenced alapjául szolgáló gabonamennyiséget tekinthetjük a jobbágy teljes termésének. A két jegyzék összehasonlításából az is kitűnik, hogy a nonator és a decimator – bizonyára két különböző személy – meglehetősen pontosan végezte a munkáját. A kilencedjegyzékbe felvett özv. Gyárfás Lászlóné az egyetlen (19,5 gabonakalangyával), aki a dézsmajegyzékből kimaradt. Baji Gergelynek a kilencedjegyzékben nem tüntették fel kaszával takart 30 boglya kötetlen búzáját, a dézsmajegyzékben viszont szerepel. Általában a dézsmajegyzékbe a dézsmaszedés alapjául pontosan a kilenced levonása után fennmaradt gabonamennyiséget jegyezték be. Egyedül Miklósi Péternél – kilenced alá 121 kalangyája van beírva – találunk 8 kalangya eltérést a jobbágy javára. Nagy Balázsnál 2 kalangya többlet mutatkozik a jobbágy terhére. A többieknél vagy jelentéktelen az eltérés, vagy pedig pontosan a valóságnak megfelelő törvényes mennyiséget tüntettek fel a dézsma alapjául.

A kilencedjegyzék alapján megállapíthatjuk, hogy Berényben és a környező – szintén a gyulai uradalomhoz tartozó – helységekben kilencedet csak azok fizettek, akiknek a termésből kiadandó kilencede a kalangya vagy a boglya egységét elérte. Nem alkalmazták azt a Szabolcsban ez idő tájt divatozott gyakorlatot, hogy a kilencen felüli boglyákat „*váltóboglya*"-ként megváltották pénzért.

A kilencedjegyzékeket abból a szempontból is megvizsgáltuk, hogy az egymás után következő három évben az egyes jobbágyok termésében, illetve adózásának terén milyen változások történtek. A kilenced-beszolgáltatás időszakunkban nagyon esetleges volt. Az 1561. évben kilencedet fizető 41 családfő több mint fele, 23 a következő évben már nincsen a kilencedfizetők között. Az 1562-es jegyzékben pedig mindössze 10 olyan név fordul elő, amely nincs benne a megelőző évi jegyzékben. Szerintünk nem csupán a háborúságok miatti elköltözések és futások az okai ennek a jelenségnek, hanem elsősorban az, hogy az egyik évben még 3–5 boglya búzakilencedet szolgáltató, tehát 27–45 boglya búzát termelő jobbágyok a török sarcolásai, a várbeli katonaság erőszakosságai miatt képtelenekké váltak földművelésre és gabonatermelésre. Szabó Ferenc 1561-ben 3 boglya búzakilencedet szolgáltatott. Ez a mennyiség az akkori berényi viszonyok között közepes jobbágygazdaságra mutat. Az 1562. évi kilencedjegyzékbe nem vették fel a nevét, bizonyára azért, mert nem termelt annyit, hogy a kilencedet ki lehetett volna venni a gabonájából. Az 1563. évi jegyzékben sem találjuk a nevét, ellenben az az évi dézsmajegyzékben a termés nélküliek között van, és 3 dénár keresztyénpénzt fizet. Gál Mihály 1561-ben és 1562-ben 1–2 boglyával adózik, 1563-ban nincs termése, keresztyénpénzt fizet. Az is megállapítható a kilencedjegyzékből, hogy – éppen a fentebb említett okok miatt – nagyon hullámzó volt a termelés színvonala és ebből következően a kilencedszolgálatatás mennyisége is. Fekete Balázs pl. 1561-ben 10 boglya búzakilencedet adott, a következő évben csak 3 boglyát, 1563-ban pedig 12,5 kalangyát. Varga Tamás 1561-ben 1 boglyával adózott, 1562-ben nem termelt, 1563-ban pedig 5,5 kalangyát szolgáltatott be kilenced címén.

Természetesen előfordult az is, hogy valaki mentességet kapott a kilencedfizetés alól a földesúrnak teljesített valamilyen szolgáltatás fejében. A bíró mentességet élvezett a kilenced és a tized fizetése alól is, mert segédkezett a kilencedelésnél, és ellátta a nonatorokat élelemmel és szállással.[11]

A Békés megyei jobbágyoknak a kilencedadó, ha dézsma beszedése után vették ki, elvitte a termés 9%-át; ha a kilencedet vették ki előbb, akkor a 10%-át. Ennél azonban rendszerint mégis több lett, mert a boglyák vagy a kalangyák számának a könnyebb számolás miatti kerekítése a jobbágy kárára történt. A berényi Miklósi Péter 34 boglya búzájából 4 egész boglyát vittek el. Kamuti András 26 boglyája után 3 egész boglyát számítottak, ami már több mint 11%-a a termésnek. A gyulai uradalomban az általános szokásoktól eltérően mind a „két dézsmát" a gyulai vár fenntartására fordították. Az a gyakorlat alakult ki, hogy tetszés szerint hol a tizedet, hol a kilencedet vették ki először. 1561-ben dézsmálás után, 1563-ban dézsmálás előtt vették ki a kilencedet.

[11] OL. Reg. Dec. Békés. Filmtári dbsz.: 9601.

2. Egyháznak adott szolgáltatások
Tized (dézsma, decima)[12]

Az István király által az egyház javára megállapított természetbeni szolgáltatást, a dézsma- vagy tizedjövedelmet az illetékes egyházmegye nem maga kezelte, hanem bérbe adta a Kamarának. Megyénkben a gyulai uradalomhoz tartozó falvak dézsmájának bérletére maguk a várkapitányok kaptak megbizatást a Kamarától. 1563-ban Mágócsi Gáspár egri kapitány, aki néhány évvel előbb gyulai kapitány is volt, a Kamarának a békési dézsmáról való érdeklődésére a következőket írta: *„Mikor én még gywlai capitan valék, szegén Zabardy Matias pyspeok-uram, hogy élt, annak az Bekes vármegyének dezmájába resz szerint faluk dezmáját az ew jó akaratjából adta énnekem, de én is few* [fő, kimagasló értékű] *lovat, egyebet is adtam neki. Az után esmeg, hogy Forgach pyspeok uram nevére szálla a váradi pyspeokség, az eomaga tiszttartójától, Nagy gábortul, ki ott lakott Gywlán, attul vöttem meg Bekes vármegyének egész dézmáját négyszáz forinton magamnak, sohova csak egy falut sem vöttek el abban, hanem mind az egész vármegyének egészen vöttem el decimáját valamennyit tött . . .* „ Ugyanebben az évben az akkori kapitánytól, Kerecsényitől is érdeklődött a Kamara a Békés megyei dézsma felől, de tőle is kitérő választ kapott. Azt írta, hogy nem tudja, mennyi a püspöknek járó árenda a dézsmáért: *„ . . . azuta mi uta én Gvlára mentem . . . az dezmát, az ki elég volt ez enihán esztendébe az nagy aszál miatt bé szedtem úgy, azmint Kvn Balázs . . . Draskovich pispek uram által meg vettem volna etszáz . . . és 50 fl . . . ki nekem semmi hasznomra az nagy aszál miatt nem esett volna, ha bé engedték volna es szednem . . . Ezelétt nagy aszál volt im mast hogy az esés ide jár, jó ideje leszen etc. A pispek egyik sem adhatja az dezmával az szerencsét, kit Kegyelmetek jól tud, mert csak az úr Isten viseli az idé járást . . .* "[13]

A XVI. század elejéről dézsmajegyzékek nem maradtak ránk. Így az akkori dézsmaszolgáltatás módjáról és mértékéről csupán annyit tudunk, hogy a parasztemberek *„ . . . régi szokás szerint, amikor a terméketlenség miatt nem sarlóval arattak, hanem mint a szénát kaszával vágták le a gabonát akkor a gabonából nem adtak tizedet, hanem minden levágott hold után 8–8 dénárt voltak kötelesek fizetni . . .* " („ . . . tunc non fruges pro decima, sed de singulis iugeribus falcatis singulos denarios octo solverer debuerunt . . .).[14]

1554-től Békés megye legtöbb helysége a dézsma felét a töröknek fizette. A török által szedett féltized beszedési módjára vonatkozó forrásaink nincsenek. A Kamarának, illetve a gyulai vár fenntartására a gyulai uradalomnak befizetett egyházi féltizedre vonatkozó forrásaink az 1559–63 közötti időből keletkezett gabonadézsmajegyzékek. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a gyulai uradalom falvaiban háromféle dézsmálási mód volt gyakorlatban.

1. A gabona vetésterületét állapították meg holdakban (jugera), és hodanként 10 simándi köböl terméssel számolva „szemül" (in granis) vették ki a dézsmát.

2. Megszámolták a mezőn a kereszteket és a kévéket, majd két keresztet (crux) egy kalangyának (gelima) számítva kalangyaszám szerint állapították meg a beszolgáltatandó dézsmát. A kalangyán aluli mennyiséget kévékben tartották számon.

3. Ha nem sarlóval, hanem kaszával takarították be a gabonát, és nem keresztekbe, hanem kötetlenül boglyákba rakták (cumulus) össze, akkor a boglyák száma után állapították meg a szolgáltatandó dézsmát.

1559-ben „szemül" szedték be a tizedet. 1562-ben a dézsma túlnyomó részét szintén „szemül" fizették. Ekkor pl. a Berényben lakó 30 család 26 köböl és 1 véka búzát, 3 véka árpát, és még 2 és fél kalangya sarlóval aratott búzát szolgáltatott be. Ezek szerint egy dézsmálás alkalmával is megtörtént, hogy kétféle módon – „szemül" vagy csépeletlenül, boglyákban – vetették ki a dézsmát. 1562-ben elsőnek a tizedet szedték be, de nem tüntették fel a jegyzékben a tized alapjául szolgáló teljes termést. Ebből az évből azonban rendelkezésünkre áll a kilencedjegyzék is, és megállapíthatjuk belőle a jobbágyok teljes termését. Az alábbiakban – az eredeti szöveggel – részletet mutatunk be az 1562. évi dézsma- és kilencedjegyzékből.

[12] A dézsma részletes ismertetését, a dészmajegyzékek forrásértékének elemzését l. *Ila* i. m.

[13] *Veress* i. m. 503. okl., 365. l. Mágócsy Gáspár levele a dézsmaárendáról, 510. okl., 368. l. Kerecsényi László ugyancsak a dézsmaárendáról a Kamarának.

[14] OL. Reg. Dec. Békés 9600 filmtári dbsz.: 1560. év. Vö.: *Ila* i. m. 118. l.

Kilencedjegyzék				*Tizedjegyzék*	
Thomas Cynthal	frugum cubuli	9 dedit cubulum	1	quartalia	3
Anthonius Kamuth	frugum cubuli	18 dedit cubulos	2	cubulus	1
Joannes Heolge	frugum cubuli	14 dedit cubulum	1,5	quartalia	3
Joannes Molnár	frugum cubuli	36 dedit dubulos	4	cubulus	2
Joannes Buday	frugum cubuli	36 dedit cubulus	4	cubulum	1,5
	frugum gelima	9 dedit gelimam	1	gelimam	0,5
Joannes Toth	ordei cubuli	9 dedit cubulum	1	ordei cub.	0,5
Ambrosius Abran	frugum cubuli	5 dedit cubulum	0,5	quartale	1
Summa In gelimis 5				Summa frugum gelimae 2,5	
In Jugeribus falcatis Cubuli 53				Frugum Cubuli 26 quartale: 1	
Ordei cubulus 1,5				Ordei quartalia: 3[15]	

Amint ezt az összehasonlítás tükrözi, ha a kilencedet „szemül" szedték, akkor általában a tizedet is úgy. Felvetődik a kérdés: mennyire lehettek pontosak a dézsmajegyzékek adatai, milyen mértékben tükrözték a jobbágy valóságos termelési helyzetét. A dézsmafizetők bizonyára azon voltak, hogy minél kevesebb dézsmát kelljen fizetniök, hogy termésükből minél nagyobb részt megtartsanak. A dézsmások viszont igyekeztek saját maguknak is hasznot hajtani a dézsmaszedésből. Jutalom reményében esetleg eltekintettek a termés egy részének a jegyzékbe való felvételétől. Ilyen jelenségek tükröződnek az idézett jegyzékből is, de a többi jegyzékekben ugyancsak vannak hasonló jelek. Az idézett jegyzékben Cinthal Tamásnak 9 köböl búzája termett a kilencedjegyzék szerint. Ebből kilenced címén beadottt 1 köblöt. A visszamaradt 8 köböl búzából (= 32 quartale) 3 quartalia dézsmát teljesített, holott – tekintettel arra, hogy a berényiek csak féltizedet fizettek – alig járt volna több mint 1,5 quartale. Még szembetűnőbb a dézsma jogtalan felemelése Molnár János esetében, aki 36 köböl termése után megadta a 4 köböl kilencedet, fennmaradt 32 köböl terméséből pedig féltizedként 2 köböl búzát vettek el tőle, holott csak 1,5 járt volna. Ha most feltételezzük, hogy a másik féltizedet a török is hasonló módon vette ki a szegény jobbágy terméséből, akkor azt kell gondolnunk, hogy – legalábbis egyes esetekben – a 36 köbölnyi gabonát termelő jobbágynak a kilenced- és tizedszolgáltatás elvitte a termése több mint 22 százalékát, nem sok híján a negyedrészét (7 köböl és 1 quartale búza helyett 8 köblöt). Igen ritka esetben fordul elő – bizonyára számolási hibából – olyan eset, mint az ugyancsak 36 köböl terméssel rendelkező Budai Jánosé, akitől a nonatorok kivették a 4 köblöt, a decimatorok pedig csupán 1,5 köblöt, egy fél vékával kevesebbet, mint amennyi járt volna.

A „szemül" beszedett dézsma mennyiségét rendszerint becslés alapján állapították meg. Mégpedig úgy, hogy a bevallott vetésterület minden holdjára 10 simándi köböl termést számítottak, amint ez a jegyzékekből megállapítható. A XVIII. században Berény határába olvadt területen feküdt, akkor még önálló helység, Félhalom jobbágyainak dézsmáját 1561-ben a vetésterület után „szemül" szedték be. Az akkor készült jegyzékből is nyilvánvaló, hogy holdanként 10 köböl termést feltételezve dézsmálták: *„Urbanus Zenth habuit frugum jugeram 2 quibus dedit cubulum 1" ordei jugerum 1/2 quibus dedit quartale 1. Valentinus Cyepes habuit frugum jugerum 3 quibus dedit cubulum 1,5."*[16]

A gyulai uradalomhoz tartozó falvakban nem volt egységes a dézsmálás módja. Szabolcs megyében évtizedeken keresztül szinte ugyanazok a dézsmások jártak, és régi begyakorolt szokás szerint dézsmáltak. Változást legfeljebb esztendőről esztendőre a gabona betakarításának a módja okozhatott. A gyulai uradalom területén viszont minden évben és szinte minden faluban más és más módon vetették ki a dézsmát. Ennek okát elsősorban abban látjuk, hogy sűrűn változtak az uradalom tiszttartói. A kapitányok, a békési dézsma tényleges bérlői ugyancsak sűrűn váltogatták egymást. 1559–63 között nagyon sok volt a panasz a dézsmaszedés módjára, és a korabeli feljegyzések sok visszaélésről adnak hírt. 1560-ban Ferdinánd királyhoz is eljutottak a dézsmaszedés körüli rendellenes-

[15] OL. Reg. Dec. Békés. Filmtári dbsz.: 9600, 9601, 9930, 9931.

[16] OL. Reg. Dec. Békés. Filmtári dbsz.: 9600. A Békés megyei Félhalom helység 1561. évi dézsmajegyzékéből való részlet.

ségek hírei. Utasította is a kamarát, hogy intézkedjék: ne vezessenek be új szokásokat, hanem a régieket figyelembe véve dézsmáljanak.[17]

Végül annak igazolására, hogy mennyire nem volt egységes a dézsmaszedés módja környékünkön, hadd álljon itt a következő táblázat.

Év és a község neve	Családok száma	Búza					
		termés köböl	dézsma köböl	termés kalangya	dézsma kéve	termés boglya	dézsma boglya
1561							
Berény	41	1110	60,5	159/3	8/1	–	–
Gyúr	31	–	–	186,5/11	9,5/7	450	22,5
Félhalom	18	36 jugerum (hold) búzavetés után 18,5 simándi köböl búzát fizettek dézsmába „szemül"					
1562							
Berény	30	297	26,26	28	2,5	–	–
Gyúr	29		4,75		45/8	–	–
1563							
Berény	60	két hold után 1 köböl szemet		1718,5	86/6	397	21

Amint a táblázatból láthatjuk, egy községben egy éven belül két-három változata is megfigyelhető a dézsmaszedés módjának. Ez a gyakorlat nagyban elősegítette a dézsmaszedők visszaélését, mivel az írni-olvasni nem tudó és csak igen gyengén számoló jobbágyok nemigen tudták ellenőrizni a dézsma helyességét, mert azt hol a vetésterület holdszáma után, hol a köbölben felbecsült termés után, hol a boglyák, kalangyák, kévék száma után állapították meg. Ha tüzetesen megvizsgáljuk az alaptermés és a dézsma mennyiségének arányát (dimidia decima), a valóságosan járó 5% helyett leginkább 5,5% volt.

A dézsmaszolgáltatás velejárója volt még az is, hogy a jobbágyoknak – ha a mezőn levő keresztekből vagy boglyákból dézsmáltak – nem volt szabad a termést hazahordaniok, amíg a dézsmagabonát a kijelölt asztagrakó helyre be nem hordták. 1563-ban Kondoroson és Két-Sopronban volt ilyen. Az asztagok méretei igen nagy változatosságot mutatnak. 1563-ban a kétsoproni dézsmaasztagba 151 kalangya és egy kévé búza, a szentetornyaiba 307,5 kalangya és 10 kéve búza került. Ugyanabban az évben a kondorosi kölesdézsma-asztagba 277 kalangya és 4 kéve kölest raktak. Decsen jóval nagyobb búzadézsmaasztagot őriztek (647 kalangya és 3 kéve), még nagyobbat Kondoroson (898 kalangya).[18]

b) Bárányt i zed

A jobbágyoknak a juhok szaporulatából is be kellett szolgáltatniuk a tizedet. Bizonyos, hogy Békés megyében a XVI. században jelentős juhtenyésztés folyt, a Békés megyei községekre nézve azonban a báránytized szolgáltatásra vonatkozóan csak igen elszórt adatokat találunk. Ezért részletesen nem is szólhatunk erről a szolgáltatásról.

A báránytizedet is kétféle módon lehetett fizetni. 10 báránytól egyet természetben kellett dézsmába adni, a tízen felüli, tehát természetben nem tizedelhető bárányok után a XVI. század közepén bárányonként 1 dénár váltópénzt szedtek.[19]

[17] *Veress* i. m. 434. okl., 328. l.
[18] OL. Reg. Dec. Békés Filmtári dbsz.: 9600, 9601. Gabonadézsmajegyzékek.
[19] Uo. Bárány dézsmajegyzékek.

c) Méhtized

Időszakunkban Békés megyében a méhtizedet inkább pénzen váltották meg. Berényben csupán az 1562. évi jegyzékbe vettek fel egyetlen háztartást, amelytől a méhkasok (alveus) után természetben szedték be a tizedet. Baji Gergely 1 méhkas után 1 dénárt adott, Békésen ugyanakkor 10, Csabán 8 dénárt vettek ugyanannyi méhkas után.

A méhtized tehát túlnyomórészt pénzben fizetett járandóság lett, és minden méhkas után 1 dénárt kellett fizetni. A fennmaradt szórványos adatok szerint a Békés megyei méhészet nem volt jelentős.[20]

d) Keresztyénpénz (pecunia Christianitas)

A gabonadézsma-jegyzékekben rendszerint ez a pénzben fizetett adó is szerepel. Azok fizették, akiknek nem termett megtizedelhető mennyiségű gabonájuk. Lászlo király idejében jött szokásba a kevés terméssel rendelkezők megadóztatása. A keresztyénpénz összege családfőnként 6 dénár volt. Megyénkben, ahol a dézsmának csak a felét adták – másik felét a török vitte el –, a keresztyénpénz is csak fele összegű, 3 dénár volt. A keresztyénpénzzel adózók között azonban nemcsak olyanok voltak, akik keveset termeltek, hanem olyanok is lehettek, akik valamilyen ismeretlen oknál fogva felmentést élveztek a természetben való adózás alól. A kérdés vizsgálatára itt is főként a berényi dézsmajegyzéket használtuk.

A rendelkezésünkre álló berényi dézsmajegyzékek közül csak az 1562. és az 1563. évibe vették fel a keresztyénpénzfizetőket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy más években nem lett volna belőlük a községben, hanem csupán azt, hogy e jegyzékből kimaradtak. Megtörtént ugyanis, hogy a keresztyénpénzt használták fel a dézsmálás költségeinek a fedezésére. Az 1563. évi köles-dézsmajegyzék utolsó lapján ezt olvassuk: „. . . . *Továbbá mikor mentünk volna az meeh dézmanak kiszedésére és elválasztására, ezen pénzből egy szekeresnek ki egyik faluból a másikba hordozott szekerébe adtunk de. 36* . . . ".[21]

Az 1563. évi berényi dézsmajegyzékből is nyilvánvaló, hogy keresztyénpénzt azok fizettek, akiknek, ha szegények voltak is, volt csekély termésük, aratással vagy egyéb munkával, kézművességgel szerzett létalapjuk. Ebben a jegyzékben ugyanis – amelyet ebben a korszakban Berény lakói legteljesebb névsorának tarthatunk – a keresztyénpénzt fizetők mellett ott találhatók a „pauper"-ok nevei is. Sajnos a rendelkezésünkre álló kevés adat nem alkalmas arra, hogy érvényesen megállapíthassuk a terménnyel adózók és a keresztyénpénzt fizetők arányát. A termelési viszonyok, egy-egy jobbágycsalád termelőképessége ezekben az időkben különben is olyan gyors változásnak volt kitéve a folyamatos háborúk miatt, hogy az egyik évben még termelő jobbágy a másik évre teljesen elszegényedhetett, termelésre alkalmatlanná válhatott. A néhány adat alapján mégis megpróbálunk Berény és a szomszédos helységek jobbágyai helyzetéből a keresztyénpénzt fizetők, illetve a dézsmálni képtelenek arányára következtetni.

Az 1561-ben Félhalmon összeírt 27 családból 18-nak volt termése (66,6%), 9 család fejenként 3 dénáros keresztyénpénzt fizetett (34,4%).

1562-ben Berényben 34 család közül 30 család fizetett természetben tizedet (88%), és négy család fizetett keresztyénpénzt (12%). Ugyanebben az évben a szomszédos Gyuron szintén 34 családot írtak össze. Ebből 29 család termelt (85%), 5 család csekély termése miatt pénzzel adózott (15%).

1563-ban Berényben 60 család neve került be a dézsmajegyzékbe. Ezek közül 27 (45%) fizette természetben a tizedet, tehát rendelkezett elegendő terméssel. 25 család (41,5%) keresztyénpénzt adott, 2 családfő hivatalból mentesült a fizetés alól mint bíró (3,5%), 6 családfő neve után pedig a „pauper" jelző áll (10%). Ezek nem fizettek semmit.

Ugyanebben az évben Gyuron 65 családfőt írtak össze, közülük 41 családfő (63,5%) adott természetben dézsmát, 18 családfő fizetett keresztyénpénzt (27,5%), 3 családfő volt hivatalból mentes (4,5%), 3 családfő pedig fizetésképtelen szegény (4,5%).

[20] Uo. Méhtizedjegyzékek.

[21] A keresztyénpénz ismertetését l. *Maksay:* i. m., továbbá: *N. Kiss István:* 16. századi dézsmajegyzékek. i. m. 1100. l.

Amint a fentiekből láthatjuk, a szomszédos falvakban élő és feltehetőleg egyenlő esélyekkel gazdálkodó jobbágyközösségek terméseredmény-eloszlása között is nagy különbségek vannak. Gyuron például jóval magasabb a terméssel rendelkezők százaléka, és a berényihez viszonyítva felénél is kevesebb a nincstelenek aránya. Hasonlóképpen egyik évről a másikra ugyanazon helységek lakói között is erősen változott a terméseredmény. A háborús idők teremtette létbizonytalanság és a törökök vagy a várbeliek részéről meg-megújuló sarcolás következtében megtörtént, hogy valaki az egyik évben a közepes mennyiséget termelő jobbágyok között volt, a másik évre teljesen elvesztette termését és esetleg eszközeit is, és ennek következtében adóképtelenné vált. Kamuti Antal, Gál Mihály, Szabó Ferenc berényi jobbágyok 1563-ban 3 dénár keresztyénpénzt fizettek, Kincses Lukács pedig olyan szegény volt, hogy még a keresztyénpénzt sem tudta megfizetni. 1561–62-ben ugyanaz a Gál Mihály még 10–15 kalangya búzát termelt, Szabó Ferenc 1562-ben 40 boglya búza után adott dézsmát, Kamuti Antal 1561-ben 50 boglya búzát és 30 boglya árpát takarított be. Kincses Lukács fél köböl búzát adott „szemül" dézsmába.[22]

[22] A vonatkozó évbeli dézsma- és kilencedjegyzékek alapján.

OLÁH JÓZSEF

A GESZTI URADALOM XVIII. SZÁZADI SZÁMADÁSAI

A Tisza család egykori tulajdonát képező geszti jószágról a közelmúltban néhány értékes, mind hely-, mind agrártörténeti szempontból számottevő dokumentum került elő.[1] Az iratok Tisza Lászlóné, „Bájok Hégeni Szénás Rebeka" egykori udvarbírájának, az 1777. jan. 1-től – szept. 1-ig alkalmazott, majd különféle indokok: gondatlanság, tiszteletlenség, hűtlen kezelés, hivatali visszaélés stb. miatt felfüggesztett és elbocsátott, végül törvénybe idézett Fábián Istvánnak a peranyagában találhatók.[2]

A leletek egyike Mezőgyán és Geszt helységek dézsmalajstroma.[3] Az 1777-es mezőgyáni dézsmálási jegyzék sorszámozatlanul, feltételezhetően a kilencedelés rendjében 106 lakosnak a nevét (nomina incolarum) említi:[4]

Alföldi György, Alvintzi Mihály;
Balogh János, Zsadányi János, László, Mihály, Barkász Gergely, János, Szolga Barna János, Zsadányi Beregszászi Ferenc, Bíró Márton, Bodó András, János, Szalontai Bana János, Bondár Mihály, Borsos János, Bugyi István, Mihály, I. Mihály;
Czégén János, József, Mihály;
Csige György, Mihály, Csikai Gergely, János, János;
Zsadányi Dányi János, Deák Ferenc, Mihály;
Elek András, István, Mihályné;
Farkas György, I. István, János, Mihály, Fazakas Mihály, Forrás András, István, János, Jánosné, Mihály;
Gaál Gergely, György, István, Márton, Mihály, Gáspár, János;
Gyenge András, László;
Hajdú István, Horváth János;
Jenei János, Zsadányi Juhász István;
Kakas István, Kis János, Kováts István, Öreg János, I. János, Mihály;
Lázár István;
Miklián Péter;
Nagy Gergely, György, István, Zsadányi János, Ö. Mihály, I. Mihály;
Nyeste Mihály;
Oláh Ferenc, Mihály, Olasz Mihály;
Puskás András;
Okányi Sándor István, Simon Miklós, Soós György;
R. Szabó András, T. András, I,András, Ö. András, V. István V. János, I. János, T. János, Márton,

[1] A Bihar megyei polgári perek anyagának értékes részére a Hajdú-Bihar megyei Levéltár dolgozói: Dr. Béres András, Krausz Jánosné hívták fel a figyelmemet. Fogadják ezért ismételt köszönetemet.

[2] Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Bihar megye, polgári perek (causarum processus). IV. A 6/d. 42. N° 1548–1557. (A továbbiakban: HBL. IV.)

[3] HBL. IV. Anno 1777 Mező gyán és Geszt Hellységek Terméseinek desmálása e szerint follya. (A továbbiakban: Dézsma 1777.)

[4] Az elő-, illetve családneveket eredeti formájukban – társadalmi állapotra, életkorra, egyéni tulajdonságra, illetőségre utaló megkülönböztetésükkel lehetőleg egyszer – a kereszt-, ill. utóneveket mai alakjukban (pl. Mihálly – Mihály, Ferentz – Ferenc, Josef – József) közöljük.

Mihály, Pál, Szakáts András, Szász Mihály, Szigeti András, Ferenc, Szőke István;
Tenkei István, Tóth István, Mihály, Péter;
Ujfalusi József;
Vass Ferenc, Mihály, Veres András, I. János, Ö. János, Márton, Mihály, Virág Márton.

A jegyzékben szereplők közül 64-en a helység határában és a „Vátzoni pusztán", 32-en csak az előbbi, illetve 10-en csak az utóbbi területen termeltek kenyér-, takarmánygabonát és hüvelyes növényeket.

A feltételezhetően háromnyomásos rendszerben betakarított termést attól függően, hogy sarlóval vagy kaszával aratták, keresztbe és kévébe, illetve boglyába rakták. A búzát inkább sarlózták, mintsem kaszálták.[5] A sarlóval és kaszával betakarított búza aránya: 91 : 9-hez. Az árpát és a zabot – a szóbanforgó évben – teljes egészében kaszálták. A fárasztóbb és hagyományos sarlós, ill. a könnyebb és korszerűbb kaszás betakarítás aránya a három említett növénynél 75,9 – 24,1% volt.

A mezőgyániak közül

1–9 keresztet, ill. boglyát engedett dézsmára 26
10–19 keresztet, ill. boglyát engedett dézsmára 23
20–29 keresztet, ill. boglyát engedett dézsmára 14
30–39 keresztet, ill. boglyát engedett dézsmára 14
40–49 keresztet, ill. boglyát engedett dézsmára 7
50–59 keresztet, ill. boglyát engedett dézsmára 6
60–69 keresztet, ill. boglyát engedett dézsmára 6
70–79 keresztet, ill. boglyát engedett dézsmára 1
80–89 keresztet, ill. boglyát engedett dézsmára 5
90-nél több keresztet, ill. boglyát engedett dézsmára 4 fő.

A dézsmálandóknak több mint a felénél 30-nál, egynegyedénél 40-nél több keresztet, ill. boglyát vettek számba.

Őszi búzából 2696, árpából 222, zabból 417, összesen 3335 keresztet, ill. boglyát bocsátottak kilencedre, ill. tizedre.[6] Eszerint a földesúri és egyházi dézsmálásra került kalászosoknak 81%-a búza, 7%-a árpa, 12%-a zab volt.

Az említett növényeken kívül kölest, lencsét, borsót is termesztettek. Az udvarbíró felfüggesztéséig, 1777. szept. 1-ig 24 lakosnál 12 boglya kölest, 8 boglya lencsét, 46 boglya borsót vettek számba, de akkor még „sokaknak a kölesek lábon lévén további désmálásra hagyódott".[7]

A kilencedszedés különben rendben, a korabeli szokásoknak megfelelően folyt. A mezőgyániak közül egyedül Simon Miklós, „az uraság kondása nem adta be a ki tett désmáját, remélven az eránt a tettes Iffjú Asszony engedelmét".[8]

A geszti dézsmajegyzékben az alábbi 92 név található:[9]
Bagdi András, Ferenc, György, Ö. István, I. István, K. János, S. János, Balog István, Mihály, Bíró György, János, Mihály, Borsos István, Mihály, Péter;
Csordás János, Mihály;
Erdei János, Ö. Mihály;

[5] A 18 kévés kereszt és a boglya maghozama között nem lehetett lényeges különbség. Ezért s az összehasonlítás kedvéért egyenlőnek vesszük őket. A 9 kévénél kisebb, illetve nagyobb részkereszteket le-, ill. felfelé kerekítettük.

[6] A dézsmalajstromban a helység határában találtatott termést az 1., az abból veendő kilencedet 2., a „királyi désmára maradt" termést a 3., az abból veendő tizedet a 4. rovatban tartották nyilván. A neoacquistica commissio, az egykori kamarai birtoklás emlékét őrző harmadik számítási rovatot figyelmen kívül hagytuk.

[7] HBL. IV. M. Gyán hellység lakosainak termett borsójuk és lencséjük conscriptioja.

[8] HBL. IV. Dézsma I. 1777.

[9] HBL. IV. Geszt Helység határa és Bogyoszlói pusztán lett termésnek kilenczedelése. Anno 1777. (A továbbiakban: Dézsma II. 1777.)

Farkas János, I. Fábján István, S. István, János, Gergely, Márton, Mihályné, Füstös Péter;
Tiszt. Geréb András, Gór Mihály;
Győri György;
Harsányiné;
Illyés Andrásné, Illyés szolga;
Jó András;
Kántorné, Kéri András, Mihály, Kiss Imre, Zsadányi B. János, Péter, Kováts Ferenc, István, S. István, Á. János, Mihály, G. Péter, T. Péter, Kultsár Mihály;
Ladányi Márton, Lázár Mihály, Lovász István, Lőrintzi Gyurka;
Mikó András, János, Monus Gáspárné, Péter;
T. Nagy Istvánné, Ö. Mihály;
Oláh István, Mihály;
Pályi Miska szolga, Atyási Pupus Ferenc, Begátsi Puskás János;
Serfőző István, Cs. Mihály, Solyom András, Ferenc, Sujtó András;
Szabó András, Bíró István, I. István, Márton;
Takáts Ferenc, István, Tárnok András, Ferenc, Ö. János, I. Mihály, Ö. Mihály, K. Pál, Ö. Pál, Tegze Mihály, Tóth János;
Vátzi András, István, Mihály, Vékony Ferenc, István, János, Vernyik Mihály, Vintze János;
Zsoldos Gáspár.

Az említettek az összes búzatermésnek mindössze 0,2%ában – jelentéktelen mennyiségben – tavaszi búzát is termeltek. A búzatermés nagyobb részét itt is, mint Mezőgyánban, sarlóval, a kisebbiket és a többi kalászos növényt kaszával aratták. A sarlós és kaszás takarás aránya 73, ill. 27%.

Geszten 1–9 keresztből, ill. boglyából vették a dézsmát 20,
10–19 keresztből, ill. boglyából vették a dézsmát 21,
20–29 keresztből, ill. boglyából vették a dézsmát 12,
30–39 keresztből, ill. boglyából vették a dézsmát 10,
40–49 keresztből, ill. boglyából vették a dézsmát 6,
50–59 keresztből, ill. boglyából vették a dézsmát 4,
60–69 keresztből, ill. boglyából vették a dézsmát 2,
70–79 keresztből, ill. boglyából vették a dézsmát 6,
90-nél több keresztből, ill. boglyából vették a dézsmát 11 esetben.

A lakosok közel 60%-a 30-nál kevesebb, 30%-a 40-nél több keresztet, ill. boglyát bocsátott dézsmára.

A dézsmálók 2513 kereszt, ill. boglya búzából, 123 kereszt, ill. boglya árpából, 675 kereszt, ill. boglya zabból, összesen 3311 keresztből vették ki a termékhányadot, azaz a határban szedett szalmásdézsmának 75,9%-át búza, 3,7%-át árpa, 20,4%-át zab képezte.

A már ismert mezőgyáni adatokra gondolva megállapíthatjuk, hogy az 1777. évben az első két termékből a gesztiek kevesebbet, a harmadikból többet termeltek.

A tavasziakból ugyanannyi lakosnál, mint az előző helységben 5 kereszt 6 kéve és 77 boglya kölest, 9 boglya lencsét és 6 boglya borsót írtak össze.[10]

A községi elöljárók kíséretében dézsmáló udvarispán az itteniek közül csupán Füstös Péterre panaszkodott, aki híre és engedelme „nélkül a búzáját még désmálás előtt be hordatta s el nyomtattatta s désmára semit ki nem hagyott".[11]

A két helység több mint 6600 kereszt, ill. boglya terméséből a Tiszáknak kilencedként őszi búzából 345 kereszt, 37 boglya, tavaszi búzából 1, árpából 31, zabból 120 boglya, összesen 732 kereszt, ill. boglya jutott.

A mezőgyáni robotkimutatásban a helyi lakosok robotterheként 2726 18/19 gyalognapot, egyéb urbariális tartozásaként 25 45/152 itce kifőzött vajat, 50 45/76 db csirkét és kappant, 300 17/38 db tojást, 975 kévé nádat és 7 forint készpénzt mutattak ki.[12] Ezekből az adózók az 1777. év

[10] HBL. IV. Geszt helység határán termett köles, lentse és borsó conscriptioja.

[11] HBL. IV. Dézsma II. 1777.

[12] HBL. IV. Mező Gyán és Geszt hellységek robotális szolgálatyoknak specificátiója a 1ma Januar. usque ad 1mam September. Anni Currentis.

első nyolc hónapjában beszállítják a nádat, beadják a tojást, és befizetnek 43 forintot. A gyalog robotbeli obtingentiából 1500 napot teljesítenek, 1226 nappal „még restálnak". Ketten: Veres András, I. Farkas István 2 1/4, ill. 2 1/4 nappal előre szolgálnak, közel 5 napot supererogatumban dolgoznak.

A robotelszámolásban szereplő 87 személynévből 79 már a dézsmalajstromban is előfordult, 8 új (Deák István, Erdei György, Láposi András, Oláh János, Rácz Mihály, L. Szabó Mihály, Varga András, Vári Mihály).[13]

A 87 robotosból 1777. szept. 1-ig hárman egyetlenegy napot sem dolgoztak. A többiekből 50 szekeres szolgálatot teljesített. Gyalogmunkával összesen 892, igással 304, ill. 608 napot szolgáltak le. A kézi és a marhás szolgálat aránya 60, ill. 40%. Az 1500 robotnapból:

Csegődön	228 kézi,	316 marhás,
Geszten	93 kézi,	– marhás,
Radvánban	68 kézi,	– marhás,
Vátzonban	498 kézi,	114 marhás,
egyéb helyen	4 kézi,	178 marhás napot használtak fel.

A gyalogrobotból Csegődön	
szőlő- és sövénykaró-hasításra	60,
deszkavágásra	34,
épületfakészítésre	89,
vesszővágásra	45,
Geszten	
szőlő- és kerti munkára	81,
szőlőkötésre	1,
ház körüli tevékenységre	4,
zabmérésre, búzaforgatásra	7,
Radvánban	
kutásásra, tisztításra	17,
szénakaszálásra	48,
szénagyűjtésre	3,
Vátzonban	
árpa, zab, borsó kaszálására	58,
gyűjtésükre	34,
esztenga és sertésól csinálásra	48,
kút tisztítására	1,
tavalyi széna újra tetézésére	5,
akol fonására	43,
tengerikapálásra	121,
búza asztagolására	5,
egyéb munkára	8,
búzaaratásra	174,
tapasztásra	1,
bodzairtásra	1,
vesszőszedésre	4 napot számoltak el.

[13] Az udvarispán a robotosok számát csak a 43. sorszámtól és onnan is tévesen számozza (91 főt említ). A hiányzó 27 név: Alvintzi Mihály, Zsadányi Balogh János, Mihály, Szolga Barna János, Zsadányi Beregszászi Ferenc, Bíró Márton, Szalontai Bona János, Borsos János, Csikai János, Zsadányi Dányi János, Elek Mihályné, Farkas Mihály, Fazakas Mihály, Forrás András, János, Jánosné, Gaál Márton, Zsadányi Juhász István, Miklián Péter, Zsadányi Nagy János, Oláh Mihály, Okányi Sándor István, Simon Miklós, R. Szabó András, V. Szabó János, Szász Mihály, Szőke István.

A szekérrel szolgálók Csegődről
vesszőt hordtak 129,
sövénykarót hoztak 61,
épületfát szállítottak 104,
szénát fuvaroztak 22,

Vátzonba
tűzifát vittek 70,
búzát hordtak 42,
ólra gazt hoztak 2,

Egyéb helyre
téglát, fát szállítottak 58,
zab, tengeri alá szántottak 91,
szénát szállítottak 26,
fuvarban voltak 3 gyalognapnyi értékben.

Amint a felsoroltakból is látszik, mind a kézi, mind az igásrobot felhasználása rendkívül széles körű.

A gyalogrobotosok munkájának
9,19%-át a szőlőben,
10,76%-át az épületeknél,
13,68%-át kapálásnál, gyomirtásnál,
36,69%-át az aratásnál, betakarításnál, kazalozásnál,
26,00%-át az erdőművelésnél (fakitermelésnél),
0,77%-át magtárban,
2,91%-át egyéb területen hasznosították.

A marhás robotnak
69,41%-át fa- és építőanyag-szállításra,
15,13%-át szántásra,
14,81%-át termény, szénahordásra
0,65%-át egyéb fuvarra vették igénybe.[14]

A rendes urbariális szolgálmányokon felül 16 mezőgyáni lakos a csíkászásért „Vátzonban árpát és zabot gyűjt". A „puszták használatáért" a helység lakói készpénzt fizetnek, szénát kaszálnak és hordanak a „geszti major kertbe", a „nevezett tábla földeket contractusok szerént" szántják és vetik, fát szállítanak, szekereznek és más módon szolgálnak. A vizek és földek ideiglenes használatáért lerótt pénz- és munkatartozást az állandó járadéktól gondosan elkülönítették és külön számolták el.

A gesztiek úrbéri tartozása 72 ft, 11 109/152 itce kifőzött vaj, 23 33/76 kappan és ugyanannyi csirke, 137 15/38 tojás, 430 kévé nád. Ebből 38 forintot, 8 itce vajat, 132 db tojást és 380 kéve nádat adtak be. Évi robotterhük 1455 10/18 nap. Ebből járandóságba 1047, azon felül közel 29 napot töltöttek le. Mind a supererogalt napok, mind az azt szolgálóké (18 fő) lényegesen magasabb, mint Mezőgyánban.[15]

A robotelszámolásban ebben a helységben is 87 nevet szerepeltetnek. Ebből 76 a dézsmajegyzékben is előfordul, abból hiányzik 16, illetve abban nem szerepel 11: Bagdi Pál, özv. Batáriné, Bátori István, Borsos János, Erdei Györgyné, Harsányi István, Koós Mihály, Ö. Kováts János, Cs. Nagy Mihály, Serfőző Mihály, Szabó Ferenc.[16] A kimutatottak közül 15-en – tisztségviseltek és viselők, uradalmi alkalmazottak, lakhelyváltoztatók stb. – egyetlenegyszer sem jelentek meg úrdolgán. A

[14] Vö. *Oláh József:* A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk.: Szabó István. Bp. 1960. 271–337. l.

[15] Az udvarispán a teljesítés végösszegeként 1069 17/19 napot mutat ki. HBL. IV. Anno 1777 a die 1ma Jan. usque 1mam September Geszt Helysége Robotbeli szolgalatyának specificatioja.

[16] Az udvarispán mindössze 73 nevet sorszámozott. A hiányzó nevek: Borsos Mihály, Csordás János, Mihály, F. Fábián István, Füstös Péter, Geréb András, Harsányiné, Illyés Andrásné, Illyés szolga, Kántorné, Zsadányi B. Kis János, Kis Péter, Monus Gáspárné, Pályi Miska szolga, Atyási Pupus Ferenc, Tárnok Ferenc.

jobbágyoknak több mint a fele (39) szekeres robottal szolgált. A marhás robotnapok száma 182, ill. 364, a gyalognapoké pedig 683, a kettő százalékértéke 34, ill. 66%. A közel 700 kézi napból Csengődön 92, Geszten 322, Vátzonban 163, Radványban 106 napot számoltak el.[17]

A geszti jobbágyság	
Csegődön: „Szőlő- és sövénykarót vágott	13 1/2
Tölgyfa deszkát hasított	30 1/2
Fonnj vesszőt vágott	48
Geszten: Szőlős- és kiskertben kapált, ásott	64
Szőlőt kötött	22
Az új házak körül dolgozott	11
Sövény- és szőlőkarót faragott, sövényt font	111
Búzát forgatott, zabot mért és szórt	23 1/2
Mészgödröt ásott	3
Szőlőkötni való vesszőt vágott	2
Sőre hajtani és venni volt	35 1/2
Tengerit morsolt	10
Levelet expediáltatott	26
Sertések körül dolgozott	13 1/2
Vátzonban: Tengerit kapált	121 1/2
Tövist irtott	20
Istállóban hidlást csinált	4
Szénát csinált és aratott	9
Füveskert sövényét bontotta	4
Zabot gyűjtött	4 3/4
Radványban: Tengerit morzsolt	20
Kutat ásott és tisztított	72
Sertésólat csinált	2
Deszkát vitt	5 1/2
Téglához gazt hordott	6 1/2" gyalog napon.
Szekeres robotban	
„Vesszőt hozott	34
Házfát hozott	8
Téglához fát hozott	23 1/2
Zab és árpa alá szántott	8
Búzát hordott asztagba	25
Téglát hordott	10 1/2
Homokot hordott	58
Váradra volt	15",

összesen 182 marhás, ill. 364 normál munkanapon.

A gyalogrobotnak
12,6%-át a szőlőben,
21,7%-át az épületeknél,
20,7%-át a kapálás-, gyomirtásnál,
2,0%-át az aratás-, betakarítás-, kazalozásnál,
13,7%-át az erdőbeli munkáknál,
7,9%-át a magtárban,
7,1%-át az állatok körül,
14,3%-át vegyes munkákra;

a marhás robotnak
4,4%-át szántásra,
13,78%-át termény- és szénahordásra,
81,82%-át egyéb fuvarra használták fel.

[17] A marhásnapok felhasználási helyét nem tüntették fel.

Mindkét helység jobbágysága urbariális kézi és igás robotjának 7/10–9/10-ét lakhelyén, ill. attól 1–2 órai járásnyira szolgálta le. Az 5 geszti csíkász a mezőgyániakhoz hasonlóan adózott.

A pusztákért: „1. Befizettek 100 forintot,
2. A szénát a geszti majorkertbe behordták,
3. A szántó tábla földet megműveltek,
4. Az aratást megtették,
5. Semmit,
6. Teljesítették,
7. 5 szekeret adtak Váradra,
8. A fonást két napi aratással leszolgálták,
9–11. Nem teljesítették,
12. Observálták."[18]

E földesúri adóztatás alapjául szolgáló helységenkénti telekszámot, az egyes jobbágyok telkes vagy zsellér állapotát sem a dézsma-, sem a robotjegyzék nem tünteti fel. Ezért ezekre a fontos, az ottani jobbágynépesség helyzetét, összetételét, az uralkodó telekhányad nagyságát, a telkesek és zsellérek arányát meghatározó adatokra vagy legalábbis azok egy részére csak következtethetünk. Közismert, hogy Mária Terézia Urbáriuma az egy telek utáni évi robotot 52 napi igás vagy 104 napi kézi szolgálatban állapította meg.[19] Továbbá az is köztudott, hogy az egész telkeseknek évenként 2–2 csirkét, kappant, 12 tojást, egy itce vajat kellett ajándékba (munera) beszolgáltatniok. Az utóbbi, természetbeni adóztatás adatai alapján úgy véljük, hogy Mezőgyánban valamivel több mint 25, Geszten valamivel kevesebb mint 12 telek lehetett a Tiszák birtokában. Ha feltételezzük, hogy az 1777. évben – a tisztségviselőkön kívül – minden telkes jobbágy teljesített igás szolgálatot, akkor a telkesek számát az előbbi helységben 50, az utóbbiban 39 főre, a telekhányadot 1/2, illetve 1/4-re becsülhetjük. Az 1777-es úrbéri törvény rendelkezéseiből ismert az is, hogy a telkes jobbágyok és a zsellérek évenként 1 ft füstpénzt vagy cenzust fizettek. Mezőgyánban – feltételezhetően – 77 ft-ból 50 ft-ot a telkesek, 27 ft-ot a házas zsellérek, Geszten 72 ft-ból 39 ft-ot az előbbiek, 33 ft-ot az utóbbiak teljesíthettek. A jobbágyság legalsó rétegéhez tartozó házatlan zsellérek létszámára a füstpénzt fizetők és robotra kötelezettek különbségéből következtethetünk. Mivel mindkét helységben 87 robotost említettek, talán nem járunk messze a valóságtól, ha Mezőgyánban 10, Geszten 15 házatlan zsellért feltételezünk. Fejtegetéseink végeredményeként megállapíthatjuk, hogy a mezőgyáni és geszti jobbágyoknak kb. 57–45%-a telkes, 31–38%-a házas, 12–17%-a házatlan zsellér lehetett.[20]

A pásztorfogadás hagyományos napjának, György-napnak az előestjén, 1776. ápr. 23-án számbavették és átadták az újonnan fogadott pásztoroknak: Uszó Mihály számadó gulyásnak, Nagy Mihály csikósnak, Farkas Péter juhásznak, Simon Miklós, Galambos István, Füstös Péter, Galambos János kondásnak a geszti uradalom állatállományát.[21] A gulya 510 db öreg tehénből, harmadfű és tavalyi üszőből, ötöd- és negyedfű tulokból, harmadfű és tavalyi tinóból, valamint öregebb és fiatalabb bikából állt. A ménest 82 db öreg és harmadfű kanca, ötöd-, negyed- és harmadfű herélt, csődör és szopós csikó alkotta. A nyájban 469 db anya és jerke toklyót, öreg kost, ürüt és bárányt legeltettek. A

[18] A mező gyániakhoz és gesztiekhez hasonlóan a szomszédos helységek lakói is béreltek pusztákat. Használatukért 1777-ben – többek között – a cséffaiak 20, a méhkerékiek 46, a zsadányiak 104 boglyát készítettek. A pusztabérletek szerződései nem maradtak fenn. Így sem a bérleti feltételeket, sem a teljesített szolgáltatások pontosabb részleteit nem ismerjük.

[19] A földesúri robotkövetelés, ill. annak nyilvántartása nem könnyítette meg a jobbágyság összetételének, ill. rétegződésének a vizsgálatát. Geszten pl. a jobbágyok 12, 13, 13 3/19, 13 13/19, 14, 14 7/19, 15, 15 1/19, 15 4/19, 15 14/19, 16 8/19, 17 2/19, 17 14/19, 17 15/19, 18, 18 3/19, 18 4/19, 18 5/19, 18 9/19 napot szolgáltak.

[20] A puszták használatának átengedése, új telkek létesítése átmenetileg vagy tartósan javíthatta, ill. megváltoztathatta a zsellérek, telkesek helyzetét.

[21] HBL. IV. Pro Ao. 1776 die 23^{tio} Apr. Anni 1777 Tettes Bájok Hégeni Szénás Rebeka principális asszony pásztorainak regestruma.

két öreg, valamint a süldő és malac kondában 1175 db sertést olvastak fel. Az állatállomány – igás- és hízóállatok nélkül – összesen 2236 db-ból állt.[22] Ez a közel 2,3 ezer darabszám 640,80 db számosállatnak felel meg.[23] Ebben és ennek százalékában számítva az állatállomány fajonkénti összetétele:

Szarvasmarha	408 db	64%
Ló	65,5 db	10%
Juh	33,3 db	5%
Sertés	139,9 db	21% volt.

A különféle állatfajok értékkülönbségét kiegyenlítő számosállatszámból megállapítható, hogy az állatállománynak közel 2/3-a szarvasmarhából, több mint 1/5-e sertésből állt.[24]

A más-más fajú állatok csoportjainak összetételét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a szarvasmarha-állománynak 51,4%-át üszők, tehenek, 45,8%-át tulkok, tinók, 2,7%-át bikák alkották. Egy-egy apaállatra 16,8 db nőstényállat jutott. A szaporodási, ellési index 0,26, azaz minden negyedik tehén, ill. hároméves üsző után 1–1 borjú. A felnőtt és a növendékállatoknak 5,7, a borjaknak 9,6%-a hullott el. Pénzért 116 db marhát (22,7%) értékesítettek, járomba fogtak 24 db négy-, ill. ötéves ökröt, 34-et „sőrére vertek".

A ménesben levő lovak 17,1%-a herélt, 76,8%-a kanca, 6,1%-a csődör volt. A csődörök és a kancák aránya 1 : 12,6. A csikószaporulat 0,46 db, közel kétszerte nagyobb, mint a borjaké. Az állománynak a dögkönyvekben 3,6%-át írták le, 3,7%-át pedig eladták.

A juhnyájban a nőstények, az ivartalanítottak, valamint a hímállatok aránya 94,4, 1,9, ill. 3,6%. Közel 50 anya és jerke toklyónként egy-egy kost tartottak. A szaporodásmutató 0,68, azaz az anyáknak több mint 2/3-a bárányozott. A dög és eladási százalék az öreg és toklyó állatoknál, ill. a bárányoknál 5,1–5,3, ill. 21,3–59,2.

A sertéskanok, ártányok, anya- és miskárolt kocák az állomány 4, 48,3, 37,5, 10,2%-át képezték.[25] Az 1776-ban átadott sertéseknek 8,6%-a elpusztult, több mint 3%-át a farkasok ragadták el, 10,2%-át eladták, 2,1%-át hízóba fogták.

Az eltérő fajú állatcsoportok összetételéről hallgatnak a források. Feltételezhetően a korabeli: magyar, melegvérű, racka, szalontai fajtákat tenyészthették. A vemhes állatokat az ellés, fialás előtt elkülönítették. „A fiadzásra hajtott kocák" után kanokat is hajtottak. Az igás-, hízó- és tenyészállatok egy részét istállózva, belterjesen tartották. A többivel az állandó gyep, alkalmi rét, tarló és erdei legelőket járatták. Az egyes fajokat, a sertéseknél az idősebbeket és a fiatalabbakat is elkülönítették. A tenyésztésre alkalmatlan sertéseknél mindkét nembeli egyedeket ivartalanították. A „kivevődött" állatokat elcserélték, másként és máshol hasznosították, elajándékozták, eladták. A vásárlók – a feljegyzések tanúsága szerint – környékbeliek (zsadányiak, sárándiak, gesztiek) és közvetítő kereskedők voltak.

Az udvarbíró utasítás négy részből, azon belül 51 pontból áll.

Az I. rész *„Az udvarbeli dolgokról"* intézkedik:

1. A pincéről, granariumról, kamaráról az udvarbíró számol.
2. Számadási területén cselédeket fogadhat, fenyíthet és elbocsáthat.
3. Vigyáz az alkalmazottak erkölcseire, istenfélelmére.
4. A gondjaira bízottakról 3 példányban leltárt készít.

[22] Az 1777. szept. 17-i jószág inventárium Siket Mihály és Nagy Mihály göbölyösnél 138 db hízómarhát említ.

[23] Egy szarvasmarhát vagy lovat 0,8; sertést 0,114; juhot 0,071 számosállatnak számítottunk.

[24] 1777-ben 285 db marhát, 86 db lovat, 340 db juhot, 921 db sertést, összesen 1632 db állatot vettek számba. Ezek a db-számok 272,8; 66,4; 24,1; 105 db számosállatnak, ill. 58, 15, 5, 22%-nak felelnek meg. 1776-hoz képest jelentősen csökkent az összállomány, valamelyest a szarvasmarhák és lovak, nem vagy alig változott a juhok és a sertések száma.

[25] A sertésállomány ivararányát az 1777. szept. 17-i inventárium alapján állapítottuk meg.

[26] HBL. IV. Geszti s ahhoz tartozó jószágokon való udvar bírónak instructioja.

5. Hetenként egyszer ellenőrzi a kamrát, pincét, granariumot.
6. Ügyel az udvarbeli cselédek magaviseletére és ruházatára.
7. Vigyáz az épületekre, udvarra.
8. Felírja a béreseknek, kocsisoknak, gulyásoknak, juhászoknak, csikósoknak, kondásoknak kiadott konvenciót és eszközöket.
9. Önmagának is készít egy inventáriumot.
10. „A cselédeknek előre" nem fizethet.

A II. rész *„A külső gazdaságról vagy Oeconomiaról"* szól:

1. Az udvarbíró az urbariális regulatiót tartsa be.
2. A pusztákat bérlők contractusait írja le, és „úgy intézze a dolgot, hogy minden felé idejében elég robotta jusson" az uraságnak.
3. „Készíttessen egy jó nagy petset nyomot", nyomja papírra, s „mikor a jobbagy napszamot tölt adjon néki illyet edjet", félnapért felet vagy „a marhás napszámért edjet, a gyalogért pedig felet. Tartson e mellett olly diariumot, mellynek annyi rubricaja legyen, valahányféle szolgálat elő adja magát, és minden harmadik honapba mindenik helységben computust tegyen a lakosokkal a napszámok felett", a kiadott pecséteket pedig vegye vissza. „A contractus szolgálatot pedig az urbarialissal soha egybe ne egyelítse".
4. „A szántásban vigyázzon, hogy soha sok ekét ne alicson egymás után, hogyha ne talán az elsőnek baja levén meg állana a többinek is állani nagy hátra maradás lenne. Az egy forma erejű eke közzül csak ötöt vagy leg felyebb hatot alitson egy csapatban. Ugy igyekezzek mind az altal hogy mentül kevesebb idő alatt s minden szántás leg alabb egy-egy het alatt elvégződjek".
5. A vetni való jól megrostált búzát maga méresse ki. „A vetést mindenkor ahoz értő emberekkel tetesse maga szeme előtt s ott mindjárt fel jegyezze melyik tablaban hány köböl, és mitsoda speciesu élet vetődött, hogy idővel az vetés ha jó vagy rossz lesz, más esztendőbe a szerint igazítasson rajta".
6. A boronálásra úgy vigyázzon, „hogy ha egyszer jól meg nem járja, másodszor ismét meg jártassa a földet. Az ekéket és boronakat pedig magukba soha ne hadja", valaki mindig ügyeljen rájuk, és a dolgot „az urbarium értelme szerint szorgalmaztassa".
7. „A tiszta búzát kivált még földesen kell megtisztítani a konkolytól, mert az kevesebb erővel és veszteséggel esik meg, mint a rostálás". Ezt munkájukhoz „illő bérért" gyerekek végezzék, „mintsem ezzel is a robotáknak száma fodjon, mint hogy Uraság dolgában soha is asszonyt leányt vagy gyermeket be venni szabad nem lészen, hanem mindenkor jo dolog tehető férfi embert".
8. Részesekkel csak akkor és csak úgy szabad takartatni, ha az urbarium és a szerződés szerint szolgálókból nincs „elegendő takarója", és a részes aratáshoz az uraság előzetesen hozzájárult.
9. Az aratásra vonatkozó utasításokat „minden vasárnap egész hétre előre" kell kiadni „az egész jószágba való" ispánoknak, szabadosoknak, hajdúknak, kerülőknek.
10. Hordáskor a kévés életet asztagokba, kazlakba rakassa, s úgy fedesse, kötöztesse, „mintha sok esztendőkre kellene állani, mert ha az eső miatt kár lesz bennek, az udvarbírónak fog tulajdonítatni".
11. „A kaszált életet és szénát is idejében rakasa össze, a szokott helyeken" úgy, hogy „az időnek semmi bizonytalanságaitól félteni ne lehessen".
12. Aratás után „a dezmálásra legyen gondja", azt az illetékes bírák jelenlétében, azok előzetes összeírása alapján végezze. Ha valami „contrabanda az eltagadásból ki jönne annak harmad része az udvarbíróé leszen. De ezt az uraságéval meg egyveliteni a vagy tsak egy szérűre is rakni soha szabad nem lészen. A Dezma laistromot pedig falu petsettye alatt a bíráktól ki vegye".
13. „A dezmát a majorsággal össze nem kell soha egyvelíteni". Mindkettőt részletesen földenként és asztagonként írásban kell jelenteni.
14. „Nyomtatásról jól eleve gondoskodjon, és ha alkalmatos emberekre nem kaphatni, hírt tevén az Uraságnak, valamely meddő kantzakat vagy csikókat a ménesből ki szaggatván inkább azokkal is nyomtatni kell, mintsem más esztendőre vagy késő őszre maradjon a nyomtatás, mert a vesztegetés nélkül osztán meg nem készül". Annyi részest fogadjon, hogy a munkának „mennél elébb vége lehessen".

15. „Noha a szérűkre való vigyázás a granarista kötelessége", a nyomtatókra az udvarbírónak is ügyelnie kell. „A nyomtatók hibás munkáját meg igazítsa, vagy ha szó fogadatlanok küldje el őket". A szórt szemetet soha ne engedje „a szérűbe hálni", a mérést rovassa fel, és „minden mérés végeztivel írásba az uraságnak" adja be.
16. „Nem kell a búzát addig fel meretni, valamedig nagy rostán meg nem eresztették, hogy a granariumba porostól ne menjen" és ott „legalább minden hónapba meg kell forgattattni".
17. „A szántás és vetés után az uraság oeconomiájának leg föbb része a széna takarás, a melly nem csak a robotosak és arendások, hanem pénzes munkások által is szokott végeztetni (mundur számra)". A beázással „történhető kárát az uraság az udvarbírótól várja meg".
A szénakaszálásért, gyűjtésért, boglyázásért fizetett pénzt mindig a helység bírája igazolja. „A szénákat pedig mindenkor őszi szántás előtt össze kell hordani".
18. „A váradi szőllő míveléséről való rendelés is kötelessége lészen. Vigyázásra fogadjon egy jó szöllöhöz tudó vintzellért, a kinek a szöllö munkának idejébe való végzesére gondja legyen. Urbarialis robotot szőlőre csak a harmadlás a legszorgosabb mezei munka idején fordítson", mert „ekor igen drágán vagy nehezen lehet munkast kapni".
19. Szüretre „jól ki mossot hordókat készítsen", gondoskodjék „a szüretelésről, a bor szallitásról". Ha a hazaszállításnál „maga jelen nem lehetne egy józanságot szerető vigyázó embert küldjön".
20. „A marha tartás egy leg nevezetesebb része leven az oeconomiának a körül kötelessége leszen, mind gulya, ménes, juh és sertés nyájnak mellé ollyan pásztorokat fogadni, a kik nem valami csavargo korhelek hanem házas tüzes gazdák, hogy ha ne talán kárt tennének is, lehessen rajtok keresni". Konvencióslevelük egyik oldalán fel kell tüntetni az átadott állatok számát és az állományváltozásokat.
21. „A pásztorokat leg alább minden holnapban egyszer egyszer meg vizitállya s magok kötelességekre serkengesse és minden három holnapba legalább egyszer kivált a gyanús vagy ujj pasztorok keze alatt való jószágot olvasassal futassa meg".
22. „Télben kivált mikor a marha takarmányra szorul mindennap kívántatik kivált a juhnak és szarvas marhának a látogatása, a végre hogy a takarmánnyal a pásztorok csinosan banyanak és ha a jószág közt valami el esett lesz vagy el gyengült arról idejében rendelést tehessen. A szarvas marhák téli szükségére pedig szérüben a szalmát, kivált a tavaszt jó gondviselés és tilalom alatt tartassa".
23. Az istállóban tartott ménlovakhoz állandó lovászt fogadnak, „aki szűntelen jelen leszen velek", jártatja, gondozza, abrakolja őket. „Az udvarbíró határozza meg", hogy „hetenként mennyi abrak s mikor mitcsodás kívántassék. Egyéb lovaknak is mind határozott abrak mértéke lészen".
24. Az érkező vendégekről, kíséretükről, tartózkodási idejükről pontos kimutatást vezessen.
25. „A szekereket kotsikat ekéket gyakran meg nézegesse ha mi bajok leszen meg csináltassa igazíttassa jókor, hogy mikor aztán reájuk szükség lészen, akkor ne kellyen utánnok várakozni".

A III. rész *Az uraság jövedelmeinek kezelésével, eladással* foglalkozik:

1. „Ha búzának árpának zabnak, vagy akármi granáriumbeli takarmánynak jó árat és idelyet lát, tartozik az uraságnak hírül tenni". Az általa megállapított áron értékesítheti a termékeket, azon igyekezve, „hogy ha kevéssel olcsóbban is, inkább otthon adja el, hogy a vectura költség s robota ne menjen".
2. „A marhákat hasonlóképpen, vagy juhokat és sertéseket is, mikor hány és mitsodás lészen el adó, mikor adja s az árakat meg határoztassa". Hitelbe – az uraság engedélye nélkül – csak saját felelősségére árulhat.
3. „A juh hasznát is, úgy mint túrot, vajjat, gyapjat és bárányt hír adassal és ára meg határozásával lehet el adni".
4. A beszedett pénzt nyugta ellenében adja át a földesúrnak.
5. A falvak bírái által summában beszedett taksa pénzt, vajat, tojást, csirkét és kappant „contra quietantia" mellett adja át a kulcsárnak.
6. „Hízó és fias sertéseknek, malaczoknak hetenként mennyi tengeri vagy árpa járjon ki meghatározva adja ki a granalistának és számon vegye tőlle".
7. A kocsmákhoz „minthogy az uraság a maga borait szokta árultatni" elegendőt szállíttasson.

8. A bor árát az uraság határozza meg. Az udvarbírónak meg kell akadályoznia a hitelbe való árusítást és a bor házasítását.
9. A seprűt hitelesen mérje fel.
10. „A taxák és a kortsmák lucrumai, a tőkét ki vevé, melyet az uraságnak mindjárt administráltni kell az udvarbíró kezénél maradnak, számadás alatt udvar szükségére".

A IV. rész. *„A számadásról"* rendelkezik:

1. „Minthogy az egész udvarba s kívül is az uraság minden jószágának s jövedelmének gondviselése az udvarbírót illeti, mindazokról szolgálatjának elején mindeneket köteles inventariumokba" venni „az uraság subsrciptiója alatt". Ugyanígy adja át őket beosztottjainak, akikkel negyedévenként és évenként számolni tartozik.
2. Az uraság ármegállapítását, átvételi elismervényeit csatolja számadásához.
3. Az udvar szükségére rendelt urbarialis taksa, kocsmajövedelem beszedéséről ellennyugtát adjon.
4. Az udvarnak „dolgozó mesteremberekkel" számoljon el.
5. Negyedévenként a készpénz perceptioról és erogátióról készítsen kimutatást.
6. „Az esztendő eltelvén mindenekeről köteles dokumentumokkal erősített számadást készíteni s azt az uraságnak beadni".

A tartalmilag, helyenként szószerint idézett utasítás egyrészt az uradalom gazdálkodásában központi szerepet játszó udvarbíró sokoldalú tevékenységét határozza meg: alkalmazottak felfogadása, elbocsátása, fenyítése, ellenőrzése; a gazdálkodás irányítása, a felesleges, piacra kerülő termékek értékesítése; leltárak, számadások, jelentések készítése, a készpénzbevételek kezelése; együttműködés a községi elöljárókkal; stb. Másrészt a részletesen és gondosan készített munkaköri leírás mellett közvetlenül vagy közvetve a XVIII. század végi gazdálkodást is ismerteti. Olykor részletesebb, máskor szűkszavúbb megjegyzései alapján megállapíthatjuk, hogy a majorsági gazdálkodásban jelentős a bérletrendszer. A meghatározatlan nagyságú, a bihari falvak által különféle szolgálmányokért árendált puszták területe jelentősen meghaladhatta a házi kezelésben tartott birtokrészekét.

A mezőgazdaság két ága közül a vezetőszerep még mindig az állat-, azon belül a marhatenyésztésé. Az állattartás intenzív irányba fejlődik. A legfontosabb szálastakarmányt ugyan még mindig a réteken kaszált széna s a tavasziak szalmája adja, de abraktakarmányként – úgy látszik, általánosan – tért hódít a szemestermények etetése. A hagyományos, makkon hizlalt sertések mellett feltűnnek „az udvarba", a „juhnyájak mellé", hizlalásra küldöttek is. A juhállomány hármas (tej, gyapjú, hús), a szarvasmarha inkább kettős (hús, igaerő), a sertés és a ló egyes hasznosítású.

A trágyázásról nem történik említés. A vetőmag előkészítése gondos. A szántást ismételt boronálás követi. A gyomnövényeket irtják. Sarlóval és kaszával aratnak. Szérűre hordanak. A dézsmát a majorsági táblák betakarítása után gyűjtik be. Az allodiális és urbariális termést egymástól elkülönítve tárolják. Az asztagba rakott kereszteket és boglyákat a lehető legrövidebb időn belül elnyomtatják. A szemestermést felszórják, megrostálják, majd igen korszerűen magtárban tárolják, havonta forgatják. A szőlőtermesztést a vincellér irányítja.

A legfontosabb munkaerő a robot. Néhány speciális, az utasításban külön is kiemelt munkán kívül – nyomtatás, szőlőművelés, aratás, állattenyésztés – részes és pénzes munkát egyáltalán nem használnak. Lehetőleg minden munkát a rendes szolgálatot teljesítő vagy azon felül és a pusztákért szolgáló jobbágyokkal igyekeznek elvégeztetni.

Az üzemirányítás, a belső szervezettség, a munkamegosztás mintaszerű. A termelési tapasztalatok gyűjtése folyamatos, rendszeres. A pénzügyi fegyelem rendkívül szigorú. A földesúr jogköre, érdekvédelme körültekintően biztosított.

KÁVÁSSY SÁNDOR

FÖLDBIRTOKOSOK ÉS BÉRLŐK SZATMÁR MEGYÉBEN AZ 1895. ÉVI MEZŐGAZDASÁGI STATISZTIKA TÜKRÉBEN

Az újkori Szatmár területét alapvetően három, éspedig az 1827. évi XXXIV., az 1836. évi XXIX. és az 1877. évi I. törvény rendelkezései formálták, illetve alakították ki. Az első értelmében Szalmad, Rohod, Encsencs, Őr, Lugos, Kismada és Gyüre községek, valamint Szennyes, Sige és Bánháza puszták ellenében Panyola, Szamosszeg, Kérsemjén és Opályi, addig Szabolcshoz tartozó községek kerültek át Szatmárhoz. A második nyomán az akkor mezővárosi jogállást élvező Tarpát csatolták át Bereg megyéhez, míg végül a harmadik értelmében az 1877-ben megszüntetett Kővár vidéke 43 faluját kapcsolták a megye korábbi területállományához.[1]

Az így kialakított terület – Szatmárnémeti határát is beleértve – 1890-ben 6491 km², vagyis kerek számban 1 127 876 katasztrális hold volt,[2] amelyen kilenc járásba osztva 303 kis- és nagyközség, továbbá Szatmárnémeti szabad királyi város, valamint Felsőbánya, Nagybánya és Nagykároly rendezett tanácsú városok helyezkedtek el.[3]

E városokban és községekben az 1891 elején végrehajtott népszámlálás adatai szerint 323 768 lélek élt, akik közül 198 429 volt magyar, 107 947 román, 13 883 német, míg a fennmaradó rész (3509) különféle (rutén, szlovák, horvát stb.) nemzeti kisebbségekhez tartozott.[4] A magyarság általában az Avasig és a Szinérváraljáig elterülő sík vidéket népesítette be, míg ezen túl, a hegyvidéken már a románság volt az úr. A Württembergből, Schwarzwald és Bleziwald vidékéről idetelepített németség (svábok) részint Nagykárolyban és a környékén elterülő falvakban (Fény, Csanálos, Vállaj, Kaplony, Kálmánd, Mezőpetri, Mezőterem, Nagymajtény), illetve távolabb, Szatmár felé, Erdőd és Béltek községekben élt, Nagykárolyt, Szaniszlót és Mérket nem számítva, élesen különítve el magát a megye többi nemzetiségeitől.[5] A legnagyobb felekezet a görög katolikusoké (138 505) volt, utánuk a reformátusok (105 965) és a római katolikusok (53 506) következtek, negyedik helyen a zsidó vallás (22 849) állott, akik mögött már csak mint törpe kisebbség jöttek számba a görögkeletiek (1932), az evangélikusok (971) és az egyéb vallásokhoz tartozók (41).[6]

Az Alföld északkeleti sarkán, illetve az erdélyi részek előhegyein elterülő megyében[7] a fő termelési ág az őstermelés volt. 1890-ben 188 419 fő, a lakosság 58,20 százaléka élt ebből.[8]

A megye 47 731 gazdasága 1895-ben összesen 875 100 kh holdat tartott birtokában. E nagy földből 458 313 kh holdat foglaltak el a szántók, 14 792 kh esett a kertekre, 129 005 a rétekre, 5451

[1] L. erre: 1740–1835. évi törvénycikkek 467. l., 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 68. l., 1877–1879. évi törvénycikkek Bp. 1896. 4. lapján levőket, valamint az 1876. évi 33. tc. vonatkozó rendelkezését (1875–1876. évi törvénycikkek Bp. 1896. 481. l.). Foglalkozik még ezzel *Reiszig Ede:* Az utolsó negyven év története. Szatmár vármegye. Szerk.: Borovszky Samu Bp. é. n. 540–41. l.

[2] A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. Bp. 1893. 45* l.

[3] A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája I. Bp. 1897. 484–98. l.

[4] A magyar korona országaiban az 1891. év elején . . . i. m. 34.*, 126.* l.

[5] *Géresi Kálmán:* Nagykároly és Szatmár vidéke. Az ecsedi láp. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország II. Bp. 1891. 355–6., 359–60., 365–66. l.

[6] A magyar korona országaiban az 1891. év elején . . . i. m. 102. l.

[7] *Nyilas István–Szellemy Geyza–Oblatek Béla:* A vármegye természeti viszonyai, bányászata és kohászata. Szatmár vármegye. Szerk.: *Borovszky Samu.* Bp. é. n. 1. l.

[8] A magyar korona országaiban az 1891. év elején . . . i. m. II. 36.* l.

a szőkőkre, 67 160 a legelőkre, 152 359 kh holdat borított erdő és 2778-at nádas, végül 45 212 kh volt nem termő terület.[9]

Mezei gazdálkodás elsősorban a megye csaknem kétharmadát kitevő, az Alföld természetes folytatásaként Adorján, Szinérváralja, Szamoslippó, Ivácskó, Réztelek, Szatmárhegy, Krasznabéltek vonaláig huzódó rónaságon, illetve a Szamos, a Lápos és a Túr mentén az erdős bércek alá is benyúló sík vidéken[10] folyt, melynek földjét Mátészalkáig és Nagykárolyig a Nyírségből ide is áthúzódó homoktalaj, Szatmárnémetitől délkeletre, illetve onnan északra és keletre Batiz és Sárközújlak felé, majd távolabb Szinérváraljén át Nagysomkútig mész- és márgatalaj alkotta.[11] A megye Kánaánja a Tisza és a Szamos között elterülő síkság volt, melynek könnyen művelhető földjén minden gazdasági és ipari növény megtermett.

A gazdaságokban elsősorban szemtermelés folyt. A kalászos növények között első helyen a búza, a kapások közt a tengeri állott. A Tisza és a Szamos között fekvő lankás vidéken nagyarányú dohánytermelés virágzott. Az Ecsedi-láp lecsapolása után a lápi földeken jelentős, ipari célból történő kendertermelés kezdődött, és ugyanitt kezdte – nagyjából a kenderrel egy időben – megyei pályáját a mák és a napraforgó nagyobb arányú termelése is. Mindezt az állattenyésztésben majdnem nélkülözhetetlen takarmányrépa, továbbá az emberi táplálkozásban és az állatok etetésében egyaránt szerpet játszó burgonya termelése egészítette ki, melyet – főleg a nyíri részeken – a házi szükségleteken túl szeszgyártás céljából is nagy mennyiségben állítottak elő.[12]

A kedvező éghajlati viszonyok folytán úgyszólván mindenütt elterjedt volt a gyümölcstermelés. 1895-ben 1 318 863 szilva-, 225 351 alma-, 104 445 dió-, 94 720 körte-, 74 676 meggy-, 60 048 eper-, 59 088 őszibarack-, 29 825 cseresznye-, 18 684 kajszibarack-, 11 892 gesztenye- és 1955 mandulafát, vagyis összesen 1 999 547 gyümölcsfát számoltak össze a megyében.[13] A tisza- és szamosháti alma, a berzencei szilva és a belőle készített termékek híre-neve ekkor már nagy múltra tekinthetett vissza. A nagybányai hegyek déli oldalán szelídgesztenye- és mandulaerdők díszlettek. A megye, sőt az azon túl fekvő vidék piacait innen látták el gesztenyével. Szőlőművelés elsősorban a homoki részeken, illetve a szinérváraljai, apai, sárközi mészköves hegyekben dívott, ahol az érmellékihez hasonló minőségű pecsenyeborokat állítottak elő.

A konyhakertészet főleg a háztartási szükségletek kielégítésére szorítkozott. A folyók vidékén azonban már bolgárkertészek is dolgoztak, akik olcsó zöldséggel látták el a vidéket. A Szamos menti lankákon, a lecsapolást követően az Ecsedi-lápon nagyarányú télikáposzta-termelés folyt, amelyet elsősorban a kisgazdák űztek, bőven látva el káposztával Szatmárt és Nagykárolyt, illetve ezek vidékét.[14]

1895-ben a szántóföld 77,19%-a, vagyis 376 384 kh volt bevetve, és 111 211 kh (22,81%) volt ugar. A vetett területből 202 560 holdon, a vetésterület 53,82%-án termeltek gabonaneműeket, ebből 157 765 (41,92%) holdon állítottak elő kenyérnek való és 44 795 holdon (11,90%) egyéb gabonát. Kapás növenyek művelése 126 090 k. holdon, a vetésterület 33,50%-án folyt. A prímszerepet itt a szemes tengeri játszotta, és messze mögötte maradva foglalt el szerény második helyet a burgonya. Míg tengerit összesen 107 809 holdon, a vetésterület 28,64%-án állítottak elő, a burgonyának csak 2,90%-nyi terület jutott. A vetésterület fennmaradó részét, 370 holdat (0,10%) hüvelyesek, 9107 holdat (2,42%) kereskedelmi növények, 37 373 holdat (9,93%) mesterséges takarmányok és 882 holdat (0,23%) a zöldségfélék termelésére fordítottak.

Ugyanez évben az aratás alkalmával a főbb kenyérnek valókat tekintve, őszi búzából 622 054 q-t, tavaszi búzából 14 137 és őszi rozsból 201 292 q-t arattak, ami azt jelenti, hogy az őszi

[9] A magyar korona országainak mg. statisztikája III. Bp. 1900. 61–2. l.

[10] Vö. *Nyilas–Szellemi–Oblatek* i. m. és *Nyárády László:* Vízszabályozás és ármentesítés c. tanulmányának erre vonatkozó megállapításait. Szatmár vármegye. Szerk.: *Borovszky Samu.* Bp. é. n. 1., 278. l.

[11] *Domahidy Sándor:* Szatmár vármegye mezőgazdasága és állattenyésztése. Szatmár vármegye. Szerk.: *Borovszky Samu.* Bp. é. n. 296. l.

[12] Uo. 296–300. l.

[13] A magyar korona országainak mg. statisztikája I. Bp. 1897. 121.* l.

[14] *Domahidy* i. m. 300., 305. l.

búza holdankénti átlagtermése 5,28 q, a tavaszi búzáé 4,28, az őszi rozsé pedig 5,86 q volt, ami meglehetősen alacsonynak tetszik. Tengeriből 689 783 q volt az össztermés, s egy holdra 6,39 q átlagtermés jutott, ami szintén nem mondható magasnak.[14/a]

Szabad legeltetés, illetve istállózás alapján jelentősnek mondható állattenyésztés folyt. 1895-ben 141 608 szarvasmarha, 42 501 ló, 297 szamár, 24 öszvér, 7084 kecske, 154 297 sertés, 142 855 juh, 475 393 baromfi és 19 510 méhköpü jelentette a megye állatvagyonát.[15]

Szatmárnémetit nem számítva, a 24 317 gazdaságot számláló 1–5 holdas törpebirtok keretébe 32 230 szarvasmarha, 6792 ló, 68 szamár, 2338 kecske, 31 798 sertés, 3740 juh tartozott. Míg tehát egy-két tehén és disznó úgyszólván minden törpegazdaságban került, ló – statisztikai átlaggal számolva – már csak minden harmadik vagy negyedik törpegazdaságban volt. A valóságban ennél minden bizonnyal rosszabb volt az arány. A 20 691 kisbirtokon (5–100 holdig) 72 944 szarvasmarha, 27 529 ló, 45 szamár, 11 öszvér, 4596 kecske, 63 865 sertés, 29 852 juh jelentette az állományt. A 624 középbirtokon (100–1000 hold) 17 335 szarvasmarhát, 4540 lovat, 84 szamarat, 124 kecskét, 26 547 sertést, 49 451 juhot számláltak össze. A 85 ezer holdon felüli nagygazdaságban 16 212 szarvasmarha, 2666 ló, 92 szamár, 12 öszvér, 3 kecske, 28 487 sertés és 58 613 juh volt. Figyelemre méltó lehet, hogy az abszolút számokat tekintve, a szarvasmarha és a ló száma az 5–100 holdas kisgazdaságokban volt a legmagasabb, a juhé pedig a nagybirtokokon. Nem véletlen, hogy a kisgazdaságokban is fejték a legtöbb tejet a megyében. Míg a nagybirtokokon 1 684 140, a középbirtokokon pedig 1 645 390 liter volt az évi tejtermelés, addig a kisgazdaságokban 29 154 706 liter tejet adtak a tehenek és a bivalyok. Másfelől persze ezek az adatok arra látszanak utalni, hogy a nagy- és középbirtok gépekkel pótolta az állatok munkaerejét.

Az egy gazdaságra eső állatmennyiséget tekintve, egy törpegazdaságra 1,32 szarvasmarha, 0,29 ló, 1,30 sertés és 0,15 juh esett. A kisgazdaságoknál 3,52 szarvasmarha, 1,33 ló, 3,08 sertés és 1,44 juh volt az arány. Középbirtokokon ez a szám 27,78 szarvasmarhát, 7,28 lovat, 42,54 sertést, 79,25 juhot jelentett; a nagybirtok esetében pedig 190,73 szarvasmarhát, 31,36 lovat, 335,14 sertést, 689,56 juhot.

A törpebirtokokon 1,7 holdra esett 1 szarvasmarha és 5,57-re egy ló, a kisbirtokokon 5,03 holdra egy szarvasmarha és 13,33 holdra egy ló. A középbirtokokon 10,67 holdra jutott egy szarvasmarha és 40,76 holdra egy ló, míg a nagybirtokon 16,56 holdra egy szarvasmarha és 63,22 holdra egy ló. Tovább finomíthatnánk számításainkat, kiszámolva a szántókra, rétekre és legelőkre eső állatmennyiséget is. Ez azonban célunkhoz képest ezúttal nem feladatunk, mivel nem a gazdálkodásról, hanem a birtokosokról kívánunk szólni.[15/a]

A mezőgazdaságban elvégzendő munkákhoz – hogy csak a fontosabb gépeket és eszközöket említsük – 169 lokomobil, 197 járgány, 342 cséplőszekrény, 424 vetőgép, 2048 rosta, 304 triőr, 1081 szecskavágó, 23 168 eke, 17 291 borona, 676 henger és 24 209 igásszekér állt a gazdaságok rendelkezésére.[16]

Mindebből 9 lokomobil, 22 járgány, 29 cséplőszekrény, 1 vetőgép, 75 rosta, 8 triőr, 29 szecskavágó, 4249 eke, 3052 borona, 23 henger, 5492 szekér volt törpegazdaságokban található. A továbbiakról az alábbi táblázat tájékoztat.[16/a]

Gazdaságok	Lokomobil	Járgány	Cséplő-szekrény	Vetőgép	Rosta	Triőr	Szecska-vágó	Eke	Borona	Henger	Szekér
Kis gazd. (5–100 kh)	32	104	148	30	1467	66	723	13 479	11 348	144	14 166
Közép gazd. (100–1000 kh)	83	48	114	209	340	147	202	2 687	1 411	262	2 496
Nagy gazd. (1000–)	45	21	46	178	165	77	101	2 375	1 109	233	1 549

A megye erdőségei a keleti részeken, az Avas- és Gutin-hegység, valamint a Bükk Szatmárhoz tartozó vidékén terültek el.

1890-ben 57 621 fő, az össznépesség 17,80 százaléka élt bányászatból, iparból és kereskedelemből (illetve forgalomból).[17]

Az ipar legnevezetesebb ágát a Nagybányán és környékén űzött, sok évszázados múltra tekintő nemesfém-, illetve fémbányászat jelentette. „A fémbányászat – olvashatjuk egy századunk elején kelt munkában – az utolsó 40 év alatt 12 millió korona tiszta jövedelmet adott, s a kincstár és számos magán-bányatársulat jelenleg is áldásos nyereséggel míveli, termelvén évenként: 800 kg aranyat, 800 kg ezüstöt, 400 q rezet, 16 000 q ólmot, 800 q horganyt, 500 q antimont és 100 000 q vaskovandot."[18]

Az ipar döntően és elsősorban kisipar volt. Mindössze nyolc vállalat alkalmazott 20-nál több segédet. 1890-ben a megye legnagyobb ipari üzemében is csak 110-en dolgoztak. A 6008 vállalkozásnak több mint fele (3792) nem alkalmazott segédet, és 1277 dolgozott egy segéddel.[19]

Mint érdekességet említjük, hogy az Ecsedi-láp környékén a tárgyalt időszakban sajátos házi- és népipar virágzott. A kaplonyiak, börvelyiek és kálmándiak ezerszám fonták a nád- és gyékénykosarakat, a kismajtényiak pedig a szekérkasokat.

1487 önálló vállalkozás bonyolította a kereskedelmet, melynek munkáját 298 házaló kereskedő, illetve 100 ügynök és alkusz tevékenysége egészítette ki, illetve tette változatossá.[21]

A legnépesebb társadalmi osztály természetszerűen a parasztság volt, amelynek gerincét az 5–20 holdas kisbirtokosság adta. Ilyen birtok 1895-ben 15 247 volt a megyében. Ehhez alulról, a szegényparasztság kategóriájából a 13 755 1–5 holdas törpebirtok gazdája csatlakozott.[22] 1890-ben 11 138 őstermelésben alkalmazott, illetve 57 635 „közelebbi meghatározás nélküli", vagyis jobbára a mezőgazdaságban dolgozó napszámost írtak össze.[23] A különféle uraságoknál és egyéb cselédséget alkalmazó gazdaságokban 37 851 cseléd dolgozott.[24]

Az ipar és kereskedelem fejlettségi fokának megfelelően kis létszámú társadalmi csoport volt a munkásság, melynek tagjait az iparban és kereskedelemben alkalmazott 2307 segédben, 1875 tanoncban, 657 munkásban, 388 szolgában, valamint a bányászat, ipar és forgalom terén alkalmazott 691 napszámosban, illetve ezek hozzátartozóiban véljük elsősorban felismerni.[25]

A polgárság törzsét az iparos és kereskedő polgárság, a 6008 ipari és 1487 kereskedelmi vállalkozás tulajdonosa adta,[26] akikhez alulról különböző, a rendelkezésre álló felvétel alapján nehezen megfogható, sejthetően kispolgári szinten élő elemek csatlakoztak. Ugyanígy láthatatlan felvételünk szintjén a polgárság felső rétege is, minthogy a tőkéseket, háztulajdonosokat, valamint az ún. „magánzókat", akik anélkül voltak vagyonuk, tőkéjük dologtalan haszonélvezői, hogy bármely gazdasági tevékenységet űztek volna, a népszámlálás alkalmával a nyugdíjasokkal és más elemekkel a

---

[14/a] A magyar korona országainak mg. statisztikája II. Bp. 1897. 5,* 11,* 12,* 13,* 24,* 25,* 3., 10. l.

[15] A magyar korona országainak mg. statisztikája III. Bp. 1900. 61–2. l.

[15/a] Uo. 52,* 61. l.; IV. Bp. 1900. 138. l.

[16] Uo. III. 230–33. l.

[16/a] Uo. III. Bp. 1900. 230–231. l.

[17] A magyar korona országaiban az 1891. év elején . . . i. m. II. 36.* l.

[18] *Nyilas–Szellemi–Oblatek* i. m. 17. l.

[19] A magyar korona országaiban az 1891. év elején . . . II. 76–7. l.

[20] *Géresi* i. m. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország II. Bp. 1891. 362. l.

[21] A magyar korona országaiban az 1891. év elején . . . i. m. II. 550., 638–9., 643. l.

[22] A magyar korona országainak mg. statisztikája III. Bp. 1900. 61–2. l.

[23] A magyar korona országaiban az 1891. év elején . . . i. m. II. 46.* l.

[24] Uo. 62.,* 87.* l. – A cselédség számának megállapítása az őstermelésnél alkalmazott értelmiség számának levonása alapján.

[25] A magyar korona országaiban az 1891. év elején . . . i. m. II. 46.., 76–7., 550. l.

[26] Uo.

járadékból élők csoportjába vették fel, akik 1890-ben hozzátartozókkal együtt 4774-en voltak, s a lakosság 1,47 százalékát tették ki.[27]

Népszámlálásunk szerint 1890-ben 11 456 értelmiségi keresetből élő személy lakott a megyében.[28] Tekintve, hogy a községházi díjnoktól az országgyűlési képviselőig mindenkit ide soroltak, aki munkakörénél fogva, így vagy úgy szellemi foglalkozásúnak volt minősíthető, valódi, a szó mai értelmében vett értelmiségi kevés volt köztük. Igazi társadalmi helye szerint a többség a polgársághoz, illetve a földbirtokossághoz tartozott.

A csúcson az alábbiakban részletesen is tárgyalandó földbirtokosok, nagy- és középbirtokosok, illetve a tőkés mezőgazdaság térhódítása nyomán egyre nagyobb jelentőségre és szerepre emelkedő bérlők állottak.

A társadalom e természetesen strukturált felső rétegét 1895-ben a családtagokat és hozzátartozókat nem számítva, Szatmárban 12 jogi személy, 624 természetes személy, 37 tulajdonosi, 12 bérlői társulás, továbbá 6, a tulajdonközösség és a bérlői társulás sajátos összekapcsolása alapján létrejött csoport alkotta.

A 624 természetes személyből 574 volt férfi, 49 nő, az utóbbiak közül 17 özvegy. Egy személy neme olvasási nehézségek miatt nem állapítható meg. A 624 főből 26 volt arisztokrata. 13 gróf, 4 grófnő, 7 báró, 2 bárónő. Hárman viseltek egyetemi doktori címet. 610-en dolgoztak világi pályán, 12-en voltak egyházi szolgálatban. Egy személy foglalkozása ismeretlen, minthogy azt a címtár nem közli, egynél pedig így jelöli meg: „ev. ref. lelkész neje".

A világi pályán mozgók közül 337 volt földbirtokos, 4 országgyűlési képviselő, 1 főispán, 1 alispán, 1 királyi ítélő táblabíró, 1 kir. táblabíró, 1 ny. törvényszéki elnök, 2 törvényszéki bíró, 1. ny. alezredes, 1 szeszgyáros, 1 gyáros, 1 takarékpénztár igazgató, 2 magánzó, 1 árvaszéki ülnök, 2 főszolgabíró, 1 szolgabíró, 1 megyei tisztviselő, 1 várnagy, 9 ügyvéd, 5 körjegyző, 3 postamester, 1 gőzmalomtulajdonos, 1 terménykereskedő, 1 fakereskedő, 9 kereskedő, 1 szatócs, 1 vállalkozó, 2 erdész, 1 faiskolakezelő, 3 kocsmáros, 1 mészáros, 103 haszonbérlő, 108 földműves. Figyelemre méltó, hogy a felsoroltaknak csak valamivel több mint fele volt földbirtokos, és közel 20%-a földműves.

Az egyházi pályán működők közül 4 volt református lelkész, 1 görög kat. esperes-plebános, 7 görög kat. lelkész.

A 37 két vagy több személyből álló közös tulajdonosi társulás közül 23 állott földbirtokosokból, 11 földművesekből, 1 ügyvédekből, 1 kereskedőkből, egynek társadalmi jellege nem határozható meg.

A bérlői társulások közül 11-et irányítottak haszonbérlők, egyet pedig egy fakereskedő tartott kezében.

A tulajdonosi és bérlői társulás határán létrejött 6 egység közül három volt földbirtokosok, egy haszonbérlők, kettő földművesek kezén.

Végül pedig a 12 jogi személy egy (Magyar Királyi Kincstár) kivételével egyházi intézmények közül került ki.

Mindezek – az 1895. évi felvétel szerint – együttvéve 456 143 holdat birtokoltak. Ebből 193 443 volt a szántó, 2603 a kert, 51 513 a rét, 1184 a szőlő, 41 634 a legelő, 106 308 az erdő, 1982 a nádas és 32 298 kh a nem termő terület.[29] Az elvégzendő munkákhoz 111 lokomobil, 57 járgány, 156 cséplőszekrény, 345 vetőgép, 476 rosta, 4497 eke, 204 triőr, 290 szecskavágó, 2081 borona, 465 henger, 3629 igásszekér állott rendelkezésre.[30] 33 688 szarvasmarha, 7262 ló, 12 öszvér, 176 szamár, 108 642 juh, 55 935 sertés, 127 kecske, 62 559 baromfi és 2401 méhköpü jelentette az állatvagyont.[31] 5745 cseléd végezte a munkát,[32] egy cselédre tehát kerekszámban 33,7 kh szántóföld esett.

A fentiekben számba vett 691 gazda, illetve gazdaként szereplő gazdálkodási egység sorában a birtoklás jogcíme szerint 465 volt tulajdonos, 13 tulajdonos és haszonélvező, 95 tulajdonos és

[27] Uo. 17.,* 36.* l.
[28] Uo. 62.* l.
[29] A magyar korona országainak mg. statisztikája III. Bp., 1900. 61–2. l.
[30] A magyar korona országainak gazdacímtára. Bp. 1897. 388–402. l.
[31] L. a 29. jegyzetnél idézett helyet.
[32] A magyar korona országainak gazdacímtára. Bp. 1897. 388–402. l.

haszonbérlő, 2 tulajdonos, haszonélvező és haszonbérlő, 6 haszonélvező, 3 haszonélvező és haszonbérlő és 109 haszonbérlő.

A 465 tulajdonos közül 416 volt természetes személy, 12 jogi személy, 37 két vagy több személyből álló közös tulajdonosi csoport, illetve egység. A természetes személyek sorában 374 volt férfi, 41 nő (köztük 12 özvegy), egy személynek neme nyomdatechnikai hiba folytán nem állapítható meg. Az arisztokráciát 23 fő: 10 gróf, 2 grófnő, 2 grófné, 7 báró, 1 bárónő, 1 báróné képviselte. Egyetemi doktori címet egy személy viselt. Foglalkozás szerint 4 volt országgyűlési képviselő, 1 főispán, 1 alispán, 1 királyi ítélő táblabíró, 1 királyi táblabíró, 1 ny. törvényszéki elnök, 2 törvényszéki bíró, 1 ny. ezredes, 1 árvaszéki ülnök, 2 főszolgabíró, 1 szolgabíró, 2 magánzó, 1 takarékpénztári igazgató, 277 földbirtokos, 8 ügyvéd, 1 vállalkozó, 4 kereskedő, 1 fakereskedő, 1 megyei tisztviselő, 2 postamester, 1 várnagy, 3 körjegyző, 1 görög kat. lelkész, 1 kincstári erdész, 1 biztosítási becslő ügynök, 1 erdész, 91 földműves, 1 mészáros, 2 kocsmáros. Egy esetben foglalkozást a címtár nem közöl.

A tulajdonosok összesen 268 780 holdat bírtak, ebből 5664 kh volt a fentebb már jellemzett jogi személyek, 34 322 pedig a két vagy több személyből álló közös tulajdonosi egységek birtoka. A kezükön levő földből 110 716 kh volt szántó, 1667 kert, 32 565 rét, 713 szőlő, 23 350 legelő, 80 789 erdő, 929 nádas és 18 133 kh földadó alá nem eső terület. A gépi állomány és egyéb felszerelés 74 lokomobilból, 44 járgányból, 110 cséplőszekrényből, 226 vetőgépből, 318 rostából, 3054 ekéből, 140 triőrből, 211 szecskavágóból, 1425 boronából, 344 hengerből, 2388 igásszekérből állott. Ehhez 19 691 szarvasmarha, 4462 ló, 33 271 sertés és 51 830 juh csatlakozott állatvagyonként. Szolgálatukban 3816 cseléd állott.

A tulajdonosok élvonalát birtokában 179 219 k. holddal 42 nagybirtokos természetes, illetve jogi személy és közös birtokosi egység alkotta. Az ide tartozók a nagybányai minoritákat kivéve, akik csupán 1557 holdat birtokoltak, egytől-egyig világi birtokosok voltak. A természetes személyek közt 15 volt arisztokrata (9 gróf, 1 grófnő, 1 grófné, 3 báró). Foglalkozást tekintve, 3 országgyűlési képviselő, 1 főispán, 33 földbirtokos és a tisztaberki Szoboszlai Sándor személyében egy földműves, tehát paraszt, aki 1211 kh birtokot mondhatott magáénak. A megye legnagyobb birtokosa 21 811 holdas, Nagykárolyra és további három falura kiterjedő birtokkal Károlyi István gr. országgyűlési képviselő volt. Ezután három falu határában elhelyezkedő, 20 505 holdas birtokkal Károlyi Gyula gróf örökösei következtek. A harmadik helyen 19 017 holdas birtokkal Vécsey József báró, a negyeik helyen 6276 holdas birtokkal Zselénszky Róbert gróf országgyűlési képviselő állott. A Károlyiakat és Vécsey József bárót leszámítva, igazi mammutbirtokos nem volt a megyében. 2000 holdat meghaladó birtokkal csak 18-an rendelkeztek, a többség 1000 és 2000 hold között levő nagybirtokot mondhatott csak magáénak. Ez a vonás, különösen, ha a Dunántúl, pl. Somogy birtokviszonyaira gondolunk, eléggé szembeötlő.

Ezzel szemben igen erőteljes középbirtokos réteg élt a megyében. 423-an 124 293 holdat birtokoltak. A döntő többség e kategóriában is a világi birtok volt, amihez képest csak töredéket, csupán 3375 holdat jelentett az egyházi birtok. Jelentősebb birtokkal (826 kh) csupán a bikszádi görög kat. zárda rendelkezett. Ezután 719 holddal a szatmári Jézus Társaság és 510 holddal a szinérváraljai Római Katolikus Egyház következett.

A középbirtokosságot kezén 50 482 holddal, 63 500–1000 holdas birtokos jelentette. A természetes személyek sorában kettő volt arisztokrata (1 gróf, 1 báróné). Foglalkozást vizsgálva: 49 földbirtokos, 1 ny. ezredes, 1 takarékpénztári igazgató, 1 megyei tisztviselő, 1 fakereskedő, 1 földműves. 141 birtokos rendelkezett 200–500 holdas birtokkal, és 219 volt a 100–200 holdasok száma. Míg az előbbiek, tehát 200–500 holdasok összesen 46 614 holdat, addig a 100–200 holdasok 32 451 holdat vallhattak magukénak.

A természetes személyeket tekintve, a 200–500 holdasok közt négy arisztokratát találunk, akik közül 1 volt grófnő, 2 báró és 1 bárónő. Foglalkozási viszonyokat nézve, 1 országgyűlési képviselő, 1 alispán, 1 ny. törvényszéki elnök, 1 királyi ítélő táblabíró, 1 királyi táblabíró, 2 törvényszéki bíró, 1 főszolgabíró, 1 szolgabíró, 95 földbirtokos, 1 vállalkozó, 3 ügyvéd, 2 kereskedő, 1 körjegyző, 1 postamester, 1 kincstári erdész, 1 erdész és 15 földműves.

[33] Uo.

A 100–200 holdasok sorában – ugyancsak a természetes személyeket vizsgálva – két arisztokratát, két bárót találunk. Foglalkozást tekintve 1 volt árvaszéki ülnök, 1 főszolgabíró, 100 földbirtokos, 5 ügyvéd, 1 görög kat. lelkész, 1 postamester, 1 várnagy, 2 körjegyző, 2 magánzó, 1 biztosítási becslő ügynök, 2 kocsmáros, 1 mészáros, 2 kereskedő, 74 földműves.[33]

A szatmári viszonyok egyik jellegzetessége, hogy nem volt a megyében birtokosok kategória, amelyben földműves, azaz paraszt ne lett volna. Az ezerholdasok közt egy, az 500–1000 holdasok között egy, a 200–500 holdasok közt 15, a 100–200 holdasok közt 74, összesen tehát 91, ami önmagában is világosan tanúskodik róla, hogy a megye parasztságának volt egy, ha mégoly vékony rétege is, amely vagyonban, gazdaságban az urakkal is felvette a versenyt, s egyes egyedekben a vagyon és a gazdaság síkján az arisztokrácia egyik-másik tagját is lefőzte. „Nincs az az úr a világon, akivel egy jó zsírosparaszt cserélne" – járta a szatmári módos parasztok közt a mondás a legújabb időkig.

A birtoklás jogcíme alapján meghatározott csoportosítást követve, az általunk vizsgált réteg következő eleme, a tulajdonosok és haszonélvezők kicsiny, mindössze 13 birtokost magába foglaló csoportja volt. Ide 11 természetes személy (8 férfi, 3 nő, az utóbbiak közt két özvegy) és két társulás tartozott, melyek közül egyiknek egy földbirtokos, másiknak egy tanító állott az élén. A természetes személyek sorába 5 földbirtokos, 2 református lelkész, 2 görög kat. pap, egy ref. lelkipásztor felesége és egy földműves tartozott. Összesen 3098 holdat birtokoltak, illetve használtak. Általában a középbirtokosság alsó kategóriáihoz tartoztak, az általuk használt birtok csak a javadalomként vagy haszonélvezetre kapott földekkel együtt érte el a címtárban feltüntetett birtoknagyságot. Egy részük esetében a saját birtok, miként azt sejteni lehet, a 100 holdat sem érte el.

95 birtokos volt, aki saját földje mellett haszonbérbe vett birtokot is használt. Ezek között 89 volt természetes személy, 6 pedig társulás. Ami a természetes személyeket illeti, 86 volt férfi, 3 nő (köztük 2 özvegy). Az arisztokráciát Teleki László Gyula gróf személyében egy fő képviselte. Foglalkozás szerinti megosztásban 52 volt földbirtokos, 17 haszonélvező, 1 ügyvéd, 1 körjegyző, 1 görög kat. lelkész, 1 postamester, 1 gőzmalomtulajdonos, 2 kereskedő, 1 szatócs, 12 földműves. A társulások közül hármat vezetett földbirtokos, egyet haszonbérlő, kettőt földműves foglalkozású egyén. Mindezek összesen 46 926 holdat használtak, illetve tartottak birtokukban. Ebből 42 628 kh volt a természetes személyek és 4298 a társulások kezén. A művelési ágak szerinti megoszlást vizsgálva, 26 129 kh esett a szántókra, 291 a kertekre, 6274 a rétekre, 51 a szőlőkre, 3540 a legelőkre, 7207 a rétekre, 111 a nádasokra, végül 3074 kh volt a nem termő terület. 18 lokomobil, 6 járgány, 24 cséplőszekrény, 36 vetőgép, 76 rosta, 547 eke, 27 triőr, 34 szecskavágó, 276 borona, 51 henger, 453 igásszekér jelentette felszerelésüket. 3975 szarvasmarha, 905 ló, 6428 sertés, 15 569 juh volt az állatvagyonuk. Birtokaikon 748 cseléd dolgozott. A birtoknagyságot tekintve, 11-en használtak 1000 holdon felüli, 15-en 500–1000 hold közötti, 42-en 200 és 500 hold közötti és 33-an 100–200 holdas birtokot. Az ezerholdasok kezén 19 354 kh volt. Az 500–1000 holdasok 10 195 holdat, a 200–500 holdasok 13 269 holdat, a 100–200 holdasok 4108 holdat birtokoltak, illetve tarottak használatukban.

Olyan, aki egy személyben lett volna tulajdonos, haszonélvező és haszonélvező, mindössze két férfi volt a megyében, egy haszonbérlő és egy körjegyző, akik 2492 holdon gazdálkodtak.

Haszonélvezőként hat férfi került a címtárba. Ezek közül igazán jelentős egy volt, Károlyi Lajos gróf, 48 041 kh hasznát élvezte. Ezzel, bár mint haszonélvező, a legnagyobb birtokos volt a megyében. A továbbiak görög katolikus, illetve református lelkészek voltak, akik egyházi javadalomként bírták, illetve használták birtokaikat. A haszonélvezők által használt birtok területe így 48 973 holdat tett ki.

A címtár tanúsága szerint három további haszonélvező volt, aki haszonélvezeti birtoka mellett bérletet is tartott fenn. Közülük egy ref. lelkész, egy haszonbérlő, egy faiskola-kezelő volt, összesen 950 holdat használtak.

Az általunk vizsgált társadalmi-birtokosi kategória utolsó, egyben igen jelentős csoportját a haszonbérlők alkották. 100 holdas, illetve azt meghaladó birtoktesten 97 természetes személy és 12 bérlői társulás tartott fenn hasonbérletet. A 97 természetes személy sorában 95 volt férfi, 2 nő, akik közül az egyik özvegyasszony volt. Az arisztokráciát Teleki Bertalan gróf személyében egy fő képviselte, ketten viseltek egyetemi doktori címet. Főfoglalkozás szerint 2 volt földbirtokos, 1 gyáros, 1 szeszgyáros, 84 haszonbérlő, 3 kereskedő, 1 terménykereskedő, 1 kocsmáros, 4 földműves. A bérlői társulások közül 11 állott haszonbérlők, 1 pedig egy fakereskedő vezetése alatt. Míg a természetes személyek 59 078, addig a társulások 13 858 kat. holdat tartottak használatukban, a haszonbérletben

levő földek tehát összesen 73 124 holdat tettek ki. Ezekből a földekből 36 584 kh volt szántó, 358 kert, 8 943 rét, 17 szőlő, 11 518 legelő, 6950 erdő, 799 nádas és 7847 kh a földadó alá nem eső terület. A gépállományt 19 lokomobil, 7 járgány, 22 cséplőszekrény, 83 vetőgép, 82 rosta, 37 triőr, 986 eke, 45 szecskavágó, 380 borona, 70 henger, 788 igásszekér képviselte, amihez állatvagyonként. 6762 szarvasmarha, 1180 ló, 10 897 sertés és 24 291 juh csatlakozott. A bérlők szolgálatában 1181 cseléd dolgozott, egy cselédre az összterülettel számolva, 61,9 illetve csak a szántókat véve figyelembe, 30,9 kh esett.

A bérletek nagyságrendjét tekintve, 17 volt 1000 holdas, illetve 1000 holdon felüli, ezek területe összesen 40 189 kh volt. A megye legnagyobb bérlője a vállaji, 12 754 holdas bérletet fenntartó Mándi Géza földbirtokos volt, akit csak hatalmas szünet után követhetett 2883 holddal Stark és társa. 500 és 1000 hold közötti bérlet 19 volt, s ezek 14 367 holddal rendelkeztek. 200-tól 500 holdas bérlet 43 volt, melyeknek keretében 13 917 holdon folytattak gazdálkodást. A harminc 100–200 holdas bérlet birtokállományát pedig már csak 4651 kh jelentette. Az idézett adatokból külön kiemelés nélkül is világosan tűnik ki a nagybérletek túlsúlya.

Szemlénk végére érve, a legkézenfekvőbb következtetés mindenekelőtt az, hogy a 100 holdas és az afeletti birtokkategória a zsírosparasztoktól, kocsmárosoktól, falusi jegyzőktől, lelkészektől, a szó klasszikus értelmében vett földbirtokosokon keresztül fel az arisztokráciáig igen különböző és eltérő elemeket fogott össze. Azok körében tehát, akiket a maguk idejében alulról már úrként süvegeltek, s akikről ma mint uralkodó osztályról szoktunk beszélni, szociológiai szempontból nagyon is eltérő csoportok különíthetők el. Így felmerül a kérdés: vajon beszélhetünk-e, és ha igen, miféle értelemben, az uralkodó osztály egységéről? Hiszen a piramis csúcsán álló arisztokrata nagybirtokosokat egész világ választotta el a 100–200 holdas, sejthetően nemesi eredetű kisuraktól, ezeket pedig az ugyancsak módos, a kis- és középparasztok által már úrnak szólított zsírosparasztoktól, hogy tovább ne is folytassuk a sort. Erre, valamint a még felvethető kérdésekre, a vizsgált terület jobb megismerése alapján szeretnék majd választ adni. A másik közvetlenül levonható tanulság, hogy bár a nagybirtok súlya Szatmárban sem volt csekély, a jellegzetes kategória a középbirtok volt, s ennek megfelelően a földbirtokos jellegzetes típusát is a középbirtokos képviselte. Sajátossága végül a szatmári viszonyoknak, hogy nem volt a megyében birtokkategória, amelyben a paraszti elem képviselve ne lett volna, hiszen még az ezerholdasok közt is akadt egy földműves.

VÁRHIDY IMRE

ADATOK A BUDAPESTI KÖZPONTI TEJCSARNOK SZÖVETKEZET SZEREPÉRŐL A FŐVÁROS TEJELLÁTÁSÁBAN (1883–1916)

A Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet létesítésének oka és célja

Budapest tejellátásának mennyiségi és minőségi megjavítása, valamint a hamisítatlan tejtermékek forgalombahozatala már a múlt század végén gondokat okozott a napról napra sokasodó lakosú fővárosnak.

A székesfővárosról készült statisztika szerint Budapesten 1881-ben még csak 367 177 fő található, de 1894-re már 538 622 fő lakott a főváros területén.[1] Az ugrásszerűen megnövekedett lakosságot a főváros területén tartott szarvasmarha- és az ezen belüli tehénállomány már nem volt képes ellátni elegendő mennyiségű, jó minőségű tejjel. Ugyancsak a statisztika szerint a főváros területén 1881-ben tartott tehénállomány még 5833 darab volt, de 1894-ben már csak 5711 tehenet tartottak nyilván.[2]

Az ember- és állatlétszám változásaira tekintettel a tejszükséglet legnagyobb részét a századforduló végére csak a környező községekből, városokból – a vasúton vagy kocsin szállított – tejből fedezhette a főváros. A környékről érkezett, fővárosi értékesítésre termelt tej rossz minőségét az okozta, hogy több mint 50%-át vízzel keverve forgalmazták a házaló tejárusok vagy más néven milimárik. A vizezés bizonyítása nehéz volt, mivel ennek a hamisításnak a kimutatása vegyi vizsgálatot igényelt. Az árusított tej egy jelentékeny részénél állapíthatta meg a vevő – minden előzetes vizsgálat nélkül – azt, hogy a tej alkalmatlan a fogyasztásra. Elsősorban a tej szaga és színösszetétele jelezte ezt.

Az istállók elégtelen állapota és a tehenek rossz takarmányozása jelentős szerepet játszott abban, hogy a főváros lakói rossz minőségű tejet fogyasszanak. A főváros területén igen sok istállónak nem volt biztosítva a szellőztetése és a csatornázása, továbbá a gazdák a tehenészetükben pálinkamoslékkal is takarmányozták állataikat. Igen sok gazdaság istállójában a beteg teheneket nem különítették el az egészségesektől.

A tejhamisítás és a kedvezőtlen állattartási viszonyok hozzájárultak ahhoz, hogy a csecsemőhalandóság magas legyen a fővárosban. A gyermekhalandóság mértékét az alábbi táblázat mutatja:[3]

Megnevezés	1881	1891
Élveszületettek száma Budapesten (fő)	13 193	18 527
Budapest gyermekhalandósága a 0–5 évig terjedő korcsoportban (fő)	5 962	6 376

E táblázat szerint minden száz élve született gyermekből az ötéves kort csak alig több mint a gyerekek fele érhette meg ebben az időszakban. A magas gyermekhaladóság egyik okát 1883-ban dr. Kresz Géza orvos vizsgálta meg, aki megállapította, hogy száz anyatejjel táplált gyermek közül csak nyolc halt meg, ezzel szemben az anyatejben nem részesülő gyermekek halálozási arányszáma elérte a

[1] *Thirring Gusztáv:* Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. I. évfolyam. (1874–1894) 1894. 47. l.

[2] Uo. 148. l.

[3] Uo. 81. és 95. l.

harmincat.[4] Vizsgálatai kimutatták azt is, hogy a gyermekek 40–70%-a – a születésüktől ötéves korig – emésztési bajokban hal meg. A magas gyermekhalandóság okáról a következőket írta: „Hogyan történik ez idő szerint a fővárosnak tejjel való ellátása? Úgy, hogy a főváros határán belül, vagy azon kívül fekvő helyekről, a főváros minden utcáján át – tiszta és kevésbé tiszta kocsikon, vagy kézben nem tisztább fa, majd bádog kannákban behozzák a tejet és részint egyes üzletekben csak olykor bedugaszolt üvegekben, részint utcasarkokon lerakják s vagy egyenesen a kocsikról kimérik, vagy házakhoz hordják."[5]

A főváros tejellátásának javítására javaslatot tett a hazai tejtermelés és tejgazdaság egyik jelentős szakértője, Egán Ede is. A legilletékesebb ebben éppen Egán volt, mivel a földművelésügyi kormányzat vezetői 1883-ban őt nevezték ki a tejtermelés és tejellátás miniszteri megbízottjának.[6] Egán e megbízatásával egyidőben a tejtermelő gazdák tudomására hozta azt, hogy a tejkereskedelem (a tej összegyűjtése a gazdáktól, a feldolgozás és eladás) a gazdák szövetkezésével igen előnyösen megoldható. Egánnak e ténykedése után már nem lehetett tovább vitatkozni azon, hogy a fővárosban árusított tejnek a közös értékesítése mennyire mentesíti a szövetkező gazdákat az egyéni tejszállítás időt igénylő munkájától és az eladás kockázatától.

A magántermelők jövedelménél nagyobb haszonszerzésre tervezett szövetkezetnek a gazdák jövedelmét biztosító üzletmenetéről Egán így nyilatkozott: „A tejcsarnok nemcsak egy előlegesen meghatározott fix összeggel fizeti neki hetenkint a beszállított tej egy-egy literét, – hanem a negyedévenként történni szokott zárszámadás után kifizeti neki azon jövedelmi többletet is, amely az összes költség és a befektetési tőke kamatja és amortizátiója, valamint a tartalékalaphoz való járulék leszámítása után mint tiszta jövedelem megmarad."[7]

Ugyancsak Egán volt a hangadója annak is, hogy a főváros körül gazdálkodó tejtermelők a jobb tejminőség elérésében a tejfeldolgozás és a tejtermelés helyének távolságától függetlenül versenyezzenek egymással. Ilyen körülmények között elkezdődhetett azoknak az intézkedéseknek a sorozata, amelyek végül is a Központi Tejcsarnok Szövetkezet megalakulásához vezettek.

Intézkedések és javaslatok a Központi Tejcsarnok Szövekezet megalakulására

A fővárosban uralkodó rossz tejellátás foglalkoztatta a földművelési kormányzatot akkor, amikor a város tejellátásának javítására 1882 végére a kezdeményező lépéseket megtette. 1883-ból ismert a fővárosban készített alábbi tejvizsgálati eredmény, amelyet egy 1885-ben megjelent tanulmány így foglalt össze: „A Budapesten 1883. évben 132 tejpróbával, amelyek összesen 10 000 literre engedtek következtetni, szakegyének által megejtett vizsgálatok eredménye a következő volt: 58% vízzel kevert tej, 10% lefölözött és 7% szaga vagy íze miatt fogyasztásra alkalmatlan tej."[8]

Ezeket a vizsgálati adatokat kiegészítik az alábbi sorok is: „Fővárosunkat illetőleg, miután szaktekintélyeink abban megegyeztek, hogy a naponta tej gyanánt fogyasztott vízmennyiség legalább 7000 literre tehető, kiszámíttatott, hogy egy év alatt 300 ezer forintnál nagyobb összeggel károsul a lakosság a tejhamisítók fogásai által, kiknek eljárása annál vétkesebb, annál iszonyúbb, mert csúfos mesterségük a legfontosabb és leginkább nélkülözhetetlen élelmiszer ellen irányul és mert csecsemőink, gyermekeink életét veszélyezteti."[9]

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és a Földművelésügyi Minisztérium Tejgazdasági Felügyelősége az egészséges és tiszta tej fővárosi forgalmazását egy tejbegyűjtő intézmény létesítésével kívánta biztosítani. Ezért az OMGE a budapesti Józsefvárosban létesítendő Központi Tejcsarnok

[4] *Kresz Géza:* Miként lehetne Budapest fővárosát jó, egészséges és megbízható tejjel s gyerm[illegible] tejjel ellátni., Bp. 1883. 9. l.

[5] Uo. 4. l.

[6] Földművelés-, Ipar-, Kereskedelemügyi Minisztérium, 5831/1883. számon iktatott ügyirat. Országos Levéltár.

[7] *Egán Ede:* Értekezés a Budapesten szövetkezeti alapon létesítendő központi tejcsarnok tárgyában., Bp. 1883. 8–9. l.

[8] Központi tejcsarnok., Bp. 1885. 7. l.

[9] Uo. 7–8. l.

Szövetkezet tervét 1882. november 23-án tartott értekezletére elkészítette, és azt véleményezés céljából megküldte a Budapesti Orvosegyletnek. Az OMGE-nek a Budapesti Orvosegylethez intézett tejcsarnok-tervezetében a következő kérdések szerepeltek:

„I. A főváros tejjeli ellátása ez idő szerint megfelel-e a közegészség feltételeinek – vagy igényel-e javítást?

II. Igaz-e, hogy a tejjel élő embert a következő 3 irányból veszély fenyegeti:
a) hogy a tejjel együtt a tehénnek valamely betegsége átvitethetik a tejet fogyasztó emberre?
b) olynemű takarmányozás által, mely a tehén emésztését alterálni vagy pláne annak megbetegedését előidézni szokta, constatálható-e befolyás a fogyasztó ember és különösen a kisgyermekek emésztő szerveire s szóval egészségi állapotára?
c) Származnak-e a tejre kártékony tulajdonságok az által, hogy a tej kezelése valamely tisztátatlan módon vagy olyan emberek által történik, kik vagy valamely ragályos betegségben szenvednek, vagy oly betegekkel érintkezésbe jönnek – vagy végre az által, hogy a tej oly helyeken állott, hol a levegőből vehet fel valamely kártékony anyagot?

III. Ezen hármas veszély elkerülése végett érdekében áll-e a városi lakosságnak, hogy hatóságilag általánosan kötelező prophylacticus rendszabályok hozassanak?

IV. Áll-e az, hogy nagy városban jó tehéntej pótolhatatlan ott, hol kis gyermekeknél az első hónapokban az anya- vagy dajkatej helyettesítéséről van szó? és igaz-e, hogy az, mint a gyermekek főtápszere, az első években mással alig pótolható?
Vannak-e a szoptatósdajkák alkalmazásának oly árnyoldalai, melyek miatt a minden tekintetben megfelelő tehéntej hivatva volna nálunk is idővel a szoptatósdajkák alkalmazására korlátozólag hatni?

V. Nyújt-e az orsz. gazd. egyesület által tervezett központi tejcsarnok szervezete elegendő biztosságot arra, hogy az általa szolgáltatott tej tökéletesen tiszta, egészséges hamisítatlan és ezenkívül értékcsökkentő és ártalmas alkatrészektől mentes, tehát a csecsemő felnevelésére is par excellence alkalmas minőségben fogna nyújtatni a közönségnek?

VI. Ha igen –, fog-e az orvosegylet ezen közhasznú vállalat létrejöttének előmozdítására tényleg közreműködni?

VII. Ha arra az orvosegylet hajlandó volna, az esetben remélhető-e, hogy ezen közreműködés annyiban is sikeres lenne, hogy azon családok részéről, melyeket az orvosegylet tagjai látogatnak, a központi tejcsarnok létrejötte esetében s fennállásának kezdetén, tehát első hónapjaiban legalább próba tétessék a tejcsarnok tejével?"[10]

Válaszában a Budapesti Orvosegylet az alábbi követelmények megvalósítását szorgalmazta:

„1. A főváros tejszolgáltatása sürgős változtatást igényel, mert nem felel meg a követelményeknek.
2. Jelenlegi ismereteink mellett a betegségek a beteg állatról emberre is átvihetők.
3. Egyes takarmányok rontják a tejet (moslék, gyári hulladék).
4. Beteg ember által kezelt tej a fogyasztóra ártalmas.
5. Anyatej helyettesítésére legjobb a megbízható tehéntej."[11]

A tervezetben foglaltak alapján a Központi Tejcsarnok Szövetkezet a fővárosi tejkereskedelem javulását eredményezheti, megszüntetve ezzel a tejmizériát. Az OMGE javaslatát és a Budapesti Orvosegylet véleményét követően a Fővárosi Tanács is egyetértett a tejkereskedelemnek olyan módon történő megszervezésével, hogy az alakuló Központi Tejcsarnok Szövetkezet a fővárosban és a főváros környékén élő gazdákat vegye fel elsősorban tagjai közé. A földművelésügyi miniszter a szövetkezeti vállalkozás megindítására szakközegként a minisztériumban működő Tejgazdasági Felügyelőséget jelölte ki, de ezzel egyidőben az OMGE már fel is hívta a gazdák figyelmét a szövetkezésre. 1882. november 24-én az OMGE Szövetkezeti Szakosztálya ülésén elfogadták Egán Edének azt a javaslatát, hogy 1883. január 7-én délelőtt a közteleken tartsanak előértekezletet, amelyen lerakják a Központi Tejcsarnok Szövetkezet alapját. Egán e javaslatának megtétele után így nyilatkozott a létesülő

[10] *Egán* i. m. 85–6. l.
[11] Az orvosegylet a fővárosi tejcsarnokról. Pesti Hírlap, 1883. 42. sz. 18–9. l.

tejcsarnokról: „... nemcsak életrevalónak fog bizonyulni, hanem mint a tejgazdasági irány első szüleménye, messze kiható befolyással fog lenni hazai gazdasági viszonyaink fejlődésére."[12]

Egán Ede szövetkezeti tagtoborzásának jelentőségét felismerve számos gazda csatlakozott a Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezethez (BKTSZ).

A Központi Tejcsarnok Szövetkezet megkezdi működését

A BKTSZ-nek még a megalakulása előtt elkészített alapszabálytervezete kimondta, hogy az üzem csak attól feltételezetten kezdheti meg üzemelését, ha a szövetkező gazdák legalább 100 egységnyi üzletrészt jegyeznek a vállalkozási költségek fedezésére. Egy egység alapját 10 tehén képezte, és ezzel együtt – ugyancsak egységenkint – 200 forintot kellett egy-egy gazdának befizetnie a szövetkezet pénztárába.[13] Utazás Pestről Budapestre 1843–1907 c. könyvében Ágai Adolf említést tett arról, hogy a BKTSZ 1883-ban a budapesti VIII. kerületi Karpfenstein utcában (ma: Karácsony Sándor u.) kezdte el működését néhányszáz négyszögöl területen. A Karpfenstein utca 20-ban[14] folytatott vállalkozásnak főleg a pesti vasúthálózat közelsége és a Józsefvárosban tartott sok tehén teremtette meg a kedvező körülményeket. A BKTSZ-nek 1883. szeptember 20-ra – az üzem beindulásának első napjára – 121 üzletrészt lekötő 41 tagja volt. Az év hátralevő napjainak átlagában 6533 liter tej érkezett a Karpfenstein utcai üzembe a helyi és a környékbeli, főleg középbirtokos gazdaságokból. A tejüzemet 1887-re egy korszerűen felépített üzem váltotta fel, amely 1887. január 19-től az erzsébetvárosi Rottenbiller utca 31-ben kezdte el működését.[15]

A tejcsarnok már beindulását követően nagyarányú sikert aratott külföldön. Például Fleischmann tanár, Németország legelső tejgazdasági szakértője így nyilatkozott a mintaszerű tejüzemről: „Városi tejcsarnokok szervezetében önök túlhaladnak bennünket németeket. Valószínűleg még jó sokáig fog tartani, míg mi odajutunk, hová önök Budapesten már elérkeztek."[16] A BKTSZ méltó volt erre az elismerésre, mert az alapszabályában foglaltakat a már üzemelő tejcsarnok kifogástalanul megszervezett üzemi munkájával bebizonyította.

Milyen új mozzanatokat tartalmazott a BKTSZ üzletmenete azzal, hogy a gazdák a tejfeldolgozásban és a tej forgalmazására szövetségre léptek? Először a szövetkezet megszervezte azt, hogy minden szövetkezeti tag frissen fejt tejét az üzem megbízottja már a tag istállójában ellenőrizhesse. Másodszor megvalósította azt, hogy a tagoktól a csarnokba érkezett tejet az átvételnél ismételten szigorú vizsgálatnak vessék alá még a feldolgozást megelőzően. Harmadszor a tej feldolgozása a legkorszerűbb eljárások igénybevételével történjék. Negyedszer pedig a már feldolgozott tejet vagy tejterméket a tejcsarnok a tejtermékszállító kocsijain küldje a főváros üzleteibe vagy közvetlenül a fogyasztó lakhelyére.

A Központi Tejcsarnok Szövetkezet tagjainak istálló-ellenőrzése és a tej felszállítása a fővárosba

A BKTSZ egyik legfontosabb intézkedése a tej minőségének javítása céljából az volt, hogy a tej ellenőrzését már a szövetkezeti tag istállójában elrendelte. Az új tejüzem a szövetkezeti gazdák tehenészeteiben magas színvonalú higiéniát követelt, és magasabb követelményeket támasztott az állatok egészségvédelme érdekében. A tejcsarnok megkövetelte a szövetkezeti gazdáktól a tejesedények tisztaságát, a beteg állatok elkülönítését, valamint az istállók rendbentartását. Mindezeket a rendelkezéseket a szövetkezet alapszabályzatának 55–56. §-a írta elő.[17] Ugyancsak az előbbi szabályzatnak megfelelően végezték az állatok takarmányozását is. A tagoknak a frissen fejt tejet olyan hőmérsékletűre kellett lehűteni, hogy az a szállítás ideje alatt ne emelkedhessen 18°C fölé. A szövetkezetnek erre az intézkedésére a tej további kezelése miatt volt szüksége.

A BKTSZ a tagok teheneit és tejét, a tehénistállókat, valamint a tehénistállókban folytatott mindennemű tevékenységét „utazó" felügyelőivel ellenőriztette, akik állatorvosi képesítéssel rendelkeztek. E felügyelőknek joguk volt arra, hogy az alapszabályzatot megszegő gazdákat – a javaslatuk alapján – pénzbüntetésre vagy szövetkezeti tagságuk elvesztésére ítélje a szövetkezet vezető testülete.

[12] *Egán* 91. l.

[13] Uo. 54. l.

[14] Budapesti czím- és lakjegyzék. Bp. 1885–86. 70. l.

[15] A budapesti központi tejcsarnok-szövetkezet. Gazdasági Lapok, 1887. 4. sz. 39–40. l.

[16] *Egán Ede:* A tej a fővárosban. Bp., 1890. 12. l.

[17] Központi tejcsarnok. Bp., 1885. 16. l.

A BKTSZ szigorú intézkedéseinek megalapozottságára vallott a szövetkezet első üzemét ismertető egyik vizsgálati jelentés is, amelyből kitűnik a következetesen alkalmazott szabályok helyessége: „Szövetkezetünk egy évi időtartama alatt 148 esetben egészben 12 312 liter tej minősége kifogásoltatott az átvételnél, s ennek folytán másodrendűnek nyilváníttatott és a forgalomból kivétetett."[18] A vizsgálatból arra lehetett következtetni, hogy a jó és rossz minőségű tej keveredésének megakadályozásában jelentős szerepe volt a BKTSZ által alkalmazott „utazó" felügyelőknek, akik különösen az új üzem beindulását követő első hónapokban végeztek igen eredményes munkát. Pótolhatatlan szerepüket ezek a sorok is alátámasztják: „Hogy mennyire szükséges s elvitázhatatlan fontosságú az utazó felügyelő alkalmazása, kitűnik abból, hogy a szövetkezet működésének első idejében az összes beérkezett tejnek 1/4 részét majdnem 3 héten keresztül nem lehetett forgalomba bocsájtani, mert a tagok nagy része nem foglalkozván előbb tejterméssel, az általuk beküldött tej jelentékeny része nem volt fogyasztásra alkalmas."[19]

Mivel magyarázható a szövetkezeti tejtermelés kezdeti nehézsége? Elsősorban azzal, hogy a gazdálkodók szövetkezése magasabb termelési követelményeket támasztott a tagokkal szemben. A korszerűbb tejgazdasági ismeretek megszerzése céljából Egán Ede javaslatot tett a minisztériumnak tejgazdasági tanfolyamok megszervezésére.[20] A tanfolyamok megszervezéséről és működéséről a levéltári kutatások során nem került elő adat.

A szövetkezeti tagok gazdaságaiból a vasútra feladott tej Esztergom, Hatvan, Cegléd, Kiskőrös, Simontornya és Székesfehérvár fő vasútvonalain jutott el a fővárosi pályaudvarokra.[21] Egán Ede országos tejgazdasági felügyelő, a tejellátás miniszteri megbízottja Budapest környékének tejszállító hálózatáról egy táblázatot készített. Ebben a táblázatban Egán a négy városnak a fővárost összekötő vasútvonalaira meghatározta a tej szállítási idejét egészen a fejéstől a tejnek a tejcsarnokba érkezéséig. Az igen részletes táblázatában Egán így foglalta össze ezeket az adatokat:[22]

A fejés ideje	A feladás ideje	Feladási állomás neve	Érkezés a budapesti állomáson	Érkezés a tej-csarnokba	A fejés és megérkezés közötti időkülönbség órákban
4-kor reggel	6,38-kor reggel	Czegléd	8,13-kor d.e.	9,0-kor d.e.	5 óra
3-kor d.u.	6,31-kor d.u.		8,40-kor este	10,0-kor este	7 óra
4-kor reggel	6,44-kor reggel	Hatvan	8,50-kor d.e.	10,0-kor d.e.	6 óra
12-kor dél	5,56-kor d.u.		8,00-kor este	9,0-kor este	9 óra
4-kor reggel	8,32-kor d.e.	Esztergom	11,51-kor d.e.	1,0-kor d.u.	9 óra
12-kor dél	3,30-kor d.u.		5,57-kor d.u.	7,0-kor este	7 óra
4-kor reggel	5,37-kor reggel	Székesfehérvár	8,13-kor d.e.	9,0-kor d.e.	5 óra
2-kor d.u.	6,50-kor d.u.		8,47-kor d.u.	10,0-kor este	8 óra

[18] Uo. 19. l.
[19] Uo. 19. l.
[20] Földművelés-, Ipar-, Kereskedelemügyi Minisztérium 45061/1884. sz. ügyirat. OL.
[21] *Egán:* Értekezés . . . i. m. 38. l.
[22] Uo. 39. l.

A tej vasúti szállításánál igen lényeges volt az, hogy a MÁV milyen díjtételeket számít fel. 1884-ben, a BKTSZ üzemelésének második évében Egán a Földművelésügyi Minisztérium segítségét kérte azért, hogy a nagyobb uradalmakból szállított tejre a MÁV adjon szállítási díjtétel-kedvezményt.[23] Egy évvel később, 1885-ben a BKTSZ és a Fővárosi Tanács ismételten kérték a minisztériumot, hogy járjon el a MÁV-nál a vasúti szállítási díjak mérséklése ügyében.[24] A minisztériumnak ez a megkeresése sajnos nem járt eredménnyel. A MÁV-nak a szállítási díjtételeinél alkalmazott egyik ilyen igazságtalan eljárását Ágai Adolf így foglalta össze könyvében: „A Budapesti Tejcsarnok az edényeknek a MÁV-on való visszaszállításáért naponként 600 forintot fizet. Az üres pálinkáshordók visszaszállítását azonban ingyen teljesíti az állam."[25] A MÁV-nak a tej szállítási díjtételeinél alkalmazott igazságtalan eljárása megalapozatlan és érthetetlen volt ebben az időben.

A tej minősítése és feldolgozása a Központi Tejcsarnok Szövetkezetben

A BKTSZ-be a tagoktól akár közvetlenül, akár vasútállomásról beérkezett tejen először mennyiségi, majd minőségi vizsgálatot végeztek el. A minőségi vizsgálatot a csarnok főtejkezelője végezte el, míg a mennyiségi vizsgálatot ugyancsak ő az egyik hivatalnok jelenlétében. A mennyiségi vizsgálatot mindig megelőzte a minőségi vizsgálat. A főtejkezelő minden beérkezett tejszállító edényt sorba állíttatott, és egyenként megvizsgálta azok ízét, színét, hőmérsékletét és sűrűségét. A vizsgálatok eredményét követően a tejet három csoportba sorolták:

1. A hibátlan minőségű tejet nagy tárolómedencébe öntötték.
2. A kifogásolható minőségű tejet „szabályellenes tej"-nek nyilvánították, még ha az vaj- és sajtgyártásra alkalmas volt is. Az ilyen minőségű tejért 3 krajcárt térítettek meg a szövetkezeti tagoknak az elszámoláskor.
3. A mellékterméknek sem használható tejet „hasznavehetetlen"-sége miatt vagy a savóhoz keverték, vagy a kanálisba öntötték.

Ezeken a vizsgálatokon és minősítéseken kívül előfordulhatott olyan eset is, hogy a tej minősítésénél az üzletvezető igazgató egyik vagy másik tag tejszállítmányát hamisnak vélte. Ekkor a hamisítás kimutatására az intézet vegyészét kérték meg. Ha a sűrűségvizsgálatok alkalmával a mérő az 1,029 és 1,034 számokon kívül esett, az egész tejmennyiséget minden további vizsgálat mellőzésével hamisnak ítélték.

A tejcsarnokban a beszállított tejet zsírtartalom szerint is megvizsgálták. A 2,8%-nál kevesebb zsírtartalmú tejszállítmányokat hamisnak nyilvánította a tejcsarnok vegyésze. A harmadik vizsgálat a górcsövi vizsgálat volt, amelynél ha a tej szárazanyagtartalma 11%-nál kevesebbet mutatott, akkor ebből az eredményből arra következtettek, hogy a tejet meghamisították.

A tej minőségéért a tagok egyénileg feleltek, s ilyen esetekben 25–50 forintig terjedő büntetést kellett fizetniük. Súlyosabb vétség alkalmával a szövetkezet vezetősége az alapszabályzatnak 62. §-a 4. pontja alapján ítélkezett.[26] A tejhamisítás ebbe a szabálypontba ütköző vétségének elkövetőjét az összes követelésének elvesztése mellett kizárták a szövetkezetből.

A BKTSZ eljárása páratlan volt abban is, hogy a tagoktól átvett tej ellenértékének kifizetésénél figyelembe vették a tej zsírszázalékát. Ez a fizetési mód arra ösztönözte a tagokat, hogy a tej zsírszázalékának emelése érdekében egymással versenyezzenek olyan módon, hogy a teheneiknek minél jobb minőségű takarmányokat adjanak.

A havonként vett minták közül kettő a reggeli, kettő pedig az este fejt tejből származott. A Központi Tejcsarnok által bevezetett zsírszázalék szerinti fizetésnek alapjául vett zsírszázalék-eredményeket egy 1756 vizsgálaton alapuló táblázat így foglalta össze:[27]

[23] Földművelés-, Ipar-, Kereskedelemügyi Minisztérium 53305/1884. sz. ügyirat. OL.

[24] Földművelés-, Ipar-, Kereskedelemügyi Minisztérium 51460/1885. és 66996/1885. sz. ügyiratok. OL.

[25] *Ágai Adolf:* Utazás Pestről-Budapestre 1843–1907. Bp. 1908. 274. l.

[26] Központi tejcsarnok. Bp. 1885. 21. l.

[27] Uo. 24. l.

„1884. évi	január hó 16-tól	február hó 15-ig	3,834%
1884. évi	febr. hó 16-tól	márcz. hó 15-ig	3,965%
1884. évi	márcz. hó 16-tól	április hó 15-ig	4,065%
1884. évi	április hó 16-tól	május hó 15-ig	3,926%
1884. évi	május hó 16-tól	június hó 15-ig	3,920%
1884. évi	június hó 16-tól	július hó 15-ig	3,846%
1884. évi	július hó 16-tól	aug. hó 15-ig	3,845%
1884. évi	aug. hó 16-tól	szept. hó 15-ig	3,927%
1884. évi	szept. hó 16-tól	október hó 15-ig	3,919%
1884. évi	okt. hó 16-tól	nov. hó 15-ig	3,901%
tehát 11 hónapos átlagban			3,915%"

A BKTSZ tejzsírszázalék-adatai olyan kimagaslóak voltak, hogy az összehasonlítás alkalmával a bécsi és londoni tejszövetkezetek eredményeit meghaldták. A két város két tejszövetkezetének tejzsírszázalék-adatai: a „Bécsi Tejszövetkezet" tejzsírszázaléka 1883. év átlagában 3,65%, a londoni Aylesbury Dairy Farmers Association szövetkezeté pedig 3,50% volt.[28] A BKTSZ forgalmazott tejének jó minőségét fokozta, hogy a tejet jéghűtő szekrényben 2–4°C-ra hűtötték a szállítás kezdetéig. Minden liter tej legalább 1000, de többnyire 2–4000 liternyi mennyiséggel keveredett össze a feldolgozás végeztével.

1887. januárjában 12 200 liter volt az üzembe érkezett napi tej mennyisége.[29] A századforduló első éveire már több mint 10 millió, napi 35–40 000 liter tej fogadására biztosítottak helyet a tejcsarnok egyre korszerűbben kialakított Rottenbiller utcai telepén.[30]

A tejcsarnokban kezelt tej egy részéből a gyerekeknek és a beteg embereknek a táplálására alkalmas tejet készítettek. Ez a tejféleség mint „Székely-féle gyermektej" került az üzletekbe. Ennek az eljárásnak a segítségével olyan tejet állítottak elő, amelynek a kémiai összetétele már majdnem azonos volt az anyatej kémiai összetételével. A tejcsarnokban a „Székely-féle gyermektej" előállításával külön osztály foglalkozott. A gyermektej előállítása úgy történt, hogy a 60°C-ra előmelegített tehéntejből a kazeint 30 atmoszféra nyomású szénsavval kicsapatták. Ezután a kazeinnek szivacsszerű tömegétől a savót elkülönítették úgy, hogy a visszamaradt savóhoz cukrot kevertek, majd ehhez 1 : 2 arányban 10%-os zsírtartalmú tejszínt adagoltak. A Székely-féle gyerektejet a tejcsarnok gyerektej osztályán 1–2 deciliteres üvegekbe légmentesen leplombálták, és a fogyasztókhoz történő szállításáig jegelték.

Az anyatejnek a Székely-féle gyerektejjel való hasonlóságát – a víztartalom kivételével, amely mindhárom tejféleségnél nagyjából azonos – az alábbi táblázat mutatja:[31]

A tej alkotórészeinek megnevezése	Tehéntej	Székely-féle gyerektej	Anyatej
Zsír	3,50	3,37	3,80
Kazein és albumin	3,30	1,86	1,70
Tejcukor	4,50	6,16	6,00
Szuszpendált és oldott sók	0,70	0,63	0,20

A Székely-féle gyerektejnek feldolgozott tehéntejet gróf Károlyi Lászlónak a fővároshoz közel eső gyáli uradalmából úgy szállították a Rottenbiller utcai tejüzembe, hogy a reggel fejt tejet 8 óráig már fel is dolgozták az üzemben. 1902-ben a tejcsarnok naponta 1500–1800 – egyenként 200 gr-os – üveg Székely-féle gyerektejet juttatott el a fővárosi tejárusítókhoz.[32]

[28] Uo. 24. l.

[29] A budapesti központi tejcsarnok-szövetkezet. Gazdasági Lapok, 1887. 4. sz. 39–40. l.

[30] Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet ismertetése. 1902. 5. l.

[31] A Pallas Nagy Lexikona. XVI. k. 11. l.; T. F.: A központi tejcsarnok. Orvosi Hetilap, 1902. 849. l.

[32] *T. F.*: A központi tejcsarnok. Orvosi Hetilap, 1902. 849. l.

A tejcsarnokban előállított vaj is nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy csökkenjen a közeli mezővárosokból és falvakból – a gazdaasszonyok által faedényekben köpült – a főváros vásárcsarnokaiba szállított vaj mennyisége. A BKTSZ-ben a vajat már modern gépek segítségével állították elő.

A vaj előállítása az üzemben a következő módon történt: „Egy haránt fekvő kádba akószám döntik bele a java tejet, aztán beleakasztják a szíjat, a kád megpördül, perczenként nyolczezerszer – s e fehér forgatagban, ebben a szelíd örvényben, nagyon rövid időn megterem a vaj, az édes vaj, melyet nyeles rostával halásznak ki az édes iróbul s egy tündöklő márványasztal forgólapján amolyan csapófákkal addig pofozzák, míg rengeteg gombóccá tömörül. Aztán szétlapítják, koczkába hasogatják, mintába csömöszölik az akkornap keltével, hogy friss voltához szó ne férjen. Aztán hűtik és hordják szanaszét."[33]

A BKTSZ korszerűbb vajelőállítása következtében csökkent a korábbi években még általánosan használt vajköpülés, amely maradandó élményt nyújtott a köpülőnek és az esemény résztvevőinek egyaránt. Ágai Adolf ezt így örökítette meg könyvében: „Hová lett a viruló Borcsa, aki az ő kerek, piros karjaival addig zaklatta abban a meredek faedénybe a tejfölt, amíg kivallatta belőle a vajat, az iróját meg titkon nekünk, torkos apróságnak engedte oda, aminek rendesen csikaró görcs lett a vége."[34]

A BKTSZ-ben a vajon kívül túrót, tejfölt, hab- és kávétejszínt is készítettek a fogyasztók részére.

A Központi Tejcsarnok Szövetkezet által forgalmazott tejféleségek árai és a bolthálózat

A BKTSZ által forgalmazott tej és tejtermékek árai igen különbözőek voltak. Az eladásra szánt tejet és tejtermékeket nemcsak árazták, hanem tréfásan rangsorolták is a korabeli leírások. A legolcsóbb volt a „teljes tej", a legdrágább pedig a „non plus ultra habtejszín". A tejcsarnok tejféleségeinek árait és ezek rangsorolását egy feljegyzés így örökítette meg: „A » teljes tej « (literje 28 fill.) – ez a nép; azután jő a gentry: a » kávé-tejszín « (literje 1 kor.); – jő a gróf: a » hab-tejszín « (literje 2 kor.); – a herczeg: » dupla-tejszín « (literje 3 kor.); – s végül a király: a » non plus ultra hab-tejszín « (literje 4 kor.)."[35] E rangsorolásnak valószínűleg az volt az alapja, hogy a BKTSZ tejét itta Ferenc József is. A királynak ezt a gesztusát a BKTSZ propagandacélból megjelentetett ismertetője így örökítette meg: „. . . Ő Felsége személyes fogyasztására szükséges tejet is a Központi Tejcsarnok szállítja, s így méltán mondható, hogy a királyi palotában és a bérházban, a gazdagnál és szegénynél egyaránt óvja és istápolja ez az egészséges tej mindnyájunk kincsét; az emberiség egészségét."[36]

A tejféleségeken kívül ismeretes a szövetkezeti vaj ára is, amelyet 2,40 koronától 3,20 koronáig mértek a vásárlóknak kilónként. Ugyanakkor a Székely-féle gyerektejet mindössze csak 10 fillérért árulták 0,2 literenként.

A tej és tejtermékek ára a századforulón nagyjából változatlan volt, de 1907 és 1915 között egyre jobban emelkedett. Ezért a Belügyminisztérium 1915. V. 6-án maximálta a tej árát. Ezt követően a vidéki gazdaságok inkább helyben adták el a tejet, s ezért a fővárosban tejhiány lépett fel. Ekkor a Közélelmezési Hivatal a Budapestre szállított tej árát a legmagasabb összegben állapította meg. A BKTSZ tevékenységének nagyarányú növekedésére jellemző volt az, hogy a tejcsarnoknak 1883-ban 20 000 fogyasztója volt, de ez a szám 1907-re már 300 000 főre növekedett.[37]

A BKTSZ kedvezményeket is biztosított a fogyasztóknak. A kedvezményes tejvásárlásnál a vevő 12 koronáért 50 liter üveg tejre szóló szelvényfüzetet vásárolhatott a Tejcsarnok Központjában. A jegyfüzet szelvényeit a vásárló nem a tejboltokban váltotta be, hanem a szövetkezet tejet és tejterméket szállító kocsisainál. A kocsisok kötelesek voltak az előfizetőktől a szelvényeket készpénz helyett elfogadni.

A tejcsarnoknak 1890-ben üzemelt 35 fióküzlete[38] 1902-re 65-re növekedett a főváros kerületeiben. A tej és tejtermékek szállítását 1902-ben 70 lovaskocsi bonyolította le a boltokhoz és a

[33] *Ágai* i. m. 272. l.
[34] Uo. 272. l.
[35] Uo. 270. l.
[36] Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet ismertetése. 1902. 11. l.
[37] *Ágai* i. m. 266. l.
[38] Központi tejcsarnok. Bp. 1890. 38–9. l.

vásárlók lakóhelyére.[39] A kocsik minden szállítás alkalmával a tejcsarnok udvarán sorakoztak fel. A lovaskocsikra csak kifogástalan porcellándugóval és ólomplombával elzárt tejszállító edényeket lehetett felrakni. A tejcsarnok külön felhívást intézett a háziasszonyokhoz azért, hogy a maguk vagy megbízottjuk által átvett tejesedények ólomzárát minden alkalommal ellenőrizzék. Ez a felhívás egyaránt vonatkozott a tejeskocsiról az utcán árusított vagy a boltokban árusított tej és tejféleségek tárolóedényeire. A BKTSZ tejesüvegein védjegy is látható.

A tejet és tejtermékeket árusító boltokban a vásárló a tejcsarnok tulajdonát képező tejes és tejtermékes üvegeket csak úgy kaphatta meg, ha a szövetkezet tulajdonát képező üvegért az üvegbetétet kifizette. A fizetéskor a vásárló az üveg értékét feltüntető és többnyire a bolt számát is tartalmazó bárcát kapott kézhez. Az üveg díjának visszatérítése – a cserét kivéve – a bárca és az üres üveg leadását követően történt a boltokban.

A Központi Tejcsarnok Szövetkezet visszaélései és a szövetkezet felszámolása

A BKTSZ-t, amely működésével vitathatatlan érdemeket szerzett a századfordulón a főváros tejellátásában, nemcsak elismerésekkel illették, hanem jogtalan előnyök szerzéséért el is marasztalták. A korabeli újságok közül a Budai Hírlap 1903. május 24-,[40] június 7-[41] és 14-i,[42] a Népszava pedig 1909. december 1-i,[43] december 3-i[44] számában felemelte szavát a Szövetkezet kifogásolható magatartása ellen.

A Budai Hírlap arról írt, hogy a Központi Tejcsarnok által forgalomba hozott tej a feltüntettnél kisebb űrtartalmú üvegekbe került. A bírálat lényege az volt, hogy a 0,5 literes üvegek 3/4 dl-rel kisebb űrtartalmúak voltak. A BKTSZ beismerte, hogy hibát követett el, és olyan magyarázatot adott a történtekről, hogy csak néhány ezer hibás üvegről van szó. A szövetkezet ezer literenként 150 l „ingyen" tejhez jutott.

A Népszava szóvátette, hogy a Központi Tejcsarnok a kiskereskedők részére egyoldalú kötelezettségeket írt elő. A szabályzat szerint ugyanis a kiskereskedő köteles volt a megállapított tej mennyiségét naponta átvenni, és minden liter át nem vett tej után 4 fillér kártérítést fizetni, ezzel szemben a tejcsarnok a megállapított tejmennyiségnél kevesebb tejet is szállíthatott. Az ilyen módszerekkel a szegények között szétosztott néhányszáz liter ingyen tej megtérült, – ahogy a korabeli lapok írták – a „Központi Tejcsarnok uzsoráskodásával".

Az első világháború kitörését követően egyre nagyobb lett a tej és tejtermékek iránti kereslet, ezzel szemben a kínálat erősen megfogyatkozott. Ezért a kormányzati szervek úgy döntöttek, hogy a jövőben a hatóságoknak nagyobb szerepet kell kapniuk a lakosság tejellátásában. Ilyen körülmények között a BKTSZ már nem tudta betölteni feladatát úgy, mint a századforduló idején. A háború a szövetkezet tagjait és gazdaságaik állatállományát egyaránt megfogyatkoztatta. Éppen ezért az első világháború kitörésének második esztendejében a Fővárosi Tanács egyik jelentésében a főváros közélelmezési állapotával kényszerült foglalkozni. Ezen a tanácsülésen a résztvevők elfogadták a BKTSZ átalakítását kimondó határozatot. A jegyzőkönyvben ezt így foglalták össze: „25. a főváros tejellátásának előmozdítása érdekében a Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezetnek megváltásáról és illetve 2 millió korona alaptőkével és a főváros részvénytöbbségével részvénytársasággá történt átalakításáról szóló tanácsi előzetes bejelentést a közgyűlés tudomásul veszi azzal, hogy az ezen tranzakcióról a vagyonbecslési kimutatásokkal, valamint ezen új községi intézmény szervezeti szabályzatával és jövő működési programjával együtt tegyen részletes jelentést."[45]

1916. VIII. 12-től a Központi Tejcsarnok Szövetkezet szerepe a Budapesti Általános Tejcsarnok Részvénytársaságra, majd ebből az egyesülésből keletkezett Budapesti Központi Általános Tejcsarnok Részvénytársaságra hárult át.[46]

[39] Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet ismertetése. 1902. 7. l.
[40] Csak tévedés. Budai Hírlap, 1903. 34. sz. 3–4. l.
[41] A Központi Tejcsarnok. Budai Hírlap, 1903. 36. sz. 2–3. l.
[42] A Központi Tejcsarnok. Budai Hírlap, 1903. 37. sz. 7. l.
[43] A Központi Tejcsarnok Szövetkezet nem mondott igazat! Népszava, 1909. 284. sz. 3–4. l.
[44] A Központi Tejcsarnok uzsoráskodása. Népszava, 1909. 286. sz. 5. l.
[45] Fővárosi Tanács 105983/1916–VIII sz. jelentése. Fővárosi Levéltár.
[46] Tejközpont helyett tejüzlet. Pesti Hírlap, 1916. 224. sz. 14. l.

KÓCZIÁN GÉZA–SZABÓ LÁSZLÓ GY.

EGY NAGYATÁDI PARASZTKERT LEÍRÁSA, ETNOBOTANIKAI ÉRTÉKEI ÉS GÉNTARTALÉKAI

A kultúrnövény-tájfajták száma, a népi növényismeret és a használat mértéke egyre csökken. A magyar paraszti társadalom átalakult. A termelőszövetkezetek létrejöttével az önálló és önellátó parasztgazdaságok eltűntek, nagyüzemi módszerek honosodtak meg a mezőgazdasági termelésben. A nagyüzemek létrejötte szükséges volt, új termelési viszonyok váltak szükségessé. A forradalmi átalakulás azonban akkor megy végbe helyesen, ha a megszüntetett gazdasági-társadalmi alakulat valódi értékei nem semmisülnek meg. Ezeknek az értékeknek a megtartása fontos feladat.

Különösen fontosnak tartjuk egy-egy szellemi és tárgyi szempontból gazdag parasztgazdaság értékeinek a megmentését. Hároméves rendszeres felvételezés alapján ezúttal megpróbáljuk ismertetni a Somogy megyei Nagyatád egyik kültelkén levő parasztgazdaság sajátos, kivételesen gazdag géntartalékait és a hozzájuk tartozó szellemi értékeket. A parasztkert tulajdonosa Hrankai Józsefné született Gullner Mária, aki több mint 200 növény nevére és használati módjára emlékezik. Noha a növények egy része közönséges, gyakran termesztett faj, mégis összességében gazdagnak mondható Hrankai Józsefné ismerte. Valószínűleg az eltelt nyolcvan esztendő koptatott is emlékezetén. Röviden ismertetjük életét és kertjének történetét.

„Édesapám árva gyerek vót. Gullner Józsefnek hívták. Iharosberénybe laktak. Bekerűt a berényi kertbe, a kertész mellett vót bojtár. Szeretet köll minden szakmához, édesapám nagyon szeretett a kertbe dógozni. Édesanyám, Tóth Julianna a gólakúti erdős lánya vót. Egyszer aszongya édesapám nekije: »Te Juli, nem jönné-e el énhozzám?« Összeházasodtak. Berénybe vótak hat évig. Édesapám Inkey József báró kertésze vót. Kauzli Dezső inkei plébános Veszprémbe a szemenárium rektora lett. Aszongya édesapámnak: Te Jóska, gyere el a szemenáriumhoz! Édesapám elment. Ott születtem én is, 1897. július 6-án. Aztánnék édesapám visszagyütt Berénybe Inkeyékhez, aztánnék Böhönyére kerűt gróf Festetics Pál birtokára. Kilenc és fél évet vót ottannék.

Böhönyén jó dógunk vót. A böhönyei gróf elvitte édesapámat Dégre is. Édesapám kapott gabonát, de nem vót mindig elég, sokan vótunk: Jancsi, Józsi, Juliska, Rozi és én gyerekek, aztánnék édesapám és édesanyám. Vót Böhönyén egy hód kukorica is, konyhakert is, aztánnék a grófi kertbül szabad élés. Tartottunk két fejőstehenet, 60 Ft vót akkor az ára. Vótak kisborgyuk is, egy nevendéket mindig eladtunk. Édesapám a grófi disznókbúl vett malacot, minden évben két disznót vágtunk. Tartottunk göbét is, de a süldőkhöz nem vót mindig szerencsénk. Édesapám kapott árpát is, és ettül elfutotta üket a vér, mindegyiknek be vót hasogatva a füle. Vót olyan év hogy 10–11 süldő pusztút el. Böhönyébe szörnyű mekkora lakásunk vót. Vót egy nagyobb szoba pallóval, mellette egy nagy konyha téglával, szembe vót egy füstös konyha, bent vót a vécé, vót kisszoba is pallóval, ittennék tartotta édesapám egy kaszniba az árjegyzékeket és a könyveket. A vincellérnek téglás szobája vót, a konyhája födes, a többi cselédé födes. Böhönyébe jó lakásunk vót.

1910-be gyüttünk ide. Édesapám vett 5394 négyszögöl födet, ezen kertészkedtünk. A megélhetés nem vót jobb. Ami jószága vót, el köllött adni. Ittennék nem vót ház, semmi se vót. A föd se vót jó. Ez kötött talaj, mink úgy mondjuk, szurkos agyag. Ha esik az eső, ragad, mint a szurok. Mészhiányos, savanyú. Ez bírja az istállótrágyát, kataszteri hódanként 250 q köll körülbelül, mert ha csak úgy mákozta meg, nem ért semmit. A gané az porhanyítja a födet. Édesapám azért gyütt el Böhönyérűl, mert nem vót papirgya. Nem könyvbül tanút, hanem tapasztalatbúl. Jancsi bátyám lett vóna a böhönyei grófnál a kertész, ő Brassóba tanút Farkas nevezetű kertésznél, aztánnék Fekete-halomba. A tizennégyes fronton halt meg, kolerába esett, valahun Bécsbe temették el, Németországba.

Édesapámnak ittennék úgy kellett kedvezni a fődnek, mint mikor a kisgyerek tanul járni. Állatokat is tartottunk, vót egy lovunk is, kellett a trágya. Disznó is vót, de egyik esztendőbe elpusztút. Ekkor édesapámat behívatta a Kovács jegyző, a bíró is szólt nekije. Nem vót községi kertész. Mondták nekije, hogy vállalja el, ő meg kapható vót. A község fogadta föl. A fürdő körül maszat vót. Parkot csinyáltak. Édesapám gyelülte ki az utakat, adott egy vázlatot nekijük. Édesapám és Jancsi ültették a platánokat és a vadgesztenyéket, én söpörtem az utakat. Amikor a kisasszonyok sétáltak, nagy port csinyáltam. Amikor édesapám idegyütt, nem vót kertész. Vót olyan kontárkodó. A Mayer kertész később gyütt, az virágkertész vót, édesapám zöldségkertész. Dógozott a községnél, itthun is. Sokszor majd megszakadtam a nagy teher alatt, amikor a fejemen vittem a piacra az árut. Kettőt is fordultam, mire a beváltóba mentem dógozni. Köllött a pénz, sokan vótunk. Édesapám ültette a dohánybeváltó parkjába a fákat.

Az atádiak nem ismerték a bimbóskelt. Mink vittük először piacra. A Mike közjegyző vette meg legtöbbször. A kárfiolt vitte a zsidóság. Sok zsidó kereskedő és iparos lakott akkor ittennék. Augusztusba, szeptemberbe fejes salátát vittünk a Farkas kocsmárosnak, Radivicséknak, akik nagy házat vittek. Fejeskáposztát, paprikát, paradicsonyt a kocsmák megvették. Mayer órásék megvették a spárgát, ők rendes kuncsaftjai vótak édesapámnak.

A spenót szezonyos vót. Három fajta van. A laboda (*Atriplex hortense* L.), eztet augusztusba köll vetni, április végén magzik föl. A spenót (*Spinacia oleracea* L.), eztet porajnak is hívjuk, később magzik. A vastaghúsú poraj (*Tetragonia tetragonoides* (Pall.) O. Ktze.) még szeptemberbe, októberbe is szedhető. Ez édesapám halála után kerűt a kertbe, Brunnerék adták.

Vittünk még a piacra ződbabot, sárgarépát, petrezselymet, hajmát, fokhajmát. A póréhajmát, aztat nem vették meg az atádiak. Uborkát sokat adtunk el. Tökbűl vót a spárgatök, aztánnék a piros-ződhéjjú tök vagy istengyalúta tök, ez télre vót jó, télen is elállt, aztánnék vót az úritök vagy sütőtök.

A kelkáposztát nyáron is űtettük, másodűtetés vót. Augusztusba vót előtetve. Olyan korlátot csinyáltunk nekije. Október derekába már jó vót. Le lett rakva barázdákba, a korlát le lett takarva csutaszárral sátorosan. Ősszel lehetett a piacra vinni.

A cukorborsó az üdőjárástól függött. Általában májusba lement. Június elején korai káposztát vetettünk. Öt-hat hét a kitenyésztési ideje. Akkor lett kiültetve a cukorborsó helyére. Novemberre lehetett piacra vinni. A kései káposztát tavasszal vetettük, márciusba, áprilisba szabad fődbe kerűt, őszre ez lett a hordós káposzta.

Édesapám csinyált virágházat is, üvegházat. Ottannék hajtatta a spárgát.

A pásztenácot (*Patinaca sativa,* pasztinákrépa) ismerték az atádiak, a rebarbarát az ismerősöknek adtuk el. A mángol olyan, mint a cukorrépa, aztat is ismerősöknek adtuk. Levelét lehet spenót gyanánt is enni.

A kertbe szakaszos trágyázás vót. Egyik csíkba azt a fajta növényt tettük, amelyik kívánta a trágyát, utána olyant, amelyiknek nem köllött sok trágya, azután újra ment a trágyázás. Ezért köllött a ló.

Édesapám idejébe nem termeltünk gabonát. Minden hónapban vettünk 1 q búzát és 1 q rozsot. Rozslángbúl vót a könyér, krumplit is tettünk bele. Búzából háromféle liszt vót. Az első lisztbűl kalácsot csinyáltunk, a másodikbúl kifőtt tésztát, kevertünk rozsliszttel is könyérnek, a harmadik lisztbűl, ezt vörös lisztnek hívtuk, szintén tettünk a könyérbe.

Édesapám 1944. december 22-én halt meg, hetvennyóc éves korába.

A front után Ferkó kapott ilyen 5 hód Sztálin-fődet. Az erdő alatt vót, a Tallián báró birtoka vót régen. Akkor 2500 négyszögöl fődön vót őszi búza, búza vót felesbe is, akkor felesbe vót rozs is szalma végett. Ez köllött a trágyához, a rozsszalma erősebb, mint a búzáé, meg födélnek az istállóra. Termesztettünk még kukoricát, krumplit, vót répa is. Tartottunk marhákat, marhát most is tartunk. Aztánnék A Sztálin-főd ment a tsz-be."

Gullner József otthagyta a biztos megélhetést jelentő grófi birtokot. Megtakarított pénze nem volt elég a saját föld megvásárlására, el kellett adnia az állatait is. Az árva gyermek az Inkey család birtokán szerette meg a növényeket, a kertésztől eltanulta tudományát. Nem volt vizsgázott kertész, de jó szakembernek tartották. Ahogy Hrankainé meséli, Inkey báró azt szokta mondogatni édesapjának: „Kertész, magának az a bűne, hogy nincs papirgya!" Inkey báró részére Iharosberényben készített

egy üvegházat, és minden földbirtokos a „csodájára járt". Gullner bácsi jánosmajori (kiserdei) kertjében is épített virágházat. „Virágunk is vót, árútunk mink virágot mindig" – mondja Hrankai néni. Elbeszéléséből tudjuk, hogy a konkurrens Mayer kertész csak később költözött Nagyatádra. Mayer virágokkal foglalkozott, Gullner pedig zöldségkertészként működött. Gullner bácsi volt Nagyatád első kertésze, rövid idő alatt a nagyatádi piac „kertész bácsija" lett. A század elején már városiasodó nagyközség elöljárói őt bízták meg a főtér parkosításával. Gullner bácsi hozatta meg a fákat és a díszcserjéket, fiával együtt végezték a parkosítást, a park gondozása is a család dolga volt, kellett a pénz, a kertészetből teljesen nem lehetett megélni.

Hrankai Józsefné elbeszéléséből tudjuk, hogy a család nem szívesen hagyta ott Böhönyét. Az uradalmi kertészek megbecsült szakemberek voltak akkor Somogyban. Gullner lakása volt a legjobb, még „dolgozószobája" is volt, több kedvezményt kapott, mint a többi cseléd. Az elbeszélésből azt is tudjuk, hogy Gullner József fiának akarta átadni a jó megélhetést biztosító böhönyei állást. Bizonyára az önállósulási vágy is hajtóerő volt, saját földet akart szerezni. Nagyatádon, János-majorban (Kiserdőn) lehetett ekkor földet vásárolni. Gullner bácsival együtt főként volt cselédek vásároltak itt földet. A letelepedett családok, néhány nagyatádi családon kívül, az ország különböző vidékeiről származtak. Többen Zalából jöttek, egy család Verőce megyéből került ide, Hrankainé apósa Nyitra megyéből érkezett.

Ujváry Imre Kaposvári uradalmi felügyelő a következőket írta Somogy vármegye kertészetéről: „Somogyban a kertészet eddig még nem tudott nagyobb lendületet venni, mert az értékesítési viszonyok annyira kedvezőtlenek, hogy a kertészettel való foglalkozás önálló kereseti ággá nem fejlődött. Kétségtelen azonban, hogy itt a kertészetnek nagy jövője van, mert sok állandóvízű patak mentén, nagykiterjedésű termékeny területek volnának erre felhasználhatók." (1) Gullner József úttörő vállalkozásba fogott, amikor megtelepedett Nagyatádon. Nagyatád Somogy megye homokos övezetében fekszik, a Rinya árterülete kötött talajjal rendelkezik. Gullner ezen a kötött talajon kertészkedett. Valószínűleg azért választotta ezt, mert így könnyebb volt az öntözés megoldása. Nagyatád lakossága 1910-ben 3753 fő volt, ebből 435 zsidó élt akkor itt. (2) Gullner terményeit főként a zsidóság vette meg. Vásárlói között ott található Nagyatád értelmisége és iparosai. Ő látta el a vendéglőket is zöldségfélékkel, salátával.

Gullner József gazdasága nem volt tipikus parasztgazdaság. Szántóföldet nem vásárolt, gabonát nem termesztett, leánya elbeszéléséből tudjuk, hogy minden hónapban vásárolt búzát és rozsot, és az így vett gabonát vitte el a malomba őrletni. Hajdinát is vásároltak. „Édesapám szerette a hajdinakását. Berény felé termelték, a kanizsaiak hozták a piacra. Ittennék Kiserdőn csak az öreg Pergel szokott termelni." . . . „A tizennyócas front alatt szójaborsót is termeltünk, dió gyanánt ettük tésztába, meg kávénak is pörköltük."

Gullner József halála után unokája, Hrankai Ferenc a földosztáskor kapott 5 hold földet. Felesben is műveltek földet, több állatot is tartottak. A fő termények a következők voltak: búza, rozs, kukorica, burgonya. A Somogyban használatos vetésforgót alkalmazták. „Bíborherét leginkább akkor vetettünk, ha trágyába szorultunk. Zöldtrágyának. A megtrágyázott fődbe vetettük a búzát, csak minden harmadik évbe kerűt bele. Ha erős vót a gabona, a gabonára fekete lóherét szórtunk (*Trifolium pratense* L. – vöröshere). Boronáltuk a búzát, és úgy szórtuk a magot. A búza együtt, a fekete lóherét pedig lebuktattuk. Ebbe a fődbe azután krumplit vagy répát vetettünk. Csináltuk úgy is, ha a gabona együtt, a tarlóra bíborherét vetettünk. A bíbor közé répát, kerékrépa vót, fölszedtük, a bíbor télen kipállott, tavaszra trágya lett. A kukoricát májusba belevetettük, nem igen köllött kapálgatni. Csutafődbe rozsot szoktunk vetni, szalma végett alomnak, köllött az istállótrágya a fődbe, meg a szalma az istálló tetejére zsúpnak. Kukoricával együtt tavasszal tököt és babot is vetettünk. A bab, vagy ahogy mink hívjuk borsó, a tök azok ilyen aljnövények" – mondotta Hrankai Ferenc. „Köles az igen szükség esetén vét vetve. Baromfinak takarmány pótlására. A kölest tarló után, árpa után vetettük. Ha hosszú vót az ősz, be is tudott érni. A kölesbe is beleszót az üdő szava. A háború után, mikor gyütt a beszógátatás, akkor köteleztek termelni napraforgót. Neköm a 7 hód főd után 400 négyszögöl fődet köllött bevetnem. Jobban a tökmagért lelkendeztünk, a tökmagolaj jobb."

A termelőszövetkezet megszüntette Hrankaiék gazdaságát. Hrankai Ferenc nem volt tanult kertész, de tudását a tsz felhasználta, a kertészetben dolgozott.

Gullner József ismerte a gyógynövényeket is. Az egész család gyűjtötte a gyógynövényeket, a begyűjtött növényi részekből készültek a család gyógyító szerei. A gyógymódok jórészt megegyeznek a

somogyi népgyógyászattal. Gullner bácsi Veszprémben a szemináriumban megismerkedett egy cseh származású szakáccsal, akitől sokat tanult. A szakács olyan ételeket csinált, amelyek egyben gyógyító szerek is voltak. „Tele vót a pallásunk gyógynövényekkel!" – mondja Hrankai néni. Ma már csak töredékét használja azoknak a szereknek, amelyeknek édesapja fontos jelentőséget tulajdonított.

Hrankainé kertje nem tipikus nagyatádi parasztkert. Édesapjától tanulta meg szeretni a növényeket. Virágoskertjében sokkal több dísznövényt találunk, mint bármelyik nagyatádi parasztkertben. Néhány dísznövény azonban Gullner bácsi kertjéből került a nagyatádi házak kertjébe. „Édesapám adott virágokat, bokrokat, még én is adtam iszen Pländer Palinak." – mondja Hrankai néni. A dísznövények propagálása nem ment simán. „Megszótak mindig, mér izéjjuk a virágokat. Az egyik szomszédasszony aszongya: »Jobb, ha virág helett egy bokor krumplit ültetne! « – Mondom nekije, hogy jut hel a krumplinak is."

A kertben ma már csak töredékét találhatjuk meg annak a növényanyagnak, amely Gullner bácsi idejében díszítgette a ház környékét. Hrankainé most nyolcvan éves, fiával, Hrankai Ferenccel él együtt jánosmajori (kiserdei) házában.

Hrankai Józsefné sz. Gullner Mária
nagyatádi (jánosmajori vagy kiserdei) parasztasszony által termesztett, használt, ismert növények

A)

1. *Achillea millefolium* L. s. l. – cickafark, „cica farka", „cicafark"
2. *Aesculus hippocastanum* L. – fehér bokrétafa, „vadgesztenye"
3. *Agaricus campester* (L.) Fr. – csiperke, „csepürke, sampion"
4. *Ageratum hoistonianum* Mill. – kenderpakóca, „agarátum"
5. *Allium cepa* L. – vöröshagyma, „hajma, vöröshajma"
6. *Allium fistulosum* L. – téli hagyma, „örökköshajma"
7. *Allium porrum* L. – póréhagyma, „póréhajma"
8. *Allium sativum* L. – fokhagyma, „fokhajma"
9. *Allium schoenoprasum* L. – metélőhagyma, „metélőhajma, snidling"
10. *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn. – enyves éger, „berekfa"
11. *Amaranthus lividus* L. – zöld disznóparéj, „poraj"
12. *Amaranthus retroflexus* L. – szőrös disznóparéj, „poraj"
13. *Ambrosia elatior* L. – parlagfű, „vadkender"
14. *Anethum graveolens* L. – kapor
15. *Apium graveolens* L. – zeller
16. *Aquilegia vulgaris* L. – kék harangláb, „harangvirág"
17. *Arabis caucasica* Willd. – fehér ikravirág, „kertigyöngy"
18. *Armillariella mellea* Fr. – gyűrűs tuskógomba, „tuskógomba"
19. *Armoracia lapathifolia* Usteri – torma
20. *Artemisia vulgaris* L. – fekete üröm, „feketekóró"
21. *Arum maculatum* L. – foltos kontyvirág, „tüdőlevél"
22. *Aspidistra elatior* Bl. – kukoricalevél
23. *Avena sativa* L. – zab

B)

24. *Bellis perennis* L. – százszorszép, „réti pipitér"
25. *Bergenia crassifolia* (L.) Fritsch. – bőrlevél, „hunkia"
26. *Beta vulgaris* L. cv. *conditiva* Alef. – cékla
27. *Beta vulgaris* L. cv. *crassa* Alef. – takarmányrépa
28. *Beta vulgaris* L. ssp. *vulgaris* L. – mangold, „mángol"
29. *Betula pendula* Roth. – közönséges nyír, „nyírfa"
30. *Biota orientalis* (L.) Endl. – életfa, „cidrus, cédrus"
31. *Boletus edulis* Fr. – ehető tinóru, „vargánya"
32. *Brassica napus* L. – repce
33. *Brassica oleracea* L. var. *acephala* DC. – marhakáposzta
34. *Brassica oleracea* L. var. *capitata* f. *alba* et *rubra* – fejeskáposzta, „fehér fejeskáposzta, vöröskáposzta"

35. *Brassica oleracea* L. var. *cauliflora* DC. – karfiol, „kárfiol"
36. *Brassica oleracea* L. var. *gemmifera* DC. – bimbóskel
37. *Brassica oleracea* L. var. *gongyloides* L. – karalábé
38. *Brassica oleracea* L. var. *sabauda* L. – kelkáposzta
39. *Brassica rapa* L. var. *rapa* – kerekrépa (tarlórépa), „kerékrépa"
40. *Buxus sempervirens* L. – télizöld puszpáng, „nem engedelmes puspáng", „engedelmes puspáng" = f. *suffruticosa*

C)

41. *Cannabis sativa* L. – kender
42. *Cantharellus cibarius* Fr. – sárga rókagomba, „nyúlgomba"
43. *Capsicum annuum* L. – paprika
44. *Carpinus betulus* L. – gyertyánfa
45. *Carum carvi* L. – kömény
46. *Centaurium* spp. – ezerjófű fajok, „ezerjófüj"
47. *Chelidonium majus* L. – vérehulló fecskefű, „cinadóna"
48. *Chenopodium album* L. – fehér libatop, „disznóporaj"
49. *Chrysanthemum hortorum* Bailey fajtája, „apró krizantén, katalinrózsa"
50. *Chrysanthemum coronarium* L. – koronás margitvirág, „margaretta"
51. *Chrysanthemum leucanthemum* L. – réti margitvirág, „margaréta"
52. *Cichorium intybus* L. – katángkóró, „katánkóró"
53. *Colchicum autumnale* L. – őszi kikerics, „kikirics"
54 *Consolida ajacis* (L.) Schur – kerti szarkaláb
55. *Consolida regalis* S. F. Gray – mezei szarkaláb, „vadszarkaláb"
56. *Convallaria majalis* L. – gyöngyvirág
57. *Convolvulus arvensis* L. – apró szulák, „szulák"
58. *Coriandrum sativum* L. – koriander, „koleander"
59. *Cornus mas* L. – som, „somfa"
60. *Corylus avellana* L. – mogyoró
61. *Corylus maxima* Mill. – csöves mogyoró, „vérmogyoró"
62. *Crataegus monogyna* Jacq. – egybibés galagonya, „galagonya"
63. *Cucumis sativus* L. – uborka
64. *Cucurbita melanosperma* A. Br. – laskatök, „piros-zöldhéjú tök, istengyalúta tök"
65. *Cucurbita maxima* Duch. – sütőtök, „úritök"
66. *Cucurbita pepo* L. var. *oblonga* Willd. – gyalulótök, „spárgatök"
67. *Cucurbita pepo* L. var. *aurantia* Willd. – sáritök, „paraszttök"
68. *Cydonia oblonga* Mill. – birsalma, „birskörte"

D)

69. *Dahlia pinnata* Cav. – georgina, „gyöngyike"
70. *Dahlia variabilis* (Willd.) Desf. – dália
71. *Daphne mezereum* L. – farkasboroszlán, „vadorgona"
72. *Datura stramonium* L. – csattanó maszlag, „maszlag"
73. *Daucus carota* L. – sárgarépa
74. *Delphinium cultorum* Voss. – magas szarkaláb
75. *Deutzia scabra* Thunb. – érdeslevelű gyöngyvirágcserje, „dejcia, pirnyagos virágú dejcia" (rózsaszínű a szirma)
76. *Dianthus caryophyllus* L. – kerti szegfű, „fehér szekfű"
77. *Digitalis purpurea* L. – piros gyűszűvirág

E)

78. *Elaegnus argentea* Pursh. – barnás ezüstfa, „olajfa"
79. *Equisetum arvanse* L. – mezei zsurló, „békarokka"
80. *Erigeron canadensis* L. – küllőrojt, betyárkóró, „kányafüj"

F)

81. *Fagopyrum esculentum* Moench. – hajdina
82. *Fagus silvatica* L. – bükkfa
83. *Fomes fomentarius* Fr. – tapló, „topló"
84. *Fragaria vesca* L. – erdei szamóca
85. *Fraxinus ornus* L. – virágos kőris, „kőris"
86. *Fuchsia hybrida* Voss. – kerti fukszia, „fukszia"

G)

87. *Galanthus nivalis* L. – hóvirág
88. *Galinsoga parviflora* Cav. – kicsiny gombvirág, „paprikafüj"
89. *Gladiolus gandavensis* v. Houtte – kerti kardvirág, „ászlóvirág"

90. *Gleditschia triacanthos* L. – lepényfa, „iglice", a termését „édeske" néven ismerik.
91. *Glycine soja* (L.) Sieb. et Zucc. – szója, „szójaborsó"
92. *Gypsophila paniculata* L. – fátyolvirág, „rögző"

H)

93. *Hedera helix* L. – borostyán
94. *Helianthus annuus* L. – napraforgó
95. *Helichrysum bracteatum* (Vent.) Willd cv. *„Monstrosum"* – szalmarózsa, „szalmavirág"
96. *Helleborus niger* L. – fekete hunyor, „hóvirág"
97. *Hemerocallis flava* L. – sárgaliliom
98. *Hepatica nobilis* Mill. – májvirág, „kakasnyak"
99. *Hordeum vulgare* L. – árpa
100. *Humulus lupulus* L. – komló
101. *Hyacinthus orientalis* L. – jácint
102. *Hydrangea hortensis* Sm. – hortenzia
103. *Hypholoma fasciculare* Fr. – kénvirággomba, „sárga tuskógomba"

I)

104. *Iris germanica* L. – kék nőszirom, „kék liliom"

J)

105. *Juglans regia* L. – dió, „diófa"
106. *Juniperus communis* L. – boróka, „baranka, boronka, borovicska"

K)

107. *Kochia scoparia* (L.) Schrud. – kerti seprőfű, „seprűfüj"

L)

108. *Lactarius piperatus* Fr. – keserűgomba, „köserügomba"
109. *Lactuca sativa* L. – saláta
110. *Lamium purpureum* L. – piros árvacsalán, „dongófüj"
111. *Lavandula angustifolia* Mill. – levendula
112. *Leccinum scabrum* Fr. – barna érdestinóru, „kék vargánya, csikóvargánya"
113. *Lentinellus tigrinus* Fr. – pikkelyes nyárfagomba, „nyárfagiva"
114. *Lilium candidum* L. – fehér liliom
115. *Linum usitatissimum* L. – len
116. *Lotus corniculatus* L. – szarvas kerep, „szarvaskeret"
117. *Lunaria annua* L. – kerti holdviola, „júdáspénz"
118. *Lupinus polyphyllus* Lindl. – erdei csillagfürt, „farkasbab"
119. *Lychnis coronaria* (L.) Desr. – bársonyos szúnyogvirág, „kerti konkó"
120. *Lycopersicon esculentum* Mill. – paradicsom, „paradicsony"

M)

121. *Mahonia aquifolium* Nutt. – mahonia
122. *Majorana hortensis* Mönch. – majoranna
123. *Malus pumila* Mill. – almafa, „Jonathan fajta"
124. *Malva silvestris* L. – erdei mályva, „csúszóka"
125. *Marrubium vulgare* L. – orvosi pemetefű, „pemetefüj"
126. *Matricaria chamomilla* L. – orvosi székfű, „pipitér, kamilla"
127. *Matthiola incana* (L.) R. Br. – kerti viola, „téli vihola"
128. *Melissa officinalis* L. – citromfű, „citromfüj"
129. *Mentha longifolia* (L.) Nath. – lómenta, „lóminta"
130. *Morus alba* L. – fehér eperfa, „fehér szederfa"
131. *Myosotis silvatica* Hoffm. – kerti nefelejcs, „nefelejcs"

N)

132. *Nerium oleander* L. – leander, oleander
133. *Nicotiana alata* var. *grandiflora* Comes. – díszdohány
134. *Nicotiana tabacum* L. – közönséges dohány
135. *Nigella damascena* L. – borzaskata

O)

136. *Ocimum basilicium* L. – bazsalikom, „bazsalika"
137. *Ononis spinosa* L. – tövises iglice, „iglice tüske"
138. *Oxalis stricta* L. – sárga madársóska, „madársóska"

P)

139. *Paeonia officinalis* L. – piros bazsarózsa, „pünkösdi rózsa"
140. *Panicum miliaceum* L. – köles
141. *Papaver somniferum* L. – mák
142. *Pastinaca sativa* L. var. *hortensis* Ehrh. – paszternák, „pasztinák, paszternác"
143. *Pelargonium zonale* (L.) Ait. – muskátli

144. *Petroselinum crispum* (Mill.) Nym. – petrezselyem
145. *Phaseolus vulgaris* L. – paszuly, „borsó, bab"
146. *Philadelphus coronarius* L. – jezsámen, „jázmint, jázmin"
147. *Phlox drummondii* Hook. – kerti lángvirág, „kerti flox, méhvirág"
148. *Picea abies* (L.) Karst. – lucfenyő, „keresztes fenyő"
149. *Pimpinella anisum* L. – ánizs
150. *Pinus silvestris* L. – erdei fenyő, „vörösfenyő"
151. *Pisum sativum* L. ssp. *hortense* (Neilr.) A. et G. – étkezési v. vetési borsó, „cukorborsó"
152. *Plantago lanceolata* L. – keskenylevelű útifű, „köskönylevelű útifüj, kígyónyelvű füj"
153. *Plantago major* L. – nagy útifű, szélesebb levelű útifüj"
154. *Pleurotus ostreatus* Fr. – késői laskagomba, „giva"
155. *Polyporus squamosus* Huds. – bagolygomba, „bagógomba"
156. *Populus* sp. – nyárfa
157. *Primula vulgaris* Huds. – szártalan kankalin, „kankalin, zsibavirág, zsibadöglesztő"
158. *Primula hortensis* Wettst. – „piroskankalin"
159. *Prunus avium* L. – cseresznye
160. *Prunus cerasus* L. – meggy
161. *Prunus domestica* L. – szilva
162. *Prunus domestica* L. ssp. *italica* (Borkh.) My. – ringló
163. *Prunus spinosa* L. – kökény
164. *Prunus triloba* Lindl. – szilvarózsa
165. *Pteridium aquilinum* (L.) Kuhn. – saspáfrány, „páfrán"
166 *Pyrus sativa* DC. – nemes körtefa, „körtefa"

Q)

167. *Quercus cerris* L. – cserfa
168. *Quercus pubescens* Willd. – molyhos tölgy, „tőfa, tőgyfa"

R)

169. *Raphanus sativus* L. – kerti retek, „feketeretek"
170. *Rheum undulatum* L. – rebarbara
171. *Ribes nigrum* L. – fekete ribiszke, „fekete rébezli"
172. *Ribes rubrum* L. – kerti ribiszke, „piros rébezli"
173. *Ricinus communis* L. – kerti ricinus
174. *Robinia pseudo-acacia* L. – akác, „agáca"
175. *Rosa canina* L. – gyepürózsa, „csipkerózsa, bicskerózsa"
176. *Rosa* spp. (pl. *Rosa odorata* – tearózsa, *R. multiflora* – futórózsa, R. *rehderiana* – babarózsa) – rózsa („hónapos rózsa = cserepes rózsa", a babarózsa is lehet „hónapos rózsa")
177. *Rosmarinus officinalis* L. – rozmaring, „rozsmaring"
178. *Rubus caesius* L. – szeder, „erdei vagy fődiszeder, szederéncs"
179. *Rumex ambiguus* Gren. – kerti sóska
180. *Rumex obtusifolius* L. – mezei sóska, „bábikó"
181. *Rumex* spp. – a többi lórom, „lósóska"
182. *Ruscus aculeatus* L. – szúrós csodabogyó, „vadpuspáng"
183. *Russula* spp. – galambgomba-fajok, „galambica"

S)

184. *Salix* spp. – fűzfafajok, „fűzfa"
185. *Salix caprea* L. – kecskefűz, „rekettye, bibafa, bárkafa"
186. *Sambucus ebulus* L. – földi bodza, „fődibozda"
187. *Sambucus nigra* L. – fekete bodza, „bozda"
188. *Sanguisorba officinalis* L. – őszi vérfű, „vérhugyzófüj"
189. *Saturea hortensis* L. – csombord, „borsfüj"
190. *Secale cereale* L. – rozs
191. *Solanum dulcamara* L. – ebszőlő csucsor, „kutyaszőlő"
192. *Solanum tuberosum* L. – burgonya, „krumpi"
193. *Sonchus oleraceus* L. – szelíd csorbóka, „kákics, tejesfüj"
194. *Sorbus aucuparia* L. – berkenye
195. *Spinacia oleracea* L. – spenót, „paraj"
196. *Spiraea japonica* L. – gyöngyvessző, „spiria"
197. *Stellaria media* (L.) Vill. – tyúkhur
198. *Syringa vulgaris* L. – orgona, „szelence, fehér orgona"

T)

199. *Taraxacum officinale* Webb. – pitypang, „tejesfüj"
200. *Taxus baccata* L. – tiszafa

201. *Tetragonia tetragonoides* (Pall.) O. Ktze. – újzélandi paraj, „spenót, vastaghúsú poraj"
202. *Thuja occidentalis* L. – tuja, „cédrus, cidrus"
203. *Thymus serpyllum* L. s. l. – kakukkfű, „kakukkfüj, kakukkbors, vadborsfüj"
204. *Tilia cordata* Mill. – kislevelű hárs, „hársfa"
205. *Trifolium pratense* L. – vöröshere, „fekete lóhere"
206. *Trifolium repens* L. – fehér here, „fehér lóher"
207. *Trifolium campestre* Schreb. – mezei here
208. *Trifolium incarnatum* L. – bíborhere
209. *Triticum aestivum* L. – búza
210. *Tuber aestivum* Vitt. – szarvasgomba
211. *Tussilago farfara* L. – martilapu, „ciperlapu"

U)

212. *Ulmus laevis* Pall. – vénicfa, „vénic szilfa, fehér szilfa"
213. *Urtica dioica* L. – nagy csalán, „csollán"

V)

214. *Valerianella locusta* (L.) Latterade – salátagalambbegy, „vad saláta"
215. *Verbascum phlomoides* L. – ökörfarkkóró, „ökörfarkú kóró"
216. *Verbena officinalis* L. – vasfű, „vasfüj"
217. *Viburnum opulus* L. – kányabangita
218. *Vicia villosa* Roth – szöszös bükköny, „szösz"
219. *Viola wittrockiana* Gams. – kerti árvácska
220. *Viola odorata* L. – illatos ibolya, „ibolya"
221. *Vinca minor* L. – kis télizöld meténg, „télizöld"
222. *Viscaria vulgaris* Bernh. – szurokszegfű, „gyantaszegfű"
223. *Viscum album* L. – fagyöngy, „gyomboru"
224. *Vitis vinifera* L. – szőlő (Elvira, Noah) „Elvira, Noha"

Y)

225. *Yucca filamentosa* L. – pálmaliliom, „kerti jukka, ablaki jukka" (cserepes)

Z)

226. *Zea mays* L. – kukorica

Megjegyezzük, hogy a növények tudományos neve után először a hivatalos magyar név, majd a Hrankainé által használt népies név következik. Ahol nincs idézőjeles név, ott a névhasználat megegyező.

1. *Szántóföldön termesztett növények:* burgonya, kerekrépa, kukorica, marhakáposzta, mák, napraforgó, paraszttök, sütőtök, takarmányrépa. A termelőszövetkezet megalakulása előtt termesztett növények: árpa, búza, kender, közönséges dohány, len, rozs, szója, zab.
2. *Kertészeti növények (zöldségfélék és fűszernövények):* bimbóskel, borsó, cékla, csombord, fejeskáposzta, fokhagyma, kapor, karalábé, karfiol, kelkáposzta, kerti sóska, kömény, majoranna, mangold, metélőhagyma, orvosi pemetefű, paszuly, paprika, paradicsom, paszternák, petrezselyem, póréhagyma, rebarbara, retek, saláta, sárgarépa, spenót, téli hagyma, torma, újzélandi paraj, vöröshagyma, zeller.
   Üzletből beszerzett fűszerek: ánizs, bazsalikom, koriander.
3. *A kertben levő gyümölcsfélék:* alma (Jonathan), birskörte, cseresznye, dió, fekete ribiszke, kerti ribiszke, meggy, mogyoró, nemes körtefa, ringló, som, szilva, szőlő (Elvira, Noah).
4. *Kerti dísznövények:* bazsarózsa, borzaskata, bőrlevél, Chrysanthemum-fajok, -fajták, dália. díszdohány, erdei csillagfürt, farkasboroszlán, fehér ikravirág, fehér liliom, fekete hunyor, georgina, hortenzia, jácint, kék harangláb, kék nőszirom, kenderpakóca, kerti árvácska, kerti holdviola, kerti kardvirág, kerti lángvirág, kerti nefelejcs, kerti ricinus, kerti szarkaláb, kerti szekfű, kerti viola, levendula, magas szarkaláb, pálmaliliom, piros gyűszűvirág, primula, rózsa sárga liliom, szalmarózsa, szurokszegfű, törökszegfű.
5. *Kerti díszfák és díszcserjék:* barnás ezüstfa, csöves mogyoró, életfa, érdeslevelű gyöngyvirágcserje, gyöngyvessző, jezsámen, lucfenyő, mahonia, orgona, puszpáng, szilvarózsa, tiszafa, tuja.
6. *Cserepes dísznövények:* kerti fukszia, kukoricalevél, leander, muskátli, pálmaliliom, rozmaring.
7. *Vadon élő fák és cserjék:* akác, berkenye, bükkfa, cserfa, enyves éger, erdei fenyő, fehér bokrétafa, fehér eperfa, fekete bodza, földi bodza, fűzfa, gyepürózsa, kecskefűz, kányabangita, kislevelű hárs, közönséges nyír, lepényfa, nyárfa, molyhos tölgy, vénicfa, virágos kőris.

8. *Vadon élő egyéves és évelő növények:* apró szulák, boróka, borostyán, bürök, cickafark, citromfű, ebszőlő csucsor, erdei szamóca, ezerjófű, fagyöngy, fehér here, foltos kontyvirág, hóvirág, illatos ibolya, kakukkfű, katángkóró, kerti seprűfű, keskenylevelű útifű, kicsiny gombvirág, kis télizöld meténg, komló, küllőrojt, lómenta, martilapu, májvirág, mezei here, mezei sóska, mezei zsurló, nagy csalán, nagy útifű, orvosi székfű, ökörfarkkóró, őszi kikerics, őszi vérfű, parlagfű, piros árvacsalán, pitypang, réti margitvirág, réti pipitér, sárga madársóska, szarvaskerep, szártalan kankalin, szeder, szelíd csorbóka, szöszös bükköny, szúrós csodabogyó, tövises iglice, tyúkhur, vasfű, vérehulló fecskefű, vöröshere.
9. *Gombák:* bagolygomba, barna érdestinóru, csiperke, galambgombák, giva gombák, keserűgomba, kénvirággomba, nyúlgomba, pikkelyes nyárfagomba, szarvasgomba, tapló, tinóru (ehető), tuskógomba.

Élelmiszernövények

1. *Lisztet adó növények* (a termelőszövetkezet megalakulása előtti időben):
rozs Fő kenyérgabona volt, a rozslágból készült általában a kenyér.
búza Az elsőosztályú lisztből kalács, a másod osztályú lisztből kifőtt és kelttészta készült. A harmad osztályú lisztet, ha nem volt elég rozsliszt, a kenyérliszthez keverték.
kukorica Ha megkívánták, akkor készült a lisztjéből kenyér.
A kenyérbe *burgonyát* is tettek, élesztőpótlóként a *komló* termésfüzér kivonatát használták.

2. *Tészták készítéséhez használt növények:*
Tésztaalapanyagok:
búza: A búzalisztet használták általában.
kukorica: Kukoricalisztből készül a gánica (puliszka) és a prósza.
burgonya: Főtt burgonyából készül a *dödölle* vagy *nyögvenyelő*, a *krumplispogácsa* (fele rész főttburgonya, fele rész búzaliszt, só, zsír, élesztő), a *krumplistészta* (35–40 dkg főttburgonya összetörve, fél citrom leve és héja, egy egész tojás, 2 kávéskanál szódabikarbóna vagy egy egész sütőpor, 25 dkg zsír, összegyúrva, két részre véve, a két rész közé lekvárt tesznek).
paszuly: 30 dkg tarka paszírozott babot 4 tojás sárgájával és 25 dkg cukorral kikevernek, hozzáteszik a négy tojás habját, 3–4 evőkanál prézlit és egy késhegy szódabikarbónát.
Töltelékként használták:
dió, mák, szója, különböző gyümölcsök lekvárjai, kelttésztákban használatosak.
káposzta, mák, tök rétesben használatosak.

3. *Főzelék- és zöldségnövények:*
Levesek készítésére: burgonya, cukorborsó, karalábé, karfiol, kömény, paradicsom, paszternák, paszuly, petrezselyem, sárgarépa, zeller.
Mártások készítésére: birskörte, fokhagyma, kapor, paradicsom, paszternák, sóska, zeller. (A mártások a paradicsom kivételével tejfölösen készülnek, főtt hússal a fokhagyma és a paradicsommártás használatos, a lakodalmi étkezés egyik fogása. Tejföl helyett a tej is használatos.)
Főzelék készítésére: bimbóskel, burgonya, cukorborsó, csalán („nem nagyon használtuk, mer vót spenót"), karfiol, kapor, káposzta, kelkáposzta, kerekrépa (savanyítva), laboda, mangold, paszternák, paszuly, saláta, sárgarépa, spenót, tök, újzélandi paraj.
Nyersen fogyasztják: fekete retek, fokhagyma, metélő hagyma, paprika, paradicsom, póréhagyma, vöröshagyma.
Összetett ételek:
káposzta, paradicsom (paradicsomos káposzta)
káposzta (töltött káposzta)
káposzta, paszuly, („borsós káposzta")
paprika, paradicsom (töltött paprika)

4. *Saláták készítésére használatosak:* cékla, fehér és vörös fejeskáposzta, paprika, paradicsom, paszuly, („csótány vagy salátaborsó"), saláta, uborka, vöröshagyma, zeller (a zellersalátába főtt burgonyát is szelnek).

5. *Fűszernövények:*
csombord (hurkába, kelkáposztafőzelékbe)
fokhagyma (különböző ételek ízesítésére)
kakukkfű („kakukkbors", hurkába a háború alatt)
kapor (káposztafőzelékbe, savanyú uborka fűszere)
kömény (káposztafőzelékbe, kerekrépafőzelékbe, rántottlevesbe)
majoranna (hurkába, kelkáposztafőzelékbe)
meggyfalevél (savanyú uborkába, paprikába)
metélőhagyma (húslevesbe, krumplifőzelékbe, „hús nélküli pörkölt" készítésére: a metélőhagymát megvágják, zsírban megfonnyasztják, paprikát és burgonyát tesznek bele)
paprika (a tört paprikát különböző ételek ízesítésére)
petrezselyem (zöldjét levesek ízesítésére, keserűgomba ízesítésére)
póréhagyma (levesek ízesítésére)
téli hagyma (levesek ízesítésére)
torma (savanyúkáposztába)
vasfű (savanyú uborka, paprika fűszere)
Üzletből beszerzett fűszerek:
bazsalikom (hurkába)
bors (savanyúkáposztába, káposztás tésztára)
koriander (páclébe használták)

6. *Termesztett és vadon termő gyümölcsök felhasználása*
Nyersen fogyasztják: alma, cseresznye, fehér eper, galagonya, kökény, nemes körte, ringló, szilva, szőlő, dió, mogyoró (megtörve fogyasztják)
Kompótként: meggy, szilva, nemes körte, rebarbara
Szörpként: földi bodza
Must készül: alma, szőlő (régen)
Lekvárt készítenek: csipkebogyó (hecsedli, hecsli), erdei szamóca, fekete ribizli, földi bodza, kányabangita, meggy, piros ribizli, ringló, som, szeder, szilva

7. *Kávépótszerek:* árpa, cser- és tölgyfamakk, szója, vadgesztenye (pörköléssel készült a kávé)

8. *Tea készítésére használatosak:* bodzavirág, bazsalikom, csipkebogyó, dióhéj, hársfavirág, kamilla, katángkóró, keskenylevelű útifű, szederlevél („víz helyett ittuk").

9. *Olaj nyerésére:*
tök (a paraszttök v. sáritök magjából házilag készült: kenyérsütés után a kemencében megszárították a magot, ledarálták, a darált magot vízzel egy lábosba tették, melegítve feljött az olaj, azt leszedték, a vizet „kisütötték").
napraforgó (a háború után termesztették, olajütő üzemben készült az olaj.) „Jobban a tökmagért lelkendeztünk. A tökmagolaj jó a káposztára". (Böjtök idején olajjal főztek.)
repce („Az uradalmak termelték, gépekhő jó, élelmezésbe nem.")

10. *Ehető gombák:*
csiperke: szárítani nem jó, mindenféle formában használják.
galambgomba: „Igen porhanyós, hamar összetörik, levesnek, pörkütnek".
giva gombák: „Olyan, mint a topló, fákon van. A nyárfán levő (*Lentinellus tigrinus* Fr.) világosszürke, a diófán (*Pleurotus ostreatus* Fr.) barna, a cserfán barna, tölgyfán galambszürke, a bükkfán galambszürke, a fűzfán kicsit barna. Ősszel van. Levesnek, pörkűtnek, tejföllel."
keserűgomba: „Ha elvágják a szárát olyan jön ki, mint a tej. Olyan köserű, mint az epe. Ősszel van, kemény gomba, petrezselymes zsírba sütöttük. Vöröshajmával is lehet."

nyúlgomba: „Ennek kimondott üdeje nincs. Levesnek, bele egy karfiolvirágot, ízesíti. Tejfölösen. Pörkűtnek."
szarvasgomba: „De jó! Erre nincs, a kaszói erdőbe, Berény felé. Pörkűtnek, tejfölösen."
tinóru (vargánya): „Kétféle van, a nyári vékonyabb, az őszi vastagabb. Szárítani is szokták, a nyári hamar kukacosodik. Levesbe, tejfölösen, pörkűtnek."
tuskógomba: „Tuskón van, ősz gomba. Az is mindenre, lehet szárítani is. Az olyan ropogós. Pörkűtnek, tejfölösen."

11. *Tartósítva elrakott növények:* kapor, zöldbab, régen savanyú káposzta.

Takarmánynövények

Szarvasmarhának:
réti széna (savanyú rétről, itatás után)
takarmányrépa (abrak helyett, 15 kg tehenenként egy etetésre)
kukoricaszár (csutaszár)
keverék: burgonya, sárgarépa, tök, sütőtök, korpa
zab (régen abrakként)
kerékrépa (tejszaporító, kicsit keserű a tej)
Disznónak:
burgonya, alma, fehér libatop, kukoricadara, moslék, szelíd csorbóka, szőrös disznóparaj, zöld disznóparaj
Baromfiaknak:
kukorica, zab (jól tojnak tőle a tyúkok)
napraforgó (szintén a tojáshozam fokozására)
kendermag (tojáshozam fokozására)
Nyúlnak:
zab, takarmányrépa, kukorica, széna
Rostnövények: kender, len, csalán (régen otthon dolgozták fel).
Egyéb: régen az égerfából (enyves éger) főzőkanalat, teknőt és más faeszközöket készítettek.

Gyógyító szerül használt növények

1. *Achillea millefolium* L. s. l. – cickafark
2. *Aesculus hippocastanum* L. – fehér bokréta fa
3. *Allium cepa* L. – vöröshagyma
4. *Allium sativum* L. – fokhagyma
5. *Anethum graveolens* L. – kapor
6. *Apium graveolens* L. – zeller
7. *Armoracia lapathifolia* Usteri – torma
8. *Avena sativa* L. – zab
9. *Beta vulgaris* L. conv. *conditiva* Alef. – cékla
10. *Brassica oleracea* var. *capitata* f. *alba* – fehér fejeskáposzta
11. *Brassica rapa* L. var. *rapa* – kerekrépa
12. *Capsicum annuum* L. – paprika
13. *Centaurium* spp. – ezerjófű fajok
14. *Chelidonium majus* L. – vérehulló fecskefű
15. *Cichorium intybus* L. – katángkóró
16. *Cornus mas* L. – som
17. *Daucus carota* L. – sárgarépa
18. *Equisetum arvense* L. – mezei zsurló
19. *Helianthus annuus* L. – napraforgó
20. *Hordeum vulgare* L. – árpa
21. *Juglans regia* L. – dió
22. *Juniperus communis* L. – boróka
23. *Lilium candidum* L. – fehér liliom
24. *Linum usitatissimum* L. – len
25. *Lycopersicon esculentum* L. – paradicsom
26. *Marrubium vulgare* L. – orvosi pemetefű
27. *Matricaria chamomilla* L. – orvosi székfű, kamilla
28. *Melissa officinalis* L. – citromfű
29. *Nicotiana alata* var. *grandiflora* Comes. – díszdohány
30. *Nicotiana tabacum* L. – közönséges dohány
31. *Papaver somniferum* L. – mák
32. *Pastinaca sativa* L. var. *hortensis* Ehrh. – paszternák
33. *Petroselinum crispum* (Mill.) Nym. – petrezselyem

34. *Pimpinella anisum* L. – ánizs
35. *Pinus silvestris* L. – erdei fenyő
36. *Plantago lanceolata* L. – keskeny levelű útifű
37. *Plantago major* L. – nagy útifű
38. *Prunus domestica* L. – szilva
39. *Quercus cerris* L. – cserfa
40. *Quercus pubescens* Willd. – molyhos tölgy
41. *Raphanus sativus* L. – kerti retek
42. *Ricinus communis* L. – ricinus
43. *Sambucus ebulus* L. – földi bodza
44. *Sambucus nigra* L. – fekete bodza
45. *Sanguisorba officinalis* L. – őszi vérfű
46. *Saturea hortensis* L. – csombord, borsfű
47. *Secale cereale* L. – rozs
48. *Solanum tuberosum* L. – burgonya
49. *Sorbus aucuparia* L. – berkenye
50. *Thymus serpyllum* L. s. l. – kakukkfű
51. *Tilia cordata* Mill. – kislevelű hárs
52. *Triticum aestivum* L. – búza
53. *Tussilago farfara* L. – martilapu, „ciperlapu"
54. *Urtica dioica* L. – nagy csalán
55. *Zea mays* L. – kukorica

Növényi származékok: *méz, szénapolyva.*

Gyógyászati szerként használt növények hatástani csoportosítása

A) *Embergyógyászat*

1. *A központi idegrendszerre ható kábító, altatószerként* (hypnoticum):
Papaver somniferum L. – mák. A mákgubót (Papaveris caput) főzték meg régen teának, a rosszul alvó, nyugtalan csecsemőt, gyermeket altatták vele. Sok halálos mérgezés előfordult, ezért Hrankainé nem adta gyermekeinek. Altatóként való használatát többen leírták (3–10).

2. *Simaizomgörcs-oldó szerek, gyomor-bélgörcs oldására* (spasmolytica):
Chelidonium majus L. – vérehulló fecskefű. A növény herbáját megmelegítik, és a beteg hasára teszik.
A növény vérbőséget okoz, a megfelelő bőrterületre ható hő oldja a simaizom görcsét (5).
Illó olajat tartalmazó növények (aetherolea carminativa, spasmolytica, antibiotica):
Achillea millefolium L. s. l. – cicfark. A herbát főzik meg teának (3, 7, 8).
Allium cepa L. – vöröshagyma. A nyersen lereszelt hagymát megsózva megeszik. Teaként is használják. (10, 11).
Anethum graveolens L. – kapor. A termését főzik meg teának (8).
Carum carvi L. – kömény. A termését főzik meg teának (3–8, 10, 11).
Juniperus communis L. – boróka. A terméséből szörpöt készítettek, ebből cseppentettek kockacukorra (7, 8).
Thymus serpyllum L. – kakukkfű. A herbáját főzik meg teának.

Az illó olajok közvetlenül a simaizomra hatnak; görcsoldó hatásuk kapilláraktivitásukkal arányosan változik (5, 6). A görcsoldó hatás mellett ellenkező hatással is rendelkeznek: helyreállítják a simaizmok csökkent tónusát. Kiegészítő hatásuk a fertőtlenítő képesség, a gyulladásos folyamatok megnyugtatása. (7).

3. *Szívre és érrendszerre ható szerek:*
Szívelégtelenségre
Sambucus ebulus L. – földibodza. A bogyóterméséből szörpöt készítettek, ezt fogyasztották. Vizelethajtó hatását leírták (8, 8).
A szív eredetű keringési zavar (cardialis decompensatio) gyógyszeres kezelésénél lényeges a folyadékvisszatartás (retentio) csökkentése diureticummal.
Érelmeszesedés (arteriosclerosis) gyógyító szere
Allium sativum L. – fokhagyma. Nyersen fogyasztják (3, 7, 11). „Népies szer, magas vérnyomás betegségben, hatását klinikailag is bebizonyították. Rendszeresen kell fogyasztani." (7).

4. *Húgyhajtók, vizeletfertőtlenítők* (diuretica, urodesinficientia interna):
Centaurium spp. – ezerjófű. A herbát főzik meg teának.
Cichorium intybus L. – katángkóró. A herbát főzik meg teának.
Equisetum arvense L. – mezei zsurló. A herbát főzik meg teának (3–8, 10).
„A népies orvoslában, háziszerképpen nagyon elterjedt az erélyes izzasztás alkalmazása, különösen hűléses betegségek megelőzése céljából. Valószínűleg ebben a legfontosabb szerepet az ingerhatás, a szervezet védekezőképességének fokozása játszik . . . . . izzasztással veseelégtelenségben főleg a konyhasó kiürülését fokozhatjuk. Mégis óvatosan megkísérelhető, mert ez megindítja a szövetekben visszatartott konyhasónak a vérbe áramlását, s ezzel a diuresist is." (6).

Gullner József vizelethajtó, szélhajtó, étvágyjavító és izzasztó teakeveréke:
Achillea millefolium L. – cickafark herbája
Centaurium spp. – ezerjófű herbája
Carum carvi L. – kömény termése
Cichorium intybus L. – katángkóró herbája
Matricaria chamomilla L. – kamilla virágzata
Plantago lanceolata L. – keskenylevelű útifű levele
Rubus caesius L. – szeder levele
Thymus serpyllum L. – kakukkfű herbája
Tilia cordata Mill. – hársfa virága
Urtica dioica L. – nagy csalán gyökere

5. *Légúti megbetegedések gyógyítására használt szerek:*
Köhögéscsillapítók és köptető hatású anyagok
a) *Nyákos és keserűanyagokat tartalmazó növényi részekből készült szerek:*
Avena sativa L. – zab. A szalmát főzték meg teának.
Cichorium intybus L. – katángkóró. A herbát főzik meg teának.
Hordeum vulgare L. – árpa. A szalmát főzték meg teának.
Juglans regia L. – dió. A kemény dióhéjat főzték meg teának.
Marrubium vulgare L. – orvosi pemetefű. A herbát főzik meg teának (5–8).
Plantago lanceolata L. – keskenylevelű útifű. A levelét főzik meg teának (5–8).
Zea mays L. – kukorica. A kukoricaszemet főzik meg teának (11).
b) *Izzasztó teák*
Rosa canina L. – gyepürózsa, csipkerózsa. A csipkebogyót főzik meg teának (8, 11).
Rubus caesius L. – szeder. A levelét főzik meg teának (8).
Sambucus nigra L. – fekete bodza. A virágot főzik meg teának (3–8, 11).
Tilia cordata Mill. – kislevelű hárs. A hársfavirágot főzik meg teának (3–8, 11).
Urtica dioica L. – nagy csalán. A gyökeret főzik meg teának (11).
c) *Illó olajat tartalmazó növények*
Allium cepa L. – vöröshagyma. A hagymát főzik meg teának (11, 12).
Allium sativum L. – fokhagyma. Az asztmások nyersen eszik.
Armoracia lapathifolia Usteri – torma. A nyersen lereszelt gyökeret mézzel összekeverték (10, 11).
Matricaria chamomilla L. – orvosi székfű. A virágot főzik meg (8, 11, 13).
Saturea hortensis L. – csombord, borsfű. A herbát főzik meg teának (8, 10, 11).
Raphanus sativus L. – retek. A nyersen lereszelt retket mézzel eszik (11).

Gullner József köptető teakeverékei:
1. *Allium cepa* L. – hagyma
Juglans regia L. – dió héja
Zea mays L. – kukorica szeme
2. *Matricaria chamomilla* L. – kamilla virágzata
Plantago lanceolata L. – keskenylevelű útifű levele
Rubus caesius L. – szeder levele

Sambucus nigra L. – fekete bodza virágzata
Saturea hortensis L. – borsfű herbája
Urtica dioica L. – csalán gyökere
Izzasztó tea meghűlésnél, köhögésnél:
Cichorium intybus L. – katángkóró herbája
Rosa canina L. – csipkerózsa bogyója
Rubus caesius L. – szeder levele
Sambucus nigra L. – fekete bodza virágzata
Tilia cordata Mill. – hársfa virágja
Egyéb növényi származék: *méz.*

6. *Az emésztőrendszerre ható anyagok:*
a) *Az emésztést elősegítő anyagok* (stomachia)
a/1. *Keserűanyagokat, fűszeres anyagokat tartalmazók*
Allium sativum L. – fokhagyma. Nyersen megették, vagy fokhagymás mártást csináltak (11, 14).
Centaurium spp. – ezerjófű. A herbát főzik meg teának (3–8, 11).
Juglans regia L. – diófa. A dió kemény héját főzik meg teának.
Juniperus communis L. – boróka. A terméséből készült szörpöt használják (8). Szesztartalmú italokat készítenek belőle (7, 13).
Matricaria chamomilla L. – kamilla. A virágzatát főzik meg teának (8).
Pinus silvestris L. – erdei fenyő. A fenyőtobozt főzik meg teának (fiatalt). *Abies alba Mill.* és *Picea abies* (L.) Karst. fiatal hajtását főzik meg teának (13). A *Larix decidua* fiatal hajtását pálinkában áztatják, gyomorerősítőként isszák (13).
Thymus serpyllum L. – kakukkfű. A herbát főzik meg teának (8).
a/2) *Savas anyagok* (acida)
Beta vulgaris conv. *conditiva* Alef. – cékla. Az ecetes cékla levét itták lázas, beteg állapotban.
Brassica oleracea L. var. *capitata* f. *alba* – káposzta. A savanyúkáposzta levét itták (különböző fűszereket tartalmaz: tormát, borsot, borsfüvet).
b) *Hashajtók* (laxantia)
Allium cepa L. – vöröshagyma. A friss zöldhagymát nyersen megették, „a székletet lágyította."
Anethum graveolens L. – kapor. A hajtásból tejfölös főzeléket csináltak, ezt ették szorulás esetén.
Daucus carota L. – sárgarépa. A sárgarépából tejjel főzeléket készítettek, ezt ették szorulás esetén.
Pastinaca sativa L. – paszternák. Tejes főzelékként fogyasztották szorulás estén.
Petroselinum crispum (Mill.) Nym. – petrezselyem. A levesben megfőtt levelet hashajtóként használják.
Pimpinella anisum L. – ánizs. Herbáját használták teának megfőzve hashajtásra.
Ricinus communis L. – kerti ricinus. A megszárított magot törve használták hashajtóként. Veszélyes eljárás, a magvak mérgező fehérjét (toxalbumint) tartalmaznak (7).
Prunus domestica L. – szilva. A termésből készült lekvárt használják hashajtásra.
Rheum undulatum L. – rebarbara. A levélnyélből készített kompóthoz tejet vagy tejfölt adva hashajtásra használják.

A ricinuson kívül használt hashajtószerek nem drasztikusak, Gullner József a veszprémi szeminárium cseh származású szakácsától tanulta használatukat.

7. *Ivarszervre ható szer* (aphrodisiacum):
Apium graveolens L. – zeller. „Sok zellersalátát kell enni." Spermiumszám-növelőnek tartják.

8. *A gyulladásra ható szerek:*
a) *Gyulladáskeltők*
Vérbőséget okozó anyagot tartalmaznak, reumás és más eredetű fájdalom csillapítására használatosak.

Allium sativum L. – fokhagyma. Fogfájáskor megreszelve az arcra kis darabot tesznek, vagy a lyukas fogba rakják.
Chelidonium majus L. – vérehulló fecskefű. A megmelegített herbát ruha közé rakva a hasukra vagy a vesetájékra teszik.
Nicotiana alata var. *grandiflora* Comes. – kerti díszdohány.
Nicotiana tabacum L. – közönséges dohány. Reumás fájdalomcsillapításra a dohánylevelet használták, külsőleg beborították vele a fájós testrészt. (Veszélyes eljárás).
Piper nigrum L. – bors. A lyukas fogba rakják fájdalomcsillapításra (11, 12).
Tussilago farfara L. – martilapu. A nyers vagy megfőtt levéllel borítják a fájós testrészt reumás fájdalomkor.

b) *Gyulladás gátlása*
Faszén – a *Quercus cerris* L. – cserfa és más *Quercus* speciesek fájának elégetésével készítették. Hasmenés, vérhas esetén ezt használták. Adszorbens szer.
Adstringens szerek:
Aesculus hippocastanum L. – fehér bokrétafa. A vadgesztenye magbelét megreszelve, megpörkölve ették hasmenés esetén.
Cornus mas L. – som. A termést nyersen vagy lekvárként fogyasztják hasmenéskor.
Sorbus aucuparia L. – berkenye. A termést nyersen fogasztották hasmenés esetén.
Sebre, kelésre, gyulladásra használt növények:
Lilium candidum L. – fehér liliom. A levelet sebes, gyulladt felületre rakták. A virágszirmot olajba áztatják, úgy rakják a sebre (9, 11).
Linum usitatissimum L. – len. A lenmaglisztet tejbe megfőzve kelésre teszik (3–8, 11).
Lycopersicon esculentum Mill. – paradicsom. Az érett termést sebre, daganatra, kelésre teszik (11, 12, 14).
Plantago major L. – széleslevelű útifű. A lelvelet rakják sebre, kelésre (11, 13).
Solanum tuberosum L. – burgonya. Megreszelve a gumót sebre, gyulladt felületre rakják.
Minden gyulladásra hatásos:
Matricaria chamomilla L. – kamilla. A virágzatból készült teát szem, fül, fog és más testrész gyulladásának csökkentésére használják. A megfőtt virágzatokat ruha közé rakják, és beborítják vele a fájós végtagot reumás fájdalom esetén.
Szénapolyva: A szénapolyvát használták gőzölésre torokfájás, légcsőhurut esetén. Fürdővizet is készítettek belőle reumás fájdalom csillapítására (10).

9. *Féreghajtószer:*
Allium sativum L. – fokhagyma. Nyersen fogyasztják giliszta ellen.

10. *Rovarűző szerek:*
Melissa officinalis L. – citromfű. A növény herbájával kenték be a kezüket méhek ellen.
Juglans regia L. – dió. A diófalevelet tették az ágyba bolha ellen.
Fájdalomcsillapítás irracionális módszerrel:
Salix caprea L. – kecskefűz. A virágvasárnap megszentelt barkából lenyelnek egy kisebb darabot torokfájáskor.

B) *Állatgyógyászat*

Köhögésre lónak, csikónak:
Armoracia lapathifolia Usteri – torma. Ló és csikó zápfogára rakták a torma gyökerét, a száját befogták.
Szénapolyva. A vízben megfőtt gőzölgő szénapolyvát abrakos tarisznyába teszik, a csikó fejére húzzák, ezzel gőzölik.
Vizelethajtásra lónak:
Capsicum annuum L. – paprika
Petroselinum crispum (Mill.) Nym. – petrezselyem. A megtisztított, erős paprikával megpaprikázott petrezselyemgyökeret a kanca pérájába, a herélt és csődör hugycsövébe tették. (A petrezselyemmag 11).

Marhának véres vizeléskor:
Sanguisorba officinalis L. – őszi vérfű. A herbát főzik meg teának, azt adják be a szarvasmarhának.
Étvágyhozó disznónak:
Juglans regia L. – diófa. A diófa levelét megfőzik, moslékba adják.
Hashajtó tehénnek, lónak:
Brassica rapa var. *rapa* L. – kerekrépa. Tehénnek nyersen, lónak megfőzve adják.
Helianthus annuus L. – napraforgó. A napraforgómagból készített olajat adták az állatoknak hashajtás céljából.
Bélférgesség elleni szer:
Allium sativum L. – fokhagyma. A beteg állattal nyersen etették meg.

C) *Mérgező növényeknek tartják:*
Colchicum autumnale L. – őszi kikerics
Datura stramonium L. – csattanó maszlag
Hypholoma fasciculare Fr. – sárga kénvirággomba
Leccinum scabrum Fr. – barna érdestinóru
Polyporus squamosus Huds. – bagolygomba

Vallásos szertartásokhoz kapcsolódó növények:
Betula pendula Roth. – nyírfa. Az úrnapi sátor nyírfaágból is készül. Az ágból a körmenet végeztével hazavisznek egy-két ágacskát. Vihar esetén elégetik, hitük szerint elmúlik a vihar.
Tilia cordata Mill. – kislevelű hárs. Ága ugyancsak úrnapi sátor készítésére használatos, használata megegyezik a nyírfaág használatával.
Rosmarinus officinalis L. – rozmaring. Esküvőkor a vőfély rozmaringszálat tartott a kezében. Vasárnap, ünnepnap, amikor a lányok templomba mentek, baloldalon a szoknyájukba egy rozmaringszálat dugtak, vagy zsebkendőjükkel és imakönyvükkel fogták egybe.

A tápiószelei génbank részére elküldött tájfajták

Paszuly:
„sárga seggenülő spárgaborsó", kb. ötven éve termesztik.
„fehér seggenülő borsó", kb. hatvan éve termeszti a család, a mag Nagyatádról való.
„cifra kokasmonyú borsó", kb. hatvanöt éve termeszti a család, Böhönyéről való Festetics Pál birtokáról.
„apró tarka futósborsó", öt éve termesztik, Verőcéről való, Jugoszláviából.
„juliskaborsó", negyven éve termesztik, Iharosberényből való.
„csótány vagy salátaborsó" (fehér, fekete, cirmos), kb. ötven éve termesztik.
Takarmányrépa (Beta vulgaris cv.crassa Alef.), kb. nyolcvan éve termeszti a család.
Kerekrépa (Brassica rapa var. rapa L.) ötven éve termesztik, a mag Iharosberényből való.
Paprika (erős, törni való) negyven éve termesztik, Lábodról való.
Sárgarépa kb. hatvan éve termeszti a család, Temesvárról való volt a magja.
Saláta kb. hatvan éve termesztik.
Paradicsom (alma alakú) hatvan éve termeszti a család.
Cukorborsó (csumás vagy tördelőborsó) hatvan éve termesztik, Veszprémből való.
Spenót (újzélandi paraj) harminc éve termesztik, a nagyja Nagyatádról való.
Kukorica („pattogatnivaló" és „nyócsoros") régi fajták.

Gullner József harminchárom évvel ezelőtt elhunyt parasztkertész szellemi és tárgyi hagyatékának töredékét tudtuk összegyűjteni leánya, Hrankai Józsefné született Gullner Mária 80 éves parasztasszony segítségével. A növények egy része az eltelt idő alatt kipusztult, a néni halála után az egész kert pusztulásra van ítélve. Hány ilyen parasztkert és gazdaság pusztult el és pusztul el szemeink előtt? Fontos feladat lenne szellemi és tárgyi értékeik megmentése.

IRODALOM

1. Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Bp. *Ujváry Imre:* Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőmívelés, erdészet. 301–343. l.
2. *Burics László:* Nagyatád nagyközség múltja és jelene. Nagyatád 1933.
3. *Wágner D.:* Növényország gyógyszerismeje. Pest (1865).
4. *Balogh K.:* A Magyar Gyógyszerkönyv Kommentárja. Gyógyszertani kézikönyv. Bp. 1879.
5. *Issekutz B.–Issekutz L.:* Gyógyszerrendelés. Bp. 1975.
6. *Knoll J.:* Gyógyszertan. Bp. 1976.
7. *Rácz G.–Laza, A.–Coiciu, E.:* Gyógynövények. Bukarest 1975.
8. *Rápóti J.–Romváry V.:* Gyógyító növények. Bp. 1974.
9. *Pintér I.–Szabó I.–Kóczián G.–Gál M.–Szabó L.:* Kultúrnövény tájfajták, vad növényfajok és etnobotanikai adatok gyűjtése a Kászoni-medencében. Agrobot. 16, 123–137 (1975).
10. *Kóczián G.–Pintér I.–Szabó L.:* Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához. Gyógyszerészet 19, 226–230 (1975).
11. *Kóczián G.–Szabó I.–Szabó L. Gy.:* Kalotaszegi népgyógyászati adatok. Gyógyszerészet 21, 5–7 (1977).
12. *Grynaeus T.:* Népi orvoslás. In: Tápé története és néprajza 759–783 (1971).
13. *Márkuš, M.:* Zberné hospodarstvo na Horehroní. Slovensky narodopis IX. 2. 1961, Bratislava.
14. *G. Czimmer A.:* Orvosi vonatkozású néprajzi adatok a Kalotaszegről. EME Orvostud. Szakoszt. Ért. 58 Suppl. (1948).

ADATTÁR

DOMOKOS PÁL PÉTER

HÁROMSZÉK ÉS CSÍKSZÉK ADÓÜGYI ÖSSZEÍRÁSA, 1703

II. rész

Sedis Siculicalis Keszdi

l-mus Pagus *Szász fallu*

Judex Georgius Babos, 7-mo se juratis, nempe Andrea Bardocz, Francisco Bardócz, Andrea Jacabos, Petro Babos, Blasio Babos, Francisco Todt jurato edixere:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	13	183	–	89	–	64	2	16	30	10	34	189	52	18
2.	8	66	–	21	3	19	–	2	3	12	5	27	18	–
3.	2	33	–	9	–	4	–	3	–	2	3	6	2	–
4.	13	34	–	15	–	14	–	–	1	19	13	22	16	1
5.	6	8	–	5	–	3	–	–	7	2	5	6	3	1
6.	–	147	–	–	–	–	–	9	–	–	–	–	–	–
7.	42	471	–	139	3	104	2	30	41	45	60	250	91	20

In hoc pago reperitur 1 Jobadgio Domini Michaelis Henter qui a 4 annis nihil contribuit. Item habet 1 libertinus qui tempore conscriptionis fuit ommissus similiter nihil contribuens. Huius pagi territorium totaliter in planicie ad meridiem positum in 3 partes divisum. Terram habet partim nigram flavam, et aliqua partem territory propter naturalem humiditatem inutilem. Aratur 4 bobus 3 vicibus, fimo vult refici, purum et mixtum, uti denique seminatur profert triticum, authumnalibus segetibus magis quam vernalibus idoneum. Pro fructibus denique proferendis totum territorium bene est commodum. Sylvas pro focis et aedificiys habet sufficientes, pro glandibus nullas. Distat a Vasarhel 1/4 milliaris pro öconomicis distrahendis. Tempore exundationis Fekete in agris et pratis considerabilia damna habent. Ratione descendentis militiae ad passum Oithus onera ferunt. Debita hic pagus fert 1644 florenos et 25 denarios Dat annuale Interesse de 1 florenos, 1 diei Operarium. Ecclesiasticae personae possident hic agros cubulorum 7 főnalia curruum Ø.

Dorff S z a s z f a l l u. Alda sagen die Bauern aus, das vor einen Jahr bey der Stuhls connumeration etlicher Dörffer ihr Zugviehe nicht völlig angesagt, Herr Michael Henter hat dessenwegen nachsuchen lassen, und über 150 Stuck gefunden, welches Er denen Baueren wegnehmen lassen, und haben ihme von ieden Stuck, die so es zuruck verlangt haben 6 ungarische Gulden erlegen und aber gleichwohlen die Contribution dawon bezahlen müssen, und hat herr Henter dessenwegen alle seine Unterthanen Contributionfrey gelasen.

II Pagus *Nyujtod*

Judex Georgius Veres 7-mo se juratis nempe: Joanne Csador, Michaele Kovats, Stephano Jacob, Georgio Kerepecz, Georgio Vargary, et Blasio Kadar jurati fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	28	329	–	182	–	148	–	67½	65	48	76	473	95	8
2.	3	57	–	16	–	14	–	6	5	2	4	30	6	2
3.	48	494	3	129	3	121	1	76½	25	64	72	133	96	12
4.	12	–	–	3	–	4	2	–	–	–	6	4	4	–
5.	6	–	–	1	–	1	–	–	–	–	4	11	4	–
6.	–	30	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	97	910	3	331	3	288	3	150	95	114	162	651	205	22

In hoc pago dantur 2 jobadgiones, quorum 1 est provisor relictae viduae Domini Clementis Mikes, alter Domini Josephi Donat servitor et jobadgio qui iuxta sedis constitutiones nullam penderunt contributionem. Dominus Petrus Apor 2 servitores libertinos a stypendii Haydonum et vecturarum oneribus ex sedis indultu habet immunes. Dominus Michael Henter etiam habet 4 jobadgiones similiter exemptos. Etiam unus libertinus et 4 jobadgiones: tempore connumerationis non fuere conscripti ideo nihil contribuunt. Item 18 inquilini, quorum aliqui vagabundi etiam nullam penderunt contributionem quia non conscripti fuerunt, sunt supra Cathalogo iam inserti. Totum hoc territorium in planicie ad meridiem positum est, in 3 partes divisum. Terram habet nigram, albam limosam et in tertialitate nimis humidam. Aratur 4 vel 6 bobus 3 vicibus, fimetum cupit, purum et sifiginosum, uti seminatur, germinat triticum, inserviente denique tempore pro authumnalibus et vernalibus segetibus aptum territorium. Pro aedificys et focis sufficientes habent sylvas, nullas autem glandes. Magna pars pratorum propter palluditatem nulli usui est, applicabilis. A Vasarhel 1/3 milliari distat hic pagus pro vendebilibus suis rebus őconomicis. Tempore exundationis Fekete in pratis damna suffert. Tempore descendentis militiae ad Passum habent diversa onera quandoque. Debitam pagi numerant 3802 florenos et 9 denarios, interesse dantur 10 denarios, vel 1 diei operarios. Creditores huius sunt Dominus Petrus Apor et Dominus Stephanus Jacocs.

Dorff Nojtot. Alda hat Herr Michl Henter ein adeliches Wohnhaus, Mayerhoff, weinschank und 1 Mühl. Herr Stefan Boier Vice Königsrichter ist auch alda Wohnhafft, Johann Mihalcz und Joseph Donath ingleichen, sambentliche aber sollen Sie an Ackern und Wüesen so viel besitzen, als das ganze Dorff Die Unterthanen gehören obennendten Edelleüthen, und des Herrn Graffen Mikes Frau Mutter zu. Die Unterthanem welche nichts contribuieren, seynd in der Dorfsbeschreibung notiert worden.

III. Pagus *Sarfalua*

Judex Andreas Jacob, 7-mo se juratis, idest: Michael Baiko, Joanne Erös, Michaele Balas, Georgio Hee (?), Petro Varga, et Moyse Erős iurato fassi fuere

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Boviu̇m	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	9	158	–	75	–	45	–	15½	20	16	36	111	64	29
2.	28	298	–	115	2	75	–	15	19	34	67	92	104	23
3.	10	118	–	58	–	38	–	10	11	20	25	78	34	7
4.	11	–	–	12	–	8	–	–	5	6	18	51	13	–
5.	3	–	–	3	–	2	–	–	–	–	2	–	1	–
6.	–	170	–	–	–	–	–	11	–	–	–	–	–	–
7.	61	744	–	263	2	168	–	51½	55	76	148	332	216	59

In hoc pago reperiuntur Illustrissimi Domini Comitis Samuelis Kalnoky 2 jobadgionales et Dominae Relictae Clementis Mikes 5 jobadgionales, qui ob indultu sedis nullam pendere Contributionem. Praeterea etiam dantur eiusdem moxdictae Dominae 2 famuli libertini, qui a stipendys Haydonum et vecturarum oneribus iuxta sedis contributionibus sunt immunes. Item 14 supratacti Inquilini et 1 jobadgio, qui non conscripti fuere, et consequenter nihil contribuere. Territorium huius pagi totaliter in planicie ad meridiem positum in 3 partes divisum terram habet maiori ex parte nigram, de caetero flavam, arenosam, et ex aliqua parte humidam, 4 aratur bobus 3 vicibus, fimo vult refici, siliginosum et purum uti seminatum, germinat triticum, pro authumnales segetibus praecipue, totum territorium denique pro proferendis fructibus commodum. Sylvas pro focis et aedificiis sufficientes, pro glandibus autem nullas habet. Distat 3/4 milliaris ab oppido Vasarhel pro distrahendis rebus őconomicis. Fluvius Kaszon et Ozdola tempore exundationis in agris et pratis saepe sunt damnosi ipsis incolis. Hic pagus viae regiae et praecipuae propter concentum militiae ad Passus, et marsui expositus maxime aggravatur oneribus. Debitis hic pagus oppressus est 3891 florenos et 64 denarios. Pro interesse annuali datur 1 diei operarium. Ecclesiastici personae possident his agros cubulorum 7., főneta Ø.

Dorff S c h a r f a l l u. Hier hat des Herrn Graffen Frau Mutter, und Herr Graff Kalnoky iedes einen Mayerhoff sambt einer Mühl mit 2 Gängen, an Wäldern und Wüesen besitzen Sie souil, als das gantze Dorff. Die Unterthanen, so Ihnen beyden zugehören, und nichts contribuieren, seynd in der Dorffbeschreibung notierter.

IV. Pagus *Osdola* [Ozsdola]

Judex Nicolaus Feir, cum 6 juratis nempe: Georgio Hady, Georgio Bőgezi, Paulo Gotier, Nicolao Ferentz, Paulo Bögezy et Joanne Todt, jurato fassi fuere:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	8	191	–	51	–	60	–	16	15	29	17	55	29	9
2.	77	705	–	240	3	231	1	54	83	70	121	100	162	59
3.	66	454	2	173	–	161	2	40	28	58	113	82	104	22
4.	7	47	–	21	–	15	–	2	6	6	11	29	2	–
5.	15	6	–	3	–	5	–	1	3	–	7	16	–	1
6.	–	500	–	–	–	–	–	30	–	–	–	–	–	–
7.	173	1903	2	488	3	472	3	143	135	163	269	282	297	91

In hoc pago reperitur Illustrissimi Domini Comitis Michaelis Bethlem 1 eques jobadgio, etiam Domini Stephani Kun relictae viduae 1 villicus 2 stabulary et 1 coqus, qui iuxta sedis statuta nullam penderunt Contributionem. Domini Georgii Barabas 1 jobadgio, etiam sedes relaxavit portionem, quia ipsius domus fuit exusta. Ecclesiae quoque dantur 9 jobadgiones, qui ideo nullam dedere portionem, quia possident fundus Ecclesiae. Dantur praeterea 4 libertini famuli Domini Michaeli Henter, Domini Stephani Boer 1 Domini Stephani Kun relictae viduae 1, Domini Stephani Imecs 1 qui a stipendys Haidonum vecturarumque oneribus sunt exempti. Datur adhuc 1 libertinus homo, qui iuxta suam informationem a 9 annis nullam dedit portionem quia Dominus Comes Mikes instituit haerede suorum bonorum. Praeterea dantur 22 inquilini ut supra datum est, qui quoniam non fuere a sede conscripti ideo etiam nihil contribuerunt. – Territorium huius pagi ferme in planicie ad meridiem positum in tres partes divisum, terram habet nigram, albam rubicundam, arenosam, lapidosam et in aliqua parte naturaliter humidam, aratur 3 vicibus 4 bobus fimo recipi cupit, denique plus siliginis quam tritici speciem praesefert (?) pro authumnalibus et vernalibus segetibus aeque commodum., aliqua pars territory usui incommoda reperitur. Sylvas pro focis et aedificys sufficientes, glandiferas nullas habet. Oppidum Vasarhel 1 milliari distat ad distrahenda victualia. Molendina exceptis Domini Domini Nobilium habentur hic octo contributionem hominibus appertinentia, parvae utilitatis. Debitis hic pagus aggravatus est ad florino 9023 et 25 denarios Pro annuali interesse solvitur partim 15,12 denarios partim 1 diei operarius. Creditores sunt Illustrissimus Dominus Comes Bethlem Michail, Domina Kun Istváni, Dominus Georgius Barabas, Dominus Jarfas, Dominus Clemens Mikes et familia Jacobos. Ecclesiasticae personae possident hic agros cubulorum 9. Főnalia Ø.

Dorff O s t a l a. Alda hat die Frau Stephan Chunin ein Wohnhaus, Mayerhoff, 2 Mühlen und einen Weinschank. Die jüngere Frau Chunin hat auch einen Mayerhoff sambt einer Mühl. Georg Barabás eine Saaghmühl. Die Unterthanen gehören obennendten Edelleüthen, und dem Herrn Grafen Michael Bethlem. Die so nicht contribuiren, seynd in der Dorfsbeschreibung schon vorgemercket. An Ackern und Wüesen besitzen obige Edelleuth so viel, als den 3-ten Theil des Dorffs.

V. Pagus *Csomortan*

Judex Stephanus Balog 7-mo se Juratis, idest: Stephano Gylgai (?) = Gyulai, Michaele Bíró, Andrea Bíró, Gregorio Jakab, Joanne Philipp, et Stephano Matthiás jurato effati sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	3	54	2	22	–	19	–	5½	7	8	7	65	17	6
2.	12	102	2	64	2	47	3	12½	15	16	21	171	34	4
3.	6	53	–	20	–	21	2	10	7	10	10	68	12	–
4.	2	5	–	5	–	3	–	1½	–	2	3	18	–	–
5.	4	–	–	–	–	–	–	–	2	–	4	7	–	–
6.	–	162	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–
7.	27	377	4	111	2	91	1	34½	31	36	45	329	63	10

In pago reperitur 1 Jobadgio Domini Michaelis Henter qui sépius mentionata ratione, propter inventos volat os boves nimirum, a contributione penitque immunis fecit. Item habet 1 libertinus famulum, qui a stipendys Haidonum aliorumque onerum supportatione iuxta sedis statuta fuit immunis. Praeterea etiam datur 1 libertinus qui a tempore conscriptionis, quia ommissus erat, nullam pependit contributionem. Datur etiam 1 cursor moldaviensis, qui propter itinerationem nihil contribuit. Territorium hoc a potiori in planicie ad meridiem est situm, de reliquo vero in montibus mediocribus in 3 partes divisum. Terram habet nigram, arenosam, albam et in aliqua parte etiam humidam. Aratur 4 bobus 3 vicibus, fimo vult refici, siliginem mixtim cum Tritico germinat, authumnales pariter et authumnales segetes producit, quoad tertiam habetur partem, territorium hoc magis sterile quam fertile. Sylvas pro focis et aedificys habent sufficientes, glandiferas pro domestica duntaxat necessitate., habet etiam particulam territory usui incommodam. Oppidum Vasarhel distat ad hoc pago 1 milliarii pro distrahendis ipsorum naturalibus. Ratione condescendentis militiae ad passum Oithus, quandoque onerantur. Debita hic pagus patitur 671 florinos et 5 denarios. Interesse annualiter solvitur partim 12 denarios, partim 1 diei labore.

[Bizalmas rész nincs.]

VI. Pagus *Almas*

Judex Gregorius Ábrahám cum 6 juratis, nempe: Stephano Baisz, Thoma Kelemen, Volfgango Abram, Michaele Birtalan, Nicolao Abraham, et Balthasaro Dhizeny jurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	4	85	–	42	–	29	–	18	8	8	11	101	21	7
2.	31	474	3	224	1	174	2	63½	48	53	63	435	133	53
3.	17	160	–	56	1	38	–	22½	11	27	23	80	32	1
4.	1	–	–	2	–	1	–	–	1	–	1	–	–	–
5.	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	1	–
6.	–	395	–	–	–	–	–	40	–	–	–	–	–	–
7.	58	1114	3	324	2	242	2	144	68	88	100	616	187	61

In hoc pago inveniuntur quidam nomine Fabian Andras senior, qui quidem in numero Primipilorum hactenus exstitit perhibitis autem sedis Dominis Dominis Officialibus hunc libertinum, octo jobadgiones Jure perennali possidere, deliberatum est autam facultas praedicti libertini, vel vero attactorum jobadgionum adscribatur, cum insuper ob dignam etiam suae personae existimationem in assessorem sedis Inclitae annumeratus sit, gratiamque sacrae caesari Maestatis in puncto Nobilitatis adipiscendam operat. Insuper hic reperiuntur 2 jobadgiones Domini Michaelis Henter, qui propter inventos relatos boves tempore conscriptionis a portione exempti. Praeterea datur etiam 1 Jobadgio relictae Dominae Viduae Szaredy, variorumque Nobilium 6 inquilini a contributione pariter exemptis, quia in praecedenti connumeratione non fuere conscripti. Dantur adhuc 2 libertini et continui famuli, 1 Domini Joannis Mihaos, alter vero Domini Clementis Mikes relictae viduae qui praeter ordinariam portionem ab omnibus oneribus fuere exempti. Dominus Joannes Gereb habet 1 famulum libertinum, qui a stipendys Haidonum vecturarumque oneribus immunis habetur. Territorium huius pagi in 2 partibus in planicie ad meridiem situm, in 3. vero parte in collibus locatum in 3 partes divisum. Aratur 4 etiam pluribus bobus 3 vicibus, fimo vult refici, terram habet nigram, albam, limosam, in aliquibus locis petrosam, magis siliginem quam Triticum germinat, authumnalibus magis quam vernalibus segetibus commodum. Territorium denique hoc in 2 partibus sterilius, sic 3 vero fertile dici potest. Habent aliquam particulam territorium . . . incommodam. Sylvas pro focis et aedificys sufficientes, etiam tempore favorabili glandes pro sua necessitate pagus hic habet. Distat a Kezdivasarhel 1 milliari pro distrahendis victualibus. Tempore exundationis fluviarum ex montibus, in agris et pratis patiuntur damna quandoque. Debita huius pagi inveniuntur 2475 flor. et 42 denarios, dant annuale interesse 1 diei oprarium.

Dorff A l m á s. Die Unterthanen alda gehören dem Herrn Michael Henter, und sonst unterschiedlichen Edelleüthen zu. Welche aber aus ihnen nichts contribuieren, seynd schon in der Dorffsbeschreibung annotierter vorzufinden.

VII. Pagus *Martonos*

Judex Thomas Csuder cum 6 juratis, utpote: Stephano Philepp, Petro Kis, Stephano Kis junior, Michaele Balosa, Gregorio Nagy, et Valentino Birtalam iurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	3	47	3	21	2	15	3	5	5	3	6	16	15	3
2.	5	50	3	18	1	18	2	2½	4	6	8	16	13	9
3.	28	251	2	61	1	66	1	18	12	25	33	39	31	11
4.	1	10	–	4	–	3	1	–	–	4	3	2	7	3
5.	4	15	–	–	–	–	–	–	1	–	–	12	–	–
6.	–	–	–	–	–	–	–	6	–	–	–	–	–	–
7.	41	375	–	104	3	103	3	31½	22	38	50	85	66	26

In hoc pago datur quidam Eques jobadgio Domini Stephani Kun relictae viduae, qui iuxta sedis constitutiones a contributionibus immunis habetur. Dantur etiam Dominus Michael Henter 8 jobadgiones qui ob superius recensitum indultam ab omni contributione immunes. Habentur insuper 6 iobadgiones et 5 inquilini, qui nullam penitque pendunt portionem, quoniam tempore conscriptionis non fuere consignati. – Territorium hoc 2 partes in planicie ad meridiem situm, 3. autem pars in montibus mediocribus locata, in 2 partes divisum, terram habet albam, lymosam et in aliqua parte etiam naturaliter humidam. Aratur 4 bobus et 3 vicibus fimo reficitur magis siliginorum, quam purum triticum germinat tam ad producendos fructus authumnales, quam vernales sterile habetur., aliqua pars Territory propter sterilem locum usui incommodam. Sylvas pro focys et aedificys habent sufficientes, glandiferas etiam ad usum proprium. Pro pascuis adsunt in sylvis commoda loca. Distat hic pagus ab oppido Vasarhel 1 milliari pro distrahendis őconomicis rebus. Ratione condescensionis militiae ad Passum, etiam quandoque oneratur. Debita hic pagus contraxit 1660 Fl et 50 denarios., huius interesse solvitur 1 diei operario de quovis fl. ad annum.

Dorff M a r t o n o s. Alda wohnet ein Armalist Philipp Fargas [Farkas], so nicht connumerieret worden die Unterthanen gehőren den Herrn Michael Henter, Frauen Stephan Chunin vnd seynd die so nichts contribuieren, in der Dorffsbeschreibung vorgemercket zu finden.

VIII. Pagus *Lemheny*

Judex Thomas Rette (?), 7-mo se juratis, ut pote: Michaele Laslo, Michaele Húzo., Joanne Andras, Francisco Petki, Joanne Balint et Ladislao Kovats jurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	17	354	1	141	1	114	–	29½	26	39	45	143	63	27
2.	76	842	3	293	2	242	1	97	67	84	118	282	157	51
3.	72	778	–	299	1	214	3	69	51	117	146	499	178	41
4.	9	46	3	15	1	15	3	2	6	10	18	23	11	13
5.	33	105	–	36	2	23	–	7	12	23	23	112	17	12
6.	–	157	–	–	–	–	–	30	–	–	–	–	–	–
7.	207	2283	3	785	3	609	3	234½	162	273	350	1004	426	144

In hoc pago reperitur 1 famulus libertinus: lyripipiarius Illustrissimi Domini Comitis Mikes inopia present et ideo nihil contribuens. Dominus Joannes Gereb habet etiam 1. famulum Jobadgionem, pariter a contributione immunem. Praeterea dantur 5 jobadgiones Illustrissimi Domini Kalnoky, item Dominus Mikes Clementis relictae viduae 6, qui omnes ex favore sedis ab omnibus oneribus et portionibus sunt immunes. Dominus Michael Henter quoque habet Jobadgiones 5 similiter exemptos. Dantur etiam 8 homines libertini, et 7 jobadgiones, qui quoniam non fuere tempore conscriptionis notati et carent pecoribus nullam pendung portionem. Etiam reperiuntur vulgo p e n t e k y, sive liberi 5; 1 Domini Joannes Geréb, 1. Domini Stephani Imecs, tertius Domini Gabrielis Génzei, quartus Domini Joannis Mihacz, et quintus Domini Clementis Mikes relictae viduae, qui iuxta sedis statuta sunt a stipendys Haidonum vecturarumque oneribus immunes. Etiam supra notati 42 inquilini nihil contribuere, quia tempore connumerationis non fuere conscripti. Territorium huius pagi maiori ex parte in planicie ad meridiem positum, ad 3 partes divisum, terram habet partim nigram, albam, areonsam, limosam et ex aliqua parte humidam, aratur 4 bobus tribus vicibus, fimo vult rerici, similiter purum et siliginosum germinat Triticum prouti seminatur, magis vernalibus quam authumnalibus segetibus aptum, territorium denique hoc una ex parte fertile, ex duabus partibus vero sterilius habetur. Pro focys et aedificys et glandibus sufficientes habent sylvas. Pro pascuis pecorum habent loca commoda, sed in alpibus. Oppidum Vasarhel distans ab hinc habent 1 milliari pro distrahendis rebus őconomicis. Tempore exundationis fluvy Fekete damna patiuntur. Marsui hic pagus expositus, praecipuae occasione descendentis militiae ad passum Oitus, suffert onera. Datur hic etiam unum molendinum minus primipili sed exiguae utilitatis. Debita passiva hic inveniuntur 6151 fl. et 14 denarios., dant pro annuali Interesse unius diei operarium. Creditores sunt Dominus Petrus Apor et aly Nobiles.

Dorff L e m h e m b. Hier seynd von Edelleüthen Wohnhafft Joannes Gereb, Gabriel Gyncze (Könczey), Sigmund Thomas, Mihalcz Janos, Andreas Rapolty, auch besitzen die auswendigen Edelleüthe, als Michael Henter, Peter Apor, nebst denen obigen eine grose Quantität an Ackern und Wüesen, das eigentliche Quantum hat man von denen Bauern nicht erfahren können, Mühlen befinden sich alda 8, denen obigernandten Edelleüthen angehörig, wie auch die alda wohnenden Unterthanen, sambt Herrn Graffen Kalnoky, und des H. Graffen Mikes Frauen Mutter. Diese so nichts contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung vorgemercket.

IX. Pagus *Bella falua* [Bélafalva]

Judex Thomas Biro, 7-mo se juratis, nempe: Stephano Gál, Michaele Fekete, Michaele Haidu, Petro Agoston, Petro Biro junior, et Stephano Fekete jurato edixere:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	34	321	1	155	3	121	3	22½	35	37	35	337	79	33
3.	19	172	3	67	1	49	–	17	10	34	28	120	38	13
4.	2	8	–	6	1	5	–	–	2	–	2	6	5	4
5.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	30	–	–	–	–	–	20	–	–	–	–	–	–
7.	55	532	–	229	1	175	3	59½	47	71	65	460	122	50

In hoc pago reperiuntur 3 Jobadgiones, et 1 libertinus, qui nullam dedere contributionem, quia non fiere conscripti. Simili ratione 3 inquilini habentur exempti. Datur etiam quidam libertinus famulus R. P. Henter, qui a stypendys Haidonum vectuariumque oneribus exemptus est. – Territorium huius pagi maiori ex parte in planicie orientem versus situm, in 3 partes divisum, terram habet nigram, arenosam, et partim humidam, fimo refici cupit., Aratur 4 bobus et pluribus 3 vicibus. Authumnalibus segethibus plus inservit quam vernalibus. Triticum profert mixtum, siliginosum et purum. Territorium hoc denique ex parte potiori ad producendas segetes aptum videtur. Sylvas tam pro focys, quam aedificys sufficientes habent, pro glandibus utuntur communi vicinitatis sylva. – Oppidum Vasarhel habent distans ab hinc pro vendendis victualibus uno milliari. Molendinum alicuum habent in 1/2 milliari distans. Ex montibus habent torrenticulos quandoque damnificantes proter fluvias. Propter descendentes militias ad passum Oitus quandoque onerantur. Debita huius pagi sunt 1644 Fl., et 96 denarios. Dant pro annuali Interesse 1 diei operarium, vel Denarios 12. Creditores sunt Dominus Andreas Genzci, Georgius Barabas, et familia Mihacz.

[Bizalmas rész nincs.]

X. Pagus *Kurtapatak*

Judex Andreas Tuson 7-mo se juratis utpote: Stephano Orban, Alexandro Baiko, Joanne Torak, Thoma Csirös, Michaele Csirös et Stephano Demeny iurato effati sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	5	79	2	28	2	20	–	9	7	8	13	49	5	4
2.	10	73	2	27	1	25	2	6	9	6	14	36	9	4
3.	6	43	1	15	3	10	3	4	6	4	11	38	8	4
4.	5	31	1	8	3	6	2	½	–	3	8	2	–	–
5.	5	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1	2	1	–
6.	–	200	–	–	–	–	–	6	–	–	–	–	–	–
7.	31	427	2	81	1	62	3	25½	22	21	47	127	23	12

In hoc pago dantur 2 jobadgiones, et 9 inquilini, qui nullam penderunt portionem, quia tempore conscriptionis non fuerant consignati. Dantur etiam 3 primipili et sinu (famuli) Domini Comitis Kalnoky, qui a stipendys Haidonum aliorumque onerum praestationibus immunes fuere. – Territorium hoc de toto extra aliquandam monticuli partem, in planicie ad meridiem est situm, in 3 partes divisum, terram habet nigram, partim albam, flavam, argilosam, et ex aliqua parte humidam. Aratur 4 bobus 3 vicibus, fimo refici cupit, magis siliginosum quam purum profert Triticum vernalibus magis quam authumnalibus segetibus gaudet, rarius denique hoc territorium bonos profert fructus. Sylvas tam pro focys quam aedificys habent sufficientes, glandiferas nullas. Distat ab oppido Kesdivasarhel hic pagus pro distrahendis victualibus 1/2 milliari. Debita contraxit 1426 flor. Interesse solvitur 1 diei operarium, vel de 1 flor. 12 denarios. Creditores huius debiti sunt Dominus Illustrissimus Comes Kalnoki, Moyses Erős et aly Nobiles.

[Bizalmas rész nincs.]

XI. Pagus *Esztelnek*

Judex Andreas Bartos 7-mo se iuratis, utpote: Michaele Küs, Joanne Bartos, Stephano Albert, Gregorio Gal, Stephano Sarkan et Andrea Incze iurato edixerunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	9	138	–	52	2	36	2	13	14	12	22	64	26	3
2.	25	319	2	92	1	98	3	47	14	33	47	288	48	13
3.	33	150	3	101	2	52	–	4½	15	42	46	233	43	11
4.	8	36	2	14	3	21	3	–	1	14	13	36	11	–
5.	8	–	2	2	–	–	3	–	1	5	7	68	–	–
6.	–	280	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	33	925	1	263	–	209	3	72½	45	106	135	689	128	27

In hoc pago reperitur Domini Clementis Mikes relictae viduae 1 jobadgio: ex indultu sedis exemptus. Dominus Joannes Mihaiz habet 1 jobagio famulum similiter immunem. Praeterea supradicti 16 inquilini 2 libertini tempore conscriptionis non fuerunt notati, et ideo a portione sunt immunes. Reverendissimi Patres Franciscanis Esztelnekiensibus annumerantur 4 famuli libertini et de Kanta 1', qui ex gratia sedis praeter contributionem ordinariam, nullis oneribus publicis subiecti fuere. Adhuc dantur ecclesiae Esztelnekiensis 4 jobadgio qui respectu Ecclesiae a contributione exempti sunt. Territorium hoc in 2 partibus in planicie, in 3. partes divisum. Terram habet albam, nigram, limosam, lapidosam, arenosam et naturaliter humidam, et pro fructibus tam vernalibus quam authumnalibus etiam proferendis valde sterile, raro aratur 4 sed pluribus bobus 3 vicibus sine fimo absolute nullos fructus germinat. Sylvas pro focys et aedificys, et etiam glandes ad usum proprium habent sufficientes. Pascua in Sylvis quoque sufficientes habent. Distat hic pagus a Kesdivasarhel 1 milliari pro distrahendis rebus öconomicis et praecipue lignis. – Tempore exundationis Fluvium Almas et Csomortan in pascuis quandoque damnificatur. Debitis hic pagus premitur ad Flor.: 2686 et 86 denarios. Interesse annualiter solvitur 1 diei operarium vel 12 denarys, creditores sunt Dominus Apor Petrus, Dominus Foro Janos, Gyarfas Istvan, Marton Diákne Kinzei Andreas, Nicolaus Mihacz et aly Nobiles. Ecclesiasticae personae possident hic agros cubulorum 7 főnalia curruum Ø.

Dorff Esztelnek. Alda seynd Armalisten in der Connumeration ausgelassen und nicht beschrieben worden, als Frantz Sacsvai, Samuel Sacsvai, Michl Kaszony und Thomas Bartos. Die Unterthanen, deren 4 zur Kirchen Herrn Graffen Mikes Frauen Mutter, Johann Mihacs, und obigen Armalisten gehörig welche nicht contribuiren, seynd in der Dorfsbeschreibung annotieret worden.

XII. Pagus *Pollian*

Judex Joannes Szanto cum 6 juratis, utpote: Georgio Vízy, Joanne Tuson, Gabriele Zonda, Blasio Török, Stephano Matthe, et Stephano Szász jurato edixerunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	8	201	–	67	–	44	–	37½	22	6	24	128	18	7
2.	79	1043	1	319	1	248	–	123½	62	84	79	664	104	451
3.	36	501	3	173	2	126	–	85½	18	77	44	494	57	32
4.	10	50	–	23	2	17	–	7½	5	10	10	47	7	19
5.	4	2	1	1	3	1	–	–	1	2	3	18	2	1
6.	–	166	–	–	–	–	–	34	–	–	–	–	–	–
7.	137	1964	1	585	-	436	1	288	108	179	160	1351	188	510

In hoc pago reperiuntur 4 libertini, et 8 inquilini, qui a contributione sunt immunes, quoniam tempore connumerationis non sunt conscripti. Domini Clementis Mikes relicta vidua habet 10 subditos, qui indultu sedis a contributione sunt exempti. Dantur etiam libertini 4 famuli Illustrissimi Domini Comitis Kalnoki, item Domini Mikes Clementis relictae viduae unus, Domini Francisci Henter 1, Domini Michaelis Henter 1, R. P. Henter 1, Domini Francisci Mihacz 3, Domini Joannis Mihacz 2, Domini Matthei Hada 1, Domini Francisci Pocza 1 et Domini Josephi Folda 1, qui omnes a solutione Haidonum, vecturarumque oneribus exempti fuere Territorium hoc ferme totum in planicie ad meridiem situm, in 3 partes divisum. Terram habet nigram, albam, limosam et arenosam. Aratur 4 et 6 bobus 3 vicibus. Fimo indiget, pariter siliginosum et mixtum germinat Triticum, pro authumnalibus et vernalibus segetibus ex e partibus bene commodum, ex una autem propter naturalem humiditatem sterilius habetur Sylvas pro focis et aedificiis habent sufficientes, etiam glandes pro domestiis non dimtaxat. Distat hic pagus ab oppido Vasarhel 1/2 milliari pro distrahendis victualibus. Pro pascuis in sylvis habent commoda loca. Debita hic pagus suffert passiva 6541 fl. 17 denarios. Interesse solvitur 1 diei operario, vel denarios 12 de flor. ad annuin. Creditores huius Capitalis sunt Dominus Georgius Barabas, Stephan Miklos, Marton Diaknéi, Joseph Tolda, Franciscus Henter, Nicolaus Mihacz, et alii Nobiles. Ecclesiasticae personae possident hic agros cubulorum 5 3/4 Fönalia curruum Ø.

Dorff B o l y a n [Polyán – Szent Kereszt]. Hier seind wohnhafft in Adelichen Hausern von mittelmäsigen Vermögen, Johann Mihacs, Franz Mihacs, und Michael Mihacs, auch hat des Herrn Graffen Mikes Frau Mutter sehr uiel an Wäldern und Wüesen aldar. Das rechte quantum habe von denen Baueren nicht erfahren können. Die Unterthanen gehören der Frau Mikesin, und obigen Edelleuthe zu.

XIII. Pagus *Orosfallu*

Judex Stephanus Kemindy cum 6 juratis utpote: Stephano Foro, senior, Michaele Foro, Joanne Bertalan, Stephano Foro jun., Michaele Keminde et Stephani Jancso jurato edixere:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	32	369	1	246	1	162	3	40	81	28	92	184	126	61
3.	7	39	–	43	–	32	–	15	13	14	7	33	9	6
4.	7	–	–	–	–	12	–	–	1	–	3	5	4	–
5.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	46	408	1	289	1	206	3	55	95	42	102	222	139	67

In hoc pago reperiuntur 7 inquilini, qui quoniam a sede non fuere conscripti, ideo etiam nihil contribuerunt. Datur etiam 1 libertinus famulus Illustrissimi Domini Comitis Mikes a stipendys Haidonum vectuariumque oneribus exemptus, iuxta sedis constitutiones. – Territorium hoc totum in planicie ad meridiem positum., in 3 partes divisum. Terram habet nigram, albam, limosam, et 2 partibus humidam naturaliter. 4 aratur bobus 3 vicibus, fimo indiget, purum et siliginosum triticum germinat, territorium denique hoc tempore inserviente pro authumnalibus et vernalibus segetibus aptum. Praeter palluditatem majori ex parte prata istorum incolarum sunt incommoda. Sylvas pro focis quam aedificys habent sufficientes, glandiferas nullas. Oppidum Vasarhel proxime adiacens est pro distrahendis rebus öconomicis. Dantur in hoc pago 4 homines, qui vecturis vini ex Moldavia se alere solent. Habet etiam hic pagus 1 molendinum 2 rotarum commodam utilitatis. Tempore exundationis fluvy Kaszon in pratis et agris damna patiuntur. Ratione Marsus quoniam pagus iste in via regia positus oneratur quandoque. Debitis opressus est 2036 Fl. 50 denarios, dat annuale interesse 1 diei operario, vel 10 denarios. Creditores huius sunt Dominus Georgius Barabas, Foro Janos et aly Nobiles.

Dorff O r o s f a l u [Oroszfalu]. Alda hat Herr Georg Barabas einen Hoff, so aber nicht alda wonhafft, wie auch hat er eine Mühl mit 2 Gängen, auch soll solcher sehr uiel an Ackern und Wüesen besitzen, die Unterthanen gehören meist ihme zu.

XIV. Pagus *Hatolyka*

Judex Thomas Bak 7-mo se juratis, nempe: Luca Pal, Thoma Bako, Nicolao Matthis, Michaele Georg, Emerico Simon, et Georgio Bako iurato fassi fuere.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	5	129	–	42	2	21	1	11	9	14	19	18	24	6
2.	35	720	2	304	2	175	–	31½	46	69	104	131	177	69
3.	11	82	–	36	1	17	2	2½	4	16	19	57	16	3
4.	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
5.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	30	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–
7.	55	961	2	383	1	213	3	48	59	99	143	206	217	78

In hoc pago reperitur quidam juvenis libertinus, qui continuo in servitiis Viennensibus sudat pro illustrissimo Domino Comite Kalnoky, idcirco sedes ipsius parentes ab omnius contributionibus et oneribus immunitavit. Praeterea dantur etiam 3 libertini et 2 jobadgio: qui tempore connumerationis non sunt conscripti ideo nihil etiam contribuunt Dantur adhuc libertinus famuli 3, unus Domini Thomae Nemes, Dominii Joannis et Francisci Pocsa 2, Domini Thomae Imecs viduae 1, qui omnes a stipendys Haidonum et vecturarium oneribus iuxta sedis constitutiones sunt exempti. Supradicti 4 inquilini etiam nullam dant contributionem, quia non fuerunt connumerati. – Territorium hoc totaliter in planicie, ad meridiem situm, in 3 partes divisum, terram habet nigram et albam. Aratur 4 et 6 bobus 3 vicibus, fimo cupit refici, purum et siliginosum, uti seminatur profert triticum, pro vernalibus et authumnalibus fructibus pro ferendis bene commodum. Habet particulam territorius propter palluditatem in pratis nullo novi commodam. Sylvas tam focys quam aedificys habent sufficientes, pro glandibus vero nullas. Oppidum Vasarhel 1 milliari ab hinc tantum distans est. Tempore exunda tionis Fekete fluvy, in fönetis et Gazis suis patiuntur damna, etiam propter Marsum, cui pagus hic plane expositus est. debita hic sunt 4066 fl. et 50 denarios. Dant annualis interesse 1 diei operario, vel 12 denarios. Creditores sunt: Franciscus et Martinus Tusza, Laszló Michael, Benedictus Nagy et alyy privati.

Dorff H a d u l k a. Hier befinden sich von Edelleüthen wohnhafft, Thomas Bocsa, mit seinem Bruder Frantz, auch hat Herr Thomas Nemes ein Haus alda, Herr Gaspar Chun eine Mühl mit 2 Gängen, an Wäldern und Wüesen, sollen sie so viel besitzen, als die Inwohner des Dorffs. Die Unterthanen gehören bemeldten Edelleüthen. Die Unterthaner aber so nicht contribuieren, seynd in der Dorffbeschreibung vorgemerckt.

XV. Pagus *Szent Katolna*

Judex Ladislaus Demin, cum 6 juratis utpote: Valentino Demin, Andrea Belin, Michaele Demin, Stephano Cseh, Laurentio Geergbiro, et Blasio Cseh jurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	2	40	–	20	–	10	–	3	3	4	7	27	9	15
2.	27	503	–	202	–	118	2	$58^1/_2$	36	45	63	278	93	16
3.	39	413	2	179	–	120	2	39	16	77	72	308	85	15
4.	11	64	–	18	3	15	–	$4^1/_2$	2	10	12	75	11	–
5.	9	–	–	1	3	3	1	–	4	2	6	13	5	–
6.	2	500	–	5	–	3	–	12	–	2	3	–	–	–
7.	90	1520	2	426	2	270	1	117	61	140	162	701	203	46

In hoc pago reperitur 1 libertinus, homo nullam contributus, supportans ex eo quod in fundo cuiusdam R. Pat. habitet. Datur etiam Dominus Caspari Kun 1 tabellarius Jobadgio, 1 coqus, 1 villicator, 1 claviger, omnes jobadgiones, qui iuxta sedis constitutionem exempti sunt. Dominus Stephanus Polus etiam habet 1 tabellarium jobadgionem: pari authoritate exemptum. Dantur etiam 2 libertini, 3 jobadgiones et 10 inquilini, qui nullam penitus pendunt portionem, quia tempore connumerationis non conscripti fuere. Illustrissimus Dominus Comes Michael Mikes habet 1 continuum libertinum provisorem, similiter Domina Vidua Mikesiana 1 libertinum famulum, qui a stipendys Haidonum recturarumque oneribus iuxta sedis indultum sunt immunes. – Territorium hoc totaliter in planicie ad meridiem positum, in 3 partes divisum, terram habet partim nigram, albam et etiam naturaliter humidam, ex aliqua parte. Aratur 4 bobus tribus vicibus, fimo cupit refici, purum et siliginosum uti seminatur, fert triticum, magis authumnales, quam vernales segetibus inservit., hoc denique territorium satis fertile dicendam est. Sylvas pro aedificys et focis habent sufficientes, sed procul distantes, pro glandibus nullas. Datur etiam particula territory propter palluditatem incommoda. Distat hic pagus ab Oppido Vasarhel medio milliari, pro vendendis naturalibus a Civitate Corona autem 5 milliaribus. Tempore exundantium fluviorum Fekete et Rakos in pratis agrisque patitur. Marsui hic pagus expositus, onera suffere cogitur. Debita etiam hic pagus habet passiva 4275 Fl et 11 denarios. Dat annuale interesse 12 denarios vel 1 diei operarium. Creditores sunt Stephanus Polus, Michael Faragó, Laurentius Georgbiro, Michael et Ladislaus Demin et aly Domini Nobiles. Ecclesiasticae personae possident in hoc territorio agros cubulorum circiter octo. Föneta Ø.

Dorff S t. C a t h o l n a. Alda wohnen geringen Edelleüthen Joseph Demin, Ladislaus Demin, Matthias Eleges, Sigmund Eleges, Stephan Cseh, Ladislaus Csepa, Stephan Polus, so eine Mühl mit 2 Gängen hat. Uber dieses ist ein adelicher Hoff sambt eine Meyerhoff dem Herrn Caspar Chun gehörig. Auch hat die frau Stephan Chunin sehr viel an Ackern und Wüesen alda, zusammen aber sollen sie soviel als das Gantze Dorff besitzen. Die Unterthanen gehören obennandten Edelleüthen zu. Die so nichts contribuieren, seynd in der Dorfsbeschreibung notierter zu finden.

XVI. Pagus *Martonfalva*

Judex: Franciscus Csiki 7-mo se juratis nempe: Georgio Vagó, Stephano Türk Joanne et Francisco Bartok, Thoma Csiki, et Ladislao Tusa iurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	11	278	3	151	3	119	–	2½	28	31	38	103	66	19
2.	10	256	–	103	–	80	1	2½	17	27	46	85	50	6
3.	20	206	–	82	3	53	1	8	6	40	26	43	42	2
4.	6	16	1	6	3	7	–	–	3	–	4	–	7	–
5.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	47	757	–	344	1	259	2	13	54	98	114	231	165	27

In hoc pago reperitur 1 provisor jobadgio Domini junior Kun relictae Viduae, Illustrissimi Domini Comitis Michael Bethlem 1 jobadgio unius filius in continuis servitys praefati D. sudet qui nullam iuxta sedis Constitutus pendunt contributio. Dantur praeterea 6 inquilini et 1 jobadgio ab omnibus contributionibus: immunes, ex eo quod tempore connumerationis non fuerunt conscripti. Datur adhuc unus libertinus, cuius frater est servus continuus Domini Michaelis Bethlem ex eo praeter contributiones ordinarios nullas expensas et oneria supportat. Reperitur etiam Domini Ladislai Gyulai 1 libertinus famulus qui a stipendys Haidonum aliisque oneribus, iuxta sedis Constitutiones est immunis. – Territorium huius pagi totaliter in planicie ad meridiem situm est, ad 3 partes divisum, terram maiori ex parte habet nigram, de reliquo albam, arenosam, et particulam etiam naturaliter humidam. Aratur 4 bobus 3 vicibus, fimo refici cupit, purum et siliginosum (uti seminatur). Triticum profert denique hoc territorium tempore authumnalibus quam etiam vernalibus segetibus bene fructuosum et commodum. Sylvas pro focis et aedificys sufficientes, pro glandibus vero nullas habet. Datur quaedam pars in pratis propter palluditatem inusibilis. Distat hic pagus ab Oppido Kezdivasarhel 1 milliari pro distrahendis victualibus. Tempore exundationis fluvy Fekete in pratis et agris multa suffert damna. Marsui etiam expositus est, unde varia onera et expensas habet. Debita se extendunt ad florenos 1874. Solvitur annualiter pro Interesse 1 diei operarius, vel 12 denarios. Creditores sunt: Franciscus Tusa, Martin Tusa, ibidem existens., Ecclesia et aly Domini Nobiles.

Dorff M a r t o n f a l u a. In diesem Dorff befindet sich ein Primipilus wohnhafft, welcher sehr uil Geld auf interesse ausgleichen hat, nahmens Martinus Tuscha, auch seynd 2 Armalisten als Alexander Bartok, und Franz Tuscha, so in der Conscription ausgelassen worden. Die Unterthanen gehören den Herrn Grafen Bethlem, der Frau Chunin, und obendnennten Armalisten, diese so nicht contribuieren, seynd in der Dorfsbeschreibung annotiret worden.

XVII. Pagus *Mathis falua* [Mátisfalva]

Judex: Samuel Ferentz tertio se juratis, utpote: Stephano Becze, et Thoma Lofü iurato fatebantur:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	2	25	–	14	2	5	–	–	2	2	4	2	5	1
2.	2	36	–	13	2	8	1	–	3	2	4	13	6	1
3.	1	23	–	7	–	1	3	–	–	2	1	9	3	2
4.	1	7	–	2	1	2	2	–	1	2	4	8	4	3
5.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	215	–	–	–	–	–	13	–	–	–	–	–	–
7.	6	306	–	37	1	17	2	13	6	8	13	32	18	7

Huius pagi de toto in planicie ad meridiem situm in 3 partes divisum. Terram habet nigram preferentem purum et siliginosum Triticum, et pro vernalibus et authumnalibus segetibus bene commodum. Aratur 4–6 bobus 3 vicibus, fimo vult refici. Sylvas proprias nullas habent. Distat ab oppido Kesdivasarhel pro distrahendis victualibus 1 milliari. Nullum mercimonium hic pagetlus exercet., exceptis naturalibus, quae in praedicto Oppido Vasarhel pro distrahendis victualibus 1 milliari., nullum mercimonium hic pagellus exercet, exceptis naturalibus, quae in praedicto Oppido distrahentur aliaque nulla loca, aliquem fructum, vel usum importantis habet. Sessiones in hoc pago reperiuntur, desertae quin . . . Debita hic numerantur 66 fl. et 30 denarios annuali Interesse recompensatur 1 diei mercenario.

[Bizalmas rész nincs.]

XVIII. Pagus *Maksa*

Judex Stephanus Veres 7-mo se juratis, nempe: Nicolao Gésman, Georgio Maksai, Stephano Konnya, Balthazaro Maksai, Blasio Szabo, et Gregorio Demeter jurato fassi fuere.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	35	784	2	317	1	231	1	39	34	76	82	140	159	49
3.	17	353	3	91	3	69	3	14	3	20	18	10	31	4
4.	8	54	–	16	3	19	–	2	3	2	10	–	7	7
5.	2	–	–	–	–	–	3	–	–	–	4	7	–	–
6.	–	400	–	–	–	–	–	6	–	–	–	–	–	–
7.	62	1592	1	425	3	320	3	61	40	98	114	157	197	61

In hoc pago reperiuntur 1 sclopetarius, 1 sartor, 1 custos sylvarum, 1 stabularius, 1 coqus, 1 provisor, 1 auriga, 1 pastor pecorum, 1 villicus, omnes jobadgiones, Domini Ladislai Gyulai, qui iuxta constitutione sedis nullam pendunt portionem. Dantur praeterea 2 jobadgiones Domini Michaeli Henter, mox praedicta ex ratione nihil contribuentes. Dantur insuper supra recens siti 10 Inquilini et 3 jobadgiones cum uno libertino, qui similiter ab omnibus Contributionibus fuerunt immunes, ex eo, quia tempore conscriptionis non fuerunt connumerati. Dantur etiam libertini famuli Domini Ladislai Gyulai 2, Illustrissimi Domini Comitis Mikes 1, Domini Michael Henter 1, qui a stipendys Haidonum vecturamque oneribus immunes exsistunt. – Territorium hoc vix non totum in planicie ad meridiem situm est, terram habet nigram, albam, et rubicundam., aratur 4 et 6 bobus, tribus vicibus, fimo indiget, purum et mixtum qualiter seminatur profert triticum, quales pro vernalibus segetibus habetur, inserviente denique tempore bene fructiferum est. Pro focis habet hoc pagus sylvas sufficientes, pro aedificiis et glandibus nullas. Propter palluditatem habet particulam territory nulli usui commodam. Distat a civitate Corona quatuor, ab oppido Vasarhel autem 2 milliari pro vendibilibus rebus öconomicis. Tempore exundationis fluvy Bessonyo in pratis magna suffert damna. Totaliter hic pagus marsui expositus unde saepius damna patitur considerabilia. Debita autem contraxit passiva 3931 fl. 64 denarios, huius annuale interesse solvitur 1 diei operario. Creditores sunt: Dominus Jarfas, Dominus Eresztevinyi, Dominus Ladislaus Gyula, Dominus Petrus Borda, et aly plures nobiles. Ecclesiasticae personae possident hic agros cubulorum 35. Föneta: Ø.

Dorff M a k s a. Alda wohnet in einem adelichen Hoff Herr Ladislaus Gyulai, hat zugleich einem Mayerhoff, Mühl, Weinschank, und einen Fisch Teücht, wie auch eine grose Quantität an Wäldern und Wüesen, die Summa haben die Baueren nicht wissen zu sagen. Herr Graff Mikes hat auch einen Fisch Teuch alda. Die Unterthanen gehören den Herrn Gyulaj, und Michael Henter zu. Welche aus denen Unterthanen nicht contribuieren, seynd in der Dorffsbeschreibung schon vorgemercket worden.

XIX. Pagus *Bitta*

Judex Valentinus Baiko., cum 6 juratis utpote: Sigismundo Csoria, Francisco Szabo, Benedicto Brus [Ambrus], (?) Stephano Szabo, Petro Szabo, et Joanne Ferenz jurato edixere:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	5	45	–	34	2	24	–	–	4	8	7	–	12	–
3.	18	504	2	160	3	149	–	9	38	60	61	210	96	39
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	3	–	–	–	–	2	–	–	1	–	3	16	2	–
6.	–	40	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	26	589	2	195	1	175	–	9	43	68	71	226	110	39

Datur in hoc pago 1 provisor curiae Domini Ladislai Gyulai, Domini Caspari Kun 1 jobadgio, cuius filius in servitys continuis, unus stabularius, pariter 2 jobadgio, 1 villicator jobadgio Domini Stephani Kun relictae viduae, qui iuxta constitutiones sedis nullam pendunt portionem. Dantur etiam 3 inquilini immunes, quia tempore conscriptionis non fuere conscripti. Territorium hoc totaliter in planicie ad meridiem est situm, ad tres partes divisum., terram habet nigram, albam, limosam et aliqua ex parte naturaliter etiam humidam. Aratur 4 et 6 bobus tribus vicibus, fimo indiget. Huius territory duae partes purum et siliginosum produunt frumentum, quandoque etiam reliqua pars fertilior habetur Authumnalibus et vernalibus segetibus. Sylvas pro focis et aedificys habent, glandibus nullas. Civitas Corona quatuor, Oppidum Vasarhel 2 distat miliaribus pro vendendis victualibus. Debita huius pagi numeratur: 546 Fl. Huius debiti Interesse solvitur 1 diei operario. Datur hic etiam una sessio deserta.

[Bizalmas rész nincs.]

XX. Pagus *Leszfalua* [Lécfalva]

Judex Gallus Szabo, 7-mo juratis utpote: Joanne Bodor, Sigismundo Bodor jun., Simeone Siposs, Emerico Bitai, Joanne Török et Andreas Köpeczi iurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	31	1160	2	531	2	374	1	109	82	113	144	666	233	41
2.	23	397	–	175	–	130	3	29	28	45	48	108	74	16
3.	42	353	–	195	2	115	1	22½	8	61	57	135	75	3
4.	9	–	–	16	3	11	–	–	2	2	4	2	7	–
5.	18	–	–	2	1	6	3	–	8	8	16	78	4	28
6.	–	300	–	–	–	–	–	30	–	–	–	–	–	–
7.	123	2210	2	921	–	638	–	190½	128	229	269	989	393	92

In hoc pago reperiuntur 6 jobadgiones et 24 inquilini, qui nullam pendunt contri.utionem, ex eo quod non fuerint conscripti. Insuper dantur etiam libertini famuli 3 Illustrissimi Domini Comitis Mikes 1, Michael Bethlem 1 et Dominus Henter Michael 1, qui a stipendys Haidonum aliorumque onerum supportatione immunes fuerunt. Reperitur etiam hic unus molitor suos equos habens, et nihil contribuens. Territorium huius pagi totaliter in planicie ad meridiem positum, in 3 partes divisum. Terram habet nigram, arenosam et albam, ex aliqua particula etiam natulariter humidam. Aratur 4 bobus 3 vicibus, fimo refici cupit, purum et siliginosum, uti colitur profert triticum, tam pro authumnalibus, quam vernalibus segetibus bene optum hoc territorium habetur. Sylvas tam pro focys et aedificys, etiam glandibus ad proprium usum licet procul tamen sufficientes habet hinc pagus. Distat ab oppido Vasarhel duobus, Civitate Corona autem 4 milliaribus. Dantur hic etiam quidam incolae, qui vecturos exercent in Transalpinam. Exundante . . . fluvio Fekete in agris et pratis damna patiuntur. Marsui hic pagus est expositus et huic etiam aggravatus. Debita hic pagus fert 5853 fl et 42 denarios, huius Interessesolvitur 1 diei operario. Creditis sunt Dominus Jarfas Istvan, Dominus Kertesz Samuel, Bodor Peter, Csakan Pal et plures aly. Ecclesiasticae personae possident hic agros Cubulorum: 50, fönalia curruum 4.

Dorff L e s f a l v a [Lécfalva]. Alda seynd wohnhafft in adelichen Häusern Herr Stephan Jarfas, so einen Mayerhoff, Weinschank, eine Mühl mit 2 Gängen und einen Stampff an der Fekete hat, ingleichen der Franz Jarfas, beyde sollen an Wäldern und Wüesen mehr als das gantze Dorff besitzen. Dann seynd in gemeinen Baueren Hausern von geringen Edelleüthen, als Sigmund Bartho, Johann Bartho, Martin Diak, Johann Csakan, so in der Connumeration ausgelasen worden, und nicht beschrieben. Dieses Dorff hat vor 3 Jahren dem Herrn Graffen Mikes wegen der Einquartierung bezahlen müssen, das Quantum aber habe nicht erfahren köhnen. Unweith des Dorffs befindet sich eine Wohnung auf einer Höhe, gleich einem Castell, worbey ein Mayerhoff nahmens Varheg mit viellen Wäldern und Wüesen, dem Herrn Thomas und Johann Nemes, auch dem Herrn Graffen Mikes ein Theil davon gehörig. Die Unterthanen von obgemeldten Dorff gehören denen Jarfaschischen und unterschiedlichen Edelleüthen. Welche nicht contribuieren, seynd schon in der Dorffsbeschreibung vorgemercket worden.

XXI. Pagus *Marcusfalua* [Márkosfalva]

Judex: Franciscus Nagy 7-mo se iuratis utpote: Balthazaro Orban, Joanne Diak, Martino Kos, Nicolao Butyka, Stephano Jakócs, et Michaele Török jurato edixere:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	9	113	–	50	2	36	3	14½	9	12	13	32	13	5
2.	41	586	1	227	1	151	1	75½	47	63	67	163	107	46
3.	21	163	3	64	1	47	3	19½	9	24	21	105	25	11
4.	17	84	1	45	–	37	3	5½	9	29	18	131	32	8
5.	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	100	–	–	–	–	–	70	–	–	–	–	–	–
7.	90	1047	1	387	–	273	2	185	74	128	119	431	177	70

In hoc pago reperiuntur Domini Joannis Bernad 2 servi, Domini Stephani Jarfas 1, Domini Andreae Vaina 1, Domini Stephani Domokos 1, Domini Joanni Barabas 1, Domini Pauli Mihacz 1, Domini Andreos Török 1, qui extra portionem a stipendys Haidonum vecturarumque oneribus immunes fuerunt. Datur etiam 1 libertinus, qui tempore connumerationis non fuit propter inopiam conscriptus, ideo nihil contribuens. Datur etiam 1 villicius Domini Pauli Benkö, qui iuxta sedis constitutionem immunis est. Territorium huius pagi de toto in planicie ad meridiem est situm, in 3 partes divisum. Terram habet nigram, arenosam et ex parte aliqua naturaliter humidam. Aratur 4 et 6 bobus tribus vicibus, fimo indiget, partim purum, partim siligine mixtum profert. Triticum hoc denique territorium vernalibus et athumnalibus segetibus bene aptum. Datur etiam particula quidam propter humiditatem nulli usui apta. Sylvas pro focis habent pro aedificiis ex vicinalibus Zabola, Papa, Koaszna et Kelencze emere debent. Tempore exundationis fluvy Fekete in pratis et agris hic pagus damna patitur. A Civitate Corona distat 5. – ab oppido Vasarhel 1 milliari pro distrahendis rebus öconomicis. Marsui hic pagus expositus, quandoque oneratur. Debita passiva hic pagis numerantur 5573 Fl. et 40 denarios. Interesse annuale solvitur 10 denarios, vel 1 diei operario. Creditores sunt Thuri Laslo, Barabas Stephan, Tusa Marton, et Domokos Petri relicta vidua. Ecclesiasticae personae possident hic cubulorum 73 et 2 netr. Főnalia ∅.

[Bizalmas rész nincs.]

XXII. Pagus *Albis*

Judex Georgius Botth, 7-mo se juratis utpote: Andrea Baly., Joanne Csomos, Georgio Eszken., Michaele Barthos., Michaele Baly et Joanne Panczel jurato edixerunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	3	94	2	43	1	32	3	3	9	13	15	43	21	22
2.	49	772	1	338	3	286	2	25	68	75	109	211	169	81
3.	22	64	3	30	3	21	2	12	4	16	11	7	14	–
4.	3	–	–	–	2	–	2	–	1	–	1	3	2	–
5.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	100	–	–	–	–	–	21	–	–	–	–	–	–
7.	77	1031	2	413	1	341	1	61	82	104	136	264	206	103

In hoc pago reperiuntur 3 libertini, quorum 2 tempore conscriptionis non fuere conscripti, et ideo nihil contribuunt., tertius ex indultu sedis fuit immunis, respectu caeci filii sui intertentionis. Dantur quoque 2 jobadgionis qui pariter non conscripti fuere, ideo nihil contribuerunt. Item sunt etiam libertini famuli Domini Joanni Bernad 1, Gabrielis Domokos 1, Stephani Domokos 1, Michaelis Henter 1 Domini Gabrilis Bacsi 1 qui omnes a stipendys Haidonum vectuarumque oneribus sunt immunes. Territorium huius pagi 2 cum partibus in planicie, cum 3 vero in monticulis ad meridiem situm, in 3 partes divisum est. Terram habet tertia ex parte nigram, de reliquo albam et ex particula humidam. Aratur tribus vicibus 4 et aliquando 6 bobus, fimeto reficiendum est, mixtim purum et siliginosum profert Triticum, inserviente tempore authumnales et vernali segeti bene commodum, aliqua datur particula fundi, propter humiditatem novi plane incommoda. – Sylvas pro focys habent sufficientes, pro aedificys et glandibus nullas. Civitas Corona distat ab hoc pago quinque, Vasarhel Oppidum 1 milliari pro distrahendis rebus öconomicis. Hic pagus in via Regia positus, exinde ratione Marsus quandoque oneratur. Debita hic dantur 3508 Fl. et 34 denarios. Annuale Interesse solvitur 1 diei operario. Creditores sunt Ladislaus Thuri, Michael Bak, Stephanus Erös et aly Nobiles. Ecclesiasticae personae possident hic agros Cubulorum: 36 Foeneta ∅.

Dorff A l b i s. Alda wohnen von mittälmässigen Edelleüthen: Gabriel Bakcsi, Martin Both, und Lucas Both, welche einen zimblichen Theil Ackern und Wüesen besitzen. Die Unterthanen gehören obigen und unterschiedlichen Edelleüthen.

XXIII. Pagus *Dalnok*

Judex Ladislaus Abbod cum 6 juratis, utpote: Samuele Verös, Nicolao Kovats, Thoma Szabo, Stephano Michal, Benedicto Lörintz et Stephano Kovats jurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	62	2354	1	794	1	622	3	427	131	193	168	407	307	68
2.	58	849	1	315	1	245	2	122	47	70	75	109	126	61
3.	36	288	2	93	2	109	1	49½	8	50	36	8	51	1
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	11	5	3	1	1	–	3	–	5	2	8	10	2	–
6.	–	300	–	–	–	–	–	110	–	–	–	–	–	–
7.	167	3797	3	1204	1	978	1	708½	191	323	287	534	486	130

In hoc pago reperiuntur 11 Inquilini, 1 libertinus et 1 miles reformatus nihil contribuentes, quia non fuere conscripti. Conventionati libertini famuli dantur Illustrissimi Domini Comitis Michaelis Mikes, 1, Domini Michaelis Henter, 1, Domini Clementis Mikes viduae 1, Illustrissimi Domini Comitis Bethlem 1, Domini Francisci Miko 1, qui propter ordinationem contributionem iuxta sedis Constitutionem nihil de alys oneribus supportarunt. Dantur etiam famuli libertini, vulgo Pénteky, Domini Stephani Jarfas 1, Domini Ladislai Gyulai 1, Domini Georgy Barabas 1, Domini Stephani Erestevény 1, Domini Comitis Mikes 1, Domini Stephani Kun viduae 1, qui omnes a stipendys Haidonum, vecturarumque oneribus, sedis iuxta constitutionem, omnes fuere immunes. Datur etiam 1 vagabundus, duo cothurnary 1 pellis et 1 bene habens sartor qui nihil contribuunt, quia illorum 4 pauperes sunt. – Territorium hoc pagi partim in planicie, partim autem in montibus mediocribus ad meridiem est situm, in tres partes divisum. Terram habet nigram, albam, argilosam et ex aliqua particula etiam humidam. Aratur 4 et 6 bobus tribus vicibus, fimo cupit refici. Purum et siliginum prouti colitur germinat Triticum denique pro authumnalibus et vernalibus segetibus tempore inserviente bene commodum et fructiferum est hoc territorium. Sylvas pro focis habent sufficientes, pro aedificys et glandibus autem nullas. Distat hic pagus a Civitate Corona 4–, ab Oppido Vasarhel autem 2 milliaribus pro distrahendis victualibus. Ob exundationem fluvy Fekete in pratis saepe damna patitur. Marsui hic pagus expositur, varias expensas suffert. Datur etiam pars aliqua prati propter palluditatem noui incommoda. Debita hic pagus habet passiva 7518 Fl. Dat annuale Interesse 12 denarios, vel 1 diei operarium. Creditores sunt: Domini: Lazar Istvan, Stephan Miklos, Joannes Zabo, Stephan Gyarfas, et aly Nobiles. Ecclesiasticae personae possident hic agros cubulorum: 45. Föneta Ø.

Dorff D a l n o k. Alda seynd von Armalisten in der Connumeration nicht beschrieben worden als Stephan Szekel, Matthias Hadnagy, Thomas Hadnagy, Stephan Lazar, Michael Veres, Stephan Veres, Samuell Gall, und Frantz Miklos, so sambentlich an Ackern bis 400 Küebl, an Wüesen bis 200 Wägen Heu Besitzen., über diesen seind umb das Dorff bezaünte Gärten, alwo bis 200 Wagen Häu kann gemacht werden, so ebenfalls nicht beschrieben worden. Dieses Dorff hat bereits 2 mahl wegen der Einquartierung dem H. Graffen Mikes bezahlt, das quantum aber habe von denen Bauern nicht erfaren können. Die alda wohende Unterthanen gehören sambentilich denen in Dorff wohnenden Armalisten und Primipilis zu.

XXIV. Pagus *Ikafallu*

Judex Alexander Farkas 7-mo se juratis, utpote: Paulo Istvan, Istvan Georg, Joanne Diennes, Andrea Fetes, Andrea Farkas, et Joanne Török., jurato fassi fuere:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	14	327	–	116	2	76	1	19	21	27	30	21	48	16
2.	33	533	2	234	3	134	2	25	45	52	57	31	112	17
3.	18	182	1	81	3	51	1	7	14	30	29	9	51	7
4.	3	28	–	6	2	5	3	–	–	4	1	4	3	–
5.	13	2	–	2	1	1	–	–	2	–	5	26	4	5
6.	–	400	–	–	–	–	–	6	–	–	–	–	–	–
7.	81	1472	3	441	3	268	3	57	82	113	122	91	218	45

In hoc pago reperitur 1 venator Illustrissimi Domini Comitis Mikes, qui ex indultu sedis a 2 annis nulla dedit portionem. Illustrissimus Dominus Comes Apor reperitur quoque 3 Jobadgio, qui penitus a tempore contributionis nihil portionem dedit praedicti sui comitis authoritate. Datur adhuc 15 Inquilini et 1 jobadgio, qui quoniam non conscripti fuere, etiam nihil contribuere. Reperitur etiam 1 vagabundus Cothurnarius nihil contribuens. – Territorium hoc maiori ex parte in planicie ad meridiem situm de reliquo in montibus mediocribus, in tres partes divisum. Terram habet nigram, albam, limosam partim, et ex aliqua parte naturaliter humidam. Aratur 4 bobus tribus vicibus, fimo vult refici purum et siliginosum, prouti seminatur, profert Triticum, inserviente tempore tam pro vernalibus, quam authumnalibus segetibus hoc territorium habet commodum. Sylvas pro focis habet satis, aetiam pro aedificys aliquales, pro glandibus autem nullam Distat a civitate Corona 5–, ab Oppido Vasarhel autem 1 milliari pro distrahendis rebus öconomicis. Datur hic etiam aliqua particula propter sterilitatem noui prorsus incommoda. Tempore pluviarum exundatur pagi terrenticulis, et damna in pratis quandoque causat. Debitis hic pagus aggravatus est 4320 Fl 53 denarios, dat pro annuali Interesse 12 denarios vel 1 diei operarium. Creditores sunt Dombis Istvan, Stephanus Laslo, Martinus Tusa, Marti Litterati, Joannes Bernard et aly Nobiles.

Dorff I k a f a l u a. Alda seynd Armalisten in der Conscription ausgelasen worden, als Stephan Laslo, und Andreas Laslo, und Ladislaus Domby., die Unterthanen worunter einer Herrn Graffen Apor gehören denen obbennendten Armalisten und anderen Auswendigen Edelleüthen zu. Die so nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung vorgemercket.

XXV. Pagus *Felső Csernath*

Judex Georgius Rakosi 7-mo se iuratis, utpote: Georgio Vegh, Petro Beke, Martino Vegh, Blasio Veke (!) = Beke, Stephano Tompa et Gregorio Beke. Iurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	11	243	–	84	–	60	3	20½	21	14	19	28	35	1
2.	58	1081	1	414	2	255	2	56½	66	88	93	282	162	59
3.	19	273	–	94	–	61	2	13	18	43	23	135	39	19
4.	9	59	2	22	2	10	1	3	6	6	7	28	8	–
5.	10	7	2	3	–	–	3	2	1	1	8	11	5	–
6.	–	1500	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	107	3164	1	618	–	388	3	95	112	152	150	484	249	79

In hoc pago reperiuntur 2 venatores Illustrissimi Domini Comitis Mikes Michaelis, a sede ab omnibus Contributionibus et oneribus exempti et comitis respectum. Dantur praeterea libertini famuli continui Domini Joannis Bernard 3, Domini Thomae Kalnoki 1 et Domini Petri Domokos 1, qui praeter ordinationem portionem iuxta sedis indultum nullum onus supportarunt. Dantur etiam nonnulli libertini famuli vulgo „pénteki solgai" Domini Joannis Bernard 2, Domini Petri Kalnoki 2, Domini Stephani Domokos 1, D. Stephani Boer, D. Gregory Bodo 1, D. Josephi Maurer 1, D. Francisci Dorday (Tordai) et D. Francisci Janko relictarum viduarum 2 qui a stipendys Haidonum aliisque oneribus exempti fuere. Ex supra specificatis inquilinis 15 nullam praebent portionem, quia non fuere a sede conscripti. Territorium hoc ex duabus partibus in planicie, in tertia vero in montibus mediocribus et meridiem est situm, in 3. partes divisum. Terram habet partim nigram, rubicundam, flavam et argilosam. Aratur 4 et 6 bobus tribus vicibus, fimo vult refici., purum et siliginosum, uti colitur profert triticum, in duabus partibus fertilius reputatur, et vernalibus et authumnalibus segetibus bene commodum, in 3. vero parte sterilius habet Pro focis et aedificys communis sedis sylvas sufficientes habet, etiam favorabili tempore glandes proprio usu. Distat hic pagus a Civitate Corona 5–, oppido Kesdivasarhel autem uno milliari pro divendendis rebus öconomicis. Tempore exundationis propry fluvy tam in pago, quam agris et pratis damna incolae patiuntur. Debita passiva hic dantur 6833 Fl et 56 denarios dant annuali interesse 1 diei operaiium, vel 12 denarios. Creditores sunt D. D. Joannes Bernard, Georgius Kovats, Stephanus Barabas, Nicolaus Tompa, Georgius Barabas, et aly Nobiles. Ecclesiasticae Personae possident in hoc pago agros cubulorum 36 főnalia Ø.

[Bizalmas rész Alsó Csernathnál.]

XXVI. Pagus *Also Csernath*

Judex Sylvester Janos cum 6 juratis, nempe: Paulo Matthias, Valentino Csó (!?) Valentino Monar, Andrea Boricz, Szikös Andrea et Thoma Illis iurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	31	1021	3	400	2	244	–	34½	74	82	72	403	133	48
2.	66	1259	3	459	3	298	1	55½	77	44	92	376	183	64
3.	76	1084	1	404	3	238	3	48½	57	135	76	493	167	66
4.	7	50	1	18	2	12	1	1	4	2	5	1	3	–
5.	24	–	–	18	3	12	3	3	12	2	1	232	9	3
6.	–	1300	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	204	4719	–	1302	1	806	–	142½	224	265	256	1507	495	181

In hoc pago reperitur Domini Sigismundi Fosdol (? ? !) 1 jobadgio provisor, D. Stephani Rapoti 1, qui iuxta sedis statuta nullam pependerunt portionem. Dantur adhuc 2 libertini, 7 jobadgiones et 31 inqilini qui quoniam non fuere conscripti, ideo nullam dedere portionem. Illustrissimi Domini Comitis Apor Stefani reperitur quoque 1 jobadgio, nescitur qua authoritate exemptus habetur. D. Petri Kalnoki 1 provisor, D. Joannis Bernard 1 pellio, 1 cothurnarius, 1 villicus, 1 auriga, et 1 coquus omnes iobadgiones, qui nullam penderunt portionem. Dantur etiam servi voluntary libertini, vulgo „Penteky" D. Joannis Bernard, 2, D. Petri Kalnoky 4, D. Thomae Kalnoky, 2., D. Petri Domokos 3, D. Stephani Domokos 2., D. Pauli Benke 1., D. Georgy Domokos 1., D. Stephani Jarfas 1., R. P. Vicary 1, qui a stipendys haidonum vectuarumque oneribus exempti fuere. Reperiuntur adhuc 2 libertini famuli conventionati, qui praeter ordinariam portionem nihil alium supportarunt. Datur tandem quidam pellis vagabundus, qui ob inopiam nihil contribuit. – Territorium hoc vix non totum in planicie ad meridiem positum, in 3 partes divisum. Terram maiori ex parte habet nigram, de reliques albam, flavam, et limosam. Aratur 4 et 6 bobus tribus vicibus, fimo vult refici, purum et siliginosum prouti colitur. Germinat triticum, magis authumnalibus, quam vernalibus segetibus aptum, hoc denique territorium ad proferendos fructus bene commodum. Sylvas pro focis satis, pro aedificys et glandibus nullas habet. Distat ab oppodo Vasarhel 1 milliari, a civitate Corona autem 5 milliaribus, pro distrahendis naturalibus rebus. Tempore exundationis fluvy propry in pratis et agris damna patiuntur. Marsui hic pagus expositus, unde varias patitur expensas onera. Debitis hic pagus premitur Fl. 6974 et 89 denarios. Annuale interesse 1 diei operarium, vel denarios 12 solvitur. Creditores sunt: D. Joannes Bernard, Georg Donath, Lazar Istvan et aly Nobiles. Ecclesiasticae Personae possident hic agros cubulorum 81 1/4., főnalia: Ø.

Dörffer Unter- und Ober Csernath. Alda wohnet Herr Johann Bernard, so einen adelichen Hoff, Mayerhoff Weinschank, 2 Mühlen und 25 Unterthenen hat. Herr Peter Kalnoky hat nebst seinen adelichen Haus 2 Mühlen und 5 Unterthenen, Herr Thomas Kalnoky hat nebst seinen Haus eine Mühl und 4 Unterthanen. Die Herren Stephan, Peter, und Gabriel Domokos haben nebst ihren adelichen Häusern eine Mühl und 10 Unterthenen, Mehr seynd von geringen Edelleüthen alda Wohnhafft, Paul Beke, Georg Kovats, Valentin Török, Johann Sanislo, auswendige Edelleüthe haben gleichfalls 20 Unterthenen wie auch eine Mühl mit 2 Gängen, und sollen solche zusamben eine grose Quantität Ackern und Wyesen, mehr als das ganze Dorff besitzen. Die Unterthenen so nicht contribuieren, seynd in der Dorffsbeschreibung vorgemercket.

XXVII. Pagus *Futas falva*

Judex Laslo Andras, cum 6 iuratis, nempe: Michaele Bandi, Joanne Pál Thomas, Joanne Mike, Stephano Hamar, Andrea Bandi et Andrea Balasi jurato edixerunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	8	146	–	64	1	34	1	13	10	16	14	45	28	7
2.	59	969	1	417	1	272	3	96½	72	101	94	507	166	41
3.	15	138	3	49	1	32	2	9½	8	13	9	34	18	–
4.	9	10	2	7	3	6	2	–	3	4	9	10	5	4
5.	9	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	8	3	–
6.	–	200	–	–	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–
7.	100	1464	2	539	3	346	–	129	93	134	126	604	219	52

In hoc pago reperiuntur supra specificati 18 inquilini, qui nullam penderunt portionem, quoniam tempore connumerationis non fuere conscripti. Dantur etiam 6 famuli libertini Ill. D. Com. Mikes., D. Com. Kalnoky 2, D. Francisci Henter 2, D. Clementis Mikes relictae viduae 4, D. Michaelis Henter 1, D. Com. Apor 1, D. Stephani Jarfas 2., R. mi. P. Vicary 1., D. Gregoryy Bodo 1, D. Georgy Barabas 1, qui omnes a stipendys Haidonum vecturarumque oneribus sunt immunes. Dantur adhuc conventionati famuli libertini duo: 1. D. Viduae Mikesianae, alter D. Com. Mikes 1 qui praeter ordinariam portionem nulla alia onera supportarunt. – Reperitur hic etiam quaedam Vidua substantiosa, nihil contribuens, nescitur qua authoritate. – Territorium hoc ferme in montibus mediocribus majori ex parte constat, ad meridiem situm tres inpartes divisum. Terram habet nigram, albam, limosam in aliqua parte petrosam et naturaliter humidam. Aratur 4 et 6 bobus tribus vicibus, fimo vult refici purum et siliginosum, prouti colitur profert Triticum auth: segetibus magis, quam vernal, est procliva, totum denique hoc territorium aura inserviente sat fructuosum censetur. Sylvas pro focis tantum, pro alys necessitatibus nullas habet. Distat hic pagus ab oppido Vasarhel 1, a Civitate Corona vero 5 milliaribus pro divendendis rebus öconomicis. Debita suffert 9144 Fl, et 33 denarios annuale Interesse solvitur 1 diei operarium, vel 12 denarios. DD. Creditores: sunt: Marton Diak, Georg Barabas, Valentinus Hamar, Michael Lukacs, Samuel Bak, Michael Bandi, Pal Diak Michael Varga, et aly Nobiles. Ecclesiasticae Personae possident hic agros cubulorum 69 1/4., főnata 4 Curruum.

Dorff F u t a s f a l u a. Hier hat Herr Martin Diak einen edelhoff sambt viel darzugehörigen Ackern und Wüesen., auch ist ein Armalist alda Nahmens Michael Lukasek nicht contribuiret worden. Die Unterthanen gehören meistens den Thoria wohnenden Edelleüthen zu.

XXVIII. Pagus *Felső Toria*

Judex Franciscus Barlok cum 6 juratis, nempe: Paulo Kovats, Georgio Pető, Stephano Kovats, Emericus Bartha, Franciscus et Georgius Hamar, jurato fatebantur:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	6	92	2	61	2	33	1	15	10	10	18	85	10	6
2.	21	249	1	143	3	87	–	23½	21	31	42	113	49	22
3.	16	107	–	88	1	51	2	36	10	31	23	100	29	1
4.	2	4	2	2	–	1	1	–	–	–	2	–	1	–
5.	24	–	–	6	–	2	1	–	15	2	21	20	3	1
6.	–	300	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	69	752	1	301	2	175	1	74½	56	74	106	318	92	30

In hoc pago reperitur 1 jobadgio I11. D. Com. Apor et 26 inquilini qui nullam dant contributionem, quia non fuere conscripti. Dantur etiam famuli libertini I11. D. Com. Apor 2., D. Mich. Szekel 2., D. Gabrielis Genczey 2., D. Nic. Mihalcz 1 quia stipendys Haidonum aliisque oneribus exempti fuere. Territorium huius pagi quod fertilius nuncupari potest, distat a pago 1 milliari circiter, in planicie ad meridiem positum, ad 2 partes divisum. In hoc parte territorii qua longini distat. Terram habet nigram et arenosam, quae autem pars territory est propior, illa habet terram albam, rubicundam, lapidosam et arenosam. 6 et 4 bobus aratur, tribus vicibus, fimo vel maxime vult refici, purum et siliginum uti seminatur, profert triticum, magis auth., quam vern. segetibus ferrit hoc commodius. Pro focis et aedificys et glandibus ad usum proprium sufficientes habent sylvas. Distat hic pagus ab oppido Vasarhel 1/10 milliari pro lignis et alius öconomicis vendendis. Debitis oneratus est: 1456 Fl. et 36 denarios. Annuale Interesse solvitur 1 diei operarium vel denarios 12. Creditores sunt DD. Sigismundus Kovats, Martinus Tusa, Andreas Genczei et alys Nobiles. – Ecclesiasticae Personae possident hic agros cubulorum 59 3/4, főneta 4 curruum.

Dörffer Ober und Unter Thoria. Alda hat her Graff Apor ein Gräffliches Wohnhaus, sambt Mayerhoff, Weinschank, eine Mühl mit 2 gängen und 1 Stampff, sehr viel an Ackern und Wüesen, die Summa wissen die Bauern selbst nicht. Herrn Graff Apor Frau Schwester hat auch einen Hoff alda. Auch seind andre Edelleüth, deren Theils alda Wonhafft, theils aber ihre Hoff haben, als Johann Benke, Valentin Benke, Gregor Bodo, Nicolaus Dompo [Czompó?], Frantz Henter, Johann Ugron, Michel Mihacz, Nicolaus Mihacs, Gabriel Abaffi, Gabriel Genze, Michael Szekel und Peter Danko so 4 Mühlen iede mit 2 Gängen, an Ackern aber so viel als das gantze Dorff, an Wüesen aber nebst den Herrn Graffen von Apor mehr als das gantze Dorff besitzen. Die Unterthanen ao Herrn Graffen Apor, und obernenndten Edelleüthen gehören, seynd, welche nicht contribuieren, schon in der Dorffsbeschreibung notieret worden.

XXIX. Pagus *Also Thoria*

Judex Stephanus Csupor cum 6. Juratis, nempe: Blasio Lorencz, Matthias Laslo, Georgio Nagy, Thoma Marton, Francisco Lorentz et Francisco Panczel jurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	20	319	–	148	1	111	–	10	29	20	36	177	63	26
2.	118	1831	2	811	2	505	3	7	146	136	195	901	348	99
3.	56	396	2	201	3	125	2	1½	36	68	63	237	62	11
4.	10	30	–	24	–	11	–	–	3	11	7	11	2	–
5.	39	1	–	2	1	14	–	–	8	–	18	215	13	1
6.	–	1536	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	243	4114	–	1187	3	767	1	18½	222	235	329	1541	488	137

In hoc pago reperiuntur 9 Conbifices, qui nullam a tempore contributinis portionem dedere, quia quondam Principibus Transilvanicis fuere corbes, ides sede facto supra illa privilegia revocant et portionem dare recusant. Dantur praeterea D. I11. Com. Apor 5 jobadgiones nihil contribuentes. Reperiuntur etiam 7 libertini, similiter 7 jobadgiones et supradiciti 49 Inquilini ab omnibus contributionibus exempti, ex eo quod tempore connumerationis non sunt conscripti. Datur adhuc d. Michael Mihacz 1 provisor jobadgio et D. Francisci Torday viduae 1, qui iuxta sedis Indultum nullam dedere portionem. Libertini famuli (vulgo Pénteky) I11. D. Com. Apor dantur 8., I11. D. C.: Kálnoky 1., D. Franc. Henter 1., D. Franc. Torday viduae 4., D. Michelis Mihácz 2, D. Nicolai Mihacz 1., D. Mikesianae viduae 1, D. Joanni Benke 1 qui omnes a stipendys Haidonum alysque oneribus fuerunt exempti. – Hoc territorium vix non totum in planicie meridiem versus positum, ad 3 partes divisum est, terram habet nigram, albam et arenosam. Aratur 4 bobus tribus vicibus, fimo vult refici. Purum et siliginosum, uti seminatur profert triticum, denique hoc territorium pro authumn. et vern. segetibus bene commodum. Sylvas pro focis et aedificys est sufficientes, et glandibus pro qua necessitate habet. Distat hic pagus ab oppido Vasarhel 1/2 milliari pro rebus vendibilibus. Quandoque etiam ratione Marsus oneratur. Debitis premitur ad flor. 17 764 et 8 denarios. Interesse solvitur annualiter 1 diei operarium, vel 12 denarios. Creditores sunt: D. I. C. Apor, Nicolaus Mihacz, Gregorius Bodo, Joan., et Valent Benke, Franc Henter, Nicolaus Tompa et alys Nobiles. Ecclesiasticae Personae possident hic agros cubulorum: 88 2/4., főneta ∅.

XXX. Pagus *Szent Lélek*

Judex Joannes Bolta 7-mo se Juratis, nempe: Stephano Thomas, Andrea Voloncs, Michael Kerestes, Benedictus Szabo, Nicolao Balas et Stephano Kovats jurati edixere:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	11	240	–	88	–	52	1	20½	23	16	36	249	58	14
2.	146	1358	3	559	2	384	1	135	138	96	251	831	346	112
3.	112	710	3	340	2	184	2	73	39	157	153	572	165	34
4.	15	10	3	5	2	7	3	–	4	10	15	44	6	–
5.	25	–	–	–	1	2	2	–	9	–	16	14	1	–
6.	–	235	–	–	–	–	1	30	–	–	–	–	–	–
7.	309	2555	1	993	3	631	1	258½	213	279	471	1710	576	160

In hoc pago reperiuntur 28 jobadgiones D. Viduae Mikesianae quorum 12 sunt aulici servitores, similiter etiam I. D. C. Kalnoky dantur 14 jobadgiones, quorum 5 aulici servitores, qui omnes nullam unquam tribuere portionem ex indultu sedis. Ill. D. Com. Apor habet 4 jobadgiones similiter ab omnibus contributionibus immunes. Libertini dantur famuli D. Ill. Com. Kalnoky 6., D. Viduae Mikesianae 9, D. Petri Apor etiam 2., D. Thomae Litterati 2., D. Josephi Folda 2., R. P. Vicarii 1., R. P. Archidiaconi 2., D. Com. Michael Mikes 2 qui omnes a stipendys Haidonum, vecturarumque oneribus immunes sunt. Reperiuntur etiam 40 inquilini nihil contribuestes, quia non fuere conscripti. -- Territorium hoc totaliter in planicie meridiem versus positum, ad 3 partes divisum. Terram habet partim nigram albam, limosam et aliqua ex parte naturaliter humidam. Aratur 4 et 6 bobus tribus vicibus, fimo vult refici, purum et mixtum uti seminatur., profert triticum, denique hoc territorium pro vernalibus et authumnalibus segetibus bene commodum et fructiferum est. Pro focis et aedificys sylvas habent sufficientes, pro glandibus autem paucas. Propter palluditatem habet aliquam particulam territory inutilem. Distat hic pagus ab oppido Vasarhel 1/2 milliaribus pro distrahendis rebus öconomicis. Tempore exundationis fluvy Kaszon in pratis et agris saepius magna patiuntur damna. Marsui hic pagus maxime expositus, unde varias expensas et onera suffert. Debitis praemitur ad Fl.: 10,054 et 76 denarios. Interesse annualiter a quolibet Fl. solvitur 1 die. operarium vel 12 denarios. Creditores sunt DD.: Franciscus Pocsa, Matthias Hodor, Andreas Meszaros, Georg Barabas, R. P. Vicarius., Martinus et Thomas Litterati Petrus et Joannes Litterati et aly Nobiles. Ecclesiastici Personae possident hic agros Cubulorum: 40 1/4., fönalia 1 1/2 curruum.

Dorff S t L e l e k. Aldorten ist Wohnhafft des Herrn Graffen Mikes seine Frau Mutter, so ihr gräffliches Wohnhaus, Mayerhoff, Weinschank 1 Mühl mit 2 Gänge hat. Auch hat Herr Kalnoky einen Mayer hoff, nebst einer Mühl mit 2 Gängen. Beyde aber eine grose Quantität an Ackern und Wüesen., ingleichen auch Herrn Graff Apor viel Acker und Wüesen besitzen. Uber dieses seynd Edelleüthe von mittelmasigen Vermügen alda Wohnhafft, mit Herr Franz Pocsa, Matthias Hodor, Peter Diak, Johann Diak, Johann Orbai maior, Johann Orbai minor, Frantz Folda, Joseph Folda und Stephan Folda. Herr Thomsa Litterati hat auch ein edeliches Wohnhaus sambt darzugehörigen Ackern und Wüesen. Sambentlich aber solien obbennändten Graffen und Edelleüth an Ackern und Wüesen so uiel als das 3-te Theil des Dorffs besitzen. Die Unterthanen so Ihnen zu gehören, und welche aus ihnen nicht contribuieren, seynd in der Dorff beschreibung vorgemerkter zu finden.

Summa Summarum omnium in hac sede siculicali K e z d i ad H a r o m s z e h pertinenti; existentium variae sortis hominum, eorumque facultatum et debitorum passivorum uti etiam eorum qui a contributionibus, aut soltem ab alys oneribus publicis exempti habentur., denique etiam Ecclesiae Servientium personarum, et ab alysdem sine Contributione possidentium agrorum et foenetorum:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	333	8 404	1	3 373	1	2 429	1	935	680	754	924	3 700	1458	416
2.	1206	16 957	2	6 907	1	4 868	2	1272½	1340	1531	2103	6 881	3332	1116
3.	889	8 588	2	3 409	1	2 386	1	695½	483	1345	1259	4 310	1613	385
4.	188	687	2	323	2	261	3	29½	67	156	204	565	172	54
5.	296	138	–	97	1	98	–	13	88	51	184	905	85	53
6.	–	9 708	–	–	–	–	–	510	–	–	–	–	–	–
7.	2912	44 483	3	14 110	2	10 043	3	3455½	2658	3837	4674	16 361	6660	2027

Summarum Ecclesiae personarum, et ab illis sine Contributione possidentium agrorum, cubulorum nempe: 698 et 1/4 metr.
Item foenetorum curruum 14 et 1/2
Summarum passivorum debitorum totius sedis Kezdi: Fl.: 137 438
Summarum non contribuentium hominum 701
Summa hominum praeter Contributionem, nulla onera publica sufferentium 197

Wegen der Contribution und Stuhlsregister, hat es die Beschaffenheit wie in vorigen Stuhlen, die sambtlichen Dorffschafften müsen, wan es verlengt werdet dem Herrn Graffen Kalnoky, Herrn Graffen Mikes Frau Mutter, Herr Michael Henter als vice Capitain, und dem Vice Königsrichter Stephan Bojer, ohne einzig Weigerung arbeithen. Die Schulden in gantzen Haromszek belangend, ist theils baares Geld, theils von 13 Jahrenbey theyeren Zeithen endlehntes Getraydt, allwo die Unterthanen den Kübl pro 6 und 7 Gulden haben annehmen müssen., theils so uor 20 und 30 Jahren ihre Hauser, Wälder und Wüesen versetzet, und anietzo vor Schulden ensetzet und schreiben haben lassen.

Sedis Sicularis Kaszon

I. Pagus *Nagi Kaszon*

Judex Mihalz (Mihálcz) Gabor, cum 6 juratis, nempe: Michäele Janos, Mich⟨äele⟩ Geörgy, Alexandro Kadar (Kádár), Francisco Antal, Joanne Philoppe (Fülöp) et Andrea Tobi, jurato fassi fuere.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	6	163	–	46	3	46	–	75	12	12	16	158	19	5
2.	218	3452	–	669	3	976	3	1484	162	274	367	2399	402	67
3.	48	515	3	109	–	177	2	213	16	74	91	486	62	1
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	39	10	–	6	1	14	3	1½	14	13	46	543	15	–
6.	–	28	3	–	–	–	–	22	–	–	–	–	–	–
7.	311	4169	3	831	3	1215	–	1795½	204	373	520	3586	498	73

Dantur in hoc pago 2 Tabelarij Sedis, qui nulla⟨m⟩ ob sua servitia penderunt contribu⟨tiam⟩. Dantur etiam 4 libertini, duo Jobadgiones et 39 (undequadraginta) inquilini, ex eo, quia non fuere conscripti, nihil contribuentes. Sunt etiam quidam 2 (duo) jobadg⟨iones⟩ unus Ill⟨ustrisimi⟩ Dom⟨ini⟩ Kalnoky, alter Dom⟨ini⟩ Franc⟨isci⟩ Lazar, qui in continuis servitijs aulicios sudant, et ideo iuxta sedis constitutione⟨m⟩ nullam dant portionem. Dantur adhuc lib⟨ertini⟩ famuli D⟨omini⟩ Franc⟨isci⟩ Lazar 2. Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Kalnoky 1. D⟨omini⟩ Emerici Litterati 1. D⟨ominorum⟩ D. Joannis et Nicolai Litterati 2. D⟨omini⟩ Mattei Mihäelis (Mihály) 1, qui omnes praeter ord⟨inariam⟩ portionem, nullum aliud com⟨m⟩une onus cum reliquibus incolis supportant, iuxta sedis constitut⟨ionem⟩. – Territorium hoc majori ex parte in montibus, vallibus et collibus, mediocribus parum autem ex planicie constat 1/2 (dimidia) ex parte ad meridiem et reliqua ad occidentem positum est, in 2, partes divisum, terram habet albam, limosam, in aliquibus partibus rubicundam, partim autem petrosam et naturaliter in planicie humidam, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, sine fimo nulli utilitati com⟨m⟩odum, siliginem magis, quam triticum germinat, magis vernalibus quam authumnalibus segetibus et praesertim avenae inservit. Sylvas pro focis et aedificiis et aura inserviente quoque pro glandibus abunde habent. In alpibus et sylvis optima pascua pro pecoribus abunde possident. Tertia pars territorij datur propter nimiam sterilitatem nulli usui applicabilis. Distat hic pagus ab Oppido Kezdivasarhel pro vendendis lignis et alijs oeconomicis 2 (duobus) milliaribus. Ratione marsus etiam quandoque oneratur. Molendina farinaria privati homines possident 27 (septem et viginti) ad propriu⟨m⟩ usum. Tempore exundationis proprii fluvij in gazis et pratis plurima patiuntur damna. Debitis hic pagus pressus est 10 685 fl⟨orenis⟩ 26 den⟨ariis⟩ annuali interesse pacatur foeno, operarijs et 10 den⟨ariis⟩ D. D⟨omini⟩ Creditores sunt Thoma Diak, Bernardy Janos, Stephan⟨us⟩ Jarfas (Gyárfás), Franc⟨iscus⟩ Givér (Kövér), Valentinus Hamar, Joannes Benke, Alexander Ballo, Joannes Forro, Valentin⟨us⟩ Diak, Barabas Georgy et alij Nobiles.

Stuhl K a s z o n. In Kaszoner Stuhl seynd nicht mehr, alss 2 Dörffer, nemblich N a g y K a s z o n, und U i f a l u, alwo Herr Frantz Lazar einen Hoff sambt uiellen Ackern und Wüessen hat. Edelleüth seynd alda Emericus Litterati, alss Vice Königsrichter so 3 Mühlen, 2 mit 2 Gängen eine aber mit 3 Gängen sambt seinem Wohnhauss uiellen Ackern und Wüessen besitzet. Item seynd wohnhafft

Joseph, Nicola und Johann Litterati so gleichfahls uiel Acker, Wüessen und eine Mühl nebst ihren Haüssern besitzen. Herr Graff Apor, Herr Graf Mikes, Herr Graf Kalnoky haben gleichfahls uiel an Ackern und Wüessen, das Quantum aber wissen die Bauren selbst nicht. Die Vnterthanen gehören obbenendten Herren Graffen und Edelleüthen zu. Welche aus ihnen nicht contribuiren, seynd in der Dorffbeschreibung annotirter befindlich. Die Bauren müssen dem Herrn Graffen Apor, theilss wegen Schulden, auch über dieses ohne Bezahlung sehr uiel arbeithen, und gar bies gegen Engiet auf selbige Gütter arbeithen gehen. Die Stuhls Register seynd von Vice Königsrichter verlangt worden, so aber zur Antworth gegeben, es were der Stuhl nur ein Filial und gehöret zu Csik, und hette Er keine besondere Register, sondern weren solche beym Herrn Benedict Henter Ober Königsrichtern in Csik.

II. Pagus *Kaszon Uyfallu*

Judex Valentinus Tima cum 6 juratis, silicet: Elia Ambrus majore, Elia Ambrus minore. Valentino Tima sen⟨iore⟩. Martino Barta, Joanne Andreas et Martino Mihacz (Mihálcz) Jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	3	278	–	49	–	75	–	100	15	14	28	82	37	10
2.	52	1181	3	273	1	392	–	531	74	91	128	549	140	21
3.	14	197	–	55	–	88	–	68	5	32	22	173	17	–
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	6	–	–	–	–	3	–	–	1	2	7	82	6	–
6.	–	30	–	–	–	–	–	12	–	–	–	–	–	–
7.	75	1686	3	377	1	558	–	711	95	139	185	886	200	31

In hoc pago datur 1. Sedis Tabellarius et unus lanio pro militibus, ambo libertini et possesionati, per gratiam sedis nihil contribuentes. Reperiuntur praeterea duo libert⟨in⟩ et 6 inquilini similiter nihil contribuentes ex eo, quod non fuerunt conscripti. Adhuc dantur Ill⟨ustrisi⟩mi d⟨omini⟩ com⟨itis⟩ Apor 1. Jobadgio, Ill⟨ustrisi⟩mi D⟨omini⟩ Samuelis Kalnoky 3. D⟨ominae⟩ Viduae Mikesianae 3, qui omnes nihil contribuunt contumacia ducti, praeter D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Apor jobad⟨gio⟩, qui indultu Sedis exemptus. Territorium hoc vix non totum ex montibus et vallibus constat, 1/2 ex parte ad meridiem, de reliquo autem 7-⟨septem⟩ tentrionem versus locatum et in duas partes divisum est, terram habet albam, limosam, petrosam et rubicundam, aratur, 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo vult maxime refeci, Triticum raro, sed siliginem potius germinat, plus vernal⟨ibus⟩, quam authumnal⟨ibus⟩ segetibus avenae aptum est, propter scaturigines varie exundantes et sterilitatem loci pars magna territorij reperitur usui prorsus incommoda. Sylvas pro focis et ädificiis in abundatia habet, quandoque etiam glandiferas. In sylvis et alpibus pro pascuis pecorum habet com⟨m⟩oda loca. Distat hic pagus a Kesdivasarhel 2 milliaribus pro divendendis lignis. Molendina privatorum et contribuentium hominum reperiuntur 4. Marsui valde hic pagus expositus, suffert onera expensasque. Debita suffert 2124 fl⟨orenorum⟩ – de⟨nariis⟩ annuale interesse solvitur 1 diei operario vel 12 den⟨ariis⟩, vel foeno, aliqui pro 6 ⟨sex⟩ fl⟨orenis⟩, alij veri solvunt pro 10 fl⟨orenis⟩ 1 currum. D. D⟨omini⟩ Creditores sunt: Stephan⟨us⟩ Jarfas (Gyárfás), Nico⟨laus⟩ Tima, Martin⟨us⟩ Diák, Franc⟨iscus⟩ Géver, Jo⟨hannes⟩ Varga, Emericus Litterati, Laurenti⟨us⟩ Balas, etc: Debitum Com⟨une⟩ Sedis se extendit ad 250 fl⟨orenos⟩ D⟨omi⟩ono Com⟨iti⟩ Apor interesse solvitur 1 diei operario.

[Bizalmas rész nincs.]

S⟨umma⟩ s⟨umm⟩arum o⟨mn⟩ium in hoc Sede Siculicali K a s z o n existentiu⟨m⟩ variae sortis hominum, eorumque facultatum et debitoru⟨m⟩ passivorum, uti etiam eorum, qui a Contributionibus, aut saltem ab alijs oneribus publicis exempti faventur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	9	441	–	95	3	121	–	157	27	26	44	240	56	15
2.	270	4633	3	943	1	1368	3	2015	236	365	495	2948	542	88
3.	62	712	3	164	–	265	2	281	21	106	113	659	79	1
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	45	10	–	6	1	17	3	$1^1/_2$	15	15	53	625	21	–
6.	–	58	3	–	–	–	–	34	–	–	–	–	–	–
7.	386	5856	1	1209	–	1773	–	$2506^1/_2$	299	512	705	4472	698	104

S⟨umm⟩arum passivorum debitorum totius Sedis Kaszon 11 059 fl⟨orenos⟩, 26 den⟨ariis⟩.
S⟨umm⟩a hominum non Contribuentium 64
S⟨umm⟩a hominum extra portionem nulla
Onera publica sufferentiu⟨m⟩.

Sedis Siculicalis Csik Inferioris possessio⟨nes⟩

Pagus I. *Sz. Lelek* [Csík Szent Lélek]

Judex Stephanus Hozó cum 6 juratis: Nicolao Kovats, Valentino Burjan, Emerico Nagi, Georgio Basa, Petro Mihal (Mihály) et Michäele Ferenz, jurato fassi fuere.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	1	16	–	–	–	4	2	3	–	–	2	–	–	–
2.	19	414	1	72	1	154	2	62	25	26	43	170	41	7
3.	9	89	–	16	1	27	1	29	–	14	8	–	12	–
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	200	–	–	–	–	–	60	–	–	–	–	–	–
7.	29	719	1	88	2	186	1	154	25	40	53	170	53	7

In hoc pago est quidam libertinus R⟨everendorum⟩ P⟨atrum⟩ Franciscanoru⟨m⟩ provisor continuus, qui per gratiam sedis ab omnibus Contributionibus exemptus est. Territorium hoc majori ex parte in montibus et vallibus situm est, parum habens de planicie, media ex parte ad meridiem, de reliques vero ad 7-(septen) trione⟨m⟩ spectat, terram habet albam, partim rubicundam, limosam, petrosam et arenosam, in duas partes divisum, aratur 4 (quattuor) et 6 (sex) bobus 3 (tribus) vicibus, fimo cupit maxime refici, siliginem magis, quam purum germinat triticum, vernalibus segetibus signanter autem avenae, magis, quam authumnal⟨ibus⟩ segetibus proficuum totum denique hoc territorium magis sterile, quam fertile nuncupari potest. sylvis pro focis et aedificiis abundant, etiam aliquantu, de glandibus habet. Tertia pars huius Territorij propter nimiam sterilitatem et fundum petrosum nulli usui applicabilis est. Nullum mercimonium hic pagus exercet quonia⟨m⟩ Civitates 4 (quattuor) et 5 (quinque) milliaribus habet distantes. Datur in hoc pago 1 molendinum cum una rota cuiusdam Contributioni subiecti hominis exiguae aute⟨m⟩ utilitatis. Ratione descendentis militiae ob custodiendos passus, qui saepius variantur, vecturas, onera et expensas hic pagus suffert. Debitis oppressus est 525 fl⟨orenis⟩, 90 de⟨nariis⟩ Interesse a⟨nnu⟩aliter solvitur 1 diei operario, D. D⟨omini⟩ Creditores sunt Petrus Csiko, Janos Mikó, Thomas Litterati, Janos Antal et ⟨alii⟩ Nobiles.

[Bizalmas rész nincs.]

II. Pagus *Menésag*

Judex Balás Ferenz, cum 6. juratis, Joanne Imbre, Joanne Incze, Laurentio Marton, Georgio Marton, Janos Mihal et Daniele Mihal jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	3	114	–	17	3	36	2	85	7	8	13	121	13	–
2.	36	1285	1	156	3	579	–	758½	98	110	195	1193	159	55
3.	13	64	–	13	3	45	–	29	6	29	18	54	13	–
4.	2	7	–	–	2	5	–	3	–	3	4	–	1	–
5.	11	–	–	–	3	3	1	3	11	2	18	328	–	–
6.	–	42	–	–	–	–	–	27	–	–	–	–	–	–
7.	92	1512	1	189	2	668	3	905½	122	152	248	1696	186	55

In hoc pago reperitur quidiam Albert continuus provisor curiae Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Kalnoky affectu Sedis ab o⟨mn⟩ibus c⟨on⟩trib⟨utionibus⟩. Etiam dantur 2 libert⟨ini⟩ mercenarij continuo in servitijs passualibus Sedis et nihil contribuentes. Adhuc datur 1 fam⟨ulus⟩ lib⟨ertinus⟩ fundo Eccles⟨astic⟩ae professionatus et ideo nihil contribuens. Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor habet quoque 1 (unum) lib⟨ertinum⟩ apud molendinum asserarium servientum, qui praeter portionem ordinaria⟨m⟩ nullum aliud onus supportat. Dantur praeterea famuli libert⟨ini⟩ Ill⟨ustrisimi⟩ Com⟨itis⟩ Mikes 1. D: Jo⟨annis⟩ Sandor 1. D: Clement⟨is⟩ Litterati 1., qui nullas vigilias in passibus ex sedis indultu supportant. Item dantur 11 inquilini nihil contribuentes, quia tempore conscriptionis non sunt numerati. – Territorium hoc majori ex parte in montibus mediocribus et vallibus constat, de reliquo vero in planicie ad meridiem et 7 ⟨septen⟩trione⟨m⟩ pariter situ⟨m⟩, in 2 partes divisum, terra⟨m⟩ habet albam, limosam, in aliquibus partibus etiam rubicundam et petrosam, aratur 4 bobus 3 vicibus, fimo maxime vult refici, siligine mixtum profert Triticum, pro vern⟨alibus⟩ magis, quam authumn⟨alibus⟩ com⟨m⟩odum est hoc territoriu⟨m⟩. Sylvas pro focis et aedificiis abunde habet, pro glandibus vero paucas. Magna pars territorij est propter sterilitatem plane incom⟨m⟩oda. Pascua in sylvis pro pecoribus habent sufficientia. Habent hic privati homines molendina farinaria cum 1 (una) rota 11 (duodecim) et 1 (unum) asserarium, in hyeme autem usurpari n⟨on⟩ possunt, propter parvum nimis rivulum. Tempore pluviarum exundantem ob proprium fluviolu⟨m⟩ in fundis, gazis, pratis et agris damna patiuntur. Debita hic pagus habet passiva 1525 fl⟨orenorum⟩, 84 de⟨narios⟩ a⟨nnu⟩ale interese solvitur unius diei operario Credit⟨ores⟩ sunt: D. D. Istvan Csiko, Petrus Csiko, Endres Janos, Szekel Georg et Nobiles. Eccles⟨astic⟩ae personae possident agros cub⟨ulorum⟩ 23., fönalia 5 curruum.

[Bizalmas rész nincs.]

III. Pagus *Mindszent*

Judex Georgius Görgel (Gergely) 7-o (septimo) se juratis: Martino Pal, Stephano Janos, Michäele Sopos (Szopos), Georgio Gergely jun⟨iore⟩, Joanne Ambrus et Petro Bodo Jurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	43	1246	–	270	–	441	3	486½	124	132	176	933	194	41
3.	24	123	1	22	3	67	3	21½	3	32	20	–	25	3
4.	1	6	–	–	–	3	–	–	–	1	1	–	–	–
5.	8	–	–	–	2	10	2	1	1	3	7	35	1	–
6.	–	416	–	–	–	–	–	90	–	–	–	–	–	–
7.	76	1791	1	293	1	523	–	599	128	168	204	968	220	44

In hoc pago datur 1 faber lignarius lib⟨ertinus⟩ Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor, qui sub praetextu famulatus se a 6 (sex) circiter annis c⟨on⟩trib⟨utione⟩ subtraxit. Datur etiam quidam procurator R⟨everendisimi⟩ P⟨atris⟩ Franciscanorum ab om⟨mn⟩ibus portionibus pariter exemptus. Territorium hoc parum de planicie, de reliquo⟨s⟩ ex montibus et vallibus constat, media pars huius territorij ad meridiem, religna vero ad 7-trionem posita est, in 2 partes divisum, terram habet partim nigram, flavam, limosa⟨m⟩, et lapidosam aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo vult maxime refici, siligine mixtum profert triticum, hoc denique territorium magis vernalibus quam authum⟨nalibus⟩ segetibus est aptum, aliqua pars propter humiditatem et altitudine⟨m⟩ montiu⟨m⟩, quoniam fimo non potest refici, usui est incom⟨m⟩oda. Sylvis pro aedificiis et focis distanter abundat, pro glandibus nullis. Ratione marsus etiam pagus hic quandoque oneratur; distat a Civitatibus 4 et 5 milliaribus hinc quaestum exercere non potest. In alpibus habet pascua sufficientia. Debitis hic pagus premitur 2143 fl⟨orenorum⟩ 95 de⟨nariis⟩ D⟨omini⟩ sunt an⟨n⟩ualiter i diei operariu⟨m⟩ a quovis fl⟨orena⟩ pro interesse sumentes Benedictus Henter, Thomas Litterati, Petrus Ferenz, Clemens Litterati, Georgius Borts (Bors), Moyses Imets, Paulus Gedő (Csedő) et alij D. D⟨omini⟩ Nobiles.

[Bizalmas rész nincs.]

IV. Pagus *Szent Georg*

Judex Fraciscus Kania (Kánya) cum 6 juratis nempe: Paulo Vanialos (Ványolós), Michaele Andrea (András), János Domokos, Steph⟨ano⟩ Laczi (Lacz), Georgio ⟨Gedő⟩ Csedő et Steph⟨ano⟩ Simon, jurato fassi sunt.

Catalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	3	80	–	24	1	40	–	35	8	10	18	100	17	2
2.	74	1178	–	277	1	481	2	605	100	131	179	1259	140	23
3.	41	299	2	65	1	140	1	129	21	64	72	152	44	5
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	12	–	–	–	–	5	1	–	10	4	13	177	3	–
6.	–	100	–	–	–	–	–	40	–	–	–	–	–	–
7.	130	1657	2	366	3	667	–	809	139	209	282	1688	204	30

In hoc pago est 1 libertinus, cuius consanquineus frater continus famulus est Excell⟨entissimi⟩ D⟨omini⟩ Gubernatoris, quem ob respectum sedes eundem ab o⟨mn⟩ibus contrib⟨utionibus⟩ ab 1 anno reddidit im⟨m⟩unem. Dantur praetera 2 (duo) Jobad⟨giones⟩ 1. Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Kalnoky, alter Domini Clement⟨is⟩ Mikes relictae Viduae, nullam pendentes portionem, ex eo, quod illoru⟨m⟩ filij in continuis suoru⟨m⟩ D. D⟨ominorum⟩ servitijs sudent. Dantur etiam libertini famuli D. Benedicti Henter 1. D. Georgi Donat 1. D. Thomae Litterati 1. D. Com⟨itis⟩ Aporl. D⟨omini⟩ Franc⟨isci⟩ Bialis relictae 1, qui praeter ordinaria⟨m⟩ iuxta sedis constitutionem nulla⟨m⟩ aliud onus supportant, nisi extraordinariu⟨m⟩ aliquo illis a D. D⟨ominis⟩ germanis veniat mandatum. Reperiuntur adhuc 4 Jobadg⟨iones⟩ Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor, qui ex effectu sedis nullam pependerunt portionem a 10 (decem) annis. Territorium hoc majori ex parte montibus, collibus et vallibus est situm, de reliquo in planicie 4 (quarta) pars censetur ad meridiem, tres partes vero ad aquilone⟨m⟩ situatae sunt, in 2 partes Territoriu⟨m⟩ divisum, terra⟨m⟩ habet in planicio nigra⟨m⟩ et fertiliorem, caeteroquin in montibus, albam, rubicundam et petrosam, quae valde pro fructibus proferendis est sterilis, aratur 4 et 6 bobus, 3 vitibus nisi fimo reficietur, inutilis est, siliginem mixtum profert triticum, avenae magis quam valijs frumentis proficuum hoc territoriu⟨m⟩ habetur, magna paras territorij propter sterilitatem et petrositatem usui plane incom⟨m⟩oda est. Silvis pro focis et aedificiis abundat, etiam pro glandibus. Pro pascuis in alpibus optima habet loca. Dantur in hoc pago 20 mollendina⟨e⟩, quorum unum est asserarium o⟨mn⟩ia ad privatos contrib⟨uentes⟩ homines spectantia et ferme ad usum tantum proprium. Nullam quaestum exercent, quia hic pagus 4 et 5 milliaribus a Civitatibus distat. Ratione marsii quandoque oneratur. Fluvium ipsorum tempore exundationis in sessionibus, agris et pratis magnum ipsis damnum infert. Debitis hic pagus premitur 4781 fl⟨orenorum⟩. 75 de⟨nariis⟩ a⟨nnu⟩ale Intersse solvitur 1 diei operario D. D⟨omini⟩ Creditores sunt: Thomas Litterati, Stephan⟨us⟩ Tompos, Stephanus Csiko, Petrus Tompa, Georgy Donat, Ill⟨ustrisimus⟩ D⟨ominus⟩ Com⟨es⟩ Apor alijque Nobiles.

Dörffer St. Georg und Bankfalua. Alda hat Herr Graff Apor einem Mayerhoff nebst einer Mühl und sehr uiel Acker sambt Wüessen, das Quantum aber ist uon denen Bauren nicht zu erfahren gewesen; die Vnterthanen Gehören Herrn Graffen Apor, Herrn Graffen Kalnoky, der alten Frau Mikeschin, Herrn Benedict Henter, Herrn Thoma Litterati, und unterschiedlichen auswendigen Edelleüthen, welche hier uon nichts contribuiren, seynd schon in der Dorffsbeschreibung vorgemercket.

V. Pagus *Bank Falva*

Judex Petrus Kerestes (Keresztes) cum 6. juratis: Petro Füsz (Ficz), Joanne Peter, Andrea Kelen (Kelemen) Joanne Mattie (Máttyás), Petro Janos et Gregorio Petro jurato fassi fuere.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	7	271	2	62	2	86	2	125	20	21	17	207	26	5
2.	90	1098	1	280	2	239	3	490½	82	94	125	929	179	21
3.	40	277	1	75	1	121	1	109½	14	46	35	127	41	–
4.	2	11	–	7	–	5	–	3	1	6	2	3	2	–
5.	2	–	–	1	1	3	2	–	2	–	2	–	–	–
6.	–	206	–	–	–	–	–	109	–	–	–	–	–	–
7.	141	1854	–	426	2	456	–	837	119	167	181	1266	248	26

Dantur hic 2 Tabellarij sedis, et ideo ab omnibus portionibus et oneribus im⟨m⟩unes. Item 1 claviger Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Kalnoky pariter im⟨m⟩unis ab o⟨mn⟩ibus oneribus. Praeterea datur 1 lib⟨ertinus⟩ taliter im⟨m⟩unis, quia in Ecclesiae fundo moratur. Adhuc 1 jobadgio nihil contribuens, quia a sede non fuit conscriptus. Datum etiam 1 jobadg⟨io⟩ Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor, qui ex indultu sedis ab o⟨mn⟩ibus contribut⟨ionibus⟩ et oneribus est exemptus. Reperiuntur praeterea lib⟨ertini⟩ famuli; Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor 1. D. Com⟨itis⟩ Samuelis Kalnoky 1. D. Com⟨itis⟩ Micháelis Mikes I. D. Benedicti Henter 2 (duo) D. Steph⟨ani⟩ Bors 1. D. Joannis Sandor 1. D. Georgij Szekel 1. D⟨omini⟩ Andrea Szabo 1, qui o⟨mn⟩es iuxta sedis indultum praeter ordin⟨nariam⟩ portionem ab o⟨mn⟩ibus alijs oneribus sunt exempti. Territoriu⟨m⟩ huius pagi in 2 partibus ex montibus mediocribus et vallibus constat, 3 (tertia) vero parte in planicie, medietate ad meridiem, altera medietate ad septentrionem spectat, in 2 partes divisum, terra⟨m⟩ habens in planicie nigra⟨m⟩, in collibus autem albam, rubicundam et petrosa⟨m⟩ 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo vult maxime refici, in planicie profert siligine mixtum triticum, in montibus et vallibus autem, quia sterilior terra, vernal⟨ibus⟩ segetibus maxime avenae magis, quam authumnalibus est proclivior, magna pars territorij propter sterilitatem et petrosum locum plane datur inutilis. Sylvis pro omnibus necessitatibus abundat. In alpibus pro pascuis optima dantur loca. Mollendina incolae privati possident farinaria cum 1. rota 12. parvae utilitatis. Ratione proprii fluvioli tempore pluviarum patiuntur damna in partis et agris, quandoque etiam in domibus. Propter ascendentem et descendentem militiam ad passus habent expensas. Debitis hic pagus privatim gravatus est 7642 fl⟨orenes⟩, 65 de⟨nariis⟩. Interesse annualiter solvitur 1 diei operario et aratris, Creditores sunt D. D⟨omini⟩ Mikes relicta vidua, Thomas Diak, Clemens Diak, Csabo (Szabó) Istvan, Kassoni (Kászoni) Pater, Csedő Georgy, Tompos Istvan et Joannes et alij Nobiles. Com⟨m⟩unia debita pagi dantur 66 fl⟨orenes⟩.

VI. Pagus *Szent Marton*

Judex Michäel Ballo cum 6 juratis: Valentino Miklos, Steph⟨ano⟩ Denes, Stephano Reszek (Részeg), Francisco Hoszo (Hozó) sen⟨iore⟩, Joanne Bod⟨or⟩ sen et Joanne Szasz jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	12	289	–	61	2	91	2	119	19	14	25	117	36	5
2.	51	728	3	152	–	236	–	256	34	41	82	333	73	5
3.	24	170	2	33	3	73	1	56	8	21	28	52	26	–
4.	6	23	3	7	1	18	1	14	5	2	11	56	4	2
5.	4	–	–	–	–	–	–	–	1	2	1	26	–	–
6.	–	164	–	–	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–
7.	97	1376	–	254	2	419	–	449	67	80	147	584	139	12

In hoc pago reperitur quidam libert⟨inus⟩, quia ante 2 1/2 (duobus et dimidio) ⟨annum⟩ fuit Ecclesiae serviens, unus vero Ill⟨ustrisi⟩mi D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Apor provisor est, qui nullam pendent portionem. Datur adhuc 1 libert⟨inus⟩ famulus mox dicti D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩, qui nullam dat portionem Item reperitur 1 libert⟨inus⟩, qui substantiam suam legavit D⟨omino⟩ Benedicto Henter et ideo quoque nihil contribuit. Adhoc datur 1. libert. qui fuit et de facto est comissarius Haidonum ideo quoque nihil contribuit. Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Kalnoki etia⟨m⟩ habet 1 Jobadg⟨inoem⟩ provisorum nullam dantem portionem. Dantur etiam 2 libertini et 4 Jobadgiones nihil contribuentes, quia a sede non fuere conscripti. Item sunt 1 D⟨omini⟩ Litterati et D⟨omini⟩ Michaelis Szabo relictae viduae 1 lib⟨ertinus⟩ vulgo Szombati, qui praeter ord. portionem nullum onus aliud Supportant. Territorium hoc maiori ex parte in planicie et parum ex montibus mediocribus et collibus constat, ad meridiem situm in 2 partes divisum, terram habet in planicie nigram et arenosa⟨m⟩, partim et na⟨tur⟩aliter humidam, in collibus et vallibus vero rubicu⟨n⟩dam et valde sterilem, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo vult maxime refici, siligine mixtum germinat Triticum pro vernalibus magis, quam auth⟨umnalibus⟩ segetibus proficu⟨m⟩ est hoc territoriu⟨m⟩. Sylvis pro focis et aedificiis abundat, pro glandibus parum. In alpibus pars territorij propter palluditatem usui est plane incom⟨m⟩oda. Datur 1 molendinu⟨m⟩ cum 1 rota cuiusda⟨m⟩ incolae, sed exiguae utilitatis. Temp⟨ore⟩ sui exundationis fluvij Fisak (Tiság) quandoque in pratis et agris damna patiuntur. Distat hic pagus a Civitatibus 3 et 5 milliaribus, hic parvum mercimoniu⟨m⟩ exercet. Marsui maxime expositus est, unde varias expensas omeraque suffert. Debitis gravatur 5672 fl⟨orenes⟩, 50 de⟨nariis⟩. Interesse annuatim solvitur 1 operario. Credit⟨ores⟩ sunt D. Com⟨es⟩ Apor, Clemens Litterati, Moyses Finets (Imets), Steph⟨anus⟩ Imbre (Imre), Joannes Sandi, Franc⟨isci⟩ Henter, Georgius Barabas, aliique plures Nobiles. Ecclesiae personae possident hic agros cu⟨bulorum⟩ 12, fönalia curruu⟨m⟩ duorum.

Dorff S t . M a r t o n. Hier seynd an Edelleüthen wohnhafft Clemens Litterati, dessen Bruder und Mutter, wie auch des Michl Szabo Wittib, weldche alle besonders ihre adeliche Haüsser haben nebst einer grossen Quantität Acker and Wüessen (die Summa ist von denen Baueren nicht zu erfragen gewest) besitzen. Die Vnterthanen gehören Herrn Graffen Kalnoky, und obbenendten Edelleüthen zu. Die so nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung zu finden.

VII. Pagus *Cseke Falva*

Judex Petrus Miklos, cum 6 juratis: Stephano Miklos, Joanne Fistes (Füstös), Francisco Barda (Bartha), Stephano Csaba, Istvan Darvas et Michäele Nagi (Nagy), jurati fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	5	118	–	28	–	36	–	49	9	8	12	98	19	–
2.	48	1009	1	201	3	329	1	398½	54	58	111	661	130	21
3.	20	203	–	37	2	86	–	72	3	23	23	104	28	–
4.	7	27	2	5	1	11	–	12	4	6	13	151	6	–
5.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	22	–	–	–	–	–	12	–	–	–	–	–	–
7.	80	1379	3	272	2	462	1	543	70	95	159	1014	183	21

In hoc pago reperitur Ill(ustrisi)mi D. Com(itis) 1 venator lib(ertinus) et 2 jobadgiones nihil contribuentes. Datur etiam 1 lib(ertinus) fam(ulus) D(omini) Francisci Henter, qui solum a vigilijs passuum est liber. Territorium hoc majori ex parte in planicie fertili ad meridiem est situm, de reliquo ex collibus mediocribus steriliter, terram habet partim nigram, rubicundam et ex aliqua parte humida(m), in 2 partes divisum, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo vult refici, hoc denique territoriu(m) magis vernal(ibus), quam authumnal(ibus) segetibus servit, magis siliginem, quam triticu(m) profert. Pro focis habet sylvas sufficientes, pro aedificiis et glandibus paucas. Datur etiam quaedam particula territorij inusurpabilis, 2 mollendina privatoru(m) hominum habentur exiguae autem utilitatis. Pro pascuis in alpibus habet bona loca. Tempore exundantis ipsorum torrentis in agris et pratis patiuntur damna. Ratione Marsus quandoque etiam hic pagus oneratur. Debitis gravatur 2335 fl(orenos), 23 de(nariis) Interesse solvitur 1 diei operario vel 10 den(ariis) Credit(ores) sunt: Joannes Istva(n), Stephano Foltai, Petrus Bodo, Stephan Miklos, Steph. Laslo, Thomas Litterati etc. Ecclesiasticae personae possident hic agros cub(ulorum) 25 foenalia curruum 10.

Dorff C s e k e f a l v a. Die Unterthanen alda gehören dem Herrn Graffen Apor, Frantzen Henter, und unterschiedlichen auswendigen Edelleüthen zu. Diese welche nichts contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung specificiter zubefinden.

VIII. Pagus *Kozmas*

Judex Franc⟨iscus⟩ Botos cum 6 Juratis, nempe: Stephanus Faier (Fejér), Mich⟨aele⟩ Kotis (Kocsis), Thoma Istvan, Francisco Haidu iod. (Hajdu Iun.), Emerico Santa et Joanne Bödö (Bedő), jurato fassi fuere.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	1	8	–	–	–	2	2	–	–	–	–	–	–	–
2.	71	1053	3	218	1	379	–	301½	64	86	121	665	173	22
3.	22	324	1	68	1	104	3	66½	9	37	35	131	50	4
4.	3	14	2	–	–	6	–	2	1	–	3	29	2	–
5.	2	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	–	–
6.	–	41	–	–	–	–	–	12	–	–	–	–	–	–
7.	99	1441	2	286	2	492	1	384	75	123	160	825	225	26

Reperitur in hoc pago 1 libert⟨inus⟩ braxator (serfőző) Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor nullam pendens c⟨on⟩tribut⟨ionem⟩. Datur etiam 1 senis libert⟨inus⟩, qui ob servitia⟨m⟩ continuam filiorum suorum apud Ill⟨ustrisimum⟩ D⟨ominum⟩ Com⟨item⟩ Apor a Contribut⟨ione⟩ exemptus, quanqua⟨m⟩ mediocre⟨m⟩ inter facultate⟨m⟩ numerandus sit. Dantur praeterea 2 (duo) jobadg⟨iones⟩ Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Kalnoky nihil contribuentes, quia unius mater, et alterius filius sunt in servitiis aulicis mox dicti D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor quoque habet 3 (tres) jobadg⟨iones⟩ a Contrib⟨utione⟩ exemptos. Item habent D. Mich⟨ael⟩ et Franc⟨iscus⟩ Daniel 2 jobadg⟨iones⟩ provisores nihil contribuentes. Item habet D⟨omina⟩ Mikesiana Vidua 1 Jobadg⟨ionem⟩ nihil contrib⟨uentem⟩, quia filius eiusdem in suis habet servitiis. Praeterea D. Com⟨es⟩ Apor habet 2 famulos libertinos, D⟨omina⟩ Mikesiana Vidua quoque 2. D. Joanes Sandor 1. D. Com⟨es⟩ Kalnoki 1. D⟨ominus⟩ Benedictus Henter 1. D⟨ominus⟩ Joannes Toroczkai 1, qui excepta portione, nullas vigilias positum, passuales praestant. Territorium hoc potiori ex parte in planicie ad meridiem positum de reliquo in montibus mediocribus videtur, in 2 partes divisum, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus terram habet nigram arenosam et humidam fimo vult refici vernal⟨ibus⟩ magis, quam authumn⟨alibus⟩ segetibus inservit, raro profert Triticum purum, siligini bene optum, habet etiam partem territorij inusurpabilem. Mollendinu⟨m⟩ 1 (unum) cum 1 (una) rota habent pro usu solum domestico et parum utilitatis inferens. Sylvas pro aedificiis focis et quandoque etiam glandibus sufficientes habent. Pascua in alpibus habet com⟨m⟩oda et satis. Tempore pluviarum ex montibus Promanantes rivuli in pratis et agris ipsis damna causant. Marsui hic pagus expositus est et aggravatus. Debitis etia⟨m⟩ oneratus 3239 fl⟨orenos⟩, 57 de⟨narios⟩. Interesse annuale pacatur 1 diei operario, vel den⟨ariis⟩ 12 D. D⟨omini⟩ Creditores sunt: Ill⟨ustrisimus⟩ Com⟨es⟩ Apor, D⟨omina⟩ Mikesiana Vidua, Thom⟨as⟩ Litterati, Jancsi Laslo, Ferenz et Joanes Szotiori (Szotyori) et alij D. D⟨omini⟩ Nobiles. Ecclesiae personae possident agros cub⟨ulorum⟩ 3 1/2, foenelia curruu⟨m⟩ 1.

Dorff K o s z m a s. Alda hat Herr Mikes einen Mayerhoff, gleichfahls Herr Graff Kalnoky einen, wie auch Michl und Frantz Daniel einen, und besitzen diese sambt Herrn Graffen Apor sehr uiel an ackern und Wüesen. Die Vnterthanen gehören ihnen sambentlichen zu. Die so nicht contribuiren seynd schon in der Dorffsbeschreibung annotirter zu sehen.

IX. Pagus *Lazarfallu*

Judex Michael Urkon 7-o (septimo) se juratis, utpote: Michaele Szász, Petro Demeter, Petro Bardoz (Bardócz), Petro Ballas (Balázs), Michäele Marton et Thoma Urkon jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
3.	24	332	–	32	–	165	–	78	15	61	44	163	72	9
4.	1	9	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	4	6	–	1	1	6	–	–	2	3	6	12	2	–
6.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	29	347	–	33	1	172	–	78	17	64	50	175	74	9

In hoc pago reperiuntur 7 jobadg(iones) et 2 molitores Ill(ustrisimi) D. Com(itis) Apor, qui nullam pependerunt contribut(ionem). Insuper dantur etiam 1 mercenarius jobadg(io) D(omini) Stephani Angialosi (Angyalosi) et 1 inquilinus ex eo, quod non fuerint conscripti, nullam pendunt portione(m). Territorium hoc majori ex parte in planicie ad meridiem est situm, reliqua vero pars in montibus mediocribus, in 2 partes divisum, aratur 2 et 4 bobus, 3 vicibus, terram habens arenosam et ex parte etiam naturaliter humidam, fimo ager non refectus nullos producit fructus, vernal(ibus) magis quam authumnalibus inservit segetibus, raro purum, saepius autem siliginosum profert Triticum. Datur etiam in hoc territorio quaedam pars, quae ob nimira(m) sterilitatem loci, nulli usui applicabilis. Sylvas pro focis, aedificiis, etiam glandibus satis habet. Pro pascuis in alpibus habet optimas co(m)oditates. Dantur hic etiam nonnulli inhabitatores, qui feraru(m) pellibus quaestem exercent. Occasione passum Gemes (Gyimes) saepe a condescendentibus militibus oneratur. Debitis hic pagus oneratus est flor(enis) 382 –, huius debiti interesse solvitur 1 diei operario. D. D(omini) Credit(ores) sunt Ill(ustrisimi) D. Com(es) Apor, Georgius Bodo, et alij D. D(omini) Nobiles plures.

Dorff L a z a r f a l v a. Die Vnterthanen alda gehören Herrn Graffen Apor, so ein Wohnhauss, uil Velder, Wüesen und Waldung hat. Ingleichen hat Herr Johann Doroczky ein adeliches Wohnhauss, wie auch Herr Stephan Angialos eines; und sie an Ackern und Wüessen und Vnterthanen besitzen; Herr Georg Bodo, hat auch 2 Vnterthanen alda. Die so nichts contribuiren seynd in der Dorffsbeschreibung vorgemerckt worden.

X. Pagus *Tusnad*

Judex Martinus Incze cum 6 juratis: Paulo Bencze, Petro Kristo, Michäele Betteg (Betegh), Joanne Barabas, Valentino Korodi et Blasio Incze, jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	9	301	–	54	3	137	–	87	13	20	18	55	28	5
2.	89	2148	–	319	2	838	3	493	58	145	155	410	194	14
3.	24	400	1	55	3	146	1	95	10	37	35	41	59	3
4.	6	25	2	1	3	23	2	12	2	4	4	43	10	–
5.	7	6	–	–	–	5	3	2	–	5	22	22	1	–
6.	–	60	–	–	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–
7.	135	2940	3	431	3	1151	1	699	83	210	217	571	292	22

In hoc pago datur 1 chyrurgus, quem sedes a Contribut⟨ione⟩ exemptavit, item unus libert⟨inus⟩ per schaedam (?) Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor a contributione exemptus. Item 1 sedis tabellarius et ideo similiter nihil contribuens. Item dantur 3 Jobadg⟨iones⟩ infimae conditionis ex eo nihil contribu⟨entes⟩, quonia⟨m⟩ ipsoru⟨m⟩ D⟨ominus⟩ fuerit Com⟨m⟩issarius militiae. Reperiuntur adhuc 1 libert⟨inus⟩ et 2 Jobadg⟨iones⟩ nihil contrib⟨uentes⟩, quia non fuere conscripti. Item 1 Jobadg⟨io⟩ Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor nihil pariter contribuens. Item sunt famuli lib⟨ertini⟩ Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor 5, qui praeter ordinar⟨iam⟩ portionem nullam aliud onus portarunt: D⟨omi⟩ni Joannis Toroczkai 2. D⟨omi⟩ini Benedicti Henter 3. D. Georgij Bodo 1. D. Stephani Angialos (Angyalos) 1. D⟨ominae⟩ Czirjekianae 1, omnes libert⟨ini⟩ famuli insalariati, qui a vigiliis passualibus et vectuaru⟨m⟩ oneribus exempti sunt. Territorium hoc majori ex parte in planicie ad 7-tentrionem est positum, in 2 partes divisum, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo vult maxime refici, terra⟨m⟩ habet albam, arenosam et humidam, rarissime profert fructus authumnal⟨es⟩, vernal⟨ibus⟩ autem magis proficuum. Sylvas habet pro omnibus necessitatibus. In pratis habet p⟨ro⟩pter palluditatem aliquam partem inusurpabilem. Pascua in sylvis et alpibus optima habent, Nullum quaestum exercet, quia procul a Civitatibus distant. Tempore et saepe exundant⟨ion⟩is Allutae fluvij rarissime ex pratis habent usum. Marsui hic pagus maxime expositus, quia in via Regia est, damna patitur. Debita suffert flor⟨enorum⟩ 6391 de⟨narios⟩ 50. Interesse annualiter datur 1 diei operario vel denariis 15. Credit⟨ores⟩ sunt D⟨ominus⟩ Com⟨es⟩ Apor, Bartog (Bartók) Mihal, Jansi (Jancsi) Feren⟨sz⟩, Georgius Bodo, Thomas Litterati, Janos Barra, Michäel Csalo (Szabo) et alij D. D. Nobiles.

Dorff T h u s n i a t. Hier hat Herr Graff Apor, Johann Toroczka und Stephan Angialos, item Benedict Henter so auch eine Mühl mit 2 Gängen an Altwasser hat, sehr uiel Velder and Wüesen, (die Summa wissen die Baueren nicht zu sagen) besitzen. Die alda wohnwnde Vnterthanen so benendten Herrn Graffen Apor und Edelleüthen gehören, und nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung verzeichneter zufinden.

XI. Pagus *Szent Simon*

Judex Samuel Ferensi, cum 6 juratis Stephano Sandor, Michäele Cseke, Janos Marton, Michäele Gödö (Gedő), Andrea Istvan et Francisco Solyom iurato fatentur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	6	170	–	40	–	54	–	59	10	10	23	51	24	9
2.	48	948	1	232	1	342	1	332	58	74	152	323	167	8
3.	18	184	–	33	1	85	1	82	2	32	25	23	15	–
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	8	2	–	–	–	3	–	1	3	2	8	34	1	–
6.	–	63	–	–	–	–	–	24	–	–	–	–	–	–
7.	80	1367	1	305	2	484	2	498	73	118	208	431	207	17

In hoc pago reperiuntur 5 Jobadg⟨iones⟩ Ill⟨ustrisi⟩imi Com⟨itis⟩ Apor nihil contribuentes; Dantur praeterea 2 lib⟨ertini⟩, quorum unum Inclyta Sedes exemptavit, alterum quoque ratione officij sui Com⟨m⟩isariatus. Reperiuntur etiam 1 libert⟨inus⟩ continuus famulus D. Benedicti Henter et D. Francisci Henter 1 famulus Jobadgio potioris facultatis ab o⟨mn⟩ibus c⟨on⟩tributionibus exempti. Dantur etiam 2 inquilini nihil contribuentes, quia tempore conscriptionis non fuere conscripti. Item sunt 3 lib⟨ertini⟩ famuli: 1 (unus) Ill⟨ustrisimi⟩ Dom⟨ini⟩ Com⟨itis⟩ Davidis Petki 1. D. Georgij Endes et tertius D⟨omini⟩ Joannis Cziriak (Czirják) relictae Viduae, qui nullas vigilias in passu praestat. Territorium hoc totaliter planicie ad meridiem est situm, in 2 partes divisum terram habet partim nigram, albam, arenosam et naturaliter humidam, aratur 4 bobus, 3 vicibus, eget fimo, raro inservit segetibus authumnalibus, vernalibus autem habetur com⟨m⟩oduis, praecipue avenae. Sylvas pro focis et aedificis habet sufficientes. Prati major pars propter palluditatem usui est incom⟨m⟩oda. Distat hic pagus procul ab oppido, hinc quastum exercere non valet. Tempore exundanti⟨oni⟩s fluvij Allutae damna habet in pratis. Marsui expositus et inde gravatus est. Debitis opressus est fl⟨orenos⟩ 3092, de⟨narios⟩ 50, cuius interesse annualiter solvitur 10 denariis vel unius diei operario. D. D. Creditores sunt Franciscus Henter, Joannes Miko, Franciscus Mihalz (Mihálcz), Andreas Peter, Joannis Cziriek vidua etceteri Nobiles. Ecclesiae personae possident agros Cub⟨ulorum⟩ 24 1/2, fönalia curruu⟨m⟩ 8.

Dorff S t. S i m o n. Hier wohnet des Johann Csiriek [Czirják] Wittib, so ihr adeliches Hauss und uiel darzu gehörige Velder und Wüessen, welche auch uiel Geld auf Interesse hat. Herr Frantz Mihacs hat auch einen Hoff, wie auch Georg Endes einen; die Vnterthanen deren 5 des Herrn Graffens Apor, die übrigen denen Herren Frantz und Benedict Henter, sambt obbenendten Edelleüthen gehörig, welche nichts contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung vorgemerckter befindlich.

XII. Pagus *Verebes*

Judex Biro Janos cum 6 Juratis: Michäele Antal, Benedicto Kovats, Joanne Kovats, Thoma Kovats, Ferenz Veres et Stephano Kovats jurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
3.	25	568	–	147	1	142	2	152	26	62	57	246	104	8
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	26	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Territorium hoc totum in planicie et ad meridiem situatem est, in duas partes divisum, terram habet albam, parum limosam et ferme arenosam, aratur 4 bobus 3 vicibus, fimo cupit refici, magis siliginosum, quam purum profert Triticum, magis etiam pro vernalibus segetibus, quam authumnalibus hoc territorium, est preficuum. Sylvis pro omnibus necessitatibus abundat. Propter palluditatem magna pars prati est inutilis, nullam quaestum hic pagus exercet, quoniam distat a Civitatibus 4 et 5 milliaribus. Tempore exundationis fluvij Allutae saepius in pratis multa suffert damna. Quoniam in via Regia situatus hic pagus est, saepe ratione marsus oneratur. Habet in alpibus pro pascuis bona loca. Debitis passionatur ad fl(orenos) 562. Interesse annuale pacatur 1 diei operario, Creditores sunt: Domini Joannis Cziriek (Czirjék) relicta vidua, Stephan(us) Kovats, Joannes Demien (Demjén) et alij D. D. Nobiles.

Dorff V e r e b e s. Die sambentlichen Vnterthanen alda gehören dem Herrn Simon Bojer, so auch einen Mayerhoff und eine Mühl alda besitzet.

XIII. Pagus *Csatoszegh*

Judex Mathias Csato cum 6 juratis, Joanne Darvas, Nicolao Darvas, Georgio Erős, Petro Endes, Bartholomeo Adoria (Adorján) et Stephano Bors, jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	1	80	–	25	–	25	–	25	9	8	12	29	11	–
2.	28	610	1	112	2	212	1	90½	53	55	76	121	102	6
3.	15	261	2	57	1	111	3	102	16	39	45	72	50	6
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	5	–	–	–	–	–	–	–	1	–	3	–	–	–
6.	–	41	–	–	–	–	–	22	–	–	–	–	–	–
7.	49	992	3	194	3	349	–	239½	79	102	136	222	167	12

In hoc pago dantur 7 Jobadgiones Ill⟨ustrisimi⟩ Dom⟨ini⟩ Com⟨itis⟩ Apor, potioris facultatis, qui nullam semper praestarent portionem. Datur etiam Domini Benedicti Henter 1 famulus libertinus, praeter ordinariam portionem nullam aliud onus supportans. Reperiuntur etiam 2 Inquilini ex eo, quia non fuere connumerati, nullam pendentes portionem. Territorium hoc totaliter in planicie ad meridiem situm, in 2 partes divisum, terram habet partim nigram, albam, arenosam et naturaliter humidam, aratur 4 bobus tribus vicibus, fimo vult refici, siliginosum triticum germinat, authumnalibus segetibus non tam com⟨m⟩odum, quam vernalibus. Sylvis pro omnibus necessitatibus abundat. Potior pars propter locum palludosum non est usurpabilis. Privati homines habent 2 mollendina ad usum proprium et exiguae utilitatis. Nullum hic pagus exercere potest quaestum, quia a Civitatibus longe distat. Tempore saepius exundationis Allutae et Fisák in pratis patiuntur damna. Ratione marsus expensis oneribusque premitur. Debitis hic pagus oneratus est 1498 florenos, 94 denarios, interesse annualiter solvitur 1 diei operario vel 10 denariis. Creditores sunt: Joannis Csiriek (Czirják) vidua, And⟨reas⟩ Gal, Michäele Kovats, Csiko Istvan et alij D. D⟨omini⟩ Nobiles.

Dorff C s a t o r s z e k. Alda hat Herr Graff Apor 7 Vnterthanen sambt Ihme zugehörigen Ackern Wüesen ein zimbliches Quantum; die übrigen Vnterthanen, so un geringen Vermögen, gehören denen alda wohnenden Armalisten und primipilen zu. Welche alhier nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung annotiret worden.

XIV. Pagus *Szent Kiraly*

Judex Janos Ferenz cum 6 juratis, Stephano Csize (Csiszér), Georgio Josa, Petro Sillo, Matthias Csize (Csiszér), Petro Ferenz et Michaele Ferenz jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	1	10	2	3	–	2	2	4	–	–	2	–	2	–
2.	50	1150	2	315	3	336	1	483	66	108	134	328	172	28
3.	29	260	–	73	2	92	–	86	4	53	33	22	51	3
4.	7	10	3	7	–	8	1	4	3	6	6	23	3	3
5.	5	–	–	–	–	3	1	–	3	2	5	67	5	–
6.	–	47	–	–	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–
7.	92	1478	3	399	1	442	1	585	76	169	180	440	233	34

In hoc pago datur 1 Jobadg⟨io⟩ et 1 molitor Ill⟨ustrissimi⟩ D. Comitis Apor, qui nullam dant portionem. Datur etiam 1 quoquus Jobadg⟨io⟩ D. Francisci Henter nihil contributus. Reverendi P. P⟨atres⟩ Franciscani quoque habent 1 procuratorem Jobadg⟨ionem⟩, qui nihil contribuit. Dantur hic etiam 3 vagabundi pastores nihil contributi. Libert⟨ini⟩ etiam famuli hic sunt duo: Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor 1 (unus) et D. Michaelis Bors alter, qui nullas vigilias et onera supportant. – Territorium hoc 3 (tertia) parte in planicie cum 2 (duabus) autem in collibus et monticulis mediocribus constat, cuius 3 partes ad meridiem, quarta vero ad 7-tentrionem spectat, in 2 partes divisum, terram in planicie habet nigram et arenosam, in monticulis autem rubicundam, partim etiam albam et petrosam habet, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo vult providi, aliqua huius territorij purum et siliginosum triticum germinat, prouti seminatur, aliqua vero pars magis vernalibus segetibus proficua. Sylvis pro omnibus necessitatibus abundat. Propter palluditatem habet aliquam partem in pratis, in agris quoque propter copiosos lapides usui inaptam. Dantur 2 mollendina asseraria privatorum possess⟨ionatorum⟩ hominum. Fluvius Alluta saepe in pratis et agris tempore exundationis damna infert. Nullum quaestum hic pagus habet, quia procul a Civitatibus et oppidis distat. Marsui mediocriter expositus est. Debitis premitur fl⟨orenos⟩ 2506 // 36 de⟨narios⟩ annuale Interesse pacatur 10 de⟨nariis⟩ vel 1 diei operario. D. D. Creditores sunt: Georgij Bors, Thomas Diak, Bors Mihal, Antal Janos, Lestian (Lestyán) Andras et alij D. D. Nobiles.

Dorff S t. K i r a l. Alda wohnen von mittelmässigen Edelleüthen, alss Michl Bors, Georg Bors Stephan, Thomas Frantz Bors, und Stephan Donath, so alle uhre Wohnhäuüsser sambt zugehörigen Ackern und Wüesen besitzen, das Quantum ist von denen Baueren nicht zuerfahren gewest. Herr Graff Apor hat eine Mühl mit 2 Gängen am Alt Wasser; die Vnterthanen gehören obenendten Edelleüthen, Herr Graffen Apor und Frantzen Henter zu. Die so nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung schon vorgemerckt.

XV. Pagus *Szent Imre*

Judex Georgy Fodor cum 6 juratis: Joanne Antai majore et minore, Andrea Ballo, Adalberto Bandi (Bándi), Emerico Dobordan et Stephano Georgy (György), jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	76	1607	2	438	3	436	3	550	116	138	192	561	266	45
3.	51	695	2	178	–	212	–	245½	18	112	94	314	101	5
4.	2	8	2	2	3	2	2	–	2	2	2	80	4	3
5.	11	–	–	–	–	–	–	1	4	2	2	70	2	–
6.	–	71	–	–	–	–	–	19	–	–	–	–	–	–
7.	140	2382	2	619	2	652	–	815½	140	254	298	1025	373	53

In hoc pago dantur 2 continui Jobadg⟨iones⟩ famuli D⟨omini⟩ Francisci Henter nihil contribuentes. Item D⟨ominus⟩ Benedictus Henter 2 habet continuos famulos Jobadg⟨iones⟩ similiter nihil contribuentes. Reperiuntur praeterea D⟨omini⟩ Thomae Litterati 2 Jobadg⟨ione⟩s quorum 1 pecoru⟨m⟩ pastor, alter autem coquus. Item D. Francisci Henter 1 villicus, item D⟨omini⟩ Thomae Janko relictae viduae 1 provisor jobadg⟨io⟩, qui omnes iuxta sedis indultum ab o⟨mn⟩ibus contribut⟨ionibus⟩ sunt exempti. Libertini quoque famuli dantur Domini Francisci Henter 8, quoru⟨m⟩ 4. sunt conventionati. Item habet tales libert⟨inos⟩ fam⟨ulos⟩ D. Bened⟨ictus⟩ Henter 6, quorum 3 sunt conventionati, item D⟨omini⟩ Thomae Litterati sunt 3, quorum 1. continuus servus est. Dantur adhuc D. Michäel Bors 2 libertini famuli conventionati, Ill⟨ustrisimi⟩ D. Comitis Kalnoki 1. et D⟨omini⟩ Davidis Petki 1. Famulus libertinus, qui omnes nullas vigilias et alia extra onera ad passus praestant iuxta sedis constitutione. Territorium hoc vix non totum in planicie, potiori ex parte meridiem, de reliquo vero ad 7(septentrionem) situm est, in 2 partes divisum, terram habet nigram, partium albam limosa⟨m⟩ petrosam et aliqua ex parte naturaliter humidam, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo cupit refici, in aliqua parte purum, de reliquo vero siliginosum profert Triticum, potior pars territorij meridiem versus pro authum⟨nalibus⟩ et vernalibus segetibus, ad 7-tentrionem vero posita magis vernalibus proficua est. Pro focis et aedificiis ex pinis sufficientes habent Sylvas pro glandibus nullas. Propter nimia⟨m⟩ palluditatem aliqua pars prati usui est incom⟨m⟩oda. Datur portione⟨m⟩ praebens quaedam persona habensque 1 mollendinu⟨m⟩ cum 2 rotis mediocris utilitatis. Datur etiam mollendinu⟨m⟩ assereraria⟨m⟩ 1 (unum) privatorum contribuentium hominu⟨m⟩. Nullu⟨m⟩ mercimoniu⟨m⟩ hic pagus exercet, quia procul distat a Civitatibus et Oppidis Saepius propter exundantem fluviu⟨m⟩ Allutam in pratis non parva damna suffert. Ratione condescendentis militiae ad passus quandoque oneratur. Debitis oppressus est 4422 fl⟨orenos⟩, 43 de⟨narios⟩. Interesse annualiter datur 10 denariis vel 1 diei operario D. D. Creditores sunt: Benedicto Henter, Thomas Litterati, Steph⟨ano⟩ Litterati, Steph⟨anus⟩ Antal, Kovats Mihal, Michäel Bors etceteri Nobiles. Eccles⟨iasticae⟩ Personae possident hic agros cubulorum 15, foenalia curruum 4.

Dorff S t. Im b r e. Alda wohnen Edelleüthen Herr Ober KönigsRichter Benedict Henter, so seinen Hoff nebst Mayerhoff und eine Mühl, ingleichen Herr Frantz Henter so seinen Hoff sambt Mayerhoff und eine Mühl haben; Herr Thomas Litterati Vice KönigsRichter, hat nebst seinen Wohnhauss einen Mayerhoff und eine Mühl. Vber dieses seynd wohnhafft Georg Szekel und Stephan Litterati, ieglicher besonders in ihren Adelichen Haussern, und besitzen sambentlich an Ackern und Wüesen so uiel, alss das halbe Dorff, die Vnterthanen gehören obbemeldeten Edelleüthen zu. Die so nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung annotiret worden.

XVI. Pagus *Sögöth* [Zsögöd]

Judex Michäel Gall 7-o (septimo) se juratis, utpote: Gabriele Sallo, Petro Kalmar, Stephano Doci, Petro Sallo, Blasio Laszlo et Michäele Kapos (Kacsos) jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	34	534	3	87	–	198	3	289	23	49	69	227	71	15
3.	14	137	–	12	1	52	1	61	5	24	20	57	10	2
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	5	–	–	–	–	4	1	4	3	–	4	16	2	–
6.	–	60	–	–	–	–	–	60	–	–	–	–	–	–
7.	53	731	3	99	1	255	1	414	31	73	93	300	83	17

In hoc pago reperiuntur 2 libert⟨ini⟩ homines, quorum boves a quibusdam tamen incertis incolis Haromszekiensibus sunt spoliati, ex eo a sede ad 1 (unum) annu⟨m⟩ a contribut⟨ione⟩ sunt facti im⟨m⟩unes. Datur etiam 1. Sedis tabellarius similiter a contribut⟨ione⟩ exemptus. Reperiuntur etiam 2 stabularij Jobadg⟨iones⟩ D⟨ominae⟩ Viduae Mikesianae iuxta sedis constitutionem a portionibus exempti. Item habet D. Joannes Miko 1 fammulu⟨m⟩ libertinum, qui ad passus nullas vigilias et alia onera praestat. Territorium huius pagi totu⟨m⟩ ex collibus et vallibus constat, in 3 (tertia) parte ad meridiem, de reliquo autem ad 7-tentrione⟨m⟩ spectat, in 2 partes divisum, terram habet partim albam, rubicundam, petrosam et vel maxime humidam naturaliter, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo maxime cupit refici, magis siliginem, quam Triticum germinat, hoc denique territorium pro authum⟨nalibus⟩ segetibus valde sterile, pro vernal⟨ibus⟩ autem maxime avena plus e⟨st⟩ proficuum. Sylvis exceptis glandiferis abundat. In sylvis pro pascuis dantur bona loca. In pratis propter nimiam palluditatem, in agris autem propter sterilitatem magna pars inutilis est. Nullum mercimoniu⟨m⟩ hic pagus exercere potest, quia a Civitatibus et Oppidis valde remotus est. Debitis aggravatus est 2165 fl⟨orenos⟩, 68 de⟨narios⟩; annuale interesse solvitur 10 de⟨nariis⟩ vel 1 diei operario. Credit⟨ores⟩ sunt: D. Joannes Miko, Thomas Litterati, Steph⟨anus⟩ Csiko (Czikó); D⟨ominus⟩ Joannis Ciriek (Czirják) relicta vidua, Michäel Janos, Matth⟨eas⟩ Farkas, alijque Nobiles.

Dorff S i g e t h. Hier wohnwt ein Edelmann nahmens Johann Miko, so nebst seinen Hoff auch den Weinschanck sehr uiel Acker und Wüesen besitzet, hat auch uiel Geld auf Interesse ausgeliehen, die Vnterthanen gehören ihme Miko zu, und der alten Frau Mikeschin, Die welche nichts contribuiren seynd in der Dorffsbeschreibung specificirt.

⟨*Summa*⟩ *s*⟨*umm*⟩*arum* omnium in hoc Sede Siculicali C s i k. Inferiori existentium variae sortis hominum, eorumque facultatu⟨m⟩ et debitorum passivoru⟨m⟩, uti etiam eorum, qui a Contributionibus, aut saltem ab alijs oneribus publicis exempti habentur; Denique etiam Ecclesiae servientiu⟨m⟩ personarum et ab iisdem sine Contributione possidentiu⟨m⟩ agroru⟨m⟩ et foenetorum.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	49	1 458	–	316	3	516	–	564	95	99	142	778	173	26
2.	757	15 002	3	3134	2	5195	3	5896	955	1247	1810	8 113	2061	291
3.	393	4 389	–	922	–	1673	1	1103	160	686	592	1 558	701	49
4.	37	143	2	31	2	83	2	50	18	30	50	385	32	8
5.	85	14	–	3	3	44	3	12	42	24	79	787	21	–
6.	–	1 533	–	–	–	–	–	497	–	–	–	–	–	–
7.	1321	25 540	1	4408	2	7513	1	8122	1270	2086	2673	11 621	2988	374

Sum⟨m⟩a debitorum passivorum Sedis totius Inferioris
Csik videlicet 48 900 fl⟨orenos⟩, 80 den⟨arios⟩.
S⟨umm⟩a Ecclesiae personarium, et ab illis sine Contributione possidentium agrorum, cubulorum, nempe 111, metr. –
Item foenetorum curruum 36
S⟨umm⟩a non contribuentium hominum 114
S⟨umm⟩a hominum excepta Contributione nulla onera publica sufferentium 73

Sedis Sicularis Csik Superioris

I. Pagus *Taplocza*

Judex Joannes Botar cum 6 juratis, Emerico Domokos, Joanne Lajos, Michäele Bodo et Valentino Botar et Joanne Bernad jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	2	58	–	25	–	27	–	34	11	8	14	44	13	2
2.	50	780	2	185	1	270	3	463½	36	101	109	413	133	16
3.	21	207	–	33	3	63	2	78	3	41	31	43	22	–
4.	10	60	3	18	3	33	2	32	1	18	21	50	13	–
5.	8	10	–	2	1	11	2	10	5	6	15	106	4	–
6.	–	50	–	–	–	–	–	30	–	–	–	–	–	–
7.	91	1166	1	265	–	406	1	647½	56	173	190	659	185	18

In hoc pago reperitur, 1, homo libertinus, qui praetextu officij sui assesoratus sedis ab 1 anno se a contributione subtraxit. Datur etiam quaedam vidua mediocris facultatis, quae vigore schaedae Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor nihil contribuit. Reperiuntur Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Com Apor 3 inquilini et 1 jobadg nihil contribuentes. Ill. D. David Petki habet 1 (unum) clavigerum Jobadg⟨ionem⟩ spect⟨abilis⟩ d⟨omini⟩ Clementis Mikes vidua relicta 2 inquilinos pastores pecorum nihil contrib⟨uentes⟩. Dantur praeterea D⟨omini⟩ Joannis Sandor inquilini possesionati et 7 Jobadg⟨iones⟩, quorum 3 sunt servitores, qui nullam a 9 (novem) annis pependerunt contribut⟨ionem⟩, nescitur qua auctoritate. Habet adhuc idem D. Sandor 2 lib⟨ertinos⟩, famulos qui nullas ad passus praestant vigilias. Datur etiam 1. (unus) inquilinus R⟨everendorum⟩ P. P⟨atrum⟩ Franciscanorum, qui vi privilegioru⟨m⟩, ipsia a Celsissimis Principibus Collatorum nullam pendit portionem. Datur adhuc 1 Job⟨adgio⟩ nullam dans portionem, qui tempore conscriptionis n⟨on⟩ fuit numeratus. Territorium hoc totaliter in planicie, ad meridiem est positum, ad partes divisu⟨m⟩, terram habet majori ex parte nigram argillosam et naturaliter humidam, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo cupit refici, purum et siliginosum Triticum germinat, vernal⟨ibus⟩ magis, quam authum⟨nalibus⟩ segetibus inservit, hoc denique territoriu⟨m⟩ inter reliqua Csikiensia territoria pro segetibus proferendis sat⟨is⟩ fertile habetur. Sylvas pro omnibus necessitatibus habet sufficientes. Pro pascuis in alpibus com⟨m⟩oda loca. Aliqua pars huius territorii a potiori in pratis propter palluditatem usui est incom⟨m⟩oda. Privati contribut⟨i⟩ ho⟨min⟩es possident 1 (unum) molendinu⟨m⟩ farin⟨arium⟩. Ratione marsus et exundationis fluvij Allutae saepe hic pagus damnificatur. Debitis agravatur nimirum 2125 fl⟨orenis⟩ annuale interesse solvitur a quoque fl⟨oreno⟩ 1 diei operario. Credit⟨ores⟩ sunt varii D⟨omini⟩ D⟨omini⟩ Nobiles.

Dorff D o b l o c z a. Alda wohnet der vice Capitain Johann Schandor in einem adelichem Hoff, so auch einen Mayerhoff und Weinschanck nebst einer Mühl, sehr uiel Velder und Wüesen hat; Herr Graff Apor, Graff Kalnoky, die alte Frau Mikeschin, und Herr Graff Petky haben gleichfalls uiel Acker und Wüesen; und nach Aussag der Baueren so uiel als das gantze Dorff besitzen thuen die Vnterthanen so Ihnen sambentlich zugehören thuen, welche aus ihnen nicht contribuieren, seynd in der Dorffsbeschreibung schon vorgemercket.

II. Pagus *Csiczo* [Csicsó]

Judex Stephanus Szilo (Silló) cum 6 Juratis, Andrea Santa, Nicolao Kosza, Petro Salati, Andrea Gerfi (Györfi), Petro et Gabriele Kosza Jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	5	150	–	37	–	45	–	62	7	20	17	55	22	10
2.	9	195	–	50	–	47	–	70	6	22	26	130	34	7
3.	23	292	–	65	–	122	1	107	6	57	37	64	27	2
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	21	51	2	15	–	38	1	22	8	20	30	147	10	–
6.	–	50	–	–	–	–	–	20	–	–	–	–	–	–
7.	58	738	2	167	–	282	2	281	27	119	110	396	93	19

In hoc pago reperitur 1 (unus) Armalista, quonia⟨m⟩ a tartaris captivatus fuit, gratia ill⟨ustrisimi⟩ D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Apor a 7 (septem) annis nullam pendit portionem. Datur etia⟨m⟩ 1 libert⟨inus⟩, qui pari modo captivatus fuit et authorit⟨ate⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor a 7 (septem) annis nullam pendit portionem. Datur etiam 1 libertinus, qui pari modo captivatus fuit et authoritate D. Comitis Apor a 7 (septem) annis a portione im⟨m⟩unis. Habet quoque Ill⟨ustrisimus⟩ D⟨ominus⟩ Com⟨es⟩ Samuel Kalnoki quendam filium Jobadgionalem in servitijs, ob cuius respectum parens nulla⟨m⟩ dat portionem. Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Petki habet 3 Jobadg⟨ionem⟩ mercenarios, qui ob praetextum perpessae captivitatis nulla⟨m⟩ praestant port⟨ionem⟩ D⟨omini⟩ Joan⟨n⟩is Tormai (Torma) vidua habet 1 provisore⟨m⟩ Jobadg⟨ionem⟩ D. Petrus Janko quinque ⟨jobadgiones⟩ et 1 provisorem, Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Kalnoki 1 (unum) clavigerum, D. Joannes Gereb 2 mercenarios et 1 provisorem, qui iuxta sedis statutum nulla⟨m⟩ pendunt portionem. Item dantur D⟨ominorum⟩ Georgii et Sigismundi Bodo 2 servitores libert⟨ini⟩ et insalariati (vulgo szombati), qui praeter ord⟨inariam⟩ portione⟨m⟩ nullam aliud onus supportant. Territorium hoc totaliter in planicie ad meridie⟨m⟩ positum, in 2 partes divisum, aratur 4 et 6 bobus 3 vicibus, fimo non cultu⟨m⟩ nullos profert bonos fructus, terram habet nigram, partim lapidosam, naturaliter que humidam, siligine mixtum germinat Triticum, vernal⟨ibus⟩ magis quam authum⟨nalibus⟩ inservit segetibus. Datur etiam in hoc territ⟨orio⟩ bona pars propter palluditatem inusurpabilis. Sylvis pro omnibus necessitatibus abundat. Exundante fluvio Allutae in pratis magna patiuntur damna. Datur etiam 1 (una) inola assesaria, cuius tertialitas spectat ad quenda contrib⟨uentem⟩ ho⟨min⟩em. Distat hic pagus ab Oppido Szereda 1/2 milliari pro distrahendis rebus öeconomicis. Ratione Marsus quandoque oneratur. Debitis premitur 1609 fl⟨orenos⟩, 55 de⟨narios⟩. Interesse annuale solvitur 10 de⟨nariis⟩ vel 1 diei operario. Credit⟨ores⟩ sunt Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor, Jo⟨annes⟩ Gereb, Franciscus Sarai, Petrus Ballas (Balázs), Bodo Mihal etceteri D. Domini Nobiles.

Dorff Csiczo. Alda hat Herr Graff Petky einen Hoff sambt Mayerhoff und 1 Mühl, Herr Johann Gereb hat auch einen Hoff sambt Mühl, Peter Janko gleichfahls ein adeliches Hauss alda, wie auch des Johann Dorma (Torma) Wittib, besitzen sambentlichen an Ackern und Wüesen, nach Aussag der Baueren, 2. mahl so uiel als das gantze Dorff. Die Vnterthanen gehören obbenendten Edelleüthen, wie auch dem Herrn Graffen Kalnoky zu. Welche nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung annotirten zu finden.

III. Pagus *Vardofalva*

Judex Benedictus Fülöp 7-o (septimo) se juratis utpote: Petro Ballas, Emerico Istvan, Joanne Ferenz, Franz Gajgo (Gegő), Joanne Nagi (Nagy) et Andrea Petres, jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	2	50	–	27	–	21	–	33	1	6	6	52	12	–
2.	30	484	2	106	1	203	3	247½	9	58	57	174	72	3
3.	6	70	–	14	3	22	1	32	6	18	12	38	13	2
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	3
6.	–	79	–	–	–	–	–	19	–	–	–	–	–	–
7.	41	683	2	148	–	247	–	331½	16	82	77	264	97	8

In hoc pago reperitur 1 Primipilus, potioris facultatis, qui ob defectum oculoru⟨m⟩ per gratiam sedis a 4 annis a contrib⟨utione⟩ im⟨m⟩unitatus fuit. D⟨omini⟩ Clem⟨entis⟩ Mikes Viduae reperitur 1 aulicus servus et 1 molitor, ambo jobadg⟨iones⟩, qui nullam pendunt portionem. D⟨omi⟩ni Ill⟨ustrisimi⟩ Com⟨itis⟩ Apor dantur 2 Jobadg⟨iones⟩, quorum 1 coquus, qui ambo nihil contribuunt. R⟨everendi⟩ P. P⟨atris⟩ Franciscani habent etiam 1 tabelarium nihil contribuentem Item dantur hic 1 inquilini nullam dantes portionem. Territorium hoc medie ex parte in planicie hic 3 inquilini nullam dantes portionem. Territorium hoc media ex parte in planicie meridiem verzus, reliqua autem medietas in montibus mediocribus ad 7-tentrionem sitam, in duas partes divisum territ⟨orium⟩ aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo vult refici, terram habet nigra⟨m⟩, argilosam, petrosam et naturaliter humidam, triticum profert siligine mixtum, vernal⟨ibus⟩ segetibus magis, quam authum⟨nalibus⟩ inservit favorabili denique aura, producit quandoque bonos fructus. Pro pascuis habent in alpibus loca commoda. Sylvas pro o⟨mn⟩ibus necessitatibus habent. Exundante fluvio Alluta magna patiuntur in pratis damna. Mollendina habent contribut⟨ionibus⟩ subiectae personae due, sed parum utilitatis inferentia, quoniam penes exiguum fluviolu⟨m⟩ sunt extructa. Hic pagus distat ab oppido Szereda 1/4 (quartae) milliaris pro distrahendis rebus öconomicis. In hoc pago dantur 5 paria armenorum, qui extra illorum compaguiam, in pagi usum nihil contribuunt, excepta solutione conductoru⟨m⟩ domnu⟨m⟩, atamen exercentes quaestum varij mercimonij Ratione condescendentis miliciae ad passum Gimes saepe hic pagus oneratur. Debitis premitur fl⟨orenos⟩: 2595, de⟨narios⟩ 5, cuius interesse annualiter solvitur 1 diei operario vel 10 et 12 denarijs, Credit⟨ores⟩ sunt: Ill⟨ustrisimi⟩ D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Apor, Jo⟨annes⟩ Sandor, Michael Bors, Joann⟨is⟩ Geréb alique D. D⟨omini⟩ Nobiles.

Dorff V a r d o t f a l u a. Alda hat Graff Apor ein Wohnhauss, die alte Frau Mikesin in gleichen, wie auch Herr Graff Kalnoky eines; die Vnterthanen sambt denen zu Palfalu gehören Herrn Graffen Apor, Graffen, Mikes, Graffen Kalnoky und Herrn Graffen Petky, an Ackern und Wüesen besitzen sie so uiel alss beyde Dörffer. Welche Vnterthanen nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung specificiret.

IV. Pagus *Csomortan*

Judex Nicolaus Domokos cum 6 juratis Alberto Mihal, Gal Mihal, Bano Petro, Getszo (Gecző) Stephan, Bartalis Stephan et Laurentio Laios, jurato fassi fuere.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	22	448	–	85	2	183	1	184	28	40	49	406	58	10
3.	20	272	–	43	1	118	–	94½	5	33	38	123	29	2
4.	5	49	–	11	1	25	3	14	2	10	11	30	7	6
5.	11	25	–	4	2	23	1	5	7	4	13	87	4	–
6.	–	100	–	–	–	–	–	30	–	–	–	–	–	–
7.	58	894	–	144	2	350	1	327½	42	87	111	646	98	18

In hoc pago reperitur 1 primipilus potioris facultatis, nihil contributus a 7 annis, quia sedis vice Comisarius fuit. Item habet Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor 2 subditos et 2 inquilinos, qui penitus nullam unquam dedere portionem. D⟨ominus⟩ Jo⟨annes⟩ Sandor habet 4. Jobadg⟨ionem⟩, qui post nuper recentem eruptione Tartaroru⟨m⟩ nihil contribuere. Reverendi P. P⟨atris⟩ Franciscani habent 5 Jobadg⟨iones⟩ et 1 inquilinum intuitu servitoru⟨m⟩ etiam nulla⟨m⟩ portionem dantes. Territorium huius pagi 3 (tertia) ex parte in planitie meridie⟨m⟩ versus est situm, de reliquo in montibus et collibus ad 7 (septentrionem) spectat, in 2 partes divisum, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus fimo vult refici, terra⟨m⟩ habens nigra⟨m⟩, a potiori aute⟨m⟩ albam, argilosam et lapidosam, partemque naturaliter humidam, purum et partim siligine mixtum germinat triticum, vernalibus magis, quam authumnalibus inservit segetibus. Datur etiam particula territorij usui propter petrositate⟨m⟩ incom⟨m⟩oda. Sylvas pro focis et aedificiis habent sufficientes, quoque glandiferas ad usum proprium. Distat hic opagus ab oppido Szereda 1/2 milliari pro rebus vendibilibus, quod autem raro fit. Debita contraxit 1570 fl⟨orenos⟩; annuale interesse solvitur 10 de⟨nariis⟩ vel 1 diei operario. Creditores sunt: Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor, Jo⟨annes⟩ Miko, Jo⟨annes⟩ Gereb, Steph⟨anus⟩ Csiko et alij D. D⟨omini⟩ Nobiles.

Dorff C s o m o r t a n. Die Vnterthanen alda gehören Herrn Graffen Apor, Herrn Joann Schandor wie auch 5 denen Patres Franciscanis, und seynd welche nichts contribuiren, in der Dorffsbeschreibung zufinden.

V. Pagus *Pálfallu*

Judex Franc⟨iscus⟩ Erős cum 6 juratis: Petro Markus, Joanne Markus, Mich⟨aele⟩ Domokos, Laurentio Biro, Emerico Salamon et Steph⟨ano⟩ Peter jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	2	33	–	13	–	21	–	11	5	4	1	23	7	–
2.	13	348	–	74	2	110	–	110	17	34	35	311	42	5
3.	3	31	2	7	2	10	–	13	1	4	5	26	6	–
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	2	–	–	1	–	4	1	–	–	–	3	–	3	–
6.	–	32	–	–	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–
7.	20	444	2	96	–	145	1	138	23	42	44	360	58	5

In hoc pago reperitur Ill⟨ustrisimi⟩ D. Comitis Apor 1 Jobadg⟨io⟩ nihil contribuens, item sunt 2 Tabelarij sedis, item 1 Jobadg⟨io⟩ Ill⟨ustrisimi⟩ D. Comitis Davidis Petki, cuius filius est stabularius et praeter hos tertius pastor inquilinus, qui conscriptus non fuit, omnes nullam contribut⟨ionem⟩ praestantes. Dantur etiam 2 libertini famuli: 1. Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor, qui praeter ordinariam portionem nullam aliud supportat onus, alter ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Davidis Petki, qui a vigilijs passualibus fuit im⟨m⟩unis. Territoriu⟨m⟩ hoc media ex parte in planicie, media vero ex collibus mediocríbus constat, totum ad meridiem situm est, in 2 partes divisum, terram habet partim nigra⟨m⟩, limosam et in aliqua parte valde humidam, partim aute⟨m⟩ habet terram rubicunda⟨m⟩ et petrosa⟨m⟩, aratur 4 bobus, 3 vicibus, fimo confici debet, siligine mixtu⟨m⟩ germinat Triticum, magis vernalibus et quidem avenae, quam authumnalibus segetibus hoc territoriu⟨m⟩ est proficuu⟨m⟩. Sylvas pro omnibus necessitatibus habet sufficientes. Propter nimiam sterilitatem aliqua pars territorij est inusurpabilis. In sylvis pro pascuis bona habet loca. Privati homines hic possident 2 mollendina farinaria. Ratione descensionis militiae ad passu⟨m⟩ quandoque pagus oneratur. Debita contraxit 939 fl⟨orenes⟩ 50 de⟨narios⟩, annuale interesse pacatur 10 de⟨nariis⟩ vel 1 diei operario. Credit⟨ores⟩ sunnt: Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor, Joan Gereb, Andreas Szics, Petrus (Petres) István et alij D. D⟨omini⟩ Nobiles.

[Bizalmas rész nincs.]

VI. Pagus *Delne*

Judex Steph⟨anus⟩ Benő cum 6 juratis: Balint Petro, Nicolao Szabo, Michaele Istvan, Francisci Lado, Stephano Ferenz et Gregorio Kovats, jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	22	397	–	81	1	156	2	203½	24	47	41	267	51	9
3.	9	47	3	13	–	27	2	10½	1	12	12	31	10	–
4.	3	9	–	7	1	19	2	–	2	4	5	29	3	–
5.	7	–	–	2	–	5	1	–	1	2	8	127	–	–
6.	–	83	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	41	537	2	104	–	208	3	214	28	65	66	454	64	9

In hoc pago reperiuntur 2 tabellarius moldavienses a portione im⟨m⟩unes. Item 1 lib⟨ertinus⟩ homo, qui quandam sacerdotem apoplexi⟨one⟩ (gutaütött) tactu⟨m⟩ alit, ex eo sedes a portionibus eum eximi dignum iudicavit. Est adhuc 1 lib⟨ertinus⟩ homo sclopetarius Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor nihil contribuens. Datur etiam inops quidam Jobadgio D⟨omini⟩ Jo⟨annis⟩ Csato, qui praetextu sui officij vice judicis Regij nullam pendit contributionem Reperiuntur adhuc 4 lib⟨ertini⟩ homines, quos Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor a captivitate Tartarica litri (váltságdíjon) medio redemit, qui ab illo tempore sicuti Jobadg⟨iones⟩ servitia praestant, quos omnes ob respectum praedicti D⟨omi⟩ni Com⟨itis⟩ inclyta Sedes ab o⟨mn⟩ibus contribut⟨ionibus⟩ im⟨m⟩unes reddidit. Dantur adhuc 3 inquilini pastores etiam nihil contrib⟨uti⟩ ex eo, quod tempore connumerationis non fuere conscripti. Territoriu⟨m⟩ hoc majori parte ex collibus mediocribus, quod pro fructibus proferendis sterilius, de reliquo vero in planicie, quod fertilius nuncupari potest, positum est, cuius 1/2 pars ad meridiem 1/2 vero ad 7 (septentrionem) spectat, in 2 partes divisum; terra⟨m⟩ habet partim nigram, partim albam, limosa⟨m⟩, petrosam et in aliqua parte naturaliter humidam, 4 aratur bobus, 3 vicibus, fimo vult refici, magis siliginem, quam puru⟨m⟩ triticum germinat, vern⟨alibus⟩ quoque segetibus magis, quam authum⟨alibus⟩ hoc territoriu⟨m⟩ habile. Sylvis pineticus pro o⟨mn⟩ibus necessitatibus abundat. Aliquam partem territorij propter nimiam petrositatem habet incom⟨m⟩oda⟨m⟩. Datur hic 1 molendinu⟨m⟩ contrib⟨utioni⟩ subiecti ho⟨min⟩is valde exiguae utilitatis, quia torrenticulus valde exiquus est. Nullum exercere valent mercimoniu⟨m⟩, quia hic pagus procul distat a Civitatibus Oppidis. Debitis hic pagus gravatur 2040 fl⟨orenos⟩, 34 denarios. Interesse datur 10 de⟨nariis⟩ vel 1 diei operario Credit⟨ores⟩ sunt: Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor, Csiko István, Bocskor Mihal et caeteri Nobiles. Eccles⟨ae⟩ personae possident extra portione⟨m⟩ agros cubul⟨orum⟩. 14

Dorff D e l n e. Alda wohnen von Edelleüthen, Herr Joann Csato, vice Königs Richter, dessen Bruder, des Andreas Incze Wittib, und Michl Bocskor, so sambentliche an Ackern und Wüesen so uiel alss das gantze Dorff besitzen; die Vnterthanen gehören obigen Edelleüthen zu, und seynd die nicht contribuiren in der Dorffsbeschreibung annotirter zu befinden.

VII. Pagus *Borsova*

Judex Franciscus Ballo cum 6 juratis: Blasio Gegő, Joanne Gellért, Janos Abos, Franc⟨isco⟩ Gegő, Nicolao Tamás et Petro Béres Jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	1	·30	–	6	–	7	–	12	3	2	5	28	6	2
2.	12	309	–	54	3	64	3	90	14	22	33	193	57	13
3.	2	25	–	3	–	14	2	11	1	2	2	–	2	–
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	2	–	–	–	–	1	2	–	1	2	3	56	2	–
6.	–	125	–	–	–	–	–	15	–	–	–	–	–	–
7.	17	489	–	63	3	87	3	125	19	28	43	277	67	15

In hoc pago datur 1 Sedis tabellarius, qui tantum 1/2 portionem dat, quia 1/2 pars ipsi a sede relexata est. Datur etiam unus libert⟨inus⟩: famulus Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor, qui praeter ordinariam portionem nullum aliud onus suffert cum reliquibus inhabitatoribus. Territorium hoc maj⟨ori⟩ ex parte ex collibus mediocribus constat, cuius potior pars ad aquilonem, residua vero ad meridie⟨m⟩ spectat, in 2 partes divisum, terra⟨m⟩ in planicie habet nigram, in collibus vero petrosam et rubicundam, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo maxime cupit refici, purum et siliginosum germinat triticum, hoc denique territ⟨orium⟩ aliqua ex parte authum⟨nalibus⟩ et vern⟨alibus⟩, aliqua in parte vero magis vernal⟨ibus⟩ segetibus servit. Sylvas in abundantia pro o⟨mn⟩ibus necesitatibus habet. In alpibus pro pecoribus pascendis optima dantur loca. Habet etiam aliquam part⟨em⟩ territorij propter sterilitatem usui incom⟨m⟩odam. Nullum hic pagus exercet mercimoniu⟨m⟩, quoniam nullam commoditatem distrahendi prope habet. Debitis hic pagus oppressus est fl⟨orenis⟩ 803. Dat annuale interesse 10 de⟨narios⟩ vel 1 diei operariu⟨m⟩. Credit⟨ores⟩ sunt: Cziko Istvan, Tormainiana Vidua, Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor et alij D. D⟨omini⟩ Nobiles.

[Bizalmas rész nincs.]

VIII. Pagus *Szent Miklós*

Judex Ferenz Istvan cum 6 Juratis: Georgio Erős, Mich⟨aele⟩ Ambros, Thoma Kós, Michäele Ballog (Balog), Petro Istvan et Martino Gegő jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	3	57	–	8	–	15	–	5	–	• 2	5	3	3	2
2.	27	515	–	126	–	201	3	158	13	64	72	348	97	23
3.	10	78	–	19	–	42	2	19	2	26	19	196	21	–
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	11	–	–	5	1	17	3	–	4	10	17	37	9	–
6.	–	56	–	–	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–
7.	51	706	–	158	1	277	–	190	19	102	113	582	130	25

In hoc pago datur 1 libert⟨inus⟩ debitor multum Ill⟨ustrisimo⟩ D⟨omino⟩ Comiti Apor (sed non ob litrum), qui loco interesse hebdomdualiter 2 diebus servitia jobadgionalia praestat et hinc nihil contribuit. Dantur adhuc 4 tabellarij sedis et 1. homo libert⟨inus⟩, in cuius domo Com⟨m⟩andantes passus solent habitare nulla⟨m⟩ omnes pendentes contribut⟨ionem⟩ Sunt etia⟨m⟩ 2 milites reformati et possessionati et facultati, qui ex contumatia contribuere recusarunt. Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor habet 2 Jobadg⟨iones⟩ et D. Nicolaus Mihalz (Mihálcz) 1 jobadgionale⟨m⟩ provisorem, qui nullam praestarunt contrib⟨utionem⟩. Sunt adhuc 8 inquilini et 1 Jobadgio pastores similiter nihil contribuentes, quia n⟨on⟩ fuere conscripti. D. Franc⟨iscus⟩ Lazar habet 1 libert⟨inum⟩ scribam, quem sedes ipsa adiunxit Inspectorem et ideo ab 1 (uno) anno, praeter portione⟨m⟩ ab alijs oneribus fuit im⟨m⟩unitatus. Territ⟨orium⟩ hoc media ex parte in planicie, de reliquo autem ex collibus mediocribus constat, cuius quatuor partes ad meridiem, 5 (quinta) vero ad 7-tentrione⟨m⟩ spectat, in 2 (duos) partes totu⟨m⟩ territ⟨orium⟩, divisum, terra⟨m⟩ habet partim nigra⟨m⟩, albam, limosam et rubicundam, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo valde cupit refici, siliginosum et aliquando etia⟨m⟩ puru⟨m⟩ germinat triticum, magis vern⟨alibus⟩ aptum segetibus, quia authumnales segetes per hyemen valde destruuntur. Sylvas habet pro o⟨mn⟩ibus necessitatibus sufficientes. Dantur in hoc pagus 2 (duo) molendina priv⟨atorum⟩ ho⟨min⟩um farinariae, quae tempore solum pluvioso usurpabilia sunt. Ratione continuo hic residentium D, D⟨ominorum⟩ Com⟨m⟩endantiu⟨m⟩, et reparationis passus Gimes pagus hic intollerabilia suffere cogitur onera. Debita suffert 2363 fl⟨orenis⟩, 50 de⟨narios⟩. Interesse annualiter solvitur 10 de⟨narios⟩ vel 1 diei operario. Credit⟨ores⟩ sunt: Ill⟨ustrisimi⟩ D⟨ominus⟩ C. Apor, Mihal Sandor, Moyses Imecs, Miklos Mihacs (Mihálcz), Sandor Istvan, Joannes Sandor et alij. N. B. Ratione insupportabiliu⟨m⟩ oneru⟨m⟩ dicit Gegő Martinus ipsi et in Tartaria sufficere.

S t M i k l ó s. Die Vnterthanen so alda wohnen gehören Herrn Graffen Apor, Nicolao Mihacz, und Michl Schandor zu, und seynd die nicht contribuiren, in der Dorffsbeschreibung zu finden.

IX. Pagus *Szepviz*

Judex Blasius Litterati cum 6 Juratis: Franc⟨isco⟩ Laslo, Joanne Becze, Stephano Sügösd (Sükösd), Valentino Becze, Steph⟨ano⟩ Marton et Blasio Tatar, jurato fassi fuere.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	2	115	–	30	–	29	–	40	6	12	7	58	14	4
2.	48	802	2	200	–	316	3	457	54	108	125	588	111	17
3.	20	132	2	31	1	58	3	54	5	30	31	78	17	–
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	38	22	–	5	–	22	1	10½	19	26	25	322	13	2
6.	–	58	2	–	–	–	–	41	–	–	–	–	–	–
7.	108	1130	2	266	1	426	3	602½	84	176	228	1046	155	23

Datur in hoc pago 1 lib⟨ertinus⟩ homo et provisor Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor et 5 (quinque) sedis Tabellarij nullam pendentes portionem. Reperitur etia⟨m⟩ quidam co⟨m⟩issarius ad passus inserviens et ideo nulla⟨m⟩ portione⟨m⟩ pendens. Sunt adhuc 32 inquilini vel potius vagabundi pastores et 1 Jobadg⟨io⟩, qui tempore connumerationis n⟨on⟩ fuere conscripti, ex eo nihil contribuunt. Datur etiam quidam lib⟨ertinus⟩ et famulus insalariaris Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor, qui praeter ord⟨inariam⟩ contrib⟨utionem⟩ nullu⟨m⟩ aliud onus cum reliquibus incolis supportat. Territoriu⟨m⟩ huius pagi majori ex parte in planitie ad meridiem positum, in 2 partes divisum, terra⟨m⟩ ex parte habet nigram, partim albam, partim autem rubicundam et lapidosam, aratur 4 et 6 bobus 3 vicibus, fimo debet confici, magis siligine⟨m⟩, quam purum germinat Triticum, aliquando magis authum⟨nalibus⟩, aliquando autem magis vernalibus Segetibus est com⟨m⟩odum, prouti tempus inservit. Sylvas habet in abundantia pro omnibus necessitatibus. Dantur in hoc pago 7 mollendina farinaria et 1 asserarium privat⟨orum⟩ incolaru⟨m⟩. Hic pagus habet foru⟨m⟩ hebdomadale, cuius proventus Ecclesiae cedit. Hic pagus est proxime situs ad passu⟨m⟩ Gemes (Gyimes) et exinde continuus vecturis et expensis ratione condescendentis ibidem militiae vel maxime aggravatur. Morantur in hoc pago 16 pariae Armenoru⟨m⟩, quoru⟨m⟩ aliqui mercimonijs, alij vero opificijs se alunt, qui cum pago nihil, sed cum reliquibus Regni huius inquilinis Armenis portiones suas administrant ad compagnia⟨m⟩ Armenoru⟨m⟩. Debita hic pagus contraxit: 4603 fl⟨orenis⟩, 50 de⟨nariis⟩, vel 1 diei operario. Credit⟨ores⟩ sunt Ill⟨ustrisimi⟩ D. Comes Apor, D⟨omini⟩ Jo⟨annes⟩ Sandor, D. Jo⟨annes⟩ Cerei, D. Michäel Sandor, D⟨omini⟩ Jo⟨annis⟩ Torma relicta vidua et alij Nobiles.

Dorff Szebvis. Alda haben an Ackern und Wyessen Herr Graff Mikes, Herr Graff Apor, Herr Graff Petky, Johann Schandor, Michl Schandor, Janko Peter, Johann Cserei, Martin Biro, Georg Csades (Csató) und Andreas Incze Wittib, das Quantum aber wieuiel jeglicher besitzet, wissen die Baueren selbsten nicht, sambentliche aber so uiel alss das halbe Dorff; die Vnterthanen gehören bemelten Edelleüthen zu, welche nichts contribuiren, synd in der Dorffsbeschreibung specificirter zu finden.

X. Pagus *Szent Mihali*

Judex Joannes Banyai cum 6 juratis: Joanne Buzas, Martino Bodo, Gabriele Pal, Michäele sotz (Szőcs), Emerico Sandor et Petro Szasz, jurati fatenbatur:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	26	410	–	99	3	141	–	219	13	42	60	131	35	19
3.	19	203	–	54	–	90	3	92	5	42	18	73	12	–
4.	17	69	–	27	2	60	1	25	5	41	31	36	22	4
5.	25	3	–	–	3	2	3	1	22	10	38	1313	–	–
6.	–	195	3	–	–	–	–	68	–	–	–	–	–	–
7.	87	880	3	182	–	294	3	405	45	135	147	553	69	23

In hoc pago datur quidam Jobadg⟨io⟩ auriga D⟨omini⟩ Michäelis Sandor, qui iuxta constitut⟨iones⟩ sedis nullam pendit contribut⟨ionem⟩. Reperiuntur praeterea 8. lib⟨ertini⟩ homines et 2 Jobadg⟨iones⟩, qui moderno tempore a captivitate Tartarica eliberati per gratia⟨m⟩ sedis ab o⟨mn⟩ibus Contribut⟨ionibus⟩ sunt exempti. Dantur adhuc 2 inquilini pastores nihil contribuentes. Territoriu⟨m⟩ hoc potiori ex parte ex collibus mediocribus constat, cuius 1/2 pars ad meridiem, residua vero ad 7-tentrione⟨m⟩ spectat, in 2 partes divisum, terra⟨m⟩ habet partim nigram, lapidosam, partim autem rubicundam et naturaliter humidam, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo maxime indiget, magis siliginem, quam Triticum germinat, hoc denique territoriu⟨m⟩ magis pro vern⟨alibus⟩ segetibus et quidem avenae proficuum, quam authumn⟨alibus⟩ quonia⟨m⟩ istos hyems saepius destruit. In alpibus pro pascendis pecoribus optima habet loca. Sylvis pro o⟨mn⟩ibus necessitatibus abundat. Datur hic 1 molendinu⟨m⟩ farin⟨arium⟩ unae privatae incolae parum utilitatis inferens. In foenetis, quae circa passum Gimes habet, a condescendentis militiae pecoribus, quibus in praedicto passu utuntur, magna hic pagus patitur damna. Debita hic pagus contraxit 1916 fl⟨orenos⟩, 31 de⟨narios⟩; annuale interesse solvitur 1 diei operario vel 10 de⟨nariis⟩ Credit⟨ores⟩ sunt: Gregorius Boros, D. D⟨omini⟩ Jo⟨annes⟩ et Michael, Sandor, Georg Boros, alijque D. D⟨omini⟩ Nobiles.

Dorff S t. M i h a l. Hier wohnet ein Edlman Michl Schandor und Stephan Schandor so beyde Ihre adelichee Haüsser mit aller Zugehőrung haben, auch hat Herr Johann Schandor einen Maxerhoff alda, an Ackern und Wüesen und Waldung besitzen Sie alda so uiel alss das gantze Dorff, die Vnterthanen gehören obbendendten Edellleüthen zu; diese so nicht contribuieren, seynd in der Dorffsbeschreibung befindlich.

XI. Pagus *Vacsarcsi*

Judex Lazar Andras, cum 6 juratis: Petro Ferenz, Joanne Marton, Steph⟨ano⟩ Marton, Steph⟨ano⟩ Sandor, Paulo Biro et Mich⟨ale⟩ Biro, jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	2	112	–	28	–	42	–	32	11	11	21	87	27	1
2.	25	601	2	157	1	204	3	189	10	42	61	63	94	7
3.	4	29	–	6	1	9	1	–	–	2	1	–	6	–
4.	4	22	3	10	–	9	2	7	1	6	6	2	3	1
5.	3	–	–	3	–	5	–	–	1	2	3	18	1	–
6.	–	93	3	–	–	–	–	14	–	–	–	–	–	–
7.	38	859	–	204	2	270	2	242	23	63	92	170	131	9

Datur in hoc pago 1 Commissarius militiae et ideo nihil contribuens. Habet etiam Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor 1 fam⟨ulum⟩ libertinu⟨m⟩, qui nulla servitia ad passum Gimes praestat. Territorium hoc in 2 partibus et in planicie fertilior, in 3 parte vero ex collibus mediocribus constat, valde sterile, totum ad meridiem positum, in 2 (duos) partes divisum, in planicie habet terra⟨m⟩ nigram et aliquantur lapidosam, in collibus vero albam, partim rubicundam et valde petrosam, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo cupit conduci in planicie territoriu⟨m⟩ purum et siliginosum germinat Triticum, pariter aptum pro Authum⟨nalibus⟩: et vernal⟨ibus⟩ segetibus, in collibus vero authum⟨nalibus⟩: et vernal⟨ibus⟩ segetibus proferendis valde est sterile. Pro focis et aedificiis sufficientes habet sylvas, pro glandibus nullas. In collibus propter nimiam sterilitatem et lapides habent aliqua⟨m⟩ partem absolute usui incom⟨m⟩odam. Nullum mercimoniu⟨m⟩ exercet, quia procul distat a Civitatibus et Oppidis. Fluvium allutam habet tempore exundationis in pratis damnificantem. Debita huius pagi sunt 1697 fl⟨orenos⟩, 34 de⟨narios⟩, annuale interesse solvitur 10 denariis vel 1 diei operario. Credit⟨ores⟩ sunt R⟨everendus⟩ P⟨ater⟩ Matefi, R⟨everendus⟩ P⟨ater⟩ Lazarus, Thomas Joannis vidua, Gergel Diak, Stephanus Gábor. Eccles⟨iasticae⟩ personae possident hic agros cubul⟨orum⟩ 77 et fönalia curruum 21.

Dorff V a c h a r c s y. Alda wohnen von geringen Edelleüthen, Martin Biro, und Andreas Szabo, so an Ackern und Wüesen den 4-ten besitzen alss das Dorff, die Vnterthanen, deren 4 gehören benendten Edelleüthen zu.

XII. Pagus *Göröcz Falva*

Judex Jacobus Istvan cum 6 Juratis: Mich⟨äele⟩ Danko (Tankó), Stephano Kovats, Nicolao Simon, Fran⟨cisco⟩ Csáki, Antonio Lazar et Gregorio Balas jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	18	330	2	101	–	90	1	112	16	28	43	144	59	–
3.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
4.	3	33	–	12	1	12	3	13	1	6	2	3	2	–
5.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	56	1	–	–	–	–	24	–	–	–	–	–	–
7.	21	419	2	113	1	103	–	149	17	34	45	147	61	9

In hoc pago datur 1 Sedis Tabellarius, et 1 libert⟨inus⟩ continuus famulus D⟨omini⟩ Jo⟨annis⟩ Sandor, ambo nulla⟨m⟩ portione⟨m⟩ praebentes. Item habet D. Joa⟨nnes⟩ Gereb 1 stabulariu⟨m⟩ Jobadg⟨ionem⟩ a contrib⟨utione⟩ im⟨m⟩une⟨m⟩ D. Joannes Gerei habet 1 fam⟨ulum⟩ libert⟨inum⟩ ab oneribus passualibus solum exemptum iuxta constit⟨utionem⟩ sedis. Territorium hoc cum 2 (duabus) partibus in planicie fertilius, in 3 (tertia) vero ex collibus mediocribus valde sterile constat, totum ad meridie⟨m⟩, in 2 (duos) partis divisum, in planicie habet terram nigra⟨m⟩ et aliquantulum lapidosam, in collibus vero albam, partim rubicunda⟨m⟩ et valde petrosam, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo vult saginari: in planicie hoc territoriu⟨m⟩ puru⟨m⟩ et siliginosu⟨m⟩ germinat triticum, aequiparenter aptum pro vern⟨alibus⟩ et auth⟨umnalibus⟩ segetibus, in collibus vero pro auth⟨umnalibus⟩ segetibus valde habetur sterile. Sylvas pro focis et aedificiis sine glandibus sufficientes habet. In collibus propter nimia⟨m⟩ sterilitate⟨m⟩ et petrositate⟨m⟩ habens aliquam partem usui prorsus ineptam. Nullu⟨m⟩ mercimoniu⟨m⟩ hic pagus exercet, quia procul a Civitat⟨ibus⟩ et Oppidis distat. In pratis propter exundantem fluviu⟨m⟩ Alluta⟨m⟩ saepius patitur damna. Debita hic pagus habet passiva 265 fl⟨orenos⟩, annuale interesse paccatur 10 de⟨nariis⟩, Credit⟨ores⟩ sunt: Ecclesia Kis Asszony Gereb Janos etceteri.

[Bizalmas rész nincs.]

XIII. Pagus *Madefalva*

Judex Stephan Pal, cum 6 juratis: Andrea Szentes, Petro Olet (Olti) Petro Zöld, Andrea Ferenz, Georgio Sandor et Andreas Görgi (György) jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	59	833	3	274	2	301	3	36½	44	121	140	441	122	45
3.	21	153	2	58	3	74	–	108	11	42	39	151	26	14
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	10	8	–	2	–	5	3	6	3	2	12	91	1	–
6.	–	22	1	–	–	–	–	14	–	–	–	–	–	–
7.	90	1017	2	335	1	381	2	491½	58	165	191	683	149	59

In hoc pago dantur 5 Jobadg⟨iones⟩ Ill⟨ustrisimi⟩ D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Apor nullam contribut⟨ionem⟩ pendentes. Sunt etia⟨m⟩ 5. D. D⟨ominorum⟩ Inquilini pastores, similiter nihil supportantes. Dantur etia⟨m⟩ 3 libert⟨ini⟩ homines, qui ad mollendina asseraria Ill⟨ustrisimi⟩ D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Apor inserviunt et ex eo nullas ad passus vigilias praestent. Libert⟨ini⟩ famuli in salariati dantur D⟨omini⟩ Petri Apor 1., D⟨omini⟩ Mich⟨aelis⟩ Cserei 1. et Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Davidis Petki 1. qui a vigiliis passualibus exhibendis sunt immunes. Territoriu⟨m⟩ hoc media parte ex planicie, residua vero ex collibus mediocribus constat, cuius medietas ad meridiem, altera vero pars ad 7-tentrionem est sita, in 2 partes divisum, terra⟨m⟩ habet partim nigram, albam, limosam et naturaliter humidam, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus fimo cupit refici, 1/2 pars territorij huius pro ferendis vern⟨alibus⟩ et auth⟨umnalibus⟩ segetibus aeque est habilis, alia vero pars sterilior, quae pro vern⟨alibus⟩ solum est commodam. Sylvas habet sufficientes exceptis glandiferis. Pro pascuis in alpibus bona habet loca. Magna pars prati et agroru⟨m⟩ palluditatem usui est incom⟨m⟩oda. Dantur in hoc pago 3 (trio) mollendina privatorum 12 (duodecim) personaru⟨m⟩, quoru⟨m⟩ 2 (duo) sunt asserraria, et ex asseribus Coronam versus vehendo ipsi proventum accipiunt. Pagus hic in via Regia constitutus, ex eo ratione marsus et frequenti exundatione fluvij Allutae saepius damnificatur. Debita suffert 1743 fl⟨orenos⟩ 13 de⟨narios⟩ cuius interesse 10 denariis vel 1 diei operario solvitur. Credit⟨ores⟩ sunt: D. D⟨omini⟩ Joannes, Michäele Steph⟨anus⟩ Sandor, D⟨ominus⟩ Mich⟨äele⟩ Cserei etceteri.

Dorff M a t e f a l v a. Alda wohnet ein Edelmann Gregor Litterati, auch hat Herr Frantz Mihal einen Hoff alda. so aber nicht alda wohnet, sondern in Vtvarheller Stuhl, beyde haben eine Mühl. wie auch Herr Graff Apor eine Mahl- und eine Sagmühl; die Valder und Wüesen, wie uiel beyde Edelleüthe besitzen, vissen die Baueren selbsten nicht, die Vnterthanen deren 5 Herrn Graffen Apor, die übrigen Herrn Graffen Petky, dem Johann Gereb und obbenendten Edelleüthen gehörig, welche aus ihnen nicht contribuiren seynd in der Dorffsbeschreibung befindlich.

XIV. Pagus *Rakos*

Judex Andreas Ballas (Balázs) cum 6 juratis: Mich⟨äele⟩ Mezei, Andrea Janos, Franc⟨isco⟩ Mazi (Mezei), Steph⟨ano⟩ Janos, Petro Csaszár et Joanne Fodor jurato fassi fuere:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	4	106	–	29	2	26	3	58	6	10	10	79	13	5
2.	59	655	2	216	1	250	3	337	31	96	122	326	96	16
3.	8	113	1	39	2	45	1	47	6	20	15	60	12	5
4.	8	37	3	15	3	11	–	17	2	12	15	44	3	–
5.	5	–	–	–	–	–	–	–	5	–	7	25	1	–
6.	–	61	2	–	–	–	–	21	–	–	–	–	–	–
7.	84	974	–	301	–	333	3	480	50	138	169	534	125	26

In hoc pago dantur 4 lib⟨ertini⟩ ho⟨min⟩es quoru⟨m⟩ 3 sunt fabri lignarij et quartus murarius, omnes Ill⟨ustrisimi⟩ D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Apor, qui 1/2 portionem tantum pendunt et nullam aliud onus cum caeteris incolis supportant. Datur adhuc eiusdem D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Apor 1. Jobadg⟨io⟩ et 1 (unus) libert⟨inus⟩, nulla⟨m⟩ portione⟨m⟩ pendentes. D. Jo⟨hannes⟩ Cserei habet 1 Jobadg⟨ionem⟩ provisore⟨m⟩ et 2 inquilinos. D⟨omini⟩ Ladislaus Czirek (Czirják) habet 4 possesionat⟨os⟩ Inquilinos, qui nullam penitus supportant contribut⟨ionem⟩. Reperitur etia⟨m⟩ homo libertinus, qui ob litru⟨m⟩ sui parentis Ill⟨ustrisimi⟩ D⟨omino⟩ Com⟨iti⟩ Apor hebdomadaliter per 2 dies servitia praestat et ideo nihil contribuit. Libertini (szombati vulgo) famuli etiam dantur D. Joannis Cserei 2. D⟨omini⟩ Mich⟨aelis⟩ Cserei 1. D. Ladislau Czirek (Czirják) 1. qui ad passus nullas praestant vigilias. – Territorium huius pagi majori ex parte in planicie ad meridiem est situm, caeterae vero partes ex montibus et vallibus constant, in 2 partes divisum, terram habet in planicie nigra⟨m⟩, limosam et petrosam in reliquibus partibus, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo maxime indiget, siligine mixtu⟨m⟩ germinat Triticu⟨m⟩, vernal, magis segetibus, quam auth⟨umnalibus⟩ inservit Pro focis aedificiis habet sylvas sufficientes, pro glandibus nullas. Datur etiam quaedam particula territorij, quae propter maxima⟨m⟩ humidatatem sterilitatem nullo usui est com⟨m⟩oda. Dantur etiam 2 mollendina in hoc pago quoru⟨m⟩ unu⟨m⟩ 1 (una) alteru⟨m⟩ 2 rotis constat, ad contribut⟨as⟩ personas spectantia et pro usu domestico solum inservientia, quonia⟨m⟩ etiam dantur molendina D. D⟨omini⟩ Czirek (Czirják). Datur 1 (una) adhuc mola asseraria, quam 3 (tres) possident homines libert⟨ini⟩ parum utilitatis inferentem. Fluvius Alluta ipsis incolis magna infert in pratis tempore exundationis damna. Ratione marsus praesertim cum militia ad sua quartiria tendit, vel ex iisdem recedit, quonia⟨m⟩ hic pagus in via Regia sit, oneratur. Debita suffert 2817 fl⟨orenos⟩ 50 denarios huius interesse solvitur 12 de⟨nariis⟩ vel 1 diei operario. Ecclesiae vero tantum 10 de⟨narios⟩ pendent. Credit⟨ores⟩ sunt: D⟨omini⟩ Cserei, Petrus Apor, Joann⟨es⟩ Gereb, Ladisl⟨aus⟩ Cziriek (Czirják), Gregorius Litterati etceteri Nobiles.

Dorff R a k o s. Hier hat Herr Johann Cserei einen adelichen Hoff, auch wohnet alda Herr Ladislaus Csiriek so Stuhls Notarius, hat nebst seinen Wohnhauss eine Mühl mit 2 Gängen, an Ackern und Wüesen besitzen Sie so uiel alss den 4-ten Theil vom Dorff, die Vnterthanen gehören Herrn Graffen Apor und obbenendten Edelleüthen; welche nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung specificirter zu finden.

XV. Pagus *Madaras*

Judex Steph⟨ano⟩ Georgy cum 6 juratis: Petro Tompi (Dombi), Joanne Lőrincz, Petro Dombi, Joanne Bogar (Bogács), Joanne Fereczazar (Császár Ferenc János) et Georgio Freczazar (Császár Ferenc Gergely) jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	50	689	3	153	–	236	2	349	43	86	122	425	87	21
3.	37	387	2	84	1	148	2	226	16	85	61	278	59	7
4.	←	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	7	–	–	–	3	1	3	1	2	4	5	51	3	–
6.	–	8	–	–	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–
7.	94	1085	1	238	–	386	3	586	61	175	188	754	149	28

In hoc pago datur 1 lib⟨ertinus⟩ famulus Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor, quem a captivitate Tartarica litro redemit, nullum pendit portionem. Reperitur adhuc 1 homo libert⟨inus⟩ ferri fodinarius similiter nihil contribuens. D⟨omini⟩ Allexander Biro habet 1. libert⟨inum⟩ (szombathi) famulu⟨m⟩, qui iuxta sedis constit⟨um⟩ ad passus nullas praestat vigilias. Dantur etiam 39 libertini, qui ad ferrifodinam serviunt et ab 1 anno ad passus nulla servitia exhibuerunt ex mandato D⟨omini⟩ Samuelis Koleseri (Köleséri) et D⟨omini⟩ Joannis Sandor. Item habet hic D⟨omini⟩ Ladisl⟨aus⟩ Cziriek (Czirjék) 4 Job⟨adgiones⟩, qui 2 annis praeter pecuniaria⟨m⟩ contribut⟨ionem⟩ nulla naturalia praestiterunt, cuius authoritate nescitur. Territorium hoc potiori ex parte ex collibus constat, cuius medietas ad meridiem, residua vero ad 7-tentrione⟨m⟩ spectat, in 2 partes divisum, terra⟨m⟩ habet nigram, partim albam limosa⟨m⟩ lapidosam et naturaliter humidam, aratur 3 vicibus 4 et 6 bobus, fimo vult maxime refici, territ⟨ium⟩ hoc pro auth⟨umnalibus⟩ segetibus et quidem pro tritico est incom⟨m⟩odu⟨m⟩, pro vernalibus magis proficuu⟨m⟩ habetur. Sylvas pro focis et aedificiis habet sufficientes. Pro glandibus autem nullas. Pro pascuis in alpibus bona loca habet. In agris propter nimica⟨m⟩ sterilitatem, in pratis vero propter palludosum locu⟨m⟩, bona⟨m⟩ partem territorij habet usui incom⟨m⟩oda⟨m⟩. Mollendina farinaria 10 et 1 asserariu⟨m⟩ privat⟨orum⟩ Contrib⟨uentium⟩ ho⟨min⟩um dantur, iude incolae huius pagi ex asseribus Corona⟨m⟩ versus vehendo, quaestum exercet. Fluviu⟨m⟩ Allutam in pratis habet tempore exundationis damnificantem. Debitis hic pagus oppressus est 1094 fl⟨orenos⟩ 69 de⟨narios⟩, cuius interesse 1 diei operario solvitur. Credit⟨ores⟩ sunt: Ill⟨ustrisimi⟩ Com⟨es⟩ Apor, Mich⟨äele⟩ Ballint, Thomas Peter, Joann Lorincz, Joann⟨es⟩ Kivar (Kövér) etceteri Nobiles.

Dorff M a d i a r o s. Alda wohnen Edelleüthen, Herr Alexander Biro und Dauid Biro, deren ieglicher eine Mühl hat, auch hat Herr Ladislaus Csiriek ein Hauss alda, so er nicht bewohnet, an Veldern und Wüessen, wissen die Baueren selbssten nicht, wie uiel selbte besitzen, auch ist eysen Hammer alda, so nach Aussag der Baueren, dem Herrn Gubernator und Graffen Apor gehörig. Die Vnterthanen gehören Herrn Graffen Petky, Johann und Michäel Schandor, Johann Cserei und obbennendten Edelleüthen zu, welche nun nichts contribuiren, weiset solche die Dorffsbeschreibung aus.

XVI. Pagus *Karczfalva*

Judex Stephan Biro cum 6 Juratis, Joanne Ferenz, Stephano Kovats, Georgio Borsos, Emerico Gergely, Martino Boros et Laurentio Gyeorgy iurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	22	187	2	54	2	120	–	110	25	37	52	117	41	3
3.	8	55	2	21	–	37	2	36	–	12	14	6	13	2
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	6	–	–	–	–	–	–	6	3	2	7	15	2	–
6.	–	38	–	–	–	–	–	30	–	–	–	–	–	–
7.	36	281	–	75	2	157	2	182	30	51	73	158	56	5

In hoc pago datur 1 homo libert⟨inus⟩ et continuus famulus D⟨omini⟩ Domokos relictae viduae, qui a 4 annis nullam tribuit portionem, cuius authoritate nescitur. D⟨omini⟩ Georgius Boros etia⟨m⟩ habet 1 Jobadgione⟨m⟩ nihil contribuente⟨m⟩, aeque nescitur, cuius authoritate, reperitur etiam quidam libert⟨inus⟩ inquilinus nihil contribuens ex eo, quia tempore conscriptionis non fuit numeratus. Dantur adhuc 3. libert ho⟨min⟩es ad ferrifodina⟨m⟩ spectantes, et ab 1 anno nulla servitia ad passus exhibentes ex mandato D. D⟨omini⟩ Koloseri (Köleséri) et Joannis Sandor. Territoriu⟨m⟩ hoc ex dimidia in planicie, ex 1/2 parte vero ex collibus mediocribus constat, cuius potior pars ad meridiem, residua vero ad 7 (septentrionem) spectat, terram in planicie habet nigram, limosam et naturaliter humidam, in collibus autem habet terra⟨m⟩ rubicundam et petrosam, totu⟨m⟩ denique hoc territoriu⟨m⟩ pro segetibus authum⟨nalibus⟩ proferendis valde est sterile, pro vernal⟨ibus⟩ autem magis habile. Pro focis et aedificiis sufficientes sylvas habet, pro glandibus vero nullas. In alpibus pro pascuis pecoru⟨m⟩ optima habet loca. Dantur in hoc pago 3 mollendina farinaria privatoru⟨m⟩ hominu⟨m⟩ valde exiguae utilitatis. Nullum hic pagus mercimonium exercet, quonia⟨m⟩ nulla⟨m⟩ com⟨m⟩oditatem distrahendi habet. Debita passiva habet 846 fl⟨orenos⟩. – de⟨narios⟩. Interesse 1 diei operario solvitur. Credit⟨ores⟩ sunt: D. Joann⟨es⟩ Sandor, Gregorius Boros, Alexander Biro, Petrus Likos et alij D. D⟨omini⟩ Nobiles.

Dörffer D a n f a l u a, K o r z f a l u a, und G e n ö f a l u a. Alda befindet sich sich nichts, die Vnterthanen so alda wohnen, gehören dem Johann und Michl Sandor zu, auch der verwittibten Domokosin Herrn Graffen Petky und Johann Cserei.

XVII. Pagus *Danfalva*

Judex Petrus Lukats cum 6. Juratis: Steph⟨ano⟩ Lukats, Michäele Bod (Both), Emerico Gal, Joanne Kristof, Petro Lukats et Georgio Szőcs jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	2	48	–	6	2	16	3	23	5	6	13	30	8	3
2.	68	1182	3	227	3	351	2	389½	80	141	189	627	135	24
3.	6	66	–	11	–	23	3	30	–	13	16	15	7	–
4.	2	12	–	–	–	5	–	6	1	4	3	7	1	–
5.	8	–	–	–	–	1	3	–	3	2	8	16	–	–
6.	–	32	–	–	–	–	–	25	–	–	–	–	–	–
7.	86	1340	3	245	1	398	3	473½	89	166	229	695	151	27

In hoc pago datur unus libert⟨inus⟩ homo et murarius Ill⟨ustrisimi⟩ D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Apor, qui 1/2 (dimidiam) tantum pendit portionem. Dantur etia⟨m⟩ 2 (duo) libert⟨ini⟩ ho⟨min⟩es, quos inclyta sedes a 2 (duobus) annis ab o⟨mn⟩ibus contributionibus exemptavit ex eo, quod D⟨omini⟩ D⟨omini⟩ Officialis in domibus eorum quartiria habuerint. Dantur etia⟨m⟩ quattuor inquilini pastores inopia pressi nihil contribuentes, quia non fuere conscripti. Sunt adhuc undecim laboratores libertini ad ferrifodinam, qui ab uno anno ex mandato D. D⟨ominorum⟩ Köleséri et Jo⟨hannis⟩ Sandor nulla servitia ad passum Gimes praestiterunt. Territoriu⟨m⟩ hoc ferme totum ex collibus mediocribus et valliculis constat, cuius medietas ad meridiem, 1/2 (dimidia) altera vero ad septentrionem spectat, in duos partes divisum, terra⟨m⟩ habet albam, limosam, partim etia⟨m⟩ rubicunda⟨m⟩, lapidosam et naturaliter humidam, aratur 4 et 6 bobus, tribus vicibus, fimo maxime cupit refici, territoriu⟨m⟩ denique hoc pago germinandis segetibus authum⟨nalibus⟩ valde incom⟨m⟩odu⟨m⟩, quonia⟨m⟩ saepius in hyeme destruuntur, pro vern⟨alibus⟩ segetibus vero, et quidem avenae, magis proficuum est. Sylvis (exceptis glandiferis) pro omnibus necessitatibus abundat; in alpibus pro pascendis pecoribus optima loca habet. Dantur in hoc pago 4 (quattuor) mollendina farinaria et 2 (duo) asseraria Privatoru⟨m⟩ ho⟨min⟩um. Sunt in hoc pago quidam homines, qui ex asseribus (deszkából) Coronam versus vehendo aliquantu⟨m⟩ proventus habent, aliu⟨m⟩ nullu⟨m⟩ quaestum exercentes. In pratis et agris Allutam fluvium hic pagus saepe habet damnificantem. Marsui vel maxime expositus, varia onera et expensas habet. Debitis aggravatur 1714 fl⟨orenis⟩. Interesse 1 (unius) diei operario solvitur. Credit⟨ores⟩ sunt: D⟨ominus⟩ Jo⟨hannes⟩ Miko, Petrus Lidos, D⟨ominus⟩ Mich⟨äel⟩ Sandor, Steph⟨anis⟩ Balas, R⟨everendus⟩ P⟨ater⟩ Lazar et alij D⟨omini⟩ Nobiles.

XVIII. Pagus *Szent Domokos*

Judex Petrus Bernad cum 6 Juratis ⟨nempe⟩: Steph⟨ano⟩ Illies, Alexandro Balla, Andrea Kedves, Petro Miklos, Valentino Peter et Franc⟨isco⟩ Peter jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	1	9	–	1	1	4	–	5	1	–	2	–	1	–
2.	64	892	3	153	2	325	1	343	49	99	136	439	83	32
3.	14	82	–	15	–	43	3	42	17	20	35	355	18	4
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	9	–	–	–	–	–	–	–	11	–	15	140	1	–
6.	–	13	2	–	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–
7.	88	997	1	169	3	373	–	398	78	119	188	934	103	36

In hoc pago datur 1 lib⟨erinus⟩ homo inopia pressus pastor pecoru⟨m⟩ et 1 (unus) jobadg⟨io⟩ etiam pastor, cum uno inquilino molitore, qui omnes nulla⟨m⟩ pendunt portionem. Territoriu⟨m⟩ huius pagi majori ex parte ex collibus mediocribus et valliculis constat, parum etia⟨m⟩ de planicie, cuius potior pars ad septentrionem, residua vero ad meridie⟨m⟩ spectat in duos partes divisum: terram habet albam, limosa⟨m⟩, plerumque autem rubicundam, petrosam et naturaliter humidam, totu⟨m⟩ denique hoc territorium (excepta avena) pro germinandis authum⟨nalibus⟩ segetibus sterilius, quam reliqua Csikiensia territoria habetur. Pro omnibus necessitatibus (exceptis glandibus) Sylvas habet sufficientes. In alpibus pro pecoribus pascendis loca optima. Dantur in hoc pago 3 mollendina farinaria privator⟨um⟩ contribut⟨orum⟩ ho⟨min⟩um. Nullum hic pagus mercimoniu⟨m⟩ exercet, quoniam nulla⟨m⟩ proponquam habet com⟨m⟩oditatem. Exundante, fluvio Alluta in pratis saepe hic pagus damnificatur. Debitis opressus est hic pagus fl⟨orenorum⟩ 3127: de⟨nariorum⟩ 25 cuius interesse 10 de⟨nariis⟩ vel unius diei operario solvitur. Cred⟨itores⟩ sunt D⟨omini⟩ D⟨omini⟩ Jo⟨hannes⟩ Mich⟨äele⟩ et Stephanus Sandor, D⟨ominus⟩ Joann⟨es⟩ Gereb, And⟨reas⟩ Szabo, Georg⟨ius⟩ Boros et alij D⟨omini⟩ D⟨omini⟩ Nobiles Plures. Eccles⟨iasticae⟩ personae hic possident agros cub⟨ulorum⟩ 19, foeneta curruu⟨m⟩ 15.

Dorff S t. D o m o k o s. Hier Wohnet ein Edelman Michl Schandor, so seinen Hoff nebst 1 Mühl, auch uiel an Ackern und Wüessen besitzet, die Vnterthanen gehören ihme und Johann und Stephan Schandor, auch der verwittibten Thomas Domokosin zu.

XIX. Pagus *Szent Thomas*

Judex Stephanus Balla cum 6 juratis: Joanne Ballas (Balás), Petro Agoston, Steph⟨ano⟩ Balla mediocre, Joanne Guzoran, Michäele Bojte (Böjte) et Petro Ferenz, jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	59	879	2	221	2	298	2	301	27	121	131	480	108	22
3.	28	137	2	38	2	75	–	72	12	49	42	359	31	3
4.	7	–	–	–	–	–	–	–	4	2	5	41	1	–
5.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6.	–	48	1	–	–	–	–	17	–	–	–	–	–	–
7.	94	1065	1	260	–	373	2	390	43	172	178	880	140	25

In hoc pago datur 1 libert⟨inus⟩ homo, cuius filiam quidam miles reformatus in matrimoniu⟨m⟩ duxit et se ill⟨ustrisimi⟩ D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ Apor piscinariu⟨m⟩ magistru⟨m⟩ appelans, idem vi schaedualae praedicti D⟨omini⟩ Com⟨itis⟩ a contribut⟨ione⟩ a 2 annis est im⟨m⟩unis, cuius socer etiam authoritate sui Generi ab omnibus contributionibus alijsque gravaminibus se subtraxit, quonia⟨m⟩ ambo in 1 (una) domo et uno victu vixerunt. Datur adhuc 1 libert⟨inus⟩ homo, qui a captivitate Tartarica est liberatus nihilque authoritate sedis contribuens. Reperitur ad hoc 1 homo libertinus continuus provisor D. Michaelis Sandor nihil contribuens. Etia⟨m⟩ D⟨omini⟩ Sandor Joannes habet 1 villicum et D. Jo⟨annes⟩ Abafi 1 stabulariu⟨m⟩ in sua curia sedentem, ambo Jobadg⟨iones⟩, qui indultu sedis a contribut⟨ione⟩ sunt immunes. Reperiuntur praeterea 3 Jobadg⟨iones⟩ unus ho⟨m⟩o libert⟨inus⟩ et 1 reformatus miles nihil ex eo contribuentes, quod non fuerint conscripti. Deinde etiam Thomas Domokos habet 1 libertinum famulu⟨m⟩, qui nullas ad passus praestat vigilias. Territoriu⟨m⟩ hoc in 2 (duabus) partibus ex collibus mediocribus, in tertia autem ex planicie constat, aequaliter ad meridiem et ad septentrionem situm est, in 2 partes divisum, terra⟨m⟩ in planicie habet nigram et limosam, in collibus albam, partim rubicundam, petrosam et naturaliter humidam, aratur 4 et 6 bobus 3 vicibus, fimo maxime cupit refici, territoriu⟨m⟩ denique hoc pro authumn⟨alibus⟩ segetibus est incom⟨m⟩odum, pro vernal⟨ibus⟩ habilius reputari potest; sylvis pro omnibus necessitatibus, etiam glandibus abundat. Optima loca habet in alpibus pro pascuis. Sunt in hoc pago 4 mollendina privatorum ho⟨min⟩um, sed exiquae utilitatis. Debita hic inveniuntur 4198 fl⟨orenorum⟩ 48 de⟨narii⟩, cuius interesse 1 diei operario solvitur. Credit⟨ores⟩ sunt: Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor, D. Jo⟨annes⟩ Miko, Paulus Erős, Mich⟨äel⟩ Boite (Böjte), Jo⟨ennes⟩ Ballás, Paulus Boros, Joann⟨es⟩ Gereb, Georgius Boros, Steph⟨anus⟩ Csiko etceteri. Ecclesiae personae possident hic agros cubul⟨orum⟩ 5. foenalia curruu⟨m⟩ 3.

Dorff S t. T h o m a s. Alda wohnen Edelleüthe Herr Michäel Abafi, Georg Boros, und die verwittibte Frau Thomas Domokosin, auch hat Herr Johann Miko, und Michl Schandor ieder ein Hauss, so aber unbewohnt, an Veldern und Wysen besitzen solche sehr uiel, das Quantum wissen die Baueren selbsten nicht, die Vnterthanen gehören obbenendten Edelleüthen und Herrn Johann Schandor zu, die so nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung annotirter befindlich.

XX. Pagus *Jeno Falva* [Jenőfalva]

Judex Daniel Kömies, cum 6 juratis: Steph⟨ano⟩ Szopos, Demetrio Ballog, Andrea Biro, Andrea Viszi (Vizi), Michäele Janos et Joanne Szentes mediocre, Jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	59	1031	1	190	–	426	1	381	33	100	127	268	120	17
3.	12	58	–	20	3	34	3	23	7	16	18	159	16	3
4.	1	4	–	–	–	1	3	2	–	2	2	–	1	–
5.	5	–	–	–	–	–	–	–	6	–	12	120	–	–
6.	–	31	–	–	–	–	–	12	–	–	–	–	–	–
7.	77	1124	1	210	3	462	3	418	46	118	157	547	137	20

In hoc pago datur 1 libert⟨inus⟩ ho⟨m⟩o inopia pressus et pastor pecoru⟨m⟩ nihil contrib⟨uens⟩, Territorium huius pagi in duabus partibus ex collibus mediocribus ⟨et⟩ in tertia autem ex planicie constat, cuius potior pars ad meridiem, residua vero ad aquilonem spectat, in duos partes divisum, terra⟨m⟩ in collibus habet albam, limosam, partim autem rubicundam et petrosam, in planicie vero nigram et similiter humidam, aratur 4 et 6 bobus 3 vicibus, fimo maxime indiget, siligine⟨m⟩ et alias segetes vernal⟨es⟩ profert, pro tritico autem est territ⟨orium⟩ hoc valde sterile. Sylvas (exceptis glandiferis) abundantes habet. In alpibus pro pascendis pecoribus optima habet loca. Sunt in hoc pago tria molendina farinaria privat⟨orum⟩ ho⟨min⟩um, qua in aestatibus solum sunt usu⟨r⟩a⟨bi⟩lia. Ratione Marsus et exundationis fluovioru⟨m⟩ saepius hic pagus damnificatur. Propter nimia⟨m⟩ sterilitatem et lapidum abundantiam habet magna⟨m⟩ territorii inutilem. Debitis hic pagus oneratus est 2504 fl⟨orenorum⟩, 50 de⟨narii⟩. Interesse paccatur 1 diei operario Credit⟨ores⟩ sunt: Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨es⟩ Apor, Michael Csiko, Georgius Boros, Petrus Abram, Joannes Gereb etceteri Notandum: in hoc Sede Csik superiori, in 20 (viginti) praenotatis pagis, reperiuntur viginti judices pagenses et ipsis adiuncti Jurati senatores Triginta et 1 (unus), qui ob publica praestenda servitia iuxta sedis constitut⟨ionem⟩ antiquam, medietatem solum portionis praestant.

⟨Summa⟩ sum⟨m⟩arum omnium in hac Sede Siculicali C s i k Superiori existentium variae sortis hominu⟨m⟩, eorumque facultatum et debitorum passivorum, uti etiam eorum, qui a Contributionibus aut saltem ab alijs oneribus publicis exempti habentur. Denique etiam Ecclesiae servinetium personaru⟨m⟩ et ijsdem sine Contributione possidentium agrorum et foenetorum.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	26	748	–	211	–	254	2	315	56	81	101	462	126	29
2.	742	11 974	1	2813	–	4331	–	5077½	572	1409	1730	6 291	1635	318
3.	261	2 441	–	579	2	1061	3	1095	107	523	446	2 055	347	44
4.	60	297	1	102	3	179	–	116	19	105	101	242	56	11
5.	181	119	2	41	2	141	–	61½	101	92	263	1 669	54	5
6.	–	1 234	2	–	–	–	–	410	–	–	–	–	–	–
7.	1270	16 814	2	3748	–	5967	1	7075	855	2210	2641	10 719	2218	407

S⟨umm⟩a⟨rum⟩ passivorum debitoum totius Sedis Superioris
Csik videlicet: 40 555 fl⟨orenos⟩. 64 de⟨narios⟩.

S⟨umm⟩a Ecclesiae personaru⟨m⟩ et ab illis sine Contribitione possidentiu⟨m⟩ agroru⟨m⟩, nempe
cubuloru⟨m⟩ 115
Item foenetorum curruum 39
S⟨umm⟩ non Contribuentium hominum 261
S⟨umm⟩a hominum excepta Contributione
nulla onera publica sufferentium 86

Sedis Siculicalis Gyergio

I. Pagus *Kellyenfalva* [Kilyénfalva]

Judex Thomas Baratos cum 6 juratis: Steph⟨ano⟩ Gall, Mich⟨äele⟩ et Andrea Ciriek (Cirjék) Joanne Tamas, Stephano Ambrus et Martino Tamas jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	38	1164	1	117	2	564	1	294	61	94	114	488	144	3
3.	5	112	1	12	3	55	3	24	6	14	11	56	20	3
4.	1	14	–	1	2	5	2	3	–	2	1	–	1	–
5.	4	–	–	–	–	4	–	–	1	–	3	24	1	–
6.	–	21	2	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–
7.	48	1312	–	131	3	629	2	324	68	110	129	568	166	6

In hoc pago datur unus liber⟨inus⟩ Sedis Tabellarius, qui nullam pendit portionem. Similiter huius pagi Judex cum uno suo Jurato ex antiqua consvetudine a Contribut⟨ione⟩ sunt immunes. Territorium hoc totaliter in planicie situm ad meridiem, in 2 partes divisum, terram habet albam, limosam, partim autem lapidosam et naturaliter humidam, aratur 4 bobus, 3 vicibus, fimo maxime cupit refici, territoriu⟨m⟩ hoc pro authumnalibus segetibus rarius, pro vernal⟨ibus⟩ vero videlicet avenae et hordeo magis est proficu⟨m⟩. Sylvas pro omnibus necessitatibus habet sufficientes, pro glandibus autem paucas. Datur hic unu⟨m⟩ molendinum privat⟨orum⟩ contribut⟨orum⟩ ho⟨min⟩um asserariu⟨m⟩, pro proprio duntaxat usu. Pagus hic est quidem proximo ad Oppidum Szent Miklos positus, ubi tamen ex foeno, ligno et avena aliquantum de pecunia possunt aquirere, quia haec omnia levi pretio hic vendentur. Incolae huius pagi ex com⟨m⟩unibus suis pratis frustum 25. curruum oppignorarunt D⟨omino⟩ Michäeli Cziriek (Czirjék) pro fl⟨orenis⟩ 40. Debitis hic pagus opprimitus 633 fl⟨orenos⟩, cuius interesse 1 diei operario solvitur. Credi⟨ores⟩ sunt: Michäel Czirjék, Michäel Komies (Kömives), D⟨ominus⟩ Thomas Dosa etceteri.

[Bizalmas rész nincs.]

II. Pagus *Tekeröpatak*

Judex Andreas Stephan (István) cum 6 juratis: Benedek Blás (Balás), Joanne Tatár, Steph⟨ano⟩ Benes, Thoma Jakofi, Joanne Istvan et Mich⟨äele⟩ Andreas, Jurato fassi sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	67	1385	1	176	2	544	3	319	50	147	138	482	172	24
3.	35	495	–	55	3	217	2	110½	14	81	51	226	35	1
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	8	–	–	1	2	5	3	–	1	4	12	88	4	–
6.	–	25	–	–	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–
7.	110	1905	1	233	3	768	–	437½	65	232	201	796	211	25

In hoc pago datur 1 lib⟨ertinus⟩ homo sedis tabellarius nihil contribuens. Dantur etiam 3 jobadg⟨iones⟩, quorum unus est provisor orphanoru⟨m⟩ D⟨omini⟩ Gabrielis Peter, alter pastor pecorum D⟨omini⟩ Andrea Bod (Both) 3-ius aute⟨m⟩ est stabularius D⟨omini⟩ Stephani Gabor, qui iuxta sedis constitutione⟨m⟩ nullam tribuere contribut⟨ionem⟩. Reperiuntur adhuc 3 ho⟨min⟩es libert⟨ini⟩ 4 Jobadg⟨iones⟩ et 3 inquilini vagabundi ex eo, quia inopia pressi sunt, nihil contribuentes. Territ⟨orium⟩ hoc cum 2 partibus in montibus in montibus altis et mediocribus, cum tercia vero in planicie 1/2 (dimidia) autem 7-tentrionem versus situm est, in montibus et collibus terra⟨m⟩ habet rubicunda⟨m⟩ et petrosam, in planicie vero partim nigra⟨m⟩, partim albam, limosam et scaturiginosa⟨m⟩, propter hyemes magnas raro profert bono fructus authum⟨nales⟩, pro vernal⟨ibus⟩ vero, praesertim avenae hordeo habilius esse videtur, in 2 partes territ⟨orium⟩ hoc divisum, aratur 4 bobus 3 vicibus fimo maxime cupit refici. Sylvas pro omnibus necessitatibus sufficientes habet, pro glandibus valde paucas. Pro pascuis in alpibus optima habet loca. Pagus hic proxime locutus ad Oppidum Szent Miklos, ubi oeconomica sua levi pretio distrahere potest. Hic pagus unum frustum in alpibus ad conficiendu⟨m⟩ foenum curruum 30 (triginta) oppignoravit D⟨omino⟩ Andrea Bod (Both) pro flor⟨enis⟩ 33. Magna pars territorij in montibus propter nimia⟨m⟩ sterilitatem et petras inusurpabilis habetur. Debitis hic pagus gravatus est fl⟨orenos⟩ 1041. 50 de⟨narios⟩, annuale interesse 12 de⟨nariis⟩ vel 1 diei operario solvitur. Credit⟨ores⟩ sunt: Andreas Bod (Both), Andreas Szabo, Joannes Miko etceteri.

Dorff T e k e r e p o t a k. Alda wohnet ein Edelman Andreas Bod, [Both] so ein adeliches Hauss sambt einer Mühl mit 2 Gängen hat, auch haben Ihre adeliche Haüsser alda Stephan Gabor, und des Peters Gabor hinterlassene Wittib, Waysen, welche sambentliche sehr uiel an Ackern und Wüessen besitzen, das Quantum wissen die Baueren selbsten nicht, die Vnterthanen gehören denen obbenendthe Edelleüthen zu, und seynd, die nichts contribuiren in der Dorffsbeschreibung vorgemerckt.

III. Oppidum *Szent Miklos*

Judex Istvan Pal cum 6 juratis: Kemenes Janos, Pető Thoma, Balás Andrea, Matthaeo Istvan, Pal Petro et Mich⟨aele⟩ Marton jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	8	303	–	40	2	110	2	51	6	19	18	6	25	–
2.	138	4903	3	693	1	1843	1	1053	161	325	349	2202	470	52
3.	41	631	2	72	1	216	1	122	28	52	71	247	51	2
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	45	15	1	1	1	43	1	5	29	23	51	260	12	–
6.	–	11	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–
7.	277	5864	2	817	1	2213	1	1234	224	419	489	2715	558	54

In hoc oppido Judex et 4 primarii Jurati (cives) ex autiqua sedis consvetudine nihil contribuunt. Praeterea dantur 5 tabellarij sedis et duo perceptores nullam pendentes portione⟨m⟩. Reperitur adhuc quidam homo libert⟨inus⟩ possesionatus et senectute aggravatus qui tempore suae iuventutis continuus fuit in Ecclesijs, quem sedes ob fidelia sua servitia erga Ecclesias praestita ab omnibus contribut⟨ionibus⟩ im⟨m⟩une⟨m⟩ reddidit. D⟨ominus⟩ Andreas Bod (Both) habet unum famulu⟨m⟩ libertinum inope⟨m⟩ et nihil contribuentem. D⟨ominus⟩ Franciscus Lazar etiam habet 1 provisore⟨m⟩, 1 aurigam et portarium, omnes Jobadg⟨iones⟩, qui iuxta sedis constitut⟨iones⟩ nullam pendunt portionem. Reperiuntur adhuc 4 ho⟨min⟩es libert⟨ini⟩, tres Jobadg⟨iones⟩ et 45 vagabundi inquilini omnes inopia pressi, qui nulla⟨m⟩ ex eo dedere portionem, quia tempore connumerationis non fuerunt conscripti. Territorium hoc cum 2 partibus in planicie, cum 3 vero in montibus est locatum, totum ad meridiem situm in planicie, in collibus vero ad 7-tentrionem, in 2 partes divisum, in montibus terra⟨m⟩ habet rubicundam et valde lapidosam, in planicie vero nigra⟨m⟩, partim albam, limosam et humidam, aratur 4 bobus 3 vicibus, fimo cupit refici, territoriu⟨m⟩ hoc in planicie pro auhum⟨n⟩alibus segetibus, siligini videlicet et vernal⟨ibus⟩ habile esse censetur, in montibus autem pro vernal⟨ibus⟩ solum est com⟨m⟩odum. Ecceptis glandiferis, sylvis pro omnibus necessitatibus abundat. In alpibus pro pascuis habet optima loca. In hoc Oppido annualiter 2 (duae) nundinae qualibet septimum fora hebdomadalia celebrantur, ex quibus proventum annuatim Oppidum se dicit habere fl⟨orenos⟩ 20. Morantur hic 32 pariae Armenoru⟨m⟩ quoru⟨m⟩ 13 (tredecim) D. D⟨ominorum⟩ Nobilium domus inhabitant, reliqui vero sunt in domibus incolaru⟨m⟩ Oppidi erga annuale⟨m⟩ solutionem, quae solutio se extendit circiter 44 fl⟨orenos⟩. Reperiuntur hic mollendina 32 uno lapide instructa privatoru⟨m⟩ incolarum et unum asserariu⟨m⟩ pro usu solum proprio. Debita hoc Oppidu⟨m⟩ suffert: 2434 fl⟨orenos⟩, 5 de⟨narios⟩, cuius interesse 1 diei operario solvitur. Credit⟨ores⟩ sunt: And⟨reas⟩ Bod (Both), Jo⟨annes⟩ Miko, Steph⟨anus⟩ Csato, Franc⟨iscus⟩ Mihalz (Mihálcz), Mich⟨ael⟩ Turi, Georgy Boros, Franc⟨iscus⟩ Lipai (?) et alij D. D. Nobiles.

Marckt S t. M i k l ó s [Gyergyószentmiklós]. Hier haben Herr Frantz Lazar, Andreas Bod (Both), Thomas Solyom vice KönigsRichter, und Stephan Gabor Haüsser, alwo Die Armenier darinen wohnen haben, und Ihnen den Hausszünss dauon bezahlen, die Vnterthanen alda, gehören theils obbenandten Edelleüthen, theilss denen MarcksInwohnern zu, und seynd, welcht contribuiren, schon in der Dorffsbeschreibung vorgemecket.

IV. Pagus *Vaslabi*

Judex Vaidos Miklos cum 6 juratis, utpote Vaidos Matthie, Hoita Andras, Szőcs Janos juniore, Szőcs Janos seniore, Molduvai Kosztandi et Csepelis Gergely, jurato fassi fuere.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
3.	20	368	–	24	2	163	1	126 1/2	25	44	69	236	52	38
4.	–	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–
5.	8	–	–	–	–	11	1	–	4	4	5	41	7	–
6.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	28	368	–	24	2	174	2	126 1/2	29	48	74	277	59	38

In hoc pago reperitur 1 claviger et 1 pastor ovium, ambo Jobadgiones D. Francisci Lazar, qui secundum constitutionem sedis nihil contribuunt. NB pagus iste nulla necessaria naturalia militiae praestat ex relaxatione sedis, ex eo, quod ex parte dictae militiae posta ibidem resideat, praetereaque etiam in via Regia valde pagus hic expositus et exinde aggravatus sit. Territorium hoc majori ex parte ex collibus constat et ad meridiem spectat in 2 partes divisu⟨m⟩, terram habens albam, partim rubicundam et valde lapidosam, aratur 4 et 6 bobus 3 vicibus, fimo cupit maxime refici 1/2 (dimidia) pars huius territorij pro avena solum est com⟨m⟩oda, alia vero pars pro authumnal⟨ibus⟩ et vernal⟨ibus⟩ segetibus habilior est. Sylvas pro omnibus necessitatibus habet sufficientes, etiam bona pascua in alpibus. In Marsu hic pagus positus est, unde varias habet expensas. Nullum mercimoniu⟨m⟩ exercet, quonia⟨m⟩ habet com⟨m⟩oditatem. Debitis gravatus est ad fl⟨orenis⟩ 106 – de⟨narios⟩ Interesse a⟨nnu⟩ale solvitur 1 diei operario. Credit⟨ores⟩ sunt: D⟨ominus⟩ Michäel Turi, Gabriel Litterati, Nicolaus Thamas et alij.

Dorff V a s c h l a b y. Die Vnterthanen alda gehören uöllig dem Herrn Frantz Lazar zu und seynd diese so nicht contribuiren, in der Dorffsbeschreibung vorgemerckter zu finden.

V. Pagus *Szarhegy*

Judex Andreas Soros cum 6 juratis Balsio Biro, Petro Diak, Istvan Diak, Blasio Berth⟨o⟩li⟨s⟩, Georgio Böite et Blasio Nagi (Nagy) jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	6	226	–	36	–	83	2	62	21	18	24	96	26	16
2.	103	2826	–	327	1	1087	3	800½	116	209	258	1115	230	27
3.	54	1199	–	124	–	463	3	382½	30	111	118	369	77	6
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	26	–	–	6	2	57	–	1	10	16	33	56	6	–
6.	–	152	–	–	–	–	–	111	–	–	–	–	–	–
7.	189	4403	–	493	3	1692	–	1357	177	354	433	1636	339	49

In hoc pago Judex cum 2 primarijs Juratis, suis item 1 procurator R⟨everendorum⟩ P⟨atrum⟩ Franciscanoru⟨m⟩ 1 sedis commissarius et 1 homo a captivitate Tartarico eliberatus authoritate Ill⟨ustrisimi⟩ D. Com⟨itis⟩ Apor et 2 libert⟨ini⟩ famuli D⟨omi⟩ni Francisci Lazar ex affectu sedis nullam pendunt portionem. Reperitur etiam 1 pagi tabellarius inopia pressus, quem pagus a contribuendis naturalibus exemptum habet. Item habet D. Franc⟨iscus⟩ Lazar continuos servitores aulicos, id est 1 provisore⟨m⟩ 1 coquum, 1 aurigam 1 pastorem pecoru⟨m⟩ 1 piktorem, omnes jobadgiones, qui ex affectu sedis a contribut⟨ione⟩ sunt immunes. Dantur adhuc hic 15 vagabundi inquilini, 3 Jobadg⟨iones⟩ et 1 libert⟨inus⟩ stabularius, omnes inopia pressi nihil contribuentes, quonia⟨m⟩ tempore connumerationis sedis conscripti non fuere.

Territorium hoc cum 2 (duabus) partibus ex planicie, cum tertia vero ex collibus et montibus ad meridiem constat, in 2 partes divisum, terram in planicie habet albam, limosam et quibusdam in partibus naturaliter humidam, in montibus vero habet terra⟨m⟩ rubicundam et valde petrosam, aratur 4 et 6 bobus 3 vicibus, fimo maxime cupit refici, territoriu⟨m⟩ denique hoc magis siliginem, quam triticu⟨m⟩ germinat, vernal⟨ibus⟩ segetibus plusquam authumn⟨alibus⟩ inservit. Sylvis exceptis glandiferis abundat. In alpibus pro pascendis pecoribus com⟨m⟩oda habet loca. Dantur in hoc pago quidam privati homines, qui alterius pagi territorio habent 1 farinariu⟨m⟩ et 1 asserarium molendinu⟨m⟩. Dantur hic etiam 4 vel 5 homines, qui in fluvi Marusio ligna pro aedificiis et asseres in ratibus vebunt per Transylvaniam ad vendendum. Magna pars huius territorij in agris abundantia petraru⟨m⟩ et in pratis propter palluditatem usui est incom⟨m⟩oda. Debita hic pagus contraxit ad fl⟨orenos⟩ 838. – 63 de⟨narios⟩. Interesse 1 diei operario paccatur. Credit⟨ores⟩ sunt: D⟨omini⟩ Franciscus Lazar, Benedictus Boros, Stephanus Gaspar, Martinus Biro, Stephanus Siman etceteri.

Dorff S c h a r h e g y. Alda hat Herr Frantz Lazar sein adeliches Wohnhauss, so umb und umb mit einer gutten Mauer umbfangen und geschlossen, hat sehr uiel Ackern nebst einen Mayerhoff und Mühl, an Wüesen aber besitzet Er mehr alss das gantze Dorff. Vber diesses wohnen alda 2 Armalisten so nicht beschrieben worden, alss Philipp Stephan Diak, und des Johann Olda Wittib so beyde an Ackern 101 Küebel Wüesen auf 28 Wägen Heü, und ieder ein bespanten Pflug zu Ackernuhren; die Unterthanen gehören meistens Herr Frantz Lazar, die übrigen dem Andreas Bod, Ladislao Thury, und denen Dorffs-Inwohnern. Diese so nicht contribuiren, seynd in der Dorffsbeschreibung befindlich.

VI. Pagus *Remete*

Judex Joannes Laszlo cum 6 juratis Joanne Belis (Balázs), Stephano Peter, Michäele Laszlo, Stephano Nagy, Thoma Balis (Balázs) et Joanne Nagy jurato fassi fuere.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	72	1754	–	155	1	691	1	661	74	198	179	670	205	38
3.	10	194	3	15	–	90	3	81	8	26	21	98	18	–
4.	2	28	–	2	–	12	–	1	–	4	7	–	6	–
5.	6	–	–	–	–	–	–	–	6	4	15	140	–	–
6.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	90	1976	3	172	1	794	–	743	88	232	222	917	229	38

In hoc pago datur 1 Perceptor sedis nihil contribuens. Item Judex pagi cum suo primario jurato ex consvetudine sedis nihil contribuunt. Territoriu(m) hoc majori ex parte in planicie constat et totum ad 7-tentrione(m) situm est, ad 2 partes divisum, terram habet albam, limosam et valde humida(m) aratur 4 bobus tribus vicibus, fimo cupit maxime refici Territoriu(m) hoc pro authumnalibus segetibus est valde sterile et incom(m)odum, pro vernal(ibus) vero et quidem avenae, magis habetur esse proficuum. Sylvas ex pinis pro omnibus necessitatibus abunde habet. Dantur in hoc pago 4 mollendina farinaria et 6 asseraria privatorium hominum. Incolae huius pagi per fluvium Marusium asse(ra)res et ligna pro aedificiis in ratibus vehendo vitam alunt. Tempore exundationis fluvij Marusij pagus hic in pratis, quod saepe contingit damnificatur. Propter nimia(m) sterilitatem magna pars huius territorij est inutilis. Debita pagi huius se extendunt ad fl(orenos) 1273, Cuius interesse 10 de(nariis) solvitur. Creditores sunt D(omini) Jo(annes) Gereb, Mattheus Nagy, Andreas Ferencz, Steph(anus) Csibi etceteri. Ecclesiae possident hic foenalia curruu(m) 6.

Dörffer R e m e t e und D i t r o. Alda befindet sich nichts. die Vnterthanen so aldar wohnen, gehören dem Herrn Frantz Laza, Andreas Both, Thoma Solyom, Michäel Thury und denen Dorffs-Inwohnern; welche nicht contribuiren, seynd in der Dorfsbeschreibung annotirter zuersehen.

VII. Pagus *Ditro*

Judex Georgius Baiko (Bajkó) cum 6 Juratis: Joanne Meszaros, Andrea Csibi, Gabriele Elekes, Francisco Puscas et Georgio Csiki jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	99	2830	–	168	1	1101	3	1011	115	237	323	1837	254	44
3.	24	495	–	29	–	175	1	262	18	53	49	210	33	10
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	27	9	2	2	1	44	3	2	17	25	65	243	13	–
6.	–	300	–	–	–	–	–	36	–	–	–	–	–	–
7.	150	3634	2	199	2	1321	3	1311	150	315	437	2290	300	54

In hoc pago reperitur perceptor sedis nihil contribuens; praeterea Judex pagi cum 2 prioribus iuratis similiter nihil contribuentes. Datur etiam 1 tabellarius sedis et ideo nihil contribuens. Sunt adhuc 3 Jobadg⟨iones D⟨omini⟩ Francisci Lazar, quorum 1. auriga, alter piscator et tertius villicus, nihil contrib⟨uti⟩ secundum sedis constitutionem. Adhuc sunt 27 inquilini vagabundi diversorum D. D⟨ominorum⟩ Nobiliu⟨m⟩ et duo jobadg⟨iones⟩ inopia pressi etiam nihil contribuentes. Territoriu⟨m⟩ hoc cum medietate, altera medietate 1/2 vero ex montibus collibus constat, ad meridiem positum, in 2 partes divisum, in planicie habet terra⟨m⟩ albam, valde petrosa⟨m⟩ et humidam, in collibus vero rubicundam et sterilem, valde hoc territorium pro authum⟨nalibus⟩ segetibus est incom⟨m⟩odum, pro vernalibus vero magis proficuu⟨m⟩, aratur 4 et 6 bobus, 3 vicibus, fimo cupit maxime refici. Sylvis pinosis pro omnibus necessitatibus abundat. In alpibus pro pascuis optima habet loca. Dantur in hoc pago mollendina farinaria 4 et 7 asseraria privatorum nominum. Dantur hic circiter 25 homines, qui in fluvio Marosio asseres et ligna pro aedificiis in ratibus vehunt et vendunt per Transylvania⟨m⟩ Magna pars territorij propter nimia⟨m⟩ sterilitatem et lapides est inusurpabilis. Debitis hic pagus gravatur fl⟨orenos⟩ 823–30 de⟨narios⟩, cuius interesse an⟨n⟩ualiter paccatur 1 diei operario. D. D. credit⟨ores⟩ sunt: Toth Janos, Baiko (Bajkó) Georg (György), Puskás Gabor, Sandor Mihal (Mihály) Cziko Georg (György), Ciriek (Czirjék) Mihaly etceteri Ecclesiae personae hic agros cub⟨ulorum⟩ 6, foenal⟨ia⟩ curruum 12.

VIII. Pagus *Allfallu*

Judex Tacidus Baricz cum 6 juratis, nempe: Valentino Nagi, Matthae Köver, Blasio Boge (Böge), Michaele Balas, Georgio Magyari et Stephano Gal seniore jurato effati sunt:

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	6	403	2	39	2	155	2	138	23	30	48	272	43	5
2.	112	2416	–	303	3	951	2	770	108	223	290	898	369	40
3.	22	355	1	48	1	129	3	132½	10	51	42	143	40	8
4.	2	24	–	3	2	9	–	2	–	4	2	8	5	–
5.	37	39	–	6	1	28	1	11	6	23	41	17	19	–
6.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	179	3237	3	401	1	1274	–	1053½	147	331	423	1393	476	53

In hoc pago Judex et 2 jurati, unus Commissarius Sedis D⟨omi⟩ni Steph⟨ani⟩ Laszlo 1 famulus libertinus (iste per gratiam sedis), hi omnes nulla⟨m⟩ pendunt contribut⟨ionem⟩ D. Michäelis Thuri habet 1 libert⟨inum⟩ famulum continuu⟨m⟩, qui praeter ord⟨inariam⟩ portionem nullu⟨m⟩ aliud onus supportat. Reperiuntur praeterea 6 inquilini pastores, 1 tonsor et 1 reformatus miles germanus, omnes inopia pressi, et ex eo, quia non fuere conscripti, nihil contribuentes. Territoriu⟨m⟩ hoc totum in planicie est potiori, ex parte meridiem versus est positum, in 2 partes divisum, terram habet albam, limosam, partim etiam valde humidam, praecipue in 1/2 parte teritorij aratur 4 bobus 3 vicibus, fimo cupit maxime refici, raro profert bonos fructus authum⟨nales⟩, pro vernalibus vero magis commodum est. Sylvas exceptis glandiferis abunde habet. Reperiuntur in hoc pago 4 mollendina asseraria privatorum hominiu⟨m⟩. Sunt in hoc pago incolae circiter 25, qui asseres et ligna in ratibus per Marusium per Transylvania⟨m⟩ vehentes quaestum exercet. Magna pars territorij in pratiş propter nimia⟨m⟩ palluditatem usui est plane incommoda. Propter exundationem Marusij fluvii prata hic saepius damnificantur. Debitis pagus hicce aggravatus est fl⟨orenos⟩ 3678, 28 denarios Interesse unius diei operario solvitur. D. D. credit⟨ores⟩ sunt: D⟨ominis⟩ Michäel Thuri, D. Petrus Apor, Steph⟨anus⟩ Matefi, Stephanus Laszlofi, Mich⟨ael⟩ Csurez (Csürös) D. Andreas Bod (Both) etceteri. Ecclesiae personae possident hic agros cub⟨ulorum⟩ 20, foenal⟨ia⟩ curruu⟨m⟩ 6.

Dorff A l f a l u. Alda wohnen von Edelleüthen Johann Laslo, Stephan Laslo, Michäel Thury ieder in seinem adelichen Hauss, auch hat Herr Andreas Bod einen Hoff alda, besitzen sambentliche sehr uiel an Ackern und Wüessen alda, die Summa ist von denen Baueren nicht zu erfahren gewest, die Unterthanen gehören Herrn Lazar Ferenz, und obbenendten Edelleüthen zu.

IX. Pagus *Csomafalva*

Judex Michäel Lukats cum 6 juratis, utpote: Steph⟨ano⟩ Csata, Michäele Simon, Mich. Erdős, Georgio Simon, Stephano Madarász et Petro Kaitar (Kajtár), jurato fassi sunt.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	68	1696	3	188	–	674	–	496	103	158	182	657	264	26
3.	2	45	–	4	2	18	–	16	2	6	4	–	4	–
4.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5.	8	–	–	–	–	6	2	–	3	2	13	51	4	–
6.	–	4	–	–	–	–	–	16	–	–	–	–	–	–
7.	78	1745	3	192	2	698	2	528	108	166	199	708	272	26

In hoc pago Judex cum 1 primario suo Jurato sedis 2 tabelarij et 1 mercenarius sedis in passu Gimes continuo subsistens, omnes lib⟨ertini⟩ homines et 4 vagabundi valachi pastores nihil contribuunt. Reperitur adhuc 1 homo libert⟨inus⟩, qui ex mandato Ill⟨ustrisi⟩mi D. Com⟨itis⟩ Apor ab omnibus contribut⟨ionibus⟩ immunitatus est. Territorium hoc majori ex parte ad aquilone⟨m⟩ totum in planicie jacet, in 2 partes divisum, terram habens albam, limosam et in magna parte naturaliter humida⟨m⟩, aratur 4 bobus tribus vicibus, fimo cupit maxime refici, raro hoc territoriu⟨m⟩ auth⟨umnalia⟩ frumenta profert, sed magis vernalia. Habent hic privati incolae 4 farinaria et 4 asseraria molendina. Sylvas hic pagus ex pinis sufficientes habet, glandiferas vero nullas. In alpibus pro pascendis ovibus et alijs pecoribus bona loca. Distat hic pagus 1/2 milliari ab Oppido Szent Miklos, ubi ex ligno, foeno et avena aliquid de pecunia acquirere potest. Tempore exundationis fluvij Marusij prata damnificantur. Pagus hic frustum de com⟨m⟩uni prato oppignoravit pro flor⟨enis⟩ 42 et 66 de⟨nariis⟩. D⟨omi⟩no Steph⟨ano⟩ Csata. Debitis oneratus est ad flor⟨enos⟩ 542: 47 de⟨narios⟩; pro annuali interesse 12 de⟨narios⟩ vel unius diei operariu⟨m⟩ de unoquoque fl⟨oreno⟩ solvit. Credit⟨ores⟩ sunt: D⟨omini⟩ Michäel Thuri, Andreas Becze, Steph⟨anus⟩ Dori (Thuri) et Franciscus Gal.

Dorff C s o m a f a l u. Hier befindet sich nichts, die zwei Vnterthanen gehören denen dorffsinwohnern zu.

X. Pagus *Ujfallu* [Ujfalu]

Judex Joannes Simon cum 6 Juratis, videlicet: Steph⟨ano⟩ Fodor, Stephano Kovats, Joanne Andras, Davide Solyom, Mattheo Egyed et Andrea Kovats jurato fatebantur.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	6	192	2	27	–	71	–	76	6	16	17	66	18	–
2.	99	2734	3	303	2	1134	3	767	127	221	309	1093	367	38
3.	5	87	2	6	1	34	2	45	5	6	12	48	5	–
4.	1	–	–	3	–	8	–	–	1	2	4	12	5	–
5.	10	–	–	–	3	9	3	7	2	6	12	45	–	–
6.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7.	121	3014	3	340	2	258	–	1095	141	251	354	1264	395	38

Judex huius pagi cum duobus primariis Juratis, 1 libert⟨inus⟩ famulus D⟨omini⟩ Thomae Solyom et 1 tabellarius sedis propter D⟨omini⟩ Comitem Apor ex gratia sedis a portionibus sunt exempti. Datur 1 etiam homo senectute gravatus et 1 Commissarius sedis in passu Gimes ex gratia sedis nihil contribuentes. Adhuc 1 libert⟨inus⟩ homo a 4 (quattuor) annis nihil supportat ex eo, quod fuerit fam⟨ulus⟩ D⟨omini⟩ Thomae Solyom. Etiam D⟨omino⟩ Franciscus Lazar habet 1 scribam, quem ipsi sedes tanqua⟨m⟩ inspectorem adiunxit, qui ab 1 anno nihil contribuit. Praeterea sunt 9 (novem) inquilini pastores nihil contribuentes, quia tempore connumerationis non fuere conscripti. D⟨omini⟩ Joannes Elekes habet 1 famulu⟨m⟩ libertinum qui nullas ad passus praestat vigilias. Territorium hoc totum in planicie potiori ex parte aquilonem versus situm est, in 2 partes divisum, terram habet albam, limosam et in aliqua parte naturaliter humidam, aratur 4 bobus 3 vicibus, fimo cupit maxime coli, pro authum⟨nalibus⟩ segetibus valde hoc territ⟨orium⟩ incom⟨m⟩odum est, quonia⟨m⟩ a hyeme saepe destruitur, pro vernal⟨bus⟩ autem magis habile. Pro focis et aedifcijs, etiam glandibus aura inserviente, sylvas sufficientes habet. Pagus hic, ligna, foenum et avenam in Oppido Szent Miklos 1/2 milliari distante valde levi pretio vendere potest. Dantur in hoc pago 2 mollendina farinaria, quae pluvio et humido solum tempore sunt usualia. Debitis hic pagus gravatur 902 fl⟨orenos⟩, 77 de⟨narios⟩. Interesse 1 diei operario solvitur. Credit⟨ores⟩ sunt: D⟨ominus⟩ Mich⟨äel⟩ Antal, Steph⟨anus⟩ Feier (Fejér), Steph⟨anus⟩ Ferenz, Steph⟨anus⟩ Kastali (Kastaly), Martinus Koitiar (Kajtár) et alij.

Dorff V i f a l u. Aldar wohnet Herr vice KönigsRichter Thomas Solyom, und Herr Johann Farkas, und Andreas Eleges, deren ieder sein adeliches Hauss nebst einer Mahl- und Sagmühl hat, welche beynebens sehr uiel an Ackern und Wüessen besitzen, die Summam habe von denen Baueren nicht erfahren können, Herr Andreas Both hat auch eine Saagmühl aldorten. Die Vnterthanen zu Vifalu und Kilianfalu gehören obbenendten Edelleüthen zu.

Wegen der Contribution send die Regestra vom Herrn Ober- und beyde vice KönigsRichtern verlagt worden, so sicht aber geweigert herauszugeben, mit verwandt: weillen es die Haromszeker nicht produciret, alss gebeten Sie es auch nicht heraus. Zu Bankfalua habe uon denen Baueren vernommen, dass Jahr ein Würth von 4 Ochssen 32 Gulden, 4 Kübel Waitzen, 8 Kübel habern, und 2 Wagen Heü contribuiren müssen und wehren noch 2 Geld Anlaagen zuruck, welche sie noch nicht bezahlt hatten. Auch müssen die Dorffschafften so offt sie verlangt werden, Herrn Graffen Apor, Herrn Ober

KönigsRichter Benedict Henter, Herrn Vice Capitain Johann Schandor, und beyden Vice KönigsRichtern arbeithen, alss Gras mähen, ackern, Getraydt abschneiden, Holtz einführen, und sonst alles was sie uon Ihnen verlangen. Die Vnterthanen welche in denen Dorffsbeschreibungen nicht specificirt seynd, contribuiren von ihrem Viehzucht die Helffte eines Czeklers, war solcher von 1 Ochssen 10 Gulden bezahlt, gibt der Vnterthan 5 Gulden allein Pass-arbeith und andere Beschwerden helffen sie denen Dörffern nichts tragen.

Der gantze Csiker Stuhl ist dem Herrn Graffen Apor 2100 Gulden über alle specificiter Schulden schuldig. Vnd müssen dauor zum Interesse vom Gulden einen Tag arbeithen und weden auf seine Gütter bies gegen Engieth verschicket.

Summa Summarum in hac sede siculicali G y e r g i o existentium variae sortis hominum, eorumque facultatum, et debitorum passivorum, uti etiam qui a contributionibus, aut saltem ab alys oneribus publicis exempti habentur. Deniquae etiam Ecclesiae servientium personarum, et ab ijsdem sine Contributione possidentium agrorum et foenatorum.

Cathalogus	Numero	Agrorum		Segetum authumnalium		Segetum vernalium		Foenalia curruum	Equorum et equarum	Bovium	Vaccarum	Ovium	Porcorum	Apiariorum
		Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae	Cubuli	Metretae							
1.	26	1 125	–	134	–	420	2	327	56	83	107	440	112	21
2.	790	22 710	3	2433	1	8 593	1	6379½	915	1812	2142	9 442	2475	292
3.	218	3 983	1	402	1	1 564	3	1302	146	444	448	1 633	335	68
4.	6	66	–	10	–	34	2	6	1	12	14	20	17	–
5.	179	63	3	18	2	210	2	26	79	107	250	1 020	66	–
6.	–	513	2	–	–	–	–	177	–	–	–	–	–	–
7.	1219	28 462	1	2998	–	10 823	2	8209½	1197	2458	2961	12 555	3005	381

Summa passivorum debitorum totius sedis siculicalis Gyergio silicet: 12 273 Fl.– dl.
Summa Ecclesiae personarum et ab illis sine Contributione possidentium agrorum, cubulorum, nempe: 36 – metr., item foenatorum curruum: 24. –
Summa non contribuentium hominum: 225
Summa hominum excepta Contributione, nulla onera publica sufferentium: 30.

Wegen der Contribution wie auch der Vnterthanenhalber, und Stuhls-Register, hat es die Beschaffebheit wie in Csík, die Baueren müessen des Herrn Apor Graffen, Ober-, und Vice Königsrichtern, wan sie verlangt werden, gleich anderen Stühlen arbeitthen, auch müessen sie dem Herrn Graffen Apor uiel Bauholz und Bretter nacher seinen auswendigen Gütern führen; was dieser Stuhl in Summa schuldig, ist in der Landsbeschreibung obenher vorgemercket worden.

Vorgemerckte puncta, habe nach Aussagg und examinierung unterschiedlicher Dorffschafften, wie solche vorhero specificierter befindlich beschrieben. Dass deme also, bezeiget meine Ferttiegung. Datim Vifalu in Gergauer Stuhl den letzten Augusti Anno 1703.

L. S. Gabriel Frantz Gösseli m.p.
Cameral Deputierter

HÁROMSZÉK ÉS CSÍKSZÉK ADÓÜGYI ÖSSZEÍRÁSA, 1703

Összefoglalás

A bemutatott anyag tanúsága szerint Háromszék és Csík megyében
város egyetlen van, Sepsiszentgyörgy 1
falu 136

Együtt: lakott helység: 137

Ezekben a helységekben a nemesség kivételével lakik 11 678 családfő.

A 11 678 családfőnek 188 178 köböl 1 metr. földje van, amelyből 48 198 köbölnyi őszi vetést és 58 603 köbölnyi tavaszi vetést tartalmaz.

A családfők szénatermelése: 39 350 szekér

Állata:	ló	9 469 db	juh	39 367 db
	ökör	18 315 db	sertés	26 354 db
	tehén	22 109 db	méhkaptár	6 109 db

A lakosság pénzbeli adóssága 394 651 forint.

Az egyházaknak van itt: 3 547 köbölnyi földterületük; termelnek ugyancsak ők e területen 406 szekér szénát.

A két megyében adót nem fizet: 1503 személy. Az adófizetés alól fel van mentve hivatalosan: 316 személy.

Az adófizetés alól felmentettek legtöbbje vagy a nemesek udvarházaiban, vagy hivatalokban alkalmazott személyként végzi feladatát. Találkozunk itt: íródeákkal, fogságból kiváltottakkal, különféle mesteremberekkel, mint: kerekes, szakács, szűcs, szabó, kocsis, ökörgondozó, kertész, halász, pénzbeváltó, Havasalföldre vagy Moldvába járó postás, lovász, kulcsár, csordapásztor, solymár, kapus, apród, kádár; „pénteki" vagy „szombati" bejárókkal, serfőzővel, kőműves, borbély stb.-vel.

A legfejlettebb úgy látszik itt a malomipar, mert egykövű malomból 43, kétkövűből 48, háromkövűből öt lelhető fel, de magánosoknak deszkavágó malmuk 24, lisztőrlő malmuk szintén 24 van. Egy üveghutáról, 19 borsajtóról, hat ványolóról és két halastóról is szó esik. Több gyergyói falu emberei a Maroson fát szállítanak.

Háromszék és Csík megyék életéről a XVIII. század legelejéről olyan képet kaptunk a Gösselifféle leírásban, melyre további vizsgálódásunkat nyugodtan ráépíthetjük, de amelyekből a megelőző időkre is következtetni lehet.

FALVAK BETŰRENDES JEGYZÉKE

A csillaggal jelzett oldalszámok folyóiratunk 1977/3–4. számára utalnak, amelyben a tanulmány első része megjelent.

Albis	219	Bodos	*448
Aldoboly	*456	Borzsova	255
Alfalu	277	Bölön	*454
Almás	203	Cófalva	*492
Alsócsernáton	223	Csatószeg	244
Alsótorja	226	Csekefalva	238
Angyalos	*473	Csicsó	250
Árkos	*461	Csomafalva	278
Bánkfalva	236	Csomortán (Csík)	252
Barátos	*495	Csomortán	202
Barót	*449	Dálnok	220
Besenyő	*474	Dánfalva	265
Bélafalva	206	Delne	254
Bikfalva	*484	Ditró	276
Bita	216	Feldoboly	*489
Bodok	*465	Egerpataka	*485

Eresztevény *475
Esztelnek 208
Étfalva *469
Felsőcsernáton 222
Felsőtorja 225
Fotos *472
Futásfalva 224
Gelence *508
Gidófalva *470
Göröcsfalva 260
Haraj *505
Hatolyka 211
Hilib *507
Ikafalva 221
Ilyefalva *480
Imecsfalva *506
Jenőfalva 268
Karcfalva 264
Kálnok *464
Kászonújfalu 230
Kilyénfalva 270
Kisborosnyó *488
Komolló *478
Kovászna *500
Kozmás 239
Kökös *479
Köpec *451
Kőrös *497
Kőröspatak *462
Középajta *453
Kurtapatak 207
Lázárfalva 240
Lemhény 205
Lécfalva 217
Lisznyó *423
Madaras 263
Madéfalva 261
Magyarós *487
Maksa 215
Martonos (Kézdi) 204
Martonos (Sepsi) *471
Málnás *466
Márkosfalva 218
Mártonfalva 213
Mátisfalva 214
Ménaság 233
Miklósvár *450
Mindszent 234
Nagyajta *452
Nagybacon *447
Nagyborosnyó *490
Nagykászon 229
Nyújtód 199
Oltszeme *467
Oroszfalu 210
Ozsdola 201
Páké *499
Pálfalva 253
Pápolc *498
Páva *503
Petőfalva *502
Polyán 209
Rákos 262
Remete 275
Réty *476
Sárfalva 200
Szacsva *486
Szárazajta *448
Szárhegy 274
Szászfalu 198
Szemerje *458
Szentdomokos 266
Szentgyörgy (Csík) 235
Szentgyörgy (Oppidum) *477
Szentimre 246
Szentiván *481
Szentkatolna 212
Szentkilyén *459
Szentkirály (Csík) 245
Szentkirály (Háromszék) *457
Szentlélek (Csík) 232
Szentlélek (Háromszék) 227
Szentmárton 237
Szentmihály 258
Szentmiklós (Csík) 256
Szentmiklós (Gyergyó) 272
Szentsimon 242
Szenttamás 267
Szépvíz 257
Szotyor *460
Szörcse *494
Tamásfalva *501
Taploca 249
Tekerőpatak 271
Telek *493
Tusnád 241
Újfalu 279
Uzon *482
Vacsárcsi 259
Vasláb 273
Várdotfalva 251
Verebes 243
Zabola *504
Zalán *463
Zágon *496
Zoltán *468
Zsögöd 247

VITA

PATAKY ERNŐ

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL GUNST PÉTER: „AZ IPAROSODÁS HATÁSA NYUGAT- ÉS KELET-EURÓPA MEZŐGAZDASÁGÁRA A XIX–XX. SZÁZADBAN" CÍMŰ TANULMÁNYÁRA

Valóság, 1976. 9. 1–17. l.

Gunst Péter alapos tanulmánya gondolatokat vált ki, egyezőket is, eltérőket is. Az utóbbiakat foglalom össze az alábbiakban, előrebocsátva, hogy ezek az eltérő gondolatok főként az angol iparosodás és mezőgazdaság Gunst vázolta történelmi viszonyára vonatkoznak.

A középkori feudális Angliában – mint más országokban is – a rendelkezésre álló földterületből annyit műveltek meg, amennyihez volt munkaerő. A szabadon maradt területet, a „parlag"-ot a parasztok a maguk hasznának tekintették faizás, legeltetés, tőzegkitermelés, makkoltatás és hasonló célokra.

A feudális uradalmak azonban mind többet követeltek a parlagból, s ezért a Merton-törvény, majd az 1285. évi Westminster-törvény kimondotta, hogy ellenkező bizonyíték híján a parlag vagy más néven a „közös" az uradalmat illeti.

Az uradalom ilyen értelmű kikerekítése és ezzel együtt az uradalmi birtokhatár elkerítése a XVI. században is folyt. Ez időben a pestis megtizedelte a munkaerőt, a juhtenyésztés viszont virágzott. Csúcspontját azonban az elkerítés a XVIII. század végén és a XIX. század elején érte el, amikor is feleleventették az említett törvényeket.

Ennek több gazdasági oka volt. A vegyes gazdálkodás, a korszerűbb vetésforgó nem tűrte a nyomásos gazdálkodásszerű közösséget, a közös legeltetést; az új vetésforgó-rendszerben a répa, a hereszéna biztosította a jószág téli takarmányát.

Ezenfelül – s szerintünk ez volt a *döntőbb* – az uradalom már nemcsak a gazdálkodásban kívánt kötöttségtől mentes szabad kezet, hanem kiterjedésében is *oly nagyobb területre* vetett szemet, amit nemcsak mezőgazdasági művelés alá vonhatott, hanem el-, illetve bérbe adhatott az ipari forradalom nyomán konjunktúrát élvező építkezés és bányászás céljára. Az ásványi kincsek utáni kutatásokkal, a gyors ütemű városi építkezésekkel számos „közös" értéke csillagászati számokat ért el. A mezőgazdasági termelés pedig a napóleoni háborúk, a kétoldalú blokád, majd 1815-ben, Napóleon bukása után a gabonavámtörvény miatt élvezett rendkívüli konjunktúrát. A parasztokat a parlagért régi joguk értéke szerint kártalanították, a profit az uraság zsebébe vándorolt. Az uradalmak birtokelkülönítési törekvése különösen türelmetlen és könyörtelen volt az emiatt el is néptelenedett skóciai dombvidékeken.

A birtokelkülönítést akkor parlamenti törvénynek kellett kimondani. 1761–1801 között kereken 2000 ilyen törvény rendezte 3 millió acre, 1802–1844 között pedig majdnem ugyanennyi törvény 2,5 millió acre sorsát. Az elkerítési törvények gyorsan születtek, hiszen a parlament akkor többségében földbirtokosokból állott. 1801-ben tovább egyszerűsítették az eljárást, egy 1845. évi törvény pedig már a parlament helyett bizottságra ruházta ezt a jogot.

A terhet a szegényparasztok viselték. A földjüktől megfosztottak egy részét felszívta a hosszú napóleoni háború, másik része ottmaradt mezőgazdasági munkásnak. Nagyobb részük azonban a kibontakozó gyáriparba vándorolt. Ott nem követelték azt az igazolást, amely szerint „illetőségi" községe szükség esetén vállalta eltartását. A gyár nem követelte ezt, igaz, nem is adott ily bizonyítványt, tehát az egyszer odaköltözött ott meg is rekedt, nyomta a béreket, növelte a munkanélküliséget. (Amíg majd a kivándorlás sokukat tengerentúlra vitt.)

A XIX. század fordulóján a városba költözés még kisebb arányú volt, mint a népszaporulat. Az 1830-as években, mielőtt még általánossá vált volna a munkaintenzív vegyesgazdálkodási rendszer, nagy volt a falusi munkanélküliség. A városba költözés az 1840-es években kezdte felülmúlni egyes vidékeken a természetes népszaporulatot. Az 1851. évi népszámlálás szerint a sziget lakosságának fele volt városlakó. A mezőgazdasági munkaerő az 1850-es évektől kezdve csökkent állandóan. Ekkor kapott nagyobb ösztönzést a munkaerőt pótló gépesítés a mezőgazdaságban.

A *birtokelkülönítés-elkerítés* (enclosure) az a folyamat volt, amelynek során megszüntették a közös legelőket, beleértve a tarlón való közös legeltetést, az uradalmi földeket, valamint a „parlag" jó részét kivonták a közösségből, e területeket tagosították, s az így létrejött birtokot élősövénnyel elkerítették. A *tagosítás* tehát az egész folyamatnak csak egyik – bár a gazdálkodás szempontjából fontos – mozzanata volt.

A birtokelkülönítés-elkerítés konjunktúrája szinte megfosztotta Angliát szabad térségeitől. Csak a XIX. század második felében kezdtek véget vetni a folyamatnak, így mentették meg pl. a londoni Wimbledon Common és Hamstead Heath nélkülözhetetlen nagyvárosi légterét. Aki Angliában járt, annak feltűnhettek az élősövények, a birtokelkülönítők. A legutóbbi időkben ugyan irtják ezeket, mert útjában állnak pl. a repülőgépes növényvédelmi technológiának (mint ahogy ennek nálunk is fasorok esnek áldozatul).

A kifejtettekből kitűnően a XVIII. század végi és a XIX. század eleji angliai mezőgazdasági „forradalom" nemigen járt többel, mint a középkori mezőgazdasági intézmények végleges felszámolásával és az új mezőgazdasági technológia általános elterjedésével. Ez a változás határozott fejlődés volt, de nem *agrárforradalom*, ahogy azt egyes írók – így Gunst is – az angolok nyomán átveszik.

Nem kétséges a norfolki vetésforgó korszerűbb volta. Széchenyinek is el kell hinni, hogy „Britanniának egész világon legmagasabbra,'s iránylag legnagyobb kiterjedésre vitt lótenyésztése egyik és másik állításomnak élő tanúja". Nem volt ismeretlen akkor Angliában a guano és a szuperfoszfát, de használatuk a farmoknak csak kis részére szorítkozott.

Amiről szó van, az valójában az angol földbirtokosoknak az *eredeti tőkefelhalmozásban* való részesedése, éspedig többféleképp: a fentiek szerinti birtokelkülönítéssel, az ipari tőkével való összefonódottságukkal (eltérően akkori hazai földbirtokosainktól), a világpiac ily módon való áttekintésével s ennek folytán versenyképes termékek előállításával. *Saját* eszközeikkel és megfelelő irányban tehették meg ezért beruházásaikat, alakíthatták ki termelési módjaikat. Az ipari-kereskedelmi tőke csak közvetetten ruházott be, infrastrukturálisan, főleg a vasútépítésbe, figyelme egyébként – a mezőgazdasági nyersanyagot illetően – a gyarmati ültetvények felé irányult.

Technikailag az iparosodás hatása csak a XIX. század második felében következett be. A lóvontatta aratógép a kaszát-sarlót a múlt század hetvenes éveire szorította ki Angliában, s még akkor is csak a gabona vetésterületének feléről. A fosszilis energiát alkalmazták a cséplőgépeknél, a lecsapoló szivattyúknál, majd az ötvenes években a szántásban, bár a gőzeke nehézkes volt az általános elterjedéshez, az első traktorgyár pedig csak 1907-ben épült az Egyesült Államokban, és a két háború között csak Észak-Amerikában és Ausztráliában szorította ki a lovat.

Másrészről viszont az angol textilipar fokozta a gyapottermelést az Egyesült Államokban, a gyapjútermelést Ausztráliában, a jutatermelést Indiában; mint ahogy a növényiolajgyárak indították el a földimogyoró-, a pálmaolaj-, a kókuszdió-ültetvényeket.

Az ipar a szállításban is fordulatot hozott. Ennek nyomán az 1846-ban eltörölt gabonavám a tej- és hústermelés felé irányította az angol mezőgazdaságot.

Európában az utóbbi harminc év alatt következett be a műtrágya általános és tömeges használata, a növényvédőszerek hasonló alkalmazása, az állat- és növényfajták nemesítése, a gépesítés, valamint a korszerű üzem- és munkaszervezés. De vajon agrárforradalmat jelentenek ezek és XVIII–XIX. századbeli előzményeik? *Technológiai* forradalmat igen, de agrárforradalmat aligha.

Sőt még az sem, amiről a második világháború utáni amerikai segélyprogram szakértői nyugatnémetországi tapasztalataikról a következőképp írtak: „E mezőgazdasági falutípus – minden örökjogi korlátjával együtt – azokba a sötét korokba való, ahonnan eredt. Oda is kell száműzni, és el kell felejteni. Ugyanígy kell elbánni azokkal a véleményekkel és hagyományokkal, amelyek kedveznek ennek a falutípusnak. Ennek a megvalósításához nem a hagyományok előtti hódolat és gyengeség kell, hanem bátor kiállás."

Angliában a technológiai forradalom nagyobb ütemben haladt előre, mint a többi nyugat-európai országban. Ennek köszönhető, hogy az angol mezőgazdaságban közvetlenül alkalmazott munkaerő az egésznek csak 2,5%-a, kereken annyi, amennyi a mezőgazdaság százalékos részesedése a nemzeti jövedelemben. Angliában a mezőgazdasági munkaerő már a XIX. század közepén is jórészt mezőgazdasági munkásokból állott, eltérően más nyugat-európai országoktól, ahol a családi farm mint otthon és mint életmód túlsúlyban volt.

A technológiai újítás – bármily jelentős is a termelőerők sorában – nem forradalom. Csak akkor váltja ki azt, amikor már ellentétbe kerül a régi termelési viszonyokkal. Amikor a meglevő társadalmi rend akadályozza a termelési viszonyok fejlődését, s amikor a feljövő osztály megdönti az elavultat, és új társadalmi-gazdasági rendet teremt. Alapvető tartalmát az határozza meg, milyen társadalmi ellentmondásokat old meg, *Lenin* szavaival élve: „az államgépezet szétzúzásával", erőszakos vagy nem erőszakos eszközökkel.

Az angol mezőgazdaság nem ilyen módon alakult át. Az Encyclopaedia Britannica szerint[1] az átalakulás részben a földtulajdon törvényi újrarendezéséből, az „enclosure" mozgalomból, részben a földbirtokosok nagyobb mérvű beruházásaiból, gépesítésből, céltudatos tenyésztésből, új növényfajtákból, vetésforgókból állott. Ezt a folyamatot – mondja az Encyclopaedia – gyakran agrárforradalomként említik, helyesebb azonban azt az ipari forradalom lényeges előzményének és részének tekinteni.

Nyugatnémet források ugyan a XVIII–XIX. században végbement folyamatot „agrárforradalom"-ként említik, mert ez a mezőgazdasági termelés nem sejtett növekedésével járt együtt, kiszélesítette a gazdasági fejlődés élelmiszertermelési hátterét, s ezzel egyben feltételévé vált az ipari forradalomnak.[2]

Agrárforradalomnak ott legfeljebb csak annyi könyvelhető el, hogy a XIX. században bekövetkezett a német mezőgazdaság jogi-társadalmi kereteinek mélyreható változása, a „Bauernbefreiung" névvel jelölt agrárreform, amely megszüntette a földbirtokosok és a parasztok közötti személyhez kötött jogokat és kötelezettségeket, és ezeket szerződéses útra terelte. Az akkori Angliában ilyen méretű társadalmi-gazdasági átalakulás sem volt.

Agrárforradalomról korunkban a második világháború után a kelet-európai országokban beszélhetünk. Ezekben összeomlott a régi államhatalom, eltűntek a régi uralkodó osztályok pártjai. Itt a földreform – címében is – a feudalizmus megtörésére irányult. „Az úri nagybirtok felosztása több és más volt 1945-ben, mint csupán áttérés a mezőgazdálkodás egyik üzemi formájáról egy másikra. A nagybirtokkal az a társadalmi-gazdasági intézmény tűnt el, amelyen a régi, az úri Magyarország nyugodott."[3]

[1] 15. kiadás, 1973–74. 18. k. 37. l.

[2] *Tangermann, S.:* Landwirtschaft im Wirtschaftswachstum. Hannover, 1975. 15–16. l.

[3] *Donáth F.:* Reform és forradalom. Akad. Kiadó. 1977. 99. l.

MOLNÁR LÁSZLÓ

A MAGYARORSZÁGI DÁMVAD, CERVUS (DAMA) DAMA LINNÉ, 1758 MÚLTJA

A magyarországi vadászati kultúra fejlődésével kapcsolatos tanulmányok aránylag elég szerények, bár ez a témakör nagyobb figyelmet érdemelne meg. Úttörőek azok a tanulmányok, amelyek a magyarországi dámvad történetével, ill. telepítésével foglalkoznak. Forrásmunkákként a legtöbb szerző *Egervári Gy.*[1] és *Szalay B.*[2] figyelemreméltó munkáiból indul ki, és több-kevesebb adattal bővíti, ill. értékeli azokat. Hézagpótlóként értékelhető *Csőre Pál* értekezése[3] is, amely újabb adatokat tár fel, és egyben kétségbe vonja azokat a régebbi megállapításokat, amelyek szerint a dámvad őshonos lett volna Magyarország területén a földtörténeti korban, ill. a rómaiak és később az Árpádok korában már előfordult volna; és telepítését a XV. századra keltezi. Alapos munkájában számos új adattal gyarapítja a vizsgált témakör irodalmát és áttekintését, amelyhez kutatásaim eredményeivel szintén hozzá szeretnék járulni, inkább a vadász szempontjából mérve fel a kérdést.

Helyénvaló Csőre megállapítása, hogy a renelkezésünkre álló adatforrások rendkívül gyérek, de éppen ezért ezekkel igen körültekintően kell bánnunk.

Az időrendi sorrend betartásával kezdeném. Már a középső pleisztocén időszakban élt a dámvad egész Európa területén. Ezt sok tudományosan feldolgozott lelet is bizonyítja, főleg az utolsó interglaciális korból amelyek vizsgálati eredményei a szakirodalomban le is vannak közölve (e helyütt nem is hivatkozom a régebbi keltezésű irodalomra), a régebbi forrásmunkák eredményeit pedig az utóbbi évtizedekben kritikusan is felmérték, főleg *Haltenorth*[4] és munkatársai, igazolva azokat a modern kormeghatározás módszereivel, továbbá újabb adatokkal is gyarapítva.[5] Az a tény, hogy a Kárpát-medence térségében kevesebb a dámra vonatkozó őslelet, még nem jelenti azt, hogy itt egyáltalán ne élt volna, amikor nagyjából Európa egész területét lakta Angliától kezdve Dánián, Németországon, Svájcon, Olaszországon át egész Csehországig, amint azt Halternorth i. m. 89. oldalán mellékelt térképen is feltünteti. A magyarországi ősleletek szerény volta még nem elegendő érv ahhoz, hogy fenntartás nélkül kizárjuk a dámvadat a Kárpát-medencéből a történelem előtti korból. Több régi magyarországi ősleletről tudunk (Apátfalva, Erősd, Eperjes), sajnos ezeket nem dolgozták fel tudományosan, és közülük egyesek csak tévesen ítélhetők meg dámvadnak, mint pl. a tiszadobi lelet is,[6] amely méretei után ítélve inkább Cervus (Dama) Giganteus-nak vélhető. A kutatók figyelmét

[1] *Egerváry Gy.:* Adatok a hazai vadászat történetéhez. Vadászlap, 1889. 10. k., 1. l.

[2] *Szalay B.:* A dám hazánkban, Vadászlap, 1915. 36. k., 8. l. *Uő.:* A dámvadak múltja, Uo. 1914. 35. k., 406. l.

[3] *Csőre P.:* Megjegyzések a magyarországi dámvad történetéhez Agrártört. Szemle 1972, 112. l.

[4] *Haltenorth, Th.:* Beitrag zur Kenntniss des Mesopotamischen Damhirsches, Cervus (Dama) mesopotamicus Brooke, 1875 zum Stammes und Verbreitungsgeschichte der Damhirsche allgemein. Säugetierkundl. Mitt. 1959. 7. k. 1. l. Sonderh.

[5] *Obergfell, F.:* Vergleichende Untersuchungen an Dentitionen und Dentale altburgidalen Cerviden von Wintershof-West in Bayern und rezenten Cerviden. Paleontographica, Stuttgart, Bt. A., 1957, 109. k., 71. l.; *Kahlke, H. D.:* Grossäugetiere im Eiszeitalter. Leipzig–Jena 1956, 54–5. l., *Uő.:* Die jungpleistozänen Säugetierfaunen aus dem Travertingebiet von Taubach-Weimar Ehringsdorf. Alt-Thüringen, Jahresschr. d. Mus. f. Ur- und Frühgesch. Thüringens, 1958, 3. k., 97. l.

[6] Ein monumentales Gedenkbuch – Die erste internationale Jagdausstellung in Wien. Wien 1912.

ellenben elkerülte komáromi természtbúvárunk munkája 1793-ból,[7] amelyben ezt írja: „Amplum ejusmodi cornu Piscatores Anno 1778 intra oppida Csongrád et Szentes ex Tibisco reti protraxerunt indubie senescentis Damae exuvias". Grossinger viszont ismerte a dámvadat (l. tovább), és nem tévesztette össze más ősvaddal. Az első, tudományosan is kiértékelt fosszilis magyarországi dámlelet csak az utóbbi években került elő, mégpedig Süttőről (*Jánossy D.* magánközlemény). Ezt a témakört különben már *Hankó B.* is felvetette,[8] megemlítve dilúviumi előfordulását. A fokozatos Würm jegesedés kiszorította a dámot nemcsak Észak- és Közép-Európából, hanem egész Európa területéről, beleszámítva a nagy félszigeteket is. A felső pleisztocént Kisázsiában élte át, ahol később, a történelmi korban már igen elterjedt volt rokonával, a mezopotámiai dámmal együtt, és az asszírok, babiloniaiak, hettiták, sumérok és a föníciaiak már 2000 évvel i. e. mint kultikus állatot tisztelték Baal-Hammon istennek és Astarte istennőnek áldozva, és mint ilyent kultikus parkokban is tenyésztették. Erről tanúskodik többek között az az időszámításunk előtti 7. sz.-ból származó alabástrom lelet Ninivéből, amely a dámvad hálóval való befogását ábrázolja Asszíriában. A dámvad az eurázíai kultúra kísérője, mint ilyent vették át a későbbi kultúrák, a hellén és a római. Ezeknél a népeknél az Artemis-, Diana- és Athéne- kultusz szent és áldozati állata volt. A föníciaiak és később a rómaiak fokozatosan elterjesztik a földközi-tengeri térségben, majd később egész Európában. A régebbi nézetek azt vallották, hogy észak felé történő terjeszkedése természetes folyamat eredménye. Ez nem valószínű, ismerve a dám környezethűségét. Ez a kérdés még ma is a szakemberek érdeklődésének középpontjában áll, és az újabb kutatások kétséget kizárólag igazolják[9] (főleg Ringe részletes tanulmánya),[10] hogy európai elterjedését nagyban elősegítette a római birodalom terjeszkedése. Erre szintén kevés a tárgyi bizonyíték, egyet azonban érdemes megemlíteni: az efezusi Artemis oltárának mozaikját, amely dámvadat ábrázol és a Saar-vidékről származik. *Hilzheimer*[11] megállapította, hogy az ősgermán glosszák már az i.sz.VIII. században említik a dámvadat, *Whitehead*[12] pedig azon a véleményen van, hogy a római légiók Angliában már ott találták a dámot, ti. itt a föníciaiak honosították meg tengeri portyáik során. Castelli[13] táblázatot is állított össze, amelyben feltünteti a dám európai elterjedését. Tehát a mai álláspont alapján felülbírálható az a feltevés, ill. megállapítás, amely szerint a dámvad Németországban csak a XII. században jelenik meg, Angliába Dániából importálják, stb. Több szerző[14] amellett tör pálcát, hogy Dániába és Norvégiába a normannok telepítették a mediterráneumból a XI. és a XII. században. A rómaiak szerepe a dám elterjesztésében kétséget kizáró tény és nem elhamarkodott következtetések eredménye, magyarországi előfordulását pedig ebben a korban *Bökönyi*[15] is igazolja késő római korból származó lelettel. Ha erre ma még nincs is több tárgyi bizonyítékunk, nem zárhatjuk ki ezt a tényt. Evvel kapcsolatban felteszem a kérdést: ha az egész nyugati límesz mentén előfordult a dám mint a római kultúra és polgári élet kísérője, miért ne fordult volna elő éppen Pannóniában vagy Dáciában?

Mindezeket egybevetve igazolni lehet *Szabolcs* felfogását,[16] aki részben szintén az idézett forrásmunkákból indult ki. Tehát a dámvad őshonos volt már a középső pleisztocénban egész

[7] *Grossinger, J. B.:* Universa Historia Phisica Regni Hungariae. Posonii et Comaromii, 1793. Tom. I., Pars I., 340–45. l.

[8] *Hankó, B.:* Über die ursprüngliche Fauna des Alfölds. A. Säugetiere, 4. Damhirsch. Rivista Biologica, Firenze 1934, 17. k. 241. l.

[9] *Haltenorth* i. m.; *Niethammer, G.:* Die Einbürgerung von Säugetieren und Vogeln in Europa, Berlin–Hamburg 1963, 126–30 l.; *Wettstein-Westerheim, O.:* Das Damwild. In: Wild und Waidwerk der Welt. Wien–München 1955, 65–8. l.

[10] *Ringe, D.:* Über die autochtone nacheiszeitliche Vorkommen des Damhirsches Cervus (Dama) dama L. in Europa. Doktori értekezés, L. Maxmillian állatorvosi főiskola, München 1959.

[11] *Hilzheimer, M.:* Säugetierkunde und Archeologie. Zeitschr. f. Säugetierkunde 1926, 1. k. 140. l.

[12] *Whitehead, G. K.:* Deer and their management in the deer parks. London 1950, 151–68. l.

[13] *Castelli, G.:* Il cervo europeo. Firenze, 1941. 11, 27, 33, 281. l.

[14] *Nordenflycht-Lodderitz G.:* Das Deutsche Waidwerk. Natur und Geisteswelt, 1917, 436. k. 8. l.

[15] *Bökönyi, S.:* Die Frühdiluviale Wirbeltierfauna Ungarns. Acta Archeologica, 1959, 84. l.

[16] *Szabolcs J.:* A dámvad. II. kiad., Bp. 1975.

Közép-Európában, beleszámítva a Kárpát-medencét is. Európai újratelepítése az emberi fáradozás eredménye, amit javarészt a római kultúra terjedésének lehet köszönni. A római birodalom bukása után az V. században Pannóniában megjelennek a hunok, később a germánok, avarok, szlávok és végül a IX. században a magyarok. Joggal felvetődik a kérdés, mi lett a sorsa a rómaiak által idetelepített dám populációnak. Evvel kapcsolaban egyelőre csak feltevésekre támaszkodhatunk. Minden bizonnyal megsínylette a népvándorlás viharait, és bár több helyen megvoltak elszaporodásának a feltételei, nem valószínű, hogy ez nagyobb mértékben bekövetkezett volna. Erre a dámvad természetrajzából és tulajdonságaiból következtetek. Tekintve, hogy ez a zűrös történelmi időszak nagyon szerény írásbeli emlékekben, a dám előfordulásával kapcsolatban csakis tárgyi leletekre támaszkodhatunk. Sajnos a sírleletekben fellelt csontmaradványok vizsgálatának vajmi kevés figyelmet szenteltek, ezért a felvetett kérdés, hogy a honfoglaló magyarok az újhazában itt találták-e a dámvadat, egyelőre megválaszolatlan marad. Azt hiszem, hogy *Zala György* Árpád-lovasszobra az ezeréves emlékművön, amelyen a ló zablája szarvasaganccsal van díszítve, csak a művészi képzelet terméke. Ezen a területen még sok feltárni való vár a történészre. Valószínű azonban, hogy a későbbi előfordulások függetlenek a római településektől, és vadászati szempontból elsősorban ezeket kell vizsgálnunk.

A XIII. századbeli magyarországi előfordulásokról származó irodalmi adatokat,[17] továbbá a későbbieket is mind hitelesség, mind pedig a tényállás helyes magyarázata szempontjából *Csőre P.*[18] három indokkal vonja kétségbe. Az első: az írásbeli adatok javarésze a mai Szlovákia, ill. Erdély területéről származik, ill. ezekre a területrészekre is vonatkozik (ez érthető is, hiszen a török megszállás ezeket a területeket megkímélte, és a levéltárak is kevesebbet szenvedtek, mint a mai Magyarország területén); ezért nem valószínű, hogy pl. a magasan fekvő Vágvölgyében avagy a Szepességben előfordulhatott volna a dámvad a klimatikai és a geobotanikai viszonyokat figyelembe véve. A második érv az, hogy az írott magyar nyelvű szövegekben előforduló dama, damula, dán, dampma latin eredetű szavakat helytelenül dámvadra vonatkoztatták a fordítók és a kutatók, mint *Ortvay,*[19] *Szalay*[20] és *Szabolcs,*[21] holott a valóságban itt nem dámról, hanem őzről volt szó. Ennek az állításnak az alátámasztására konkrét érveket is hoz fel, felsorakoztatva szótárak és oklevelek adatait[22] is. A harmadik érv a tárgyi bizonyítékok hiánya, pl. hogy a budai volt királyi palota ásatási anyagából hiányzanak a csontmaradványok,[23] amelyekből dámra lehetne következtetni, ami kizárja, hogy a csepeli királyi vadaskertben nagyobb számban tenyészett volna dám, amivel egyben kétségbe vonja nemcsak *Oláh M.*[24] hanem *Bél M.*[25] leírásának a helyességét is. Az utóbbi két érvet az is erősíti, hogy a forrásmunkaként vett szövegek szerzői, ill. másolói nem is ismerték a dámvadat. Ezeknek az érveknek az alapján Csőre arra a következtetésre jutott, hogy a dámvad csak a XV. század folyamán honosodott meg Magyarországon, Németországból, esetleg Olaszországból történt telepítés révén, ahonnét a neve is származik, hivatkozással a történeti etimológiai szótárra. Kétségtelen, hogy ezekben az érvekben igen sok új és figyelemreméltó motívum vetődik fel.

Kísérjük figyelemmel az egyes érveket. A dámvad valóban a sztyeppék és a sík ligeterdők vadjának van elkönyvelve, ami ma már nem egészen helyénvaló nézet, figyelembe véve mai előfordulását. Csehország, Szlovákia és Erdély területén ma javarészt a hegyvidék lakója, sokszor 5–600 méteres átlagos tengerszint feletti magasságban is él a közép- és előhegységekben. Az évszázadok óta itt

[17] *Wenzel G.:* Árpádkori új okmánytár. XI. k. 499. l. in: Monumenta Hungariae Historica I. oszt.; *Ortvay T.:* Vadászati cultúrkép Pozsonyvármegye hajdanából és jelenéből. Pozsony 1912; Matricula XXIV Regalium Pastorum Moleriana et Jantschiana, 1580–1606.

[18] *Csőre* i. m.

[19] *Ortvay* i. m.

[20] *Szalay* i. m. 1915.

[21] *Szabolcs* i. m.

[22] *Szenci Molnár A.:* Dictionarium Ungarico Latinum. Norinbergae, 1604 és 1645; Magyar törvénytár, 1000–1526. évi tcikkek. Bp. 1899, 683. l.

[23] *Bökönyi S.:* A budai várpalota ásatásainak állatcsontanyaga. Budapest Régiségei 1958, 1963.

[24] *Oláh N.:* Hungaria et Atila. Wien 1763, Cap. IV. 7. l.

[25] *Bél M.:* Compendium Hungariae Geographicum. Posonii et Pestini 1792, Pars I. 8. l.

élő dámvad alkalmazkodott ehhez a környezethez, amiről nagyon jellemzően ír *Zay* is[26] még 1913-ban: „Ha nem tudnám, hogy egy préri vaddal állok szemben, a Kárpátok őslakójának tartanám. A felvidéki dámtelepítések anyaga feltűnően előnyösen elüt az ország egyéb síkvidéki telepítésű anyagától. A magasabb hegyek éghajlata zordon és a dám egyénisége e körülmények között előnyösen alakulhatott ki."

Az első oklevél, amely a dám szót említi, 1265-ből[27] a liptói telepesekkel kapcsolatos. Liptó megye tulajdonképpen a Vág völgye, amelyet északról a Liptói-havasok és a Magas-Tátra, délről pedig a Szepesgömöri-Érchegység és az Alacsony-Tátra határolnak, helyenként pár km széles lankás völgysáv, ligeterdőkkel, rétekkel, szántókkal tarkítva, 5–600 m átlag magassággal. Tehát ha elvben elfogadnók a környékre telepített vendégek kiváltságjogaira, ill azok korlátozására vonatkozó okiratot,[28] elfogadható lenne az itteni vadaskerti dám-előfordulás, annál inkább, mert IV. Béla, aki a kiváltságjogokat biztosította és aki a „dám" vadászatát fenntartotta a király személye számára, a Tátra környékén, Sárosban is vadaskertet tartott fenn; később Nagy Lajos Liptó megyében, Zsimond király pedig a Szepességben. Mit tenyésztettek ezekben a vadaskertekben? Az ősvadon szarvasát, sörtevadját, esetleg jávort avagy a nem nemes vad számba menő őzet? Nem valószínű! A környezeti viszonyok figyelembevételével tehát elvben nem lehet kizárni az itteni dám előfordulásokat. Ne kerülje el figyelmünket *Révay J.* sikerült kísérlete, aki 1881-ben dámvadat telepített a Liptóval szomszédos Túróc megyébe, kisselmeci vadaskertjébe. Beszéltem szemtanúkkal, akik még emlékeznek erre a vadaskertre Borován, és a megye évi lőjegyzékeiben is szerepel a dámlelövés (Vadászlap, 1890–1902). Tény, hogy a dámnak kiváló az alkalmazkodó képessége, az ekológiai valenciája.

Szabolcs J.[29] szintén felveti a kérdést: „. . . valóban feltűnő, hogy a legtöbb feljegyzés őzet nem említ". Erre abban talál magyarázatot, hogy az őz vadászata szabad volt, amiért száma megcsappant. Ehhez még hozzátenném, hogy nemcsak azért, mert nem volt védve, hanem azért is, mert az őzet az emberen kívül pusztította a farkas, a hiúz, a medve, gida korában még a kőszáli sas is, tehát közpréda volt, és nem szaporodhatott el jelentősebb számban. A dám feltétlenül ellenállóbb a ragadozókkal szemben, és mint nemes vad, javarészt tenyésztve volt, tehát több figyelmet és főleg védelmet szenteltek neki, mint az őznek. Valószínűleg többek között ez is az oka annak, hogy az írott forrásokban többször találkozunk a dámvaddal, nem is szólva arról, hogy több esetben együtt szerepel a feljegyzésekben a dám és az őz.

Ami a második érvet illeti, el kell fogadnunk, hogy a vadon élő állatok megnevezése körül a múltban sok félreértés volt. Minden érvelés előtt szögezzünk le azonban egy tényt, mégpedig azt, hogy az állatmegnevezések helytelen használatának, ill. összekeverésének a fő oka az volt, hogy nem volt megfelelő rendszer. A természet első rendszertani felosztását *Linné* dolgozta ki 1758-ban. Tanulmányunkban is tekintsük ezt a dátumot mérföldkőnek. *Szenci Molnár A.* 1604-ben és 1645-ben Nürnbergben megjelent latin–magyar–görög szótárában[30] valóban a dama szót őzre vonatkoztatja, görögül pedig dorkasnak nevezi. Többek között ebből indul ki okfejtésében *Csőre* is, ezt az érvet is felhasználja annak bizonyítására, hogy az idézett régi szövegekben nem dámról, hanem javarészt őzről van szó. De nézzük Szenci Molnár halála után, 1708-ban megjelent négynyelvű szótárát.[31] Ebben a dãma –ae, dorkas – őz, Ein Dämlein oder Dam-Hirsch – Gemse. Dãmula – őzecske – Ein Gemslein. Capreolus – vadkecske bakocska – Rehböcklein. Caprea – vadkecske – Ein Rehe. Eszerint a dám szó őzön kívül zergét is jelenthetett. Kétségtelen azonban a szótár szerint is, hogy Damhirschet, tehát dámszarvast is jelentett a latin szövegekben. Más német–latin szótárak, mint pl. a Thesaurus[32] a dama szavon minden esetben Damhirschet, tehát dámot értenek. Az idézet az oklevélszótárból, 1465-ből

[26] *Zay A.*: A dámvadról. Vadászlap 1913, 34. k. 356. l.

[27] *Wenzel* i. m.

[28] Uo.

[29] *Szabolcs* i. m.

[30] *Szenci Molnár* i. m.

[31] *Szenci Molnár A.*: Dictionarium Quadrilinguae Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum. Norinbergae, 1708.

[32] Thesaurus Linguae Latinae usibus Germanorum. Lipsiae 1774.

„Dampma wlgo Euz" (Lelesz A. 76–26) ugyanúgy, mint a szótári adatok kétséget keltenek afelől, hogy pontosan állapíthassuk meg ma, mit értett a szerző a dama szón. Érthetett őzet, de dámvadat is, mert ha e szót Csőre szerint a németből vettük át, az értelméhez kétség nem férhet. A Linné előtti szövegek tényleg értelmezhették helytelenül őznek is, de nem értelmezhették fordítva is, mégpedig úgy, hogy az őz szavon dámot érthettek? Mit mond a latin nyelvű mondat? „Dampmam wlgo Euz violenter recepissent." Értelmezhetem így is: dámot, amelyet népiesen őznek neveznek, de violenter!

Ami a Thurzó család lakodalmait illeti, hogy csak őzeket szolgáltak fel és nem dámokat, talán csak annyit, hogy a Thurzó család vadaskertjeivel eddig még nem találkoztam az irodalomban, pedig birtokaik nemcsak az északi Árvában és a Szepességben voltak, hanem Nagybiccse (ma Bytča) környékén és Közép-Szlovákiában is. De honnét tudjuk, hogy dámot nem szolgáltak fel? Az, hogy a magyar szövegek csak őzet mondanak, a fenti okfejtések alapján jelenthet dámot is, főleg pedig akkor, ha az adatokat *Radvánszky B.*[33] latin, esetleg német szövegből vette át. Azt hiszem azonban, hogy evvel a spekulatív okfejtéssel nem tudjuk a kérdést egyöntetűen tisztázni. Tehát kétségbevonható a dám középkori előfordulása a dama szó helytelen magyarázata alapján, ami azonban még nem bizonyító erejű. Mindenekelőtt el kell dönteni, hogy mely esetekben értelmezték konkrétan a középkori és a későbbi oklevelek a dama kifejezést őznek és mikor dámvadnak. E kérdés tisztázásának a fontosságát nem győzöm hangsúlyozni annak a ténynek a megállapításában, hogy az Árpádok korában élt-e a dámvad Magyarország területén, és ha igen, hol és nagyjából milyen mennyiségben. Sajnos más tárgyi bizonyítékok hiányában a nyitott kérdés megfejtésében a régi írásbeli adatok lehetnek a perdöntőek, és ezeknek a részletes tanulmányozása napfényt deríthet az eddig annyira vitatott kérdésre.

A továbbiakban tárgyalt későbbi keltezésű irodalmi anyag nem annyira a vitatott kérdés szempontjából érdekes, hanem mintegy kiegészíti a dámmal foglalkozó irodalom áttekintését, és egyben képet nyújt a későbbi előfordulásokról is.

Heltai G.[34] krónikájában 1575-ben írja: „Ez coronás hegyekben és erdőkben . . . találni külemb külemb féle soc vadakat, Serényes ökröket, vad louakat, Jauorokat, Dán vadakat . . . ". Az itt szereplő dan vadakon nem érthető őz, mert ha esetleg a dama, damula szó őzet is jelentett, de a dan vad semmi esetre sem, és honnét vette volna a szerző ezt az adatot? *Oláh M.* történelmi munkájában[35] a csepeli vadaskertet írja le, amely nem is királyi tulajdon volt, hanem a királynéé. Így ír Mátyás koráról: „. . . cerui, apris, damis leporibus abundatissima." Mátyás, a felvilágosult reneszánsz uralkodó idejében, amikor a nemzetközi kapcsolatok a fénykorukat élték, a király és a királyné udvartartásában a külföldi udvarokat utánozták, sőt igyekeztek azokon túl is tenni, tehát az udvari vadaskertből a dámvad nem hiányozhatott. Oláh adatait különben *Bél* is *átveszi,*[36] akit viszont már nemcsak historikusként, hanem természetbúvárként is tartunk nyilván, és így idézi: „Abundesse eam siluis . . . aliisque auibus, damis, apris, leporibus et aliis ad usum hominum necessariis rebus in vulgus notum est, Legas Olahum in Hungaria Lib. I. c. 4." Nem valószínű, hogy Bél M., aki munkáin *Mikovínyi Sámuel*lal, a neves erdész-mineralógus-térképésszel és természettudóssal dolgozott együtt, Oláh adatait fenntartás nélkül vette volna át, még kevésbé valószínű, hogy az idézett szövegben a damis szó őzet jelentene, mert ezt a vadat nem tenyésztették vadaskertekben, és nem is volt tárgya királyi vadászatoknak. Nem is szólva arról, hogy a Nádasdy-levéltár anyagából 1541-ből vett idézet:[37] „. . . a dánvadak óla kész", csakis dámot jelenthetett, mert nem valószínű, hogy őzet valaha és valahol is ólban tartottak volna.

Az a megállapítás, hogy a volt királyi palota ásatási anyagában Budán nem kerültek felszínre dám csontmaradványok, még nem elegendő bizonyíték arra, hogy kétségbe vonhassuk azt, hogy a csepeli vadaskertben egyáltalán tenyészett volna dámvad, hiszen maga az ásatásokat végző *Bökönyi*[38] is úgy nyilatkozik, hogy „. . . feltűnő a vad állatcsontok alacsony számaránya. A házimacska, gímszarvas, barnamedve és mezei nyúlt fajtabeli hovatartozásáról megfelelő leletek híján mit sem mondhatunk." A kiásott csontleletek között nincsenek agancsok, és a fellelt csontmaradványok között

[33] *Radvánszky B.:* Foglalkozás, időtöltés, játék. Századok 1887, 1. k. 307. l.
[34] *Heltai G.:* Chronica az Magyaroknac dolgairól. Colosvarot 1575. Pars V. 6. l.
[35] *Oláh* i. m.
[36] *Bél* i. m.
[37] *Egerváry* i. m.
[38] *Bökönyi S.:* A budai várpalota . . . i. m.

nehéz dámcsontokat is fellelni. Helytálló viszont *Csőre P.* megállapítása a kritikus objektív szemszögéből *Oláh M.* második idézetére[39] vonatkozólag, amely szerint a Temesközben 3–4, sőt több ezer szarvas és dám legelt csordákban. Ez kétségtelenül költői túlzás, ha még e számba az őzeket is bevennők, az adat túlzott, annál is inkább, mert az akkor mocsaras Temesköz nem a legmegfelelőbb környezet a dámnak, hasonlóképpen, mint a Duna–Tisza köze, amely a szabályozás előtt ingoványos nádas volt, ezért az itteni dám előfordulásokról nem is szól a krónika. Mint már említettem, Bél M. munkáit mérvadóként kell elfogadnunk. Az említett Compendiumban[40] így ír a dám előfordulásról: „Ferarum genera, quae his montibus aluntur vix enumerauerimus: cerui, damae, caprae, lepores . . . et quae reliquasunt Carpatum suum quasi occupant". Korábbi művében[41] 1736-ban többek között a dám akkori előfordulásáról ír Pozsony vármegye leírásában: „Trans montes agminatim incurrunt cerui, damae, lepores qui et apri". Itt a Trans montes megnevezésen a szerző a Kiskárpátoktól nyugatra eső területet érti, amely a Morva-mezővel határos, ezt a szlovák nyelv Záhorienek, azaz hegyen túlinak nevezi. Ezt az előfordulást később *Korabinszky* is igazolja 1786-ban,[42] aki már vadaskertről is ír. *Grossinger J.*[43] 1793-ban a dám nevével kapcsolatban hivatkozik Pliniusra, akit így idéz: „Plynio Platiceros vocat. Sic enim de Dammalis scribit, harum cornu natura finxit in palmas digitosque emisit ex iis, unde Platicerotas vocant". Hivatkozik továbbá Vergiliusra is, aki Eclogájában említi a dámot: „Virgilius ejusdem memint, dum inquit cum canibus timidae reviunt ad pocula Damae". Tehát Grossinger már kétséget kizárólag tudta, hogy mi a dám, és leírja előfordulását is: „Damulae in Anglia plurimae degunt, in Svecia rarae, in Russia nullae: in Patria plures conspexi intra vivaria conclusas, quem libere avagantes Cervi". Foglalkozik táplálkozásával és szaporodásával is, ugyanakkor németül Damhirschnek, szlovákul danek-nek, magyarul dan vadnak nevezi. *Gáti I.* a Természeti históriája c. munkájában[44] 1780-ban szintén meghatározza: „Mas dama est Elapho multo minor, amna gestat cornua compressis ramis . . . ".

Mindezeket egybevetve függetlenül a megnevezésektől, ill. azok értelmezésétől a kérdés végleges tisztázásáig nem zárhatjuk ki kategorikusan a dám magyarországi előfordulását sem a honfoglalás előtti római korból, még kevésbé az Árpádok idejéből a XV. századig pusztán következtetések alapján, ill. tárgyi bizonyítékok híján. Joggal felvetődhet a kérdés, honnét került volna a dámvad Magyarországra pl. az Árpádok korában? Ismertek az akkori külföldi kapcsolatok diplomáciai, egyházi és kereskedelmi téren, nem beszélve az uralkodók családi kötelékeiről mind Dél-, mind Nyugat-Európával. Ismeretes továbbá, hogy az Árpádházi királyok közül II. Endre keresztes hadjáratot is vezetett, és a keresztesek mint annyi minden keleti jellegzetességet, a dámot is importálták Európába.[45] Az Anjouk olaszországi eredetű család lévén minden valószínűséggel magukkal hozták hazai szokásaikat, kultúrájukat, és az otthonihoz hasonló környezetet igyekeztek maguk körül teremteni. Ezek a tények sem elhanyagolhatók.

Befejezésül még meg kell állapítanunk, hogy a Csőre által felvetett esetleges tény, hogy a középkorban, talán még Mátyás korában sem volt dámvad Magyarországon, valóban mit sem vonna le a magyarországi mai dámállomány hírnevéből, mert ez a szocialista vadgazdálkodás és a mai kiváló szakemberek, első sorban *Szabolcs József* munkájának az eredménye. Azonban csorbítaná a magyar vadászati kultúra értékét a múltban, főleg akkor, ha csak úgy tekintenénk az akkori neves vadászatokra, mint a szabadon élő vad elejtésére, és nem vennők figyelembe a vadtenyésztést már a középkor végén, ami pedig kétséget kizárólag létezett Magyarországon. Tehát a Silva-Taroucai elv, amely szerint nincs vadászat vadtenyésztés nélkül, Magyarországon már abban a korban is érvényesült. Ha pedig a dám előfordult mint vadászati objektum, ez kétséget kizárólag igazolja a céltudatos és irányított vadgazdálkodást már a XIV. és a XV. században egyes pagonyokban Magyarországon.

[39] *Oláh* i. m. Cap. VII. 76. l.

[40] *Bél* i. m.

[41] *Bél M.:* Notitiae Hungariae novae historica geographica. Wien 1736, Tom. I. 37. l.

[42] *Korabinszky J. M.:* Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786.

[43] *Grossinger* i. m.

[44] *Gáti I.:* A természet históriája, Pozsony 1795, 136. l.

[45] *Wettstein-Westertheim* i. m.

FÜGEDI ERIK

BESZÁMOLÓ A XVIII–XIX. SZÁZADI HÁZTARTÁS- ÉS CSALÁDSZERKEZETTEL FOGLALKOZÓ KÉT TANULMÁNY VITÁJÁRÓL

A KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutató Csoportja 1976. május 19-én Fügedi Erik, a Kutatócsoport vezetőjének elnöklete alatt vitát rendezett *Andorka Rudolf*nak a KSH osztályvezetőjének „Paraszti családszerkezet a XVIII–XIX. században" és *Faragó Tamás*nak, a Kutatócsoport munkatársának „Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828" c. tanulmányáról.

A tárgyalási alapként az alábbi két összefoglalás szolgált.

Andorka Rudolf: Paraszti családszerkezet a XVIII–XIX. században (Alsónyék, Sárpilis, Kölked falvakban)

Peter Laslett módszere és tipológiája szerint vizsgáltam a családok (pontosabban: háztartások) szerkezetét három dél-dunántúli Duna menti magyar parasztfaluban. A módszer alkalmazásának előfeltétele, hogy rendelkezésre álljon egy olyan összeírás, amely a háztartás minden tagjának háztartási állását (viszonyát a háztartásfőhöz) feltünteti. Előnyös, ha az életkorukat is ismerjük.

Alsónyékről 1792-ből (Andrásfalvy Bertalan útmutatása alapján), Sárpilisről 1804-ből (Kovács Sándor gyűjtése), Kölkedről 1816-ból (Mándoki László közlése alapján) állt rendelkezésemre ilyen összeírás.

Az eredmények arra engednek következtetni, hogy az a többnyire hallgatólagosan elfogadott feltételezés, mely szerint régen a családok nagyok és bonyolult szerkezetűek voltak, nem felel meg teljesen a valóságnak. A háztartások átlagos nagysága Alsónyéken 5,7, Sárpilisen 5,9, Kölkeden 5,8 személy volt. A háztartásoknak közel a felében csak egy családmag tagjai éltek együtt további rokonok nélkül.

A korabeli nyugat-európai háztartásokkal összehasonlítva azonban e három magyar faluban viszonylag sok volt a bonyolult összetételű (kiterjesztett és többcsaládos) háztartás, amelyben a családmagon kívül más rokonok (legtöbbször egy özvegy szülő) is éltek, illetve amelyben több családmag (szülők és házas gyermekük stb.) élt együtt. Ezek a bonyolult összetételű magyar parasztháztartások bizonyos hasonlóságot mutatnak a szerbiai zadrugákhoz, bár azoknál kisebbek voltak, és kevesebb távolabbi rokon élt bennük.

Megvizsgáltam, milyen demográfiai, gazdasági és társadalmi tényezők játszhattak szerepet e háztartásszerkezet kialakulásában:

1. A házasságkötéskori életkor viszonylag alacsony volt, és kevesebben maradtak nőtlenek, illetve hajadonok életük végéig. Ez ellentétben áll az akkori nyugat-európai szokásokkal, ahol későn házasodtak és sokan maradtak végleg nem-házasok.

2. A korai házasságkötés lehetősége azon alapult, hogy annak nem volt előfeltétele az önálló háztartás alapítása, hanem a fiatal házasok szüleikkel közös háztartásban élhettek, és együtt gazdálkodtak.

3. Úgy látszik, hogy az osztott örökösödés volt szokásos, tehát minden fiúgyermek egyformán örökösödött. Ennek következménye volt a gazdaságok felaprózódása. Ugyanakkor azonban lehetővé tette, hogy minden gyermek megházasodjék és sok esetben egy ideig közös háztartásban éljen.

4. A föld felaprózódása ellen e falvak népessége úgy védekezett, hogy a házasságon belül születéskorlátozást alkalmazott. Ez ismét ellentétes azzal, amit e korszakból Nyugat-Európáról tudunk (Franciaország kivételével).

Tehát hasonló helyzetben (a gazdasági alap korlátozottsága, kiterjesztésének nehézsége) a nyugat-európai parasztközösségek és e három magyar falu népessége más-más „stratégiát" alkalmazott:

A háztartások megoszlása típusok szerint

Típus	Alsónyék 1792		Sárpilis 1804		Kölked 1816		Anglia 1599		Szerbia 1733–34	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1. Egyedülélő										
1*a* Özvegy	2	3	0	1	0	–	4	12	2	2
1*b* Nőtlen, hajadon	1		1		0		6		4	
2. Nem-család										
2*a*, 2*b*. Testvérek, rokonok	0	–	0	–	0	–	0	2	0	2
2*c* Nem-rokonok	0		0		0		2		5	
3. Egyszerű család										
3*a* Házaspár	2	43	4	51	4	47	10	78	44	67
3*b* Házaspár gyermekkel	49		41		42		45		117	
3*c* Özvegy férfi gyermekkel	0		0		2		2		3	
3*d* Özvegy nő gyermekkel	1		2		4		9		19	
4. Kiterjesztett család										
4*a* Fölfelé kiterjesztett	13	15	9	13	13	13	1	6	18	15
4*b* Lefelé kiterjesztett	0		0		1		2		16	
4*c* Oldalirányban kiterjesztett	5		3		1		2		6	
4*d* Kombinációk	0		0		0		1		0	
5. Többcsaládos										
5*a* Fölfelé	2	39	1	35	2	36	0	2	9	14
5*b* Lefelé	30		28		30		1		13	
5*c*, 5*d* Oldalirányban	11		3		4		0		14	
5*e* Egyéb	4		0		4		0		3	
6. Besorolhatatlan	0	–	0	–	4	4	0	–	0	–
Összesen	120	100	92	100	111	100	85	100	273	100

Kölked lakóinak megoszlása a háztartás típusa és a háztartásban elfoglalt állás szerint, korcsoportonként

A háztartás típusa és háztartási állás	Korcsoport							Ismeretlen	Összesen
	0–9	10–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60 és több		
	FÉRFI								
Egyszerű család									
nem-házas gyermek	30	32	3						65
családmagban férj, apa			5	12	21	8	2	1	49
Kiterjesztett család									
nem-házas gyermek	9	9	1						19
családmagban férj, apa		1	1	6	4	1			13
nem tartozik a családmaghoz							5		5
Többcsaládos háztartás									
nem-házas gyermek	25	18	4					2	49
szülő családmagban férj, apa					6	13	8		27
gyermek családmagban férj, apa		1	28	16	4				49
testvér családmagban férj, apa		2	4	6	4	1			17
nem tartozik családmaghoz						1	1		2
Besorolhatatlan háztartás									
gyermek	2	2	2						6
családmagban férj, apa			4	1	2	1	1		9
nem tartozik családmaghoz				1			1		2
Ismeretlen háztartási állású								1	1
Összesen	66	65	52	42	41	25	18	4	313
	NŐ								
Egyszerű család									
gyermek	31	23	5						59
családmagban feleség, anya		1	7	18	18	4		1	49
Kiterjesztett család									
gyermek	6	6							12
családmagban feleség, anya			6	3	4				13
nem tartozik a családmaghoz						3	5		8
Többcsaládos háztartás									
gyermek	40	24	4					1	69
szülő családmagban feleség, anya				1	14	13	6		34
gyermek családmagban feleség, anya		7	27	11	2			1	48
testvér családmagban feleség, anya			6	7	3	1			17
nem tartozik családmaghoz							2	1	3
Besorolhatatlan háztartás									
gyermek	4		2	1					7
családmagban feleség, anya		1	1	1	3	1			7
nem tartozik családmaghoz						1	1		2
Ismeretlen háztartási állású		1				1			2
Összesen	81	63	58	42	44	24	14	4	330

– Nyugat-Európában késői házasságkötéssel és a nemházasok magas arányával fékezték a népesség szaporodását, viszont a házaspárok nem vagy alig alkalmaztak születéskorlátozást;

– e három magyar faluban a házasságon belüli születéskorlátozással fékezték a népességszaporulatot, amely a családok elszegényedéséhez vezethetett volna, viszont nem korlátozták a házasságkötést.

Ezeknek az ellentétes stratégiáknak a következménye az eltérő családszerkezet: míg Nyugat-Európában a házas gyermekek külön háztartást alapítottak, e három magyar faluban a házas szülők bizonyos ideig együtt éltek házas gyermekeikkel.

Az összeírásokban szereplő személyek életkor és háztartási állás szerinti vizsgálata azt mutatja, hogy az egyén élete folyamán egy családi vagy háztartási cikluson ment keresztül: gyermekkora egy részét kiterjesztett vagy többcsaládos háztartásban töltötte (nagyszülőkkel stb.), házasságkötése után egy ideig a szülőkkel élt, később függetlenedett, és csak az ő családmagjának tagjaival élt vagy egy megözvegyült szülő el, végül élete végén – özvegyülése után különösen – házas gyermekével élt együtt.

Hangsúlyozni kell, hogy ezek az eredmények három hasonló jellegű magyar falura vonatkoznak. Nem általánosíthatók Magyarországnak tőlük eltérő táji, gazdasági és társadalmi adottságok között élő, más etnikumú és vallású, más kultúrájú falvaira.

Faragó Tamás: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon (1787–1828) (Tézisek)

Munkánk elején az alábbi három kérdést tettük fel:

1. Hogyan jellemezhető a magyarországi nem-nemesi társadalom *háztartásszerkezete,*

– mutat-e változást a vizsgált időhatárok között,

– észlelhetők-e benne regionális különbségek?

2. Milyen volt ugyanezen időszakban a nem-nemesi *társadalom struktúrája* és

– milyen mozgástendenciákkal jellemezhető?

3. A két struktúra, illetve mozgásuk között van-e valamilyen *összefüggés?*

A válaszadás céljára az 1787-es népszámlálás, illetve az azt követő 1804., 1819. és 1828. évi nem-nemes összeírások megyei bontású végeredményét használtuk fel. Az összeírási hibák és torzítások kiküszöbölése érdekében a 18 éven felüli férfilakosság adataival számoltunk, mutatókként pedig nem az eddig általánosan használt átlagos háztartásnagyságot, hanem 1787-ben az *egy háztartásra eső házas férfiak számát,* 1804–1828 között pedig az *apai háztartásban élő fiúknak és vőknek a 18 év feletti összes férfinépességen belüli arányát* alkalmaztuk.

Az utóbbi mutató országos értékei a XIX. század első harmadában *folyamatos* emelkedést mutatnak (1. tábla). Azoknak a megyéknek a száma, ahol az apai háztartásokban élő fiúk és vők aránya meghaladta a 30%-ot, 1804 és 1828 között közel háromszorosára, 4-ről 11-re nőtt, míg a 10% alattiaké 8-ról 2-re csökkent. Térképre vetítve az 1804-es országos átlagot meghaladó értékű megyéket 1804 és 1828 között látható, hogy ez az általunk „nagycsaládosnak" nevezett terület a XVIII. század végétől kezdve folyamatosan kiterjed (3. térkép), míg a nukleáris családos háztartású összehúzódik. Ezek után szembesítettük a fenti változásokat a néprajzi kutatások, illetve a lokális gazdaságtörténeti feldolgozások eredményeivel. Az összevetés alapján az alábbi következtetésekre jutottunk.

A néprajzkutatás állításaival ellentétben véleményünk szerint *a „nagycsalád" a XVIII–XIX. század folyamán nem jellemzi kizárólagosan sem az egész magyarországi falusi társadalmat, sem ezen belül a magyar etnikum lakta területet.* Részben a szegény, túlnépesedett, fejlődésben megrekedt hegyvidékeken, részben az extenzív, földbőséges megyékben fordul elő a leggyakrabban. Mindkét terület közös jellemvonása, hogy távol van a városiasodó, fejlettebb árutermelést folytató területekről. Bár az együttélés formáit természetesen befolyásolják a helyi szokásrendszerek, *létrejöttének okait* nem itt, nem is elsősorban a történelem előtti idők nemzetségi szervezetének megőrződésében, hanem a *gazdasági és demográfiai viszonyokban kell keresnünk.* (Túlnépesedés és ennek következtében a parasztság középső és felső rétegei közt növekvő félelem az elszegényedéstől, nagy munkaerőszükséglet, amely részben a népesség egyenlőtlen eloszlása, részben az infrastruktúra kezdetlegessége, illetve a feudális kötöttségek gátjai következtében bérmunkával nem fedezhető.) A többcsaládos háztartások elterjedését elősegítheti a földesúri beavatkozás is, részben közvetlenül, részben közvetve, a parasztgazdaságokkal szemben támasztott adó- és munkajáradék-igények növelése útján. A fenti együttélési formák gyakorisága emellett nagymértékben függ az egyes közösségek demográfiai

(termékenységi, halandósági, házasodási) viszonyaitól, illetve magatartásától. Lehetséges, de egyelőre még kellőképpen nem bizonyított, hogy a születéskorlátozás és az összetett háztartástípus terjedése egymással kapcsolatban áll.

Adataink alapján bizonyosra vehető, hogy a *vizsgált időszakban* a „nagycsaládok" gyakorisága nő, a nukleáris családos háztartásoké csökken, *a háztartásstruktúra számottevő átalakuláson megy át. Nem bizonyítható viszont az, hogy a „nagycsaládos" területeken ez a formáció a középkortól kezdve folytonos,* bár egyelőre nem is cáfolható kielégítően. Hipotézisünk szerint azonban *nagyobbmérvű elterjedése XVIII. század végi – XIX. század eleji jelenség.*

Fenti állításaink szükségessé tették azt, hogy a „nagycsalád" elterjedésének jelenségét a társadalmi struktúra változása felől is megpróbáljuk megközelíteni. Történeti irodalmunk eddig többékevésbé egységesen azt állította, hogy Magyarországon a falusi társadalom mozgástendenciája a középkortól kezdve egyértelműen a gyors elszegényedés, zselléresedés, vagyis a lefelé süllyedés. A hazai és külföldi részletkutatások szerint azonban a szegényebb rétegek között ritka az összetett struktúrájú háztartás; nagyobb létszámú csoport együttélésének sem gazdasági lehetősége, sem különösebb előnye, funkciója nincs, tehát *a „nagycsaládos" irányba fejlődő háztartásstruktúra nehezen egyeztethető össze egy pauperizálódott agrártársadalommal.* Miután részletesen megvizsgáltuk a zselléresedés bizonyítására használt adóösszeírási adatokat, arra az eredményre kellett jutnunk, hogy ezek egyrészt statisztikailag nem igazolják a parasztság gyors differenciálódására vonatkozó állításokat, másrészt alapos forráskritikai kifogások merülhetnek fel velük szemben. Úgy tűnik, hogy az adóösszeírások önmagukban nem alkalmasak sem a társadalmi rétegződés, sem a rétegződés változásainak kielégítő pontosságú bemutatására. Az 1787-es népszámlálás, illetve a nem-nemesek összeírásainak adatai a társadalmi struktúra bemutatására sokkal biztosabb alapokat adnak. Ezek elemzéséből viszont az eddigi társadalomtörténeti irodalom állításaitól teljesen eltérő következtetések adódtak.

A zsellérek aránya a XVIII. század végén – és valószínűleg az azt megelőző időszakokban is – *lényegesen magasabb volt,* mint azt eddig történetírásunk feltételezte. Az említett népességösszeírások a *birtokos parasztság lassú bomlását* mutatják, de nem erősítik meg a feltételezett gyors ütemű zselléresedést. A *magyarországi falusi társadalmat* a XVIII. század végén – a XIX. század első felében elsősorban *a stagnálás, illetve a lassú elszegényedés jellemzi, nem a fokozódó zselléresedés és gyors elnyomorodás.*

Forrásaink alapján azt állíthatjuk, hogy a magyarországi falusi társadalom szerkezete a Délvidéktől eltekintve a XVIII. század harmadik harmadában regionálisan viszonylag már kevéssé tért el egymástól, a századeleji különbségek kiegyenlítődtek. A *XVIII. század végétől* azonban a *regionális eltérések ismét fokozódnak,* feltehetőleg a kereskedelem-városfejlődés, illetve a természeti körülmények által is befolyásolt földellátottságbeli különbségek miatt. Ugyanis, bár statisztikailag megalapozott kutatások e téren eddig nem folytak, valószínű, hogy *a birtokos parasztság lassú bomlásában a legfontosabb szerepet a mezőgazdaságilag hasznosított terület és az agrárnépesség arányának felborulása,* az agrotechnika stagnálása, illetve a szabad földterületek elfogyása következtében az ország legnagyobb részén stagnáló mezőgazdasági termelés – növekvő népesség ellentéte, vagyis a *relatív túlnépesedés megindulása* játszotta. A történetírásunk által felsorolt többi, ugyancsak a differenciálódás irányába ható ok a fenti problémát véleményünk szerint csak motiválta, a falusi társadalom differenciálódásában játszott döntő szerepük jelenleg nem bizonyítható. A majorsági gazdálkodás terjedése úgylátszik inkább gátolta, mint fokozta a paraszti differenciálódást; a többségükben *az extenzív fejlődés útját járó közép- és nagybirtokok a jobbágyi adókra és munkaerőre épülnek, így érdekükben áll az adott társadalmi struktúra fenntartása, a jobbágyság bomlásának lehetőség szerinti akadályozása.*

Tovább elemezve a társadalmi és háztartásszerkezetre, valamint a népességnövekedésre vonatkozó adatainkat, szembetűnővé válik a köztük levő összefüggés: a csökkenő számú és arányú jobbágysággal szemben a zsellérség létszáma lassan növekszik, aránya enyhén csökken, míg a háztartásokban

élő felnőtt fiúk és vők rétegének súlya mind számát, mind arányát tekintve feltűnő mértékben nő. *A népességnövekedés feleslege nagyobbrészt nem alapít új háztartást, gyarapítva a zsellérsorba jutók számát, hanem megreked már a fennálló háztartások keretei között,* az apa vagy após portáján, ami statisztikailag a zsellérek, illetve a háztartások számának stagnálásában, a háztartások nagyságának növekedésében, összetételük bonyolultabbá válásában fejeződik ki. A háztartások növekedési indexe 1804 és 1828 között fokozatosan lemarad a népességnövekedéshez, illetve a felnőtt (18 év feletti) férfiak gyarapodásához képest.

Miután az 1848-as átlagot meghaladó értékű birtokos parasztsággal, zsellérrel, illetve háztartásban élő fiúval-vővel rendelkező megyék adatait térképre vittük, eloszlásukból a magyarországi falusi társadalomfejlődés XIX. század eleji különböző útjai bontakoztak ki, amelyeket *a birtokos parasztság bomlásával szemben a zselléresedés és/vagy az összetett háztartástípusok elterjedése motivált:*

a) földművelés szempontjából kedvezőtlen adottságú, számottevő állattenyésztést folytató „nagycsaládos" hegyvidékek viszonylag differenciálatlan társadalommal (Kárpátok, Bihar, Krassó, Horvátország);

b) túlnépesedett, kedvezőtlen adottságú „nagycsaládos" hegy- és dombvidékek (Felvidék középső része, Baranya, Szlavónia);

c) „nagycsaládos" földbőséges síkvidékek erős telepes parasztsággal, viszonylag differenciálatlan társadalommal (Délvidék);

d) „nagycsaládos" és „zselléres" síkvidék, társadalmilag erősen differenciált, a népesség jelentős része mezővárosi, a birtokos parasztság körében polgárosodási tendenciák jelentkeznek (Alföld, Duna–Tisza köze);

e) „zselléres" domb- és síkvidékek, erősen differenciált társadalom, viszonylag számottevő város-, kereskedelem- és iparfejlődés (nyugati határszél megyéi, Kisalföld, Szatmár–Ugocsa).

Vizsgálatunk eredményeit az alábbi társadalomfejlődési hipotézisbe foglaltuk össze.

A magyarországi falusi társadalom a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve fokozatosan *túlnépesedési válságba* jutott, a mezőgazdaságilag megművelt terület gyarapodása lényegesen elmaradt a népességnövekedés mögött. A válságra a *birtokos parasztság,* amely számszerűleg a falusi népességnek csak körülbelül a felét alkotta, de rokoni és gazdasági kapcsolatai révén a döntő többség mentalitását, társadalmi, gazdasági és demográfiai viselkedését megszabta, *a középkortól kezdve szokásos védekező módszerekkel reagált: megkísérelte szaporodásának korlátozását részben közvetlenül, születésszabályozással, részben közvetve, a háztartások számának, gyarapodásának meggátlásával.* Ez utóbbi konkrét formája, az összetett háztartások számszerű növekedése eltér a nyugat-európai parasztságétól, bár egyes jelek arra mutatnak, hogy történtek kísérletek az osztatlan (törzs-) öröklés bevezetésére is.

A háztartások össz-számának lassú növekedése az összetett típusú háztartások számának és arányának gyarapodását eredményezte, és akadályozta a birtokos parasztságnak az elmaradt város- és iparfejlődés, az alacsony szintű árutermelés, illetve az állami és földesúri birtokaprózódást gátló törekvések miatt *amúgy is lassú differenciálódását.* Másképp megfogalmazva azt is mondhatjuk, hogy az átalakuló háztartásstruktúra – a meglassult differenciálódás – az elmaradott város- és iparfejlődés –, a túlnépesedés tulajdonképpen ugyanannak a fejlődésnek különböző megjelenési formái, jelzik egy társadalmi rendszernek a fejlődés követelményeihez, a társadalomnak a természeti erőforrásokhoz való elégtelen alkalmazkodását, előrevetítve a gyökeres változás szükségességét. A viszonylag csekély differenciálódás miatt *a magyarországi falusi társadalom a XIX. század közepén is megőrizte alapvetően paraszti jellegét. A népességfelesleg* csak az ország fejlettebb területein jelentkezett proletarizálódó tömegek formájában, *túlnyomórészt a megnövekedett paraszthháztartások burkában maradt. A falusi társadalom konfliktusai is többségükben megmaradtak a patriarchális keretek között.*

A nem paraszti rétegek társadalomfejlődése, viselkedése, törekvései a parasztságéval ellentétesek. Differenciálódásuk és proletarizálódásuk útja lényegében szabad volt, ugyanakkor a társadalom stagnálása, archaikus szerkezete az aktív és jogi, politikai, képzettségbeli adottságainál fogva cselekvőképes rétegek érdekeibe ütközött, kibontakozásukat gátolta. *A súlyt közöttük a nemesség képviselte, ugyanis a jobbágyság lassú differenciálódása miatt a polgárosodó nem-nemesi rétegek aránya viszonylag kicsiny maradt. Fentiek magyarázzák meg az 1848-as forradalmi átalakulás társadalmi erőviszonyainak különbségét az egykorú nyugat-európai polgári forradalmakkal szemben, és*

indokolják a magyarországi polgári forradalom és polgári fejlődés felemás voltát, az ipari forradalom és a vele kapcsolatos társadalmi átalakulás viszonylagosan késői, XIX. század végi nekilendülését.

Bár a falusi társadalom fentebb adott fejlődésrajza – úgy tűnik – a magyarországi társadalom XIX. századi alakulására döntő hatást gyakorolt, *az ország egyes fejlettebb területei valószínűleg nem teljesen ezt az utat követték, polgárosodásuk csírái már a vizsgált időszakban is észlelhetők.* Többnyire ezek azok a területek, amelyek a későbbi iparosodásban, urbanizációban, társadalmi átalakulásban is vezető szerepet fognak vinni.

A 18 éven felüli nem-nemes férfi népesség társadalmi rétegződése 1787–1828

Magyarország

Év	Hivatalnok	Paraszt	Iparos	Zsellér és szolga	18–x fiú és vő	18–x férfi
			százalék			
1787	0,14	33,98	2,91	62,97		100,00
1804	0,44	32,98	2,44	45,97	18,18	100,00
1819	0,60	31,06	3,46	46,14	18,74	100,00
1828	0,64	27,88	3,66	44,21	23,61	100,00
			Horvátország			
1787	0,18	43,43	1,82	54,57		100,00
1804	0,40	44,63	1,09	17,04	36,84	100,00
1819	0,49	42,37	1,40	14,06	41,68	100,00
1828	0,46	44,33	1,63	12,06	41,52	100,00

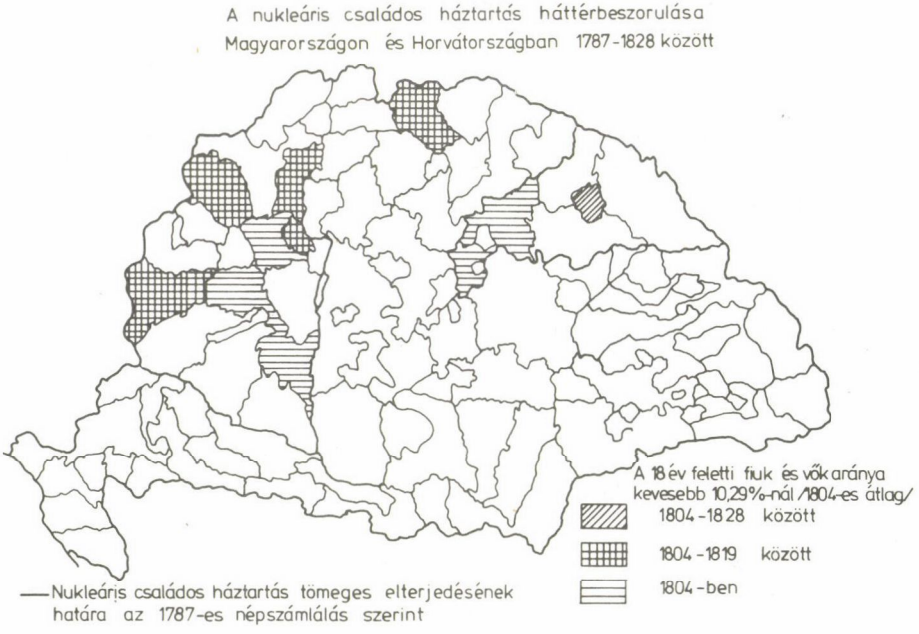

A vita során elsőnek *Perjés* Géza, az Akadémiának a Kutatócsoporthoz helyezett tudományos munkatársa szólalt fel, egyetértését fejezte ki a tézisekben foglalt eredményekkel. Az 1728. évi országos összeírással kapcsolatos gépi feldolgozásra hivatkozva elmondotta, hogy az 1728-as családnagyság átlaga és Faragó Tamás átlaga között jelentős eltérés található, Pest megyében pl. 4,94 (= 1728) és 5,19, s általában Faragó adatai mindig magasabb értéket mutatnak. Tapasztalata szerint a háztartásnagyság a település nagyságának és a művelési ágnak megfelelően eltérő, ugyanilyen eltérő a szórás, a régiók kijelölésénél tehát figyelembe kell venni a település szerkezetét. Az agrártermelés és a népesség közötti összefüggés kutatása csak számítógép segítségével oldható meg.

Vörös Károly, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa azt a kérdést intézte Faragó Tamáshoz, hogy a katonai előírások nem befolyásolták-e már ebben a korban a házasságkötést.

Dányi Dezső, a KSH Könyvtár igazgatója bevezetőként rámutatott arra, hogy a kérdéses korszakban az átlagos házasságkötési kor nem ingadozott, így nincs okunk feltételezni, hogy a biológiai család megváltozott volna, sokkal inkább a termékenység változása lehet a fejlődés egyik indítóoka. Faragónak sikerült felszámolni azt a hiedelmet, hogy a nagycsalád volt Magyarországon túlsúlyban. A valóságban a kis- és nagycsalád egymás mellett élt; s nem igazolható sem az a felfogás, hogy a nagycsalád a rossz termőtalajon terjedt el, de az sem, amit a néprajzosok a nagycsalád általános voltáról vallottak. Faragó kutatása nyomán a fogalmi zavar is oszlik: kiderült, hogy azonos kifejezés nem takar azonos fogalmat. A tézisek érdeme annak bebizonyítása, hogy a zselléresedés nem volt olyan nagymértékű, és miután a nagycsalád elterjedését a megromló gazdasági viszonyok következményének tekintették, a nagycsalád elterjedése sem.

Tóth Zoltán, az MTA Agrártörténeti Kutatóhelyének munkatársa szerint helyes Faragó eljárása, hogy a fiú-vő indexet alkalmazta. Az olyan átfogó források, mint a józsefi népszámlálás feldolgozását egyrészt a pontatlanság, másrészt az akadályozza, hogy nem család, illetve háztartás szerint vették fel, az átlagok pedig csak a struktúráról nyújtanak felvilágosítást. Bizonyítják a nagycsalád meglétét, továbbá azt, hogy nem tekinthető általános jelenségnek, de azt nem, hogy alacsony átlagérték mellett nincs nagycsalád. Az átfogó forrásokból megrajzolható kép kiegészítésére elsősorban a családszervezet funkciója szempontjából és községi anyag alapján kellene vizsgálatokat végezni. Hivatkozott bodrogközi, öt községet felölelő vizsgálatára, amely bizonyítja, hogy a nagygazdák nagycsaládja nem marginális, hanem centrális jellegű a falu szervezett együttélése szempontjából. Faragó eredményét szerinte bizonyos mértékig módosítja, hogy ott is található nagycsalád, ahol azt a mutató nem jelzi, másrészt a Dunántúlon is meglevő nagycsalád kisebb súlyt képvisel, mint az alföldi tanyás területeké. Túlzottnak tartotta a társadalomtörténeti hipotézisnek a stagnálásra vonatkozó megállapítását, azt sem látja valószínűnek, hogy egyedül ez csak a nemesség elszegényedett rétegénél tapasztalható, amely a korabebeli Magyarország legmobilabb rétege.

Morvay Judit, az MTA Néprajzi Kutatócsoport munkatársa vitatta, hogy egyetlen néprajzos a nagycsaládot a magyarság kizárólagos szerkezeti formájának mondta volna ki.

Hofer Tamás, a Néprajzi Múzeum osztályvezetője Andorka Rudolf téziseinek tükrében tette fel a kérdést: hogyan viszonylik a nagycsalád a többi családszerkezethez. Ha a Laslett-féle kategóriában a „kiterjesztett család" (extended family) felel meg a nagycsaládnak és azt jelenti, hogy a második nemzedék a családalapítás után az első keretében marad, akkor az egyik szervezeti forma a másodiknak egyik fejlődési szakasza is lehet. Szükségesnek tartotta, hogy a „nagycsalád" kifejezést zárójelben adott meghatározással egészítsük ki. Ha ma még nem is tudjuk felvázolni a tényezőket, a családszerkezet nem fogható fel öröklött normák megvalósításaként, hanem – ahogyan azt Andorka is tette – a parasztságnak az adott helyzetben alkalmazott stratégiájaként.

B. Lukács Ágnes, a KSH Népességtudományi Kutató Intézet munkatársa kétségeit fejezte ki, hogy longitudinálisan követhető legyen a fejlődés. A négy keresztmetszet csak megközelítő támpontokat adhat a fejlődéshez, annál is inkább, mert ma még az összeírás módszerét sem ismerjük eléggé. A regionális eltérés – mondotta – hibák eredője is lehet, a hibák pedig megyénként, sőt miután – amint azt Faragó dolgozata is kiemelte – igen sok múlott a szolgabírón, járásonként eltérőek lehetnek. A Népességtudományi Intézetben folyó kutatás ma két mezővárosban teszi lehetővé a családszerkezet alakulásának nyomonkövetését, s van rá remény, hogy a későbbiekben a megfigyelés alá vont helységek számát növelni lehet.

Vörös Károly kandidátus másodszori hozzászólásában rámutatott arra, hogy a két tanulmány forrásai eltérőek, a józsefi népszámlálás a racionális alapon nyugvó.

Bácskai Vera kandidátus, a Fővárosi Levéltár munkatársa Faragó tanulmányát, különösen pedig a fiú-vő arány alkalmazását szellemes és érdekes kísérletnek tartotta. Ez az arány azonban többfélét jelenthet, így a család növekedését, a házasodási kor kitolódását (pl. a városokban), jelentheti az összeírás elveinek eltérő értelmezését is. Még ha el is fogadjuk, hogy az arány minden esetben nagycsaládot jelent, akkor is kérdéses, hogy azonos jelenség-e az Alföldön és Máramarosban, különös tekintettel arra, hogy a felvidéki megyékben a fiúk nemigen maradnak otthon. Az elszegényedés, zselléresedés, társadalmi-gazdasági differenciálódás túlságosan a jobbágy–zsellér arányra éleződik ki, holott a differenciálódás nem jelent feltétlenül elszegényedést. Nem fogadta el azt a megállapítást, hogy a Conscriptio popularis ignobilium jobb forrás, mint az adójegyzék, mert véleménye szerint a kettőt együtt kell felhasználni a vizsgálatoknál.

Gunst Péter kandidátus, az MTA Agrártörténeti Kutatóhelyének munkatársa nézete szerint a családformák látszólag elfedik a lényeget, az öröklés rendjének alapvető kérdését. A nagy- és a nukleáris család két, a középkorra visszamenő rendszer, a kelet-európai és germán öröklési rend következménye. Számos részletkérdés erre vezethető vissza. A kelet-európai forma, a nagycsalád eleve korlátozza a kivándorlást, ezért logikailag kizárják egymást a nagycsaládos régió részei. Rokonszenvesnek tartotta a zselléresedésről eddig vallott felfogás kritikáját, sajnálta azonban, hogy Faragó tanulmánya a folyamatból csak 40 évet vizsgált meg, s félrevezetőnek tartotta a nagycsaládnak a zadrugához hasonlítását, mert az utóbbi vérségi köteléken alapult, és magán viselte a faluközösség jellemző vonásait. Befejezésül az öröklési kérdés alapos, összehasonlító tanulmányozásának szükségességét hangsúlyozta.

Maksay Ferenc kandidátus (Országos Levéltár) Faragó tanulmányának 3. sz. térképét tartotta igen tanulságosnak, mert az egybeesik a neoacquistica területével, tehát azt a területet vázolja fel, ahol a középkori feudális termelési rend hagyománya veszendőbe ment, s a töröktől visszafoglalt részeken elölről kellett kezdeni a mezőgazdasági termelést. Andorka tanulmányával kapcsolatban azt kérdezte, milyen időponttól számolhatunk Magyarországon születéskorlátozással.

H. Veress Éva kandidátus, a Mezőgazdasági Múzeum munkatársa Faragó tanulmányában megtévesztőnek tartotta a „nem-nemes" kifejezést, így a szabad parasztság (jászkun, hajdú) háttérbe szorult. Kifogásolta, hogy a területi elemzés során a megyék száma alapján értékelt, jobb lett volna helyette a népességszámot vagy más számszerű mutatót alkalmazni. Egyetértett azzal, hogy a demográfiai jelenségeket csak a gazdasági fejlődéssel együtt szabad és lehet vizsgálni, de nem értett egyet azzal a megállapítással, hogy a nagycsalád ennyire újkeletű. A vizsgálat ui. egy lényegében stagnáló korszakot ölel fel, de elvágja azt az előzményektől, holott a XIX. század eleje a XVI. századtól (a majorsági gazdálkodástól) 1848-ig (a jobbágyfelszabadításig) tartó korszak egy része. Andorka téziseivel kapcsolatban úgy vélte, hogy a Laslett által megalkotott módszer tulajdonképpen formális strukturális modell, amelynek meg kellene alkotni a kelet-európai megfelelőjét. A lengyel családvizsgálatok egyenes összefüggést mutattak ki a föld nagysága s a megszületett gyermekek száma között.

A felszólalásokra adott válaszában *Andorka Rudolf* megköszönve a felhozott szempontokat elmondotta, hogy érdemes volt Laslett módszerét kipróbálni, mert megerősítette az eddigi kutatás eredményét, hogy ti. Magyarország a kelet- és nyugat-európai típus között foglal helyet. Tanulmánya két esetet ölelt fel: Alsónyékét és Sárpilisét (Baranya megye). Mindkét helyen az 1790 után kötött házasságokban terjedt el a születéskorlátozás nagyobb mértékben, s a két eset rámutatott az átlagok mögött levő szóródásra, amelyből a viszonyok bonyolultsága és a különböző formák egymás mellett élése rajzolódik ki. A további munka a vizsgálatot két irányban folytathatja: *a)* területileg terjesztve ki a kutatást, *b)* újabb, elsősorban az anyagi helyzetre vonatkozó források bevonásával.

Faragó Tamás ugyancsak megköszönve a felszólalásokat elmondotta, hogy kutatásai Nagykovácsi történeti-demográfiai feldolgozásával indultak meg, s a kutatás mélységét a források adta lehetőségek eleve megszabták. A tanulmányban a trend csak egy emberöltőre volt bemutatható, de itt megint a források szabtak határt, mert nincs olyan forrás, amely a trend meghosszabbítását lehetővé tenné. Nincs kizárva, hogy a hosszabb távon folytatott kutatás az öröklés rendjét is változóként mutatná be. Veress Éva kifogására azzal válaszolt, hogy a Conscriptio popularis ignobilium és az adójegyzék fedi ugyan egymást, de az utóbbi a zsellérekre vonatkozólag nem nyújt információt. Lehetséges, hogy a társadalom nem stagnált, de a források ilyennek mutatják.

Faragó Tamás válaszával a vitaülés véget ért.

SZEMLE

ÚJABB AGRÁRTÖRTÉNETI ADATOK A MAGYARORSZÁGI RÉGÉSZETI KUTATÁSOK EREDMÉNYEIBŐL (1970–1976)

Az ország szinte valamennyi részén egész éven át folynak a régészeti ásatások, hol egy-két napos leletmentés, hol több hónapos tervásatás keretében. A paleolitikumtól az újkorig nagy számú település és temető és az egykori élet számtalan apró emléke kerül napvilágra. Az alábbiakban az elmúlt évek újabb eredményeiből mutatom be az agrártörténeti szempontból is jelentős leletanyagot, illetve a velük kapcsolatos kiértékeléseket.[1]

Őskor

Érdekes eszközleletek kerültek elő Tatán, egy őskori (utoljára a rézkorban használt) tűzkőbányából, ahonnan a pattintott kőeszközök nyersanyagát nyerték. Több, szarvasagancsból készített szerszámot tártak fel, amelyeket itt kétségtelenül a föld-, illetve kőrétegek felfeszítésére használtak.[2] Számunkra azért érdekesek ezek a leletek, mert hasonló agancsszerszámok alapján, amilyenek az őskor egész folyamán gyakran előkerülnek, gyakran találkozunk az irodalomban azzal a véleménnyel, hogy ezek a (kapás) földművelés kétségtelen jelei. A tatai leletek mindenesetre óvatosságra intenek ebben a kérdésben.

A rézkor ritka leletei közé tartoznak a hordó alakú agyagedények, amelyekből újabban Szigligeten került elő egy példány. *Horváth László* néprajzi analógiák alapján a vajkészítéssel hozza összefüggésbe, ami az edény felfüggesztésével és rázásával történhetett.[3]

Az újabb régészeti eredmények több oldalról is szolgáltattak adatokat az őskori állattenyésztéssel kapcsolatban. Bács-Kiskun megyében három lelőhelyről (Szabadszállás és Kecel határában) a tőzegmocsarakból őstulok-maradványok kerültek elő, éspedig egy teljes csontváz, további két koponya és sok végtagcsont. Mivel nem régészeti rétegből kerültek elő, korukat pollen- (virágpor-) analízissel lehetett csak megközelíteni: a holocén kezdetére (mezolitikum vagy korai neolitikum) helyezhetők. *Bökönyi Sándor* vizsgálatai alapján a neolitikumtól már jelentős házi szarvasmarha ősének e maradványai a többi korabeli lelethez viszonyítva nagy méretükkel tűnnek ki.[4] A házi szarvasmarha maradványai is gyakoriak az ásatásoknál, de csak szétszórt csontok alakjában. Ezért jelentős, hogy újabban a Szigetcsépen a rézkori bádeni kultúra egyik gödrében egy teljes csontváz került elő, feltehetően kultikus temetkezés emlékeként. E kultúrából már korábban is került elő néhány hasonló lelet.[5] A bádeni kultúra leletanyagában található a legkorábbi agyag kocsimodell is, amely a

[1] A korábbi években hasonló ismertetést már több ízben állítottam össze (Agr. Sz. 1967, 1968, 1969, 1971). Mivel egyes tárgyak (pl. sarló, patkó, zabla, állatcsontok stb.) általában évente nagy számban kerülnek elő, és többnyire csak összegező kiértékelés esetén mondanak valamit számunkra, a korábbi gyakorlattal szemben most nem törekedtem a teljességre, csak a jelentősebb tárgyakat, illetve kiértékeléseket vettem figyelembe. Ugyanígy a régészeti ásatásoknál előkerülő mag- és terméslelete-ket is kihagytam, mivel erről a közelmúltban összefoglaló munka jelent meg (Agr. Sz. 1975. Suppl.).

[2] *Fülöp, J.*: Funde des prähistorischen Silexgrubenbaues am Kálvária-Hügel von Tata. Acta Arch. Hung 25 (1973) 3–25.

[3] *Horváth L.*: Őskori hordó alakú edény Szigligetről. Arch. Ért. 101 (1974) 55–62.

[4] *Bökönyi, S.*: Aurochs (Bos primigenius Boj.) remains from the Őrjeg Peat-Bogs between the Danube and Tisza Rivers. Cumania 1 (1972) 17–54.

[5] *Korek, J.–Ecsedy, I.*: Vorbericht über die Ausgrabungen am Fundort Szigetcsép-Tangazdaság. FA 27 (1976) 187–91.

korábbi években Budakalászon került napvilágra. Most Szigetszentmártonból értesülünk egy újabb hasonló leletről.[6]

A ló sokkal később jelenik meg az ember környezetében, erre mutat rá *Bökönyi Sándor* egy előadásában. A Kárpát-medencében a vadló a jégkorszakban kipusztult. Legközelebb Dél-Ukrajna az a terület, ahonnan hozzánk kerültek ismét, de ekkor már háziasított formában. Ez a rézkor és bronzkor fordulója körüli (i. e. 2000) időben történt, elterjedése nálunk a harangalakú edények népéhez vagy a zóki kultúrához kapcsolódik.[7] A lózabla az őskorban sokáig agancsból készült, újabb bronzkori példányokat *Kovács Tibor* ismertet.[8] Később, a kora vaskorban, különösen a szkíták hagyatékából, már vasból készült példányok jelennek meg. *Párducz Mihály* megállapítja, hogy i. e. a VI–V. században, kimmér–szkíta hatásra a Kárpát-medencében a lótartás fellendül, amit a 30 zablalelőhely bőven bizonyít. A korábbi évszázadokkal ellentétben a lócsontok, illetve teljes vázak is gyakoriakká válnak, a kocsimaradványok pedig éppen jellemzőek a kárpát-medencei szkítákra.[9] A zabla lényeges elemei már vasból készültek, de a szíjbújtatók még gyakran bronzból, amint azt egy buji (Szabolcs m.) lelet is mutatja.[10]

A kocsitemetkezés évszázadokkal később, a késő kelta korban (i. e. II–I. sz.) ismét előfordul. *K. Végh Katalin* a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Arnótról ismertet egy leletet, amely a többi öt, eddig ismert kárpát-medencei kelta kori kocsival szemben abroncs nélküli fakerekű volt.[11]

Az eszközök közül a különben igen gyakori sarlót emelem ki, amellyel kapcsolatban két kiértékelő tanulmánnyal találkozunk. *Sz. Máthé Márta* Nádudvarról közöl egy 112 darabból álló bronz raktárleletet a kora vaskorból, köztük 16 sarló is van. Hosszan élő formák lévén, egy-egy sarlót önmagában nehéz korhoz kötni. Sokféle változatban fordulnak elő, néprajzi feldolgozások (Takács Lajos) alapján ezek között is fűvágó vagy gabonaaratót sarlókat különböztet meg a nádudvari lelet közlője.[12] A különböző formák valóban feltételeznek különböző rendeltetéseket is, de ezek meghatározása igen nehéz. Ez csendül ki *Takács Lajos* tanulmányából is, aki a rövid kaszák történetét ugyan visszavezeti a keltákig, de a rendeltetés meghatározásának nehézsége itt is érződik: nehéz eldönteni néha, sarlónak vagy kaszának használták-e.[13]

Az őskorból még a budapesti Gellérthegy régészeti leleteinek összefoglaló munkáját kell említeni. *B. Bónis Éva* falusias települést állapít meg az itteni késő kelta (i. e. I. sz. 2. fele) telepen. Az állatcsontok 70%-át háziállat jelentette, ezzel szemben a közeli Tabánban feltárt hasonló korú telepen ez már csak 20%-ot jelentett. A háziállatok között az egész őskor legjelentősebb állata, a szarvasmarha volt túlsúlyban, de volt még sertés és kis számban ló is. A mindennapi élet nyomai közül kiemelem a kézimalmokat és sütőkemencéket.[14] Sertés- és tyúkcsontok kerültek elő a váci késő kelta temetőben,[15] de ezek aránya nem mérvadó az állattenyésztés összetételére, inkább a temetkezési szokásokat tükrözik.

[6] *Kemenczei T.*: Szigetszentmárton (Pest m.). Régészeti Füzetek Ser. I. No. 26. 1973. 17.

[7] *Bökönyi S.*: A háziló bekerülése Magyarországra c. előadás vázlata. In: *Makkay J.*: A Régészeti Intézet jubileumi ünnepsége és 1974. évi tudományos ülésszaka. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztály Közleményei 23 (1974) 233–48. 239. L. még *Kalicz N.* hozzászólását, uo. 240.

[8] *Kovács T.*: Újabb őskori agancszabla leletek a Kárpát medencében. Alba Regia 10 (1969) 164–5.

[9] *Párducz, M.*: Probleme der Szythenzeit im Karpatenbecken (Szythen–Urbevölkerung). Acta Arch. Hung. 25 (1973) 27–63.

[10] *Lengyel, I.*: Die Bronzeplatte von Buj. Acta Arch. Hung. 22 (1970) 51–68.

[11] *K. Végh K.*: Adatok a kelta kocsitemetkezések kérdéséhez. Arch. Ért. 100 (1973) 208–18.

[12] *Sz. Máthé, M.*: Frühbronzezeitlicher Bronze-Depotfund von Nádudvar. Acta Arch. Hung. 24 (1972) 349–414.

[13] *Takács, L.*: A magyarországi rövid kaszák történetéhez. Ethn. 81 (1970) 187–217.

[14] *B. Bónis, É.*: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest (Arch. Hung. XLVII) Bp. 1969.

[15] *Hellebrandt M.*: Előzetes jelentés a Vác-kavicsbányai kelta temető 1969–1970. évi feltárásáról. Arch. Ért. 98 (1971) 176–84.

Római kor

Többen is foglalkoztak a római kori földbirtokok kialakulásával, változásaival. *Harmatta János* ezek jogi helyzetét vizsgálja. Pannoniában a rómaiakat megelőző kelta korban feltehetően még közös földek voltak, a földbirtok fogalma Augustus ideje alatt, a római foglalás után vált először ismertté területünkön. A kezdetben császári földekből (vagy ezek mellett) már Tiberius alatt megkezdődik a coloniák és a municipális földbirtokok kialakulása, a III. században éppen utóbbiak a jellemzők. A nagybirtokok viszonylag későn, a III. században kezdenek csak elterjedni, és ekkor háttérbe szorítják a municipális birtokokat.[16] *Sz. Póczy Klára* elsősorban Aquincum környékén vizsgálja a kérdést. Aránylag sok villa ismeretes a környéken, 4–8 km² gazdasági területet lehet számítani esetenként, nagybirtoknak itt nincs nyoma. Az ásatások azonban mindig csak kis területekre szorítkoztak, így a villák belső berendezéséről, kiterjedéséről, gazdasági épületeiről keveset tudunk. Összeveti a limes menti (ahol Aquincum is volt) és a Pannonia belső területein működött gazdaságokat, és megállapítja, hogy amíg utóbbi helyeken a II. sz. elejétől kialakulnak a nagybirtokok, a IV. sz. elejétől pedig a birtokok koncentrálódásáról is beszélhetünk, addig a limes mentén a IV. sz.-ban a korábbi virágzó gazdasági életet pangás, elszegényedés váltja fel.[17] Utóbbit fejtegeti *Mócsy András* is, kiemelve, hogy a III. sz. végi, IV. századi nagy kiterjedésű erődített telepek Pannonia belső területein (Keszthely-Fenékpuszta, Gölle-Heténypuszta, Ságvár, Környe) tulajdonképpen nem katonai létesítmények, hanem egy-egy nagybirtok központját képezik.[18] *Bíró Márta* az antik írók és a régészeti ásatások eredményei alapján áttekintést ad a római villákról. Nemcsak a lakó-, de a gazdasági épületekkel is foglalkozik (csűr, kocsiszín, istálló, magtár), bár ezek rendeltetésének meghatározása gyakran ütközik nehézségbe. Utóbbiak különösen a IV. században épültek gondosabban. Végkövetkeztetéseiben azonban arra az álláspontra jut, hogy Pannonia stratégiai provincia volt, és gazdasági élete elsősorban külső forrásokra, nem pedig intenzív termelésre épült.[19]

A római kori mezőgazdasági eszközökkel *R. Pető Mária* foglalkozott legtöbbet. A szarvasmarha-tartással kapcsolatos tárgyi emlékanyaggal és a lóigával kapcsolatban az Agrártörténeti Szemle hasábjain olvashatjuk tanulmányait, ezért ezekre külön nem térek ki.[20] A ló felszerszámozásának módjait sírköveken látható ábrázolásokból kiindulva tárgyalja, így a nyereg, zabla, patkó, sarkantyú, kengyel, csengő, kantár, orrfék, szíjbújtatók előfordulását veszi sorra.[21] Aquincumból három darab, eddig közöletlen ekét ismertet, valamennyi szimmetrikus ekevas. Közelebbi lelőhelyük és lelőkörülményük azonban ismeretlen, ezért római kori eredetük csak valószínű.[22] Jó összeállítást olvashatunk tollából a római kori sarlókról. Pannonia különböző helyeiről sorolja fel a leleteket, a típusok egykorú latin elnevezésével együtt. Kár, hogy az így összegyűjtött nagy anyagot nem mutatja be képekben is. A kormeghatározás különben itt is sokszor nehéz, pl. az 5. képen bemutatott, lelőhely nélküli sarló ugyan a Magyar Nemzeti Múzeum római kori gyűjteményében szerepel, de ugyanilyeneket a középkorból is ismerünk.[23] Ugyancsak római korinak határoz meg egy nagy vaseszközleletet Rákoscsabáról is, amelyben többek között kocsivasalás, szőlőmetszőkés és sarló is szerepel.[24] Az óbudai Vörösvári útról hosszasan foglalkozik két olajprés kőalapzatával, ezzel kapcsolatban a mediterrán vidéki analógiákat is ismerteti.[25] Ugyanitt növényi maradványok is kerültek elő, de ezek

[16] *Harmatta J.:* A föld jogi helyzete Pannoniában. Antik Tanulmányok 19 (1972) 52–63.

[17] *Sz. Póczy K.:* A békásmegyeri villa és az Aquincum környéki gazdaságok a markomann háborúk után. Bud. Rég. 22 (1971) 85–100.

[18] *Mócsy A.:* Pannónia a késői császárkorban (Apollo Könyvtár 4) Bp. 1975. 131–56.

[19] *Bíró, M.:* Roman Villas in Pannonia. Acta Arch. Hung. 26 (1974) 23–57.

[20] *R. Pető M.:* A pannoniai szarvasmarhatartás emlékanyaga. Agr. Sz. 15 (1973) 70–3.; *Uő.:* A ló fogatolása Pannoniában. Uo. 16 (1974) 72–78.

[21] *R. Pető M.:* A pannoniai római katonaság lószerszámozási módja. FA (1973) 57–64.

[22] *R. Pető M.:* Aquincumi ekeleletek. FA 26 (1975) 93–8.

[23] *R. Pető M.:* Adatok a római kori aratóeszközök történetéhez. Ethn. 84 (1973) 301–7.

[24] *R. Pető M.:* Rákoscsabai római kori fémlelet. Bud. Rég. 23 (1973) 121–6. A kormeghatározások bizonytalanságát mutatja, hogy ugyanezt a leletet a késő középkorba helyezi *Müller R.:* A rákoscsabai és balatonalmádi vaseszközlelet keletkezése. Arch.Ért. 103 (1976) 263–77.

[25] *Pető M.:* Feltárások a II–III. századi aquincumi legiós tábor retenturájában. Bud. Rég. 24 (1976) 113–9.

nem állnak összefüggésben az olajprésekkel. *P. Hartyányi Borbála* meghatározása szerint feketebodza- és szőlőmagvak jelentik a lelet zömét, egyúttal e két növény elterjedésével és felhasználásával is foglalkozik.[26] *R. Pető Mária* ugyancsak Aquincumból ismertet egy fahordót is, beégetett bélyegzővel.[27] *Kecskés Péter*rel közös munkában több kérdéssel foglalkoznak a pannoniai szőlőműveléssel kapcsolatban. Azt az elterjedt véleményt, amely szerint a római kori szőlőművelés és a magyarság szőlőművelése között kontinuitás volna kimutatható, nem látják bebizonyítottnak. Sőt, mivel az itáliai római kori eszközök nagy részét Pannoniában nem találni, a pannoniai szőlőművelést nem is tekintik igazi római eredetűnek. A metszőkésekkel és kapákkal kapcsolatban hangsúlyozzák a kormeghatározás nehézségeit, éppen a hosszan élő formák miatt. A múzeumokban a római korba beleltározott ásópapucsok korát kétségbe vonják és későbbre datálják. A szőlőprések faragott kőalapjánál ismét a kormeghatározás bizonytalanságával találkozunk. Igen értékes a dolgozat végén a római kori metszőkések, kapák, ásók és présleletek adattára Pannonia területéről.[28]

A római kori eszközleletekkel kapcsolatban még három munkát kell megemlíteni. Gorsium-ból (Tác) egy ekevasat és három sarlót közölnek,[29] *Takács Lajos* a néprajzi anyagban gyakori bozótkéseket a római korig viszi vissza,[30] *Sági Károly* pedig egy balatonberényi késő római kori sírban előkerült orsószárral kapcsolatban részletesen tárgyalja a fonás technikáját, római kori ábrázolások és leletek segítségével.[31]

Matolcsi János három római kori település állatcsontanyagát ismerteti. Budapest XI. Kende utcában[32] és Zalalövőn[33] szinte azonos eredményre jutott: elsősorban szarvasmarha, továbbá juh és kecske, sertés, kutya és ló tartása mutatható ki, ezeken kívül néhány vadászott vadállat is. Keszthely-Fenékpusztán a 455-ben bekövetkezett pusztulás közelebbi időpontjának meghatározására tett kísérletet egy fiatal vadsertés teljes csontváza alapján, amely szerint a jelzett év októbere vagy novembere jöhet számításba.[34] *Bökönyi Sándor* Gorsium ásatási eredményeiből az állatcsontok egy nagyobb mennyiségét dolgozta fel, és ugyancsak az előbb említett arányokat állapította meg.[35]

A római kori Pannonián kívüli „barbaricum" területéről két eszközlelettel találkozunk az újabb irodalomban. *R. Pető Mária* Oros-ról (Szabolcs m.) ismertet hét azonos formájú, analógia nélküli lapos vastárgyat. Ásónak határozza meg, bár felveti a lehetőségét annak is, hogy esetleg szérűnyesők voltak. A kormeghatározás azonban itt is kétséges, mindössze a közelükben talált II. századi római érmek nyújtanak bizonytalan támpontot.[36] Szabadszállásról *H. Tóth Elvira* közöl egy gazdag sírt az V. sz. első feléből vagy közepéből. A mellékletek közül egy ásópapucs jelentős a számunkra,[37] amely a többi

[26] *P. Hartyányi B.:* Késő római kori növényi maradványok a II–III. századi aquincumi legióstábor retenturájában. Bud. Rég. 24 (1976) 125–32.

[27] *Pető M.:* A legújabb aquincumi fahordó-lelet. Bud. Rég. 24 (1976) 201–3.

[28] *Kecskés P.–R. Pető M.:* A pannoniai szőlőművelés és must nyerés tárgyi emlékeinek értékeléséhez. NÉ 56 (1974) 131–56.

[29] *Fitz J.–Bánki Zs.:* Kutatások Gorsiumban 1972-ben. Alba Regia 13 (1972) 195–228.

[30] *Takács L.:* Bozótkések és rokon szerszámok a Dunántúlon. Ethn. 84 (1973) 243–71.

[31] *Sági K.:* Római téglasír Balatonberényben és ókeresztény kapcsolatai. SMK 1 (1973) 289–97.

[32] *Matolcsi J.:* A Budapest XI. Kende utca 8–10. szám alatt feltárt kora-császárkori település állatcsontanyagának meghatározása. Arch. Ért. 103 (1976) 96–7.

[33] *Matolcsi, J.:* Tierknochen. In: Römische Forschungen in Zalalövő. Acta Arch. Hung. 27 (1975) 174–6.

[34] *Matolcsi J.:* Állattani következtetés Fenékpuszta V. századi pusztulásának közelebbi időpontjára. Arch. Ért. 101 (1974) 102–11.

[35] *Kocztur, É.:* Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium (Tác-Margittelep). Alba Regia 13 (1972) 69–148. 129.

[36] *R. Pető M.:* Szarmatakori ásólelet Orosról. FA 22 (1971) 30–33.

[37] *H. Tóth, E.:* Ein spätantiker Glasbecherfund aus Szabadszállás. Acta Arch. Hung. 23 (1971) 115–38.

hasonló lelet között eddig a legkorábbi hiteles leletnek számít. Végül Madaras (Bács-Kiskun m.) későszarmata–hun kori sírhalmát említem, ahol az újabb ásatásoknál többek között teljes kutyacsontváz és egy lókoponya is előkerült.[38]

Népvándorlás kora

A népvándorlás-kor legnagyobb időszakát jelentő avarkor agrártörténeti szempontból ma még sok kérdést vet fel. Az avarok életmódját általában nomádnak jelölik meg, de az utóbbi években egyre gyűlnek az adatok, amelyek ennek ellenkezőjét is bizonyítják. Pár éve már hírt kaptunk a dunaújvárosi jelentős avarkori lakótelepről, erről most részletes közlemény is napvilágot látott.[39] De hasonló telep került feltárásra újabban a Baranya magyei Kölked határában is, ahol 22 földbeásott házat, 26 szabadtéri kemencét és két kutat sikerült megfigyelni,[40] annak bizonyítékaként, hogy a nagyállattartó életmóddal kapcsolatos nomadizmus mellett állandó lakótelepeik is voltak az avaroknak. Utóbbi lelőhelyről részletes közlemény a későbbi években várható.

Az avarkori sírokból gyakori a sarlólelet, a Kárpát-medencéből 31 lelőhelyről ismerjük a növénytermesztés e kétségtelen jelét. Ezekkel foglalkozik *Erdélyi István,* valamennyi sarló képének közlésével. Ugyanekkor rámutat, hogy avarkori ekevas vagy ásópapucs még nem került elő. Említi az eddig kapának tartott kis lapos, köpűs nyéltartóval kialakított vaseszközt, és a korábbi véleményekkel ellentétben famegmunkáló eszköznek határozza meg.[41] Letenyéről említek még egy újonnan előkerült IX. századi sírból származó sarlót, amelynek felületén a halotti lepel durva kendervásznának maradványai láthatók.[42] Ugyancsak sírból került elő egy vasásó is, Andocsról (Somogy m.). A sírok egy részét ugyanis utólag kirabolták, és eközben az egyik sírnál a földben felejtették az ásót.[43] A népvándorlás-kori eszközök közül még a Mátraszőllősön előkerült hat darab malomkövet (átm. 43–50 cm) kell kiemelni, amelyek az ugyanott feltárt IX. századi szláv telep leletanyagába tartoznak.[44]

Szinte minden évben gyakran kerülnek elő az avar temetők feltárásakor lócsontvázak. *Matolcsi János* „tanulmányban foglalkozik összefoglalóan a leletekkel. Zamárdi és Káptalantóti (Somogy m.) kora avarkori temetőjében összesen 9 lócsontvázat tártak fel, ezekhez kapcsolódóan tárgyalja az ország többi hasonló leletét is. Az avar lovak országszerte melegvérű, keleti típusú, gyors járású, szívós lovak lehettek. Érdekes az a megállapítása, mely szerint a szkíta és avar lovak között, a másfélezer év távolság dacára genetikai kapcsolat mutatható ki.[45] Külön tanulmányban foglalkozik az avarkori lovak koponyáinak jellegzetességeivel, és összehasonlítja a magyarországi honfoglaláskori magyar sírokban előkerültekkel, de vizsgálja a Szovjetunió területéről a VII. századi kazár és altáji leleteket is. A jellegzetességek alapján a keleti típust mutatja ki, bár a grafikon szerint különbségek is jelentkeznek.[46]

Az avarok másik jelentős háziállatával, a szarvasmarhával kapcsolatos kérdéseket *Bökönyi Sándor* értékeli a sopronkőhidai IX. századi késő avar temető feldolgozásában. Az itteni leletek a késő

[38] *Kőhegyi M.:* Előzetes jelentés a Madaras-halmok későszarmata–hunkori temetőjének ásatásáról. Arch. Ért. 98 (1971) 210–15.

[39] *Bóna I.:* VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Fontes Archaeologici Hungariae) Bp. 1973.

[40] *Kiss A.:* Kölked-Feketekapu (Baranya m.). Régészeti Füzetek Ser. I. No. 28. 1975. 80.

[41] *Erdélyi I.:* Avarkori sarlók a Kárpát medencében. Ethn. 86 (1975) 153–63. – A famegmunkáló eszközzel kapcsolatban mongóliai analógiákat l.: *Uő.:* Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából. Ethn. 78 (1976) 124–5.

[42] *H. Kelecsényi E.:* IX. századi sírok Letenyén. FA 24 (1973) 135–50.

[43] *Bakay K.:* Az avarkor időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén. SMK 1 (1973) 5–86. 82.

[44] *Cs. Sós, Á.:* Frühmittelalterliche slawische Siedlungsreste in Zagyvatal. Slovenska Archaeologia 18 (1970) 97–112.

[45] *Matolcsi J.:* Balaton környéki avar lovak. SMK 1 (1973) 87–106.

[46] *Matolcsi, J.:* Schädelgestaltung des Pferdes in der Völkerwanderungszeit. In: Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere (Hrg.: *J. Matolcsi*). Bp. 1973. 297–307.

népvándorláskorban általánosan elterjedt brachyceros típust képviselik. Röviden kitér a nagytestű szürke marha eredetére is. Nem fogadja el azt a véleményt, amely szerint ez a honfoglaló magyarokkal került volna a Kárpát-medencébe. A magyarországi középkor korai szakaszából eddig csak a késő avarkorban általános brachyceros típusok kerültek elő, a szürke szarvasmarha pedig csak a XIII–XIV. századtól mutatható ki. Sopronkőhidán egyébként juh-, kecske-, sertés- és leggyakrabban tyúkcsontok kerültek elő, részben ételmaradványként, részben temetési rítus emlékeként.[47] Még csak előzetes jelentésből ismerjük, de meg kell említeni a Pilismarót-Basaharcnál feltárt avarkori temetőt. A sírok mellett gödrök is voltak, amelyekből összesen 26 teljes kutyacsontváz és még több kutyakoponya került elő. *Fettich Nándor* áldozati gödröknek határozta meg ezeket.[48]

Honfoglalás kora

A honfoglaló magyarság és az Árpád-kor (X–XIII. sz.) mezőgazdaságát Wenzel Gusztáv, majd Domanovszky Sándor óta, hosszú szünet után *Makkai László* foglalta össze és értékelte ki példamutató, alapos forrásfeltárással, a régészeti és történeti kutatás minden elérhető eredményének a felhasználásával. E tanulmány ugyancsak az Agrártörténeti Szemle hasábjain jelent meg, ezért erre itt külön nem térek ki.[49] Közvetlenül előtte vagy utána több kisebb-nagyobb munkával találkozhatunk még, amelyek a magyarság életformájával, gazdálkodásával foglalkoznak.

A legtöbbet feszegetett kérdés, immár hosszú évek óta, továbbra is a magyarság gazdálkodásának meghatározása: nomád, félnomád, földművelő vagy mindkettő volt-e? Azzal már régóta szakított a történettudomány, hogy csak nagyállattartó nomádokat lásson a honfoglaló magyarságban. Egyre inkább sikerül kimutatni a földművelés jelentőségét is. Az egyes nézetek közötti eltérés tulajdonképpen az állattenyésztés és a földművelés meghatározásából ered. Ez pedig nem kis feladat, mert a közvetlen bizonyítékok igen csekélyek, akár a régészeti, akár a történeti-írásos forrásokat tekintjük. Az alábbiakban az újabb eredményekből mutatok be néhányat.

Érdekes módon közelíti meg a kérdést *Csalog Zsolt.* Öt X–XI. századi alföldi temető sírjainak az égtájakhoz viszonyított fekvését elemezve megállapítja, zömében az év melyik szakában történtek a temetések, és ebből arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ez a magyarság nyári és téli lakóhelyváltását tükrözi, tehát elsősorban a nomád állattenyésztés volt a jellemző.[50] *Györffy György* „félnomád"-nak jelöli a magyarság gazdálkodási formáját, amit (Szabó Istvánnal egyetértésben) az állandó téli szállások jellemeznek, ugyanekkor az állandó nyári szállások még hiányoznak. A szántóföldek a téli szállások körül alakultak ki, amit tavasszal megműveltek és bevetettek, majd a nyári legelőkről visszatérve ősszel a termést betakarították. Györffy azonban elsősorban a vezető rétegre értelmezi ezt az életmódot.[51] Nagyobb hangsúlyt kap a földművelés *Mesterházy Károly* feldolgozásában. Általánosságban megállapítja – a szaltovói kultúra közvetlen hatására célozva –, hogy a honfoglaló magyarság életmódjában már nem a nomád pásztorkodás játszott főszerepet, mert az állandó települések kialakulása már a X–XI. században elkezdődik és a tatárjárás előtt be is fejeződik. Ezt azonban inkább az ország belső területére tartja jellemzőnek. A Felső-Tisza vidékén viszont, ahol török színezetű volt a népesség, a temetők tanúságai alapján laza szerkezetű falvakra következtet, és itt már az állattenyésztést jelöli meg a gazdaságuk alapjaként.[52]

[47] *Bökönyi S.:* A temető állatcsontanyagának vizsgálata. In: *Török Gy.:* Sopronkőhida IX. századi temetője (Fontes Archaeologici Hungariae) Bp. 1973. 117–30.

[48] *Fettich, N.:* Pilismarót, Basaharc. Mitteilungen der Ungarischen Archaeologischen Institut 1 (1970) 121–5.

[49] *Makkai, L.:* Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der Frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). Agr. Sz. 16 (1974) Suppl.

[50] *Csalog, Zs.:* Zum Nomadismus der landnehmenden Ungarn (Ein neuer Versuch zur Bestimmung der Phasen des Sesshaftwerdens). In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien (Hrg.: *L. Földes*). Bp. 1969 186–9. – A sírok irányításának megbízhatóságát és így az ebből levonható következtetéseket nem fogadja el *Dienes I.*, Ethn. 85 (1974) 587–91.

[51] *Györffy Gy.:* A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Arch. Ért. 97 (1970) 191–238.; *Uő.:* A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez. Ethn. 81 (1970) 234–7.

[52] *Mesterházy K.:* Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területének IX–XIII. századi településtörténetéhez. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974. 211–62.

Fodor István e kérdés mélyebb gyökereit kutatja. Bár a magyarság a Kárpát-medencébe érkezése előtti évszázadokban vagy még távolabbi időkben régészetileg ma még nem mutatható ki, a feltételezhető őshazától, az Ural keleti oldalától kíséri végig a magyarság útját, és a földművelés és állattenyésztés váltakozó jelentőségére mutat rá. Végkövetkeztetése szerint a magyarság nomád és földművelő rétege együtt érkezett a Kárpát-medencébe, és e kettős gazdálkodás a jellemző.[53] *Veres Péter* ugyancsak az előző hazákban lejátszódó eseményekben kutatja a gazdálkodás kialakulását. 750 után indult meg a letelepedési folyamat az addig nomád magyaroknál, a IX–X. sz. fordulója körül, a honfoglalás korában azonban ismét a nomadizmus fellendülése következett.[54] Ugyanerre a következtetésre jut *Balassa Iván* is, hangsúlyozva, hogy a vándorlás következtében a korábbi földművelők is nomádokká változhatnak.[55] Ezt a témát *Fodor István* igen találó megjegyzésével zárom: tudományos közvéleményünk korábban szinte kizárólag nomádnak vélte a magyarságot, újabban azonban egyesek az ellenkező végletbe estve honfoglalóinkat csaknem teljes egészében szántóvetőknek tartják. Életmódjukban alig hagynak helyet a nomadizmusnak, pedig az továbbra is fontos szerepet játszott a gazdálkodásukban és életmódjukban.[56]

A honfoglaló magyarság két háziállatával foglalkozik *Bálint Csanád.* A ló szerepét foglalja össze a temetkezési szokásokban. A temetéskor elfogyasztott lóhús nemcsak táplálékul szolgált, ennek pogány háttere volt, ezért tiltotta később a kereszténység.[57] A lovas temetkezéseket öt csoportba osztja. Bár nincsenek adataink a félnomád és a földműves tömegek arányaira, a lónak a mindennapi életben játszott szerepét sem ismerjük, óvatos becslést ad, mekkora lehetett a X. századi magyarság lóállománya: kb. 3–500 000-re gondol.[58] A kutyának is elsősorban a hitvilágban játszott szerepével foglalkozik, és Jánosszállásról (Csongrád m.) egy félbevágott kutyatetemet, a XI–XII. sz. fordulója körüli időből, a sztyeppei eredetű „kutyaeskü" emlékeként ismertet. Utóbbival kapcsolatban még több, magyarországi hasonló leletet sorol fel. A kutya különben nem túl gyakori a telepek állatcsontanyagában.[59]

A tárgyi emlékanyagból jelentős két darab egyes lóiga, amelyeket *Kralovánszky Alán* ismertet a X. századi sárbogárdi temetőből. Egy férfi sírjából két ló csontváza is előkerült, mindkettőnek a nyakán egy-egy faiga volt, két-két karikával és a felszerelés több kis maradványával, bizonyítékául annak, hogy a lovat kocsihúzásra is használták.[60] *Müller Róbert* négy, ekevasakból álló leletet ismertet Pölöske (Zala m.), Vértes (Nógrád m.), Badacsony és Keszthely környékéről. A lelőkörülmények bizonytalansága miatt analógiák segítségével helyezi e tárgyakat a X. századba. Müller különben ugyancsak félnomádnak jelzi a magyarság nagyobbik részét.[61]

Sokoldalú vizsgálatok történtek a Szabadkígyós (Békés m.) mellett feltárt két X. századi temető anyagával kapcsolatban, amelyeket *Pálóczi-Horváth András,*[62] illetve *Bálint Csanád*[63] tárt fel. A textilmaradványokat *Gulyás Sándor* határozta meg botanikailag: kendert, lent, gyapotot és selymet állapított meg. A pollenvizsgálat őszi virágok jelenlétét jelezte, a szablyahüvely maradványai pedig

[53] *Fodor, I.:* Einige kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged) 1971 : 2. 157–81.; *Uő.:* Őstörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása. Történelmi Szemle 15 (1972) 1–26.

[54] *Veres P.:* Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez. NÉ 53 (1971) 33–54.

[55] *Balassa I.:* Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához. Ethn. 85 (1974) 575–85.

[56] *Fodor I.:* hozzászólása Balassa I. előadásához. Uo. 599–600.

[57] *Bálint Cs.:* A ló a magyar pogány hitvilágban. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970 : 1. 31–42.

[58] *Bálint Cs.:* A honfoglaláskori lovastemetkezések. Uo. 1971 : 2. 85–107.

[59] *Bálint Cs.:* A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. Uo. 1971 : 1. 295–314.

[60] *Kralovánszky, A.:* Ein Anschirrungsfund aus dem 10. Jahrhundert in Ungarn. In: Berichte über den V. Internationalen Kongress für slawische Archäologie Berlin 24–28. August 1970. II. Berlin 1973. 357–61.

[61] *Müller R.:* Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez. Ethn. 82 (1971) 249–59.

[62] *Pálóczi-Horváth A.:* X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 1 (1971) 7–46.

[63] *Bálint Cs.:* X. századi temető a Szabadkígyós-pálligeti táblában. Uo. 49–86.

tölgyfára vallottak.[64] A textília szövésével és mintakincsével *T. Knotik Márta* foglalkozik részletesen.[65] Az egyik sírban a X. századi magyar sírokban gyakori lókoponya és lábcsontok is voltak. A körülöttük kivett sok talajminta foszfátvizsgálatával *Duma György* kimutatta, hogy nagyobb mennyiségű szerves anyag volt körülöttük, minden valószínűség szerint a ráterített lóbőr.[66]

Középkor

Sok adattal gyarapodtak ismereteink az Árpád-kori falvak megismerése terén az utóbbi években. A Doboz (Békés m.) mellett 1962 óta folyó faluásatásról *Kovalovszki Júlia* közöl előzetes összefoglalást. Eddig 15 földbe mélyített házat tártak fel a X–XII. századból, a telep azonban visszanyúlik a honfoglalást megelőző időkbe is. A házak 240 × 240, 280 × 360 cm nagyságúak, a szelementartó ágasfa gödre mindegyikben jelzi a tetőszerkezetet, és mindegyikben volt belső kemence is. A leletanyag, különösen a cserépüstök a Don-vidéki szaltovói kultúrával hozható összefüggésbe. A házak elrendeződése laza szerkezetű településre utal.[67] Budapest II. Szajkó u. 14–16. sz. telken az egykori Nyék falu X–XIII. századi maradványait ismerteti *Altmann Júlia.* Egy lakóház (310 × 270 cm) került elő kőkemencével, utóbbi építéséhez több malomkőtöredéket is felhasználtak. Ezenkívül tűzhelyek, két pince és egy mészégető kemence került napvilágra.[68] Rövid összefoglalást olvashatunk *Horváth Béla*tól a Tisza II. vízlépcső építésével kapcsolatban feltárt tiszaörvényi, XI–XIV. századi falu ásatásáról, ahol 25 lakóházat sikerült megismerni.[69]

A szabolcsi vár feltárásával kapcsolatban a környékén, a varral egykorú telepeken és temetőkben is folytak ásatások. *Fodor István* az egyokri, XII–XIV. századi Kisfalud falu helyén tárt fel hét földbe mélyített házat; háromban belső kemence is volt, ezenkívül 13 külső kemence is előkerült. A leletanyagban számunkra különösen egy gyengén aszimmetrikus ekevas, ásópapucs és egy sarló jelentősek.[70] *Szabó János Győző* három Heves megyei lelőhelyről közöl eredményeket. Sarud-Pócstöltésen a XII–XIII. századi Báb falu 5 földbe mélyített házát tárta fel, átlagméretük 300 × 300 cm körüli, belül kemencével, a tetőszerkezetre pedig a tartóoszlopok gödre utal. Kis kiterjedésű, laza szerkezetű település volt, egyszerre kb. 6 ház állhatott. Poroszló mellett a XI. századi Magyaród falu két házáról tudósít, ugyancsak kemencével kerültek elő. Poroszló mellett még Ráboly-pusztánál tárt fel XII. századi házakat, az egyikben kőkemence volt. Utóbbival kapcsolatban részletesen foglalkozik a DK-európai egykorú kő- és agyagtűzhelyekkel. Megjegyzi azonban, hogy a magyarság háztípusait többoldali hatásból kell levezetni.[71] Az előbb említett sarudi lelőhely állatcsont-anyagát *Matolcsi János* értékeli, amely a szarvasmarha, ló, házisertés, kutya, és vaddisznó jelenlétét bizonyítja. Valamennyi csont apróra törve került elő, tehát konyhai hulladékként, ami azt bizonyítja, hogy ekkor még a lóhús fogyasztása is jelentős volt.[72]

Az Árpád-kori földbe mélyített lakóházakban általában egy kis szabályosan kialakított gödör is előkerül, amit „ülőgödör"-nek vagy „munkagödör"-nek nevezett el a kutatás; tulajdonképpen a földre ülő a lábát helyezte el benne. Endrei Walter egy korábbi munkájában a szövőszékkel hozta összefüggésbe, ezt a megállapítást most *K. Csilléry Klára* nem tartja megalapozottnak. A gödör közelebbi

[64] *Gulyás S.:* A Szabadkígyós-pálligeti táblában feltárt X. századi sírok botanikai elemzése. Uo. 115–24.

[65] *T. Knotik M.:* A szabadkígyósi X. századi sírok textilmaradványainak vizsgálata. Uo. 105–12.

[66] *Duma Gy.:* Szervesanyag bomlásának nyomai a szabadkígyósi X. századi temetők foszfátvizsgálatai alapján. Uo. 127–31.

[67] *Kovalovszki J.:* Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról. Arch. Ért. 102 (1975) 204–22.

[68] *Altmann J.:* Előzetes jelentés a nyéki faluásatásról. Bud. Rég. 23 (1973) 219–27.

[69] *Horváth B.:* Előzetes jelentés az 1965–68. évi tiszaörvényi feltárásokról. Arch. Ért. 97 (1970) 126–32.

[70] *Fodor, I.:* Vorläufige Bericht über die Ausgrabung des Dorfes Szabolcs-Kisfalud im Jahre 1971–73. FA 26 (1975) 171–82.

[71] *Szabó J. Gy.:* Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. Az Egri Múzeum Évkönyve 13 (1975) 19–62.

[72] *Matolcsi J.:* Sarud-Pócstöltés Árpád-kori állatcsont-leleteinek vizsgálata. Uo. 69–79.

rendeltetése továbbra is nyitott kérdés.[73] Korai falvaink másik gyakori jelensége a település belterületén futó keskeny árkok. Méri István 1962-ben megállapította, hogy ezek egy része az állatok összetartását szolgálta. *Szabó László* most ezt Heves megyei néprajzi analógiával támasztja alá, azzal a kiegészítéssel, hogy az árok szélén a kikerülő földből még falat is emeltek.[74] Az ugyancsak minduntalan jelentkező gödröket, vermeket *Füzes Endre* gabonásveremnek határozza meg. A szaltovó-majácki kultúra hatásaként, véleménye szerint, a magyarság magával hozta a gabonásverem ismeretét.[75] Ez a kérdés azonban nagy óvatosságot igényel. Az Árpád-kori falvakhoz hasonlóan, az őskor szinte valamennyi kultúrájából ismerünk különböző gödröket, de ezek rendeltetése máig sem tisztázott. Az egyszerű földkitermelő gödröktől kezdve a ritkán bizonyítható gabonásvermekig sok lehetőség fennáll.

Viszonylag elhanyagolt területe a régészetnek a késő középkori falvak kutatása. Legutóbb Ráckevén tárt fel *Fegyó János* egy XVI. századi leégett, négyosztatú lakóházat. A leletanyag között jelentős egy csoroszlya, kampóban végződő lánc, egyágú halászszigony, szekerce és lópatkó. A ház romjait a padláson tárolt termés lezuhant maradványaként 8–10 cm vastag, égett gabonaréteg takarta.[76]

A középkori falvak ásatásai (különösen az Alföldön) mindig csak földbe mélyített lakóházakat eredményeznek. Ez azonban valószínűleg nem ad reális képet falvainkról, mert a föld felszíne fölé emelt épületek szinte nyomtalanul elpusztulnak. Erre hívja fel a figyelmet *Müller Róbert* több Zala megyi és Balaton környéki lelőhellyel kapcsolatban. A zalaegerszegi Falumúzeum számára beszállított felsőszenterzsébeti boronaház pontosan ismert helyén, a ház lebontása és elszállítása után két év múlva a padozaton és kemencén kívül már alig találta meg a nyomokat. Kustánszegen a középkori falu házai elpusztultak, de öt kemencét sikerült feltárnia, és ezek alapján a beltelkekre (kb. 1–1 hold) lehetett következtetni. Középkori népi építkezésünk tehát nem szorítkozott csak földbe mélyített házakra, a fában gazdag vidékeken boronaházakkal is kell számolnunk.[77]

A középkori eszközanyaggal ugyancsak *Müller Róbert* foglalkozik több ízben. A vaseszközök hosszan élő formákat mutatnak, ezért kormeghatározásuk nehéz. Több lelőhelyről, már korábban publikált leletegyütteseket vesz vizsgálat alá (Cegléd-Madarász-halom, Debrecen-Szepespuszta és homokbánya, Mohács), és a korábban megállapított datálásokat helyesbíti. Valamennyit korábbinak határozza meg, kettőt közülük a VIII–IX. századba helyez. Igen tanulságos a kronológia nehézsége szempontjából az a grafikon, amely a különböző eszköztípusok időbeli elterjedését ábrázolja, jelezvén, hogy némelyik már az i. e. III–II. századtól kezdve a késő középkoron át állandóan előfordul. Az egyes eszközök kialakulása hosszú folyamat, ezzel kapcsolatban a sarló, rövid kasza és eke fejlődését, változásait tekinti át a keltáktól.[78] Pogányszentpéterről (Zala m.) a XVI. századból két kapát,[79] Gyirmótról (Győr-Sopron m.) pedig a XVIII. századból még egy veseszközleletet ismertet, amelyben szőlőmetsző, sarló, ösztöke, kapa és villa is van.[80]

Még két, újabb vaseszközleletet kell említeni. *Parádi Nándor* Nyáregyházán előkerült négy sarlót közöl, korukat a XIII. századba helyezi,[81] *Ikvai Nándor* pedig Cegléd-Gubadi u. 5. alól egy nagyobb

[73] *K. Csilléry K.*: Az Árpád-kori veremház ülőgödre és a házbeli szövőszék kérdése. NÉ 52 (1970) 59–83.

[74] *Szabó L.*: Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvaink árkainak rendeltetéséhez. Arch. Ért. 102 (1975) 84–6.

[75] *Füzes E.*: A gabonásvermek problematikájához. Ethn. 84 (1973) 462–79.

[76] *Fegyó J.*: Késő középkori lakóház leletmentése Ráckevén. SC 2 (1973) 93–105.

[77] *Müller R.*: Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11 (1972) 195–209.

[78] *Müller, R.*: Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätefunde in Ungarn. Acta Arch. Hung. 27 (1975) 59–102.

[79] *Müller R.*: A pogányszentpéteri ásatás. A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Nagykanizsa 1972. 265–82.

[80] *Müller R.*: Vaseszközök Gyirmót-Sebes tagról. Arrabona 16 (1974) 63–73.

[81] *Parádi N.*: A Nyáregyháza-pusztapótharaszti sarlólelet. FA 27 (1976) 171–82.

együttest ismertet (szekérvasalások, 5 aszimmetrikus ekevas, 3 kapa, 1 villa stb.), XVI. századinak meghatározva.[82]

Két kuriózumot említek még. A sárospataki gótikus templom régi, 1530 után lebontott szentélyfalának maradványán *Gömöri János* bekarcolt, primitív rajzot talált, amely ekét és eketaligát ábrázol. A rajzot a templom építése és a körülötte végzett ásatás adatai alapján a XV. sz. végéről származtatja, és így ez a legkorábbi ábrázolása nálunk az eketaligának.[83] Barcs mellett pedig tölgyfából faragott bödönhajó került elő, hossza 11,35 m, alja hengeres. Belsejében hálóval történő halászatra valló fatárgyak voltak. Korát nem lehet pontosan megállapítani, *Magyar Kálmán,* a lelet feltárója, a középkorba vagy késő középkorba helyezi.[84]

Az utóbbi években a kunok tárgyi emlékanyagának a feltárása is több helyen eredménnyel járt. *Pálóczi-Horváth András* összefoglalja az eddigi kutatásokat, összevetve az írásos adatokkal. Az eredetileg nomád kunok falvai a környezet hatására a XV–XVI. században már ugyanolyan műveltségűek, mint a magyaroké.[85] Ugyanő a Lászlófalva (Bács-Kiskun m.) helyén egykor fennállott Szentkirály kun falu (első említése 1354-ből) ásatásáról is beszámol. Valószínűleg háromrészes, 15 m hosszú késő középkori ház, kemence, kút fakoszorúval a főbb eredmények. Az ásatás szerint egyébként már a kunok tatárjáráskori beköltözködése előtt is lakott volt a terület.[86] A Szolnok megyei kunok régészeti hagyatékát *Selmeczi László* tárgyalja. A XIII–XIV. századi vezető réteg sírjai még nomád szokásokat mutatnak (mellékletként kengyel, zabla, lószerszámok, kard, vaskés is szerepel), de előfordul még a teljes vagy részleges lótemetkezés is. A Karcag-Kolbászszéknél feltárt 240 sírban gyakori, hogy a halottat nádba csavarták. Két sírban az ürömnek (Artemisia) mint gyászvirágnak a maradványai voltak.[87]

A középkori méhészet emlékei, az ún. kaptárkövek eléggé közismertek a Bükk-hegység körül, irodalmi feldolgozásuk is már korábban megjelent. Most ismét ezeket tárgyalja *Saád Andor,* s a korábbi megállapításokkal egybehangzóan a XI–XV. századba datálja.[88] Annál kevésbé ismeretes, hogy Budapest közvetlen környékén is szép számmal vannak képviselve. *Erdélyi István* a Holdvilágárokban levőkkel,[89] *Mihály Péter* pedig a Pest megyeiekkel foglalkozik. Különösen utóbbi értékes számunkra, mert eddig még nem közölt kaptárkövekről is beszámol. Analógiákat XII–XIV. századi bulgáriai lelőhelyekről említ, a Pest megyei példányok korának kérdését azonban nyitva hagyja.[90]

Befejezésül *Balassa Iván* könyvét említem, amely a címmel ellentétben az eke és szántás történetén túl mintegy keresztmetszetét adja a magyarországi földművelés fejlődésének az őskortól az újkorig. A könyvben közölt gazdag tárgyi anyag és a sok felvetett kérdés ismertetése azonban messze meghaladja a jelen összefoglalás kereteit.[91]

Nováki Gyula

[82] *Ikvai N.:* A ceglédi vaseszközlelet. SC 1 (1972) 135–65.

[83] *Gömöri J.:* XV. századi ekeábrázolás a sárospataki gótikus templom szentélyében. HOMÉ 11 (1972) 43–53.

[84] *Magyar K.:* Előzetes jelentés a barcsi bödönhajó feltárásáról. SMK 1 (1973) 357–62.

[85] *Pálóczi-Horváth A.:* A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. FA 24 (1973) 241–8.

[86] *Pálóczi-Horváth A.:* Bericht über die Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentkirály. FA 26 (1975) 183–90.

[87] *Selmeczi L.:* Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1973. 105–12.

[88] *Saád A.:* Adatok a kaptárkövek eredetének, korának és rendeltetésének meghatározásához. HOMÉ 11 (1972) 105–17.

[89] *Erdélyi I.:* Pomáz-Holdvilágárok. Arch. Ért. 98 (1971) 85–90.

[90] *Mihály P.:* A Pest megyei kaptárkövek topográfiája. SC 3 (1975) 31–60.

[91] *Balassa I.:* Az eke és szántás története Magyarországon Bp. 1973.

Rövidítések: Acta Arch. Hung. = Acta Archaeologica Hungarica; Agr. Sz. = Agrártörténeti Szemle; Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő; Bud. Rég. = Budapest Régiségei; Ethn. = Ethnographia; FA = Folia Archaeologica; HOMÉ = Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc); NÉ = Néprajzi Értesítő; SC = Studia Comitatensis. Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból; SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei.

VÉSZTŐ TÖRTÉNETE

Szerk. Szabó Ferenc. Vésztő 1973.
547 l. + 72 o. képmelléklet

A Békés megyei helytörténeti monográfiák újabb példányát veheti kézbe az olvasó – hála a Vésztő Nagyközségi Tanács VB áldozatkészségének, mely a kiadás gondjait és terheit magára vállalta. A mintegy modellnek is tekinthető kétkötetes „Mezőberény története" után a *Szabó Ferenc* irányította szerzői kollektíva ismét olyan művet alkotott, mely méltán vált ki országos visszhangot. Ezt a megállapítást akkor is bízvást fenntarthatjuk, ha a kötet agrártörténeti vonatkozásait alaposabban szemügyre vesszük.

Vésztő a Sárrét, hazánk egyik jellegzetes vidékének települése. Érthető tehát, hogy a kötet elején a Sárrét természetföldrajzi tényezőinek, növény- és állatvilágának bemutatásával foglalkozó alapos tanulmányokat találunk.

A honfoglalást megelőző időszak tárgyalása után *T. Juhász Irén* és *Kristó Gyula* jól sikerült dolgozata a község középkori életébe ad bepillantást.

A hosszú török uralom alatt Békés megye nagy része elnéptelenedett, s csak a XVIII. század első felében kezdődött meg újratelepítése. Ez volt a sorsa Vésztőnek is; újkori története gyakorlatilag ekkor kezdődik. *Rákos István* az 1848-as forradalom és szabadságharcig terjedő időszakot vette vizsgálat alá. Ennek során kitért a mezőgazdaság helyzetének bemutatására is: elénk tárul a földesúr–jobbágy viszony és e kapcsolat által meghatározott jobbágyi kötelezettségek alakulása. Figyelemre méltóak a Mária Terézia-féle úrbérrendezés vésztői végrehajtásáról, valamint az 1848-as forradalom kitörése előtt röviddel (1848 januárjában) megkötött örökváltság-szerződésről írottak is.

Vésztő múltjának feltárásából két fejezet megírásával vette ki részét – a kötet szerkesztésén túlmenően – *Szabó Ferenc*; az önkényuralom időszakát, valamint a kiegyezéstől az első világháborúig terjedő közel fél évszázadot vizsgálja behatóan. Úgy véljük, Szabó Ferenc jelen tanulmányait – hasonlóan korábbi munkáihoz – bátran ajánlhatjuk követendő példaként egy település, illetve nagyobb közigazgatási terület vagy tájegység kapitalizmuskori agrártörténetét feldolgozni kívánók számára. A birtokviszonyokról, a földkérdésről beszélve, a helyi adatokat megfelelő összevetésekkel (idősorok és területi egységek) teszi valóssá és megfoghatóvá. Részletesen elemzi a helyi gazdálkodást, a hangsúlyt a növénytermesztésre és az állattenyésztésre helyezve.

Alapos és tárgyilagos képet kapunk a századforduló vésztői földmunkás- és szegényparasztmozgalmáról, valamint a Várkonyi-féle Független Szocialista Párt, illetve lapjuk: A Földművelő helyi befolyásáról.

A két forradalom Vésztőn c. fejezetben *Leiner Gyula* 1918–19 lázas napjaival foglalkozik. Mint a Tiszántúl számos helységében, Vésztőn is jelentős volt a szegényparasztok spontán földosztási és földfoglalási törekvése. A földkérdés rendezését csak megkezdeni tudták a Tanácsköztársaság idején, mert itt már április végén kezdetét vette a román megszállás.

Szintén Leiner Gyula a szerzője a két világháború közötti időszak vésztői eseményeit bemutató résznek. Szabó Ferenc tanulmányai mellett ebben a fejezetben kapunk ismét jelentős ismeretanyagot a község mezőgazdaságáról. Alaposan és magas színvonalon elemzi a szerző a helyi agrártermelést, a földbirtokmegoszlást, a paraszti osztálytagozódást. Ez talán még fokozható lett volna, ha a helyi adatokat nagyobb területegységnyi (járási illetve megyei) mutatókkal vetette volna össze. Külön erénye ennek a fejezetnek, hogy Leiner Gyula részletesen szól a második világháború alatti egyik legjelentősebb antifasiszta, háborúellenes, az egységfrontpolitika jegyében lezajlott eseményről: a vésztői földmunkás kongresszusról.

G. Vass István a község múltját a felszabadulástól a fordulat évéig terjedő szakaszban vette vizsgálat alá, jelentős teret szentelve a helyi földosztásnak (bár részletes és megbízható adatok hiányában nem lehetett számszerűleg kimutatni eredményét), valamint az 1945 utáni néhány esztendő mezőgazdasági termelésének.

Vésztő nagyközségnek a legutóbbi évtizedekre (pontosabban 1949-től az 1970-es évek elejéig) vonatkozó történetét *Abonyiné Palotás Jolán* állította össze, „Vésztő gazdaságföldrajzi viszonyai" címmel. Mindössze 20 oldal jut erre az időszakra a kötet öt és félszáz oldalából. A címet nem tartjuk szerencsésnek, mert a tájékozatlan olvasó, ha a település felszabadulás utáni történetére kíváncsi,

valószínűleg nem ilyen elnevezés alatt fogja keresni. Szintén alkalmasabb címet kellett volna keresni a „Népesség földrajza" alcím helyett, mert így nem derül ki, hogy itt tulajdonképen a helyi lakosságra vonatkozó különböző statisztikákról van szó. Egyáltalán szabad-e egy-egy statisztikát néhány mondattal körítve mint fejezetrészt szerepeltetni, ha az elemzés és értékelés szinte teljesen elmarad? Ez utóbbi hiánya egyébként végigvonul ezen a dolgozaton, eltérően a többi tanulmánytól. A község ipara és kereskedelme – az 1945–1970 közötti időről szólva – egy (!) oldalra szorítkozik. Ha csak az ÁFÉSZ jelentőségét vesszük szemügyre a község életében, már akkor többet kellett volna erről írni, s a vonatkozó beszámoló jelentések, statisztikák stb. rendelkezésre állnak.

Az agrártörténész a kötet tanulmányozása során a szűkebb érdeklődési körébe vágó témakörökre kíváncsi elsősorban. Sajnos a szerző ezen a ponton is csalódást okozott. „Vésztő mezőgazdasági jellegű község" – ezzel a mondattal kezdődik a település agrárviszonyaival foglalkozó alfejezet, mindössze 10 oldal terjedelemben (ebből is három oldal táblázat, illetve ábra). Jóval többet érdemelt volna ez a rész, különösen pedig a termelőszövetkezetek tevékenysége. A vésztői tsz-mozgalom kezdeteiről, az 1950-es évek agrárpolitikájáról semmit sem tudunk meg, csak egy mondatban annyit, hogy a „kis termelőszövetkezetek . . . 4 nagy termelőszövetkezetté egyesültek". A közölt növénytermesztési és állattenyésztési mutatók a négy helyi szövetkezet együttes adatait tartalmazzák. Megítélésünk szerint a szövetkezeteket különválasztva, illetve egymással, valamint járási és megyei adatokkal összehasonlítva kellett volna bemutatni. Minden bizonnyal vannak közöttük eltérések az adottságok, főbb üzemágak, lehetőségek, termelési eredmények stb. tekintetében. Nem kaptunk képet a művelésági megoszlásról, az egyes tsz-ek területéről, a taglétszámról, a szövetkezeti vagyon és a személyi jövedelem alakulásáról stb.

Nem derült ki, hogy az egyes termelőszövetkezeteket mikor hozták létre, kik voltak az alapítók, s hogyan élnek ma az ott dolgozók, miként vélekednek saját szövetkezetükről, milyenek szociális, kulturális viszonyaik – és folytathatnánk a sort. A községi, illetve járási tanács vonatkozó irat-anyagának, az adott termelőszövetkezetek vezetőségi, illetve közgyűlési jegyzőkönyveinek, beszámoló jelentéseinek alapos áttanulmányozása, továbbá a szövetkezet dolgozóival való beszélgetés mindehhez segítséget nyújthatott volna. Úgy véljük, Vésztő története a tsz-mozgalom ilyen sommás összefoglalásával egy kicsit szegényebb lett.

Érdekes, hasznos és igen gazdag anyagot állított össze *Domokos Zsuzsanna* a község határának és belterületének földrajzi neveivel foglalkozó fejezetben. Az itt összegyűjtött elnevezések számos régi szokást, hagyományt, történetet őriztek és őriznek meg.

Újabb értékkel gazdagította a hazai néprajztudományt és agrártörténetünket is *Nagy Gyula*, „Hagyományos földművelés Vésztőn" című tanulmányával. Az egyes alfejezetek remekül tagolják a szerző által kemény munkával összegyűjtött szép és gazdag anyagot. A határról, a talajelőkészítésről, a vetésről, a növényápolásról, a betakarításról és végül a tárolásról, illetve ezen munkafolyamatok egy-egy fázisáról olvasva ismét elénk tárul a már lassan mindörökre eltűnő paraszti munka minden nehézsége-keserve, de páratlan és egyedülálló szépsége is.

A paraszti életmód ábrázolásához csatlakozik *Varga Gyula*nak a község népi állattartásáról szóló – időben 1945-ig terjedő – tanulmánya. Először az állattenyésztés alapját jelentő helyi legelőkről és a különböző állatfajokról kapunk áttekintést, majd megismerkedhetünk a vésztői állattartási módokkal: a legelőn tartás és az istállózás különféle változataival. Megtudhatjuk azt is, miben voltak hasonlók és miben tértek el egymástól a vésztői állattartó kisgazdaságok. Varga Gyula színvonalas, jól összefogott munkájának utolsó részében azt vizsgálja, milyen haszonnal járt Vésztőn állatot tartani. Ennek során részletesen foglalkozik a fejéssel, a hizlalással, az igázással és egyéb haszonvételekkel.

A tanulmánykötet szerzői általában jól használták ki a rendelkezésükre álló forrásokat, különösen a Békés megyei Levéltár anyagát, melynek kutatásához a levéltár igazgatója, Szabó Ferenc – aki azonos a kötet szerkesztőjével – maximális segítséget nyújtott. A szerkesztő érdeme, hogy az egyes tanulmányok szervesen kiegészítik egymást. Remek jegyzetapparátus és függelék egészíti ki az egyes munkákat. Úgy véljük, nem kell mentegetőznie senkinek az illusztrációs anyag miatt: a mellékelt fényképek, ábrák, térképek stb. szervesen és gazdagon színesítik az egyes tanulmányokat.

Meggyőződésünk, hogy valóra válik a kötet munkatársainak szerény elképzelése: adataik, megállapításaik javát a magyar köztörténetírás is használni fogja. S bátran hozzátehetjük: a hazai agrártörténetírás számára is jelentős érték „Vésztő története".

Pintér János

MEZŐBERÉNY TÖRTÉNETE I–II.

Szerk. Szabó Ferenc
Mezőberény Nagyközség Tanácsának kiadása. Mezőberény 1973.
579 l. ill. 437 l.

A monográfia két kötete közül az első köztörténettel, a második zömében a néprajzzal foglalkozik. Az egyes tanulmányokat részletesen és összegezve is számosan méltatták – kivétel nélkül az elismerés hangján. Ezúttal a monográfiát agrártörténeti oldalról vettük szemügyre, azt keresve, hogy ilyen vonatkozásban milyen ismereteket nyújt.

A török kiűzése után Békés megye nagy része lakatlan pusztaság volt, újbóli betelepítése a XVIII. század első felében kezdődött meg. Hasonló volt a helyzet Mezőberénnyel is: ebben az időben jelentek meg az első magyar, német és szlovák telepesek. *Implom József* tanulmányának ez a kiinduló része, s a település történetével 1848-ig ismerteti meg az olvasót. Alapos elemzést kapunk a helyi úrbéri viszonyokról, különösen a Mária Terézia-féle Urbárium életbelépése után. Részletesen foglalkozik a jobbágyság helyzetével, külön-külön tárgyalja úrbéri, köz- és katonai terheiket. Bepillantást nyerhetünk a helyi regáléjogok alakulásába, a berényiek legelőelkülönözési kísérleteibe, és ennek kapcsán tudhatjuk meg: milyen volt a cselédek, szolgák, mezei munkások, pásztorok élete ezen a tájon ebben az időben. A jól sikerült tanulmányban jelentős részt szentelt a szerző a település mezőgazdálkodásának. Megtudhatjuk, hogy a szántóföldi növénytermesztés mellett eredményes szőlő- és gyümölcstermesztést folytattak (ez utóbbit a XIX. század elejétől). Állattartásukban komoly jelentőséget kapott a szilajpásztorkodásos szarvasmarha-tenyésztés, a lótenyésztés (ezt elsősorban a mezőhegyesi ménesbirtok segítségével folytatott rendszeres nemesítéseknek köszönhették), de számottevő volt a juh- és sertéstartás is.

1848 tavaszával a forradalmi szelek Mezőberénybe is betörtek. A polgári forradalom és szabadságharc időszaka szintén Implom József szakavatott tolmácsolásában elevenedik meg.

Szabó Ferenc, a kötet szerkesztője az 1848–1914 közötti évtizedeket vette bonckés alá, két fejezetbe (Világostól a kiegyezésig, illetve 1867-től az első világháború kitöréséig) tömörítve mondanivalóját. Az agrártörténet iránt érdeklődők itt kapják a legtöbbet Mezőberény mezőgazdasági viszonyairól. Nem a terjedelemre gondolunk – bár az is jelentékeny –, hanem a biztos kézzel kiválasztott anyag feldolgozására. Ami Mezőberény mezőgazdaságával, agrárnépességével kapcsolatos ebben az időbszakban, azt itt mind megtaláljuk, s mégsincs olyan benyomásunk, hogy az ismeretek tömegével állunk szemben, mert Szabó Ferenc ideálisnak mondható arányt talált az egyes témakörök között. Nagy mesterségbeli tudással használta a forrásokat, s a belőlük levont következtetésekkel és értékelésekkel kerek és pontos képet rajzolt az önkényuralom és a dualizmus időszakáról. Az 1850-es években tettek véglegesen pontot a helyi úrbéri perre, s ekkor történt meg a közlegelők felosztása is. Mindezek következtében a földművelő népességen belül számottevő változások történtek. Az abszolutizmuskori agrártermelés lényegében azonos volt a paraszti gazdálkodással, hiszen a községi földek majd 90%-a a parasztság kezében volt.

A dualizmus időszakában a mezőberényi birtokmegoszlást a parasztföldek fokozatos aprózódása, a számban és területben igen jelentős középparasztság meghatározó ereje és a nagybirtok fokozatos csökkenése (főleg a századforduló után) jellemezte. 1914-ben már csak két nagyobb – de ezek is 1000 kh alatti – birtokot találunk, a többit már parcellázták, s ezek zöme a középparasztság kezébe került. Így jött létre egy színvonalas, elsősorban a tanyásgazdálkodás formájában megvalósuló termelési kultúra.

Ugyanakkor jelentékeny volt az agrárproletárok száma is: a következőkben a napszámosok, részesmunkát végzők, cselédek bérezéséről, járandóságairól találunk alapos áttekintést. Az agrárproletárok megélhetési gondjait átmenetileg enyhítették a mezőberényi határban folytatott ármentesítő munkálatok. Az 1860-as évek nagyarányú legelőfeltörései után a századfordulóra kialakult a szántóföld és a többi művelési ág csaknem végleges aránya. A szántóföldi növénytermesztésben a gabona játszotta a meghatározó szerepet; a jó terméseredményekhez jelentősen hozzájárult az országos átlagot meghaladó gépesítettség is. Az állattenyésztésben a ló- és sertéslétszám fokozatos emelkedésének vagyunk tanúi, a szarvasmarhák száma viszont stagnált, illetve csökkent a századfordulón. Ez

utóbbinak fő oka a fajtaváltás volt: meghonosították Mezőberényben a nyugati fajtákat. Ekkor alakult egy jól gazdálkodó tejszövetkezet is.

Külön fejezetrészben szól Szabó Ferenc a helyi szocialista munkásmozgalomról. Szervezetbe tömörülésük 1891-ben kezdődik, de ez a Viharsarokban különösen nehéz volt. Bár az első években általában illegalitásban tevékenykedtek, számos megmozdulással bizonyították életképességüket. 1896-ban váltak ki a Várkonyi István vezette agrárszocialisták a Szociáldemokrata Pártból, s hamarosan nagy befolyásra tettek szert elsősorban az alföldi agrárproletárok között. A berényi földmunkások is egységesen Várkonyiékhoz csatlakoztak, sőt itt alakult meg az országban először a mozgalom nőszervezete. Várkonyi pártja a Független Szocialista Párt egyik kongresszusát is itt tartotta 1904-ben. Az állandó üldöztetések, terror és Várkonyi visszavonulása következtében a mozgalom elsorvadt, Áchim L. András Parasztpártjának pedig nem volt befolyása Mezőberényben.

Irányi István írása az első világháború és a két forradalom időszakáról szól. Az őszirózsás forradalom, majd a Tanácsköztársaság győzelme a mezőberényi szegényeket is nagy reményekkel töltötte el és tettekre ösztönözte. De megvalósításra idő nem maradt, hiszen itt alig egy hónapig állt csak fenn a proletárhatalom.

A két világháború közötti éveket két tanulmány mutatja be. *Köteles Lajos* az ellenforradalmi rendszer kezdetétől a gazdasági világválsággal bezárólag tárja elénk a község gazdasági és politikai életét, jelentős teret szentelve az agrárviszonyok alakulásának. Részletesen ismerteti a Nagyatádi-féle földbirtokreform mezőberényi lebonyolítását és az újonnan földhöz juttatottak sorsának alakulását. A helyi mezőgazdaság az 1920-as években viszonylagos fejlődésnek indult, nemcsak a gzadag-, de a kisparaszti gazdaságokban is. Fellendült az állatkereskedelem s ennek kapcsán a borjú- és sertéstartás, valamint a baromfitenyésztés. A gépesítés előrehaladását a traktorok számának növekedése jelzi, egyre többen használtak műtrágyát a berényi gazdák közül, de mindezek ellenére a gazdálkodás alapvetően külterjes maradt. Ezt a lassú előrelépést is teljesen visszavetette a gazdasági válság.

Az ezt követő részben *Farkas József* a felszabadulásig rajzolta meg Mezőberény gazdasági, politikai és társadalmi képét. A mezőgazdaságnak a vártnál kevesebb tér jutott, mert bár a szerző részletesen ismerteti a község földbirtokviszonyait az 1935. évi statisztika alapján, mégis a helyi mezőgazdaság egyes ágazatairól, a növénytermelésről, állattenyésztésről stb. nagyon keveset tudunk meg. Pedig ez az egyébként igen színvonalas fejezet csak nyerhetett volna az agrártermelés alakulásának kibontásával.

A kötet kellemes meglepetése és egyben az egyik legjobb tanulmánya *Siklósi Ferenc* tolla alól került ki, s úgy véljük, óriási anyaggyűjtő munka előzte meg. Valamivel több mint egy esztendő történetét – Mezőberény 1944. októberi felszabadulásától az 1945. novemberi választásokig – ismerhetjük meg. De ez egy rendkívüli év volt. A bizalmatlanság és a megnyugvás, a bizonytalanság és a reménykedés heteit egyre inkább felváltották Mezőberényben is az új élet megindulásának legbiztosabb jelei: a helyi közigazgatás demokratikus újjászervezése, az MKP és a többi demokratikus párt és tömegszervezet létrejötte, a Nemzeti Bizottság megalakulása, az őszi mezőgazdasági munkák és az élelmezés megszervezése. És azután jöttek az igazán mozgalmas napok: az 1945 tavaszán megkezdett földosztás. Mezőberényben ragaszkodtak ahhoz, hogy földet csak az kapjon, aki valóban jogosult rá. Ezért gyakran a megyei földbirtokrendező tanáccsal is szembekerültek, mivel az onnan érkezett különböző mentesítéseket nem vették figyelembe, hiszen az adott személyek magatartását ők jobban ismerték, mint a megyei tanácstagok. A szép stílusban íródott tanulmányból tudjuk meg, milyen nehézségek közepette kezdődtek meg az 1945. évi tavaszi munkák, s azt is, hogy mindezek ellenére Mezőberény az elsők között küldött egy vasúti szerelvény élelmiszert az éhező Budapestnek.

Molnár Pálné az 1945-ös őszi választásoktól a fordulat évéig terjedő időszak eseményeit foglalta össze – nagy hozzáértéssel és a lényegre törekedve. Erre az időszakra esett a mezőberényi magyar–csehszlovák lakosságcsere, illetve a német kitelepítés. Az eseményeket tárgyilagosan tárja elénk a szerző.

A két munkáspárt egyesülése és az ellenforradalmi események között eltelt évekkel foglalkozik *Jakab Mihály*. Megfelelő helyet kapott ebben a fejezetben a mezőgazdaság is, elsősorban a termelőszövetkezeti mozgalom és a beszolgáltatási rendszer bemutatásán keresztül. 1948–49-ben jöttek létre az első berényi szövetkezetek szinte minden felszerelés nélkül, kevés földterületen, mely akkor a község területének 3%-át sem érte el, csak 1955-re nőtt 25, majd 1956 közepére 50%-ra. A mezőgazdasági termelés csekély mértékben, visszaesésektől kísérve fejlődött. A beszolgáltatási rendszer

előirányzatainak mindenáron való teljesítésére való törekvés itt is túlkapásokhoz vezetett, s zavart okozott a helyi lakosság élelmiszerellátásában. Mindezek ellenére a helyi szövetkezeti mozgalmat az ellenforradalom nem tudta megsemmisíteni, a volt agrárproletárok és szegényparasztok – kevés kivétellel – nem léptek ki az egyes tsz-ekből, csak a volt középparasztok gondolták úgy, hogy ismét egyénileg próbálnak boldogulni. Mezőberényben csak egy termelőszövetkezeti csoport oszlott fel, a többi együtt maradt. Elismerés illeti a szerzőt a bonyolult, ellentmondásos esztendők reális ábrázolásáért s azért is, hogy az eseményekben gazdag anyagot jól összefogta, kellően tömörítette.

Dütsch Zsolt Mezőberény 1957–1971 közötti gazdasági és társadalmi fejlődését írta meg, jelentős súllyal szerepeltetve a mezőgazdaságot. 1960-ra itt is befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a földterület csaknem egésze a szocialista szektorhoz került. Egyúttal megkezdődött a kisterületű tsz-ek és tszcs-k centralizációja, mely az átszervezés befejezése után is folytatódott. A tanulmány írásakor három egyenként többezer holdas nagyüzemi gazdálkodást folytató termelőszövetkezet működött Mezőberényben, melyeket külön-külön vizsgált a szerző. Megállapította, hogy általánosságban mindegyiket a szántóföldi növénytermelés – azon belül a búza – túlsúlya jellemzi, állattenyésztésükben a szarvasmarha- és a sertéstenyésztés a legjelentősebb.

Dütsch Zsolt színvonalas, értékes munkát alkotott, bár kissé rövidnek éreztük a három tsz-t bemutató részt. Megítélésünk szerint több esztendő számsorainak szerepeltetésével részletesebben lehetett volna kifejteni az egyes szövetkezetek fejlődését. Örömmel láttunk volna olyan összevetéseket is, melyek a három helyi szövetkezetet hasonlítják össze művelési ág, vetésterület, termésátlag, állatlétszám, gépesítettség, termelési érték stb. szempontjából. Szívesen olvastunk volna a mezőberényi szövetkezeti dolgozók életéről, munkájáról, s arról, hogyan vélekednek a közös gazdálkodásról, egyszóval a mindennapi embert kerestük. Hozzátesszük azonban, ezek az észrevételek egyáltalán nem csökkentik a tanulmány értékét.

Az I. kötet zárótanulmánya Mezőberény népmozgalmával foglalkozik a XVIII. század végétől napjainkig. A fejezetet *Baranyai Kálmán* írta az egyik részfejezet kivételével, mely *Jároli József* munkája. Érdekes képet kapunk a szakszerűen és színvonalasan megírt részből, a helyi lakosság számának évszázadok során való alakulásáról.

A II. kötet egy kisebb része (mintegy 100 oldal) a művelődéstörténettel foglalkozik, a többi az etnográfiáé. A néprajzi témájú tanulmányok közül agrártörténeti vonatkozásai miatt érdeklődésre tarthat számot Mezőberény határának történetével és helyneveivel foglalkozó fejezet, mely *Adamik Mihályné* és *Molnár Ambrus* munkája, továbbá a belterület múltját és helyneveit bemutató rész. Ez utóbbit *Molnár Ambrus* állította össze. *Szilágyi Miklós:* „Mezővárosi közösség és néphagyomány" című tanulmánya is a feltétlenül kiemelkedők közé tartozik. Részletesen kitért a mezővárosi termelési szervezet ismertetésére, a tanyák kialakulására és funkciójára. Sok érdekeset tudunk meg a paraszti közösség XVIII–XIX. századi életéről s e közösség kapcsolatairól a földesúrral, a szomszéd községekkel, illetve más vidékekkel.

Az említett néprajzi ihletésű dolgozatokhoz szervesen kapcsolódik *Varga Gyula:* „A mezőberényi paraszti gazdálkodás" c. tanulmánya, mely szépszámú agrártörténeti vonatkozása, gazdag forrásanyaga, helyszíni gyűjtése és színvonalas feldolgozás-értékelése révén a kötet egyik kiemelkedő írása. A XVIII. század első felétől 1945-ig tekinti át a helyi parasztemberek gazdasági tevékenységét, részletesen kitérve a határrend és a határbeosztás, az egyes művelési ágak, továbbá az állattartás, növénytermesztés, szőlészet-borászat, valamint a földművelés technikájának ismertetésére. Végül a belső portákon folytatott tevékenység és főleg – hiszen ez volt a jellemzőbb – a tanyásgazdálkodás ismeretanyagát tárja elénk Varga Gyula.

Érdekes és szépen megírt *Hentz Lajos* két tanulmánya a mezőberényi népi építkezésről, illetve a helyi népviseletről.

A tanulmánykötet egészét vizsgálva örvendetesnek tartjuk, hogy nemcsak „profi" történészek, hanem tanácselnök, jogtanácsos, általános és középiskolai tanár is szerepel a szerzők között.

Kár, hogy nem készülhetett a monográfiához hely-, tárgy-, illetve névmutató, bár ez szándékában állt a kiadvány szerzőinek. Gazdag a mellékletanyag, különösen a fotók szépek, az általunk ismertetett részek közül kiemelkedik ebből a szempontból Szabó Ferenc, Varga Gyula és Hentz Lajos tanulmánya.

Szabó Ferenc szerkesztőnek nagy érdemei vannak már a kötet létrehozásában is, de főleg abban, hogy az egyes tanulmányok szemlélete között nincs lényeges eltérés. A színvonalat is jelentősen emelte

az egyes tanulmányokhoz adott szakmai és egyéb segítséggel. Szintén Szabó Ferenc kezemunkáját viseli magán az, hogy az egyes dolgozatok a lehetőségekhez képest jól illeszkednek egymáshoz.

Külön elismerés illeti Mezőberény Nagyközség Tanács VB-t, hogy a kiadás nehéz gondját magára vállalta.

Végső összegezésként csak gratulálni tudunk a Mezőberény történetét létrehozó kollektívának, hiszen országos figyelemre méltót alkottak. Meggyőződésünk, hogy a monográfia nyújtotta gazdag ismeretanyagot az egész magyar köztörténet hasznosítani fogja.

Pintér János

BÁRTH JÁNOS

A KALOCSAI SZÁLLÁSOK TELEPÜLÉSNÉPRAJZA

Kalocsai múzeumi dolgozatok 1. Kalocsa 1975, 176 l.

Amióta *Györffy István* a hajdúvárosok történeti vizsgálata révén felhívta a figyelmet a megosztott településekre (Az alföldi kertes városok. Hajdúszoboszló települése. Néprajzi Értesítő 1926. 105–136. l.), azóta e téma lankadatlan intenzitással foglalkoztatja a szakkutatást. Az eltelt fél évszázad alatt számos publikáció látott napvilágot, aminek következtében a Györffy előtt még egyszerűnek látszó kérdés mind bonyolultabbá vált. Pl. a már feltárt településformációknak csupán morfológiai-tipológiai rendszerezése is egyre nehezebb feladatot jelent. A településkutatások összehangolásának szükségességét és jelentőségét a Magyar Néprajzi Társaság 1974-ben Szolnokon tartott vándorgyűlése is kifejezésre juttatta, ahol önálló szekció foglalkozott a megosztott települések kérdésével (megjelentetett anyaga: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. III. Tanyák. Szolnok 1974, 237 l.). A tanyaprobléma megoldása felé vezető út körvonalai *Hofer Tamás* beszámolójából látszanak leginkább kibontakozni (Kísérlet a magyar tanyarendszer összehasonlító vizsgálatára. Uo. 223–37. l.). A konferencia anyagából is kitűnik, hogy az egyáltalán nem alföldi vagy etnikumhoz köthető megosztott településmód nemzetközileg összehangolt kutatása még mindig igényli az alapos anyagfeltárásokat, konkrét, tájhoz kötött vizsgálatokat, amelyek egyik reprezentánsának számít *Bárth János* munkája.

A kalocsai szállások az alföldi megosztott települések olyan rendhagyó változatai, amelyek párhuzamai leginkább a nyíregyházi tanyabokrok. Már ez a körülmény is aktuálissá teszi a beható vizsgálatot, amelyet a szerző példaszerű módszerességgel végzett el. A döntő mértékben levéltári forrásanyagra épített vizsgálat középpontjában a kalocsai szállások kialakulásának, fejlődésének és állandó településsé válásának körülményei állnak. Következetesen vezeti végig azt a szemléletmódot, hogy az egyenetlen forrásokat a gazdasági-társadalmi viszonyok oldaláról szólaltatja meg, amelyek ez által sok esetben a könyv keretein túlható becses dokumentumokká válnak mind az agrártörténész, mind a néprajzkutató számára. Pl. A szállások használata c. fejezetben egy XVIII. század végi peranyag segítségével szinte a recens gyűjtéssel vetekedő sokoldalúságában eleveníti fel a szállások akkori életét. A levéltári adatok interpretálása egyaránt tanúskodik a gondos munkával feltárt impozáns méretű anyagban való alapos tájékozottságról, megbízható értékítéletről, az arányosságot biztosító mértéktartó szövegközlésekről, a források kiemelkedő érzékű megszólaltatásáról és rendszerezéséről.

A tanulmány szerkezeti felépítése – noha az említett fejlődéstörténeti sort követi – lehetőséget teremt a téma többoldalú megközelítésére, az egyes jelenségek okozati összefüggéseinek megláttatására vagy kikövetkeztetésére. A vizsgált anyag sajátossága, a településrendszer alfölditől eltérő jellege indokolja, de szükségessé is teszi elöljáróban Kalocsa város XVIII–XIX. századi gazdasági-társadalmi körülményeinek felvázolását, amelyek a sajátos természetföldrajzi viszonyokkal összekapcsolódva döntően meghatározták a tömbösödött, utcás, zárt településű szórványok kialakulását és jellegzetes életformáját. A szerző Kalocsa mezővárosi jogállását és városgazdálkodását abból a lényeges szempontból ítéli meg, hogy az az „érsek városa" volt, ami a XVIII. században egyértelműen kiemelte a hasonló jellegű környező települések sorából. Az úrbéri viszonyok részletes elemzése mellett a határhasználat alapos történeti feltárása is meggyőző képet fest a korabeli szórványszállásoktól a pusztai szálláscsoportok stabilizálódásáig, majd önállósodásáig végbemenő folyamatról. A XVIII.

századtól a Kalocsán megtelepedő érsekek a város urbanizálására törekedtek, ami a lakosság számának felduzzadásán túl a nagycsaládszervezetben élő jobbágycsaládok anyagi erejének növekedésére is kihatott, akik egyre nagyobb és távolabbi uradalmi pusztákat szereztek meg árendába. A kedvezőtlen vízrajzi körülmények is kezdettől kényszerítően hatottak a várostól távol eső földek művelésére. A távolság leküzdésére már a XVIII. század közepétől a magasabban fekvő szárazulatokon közös szénázókerteket hoztak létre. Az 1760-as években végrehajtott úrbérrendezés megszüntette a puszták árendált jellegét és újrafelosztását. A jogi változás progresszíven hatott a szállások lakóépületekkel való betelepítésére. A szerző megfogalmazásában „a szállásépületek szántóktól és rétektől elkülönült„ csoportos telkekre épülése az a fő sajátosság, amely a kalocsai szállásokat leginkább elhatárolja az Alföld-szerte tanyának nevezett, parasztbirtokokon álló szórványtelepektől". Az elhatárolódáshoz járul, hogy nem belső-határbeli szálláskertek kiköltöztetésével alakultak ki, mint az alföldiek, hanem a kalocsaiak számára eredendően a határbeli szállásoknak kellett helyettesíteniök a vízrajzi viszonyok, a távolság és tűzrendészeti okok miatt nem létesíthető városkörüli szálláskerteket. A határbeli szállások a XIX. század közepéig gazdasági egységet képeztek valamelyik városi portával, ill. a rajta álló lakóházzal. Figyelemre méltó annak rögzítése, hogy a földesúr és a hatóságok egyenesen elismerték ezeket a szállásokat, amelyek nélkülözhetetlen feltételét jelentették az intenziválódó mezőgazdasági termelésnek. Ilyen módon tehát a szállásépületek portáiként kijelölt parcella hozzátartozott a jobbágytelekhez: az úrbéri állományhoz. Ebből a legalizációból egyenesen következett a csoportos szállásforma kialakulása.

A szállások korai időszakos használatával kapcsolatban álló közös létesítmények, mint pl. a kút, kenyérsütő kemence jellegzetes adatai mellett a bormérés vagy az iparos tevékenység jelentkezése már a szállások önállósodása felé irányuló tendencia első hírnökei, amely folyamaton a XIX. század elejétől az építkezésmód átalakulása: minőségi növekedése, a pusztai iskolák létrehozása, a szállási egyházak kialakulása, végül a közigazgatási önállóság megszervezése állomásainak érintésével vezet végig a tanulmány. Ezek a bokortelepülések, bár történetileg a város szerves tartozékai, lakosságuk pedig törzsökös kalocsai parasztság, a nagy távolság miatt önálló községekbe szerveződve közigazgatásilag végleg elszakadtak a várostól, noha lakóik tudatában még nem.

A jellegzetes szórványtelepülések közel két évszázados történetének szemléletes rekonstruálására, megelevenítésére közvetlenül alkalmas a függelékként csatlakozó további dokumentációs anyag: a városban és a' szórványokon élő lakosság lélekszámának alakulását a XVIII. századtól részletező történeti-statisztikai kimutatások, valamint a legtöbb szórványtelepülésnek több időszakból származó térképe, amelyek e települések fejlődésének kézenfekvő bizonyítékai.

Bárth János könyve – tartalmi és módszertani értékei révén – a néprajzi és agrártörténeti szakterület gyarapításán túl kiemelkedő példát szolgáltat a helytörténeti kutatások számára is.

Selmeczi Kovács Attila

FAZEKAS BÉLA

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETI MOZGALOM MAGYARORSZÁGON

Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1976. 315 l.

Ha valaki a megjelent kiadványok számával kívánná leméri, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom történetének vizsgálata milyen súlyt képvisel az agrártörténet tudományán belül, azt hihetné, hogy igen alaposan művelt szakterületről van szó. Az elmúlt 8–10 évben ugyanis – a szó legszorosabb értelmében – mérhetetlen mennyiségű tsz-történeti kiadvány látott napvilágot, ám ezek túlnyomó részének semmi köze a tudományossághoz, sokkal inkább tekinthetők bő lére eresztett reklámszövegeknek. Természetes, hogy ilyesmire is szükség van, s az is nyilvánvaló, hogy a megrendelő tsz-ek által finanszírozott munkák zöme miért olyan, amilyen. A legnagyobb ellentmondás akkor jelentkezik, amikor az ilyen jellegű „ismeretterjesztő brosúrákat" tsz-történeti anyagoknak nevezik, sőt tekintik. Ezeknek ugyanis – minden jószándékuk ellenére – vajmi kevés közük van az agrár-

történethez. Ha pedig eltekintünk ezektől az „anyagoktól", kiderül, hogy a tsz-történet igen mostoha, kevesek által művelt területe agrártörténetünknek, s ez annál inkább sajnálatos, mivel az ilyen témájú munkák jelenthetnék a falusi társadalom – régi szóhasználattal élve: a paraszti társadalom – elmúlt három évtizede tudományos igényű vizsgálatának gerincét.

Mindezt elsősorban a jelen alkalom jelentőségének kellő érzékeltetésére kellett elmondanunk, amikor is a hazai termelőszövetkezeti mozgalom fejlődéstörténetéről egy minden vonatkozásában tudományos igényű, óriási adatbázison nyugvó, széles látókörű és a valósághoz ragaszkodó könyv jelent meg *dr. Fazekas Béla* tollából. Olyan, a maga nemében hatalmas űrt kitöltő munka ez, amely ugyan nem pótolja az egy-egy tsz történetét tudományos igénnyel bemutató monográfiákat, de amely nélkül nem kaphatnánk áttekintő és hiteles képet tsz-mozgalmunk országos helyzetének alakulásáról, mert olyan anyagot tesz hozzáférhetővé, amelynek ismerete nélkül aligha készíthető el reálisan egy-egy termelőszövetkezet története.

Ugyanakkor – a mű értékének legkisebb csorbítása nélkül – meg kell mondanunk, hogy Fazekas Béla könyve nem egészen azt tartalmazza, amit a cím ígér. Ez az írás ugyanis elsősorban a tsz-mozgalom számokkal, statisztikai adatokkal kifejezhető részét adja, ami természetesen *óriási hányada az egésznek* – s még annál is több, hiszen a szerző a mozgalom sorsát befolyásoló irányelvek, rendeletek és határozatok alapján, valamint a főbb események avatott ismerőjeként a történeti folyamat lényegét is megfogalmazza –, de mégsem az *egész*. Hiszen a tsz-mozgalom teljes történetéhez szervesen hozzátartozik a falusi társadalom szociográfiai és szociológiai módszerekkel vizsgálható változása, valamint a termelőszövetkezeti közösségek emberi tényezőinek alakulása is. Sietve megjegyezzük, hogy mindezt nem a szerzőn kérjük számon! Csupán a túlságosan sokat ígérő könyvcím megtévesztő voltára kívántuk fölhívni a figyelmet.

Fazekas Béla könyvének első nagy fejezete a *termelőszövetkezeti mozgalom előzményeivel* foglalkozik, pontosabban az 1945-től 1948-ig tartó időszakkal. Értékes információkat kapunk a földműves szövetkezetekről, a földbérlő szövetkezetekről s általában a mezőgazdaság szocialista átszervezését megelőző és előkészítő akciókról. Viszont – a főfejezet címével ellentétben – nem esik szó a Tanácsköztársaság termelőszövetkezeti próbálkozásairól, sem a két világháború közötti – igaz, csak nagyon elszórtan jelentkező – szövetkezeti kísérletekről. Ezeknek a jelenségeknek a publikálását sem föltétlenül ebből a könyvből hiányoljuk, feldolgozásuk esedékességét csupán a teljesség igényét sugalló fejezetcím juttatta eszünkbe.

A továbbiakban a szerző négy nagy korszakra bontva tárgyalja a magyarországi tsz-mozgalom történetét. Ez a beosztás országos szinten valóban híven tükrözi a mozgalom legjellemzőbb periódusait, egy-egy szövetkezetet természetesen ettől lényegesen eltérő történeti szakaszok jellemezhetnek.

Az első korszak címe: *A mezőgazdaság szocialista átszervezésének első szakasza,* s 1949–1956-ig tart. Az anyag tárgyalása során – a történelmi eseményeknek megfelelően – újabb időszakok jelentkeznek, úgymint a mozgalom kibontakozásának és gyors fejlődésének 1953-ig tartó szakasza, az 1953-as évet követő visszaesés, majd az 1955-ben jelentkező újabb fellendülés. Ez az időszak ma már valóságos történelem, ezért különösen becsesek a közölt statisztikai adatok, amelyek egy része eddig nem volt hozzáférhető a témával foglalkozók számára. Ebből a fejezetből világosan kiderül, hogy melyek voltak azok a gazdasági és politikai tényezők, amelyek miatt a sokszor erőltetetten szervezett termelőszövetekezetek nem tudták kibontakoztatni a nagyüzemi gazdálkodásban rejlő lehetőségeket, s amelyek – közvetve vagy közvetlenül – számtalan belső feszültség és ellentmondás forrásaivá váltak.

A következő időszak *a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejező szakasza,* s 1957 és 1961 közé esik. Az események lényegét tekintve tulajdonképpen ez a korszak is két részre oszlik: 1958-ig a meglevő – illetve az 1956 után megmaradt – termelőszövetkezetek megerősödése és az egyszerűbb típusú szövetkezetek alakulása jellemezte a mozgalmat, 1959 és 1961 között pedig megtörtént a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése. Természetes, hogy a magyar parasztság történetének e drámai időszakát elsősorban nem a statisztikai számadatok jellemzik, s Fazekas Béla is főként az események regisztrálására törekszik; a vázolt folyamatot azonban jól érzékeltetik a közölt mutatók is, melyekből kiderül, hogy a termelés hatékonysága és a tagok jövedelmének színvonala a kollektivizálásnak ebben a befejező időszakában meglehetősen visszaesett.

A mozgalom történetének harmadik – 1962-től 1967-ig tartó – korszakára *a termelőszövetkezeti gazdálkodás megszilárdulásának* folyamata jellemző. Nem véletlen, hogy a szerző ennek az időszaknak a tárgyalásakor először is a gazdaságpolitikában bekövetkező kedvező változásokkal foglalkozik, s részletesen ismerteti a termelőszövetkezetek állami támogatásának különböző formáit, amelyek ugyan már az átszervezés kezdetén is érvényben voltak, de előnyös hatásukat csak annak befejeztével tudták érdemlegesen kifejteni. Sikerült tehát megteremteni a lenini „hármas jelszó" egységét, s így valóságosan is létrejöttek a nagyüzemi gazdálkodás feltételei. A tsz-mozgalomnak ezt a hatvanas évek elején-derekán lezajlott időszakát nyugodtan tekinthetjük úgy, mint a falusi társadalom átalakulásának második hőskorát, amely az ötvenes évek elejéhez képest ugyan összehasonlíthatatlanul kedvezőbb gazdasági és politikai feltételek között zajlott, de sokkal magasabb szinten jelentkező követelményeket kellett kielégíteni. A bőségesen közölt számadatok jól mutatják a termelés színvonalában elért eredményeket, ugyanakkor a szerző nem hallgatja el azokat a gátló körülményeket sem, amelyek ugyancsak jellemzőek voltak erre az időszakra. Különös figyelmet fordít a termelőszövetkezetnél jelentkező koncentrációs folyamat sokszor nem éppen egészséges irányzatára s a szövetkezetek felsőbb irányításával kapcsolatosan kialakult korábbi rendszer túlhaladottságára. Ezekkel, valamint a közös és a háztáji gazdaság viszonyára vonatkozó – a gyakorlati helyzetet nagyon is befolyásoló – szemléleti kérdésekkel kapcsolatban jól érzékelhetjük, hogy a fejlődés helyes útját kijelölő állami és párthatározatok esetenként még országos viszonylatban is milyen vontatottan érvényesültek.

Végül az utolsó korszak következik, amelynek a szerző a meglehetősen semleges, *A termelőszövetkezetek korszerű nagyüzemi gazdálkodása 1967 után* címet adta. Tulajdonképpen az új gazdaságirányítási rendszer bevezetését követő időszakról van szó, amely lényegében még ma sem zárult le, ám ha úgy tekintjük, mint a termelőszövetkezetek *vállalatszerű gazdálkodásra való áttérésének* időszakát, akkor – úgy tűnik – lassan befejezettnek tekinthetjük ezt az időszakot is. A termelőszövetkezetek történeti fejlődésének ebben a szakaszában a *mozgalmi* jelleg erősen háttérbe szorult. A szövetkezetek tagsága egyre kevésbé tekinthető társadalmi közösségnek, a gazdasági szempontok előtérbe kerülésével mindinkább termelői kollektívákká válnak. Ez a folyamat természetesen jónéhány újszerű problémát vet föl, amelyeket a különböző termelőszövetkezetek eltérő sikerrel oldanak meg. Mindezekkel a gondokkal azonban csak utalásszerűen foglalkozik Fazekas Béla könyve. Figyelmét elsősorban a termelési feltételek és a termelési viszonyok alakulására fordítja, ami nem véletlen, hiszen a szerző a tsz-mozgalomnak elsősorban a kvantitatív eszközökkel megközelíthető részét vizsgálja. Részletes képet kapunk a műszaki-technológiai fejlődés feltételeinek alakulásáról, ennek nyomán a mezőgazdaság „iparosodásának" folyamatáról, a termelési alapok színvonalának és szerkezetének változásairól, a szakosodás és az integráció különböző formáiról s a termelés hatékonyságának növekedéséről.

A könyv szöveges részéhez Függelék csatlakozik, amely 20 táblázatban foglalja össze a tsz-mozgalom 1950 és 1975 közötti időszakának legfontosabb adatait és mutatóit. A könyv végén három idegen nyelven is megtalálható tartalomjegyzék láttán fölmerül a gondolat, hogy érdemes lett volna ezeken a nyelveken közölni a könyv anyagának rövid összefoglalóját.

Halász Péter

KÓS KÁROLY

TÁJAK, FALVAK, HAGYOMÁNYOK

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1976. 386 l.

A történettudomány még adós az erdélyi agrárrégiók feldolgozásával. Bár más feladatok kutatása során itt-ott már foglalkoztak egyes területeivel, az ilyen jellegű munka továbbra is hiányzik. Ismerve azonban az erdélyi anyag történettudományi feldolgozásának nehézségeit, örülni kell, hogy a társtudományok egyike – s jelenleg e téren a legtöbb eredményt felmutatni tudó –, a néprajz, az agrártörténet számára is megbízható adatokat szolgáltat.

Ma még olyan agrárrégiók várnak történeti feldolgozásra, mint pl. a Partium területére eső szilágysági szőlőművelés és az Arad környéki zöldségtermesztés, vagy az erdélyi „vármegyei" volt

jobbágyfalvak területén, Küküllő-mente szőlőtermelése, borászata, Aranyosszék gyümölcskultúrája, vagy a székelység egyes területeinek kertkultúrája.

Az egyik legintenzívebb művelési ág, a kertkultúra kifejlődését talán éppen a kis termőterület adta, a szántóföldi gabonatermesztés kárára. Így alakulhattak ki azok a mikrokörzetek, melyek termelvényeinek jelentősége és így eltartóképessége is nagyobb lett a gabonatermesztésnél és esetleg az állattenyésztésnél (pl. Nyárád-mente gumós és gyökérzöldség-termesztése, Marosvásárhely sárga- és görögdinnyetermelése, Szászrégen és környékének vöröshagymatermelése stb.).

Kós Károly könyve számos agrártörténetet érintő adatot tartalmaz. Első tanulmányában Bihar jellegzetes tájegységét, a Fekete-Körös-völgyi falucsoport népi gazdálkodását mutatja be. A jelentős mértékű külterjes marha-, ló-, sertéstartás alapjai a községi havasi legelők voltak, amelyeket haszonbér fejében 1920-ig a görögkatolikus püspökségtől bírtak. Juhtartással főleg a román lakosság foglalkozott. Az állatok kihajtásának rendje és őrzésének módja sok feudális örökséget konzervált. A méheket az erdőn talált odvas fából levágott darabban, fatörzsköpüben tartották, később vesszőből font, tapasztott falú vagy tapasztás nélküli kasban.

A telekfejlődés bemutatásánál két típust különít el. Egyik az ún. láncudvarú telek, mely három részből áll:

– az udvarból, benne a lakóépülettel és az azzal szembeni épületcsoporttal,
– beljebb a szérűskert csűrrel,
– a telek hátulján a különböző kertekkel (konyha-, gyümölcs- stb.)

A másik, fejlődésében újabb típusú, az udvarból és a kertből vagy szénáskertből áll, melynek gabonatartó szerepe elmaradt.

Nagyobb tanulmány foglalkozik a moldvai csángók néprajzával. Érdekességét nemcsak az adja ennek a fejezetnek, hogy viszonylag kevésbé ismert a gazdálkodásuk és életük, hanem az is, hogy a jó föld után Moldvába kivándorló s bojár nagygazdáknál idénymunkát vállaló, majd letelepülő székelyek és magyarok a román lakossággal való tartós együttélésük során anyagi kultúrájukban is kölcsönösen hatással voltak egymásra. Jó példája ez a gazdasági élet interetnikus kapcsolatainak.

A moldvai csángók ekéje a székelyekével azonos. Ilyen hagyaték a fogazott élű aratósarló, a sajátos aratókoszorú és a kézzel való cséplés, a csűr és a csűrös gazdálkodás is. Hasonlóan a méhészet és a halászat is főbb eszközeiben, alapvonásaiban egyező képet mutat a székelyföldivel. Ezek az ismeretek bővültek az újabb növények termesztésének megismerésével (így a kukorica és szőlő), ezek eszközanyagával (pl. kukoricacséplő kosár, lépős szőlőültető bot, álló hordókban bortárolás stb.). A kukorica a XVII–XVIII. században váltotta fel a köles termesztését, s így lehetővé vált a kapásnövény közti más gazdasági növények termesztése is. A fogyasztó és felvevő piac környékén intenzívebb kertkultúra is kialakult (pl. Lujzikalagor, Onyest, Ploszkucény: hagyma, káposzta, paradicsom, uborka stb. termesztése). A szántás eszköze a XX. század elejéig a faeke volt. A maguk készítette mezőgazdasági faeszközöket és a cigánykovácsok munkáját az I. világháború után a hunyadi, bánsági vasgyárak termékei váltották fel.

Állattenyésztésükben a juhtartás volt fontos, mely az ozmán török hódítás alatt a rituális disznóhús-fogyasztási tilalom miatt fejlődött ki. Bákó környékének és a Szabófalvától délre eső falvak eltérő juhtartását, az állatőrzők hierarchiáját írja le a szerző, a méhészet és halászat mellett.

A moldvai csángók telekformáját a külterjes állattartás határozta meg és alakította ki láncudvarú telekké. Az elszegényedés, az állatok számának csökkenése megváltoztatta a telekformát és beosztást, elősegítve az egyudvarú, utcasorba épült házú, csűrös szalagtelek kialakulását.

Moldva egy másik részét, az észak-moldvai Dorohoi román lakta vidékét vizsgálja Kós Károly a könyv másik fejezetében. A Prut felé lejtő vidék érdekessége, hogy ezek a hajdani úrbéres falvak voltak az elindítói az 1907. évi parasztfelkelésnek. A gazdag bojárok falvaiban a robotos családok a végzett munka arányában évente saját használatra földet kaptak, amit maguk vetettek, ültettek be, így közös fordulórendszert nem lehetett alkalmazni. A gazdálkodás eszközeinek hagyománya sem alakult ki, így az első vaseszközök gyorsabban terjedtek el. Dorohoi vidékén a marha és a kisebb állatok tartására szolgáló pajtát, hasonlóan az olténiai a munténiai vesszőfonásúakhoz, csűrnek hívják, szemben az erdélyi, székely gabonatartó és cséplő funkciójú csűrökkel.

A könyv jelentős részében foglalkozik a szerző a vásárokkal, vásározással, valamint a szállítóeszközök, szekerek leírásával. Megismerhetjük a torockói, járai, páncélcsehi, hídalmási, csíkszentdomokosi, kászoni, nyárádszeredai, hunyadi, alparéti és kolozsvári vásárok, sokadalmak színes

világát. Sikerül szemléletesen kimutatnia a vásárnap és a vasárnap közötti kapcsolatot. A vásáron cseréltek gazdát a mezőgazdasági termékek, a házi készítésű fa- és vaseszközök, szerszámok.

A kedvező fekvésű vásároshelyek a szállítás, kereskedelem fellendítését eredményezték. Külön tanulmány foglalkozik a hétfalusi szekeresekkel és a szekerezéssel. Konjunkturális időszaka már a XVIII. században kialakult, a kelet–nyugat közötti áruforgalom hágók, szorosok közé szorult helyein. A XIX. század végén fokozatos hanyatlásnak indult, az út- és vasútépítkezések, valamint a szigorú vámintézkedések hatására. Helyi viszonyokhoz alkalmazkodott a különleges hámmegoldásuk. A farhámhoz erősített tartószíj a szokásos szügyelő helyett a tartólánccal a szekérrúdfőhöz kapcsolódott, így a meredek területen is biztonságosan közlekedhettek.

Kós Károlynak ebbe a könyvbe foglalt tanulmányai azért értékesek, mert a vizsgált vidékek és a paraszti élet utolsó 200 évének életszerű leírásaiban olyan területeket is érint, melyekkel ma az agrártörténet még nem vagy csak kevésbé dicsekedhet. Az írásos forrásokból esetleg kevesebb ilyen jellegű adat olvasható ki, mint magából az emberi emlékezetből. Ezért ezt a néprajzi szemléletű könyvet haszonnal forgathatják az agrártörténet művelői is.

Számos jól sikerült, a szerző által készített fénykép és rajzillusztráció hűen adja vissza a mezőgazdasági eszközök helyi típusát, használatát. Remélhető, hogy a szerző többévi, még publikálatlan eredményei is megjelennek, melyek adataira az agrártörténet ugyanolyan haszonnal tud építeni, mint az eddigi munkáira.

Csoma Zsigmond

ALEXANDRU SUCEVEANU

VIAŢA ECONOMICA ÎN DOBROGEA ROMÂNĂ
SECOLELE I–III: e. n.
Bucureşti 1977. 177. l.

A Román Akadémia, Biblioteca Archeologia sorozatának legújabban megjelent, szám szerint XXVIII. kötete a római birodalom gazdasági életével foglalkozó kutatók érdeklődésére méltán számot tartó kiadvány.

Örvendetes dolog, hogy a nagy, összefoglaló, az impérium egészére vonatkozó feldolgozások után egyre gyakrabban jelennek meg egy kisebb földrajzi egység vagy tartomány sajátos gazdasági kérdéseit tárgyaló munkák. A Feteke-tenger nyugati partvidéke már igen korán megismerkedett az antik kultúrával. Az itt telepített görög kikötő- és kereskedővárosok, majd a római foglalás időszakában fellendülő provinciális élet magas színvonalú gazdasági fejlődést eredményezett. Dobrudzsa, az egykori Dacia provincia legélénkebb gazdasági-kereskedelmi életet élő része, környezetére is erős hatást gyakorló tájegység volt. A szerző a nélkülözhetetlen történelmi bevezetés után a görög, majd a római városok közigazgatásának megszervezését tárgyalja, és ezt a felosztást a további fejezetek kidolgozásánál is követi. A terület mezőgazdasági életét igen szemléletes és részletes térképen is bemutatja, szerepelnek itt a gabonatermesztés, szőlészet, szarvasmarhatartás, halászat központjai, valamint a hozzájuk tartozó gazdaságszervezeti formák, így a városok, falvak, villa rusticák, katonai létesítmények. A könyv külön érdemeként kell megemlítenünk, hogy a legtöbb külföldi tipológiai feldolgozástól eltérően a gazdasági élet társadalmi hátterének részletes bemutatását adja. Az ipari termelés alapjául szolgáló vasfeldolgozó műhelyek közül a legfontosabbak Mina, Ulmetum, Capidava, Callatis és Tomis voltak. A műhelyek bemutatása kapcsán foglalkozik a collegiumok szervezeteivel is. Daciának ez a része – miként Pannonia is – az egyesített illyricumi-thraciai vámhoz tartozott, mint ezt egy II. századra datált tomisi feilirat tanúsítja.

Suceveanu igen sokat foglalkozik a földbirtokviszony különböző formáival is. Megjegyzendő, hogy ezekre vonatkozóan lényegesen több adat állt rendelkezésére, mint például hazánk római korszakának kutatói számára. A kereskedelmi kapcsolatokat tárgyaló rész, főleg a hozzá szerkesztett térkép nagyon áttekinthető és szemléletes; nyilvánvalóan kitűnik ebből, hogy főleg Kis-Ázsiával folytattak élénk kereskedelmet e partvidék lakói. A könyv utolsó fejezete a pénzügyek megszervezésével foglalkozik.

A monográfiát 6 oldalnyi francia nyelvű rezümé zárja, ezzel bizonyos mértékig segít a nyelvi nehézségek okozta problémák elhárításában.

A nagyon alapos, jó összeállítás forrásanyagában auctorokra, epigráfiai adatokra támaszkodik, természetesen felhasználva a legújabb gazdaságtörténeti irodalmat is. Hiányoljuk azonban, hogy az említett korszak gazdag régészeti leletanyagát – a tropeum Traiani kivételével – nem mutatja be; bizonyára használta a feldolgozás során, de erre nem hivatkozik. A gazdasági élet jellemzésénél pedig összehasonlítást végez a római birodalom más részeivel, de Dacia egész területe kimarad ebből az összevetésből.

Ami a könyv illusztrációit illeti, nagyon jók a térképmellékletek, de itt is hiányoljuk az emlékanyag bemutatását, mert ez bizonyára szemléletesebbé, érdekesebbé tenné a munkát.

Pető Mária

D. ŞANDRU

REFORMA AGRARĂ DIN 1921 ÎN ROMÂNIA (AZ 1921. ÉVI AGRÁRREFORM ROMÁNIÁBAN).

A Román Szocialista Köztársaság Társadalomtudományi és Politikai Akadémiája, „A. D. Xenopol" Történelmi és Régészeti Intézet, Iaşi. Az RSZK Akadémiájának kiadása, Bukarest 1975. 359. l.

A XX. század elején az agrárkérdés Románia fejlődésének egyik alapvető problémáját képezte. Az 1907. évi véres parasztlázadás nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy a tulajdonviszonyokon változtatni kell. 1913-tól, amikor a liberális párt bejelentette, hogy a kisajátítást és földosztást felvette programjába, egész 1921-ig, amíg a földreformtörvények végleges alakot nyertek, a kérdés a politikai pártok és a közvélemény körében a legélénkebb viták tárgyát képezte. Az érdeklődés középpontjában állt e kérdés a két háború között is; akkor a romániai mezőgazdaság eredményei általában elmaradtak a várakozástól, s ezt a birtokreform ellenzői arra használták fel, hogy minden negatív jelenségért a földreformot okolják. Szemére vetették a parasztságnak, hogy nincs benne kezdeményező képesség és hogy ellenszenvvel viseltetik a technikai újítások iránt, amivel szemben logikusan lehetett arra hivatkozni, hogy amíg a paraszt jobbágyként művelte a földesúri földeket, jó munkaerőnek bizonyult, miért ne volna ugyanolyan jó, amikor önálló gazdaként tevékenykedik. A szocialista mozgalom figyelmét a földkérdés már a múlt század második felében felkeltette.

Az 1921. évi földreform óta fél évszázad telt el. A reform révén megvalósított gazdasági és társadalmi átalakulások ismerete azonban ma is elengedhetetlenül szükséges; ez magyarázza, miért fordul napjainkban is érdeklődéssel feléje a kommunista párt, mint olyan történelmi aktus felé, mely pozitív szerepet játszott az ország gazdasági, szociális és politikai életében, elősegítette a mezőgazdaság kapitalista fejlődését, és csökkentette a nagybirtokosság gazdasági erejét.

D. Şandru könyve 3 részre oszlik: 1. az 1921. évi agrárreformtörvény megalkotása, 2. a reform végrehajtása és 3. az agrárreform következményei.

I. Az 1921. évi törvény megalkotása

Agrárviszonyok a földreform előtt

A XX. század elején a nemzetgazdaság legfőbb ága a mezőgazdaság volt; ebből élt a lakosság túlnyomó része: Óromániában a népesség 82%-a, Bukovinában 80%-a, Erdélyben (1920) 73,1%-a.

A földbirtok megoszlása egészségtelen volt. Óromániában kb. 5000 nagybirtokos (a tulajdonosok 0,6%-a) mintegy négymillió hektár földet birtokolt, míg 920 939 parasztcsalád mindössze 3 850 000 hektárt mondhatott magáénak. A nagybirtok átlagos terjedelme megközelítette az 1000 hektárt, a parasztbirtokoké a 3,6 hektárt. 1918-ban a parasztcsaládok 44%-ának birtoka volt 3 hektárnál kisebb, kb. 300 000 családnak egyáltalán nem volt földje. A két véglet között elhelyezkedő 10–100 hektáros középbirtok részaránya 1913-ban 10,6% volt.

Erdélyre nézve az egykori adatok nem ölelik fel az egész tartomány területét; legteljesebb még az 1895. évi statisztikai felmérés, mely a tartomány területének 64,1%-ára terjed ki. 1895-ben 6126 száz holdnál nagyobb birtok (az összes gazdaságok 0,72%-a) a termőterület 35,74%-át foglalta magában, az ezer holdat meghaladó latifundiumok pedig az összeterület 25,13%-át tették ki. Az 50 hektárnál nagyobb gazdaságok 2/3-a Arad, Bihar, Szatmár és Temes megyében feküdt. 598 132 családnak (a gazdaságok 71,17%-a) 10 holdig terjedő birtoka volt; a kisbirtok átlagos terjedelme 3 hektár volt családonkint. 1900-ban a kisbirtokosok, mezőgazdasági félproletárok és proletárok az erdélyi agrárnépesség 90%-át tették ki.

Az erdélyi birtokmegoszlásnak nemcsak szociális, hanem nemzetiségű vetülete is figyelmet érdemel. Jóllehet a román lakosság a tartomány népességének többségét tette ki, egy-egy román családra átlag 1 hold, egy-egy magyar családra 6 hold jutott. A földbirtok megoszlása a birtokosok nemzetisége szerint a következő képet mutatta:

Birtokkategória	magyar %	német %	román %
0,1 – 5 hold	18,9	?	70,5
5 – 10 hold	18,9	?	69,4
10 – 50 hold	25,3	10,7	57,8
50 – 100 hold	38,7	19,8	36,8
100 – 1000 hold	61,4	16,1	20,3
1000 – hold	85,7	7,7	5,5

Az összterület 7,65%-a állami birtok volt, mely román többségű területen feküdt. A 960 846 holdat kitevő egyházi birtok 47,8%-a a kat. egyház, 10,3%-a a protestáns egyházak, 30,6%-a a gör. kat. egyház és 10,7%-a a g. kel. egyház birtokában volt.

Az erdélyi összterület 39,05%-át korlátolt forgalmú ingatlanok képezték, de századunk elejétől számottevő elidegenítésekre került sor. 1894-től 1918-ig a magyar kormány kb. 4000 magyar és német családot telepített mintegy 50 000 holdra.

A múlt század végén és századunk elején Erdélyben a nagyparasztság megerősödése észlelhető. A 20–100 holdas birtokok 1895. évi 36,83%-os részaránya 1919-re 49,9%-ra nőtt, ugyanakkor a 10–20 holdas gazdaságok részaránya 36,86%-ról lecsökkent 28%-ra. Megerősödött a nagyparaszti réteg a románság körében is. 1903–11 között bankok közvetítésével az erdélyi románok 166 000 holdat vásároltak. A vevők nagybirtokosok és nagygazdák voltak, a parasztságnak a vásárolt területnek csak 8%-a jutott.

Bukovinában az agrárkérdés élesebb formában vetődött fel, részint azért, mert a rendelkezésre álló megművelhető terület csekély volt, részint a nagy népsűrűség miatt. A megművelhető terület 63,69%-át a nagybirtok foglalta el. Legnagyobb birtokos a gör. kel. román egyházi alap volt, mely az összterület 27,51%-át bírta. A parasztbirtokok átlagos terjedelme 2,62 hektár volt.

Besszarábiában a nagybirtok a megművelhető terület 44,1%át foglalta el, míg 51,6%-án 10 hektárnál kisebb gazdaságok osztoztak.

A XIX. század végén és a XX. század elején a mezőgazdaság tőkés jellegű átalakulása meggyorsult. Nagyobb arányokat öltött a gépesítés és a bérmunka alkalmazása. Óromániában azonban a nagybirtok nem rendelkezett a kellő gépállománnyal és gazdasági felszereléssel, ezért területének 2/3 részét az első világháború előtt a parasztok munkaerejével és eszközeivel művelték meg (az ekék 91,75%-a, az igavonó állatok 75,92%-a a parasztok tulajdonát képezte). Századunk elejétől a birtokosok előszeretettel folyamodtak a haszonbérbeadáshoz.

Erdélyben a tőkés jellegű mezőgazdálkodás főleg a Bánságban és a Körös-vidéken volt fejlett; itt volt legynagyobb arányú a gépesítés, és itt élt a mezőgazdasági munkások 38%-a. Az erdélyi mezőgazdaságban azonban jelentős hűbéri csökevény élt tovább; a nagybirtok 25%-át parasztok művelték dézsmában, ennek legelterjedtebb formája a részes művelés volt.

Bukovinában is tért hódított a tőkés jellegű gazdálkodás. A nagybirtok 75%-át saját kezelésben művelték, a többit 3–12 évre haszonbérbe adták. Az egyházi alap földjein albérlők gazdálkodtak.

A földbirtok egészségtelen megoszlása és a dézsma fennmaradása következtében a parasztság fokozatosan proletarizálódott; „ezt az élelmezésre, a közegészségügyre, a halandóságra, lakáskörülményekre és írástudatlanságra vonatkozó adatok bizonyítják. Erdélyben mindezt a magyarosítási politika tetézte, mely oktatásügyi, hivatalviselési, választójogi, sajtóügyi vonalon hátrányos megkülönböztetést alkalmazott a románsággal szemben. Bukovinában a bécsi kancellária németesítési politkát folytatott.

Az adott körülmények között nőtt a feszültség a parasztok és nagybirtokosok között, ami felkelésekhez vezetett, s ezek Óromániában az 1907. évi parasztlázadásban kulminálták. A kedélyek lecsillapítására 1908-ban a liberális többségű parlament egy sereg törvényt szavazott meg, hatásuk azonban korlátozott, fő haszonélvezőjük pedig a vagyonos réteg volt.

A parasztkérdés radikális megoldásáért a szocialisták szálltak síkra. A Romániai Szocialista Szövetség 1907-ben a 300 hektáron felüli birtokok kártalanítás melletti kisajátítását és a parasztok javára 50 évre szóló bérbeadását követelte. 1912-ben a Szociáldemokrata Párt a nagybirtok kisajátítását vette programjába, s koncepciója szerint a kisajátított föld hosszú lejáratra a parasztságnak volna bérbeadandó. Munkás–paraszt összefogástól tartva, a liberális párt 1913-ban célkitűzései közé felvette az 1000 hektáron felüli birtokok kisajátítását, ezzel szemben ugyancsak 1913-ban a konzervatív párt a nagybirtok fenntartása mellett kötelezte el magát.

Az 1913-ban kormányra lépő liberális párt 1914-ben megszavaztatta a parlamentben az alkotmány módosítására vonatkozó határozatot. 1914. június 5-én összeült az alkotmányozó nemzetgyűlés, hogy megvitassa az agrárreform tervezetét, mely a nagybirtokból 1 200 000 hektárt kívánt kisajátítani és minimum 5 hektáros részletekben a parasztoknak juttatni. A világháború kitörése következtében a reform ügye lekerült a parlament napirendjéről.

Erdélyben az egészségtelen birtokmegoszlás és következményei a század elején egy sor parasztmozgalomhoz vezettek. A Román Nemzeti Párt, mely 1905-ben kilépett parlamenti passzivitásából, a hitbizományok megszüntetését és a parasztok földhözjuttatását követelte az állami birtokokból; a Szociáldemokrata Párt román szekciója tovább ment: a nagybirtok elkobzását és falusi bérlőszövetkezetek kezére juttatását sürgette.

Besszarábiában a parasztság igényeit a Nemzeti Demokrata Párt támogatta; Bukovinában a román polgárság és nagybirtokosság pártjai: a nemzeti és a demokrata párt nem foglaltak programjukba agrár jellegű követeléseket.

Az agrárreform törvénybe iktatása

A háború idején elszenvedett nélkülözések tápot adtak a parasztság elégedetlenségének, mely sorozatos mozgalmakban jutott kifejezésre. 1916 decemberében a parlamenthez intézett királyi üzenet és a parlamenti válaszfelirat a háború utánra agrárreformot ígért; ezt az elhatározást az uralkodó 1917-ben két ízben proklamáció útján megerősítette. A konzervatív párt is elfogadta a kártalanítás melletti kisajátítás gondolatát.

1917 júniusában a parlament nagy többséggel megszavazta az alkotmány módosítását, mely nemzeti érdekből lehetővé tette a kisajátítás törvénybe iktatását. Kisajátítandók voltak a korona, az alapítványok, jogi személyek birtokai, az idegen alattvalók és külföldön élők ingatlanai, továbbá progresszív kulcs szerint kétmillió hektár megművelhető terület a nagybirtokból, mely lecsökkenthető volt 100 hektárig. A részleteket külön törvénynek kellett szabályoznia 6 hónappal a háború befejezése után. 1918. március 5-én létrejött a bufteai béke, ennélfogva a 6 hónapot ettől a naptól kellett volna számítani. 1918 márciusában azonban kormányra lépett a konzervatív Al. Marghiloman, ki ellenzője volt a reformnak, s helyette kötelező munkáról szóló rendelkezést léptetett életbe, melyet a lakosság a háborús időkből már jól ismert. A parasztság ezt az ígéretek kijátszásának tekintette és élesen állást foglalt ellene; ez a konzervatív kormányt arra késztette, hogy 1918. október 12-én megszavaztassa azt a törvényt, mely előírta, hogy a nagybirtokból 1 600 000 hektár kötelező módon haszonbérbe adandó a parasztoknak. Az elégedetlenség hatása alatt a király 1918. október 24-én proklamációban ismét ígéretet tett 2 000 000 hektár föld kisajátítására, a Marghiloman örökébe lépő proliberális, illetve liberális kormány pedig a konzervatívok rendelkezéseit hatályon kívül helyezve, 1918. december 14-én

rendelettörvény útján leszögezte a kisajátítás alapelveit. Kisajátítás alá estek a koronajavak, a jogi személyek, a távollevők és az idegen alattvalók birtokai, valamint kétmillió hektár a nagybirtokból oly módon, hogy a progresszió elvének alkalmazásával a tulajdonosnak ahány birtoka volt, annyiszor 100–500 hektár maradjon meg. A rendelkezés a nagybirtoknak 67%-át érintette. Erdők nem estek kisajátítás alá. A földhözjuttatásra nézve a rendelettörvény nem tartalmazott utasításokat, de szövege szerint a földnek nem közvetlenül a parasztok birtokába, hanem parasztközösségek kezére kellett jutnia. E rendelkezés oka az volt, hogy a kormány tartott a termelés egyensúlyának felbomlásától, valamint attól, hogy a pénz folyamatban levő értékcsökkenése folytán a megállapítandó kártérítési összegek értéküket vesztik. A közösségekkel szemben a parasztság ellenszenvvel viseltetett, ezért 1919 végén a kormány felszámoltatta őket. Népszerűtlenségük dacára a kisajátított föld 7/8 részét ilyen közösségek művelték.

Besszarábiában az Országos Tanács 1918. december 22-én léptette életbe az agrárreformról szóló rendelettörvényt, mely 100 hektárig terjedő kisajátítást írt elő. Erdélyben és Bukovinában a birtokreformról szóló törvény megalkotása némi késedelmet szenvedett.

Bukovinában az Általános Kongresszus 1918. november 28-án proklamálta az agrárreformot. A Nemzeti Tanács 1919. szeptember 7-én léptette életbe a reform alapelveit tartalmazó tervezetet. Eszerint kisajátítás tárgyát képezte a nagybirtok 100–600 hektárig, de ha a tulajdonos és szülei nem voltak mezőgazdák, mindössze 4 hektár mentesült a kisajátítás alól.

Erdélyben a tényleges hatalmat az 1918. november 3-án megalakult Román Nemzeti Tanács vette át, mely még novemberben bejelentette a végrehajtandó agrárreform tervét. Agrárreformot ígért az 1918. december 1-én tartott gyulafehérvári nagygyűlés is. A törvény tervezetét a Kormányzótanács dolgozta ki, szövegét a Nemzeti Tanács elfogadta, a király a megválasztandó országos parlament jóváhagyásától függően szentesítette, s a rendelettörvény 1919. szeptember 12-én életbelépett. Rendelkezései szerint kisajátítás alá estek az idegenek, a külföldön élők, a gyárak, intézmények és alapítványok birtokai, a nem mezőgazdák által 1914. július 31 után szerzett ingatlanok. Kisajátíthatók voltak az erdőségek is a lakosság gazdasági érdekeinek kielégítésére. A nagybirtok 200–500 holdra volt lecsökkenthető. A földhözjuttatásra nézve mindössze annyiban rendelkezett a rendelettörvény, hogy a földek kényszerbérletbe adását írta elő.

A négy rendelettörvény elvben szögezte le a kisajátítás mértékét; a végleges törvények megalkotását további viták előzték meg, sok esetben az egyes pártok kebelén belül is. A rendelettörvényeknél radikálisabb megoldást a parasztpárti Ion Mihalache tervezete javasolt;„az 1921-ben létesült kommunista párt a föld államosítását tűzte ki célul, a szocialista párt 30 hektárra (50 hold) kívánta lecsökkenteni a nagybirtokot, kártalanítás nélkül.

Végeredményben a végleges agrárreform-törvények a különböző nézetek közötti kompromisszum jegyében születtek meg, mégpedig 1921 július havában.

A törvények kiegészítették és részleteiben kifejtették a rendelettörvények intézkedéseit. Kisajátítás alá estek a köz és magán jellegű jogi személyek birtokai, kivéve ha a mezőgazdasági kultúra az illető intézmény tulajdonképpeni célja volt, vagy működéséhez okvetlenül kellett, továbbá a távollevők és idegen állampolgárok birtokai. Ugyancsak teljes kisajátítást szenvedtek azok a tulajdonosok, kik több éven át – a tartománytól függően 5–10 éven át – haszonbérbe adták ingatlanaikat, az államellenes bűntettek elkövetői, a gyermektelen elmebetegek és gondnokoltak birtokai.

A részleges kisajátítás az összes magánszemélyeket érintette, állapotukra, jogképességükre vagy az ingatlan jellegére való tekintet nélkül. A kisajátítás alól mentesült Óromániában maximum 500 hektár, Erdélyben 500 hold, Bukovinában 250 hektár, Besszarábiában 100 hektár. Mentesültek a mintagazdaságok vagy azok, amelyekbe jelentős befektetést eszközöltek. Óromániában és Erdélyben a közös tulajdont képező ingatlanokat a kisajátítás szempontjából megosztottaknak kellett tekinteni. Bukovinában és Besszarábiában ugyanazon birtokosnak többfelé fekvő birtokait egynek kellett számítani. A kisajátítandó birtokrészt mindig a kisajátítást szenvedő választhatta ki.

Megállapítható, hogy a romániai agrárreform végeredményben túlhaladta azokat a kereteket, melyek között a polgári pártok a háború előtt a reformot elképzelték, vagy amelyek között a szomszédos országok azt megvalósították; ez a parasztság forradalmi eltökéltségének volt következménye, melyre való tekintettel az uralkodó osztály az „engedményeket", a termelés átmeneti visszaesését a „társadalmi béke" érdekében vállalta.

A forradalmi lendület csillapodása után az agrárreformtörvények végrehajtási utasításai a kisajátítás alól több kivételt állapítottak meg, ami lehetővé tette, hogy sok tulajdonos a maximumon felül tartson meg jelentős területet.

II. Az agrárreform végrehajtása

Az agrárhatóságok és az eljárás

A kisajátítást végző hatóságok nagyjából azonosak voltak minden tartományban. Mindenütt megtaláljuk a járási és megyei bizottságot, legfelsőbb hatóságként pedig az agrárkomitét. A két alsófokú hatóság egy-egy bíró vezetése alatt működött, Óromániában részt vett munkájukban a parasztság és a földbirtokosok képviselője is. Az agrárkomité a földművelésügyi minisztérium konzultatív szerve volt.

A földosztás szervei a helyi, járási és megyei bizottságok voltak. A helyi bizottság az elöljáróság tagjaiból, a papból, az iskolaigazgatóból és 2–4 parasztból állt. A járási bizottságot bíró vezette, helyet foglalt benne az agronómus, a központ egy kiküldöttje, az Ókirályságban 2 paraszt és a hadügyminiszter egy kiküldöttje is. A megyei bizottság bíró vezetése alatt szakemberekből tevődött össze.

1922-ben az agrárkomitét agrárügyekben legfelsőbb bíróság rangjára emelték; határozatai véglegesek és végrehajthatók voltak. Az erdélyi és bukovinai agrárkomité beolvadt a bukarestibe. 1932-ben a különleges kisajátítási és földosztási szerveket megszüntették, és ügykörüket a rendes bíróságok (járásbíróságok, törvényszékek, ítélőtáblák) vették át. Az agrárhatóságok technikai szerveiként a kataszteri hivatalok jártak el.

A kisajátítás természetszerűleg a földbirtokosok és a parasztok érdekellentétének jegyében ment végbe. A tulajdonosoknak sok esetben sikerült a hatóságok jóindulatát a maguk számára biztosítani, habár megvesztegetés ritkán fordult elő. Az ókirályságbeli törvény végrehajtási utasítása 1922-től jogot adott a bizottságok elnökeinek, hogy a földbirtokosok vagy a parasztok képviselőit leváltsák; ezúton sok alkalommal rátermett egyének helyett párthíveket juttattak a bizottságokba. A földesurak kedvében járó bizottságok úgy is szabadultak a parasztság képviselőitől, hogy egyszerűen nem idézték be őket. A téves megoldások sok esetben nem rosszindulatra, hanem a helyi viszonyok nem ismeretére voltak visszavezethetők; a helyszínre küldött felügyelők gyakran egymásnak ellentmondó jelentéseket terjesztettek be. A kisajátítás és földosztás során elkövetett szabálytalanságok arra késztették a parasztokat, hogy jogorvoslatért egyenesen az agrárkomitéhez forduljanak. 1923-ban ennél a hatóságnál 101 354 felülvizsgálati kérelem feküdt földosztási ügyben.

Hiba volt, hogy az agrárkomité néha elkésett jogorvoslati kérelmeket is figyelembe vett, sok esetben pedig elmulasztotta a helyszíni kivizsgálást. A következmény az volt, hogy 1926-ig 15 000 kisajátítási esetből 5000 kétszer is megjárta a három fórumot.

Konklúzióképpen megállapítható, hogy az agrárhatóságok lényeges befolyást gyakoroltak a kisajátítás és földhözjuttatás körére; sok birtokos tartott meg földet a megengedett maximumon felül, és sok paraszt nem kapott földet.

A kisajátítás

A kisajátítással kapcsolatban meg kell említeni, hogy az állam óriási területeket nyert tulajdonjogilag azáltal, hogy utódként átvette Ausztria-Magyarország és Oroszországnak az ország határain belül fekvő ingatlanait. A Habsburgok birtokait a trianoni szerződés értelmében elkobozták, az uralkodóház koronajavai kisajátítás alá estek.

Az agrártörvényekben foglalt különleges rendelkezések folytán sok tulajdonostól 100 holdon alul is sajátítottak ki földet, de ugyanakkor a sok kivétel lehetővé tette, hogy birtokosok jelentős többletterületet tartsanak meg a törvényes maximumon felül. Ennek különböző módja volt: sokan családtagoknak adták el vagy ajándékozták – színlegesen már régebben – ingatlanaik egy részét; mezőgazdasági főiskolára járó fiúnak meghagyható volt bizonyos földterület, de a gyakorlatban duplán, ti. úgy a fiúnak, mint a nem mezőgazda szülőnek is meghagyták az illető területet. Sokan éltek annak bizonyításával, hogy jelentős befektetéseket eszközöltek, s ezáltal mentesítettek jelentős területeket a kisajátítás alól. A hosszú időn át bérbeadott birtokok esetében az egykori bérlők gyakran

vagyonkezelőknek tüntették fel egykori mivoltukat. Mások köztisztviselői státusukra hivatkozva kérték mentesítésüket. Kb. 500 000 hektárra becsülték az áradásosnak minősített és ki nem sajátított területek nagyságát. 1926-ban kb. 130 000 hektárra becsülték azokat az áradásos területeket, melyeket meghagytak annak fejében, hogy a tulajdonosok 10 éven belül végrehajtandó lecsapolási munkálatok végzését vállalták (de legtöbbször nem teljesítették). A kisajátítási munkálatok egybehangolásának hiánya lehetővé tette, hogy több helységben fekvő ingatlanai közül a tulajdonos egyiket-másikat elhallgassa. Arra is volt példa, hogy a birtokos művelésre alkalmatlan földet jelölt kisajátításra.

Bonyodalmakra adott okot a távollevők birtokának kisajátítása. Távollevőnek az számított, aki 1918. dec. 1 és 1921. márc. 21 között nem tartózkodott az országban. Ez főleg azokat a magyar nagybirtokosokat érintette, kik az 1918. dec. 1-én kimondott egyesülés után magyar állampolgárságért optáltak. Számuk Erdélyben 367 volt. Nemzetközi fórumokhoz fordultak, s az ún. optánsper végül kompromisszummal végződött.

Kisajátítás alá estek nemcsak magánosok, hanem társulatok, bankok, községek és városok, egyházak és más intézmények birtokai is. A nagy társaságok hathatósan érvényesítették befolyásukat annak érdekében, hogy minél kisebb mértékben szenvedjenek kisajátítást. E téren a Resica-művek és a Szász Univerzitás esete volt különösen szembeötlő. Előbbinek kisajátítási ügye még 1944-ben sem volt befejezve; utóbbit 1937-ben megszüntették, s ingatlanait részben az állam, részben a szebeni gör. kel. érsekség vette át tulajdonjogilag. Az egyházi ingatlanok kisajátítása terén főleg a bukovinai egyházi alap fejtett ki nagy ellenállást.

Bonyolult volt a közbirtokosságok esete is. A karánsebesi vagyonközösségtől kisajátítottak 36 194 hold erdőt, holott tagjai egyikének részbirtoka sem haladta meg a törvényes maximumot. A naszódi határőrök utódai 280 198 holdat birtokoltak, s ebből 224 198 hold erdő volt. Ezt az egykori határőrezred területén fekvő községeknek juttatták községi legelő és erdő céljaira. A Csíki Magánjavakból 62 844 holdat sajátítottak ki; emiatt az ügy nemzetközi fórumok elé került, a kisajátítást szenvedők perüket meg is nyerték, de mivel a birtok telekkönyvileg Csík megye tulajdonaként szerepelt, a Magánjavak pedig nem rendelkezett jogi személyiséggel, a birtokot, illetve az érte fizetendő kártalanítást nem volt kinek eljuttatni, s ezért a magánjavak állami tulajdonban maradtak.

Földosztás

A földosztásnál az igényjogosultak sorrendje tekintetében a törvények elsősorban azokat tartották szem előtt, akik részt vettek a háborúban, vagy miatta szenvedtek. Utánuk következtek a földnélküli parasztok, azok, kik 5 hektárnál kevesebbet birtokoltak, a hazatérő emigránsok, a román vagy szövetséges seregekben harcoló volt önkéntesek, a hadiárvák. Kielégítésük után még papi, kántori és iskolai telkek voltak kiszabhatók. Ki voltak zárva a földosztásból azok, akik állam- vagy nemzetellenes magatartást tanúsítottak, a katonaszökevények és a behívóparancsot nem teljesítők. Erdélyben kizárhatók voltak azok is, kiket a megyei bizottság földművelésre alkamatlannak ítélt.

A földosztás első lépése az igényjogosultak kategóriák szerinti névsorának összeállítása volt. Ezzel kapcsolatban igen sok panasz merült fel amiatt, hogy arra érdemesek kimaradtak, érdemtelenek pedig bekerültek a névjegyzékekbe. Érdemleges lépés a panaszok orvoslására általában nem történt. Sok esetben a névsorból kihagyottak helyébe a helyi közigazgatás jelentős tagjai vagy a kormányzó párt hívei kerültek. A megváltoztatott névsorokat gyakran titokban tartották, s ily módon megtámadásukra nem is adtak alkalmat. A többszöri változtatás bizonytalanná tette a birtoklást és megnehezítette a parcellázási terv véglegesítését. Ha ez a terv nem felelt meg várakozásuknak, több esetben a parasztok megtagadták végrehajtását, s az ideiglenesen birtokba vett parcellákat nem voltak hajlandók elhagyni. A kisajátított földek birtokbavételekor voltak, akik nem lévén igényjogosultak, jogtalanul részt vettek a foglalásban; Bukovinában ezek száma az igényjogosultak 20–30%-ára rúgott.

A földosztás sarkalatos kérdése a kiosztandó földterület optimális nagyságának megállapítása volt. Ezt az agrártörvények Óromániában 5, Bukovinában 4, Besszarábiában 6–8 hektárban, Erdélyben 7 holdban állapították meg. Erdélyben a kaszálók, legelők és erdők méretét is szabályozta a törvény: maximum 3 hold kaszálót, 2–22 hold legelőt, 3–7 hold erdőt engedélyezett. A törvényekben előírt maximum kiosztásához a kisajátításra kerülő földterület nyilvánvalóan elégtelen volt. Az igény-

jogosultak száma 2 005 477 főt tett ki, ezek közül 1 393 353 családfő kapott földet; a kiosztott telek átlagos nagysága 2,8 hektárra rúgott, vagy ha hozzáadjuk a községeknek kiosztott legelőket és erdőket, 4,1 hektáros átlaghoz jutunk. A megfelelő földalap hiányában vagy kisebb méretű telkeket osztottak ki, vagy csak bizonyos kategóriákra korlátozták a juttatást. 612 124 igényjogosult nem jutott földhöz.

A kiosztható földalap elégtelenségéhez hozzájárult az is, hogy jelentős terjedelmű állami vagy közcélú tartalékbirtokokat létesítettek, s azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy sok iparos és tisztviselő is földhöz jutott, kiknek nem a mezőgazdálkodás volt főfoglalkozásuk. A kisajátítás és földosztás módjából következett, hogy a parasztok sok helyen nemcsak kis területű, de gyenge minőségű és távol fekvő telkekhez jutottak. Ennek következtében sokan lemondtak a juttatásról. Az állam ahhoz a megoldáshoz folyamodott, hogy a kedvezőtlen helyekről áttelepítette a lakosság egy részét oly vidékre, ahol kisebb volt a népsűrűség és nagyobb a földalap. Az áttelepítettek azonban az esetek nagy részében régi lakhelyükön maradtak s az új telephelyen kapott telket bérbe adták; ezáltal előmozdították nagyszámú bérlő oly arányú megtelepedését, hogy néhány év múlva az új telephelyen is elégtelenné vált a rendelkezésre álló földterület. Az át nem települőket végül is kizárták a földosztásból.

Az állami tartalékföldekből részben mintatelkeket, mintagazdaságokat létesítettek. 1922-ben 32 432 hektárt szántak e célra, de a parasztok sürgetésére területüket 1923-ban 6000 hektár kivételével szétosztották.

Az állami tartalékföldekből létesültek az iskola-, sport-, ipari telkek is. Az állam által tartalékolt föld összterületét 500 000 hektárra becsülték. Rendeltetését sokszor megváltoztatták, s elmondható, hogy ily körülmények között nem is érték el céljukat. Ezért, meg a parasztság sürgetésére, 1930-ban törvény engedélyezte a tartalékföldek egy részének földosztás céljára való felhasználását vagy árverésen való értékesítését, ami alkalmul szolgált a korábbi hibák részbeni korrigálására. Az eladásokat 1935-ben beszüntették, 1939-ben ismét engedélyezték, 1941-ben ismét letiltották.

Községi legelők

Az agrártörvények lehetőséget adtak arra, hogy legelők létesítése céljából az agrárhatóságok hegyvidéken 25 hektárig sajátítsák ki az arra alkalmas területeket és igénybe vegyék a 20 hektárnál kisebb erdei tisztásokat; a kisajátítható erdőségek is főleg legelők létesítésére voltak igénybe vehetők. Az erdők legelővé való alakítása természetesen az erdészeti szervek hozzájárulásával történhetett csak, ezek azonban az erdőállományt védelmezendő, csak nehezen és nagy késéssel adták hozzájárulásukat. Ennek következtében megszaporodtak a tiltott erdei legeltetések. Az állam oly megoldáshoz folyamadott, hogy a Dunai Halászati és Meliorációs Igazgatóság tiltakozása ellenére a Duna és Prut mentén óriási árterületeket juttatott községeknek legelő céljaira, továbbá szorgalmazta az állami erdőségek részbeni eladását hasonló célra, és átengedte a tulajdonát képező hegyi tisztásokat. Az agrárhatóságok igen sok esetben az erdőállomány megvédése ürügyén lehetővé tették az erdőtulajdonosoknak, hogy jelentős erdőségeket tartsanak meg, mert azt a felfogást vallották, hogy legelőket elsősorban az állami vagy közbirtokossági erdőkből kell létesíteni. A legelőalakítás céljából kisajátított erdők végül is nem szolgálhatták a kitűzött célt, mert a kisajátítást szenvedők halasztották a fakitermelést, melynek siettetésére nem léteztek kényszerítő eszközök.

A közbirtokosságok esetében a résztulajdonosok ellenkezése nehezítette a kisajátítást, mert egy-egy tagra nem jutott a maximumnál nagyobb rész. Erdélyben számos megyében sikerült azonban a közbirtokot oly módon új megosztás tárgyává tenni, hogy azontúl az összlakosság részesedjék belőle. Hegyvidéken úgyahogy meg lehetett oldani a legelők ügyét, síkvidéken azonban az agrárreform kritikus pontja maradt.

Idővel kezdetét vette az a káros folyamat, mely legelőknek szántóvá való átalakításából állt; ez még oly helyeken is előfordult, ahol a legelőt erdőirtás révén létesítették.

1928-ig sikerült 1 287 000 hektár új legelőt létesíteni. Ennek dacára a legelők területe elégtelen volt; 1925-ben a községek 24%-ának egyáltalán nem volt legelője. A takarmánynövények termesztése sem volt kielégítő. 1931-ben a termőterület 6%-án termesztettek takarmánynövényeket, a kaszálók területe pedig 1937-ben nem haladta meg a termőterület 5,2%-át, ami nagy lemaradást jelentett sok európai országhoz viszonyítva.

Erdőségek

Erdőterület kisajátítását mezőgazdasági művelés alá vonása céljából a törvények csak egész különleges esetekre engedélyezték. Legelő létesítése céljából a kisajátítás lehetséges volt, s erről fentebb szó volt. Községeknek erdővel való ellátásáról az 1921. évi erdélyi agrárreform-törvény rendelkezett, a többi országrészben erre nézve 1924-ben hoztak törvényt, de rendelkezéseit nem hajtották végre, ami lehetővé tette, hogy egyes családok több tízezer holdas erdőségeknek maradjanak birtokában.

Erdélyben sok közbirtokossági erdőt alakítottak át az agrárreform során az összlakosságot szolgáló községi erdőkké. A törvény kijátszásának módozatai azonosak voltak a termőföldek kisajátításával kapcsolatban elmondottakkal. A kisajátított erdőket nem minden esetben juttatták községeknek, pl. a Habsburgok Hunyad megyei 154 653 holdas elkobzott erdejét az állam jórészt magának tartotta meg. A községek általában nem jutottak a törvényben előírt terjedelmű erdőhöz.

A kisajátítástól való félelem arra indította a tulajdonosokat, hogy intenzív kitermelést folytassanak s hogy elhanyagolják az erdőállomány gondozását. Sajátságos jelenség volt, hogy igen sok esetben juttattak erdőségeket az egyházaknak, parókiáknak, holott ennek semmilyen törvényes alapja nem volt.

Végeredményben kisajátítás tárgyát képezte az országos erdőállomány 12%-a; az erdős terület, mely 1926-ban az ország területének 29%-át tette ki, 1939-re lecsökkent 22%-ra, ami azt jelenti, hogy az erdőállomány tekintélyes része pusztult el, s mivel a letarolt erdőségek domboldalon terültek el, út nyílt az erózió munkájának. 1940-ig több mint 200 000 hektár vált terméketlenné ennek következtében.

Kártalanítás

A politikai pártok általában kártalanítás melletti kisajátításért szálltak síkra, habár a parasztpárt a kártalanítás nélküli földosztás eszméjét propagálta. Az 1921. évi agrártörvények közül az óromániai a juttatott szántóföldért fizetendő árat a haszonbér 40-szeresében, legelőért hússzorosában állapította meg. A kedvezményezettnek 20%-ot kellett mint kezdeti lefizetést eszközölnie. a többi 20 évi részletekben volt törlesztendő. Bukovinában az 1914 előtti 5 évben kialakult forgalmi ár, bankok felbecslése vagy az említett időszakban fizetett haszonbér 20-szorosa volt irányadó. Erdélyben a fizetendő összeg mérlegelés tárgyát képezte, de nem haladhatta meg az 1913 előtti 5 év átlagárát; a számításnál a lejt a korona értékével egyenlőnek kellett venni, legelőknél a lej két korona értékével volt egyenértékű. Erdélyben és Bukovinában a lefizetésnek 10 évi részletekben kellett történnie.

A parasztok a vételár felét fizették csak, 50%-ot az állam vállalt magára, de az 5 hektárra való kiegészítésképpen juttatott földek és a legelők vételárához nem járult hozzá. A kártalanítást az állam kamatozó amortizációs kötvényekkel teljesítette.

A különböző kategóriájú földek árai között óriásiak voltak a különbségek. Szántóknál ez 300 és 3800 lei közt változott, erdőknél 40 és 12 000 lei volt a két szélsőség, legelőknél 50 és 2400 lei, belterületnél 1000 lei és 22 400 lei.

A vételár a forgalmi értéknél kisebb volt, helyenként alig haladta meg az egyévi haszonbér összegét. A való érték és a megszabott ár közötti különbség a pénz értékének romlása folytán még tetemesen nőtt. Ennek dacára a parasztság elégedetlensége éppen az ár kérdésében öltött rendkívüli méreteket. A vételáron kívül a kedvezményezetteknek viselniök kellett a mérési költségeket, a határjelek árát, közvetve pedig az adókat és a kártalanítás céljából felvett kölcsönök kamatait és részleteit. Az, hogy több helyen önkényes illetékeket is szedtek, nem általánosítható, de elterjedt jelenség volt. Becslések szerint a földhözjuttatottaknak 1 hektár 1000 lejükbe került, a tulajdonosok pedig 2000 lejt kaptak hektáronkint. A parasztság általában képtelen volt a terheket viselni, és adósságokba bonyolódott. Hozzávetőleg 6 milliárdra rúgott a parasztság által felvett uzsora- vagy bankhitel. Az állam meghosszabbította a fizetési határidőket, de ez sem bizonyult elégségesnek. 1940-ben törvény tette lehetővé, hogy a tartozásokat névértékben számított államkötvényekkel fizessék, de ezek megszerzésére sem volt a legtöbb adósnak módja. Sokan magánosok, de községek is lemondtak a juttatott ingatlanokról. A földbirtokosok jelentős összegekhez jutottak a kártalanítás révén. Az 1922-ben kibocsátott belföldi államkölcsön, mely a kártalanítást volt hivatva szolgálni, 15 milliárd lejre rúgott.

Huzavona a reform végrehajtása körül

1926. január 1-én, amikor az óromániai alsófokú agrárhatóságok beszüntették tevékenységüket, I. C. Brătianu befejezettnek nyilvánította az agrárreform végrehajtását. Pedig 1926 végén az agrárkomité előtt az 1922 óta benyújtott kisajátítási ügyek közül, melyeknek száma 15 000 volt, mindössze 7000 volt elintézve, s a kisajátított földek 40%-a még a tulajdonosok birtokában volt. 1932-től, amikor az ügyeket a rendes bíróságok hatáskörébe utalták, elintézésük a bíróságok egyéb elfoglaltsága folytán megint csak halasztást szenvedett. Legnehezebb kérdés a reformnak a terepen történő végrehajtása volt. Kataszter csak Erdélyben és Bukovinában létezett, topográfusok nem álltak kellő számban rendelkezésre, és sok esetben hiányzott a pénzalap a műszaki személyzet fizetésére, nem is szólva arról, hogy a kataszteri igazgatóság, élén igazgatójával, milliós összeggel károsította meg az államot. 1933-ban kiterjesztették a kataszteri és telekkönyvi intézményt Romániára és Besszarábiára is, de a törvény alkalmazása költségvetési okokból rendkívül szűkkörű volt. A bíróságok előtt a végtelenbe nyúló, bonyolult perek folytak, közben az új tulajdonosok birtoklása bizonytalan volt, meliorációkat nem hajtott végre, adót nem fizetett, de annak fizetését a volt tulajdonos is megtagadta azon a címen, hogy ingatlana kisajátítás alá esett. 1938–39-ben még 42 500 lej értékű véglegesítési munka várt elintézésre. 1940-ben az igazságügyminisztérium minden megyében kisajátítási és földosztási likvidáló bizottságokat hívott életre. Ezek munkáját az is akadályozta, hogy egyes esetekben az iratcsomók nem voltak az irattárban fellelhetők; Erdélyben és Bukovinában sok helyen a reform előidézte változásokat nem vezették át telekkönyvileg. A második világháborúig a reform nem volt befejezettnek tekinthető, és sok esetben az 1945. évi földreform az 1921. évit fedte át.

A reform számadatait ebben a fejezetben ismerteti a szerző. Eszerint 18 262 nagybirtokot, a 100 hektáron felüli gazdaságok 66%-át sajátították ki, 5 812 000 hektár terjedelemben. Ennek folytán a 100 hektáron felüli gazdaságok átlagos terjedelme 712 hektárról 448-ra csökkent. 1930-ban a művelhető terület 10,44%-a volt a nagybirtokosok kezén. A kisajátított területből 3 860 372 hektárt osztottak ki a parasztoknak, 991 697 hektár jutott a községeknek legelő céljaira, 62 630 hektár volt a létesített beltelkek összterülete, Erdélyben pedig a községek 537 798 hektár erdőhöz jutottak.

Az igényjogosultak közül 612 124 paraszt nem kapott földet, az 1 393 353 földhözjuttatott tömeg kétharmada 0,25–5 hektárt kapott kisbirtoka kiegészítésére. A reform által létesített átlagos teleknagyság 2,8 hektár volt, a birtokok országos átlaga pedig 3,90 hektárra nőtt, ami egy-egy család ellátására nem tekinthető elégségesnek. A 10 hektárig terjedő kisbirtok arányszáma 43,91%-ról 73,7%-ra nőtt; a 10–100 hektáros birtokkategória a 15,80%-os szinten maradt, a 100 hektáron felüli gazdaságok aránya 40,23%-ról 10,5%-ra csökkent.

206 165 kisebbségi is földhöz jutott; Erdélyben a 357 016 földhözjuttatottból 82 640 volt kisebbségi.

A romániai 1921. évi földreform, habár a legszélesebb körű európai birtokreform volt az első világháború után, nem oldotta meg teljesen a földkérdést.

III. Az agrárreform következményei

Strukturális változások a földtulajdonban

Az agrárreform hatékonysága attól függött, történik-e gondoskodás eredményeinek megőrzéséért. Itt az ingatlanforgalomra és a birtokok elaprózódására kell kitérni.

Az agrártörvények közül az óromániai az agrárföldek eladását csak 5 évvel a birtokbahelyezés utánra engedélyezte; Erdélyben ily megszorítás nem volt. Földművesek vagy mezőgazdasági iskolát végzett egyének szabadon vásárolhattak földet az agrártörvényekben megszabott maximum erejéig; ha nem mezőgazdák voltak a vevők, az állam elővételi joggal bírt, s a vétellel megnövekedett birtok nem haladhatta meg hegyvidéken a 25 hektárt, síkvidéken a 100 hektárt. A rendelkezések célja erős középparaszt réteg kialakítása volt; középparasztnak általában a 10–100 hektáros birtokosokat tekintették.

Az ingatlanforgalom az első években a reform befejezetlensége miatt csekély volt. Tekintve, hogy a tapasztalat szerint a vevők nagy része nem volt mezőgazda, 1925-ben a földvásárlás ellenőrzése

céljából a törvény elővételi jogot biztosított az államnak. Parasztbirtokok eladásának esetei ritkák voltak, jelentősebb volt a földesúri földek átvándorlása parasztok kezére. Utóbbiak rendszerint vételi közösségekbe tömörültek egy-egy módosabb gazda vezetése alatt. Statisztikai adatok tanúskodnak arról, hogy 1929–33-ig a 10 hektáron felüli gazdaságok száma és területe csökkent, a 10 hektáron aluliaké nőtt.

1929-ben törvény tette lehetővé az agrárföldek szabad forgalmát, de vevők csak mezőgazdák vagy mezőgazdasági iskolát végzettek lehettek, kik a vásárolt földdel együtt nem birtokolhattak 25 hektárnál vagy 44 holdnál többet. Az állam elővételi joga megszűnt. A gazdasági válság éveiben a parasztok nem tudtak kötelezettségeiknek eleget tenni, s anyagi romlásuk megelőzése céljából 1932-ben tövény konvertálta tartozásaikat enyhébb adósággá. Miután a válság után ismét folytatódott nem mezőgazdák földvásárlásának folyamata, 1934-ben ismét bevezették az állam elővételi jogát, de kellő alapok hiányában az állam csak ritkán élt e jogával.

Az 1937. évi törvény a mezőgazdaság szervezéséről és támogatásáról fenntartotta az elővételi jogot, és 50 hektárra emelte a maximumot, melyet a vevő vásárolt ingatlannal együtt birtokolhatott.

Megállapítható, hogy a parasztság csak csekély mértékben vett részt a vásárlásokban, viszont sok esetben elvesztette korábban szerzett ingatlanát eladósodása következtében. A fő vásárlók a nagygazdák vagy nem mezőgazdasággal foglalkozók voltak, akik úgy játszották ki az állami elővásárlási jogot, hogy kis részletekben vették meg a felkínált ingatlanokat. E folyamat következménye megmutatkozott abban, hogy az 1941. évi népszámlálás a 10–50 hektáros gazdaságok szaporodását tükrözte 1930-hoz viszonyítva 19,1%-ról 26,5%-ra.

A földbirtok strukturális változásának másik oka a földnek öröklés útján történő elaprózódása volt. 1921-ig semminemű rendelkezés nem állta útját az eldarabolódásnak, a racionális gazdálkodást elősegítő tagosítást pedig csak Erdélyben alkalmazták. Az 1921. évi agrártörvények hegyvidéken 1, síkvidéken 2 ha-ban állapították meg azt a minimális földterületet, melyet eldarabolni sem élők közti, sem halálesetre szóló ügyletekkel nem volt szabad. E rendelkezések azonban fakultatív jellegűek voltak, következetlen módon az agrártörvények maguk is lehetővé tették fél és negyed hektáros telkek létesítését, az öröklés útján történő megosztást pedig a polgári törvénykönyv továbbra is lehetővé tette.

Miután az elaprózódást oly módon megakadályozni, hogy a családi birtokot csak egy gyermek örökölje, nem lehetett, mert a fejletlen ipar a munkaerőfelesleget nem tudta foglalkoztatni, egyetlen megoldás a tagosításban rejlett. Erdélyben a régi törvények alapján 1930 után 831 helységben, a tartomány területének 18%-án hajtottak végre tagosítást. 1933-ban a kataszteri és telekkönyvi intézménynek Romániába való bevezetésével a földmérési munkálatokkal egyidejűleg tagosítást is végre kellett volna hajtani, de erre mindössze egyetlen községben került sor.

A következmény a földterületnek, főleg az 5 hektáron aluli birtoknak katasztrofális elaprózódása volt. A folyamat oly méreteket öltött, hogy sok esetben a parcellák gazdasági hasznosítása lehetetlenné vált, s tulajdonosai mint értéktelent el is hagyták. Becslések szerint a megművelhető területből 700 000 hektár vált használhatatlanná a nagyszámú apró parcella kialakulása révén. Az első világháború előtt az óromániai 5 hektár alatti parasztbirtok átlagos terjedelme 2,7 hektár volt, ez 1930-ra 1,86 hektárra csökkent; az európai országok között Románia vezetett az 5 hektáron aluli gazdaságok nagy arányszámával. A parasztság proletarizálódása aggasztó méreteket öltött; az agrárproletárok száma 1930-ban 700 000, 1938-ban pedig már 1 millió volt.

Munkaviszonyok

Az első világháború után, amikor a parasztság saját gazdaságának újjászervezésével volt elfoglalva, munkaerőhiány lépett fel, ami a nagybirtokosokat gépek beszerzésére és bérmunkások alkalmazására indította; ez előmozdította a mezőgazdaság tőkés jellegű átalakulását. A dézsmában történő művelés teret vesztett; 1935-ben a nagybirtoknak kb. 1/3-át művelték még ilyan módon. Legelterjedtebb volt a terményjáradék alkalmazása s ennek körében a feles művelés, amely minden körülmények között előnyösnek bizonyult a tulajdonos szempontjából; pénzjáradék főleg az állami földek esetében került előtérbe, a munkajáradék pedig alárendelt szerepet játszott. Elterjedt volt a földek bérbe, sőt albérletbe adása.

A parasztság proletarizálódása folytán néhány év múlva a mezőgazdaságban már munkanélküliség lépett fel. Következménye volt ez a nagy természetes szaporodásnak is. Az ország lakosságának számbeli növekedése kapcsán a szükségletek kielégítésére a kaszálók és legelők rovására megnövelték a szántóterületet, mely a húszas évek 38%-áról 1937-re az összterület 47,2%-ára nőtt. A lakosság szaporodása azonban nagyobb volt a termőterület növekedésénél. Szükség volt intenzívebb kultúrára való áttérésre. A gabonafélék termőterülete az ipari növények javára a húszas évektől 1937-ig 87,1%-ról 82,4%-ra csökkent. Az ipar gyenge fejlettsége nem tette lehetővé a munkaerőfeleslegnek az iparba való irányítását. A parasztság kisegítő jövedelem után volt kénytelen nézni, s ezt munkával, földbérlettel, ipari idénymunkával igyekezett megszerezni, de sok esetben más tartományba költözött, vagy elhagyta az országot. 1939-től a katonai behívások következtében ismét munkaerőhiány állt be, ezért 1939. szept. 18-án bevezették a mezőgazdasági mozgósítás rendszerét.

A munkavégzés feltételeit törvényes rendelkezés nem szabályozta. A munkabérek az agrárreform utáni években magasak voltak, a válság éveiben s még utána is csökkentek, s csak 1939-től nőttek ismét. A mezőgazdasági munkások biztosítása nem állt fenn; az érdekükben alkalmazott egészségügyi politika illuzórikus volt. 1936-ban megyei mezőgazdasági munkaügyi hivatalok létesültek a munkaviták eldöntésére; az 1937. évi törvény a mezőgazdaság szervezéséről és pártolásáról foglalkozott első ízben behatóan a mezőgazdasági munka feltételeivel.

Mezőgazdasági termelés

Az első világháború után a szétzilált mezőgazdaság a parasztság fokozott erőfeszítése következtében hovatovább konszolidálódott. 1919-ben a kisajátított terület 16,93%-a még megműveletlen maradt, 1920-ra ez az arány 12,86%-ra csökkent. 1925-ben érte el a megművelhető terület hasznosítása a háború előtti színvonalat, 1937-ig pedig sikerült kb. 1 millió hektár terméketlen területet művelés alá vonni. A két háború közötti mezőgazdaságra, habár bizonyos mértékben fennmaradt a monokultúrás gazdálkodás, a búza és tengeri váltakozó termelése jellemző. A földhözjuttatott parasztság körében felismerhető a változatosabb vetésforgó alkalmazására való törekvés. Megnőtt az ipari növények termesztésére szánt terület, de ez 1937-ben csak 7,3%-ot tett ki, a gabonafélék 82,4 százalékával szemben.

A hektárhozam átlaga a háború után majdnem minden évben kisebb volt a háború előttinél, és minőségileg is sok kívánni valót hagyott maga után. A háború előtti 1480 kilogrammos búza- és 1370 kilogrammos kukorica termést már nem sikerült elérni. Csökkent az állatállomány is. 1935-ben a gazdaságok 32,5%-ának nem volt tehene, 48,19%-ának nem volt sertése és 46,3%-ának nem volt juha. 1940-ben a parasztgazdaságok több mint felének nem volt tehene, ami a legelőterület elégtelenségének is következménye volt.

A termelés alacsony színvonala kihatott a kivitelre is. Az exporttevékenység a háború után 1920-ban vette kezdetét, de sohasem érte el a háború előtti színvonalat. Ennek a kis terményhozamokon kívül egyéb okai is voltak. Így pl. Erdélynek szüksége volt a többi tartományban termelt gabona egy részére, a nép jobban táplálkozott, stb. A visszaesést nem az agrárreform okozta, hanem megvalósításának koncepciója és módja. A földhözjutottak nem kaptak hitelt, nem szerezhettek be megfelelő felszerelést, kénytelenek voltak másutt munkát vállalni, a dézsmában művelt földek tulajdonosai nem vezettek be technikai újításokat, a talaj termőerejének fenntartására nem fordítottak gondot. Az agrártörvények előírták ugyan, hogy a parasztoknak vetésterv alapján kell dolgozniok, de ezt a követelményt nem ültették át a gyakorlatba. Elhanyagolt terület volt a mezőgazdasági oktatás is; 86 322 hektárra vagy 51 654 falusi lakosra, illetőleg 27 községre (Kolozs megyében 110 községre) egy gazdászmérnök jutott. Nem járt különösebb eredménnyel mintaparcellák létesítése sem. Az állam a költségvetésnek minimális százalékát, 1927-ben pl. 2,25%át fordította a mezőgazdaságra. 1937-ben 222 mezőgazdasági központot létesítettek avégett, hogy a földműveseket intenzív gazdálkodásra tanítsák, de 1940-ben számukat 100-ra szállították le. Ezzel szemben pozitív volt 1926–27-ben a Nemzeti Zootechnikai Intézet és a Román Mezőgazdasági Kutatóintézet létesítése, melyek a mezőgazdasági kamarákkal együtt úgyszólván egyedüli intézmények voltak az intenzív gazdálkodásra való nevelés szolgálatában.

A szövetkezeti eszme a mezőgazdaságban főleg bérlőszövetkezetek alakításában valósult meg, de létesültek termelőszövetkezetek is, melyek 1927-ben érték el virágzásuk tetőfokát 1168 szövetkezettel

és 125 581 taggal. 1931-ben törvény kívánta előmozdítani a közös gazdálkodást, de reménytelenül; ugyanily sikertelen volt az 1935. és 1938. évi szövetkezeti törvény módosításában foglalt kezdeményezés is.

Károsan hatott ki a termelésre a földreform munkálatainak elhúzódása, de legfőképpen az állami támogatás hiánya.

A mezőgazdaság rentabilitása és hatása a parasztság életszínvonalára

Romániában 1936/37-ben a beruházott tőkéhez viszonyított tiszta jövedelem 8,41% volt, ami meghaladta az európai országok megfelelő adatait. Ez a kis beruházásokkal magyarázható, ugyanis Romániában nem sokat költöttek a talaj előkészítésére és trágyázására, a vetőmagvak szelektálására, a leltár karbantartására, amellett a munkabér is alacsony volt. A válság éveiben számos gazdaság nem tudott már nyereségesen működni; 1930–34-ben az 5 hektáron aluli gazdaságok 58%-a, az 5 hektáron felüliek 35%-a veszteséges volt. Ebben a helyzetben sok kisgazda volt kénytelen hiteleket igénybe venni, esetleg vagyonállagát csökkenteni. A nagy- és középgazdák általában rentábilisan termeltek, de gazdaságuk rentabilitása nem állt arányban az élvezett kedvezményekkel.

A rentabilitást közvetlenül befolyásolta a kormány adópolitikája, mely súlyos adót rótt a mezőgazdaságra, 1923–31 között pedig a kivitt mezőgazdasági termékeket exportilletékkel sújtotta; ezek összegét az említett időszakra 140 milliárd leire becsülik. A kormány árpolitikájának helytelenségét szembetűnően illusztrálja a mezőgazdasági és ipari termékek árai közötti aránytalanság; mindössze 1925-ben és 1928-ban volt ez az arány a mezőgazdaság javára kedvező, különösen 1929 után pedig végképpen kedvezőtlenné vált.

Az agrárreform általában kedvezően alakította át a parasztság életét, amit az élelmezésre, építkezésre vonatkozó adatok bizonyítanak. Becslések szerint a parasztgazdaságok 70–90%-ban önellátók voltak. Az agrárreform elősegítette az ipar fejlődését is. A második világháború végén az ország lakosságának már csak 70%-a élt mezőgazdaságból. A mezőgazdaság részesedése az összterme lésben a háború előtti 70%-ról 1938-ra 54%-ra csökkent, a többit az ipar és más ágazatok realizálták.

Konklúziók

A történelmi fejlődés és a tömegek érdeke a nagybirtok megszüntetését és a dézsmamunka eltörlését igényelte. Az 1921. évi földreform e kérdések egyikét sem oldotta meg. A parasztság jelentékeny földterülethez jutott, de 5 hektárnál kisebb gazdaságai nem biztosíthatták a családok megélhetését; sok paraszt egyáltalán nem jutott földhöz, a nagybirtokosok kezén jelentős területek maradtak, s e két réteg között helyezkedett el a középparasztság, melyre az agrárreform nem gyakorolt közvetlen befolyást. Az uralkodó osztályok csak a birtokok elaprózódásától tartottak, ami esetleg újabb földreformot tehetett szükségessé. Felismerve a reform munkálatainak elhúzódása és a termés-eredmények csökkenése közötti összefüggést, a felelős tényezők siettették a kisajátítás és földhözjuttatás lebonyolítását, de nem sok sikerrel.

A mezőgazdaság kapitalista átalakulására a reform kedvezően hatott, de mivel a parasztság sok esetben képtelen volt gazdasága jövedelméből megélni, függő helyzetbe került a nagybirtokosoktól és nagygazdáktól. Ez a függőség volt oka a mezőgazdaság gyenge eredményeinek. A parasztság megsegítését célzó intézkedések nem hozhattak lényeges eredményt akkor, amikor a parasztság nem élvezett olcsó hitelt, nem volt korszerű felszerelése, nem állt fenn helyes arány az agrár- és ipari termékek ára között. A polgári közgazdászok a megélhetéshez szükséges minimális földterületet megint csak 5 hektárban jelölték meg, de sokan megállapították, hogy az 5 hektár nem elégséges, márpedig 1921-ben ennél sokkal kisebb birtokokat létesítettek. Javasolták orvoslásképpen a mezőgazdaság intenzívebbé tételét, iparosítást, szövetkezetek létesítését, talajjavítást, de mindez nem lehetett alkalmas a kérdés gyökeres megoldására. Végső soron új földreform szükségessége is szóba került. Ezt a polgári pártok elutasították, csak a kommunista párt vette fel programjába, s 1945 márciusában el is érte megvalósítását.

Büchl Antal

WARREN O. AULT

OPEN-FIELD FARMING IN MEDIEVAL ENGLAND

Historical Problems. Studies and Documents, Vol. 16 Ed. by G. R. Elton. London, Allen-Unwin; New York, Harper-Row; 1972. 183 l.

A középkori Anglia kutatója szerencsés helyzetben van, amikor vizsgálódásához adatokat keres, hiszen többféle részletes és nem utolsósorban nagyszámú dokumentum áll rendelkezésére. A Boston University történelemprofesszora, *W. O. Ault*, akinek fő kutatási területe a középkori angol falu-közösségek és üzemszervezeti formáik vizsgálata, egyetlen forrástípuson, a *by-law*-kon, vagyis helyhatósági szabályrendeleteken, statutúmokon keresztül képes bemutatni, elemezni azt a gazdálkodási formát, amely a feudális agrárszervezet egyik legjellegzetesebb vonását adja. Ez a gazdálkodási mód az ún. *open-field*-rendszer, amely az egész európai középkorban, sőt újkorban, térben és időben egyaránt fellelhető.

Az *open-field*-rendszer alapvonásaiban a nálunk két- vagy háromnyomású határhasználattal rokonítható. Lényege, hogy a falu határát két vagy három mezőre (nyomásra) osztották, amelyek mindegyikében a falu minden birtokosának több különböző nagyságú és minőségű parcellája volt. A határ egyik mezőjét minden évben ugaron hagyták. Tehát a falu minden eredetileg is földdel rendelkező tagja ezeken a másokéval elegyesen fekvő, nyomáskényszerben művelt földeken bírta saját részét, a föld felét vagy harmadát évente ugarként pihentetve. Ezzel a szántóföldi joggal együtt járt a közös legelő, rét, erdő stb. használata. A vetés alatt nem álló földeken való legeltetés közösségi joga adja az *open-field*-gazdaság alapját, nemcsak Ault, hanem a kérdéssel foglalkozó összes angol kutató szerint. Ez a forma az, amely a leginkább biztosította a feudális üzemszervezetnek a növénytermesztés és az állattartás összhangjára épülő egyensúlyát.

Az angol *open-field*-gazdaság legfontosabb jellemvonása tehát az ugaron és a tarlón való legeltetés közösségi joga. Ezt a jogot maga a közösség fogalmazta meg, biztosította és ellenőrizte. Ez a közösségi kontroll hívta életre a *by-law*-kat, statútumokat, amelyeknek segítségével hiteles és életteli képet kapunk nemcsak a közösségi jogok ellenőrzéséről és biztosítékairól, hanem az *open-field*-rendszer formájáról és szerepéről is.

Nem célja a könyvnek az *open-field*-gazdaság mai napig is vitatott eredetével foglalkozni, erre a közölt, XIII. századtól kezdődő forrásanyag sem ad támpontot, ennek ellenére röviden summázza az eredetre vonatkozó legfontosabb véleményeket. A szerző álláspontja, hogy az *open-field*-rendszer a *Domesday Book*ra (1080–1086) vezethető vissza, és létrejötte a tarlón és ugaron való legeltetés közösségi jogának köszönhető, mely nem a talaj trágyázása, hanem az igavonó állatok jó kondícióban tartása miatt volt fontos, szemben azzal a véleménnyel, amely a korai időszakban meglevő legelő, parlag bősége miatt a későbbi (XIII. sz.) időre teszi a közösségi legeltetés *open-field*-szerkezetet indukáló szerepét, helyébe a talaj trágyázásának gazdaságos voltát állítva. W. O. Ault bizonyító értékűnek találja, hogy a New England-i telepesek késői gyakorlatában – ahol legelő igazán bővében állt rendelkezésre – ugyancsak fellelhető a tarlón való legeltetés közösségi joga, és igen szigorú korlátokat állítottak e jogok gyakorlói számára, akik birtokolt földjeik nagyságának arányában csak meghatározott számú állatot tarthattak a tarlón.

A bevezetés a korai dokumentumok fajtaival és forrásértékével ismerteti meg az olvasót. A válogatott anyagnak megfelelően a *by-law*-k három fő forrástípusával foglalkozik. Az első ilyen dokumentumféle *(Extent)* olyan majorsági anyag, amely részleteket tartalmaz a lordnak járó szolgáltatásokról, a lord saját kezelésű *(demesne)* területéhez tartozó szántók, legelők, erdők nagyságáról, az egyházi gabonaföldekről, a tized fajtájáról, a szabad státusú személyek birtokairól és járadékairól. Minden majorsági kötelékbe tartozó személy nevét, gazdasági helyzetét és jogi státusát is kiolvashatjuk ebből a forrásanyagból. A statútumok másik fellelhető forráscsoportja az elöljárói számadások *(reeve's accounts)*, amelyekben a majorság elöljárója – intézője – minden aratás után elszámol a beszolgáltatott jövedelemmel, a bérekkel, a lord saját kezelésű földjeinek termésével, az igásállatokkal és a majorsági bíróság bevételével. A legfontosabb dokumentumok, amelyek a falu életéről tudósíthatnak, a majorsági bíróság periratai *(court rolls)*. A legkorábbi közülük csak 1246-ból való, mert ez idő előtt a peres eljárás nem volt általános jellegű. A szerző hangsúlyozza, hogy ahol az *open-field*-gazdaság érvényben volt, ott ellenőrzésére szokásjogok alakultak, akár utal erre a forrás, akár nem, tehát ott is, ahol majorsági bíróság nem működött, vagy a több földesúrral bíró falvakban is. A periratok

leggyakrabban az aratási és legeltetési statútumok megszegésével foglalkoznak, felsorolva a rendszabályok ellenőrzésére választott felügyelők nevét is.

A közölt forrásokon túlmenő részletességgel elemzi a szerző a szántás módját az *open-field*-rendszerű faluban. A kerekes, ekevassal, csoroszlyával ellátott, 4–6–8 ökör húzta középkori nehézeke a földet ősszel és tavasszal készítette vetés alá, az ugart pedig legalább kétszer szántotta meg. Az igásállatok sovány téli táplálása, valamint az eke drágasága miatt csupán néhány parasztnak volt elegendő ökre – és ekéje is –, ezért kooperálásra volt szükség. Az *open-field* kialakulásának egyik lehetséges okát látja a szerző abban, hogy a korai idők földművelői egymás mellé, elegyesen osztották be földjeiket és hozták létre a *team*jeiket, a magyar ekeközösséghez, ekecimborasághoz hasonlóan. Bár az ilyen közös, együttesben történő szántást a források nem említik, de a lord számára megkövetelt robot mértékéből ez világosan kitűnik. Pl. egy 1311-ből származó oklevél szerint minden szabadnak, akinek teljes ekéje van, 1 *acre* (0,703 kat. h.) földet kell megszántania; ha nincs teljes ekéje, akkor meg kell adnia, hogy hány állatot tud az eke elé fogni. Ahhoz azonban, hogy szomszéd a szomszéddal álljon össze szántásra, nem kellett hivatalos megállapodás, ezért nem is található szabály, amely erre vonatkozna. A XVI. századig a statútumok nem foglalkoznak az elszántás, a szántón való átgázolás kérdésével, ami arra mutat, hogy a XVI. századtól már nem egyidőben, sőt esetleg nem is ugyanabban az évben történhetett a szántás a nyomás egyes parcelláin.

A XVI. századig nem rögzítik statútumokban a vetés idejét. Igen nehéz volt betartani, hogy nyomásban fekvő földeken az ugar bevetetlenül maradjon, hiszen az sértette a szomszédok legeltetési jogát. A közösség összetartozását mutatja, hogy a fenti vétséget leggyakrabban ott követték el, ahol a szántatlan föld tulajdonosa idegen, extráneus volt.

A kaszáló-rét rendkívül értékes volt a lord és népei számára egyaránt. A kaszálás idejére minden magabíró embert mozgósítottak, szigorú büntetést róttak ki még a rosszul kaszálókra is. A kaszálás idejére minden munkaerő felhasználására a lordnak elsőbbsége volt, így mindenki számára tiltva volt idegen munkáskéz alkalmazása, amíg a lord rétje fű alatt maradt. A legtöbb falu saját réttel is bírt, amelyet közösen használt, s közösen szabta meg a kaszálás idejét, általában június 24-ben, amikor is egy nap alatt vágták le a füvet.

Néhány héttel a kaszálás után arattak sarlóval (a zabot és az árpát aratáskor is kaszával vágták le). Kiemelik a források a gyűjtögetők szerepét, akik általában a szegényebb (földnélküli) rétegből kerültek ki, és a kéve felszedése után hat napig – megfelelő bér ellenében – tallózhatták az elhullott kalászokat. Az aratás minden munkaképes férfi és nő számára kötelező volt. Már a XIII. századi statútumok megállapították az aratók bérét (pénzt és élelmet), mivel azonban ez minden majorságban különbözött, így a falu földnélkülijeinek munkaerő-kihasználása érdekében és a munkáskéz nélkül maradás megakadályozására olyan statútumokat hoztak, amelyek megtiltották az idegenben, a közösségen kívül vállalt munkát az aratás időszakában. Külön fejezet foglalkozik a kévelopással. A falu földnélküli szegényei a kévébe kötött gabonát gyakran meglopták. Ezt a faluközösség igyekezett megakadályozni, és többféle statútum született ennek érdekében, kezdve attól, hogy a gabonát csak nappal, szekéren és nem kézben szabadott szállítani, hogy csak meghatározott utakat lehetett igénybe venni, egészen odáig, hogy az aratási béreket csak a magtár ajtajában lehetett kifizetni, és a gyűjtögetőt, tallózót meghatározott összeggel kellett kifizetni.

A XIII. századtól általános a bab és borsó szántóföldi termelése emberi fogyasztásra és takarmánynövényként. Különleges szokás alakult ki ez időben: a földnélküliek számára lehetővé tették, hogy a föld széleiről szabadon gyűjtögethessenek, természetesen nem sarlóval, míg a tulajdonosok csak azonos időben, csak saját földjükről szedhették a hüvelyeseket, és azonos időben kellett távozniuk a földekről. A XVI. századtól azonban megszűnik a szegények gyűjtögetési joga.

A legeltetésre vonatkozó statútumok kimondják, hogy a kaszálóról csak egyidőben szállíthatják el a szénát, és a marhákat csak 3–4 hétig lehet legeltetni rajta, disznó, juh, és borjú azonban nem tartható a levágott kaszálón. A tarló megnyitása a legeltetés számára szükségessé tette a szalma elhordását, amelyet általánosan kötelező szolgálatként kellett a lord számára betakarítani. A legeltetés közösségi jogának különös fontosságát bizonyítja, hogy szigorúan korlátozták a saját földeken való legeltetést is. Legalább 1 *acre* területen mindkét oldalon el kellett hordani a gabonát vagy megbéklyózni az állatot ahhoz, hogy a birtokos saját területén tarthassa. (Disznók esetében 10 *acre* volt a megkívánt terjedelem.) Lovakat az általános legeltetés megkezdése előtt megbéklyózva már lehetett legeltetni, de csak az útmenti, felszántatlan mesgyéken. Az ugaron való legeltetés hozta létre a legtöbb

szabályozó statútumot. Az 1–2 *acre*-rel rendelkezőket a megélhetés szüksége késztette arra, hogy ugarrészüket a közösség legeltetési jogának sérelmére bevessék.

A juh történelemalakító Anglia fejlődésében. Jelentősége a korai időkben is számottevő. A XV. század előtt a közös legelőket elkeríteni még a lord számára is tilos volt. Ettől az időtől kezdődik a juhtartás korlátozása is a közös legelőkön. 1426-ban még 1 *virgate* (30 *acre* = 21 kat. h.) nagyságú földön 100 juh tartását engedélyezték, míg 1608-ra ez a szám 20-ra csökkent. Akinek nem volt vagy kevesebb állata volt ennél, legeltetési jogát eladhatta szomszédjának, de – a közösség érdekében – idegennek soha.

A zökkenőmentes *open-field*-gazdálkodáshoz a határok, kerítések készítése és megtartásuk létfontosságú volt. A földnek minden barázdája egyéni birtoklásban, de közösségi művelés alatt volt, így ezeket kövekkel, karókkal és mesgyékkel választották el egymástól. A határok megjelölését csak a XVI. századtól fogalmazzák meg statútumokban is: három napon keresztül minden szántóföldarabot, a lordét minden státusú népétől, szabadokét a más jogi állásúakétól el kellett választani.

A közös földhasználat megkívánta a szántók és a falu között vezető utak, ösvények rendbentartását, a szekerek és az állatok számára biztosította, hogy a bevetett földeken keresztül ne legyen átjárása senkinek. A XVI. századig alig van kivétel e szabály alól, attól kezdve viszont a statútumokban biztosítják a szabad ki-bejárást a saját földekre. Úgy tűnik, ez nem volt a falu minden tagja számára előnyös, mert a lakosok egy részének tiltakozására néhány helyen az év bizonyos időszakára felfüggesztették a szabad átjárás jogát. Az utak karbantartása vagy az úttal határos szántóföldel rendelkezők kötelessége volt, vagy minden lakosnak 2–3 napot kellett dolgoznia évente a mindenki által használt utakon. A munkák elvégzésére felügyelőket választottak.

Részletesen elemzi a tanulmány a statútumok létrehozóinak összetételét, értelmezi, hogy a minden szabályrendeletben előforduló „a lakosok közös hozzájárulása" *(common consent)* kifejezés mit takarhat. Véleménye szerint a statútumokban foglaltak főleg a falu földdel rendelkező rétegeinek érdekeit képviselték, s bár a szabadállású kistulajdonos *(freeholder)* földművesek mentesek voltak a legtöbb robottól, és királyi bíróság alá tartoztak, gazdaságuk megvédése érdekében – a közös földhasználat rendszere következtében – nem lehettek függetlenek a falutól. A legfontosabb személyek egyike a falu egyházának papja volt, akinek birtoka, a *„glebe"*, egyenlő volt egy jómódú gazdagbirtokoséval, de nem terhelte feudális adózás, szántóföldje a világiakéval keveredve feküdt, a tizedet saját magtárába hordatta, és a tizedből származó marhákat a saját állataival közösen legeltette a falusiakéval, az őt megillető közös legeltetési jog alapján.

A statútumok meghozatalára – a falubeliek népszavazással *(plebiscite)* hozták meg évente egy alkalommal – a lord adott engedélyt. A szabályrendeletekben foglaltak előnyeit a lord is élvezte, hiszen saját kezelésű földjeinek *(demesne)* parcellái a falujabeliekével elegyesen feküdtek, de természetesen ő maga nem volt felelősségre vonható bármely szabálytalanság elkövetéséért, így ennek nyoma sem lehet a dokumentumokban.

A statútumok végrehajtásának ellenőrzésére felügyelőket választottak, általában hét-nyolc főt júliusban-augusztusban, a legfontosabb mezőgazdasági munkák ellenőrzésére. A XIV. századtól a választás április-májusra tevődik át, ami a legeltetés-állattartás fontosságának előtérbe kerülését mutatja. Ugyanennek bizonyítékát láthatjuk abban is, hogy 1350 előtt a peres eljárások főleg a gabonaföldekben tett kárra, kévelopásra vonatkoznak, míg 1350 után a legeltetéssel kapcsolatos szabálysértések szaporodnak.

Az angol történelem kutatójának bizonyára nem volt szükséges külön kihangsúlyoznia, hogy milyen fontos Európa történetében ez az időszak, amely az állattartás növekvő dominanciájával a kapitalizmus kifejlődése felé vezetett.

Az ellenőrzésre megválasztottak mindig a szabad jogállású, földdel (egész vagy fél telekkel – *„virgate"*-tel) bírók közül kerültek ki. A *messor* vagy *hayward* (mezőőr) majorsági alkalmazott volt, bizonyos nagyságú föld volt a bére, de rendszerint társai választották haláláig szólóan. A többi választott felügyelőt (pl. erdőőrt, a sörkészítés ellenőrét stb.) nem fizették, és nem is tartoztak a majorság kötelékébe. A majorság nem avatkozott be a statútumok meghozatalába, a felügyelők választásába. A statútumok megsértői között természetesen leggyakrabban az ellenőrzésükre választott felügyelők szerepelnek.

A statútumok megszegéséért kirótt büntetés a major lordjának jövedelmét szaporította. A XV. században, és csak ebben a században, általános gyakorlattá vált Anglia-szerte, hogy az ilyen

természetű bírságok fele a falu templomáé lett. Bizonyára azért, mert a faluközösség egyben egyházközség is volt. A szerző azonban nem fűz magyarázatot ahhoz, hogy miért csak ebben a században történt így. A bírságból befolyó összeget a templom javítására, fenntartására költötték. Ennek felelőse a falu egyházközössége által választott egyházközösségi gondnok *(churchward)* volt, aki egyben egyháza földjeinek és állatállományának jövedelmét is kezelte.

A falu és a majorság kapcsolatának elemzése a tanulmány legterjedelmesebb fejezete. A két szervezet egyik ütközési pontja volt a majorsági tisztségviselők ellátásához való falu-hozzájárulás. A mezőőr *(messor)*, az erdőőr *(woodward)* és az intéző *(reeve)* a majorság tisztjei. Kötelességük – a lord *demesne*-jéhez tartozó jószágok kezelése – fejében szolgálati idejükre járadékuk felét elengedték, és egy darab földet *(woodmead)* is kaptak. A falunak a statútumokban foglaltak szerint nem kellett hozzájárulnia a majorsági tisztségviselők ellátmányához, bár megesett, hogy a lord követelte ezt. (Sem a dokumentumokból, sem a tanulmányból nem derül ki, milyen sikerrel.)

A mocsarak, nád, páfrány hasznát a statútumok mint a falusiaknak átruházott és írásban rögzített jogot említik.

A falu rendfenntartó erejét nem mindig tudta érvényesíteni. Különösen, ha a büntetés végrehajtásáról vagy egy szomszédos faluval szembeni követelésről volt szó. Ilyen esetekben a majorsági bírósághoz fordultak, így ez a bíróság a hitelesítés, fellebbezés és végrehajtatás színhelyévé is lett. Ez a fórum nemcsak biztosította a falu által hozott statútumok végrehajtását, hanem jól példázza a faluközösségek jogi személy voltát is, amennyiben minden ilyen periratra *(court roll)* a falubeliek képviselői aláírásukat, sőt, némelyek pecsétjüket is rátették. (Jeles kérdés, hogy milyen jogállású személyek rendelkezhettek pecséttel és tudhattak írni, – hiszen a közép-európai feudalizmusban nemigen akad hasonló példa a jobbágyok köréből –, de ez a tanulmányban megválaszolatlan marad.) A jogi személyként való elismerés feltehetően annak a gazdasági képességnek hivatalos megfogalmazódása, hogy teljes majorságokat egy-egy faluközösség vagy tagjai bérbe tudtak venni. (Doc. 204; 165–71. l.) A bérlet a földesúri haszonvételekre is vonatkozott, némelyeket kivéve (mint pl. a közösség egy összegben fizetett évi járadékát, a bírósági jövedelmeket, a házassági adót, az erdőlési jogot). A bérletet évente egy összegben fizették, a szerződést névre szólóan kötötték, és a másolata a bérbevevőnél maradt; a szerződés maga az említett esetben, az 1320 és 1432 közötti időben minden évben megújíttatott. A szerző azonban olyan példát is bemutat, amelyben hatalmas kiterjedésű egyházi majorságot vesznek bérbe a majorság népei (68–72. l.), a templom jövedelmét, a halászat és malomhasználat jövedelmét kivéve. Bérbe veszik a majorsági tisztségviselők megválasztásának jogát is, azzal a kiegészítéssel, hogy a major minden gazdasági épületét használhatják, és a majorság népe felett földesúrként rendelkezhetnek (járadékbehajtás, robotszolgáltatás stb. esetében). Kötelezettségeik közül említést érdemel, hogy a bérlet ideje alatt a munka minőségére is gondot kell fordítaniuk; a földeket kétszer jól fel kell szántani.

A szerző megállapítása szerint a majorsági bíróság évente kétszer ült össze (s mert nem tartozik szorosan a kötet témájához, így nem szerepel a bíróság összetétele). Az őszi bíróságon a majorsági ügyekkel foglalkoztak (szolgálatok teljesítése, legeltetés, örökösödési ügyek, a föld adásvétele stb.), míg a falusiak egymás közötti békétlenkedési ügyeinek eligazítására a *„view of frankpledge"* alkalmával intézkedtek. Az angol történelem ismerőinek bizonyára nem szorul magyarázatra ez az intézmény, hasonló szervezet azonban nem ismeretes a magyar középkorból. Az eredetileg 10 főből álló rokonsági-családi egység *(tithing)* vállalt kezességet, hogy közöttük senki sem lázad, nem szít békétlenséget a faluközösségben. Az idők folyamán ezt a rokonságot a 10 szomszédból álló közösség kezességvállaló egysége váltotta fel *(frankpledge)*, amely társadalmi helyzetükre való tekintet nélkül, a földnélküliektől a szabad kistulajdonosokig mindenkit magába foglalt. Ez az intézmény, amely a közösség „békéjének" biztosítása érdekében működött, egyben a közösség tudatát, összetartását is hivatva volt állandóan ébren tartani, közelebb vitte az egyébként egymástól gazdasági erejükben, jogi helyzetüket illetően elválasztott családokat.

A majorságot és a falut összekötötte a major lordján keresztül a király részére beszedett adó is. Ilyen volt pl. a *collectio ad arma*, amely a parasztok személyére – és nem birtokára – kivetett katonai szolgáltatásként volt ismeretes az angol feudalizmus egész időszakában. Bár a sheriff és a major lordja volt felelős az államnak ezen adók maradéktalan begyűjtéséért, a faluközösség szabadon választhatta meg az összegyűjtés módját, amelyet leggyakrabban a saját tulajdonukban levő marhák után fizettek. A közösség maga jelölte ki az adószedőket, akik az egyénektől készpénzben állapították meg, szedték

be és fizették a lordnak az összeget, s utána elszámolással tartoztak a faluközösségnek. A majorság intézője pedig évente kimerítő elszámolást készített erről.

A tanulmány utolsó három fejezete foglalkozik a különleges helyzetben levő *open-field*-gazdálkodású falvakkal. Így bemutat egy kizárólag királyi tulajdonban levő majorságot (Kingsthorp). Ám ez az állapot sem előnyére, sem hátrányára nincs a közösségnek, vagyis gyakorlata sem a művelés módjában, sem a közösség jogi helyzetét tekintve nem tér el a többi világi és egyházi földesuraságú közösségekétől. Ilyen különleges, de gyakori esetnek tekinthető a több földesúrral bíró faluközösségek gazdálkodási és jogalkotó gyakorlata. A példaként felhozott Harleston falunak hat lordját számolhatjuk össze, de ez nem okozott eltérést a határszerkezetben, a művelésmódban. A földesurak népei alkalmanként összegyűltek és megbeszélték a közös művelésre és állattartásra vonatkozó teendőiket, meghozták közösségi jogaikat szabályozó statútumaikat. A különböző földesurak mindegyikének saját majorsága lévén, saját bírósága és tisztségviselői voltak, következésképpen népeik a közösen megalkotott statútumok végrehajtásában, fellebbezéskor külön-külön saját urukhoz fordultak.

Az angol középkortól térben és időben is távol eső XVIII. századi New England-i telepesek, akik bár Anglia különböző részeiről verődtek közösséggé, a gyermekkoruktól jól ismert ideákat vive magukkal az óhazából, magától értetődően szervezték meg *open-field*-gazdaságukat, választották meg elöljáróikat, és alkottak statútumokat. Számos oklevél maradt fenn e közösségekről, így W. O. Ault bátran ajánlhatja a téma tanulmányozóinak érvényes analógia felhasználására, annak érdekében, hogy a középkori angol közösségek interpretációja minél pontosabb legyen.

A kötet a *Historical Problems, Studies and Documents* c. sorozat 10. kötete. A sorozat célja, hogy kutatók és egyetemi hallgatók számára egyaránt hozzáférhetővé tegyen néhány fontos történeti periódust, eredeti dokumentumok segítségével. Minden kötetét jeles kutatók válogatták és írtak hozzá bevezetőt. A témájában fél évszázada dolgozó W. O. Ault könyve rövidített, de egyben átírt, szélesebb kitekintésű, az óangol és latin forrásszövegeket angolra fordító változata az *Open-Field Husbandry and Village Community, a Study of Agrarian By-laws in Medieval England* c. munkájának (The American Philosophical Society, 1965).

A magyar olvasó nemcsak az angol feudális agrárszervezet megismerésére veheti kézbe ezt a minden tekintetben megbízható, alapos könyvet, hanem saját hasonló intézményeinkkel összehasonlítva segítségül hívhatja a magyar feudalizmus helyét az európai történelemben kereső kutatások pontosabb kijelölésére. Módszertani példaként állítható a könyv 64 oldalas bevezetője ahhoz, hogy miként lehet egy viszonylag szűk forrásanyagból leszűrt tanulságokat világosan és értelmezhetően interpretálni, és ugyanakkor elkerülni a gyakorta a forrásokból nem is következő általánosítások kimondásának vonzó csapdáját. Megjegyzendő azonban, hogy a válogatott dokumentumok és a tanulmány sem utal az *open-field*-rendszerű faluközösség földtulajdon- és birtokviszonyaira, s így nem lehet átfogó képünk a közösségek jogi-gazdasági rétegződéséről sem. A közép-európai faluközösség vizsgálatakor rendre felmerülő, sokat vitatott földelosztás és újraosztás ismeretében kézenfekvő kérdésnek látszik, hogy volt-e – és mi módon – újrafelosztás az angol *open-field*-rendszerben. A válasz hiányzik a tanulmányból és a dokumentumokból egyaránt.

A kötet legfontosabb részét a dokumentumok alkotják, amelyeket a szerző statútumokból *(by-laws)* és a majorsági bíróságok periratairól *(court rolls)* válogatott. Tíz angliai grófság 13 különböző majorságának anyagából 195 *by-law*, a XIII–XVI. századot felölelő időszakban. Ugyanezen időszakból 10 *court roll*t is közöl – időrendi sorrendben. A válogatás fő szempontja, hogy az agrár jellegű statútumok közül is az *open-field*-gazdálkodást bemutató szabályrendeleteket ismerje meg az olvasó. A kötet technikai segédeszközeinek tára (szómagyarázat, analitikus index) a hasonló jellegű munkák néha pontos és könnyen kezelhető rendszerének jó példája. Külön index készült a bevezető tanulmányhoz és külön index a dokumentumokhoz. Utóbbiban a dokumentumok keletkezési idejük és kiadási helyük (a majorságok) szerint is kikereshetőek. A statútumok indexe elvileg lehetőséget nyújt az összes dokumentumban szereplő kifejezés, név visszakeresésére. Éppen ezért nagyon hiányzik, hogy az egyes oklevelek közlésénél nem állapítható meg, milyen nyelvből készült az angol fordítás, bár Ault minden nehezen értelmezhető kifejezés mellé közli az eredeti latin, óangol megfelelőt, természetesen az 1965-ös kötet forrássorszámozásával azonos rendben.

Tamási Erzsébet

EUROPEAN PEASANTS AND THEIR MARKETS

William N. Parker, Eric L. Jones (szerk.)
Princeton, Princeton University Press 1975. 366 l.

A kötet a New Haven-i Yale Egyetemen 1972-ben tartott tudományos konferencia kapcsán készült tanulmányokat tartalmazza. A legtöbb szerző fiatal közép- és újkori gazdaságtörténész, s annyiban egy iskola tagjának tekinthető, amennyiben valamennyi igyekszik a többé-kevésbé távoli múlt mezőgazdaságát a modern polgári gazdaságtan kategóriáival értelmezni. Ezt a közös elméleti alapot *Parker* bevezetőjében úgy jellemzi, hogy „a marxisták kapitalistának neveznék". Az elemzések, melyek lehetőség szerint statisztikai analízisekre épülnek, a racionális gazdasági tevékenység és az erőforrások optimális felhasználásnak feltételezéséből indulnak ki, de azt is figyelembe veszik, hogy a profit maximalizálására való törekvés nem jellemzi a prekapitalista paraszti gazdaságot. Parker hangsúlyozza, hogy „a történeti adatok feldolgozása és elemzése egy bizonyos kulturális távolságból" nem minden problémától mentes feladat elé állította a kötet szerzőit. Ezt a távolságot elsősorban abban látja, hogy tengeren túl felnőtt, amerikai egyetemeken kiképzett szakemberek tanulmányozzák az Óvilág múltjának problémáit. Ez persze igaz, de európai agrártörténészek sem igen nevelkedtek középkori faluközösségekben, még ha van (vagy inkább volt) is lehetőségük közvetlen benyomást szerezni a mai paraszti élet realitásáról. Attól tartok, hogy a „kulturális távolság" nem annyira a „talajgyökerek mélységének" a kérdése, mint inkább az, hogy ez az iskola olyan módszerekkel óhajtja megközelíteni a nem vagy csak marginálisan árutermelő közép- és kora újkori gazdaságot, melyek a piac felé orientált, profitra termelő, vagyis „a marxisták által kapitalistának nevezett" gazdasági rendszerből nőttek ki. Mindezek ellenére ez a bizonyos „távlat" nem egyértelműen előnytelen. Fiatal amerikai kollégáinkat kevésbé kötik elődeik ítéletei és előítéletei, melyeket mi, olykor nem is tudatosan, átveszünk, s így ők szinte „szűz kézzel" nyúlva az anyaghoz számos figyelemre méltó adatot tudtak gyűjteni és érdekes hipotézist kidolgozni.

A kötetet Parker módszertani vázlattal vezeti be, amelyben nagy vonalakban a középkori gazdaság piaci gazdálkodássá alakulásának hátterét is felvázolja. Az első fejezet két cikke a középkori mezőgazdasággal foglalkozik. *R. C. Hoffmann* az „open field"-rendszer kialakulását írja le alapjában az Esther Boserup-féle népesedési modell értelmében. A szerző gondolatmenete a következő: a kora középkort a „hagyományos, egyéni önellátó gazdálkodás" jellemezte; ez a forma a VI–VIII. században elsősorban a népességnövekedés hatására átalakult; a falusodás, a növekvő gabonatermelés és az állatállomány szaporodása végül is a közös-legelős, kötött vetésforgós forma („open field") kialakulásához vezetett először a Felső-Rajnavidéken, Auvergne-ben és a Párizsi-medencében, s ezekből a gócokból a XII–XIV. században meghódította Északnyugat- és Közép-Európa legnagyobb részét. Egy térképvázlat (26 l.), mely a „hagyományos", a „legeltető" és az „open-field" gazdálkodás XIV. század eleji elterjedését ábrázolja, összegezi Hoffmann eredményeit. Aki valaha is megkísérelte több tucat hely- és agrártörténeti monográfia adatait közös nevezőre hozni, az értékelni fogja a szerző teljesítményét, még ha nem is ért egyet annak minden részletével. Bárha Hoffmann által idézett cikkemben magam is hajlottam erre, nem hiszem, hogy a korai közösségi gazdálkodás ilyen teljes tagadása elfogadható lenne, s azt sem, hogy az „open-field"-rendszer elterjedése néhány központból, elsősorban demográfiai okokkal egyértelműen bizonyítható volna. Már a fejezet második cikkében *D. N. McCloskey* felveti azt a lehetőséget, hogy a parcellák „szórtsága" a középkori falvak határának egy jellegzetes, noha nem csupán jellemző vonása, egy egész sor különböző gazdasági, társadalmi és technológiai tényező következménye volt. Ami az empirikus részleteket illeti, Hoffmann térképét össze lehetne vetni meteorológiai, talajtani, morfológiai térképekkel, sőt jogi és politikai határokkal is. Ezzel és hasonló, a mezőgazdaság szervezési formái és az arra ható természeti és társadalmi erők összefüggésére vonatkozó komplex kutatásokkal lehetne valójában leméri a hipotézis értékét. Mindenesetre nagy érdeme a szerzőnek, hogy egy élesen fogalmazott, világos tézissel állt elő, mely gyümölcsöző viták kiindulópontja lehet.

McCloskey már említett tanulmánya az angliai „közös földek" évszázados fennmaradásának okait kutatja, elsősorban a percellák „szórtsága" szempontjából. Miután elveti a hagyományos alternatívát a méltányosság (equity) és gazdaságosság (efficiency) között, a fő okot a biztosítási szempontban, vagyis a termést fenyegető károknak a földek szétszórása révén való csökkentésében véli

felfedezni. Ezen az alapon kidolgoz egy olyan biztosítási-matematikai formulát, mely valóban bizonyítani látszik, hogy a parcellák valóságos szórtsága általában az optimum körül feküdt, valahol félúton a „mindent egy lóra tevés" és a művelést túlzottan megnehezítő nagyszámú „nadrágszíj" között.

A kötet második fejezete az angliai bekerítés problémáival foglalkozik. McCloskey itt a földek bekerítésének gazdaságosságát elemzi, elsősorban annak XVIII. századi, ún. parlamenti szakaszában. Az eljárás költségeit, a tagosított határ előnyeit és hátrányait veti össze, és kiemeli, hogy ez a folyamat elsősorban a „zsákmánynak a gazdag birtokosok közötti elosztását" eredményezte, egyéb, jól ismert hatásain kívül. Ez utóbbiról szól *J. S. Cohen* és *M. L. Weitzmann* cikke, mely statisztikai bizonyítékokat szolgáltat arra, hogy a bekerítés valóban elnéptelenedést okozott.

A könyv harmadik fejezete esettanulmányokat tartalmaz a mezőgazdaság történetéből az iparosodás és a világpiac kialakulásának időszakában. Itt mutatkozik meg a gondos statisztikai anyaggyűjtés és sokoldalú elemzés értéke, mely jelentős mértékben független az elméleti hozzáállástól. Részletes ismertetésük túl messze vezetne, ezért csak röviden felsoroljuk őket. *F. F. Mendels* Flandria XVIII. századi falusi textiliparát vizsgálja, és ezen a példán mutatja be a korai iparosodásról nemrégen megjelent könyvében előadott tézisét, mely szerint a háziipar (cottage industry) addig, amíg termékei piacra találtak, tehát kb. a múlt század elejéig, növelte a falusi túlnépesedést. *J. de Vries* a fríz parasztok fogyasztását elemzi háztartási leltárak alapján 1550 és 1750 között; rendkívül érdekes táblázatai világosan mutatják a falusi lakosság fogyasztásának és ennek tükrében magának a parasztságnak a differenciálódását. *R. A. Dickler* a Stein-féle reformok utáni évtizedek Elbán túli parasztgazdaságainak helyzetével foglalkozik. Egyik megállapítása, hogy a burgonyatermesztés és -fogyasztás ezen a vidéken csak az 1840-es években kezdett jelentősen növekedni, érdekes adat a mezőgazdasági lakosság életszínvonaláról. A kötet utolsó cikke, *G. W. Graham* munkája, a XIX. század végi francia parasztgazdaságok kérdéseiről szól.

Mind a négy esettanulmány értékes adatokat szolgáltat a földbirtokot, a munkaerőpiacot és az ipari és mezőgazdasági árucserét befolyásoló tőkés elemek növekedéséről és hatásukról. Noha Parker professzor azt hiszi, hogy Marx csupán „béklyóba kötő és elidegenítő erőnek" tekintette a piacot (13 l.), a szerzők világosan bemutatják a piac „felszabadító" szerepét, mely, mint Marx sokszor rámutatott, szétveri a középkor számtalan helyi és személyes kötöttségét. Az ilyenfajta részletes tanulmányok rendkívül értékesek, amennyiben leírják és elemzik az esetről esetre különböző folyamatokat, melyek a feudális gazdaságot kapitalista gazdasággá alakították át. Marxisták és nemmarxisták ezen a területen kiválóan együttműködhetnek, s e kötet tanulmányai, elsősorban az esettanulmányok hasznos kiindulópontul szolgálhatnak ilyen eszmecseréhez.

E. L. Jones utószava az agrártörténet problémáit és jövőjét vázolja fel. Számos olyan szempontra hívja fel a figyelmet, mely ebben a kötetben nem szerepel, így például a járványok és természeti katasztrófák hatására, a növény- és állatnemesítés kérdésére és az emberi táplálkozás fejlődésének problémáira. Noha ez az elegáns esszé is megmarad a többi cikket jellemző elvi és módszertani keretben, szerzője aláhúzza a komplex kutatás fontosságát, és a gazdaságtörténészek feladatául tűzi ki, hogy a vizsgált társadalom kérdéseit egy jó diagnoszta körültekintésével és felelősségével elemezzék.

A kötetet index zárja le (361–66. l.)

Bak János Mihály

University of British Columbia
(Kanada)

TANULMÁNYOK LATIN-AMERIKÁRÓL

Cahiers des Ameriques Latines. 1976. 13–14. sz.

A francia latin-amerikanisták folyóiratának egyik legutóbbi száma az Antillák és az Andok-országok gyarmati történetének egyes problémáival foglalkozik.

Th. Bouysse Cassagne és *Th. Gomez:* Sociétés indigènes et structure de colonisation. Etude comparative de la société Muisca (Colombie) et des sociétés indigènes du Collao (Bolivie) c. tanulmányukban (3–31. l.) azt vizsgálják, hogy az állampítés különböző fejlettségi szintjén levő indián társadalmak hogyan reagáltak a spanyol gyarmatosításra.

A bolíviai Collao indián társadalma, amely sajátos állami fejlettséggel rendelkezett, nagyobb ellenállást és alkalmazkodókészséget tanúsított a spanyol gyarmatosítással szemben, mint a columbiai Muisca indián társadalma. A gyarmatosítás hatása az említett társadalmakra talán a kultúra területén volt a legszembetűnőbb: a miuscók nyelve teljesen eltűnt (néhány toponymát kivéve), míg a collaóké megmaradt, sőt a quechua meg is erősödött.

N. David Cook: Les Indiens immigrés à Lima au début du XVIIe siècle (33–50. l.). A szerző Limának, „a Királyok városának" (Ciudad de los Reyes) etnikai összetételét vizsgálja egy 1614-es hivatalos összeírás alapján. Az említett évben Lima lakosságának 39%-a spanyol, 42%-a néger rabszolga, 8%-a indián volt. Az etnikai összetételt a XVII. században döntően a klimatikus viszonyok határozták meg. A magas fennsíkról jött indiánok nem tudták elviselni az alacsonyabb fekvésű tengerparti városok – Lima, Trujillo – klímáját. A halálozási arány a spanyolok között 28%, a néger rabszolgáknál 46%, míg az indiánok között 92% volt! Csak az orvostudomány fejlődése tette lehetővé az indiánok nagyobb arányú vándorlását – a XX. században – az alacsonyabb fekvésű tengerparti városok felé.

G. F. S. Cardoso: Propriété de la terre et techniques de production dans les colonies esclavagistes de l'Amérique et des Caraibes au XVIIIe siècle (117–139. l.) Az Antillákról, annak gyarmati gazdaságáról számos tanulmány jelent meg. Cardoso cikke azért érdemel figyelmet, mert nem egy-egy ültetvény vagy gyarmat gazdaságát vizsgálja, hanem a Karib-világ és Latin-Amerika gyarmatainak gazdasági rendszerét – a termelés mechanizmusát – hasonlítja össze.

Francia Guyana, Kuba és Brazília földtulajdon-rendszerét, a cukorgyártás módját összehasonlítva a szerző arra a megállapításra jut, hogy a gyarmatok gazdasági rendszerének és egész társadalmának különbségét a gyarmatosító országok társadalmi struktúrája határozta meg, a földrajzi környezet pedig kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolta.

A különbségek ellenére azonban a vizsgált társadalmak mindegyike ugyanahhoz a „specifikus – rabszolgatartó, gyarmati és függő – termelési módhoz tartozik" (139. l.).

Nagy László

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE I.

Szerk. Módy György közreműködésével Héthy Zoltán. Berettyóújfalu 1976. 367. l.

Újabb szép kiadvánnyal bővült a múzeumi évkönyvek sora. 1976-ban jelent meg A Bihari Múzeum Évkönyve I., mely a kisebb-nagyobb zsákutcák, nehézségek után 1974-ben megalakult Bihari Múzeum munkájáról számol be. Feladata elsősorban a környező vidék, az egykori „Bihar Ország" múltjának és jelenének bemutatása tudományos igénnyel. A kötet szerkesztési elve is tükrözi ezt, mikor a régészet, ókortudomány, történelem, néprajz, művészettörténet, irodalomtörténet tématerületeire csoportosítja a közölt tanulmányokat.

Külön említést érdemelnek azok a munkák, amelyek agrártörténeti adatokat is tartalmaznak. Így *Nyakas Miklós:* A bihari részek református egyházi javainak összeírása 1809-ből c. dolgozata. A Tiszántúli Református Egyházkerület rendeletére elkészült összeírás sok gazdálkodással kapcsolatos emléket őrzött meg, mint például a parókiák udvarán álló eszközök, épületek vagy az eklézsia tulajdonát képező más vagyontárgyak. A gabonát az udvaron levő magtárban vagy a templomtoronyban tartották. A parókiák épülete alatt általában kő- vagy téglapince volt. Az udvaron álltak a nádtetős, föld- vagy vályogfalú istállók, ólak. Általában kis veteményeskert is tartozott a parokiális és tanítói házhoz. Ezenfelül Kismarján pl. káposztaföld, Nagykerekiben kenderföld, Zsadányban szérűskert is volt. A vagyonosabb eklézsiákhoz, pl. Darvason szárazmalom és molnárház, Hencidán szekérszín és kukoricagóré is tartozott. A vizsgált bihari falvak többségében két nyomásban művelték a földet.

A bihari parasztság életmódbeli változását mutatta be *Dankó Imre:* Életmódbeli változások a dél-bihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében c. munkájában. A Tisza-féle nagybirtok központját, Gesztet megelőzve, Biharugrán bontakozott ki először a földosztás igénye. Sarkadon pedig az ország első mg.-i termelőszövetkezete alakult meg. A tagság egy része munka nélkül is jövedelemhez jutott az akkori sajátságos pontrendszer segítségével. Mivel ez a szocialista szövetkezeti elvnek nem felelt meg, 1949-től a szövetkezetet harmadik típusú szövetkezeti formára változtatták át.

Felépítettségében, tagoltságában már magában hordozta a mai termelőszövetkezetek szerkezeti, szervezeti formáját. A szövetkezeti életet az alapszabály határozta meg, amelyet 1945. aug. 19-én fogalmaztak meg. A gazdálkodásuk hármas irányú volt. Egyrészt a szövetkezeti üzemek (gépállomás, műhelyek, rizstelep, terményfelvásárló és olajtelep) működtetése, másrészt szántóföldi szövetkezeti, csoportos gazdálkodás és harmadrészt az egyéni gazdálkodóknak nyújtott szolgáltatások (gépkölcsönzés, munkavégzés).

Bár az alapszabály még kapitalista örökséget mutatott, a gazdálkodásukban már őstermelő csoport termelési közössége szerepelt. Ez ugyan még nem a mai szövetkezeti fogalmat merítette ki, hanem csak egy termelői társulást jelentett.

A földosztás differenciálta a nagygazdákat és a középparasztságot, akik érdekszövetséget hoztak létre a kis- és törpebirtokosok, valamint a volt földnélküli parasztság ellen. Ez utóbbi csoport, bár földjét a földreformkor kapta, de szövetkezetet alakítani nem akart. Így jöhetett létre az, hogy a földet Biharban legkorábban felosztó Biharugrán csak 1952-ben sikerült termelőszövetkezetet alakítani.

A paraszti rétegződésnek megfelelően a középparasztok a szakmai ismerethiányra hivatkozva a nincstelen, újonnan földet kapott szegényparasztságtól, uradalmi cselédektől függetlenül szerveztek termelőszövetkezetet.

1953–56 között több szövetkezet felbomlott, majd a 60-as évektől ismét erősödött a mozgalom. A gazdasági élet szerkezetváltozása következtében a termelőszövetkezetben dolgozó parasztság életmódja is megváltozottt. Ezt a folyamatot részletesen ismerteti a szerző. Kár, hogy érdekes és ma a néprajztudományban sokat emlegetett változásvizsgálatot kifejtő, 1966-ban elkészült munkáját nem bővítette ki az újabb, főleg a földosztásra és szövetkezetpolitikára vonatkozó agrártörténeti kutatások eredményeivel.

A bihari falvakban jelentős szintre emelkedett az állat-, főleg a juhtartás. *Molnár Gyula* alapos tanulmánya vizsgálja a konyári juhtenyésztést: Egy észak-bihari falu hagyományos juhtartása címen. A történelmi áttekintés után tisztázza az 1912-es tagosítás előtti közös legelőkön a legeltetési és kaszálójogot, amely még a hajdúk különleges helyzetéből adódó gazdasági gyakorlat volt. Szabadon adhatták-vehették e jogokat, ha a földtulajdon nem is változott. Részletesen foglalkozik a juhgazdaságok szervezeteivel, a gazdaközösségekkel. Ezeknek gazdálkodási ügyvitele önálló volt. Mivel a termelőszövetkezetek nem szüntették meg a gazdaságokat, így a szövetkezeti kereten belül, a mai élethez igazodva tovább éltek. Az idézett gazdakönyvek révén a gazdaközösségek életéről is alaposan tájékozódhattunk. Az igen részletes néprajzi leírást a konyári juhászat terminológiája és szakszótára zárja.

A legeltető állattartás érdekes módját, a vándoroltató uradadalmi pásztorkodást írja le *Varga Gyula:* A legeltető állattartás kutatásának néhány kérdése címmel. Ezt a fajta vándoroltató legeltető állattartást a szakirodalom elsősorban a szabad, mezővárosi gazdatársulásokban vagy a parasztgazdaságokban ismerte. Biharban a Szeghalom melletti Várhelyi pusztáról hajtották a gróf Kárász család meddő és ürünyájait, hizlalásra szánt ártánykondáit a Bakonyba. A hajtás megszervezett útvonalon történt teleltetés céljából. A szerző felhívja a figyelmet, hogy ez a fajta uradalmi vándorpásztorkodás tartalmában egészen más, mint az eddig ismert bármely vándorpásztorkodási forma.

A földrajzi nevek, határelnevezések ugyancsak tükrözhetik a régmúlt agrárélet. *Jakab László:* Berekböszörmény földrajzi nevei című dolgozata is jól példázza, hogy az egykori gazdálkodás emlékei elnevezésben továbbéltek: pl. *Irtás dűlő, Epreskert, Csűrkert, Akolkörnyék;* vagy akár a birtoklás is: pl. *Urasági kaszáló, Urasági Vénerdő, Úrbéri kaszáló, Város kaszálója, Közlegelő* stb.

A szép kiállítású, sok szemléltető képpel illusztrált múzeumi évkönyvnek hasonló gazdag tematikájú folytatását várjuk. Talán nem merész az a kívánság, hogy az egykori történelmi Bihar megye területén levő községek múltjának, életének is tudományos, feldolgozó helye legyen A Bihari Múzeum Évkönyve. Az egykori Bihar határon belüli részének ugyanis ma északi része Hajdú-Biharhoz, déli kisebb része Békés megyéhez tartozik, míg határon túli területei ma Romániába esnek.

Csoma Zsigmond

CSENDES LÁSZLÓ

ORSZÁGLEÍRÁS: FÖLDRAJZ, TÖRTÉNELEM (1782–1785)

Bp. 1975. A Hadtörténeti Múzeum kiadása; 160 l.
45×58 mm méretű minikönyv, teljes műbőrkötésben

Az általában „Josephinische Aufnahme" néven emlegetni szokott I. katonai felvétel nemcsak kartográfiai téren hagyott késői nemzedékekre pótolhatatlan értékű térképészeti anyagot. A hozzá tartozó Országleírással („Landesbeschreibung"-gal) a térszíni viszonyok változatos körülményeinek olyan kiegészítését adja, amely a maga gazdaságában és színezettségében a térképeken semmiképp sem lenne feltüntethető.

Igaz, hogy a leírás katonai szempontok figyelembevételével készült. De a hadászat követelményei a XVIII. század végén sokkal inkább hozzá voltak kötve a térszíni viszonyokhoz, mint napjainkban. A katonaság személyi és állatállománya elszállásolásának, élelmezésüknek a terepen való megoldásának ismerete végett a gyalogos és lovas menetoszlopok mozgási lehetőségének, a szekerező egységek igényeinek korlátokat szabó viszonyoknak feljegyzésére, a folyókon való átkelési lehetőségek pontos megadására, az álló- és folyóvizek jégviszonyainak feltüntetésére stb. feltétlenül szükség volt. De éppen ez a sokrétűség teszi ezt a művet a mai természetkutatók, demográfusok, etnográfusok, hidrológusok, had- és agrártörténészek, mérnökök és geográfusok számára a 200 évvel ezelőtti viszonyok ismeretének valóságos kincsesbányájává.

Az eredeti országleírás német nyelvű. Ezt már többen is ismertették: az osztrák szakirodalomban részletesen *Josef Paldus* ezredes; ennek rövidített változata megjelent a Hadtörténelmi Közlemények 1917. évi kötetében. Magyar nyelven *Eperjessy Kálmán* méltatta az Agrártörténeti Szemle 1961. évi 3–4. számában. Eperjessy érdeme, hogy ez az igen nagybecsű kéziratos mű fényképmásolatban már az 1920-as évek végén elkerült hazánkba. *Erdei Ferenc* akadémikus megbízásából Eperjessy nyomásra kész állapotba hozta a „Landesbeschreibung" hazánkra vonatkozó részének teljes szövegét, és – mint az anyag legjobb ismerője – megírta a leírás használatához szükséges bevezető tanulmányt. Az 1782–1785. évi „Landesbeschreibung" kiadása azonban Erdei Ferenc korai halála miatt elmaradt.

Csendes László alezredes, hadtörténész ebben a kis könyvében magyar részről elsőnek elemzi katonai és hadtörténészi szempontból ezt a hallatlanul nagybecsű anyagot. Bevezetésül szól az országleírás forrásértékéről, valamint annak történelmi előzményeiről, majd a leírás szükségességéről és elkészítésének körülményeiről. Egy kis fejezet a távolságok és az azok legyőzéséhez szükséges időtartam viszonyával foglalkozik; a távolsági adatokat a térképek lépésekben, illetve órákban adják meg. Háromféle órát említenek, a normális órát, ez 5000 lépés, vagyis 3750 m. Nehezebb terepen a 4750 lépést tartalmazó „kis órában" számolnak, ez 3564 m. Az alföldi síkságon s általában a könnyű terepen 6000 lépést számítottak „egy erős órának", ami 4500 m. (Ha meggondoljuk, hogy 200 évvel ezelőtt milyen terhet kellett egy gyalogosnak a hátán cipelnie, ezek a normafokozatok nagyon komoly teljesítményt jelentenek!)

A továbbiakban foglalkozik a tanulmány az országleírásban található települések ismertetésének módjával, majd az álló- és folyóvizek, a tavak, mocsarak és folyók részletes értékelésével és katonaföldrajzi elemzésével, az erdők és források leírásával.

A művet a településekről készített névmutató és bőséges jegyzetanyag egészíti ki.

A kiváló szerzőnek ez a második minikönyve. Ugyanis 1969-ben jelent meg tőle „A magyar katonai térképező csoport" címen egy 72 oldalt és 14 térképmellékletet tartalmazó mű, kb. hasonló formátumban, ugyancsak a Hadtörténeti Intézet és Múzeum kiadásában.

Bendefy László

ANDRÁSFALVY BERTALAN

DUNA MENTE NÉPÉNEK ÁRTÉRI GAZDÁLKODÁSA TOLNA ÉS BARANYA MEGYÉBEN AZ ÁRMENTESITÉS BEFEJEZÉSÉIG

Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII. Szekszárd 1976.

A levéltári kiadványsorozat VII. kötetében – a szokásostól eltérően – ezúttal egyetlen munka kapott helyet: *Andrásfalvy Bertalan* ártéri gazdálkodásról szóló monográfiája. A szerző a kérdést az ármentsítések koráig tárgyalja. Munkájával bebizonyítja, hogy az árterek hasznosításának lehetőségét nem az ármentsítés teremtette meg, hanem azokon a vízszabályozások előtt változatos gazdálkodás folyt. A szerző levéltári kutatás, néprajzi gyűjtés és a szakirodalom alaján egy viszonylag zárt vidékről hiteles képet nyújt. Forrásanyaga roppant gazdag. A kutatott területen és környékén az ármentesítés igen korán megkezdődött. Már a XVIII. század 70-es éveitől rendszeres szabályozásról beszélhetünk főként a Sárvíz mentén, és a munka XIX. századi folytatása a magyarországi vízépítés történetének egyik fontos fejezete volt. Mivel az adott technikai feltételek mellett – elsősorban a XVIII. században – a szabályozási munka nem hozhatta meg azonnal a várt eredményt, megindult a harc az ártéri haszonvételből élő helyi lakosság és a szabályozást elrendelő hatóságok között. A keletkezett feljegyzések, beadványok egyúttal az ősi gazdálkodási formára vonatkozóan igen sok anyagot megőriztek, amely a szerző munkájának egyik forrása lett. Ezen túlmenően Andrásfalvy felhasználta a területen még fellelhető néprajzi anyagot, szerencsésen kiegészítve a nyelvtudomány és növényföldrajz eredményeivel.

A szerző munkáját a táj földrajzi viszonyainak, a Duna vízjárásának és nagyobb árvizeinek leírásával kezdi. Ezután bemutatja az ártér és a vele szomszédos felszíni formák növény- és állatvilágát a helynévanyag alapján. Megállapítja, hogy az ártéri felszíni formák elnevezése a különféle felhasználás lehetősége miatt sokkal változatosabb volt, mint a szántóföldi művelés alá vont területeké. Kutatásai szerint a mélyebb fekvésű területek és az árteret szegélyező domboldalak és fennsíkok növénytakarója a mainál sokkal változatosabb volt. Az eltűnt növény- és állatvilág a dűlő- és falunevekben tovább él. A munka második fejezete a települések bemutatása. A szerző két csoportot különböztet meg egymástól: a Duna mellé épült településeket és az ártéri falvakat. A folyómenti települések fejlődését a révek, átkelőhelyek, kereskedelmi utak biztosították. Azonban éppen földrajzi adottságaik miatt pusztultak el a török uralom idején, mivel ezeket a helyeket az ellenséges csapatok is könnyebben meg tudták közelíteni. Az ártéri falvak – a lassú fejlődés ellenére – a XVI–XVII. században is lakott helyek voltak, ahol a menekülő népesség meghúzódhatott.

A Duna mentén letelepedett lakosság a folyószabályozás megindulásáig az ártér hasznosításából élt. A korabeli vízgazdálkodás mechanizmusának leírása Andrásfalvy munkájának legérdekesebb fejezete. A lakosság ekkor nem kísérelte meg, hogy az árvizeknek útját állja, hanem minél nagyobb területet igyekezett bevonni az ártérbe. Árvíz alkalmával a tavakba, mélyedésekbe, halászóhelyekre, kertek, gyümölcsösök aljába vezették a vizet, majd az ár levonulása után gondoskodtak visszavezetéséről. A mederből kilépő víz így nem volt romboló hatású, a tavak, mélyedések vize is rendszeresen kicserélődött. A víz kivezetése a folyóból fokok segítségével történt. Ezeket rendszeresen gondozni kellett, különben elmocsarasodtak. A török uralom idején ez a terület egy részén be is következett, és csak a XVIII. században látott hozzá a visszatelepedett lakosság a régi fokgazdálkodás újjászervezéséhez. Ekkor már az ármentesítésre, szántóföldek szerzésére irányuló törekvésekkel találták magukat szemben. A szántóföldi termelés fejlesztését a gabonakonjunktúra is sürgette. Az ártéri haszonvételekhez ragaszkodó jobbágyok szembekerültek földesuraikkal és a szántóföldekből élő gazdagabb jobbágyokkal is. A hatóság utasítására a fokokat eltömték, és a védgátak építésével megkezdődött az új típusú vízgazdálkodás.

A szerző részletesen bemutatja az ártéri haszonvételeket. Ezek között a halászat vezető szerepet kapott. A halászóvizeket három fő csoportra osztották: a Dunán és a Sárvizen a XVIII. század közepétől a halászat a földesúr joga volt, a falu határában levő vizeket a község használta, a kis és időszaki halászóvizek a jobbágyok egyéni birtokában voltak. Érdekes leírást olvashatunk a halászati eszközökről, halfajtákról, halászati munkaszervezetekről is. A szerző külön felhívja a figyelmet az ártéri vízi közlekedés jelentőségére. Árvíz esetén a község lakosai csak csónakokon tudtak közlekedni,

sokszor így mentek magasabban fekvő szántóföldjeikre, szőlőikbe is. Külön fejezetet szentel Andrásfalvy az ártéri erdőknek. Itt is megkülönbözteti az uradalmi erdőt, községi erdőt és az egyéni tulajdonban levő, ültetett facsoportot. Az erdők az építkezéshez, szerszámok készítéséhez jó alapanyagot adtak, bár a használati jogot a földesurak az idők folyamán korlátozták. A községi ártéri erdők haszonvételéből nőtt ki a gyümölcstermelés is. A beoltott vadalma- és vadkörtefák a sok napfény, megfelelő nedvesség hatására igen gyorsan fejlődtek. Az erdők helyén alakultak ki az irtásrétek, amelyek területe – az erdők rovására – a XVIII. században rohamosan nőni kezdett. A réteket közösen használták, a szénakaszálás, gyűjtés a szürethez hasonló ünnepség volt. Az irtásokat kertnek és szántóként is lehetett hasznosítani.

Andrásfalvy külön fejezetben tárgyalja az állattartás jelentőségét. Megállapítja, hogy az általa vizsgált településeken az állatok száma jóval nagyobb volt, mint ami az összeírásokban szerepel, hiszen a legelőn élő állatokat volt a legkönnyebb letagadni. A Duna mentén a lótenyésztés kapott döntő szerepet, de fontos volt a szarvasmarha- és sertéstenyésztés is. Gyakorlatilag az egész ártér legelő volt, csak a szénakertekbe, irtásokra, belsőségekbe nem mehettek be az állatok. Bár a teleltetés, árvízkor a jószág megmentése külön gondot jelentett, az állattartás szerepe csak az ármentesítéssel kezdett csökkenni.

Az ártéri haszonvételek jelentőségének bemutatása mellett a szerző gondosan elemzi a vizsgált körülmények között élő lakosság életmódját, annak átalakulását is. Szemléletes leírást olvashatunk a szállások elhelyezéséről, nagyságáról, a családok és egyes generációk feladatairól az állattartás, halászat, földművelés, kertgazdálkodás területén. Megismerhetjük azt a társadalmi változást, amely a falvakban az ártéri gazdálkodás által kialakított közösség bomlásával bekövetkezett. A képekkel illusztrált, jó jegyzetapparátussal ellátott munka nemcsak hitelesen rögzíti az árvizektől látogatott Duna-mente vízszabályozás előtti gazdálkodási viszonyait, hanem megállapításai az ország hasonló területeire is érvényesek. A kötet hasznos tanulságaival együtt azonban le kell szögezni azt, hogy az itt bemutatott ősi ártéri gazdálkodás felszámolása a gazdasági-társadalmi fejlődés következtében vált szükségessé, az ármentesítés csak egyik előmozdítója volt. Az egyre gyarapodó lakosság bármilyen jól hasznosított ártérből, állattartásból, halászatból, erdőgazdálkodásból nem tudott megélni. Mind nagyobb szükség volt a szántóföldi termelés kiterjesztésére, és a vízszabályozással – a régi gazdálkodás felszámolása árán is – ehhez teremtették meg az alapot.

Dóka Klára

VARGA GYULA

AZ ÉRMELLÉKI SZŐLŐKULTÚRA

Déri Múzeum Évkönyve 1974 (1975), 431–534. l. és Nagyközségi Tanács Berettyóújfalu, 1976. 106 l. Bihari Dolgozatok. A Bihari Múzeum Közleményei 3.

Nem kis feladatra vállalkozott *Varga Gyula*, mikor az egykori Partium jelentős és borászatát tekintve nagy történelmi múlttal rendelkező vidékének, az Érmelléknek szőlőkultúráját feldolgozta. Választása azért is helyes, mert erről a Debrecentől Nagyváradig elterülő, a Berettyó és a Sebes-Körös menti fehérbortermelő vidékről összefoglaló, korszerű feldolgozás még nem készült.

A néprajzi szemléletű munka elkészülését feltétlen nehezítette, hogy a vizsgált területnek egy része és éppen a központjának emlegetett Diószeg környéke ma Romániában van, valamint az, hogy a mai szőlőkultúra csak romja annak, amit még a múlt században is leírtak. A trianoni békeszerződés által kijelölt határ keresztülvágta a borvidéket. E területek helyett az addig kevésbé jelentős alföldi borvidék kezdett kialakulni, Duna–Tisza közi területi központtal.

Az érmelléki borvidék szőlőkultúrája a XVI–XVIII. században virágzott, mikor a Tokaj-Hegyaljához hasonlóan extraneus birtokosok adták a tulajdonosok nagyobb felét. Debrecen civispolgársága is nagyrészt itt birtokolt szőlőt. A borvidék jellegzetessége, hogy még a XIX. század végén is több nagy urasági szőlő, uradalom volt itt a kisebb méretű, de számban jelentős polgári szőlők mellett. Ezekben tanult vincellérek alkalmaztak. Ez a tényező, valamint az, hogy Diószegen a XIX. század

végén már vincelléri iskola működött, a paraszti szőlőművelés és borászat ismeretanyagának összegyűjtési nehézségét jelenti a műszólészet előnyére! Ezért történhetett például, hogy viszonylag korán, az 1870–80-as években az olló megjelenése a szőlőmetszőkést teljesen kiszorította.

Rövid történeti bevezető után a szerző a szőlőskerteket-szőlőhegyeket mutatja be. Az eltérő elnevezés mögött egykor esetleg valamilyen jogi különbség is lehetett, bár itt a szerző csak „némi formai megkülönböztetést" tesz.

Szemléletesen írja le a szőlőskertek kialakulását, beosztását, a szőlőbeni építményeket. Két nagyobb csoportra osztja ezeket: a nem tipikus, tüzelőnélküliekre és a tüzelőpadkával rendelkezőekre. Az előző típusba tartoznak az eszköztartásra készített vermek, a nyeregtetős primitív kunyhók és a szelemenfás, sokszor lakatra zárható ajtós kunyhók. A tüzelőpadkával ellátott építmények közül a leggyakoribbak a szilárd falúak. A romániai Diószeg környékén *tanyának,* Nagyléta környékén *pajtának* nevezték ezeket.

Kötött talajon vertfalúak, homokon vesszőpaticsból készültek. Fejlődést jelentettek az eddigi egyosztatú helyiségek után a kétosztatú építmények. A bejárati részben volt a füstelvezető kürtő, később a szabadkéményes tűzhely, s ebből a helyiségből nyílt egy vagy több szoba. A régebbi építményeken a szabad tűztér felett semmiféle kémény nem volt, mert lepadlásolatlanul építették. Az 1900-as évektől a kőlábas, cseréptetős, tűzfalas építmények hódítottak teret a falubeli építkezések hatására.

A bort a pincékben tartották. Érmelléken nem a szőlőben, az építmények mellett vagy alatt, hanem a hegy lábánál, a falun belül, síkvidéki falvakban a lakóházak alatt voltak. Később a szőlőkben is megjelentek a kisebb pincék, majd a föléjük épített présházak. A pincék a talaj domborzati adottságától függően, a homokdombokon a nagylétai, újlétai, bagaméri, álmosdi, vámospércsi szőlőknél téglaboltozásúak, Vajdán, Szentimrén lyukpincék voltak. A pince az érmelléki parasztgazdaság azon része, amely a belső telek vagy porta és a szőlő között foglalt helyet.

A szőlőskertek szervezete és működése c. részben értékes képet ad a helyi parasztpolgári birtoklású kertgazdaság életéről. Ezek a szervezetek próbálták az érmelléki borokat is értékesíteni, a nyerészkedő s minőségrontó kereskedők mellett. Hiába jött létre a XIX. század közepén az Érmelléki Borkereskedő Társaság is (1859-ben, *Falusi Gazda* III. 269.), de a kezdeti szervezettség szintjén nem jutottak túl.

A tanulmány további részében részletes képet kapunk a szőlőművelés munkáiról, a borkészítés módjáról. A munkafázisokban több helyen érezhető a vincelléri iskola, a racionálisabb szőlőtermesztés hatása (oltás, permetezés, kötözés stb.). A tőkenyakbaoltást paraszti eredetűnek tartja, mert a korabeli szakcikkek kevesebbet foglalkoztak vele. Itt jegyzem meg, hogy már a rómaiak is ismerték ezt a módszert, s a XVI–XVII. századi ábrázolások is mutatnak ilyen jellegű oltást. A zöldoltás pedig Schams Ferenc szerint Baranya megyében ugyancsak paraszti gyakorlat volt a XIX. század elején, de elterjedése csak a filoxéravészt követően történt meg.

Érmelléken a középorsós fapréstípus terjedt el, amit a gyári vasprések az 1930-as években váltottak fel. Ezekre a területekre jellemző a kis présszám; a magyarországi átlagos 30,5 akó és az erdélyi 33,8 akó helyett Biharban 120 akóra, Közép-Szolnok területén 95 akóra jutott 1 prés az 1870-es években.

A XX. század elején terjedt el a zúzógép használata, mely az eddigi taposás és préstelenség megszűnéséhez vezetett.

A tanulmány átfogó címe többet jelöl, mint a XIX–XX. század paraszti szőlészetének néprajzi szemléletű bemutatása. Emelte volna a munka jelentőségét, ha a vizsgált terület fekvéséből adódóan bihari, erdélyi összehasonlítások révén Érmellék szőlőkultúrájának helyét is kijelölné. Ebben nagy segítséget jelentett volna a különböző statisztikai munkák felhasználása mellett Keleti Károly Szőlészeti statisztikája.

Varga Gyula munkája értékes néprajzi monográfia az Érmelléki borvidékről. A bőven illusztrált, sok szép fényképpel mintaszerűen szemléltetett dolgozat méltán jelent meg Berettyóújfalu Nagyközségi Tanács támogatásával.

Csoma Zsigmond

BURCHARD BRENTJES

VADÁLLATBÓL HÁZIÁLLAT

Gondolat Zsebkönyvek. Bp. 1976 (Ford.: Nagy Imre). 126 l.
(A mű eredeti címe: „Die Erfindung des Haustieres")

Az állatok háziasításának kutatása napjainkban nemcsak zoológus szakemberek, hanem széles közönség érdeklődésére is számottartó tudománnyá vált. Amikor ezt az örvendetes tényt megállapítjuk, a történettudomány eredményeinek tömegkommunikációs úton való elterjesztése mellett a környezetvédelem érdekében született intézkedések és a kiterjedt propagandamunka hatását sem hagyhatjuk figyelmen kívül. *Brentjes,* a domesztikációtörténet elismert kutatója e könyvében a tudományos-népszerűsítő irodalom műfajának egyik legpéldásabb alkotását mutatja be. A mű a legújabb tudományos eredményeket tálalja népszerű, olvasmányos, érdekfeszítő stílusban, mondandóját régészeti leletek és korabeli ábrázolások színes képeinek illusztrálása kíséri.

A kilenc fejezetből álló könyv a háziállattartás előformáival, majd az egyes fajták domesztikálásának idejével, helyével foglalkozik, követve az állat szerepét az egyes történeti-régészeti korszakokon keresztül. A háziasított fajták vad őseinek elterjedése alapján nagy valószínűséggel állapíthatjuk meg, hogy hol voltak meg azok a feltételek, melyek lehetővé tettek az állatok domesztikálását. E centrumok és a régészeti leletek, valamint az archeozoológia adatai alapján nagy biztonsággal meg lehet határozni a háziasítás helyeit. Brentjes meri vállalni a kockázatot a nem szakember olvasó előtt, amikor a tudomány ma még tisztázatlan kérdéseit tárgyalva kijelenti, hogy az egyes állatfajok domesztikálásának sorrendjét még nem ismerjük biztosan.

A közvélemény igen gyakran összekeveri a szelídítés és a háziasítás fogalmát. Brentjes meghatározása szerint ez utóbbihoz „. . . azok a fajok, vagy fajták tartoznak . . . amelyeket a szabadban élő vadállományból az ember kiragadott, és állandó kiválasztással egybekötött tenyésztésbe vett".

A könyv végén az ember és az állat kapcsolata, e kapcsolat mai formája és várható jövője, környezetvédelmünk égető problémáinak tárgyalása után időrendi táblázat és Stohl Gábor által készített kislexikon teszi teljessé e munkát.

Pető Mária

ENGLISH SUMMARIES

THE FINES OF THE MESTA

N. MICKUN

The Mesta caused damage to the peasant farms not only by occupying vast pasture lands, thus hindering at the same time field cropping, but also by the heavy taxes it imposed on the peasants. The ones of the greatest significance among these were the so-called "fines" levied by the Mesta upon various grounds. In the course of time these "fines" have turned into reguarly paid taxes. Such were the taxes levied by the travelling judges (alcaldes entregadores) of the Mesta, as well as the so-called "achakes", i.e. the fines imposed by the judges of the Mesta Council on persons who had offended the privileges of the shepherds and of itinerant grazing, that is: who broke up the pastures. Part of these fines were let on lease by the Mesta, which indicates that they were of tax character. These fines and the data referring to them are analysed in the study in which also an attempt is made at presenting the weight of the burden they meant for the peasant holdings.

REPORT ON THE MECHANICAL PROCESSING OF THE TAX ASSESSMENT OF THE YEAR 1728

G. PERJÉS

When, after the expulsion of the Turks and the defeat of Rákóczi's insurrection, the Imperial Court of Vienna succeeded in consolidating its rule in Hungary it intended to organize the country's government on a new basis. A reform of taxation would have been one of the means of this. Accordingly, an entirely new system of assessment was evolved in the hope that by it taxation founded on the actual capacity of the population could be realized.

This endeavour, however, proved a failure. The taxable inhabitants of the country – in essentials the commoners – were registered first according to the new system in 1715. The shortcomings of the registration, however, were as obvious that it had to be repeated in 1720. The desired result was not obtained this time either, hence in 1728 a new registration was performed. Since also this one frustrated the expectations, the Court of Vienna stroke the taxation reform off its agenda.

Almost the whole material of the tax assessments of the years 1715 and 1720 have remained, their data referring to the population and to the stock of landed property were published in a bulky volume by I. Acsády at the end of the last century. Only the material of 13 counties has remained of the 1728 tax assessment.

Undoubtedly these registrations are by far not exact; still they are not fully unreliable either. Although in several instances the absolute value of their numerical data seems unacceptable, presumably their inner proportions and relations still reflect reality. The same holds true of the data on quality in the descriptive part. At the beginning of the survey, in 1972, all this was but a hypothesis. It was only by grouping the data according to various respects and by mathematical methods describing the inner relationships that the hypothesis could be verified. Consequently, the use of a computer was indispensable for an analysis of the data.

Since merely the verification of a hypothesis was at issue here, the computerization of the whole material of the 1715 and 1720 year registrations would have been rather costly, let alone the unsurmountable practical diffuculties of the data input. For that very reason, it seems propitious that only the data of counties were known of the material of the 1728 year registrations when the undertaking was started. We thought we should verify the hypothesis set forth above by means of this material first and try to evolve at the same time a method applicable in the analysis of other registrations as well.

I. Data. The assessment comprises both qualitative and quantitative data about some 2600 villages in 11 counties. Of the year 1728 a total of 61, of later times 40 data per village were fed in the storage units. The machine computed further 193 data – indices, percentages, etc. – thus the number of data per community is 294. Since there are no data available for each of the factors at issue, the number of data is not 760 000 but roughly totals about 500 000.

The data in question are as follows:

1. Population and social pattern:
   a) Population obliged to socage in 1728
   b) Data of the first population census in Hungary (1784/87)
   c) Data of the 1881 year census
2. Physical geographic and cartographic data:
   a) Cultivability of the fields adjoining the village and their surface conditions (data on quality are marked with codes)
   b) Height above sea level of the villages, and the highest and lowest points of their adjoining fields
   c) The coordinates of the villages for drawing cartograms
3. The quantitative and qualitative data of agricultural cultivation from 1728 and 1883
4. Other data characterizing the property status and living standard of the population (market conditions, bread supply etc.).

II. Groupings achieved by the machine. The villages were arranged by the machine according to three aspects:

1. According to forms of cultivation,
2. According to order of magnitude,
3. According to regions.

III. Random test-like analyses. The analyses were aimed mainly at clearing up the correlations between physical geographic situation, agricultural production and demographic conditions. When grouping by order of magnitude the machine ordered the villages according to the number of households registered in 1728; with 20 class intervals (Group A: 1 to 20, Group B: 21 to 40, . . . Group F: over 100 households). The population pattern by settlement category in 1728 and 1881 is shown in Table 1. Evidently, the population pattern is essentially identical in the two years. This permits only one conclusion: even if the population data of the 1728 registration are not accurate in the absolute sense, their proportions reflect reality. The same holds true for arables as well (Table 2).

Founded on the individual data of five counties and on the collective ones of eleven counties the 1728 crop yield and the 1883 registered net income of landed property were compared (Table 3). It appears that both data strictly follow the order of magnitude of the settlements. It can be observed, further, that the overwhelming part of agricultural production is provided by the villages numbering 21 to 100 households.

In the Table on page 20 the quantitative and qualitative data are compared by settlement categories. At places marked with a + sign the population produces more grain crops than would follow from its proportion, the – sign indicates the contrary. The subsequent headings present the state of cereal supply in 1728 (E = the produced grains are sufficient, NE = grains are insufficient, P = there is enough also for the market). As it appears from the Table, the quantitative and qualitative data are in a good agreement.

On Table 6 the correlations between the height above sea level and the conditions of agricultural production are presented. Proceeding upwards along the settlement categories the height above sea level diminishes whereas the conditions of agricultural production are improving: the share of arable land and wineyards is on the upgrade, that of forests shows a decline, the net income per cadastral "hold" is continually increasing (1 cadastral "hold" = 0.57 ha). In Table 8 the height data are compared with the data of the 1728 registration relating to the configuration of the terrain and to the cultivability of the arable area. As to be seen from the Table, the percentage of the qualifications "plane", "hilly", "undulating" roughly comply with the calculated angle of slope.

Tables 9/a., 9/b. and 9/c. present the arrangement of communities according to order of magnitude and way of cultivation.

By the way, the groups formed relying on the ways of cultivation are by far not homogeneous, as seen in Table 14. Thus e.g., in 463 the villages using the one-course rotation system the average of the households is 25.1, the registered net income of arable land amounts to 399 "krajcár" (= penny). On the other hand, in the 131 villages of county Bihar using one-course rotation the former values are only 15.3 and 181, respectively. Still, even within the county Bihar, in the 83 villages where the fields have to be protected against the forest and against the overgrowth of scrubs by fencing the average of the households is 12.2 and the registered net income 161 "krajcár". In villages with nothing but one-course rotation these values are: 20.2 and 212.

Out of the results of data processing obtained so far only the particulars on physical geographic conditions and agricultural production have been analysed in this report. The results indicate that agricultural production was decisively influenced by the physical geographic conditions. This is not surprising at all, indeed, it is a commonplace statement. Neither is the fact too unusual that between 1728 and 1883 the conditions of agricultural production did not change; in fact, what would have changed them? What surprises one and is at the same time, promising is that all this could be verified on the ground of a tax assessment: it is surprising after what historiographers have said about the source value of tax assessments and promising because it means that the enormous treasures concealed in the tax assessments can be brought to light by adequate methods. The more so since the probes into demographic and social data have also revealed interesting relationships.

Naturally, the simple statistical methods applied so far for the demonstration of the correlations are insufficient. In the opinion of the colleagues who discussed this report – historians of agriculture, demographers, mathematicians – factor- and cluster analyses seem to be the most feasible ways.

THE SIGNIFICANCE OF FISHING IN THE SELF-SUPPLY AND COMMODITY PRODUCTION OF PEASANTS

M. SZILÁGYI

The Hungarian legal conception in the 18th and 19th centuries considered finish a privilege of nobility, a smaller usufruct. Prior to enacting of the 1836 year socage laws, however, fishing by the peasants was not forbidden by statutory rules. In less valuable waters, for purposes of self-supply, peasants were allowed to fish without compensation. The waters of higher value were let on lease by the legal owner or fishing was allowed in them against delivery of a part of the catch. On the other hand, those who undertook fishing very often were peasants and not the members of the fishermen's guild who followed fishing as a trade.

The peasant fishermen applied "primitive", tackle and primitive ways of fishing, which were archaic in ethnographic respect. A common characteristic of these: they could be used in the first place in the intervals of agricultural works, they did not require considerable financial input or special professional knowledge and were best suited to the waters where the peasants were entitled to fishing. Peasant fishing had a seasonal character: it was practised especially on the occasion of spring floods as well as in winter under ice. The fishing season coincided with the periods when fish dishes were most required on the table of peasants and noblemen alike. Continuous supply was provided by preserving (salting, drying in the sun, smoking) the fish.

The most frequent fishing apparatus of the peasants were kiddles. The latter had the double advantage that financial and labour input were merely required for their construction and laying, thereafter the catch had only to be collected, in this way also "storage" for a shorter time could be ensured.

Also the association of peasant fishermen, joint fishing was characteristic. These action communities enabled working with more valuable tackle, e.g. with large-sized trail-nets. The action community also meant a joint undertaking: the water was jointly hired and the hemp grown on the peasant farms was jointly worked up to nets.

In regions favourable for fishing also the peasants engaged in farming and animal husbandry were systematically fishing for self-supply. The specialists of this line, however, came from among the

cotters, but even these specialists undertook agricultural wage work at the time of peaks in farm work (harvest, threshing). Peasant fishing for self-supply and for commodity production, respectively, were quite closely correlated: as soon as a fish market had been organized, a surplus of fish could be produced even with the primitive implements of self-supplying fishing. In other words: the technique of catching fish was not essentially transformed by commodity producing fishing as long as the serf peasants considered it a supplement to plant-growing-animal-breeding farms.

THE EARLY YEARS OF THE CAPITALIST TRANSFORMATION OF AGRICULTURE IN THE COUNTY BÉKÉS AND THE CONDITIONS OF AGRICULTURAL WORKERS

F. VIRÁGH

In the introductory, historiographic part the author points to the relationships between the late 19th century workers' manifestations and the movement of the agricultural population on the one hand and historiography on the other, since the manifestations and the envolved movement have stimulated the birth of a number of works on historical subjects analysing the capitalist transformation of agriculture and the social projection of the new economic system. These works have become – with due criticism – timeless sources.

The first chapter of the study outlines the production practice, the low production level characteristic of the wooden plough era prevailing in the middle of the 19th century in the period, when the legal rules enabling the capitalist development were enacted.

It is with wheat production that the first form of wide-ranging mass-production serving the demands of the market appears, even before industry has grown to full proportions. And the measurability of this capitalist production system falls to the 70s of the 19th century. The mass-production of wheat had an influence on the labour market too. The manpower demand of the farms increased, and temporarily until the gaining ground of machine investments this also entailed an increase of wages.

In the mid 70s Hungarian wheat suffered a defeat in the world market.

The second chapter presents the advance in farming methods after the 70s. The crop system is changing, within field growing there is a shift to the benefit of root-, fodder- and industrial crops. As regards the branches of production, more rational animal husbandry is gaining ground.

As the turn of the centruy an increasing number of new-type landlords appear, who are aware of the fact that capital increases when circulated. They adjust their farm operation to a better utilization of the market possibilities, invest their money also in domains outside agriculture and intend to draw from their farms production profit resting upon calculations and set as an aim in percentage. They replace the managers of the domains if their qualifications and style of management (compliance to the labourers) mean no cover as to production profit.

From all this ensues the social projection of farm operation following the way of capitalist development. In County Békés the disintegration of the peasantry was at an advanced stage already at the time of the abolition of serfdom in or about 1848, many landless cotters lived in that area. Their number continued to increase with the worsening of the financial condition of the peasants who had but little land.

Since the employing capacity of the industry was relatively poor, the dependency of the agrarian proletariat on the large estates was increasing; and all this took place under conditions that were more disadvantageous to the defenceless stratum than those under which they had lived before the 70s. Chapter Three informs about these questions.

In the last analysis the fundamental feature of the social projection of agrarian capitalism in the County Békés of the turn of the century is that whilst only years separate from the first successful revolution indicating the failure of capitalism, the prime mover of the commotions and evolving movements in County Békés is the lack of vigorous capitalism which – if present – would create healthier possession conditions in agriculture and at least temporarily better possibilities of earning a livelihood, further, by extending the human rights, would efface the clogs of the feudal era.

COLLECTION OF THE TITHE AND NONA IN COUNTY BÉKÉS DURING THE 16th CENTURY

A. MOLNÁR

In Hungary serfs were bound to pay from their grain crop the so-called nona (that is the ninth tenth of the crop) to the landlord, and tithe (decima) to the parish. The way in which levying did take place in reality has been debated by Hungarian historiographers long sine: whether it was on the crop-yield remained after the deduction of the landlord's tithe, that the parish tithe (that would have been thus 9% of the crop) was calculated, or after the original amount (10%). Relying on data of 70 villages and 3 country-towns in county Békés (tax list have remained of the years 1561, 1562 and 1563), the author finds that the collection of the manorial and parish taxes was done in two ways: either calculated on the spot by the crop-yield, or paid in grains on the basis of acreage. In both of these practices one can find examples where the landlord's part of the tax was collected first, and the parish tithe was measured from the reduced crop-yield but in some instances the church-rates were got in first. The author also refers to the fact that as shown by some data the tax-collectors at the same time heavily defrauded the peasants who, being bad at sums, failed to notice that more tax was levied (the two kinds of taxes would have totalled 20 per cent but according to calculations the actually collected tax amounted, as a ruel, to 22.5 per cent).

As regards the animal stock the payment of taxes was performed in the same way.

18th CENTURY ACCOUNTS OF THE DOMAIN AT GESZT

J. OLÁH

Two talliage-lists, statute-labour statements, animal accounts each, and a specimen of marshals' instructions concerning the farming conditions on the domain of the Tisza family and in the serf villages pertaining thereto were found recently.

From the 1777 year talliage-lists of Mezőgyán and Geszt it can be stated that the 106 and 92 tithed serfs, respectively, mainly produced wheat as well as barley and oats in a three-course rotation system. Wheat was harvested with sickles, the other two crops with scythes. The ratio of the ancient and more up-to-date ways of harvesting was 76 to 24, and 73 to 27 per cent. Nearly half of the tithe-payers produced less than 21, slightly more than one fifth of them 20 to 40 shocks of grains.

The inhabitants of Mezőgyán and Geszt worked off 6 tenths of their almost 3 and 1.5 thousand days of socage-service respectively, by hand socage. The *supererogatum* was insignificant in both villages. The hand and yoke socages discharged as a corvée and in excess were utilized on various domains of seigniorial farming.

On the ground of data on the imposition of taxes to be paid in labour, money and in kind it seems that presumably at Mezőgyán more than 25, at Geszt less than 12 holdings might have been in possession of the Tisza family. In the two villages the prevailing allotment was 1/2, and 1/4, respectively, the proportion of smallholder serfs was 57–45, that of house owner cotters 31–38, and that of those who did not own a house was 12–17 per cent.

The animal stock the domain – in standard animals – consisted of 64 per cent cattle, 10 per cent horses, 5 per cent sheep and 21 per cent pigs. The ratio of sexed and castrated animals was 51–40, 87–13, 94–6 and 41–59, the reproduction index 0.26, 0.46, 0.68 (that of the pigs cannot be found out), mortality was 7.5, 3.6, 13, 8.6 per cent.

The following varieties were used for breeding: Hungarian, warm-blooded, racka, Szalonta.

Part of the draught-, fattening- and breeding animals were kept in stables.

The marshal's instructions deal in 51 points and 4 parts with Farm-yard Matters, with The Outer Farm, with the Administration of The Landlord's Incomes and with The Accounts.

It appears from the directions given to the marshal, that only the smaller part of the Geszt domain was kept in the landlord's own management. Out of the two branches of agriculture it was

animal husbandry, and within it cattle breeding that had the leading role. Roughage-crop production was insignificant, grain fodders were used as concentrate to a considerable rate. The sheep population was of triple- (milk, wool, meat), cattle were of dualpurpose- (meat, draught power), pigs and horses of single-purpose utilization.

The fields were not being manured. Seed preparation was careful; the ploughed areas were repeatedly harrowed. Wees were systematically controlled. Sickle and scythe were used for harvest. The separated seigniorial and tithe crops were carried into the barn-yard and treated out by the end of the calender year. The grain crop was spread, sifted and stored in up-to-date granaries.

In the allodial farm socage was the prime mover of production. Share-cropping and paid work were applied but in some special fields (treading out, vine cultivation and animal husbandry).

Management, organization and labour division were examplary. The collection of practical experiences of production was continuous. The financial discipline was strict. Safeguarding of the landlord's interests was perfect.

LANDOWNERS AND TENANTS IN THE COUNTY SZATMÁR AS SHOWN IN THE AGRICULTURAL STATISTICS OF 1895

S. KÁVÁSSY

The volumes of agricultural statistics compiled under Act 8: 1895 are well-known and frequently cited sources of modern Hungarian history, and within same, naturally, of agricultural history.

Relying on that excellent statistical work, and especially on the Farmers' List annexed thereto, in the present study the author investigates the elements having formed in County Szatmár – situated in the north-eastern part of historical Hungary, and belonging today only in a small part to the Hungarian People's Republic – the class of society arisen on the ground of ownership and/or use of landed properties of above 100 hold; a social stratum mentioned in the Hungarian historical literature as landowner- or landlord class or stratum (1 hold = 0.57 ha).

In 1895, the landowner category of over 100 hold landed property in County Szatmár consisted of 12 legal persons, 624 natural persons, 37 owners', 12 tenants' associations, further of 6 groups established by a particular joining of owners' and tenants' association. Out of the 624 natural persons 574 were men, 49 women; 17 of the latter were widows. Of the said 624 persons 26 were aristocrats (13 counts, 4 countesses, 7 barons, 2 baronesses), 3 of them had university doctor's degrees, 610 of them worked in a worldly profession, 12 were in the service of the Church.

In its further parts the paper presents – in a rather many-sided manner under the given conditions – this upper social class of the County, giving particulars on the financial standing which formed the basis of their role in society.

As a final conclusion, the author finds that the social formation made up of the owners of above 100 hold land of the County cannot be treated as some kind of a unity, a homogeneous class or stragum. In reality, namely, it was a social formation including quite heterogeneous and mixed elements, the various steps of which were occupied by a wide variety of elements from village innkeepers and well-to-do peasants through village notaries and clergymen, as well as landlords in the classical sense of the word, up to the aristocracy: groups who in reality differed in their ways of life, education, social prestige and other factors measurable in the first place by sociology. As shown by this investigation the theory which considers this landowner category some kind of a social unity of equal interests in all respects proves false and become unwarrantable.

Finally, the study points to the fact that although the class of big landowners held great sway in the County, the characteristic type of landowner was represented by the medium landowner.

THE ROLE OF THE CENTRAL DAIRY SHOP COOPERATIVE IN THE MILK SUPPLY OF BUDAPEST AT THE TURN OF THE CENTURY

I. VÁRHIDY

In the period preceding the turn of the century the quality milk-supply of Budapest had to face a highly adverse situation on account of the frequent adulteration of milk. To put the trouble right, the agricultural government decided to set up a central establishment for collecting and processing the milk.

The Central Dairy Shop Cooperative was established in Budapest in 1883, including 33 members. In the year of establishment the Cooperative sold but 2.4 million litre milk, by the turn of the century already more than 10 million litre. The number of consumers increased from the 20,000 persons of the first year to 300,000 by 1907. As a consequence of the increased turnover the milk was sold by branch shops run equally by the Central Cooperative.

A part from its undisputable merits the activity of the Central Dairy Shop was also criticized, as seen in some interesting reports of the contemporary newspapers.

Following the outbreak of World War I the livestock of the country decreased, as a consequence the demand for milk and dairy products showed an upward tendency. In this critical situation the role of the authorities in the milk supply of the population was of great importance. The Council of Budapest decided in 1916 that the function of the Central Dairy Shop Cooperative should be taken over first by the Budapest General Dairy Shop Corporation, then by the Budapest Central General Dairy Shop Corporation.

THE HISTORY, ETHNOBOTANICAL VALUES AND GENE RESERVES OF A PEASANT HOLDING IN NAGYATÁD

G. KÓCZIÁN–L. SZABÓ

In the 1960s Hungarian peasant society underwent a transformation. The independent and self-supplying peasant farms were replaced by co-operatives. Rescueing the intellectual assets and material remains of the disappeared peasant farms is considered by the authors an important duty.

They conducted a sytematic survey in a peasant farmyard and – garden to be found in the outskirts of Nagyatád in County somogy for three years. The garden had been owned by J. Gullner, first gardener of Nagyatád. Through the good offices of his daughter, the 80 years old peasant women Mrs. J. Hrankai née M. Gullner, the authors tried to collect the plants of J. Gullner's garden and to study the ways in which they had been used. They present, further, the plants used and known by Mrs. J. Hrankai, and the ways of their utilization.

The knowledge of the 80 years of peasant woman can be considered rich, she supplied data about a total of 226 cultivated and wild plants. In the diet of the family also dishes prepared from collected vegetable parts are to be found which can perhaps be explained by the circumstance, that the maternal grandfather of Mrs. Hrankai was a forester. The popular remedies of the family consists of 55 plants. Only 19 of them are collected species, the rest are cultivated crops of common knowledge. The medicines made of cultivated plants have the advantage of containing materials not averse to the organism; thus they are less dangerous than the artificial molecules averse to the human body.

PAST OF THE FALLOW DEER [CERVUS (DAMA) DAMA, LINNE 1758] IN HUNGARY

L. MOLNÁR

Papers dealing with the past of hunting in Hungary use mostly the archivalia dating from the Middle Ages and from later times for sources. In these documents the terms dama and damula of which it cannot be definitely stated whether they refer to fallow deer or roe-deer are often met with. The report aimed at putting in a word to this problem also endeavours to demonstrate the prehistoric occurrence of fallow deer in the Carpathian basin and also raises the possibility of its presence in Pannonia and dacia as early as in the Roman era. Numerous, so far unprocessed literary data are revealed and utilized to baar evidence of the high state of development of hunting culture in Hungary already in the Middle Ages and also in later centuries.

TAX ROLLS OF TWO COUNTIES IN TRANSYLVANIA, 1703

P. P. DOMOKOS

The publication is dealing with the 1703 year Rolls of taxes in two Székely counties (Háromszék and Csík) of Transylvania. This is the only source from which an idea can be formed of the social-economic conditions of the Székely people of that age. The assessment covers the various social strata of Székelys, their property status, the description of villages, quality of land, dimensions and state of arables and meadows, livestock etc. Since the present publication contains the original German-language instructions on the filling in of tax sheets, and mostly Latin, partly German-language descriptions of villages no detailed discussion of the source is needed here. Those interested in the subject will find ample information in the text.

AGRÁRTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának közleményei

Főszerkesztő: *Somos András*

A folyóirat témaköre: az Osztály kutatási eredményei, beszámolók rendezvényekről, előadásokról, összefoglalók a mezőgazdasági tudományágak helyzetéről.

Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben
Évi előfizetési ára: 80,— Ft
Megrendelhető az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(1054 Budapest, Alkotmány u. 21.)

AKADÉMIAI KIADÓ

A hazánk területén fellelhető kultúrnövények részletes és tudományos feldolgozása a

MAGYARORSZÁG KULTÚRFLÓRÁJA

A bevezető füzetek után az alábbi sorrendben tárgyalja a növényvilágot

1. Virágtalanok
2. Rózsafélék – Kőtörőfű-félék
3. Pillangósvirágúak
4. Szőlőfélék – Érdeslevelűek
5. Ajakosok – Mákfélék
6. Keresztesvirágúak – Fészkesvirágúak
7. Kristályvirágfélék – Diófélék
8. Liliomfélék – Pázsitfűfélék 1
9. Pázsitfűfélék 2
10. Csapody Vera: Színes Atlasz „Magyarország Kultúrflórá"-jához

Akadémiai Kiadó, Budapest

Mindent megtudhat korunk tudományáról

a
KORUNK TUDOMÁNYÁBÓL!

Kiváló tudósok írják — mindenkinek
- *páratlanul érdekes témákról*
- *könnyen érthető stílusban*

A sorozat néhány sikeres kötete

Rényi Alfréd: Dialógusok a matematikáról

Szabó Imre: Az emberi jogok

Sztyepanov, J. Sz.: Szemiotika

Selye János: Stressz distressz nélkül

Beck Mihály: Tudomány – áltudomány

Csányi Vilmos: Magatartásgenetika

Ungvári Tamás: Brecht színházi forradalma

Láng István: Biológiai forradalom – hazai realitások

Az egyes kötetek kb. 100–200 oldalon jelennek meg, méretük 13×19 cm. Áruk 10,– és 25,– Ft között van

Akadémiai Kiadó, Budapest

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. IV. 24. – Terjedelem: 31,15 (A/5) ív
78.5761 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

SZEMLE

Nováki Gyula: Újabb agrártörténeti adatok a magyarországi régészeti kutatások eredményeiből (1970—1976) 301
Vésztő története (Ism.: *Pintér János*) 311
Mezőberény története I—II. (Ism.: *Pintér János*) 313
Bárth János: A kalocsai szállások településnéprajza (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila*) 316
Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon (Ism.: *Halász Péter*) 317
Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok (Ism.: *Csoma Zsigmond*) 319
Alexandru Suceveanu: Viata economica in Dobrogena Romana secolele I—III. e. n. (Ism.: *Pető Mária*) 321
D. Sandru: Reforma agrara din 1921 in Romania (Ism.: *Büchl Antal*) 322
Warren, O. Ault: Open-Field Farming in Medieval England (Ism.: *Tamási Erzsébet*) 334
European Peasants and their Markets (Ism.: *Bak János Mihály*) 339
Tanulmányok Latin-Amerikáról (Ism.: *Nagy László*) 340
A Bihari Múzeum Évkönyve (Ism.: *Csoma Zsigmond*) 341
Csendes László: Országleirás, földrajz, történelem (1782—1785) (Ism.: *Bendefy László*) 343
Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig (Ism.: *Dóka Klára*) 344
Varga Gyula: Az érmelléki szőlőkultúra (Ism.: *Csoma Zsigmond*) 345
Burchard Brentjes: Vadállatból háziállat (Ism.: *Pető Mária*) 347

ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK 348

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 56,— Ft

1 szám ára: 18,— Ft

Indexszám: 25.103

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 36,—Ft
Évi előfizetési ára: 56,—Ft

INDEX: 25.103
ISSN 0002—1105

CONTENTS

N. Mickun: The fines of the Mesta 1
G. Perjés: Report on the mechanical processing of the tax assessment of the year 1728 11
M. Szilágyi: The significance of fishing in the self-supply and commodity production of peasants 81
F. Virágh: The early years of the capitalist transformation of agriculture in the County Békés and the conditions of agricultural workers 116

CONTRIBUTIONS

A. Molnár: Collection of the tithe and nona in County Békés during the 16th century 142
J. Oláh: 18th century accounts of the Domain at Geszt 153
S. Kávássy: Landowners and tenants in the County Szatmár as shown in the agricultural statistics of 1895 164
I. Várhidy: The role of the Central Dairy Shop Cooperative in the milk supply of Budapest at the turn of the century 172
G. Kóczián—L. Szabó: The history, ethnobotanical values and gene reserves of a peasant holding in Nagyatád 181
P. P. Domokos: Tax Rolls of two counties in Transsylvania, 1703, Part 2 198

DISCUSSIONS 283

L. Molnár: Past of the fallow deer (Cervus (Dama) Dama, Linne 1785) in Hungary ... 286

REVIEWS 301
ENGLISH SUMMARIES 348

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET KÖNYVTÁRA

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

XX. ÉVFOLYAM

1978. 3—4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Néprajzi Múzeum, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12.

Főszerkesztő: HOFFMANN TAMÁS

Felelős szerkesztő: GUNST PÉTER

Szerkesztő bizottság:

DONÁTH FERENC, GAÁL LÁSZLÓ, KISS ALBERT, MAKKAI LÁSZLÓ, SIPOS GÁBOR, SZABAD GYÖRGY, SZÉKELY GYÖRGY, SZUHAY MIKLÓS, TÁLASI ISTVÁN, WELLMANN IMRE

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Földes László: Szilárd telekrendszerű irtásfalu a Szepességben (Fridmanvágása 1320 — Frydman 1964/69.) 357
Štefan Kazimír: Magyarország külkereskedelmi forgalmának színvonala a XVI. században 382
ifj. Barta János: A felvilágosult abszolútizmus parasztpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában 395
Kolossa Tibor—Puskás Júlia: A 100 kh-on felüli birtokterület tulajdonosai és birtokkezelési struktúrája Magyarországon 1911-ben 444
Mészáros Károly: A Nagyatádi-féle földreformtörvények megalkotása. I. rész 481

KÖZLEMÉNYEK

Bohony Nándor: Visonta gazdasága és társadalma az 1828-as országos összeírás tükrében 526
Király István Szabolcs: A cséplés gépesítésének kezdete Somogyban 540
Szikora András: A házinyúltenyésztés Magyarországon 555

KRÓNIKA

Beszámoló az MTA Agrártörténeti Bizottsága 1977. dec. 13.-i üléséről (* * *) 565

KÖNYVTÁRA

FÖLDES LÁSZLÓ

SZILÁRD TELEKRENDSZERŰ IRTÁSFALU A SZEPESSÉGBEN (FRIDMANVÁGÁSA 1320 – FRYDMAN 1964/1969)

A község, Frydman – egyike az Északi-Kárpátok erdős területein az irtás nagy korszakában tömegesen keletkezett soltésztelepítésű falvaknak. A szisztéma lényegéből következően, bizonyos számú telek szabályos faluformát kiadó zárt együtteseként született meg, s benne a föld birtokba vétele-tartása a meghatározott terjedelmű, fix határú telki földekben öltött testet. A telek után jártak a feudális szolgáltatások, valójában minden jog és kötelesség hozzá fűződött, a telek azoknak alapját és mértékét jelentette. Bár a telek a feudalizmus egész korszakán át és általánosan a paraszti gazdaság alapvető egysége volt és maradt,[1] a szóban forgó településféleségnél – *Szabó István* kifejezésével élve – „Az általában igen szívós alkotmányt . . . különösen nagy összetartó erő hatotta át."[2] A szilárd telekrendszer XIV. században plántált községünkben – az adatokból és összefüggésekből megállapíthatóan – szívós kontinuitással élt tovább. Fennmaradt a falu feudalizmuskori történetének több mint öt évszázadán keresztül. Jóllehet közben kialakult (vagy minimális méretűből számottevővé fejlődött) a földesúri magángazdaság, elenyészett a soltészség intézménye, egy időben részlegesen elnéptelenedett a falu, lakossága cserélődött – a „szívós alkotmány" alapjaiban sértetlen maradt. Az úrbérrendezés áttételén keresztül jutott el 1848-ig, s ámbár közben a földesúri birtokot összevonták, a sokévszázados telekszisztéma a szántóhatár dűlő- és parcellarendjében benne foglaltatott, s a jobbágyfelszabadítás után telekkönyvileg is megerősíttetett.

A falubelsőség ugyanazon alapformával tűnik elénk a XVIII. század végén, az első térképes ábrázoláson,[3] mint amellyel egy 1320-as oklevél[4] szokatlanul szemléletesen leírja. A középkori falu két teleksorán zsúfolódtak az 1880-as évek végéig a gazdasági és lakóépületek, ill. lakosság, amely bár vontatottan, de a XVIII/XIX. század folyamán mégis felszaporodott. Az uradalom 1900 körüli felparcellázásáig a község gazdasági-társadalmi törzsét alkotó volt úrbéres parasztsága számára a telkiföldek, a terjedelmes határban szétszórt tagokból álló birtoktestek jelentették kisparaszti gazdaságuk termelő bázisát. A tagosítatlan, nyomáskényszerrel művelt határral tehát lényegében feudalizmusban kijegecesedett üzemstruktúra rögzítődött, annak összes gazdasági és társadalmi konzekvenciáival. A község külső képét tekintve a szűk belterületekhez való ragaszkodás – hogy a szántóhatárt ne kelljen megbontani – csaknem kisvárosias zsúfolt beépítettséget ered-

[1] *Varga János:* A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Bp. 1952. 21.

[2] *Szabó István:* A középkori magyar falu. Bp. 1969. 10.

[3] A II. József-féle katonai felmérés térképén.

[4] *Fejér György:* Codex Diplomaticus. VIII. Buda 1832. 2. 289.

ményezett, az eredendően racionálisan és szabályos alaprajzzal kimért település közvetlenül keletkezése után már a derekasabb possessiók közé tartozott. Ma a téglalap alakú központi térségen álló késő gótikus, reneszánsz tornyú, kerített templomára sűrűn sorakozó, helyenként összeépített (legújabban manzardos, emeletes) házak néznek.

A gazdasági épületekkel körbeépített, szűk fátlan udvarok, másutt a gazdasági épületek halmazos, csak zegzugokat szabadon hagyó zsúfoltsága voltaképp abból adódik, hogy egy volt egész jobbágytelken legalább négy család és gazdasága kellett helyet találjon magának, jószágának, terményeinek, berendezéseinek, gazdasági eszközeinek. A belső telek részben megosztott, részben osztatlan birtoklása és használata a hagyományos telekrendszernek a mindennapi életre való hatását a legközvetlenebb formában s ugyanakkor finom bonyolultságában mutatja.

Megállapíthatjuk, hogy a telekrendszer, a település szerkezetével, a gazdasági struktúrával való szoros összefüggésrendjében, bár a viszony kölcsönös, – elsődleges, domináns szerepet tölt be. Hatása a hagyományos kultúra és életmód egészében is jól kitapinthatóan jelen van. A jelzett struktúrák nagy időbeli stabilitását voltaképp a telekszervezet amazokénál erőteljesebb belső kohéziója támasztotta alá és hordozta, – meghatározott történeti feltételek között. Községünkre különösen találónak érezzük Szabó István megállapítását: „A telkek együttese szerkezeti szempontból maga a falu . . . A telek a feudális falu legfontosabb alkotó eleme. Ha nem számolunk vele, a feudális társadalomnak s ebben a falunak egész szerkezete üres, tartalmavesztett marad számunkra."[5]

A telek központi jelentőségét a frydmani parasztság gazdasági-társadalmi kondíciójában még egyértelműbbé tette, hogy az úrbéres telkiállományon kívüli földbirtoklásra nem nyílt lehetőség, míg másutt sok helyen – tudjuk – szőlők, bérelt legelők, irtásföldek stb. a szoros értelemben vett telki birtok mellett jelentékenyen, sokszor utóbbit méretben és/vagy gazdasági jelentőségben felülmúlóan gyarapították a paraszti üzem tényleges területét. A frydmaniaknak ilyen kiegészítésre sem a falu határában, sem azon kívül nem volt módjuk. A szántóterület irtással való bővítése is e szisztémában közös erővel történt, amikor is a kialakított dűlőt ugyanannyi tagra osztották, ahány telekgazdaság volt, tehát az irtásdűlők is beilleszkedtek a telekrendbe. 1728-ban hallunk ugyan arról, hogy a lakosok bérlik a szántók egy jelentős részét az uradalomtól, – ami nem ritka jelenség ez időben. A felerészben uradalom, felerészben parasztok által használt tetemes – 832 mérős – földterületről számon tartják, hogy az „a belviszályok és pestis miatt elnéptelenedett" 32 negyed telekhez tartozik.[6] E bérleti rendszer nem érintette a telekszisztémát: amikor a pusztatelkek benépesedtek, az átmenetileg uradalom használta rész is visszakerült paraszti birtoklásba. Ezt világosan mutatja, hogy a paraszti és tisztán curialis szántóbirtok ugyanakkor (1728) adatolt 1 : 3 aránya – az 1771/74-es úrbérrendezés, az 1828-as regnicolaris összeírás adatain át követhetően – áll fenn az uradalom e század eleji kiárusításakor is. Az allodiális birtok egykori dűlőként részletezett összeírásában[7] sincs nyoma e pusztatelki földeknek, ami mutatja, hogy nem számítottak ahhoz tartozóknak. A desertákat esetenként az aktív telkekkel együtt, név szerint, a terjedelmüket kifejező minőség feltüntetésével tartották nyilván, amíg újra gazdára leltek. Az a körülmény, hogy a paraszti

[5] *Szabó István:* i. m. 9.
[6] Lásd alább, a források felsorolásánál.
[7] U. et C. 34/44 (1686); 26/22 (1720)

földbirtoklás kizárólag a telki földekben realizálódhatott, magyarázza, hogy az adott szisztémának formailag meglehetősen „tiszta" típusával van dolgunk, amelynek így funkciója is egyértelműbben nyilvánul meg. Központi kérdésként való vizsgálatát ígéretessé teszi számunkra a függvényszerűen hozzá kapcsolódó feudális jelenségcsoporttal együtt való szerves továbbélése addig a korig, amely már a ma élő generáció visszaemlékezésének hatósugarába esik, és amikor a néprajz eszközeivel viszonylagos teljességében és mélységében ragadható meg.

Alapproblémánk körvonalazásakor – a kutatási feladatok kitűzése-súlypontozása szempontjából is – vessünk egy pillantást a Magurán túli Szepesség többi községe és Podhale, a lengyel Tátraalja településtörténetére. A két táj XIV. századi betelepítése lényegében azonos. A Magura és Dunajec közti Szepesség addig lakatlan, a Podhale már nem teljesen ember nélküli, de nagyrészt erdőtakaró fedte vidéke a XIV. században népesül be rohamosan.[8] A földbirtokosok (az északnyugati Szepességben a Berzeviczyek) a Dunajec mindkét oldalán a soltészség intézményében találták meg a gyors és sikeres telepítésszervezeti formát.[9] Elsőnek itt is, ott is a földművelésre legalkalmasabb mély, teres folyóvölgyeket szállották meg. A telepeseket toborzó, az irtást és a faluépítés munkáját közvetlenül irányító soltész-vállalkozók – Podhale területén is – szepességi polgárok közül kerültek ki. Főképp ennek tudható be, hogy a falvak neve nagyobbrészt német eredetű,[10] olykor épp a soltész nevéből képzett, míg a gyakran párhuzamosan jelentkező magyar helységnevek (a Szepességben) a földbirtokos családtól eredhetnek, ott, ahol magyar etnikumú lakosságnak egyéb nyoma nincs. Ez a telepítési akció lényegében azonos faluformát eredményezett Podhalen és a Szepességben: zárt belsőségű, sorosutcás, dűlős-parcellás határbeosztású, túlsúlyban földműves falvakat. A későbbi erdőtelkes (pl. Ciche) és a még későbbi „vlach jogon" megültetett szórványos, halmazos, legelőkben bővelkedő, egyéni irtásokkal bővített állattenyésztő községektől (pl. Ochotnica) szembeötlően különbözve[11] Podhalen és a Szepességben egyaránt megőrizték eredeti településszerkezetük fő jegyeit, mint Frydman is. A szepesi falvak fekvésére jellemző, hogy mindegyikük valamely átlábolható patakot fog közre. Ismét Szabó Istvánt idézzük: „Szepes megyében a Friedmanvágása, Nisitz, Katzwinkel és Frankvágása soltésztelepítésű falvak, pontosan fele-fele telekkel, a patak két oldalán települtek meg (1320)".[12] Ezen falvak (ma Frydman, Kacwyn, Niedzica – Lengyelországban és Frankova Szlovákiában) és nem említett társaik bármely turistatérképen[13] jól láthatóan ugyanott és ugyanazon formát mutatják, mint ahol és ahogy röviddel keletkezésük után, egy adásvételi szerződés szokatlan szemléletes helyzetrajza megírja.[14]

[8] *Fekete Nagy Antal:* A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 241–242.

[9] *Fügedi Erik:* „Németjogú" falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: *Székely György.* Bp. 1953. 229–239.

[10] *Dobrowolski, Kazimierz:* Najstarsze osadnictwo Podhala. Lwów 1935. 11. – *Karaś, Mieczysław:* Deutsche Elemente in der Toponymie von Orawa, Podhale und Spisz (Zips). Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, Bd. 58, Heft 4, Berlin 1967. 177–194.

[11] Saját gyűjtésen megfigyelés, 1964 és 1969.

[12] *Szabó István:* i. m. 145.

[13] Pl.: „Vysoké Tatry, Súbor turistických máp". 1 : 75 000. Bratislava 1958.

[14] *Fejér:* i. m. VIII. 2. 289.

A későbbi századokban azonban a „német jogú" települések története az országhatár két oldalán több vonatkozásban különbözően alakult. A szepességi falvak fejlődését főbb szakaszaiban Frydman példáján a következőkben vázolhatjuk:

A község lakossága a plántálás utáni bizonyos ideig[15] a földesúri terhektől mentes volt, s ennek lejártával is a feudális terhekben a soltész telepítésű falvak tipikus,[16] viszonylagos előnyeit élvezte (telkenként egységes fix évi census fizetendő – egy fertopénz, – hiányzik a robotkötelezettség: a telekbért és egyéb szolgáltatásokat a soltész szedi be, és a földesúri joghatóságot, bíráskodást is a soltész látja el,[17] stb.). Mindez összefüggött a földesúri magángazdaság kezdeti hiányával vagy jelentéktelen voltával. A következő századokban azonban kifejlődik az allódium. Földjei a különböző dűlőkben, a paraszti földek között, azokkal együtt ugarforgós művelésben találhatók a XVI–XVII. században;[18] az allodiális birtok mérete és helyzete egyaránt árulkodik eredetéről: bizonyos számú paraszti telek kisajátításával keletkezett, valószínűleg soltésztelekével is. Másutt az allódium csíráját a soltészség alkotta, az allodizáló földesurak első csapásaikat a soltészekre mérték, s e küzdelemben a parasztok a soltészek oldalán álltak.[19]

Frydmanban a soltészség intézménye nyomtalanul eltűnt (utoljára a XVI. századi dicális összeírások említenek soltészt a községben),[20] s a tipikus soltészjogokat, így a malomtartást is a földesuraság birtokolja.[21] A községből a földesuraságnak közvetlenül alávetett jobbágyfalu vált; a telkes gazdák és zsellérek robotterhei tetemesek, s az úrbérrendezésig fokozatosan növekednek.[22] Az úrbérrendezés elindításakor még kicseng a falu öregjeinek vallomásából a büszkeség: „Semmiféle kilencedet az uraságnak a termésből és zabból nem adunk, de az összes termésünkből, mint rozs, tavaszi árpa, borsó, zab és len, plébános urunknak adunk."[23] A „liberam ecclesiam"[24] – amin szabad vallásgyakorlatot, papválasztást kell értenünk, – elvesztették.

A templom 1500-tól 1640-ig protestáns kézen volt, ekkor – gyaníthatóan[25] – földesúri segítséggel vált ismét katolikussá, s a kegyúri jogokat ezután a birtokos család gyakorolja. A falu lakói az úrbérrendezéskor jogbiztosító „contractus"-sal már nem

[15] *Fejér:* i. m. VIII. 1. 259–260. – *Fügedi Erik:* i. m. 231. 20 lábjegyzet.

[16] *Fügedi Erik:* i. m. összefoglalóan ismerteti a magyarországi soltészség intézményét.

[17] *Fejér:* i. m. VIII. 1. 259–60.

[18] U. et C. Frydmanra vonatkozó anyaga alapján.

[19] *Gorzyński, Stefan:* Z dziejów osadnictwa i pasterstwa Podhala i Tatr. Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala. Red. W. *Antoniewicz* IV. Wrocław–Warszawa–Kraków 1962. 7–79.

[20] 1554-ben és 1555-ben. O. L. Dica-összeírások. Filmtár, 1645. sz.

[21] Dica-összeírás: 1567. évben, malom földesúri, molnár jövedelem harmadával szolgál.

[22] Az úrbérrendezés, az országos normák szerint már csökkenteni volt kénytelen a robot mértékét.

[23] O. L. Az úrbérrendezési anyagban, a 9 kérdőpontra adott válaszban.

[24] Az 1308-i soltészlevélben: „Item eiusdem plantationis cultores liberam ecclesiam et liberam decimam debent possidere; et quilibet mansus vnum debebit fertonem erogare." (*Fejér:* i. m. VIII. 2. 259.)

[25] A templomi monstrantia 1643-ból való, a földesúr, Palocsay András ajándéka. A visszafoglalt templomot tehát kezdettől a helyi földesúri család patronálta, egészen a 19. sz. második feléig. Valószínű a vallási villongásra céloz egy későbbi adat, amely a pusztatelkek nagy számát – pestis mellett – „a belviszályok" miatti elnéptelenedéssel magyarázza. (1728.) (Bár a „belviszály" vonatkozhat a Rákóczi-szabadságharcra is.)

rendelkeztek: „valamilyen irataink voltak, de szerencsétlen módon egy faluégéskor elhamvadtak volt".[26] Az úrbérrendezés (Frydmanban 1771–73 között zajlott le) azután a fennálló birtokviszonyokat és úrbéri terheket vette alapul, s azokat kevéssé módosítva, inkább a maga normatív előírásai szerinti formába öltöztette s rögzítette. A paraszti és földesúri szántóterület aránya (3 : 1) megfigyelhető ingadozások után már jóval előbb megállapodott, valószínűleg a XVII. század végén kialakult. Az úrbérrendezés után a jobbágyfelszabadítás, úrbéri elkülönözés, a volt úrbéresek közbirtokosságának létrehozása voltak azok a legszembeötlőbb intézkedések, amelyek a szepességi falvak gazdasági-társadalmi történetét a magyarországi késő feudális és feudálkapitalista fejlődés sajátosságai szerint formálták. Amikor 1920-ban a falucsoport élete ismét Podhaleval közös történeti mederbe terelődött,[27] a divergens fejlődés hatása a gazdasági-társadalmi struktúrában, rétegeződésben és intézményekben számottevő különbségekben összegeződött.

A lengyel Tátraalja feudalizmuskori fejlődésének sajátosságát – a szepességihez is viszonyítva – mindenekelőtt abban látjuk, hogy a szintén gorálok lakta tájon a földesúri magángazdaság sohasem vergődött nagyobb jelentőségre, minthogy a gorálok szabadparasztok voltak. Allódiumok ugyan Podhalen is voltak a középkorban,[28] ám terjedelmük, gazdasági súlyuk és a helyi parasztság gazdasági-társadalmi helyzetére gyakorolt hatásuk sokkal korlátozottabban érvényesülhetett. Podhalen számos községben egyáltalán nem alakult ki uradalom. E körülménnyel magyarázható, hogy pl. a soltészségek – ha átformálódva, átértelmeződve és részlegesen is – nem tűntek teljesen el, hanem maradványaikban a XX. századig egzisztáló képződmények voltak.[29]

Tárgyunk szempontjából lényegesebb ennél, hogy a paraszti földbirtoklás folyamatossága általában teljesebb és töretlenebb lehetett Podhalen. Néhány évvel ezelőtt egyik falu bizonyos havashoz fűződő tulajdonjogát Sobieski János adománylevelével bizonyította be.[30] Egy XIII–XIV. században telepített községnek – amelyben nem volt uradalom, sem földreform és tagosítás – középkori településszerkezetét, telekrendszerét rekonstruálhatta *Dobrowolski* professzor 1935-ben megjelent munkájában, amely Podhale

[26] A 9 pontra adott válaszokban.

[27] Szepes megyén belül Frydman az „első" (processus primus), „magurai", később régi székhelyéről elnevezve: „szepesófalusi" járásba tartozott. A magurai Szepesség Csehszlovákia és Lengyelország közötti vitája utóbbi javára dőlt el. A második világháború alatt a szlovák államhoz kapcsolták; a háború végén visszakerült Lengyelországhoz. Közigazgatásilag a krakkói vajdasághoz, illetve a Nowy Targ-i járáshoz tartozik. (Vö.: *Krasińska, Ewa:* Gospodarka pasterska na Polskim Spiszu w II połowie XIX i XX wieku. Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie. 3. Kraków 1968. 115–148.)

[28] *Gorzyński:* i. m. 25. – Az első allódium Nowy Targ vidékén a XV/XVI. sz. fordulóján, Szaflaryban keletkezett. Marek Ratuld nevű földesúr itt és egy sor községben a robot növelésével és paraszti telkek elvételével, serfőzők, korcsmák, malmok létesítésével kezdte fejleszteni magángazdaságát. A soltészek és parasztok ellenállása egy ideig sikeres volt, s a XV. sz. végén a keletkezett perek sorozatát Ratuld elvesztette.

[29] Ciche környékén pl. a soltészi erdőrészek az utódok kezén egyfajta szűkebbkörű kompossessoratus formájában bírattak. (Saját gyűjtés, 1964.) Az árvai Zubrzyca-n egy soltészség kis udvarháza és gazdasági épületei (mind faépítmény) szolgáltak alapjául az ott létrehozott skanzennek; a soltészcsalád utolsó sarjának végrendelete értelmében.

[30] 1960-as években. A szóban forgó tátrai havasmező: Mała Łąka, amely Murzasichle falu parasztságának birtoka.

településtörténetének módszertanilag is mintaszerű, máig legfontosabbnak tekintett feldolgozása.[31]

A Szepesség fejlődésének bizonyos s nem lényegtelen vonatkozásokban a podhaleitől eltérő menete teszi indokolttá, hogy Dobrowolskinak Podhale-központú, de meghatározott vonatkozásban a szepességi falvak településtörténetét is megvilágító munkája után, ahhoz kapcsolódva egy szepesi falut tüzetes vizsgálódás tárgyává tegyünk. Erre bennünket Dobrowolski professzor személyesen is ösztönzött, s hálával gondolunk a kutatásban nyújtott segítségére, a konzultációkra. Ő javasolta, hogy a vizsgálat egyik célkitűzése azoknak a különbségeknek feltárása legyen, amelyek az etnikailag azonos két tájon az országhatár közbenhúzódása folytán fejlődtek ki. A lengyel Szepesség néprajzi kutatását az egyik krakkói tanszék munkaközössége[32] évek óta folytatja; a történeti előzmények feltárásával lengyel kollégáink munkáját is – viszonozva a lengyel szaktársak és hivatalos szervek baráti támogatását – szeretnénk előmozdítani. Ugyanakkor a vizsgálat a magyarországi feudalizmus ismeretéhez is adalékokat kíván szolgáltatni, amikor egy, a történeti Magyarországon elterjedt települési szisztémát egy reprezentáns példáján közelebbről bemutatni törekszik.

Eltekintve a fejlődés eltérő ütemétől és sajátosságaitól – a magyarországi feudalizmus gyakorlata sokban más forrásanyagot termelt (más időpontokban végzett, más kérdésfeltevésű conscriptiók, urbáriumok stb.); ez a lengyel kutatók által kevésbé volt elérhető, s már csak ezért is eddig homályban maradt részletek megvilágítását várhatjuk.

Források, módszer

Középkor óta kontinuus településen, feudalizmusban gyökerező jelenségcsoportnak késő feudális formáltságában való, bár áttételes, de a közelmúltig szerves továbbélése teremt kedvező lehetőséget történeti-néprajzi feltárására, nagyrészt a követendő eljárást is kínálva: „a mai állapotokból kell kiindulnunk, s úgy menni visszafelé mindig régibb és régibb korba, hogy a még szemmellátható jelenségekhez fűzve a korunkhoz közelebbeső, bővebb, világosabb adatokat, hogy azután: a mentül régibb, annál homályosabb és szűkebb szavú emlékeket könnyebben megérthessük."[33] A *Tagányi* Károly szép megfogalmazásában idézett és általa a földbirtoklás-művelés egy másik kérdésében mintaszerűen alkalmazott módszer[34] esetünkben némi könnyítéssel hasznosítható: mert a vizsgálat felső korhatára a telepítés tényével[35] fixen adva van, s mert a soltésztelepítés körülményei, a kiinduló helyzet nem ismeretlen. Így a vizsgálat két irányból indulhat el,

[31] Lásd a 10. lábjegyzetben.

[32] A Mieczysław *Gładysz* professzor tanszékén Zbygniew *Biały* docens vezette szepesi munkaközösség.

[33] *Tagányi Károly*, 1950. 15.

[34] E módszer a kutatás feltáró fázisában kiválóan hasznosítható, kevésbé szerencsés azonban a vizsgált jelenség történeti bemutatására, mert a fejlődés szerves menetét feltagolni kénytelen, hogy a teljesebben megragadható későbbi időszakot ismertesse először, s így az előzményeket a következményeik után tárgyalhatja csak.

[35] 1320-ban „terra" Fridmanvágása e kialakult névvel és telekszámmal megjelölt nagysággal szerepel, 1327-ben pedig jelentősebb possessióként említik.

hogy a kontinuitás szálainak összeköttetését megtalálja, a sejthető összefüggéseket a bizonyítottság szintjén tárja fel. Ezt az irányvonalat nem mechanikusan követjük, mert nem minden kérdésben a legcélszerűbb. A telkek után járó szolgáltatásokra nézve pl. az úrbérrendezési iratok (a kilenc pontra adott válaszokban) mind e megelőző, mind a következő fejlődésszakaszra nézve a legrészletesebb felvilágosítással szolgálnak. A szájhagyomány meglepően keveset tud ezekről. A töredékes emlékeket ez esetben a bővebb és rendszeresebb írott forrásokra támaszkodva bányászhatjuk ki teljesebben, s illeszthetjük azokat kiegészítendő a megfelelő történeti összefüggésekbe. Egészében mégis a szakaszos felgöngyölítés technikája mellett maradva, a periódushatárt az úrbérrendezésnél lehet megvonni. Itt zárható le a község gazdasági-társadalmi fejlődésének „a soltészfalutól földesúrnak közvetlenül alávetett, allódiumos faluig" tartó korszaka, s formailag fordulópontot jelent a telekrendszer történetében is. Eddig a hagyományos-lokális szisztéma spontánabbul alakulhatott. Ekkor – ha korlátozottan is – az állam beavatkozása az úrbéri viszonyokba érintette a telekszisztémát is. Az átalakulás az első pillanatra jelentősnek látszik, behatóbb tanulmányozás szerint azonban korántsem járt a struktúra lényeges módosításával. Célja eredendően sem valamiféle tagosítás volt, hanem megszabott telekegységek létrehozása, ami itt nagyrészt adva volt. Frydmanban csupán arra került sor, hogy a községre megállapított telekkulcs szerint a dupla méretű telkeket széthasítsák, s csekély mértékben minden egyes telkiállományt kiegészítsenek. Maga az úrbérrendezés, mint már Tagányi[36] felhívta rá a figyelmet, a jobbágytelek külső tartozékainak a határbeli helyzetén általában nem változtatott.

Mindamellett az áttétel tényére kellő figyelemmel kell lennünk. Elég itt annyit előrebocsátanunk, hogy az úrbérrendezés előtti és utáni telekszisztéma kapcsolódását konkrét-általánosságban és egyedien (az egyes telekgazdaságokra vonatkozóan) is ismerjük. Mielőtt a mától úrbérrendezéséig visszanyúló szakasz egyes kérdéseinek taglalásába kezdünk, sommásan ismertetjük forrásanyagunk főbb csoportjait.

I. *Terepgyűjtés.* Lengyelországi tanulmányútunk keretében, 1964 májusában ismertük meg a községet. A telekrendszeri hagyomány erőteljes továbbélésére a ragadványnevek egy sajátos típusa (l. alább) hívta fel a figyelmünket, de egyéb, egymással kapcsolatot mutató részjelenségek is – a közös magyarázó elvet keresve – a telekrendszer problémájához vezettek.

Információkat gyűjtöttem mind kulcsfontosságú személyektől, mind egybegyűlt, idős gazdák csoportjától, az úrbéri közbirtokosság tisztségviselőitől, az akkori bírótól, egyes telekgazdaságok tulajdonosaitól. Fő adatközlőm egy volt falusi bíró, Prelich József (szül. 1903) volt, aki rendkívüli tájékozottsággal és ritka memóriával rendelkezett, a község birtoktörténetének közismerten kimagasló ismerője – valóságos élő telekkönyv. Jellemzésül: fejből mondta fel a belterület minden egyes telkének és a terjedelmes határ nagy részére a telkitagok – dűlőnként változó – sorrendjét, – esetenként messzenyúló, az úrbériség idejébe vezető birtoktörténeti megjegyzéseket fűzve egy-egy földdarabhoz. S bár nagyritkán egy-két parcella sorrendjében tévedett, azt az éppen jelenlevők könnyen kiigazították – egyúttal azt is illusztrálóan, hogy a telekkönyvezés előtti időkben egy-két speciális adottságú tagja a községnek – a községtől támogatva és

[36] *Tagányi Károly:* A földközösség története Magyarországon. Második kiadás, Molnár Erik előszavával. Bp. 1950. 18.

ellenőrizve – hogyan tarthatta számon a mindnyájuk számára fontos birtokviszonyokat. A község családtörténetinél általában elevenebb és messzebb vezető birtoktörténeti hagyománya Prelich tudásában mintegy összegeződött: segítsége nélkül sokkal hiányosabb ismeretekre tehettünk volna szert.

Említésre méltó, hogy édesapja is bíró volt, ősei az úrbérrendezéskor is az esküdtek, a falu dolgaiban tájékozódott öregek közt szerepeltek, mint a regulációs bizottság informátorai.[37] Mellette főleg Bryncka Wendelynnek, a közbirtokosság pénztárnokának és Pawlik Józefnek, ezen népi autnóm gazdasági testület elnökének tartozom tájékoztatásaikért köszönettel. – A gyűjtést magnetofonnal végeztem, amit azért tartok megemlítendőnek, mert a szó szerint rögzített közlésekben számos, akkor lényegtelennek tűnő részlet a később megismert összefüggésekben sokatmondóvá, esetleg perdöntővé vált.

A lengyel nyelvű anyagot a krakkói Néprajzi Múzeum munkatársa: mgr. Lutosława *Hajówna* gépelte le, lelkiismeretesen, a tájszólás sajátosságait is visszaadóan. Második rövid, helyszíni gyűjtésemen, 1969-ben önzetlenül volt segítségemre dr. Anna *Kowalska-Lewicka* kolléga, a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Története Intézetének munkatársa (azóta igazgatónője), amiért hálás köszönetemet szeretném itt is kifejezni. A Żoładek család, egyik törzsökös telkes famíliа, mindkét alkalommal vendégszerető otthont nyújtott.

A falu egynegyedének minden telkéről helyszínrajzot és fényképsorozatot készítettem, az ittlakókat kikérdeztem a birtoklási előzményekről.[38] (Az eljárás szükségessége és gyümölcsöző volta akkor vált nyilvánvalóvá, amikor az úrbéri tabellával egyeztettük a belső telkek helyszínen készített lajstromát: az egyeztetést a fenti módon megvizsgált falunegyedre tudtuk konzekvensen elvégezni.) – Bejártam ezenkívül a falubelsőség egész régi részét – itt összefüggő fényképsorozatot készítettem – és részlegesen határát is.

II. *Telekkönyv, kataszteri térképek.* Az 1937. évi lengyel, az 1880 körüli magyar kataszteri és az 1859. évi osztrák telekkönyvi térkép állt rendelkezésemre. Ezekben az egyes földrészletek jól azonosíthatók. Az 1880-as és 1937-es kataszteri térkép kataszteri számai is – a volt uradalmi területet kivéve, amely közben felosztatott, – azonosak. Az abszolutizmuskori (1859) telekkönyv és térképe készítésekor a telekjószágok s így az egyes telki parcellák nagyrészt még egy birtoktestet alkottak. E telekkönyvi térkép (1859) nem léptékes; a földrészletek terjedelmét a kataszteri térképek (1880, 1937) mutatják hűen. A három térkép összevetésével jól követhető a felparcellázódás folyamata. A jobbágyi telki állomány terjedelmének visszamenőleges, a kataszteri és telekkönyvi térképekre támaszkodó pontos megállapítására agrártörténeti kutatásunk az utóbbi években kidolgozta módszerét,[39] miután e vizsgálatok elengedhetetlensége nyilvánvalóvá vált.[40]

[37] Az úrbérrendező bizottság munkáját segítő „esküdtek és öregek" között két Prelichet is megnevez az urbárium (1771).

[38] A helyszíni gyűjtés anyaga (magnetofon-lejegyzés és fényképek) a Néprajzi Múzeum Adattárában találhatók.

[39] *Szabad György:* A rendszeres kateszteri munkálatok agrártörténeti értékesítésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről. Agrártört. Szemle 1966. 13–16. – *Bali János:* Sárszentlőrinc az 1859. és 1887.-évi kataszteri felmérések tükrében. Agrártört. Szemle VIII. 1966. 18–45. – *Fegyó János:* Gelej

III. *Az egyházi anyakönyvek* 1740-től vannak meg a frydmani párókián. Az 1850-es évektől feltüntetik a házszámokat is, s így belőlük az egyes telkek népessége összeállítható, s a szinkron relációk (házassági kapcsolatok, ezekben státus szerepe – jobbágyok, zsellérek összeházasodása –, szomszédság, földek szomszédságának figyelembevétele párválasztásnál, a keresztszülők megválasztásának szempontjai stb.) tanulmányozhatók. A rendelkezésre álló idő alatt 2–2 évre, az 1858/9. és 1888/9. évekre céduláztuk ki az anyagot. Az anyakönyvekből összeállított családfák segítségével kívánjuk egy-két korábbi generáció bekvártélyozását elvégezni: a paraszt családfők neveit az úrbéri tabellából ismerjük a XVIII. század végére, s lakhelyük is megállapítható.

IV. A közismert *levéltári forrástípusok* tekintetében itt elegendő regisztráló felsorolásuk, azoknak ti., amelyek Frydmanra megvannak, amelyeket felhasználni módunkban volt: *a)* az 1828-as regnicoláris összeírás; *b)* egy 1773 után, de 1826 előtt készült úrbéri tabella;[41] *c)* az 1771–73 között lezajlott úrbérrendezés iratanyaga; *d)* az 1728.,[42] 1720. és 1715. évi összeírások; *e)* urbáriumok és jószágleltárak (U. et C.) a következő évekből: 1720, 1710, 1689, 1686, 1685, 1675, 1674 és 1673; *f)* dicajegyzékek 1549–1696 közötti időszakban 42 évből;[43] *g)* a Berzeviczy család nagyrészt publikálatlan levéltárának áttanulmányozásától sokat várunk; eddig csak a *Fekete Nagy* Antal munkájában közölt töredékes adatokat és a másutt publikált legfontosabb okleveleket használhattuk fel: egy 1402. évi pereskedés aktáját, amely áttekinti a falu földesúri birtoklásának addigi történetét és ismerteti egy 1347-i oklevél tartalmát; az 1320. évi adásvételi szerződést és az 1308. évi megbízólevelet, amelyben a Berzeviczy család egy neves tagja a megírt feltételek mellett a hunfalvi Markalf fia Friedrichnek a Dunajec melletti erdős terület (nemus, vbi aqua, qua Pribicz dicitur, incidit aquam Dunaycz) soltészségbe adja, hogy ott új települést hozzon létre (ad nouam plantationem).[44]

---

az 1889. és 1910. évi kataszteri felmérések tükrében. Agrártört. Szemle VIII. 1966. 46–72. – *Sándor Pál:* Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében. Tört. Stat. Évk. 1960. 59–85.

[40] *Sándor Pál:* A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti statisztikai forrásai-módszerei és újabb eredményei. Agrártört. Szemle 1964. 36–83.

[41] A tabella hivatalos, pecsétekkel, aláírásokkal ellátott, ám nincs dátum rajta. A névanyag összehasonlításából is kitűnik, hogy az 1773. évi úrbéri tabella és az 1828. évi adóösszeírás közötti időszakban készült. Hátlapján 1826. évi helytartótanácsi irattári iktatószám van.

[42] Néhány más megyével együtt, Szepes megyében az 1715-i összeírásnak nemcsak egy (1720), hanem egy második rectifikációjára is sor került 1728-ban. Ennek anyaga feldolgozás alatt van a KSH történeti statisztikai munkaközösségénél. A frydmani adatok készséggel megengedett használatáért – amelyeket a lőcsei levéltárból *Dávid Zoltán* és *Wellman Imre* írt ki – ezúton is köszönetemet fejezem ki.

[43] Az 1696. évi összeírás a többinél jóval részletesebb; de a részletezés mikéntje helyenként változó. Frydmanban (Szepes megyében) felvették gazdaságonként a gabonavetés területét (zab és egyéb tavaszi gabona bontásban). Az O. L.-ban Frydmanra a következő évekből van összeírás: 1648, 1636, 1635, 1630, 1628, 1623, 1622, 1620, 1619, 1613, 1610, 1609, 1606, 1604, 1603, 1602, 1601, 1600, 1599, 1598, 1596, 1588, 1582, 1578, 1576, 1574, 1572, 1570, 1567, 1566, 1565, 1564, 1559, 1557, 1555, 1554, 1553, 1552, 1550, 1549. – 1548-ban Dunajecz vár négy helysége együtt szerepel: „Dunawicz est arx finitima pertinens ad johann. Horvath ad i.a. pertinent quatuor pagj in quibus sunt rustici pauper . . . ". – 1538-ban név szerint felsorolja a községeket: *frÿdman* (Frydman), *Nedycz* (Nedecs, Niedzica), *Treps* (Trybsz), *felseölapsa* (Felsőlaps, Łapsze Wyżne). OL. Filmtár, 1645–1647.

[44] 1402: *Mályusz Elemér* (szerk.): Zsigmondkori oklevéltár. II. 1400–1410:182; 1320: *Fejér:* i. m. VIII. 2. 289–290; 1308: uo. VIII. 1. 259–260.

Kutatási feladatok, bontakozó eredmények

Frydman település szerkezetének fő jellemzői közül nagyobb történeti mélységben a maival lényegében azonosnak tekinthetjük:

1. *a faluhatár méretét és alakját,* tekintettel arra, hogy a Frydmannal szomszédos községek – Krempachy, Dursztyn, Niedzicza-Falsztyn – vele nagyjából egy időben keletkeztek; s amellett területét két oldalról nagyobb folyóvíz határolja, harmadik oldalon pedig szintén természetes a határ: erdős hegyhát; a *falubelsőségnek a helyét* (lokalizálja a XIV. sz.-i templom); *alapformáját* (két teleksor); a belsőséghez összefutó *úthálózatból* a távolsági, a szomszéd községeket legrövidebben elérő utakat: *a)* a Nedeczre menőt (hiszen községünk kezdettől a nedeczi vár tartozéka volt), *b)* a Białkán át Dębno községbe, illetve tovább Nowy Targba vezetőt (Dębno és Nowy Targ már a XIII. században fennállt, így a Dębno–Frydman összekötése nemcsak bekötést jelentett a meglevő útvonalhoz, hanem erdendően racionális megoldást: a Białkát és Dunajecet így egyenként gázolhatták át,[45] és nem az egyesülésük utáni nagyobb vízhozamú Dunajec-szakaszt kellett áthidalni), és *c)* a Frydmannál valamivel később települt, de még ugyanazon településrétegbe tartozó Krempachyba[46] vezetőt, a Białkával párhuzamos utat. Utóbbin át lehetett eljutni délre Késmárkra; a Nedeczbe vezetőn tovább Szepesófaluba; Nowy Targon át Krakkóba. Frydman mintegy félúton fekszik Szepesófalu és Nowy Targ között;[47] évszázadok óta e két mezőváros volt rendszeres vásározóhelyük, míg a Magurán át Késmárkra ritkábban, Kassa környékére magyar ökörért,[48] Tokajba[49] borért jártak fuvarral az uradalomnak, amely Lengyelország fele kereskedett azzal, ma is meglevő óriási pincéiben tárolva. A dűlőutaknál már nagyobb változékonysággal lehet számolni, ezek hálózata a határbeosztás alakulásától, módosulásaitól nem volt független. *A határ művelési ágak szerinti tagolódásában* – a szántóterületnek a plantatiókor erdőborította tájon való többlépcsős terjeszkedését eleve feltételezve – kézenfekvő, hogy a belsőséghez legközelebb eső, mélyen fekvő és legjobb talajú dűlők vétettek legkorábban művelés alá (a csűrök mögötti *Róvna* róna nevű határszelvénynél alkalmasint újabb, pl. a félrébb eső

[45] Ma a Bialkán át fahíd van Dembno felé, de még 1828-ban is úgy gázoltak át a vízen; a lakosok panaszkodnak, hogy jószáguk, szekerük veszélyeztetésével tudnak csak eljutni a Nowy Targ-i piacra. (Az 1828. évi orsz. összeírás, Observationes rovat.)

[46] Ugyanazon telepítési akcióra utal a község neve is: *Krompachy* (Krummbach), ami a jellegzetes futású, nagy ívben kanyarodó „görbepatak"-ra utal, amelynek partján a falu megtelepedett.

[47] Légvonalban mérve. 1771-ben a falu lakói szavai: „Piacra Késmárk városába, amely tőlünk négy mérföldre fekszik, hegyeken át ritkán (járunk), többnyire azonban az új szepességi Nowy Targba (do Noweho Tarhu Wnowim spisu) másfélmérföldnyire, és Ofaluba (Stareg wsy) egy mérföldnyire, sík és partos területen menve dolgainkat hordjuk, amikor egyeseknek valami eladni valójuk van." (Az úrbéri iratok, 9 kérdésre adott válaszok. A szöveg nyelvészeti szempontból is érdekes: követi a helyi gorál dialektust, hangtani sajátságaival együtt. A szövegről való hű másolatot *Gregor* Ferenc barátom – egyetemi szláv intézet – volt szíves elkészíteni.)

[48] Szájhagyomány.

[49] 1720-ban egész népes jobbágytelkenként (ab una Sessione Colonicali populosa integra) „ex partibus Tokajensibus per duo Vasa Vini advehere sunt obligati". (U. et C. 26/22.) – 1771: fuvarokkal Szepesófaluba – ahol sóraktár van „ami azonban inkább kárunkra, mint hasznunkra szolgál", – s nagy hegycsúcsokon át Mecenzéfbe, Rozsnyóra járnak lennel illetve onnan bor, dohány és mindenféle gabona Nowy Targba való kiszállítására, így tesznek szert keresetre, tartják fenn megélhetésüket. (Úrbérrendezés iratai, 9 kérdésre adott válaszok, ad 4 um.)

Kamienne pole 'köves mező' nevű szántórész), s későbbiek az erdőközeli, hegyi, gyengébb minőségi szántódűlők, amelyeknek nevei is gyakran utalnak irtásos keletkezésük tényére: *Bukowina* 'bükkerdő', *Czarna góra* 'fekete hegy', 'fekete erdő', *Krzonowe* 'gyökeres' stb.[50] A Dunajec és Białka szögében, árterületen fekvő *Stawy* nevű dűlő helyén valamikor halastavak voltak (ezt jelenti a szó), ezt csak a XX. században vették művelés alá. Az uradalom idején kaszáló volt, s már 1720-ban mint szénatermő helyet tartják *Piscina* néven számon;[51] tehát a halastavak ennél korábban lehettek itt. A határkép művelési ágak szerinti alakulásának legalább relatív kronológiájú tisztázásához támpontot jelent a dűlőnek nyelvi hovatartozása is: a német eredetű néhány ilyen név igen koránra datálható, s így még az irtásföldek közt is időbeli viszonyításra ad módot. Ugyanis két szomszédos, erdőközeli szántódűlő: *Hegi* és *Hegowe* nevének köznyelvi értelmét, jelentését nem ismerik a mai lakók. A *Heg-* tő a német *Heck-Hecke-Hege* 'cserje, sövény, karám' etimológiai csoportra vezethető vissza (az *-i*, illetve *-owe* végződés szláv többesszámjel).

Általánosságban a kezdetektől meglevőnek kell tekinteni a határ *dűlős beosztottságát* és mind a belterületnek, mind a szántóterületnek *telkekre tagolódását* mint szisztémát, ám részleteiben kell felderíteni ezek történeti alakulását.

2. *A falubelsőséget* közelebbről szemügyre véve (s figyelmen kívül hagyva az 1880 után két végén hozzáépített új teleprészeket), két teleksorával, amely az 1880-as, 1859-es, valamint a II. József-korabeli katonai térképen látható, s amelyen az úrbári tabella segítségével az egyes telekgazdaságokat identifikálva megközelítőleg kataszteri pontosságú térkép rekonstruálható 1771/1774-re, egy sík, táblás részen helyezkedik el, amely a Dunajec felé terasszerűen – az ártérből mintegy 4–6 méterre kiemelkedve – végződik. A település párhuzamos a folyóval, a keskeny szalagszerű telkek (lásd térkép) arra merőlegesen sorakoznak. Az ártér felőli telkeken a csűrök sora a terasz peremén áll, ezen az oldalon ezért a belső telkek a térképen rövidebbeknek látszanak: az udvarokat lehatároló csűrök ui. itt sokkal közelebb vannak a házakhoz. A csűrök mögötti rétes parcellák már lent az ártérben fekszenek. A másik, déli soron a csűrök a telkek lábjában helyezkednek el, zárt sort alkotva. A két párhuzamos teleksor közti terület központi helyén áll a középkori kerített templom, mellette a keleti oldalon húzódik a plébánia széles telke

[50] A frydmani dűlőnevek kivétel nélkül az adott határrész minőségére, alakjára, domborzati viszonyaira, fekvésére, hasznosítására utalnak, s nincsenek személyekhez fűződő határrésznevek. Ez érthető: minden dűlőben mindenkinek volt földje, viszont egyéni irtásföldek nem voltak. – A magyar olvasók számára itt a *Pesty*-féle gyűjtés helyesírásában soroljuk fel a fontosabb dűlőneveket: Rudnava [Ruda ‚érc'-tartalmú], Podhamri [‚Hámorok alja' – előbbi mellett, szájhagyomány szerint hámorok voltak ott], Kamene polye, Csarnagura ['feketehegy', régi szlávban 'fekete erdő' is], Banszka, Za Szedlo ['nyeregalakú hátság mögötti'], Lemrik [német-gyanús helynév, talán a *Lehm* 'agyag' származéka], Zadnagura ['hátsó hegy'], Lisza ['kopasz'], Glinik ['agyagos'], Nad nifki ['kisdűlő feletti'], Pod prileszki [‚erdőmelletti dűlő alatti'], Roven [‚síkmező, róna']. (*Pesty* Frigyes-féle helynévgyűjtés, Széchenyi Könyvtár. Az adatokat *Tasi* József barátom, a könyvtár munkatársa volt szíves kimásolni; a nevek fordítása tőlem – F. L.).

[51] U. et C. 26/22: „In Piscina foeni currum No 11". – Ugyanekkor a következő szántódűlőket – ill. nagyobb határszelvényeket – sorolják fel: „In Campo Kamenne Pole nuncupato" . . ., „In Campo Durstin versus" . . ., „In Campo ad Falstin" . . . [Dursztyn-Dercsény és Falsztyn szomszéd községek, a Dursztyn felé, Falsztyn felé határrészmegjelölés – természetesen a helyi gorál tájszólással – ma is él, a latin nyelvű név tehát tükörfordítás], „In Campo Remenova" . . ., „Na Rowny". – „Prata Falcabilia: 1. Pod hamra, 2. In Piscina, 3. Pastovnik." Utóbbi szó 'legelő'-t jelent, tehát egy határrész művelési változását mutatja.

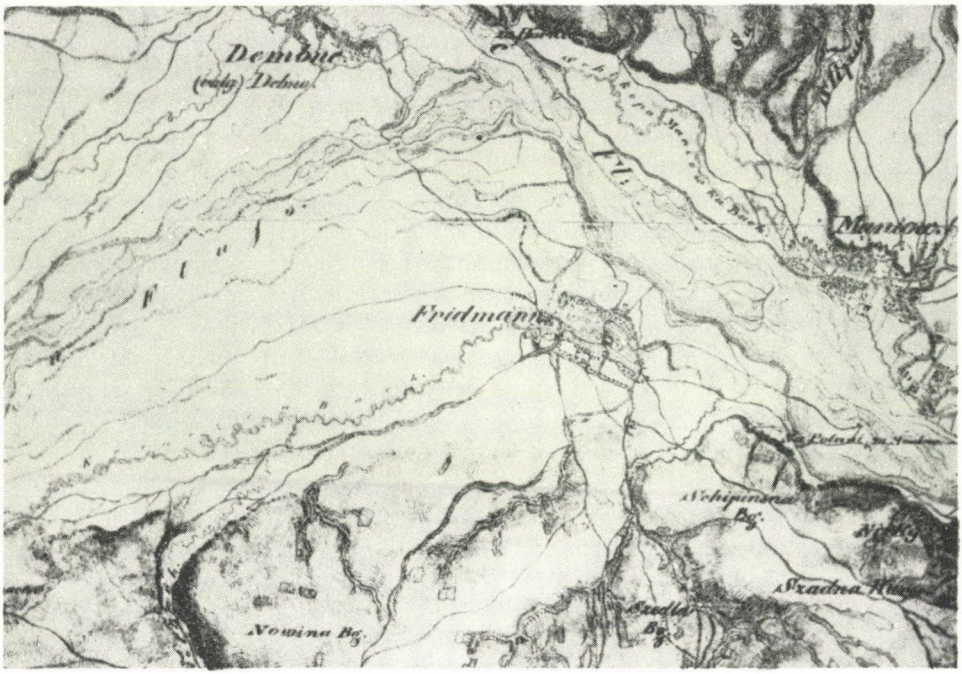

1. „Fridmann" a II. katonai felmérésen (1820-as évek)

(osztatlan állapotban mutatva, mekkora volt egy egész telek: 4 ćwiertkányi.). Mögötte még helyet kapott négy negyedteleknyi parasztgazdaság; egykor sejthetően egy egész telek: együttesen éppen a plébániatelek méretét adják (lásd térkép). E telkek lábánál néhány apró zsellérház csoportosul, s azokon túl a temető. A templomos, téglalap alakú főtéren néhány közcélú épület: a régi korcsma (ma a falugyűléseknek is helyt adó tűzoltószertár), mellette kovácsműhely s az iskola újabb épülete. A falu közt folyik át a malompatak, amelybe a főtéren belecsatlakozik egy keletről érkező patak. Sokoldalú és mindennapos hasznosítása ezen élő vizeknek ma is szemléletesen illusztrálja a falupataknak azt a települési fontosságát, amire Szabó István is felhívta a figyelmet, s amely a Magurán túli Szepesség többi falujánál is jól megfigyelhető. A malompatak a Dunajec-felőli teleksor közepe táján, annak folytonosságát megszakítva siet a folyó felé. Mellé társul itt egy keskeny utacska, amelyen a faluból kijuthatni az ártérre, s amelyen jószág is legelőre jár. Az útvezetésre itt a patakfutás kényszerű lehetőséget nyújtott, a másik oldalon a teleksort tervszerűen kellett megszakítani, hogy középtájon utat nyissanak a csűrökhöz s a csűrök mögötti dűlőhöz (Za Stodolami). Világos helyszínrajzon képzelhetjük így magunk elé azt a XIV. századi tudósítást, hogy egy szintén soltész által telepített szepesi falu mindkét részén félteleknyi helyet hagynak jószágjárásul: „pro viis seu gressibus pecorum ex utraque parte ville liberum concedimus dimidium mansum".[52]

[52] 1355. év – Idézi *Szabó István:* i. m. 142. 43. lábj.; C. D. IX. 2. 463–465. – Egy másik szepesi faluban egy mansus „pro viis pecudum et pecorum suorum" (idézi *Szabó* uo.).

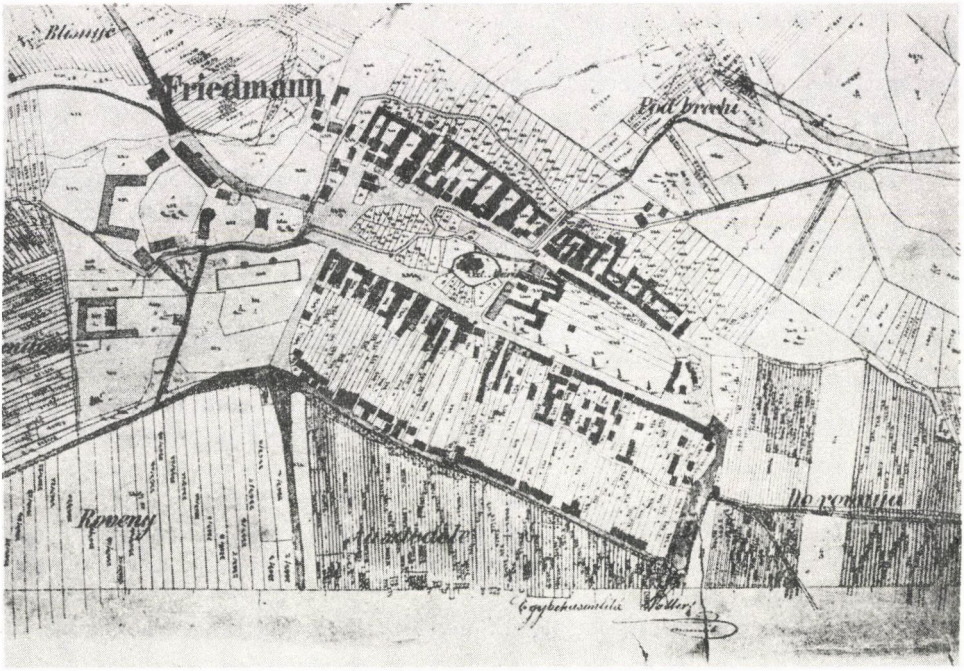

2. „Friedmann" az 1880-as években készült magyar kataszteri térkép szerint. Jól látható a két teleksor, s köztük a hosszában húzódó plébániatelek; középen a kerített templom. A „Friedmann" felirat alatt, a falu nyugati végén az uradalom (korábban allódium) központi épületei

A falutér közepén – lásd a régi kataszteri térképet – apró kertparcellák csoportja foglal el ovális körvonalú térséget a patak két oldalán; talán egykori libaúsztató helyét hasznosítóan.

A paraszti faluhoz csatlakozik nyugat felől a földesúri magánbirtok központja, a majorság zömök várkastélya, mely a XVI. század végén vagy a XVII. század elején épült;[53] épületeit számos vagyonleltárban részletesen leírták. A szokványos majorsági épületek közt a kastélytól délre fekvő hatalmas, több emelet mély pince az uradalom egykori borkereskedelmének tanújele (ma több paraszti telek alatt húzódik végig); a *Na Pivnice"* ('a pincén') kis falurészt jelölő helynév. (A kastély táján kétfelé ágazó malompatak nyugati ága – s a kettő közül az a mesterséges, mert a régi vagyonleltárak *Priekopa* 'árok' néven említik[54] – megrövidített úttal, a falu végén jut el az ártérre. Az említett terraszlépcsőnél – éppúgy, mint a másik ág – egy malom kerekeit forgatja. Ismét természeti adottság elemien racionális hasznosításáról lévén szó, e malmok itteni elhelyezkedését igen réginek tekinthetjük, a vagyonleltárak topográfiai rendjéből a XVII.

[53] Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, tom II. zeszyt 11.

[54] 1720: „Molendinum pro hac Parte datur unum, in fluvio Prekopa nuncupato aedificatum" . . . U. et. C. 26/22.

századig igazoltan is. A XVI. századi dicális jegyzékek rendszeresen említenek malmot.[55] A Dunajec felőli teleksor keleti végén áll a községi pásztorház, közte és a temető közti zugban a cigányok viskói. Utóbbiak térképre nem kerültek, házszámot sem viseltek, s így a régi anyakönyvekben a sűrűn jelentkező újszülöttek neve mögött a házszámrubrika kitöltetlen maradt.

A kataszteri térképen jól láthatók a belsőtelkek határvonalai. A kép meglehetősen egyöntetű – ha eltekintünk egy részüknek újabb keletű osztódottságától: a telkek, legalábbis elvben, azonos méretben kiszabottaknak látszanak. A belsőségek között nincs formai különbség atekintetben, hogy az adott telken jobbágyok, zsellérek vagy „uradalmi emberek" (házatlan zsellérek, lakók) laktak-e. Teljesen esetleges az is, hogy a többséget alkotó jobbágybelsőségek sorozatai között hol található egy-egy vagy több zsellértelek vagy olyan telek, amelyen „szegény uradalmi népek", még ritkábban „szegény templomi népek" házai találhatók, s amely telkek tulajdonjogilag az uradalomhoz, illetve egyházhoz tartoztak. Az egyház néhány zsellérháza egyébként egy csoportban, a falu délkeleti végén található. A telekméretek egyöntetűsége következtethetően még akkor alakult ki, amikor az uradalom fejletlen volt, s a község mind telkes parasztgazdaságokból állt. Az uradalom kialakulásával a desertáknak mind földje, mind belsősége földesúri kézre került, aki azokon – ha nem jobbágyoknak adta vissza – zselléreket vagy más munkaerőit helyezte el.[56] Már az 1696-os, topográfiai rendben összeállított dicális jegyzéken a telkes jobbágyok sorát mindegyre megszakítja egy-két inquilinus;[57] s a XVII–XVIII. századi urbáriumokban jól nyomon követhető folyamat, hogy egyes telkes gazdák feladták kondíciójukat, és a zsellérek közé kerültek. A status ilyen ingadozása az úrbérrendezésig tartott, ami aztán éles határvonalat húzott jobbágyok és zsellérek közé, s ezzel a jobbágyi és zselléri telkek sorrendjében is az éppen fennálló állapot rögzítődött.

A hagyomány úgy tudja, hogy 1848 előtt féltelkek (pólđwór) voltak, s azokat a jobbágyfelszabaduláskor „telekkönyvezték szét". Arra, hogy valamikor egész telkek

[55] 1685: „Mola duorum lapidum, a qua Solvit Annuatim Arendae R 60. Sed modo combusta et desolata." (U. et. C. 35/44.) – 1565: Fridman: „Solvit dica Regia duodecim, de molendino nihil, quia dicitur esse Dni terrestris." (Dicajegyzékek.)

[56] A legutolsó jobbágyfelszabadításkori sorrendiség – a falu északkeleti végén kezdve – a következő: I. teleksor: 2 negyedtelek (közös udvarral), 4 negyedtelek közös udvarral, 4-es udvar, 2 + 2-es udvar, 4-es udvar (amelyen csak 3 fertály-tulajdonos lakott 1859-ben), 4-es udvar (amelyen egy negyedtelkes jobbágy, *két zsellérség* és egy *uradalmi cselédek* által lakott ház van), 4-es udvar, 4-es udvar, 3-as udvar, 1-es udvar. Patak és út az értéri határrészre. – 1–2–1; 2; 2-es udvar 3 fertálytelek és 1 *zsellérség* háza rajta; 4-es méretű telek három házzal: mindegyikben *uradalmi konvenciós cselédek* laktak; 2-es méretű telek, amely egy fertálytelkes gazda tulajdonában volt; 2-es telek egy fertálygazda birtokában; *egyház tulajdonában levő* telek, 3 *zsellérség*, 1 fertálytelek, *úrbéri pásztorház*. – A II. teleksor hasonló, esetleges váltakozását mutatja a státus szerinti lakottságnak. (Terepgyűjtés 1964 és 1969.)

[57] 1696: sorrend elején exemptus bíró kiemelve, majd: 1–12. jobbágygazda; *Adam Karcsmar inquilinus;* 13–15. jobbágygazda; *Gal Kravczov inquilinus* (krawiec = szabó); 16–20. jobbágygazda; *Lukas Jadnyecz* (?) *inquilinus, Jassek Blahutkuv* (összeírás változatában: Vlahutkuv) inquilinus; 21. jobbágygazda; *Jakub Svecz inquilinus, Bartek Lacka Artifex, Voytek Sloßar Artifex, Marcsin Dvorsky Villicus.* Figyelemre méltó: a zsellérek mesteremberek, s mesterségükre nevük utal: korcsmáros, szabó, vlah = pásztor; az uradalmi villicus vezetékneve a *dwor* = 'uradalom' szóból, *dworski* = 'uradalmi'. A két artifex közül *szkusar* = 'lakatos'. Az 1728-as megyei összeírásból megtudjuk, hogy a villicus jobbágyi telken ül. 1686-ban viszont: „In Allodio villicus Petrus Marcsin habitat".

(dwór) lettek volna, „ember nem emlékezik". Az egész, fél- és negyedtelkekben való számolás az úrbéri közbirtokossági jogokkal kapcsolatban maradt még sokáig fenn, s arra a mai öregek még emlékeznek.[58] A fél- és egésztelkes állapot nyomai azonban felismerhetőek a telkek falubeli s határbeli rendjében is. A telekrendszer tisztábban áll előttük a határbeli parcellarendben, míg a falubelsőségen a kép bonyolultabb, ám összetettségében is archaikusabb.

3. *A telki földek határbeli rendjét* – aminek tisztázása munkánk legidőigényesebb része volt, – itt csak főbb vonásaiban ismertethetjük. A terjedelmes szántóhatár voltaképpen a községhatár egészére kiterjedt. Nyugati oldala nagyrészt a Dunajec alluviumán helyezkedik el, domborzatilag kevéssé tagolt. E részen a határ beosztása szabályosabb formákat mutat: nagy, hosszú téglalap alakú szelvényekre s azokon belül dűlőkre tagolódik. Ezzel szemben a határ keleti fele függőlegesen erősen tagolt: e dimbes-dombos, vízmosásokkal, mély patakvölgyekkel felszabadult területen szabálytalan alakú, helyenként több részre szakadozó szántódűlők alakultak ki. A nyugati rész négy határszelvénye közül egy alkotta az uradalmi táblát, a határ összes többi dűlője paraszti telkiföldekből állt. A községben 92 fertálygazdaság volt. Egy fertálytelek *(ćwiertka)* jószág teste 18 tagban feküdt a határ különböző részein; 18 renden-szeren[59] sorakozott tehát a 92 telki tag. A telki földek sorrendje az I–VI. szeren egy sorsolást vett alapul: az I. szer 1–92 parcellája a II. szeren fordított sorrendben következett, majd a III. szer ismét fordult, tehát az I.-vel azonos volt, és így tovább a VI.-kal bezárólag. Ezután a VII–VIII–IX. szer együttese önmagán belül hasonló korrelációban van. A határ keleti tagolt részén a X–XVIII. szer mindegyike egyedi sorrendű, egyenként sorsoltatott ki. A külső telekföldek sorrendje egy szeren sincs összefüggésben a belső telkek topográfiai rendjével.[60]

A sorsolás nyilván az egyenlő részesedés elvéből következett, amire való kínos ügyelésnek számos más jele is látszik (rossz fekvésű vagy kis méretre sikerült tag kiegészítése dűlő maradékából: egy helyen a csordajáró út melletti parcellát megfelezték, s a félrészt megcserélték a szomszédossal, hogy a bitangkár megoszoljon; stb.). Mindamel-

[58] Példa egyik adatközlésből: (Kérdés: Hány tehenet lehetett az úrbéri legelőre kihajtani jog szerint?) „Fél fertálytelekre 2 tehenet, egész fertálytelekre 4 tehenet. Ez így volt: egy egész négy fertálytelekre tagolódott. Az, akinek fél fertálya volt, mint nekünk, az az egész 1/8 részét bírta, ami 7 és fél hold volt. Az egész gazdaföld 60 hold volt. És ennek az egésznek 1/8 részére ki lehetett hajtani 2 tehenet. Az egészre lehetett volt legeltetni 16 tehenet. Valamikor. De nincs olyan, aki arra emlékezne. Mert volt komaszáció és széttelekkönyvezték apróbbakra. Egy telket 4 fertálytelekre ('ćwiertka') osztottak szét és így van máig." (W. Jurgowski, szül. 1894.) „1840-ben volt itt bíróság és az telekkönyvezett. Elkülönítették az uradalmitól és telekkönyvezték. És csináltak fertálytelkeket *(ćwiertki)*. Ezt 1840-ben vagy 1841-ben csinálták. Akkor volt a kolerahalál. A telekkönyvezés előtt féltelkek (półdwory) voltak és azután ezeket a „féltelkeket" osztották fertálytelkekre (ćwiertki). Ez a telekkönyvezés úgy 1840-ben volt, vagy 1841-ben, vagy 1839-ben." (Józef Prelich, szül. 1903. Mindkét gyűjtés éve 1964.)

[59] Ezen általunk szernek, rendnek nevezett egységek fogalmára nincs külön szó a frydmaniaknál. Az I. szer a *Bliznie* 'közeliek' nevű dűlőben fekszik, a II. a *Druga* nevű dűlőben, s ha e 'második' jelentésű szó a 'szer' egykor talán meglevő kifejezésével kapcsolatos, úgy az valamilyen nőnemű főnév kellett legyen. A III. szer *Dolinki*, 'völgyecskék' nevű dűlőt tölti ki. A szerbeosztás sok esetben nem fedi a határrészek népi-geográfiai megnevezések szerinti beosztását, ami lehet későbbi eltolódás következménye is.

[60] Egyik ártéri rét-parcella szerről azonban azt sejtjük, hogy megfelel a belső telkek sorrendjének, de nem a jobbágyfelszabadítás idejebelinek, hanem egy korábbinak.

lett tanúi vagyunk kivételezésnek is: az erdő felé emelkedő egyik dűlőben az egykori bíró az első, mélyebb, jobb területen fekvő parcellát kapta, jóllehet a sorsolás szerint hátrább kellett volna kapjon.[61] (Ha a hagyomány megőrizte epizódhoz sikerült kikutatni a forrásokból, hogy e telek egykori tulajdonosai sorrendjében ki volt a bíró, ez a sorsolás idejét is tisztázná.) Számon tartják a faluban, hogy melyek a legtöbbet érő ćwiertkák, s melyek a leggyengébbek.

A 92 *ćwiertka* 46 párt alkot: e *ćwiertka*-párok földjei minden dűlőben szomszédosak, mintha 46 földdarabot sorsoltak volna ki, s azután mindegyiket kettéhasították volna. A *ćwiertka*-knak egy négyes csoportja is található (az *Iglarsko, W Brzysku, Piniowa* és *Lapszancyna* nevű), amelyek konzekvensen együtt járnak. Más szóval a határban 44 féltelek *(półdwory)*[62] és egy egésztelek *(dwór)* rajzolódik ki. A fél- és egésztelkesség hasonló nyomai találhatók a falubelsőségen. Többnyire ma is az a helyzet, hogy a ćwiertka-párok belsősége vagy oszthatatlan, vagy szomszédos.[63] Egész sor esetben pedig 4 ćwiertka belsősége tartozik össze: egy-egy nagy udvar egyik oldalán is, másik oldalán is 2 ház van, az udvart teljesen körbeépítették az istállókkal, csűrökkel, de a négy ćwiertka udvara maga oszthatatlan. A beltelek vége, a csűrök mögötti rész 4 részre van osztva.[64] Egy egykori egész telek udvarán tehát négy fertálygazdaság lakó- és gazdasági épületei helyzekednek el, mégpedig úgy, hogy egyik oldalon is, másik oldalon is egy ćwiertka-pár központi házai találhatók. Gyakoriak a 2-es udvarok is, amikor 2 ćwiertka osztozik osztatlanul egy félteleknyi területen. A plébánia mögött szépen kirajzolódik 2–2 ćwiertka-pár belsősége (lásd térkép!). E társ-ćwiertkák udvara elöl osztatlan, ellenben a kert teljes hosszában széthasítva. A 4 ćwiertka együtt jól kiadja egy egykori egész telek körvonalát; a mellette levő plébániatelekkel egybevágóan. Utóbbi az egyetlen egész telek a faluban, amely – érthető okokból – eredeti állapotában maradt meg. Találunk olyan esetet is, hogy három negyedteleknyi belsőség osztatlan, míg mellettük a negyedik ćwiertka elkülönített belsőség, de genetikus odatartozására utal, hogy a határban földje az előbbi 3 ćwiertka egyikével társ. Találunk a falubelsőségen olyan részt is, ahol 8–10 negyedtelek házai és gazdasági épületei csoportosulnak, zsúfolódnak, némi halmazossággal. Közöttük nincsenek kerítések, jószág-ember keresztül-kasul járhat. A falu DNy-i végén van ez a halmazos csoport, s a kataszteri térképeken látható szép szabályos hosszú csíkokra való felparcellázottság csupán papírforma: fizikailag e részek nincsenek elkülönítve, hanem az egyes családok birtokában levő épületek közötti zegzugos udvar – függetlenül a telekkönyvi helyzettől – gyakorlatilag közös használatú.

[61] Ugyanis e szer (a II.), a sík területen fekvő I. szernek a fordítottja. Az I. szeren – mert egésze jóminőségű és fekvésű részen terül el – a kiemelésnek nem lett volna értelme, sőt a csordaút mellé került volna a bíró földje, ha elsőnek veszik. – A bíró sorrendi kiemelésével már az 1696-i dicalis összeírásnál találkozunk: míg e conscriptio a jobbágy- és zsellérgazdákat lakóhelyeik szerinti sorrendben nevezi meg, az exemptus bíró nevét a sor elejére vette, s ennek vetésterületét (minthogy adómentes volt) nem is jegyezte fel.

[62] Vö. az 58. lábjegyzetben idézett adatközléssel.

[63] Három ćwiertka-pár azonban rendhagyó: a belsőségek, amelyekhez tartoznak, a falu távoli részein vannak. Egyik *ćwiertka*-párosítás azért történt így, mert mindkettő tulajdonosa vicebíró volt, s ezeknek együtt kellett kiadni. Ebből következett, hogy egy másik ćwiertka-pár is rendhagyóvá vált: az előbbiek udvari szomszédjai. A harmadik ilyen ćwiertka-pár keletkezésének okát nem ismerjük, lehetőség szintjén falubeli átköltözés ötlete merül fel.

[64] S e parcellákról is rendszerint jól leolvasható, ellenőrizhető, hogy hány fertálytelkes az udvar.

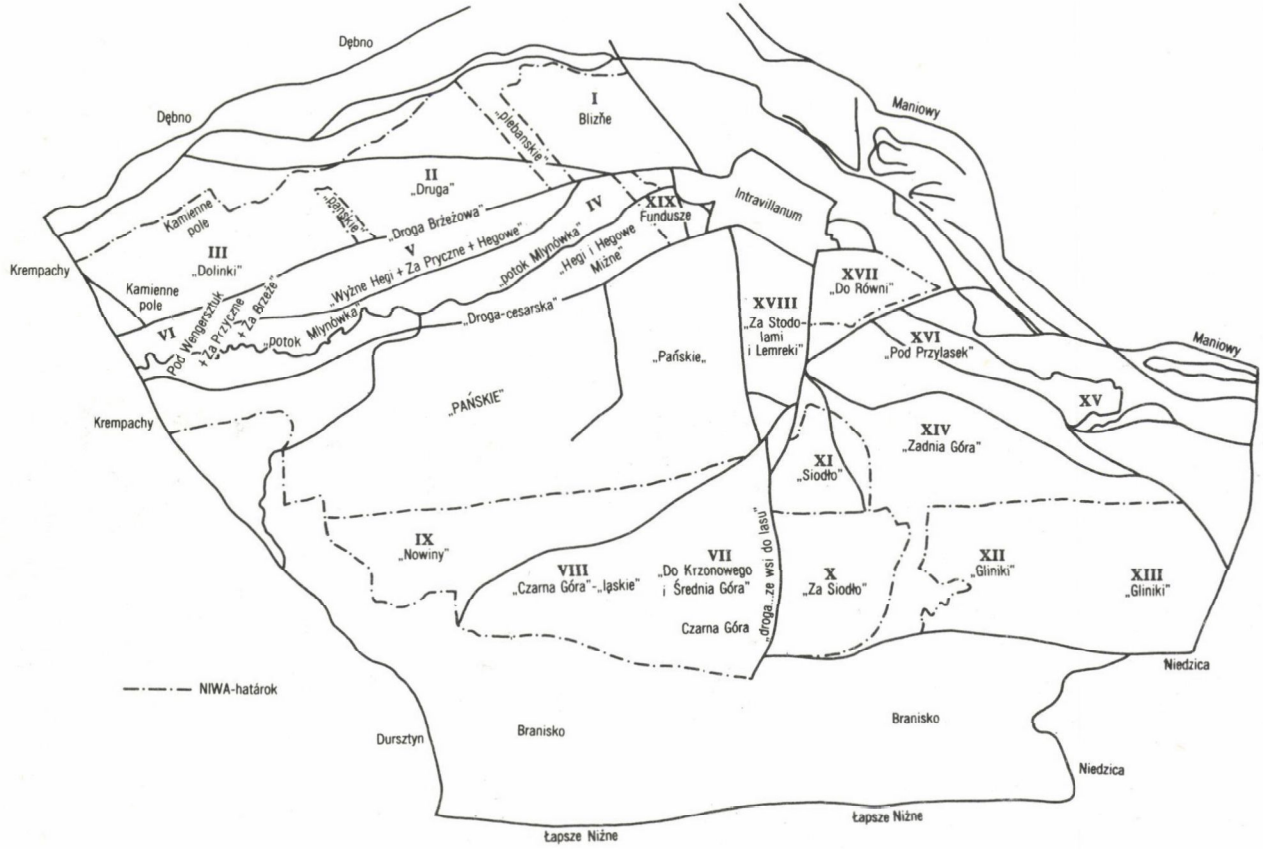

3. „Frydman" határának vázlatos térképe; a jelenlegi kataszteri térkép és a helyi terepkutatás alapján összeállította F. L. 1964. A római számok a külsőtelek-parcellák sorait (dűlők) jelölik; az idézőjelbe tett határrésznevek nem a kataszteri térképekről valók, hanem helyi adatközlések nyomán. A XIX. dűlőcske: Fundusze („fundusok") a belső telkek kiegészítését szolgálta; ezért a külső telki földekhez az I–XVIII. dűlők számítandók

A telki állomány topográfiai rendjéről összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a belterületen régiesebb vonások őrződtek meg: míg a külterületen egyetlen egész telekföld (4-es ćwiertka-csoport) maradt négy szomszédos csíkban együtt; a belső telkek egész soránál az egykori egész telkek különösebb nehézség nélkül megállapíthatóak. Minthogy már a XVIII. században fél- és negyedtelkes gazdaságok voltak, az oszthatatlan egésztelek-udvarok ennél korábbi időszak maradványai. Míg a faluhatár parcellarendjét remélhetőleg a II. József-kori kataszteri felmérésekig visszanyúlóan kutathatjuk részletes analízissel – mert feltehetően ekkor készültek a legrégebbi határtérképek –, a belterület telekviszonyai tovább nyomozhatók.

E visszanyomozás a térképtelen korban három körülményre támaszkodhat:

a) az egykori egész beltelkek határai nem változtak, s azokon a későbbiekben megfelelő számú hányadtelek (pl. négy negyedtelek) gazdasága helyezkedik el;

b) a különböző összeírások a gazdaságokat topográfiai rendben vették listára. A más-más korú listák névsorai közt nem áll fenn tételről tételre való sorrendi egyezés, hanem általában 4-es csoportokon belül kereshető a megfelelés; e szakaszosság az *a)* pontban írt körülményből adódik: udvarról udvarra haladva. az összeírók egy közös udvaron belül esetenként más sorrendben tértek be az ott csoportosuló 4 házba;

c) a ragadványneveknek bizonyos rendszere él a faluban, amely a telekszisztémával a legszorosabb összefüggésben van, s az az egyes *ćwiertkák* (fertálytelkek) történeti identifikációját nagyban megkönnyíti, abban vezérfonalul szolgál. E ragadványnevek figyelmet érdemelnek, azért is, mert sajátos kifejeződései a telek központi jelentőségének, egyfajta telekcentrikus szemléletnek. Arról van szó, hogy a községben minden családnak van ragadványneve, s e ragadványnév – amit a hivatalos vezetéknév mellett s helyette használnak – az illetőnek egy-egy adott telekhez, házhoz tartozását fejezi ki, azt, hogy melyik *ćwiertka* belsőségén lakik. A 92 ćwiertka mindegyikének van egy hagyományos neve, s aki egy ćwiertka belsőségén lakik, az annak nevét viseli. A *Baboniowa* ćwiertkán lakó Sobisiak vezetéknevű család ragadványneve pl. *do Babonia*; a *Misiowa* fertálytelken lakó Prelich családé *do Misia;* a *Żoładkowa* negyedtelken lakó Zazrakdej család ragadványneve is *do Żoładka,* míg az innen kiszármazott egyik Żoładek (akiknél történetesen éppen laktam) a *Kasprowa* belsőséget vásárolta meg, ott alapított családot, amelyet a *do Kaspra* ragadványnév különböztet meg a többi azonos nevű családtól. A ragadványnév lengyelül *przydomek,* amiben a *dom* 'ház' szó van benne, jól tükrözően e névféleség funkcióját.[65] A telkek történeti identifikációja szempontjából annyi lényeges, hogy e ragadványnevek – a falu lakói által is közismerten – a telkek egykori tulajdonosa nevét őrizték meg.

Az egyes fertálytelkek tulajdonosainak-birtokosainak láncolatát – több generáción át – a szájhagyományból meg lehetett állapítani, s számos esetben már az így megismert birtokossor eleje felé feltűnik a névadó személy vagy család. (A *Szustakowa* és a *Gordonka* társ-ćwiertkák mai lakói tudják, hogy a névadó *Szustak* és *Gordon* nevű tulajdonosok egy időben költöztek a faluba – Zakopane melletti Poroninból –, s mindketten úgy vették a ćwiertkájukat az uradalomtól, illetve egy *Król* nevű gazdától,

[65] Mi tehát e névanyagot eredeti funkciója fordítottjára használjuk: nem a személyeknek-családoknak identifikációjára lakóházuk alapján, hanem a ragadványnevekből az egyes telkek-házak, s falubeli helyének egykori birtokosuk nevének megállapítására.

akinek kezén csak rövid ideig volt; vétel után rögtön továbbadta Gordonéknak. Gordontól a ćwiertkáját Michał Bryndzka vette meg, erről fiára Andrzej Bryndzkára, s továbbiakban utóbbi vejére, Franciszek Blachutra szállott. Wojciech Szustak ćwiertkáját lánya, illetve annak férje, Andrzej Bachleda örökölte. E gyerektelen házaspár egy süldő legénykét, Walenty Dwonickit örökbe fogadott, s így került a mai tulajdonos kezére. Több esetben a ragadványnév azonos családnévvel – *Pawlik do Pawlika; Ferko do Ferka* stb., s a birtoklási folytonosság bizonyítható 1828-tól, 1771-től stb. máig. Legtöbbször azonban a szájhagyomány már nem emlékszik konkrétan a névadó családra, ám a különböző időmetszetek írott forrásaiban (1828-as regnicolaris összeírás, 1826 előtti tabella, 1773-as regulációs tabella, az úrbérrendezés előtti állapotot rögzítő 1771-es listán) rendre feltűnnek a keresett nevek.

A ragadványnév-vezetéknév kettősségére való támaszkodás a telkek azonosítását az úrbérrendezés előtti időben is segíti. Mi a bizonyítéka, hogy ekkor is voltak telek-ragadványnevek? E fogas kérdés a következő fogódzók révén dönthető el: a pusztává vált telkeket is egyéni megnevezésekkel tartották számon. Egy 1720. évi jószágleltár p u s z t a telkei közt pl. ilyen nevűeket találtunk: *Parovcova* (ma Parobcego), *Olejarovszka* (ma Olejarsko), *Sovovszka* (ma Sowowa). Szabó Istvántól is tudjuk, hogy az elnéptelenedett telkek még évtizedeken keresztül megtartották nevüket, s a *Maksay* által kiadott urbáriumokban, éppen Szepes megyeiekben, találunk kifejezett utalást arra, hogy a megnevezés nem a lakókra, hanem a telekre vonatkozik. Szepesvár 1672. évi urbáriumában: „... integrae sessionis no. 1 *Lorinczowska dicta,* altera mediae sessionis *Naykarowska vocata*".[66] E példák az idézett helyről szaporíthatók lennének. Ami viszont eddig elkerülte a kutatók figyelmét: előfordult, hogy a deserta új lakóra lelvén, az felvette a telek nevét. A Frydmanban 1720-ban p u s z t a „Sovovszka" telek nemcsak ma is megvan e néven, hanem későbbi lakói magukat *Sowa*-nak írták.

A teleknévnek vezetéknévként való ráruházása a beköltözőre azt jelenti, hogy a telkek történeti azonosítása és lehetősége nem zárul le azoknál a szakaszoknál, amikor egy-egy telek hosszabb-rövidebb időre lakatlanná vált, mert a névmegőrzés és átruházás szokása a birtoklási folytonosság megszakadása eseteiben is kitölti a hiátust. Gondolni lehet arra is, hogy a telek deserta-vá vált ugyan, ám a volt telkesgazda zsellérként a belsőségen maradt, s amikor gazdaságilag megerősödött, pl. ismét szert tett igásjószágra, vállalta a telekföld robotját és szolgáltatásait, visszakerült a jobbágyi kondícióba. Kézenfekvő, hogy ilyen esetekben a telekbelsőség neve nem változott. Akár így, akár úgy történt esetenként, a névfolytonosság révén a telekazonosság kitűnik. A név- ragadványnév váltakozó láncolatának szép példája a következő, amely egyben a desertaállapoton átvezető névfolytonosságot is példázza: a MANTUGA → DOMINIK → MILANIAKOWA nevű telek esete.

A ma *Milaniakowa* nevű ćwiertka a falu közepe táján fekszik, közös udvarú másik két fertálytelek-belsőséggel. (A negyedik negyedtelek, amellyel a Milanaikowa földje a határ minden dűlőjében szomszédos, – a *Kasprowa*-ćwietka – belsősége az előbbi háta mögött ma önálló udvar, külön bejárattal az utcáról.)

A *Milanaikowa* név nem túl régi: a mai fiatal gazda *Milaniok* nevű nagyapja egy szomszédos községből jött ide, s vásárolta meg a belsőséget bizonyos *Dominik*-októl. Ma

[66] *Maksay Ferenc:* Urbáriumok. XVI–XVII. század. Bp. 1959. 444.

két családnak van háza e fertálytelken, s egyik ház lakóit a *„do Milanioka"*, a másik házban élőket *„do Dominika"* régebbi ragadványnévvel különböztetik meg.[67]

1826 előtti *Michael Dominik* volt a fertálytelek tulajdonosa (a társ-ćwiertkáé pedig *Hlavacs* jobbágygazda özvegye. A társ-ćwiertka lakói tudnak arról, hogy régen *Hlavacz* nevű volt a tulajdonos).

1773-ban a fertálytelek birtokosa *Dominik Mantuga* (!), ennek keresztnevéből származik tehát a *„do Dominika"* ragadványnév s egyúttal a későbbi Dominik család neve. (Pontosan ugyanígy a társ-ćwiertkán: annak birtokosa az 1773-i úrbéri tabella szerint *Kasper Hlavacs;* a Frydmanban ritka Gáspár névből ered a ćwiertka későbbi *Kasprowa* és lakói: *„do Kaspra"* ragadványneve.)

Az úrbérrendezés kezdetekor, 1771-ben *Dominik Mantuga* 2/4 telekkel rendelkezett, amiből csak 1/4-et, tehát egy *ćwiertká*-t hagytak kezén.

1720-ban ugyanitt egész pusztatelek található: *„Mantugovszka integra"*, ugyanekkor a zsellérek közt szerepel Gregorius *Mantuga,* akinek mindössze egy tehene van (fia, lova, ökre nincsen).

1696-ban Jassek *Mantuga* és Thomas *Mantuga* (11,5 ill. 35 késmárki köblös gabona-vetésterülettel), tíz évvel korábban pedig sejthetően az utóbbival azonos Tomek *Mantuga* szerepel 1/4 telekkel, 4 munkabíró fiával és 2 lóval.

Történeti sorrendben áttekintve az előbbi (első látásra talán bonyolultnak tűnő) láncolatot: A XVII. század végén a *Mantuga* család birtokában levő telek 1720-ban deserta. Nevét *(Mantugovszka)* ekkor is viseli. Későbbi birtokosait is *Mantuga*-knak írják, egészen 1773-ig, amikor az utolsó e néven ismert birtokost *Dominik Mantuga*-nak hívják. A Mantuga név ez idő tájt elenyészik; ma senki nem tud arról, hogy ilyen nevű család lett volna a faluban. A telken a későbbiekben *Dominik*-ok laknak (többesszám: *Dominici*). A *do Dominika* ragadványnév a telken lakó egyik családra alkalmazottan máig él. Ezzel párhuzamosan a telken lakó családra a *do Milanioka* ragadványnevet használják, a szomszéd községből származó *Milaniok* nevű nagyapáról, aki a *ćwiertkát* a Dominikoktól megvette, s a ćwiertka mai neve *Milaniakowa.*

Hasonló módszerrel, az *a), b), c)* pontban jelzett körülmények együttes szem előtt tartásával tisztáztuk egy sor telekgazdaság birtokosainak láncolatát. E – részben érdekes, részben mechanikus, de mindenképpen időigényes – munkafázison való túljutás előfeltétele annak, hogy a különböző korokból származó összeírások adatait az egyes telekgazdaságokra tudjuk vonatkoztatni, s ez által azok történeti alakulását – fő gazdasági mutatóik tekintetében – nyomon tudjuk követni. A község gazdasági-társadalmi tagolódásáról egymás utáni időmetszetekben az összeírások meglehetősen jó áttekintést adnak ugyan, s belőlük a birtokviszonyok, igaerőellátottság, úrbéri terhek stb. megoszlásának történeti alakulása is szakaszosan követhető, de konkrétabban és mélyebben akkor ismerhetjük meg e folyamatot, ha benne az egyes telekgazdaságok fejlődését is megfigyelhetjük. E gazdaságok mint üzemek, egy sereg mutatója pedig a tulajdonosok láncolatának tisztázásával automatikusan adva van: így a birtok mérete, művelési ágak szerinti megoszlása, munkaerő száma, a családtagok, fogyasztók száma, igaerő, a termékekből, jövedelemből és munkaerőből a földesúrnak jutó rész, az adóba kerülő rész.

[67] Terepgyűjtésünk, 1964.

4. *Kutatási feladatok.* Viszont helyszíni gyűjtéssel kell a következőkben részletesen megvizsgálnunk a ćwiertka-gazdaságok eszközkészletét, felszerelését, a hagyományos mezőgazdasági ismereteket, a családi munkaszervezetet, a munka évi és napi rendjét, a munkamódszereket – ezekre írásos forrásaink úgyszólván semmi felvilágosítással nem szolgálnak, s kurta frydmani tartózkodásunk alatt számottevő, rendszeres kutatásukra nem tudtunk sort keríteni. A soron levő kutatási feladatokat vázolva, rá kell mutatnunk, hogy távlatilag sem törekszünk valamiféle monografikus feldolgozásra. Erre gyakorlatilag sem nagyon lenne módunk, de nem is látszik szükségesnek: a hagyományos gazdálkodásról és életmódról Podhalera és Szepességre a lengyel kutatás gazdag ismeretanyagot halmozott fel. A parasztgazdaságok üzemszerű vizsgálata azonban hasonlóképp, mint nálunk, kevéssé haladt előre. A legégetőbb hiányokat s a frydmani anyag nyújtotta kutatási lehetőségeket figyelembe véve a következő problémákat szeretnénk tovább kutatni:

I. A gazdálkodás terén 1. a ćwiertka-gazdaságok típusváltozatai a főbb üzemi összetevők – amelyek közül a birtoknagyság (15 kat. hold), annak földminősége, térbeli tagoltsága egyforma volt – aspektusában;

2. a termékstruktúrák, a termelt és fogyasztott javak, a hagyományos háztartások kiadási és bevételi mérlegei, a termékcsere, piaci viszonyok;

3. különös tekintettel a más termékstruktúrájú szomszédos tájakkal folytatott nyers termékcserére, amelynek gyakorlata máig megfigyelhető, valamint az áruértékesítéssel és beszerzéssel kapcsolatos távolsági fuvarozásokra, amelyek az egykori hosszúfuvarok módozatairól, útvonaláról és éjszakázó állomásairól is némi fogalmat nyújtanak. – A telekgazdaságok mint üzemegységek és a többé-kevésbé mindannyiukra érvényes meghatározók mellett külön figyelmet érdemelnek e gazdaságokat összefűző kapcsolatok;

4. ezek közül térbelileg szűkebb körű, de annál összetettebb a *társbérletek* szövevénye. Több jobbágycsalád egy telken való együttélésére a feudalizmus forrásaiból gyakran találni utalást. Legutóbb *Kosáry Domokos* vetette fel – XVIII. századi források finom elemzésével – a jobbágyi famíliák problémáját. Ezen együttlakások gazdasági okai és feudális természetű indítékai a ćwiertka-párok esetében nagy valószínűséggel kimutathatók: két régi cwiertka a Mária Terézia-féle úrbérrendezés mértéke szerint egy egy egész telket tett ki. Azzal, hogy két ćwiertkát összekapcsoltak, birtokosaikra együtt rótták ki az úrbéri szolgáltatásokat, azokért a két gazdát mintegy kölcsönösen felelőssé tették. Ezen belül az igásrobot lehetett az összekapcsolás fő oka. Egy ćwiertka-gazdaság egy ekefogat kiállításhoz – pl. az 1828-i összeírásokból is kitűnően – nem rendelkezett elegendő jószággal, s egyébként is egy telek kellett egy igás fogatot adjon. A ćwiertkák párosításával tulajdonosaik számára a kölcsönös kisegítést gyakorlatilag kötelezővé tették, s így az uradalom a robothoz a fogatok összeállítását intézményesen elrendezte. A földesurak telekosztódást gátló törekvése – ami mindig is érdekükben állt – Frydmanban az úrbérrendezés után ily módon érvényesülhetett. A szájhagyomány – mint utaltunk rá – úgy tudja, hogy a półdworok széthasítása ćwiertkákra csak 1840 táján történt meg, a „széttelekkönyvezéskor"; valószínű azonban, hogy fizikailag azelőtt is önállóak voltak e birtoktestek, s csupán az úrbéri szolgáltatások tekintetében tractáltattak egységként. Az is valószínű, hogy ez az 1773–1826 között történt összekapcsolás nem gyökértelen jelenség, hanem a beltelki együttlakás (emlékezzünk: általában 4 ćwiertka udvara osztatlan, s régebbről, mint az úrbérrendezés) örökletes tényére támaszkodott, ami ismét

a korábbi telekegységek hagyományából eredt. Másutt a csak írott forrásokból megállapítható együttlakások mikéntjéről, pl. e családok munkakooperációjáról – mint arra *Veress Éva* egy előadásban utalt – úgyszólván semmit nem tudunk, Frydmanban az egysejtű és kiterjesztett családok – nagyszülők–házas gyermekeik–unokák háztartási-gazdasági egysége éppúgy, mint a leszármazásilag idegen családok egy telekbelsőségen való koegzisztálása számos variációban létezik. A különböző formációk leíró-tipizáló-értelmező számbavételét a további kutatás egyik legérdekesebb és kivételes lehetőségű feladatának tartjuk.

5. A telki gazdaságokat összefűző rendszerek másik válfaját képviselik a tágabb érvényű: az összes gazdaságot egyes meghatározott vonatkozásokban – koordinálók. Frydmanban ezek közül az ugarforgós-nyomáskényszeres határhasználati szisztéma kérdése figyelemre méltó. A német jogú települések közül a dűlős határbeosztásúakban nyilván kezdettől az ugarforgós művelés dívott. Frydmanban a forrásokból csak a XVII. századtól tudjuk nyomon követni, ekkor s a következő másfél században hárommezős változatában alkalmazták. A XIX. század vége felé is e változatban egzisztált, de a határ gyengébb minőségű, magasabban fekvő részére visszaszorulva. A jelen század első évtizedeiben a határ örökszántó és kétmezős ugarforgóval művelt részek kombinációjával használtatott, az ugarolt terület szakaszosan szorult vissza, területileg vándorolt, s kísérletezésszerű megoldásokra került sor, pl. egy ideig néhány dűlőt két-két évig hagytak ugaron, illetve két egymás utáni évben vetettek. A fekete ugar felszámolása után hárommezős vetésforgót alkalmaztak, a nyomáskényszer egyre lazább fenntartásával, míg végül az 1940-es években a tagosítatlan határon a szabad gazdálkodás elve végleg elismertetett. Az ugarforgóhoz való ragaszkodás elsősorban a község rét- és legelőszükségével magyarázható; a fekete ugar megszüntetése párhuzamosan következik be a takarmánytermesztés elterjedésével. A vázolt határhasználati mód részletes megvizsgálása egyrészt ki kell terjedjen annak tisztázására, hogy a túlnyomóan egy gabonaféle termelése hogyan fér össze a hárommezős beosztással (adatközlőink megerősítik, hogy a földek nagy részében zab után zabot vetettek), másrészt pedig az ugarmezős beosztás és a telekrendszer kapcsolódásának precíz feltárására (az ugaron hagyott és művelésre kerülő részek hogyan feleltek meg a telki tagok szereinek-rendjeinek).

6. A volt úrbéresek közbirtokossága az elkülönözés után jött létre, jellegzetes feudálkapitalista intézmény, ilyenek törvényi alapon országszerte keletkeztek. Egyes vidékeken – pl. a székelyeknél, podhalei goráloknál – az erdő- és legelő-közbirtokosságokban a korábbi falusi önkormányzat elvei, formái a falutörvények terminológiája élt tovább, s a földközösségi hagyományok is jól kitapinthatóak ezekben az autonóm gazdasági közösségekben. Frydmanban nem volt földközösség, 1848 előtt nem volt paraszti közös erdő (csupán a földesúri erdőkből jutottak épületfához elegendő, tűzifához szűkös mértékben). A közbirtokosságról meglehetős részletes és kerek gyűjtést végeztünk, a feudális földhasználat szempontjából azonban egy vonatkozást kiemeltén, ismételt vizsgálat alá kell vennünk: az ugarhatár legelőhasználatának szabályozását, amely utóbb szintén az úrbéri közbirtokosság keretében történt, ám korábban a jobbágyközségben is meg kellett legyen, az egyéni üzemek egyik közös gazdasági mozzanataként. Egy ćwiertka-birtok után az úrbéri ártéri legelőre 4 tehenet (4 számosjószágot) lehetett kihajtani, de az ugaron ćwiertkánként csak 1 számosjószágnak jutott legelő. Két tehénnek legelőjog szempontjából hat juh felelt meg.

7. Az állattartás korlátozott volt; legelőben és rétben egyaránt szűkölködött a falu. Míg a kárpáti tájakon az állattartás méreteit – nyári legelők bőségében – a téli kitartás lehetősége szabta meg, Frydmanban a csekély jószágállomány eltartása mindkét évszakban problémát jelentett. Téli takarmányul szénát régen a szomszédos községekből szoktak vásárolni. Az igásökröket tavasszal vették meg Kassa vidékén, szántás után a Tátrában adták ki legeltetni, s feljavulván a mezőgazdasági munkák végeztével ismét eladták. Régebben juhszállásuk volt az uradalom kárpáti területein, amiért külön szolgáltatással tartoztak. Juhszállás kosarazással az ugaron is volt, ennek technikája, eszközkészlete nem tér el a tágabb kárpáti vidék juhászatáétól. Érdekes problémát jelent viszont, hogy a vlach és magyar szókészletű szálláspásztorkodás történetileg mikor s hogyan illeszkedett be a földműves faluként települt Frydman ugarszisztémájába, kiszorítván az ott feltételezhetően már meglevő ugarlegeltetést, juhászatot. *Holub-Pacewiczowa* a tátrai pásztorkodás kezdeteinél komoly szerepet tulajdonít a szepesi német telepeseknek, a frydmani juhászat egykori meglétére utal talán a falu melletti egyik dűlő: *Lemryk* neve, melyet a *Lamm* és *Rick* szavak összetételéből magyaráznak, tehát valamiféle juhkerítést, talán az ugarlegelőt elkerítő sövényt jelentette. A vlach pásztorvándorlás hullámai már a XIV. században elérhették e tájat, de hogy a vlach pásztorkodás jellegzetes műszavai (*baca, bryndza, klag;* családnevek: *Bryndzka, Blachut* – régen *Vlahut* változatban is) és magyar pásztorkifejezések *(szałas, juhas, bojtar)* mikor, milyen körülmények között honosodtak meg és milyen átalakulással járhattak együtt, – további vizsgálódást igényel.

II. A telekrendszerrel összefüggő demográfiai-társadalmi-közösségi kérdések közül a következők emelhetők ki: 1. A népesség növekedése Frydmanban és a hasonló környékbeli községekben csaknem stagnál. A széttagolt parcellákon a mezőgazdasági termelés vontatott fejlődése erőteljesebb népességgyarapodást nem engedett meg. Következmény volt a kivándorlás (Amerikába, a két háború közt Csehszlovákiába), olyan speciális megoldások, mint nagyszámú fiúgyermek papnak adása (e században mintegy 20–30 pap került ki a faluból), ami a magasabb iskoláztatásnak is egyetlen járható útja volt Frydmanból.

2. A kis területű belsőségen való zsúfolt együttélés körülményei között a falu lakossága egyetlen szoros településközösséggé formálódott. E lokális közösség kifele meglehetős zárt, befele ugyanakkor nyílt jelleget mutat, amelyben az egyéni-családi és közös ügyek közötti határvonalak sok vonatkozásban elmosódottak. E rendben kinekkinek a helye és körülményei éppoly áttekinthetőek, mint a kapu nélküli nagy közös udvarokon folyó ténykedések. A telkek közti szabad átjárások egyben a szomszédsági nyíltságnak, a kapcsolatok közvetlenségének is tanújelei, következményei és fenntartói. Mindez együtt jár lakosaik nagyfokú készségével az egymás ügyeiben-bajaiban való osztozásra, a közös feladatok megoldásában való részvételre.

3. Ez a közösség ugyanakkor nagy mértékben organizált is volt, s ennek az organizáltságnak fő jegyei a feudalizmus általános vonásait mutatják, úgy, ahogy helytől, időtől és körülményektől függően azok kialakultak. A feudális falu tipikus társadalmi kategóriái Frydmanban a következők voltak: a telkes gazdák *(gazdowie)*, a 92 ćwiertka-birtokos család, akinek földje a paraszti határnak csaknem egészét (92 × 15 kat. h.) elfoglalta, a határ beosztását és használati rendjét eldöntően. A zsellérek *(zelarze)* 6–7 holdas zsellértelkükkel *(zelarka)* birtokméretük szerint nem lettek volna alapvetően más gazdasági helyzetben, mint a jobbágygazdák (akiknél a birtok lélekszám szerinti megterhelése sok

zsellérével azonos mértékű volt). A 14 zsellérség birtokosai azonban a reguláció után a jobbágyoknál lényegesen nagyobb mértékben ki voltak gazdaságilag szolgáltatva a földesúrnak, s 1848 után még nagyobb lett a szakadék köztük és a telkesgazdák között: a zsellérek nem szabadultak fel, földjük telekkönyvileg is az uradalom tulajdonába került, s azért tetemes munkaszolgáltatást kellett végezniük, tehát lényegében tovább robotoltak, egészen az uradalom XIX. század végi kiárusításáig. Földjeik a jobbágyi és uradalmi dűlők peremein, kisebb-nagyobb darabokban és rendszertelen csoportokban feküdtek, állataikat az uradalom által nekik használatra átengedett külön legelődarabon (120 kat. h.) pásztorolhatták. A község gazdasági irányításában így nem volt részük, és súlyukat az is csökkentette, hogy nem alkottak a jobbágyokhoz hasonló kompakt, homogén csoportot. Uradalmi munkaköreik szerint két változatuk volt: a földeken dolgozók (gospodarze) és ún. *hajduk*ok, akik díszes, sújtásos ruhájukban egyszerre volt hivatva a földesúri reprezentációt emelni s annak anyagi javaira őrködni, akár erdő- és mezőkerülői funkcióban, akár az uradalmi földeken dolgozókra való felvigyázással. Ők zörgettek be – mint gyakran emlegetik – a munkából késlekedők ablakain, s voltak a deresbüntetések végrehajtói. Anyagi helyzetükre jellemző, hogy cenzussal, ajándékokkal a földesúrnak a múltban sem tartoztak, a dicaadótól is mentesek voltak (s e körülménynek köszönhetjük, hogy számukat – mint adózás szempontjából érdektelent – a jobbágyokénál hűbben közlik, így a XVI. sz. közepétől kezdve ismerjük). Az 1848 körüli 14 zsellérség közül 7 kétfelé öröklődött, s így 1890 táján 21 zsellérgazda volt; a zsellérek száma a XVI. századtól általában 10–20 között volt. A házatlan zselléreknek megfelelő, uradalmi telkeken lakó konvenciósok, uradalmi cselédek már szorosabban az uradalomhoz kapcsolódtak, „szegény uradalmi népek, cselédek"-ként emlegetik őket. Sajátos kategória Frydmanban az előbbiek szintjén elhelyezkedő „egyházi emberek": házatlan zsellérek, akik az egyház birtokában levő kis boronaházakban laktak, s az egyházi földeket művelték, gyaníthatóan az egyházgazdaság munkáit látták el. 2–4 családról van szó. E kategória igen régi lehet, mert az egyháznak kezdetektől volt teleknyi birtoka, s azt nyilván cselédek művelték meg. Az írott forrásokban a legritkábban bukkannak fel, földesúri birtok gazdasági iratanyagában (urbáriumok, összeírások) sehol nem szerepelnek. Az állami összeírások közül megemlíti őket az 1728-i („két egyházi miserabilis"), az 1828-i, az 1773. évi úrbéri tabella adja nevüket, s gyalogrobot-kötelezettségüket jelöli, ami részükről akkori zsellérföld-használatot sejtet. A parasztság felső szintjén elhelyezkedő típust képviselt az uradalommal vegyes munkaviszonyban álló molnár, korcsmáros és kovács. A munka- és lakóépületek, ill. a felszerelés mindháromnál az uradalomé volt. A molnár és korcsmáros egy-egy zsellértelek nagyságú uradalmi földet használt; ezeket a falu lakói a 15. és 16. zsellérségként sorolják fel. A molnár mestersége mellett paraszti gazdálkodást űzött, életformája is paraszti volt. A malmot bérlőként vagy részesmolnárként bírta. A korcsmáros nem foglalkozott mezőgazdasággal, a földjét megműveltette. A kovács „nem ült telken", mesterségéből élt.

Az egyház, pap és kántor azért is említendő itt, mert földjeik a paraszti telki földek között helyezkedtek el, „kisćwiertkák" voltak. Az egyháznak-papnak 1–2 telket volt szokás juttatni a német jogú falvakban, e mérték Frydmanban kettősen jelentkezik: a plébánia telke egykori egész telek méretű, a szántóterület 1 kis-ćwiertka, míg a közbirtokosságban 2 ćwiertkányi jogot állapítottak meg számára. A helyi feudális hierarchia csúcsán álló földesúr személyéről nem sokat tudnak, nem is gyakran látták. Jellemző,

hogy idős asszonyok a nevét sem ismerik, illetve úgy gondolják, hogy a *Báró* egyben neve is volt. Ez a csaknem személytelen hatalom azonban jelen volt a frydmaniak életében uradalmi tisztjei, hajdúi által, mint a falu bejáratánál magasló zömök várkastély ura, a szántóhatár negyedének és az erdő egészének birtokosa, akinek földjén és majorságában zsellérek és cselédek távollétében is robotoltak.

4. Tudat- és magatartásformákban a feudális fejlődés helyi sajátságainak tükröződését, következményeit feltárni és jellemezni nehéz, ám nem lehetetlen. Összehasonlítva a szepességi és podhalei gorálságot – utóbbiak öntudatosabb, kötetlenebb, szabadabb gondolkodása és viselkedése közvetlenül konstatálható. Néprajzosok mindennapos tapasztalatai közé tartozik, hogy évszázaddal a jobbágyfelszabadítás után még mindig észlelhető-érzékelhető a földesuraságnak egykor közvetlenül és tartósan alávetett falvak és a feudalizmusban szabadabb közösségek tudati-pszichikai atmoszférájának és viselkedésmódjának eltérése. Kétségtelen, hogy jelen esetben is a szepességi falvak feudális fejlődésének jellegzetességében kell a magyarázatot keresnünk: abban, hogy míg a Podhalen a gorálság többé-kevésbé meg tudta őrizni szabadabb helyzetét, s az önigazgatás különböző közösségi formáit gyakorolhatta, addig a szepesi falvak egyre nagyobb mértékben és tartósan földesúri iga alá kerültek, és ennek arányában kellett letenniük gazdálkodásukban és életvitelükben az önálló rendezkedés gyakorlásáról. A telekrendszernek és vele szorosan kapcsolatos gazdasági, települési és társadalmi sajátságoknak hosszadalmas fennmaradásában az objektív körülmények elsődlegessége mellett e beidegzettségek és a csak lassan oldódó tudati kötöttségek is bizonyára szerepet játszottak.*

*Lengyelországban a krakkói egyetem néprajzi tanszékének szervezésében *Z. Biały* docens vezetésével folyik a Lengyel Szepesség történeti-néprajzi kutatása. E munkacsoport történésze: *St. Mateszew* szóbelileg annak a véleményének adott kifejezést, hogy az eddigi kutatás által Fridmanvágására vonatkozónak tartott 1308. évi soltészlevél tk. Szepesófalura vonatkozik. A kérdés nem tekinthető még lezártnak. Ám az nagyon valószínű, hogy ugyanazon a területen, ugyanegy időben, ugyanazon földesúr által való soltésztelepítések feltételei lényegében azonosak voltak.

ŠTEFAN KAZIMÍR

MAGYARORSZÁG KÜLKERESKEDELMI FORGALMÁNAK SZÍNVONALA A XVI. SZÁZADBAN

A gazdaságtörténeti kutatás egyik jelentős célkitűzése a múlt külkereskedelmével kapcsolatos tényezők reális felbecsülése. Azért beszélünk becslésről, mert a megőrzött iratanyag alapján a forgalmat pontosan nem tudjuk megállapítani. Ha sikerülne a kivitel és a behozatal objektív értékét, valamint a forgalom aranyárban kifejezett értékét legalább megközelítően meghatározni, azzal megteremtenénk az alapvető feltételeket Magyarország Közép-Európa gazdaságtörténetében betöltött szerepének meghatározására.

Magyarország a XVI. században éppúgy, mint a középkorban, a külföld számára élelmiszert, nyersanyagot, nemesfémet, rezet szállít, s ezekért ipari árucikkeket kap. Magyarország élelmiszer- és nyersanyagszállító szerepe a XV. és a XVI. században olyan méretűvé válik, hogy az országon belül nagy területek sajátos monokultúra jellegűvé válnak. A vámnyilvántartást megőrző nyugat-magyarországi harmincadlajstromokban, amelyeket gyakran a külkereskedelem története alapvető forrásanyagának tekintünk, a kivitelben az első helyen a szarvasmarha szerepel, fontos kiviteli cikk továbbá a bor. Az észak-magyarországi harmincadlajstromokban az első helyen a borkivitel áll.

A külföldi áruszállítás befolyásolja az Alföld, a hegyaljai szőlőtermő terület, kisebb mértékben a Kis-Kárpátok, valamint Sopron szőlőtermő területe, továbbá a nemesfémet és rezet kitermelő közép-szlovák bányavidék monokultúra típusú gazdaságát. Tudatában vagyunk annak, hogy ez az elhatárolás a valóságnak teljesen nem felel meg, hisz például Szepesből és Gömörből is szállítottak ki vasat, rezet, sőt nemesfémet, csakhogy a kivitel egészéhez viszonyítva ennek jelentősége elenyésző. Magyarország legjelentősebb kiviteli árucikkei a monokultúrás területekről származnak, s ezért ezeknek a területeknek a fellendülése vagy hanyatlása attól függött, milyen érdeklődést nyilvánított a külföld árujuk iránt. Ugyanakkor ezen területek árutermelésének növekedése vagy hanyatlása, esetleg egyéb körülmények, melyek a kivitelt megzavarják, sokszor érzékenyen érintik terményeik külföldi vásárlóit.

A gazdálkodás monokultúrás típusa, amely az állattenyésztésben és a bortermelésben a XVI. században alakult ki, önmagában is igazolja, mennyire fontos Magyarország történelmének megismeréséhez a külkereskedelem tanulmányozása. Sok munkában, melyek ezzel a kérdéssel foglalkoznak, amelyeket azonban helyszűke miatt ezúttal nem sorolhatunk fel, véleményünk szerint helyesen, elsődlegesnek tekintik a kvantitatív szempontokat, azaz igyekszenek a gazdag forrásanyag alapján felbecsülni a nemzetközi árucsere útján szállított áru mennyiségét.

A külkereskedelem kvantitatív jellegének meghatározására alapul többnyire a vámnyilvántartások megőrzött adatai, így az egyes vámhivatalok vagy a vámhivatalok csoportjainak harmincadlajstromai jöhetnek számításba, továbbá az egyes vámhivatalok kimuta-

tásai a kiviteli és behozatali vámból bevett összegekről. Ebben a munkánkban azt a kérdést vizsgáljuk, mennyiben tükrözik ezeknek a kimutatásoknak az adatai a valóságot, tehát a külkereskedelemben elért valódi forgalmat. Az egyszerűség kedvéért a következő eljárást választottuk: az árufajták közül csupán a szarvasmarha szállítását követjük figyelemmel, s megpróbáljuk általánosítani annak a kérdésnek megoldása érdekében, vajon a vámnyilvántartások önmagukban elegendők-e Magyarország külkereskedelmi forgalmának meghatározásához és annak megállapításához, hogy ez a kereskedelem aktív volt-e vagy passzív.

I. Megfelelnek-e a vámnyilvántartás adatai a szarvasmarha-szállítás terjedelmének meghatározásához?

A XVI. században az ún. magyar szarvasmarha kivitele rendkívüli méretűvé vált annak ellenére, hogy Magyarország politikailag három alakulatra oszlott. A XVI. századbeli gazdasági fejlődést, melynek sajátos jellege, hogy az egyes európai államok kölcsönös gazdasági függősége megszilárdul, nem zavarta meg az újabb közép-európai hatalmipolitikai konstelláció sem, sőt ellenkezőleg, ez az egységesülési irányzat valószínűleg még elő is mozdította. Az Alföld, Erdély, a Duna menti fejedelemségek a török hódoltság feltételei, illetőleg a török hatalomtól való függőségük közepette a szarvasmarha-tenyésztésre szakosítják magukat. A kiszállított szarvasmarhák nem kis részét a Német Birodalom vette át, elsősorban a Habsburg-dinasztia közvetlen uralma alatt álló országok. A Habsburg-ház a török expanzióval szemben heves és egészében véve sikeres ellenállást fejtett ki.

A magyar szarvasmarha elnevezés (ez az áru a nyugati piacokon mindennapi volt) meggyőződésünk szerint nemcsak Magyarország, esetleg Erdély termékére vonatkozik, hanem a Duna menti fejedelemségek állataira is, melyeket Magyarországon keresztül hajtottak nyugatra. 1563-ban olasz kereskedők erdélyi és moldvai szarvasmarhát hajtottak Košice (Kassa) mellett.[1] Ugyanabban az évben a király kötelezi magát arra, hogy adósságát Pesthy Ferencnek oly módon fizeti meg, hogy a megfelelő összeget Pesthy átveheti a kassai harmincad jövedelméből, ugyanis Moldvából arrafelé hajtja a marhákat egy bizonyos József nevű milánói olasz és a kassai Mesthi Mihály.[2] 1600-ban a kamara megparancsolja a harmincadosoknak, tartsanak fogva 700 szarvasmarhát, amelyeket moldvai kereskedők a harmincad lefizetése nélkül próbálnak kihajtani azzal az indokolással, hogy a szarvasmarhák Mihály vajda tulajdonában vannak.[3] Mihály vajdának ugyanis engedélye volt arra, hogy 2000 darab szarvasmarhát vámmentesen szállíthasson ki.[4]

A példák alapján, amelyek igazolják, hogy Magyarországon keresztül nyugatra nemcsak helybeli tenyésztésű szarvasmarhákat hajtottak, egyéb következtetéseket is levonhatnánk, ezek azonban jelen célkitűzéseink szempontjából nem fontosak. Csupán arra akarunk rámutatni, hogy a vámnyilvántartás adatait mint a magyar termelés mutatóit ítéljük meg óvatosan. Meg vagyunk győződve arról, hogy a nem magyar tenyésztésű

[1] Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban OL) – E., Benignae resolutiones No 573, f. 101.
[2] Uo. f. 79.
[3] Uo. No 608, f. 120.
[4] OL – E., Expeditiones camerales 1600, IX., 27. – 19.

szarvasmarhák mennyisége a magyar határokon át összesen kihajtott szarvasmarhák kis részét alkotja.

A kihajtott szarvasmarhák számának felbecsülését nehezíti, hogy a szállítás nem összpontosult néhány egyén, esetleg társaság kezében. A szarvasmarha kivitelével több ezer személy foglalkozott. A tenyésztés területein a barmokat felvásárolták, s elszállították őket a legközelebbi nagyobb vásárokra, ott a tenyésztő terület lakosai összpontosították a csordákat.[5] A nyugati határ legnagyobb marhavásárain, például Senecen (Szenc) és Magyaróvárott a magyar kereskedők voltak a meghatározó tényezők, akik többnyire a határvidéken telepedtek le, így Bratislavában (Pozsony), Trnaván (Nagyszombat), Győrött és másutt, s ezek a kereskedők irányították a kivitelt a bécsi piacra is.[6] Még ha néhány szállító számlái fenn is maradtak volna, az általános becslést kevéssé segítenék elő, mivel a határ mentén marhakereskedéssel mindenki foglalkozott, akinek csak valami tőke állt rendelkezésére, vagy valamiféle egylet tagja volt, így például a pozsonyi szabó, Chapo Imre, aki a marhakereskedők társulatának (societas in quaestu boario) tagja volt.[7]

A kivitel felbecsülését, bár csupán egy bizonyos útvonalon, a fennmaradt piaci kimutatások teszik lehetővé. A bécsi hetivásárokon az 1548–1558 közti időszakban 10 év és 11 hét alatt összesen 550 001 szarvasmarhát, 128 405 birkát és 4120 sertést adtak el. Ebből a mennyiségből a bécsiek csupán 46 138 szarvasmarhát és 69 986 birkát vásároltak, a többit nagyrészt délnémet kereskedők vásárolták fel.[8] II. Rudolf uralma idején Bécsbe évente kb. 80 000 szarvasmarhát hajtottak Magyarországról. Ott, valamint a többi alsó-ausztriai piacokon, például Laxenburgban, Bruckban és Himbergben 10 év alatt kb. 1 millió magyar szarvasmarhát adtak el.[9]

A bécsi és környékbeli vásárokon kívül magyar szarvasmarhákat a morva hustopečei (Auspitz) vásárokon árusítottak. Sajnos ebből a városból az elárusításokról semmiféle adatokat nem ismerünk. Az itteni vásárok látták el hússal és jó minőségű bőrökkel nemcsak Morvaországot, Csehországot és Sziléziát, hanem itt vásárolták a szarvasmarhákat a délnémet kereskedők is. A forgalom tehát nagy volt itt is, ennek ellenére aligha vethető egybe a Bécsben elért forgalommal. Magyarországból szarvasmarhát délnyugatra, Olaszország északi részébe is szállítottak.

A bécsi vásárok adatai a szarvasmarhák Magyarországról, illetőleg Magyarországon keresztül történő nagy méretű szállítását tanúsítják, ennek méreteit azonban aligha mutatják be. Bécsben a felhajtott állatok egy részét gyakran nem tudták eladni. 1594-ben a bécsi handgróf arról tesz jelentést, hogy néhány év óta a bécsi vásárokon olyan méretű a magyar szarvasmarha kínálata, hogy néha a felhajtott marhák 2/3 részét visszahajtják Magyarországra.[10] Ez a megállapítás természetesen aligha vonatkozhat hosszabb időtartamra. Az azonban kétségtelen, hogy a bécsi vásárokon – de ez elmondható a többiekről is – a szarvasmarha-kínálat gyakran felülmúlta a keresletet. Így a felhajtott

[5] *Riedl, R.:* Der Wiener Schlachtviehhandel in seiner geschichtlichen Entwicklung. Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich 17. 1893. 837. l.

[6] Uo. 836. l.

[7] Bratislava Város Levéltára, 2a4, f. 82, 1572.

[8] *Takáts S.:* Magyar marhakereskedés a múltban. Magyar Gazdák Szemléje 13. 1908. 28. l.

[9] Uo. 29. l.

[10] Uo. 105–6. l.

szarvasmarhák egy része a vásári kimutatásokban nem szerepel. Az el nem adott állatokat valószínűleg nem mind hajtották vissza Magyarországra. Egy részüket a vásárokon kívül adták el Alsó-Ausztriában, esetleg Magyarországon, más részüket a kereskedők tovább hajtották nyugatra, valószínűleg társulva a délnémet kereskedőkkel. A legnagyobb forgalmat velük a nürnbergiek érték el. A XVI. század második felében a délnémet vásárokra évente kb. 70 000 marhát hajtottak fel.[11] Ezért a forgalomról szóló vásári adatok a minimumot tartalmazzák csupán.

A szarvasmarha-szállítás felbecsülését hosszabb időszakra vonatkozóan megkönnyíti az a körülmény, hogy a húsnak mint a mindennapi élelmezés alapvető elemének fogyasztásában bizonyos standard mutatkozik, s ezért a kiszállított szarvasmarhák évi mennyisége normális körülmények között nem nagyon ingadozhat. Ezt mutatja az említett példa, amely szerint a bécsi vásárokon néhány éven át a felhajtott szarvasmarháknak kb. 60%-a eladatlan maradt. A marhakivitelben bizonyos irányzat keretében bizonyos norma figyelhető meg. Ez az irányzat az irodalom tudósítása szerint a XVI. században emelkedő jellegű. A század elején Magyarországról évente 40 000–50 000 szarvasmarhát szállítottak ki.[12] A XVI. század második felében az évi átlag eléri kb. a 200 000 darabot.[13]

Figyelembe véve az Alföldön tenyésztett, szerintünk 2 millióra becsült szarvasmarhát,[14] valamint a fogyasztás standardját, amit csupán az alsó-ausztriai szakaszon minimumként 100 000 darabban jelölnek meg, továbbá Velence és környéke évi szükségletét, ami 20 000–30 000 darabot tesz ki,[15] valamint a Hustopečében évente kétségtelenül nagy mennyiségben eladott szarvasmarhákat, évente kb. 50 000 darabot,[16] s mindehhez hozzászámítva a rendszeres vásárokon kívül eladott mennyiséget; a XVI. század második felében a kiszállított szarvasmarhák száma elérhette évente a 200 000 darabot. E becslés igazolására felhasználhatjuk a vámkimutatás adatait is. Tokajban a szarvasmarha után fél harmincadot szedtek. A másik felét abban az esetben szedték be, éspedig a Magyar Kamara igazgatósága alá tartozó valamelyik harmincadhivatalban, ha a szarvasmarhát a határon áthajtották.[17] Ennek a rendelkezésnek a célja többek között az volt, hogy a bányavidéket olcsóbb hússal lehessen ellátni. 1597-ben a kamara tokaji fél

[11] Itt a magyar eredetű szarvasmarha az összesnek csupán egy része. *Klier, R.:* Der schlesische und polnische Transithandel dureh Böhmen nach Nürnberg in den Jahren 1540 bis 1576. Mitteilungen des Vereins für Geschichte Nürnbergs 53. 1965. 217. 1.

[12] *Fügedi, E.:* Der Aussenhandel Ungarns am Anfang des 16. Jahrhunderts. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Köln–Wien 1971, 61. l.

[13] *Takáts S.:* Rajzok a török világból. 3. k. Bp. 1917. 8. l. A XVI. század második felében az Alföldön legalább 2 000 000 szarvasmarhát tenyésztettek, ebből évente 150 000–200 000 darabot szállíthattak ki (*Makkai, L.:* Der ungarische Viehhandel 1550–1650. In: Der Aussenhandel i. m. 483–4. l.). – A becslés lényegében *Takáts S.* kutatási eredményein alapul. A szerző szerint a délnémet piacokra már 1526 előtt évente kb. 60 000 magyar szarvasmarhát hajtottak. Az auspitzi (pusztapécsi) magyar marhavásárok kiváltságlevelei. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 12. 1905, 389. l.

[14] *Makkai* i. m. 483. l.

[15] *Pickl, O.:* Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz 1971. 125. 1.

[16] 1597 harmadik negyedében csak a nagyszombati kereskedők 6735 szarvasmarha után fizettek vámot a nagyszombati harmincadon (OL – E., Miscellanea, tricesimalia, fasc. 100).

[17] OL – E., Libri minutarum No 390, f. 134 és No 392, f. 341.

harmincadként 53 000 forintot vesz be.[18] Egy szarvasmarha után a teljes vám 1 Ft 50 dénár volt, így az említett összeget kb. 70 000 szarvasmarha után szedték be.

Meg kell jegyeznünk, hogy az 1500 körül kiszállított szarvasmarhák számának felbecsülése 40 000–50 000 darabra nem reális. Ebben az időszakban több szarvasmarhát szállítottak ki. Ugyanis aligha képzelhető el, hogy néhány évtized folyamán a fogyasztás 300%-kal nőtt. Valószínűbb az, hogy már ezekben az években is kb. 100 000 szarvasmarhát szállítottak ki, hisz csupán *Takáts S.* 60 000 darabra becsüli az évente Dél-Németországba kivitt szarvasmarhák számát.[19]

Röviden összefoglalva: a különböző írásos emlékekből kitűnik, hogy a magyar határon keresztül a XVI. század második felében évente kb. 200 000 szarvasmarhát hajtottak ki. A század első felében a kiszállított marhák száma fokozatosan nőtt 100 000-ről 200 000-re.

A továbbiakban figyelmünket a vámnyilvántartásra fordítjuk, vajon kimutatja-e az említett méretű szállítást. A XVI. századbeli harmincadlajstromokból nagyon kevés maradt meg, úgyhogy ezek alapján csupán néhány év és néhány vámhivatal forgalmát tudnánk elemezni. Az 1542. évre vonatkozóan valamennyi nyugati határon levő harmincad kimutatásait megvizsgálhatjuk.

A vámbevétel kimutatásai jó néhány évből fennmaradtak, megtaláljuk őket *Zimányi V.* és *H. Prickler* tanulmányában.[20] A továbbiakban e munka adataira utalunk. A vámtarifa 1 darab után 1 Ft 50 dénár volt.[21] Szükségtelennek tartjuk, hogy a harmincadok bevételeit felsoroljuk, csupán maximális és minimális bevételeiket említjük meg.

A magyaróvári harmincadhivatal igazgatása alá tartozó harmincadok az 1569., 1570. és 1574–76. években legnagyobb bevételükként 93 780, legkisebb bevételükként 48 706 Ft-ot mutatnak ki.[22] A pozsonyi főharmincad alá tartozó harmincadok bevétele – a pozsonyi harmincad bevételén kívül – 1549–1600 között 1587-ben érte el a maximumot: 137 265 Ft-ot, 1552-ben pedig a minimumot: 25 588 Ft-ot.[23]

A behozatali vám átlag az egész bevétel 30%-át teszi ki. A kiviteli vám nagy részét a kihajtott szarvasmarhák után szedték be. Ha nagyvonalúan feltételezzük, hogy Magyarországról szarvasmarhán kívül más árut nem szállítottak ki, és a magyaróvári harmincadok legnagyobb bevétele az 1587. évre is érvényes, akkor a szarvasmarhakivitel után bevett vám 1587-ben kb. 150 000 Ft lehetett, s ez az akkori vámtarifa szerint 100 000 szarvasmarha kiszállítására utal. Eszerint a szarvasmarhák vámbevétel alapján meghatározott mennyisége megegyezik azzal, amit egyéb információk alapján állapítottunk meg az alsóausztriai piacokon évente eladott szarvasmarhákra vonatkozóan, bizonyos nagyvonalú-

[18] Uo. No 394. f. 11–12.

[19] Lásd a 13. lábjegyzetet!

[20] Konjunktúra és depresszió Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra. Agrártörténeti Szemle 1974. 1–2, 79–201. l.

[21] Uo. 96. l. – A magas vámtarifa nem kis mértékben járult hozzá a szarvasmarha alföldi és nyugati árai közti nagy különbségének létrejöttéhez. 1580 körül 1 pár ökör Magyarországon 10–12 forintba került, sőt – kevesebbe is, külföldön ugyanakkor kétszer-háromszor annyit fizettek érte (OL – E., Libri minutarum No 393, f. 24.)

[22] Uo. 102.

[23] Uo. 101.

sággal ítélve meg a vámbevételek nagyságát. Ebben az esetben egy évről van szó. A kisebb, éspedig jóval kisebb vámbevételek rendszeresek. Ha az átlagos vámbevételeket vesszük alapul, amelyeket a nyugati határokon a kivitel után kimutatnak, s ha azt állítanánk, hogy ezek híven tükrözik a szarvasmarhakivitelt, akkor arra a következtetésre jutnánk, hogy Magyarországról évente maximálisan átlag csupán a 30%-át szállították ki annak a szarvasmarha-mennyiségnek, amelyet más források alapján valóságosnak tekinthetünk. Nyilvánvaló tehát, hogy a vámbevételek a kivitelnek csupán egy részét tükrözik, tehát nagy mennyiségű kiszállított áru után a harmincadokon semmiféle vámot nem kellett fizetni, s ezért ez be sincs jegyezve a hivatalok reális bevételei közé.

További tény, amely óvatosságra int a vámbevételek és a valódi forgalom megítélésében, a vámbevételek nagy ingadozása. A szarvasmarhaszállítást úgy kellett megszervezni, hogy a piacra évről évre a marhák „standard mennyisége" kerüljön, s ez ellentmondásban van a vámbevételekkel.

Például a mai nyugat-szlovákiai területen a legtöbb szarvasmarhát Szencen, Nagyszombaton és Galgócon keresztül hajtották. Egyéb áru ezeknek a harmincadoknak a forgalmában jelentéktelen. Ezeknek az állomásoknak a bevétele az 1564–75 közötti években:[24]

Év	Szenc (Senec)	Nagyszombat (Trnava)	Galgóc (Hlohovec)
1564	58 660 Ft	17 088 Ft	4 638 Ft
1565	34 834	15 033	6 649
1566	43 400	14 314	3 931
1567	34 430	9 070	5 472
1568	42 644	16 971	8 524
1569	43 563	20 455	11 653
1570	36 328	18 691	2 994
1571	33 125	18 236	5 092
1572	32 820	31 784	7 580
1573	33 363	38 187	7 696
1574	34 667	42 972	8 190
1575	31 428	42 972	9 954

Viszonylag a legkisebb ingadozást a szenci harmincad mutatja ki. Galgócon a bevétel 1572-ig nagyon ingadozó, 1566–69 között a kilengés csaknem 300%-os. Egyenletesen növekvő bevételt mutat a nagyszombati és a galgóci kimutatás 1572-ből. Szencen a bevétel átlaga kisebb 1572 után, mint azelőtt. Ha a forgalmat csupán a vámbevételek nagysága alapján ítélnénk meg, azt állíthatnánk, hogy 1572 után Szencen át kevesebb, Nagyszombaton és Galgócon át viszont több szarvasmarhát hajtottak. A valóság egészen más volt. Az életbe léptetett módosítások szerint, melyek a szarvasmarhák Ausztriába való szállítását igyekszenek előnyössé tenni, épp a szenci harmincadnak kellett volna a hetvenes években nagyobb bevételt, Nagyszombatnak és Galgócnak pedig csökkenőt kimutatnia. A Magyar Kamara 1574. I. 11-én azt jelenti a királynak, hogy utasítást adott

[24] Hofkammerarchiv, Wien – Hoffinanz Ungarn, Fasz. 21, No 94–95.

a nagyszombati és galgóci harmincadosoknak az idegen kereskedők Magyarországra jövetelének tilalmára vonatkozóan. Egyben hangsúlyozza, hogy ha ez a tilalom nem állna fenn, a nagyszombati és a galgóci harmincadok jövedelme nagyobb volna. A szenci harmincad, mivel a marhákat azon keresztül hajtják Ausztriába, legalább valami jövedelmet hoz.[25] A bevételről szóló kimutatások ellentmondanak a király kereskedelmi politikájának és a Magyar Kamara helyzetértékelésének.

Vitathatatlan tehát, hogy a vámnyilvántartások és a forgalom nincsenek összhangban. A harmincadokon csupán a kiszállított áru egy része után szedtek vámot, kimutatásaik tehát csupán a forgalom egy részére vetnek fényt; s ha tekintetbe vesszük a fejlődés irányzatát, akkor az említett három harmincad jövedelme 12 éven át azt bizonyítja, hogy a vámnyilvántartásban bevételként kimutatott s a benne ki nem mutatott forgalom közt nem tartós az arány.

Ez a jelenség, mely lehetetlenné teszi a vámnyilvántartás felhasználását nemcsak a külkereskedelmi forgalomnak, hanem a forgalom fejlődésének rekonstruálására is, azzal magyarázható, hogy a harmincad királyi jövedelem volt, vele a király vagy megbízottjai korlátlanul manipulálhattak, s ezt a manipulációt a kincstár aktuális szükségletei határozták meg. Az állandóan eladósodott állami kincstár a kiadások fedezésére kénytelen volt pénzt kölcsönözni. Az adósságok törlesztésére felhasználta a vámbevételeket is. A jövőre vonatkozó vámbevételi kimutatást is elégséges garanciának tekintették, s magánszemélyek a kincstárnak kölcsönt nyújtottak azért az ígéretért is, hogy az adósságot a vámbevételből fizeti vissza. Az adósságok vámbevételből való törlesztéséről gazdag forrásanyag maradt fenn, amely csaknem kizárólag olyan kölcsön nyújtásáról tudósít, amelyet a szarvasmarhák utáni vámból szándékoznak visszafizetni. A szarvasmarha után várható vámbevétel a kölcsönző számára elégséges garancia volt.

A harmincadlajstrom a harmincad készpénzbevételét mutatja ki, nem pedig a jövőre vonatkozó fizetési kötelezettségeket. A vámbevételre nyújtott kölcsön a vámnyilvántartás mint forrásanyag értékét nagymértékben csökkenti.

A vámbevételi kimutatásokban megjelölik mind a készpénzben, mind a nyugták formájában bevett összegeket. Ezen a téren semmiféle arány nem állapítható meg. 1573 elején a Magyar Kamara 1572. évi hátralék címén a szenci harmincadtól készpénzben 2301 Ft 25 d-t, nyugta formájában 494 Ft 56 d-t kap, a nagyszombati harmincadtól az 1571-i és 1572-i hátralékként készpénzben 1170 Ft 26 d-t és nyugta formájában 250 Ft-ot.[26] 1573 2. negyedében a szenci harmincad bevételként készpénzben 776 Ft 5 d-t, a nagyszombati harmincad készpénzben 1260 Ft-ot, nyugta formájában 1856 Ft-ot, a 3. negyedévben a szenci harmincad készpénzben 9604 Ft 10 d-t, nyugta formájában 10 272 Ft 34 d-t, Nagyszombat készpénzben 8159 Ft 10 d-t és nyugta formájában 4574 Ft 60 d-t szed be. 1573 utolsó negyedében a szenci harmincad készpénzben 6270 Ft 91 d-t, nyugta formájában 1400 Ft-ot, a nagyszombati harmincad készpénzben 1847 Ft 50 d-t, nyugta formájában 11 387 Ft 99 d-t vesz be.[27] A harmincadok nyugtában kimutatott bevételei be vannak jegyezve a harmincadlajstromokba. Ahogy a példák

[25] Uo. Fasz. 26, No 109–118.
[26] Uo. Fasz. 26, No 18–31.
[27] Uo. Fasz. 26. No 32–44, 48–60 és 64–79.

mutatják, a nyugtával fizetett vámtételek sokszor jóval nagyobbak a készpénzben fizetetteknél, sőt előfordul, hogy az egész vámot nyugtában szedik be.

Minthogy itt nagy összegekről van szó, rá kell világítani a nyugták eredetére és a velük való manipulációkra, továbbá általában a harmincad címén bevett összegekkel való manipulációkra, amelyeket legjobban a konkrét példák mutatnak meg. Helytelen volna az a feltevés, hogy az összegeket, amelyeket a harmincad beszedett, saját kiadásai leszámítása után rendszeres időközökben beküldte a kamarának. A harmincados – természetesen utasításra – közvetlenül fizette ki a kamara vagy a király, esetleg az utasításban meghatározott személy adósságait. A szenci harmincad kimutatásában az 1585–88 közti évekből[28] a következő bejegyzéseket találjuk:

Vámbevételből adósságtörlesztésként az alábbi hitelezőknek az alábbi összegeket fizették ki: 1585: Muschkan Benedeknek 312 Ft 32 1/2 d, a bécsi Weiss Tóbiásnak 400 Ft, a nürnbergi Gösswein Károlynak 5000 Ft adósságból 2000 Ft, Thököly Sebestyénnek 6000 Ft-os adósságból 419 Ft-ot, Pestalozzi Miklósnak 10 147 Ft-os adósságból 1995 Ft 50 d és az ulmi Rottenburger Jánosnak 5000 Ft-os adósságból 1857 Ft 50 d. 1586: Pestalozzi Miklósnak 10 174 Ft-os adósságból 1500 Ft, Henckel Lázárnak 2871 Ft 40 d adósságból 354 Ft, Gösswein Károlynak 1600 Ft-os adósságból 488 Ft, a nürnbergi Roch Pálnak 4678 Ft-os adósságból 958 Ft. 1587: Henckel Lázárnak 400 Ft, Pestalozzi Miklósnak 1000 Ft, Weiss Tóbiásnak 18 000 Ft-os adósságból 1000 Ft, a bécsi Croy Iodocusnak 5043 Ft-os adósságból 2000 Ft, a pozsonyi Muschkan Antalnak 900 Ft és Roch Pálnak 1249 Ft 47 d. 1588: Joanelli Andrásnak, aki a kamarának készpénzben és posztóban 22 000 Ft-ot kölcsönzött, a szenci harmincad 11 552 Ft-ot fizetett vissza, a nürnbergi Rottengatter Pálnak és Miklósnak ökrök szállításáért (ex pulsione boum) törleszti adósságát, 845 Ft 88 d-t, továbbá a nürnbergi Henn Györgynek és Angerer Pálnak, akik a kincstárnak 4800 Ft-ot kölcsönöztek, 2200 Ft-ot fizet ökrök szállításáért.

Úgy gondoljuk, ez a kimutatás eléggé rámutat a nyugták eredetére. A kereskedők készpénzt kölcsönöztek a kamarának vagy az uralkodónak, esetleg hitelbe adtak valamilyen árut, többnyire posztót. Ezeket az adósságokat részben vagy egészében úgy fizették vissza a kereskedőknek, hogy a harmincadoknak utasítást adtak, adjanak át bizonyos összegeket közvetlenül a hitelezőknek, nem pedig a kamarának. A kifizetett összegről a hitelező a harmincadnak nyugtát adott. A nyugtákon feltüntetett összegeket hozzászámították a harmincad bevételéhez, mert a harmincad bevételéből fizették őket ki. A harmincad – talán banalitás ezt egyáltalán megemlíteni – föléje rendelt szerveinek adósságait csak bevételeinek erejéig egyenlíthette ki. A hitelezők kielégítésének módjára oly esetben, amikor a harmincadnak a hiteltörlesztés céljára a megfelelő összeg nem állt rendelkezésére, vagy amikor a hitel törlesztésére sajátos utasítást kapott, két példa mutat rá 1588-ból, amikor a Rottengatter testvéreknek, továbbá Henn-nek és Angerernek az adósságot „ökrök szállításából" fizetik meg. A hitelezők követelésük törlesztését úgy veszik fel, hogy a kiszállított szarvasmarhákért általuk vámtarifaként bejegyzett összeget nem fizetik meg. Ez tehát olyan szarvasmarhaszállítás, amelyből a harmincadnak semmiféle jövedelme nem volt. A harmincadlajstromok a készpénzbevételt mutatják ki, s ezért az említett eseteket nem lehetett bennük feljegyezni. Mivelhogy ilyen esetekben nem lehet szó a harmincad alapjából való készpénzkiadásról, nem lehet szó nyugták adásáról sem.

[28] OL – E., Városi és kamarai iratok, fol. lat. 915.

Az áru bizonyos része ily módon a hivatalok, sőt a harmincadosok tudtával a harmincadok vámolásától mentesül. A kincstár adósságait részben úgy fizeti meg, hogy bizonyos kereskedők neki nem fizetnek vámot. Ez a tény magyarázza meg, miért vannak a harmincadlajstromokon csak ritka esetben feltüntetve nagykereskedők. A nagykereskedő csak kivételesen fizetett vámot a harmincadon, mert azt hitel formájában a kincstárnak már előre befizette.

Figyelembe véve ezeket a tényeket a 3 harmincad bevételeinek ingadozása és egyenetlensége az 1564–75-ös években – amiről már említést tettünk – érthető. Valamely harmincad bevételeinek hirtelen csökkenése azt jelenti, hogy az adott évben nagy mennyiségű árut a vám előzetes befizetésével hoztak be, ill. vittek ki, s a harmincadok bevételei közti aránytalanságok azt jelzik, hogy az egyik harmincad a hitelként felvett vámmal jobban meg volt terhelve, mint a másik. Az áruforgalom egy része – túlsúlyban a szarvasmarhakivitel – ily módon a hivatalok tudtával a harmincadokon nem esik vámolás alá.

Ez a gyakorlat általános volt a XVI. században. 1539-ben a váradi Balázs Nagyszombaton és Szencen vámmentesen annyi barmot hajthat keresztül, amennyiért 1037 Ft 58 d vámot fizetne.[29] Néha az adósság visszafizetésének módjában úgy egyeztek meg, hogy a kamara kötelezte magát meghatározott időpontig egy részének készpénzben történő visszafizetésére, másik része fejében viszont a hitelező vámmentesen szállíthatott ki árut. Bornemisza György, aki a kincstárnak 1500 Ft-ot kölcsönzött, 500 Ft vám lefizetése nélkül szállíthatott ki szarvasmarhákat.[30] A hitel vámmentesítés útján történő visszafizetésének ígéretére a kincstárnak nemcsak egyes személyek, hanem testületek is kölcsönöztek pénzt. 1558-ban néhány nagyszombati kereskedő egybeadott 3000 Ft-ot, s ezt az összeget Nagyszombat városa kölcsönözte a királynak azzal a feltétellel, hogy az adott összegben a nagyszombati harmincadnál mentesülnek a vámfizetéstől.[31] Sokszor igen nagy összegekről volt szó. 1566-ban az alsó-ausztriai kamara értesíti a Magyar Kamarát, hogy a bécsi kereskedőktől kölcsönözhet 30 000 Ft-ot fehér magyar pénzben azzal a feltétellel, hogy vámbevételből fizetik vissza.[32] A gyakorlatban a hitel vámmentesítéssel történő visszafizetése bonyolult pénzügyleteket eredményezett. Ilyent illusztrál a következő példa: 1571-beli utasítás alapján elhunyt Zay Ferencnek, aki pénzt kölcsönzött, a szenci harmincad jövedelméből 17 160 Ft-ot kellett volna kapnia. A meghatározott időpontban azonban ezt az összeget nem kapta meg, s az említett évben örököseinek 14 923 Ft-ot kellett volna kifizetni. A szenci harmincadnak ennyi pénze nem volt. Ekkor segítségére jött társaival a nürnbergi kereskedő, Bechler György, s ilyen értelemben egyeztek meg: 9298 Ft-ot kapnak készpénzben a nagyszombati harmincad jövedelméből, majd 1572-ben 5625 Ft-ot oly módon kapnak vissza, hogy vámmentesen szállíthatnak barmokat Nagyszombaton keresztül mindaddig, míg az összeg ki nem egyenlítődik.[33] Bechlernek és társának, Gösswein Györgynek 1573-ban újból vámmentes kivitelt biztosít a nagyszombati harmincad, éspedig oly módon, hogy 8000 Ft vám

[29] OL – E., Benignae resolutiones, 19. III. 1539.
[30] Hofkammerarchiv, Wien – Gedenkbuch 1545, f. 230.
[31] Járási Levéltár, Trnava – Nagyszombat város magisztrátusa, Contributionalia 1535–1707.
[32] OL – E., Expeditiones camerales, 4. IV. 1566.
[33] OL – E., Benignae resolutiones, 20. I. 1571.

fizetése nélkül szállíthatnak barmokat, a következő évben viszont a 12 000 Ft hátralék, valamint 320 Ft kamat értékében nem fizetnek vámot.[34] A királynak erre az utasítására a Magyar Kamara azzal reagál, hogy megkérdezi, mit tegyen ebben az esetben, mivel délnémet kereskedőknek jelenleg tilos Magyarországról szarvasmarhát kiszállítaniuk.[35] Természetesen a pénz mindennél fontosabb indok volt, s ezért a nagyszombati harmincados utasítást kapott, hogy az említett egyéneknek a korlátozás ellenére engedje meg a szarvasmarhaszállítást, éspedig vámmentesen.[36] Ez azt mutatja, hogy a szarvasmarha kiviteli tilalma nem érintette azokat a kereskedőket, akiknek a kincstár adósa volt. Ugyanígy Károly főherceg megparancsolja a szenci és a galgóci vámosoknak – akik az érvényben levő tilalom értelmében a nürnbergi Bechler Konrád szállítmányát nem akarták kiengedni –, ne gördítsenek akadályokat Bechler útjába, mivel joga van kiszállítani szarvasmarhát 15 000 forintnyi vám értékében, melyet előre lefizetett.[37] A délnémet kereskedőkkel a formálisan illegális kivitelben együttműködtek a helybeli kereskedők. 1575-ben a nagyszombati vámhivatalnok utasítást kap, mely szerint Bechler György és társai, Kalmár Ambrus és Verebély András nagyszombati kereskedők annyi barmot szállíthatnak ki, amennyi után a vám nem haladja meg a 7687 Ft-ot.[38] A XVI. század vége felé hitelezőkként olasz kereskedők lépnek előtérbe. 1592-ben a kamara a nagyszombati és szenci vámosoknak tudtul adja, hogy Scotto Jeromos 31 105 Ft-ot kölcsönzött, s ennek az összegnek az erejéig engedélyezi neki a szarvasmarha vámmentes kivitelét.[39] A szenci harmincadnak a kamara 1592-ben tudtul adja, hogy a Joanelli fivéreknek még 39 827 Ft 22 1/2 dénárral tartozik, s ezt nekik úgy adja meg, hogy szarvasmarha-szállítmányukért nem követel tőlük vámot.[40] 1595-ben ilyen formában fizettek ki a Joanelli fivéreknek 50 000 Ft-ot,[41] 1597-ben Bazin Lukácsnak 17 000 Ft-ot.[42] Az ismert magyar kereskedő, Tar István is a kamara hitelezőjeként szerepel. A kamara neki 1594-ben 44 500 Ft-tal tartozik, ebből 16 500 Ft-ért vámmentesen szállíthat ki szarvasmarhát.[43]

A felsorolt példákból arra következtethetünk, hogy a harmincadok valószínűleg azokban az években mutatják ki a legkisebb bevételeket, amikor a kincstár nagyon kimerült, tehát rendszerint a háborús években. Ezért a vámbevétel csökkenéséből a háborús években még nem lehet arra következtetni, hogy a kereskedelmi forgalom a háború miatt csökkent volna. Ez inkább a kincstár fokozott eladósodásának a jele.

Úgy gondoljuk, hogy az elmondottakban bemutattuk a vámbevételekkel való gazdálkodást. A vámbevétel az állami összbevétel szerves része volt; s mivel az állam pénzügyi helyzete abban az időben krónikusan passzív volt, ez a tény tükröződött a

[34] OL – E., Expeditiones camerales, 23. IV. 1573.
[35] Uo. 17. VI. 1573.
[36] Uo. 20. VI. 1573.
[37] OL – E., Benignae resolutiones, 13. V. 1575.
[38] OL – E., Expeditiones camarales, 21. I. 1575.
[39] Uo. 11. VIII. 1592 – 109.
[40] Uo. 9. IX. 1592 – 28.
[41] Uo. 17. II. 1595 – 6.
[42] Uo. 13. V. 1597 – 34.
[43] OL – E., Libri minutarum No 394, f. 49.

vámbevételek kimutatásaiban is, éspedig olyan értelemben, hogy a kincstár hitelezői követelésük kiegyenlítéseként a szarvasmarhákat vámmentesen szállították ki. Mivel ezt a vámot a harmincadokon nem szedték be, a harmincadok bevételi kimutatásaikba nem vezethették be. Véleményünk szerint ez a tény nyomós indok arra, hogy kétségbe vonjuk a vámbevételek és a szarvasmarhakivitel egésze közti arányosságot. Amint tudjuk, a kivitel egészében a szarvasmarhakivitel állt az első helyen, s így kétségeink kiterjednek az egész kivitelre.

Az olyan áruk kivitelét, amelyekért a harmincadokon vámot nem szedtek, hatékony ellenőrzésnek vetették alá; ez lehetetlenné tette több áru vámmentes kivitelét, mint amennyire a kereskedőnek engedélye volt. Az ellenőrzés egy példája: 1550-ben a király Thurzó Ferencnek és a nagyszombati, szenci, sellyei (Šala) harmincadosoknak azt írja, hogy engedélyezte Báthory Andrásnak 1000 ökör vámmentes kivitelét. Ezért a vámosok engedjék ki nyugodtan Báthory áruját, ugyanakkor „. . . numerum autem huius modi dimissorum boum, quoties opus fuerit, usque ad completionem praedicti 1000 numeri tergo praesentium litterarum consignare debeatis. Quas ultimo ab illis conferri et penes cameram nostram conservari volumus".[44] Az ellenőrzés tehát nemcsak a vámhivatalokban folyt, hanem főhatóságukon is. Néhány évvel később az ellenőrzést még tökéletesítették, ezt a következő példa igazolja: a király 1556-ban kinyilatkoztatja, hogy a nagyszebeni Armpruster Mátyásnak 15 000 Ft-ot kell kifizetni, éspedig oly módon, hogy 5 éven át évente 2000 ökröt szállíthat ki vámmentesen. A vámosoknak ellenőrizniük kell a kiszállított marhák számát, s a vámmentes kivitelre feljogosító cédula hátuljára rá kell jegyezniük. Egyúttal a szállítótól igazolást kell kérniük a marhák számáról, s ezeket az igazolásokat mindaddig nyilván kell tartaniuk, míg a 15 000 Ft, vagyis a 10 000 ökör utáni vám nincs kiegyenlítve.[45] Ezzel a szállító is segített az ellenőrző szerveknek.

II. A vámnyilvántartás adatai szolgálhatnak-e alapul a külkereskedelem méreteinek meghatározására?

Ebben a fejezetben röviden kísérletet teszünk az előzőekben szerzett ismeretek általánosítására. A tények, amelyekre a figyelmet felhívtuk, meggyőződésünk szerint eléggé indokolják arra vonatkozó kétségeinket, vajon a vámnyilvántartás adatai reálisan mutatják-e be a szarvasmarhakivitel méreteit. Mivelhogy a legjelentősebb kiviteli cikk a szarvasmarha volt, ezt a kétkedésünket kiterjeszthetjük az egész kivitelre. Magyarországról sokkal több árut szállítottak ki, mint amennyit a vámnyilvántartás kimutatott, ezért kétségbe vonhatjuk a kivitel és a behozatal értékviszonyának reális voltát kb. 2 : 1 arányban. Ebben azért is kételkedünk, mert a behozatal egy része vámnak nem volt alávetve. Az ún. udvari kereskedőknek árujuk után nem kellett vámot fizetniük, de kiváltságukat a vámhivatalban igazolniuk kellett megfelelő írás bemutatásával.[46]

[44] OL – E., Benignae resolutiones 1550, f. 183.
[45] OL – E., Miscellanea, tricesimalia, fasc. 110.
[46] OL – E., Benignae resolutiones 1570, f. 51.

A vámnyilvántartás adatai mind a kivitelre, mind a behozatalra vonatkozóan csupán a forgalom bizonyos részéről tudósítanak. Az árunak azt a részét, amely után a harmincadokon nem kellett vámot fizetni, aligha lehet megközelítően is felbecsülni. Itt csupán feltevéseinkről beszélhetünk, mert a vámkimutatásokban a nagykereskedők csak ritka esetben vannak feltüntetve, s a határokon mindkét irányban átszállított áru többségéért nem fizettek vámot. Magyarország külkereskedelmi mérlegének passzív vagy aktív voltára következtetni a vámnyilvántartás adatai alapján helytelen azért is, mert az egyes árucsoportokra áruk alapján különböző vámtarifát vetettek ki. Ezt részletesebben az alábbiakban fejtjük ki.

A harmincad a külkereskedelemben nem jelentette az áru árának 3,33%-át. A vámtarifák illeték jellegűek, előre meg vannak határozva, s hosszú időn keresztül érvényben vannak annak ellenére, hogy az áruk ára időközben megváltozik. A vámtarifa megszabásában nem csupán az áru pillanatnyi ára játszott szerepet, hanem fontos volt az egyes árufajták keresletének konjunkturális trendje; s így az olyan árufajtákra, melyek iránt nagyobb volt az érdeklődés, nagyobb vámot szabtak ki. Ezenkívül olyan irányzat is létezett, amely bizonyos termelési ágazatok termékeinek otthoni megőrzését célozta.

Erre jellegzetes példaként említhetjük a magyar kiviteli árucikkek vámtarifájának fejlődését. *Takáts S.* becslése szerint a szarvasmarhavám az 1490. évtől 1546-ig a nyolcszorosára emelkedett,[47] csupán 1540-ben 1 ökör után 40 dénárról 1 Ft-ra.[48] 1546-ban a király elrendeli, hogy darabja után a vámtarifát 2 Ft-ra emeljék.[49] Ez a rendek heves ellenállását váltotta ki, s 1548-ban a vámtarifát 1 szarvasmarha után 1 Ft 50 dénárban állapították meg.[50] Ez azután hosszú időn keresztül érvényben maradt. 1580 körül – mint már említettük[51] – Magyarországon az ökör párja 10–12 Ft-ba, sőt kevesebbe kerül. Ha a legmagasabb árat vesszük is alapul, a vámtarifa 1 ökör után akkor is az árának 25%-a Magyarországon.

A textiltermékek vámtarifája – amelyek alapvető beviteli cikknek mondhatók – kb. áruk 5%-át tette ki Magyarországon, az ún. gyarmati áruk után áruk 2,5–3%-át kellett vámként lefizetni, a bor és a gabona után áruk 5%-át.[52]

Ha a vámnyilvántartásra kritikátlanul tekintve figyelembe vesszük ezeket a vámtarifákat, akkor azt állíthatjuk, hogy tekintettel a magyarországi árakra az ország külkereskedelme a nyugattal erősen passzív volt, éspedig 1 : 2,5 arányban. Ez az elgondolásunk valószínűleg reálisabb, mint az az állítás, hogy Magyarország kereskedelmi mérlege a vámnyilvántartás alapján ítélve aktív, vagyis 2 : 1, mivel csupán a harmincadokon nyilvántartott vámbevétel figyelembevétele esetén tekintetbe kell vennünk a vámtarifának és az árucikkek árának az arányát is.

Az effajta irreális elgondolást még kiterjeszthetnénk. Ha a szarvasmarha utáni vámtarifát külföldi árához viszonyítjuk, ahol 100–200%-kal magasabb, s feltéve, hogy a

[47] *Takáts S.*: Magyar marhakereskedés i. m. 33. l.

[48] Hofkammerarchiv, Wien – Gedenkbuch 1546, f. 260.

[49] Magyar országgyűlési emlékek, *Fraknói* V. kiad., III. k. 148–49. l.

[50] *Takáts S.*: Komáromi harmincadosok dolga a XVI. és XVII. században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 5. 1898, 425. l.

[51] Lásd a 21. sz. jegyzetet!

[52] OL – E., Benignae resolutiones 1570, f. 239.

behozott árucikkek ára azonos, akkor a bevett vám összegei alapján Magyarország kereskedelmi mérlegének kiegyensúlyozottságáról beszélhetünk, tehát kb. 1 : 1. Ha a Magyarországra behozott cikkek árát olyannak vesszük, amilyen áruk a külföldön, akkor Magyarország külkereskedelme ugyancsak aktívnak minősíthető. A vámnyilvántartás adatait különféle szempontból értékelhetjük, s egyiket sem vethetjük el mint helytelent, feltéve, hogy Magyarország külkereskedelme méreteinek és jellegének felbecsüléséhez a harmincadok bevételeiről szóló kimutatásait vesszük alapul.

A harmincadok bevételeiről szóló kimutatások az olyan készpénzbevétel kimutatásai, amelyeket a vámhivatalok a behozott vagy kivitt áruk vámjaként beszedtek, s mint ilyenek általánosítás alapjául nem szolgálhatnak.

IFJ. BARTA JÁNOS

A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS PARASZTPOLITIKÁJA A HABSBURG- ÉS A HOHENZOLLERN-MONARCHIÁBAN

Éppen száz esztendeje annak, hogy *Rudolph Stadelmann* hatalmas négykötetes, a XVIII. századi porosz királyok mezőgazdaságpolitikáját részletező munkájának első darabja, a „Friedrich Wilhelm I. in seiner Tätigkeit für die Landescultur Preussens" megjelent.[1] Az impozáns levéltári anyagot felhasználó, a legfontosabb dokumentumokat függelékében külön közreadó mű a német pozitivista történetírói iskola kiemelkedő darabja, amit a történészek ma is haszonnal forgatnak. Olyan siker ez, amit a szerző aligha várt el munkájától. Stadelmann ugyanis nem volt történész. Gazdászként, bérlőként tevékenykedett mindaddig, amíg makacs betegeskedése rá nem bírta, hogy a gazdálkodást feladva, mezőgazdasági művek írásába fogjon. Gyakorlati céllal, a korabeli agrártermelés támogatásának igényével gyűjtötte össze – mintegy példatárként – a korábbi porosz állampolitika mezőgazdasági vonatkozású intézkedéseit is. A munka mégis több olyan területre hívta fel olvasóinak figyelmét, amire a korabeli – a politika-, a diplomáciatörténeti részletkérdések szövevényébe bonyolódott – történettudomány méltatlanul kevés figyelmet fordított. E területek közé tartozott a porosz királyok ún. parasztvédelme is.

Az az évszázad, amely Stadelmann munkájának megjelenése óta eltelt, a gazdaság- és társadalomtörténet jelentős felvirágzását hozta. A XVIII. századi felvilágosult abszolutizmus politikájának ismertetéséből azonban azóta sem hiányozhat a parasztvédelem. A fogalom tehát régi, tartalma mégsem egészen tisztázott. Abban ugyan valamennyi történetíró egyetért, hogy e parasztvédelem egy valóságos tendencia – a földesúri árutermelés növekedése s ennek a parasztságra gyakorolt káros következményei – ellensúlyozására jött létre. Ezen belül azonban a német polgári gazdaságtörténetírás képviselői – akik elsősorban a porosz állam példájával igyekeztek a jelenséget megvilágítani (*Georg Friedrich Knapp*tól *Friedrich Lütge*ig csaknem valamennyien) – lényegét a paraszti földállomány védelmére korlátozták, míg a Habsburg-birodalom tartományainak historikusai, akik ezen – a paraszti földek földesúri kisajátítása által kevésbé sújtott – területeket vizsgálták (*Karl Grünberg, Anton Mell,* újabban *Alfred Hoffmann, Helmuth Feigl*), az előző jellemvonáson túl a parasztság személyes jogainak szélesítését, birtokjogának javítását, esetenként a szolgáltatások szabályozását is belesorolták.

A marxista történetírásban a parasztvédelem fogalmát – a szót többnyire idézőjelben használva – a Német Demokratikus Köztársaság történetírói honosították meg

[1] *Rudolph Stadelmann:* Preussens Könige in ihrer Thätigkeit für die Landescultur. I–IV. k. Leipzig 1878–87.

(Johannes Nichtweiss, Hans Mottek, Gerhard Schilfert), akik a német polgári kutatók nyomdokain haladva továbbra is a földelvétel megakadályozására helyezték a fő hangsúlyt. Megkönnyítette ezt számukra a tulajdonviszonyoknak a marxista történeti kategóriák sorában juttatott jelentős szerep s ezen belül a földtulajdon fontossága a feudalizmus termelési viszonyainak meghatározásában. A paraszti föld védelmének juttatja az elsőséget a magyar marxista történetírás is, míg a cseh és lengyel történészek (*Josef Petráň, Jiři Svoboda, Roman Rozdolski* stb.) az ausztriai hagyományok differenciáltabb ábrázolásának útját járják.

Ha a parasztvédelem meghatározásában a két XVIII. századi állam politikájának különbségei máig fennálló eltérésekhez vezettek is, indoklásában nem találunk jelentős változást. A marxista történetírók ma is azokkal az állampolitikai érvekkel (az adóalap és katonaalany védelmével) magyarázzák a parasztvédelmet, mint a századforduló gazdaságtörténészei. A felvilágosult abszolutizmus végkifejlődését tekintve ez meg is felel a valóságnak. Mindkét államban voltak azonban hosszabb-rövidebb periódusok, amikor a parasztvédelem ennél sokkal többet jelentett: az állam – nemcsak adót és katonát várva a parasztságtól, hanem az egyre fontosabbá váló élelmiszer- és nyersanyag-ellátás biztosítását is tőle remélve – a parasztgazdaságokra akarta áthelyezni a mezőgazdasági termelés súlypontját. A fiskális és katonapolitikai okokhoz tehát ekkor gazdasági megfontolások is járultak. E jelenséggel – bár a kisgazdaságok támogatásának különféle kísérleteit részletekbe menően feltárták – a történettudomány máig sem foglalkozott az általánosítás szintjén.

Hiába rendelkezik tehát nagy hagyományokkal a parasztvédelemre s általában a felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikájára vonatkozó irodalom, mindmáig akad e területen kevésbé tisztázott kérdés. Különösen hiányoznak az összehasonlító munkák, amelyek e politika különféle megnyilvánulásait próbálnák párhuzamba állítani. Mindez pedig nélkülözhetetlen nemcsak a felvilágosult agrárpolitika, hanem közvetve a középkelet-európai agrárfejlődés megértéséhez is. Ezért tartjuk indokoltnak, hogy a felvilágosult agrárpolitika vizsgálatára visszatérjünk, megkísérelve a két legjelentősebb középkelet-európai felvilágosult monarchia, Ausztria és Poroszország összehasonlítását e téren.

I. A parasztság anyagi és jogi állapotának védelme

A XVIII. század első felében a Habsburg- és Hohenzollern-agrárpolitika talán legjelentősebb eltérését a korábbi fél évszázadéhoz képest szembekerülése jelentette a nemesi-rendi törekvésekkel. A történetírás ezt a kelet-európai fejlődés új szakaszba lépésével magyarázza.[2]

A majorságok növelése – a földesúri árutermelés korábbi megjelenése ellenére – a XVIII. század elejéig sohasem tudott a maga teljességében kibontakozni. A népesség ezeken a területeken még nagyobb időszakokat tekintve is stagnált, a háborúk, járványok, ínség következtében esetenként jelentősen csökkent is. A harmincéves háború pusztításait a történettudomány máig sem tudta teljesen felmérni, az általa elkerült Alsó-Ausztria és

[2] *Varga János:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767. Bp. 1969. 570. l.

Magyarország lakosságát a XVII. század végéig tartó török háborúk tizedelték meg.[3] Elsődleges kérdésnek tehát ezeken a területeken eddig a munkaerő biztosítása látszott.

Ezzel szemben a XVIII. század első felében – hosszú idő óta először – viszonylagos stabilizálódás következett be Kelet-Európában. Megszilárdult a politikai helyzet. Magyarországról kiűzték a törököt, a népességet a telepítésekkel a természetes szaporodást meghaladó arányban növelték, pihent földeket vontak be a termelésbe. Mindez a gazdálkodás fellendüléséhez kellett hogy vezessen. Elősegítették ezt a piaci viszonyok is. Németországban 1690 körül ért véget a XVII. század nagy agrárdepressziója, javult a gabona értékesítési lehetősége, emelkedni kezdtek az árak.[4] Egyúttal azonban eltolódás következett be a munkaerő és a föld arányában, a rendelkezésre álló munkaerő már elégnek, esetenként soknak is bizonyult a föld megművelésére.

Ennek megfelelően alakult a birtokosok magatartása. Az újabb majorságok kialakítására irányuló törekvéseiket a művelésbe bevonható szabad földek csökkenése megnehezítette. A földesúri politika tehát a parasztság eddigi röghözkötésével szemben földtől való elválasztása s egyúttal a szolgáltatások korlátlan növelése felé fordult. S emiatt került szembe előbb-utóbb az állampolitikával. A birtokosok számára a paraszti szolgáltatások közül elsősorban a munka volt fontos, a parasztgazdaságok nagysága viszont mellékes tényezővé vált. Az állam érdeke ezzel szemben az adóalanyt jelentő s katonáskodó parasztság és telki állományának számszerű megtartása maradt.

A birtokosokkal való szembefordulás lehetősége azonban megosztotta Kelet-Európa államait, nem mindenütt került sor kenyértörésre a nemességgel. Elmaradt a parasztvédelem számos észak-németországi tartományban, így Mecklenburgban, Elő-Pomerániában, Schlewig-Holsteinben, továbbá Felső-Lausitzban. Oka itt elsősorban a fejedelmi hatalom gyengeségére vezethető vissza.[5] Hiányzott a parasztpolitika Oroszországban is, miértjére azonban a történetírás nem tud egyértelmű magyarázatot adni. A paraszti földek védelmére itt a földbőség miatt nem lett volna szükség, annál inkább a terhek csökkentésére, jogi helyzetük javítására. De maga I. Péter is természetesnek tartotta, hogy birodalmában teljesen jogfosztott szolgaként kezelik őket.[6]

A parasztvédelem első megnyilvánulásai az adózó telekállomány védelmére és a paraszti pénzszerzés lehetőségeinek nyitvatartására irányultak. E rendeletek célja nem annyira az adott viszonyok megváltoztatása, mint inkább stabilizálása lett volna. Az állam már eddig is szem előtt tartotta az adózó föld védelmét, s törvényei többfelé már korábban kimondták, hogy a majorságba bevont rusztikális föld nem veszítheti el adókötelességét (Brandenburg 1624, Morvaország 1669, Csehország 1713/17).[7] Hasonló elv

[3] *Helmuth Feigl:* Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu den theresianischen-josephinischen Reformen. Wien 1964. 35. l.; Magyarország története 1526–1790. Szerk.: *H. Balázs Éva–Makkai László.* Bp. 1957. 294. l.

[4] *Wilhelm Abel:* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. [2] Hamburg–Berlin 1966. 172. l.

[5] *Sigmund von Frauendorfer:* Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik. I. k. München–Basel–Wien 1963. 108–11. l.; *Friedrich Lütge:* Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. [2] Stuttgart 1967. 155–7. l.

[6] *Niederhauser Emil:* Az orosz felvilágosodott abszolutizmus kérdéséhez. Acta Univ. Debreceniensis, Series Historica III. Debrecen 1964. 77–8. l.

[7] *Karl Grünberg:* Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. I. k. Leipzig 1894. 123. l.; *Varga* i. m. 581. l.

uralkodott Alsó-Ausztriában is, bár itt a telekbevonás elhanyagolható maradt.[8] A gyakorlatban azonban a földesúr visszaélve az adó felosztásának (subrepartitio) és beszedésének jogával, a bevont telek adóját igen gyakran szétosztotta a fennmaradók között. Máskor még az adó fizetését is vállalta, hogy majorságát növelhesse. Azt, hogy az állam számára nemcsak az adójövedelmek voltak fontosak, hanem más paraszti kötelezettségek is, mutatja, hogy rendszerint nem elégedett meg a földesúri adó átvállalásával, hanem a megszüntetett telkek betelepítését írta elő. Ez a politika először Brandenburg-Poroszországban jelentkezett I. Frigyes 1709. november 22-i és I. Frigyes Vilmos 1714. június 29-i edictumaival. 1719. március 14-én került sor Brandenburg tartományban a telekbevonás nyílt tilalmára. Azonban az uralkodó, aki a rosszul gazdálkodó paraszt kitételét is csak új jobbágy állításának feltételével engedélyezte volna, nemesi nyomásra engedni kényszerült;s a rendelet szerint, ha megfelelő helyettes nem akadt, a telek újrabetelepítésétől eltekintett. Az ediktumnak érdemleges hatást így csak a koronabirtokokon tulajdoníthatunk. Hasonló kibúvót hagyott 1739-i megújítása is, amelyet pedig valamennyi tartományban kihirdettek.[9]

A bevonás következetes tilalmát csak II. Frigyes 1749-i edictumai hozták meg. Az először csak Sziléziára (július 14.), majd az egész monarchiára (augusztus 12.) kiterjesztett rendelet mind a korona-, mind a nemesi birtokokon egyértelműen tiltotta a paraszt- és zsellértelkek, a hozzájuk tartozó adóköteles szántó és rét bevonását, még akkor is, ha a földesúr magára vállalná adójukat. A hétéves háború idején történt telekbevonások miatt kellett II. Frigyesnek még egyszer e kérdéshez nyúlni. Az újabb rendelet (1764. július 12.) összevonta a bevonás tilalmát a visszaadatás konkrét kötelezettségével. Gyakorlatban az 1756 óta bevont vagy pusztává vált telkek visszaállítása történt meg. 1772-ben a bevonás tilalmát kiterjesztették a felosztott Lengyelországtól elhódított Nyugat-Poroszország területére is.[10] A telekbevonás tilalmát II. Frigyes életében azután nem kellett többé megújítani, az uralkodónak – úgy látszik – sikerült elérnie célját.

A Habsburg-államban a telkiállomány következetes védelmére meglehetősen sokáig kellett várni. Ausztriában magában, ahol nem került sor a nagy majorságok kiépítésére, a jobbágyi föld csökkenése nem jelentett különösebb problémát. A többi tartományban – mint látni fogjuk – az udvar jó ideig más eszközökkel próbálkozott a parasztság védelmében, így a paraszti földek kibecsülhetetlenségének kimondására csak az 1750. július 30-i és 1751. január 23-i pátensekkel került sor. Ez utóbbi írta elő Ausztriában és a cseh tartományokban – az új adórendszer elősegítése érdekében – a dominikális és rusztikális földek kataszteri elkülönítését.[11] Az első rendelkezéshullám azonban az osztrák birodalomban sem érte el a várt eredményt. Éppen a leginkább érintett tartomány, Csehország rendjei mutatták a legnagyobb ellenállást. Lehetőségeiket majorságaik kiterjesztésére különösen a hétéves háború növelte meg. A bevonás tilalmának szükség-

[8] *Feigl* i. m. 102. l.

[9] *Theodor von der Goltz:* Geschichte der deutschen Landwirtschaft. I. k. Stuttgart–Berlin 1902. 419. l.

[10] *Georg Friedrich Knapp:* Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens. [2] München–Leipzig. II. k. 1927. 75–80. l.

[11] *Grünberg* i. m. I. 244. l.; II. 323. l.; *Anton Mell:* Die Anfänge der Bauernbefreiung in Steiermark unter Maria Theresia und Josef II. Graz 1901. 150. l.

szerű megújítására 1769. augusztus 9-e és 1770. szeptember 8-a között került sor több pátensben.[12] Magyarországon a paraszti földállomány védelmét az udvar közvetlenül az 1767-i úrbérrendezéshez kapcsolta. Az úrbéri pátensnek egyenrangú része lett a jobbágy kimozdíthatatlanságának kimondása, és sor került az adóalapot képező telkiállomány nagyságának pontos rögzítésére.[13] A földesúri és jobbágyföldek kataszteri pontosságú elkülönítésére ezzel szemben Magyarországon ekkor mégsem került sor. Erdélyben – bár itt a helyi hatóságokkal nem sikerült elfogadtatni az úrbérrendezést – a birtokaprózódás nem kedvezett a majorságok kialakításának, így a jobbágyföldek védelmére ilyen vonatkozásban nem volt szükség.[14] A felsorolt rendeletek, ha végrehajtásuk nem is volt mindenben következetes, a Habsburg-monarchiában nagyjából mégis meggátolták a paraszti telkiállomány csökkentését, s konzerválták annak nagyságát a XIX. századi jobbágyfelszabadításig.

A rusztikális föld bevonásának tilalma önmagában mégis kevésnek bizonyult a paraszti telkiállomány védelmére. Összességében ugyan védte a paraszti földet, az egyéni birtoklás és használat jogát azonban nem erősítette meg. A parasztság differenciálódása, gyengébb birtokjogú kategóriák kialakulása (vagy akár egész tartományok parasztságának ilyen kategóriába sorolása) lehetővé tették az egyes birtokosoknak, hogy önkényesen rendelkezzenek parasztjaik földjével, s ezáltal gyengítsék azok érdekeltségét a termelésben, veszélyeztessék gazdálkodásukat. A Leibeigennek minősített parasztok száma egész Kelet-Európában csekély volt, csak néhány területen találkozunk velük (Poroszország, Livland, Lengyelország), valójában azonban alig különböztethetők meg tőlük a brandenburgi tartományok (Uckermark, Neumark, Beeskow-Storkow stb.) nem-örökletes Laßbauerei és a Habsburg-országok (főleg a cseh tartományok és Belső-Ausztria) ún. uneingekaufte-jobbágyai. Esetükben is – akárcsak a Leibeigeneknél – felemás módon kapcsolódott össze a személyi függés a földhözkötöttséggel. Szolgáltatásaik – a használt föld nagyságától függetlenül – a földesúr önkényétől függtek, tetszőlegesen emelhetők voltak, földjükre nem rendelkeztek meghatározott jogokkal, örökösüket a birtokos jelölte ki. A felnőttekre a földesúr bérmunka-elővételi joga, a gyermekekre a kényszer-cseléd-szolgálat volt érvényes; mesterség tanulására, házasságkötésre csak engedéllyel gondolhattak. Mindemellett nem költözhettek; ha elszöktek, a birtokos időkorlátozás nélkül visszakövetelhette őket. Talán csak az különböztette meg őket a Leibeigenektől, hogy ingóságaikra tulajdonjoguk lehetett, továbbá, hogy föld nélkül nem lehetett eladni őket.[15]

A természetes fejlődésnek e rétegek eltűnése felé kellett volna hatnia. Erre azonban a kelet-európai fejlődés következtében nem kerülhetett sor. (Az említett rétegeknek megfelelő Freistifterek természetes eltűnéséről csak a nem kelet-európai jellegű Alsó- és Felső-Ausztriában hallunk.)[16] Sziléziában I. Ferdinánd akarta 1562-től az uneingekaufte

[12] Vö. *Grünberg* i. m. I. 245–53. l.

[13] *Vörös Károly:* Az 1765–66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Szerk. *Spira György.* Bp. 1952. 354–5. l.

[14] *Trócsányi Zsolt:* Az erdélyi parasztság története 1790–1848. Bp. 1956. 53. l.

[15] *Grünberg* i. m. I. 55–9. l.; *Mell* i. m. 17. l.; *Knapp* i. m. I. 15–27. l.; *Hans-Heinrich Müller:* Märkische Landwirtschaft vor den Agrarreformen von 1807. Potsdam 1967. 30. l.

[16] *Feigl* i. m. 67. l.

jobbágyokat földjükre örökjog „vásárlására" (Einkauf) ösztönözni. E kísérletnek azonban egyaránt ellene szegültek a fejlődő majorságaikat féltő birtokosok és a Kaufschillingben (megváltási taxa) csak újabb pénzszolgáltatást látó jobbágyok.[17] A kudarcot látva egy időre a Habsburg-hatalom is felhagyott a próbálkozásokkal, sőt a XVII. századi törvényhozásban ezen rétegek jogállásának változatlan rögzítése mellé állt.

Ahhoz, hogy a jobbágyi telekállomány védelme hatékony legyen, az állam hatalomnak új rendeletei érvényét egyértelműen ki kellett terjesztenie az említett rosszabb birtokjogú paraszti rétegekre is. Ehhez a Leibeigenschaft megszüntetésén és (főleg az örökös tartományokban) a szilárdabb paraszti jogokat biztosító „vásárlás" (Einkauf) ösztönzésén át vezetett volna az út. Az előző lépés meghirdetése meglehetősen kétélű fegyver volt, az elnevezésbeli különbségeket meglovagolva a rendek ugyanis nemegyszer tiltakoztak jobbágyaik Leibeigen besorolása ellen.

A „Leibeigenschaft megszüntetése" mégis jelentős szerepet kapott a porosz királyok politikájában. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az uralkodók Altmark és Magdeburg tartományok szilárdabb birtokjogú parasztjainak jogállását kívánták meghonosítani az állam más részein is, különösen Hátsó-Pomerániában, Poroszországban és Neumarkban. Ha el is fogadjuk a német történetírók (Knapp nyomán elterjedt) véleményét, hogy valójában e tartományokban nem létezett a Leibeigenschaft; a „megszüntetéstől" várt előnyöket, különösen az egyéni telekhasználat területén, méltányolnunk kell. Elődeinek a koronabirtokokat érintő kísérletei után II. Frigyes 1763-ban, egy pomerániai útja során adta ki híressé vált parancsát, hogy a Leibeigenschaftot „teljesen és minden okoskodás nélkül" valamennyi birtoktípuson fel kell számolni. A parancsot 1763. december 30-án parasztrendelet követte Pomeránia számára, amely a magánbirtokok parasztjainak földjükre többé-kevésbé teljes használati jogot, ingóságaikra tulajdonjogot, a parasztfiúknak – földesúri engedéllyel – mesterség tanulásának lehetőségét biztosította.[18] A Lengyelország első felosztásakor megszerzett Nyugat-Poroszországban 1772-ben rendelték el a Leibeigenschaft felszabadítását, ez akkor a Lengyelországban szinte korlátlan földesúri önkényeskedések megszüntetését jelentette.[19] S csak ebben az értelemben került sor a Leibeigenschaft megszüntetésére 1773-ban Kelet-Poroszország magánbirtokain is. A paraszti földek örökletességének biztosítására II. Frigyes életében végül csak a koronabirtokokon került sor. 1777. február 20-i rendelete szerint az uradalom gazdatisztje kapott jogot, hogy a paraszt gyermekei közül az örököst a legalkalmasabb személyében kiválassza. A telek tulajdonjogát ez a rendelet sem érintette.[20] Az örökletesség kiterjesztésére a magánbirtokokra csak II. Frigyes utódai alatt került sor, hasonlóképpen az itteni jobbágyok más kötöttségeinek enyhítésére.

Ausztria – akárcsak a bevonás tilalmánál – e téren is később indult, a paraszti földtulajdonjog kérdésében mégis messzebb jutott, mint Brandenburg-Poroszország. A XVIII. század közepéig nem történt intézkedés a paraszti jogok megerősítésére; az uralkodók hagyták, hogy az egyes tartományok fejlődése a természetes – egymástól

[17] *Grünberg* i. m. I. 67. l.
[18] *Knapp* i. m. 58–9. l.
[19] *Stadelmann* i. m. II. 106–7. l.
[20] *Johannes Schultze:* Die Mark Brandenburg. Berlin 1969. 93. l.

rendkívül eltérő – irányba haladjon. A szűkebb értelemben vett Leibeigenschaft különben is ismeretlen volt a Habsburg-tartományokban, s amikor a hatvanas évek végén – elsősorban Csehország vonatkozásában – a kifejezés feltűnik az osztrák hivatalnokok aktáiban, azok a földhözkötött örökös jobbágyot értik rajta.[21] A bizonytalanságot tükrözi II. József Leibeigenschaft-megszüntető rendeletének (1781. november 1) eltérő értékelése is. Ez a pátens, amellyel a magyar történetírás alig tud mit kezdeni, mert Magyarországon lényegesen nem javított a parasztság helyzetén, Csehországban a költözés, házasodás, mesterségtanulás stb. engedélyezésével a jobbágyi emelkedés mérföldköve lett. Árnyoldala itt is – akárcsak a többi tartományban – az maradt, hogy nem rendelkezett egyértelműen a földhasználat jogának háborítatlanságáról.[22] E kérdés megoldása külön rendeletre várt.

A paraszti birtokjog erősítésére az örökös tartományokban az Einkauf ösztönzése látszott a legmegfelelőbbnek. A már egyszer magára hagyott folyamatba az állam a földesúri önkényeskedések hatására avatkozott be újra. De a telekbevonás fokozatos korlátozása következtében egyre kevésbé ellenezték maguk a rendek is, az egyszeri súlyos teher miatt inkább a parasztok vonakodtak az Einkauf-tól. A távlati javulás reményében a kormány 1769. augusztus 31-i decretuma az önkéntes, megegyezéssel történő Einkauf mellett döntött. A lassan bontakozó folyamatot – amelynek különösen Stájerországban volt szemmelláthatő sikere – a hetvenes évek közepétől megakasztotta a Raab-rendszer, amely a koronabirtokokon ingyenesen adott örökös földtulajdont a jobbágyok kezébe. Mivel az Einkauf leglelkesebb ösztönzőivé ekkor az ingyenes örökbérlet bevezetésétől félő földbirtokosok váltak, az 1781. november 1-i (a jobbágyrendelettel egy napon kibocsátott) pátens sem változtatott az önkéntesség elvén. Végül a nyolcvanas évek végén Csehországban az uneingekaufte jobbágyok is megkapták az életfogytiglani használat és az örökösödés jogát.[23]

A paraszti kategóriák helyzetének javítására irányuló kísérletek azonban még nem fejezik ki egyértelműen a parasztvédelem fokát. Tendenciájukban eltérőek lehetnek tőlük azok a – különben egyidejű – lépések, amelyek a parasztok személyes jogállásán kívántak javítani, így a költözési jog helyreállítására tett próbálkozások. Ameddig a jobbágyok földdel való ellátottságát nem fenyegette veszély, röghözkötöttségük társadalmilag sem volt veszélyes. A XVIII. század második felében azonban mozgási szabadságuk korlátozása abszurd módon a földesúri földcsonkító tendenciákkal együtt jelentkezett. E látszólagos ellentmondásra – egyéb, ide nem tartozó okok mellett – az olcsó robotmunka vonzóereje adhat magyarázatot. Ilyen körülmények között mind az állam, mind a jobbágyok fontosabbnak tekintették a földhöz való kapcsolat megerősítését az elszakadás lehetőségének törvényesítésénél. Az utóbbiak – különösen a nagybirtokos jellegű országrészekben – a röghözkötésben valamiféle kétoldalú kötöttséget láttak, amely épp annyira elválaszthatatlanná teszi a földet személyüktől, mint amennyire röghöz köti őket. Ezért ellenezték például Poroszország parasztjai a birtokhoz való kötődésük lazítását.[24] – Valójában persze erről szó sem volt. A földhözkötés éppen azokban a tartományokban

[21] *Grünberg* i. m. I. 94. l.
[22] Magyarország története 1526–1790. 423. l.
[23] *Grünberg* i. m. I. 255–72. l.; *Mell* i. m. 151–65. l.
[24] *Stadelmann* i. m. II. 108. l.

bizonyult a legerősebbnek, ahol a földhöz fűző jog a leggyengébbnek: a majorkodó gazdaságok kiépítésében élen járó tartományokban.

A röghözkötés megszilárdításának XVII. századi nagy hulláma után a XVIII. század első felében elszórt rendelkezésekkel találkozunk, lényeges újítások nélkül. Az újabb kísérletek inkább az egyes országok vagy tartományok parasztságának kivándorlását igyekeztek megakadályozni, kölcsönös kiadási kötelezettséggel. A XVIII. század második felében valamennyi osztrák tartomány vállalta egymás szökevény jobbágyainak kiadását. Kölcsönös kiadatási szerződés volt érvényben a XVIII. század második felében Brandenburg, Lausitz és Lengyelország között is.[25]

A XVIII. század közepén megindult gazdasági fejlődés az iparban is fokozódó munkaerőszükséglettel járt. Egyre inkább szükségessé vált a paraszti röghözkötés eltörlése vagy legalább enyhítése. Az állam felemás módon képviselte ezt a törekvést, hiszen a röghözkötés alól felszabadult, földjükről elköltöző rétegek helye az adózásban és katonáskodásban is bizonytalanná vált. Poroszországban ezért végül nem is került sor a költözési szabadság helyreállítására. Azt ugyan még lehet a helyi viszonyok fel nem ismerésével magyarázni, hogy Frigyes 1748-ban – az elbocsátási taxa felemelésével – megnehezítette a sziléziai parasztok addigi nagyobb mozgásszabadságát.[26] De nem magyarázható ilyen indokkal, hogy az uralkodó később belement a pomerániai rendek követelésébe, s az 1764. december 30-i rendtartásban a pomerániai parasztokat röghözkötöttnek (glebae adscripti) nyilvánította. A jobbágy költözési szándékát továbbra is a földesúr volt illetékes elbírálni. A költözni szándékozókat az engedélykérésen túl nagy elbocsátási összeg is gátolta szándékuk véghezvitelében. Nem adott költözési jogot az 1794-i Allgemeines Landrecht sem.

A Habsburg-államban ezzel szemben a XVIII. század második felében szaporodott a költözési joggal rendelkezők addig sem kicsiny száma. Alsó- és Felső-Ausztriában korábban sem voltak komolyabb megkötések. Magyarországon a viszonylag ritka népesség és a nagy kiterjedésű szabad földek kölcsönhatása hozott létre egy növekvő számú szabad menetelű réteget, amely az 1760-as években – a költözési jogukat folyamatosan őrző mezővárosiakkal együtt – a paraszti lakosság mintegy 35–40%-át tette ki.[27] Nőtt a szabadköltözők száma az iparosodó Csehországban is, ahol a különféle engedélykérések egyre inkább formálissá váltak. A jobbágyi költözés és vele a mesterség tanulásának egyértelmű és általános szabadságát a monarchiában II. József 1781-i rendelete hozta meg.

A parasztvédelemben az államhatalom további, ugyancsak korán jelentkező lépése a parasztság fizetőképességének megőrzése lett. Az árutermelő nagybirtokos által kívánt szolgáltatás formája elsősorban a robotmunka volt, az államé a pénzjáradék. Míg az előzőt viszonylag egyszerű volt biztosítani e – szinte önellátó – társadalomban is, az utóbbi előteremtése már nehézségekbe ütközhetett. Az állam mindenekelőtt a parasztságnak a piaccal való szabad kapcsolatait kívánta megteremteni a hagyományos földesúri előjogok korlátozásával, majd egyre nyíltabban a földesúri szolgáltatások szabályozására tört.

[25] Codex Austriacus. Sammlung österreichischer Gesetze und Ordnungen. I–VI. Wien. 1704–1777. III. 994.; VI. 419.; *Stadelmann* i. m. II. 23.

[26] *Johannes Ziekursch:* Hundert Jahre schlesischer Agrargeschichte. Breslau 1915. 100. l.

[27] *Varga* i. m. 308. l.

A különféle előjogok részben a jobbágy termékeinek földesúri elővételére, részben a földesúri termékek kényszereladására terjedtek ki. Legkirívóbb formájukban – mint pl. a borárulásra vonatkozó kötöttségekben – a birtokos esetleg ugyanazon cikket árusította parasztjainak, mint amelyet korábban tőlük vásárolt fel,[28] a szélesebb gyakorlatban azonban a jobbágyi termékek piaci árusítójaként vagy éppen exportálójaként lépett fel. A tilalmak így egyaránt irányulhattak a kényszereladás, a viszonteladás céljából történt felvásárlás és a piacitól eltérő árviszonyok kialakítása ellen.

A földesúri árucikkek kényszereladásának tiltása elsősorban a cseh tartományokban vált szükségessé. Kimondásukra az első országos úrbérrendezések kapcsán került sor (Csehország 1680, Morvaország 1713).[29] Az elővételi jogok korlátozása itt váratott magára. Ausztriában a földesurak viszonteladás céljából történő felvásárlását 1661-től tiltották, majd 1724-ben és 1727-ben mindenféle piacon kívüli felvásárlást és spekulációt a gabonával.[30] Magyarországon a valamennyi jobbágyi termékre kiterjedő elővásárlás törvénybe iktatása csak az 1723-i országgyűlésen történt meg, de eleve a nyerészkedés (viszonteladás) tilalmával egyetemben.[31] Ez a felemás politika (a saját használatra, piaci áron történő elővásárlás törvényesítése s a visszaélések tiltása) folytatódik Mária Terézia uralkodása idején, a 60–70-es évek fordulójától (1767-i urbárium Magyarországon, 1768-i resolutio Belső-Ausztriára, 1770. április 14-i határozat valamennyi örökös tartományra).[32] Az előjogok egyértelmű és végleges megszüntetésére – beleértve a korcsmáltatás (borárulás, földesúri sörfőzde sörmérése), továbbá a malomhasználat kényszerének felfüggesztését – csak II. József uralkodása alatt, 1786–89 között került sor. Ezen rendeletek érvénye Magyarországra és Erdélyre is kiterjedt.[33]

Brandenburg-Poroszországban alig találjuk nyomát az állam ilyen irányú beavatkozásának. 1740-ben II. Frigyes rendelete Poroszországban felmentette a koronabirtokok parasztjait a kényszer alól, hogy csak a bérlő igazolásával (amelyben lemond az elővásárlásról) utazhassanak termékeikkel a városi piacra.[34] Más intézkedést nem ismerünk. A nemesség továbbra is kezében tarthatta a mezőgazdasági cikkek kereskedelmét, mindenekelőtt a gabona exportját, amelyre Brandenburgban 1535 óta volt privilégiuma.[35]

A paraszti adóképesség megőrzésének következő lépcsőfoka a földesúri szolgáltatásokba való közvetlen beavatkozás lett. Bár az adózóképesség fenntartása elsősorban a pénzszolgáltatások egyensúlyban tartását igényelte, ezek viszonylag kisebb aránya miatt tárgyalásunk első helyére a robotmunka korlátozása kívánkozik. Az osztrák tartományok-

[28] *Pach Zsigmond Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963. 146. l.

[29] *Grünberg* i. m. I. 131. l.

[30] Codex Austriacus I. 387. l.; IV. 201. és 441. l.

[31] *Orosz István:* A földesúri borelővételi jog Tokaj-Hegyalján a XVI–XVII. században. Acta Univ. Debreceniensis, Series Historica IV. Debrecen 1965. 4. l.

[32] (Magyarországi) Urbariom, 1767. 7. Punctom; Hofkammerarchiv Wien (továbbiakban HKA), Sammlung der Handschriften Nr. 291. Resolutiones Augustissimae (továbbiakban Res. Aug.) 1768, szept. 23-i rendelet; Codex Austriacus VI. 1336. l.

[33] *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp. 1958. 71. l.

[34] *Stadelmann* i. m. II. 102. l.

[35] *Adolf Beer:* Allgemeine Geschichte des Welthandels. II. k. Wien 1862. 104. l.

ban az udvar – a földhasználat biztosításánál is fontosabbnak vélve – ezt tartotta a parasztvédelem legbiztosabb módszerének. Kezdetét az 1679-i alsó-ausztriai *Tractatus* jelenti, amely azonban még csak általánosságban mondja ki a robotterhek korlátozását. (Szám szerint csak a zsellérek évi 12 napos gyalog robotját adja meg.) Az 1680-i első csehországi robotpátens heti 3 napban maximálja a robotmunkát, ugyanezt ismétli a többi – immár közös – cseh-morvaországi úrbérrendezés is (1717, 1738, 1775). Újabb korlátozást a továbbiakban legfeljebb a robotnapok hosszának csökkentése jelentett, míg végül 1775-ben a kontribúció nagyságától tették függővé, hogy ki hány igásállattal robotoljon. (Ugyanekkor a zsellérek robotját is megállapították: évi 13 naptól fölfelé.)[36]

Mária Terézia új területeket kapcsolt be az úrbérrendezések hatókörébe. Mindenekelőtt a magyar korona országaira került sor: 1756-ban a szlavóniai pátens, 1767-ben a magyarországi és horvátországi úrbérrendezés történt meg. Magyarországon a kilenced, a cenzus stb. mellett a földesúr 1–2 nap robotra tarthatott igényt, vagyis az évi 52 nap igásrobotot 104 nap gyalogrobotra változtathatta. Az egy teleknél kisebbel rendelkezők telekrészük arányában, a házas zsellérek évi 18, a házatlan zsellérek 12 napot robotoltak. (A magyarországi urbárium kihirdetését egyedül Erdélyben sikerült a guberniumnak megakadályozni.) 1771-ben került sor az addig hiányzó sziléziai robotpátens kibocsátására, heti 3 napos robotmaximummal. Utoljára következett a viszonylag jobb helyzetet tükröző, éppen ezért sokáig szabályozatlan ausztriai robotügy rendezése. Az 1772. június 6-i alsó-ausztriai pátens az egésztelkesek számára heti 2 nap robotot írt elő, a töredéktelkesek itt is arányosan kevesebbet szolgáltattak. De kevesebb volt a robotnapjuk azoknak is, akiknek eddig a „szokás" kevesebbet szabott meg. Az 1778. december 5-i stájerországi úrbéri pátens heti 3 nap robotelőírását viszont nem mérsékelte a telekarányosítás, a töredéktelkeseknek is ezt a maximumot kellett teljesíteniök. Krajna, Karintia és Breisgau csak II. József uralkodása alatt, 1782. augusztus 16-án kaptak urbáriumot, s alatta terjedt ki a magyarországi úrbéri pátens hatálya a polgári közigazgatás alá került Temesközre. Tirolban, ebben a szabadparaszti fejlődésű tartományban, továbbá Felső-Ausztriában, ahol a munkaszolgáltatás minimális volt, a szabályozásától végleg eltekintettek.

A szolgáltatáscsökkentések sorában említjük meg a különféle alkalmi taxák (Laudemiumok) csökkentését is, bár ezek egyúttal a jobbágygazdálkodás feltételeinek megkönnyítését is szolgálták. Cseh- és Morvaországban, valamint Belső-Ausztriában 1756–79 között szabályozták őket: a házasságkötés engedélypénzét 30 krajcárban (1756), a kézművesség engedélyezését 1 guldenben (1766), az elbocsátását 6 guldenben (1771) szabták meg, stb. E taxák egy része elveszítette kapcsolatát a földesúri engedélykéréssel, s formálissá vált: 1765-től Stájerországban a jobbágy házasságkötéséhez nem kellett engedély, 1774-ben Cseh-Morvaországban mindenféle engedélyt eltöröltek.[37]

II. József legmerészebb intézkedésének, az örökös tartományokra kihirdetett 1789. február 10-i adó- és úrbéri pátensnek egyik célja ugyancsak a szolgáltatások további enyhítése lett volna. Az uralkodó a szolgáltatások egyetlen formáját, a pénzfizetést tartotta volna meg, nagyságát a paraszt tiszta jövedelmének 30%-ában kívánta megszabni (ennek 40%-a jutna az államnak, 60%-a a földesúrnak). Ez jóval kevesebb lett volna, mint

[36] *Grünberg* i. m. I. 131., 134., 136., 223–30. l.
[37] *Mell* i. m. 75. l.

az érvényben levő szolgáltatások értéke. A pátens egyúttal a paraszti földhasználati jog megerősítését is kimondta: a járadékszedésen túl a földesúrnak semmiféle más jogot nem biztosított volna parasztjai felett, akik így örökbérlővé váltak volna. A radikális rendelet bevezetését József halála meghiúsította.[38]

A porosz államban a szolgáltatások szabályozására inkább csak óvatos próbálkozásokat találunk, többnyire a koronabirtokokra korlátozva. I. Frigyes Vilmos 1736-ban mindössze a parasztok fuvarszolgáltatásának némi csökkentését rendelte el. A katonaság ezután csak külön királyi vagy kamarai engedéllyel vehette igénybe a parasztság igaerejét. Ugyanekkor megtiltották a robot átvitelét más, idegen birtokokra.[39] A robotnapokkal kapcsolatban a legkorábbi állásfoglalás II. Frigyesé, aki a negyvenes évek végén Hátsó-Pomerániában kívánta a koronabirtokok parasztjainak heti robotját a szokásos heti 6 napról 5-re csökkenteni. 1748-i, a General Direktóriumnak szóló instrukciójában a maximumot 4 napra mérsékelte, még később 3 napban jelölte meg a robot kívánatos nagyságát. Mindezek persze a koronabérlőknek szóló javaslatok voltak s nem parancsok, megvalósulásuk többnyire illuzórikus maradt. Következetességet csak Nyugat-Poroszországban találhatunk, ahol a koronabirtokon a robotot heti 3 napra szállították le.[40]

A magánbirtokok parasztjait érintő rendeletet II. Frigyes csak uralkodása végén bocsátott ki. Az 1784. szeptember 11-i leirat a birtokosokat ösztönözte helyi urbáriumok készítésére, a szolgáltatások nagyságára azonban általános irányelveket nem adott.[41] Ez csak Sziléziára történt meg, ahol az 1786. május 3-i rendelet heti 2 nap robotot javasolt az urbáriumba bevenni.[42] Az összeírás azonban igen vontatottan haladt, az uralkodó még ez évben bekövetkezett halála előtt csak keveset sikerült befejezni. Az urbáriumok kötelező megkötésének elvét a következő uralkodó, II. Frigyes Vilmos sem mondta ki.[43]

A parasztvédelem során befejezésül néhány olyan törekvésre kell utalnunk, amelyek nem álltak közvetlen kapcsolatban az állami jövedelmek biztosításával, így a földesúri bíráskodás ellenőrzésére és a parasztok jogi képviseletének megteremtésére, amelyek közvetve mégis kapcsolódtak a jobbágyság anyagi biztonságának megőrzéséhez. E kifinomultabb módszerek megint elsősorban az osztrák udvar politikájában kaptak nagyobb hangsúlyt. Az osztrák tartományokban a parasztok panasztételi joga I. Ferdinánd óta (1539) szabályozva volt, s a XVII. századra kialakultak a fellebbezés konkrét módszerei. A cseh tartományokban a jobbágyokat peres ügyeikben az ún. jobbágyügyvéd segítette, s a XVIII. század elejétől itt is megnyílt a fellebbezés lehetősége az úriszéktől a kerületi hivatalokhoz. Magyarországon a jobbágy védelmét a megyei tisztviselőkre bízták. Mária Terézia 1753-ban, igazságügyi reformjai során állíttatta fel a központi jobbágyhivatalt (Concessus in causis subditorum).[44] Az úriszéket mint elsőfokú igazságszolgáltatási szervet az örökös tartományokra II. József rendeletei is elismerték, azonban korlátozták a kiszabható büntetéseket (a pénzbüntetést pedig teljesen

[38] *Grünberg* i. m. I. 317–42. l.; *Roman Rozdolski:* Die grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II. Warszawa 1961.

[39] *Stadelmann* i. m. I. 77–8. l.

[40] Uo. II. 72. l.

[41] *Goltz* i. m. I. 428. l.

[42] *Stadelmann* i. m. II. 112. l.

[43] Uo. III. 20–1. l.

[44] *Grünberg* i. m. I. 30–2. l.; *Mell* i. m. 56–8. l.

eltiltották.)[45] József rendelte el a magyar kancelláriánál a jobbágyok érdekeit képviselő ágens, a helytartótanácsnál jobbágyügyvéd alkalmazását, s előírta a jobbágypanaszok továbbítását a megyéhez, hogy a földesúr ne lehessen egy személyben bíró és peres fél.[46]

A Hohenzollern-államot e téren is inkább csak néhány próbálkozás jellemzi. Maga II. Frigyes is azt az elvet vallotta, hogy a paraszt teljes jogi képviselete a földesurat illeti. Amikor 1781-ben rendeletbe foglalták a földesúri bíráskodás állami felügyeletét, ez még mindig csak valami bizonytalan tartalmú eszmei ellenőrzést jelentett.[47]

A kutatóban végső soron felmerülhet a kérdés, hogy ilyen jelentős eltérések láttán egyáltalán szabad-e azonosítanunk az osztrák és porosz felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikáját. Az osztrák parasztvédelem számos törekvését ugyanis hiába kérjük számon II. Frigyes politikájától. A különbségeket legjobban József 1781-i jobbágyrendeletének és az 1794-i Allgemeines Landrechtnek az összehasonlítása igazolhatja. Elvileg ugyanis mindkettő fő célja – a Leibeigenschaft megszüntetése – megegyezett. Még attól is eltekinthetünk, hogy az előbbi kiindulópontja volt József parasztpolitikájának, az utóbbi poszthumusz összefoglalása Frigyesének. Az időbeli eltérés sem sorrendiséget jelöl. Az eltérések legfontosabbjaira, amelyek a Habsburg-politika javára döntöttek, a paraszti költözés, az egyéni földhasználat (örökösödés), a kényszer-cselédszolgálat és a földesúri előjogok kérdéseinek tárgyalásakor már utaltunk. Az általánosítást a két állam politikájának esetében mégsem szabad kizárnunk, legfeljebb arról lehet szó, hogy a szépen körvonalazható elvek a két államban továbbra sem tudtak egyformán érvényre jutni. Mint a porosz kormányzat néhány bátortalan vagy következetlen kísérlete bizonyította, ott sem hiányzott a paraszti jogképesség hiányának vagy a szolgáltatások szabályozatlanságának felismerése. A két állam intézkedéseiben mutatkozó különbségeket ugyanazon politika más-más fokozatának kell elfogadnunk.

Vajon miért nem vállalkozott a porosz uralkodó politikája általános elveinek következetesebb megvalósítására? Visszatarthatták ettől közismerten konzervatív, a feudális nemességet pártoló nézetei, amelyek benne erősebbek voltak, mint Habsburg kortársaiban. Ezt az indoklást azonban magát is csak egy következményre való hivatkozásnak tekinthetjük. A magyarázatnál elsősorban azt kell figyelembe vennünk, hogy a parasztpolitika megvalósíthatóságában nem annyira a kormányzat szándéka döntött, mint inkább a helyi sajátosságok. Az állam valóságos fejlődési tendenciákat kívánt megfékezni, sikerének esélyei nagymértékben függtek e tendenciák erejétől (pontosabban: fordított arányban álltak vele). A parasztpolitikát, annak sokszor szubjektívnak tűnő részjelenségeit is, végső soron a helyi történelmi fejlődés sajátosságai határozták meg. A valóságos fejlődéssel szöges ellentétben álló rendelkezések kibocsátásának nem lehetett realitása. De érvényes e megállapítás fordítottja is: a tényleges helyzeten nem vagy csak alig változtató rendeletekkel látszólag nagy sikert lehetett elérni. A kormányzatok helyzetét megnehezítette, hogy mindkét állam fejlődésben, hagyományokban eltérő tartományokból épült fel. Az uralkodóknak tehát kellő középutat kellett találniok, s bár ez nagy vonalakban sikerült is, az eltérés ettől nemegyszer megbosszulta magát. A helyi sajátosságok érvényesítése ellen hatott a közigazgatás egységesítésének előtérbe kerülése, amellyel

[45] *Feigl* i. m. 328. l.
[46] *Eckhart* i. m. 65–6., 212. l.
[47] *Niederhauser Emil:* A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. 36. l.

éppen a tartományi eltéréseket kívánták volna felszámolni, gazdaságilag és társadalmilag azonban e különbségek mellőzésével járhatott. Igy II. József jobbágyrendelete az osztrák tartományok (Alsó- és Felső-Ausztria) „mérsékelt jobbágyság"-ra keresztelt viszonyait (gemäßigte Untertänigkeit) szerette volna kiterjeszteni a többi országrészre, mindenekelőtt a cseh korona országaira. A rendelet magyarországi felemás hatásáról már szóltunk, de szólhatnánk az ausztriairól is, ugyanis – politikai érvek alapján, József elképzeléseivel ellentétben – a rendeletet végül a mintául szolgáló tartományokban is kihirdették.[48]

Árnyoldala maradt a parasztpolitikának mindkét országban, hogy a földesúri saját kezelésű földeket művelő (bérlő) parasztokról (az ún. dominikalistákról) általában nem emlékezett meg. Pedig e réteg szolgáltatásai súlyosabbak lehettek az úrbéres földön dolgozó társaikénál, de mivel az állami adózásban általában nem vettek részt, viszonyaik szabályozására egyik udvar sem gondolt. Vitathatatlan volt az általuk művelt föld földesúri tulajdonjoga, így kimaradt a szabályozásokból földhasználatuk védelme is.[49]

A sokféle részletből összetevődő parasztvédelem a két említett felvilágosult abszolút monarchiában végül egyetlen törekvésben jutott teljességében érvényre a törvényhozásban: az úrbéres (rusztikális) földek védelmében. Ugyanez a terület, ahol e parasztpolitika tartós, teljesnek mondható sikerét is elkönyvelhetjük.

Ha a XVII. század végének rendeleteiben a mezőgazdasági irányítás állami szintre emelkedését tarthatjuk a legjelentősebb tényezőnek, akkor a XVIII. századi mezőgazdaságpolitikában az államnak a földbirtokos és jobbágyi osztályok közé ékelődését kell kiemelnünk. A feudális állam jobbágyaival jog szerint semmiféle közvetlen kapcsolatot nem tartott fenn, sőt nemegyszer az eredetileg kezén levő jogokat is elidegenítette, s a birtokos osztályra ruházta át (immunitás). Ennek következtében a földesurak jobbágyaik felett bíráskodási jogot gyakoroltak, és sokhelyütt az adó subrepartitója és összeszedése is kezükbe került. A paraszt tehát minden területen ki volt szolgáltatva urának. A parasztvédelem politikája az állam részéről most kísérletet jelentett, hogy az eddigi vertikális függő viszony helyére háromszögű kapcsolatokat iktasson: lehetővé tegye közvetlen összeköttetését a jobbágysággal. Igaz, hogy az intézkedések java része csak kisebb-nagyobb fokú ellenőrzésre törekedett, az állam mégis ezeken keresztül próbálta korlátozni a földesurakat, főleg anyagi érdekeltségük csökkentésével. Mária Terézia és II. József politikája például jelentősen felduzzasztotta a birtokadminisztrációt, s ennek következtében a földesúri igazgatás meglehetősen költségessé vált. (Emellett, mint említettük, 1781-ben megtiltották a pénzbírságok szedését is.) Nem szabad meglepődnünk, ha Ausztriában a birtokosok egy része komolyan gondolt arra, hogy az állam javára lemondjon törvényes jogai (bíráskodás, adószedés) egy részéről.[50] Az adóztatás fokozott ellenőrzése segíthette elő, hogy József Magyarországon is a nemesség feladatává akarta tenni jobbágyai adójának összeszedését.[51] Más rendeletek tilalmaikkal a jobbágy-földesúri kapcsolatokon kívántak lazítani, ismét csak közvetett támaszt adván az állam felé utat kereső parasztságnak.

[48] *Grünberg* i. m. I. 286. l.; *Erich Zöllner:* Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart. [3]Wien 1966. 361. l.

[49] *Grünberg* i. m. I. 54. l.; *Feigl* i. m. 102. l.

[50] *Feigl* i. m. 328. l.

[51] *Marczali Henrik:* Magyarország története II. József korában. III. k. Bp. 1888. 59–60. l.

II. A parasztgazdaságok szaporításának politikája

A XVII. század hosszú agrárdepressziója Európa különböző országaiban nem egyszerre ért véget. Leghamarabb – 1690 körül – a korábban leginkább sújtott Németországban, továbbá Ausztriában indult emelkedésnek a gabonafélék ára. Magyarázatát csak részben vezethetjük vissza arra, hogy a közvetlen háborús károk helyreállítása és a népesség részleges regenerálódása viszonylagos stabilizálódáshoz vezetett a mezőgazdasági termékek piacán. Valóságos okához hozzátartozott a megelőző időszak néhány rossz termésű évének terméskiesése is.[52] Megszűnt a gabona túltermelése Brandenburg-Poroszországban is, maga az állam is nagy mennyiségeket vásárolt magazinjai (gabonaraktárai) feltöltésére.[53] Másutt Európában a XVIII. század első felében a depresszió általában tovább folytatódott.

A mezőgazdasági termelés igazi, tartós konjunktúráját hozta meg a XVIII. század közepe. A gabonaárak az 1730/40-es évektől szerte a kontinensen emelkedésnek indultak. A szükséglet és a kínálat arányainak lassú eltolódása persze megintcsak néhány rossz termésű évben vált először szembetűnővé, sőt az ínség pillanatnyilag el is fedhette a szemlélő elől a konjunktúra valóságos okait. II. Frigyes porosz király a negyvenes években szilárdan meg volt győződve arról, hogy az áremelkedést az 1740-es és 1744/46-os rossz termésű évek okozták. Országa termelése ezekben az években valóban meglehetősen ingatagnak látszott. Háborús előkészületei közepette az uralkodó 1740-ben arra kényszerült, hogy 350 ezer tallérért gabonát vásároljon Amsterdamból.[54] S bár Frigyesnek uralkodása későbbi szakaszában a mezőgazdaság tudatos támogatásával és a magazinok fenntartásával sikerült megakadályoznia újabb éhínség kirobbanását, Brandenburg-Poroszország a XVIII. század második felében sem csatlakozott a rendszeresen exportáló országokhoz. Az ország középső tartományaiból (Brandenburg, Magdeburg, Pomeránia) csak a jó termésű években engedélyezték – általában meghatározott mennyiségű – gabona kivitelét. Ilyen év azonban meglehetősen kevés volt, a termelést gátló, Sziléziáért folytatott háborúk befejeződése után is csak 1769-ből, 1776/77-ből, 1779-ből és 1783-ból tudunk ilyen engedélyekről. S közben folyt a lengyel gabona felvásárlása a magazinok számára, sőt csempészete a brandenburgi városi piacokra.[55]

Látszólag kiegyensúlyozottabb volt a Habsburg-birodalom helyzete, amely a XVIII. században nem szorult importgabonára. Nagyvárosait, iparosodottabb tartományait néhány jó mezőgazdasági adottsággal rendelkező ország (Magyarország, Csehország) látta el élelmiszerekkel és nyersanyaggal. Legfeljebb a Moldvából származó szarvasmarhabevitelről hallunk esetenként. De ugyanakkor szűk a mezőgazdasági exportcikkek köre is: a határokon túl jutó magyarországi és alsó-ausztriai boron, a csehországi fán kívül az egyes területek helyi feleslegét többnyire a birodalmon belül használták fel. Egy-egy ínséges év azonban még mindig fel tudta borítani a termelés és fogyasztás egyensúlyát, így az

[52] *Abel* i. m. 152. l.

[53] *Heinrich Sieveking:* Grundzüge der neueren Wirtschaftsgeschichte (von 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart). Leipzig–Berlin 1928. 43. l.

[54] *B. H. Slicher van Bath:* The agrarian history of Western Europe A.D. 500–1850. London 1963. 221. l. lábjegyzete.

[55] Deutsches Zentralarchiv Abteilung Merseburg (továbbiakban DZA), General Direktorium Accise und Zoll Departement (továbbiakban Gen. Dir. Acc. u. Zoll Dept.) A, Tit. XXII. Sect. 2 No. 1.

1771/72-es és 1785-ös rossz termés az egész birodalomban éhínséghez vezetett, míg 1788-ban a keleti tartományokból (Galícia, Magyarország északkeleti megyéi) hallunk hasonló jelenségről.

Az elmondottakból következik, hogy két középkelet-európai államunk a XVIII. század folyamán szükségszerűen érdekeltté vált az agrártermelés mennyiségi problémáinak megoldásában is. Az ipartámogatás, a nagyra növelt hadsereg és hivatalnoki kar egyre több nyersanyagot, emellett biztos élelmiszerellátást igényelt a mezőgazdaságtól. Új kérdések merültek fel: a társadalom osztályai közül melyik lesz képes megtermelni a kívánt többletet? S melyik termelő osztály termékeit tudja az állam a legcélszerűbben hasznosítani a belső fogyasztásban? A felvilágosult abszolutizmus a két kérdésre adott válaszában egy időszakban szívesen részesítette előnyben a parasztságot.

A kisgazdaságok mellett szóltak a kor hagyományos agrotechnikai nézetei. A mezőgazdasági termelés technikájában Európában a XVIII. század közepéig nem következett be lényeges változás, s az ekkor megindult angliai fejlődés elemeit is csak lassacskán ismerték meg a kontinensen. A hagyományos gazdálkodás pedig – a művelt terület kiterjesztésén kívül – a hozamnövelésnek csak olyan módjait ismerte, amelyek a ráfordított munka növelésével álltak arányban. A mezőgazdasági irodalom a szorgalmas munkálkodást pártfogolta, az egyes munkafolyamatok (szántás, kapálás, trágyázás) alaposabb végzését, többszöri ismétlését sürgette, sokszor anélkül, hogy ezek módszerein akár a legcsekélyebb változtatást szükségesnek látta volna. A nagybirtokon – különösen a robottal művelt kelet-európai majorságokban – erre nem sok alkalom nyílott, sőt – a munkaszolgáltatás kényszere miatt – ez a birtoktípus egyelőre bármiféle nagyobb arányú technikai fejlődésre képtelennek látszott. Megmaradt ez a vélemény jó ideig a technikai megújulás korában is, amikor a kelet-európai nagybirtokosokat tőkehiányuk akadályozta az új technikához szükséges befektetések eszközlésében. A kisgazdaságokban viszont – legalábbis elméletileg – korlátlanul érvényesülhetett a szorgalmas munka. A kortársak – szakírók és államférfiak – főleg ezért tulajdonítottak nagy jelentőséget a kisparaszti birtokoknak.

Hasonló végkövetkeztetést eredményezhetett a termelt javak bevonásának lehetősége a belső forgalomba. A nemesség majorkodását többnyire a kivitel – ha csak egyik tartományból a másikba is – éltette; a helyi piac kielégítése, a kis tételekkel is operáló helyi forgalom lebonyolítása többnyire a parasztságra maradt. Vonatkozott ez a hadsereg ellátására is: az oralis vagy equilis porciót a paraszt részletekben, helyben rótta le. Ez utóbbi példánk persze átvezet a korábban is hangoztatott fiskális indokláshoz. Új alapokat kapott ez is, miután sehol sem sikerült a nemesi földnek a parasztival egyenlő arányú megadóztatása. Brandenburg-Poroszországban az 1717-ben kivetett évi 40 talléros nemesi fejadó („lópénz" a katonai szolgálat megváltására), a hadikiadások ismeretében nevetségesen alacsonynak számított. Az 1748-i ausztriai Haugwitz-reform is viszonylag alacsonyabb adót számított a nemesi földekre, mint amennyit a parasztoké után fizettek.[56] Bár az állami adók lerovásának formája többnyire a készpénzfizetés volt, éppen az ellátás biztosítása (s a paraszti pénzhiány) következtében a hivatalos szervekben esetenként felmerült a termékkel való adózás bevezetésének gondolata is.[57]

[56] *Hanns Leo Mikoletzky:* Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert. Wien 1967. 222. l.
[57] *Grünberg* i. m. I. 334. l.

A fiskális és katonai indítékok még csak a jobbágyföldek és a termelő személyek számának konzerválására, a parasztvédelemre ösztönözhették a kormányzatot. Az ellátás gondjai viszont szükségessé tették számbeli növelésüket is. Így vált a XVIII. század meghatározott szakaszaiban újabb paraszti kisgazdaságok létrehozása az abszolút államok politikájának részévé.

Ezt szolgálták végső soron a telepítések is. Nagyobb területek bevonása a művelésbe olyan befektetéseket kívánt volna, amelyet a birtokosok nem tudtak vállalni. (A telepítések másik része viszont állami földekre irányult, ahol a kormányzat mindenképpen saját elképzeléseit valósíthatta meg.) Az új telepítések általában a paraszti gazdálkodást erősítették meg, így Magyarországon a Temesközben a török kiűzése után, Brandenburgban a nagy folyószabályozási munkák során stb. A műveltté tehető területek csökkenése, majd eltűnése után a paraszti kisgazdaságok kialakítása csakis a már művelésbe vont földek rovására történhetett. Korszakunkban erre is találunk példát, mind Brandenburg-Poroszországban, mind Ausztriában. Kezdetei a XVIII. század fordulójáig nyúlnak vissza, amikor Németországban a viszonylagos egyensúly a rendelkezésre álló földterületek és a munkaerő között több – az intenzívebb munka feltételeinek és a termelő érdekeltségének biztosítását kereső – intézkedés kibocsátásához vezetett. Ekkor kaphattak helyet az állampolitikában azok a törekvések, amelyek részben a nagyobb művelési egységek (majorság, dupla telek, közösségi legelő) felosztásával kívánták a parasztgazdaságok számát szaporítani, részben a régebbi járadékformák pénzre váltásával akartak a meglevő telkek munkafeltételein javítani. Mindkettő célja egyfajta feudális örökbérlő parasztság (Erbzinsbauer) létrehozása vagy megerősítése lett volna, egyik módszer szerint növekvő, a másik szerint konzervált paraszti földnagysággal. A gyakorlatban a kísérletek többnyire a koronabirtokokra szorítkoztak, a magánbirtokosok hasonló jellegű kísérletei mögött nemegyszer valamilyen jobbágyellenes praktikát találunk.

Időben legkorábbi példánk a maga teljességében mutatja e tendenciát. 1700-ban Luben von Wulffen titkos kamarai tanácsos terjesztett tervezetet III. Frigyes brandenburgi választó (1701-től I. Frigyes néven porosz király) elé a koronabirtokok felosztására s örökbérletbe adására. Indoklásul a kisgazdák személyes művelésének magasabb termelékenységére hivatkozott a nagyüzemi termeléssel szemben. Várakozása szerint az új rendszerrel az adott földterület több embert lesz képes eltartani, mint eddig, tehát ösztönzi a lakosság gyarapodását. A majorságok felosztása egyúttal a jobbágyokat mentesítette volna a mezei robot súlyos terheitől.[58] A király beleegyezése után 1701-ben a tartományok többségében megindult az örökbérletek kialakítása. Különösen sikeresnek bizonyult a kísérlet a magdeburgi hercegségben, ahol több módos, termelőeszközzel rendelkező, vállalkozó kedvű paraszt akadt. Azonban rövid időn belül visszaütött az a tényező, hogy a rendszer alapját a bérlők mind keményebb megadóztatása képezte. Kicsinek bizonyultak a bérleti földek, sokuk maradt műveletlenül az alacsony árak, rossz termés miatt, ez pedig a díjak fizetésének rovására ment. A sikertelenséget látva az udvar 1711-ben az örökbérlet megszüntetésével koronabirtokain az időbérlethez való visszatérés mellett döntött. Fokozatosan felszámolták az örökbérleteket, a rendszer szülőatyja, Luben pedig menekülni kényszerült az országból.[59]

[58] *Stadelmann* i. m. I. 13. l.; *Knapp* i. m. I. 81. l.

[59] *Stadelmann* i. m. I. 18–20. l.; *Gerhard Schilfert:* Deutschland von 1648 bis 1789. [2] Berlin 1962. 107–9. l.

I. Frigyes utóda, I. Frigyes Vilmos nem volt híve az örökbérleti rendszernek, alatta nem újították fel a domänek felosztásának politikáját. Amikor a húszas évek végén mégis felmerül bizonyos majorságok felosztásának gondolata, ez csak azt jelentette, hogy az érdekelt parasztoknak az átadott majorságdarab robotszükségletét kellett volna ellátniok, anélkül, hogy e föld termékeiből bármire is igényt tarthattak volna. Ha ezt teljesítik, egyéb szolgáltatásaik alól felmentést nyernek.[60] A terv végül nem valósult meg, sőt nemegyszer éppen fordítottjára került sor: pusztatelkeket csatoltak a koronabirtokok majorságaihoz, mert ezt a király olcsóbbnak vélte, mint betelepítésüket parasztokkal.[61] A paraszttelkek számának szaporítása mégis bekerült I. Frigyes Vilmos politikájába, de a majorságok felosztása helyett a nagyobb paraszttelkek rovására. A viszonylag ritkább népességű Kelet-Poroszországban lépett fel a nagyra duzzadt, de nem megfelelően művelt paraszttelkek ellen. A domänparasztok telkét 2 kölni hufe-ra (34 ha) korlátozta, uralkodása végén azonban még ezt is sokallta, s további felosztását javasolta.[62] Ez a politika ekkor tűnt fel először a porosz államban.

Nem mutat határozott irányt II. Frigyes néhány ide vonatkozó korai rendelete. Az új uralkodó a telki állomány szaporítására kezdetben az ún. pusztaföldeket, valamint a nagyobb paraszttelkeket kívánta felhasználni. Mivel az újabb háború ideiglenesen megint munkaerőhiányt okozott, Frigyes elérkezettnek láthatta az időt, hogy a birtokosokat a majorságok pusztán maradt részeinek betelepítésére ösztönözze. 1747-ben Prignitz nemessége kapott erre felszólítást. A kísérlet azonban nem a várt irányban fejlődött: a tartomány birtokosai elsősorban a jobbágyság kisföldű rétegeit szaporították, majorságaik töredékére napszámosokat és zselléreket (Büdner) telepítettek, hogy ezzel uradalmuk másik – nagyobb – részére függő munkaerőt nyerjenek. A végrehajtással megbízott tisztviselő 1750-ben csaknem 900 család letelepítését jelenthette.[63]

Az 1748. január 4-i általános rendelet a pusztatelkek betelepítését és a nagy paraszttelkek felosztását írta elő mind a korona-, mind a magánbirtokokon. Érvénye valamennyi tartományra kiterjedt. A rendelet első része csak a telki állomány számának hagyományosabb konzerválására vonatkozott, a másodikban Frigyes először törekedett szaporításukra.[64] Az uralkodó a túlságosan nagy telekkel (5–6 hufe) rendelkező gazdáknak kívánt lehetőséget adni arra, hogy földjüket fiaik között felosszák, annak egy részét obsitos katonáknak vagy új telepeseknek átadják.[65] (A királyi rendelet szükségességét igazolja, hogy addig Brandenburgban még az eingekaufte – tehát örökjogot vásárolt – Laßbauerek sem oszthatták fel földjüket több örökös között.)[66] A rendelettel egyidőben az állam nagyarányú telepítési munkálatokba kezdett a koronabirtokok paraszttelkein.

Az osztrák államban a XVIII. század közepe előtt egyszer hallunk a majorságok felosztásának tervéről, 1716-ban, de ekkor is a bevont paraszttelkek újratelepítésének

[60] *Stadelmann* i. m. I. 77. l.

[61] *Wilhelm Naudé:* Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Preußens 1740–1756. Berlin 1910. 45. l.

[62] Uo. 52. l.

[63] *Schultze* i. m. 91. l.

[64] *Knapp* i. m. I. 53. l.

[65] Uo. II. 38. l.

[66] *Müller* i. m. 30. l.

igényével együtt.[67] Magában Ausztriában a földesurak a XVI. század óta tiltották a telek felosztását, mert féltek az életképtelennek vélt kis telkek tönkremenetelétől. Ez Ausztriában valóban megakadályozta a telkes parasztság nagyobb fokú differenciálódását, a nem öröklő ifjabb gyermekekből persze számottevő földnélküli réteg alakult ki.[68]

A XVIII. század közepétől – a korábban már említett okok következtében – Középkelet-Európa területén egyszerre megnőtt az érdeklődés a paraszti kisgazdaságok iránt. A porosz királyok elszigetelt kísérletei után most csaknem egyidőben több szinten jelenik meg a kétely a nagy allódiumokkal szemben. A paraszti gazdálkodás újsütetű népszerűségében kétségtelenül szerepet játszott felkarolása a francia tudományos irodalomban. Bár a fiziokratizmus híressé vált, Quesnay által képviselt irányzata egyértelműen a tőkés nagybérlet oldalára állt, s elvetette a parasztok támogatását; az iskola egyes tagjai, mint az idősebb Mirabeau (1715–1789) a kisüzemek érdekében emeltek szót. A francia márki mezőgazdasági kompendiuma, a „Philosophie rurale" még Quesnay állásfoglalása előtt megfogalmazta a kisbirtokos üzemforma előnyeit.[69] A filozófusok között is többeket találunk, akik pártját fogták a parasztságnak és a kisgazdaságoknak. A felvilágosodás a nemesség gazdasági passzivitásának oldaláról támadta a nagybirtokot s az azt fenntartó hagyományokat. A majorságot, mivel az ésszerű társadalom megvalósításával szembehelyezkedő embereket tartja fenn, természetellenesnek, gazdaságilag károsnak és mindemellett igazságtalannak tartották. A filozófusok közül Helvetius a kisbirtokosok államát tekinti ideálisnak, ahol a javak viszonylag egyenlően vannak elosztva (De l'esprit 1758). Diderot, aki az államban a földművesosztályt tartja a legfontosabbnak, a parasztokat szeretné a legboldogabbnak is látni. A hatvanas években írt „Megjegyzések II. Katalin rendeletéhez" c. művében a jobbágyság felszabadítását és földdel való ellátását jelöli meg az oroszországi haladás feltételeként. Holbach gazdasági eszménye a kisárutermelés és kisparaszti földtulajdon, az állam feladatának tartja a földművesek jogainak megvédését, akár a nemzet számára káros feudális jogokkal szemben is.[70] A paraszti jellegű francia mezőgazdaságban e nézetek nem kívántak volna forradalmi változásokat, visszhangjuk is kisebb volt, mint a valóságos helyzettel szembekerülő Quesnay-féle nagybirtokos eszmény.

Kelet-Európában – éppen ellenkezőleg – a kisgazdaságok támogatása hozott eltérést a fennálló nagybirtokos rendszertől. Képviselőinek a nemesi érdekek ellen kellett harcolniok, támogatót általában csak az államhatalomban kereshettek. Így érthető, hogy az első reformjavaslatok Poroszországban születtek, ahol a kisgazdaságok kialakításának voltak némi hagyományai. 1741-ben jelent meg Berlinben Johann Peter Süßmilch „Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechtes" c. műve. A szerző, aki szerint a nagybirtokos rendszerű országokban törvényszerűen a lakosság csökkenésével kell számolni, Brandenburg elnéptelenedését a koronabirtokok és magánbirtokok felosztásával kívánta megakadályozni. Javasolta paraszti örökbérletek kiala-

[67] *Grünberg* i. m. I. 155. l. *William E. Wright:* Serf, Seigneur and Sovereign. Agrarian reform in the 18th cent. Bohemia. Minneapolis 1966. 43. l.

[68] *Feigl* i. m. 60–1. l.

[69] *Luise Sommer:* Die österreichischen Kameralisten in Dogmengeschichtlicher Darstellung. II. k. Wien 1925. 426–7. l. lábjegyzete; *Frauendorfer* i. m. 139. l.

[70] *Wright* i. m. 152–3. l.; *V. P. Volgin:* A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században. Bp. 1967. 138., 177., 212. l.

kítását, nagyságuk felső határa 2 hufe lenne. 1761-ből származik egy névtelen brandenburgi szerző „Verwandlung der Domänen in Bauerngüter" c. munkája, amely a kisbirtokos gazdaságok fejlődési lehetőségét a robotmegváltással kapcsolta össze. A megvalósítást először a koronauradalmakra korlátozta volna, azoktól várta, hogy hatást gyakoroljanak a nemesi birtokokra. A mű több táblázatot is közölt a változásoktól várható jövedelemnövekedésről. S végül 1763-ban foglalta el professzori katedráját Odera-Frankfurtban Joachim Georg Darjes, II. Frigyes idejének legnevesebb poroszországi kameralistája, ugyancsak a koronabirtok majorságok felosztásának híve. A névtelen szerzővel ellentétben ő ellenezte a magánföldesúri birtokok ügyeibe való beavatkozást, azokkal kapcsolatban nem is foglalt állást.[71]

Komoly támogatást kapott a kisparaszti gazdaságok ügye Johann Heinrich Gottlob von Justi műveinek megjelenésével. A bécsi Theresianum volt professzora, aki állását a jezsuiták támadásai miatt adta fel, 1762-től ugyancsak a porosz király szolgálatában állt. Nézeteit a populacionista elmélet határozta meg, de az ország lakosságának számbeli növelésén túl kielégítő élelmiszerellátásukra is jelentős figyelmet fordított. Az üzemforma kiválasztásakor érvelésében így állíthatta a hagyományos fiskális és katonai érvek mellé a gazdasági szempontot. „Oeconomische Schriften" c. munkájában (1761) élesen támadta a feudális nagybirtokot, amely elmaradottságával nemcsak maga akadályozza a mezőgazdaság fejlődését, hanem terjeszkedésével, robotigényével a paraszti gazdálkodást is veszélyezteti. A megoldást a nagyüzemek felosztásában látta, a kisgazdaságoknak magasabb technikai színvonalat, jobb hozamokat tulajdonítva. A parasztok érdekeltségének fokozása céljából javasolta az általuk művelt föld tulajdonba adását, továbbá a robot eltörlését.[72]

Hasonlóképpen foglalt állást Josef von Sonnenfels, Justi utóda bécsi katedráján, aki 1763–67 között megjelent 3 kötetes művében (Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft) állt ki a kisüzemek mellett. Kiindulópontja ugyancsak a populacionisztika elmélete volt, a mezőgazdasági fejlődés egyik akadályát az elegendő számú földműves hiányában látta. Többször visszatérő megállapítása szerint semmilyen földnek sem szabadna műveletlenül vagy hiányosan művelten maradnia. A parasztgazdaságok számára 4 kataszteri hold (2,3 ha) földet tartott ideálisnak, kora mezőgazdasága tehát a nagy telkek felosztásával jóval több földművest tudna foglalkoztatni. Az állam közvetlen feladata lenne a mezőgazdaságból elvont munkaerőt (városi cselédség, katonaság) visszairányítani a termelésbe, rájuk bízva az addig műveletlen vagy rosszul művelt földeket. Ehhez azonban az szükséges, hogy senkit ne kényszerítsenek felesleges földje megtartására, a parasztok földje legyen szabadon elidegeníthető, a 2–3 évnél régebben műveletlenül maradt földeket pedig kobozzák el tulajdonosától.[73] Gazdasági érveit alátámasztja Sonnenfels politikai ellenérzése a latifundiumszerű nagybirtokokkal szemben, amelyekben a birtokos osztály hatalmi állásának alapját látta. Ezért foglalt állást a parasztok telektől való megfosztásával szemben. Mindezek alapján javasolja végül a nagy

[71] *Goltz* i. m. I. 342. l.; *Frauendorfer* i. m. 137–8. l.

[72] *Johann Heinrich Gottlob von Justi:* Oeconomische Schriften über die wichtigsten Gegenstände der Stadt und Landwirtschaft. II. k. [2] Leipzig, 1767. 208–38. l.

[73] *Joseph von Sonnenfels:* Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft. II. k. [2] Wien 1771. 34–53. l.

majorságok felosztását s azt, hogy az állam saját birtokain mutasson ebben példát a magánbirtokosoknak. Egy-egy birtokosnak csak akkora majorsága maradhasson, amennyi saját és családja ellátásához szükséges. Egyúttal azt az állítást is igyekszik megcáfolni, amely szerint a kistermelő csak saját szükségletére termel, s elhanyagolja a piacot. Szerinte a paraszti szükségletek sokfélesége, ami a gazdákat vásárlásra ösztönzi s mindenekelőtt pénzszolgáltatásai elengedhetetlenné teszik rendszeres kapcsolatát a piaccal.[74] 1773-ban Sonnenfels újabb írást szentelt a majorságok parasztfölddé alakításának.[75]

Sonnenfels – Justihoz hasonlóan – tudatában volt annak, hogy javaslatainak hatékonysága a parasztság érdekeltségének fokozásától is függ. Így tervbe vette a paraszti földhasználati jog erősítését és a művelés zavartalanságának biztosítását is. Az előzőt segítették volna a 25–30 évre vagy akár élethossziglanra átadott bérletek, az utóbbit a szolgáltatások (robot, tized) megváltása pénzzel.[76]

Számos ellenzője volt a nagybirtokos gazdálkodásnak Csehországban. A sort Petr Kašpar Světecky dél-csehországi gazdatiszt „Arcan" c. kéziratával kell kezdenünk, amely az 1750-es évek közepén született. A szerző különösebb ideológiai megalapozás nélkül, a környékbeli viszonyok alapján tapasztalati úton jutott el azokig a javaslatokig, amelyek a későbbi felvilágosult ökonómiában és gazdaságpolitikában is megtalálhatók. Az ő elképzelései középpontjában is a nemesi nagybirtokok felosztása és a robot megszüntetése állt, de az államérdek helyett elsősorban a paraszti érdekekkel indokolva.[77]

A prágai egyetem kameralisztikai tanszékének professzora, Joseph Butschek viszont elsősorban a birtokfelosztás várható pénzügyi hasznával érvelt. Megemlítette ugyan, hogy a kisgazdaságok intenzívebb művelésre képesek a nagyüzemeknél, az állam számára mégis elsősorban a számbelileg növekvő népesség emelkedő fejadójának hasznát emelte ki. Javasolta a kamarai birtokok felosztását a parasztok között, s hogy az így földhözjuttatottakat az állam lássa el igaerővel és termelőeszközökkel. Butschek igazi célja mégsem a telkesjobbágyság szaporítása, hanem a zsellérek számának növelése volt, s ezzel lényegében Sonnenfels hasonló, bár nyíltan ki nem mondott elvéhez csatlakozott. A 3–5 holdas családi gazdaságot vélte volna ideálisnak, a hegyvidéki parasztság iránt azért érez különös szimpátiát, mert az mellékfoglalkozással (főleg fonással) egészíti ki jövedelmeit.[78] A majorságok felosztásának következményeire a paraszti szolgáltatások formaváltozásában Butschek – aki kizárólag az állam szempontjaival foglalkozott – nem tér ki, így nem mond véleményt a robotról sem.

Mind a nagy majorságokat, mind a robotot támadja az egy évtizeddel később megjelent névtelen „Briefwechsel" „agitátor"-vitapartnere. A kisbirtokoktól dupla hozamokat várna, s a birtokosokat azért bírálja, mert nem szívesen osztják fel majorságaikat, ha azokban féltenivaló befektetésük van.[79] Némi lemondást tükröz viszont a „Brief-

[74] Uo. 82–7. l.; *Sommer* i. m. II. 425–6. l.

[75] *Frauendorfer* i. m. 139. l.

[76] *Sonnenfels* i. m. II. 111–22. l.

[77] *František Kutnar:* Poddanstvi a robota v názorech ceske osvicenské spolecnosti. Acta Univ. Carolinae. Philosophica et Historica 3. Praha 1962. 8–9. l.

[78] *Joseph Butschek:* Versuch über die Absichten der Landesregierung bey Leitung der Landwirtschaft. Prag 1768. 41–53., 30. l. és Függelék.

[79] Briefwechsel zweener Böhmen über einige die Staatsverfassung ihres Vaterlandes betreffende Gegenstände. H. n. 1777. 54–6. l.

wechsel" folytatása. Az elvet, a nagybirtok örökbérletté változtatását fenntartja ugyan, azonnali kivitelezését Csehországban mégis veszélyesnek látná. A cseh parasztság az adott pillanatban erőtlen az önálló gazdálkodásra, az országban nincs elég pénz a rendszeres pénzszolgáltatások teljesítésére.[80]

A kisparaszti gazdálkodás hívei sorában említhetjük Magyarországról Apponyi Antalt, aki 1771-ben a bécsi Theresianumban nyilvánosan megvédett téziseiben vallotta, hogy „a földművelés javításának egyik legkiválóbb módja a nagy uradalmak átváltoztatása kis parasztbirtokokká". Nem feledkezett meg a szolgáltatásokról sem: „A robot erősen akadályozza a mezei gazdaság tökéletesítését."[81] S eljutott a majorságok felosztásának gondolata a periferikus Galíciába is, ahol 1785-ben egy falusi lelkész – különben jelentéktelen – beadványában találkozunk vele.[82]

Brandenburgban – amely a negyvenes években Kelet-Európa első kisgazdaságpártoló szerzőjét adta – korszakunk végén Karl Friedrich Benekendorf neumarki birtokos újra a nagybirtok lassú pusztulását jósolta (Zufällige Gedanken über die Frage warum der heutige Landmann mehr arm als reich wird, 1786). Elméletének azonban marad homályos pontja. Egy másik munkájában ugyanis a feudális szolgáltatásokat, különösen a robotot védelmezi, az utóbbi megváltását csak abban az esetben helyesli, ha a birtokos már nem tudná gazdaságosan felhasználni.[83]

Németország déli és nyugati vidékein, ahol a nagybirtok a történeti fejlődés során nem jutott olyan jelentőségre, természetesen a kisgazdaságok kialakulását ösztönző irodalomnak sem lehetett a fentihez hasonló szerepe. Ez azonban nem jelentette, hogy teljesen hiányzott volna. A majorságok felosztását javasolta a Weimarban és Lipcsében tevékenykedő Georg Heinrich Zincke, az anhalt-zerbst-i Johann August Block, valamint a híres mainzi fiziokrataellenes professzor, Johann Friedrich Pfeiffer. A század utolsó évtizedében Johann Leopold Krug, a porosz állam közgazdász-statisztikusa, valamint a Poroszországról monográfiát író ifjabb Mirabeau osztott volna fel szívesen minden nagybirtokot.[84]

A parasztgazdaságok támogatására irányuló politika a mezőgazdasági irodalom szerkezetében is hozott némi változást. Az eddig főleg a birtokosok számára író szerzők mellett néhány olyannal is találkozhatunk, akik a kisgazdaságok viszonyait helyezték középpontba. Legnevesebbjük Johann Wiegand, Ausztria legismertebb mezőgazdasági szakírója. Bár munkáinak egy része még a nagybirtokok gazdatisztjei számára szólt (ez volt maga is), a monarchia számos nyelvére lefordított „Handbuch für die österreichische Landjugend" (1771) c. művét a faluis iskolában tankönyvként használták.[85] Ugyanő számos részletmunkát is írt a mezőgazdaság egy-egy ágának népszerűsítésére. Németország paraszt-

[80] Freymüthige Gedanken über einige Gegenstände der böhmischen Staatsverfassung, als ein Nachtrag zum Briefwechsel zweener Böhmen. Prag 1778. 101–5. l.

[81] *Marczali* i. m. III. 224. l.

[82] *Rozdolski* i. m. 14. l.

[83] *Naudé* i. m. 47. l.; *Karl Friedrich Benekendorf:* Gesetzbuch der Natur für den wirtschaftenden Landmann. III. k. Halle 1787. 489–504., 575–86. l.

[84] *Naudé* i. m. 47–8. l.; *Frauendorfer* i. m. 138–9. l.

[85] Magyar, horvát és szlovák nyelvű fordításáról tudunk. Vö. *Dóczy Jenő–Wellmann Imre–Bakács István:* A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete (1505–1805) Bp. 1934. 119., 124., 126. l.

ságának képzésében Johann Friedrich Mayer kupferzelli (Hohenlohe) lelkész „Lehrbuch für die Land und Haußwirthe"-je (1773) töltött be fontos szerepet. De ismerték Mayert és munkáját a Habsburgok országaiban is. Eberhard Rochow a brandenburgi falusi iskolások számára írt tankönyvet (1769), amely a szorgos életre és gazdálkodásra tanított. A szerző népiskolai programjának maguk a hatóságok is elismeréssel adóztak, dicsérve a földművelésre gyakorolt kedvező hatását.[86] A magyar parasztság számára írta korai művét (Der Landmann in Ungarn, 1784) Tessedik Sámuel, aki emellett 1780-ban Szarvason gazdasági iskolát alapított a környék parasztságának tanítására.[87] De a sort folytathatnánk a csehországi Johann Wenzel Paul, Franz Heinrich Burggraf és Johann Braun irodalmi tevékenységének ismertetésével.[88] Mindezeknek a parasztságot ösztönző műveknek a szaporodásában persze jelentős szerepet játszott az állam is, amely egyre gyakrabban vállalt részt az egyes művek kinyomtatásában és terjesztésében.

A mezőgazdasági irodalom – mint láttuk – kezdetektől összekapcsolta a kisparaszti gazdálkodás tervezetét a robot eltörlésével. Ez utóbbiban mégis egy régebbi eredetű s nemegyszer továbbra is önállóan kezelt jelenséget kell látnunk. A robot pénzzel történő megváltásának legkorábbi esetei a munkaszolgáltatás felesleges voltából következtek, néha éppen kényszer formájában. Ausztriában régóta (1581) lehetséges volt birtokos és paraszt megegyezése a robot megváltásáról. Az 1700. december 8-i rendelet mégis kötelező érvénnyel mondja ki, hogy azokon a kamarai birtokokon, ahol a robotot nem tudnák megfelelően hasznosítani, a parasztok pénzzel váltsák meg azt.[89] Meglehetősen sok megváltási esetet tárt fel az utóbbi évtizedek kutató munkája Brandenburgban. E példákat közvetve a nagyarányú lecsapolási és telepítési munkákra vezethetjük vissza, a telepeseknek járó kedvezmények az őslakosságot is hasonlóak szerzésére ösztönözhették. 1763-tól az Odera-vidék, 1765-től a Netze-vidék falvaiból idézhetünk mind több példát. Előfordulásuk mind a korona-, mind a magánbirtokokra jellemző. Nagybérlőket is találhatunk, akik a gondjukra bízott bérleten vélték feleslegesnek a robotot.[90] A robotmegváltás tehát kétélű fegyver volt, amely hol a parasztnak, hol a birtokosnak lehetett előnyösebb, előzőnek munkaereje szabadságát, utóbbinak nagyobb jövedelmet biztosítva.

A kisparaszti gazdálkodást támogató irodalom Középkelet-Európában a XVIII. század közgondolkodásának „latifundium"-ellenes irányzatát tükrözte.[91] A földesúri birtok ellenzői harcukat szellemi és gazdasági, filozófiai és politikai, tudományos és filantróp érvek felhasználásával folytatták. A felvilágosodás filozófusai a viszonylagos egyenlőség és jólét lehetőségét, a fiziokratizmus közgazdászai a társadalmi rangtól független szabadság érvényesülését keresték benne. A természetjog hívei találkozhattak a feudális társadalom humánusabb elveket valló képviselőivel. A nagybirtokot, mely egykor

[86] *Günther Franz:* Geschichte des deutschen Bauernstandes vom Frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart 1970. 233. l.

[87] *Wellmann Imre:* Tessedik Sámuel. Bp. 1954. 83–87. l.

[88] Státni Ústředni Archiv, Praha (továbbiakban SUA), Vlastenecko-hospodářská společnost (Hazafiúi gazdasági társaság, továbbiakban VHS). 1825 S/3. *Emmanuel Michna:* Übersicht desjenigen, was die k.k. patriotisch oeconomische Gesellschaft im Königreiche Böhmen zur Beförderung der vaterländischen Landwirtschaft beigetragen hat (kézirat).

[89] *Zöllner* i. m. 280. l.

[90] *Müller* i. m. 34–8. l.

[91] *Marczali* i. m. III. 224. l.

a kistermelők tönkretételével a római köztársaság bukását eredményezte, magának az államnak a szempontjából is veszélyesnek ítélték. Ezzel szemben a fő terheket viselő erős parasztság az államszmény részévé válhatott: Németországban a harmadik rend egyenjogúsításának propagandája magában foglalta a parasztság felemelésének gondolatát is.[92] Számos réteg nézetazonosságára, osztályszemlélete közelítésére kerülhetett sor ezen az alapon.

Amikor a XVIII. század közepén újult erővel bukkant fel a középkelet-európai monarchiák politikájában a kisparaszti gazdálkodás támogatása, az kétségtelen kapcsolatban állt a felsorolt irodalommal s a filozófia által befolyásolt közszellemmel. A kapcsolat persze kölcsönös: az újabb irodalom nem tarthatta volna fenn álláspontját az állampolitika jóindulatú ösztönzése nélkül.

A kisparaszti gazdaságok létrejöttét támogató szélesebb hullám időben egybeesett a századközép háborúi által kiváltott újabb munkaerőhiánnyal. Brandenburg-Poroszországban II. Frigyes – aki eddig inkább csak birtokosait ösztönözte majorságaik felosztására – most a koronabirtokokon is támogatni kezdte az örökbérletek kialakítását. 1755-ben egy hátsó-pomerániai uradalom 8 kis majorságát osztották fel 54 parasztcsalád között, majd ugyanez történt a hétéves háborúban kárt szenvedett uradalmak egy részének földjével másutt is, általában ott, ahol a majorgazdaság felújítása túl nagy befektetést igényelt volna. Az uralkodó elve a következőkben is az maradt, hogy ha egy majorság – rosszabb földje vagy fekvése miatt – kevésbé alkalmas a nagybirtokos művelésre, osszák fel.[93] A felosztott földeket a parasztok – érdekeltségüket fokozandó – örökbérletbe kapták.

A hétéves háború befejeződésének évében, 1763 tavaszán a kurmarki hadi- és koronabirtok-kamara több felszólítást kapott, hogy a hozzátartozó uradalmak majorságaira telepítsenek örökbérlőket. A kamara ezt szászországi, pfalzi és mecklenburgi telepesekkel oldotta meg, 1764-i jelentése 360 család földhözjuttatásáról tanúskodik.[94] Kurmarkban egyedül 1763-ban 26 koronamajorságot osztottak szét örökbérletbe.[95] Ha II. Frigyes politikáját végül is nem követte a koronabirtokok jellegének alapvető átformálódása Brandenburgban, a felosztott domän-majorságokra ültetettek száma jelentősnek mondható. Herzberg miniszter 1785-ben 400 felosztott és örökbérletbe adott koronabirtok-majorságról beszélt Kur- és Neumark földjein együttesen. Egy másik forrás (Borgstede) szerint 1740–1786 között Kurmark koronabirtokaira 11 618 családot telepítettek, ebből 2107-et (18%) örökbérlőként a korábbi majorságokra.[96] Nem hiányzott ez a politika a többi tartomány esetében sem, sőt 1772 után Nyugat-Poroszországra is kiterjesztették.[97] Újabb lendületet kapott II. Frigyes Vilmos alatt, aki 1787. március 11-i rendeletében felújította a majorságok parasztlelekké változtatását.[98]

II. Frigyes parcellázásai mégsem voltak olyan radikálisak, mint azt az irodalom javasolta. A hétéves háború kártételeinek felszámolása után a király mintha maga is

[92] *Naudé* i. m. 45. l.
[93] Uo. 48. l.; *Stadelmann* i. m. II. 322. l.
[94] *Schultze* i. m. 89. l.
[95] *Stadelmann* i. m. II. 124. l.
[96] *Schultze* i. m. 90. l.
[97] *Stadelmann* i. m. II. 76. l.
[98] Uo. III. 27. l.

csökkentette volna e politikája intenzitását. Ez azonban nem jelentette a parasztgazdaságok szaporításának feladását, legfeljebb ez nem a meglevő majorságok kárára történt. A híres mocsárlecsapoló munkálatok révén nyert területekre szinte kizárólag kisparasztokat telepítettek, az ilyen királyi földek örökbérlői igen alacsony (10–15 groschen) bérleti díjat fizettek.[99]

Nem szüneteltek a paraszttelkek felosztására ösztönző intézkedések sem, habár a háborús évtizedek kissé háttérbe szorították őket. Igaz, hogy ez a törekvés nem növelte a parasztság használatában levő földet, legfeljebb a paraszti földek bizonyos újraelosztásához vezetett, részleteit mégsem mellőzhetjük tanulmányunkból. 1755. július 24-i rendeletében II. Frigyes Szilézia adófizetésben elmaradt parasztjai számára tette lehetővé, hogy telküket felosszák, akár zsellércsaládok között is.[100] (A tartományban addig tiltották a telekosztódást.) Schlabrendorf tartományi miniszternek csak 1764-ben sikerült keresztülvinnie e zselléresítő rendelet hatálytalanítását, a helyette hozott 1764. július 5-i ediktum már csak a duplatelkek szétválasztásáról intézkedett. 1767. augusztus 17-ig Sziléziában mintegy 1500 dupla paraszt- és zsellértelek felosztásával csaknem 4400 új családot juttattak földhöz.[101] Az 1769. július 16-i kabinetrendelet arról intézkedett, hogy a több teleknyi parasztföldeket a magdeburgi hercegségben is osszák fel;[102] 1780. június 27-én pedig a nyugat-poroszországi kamara kapott utasítást, hogy a termelés intenzitásának fokozása végett szorítsák a gazdákat kisebb földek művelésére.[103]

Igen jelentősek a király utolsó életéveiben kezdett kísérletei új falvak alapítására Kurmark futóhomokján. A sort egy 1782. október 17-i utasítás nyitotta meg, amely helyüket a tartomány egymástól távoli települései között jelölte ki, de újabb két évre volt szükség, hogy a terv pontosabban körvonalazódjék. Egy 1784. november 20-i kabinetutasítás szerint az uralkodó célja az lenne, hogy Brandenburg rendkívül rossz minőségű homokos földjeiből azokat, amelyeket parlagolással csak 5–6 évenként művelnek, először pillangósokkal vessék be („mesterséges rétek"), majd osszák ki a parasztok ifjabb fiai között, hogy új falvakat alapíthassanak rajta. Az első évre Frigyes kb. 20 ilyen kis falu létesítését remélte, mindegyiket 6–6 családdal; s ha reményei nem is váltak be mindenben, végül sikerült néhány új falut s néhány tucat új telket kialakítani. A kivitelezés folytatására a következő évre 50 ezer tallért ígért.[104]

Ugyanezen év végén (1785. december 1) a király kabinetrendelete Pomeránia területére is kiterjesztette a tervet,[105] az 1786. március 21-i rendelet pedig Kelet-Poroszországot vonta be a telekszaporításba. Halála előtt egy hónappal – egy július 20-i audiencián – Frigyes még foglalkozott a gondolattal; s ekkor döntötte el, hogy az új

[99] *Rudolph Stadelmann:* Friedrich der Große in seiner Thätigkeit für den Landbau Preußens. Berlin 1876. 35. l.

[100] *Knapp* i. m. II. 50–1. l.

[101] Uo. II. 64–75. l.

[102] *Stadelmann:* Preussens Könige . . . II. 36. l.

[103] Uo. II. 133. l.

[104] DZA Gen. Dir. Kurmark, Aemter Sachen. Generalia (továbbiakban Kurmark) Tit. 23. Meliorationen No. 1. Cabinets-Ordré kivonat. Potsdam 1784. nov. 20.; No. 5. A Kurmarki Kamara jelentése. Berlin 1785. szept. 18.; von Werder jelentése a királynak. Berlin 1785. szept. 28.; Frigyes levele von Werdernek. Berlin 1785. szept. 29.

[105] Uo. No. 5. Cabinets-Ordré kivonata. Potsdam 1785. dec. 1.

telkekhez az eddigi 180 morgen helyett a jövőben csak 90 morgent (22,5 ha) adjanak, mert így azt könnyebb megművelni.[106] A király augusztusban bekövetkezett halála miatt ez utóbbi tervek már nem valósultak meg.

II. Frigyes politikája tehát több – hagyományos és kevésbé hagyományos – elemével kapcsolódott a kisparaszti gazdálkodást pártoló irányzathoz. Ugyanakkor a király nem hivatkozott a kor nagybirtokellenes elméleteire, lépéseit általában az adott környék viszonyaira vezette vissza, helyi okokkal magyarázta. A rendeletek a majorságok felosztását a jövedelmezőség hiányával vagy az új befektetések költségeivel, a nagy parasztföldek szétosztását a művelés elégtelenségével indokolták. Többségüket látszólag szigorú gazdasági megalapozottság vezeti, normáik azonban többnyire viszonylagosak. Hiszen az uralkodó nem emelte fel hangját Kelet-Poroszország földesúri latifundiumai ellen, Brandenburg új telkeinek egy részét a tartomány silány homokján kívánta elhelyezni (csak a lecsapolt földek jelentettek kivételt), de új parasztelkeket akart alapítani a legkevésbé nagybirtokos jellegű Magdeburg tartományban is. Még jó, ha e normák egy-egy tartomány sajátosságaihoz kapcsolódtak, de nem ritka, amikor ennél kisebb egységhez vagy másodrendű szempontokhoz igazodtak. Általános érvényű intézkedésekkel nem találkozunk. Az állami politika szándékai valóraváltását még így is elsősorban a koronabirtokokra korlátozta. Szemmelláthatóan célja tehát a társadalmi viszonyok lehető legcsekélyebb módosítása. Nem találunk általános rendezést a robotmegváltás ügyében sem, sőt a porosz állam – mint említettük – Frigyes késői, többnyire eredménytelen próbálkozásait leszámítva, lemondott a szolgáltatások szabályozásába való beavatkozásról is. Az elméletekre való hivatkozás mellőzése tehát a kivitelezés bizonytalanságaihoz kapcsolódott, együttesen bizonyítva, hogy végül Frigyes is kockázatosnak tartotta volna a magánföldesúri viszonyokba való beavatkozást.

Poroszország puszta gyakorlatiasságával szemben, az osztrák monarchia hasonló jellegű intézkedéseit alapos ideológiai megalapozottság jellemezte. Névleges alapjukat a kameralisták populacionisztikája képezte, amely az állampolitikában – csakúgy, mint a szakirodalomban – a kisbirtok előnyeinek felismeréséhez vezetett. A reformpárt a roboteltörlés régebbi célja mellett zászlajára tűzte a majorságok felosztását is. Törekvései bécsi kormánykörökben már a hatvanas évek elején felbukkantak: az udvari haditanács az újoncozás megkönnyítése végett látta volna szívesen a parasztbirtokok számának növelését.[107] A hatvanas években azonban még csak szórványos jeleit találjuk annak, hogy az állampolitika gondolt a parasztgazdaságok szaporítására. Ez volt a végső célja az 1766. november 30-i, Alsó-Ausztria területére kibocsátott pátensnek, amely tulajdonképpen a pusztaföldek betelepítésére irányult, továbbá Stájerországban a nagy paraszti telkek felosztását elrendelő 1769. július 15-i decretumnak.[108]

A hetvenes években azután megindult Mária Terézia nagyszabású kisbirtoktámogató politikája. Színtere a nagybirtokos jellegű Cseh-Morvaország lett. 1769 elején a császárnő Csehországból névtelen beadványt kapott, amely először javasolta nyíltan a majorságok felosztását s a robot megváltását a kamarai birtokokon. A császárnő az udvari kamara elé vitte az ügyet, amely meglehetősen fanyalogva fogadta a javaslatot. Ha nem is

[106] *Stadelmann:* Preussens Könige . . . II. 37–8. l.
[107] *Grünberg* i. m. I. 296. l.
[108] Codex Austriacus VI. 963. l.; *Mell* i. m. 69. l.

közvetlenül ennek hatására, 1770 novemberében mégis megszületett Mária Terézia utasítása, hogy Pardubice környékén két kamarai majorságon fogjanak hozzá a felosztási kísérletekhez.[109]

Átmeneti visszaesés után 1775-ben következett be újabb előrelépés. Ekkor lépett tervével az udvar elé Franz Anton von Raab, a kereskedelmi kollégium tanácsosa. Raab a földesurak teljes anyagi kártalanításával kívánta megvalósítani a majorságok felosztását. A birtokosokat részben a paraszti kézbe kerülő dominikális földek bérleti díjával, részben a robotmegváltás évi összegével kárpótolta volna. A jobbágy, aki telkén örökbérlő lenne, földjét használhatja, kölcsönt vehet fel rá (értékének 2/3-áig), földesúri beleegyezéssel feloszthatja, átadhatja, róla szabadon végrendelkezhet.[110]

Raab tervezetének jelentős része a birtokosok számára várható előnyökről szólt. Erre azért volt szükség, mert míg a földelosztásnak a jobbágyság helyzetére gyakorolt előnyös hatását senki nem vonta kétségbe, a földesurak saját jövedelmeiket féltették tőle. A hatóságok ennek ellenére egyöntetűen szembefordultak vele, az udvari kamarában és a csehországi guberniumban is ellenezték. A kisgazdaságok oldalára hangolt uralkodónő mégis mellé állt, s anélkül, hogy a hivatalnokok hosszadalmas vitájára bocsátotta volna, 1775 júniusában megbízta a tanácsost két volt jezsuita birtok (Schurz és Schatzlar) felügyeletével, hogy azokon rendszerét kipróbálhassa.[111] A következő évben, 1776. november 23-án Raab már azt jelenthette, hogy az említett birtokok majorságait felosztotta, bérletbe kiadta, a birtokok népességét 217, a majorságokra telepített családdal növelte. Emelkedtek a birtokok jövedelmei is. Schatzlar eddigi átlagjövedelme (10 év alapján) 15 ezer forint volt, most évi 22 681 forintra becsülték.[112]

Közben azonban 1776 júliusában Raabot minden csehországi kamarai és volt jezsuita birtok főigazgatójává nevezték ki, s az 1776. július 6-i udvari decretum felhatalmazta az új rendszer általános meghonosítására 1777. január 1-től. A jobbágyi szolgáltatások megállapításában ideiglenesen a korábbi teleknagyságok alapján kellett dönteni, a pontos viszonyok megállapítását egy későbbi mérnöki földméréstől tették függővé.[113] A következő években tovább szélesedett a rendszer bevezetésére kijelölt birtokok köre. 1778. május 9-én a csehországi királyi városok birtokaira, ugyanezen évben Morvaországra – fokozatosan a kamarai, volt jezsuita és városi birtokokra – terjesztették ki érvényét. Ezzel voltaképpen a cseh korona két országában valamennyi, az állam közvetlen irányítása alá tartozó birtokon elrendelték bevezetését. A majorságok felosztása és a robot eltörlése a koronabirtokokon mindenütt osztatlan elégedettséget váltott ki; Raab működésének két éve után azt jelenthette, hogy 5800 új gazdát (főleg korábbi zselléreket, másod-harmadszülött parasztfiúkat) telepítettek le vagy készülnek letelepíteni.[114] Sok új falu jött létre ekkor Cseh-Morvaországban, részben a népesség belső migrációja, részben külső telepesek beköltözése révén.

[109] *Grünberg* i. m. I. 297. és II. 333. l.; Az újabb irodalom ezt a javaslatot is a később ismertté vált Raabnak tulajdonítja. Vö. *Wright* i. m. 55. l.

[110] *Grünberg* i. m. I. 303–6. l.

[111] Uo. I. 306–7. l.

[112] *Wright* i. m. 63. l.

[113] *Grünberg* i. m. I. 307. l.

[114] Uo. I. 307–9. l.

A magánföldesúri birtokokon a rendszer nem tudott ilyen széles körben elterjedni. Ösztönzésre pedig találunk példát, a részletek pontos ismertetésével együtt az 1777. március 1-i pátensben. Ez – Raab eredeti elképzeléseinek megfelelően – a pénzbeli megváltás kötelezettségét csak az első 10 évre írja elő, hogy azután 10 évenként újra eldönthessék a bérfizetés formáját (pénzben vagy természetbeniekben). A pátens a megkötött szerződésekről, jobbágyaik szolgáltatásairól a birtokosoknak nyilvántartás vezetését ajánlja, egyébként azonban hangoztatja jogaik s jövedelmeik csorbítatlanságát.[115] Az 1778. augusztus 28-i rendelet Morvaország birtokosainak ajánlotta bevezetését. Kötelező jellegről nincs szó, ez a rendelet éppúgy hangsúlyozza az önkéntességet a földesúri birtokon, mint csehországi megfelelője.[116]

A cseh korona országain kívül Raab rendszerével ekkor csak Stájerországban kísérleteztek. Az 1778. július 13-i kancellári decretum a rendeknek javasolta bevezetését, azok azonban elutasították, mondván, hogy majorságaik, amelyek jóval kisebbek a csehországiaknál, saját ellátásukra szükségesek. Augusztusban a császárné így csak két volt jezsuita birtokon rendelte el bevezetését. A szerződéstervezet azonban nem nyerte meg a jobbágyok tetszését, mert a robotmegváltásból és bérletből adódó járadék mellett érvényben hagyta volna a tizedkötelezettséget (ezt Stájerországban rendszerint nem saját földesuruknak fizették). A két uradalom 800 jobbágyából mindössze 32 csatlakozott volna a szerződéshez, a tervet így elejtették.[117]

II. József trónralépése nem változtatta meg e politika lényegét. Az új uralkodó is támogatta a kisbirtokos rendszert és a roboteltörlés gondolatát. Változás csak annyiban következett be, hogy – mint általánosabb problémát – Raab rendszerének másik oldalát, a robotmegváltást helyezték előtérbe, amivel általában együtt járt a majorságok felosztása, de ugyanakkor olyan helyen is megvalósítható volt, ahol nem voltak nagy földesúri allódiumok. József ez irányú érdeklődése már fiatalkori emlékiratában (1761) megmutatkozott.[118]

A nyolcvanas években az új uralkodó több jelentést kapott, amelyek alapján meggyőződhetett a rendszer gazdasági és politikai hasznáról. Raab 1782 áprilisi kimutatásában a jövedelmek számszerű növekedése mellett az állami kontribúció, valamint a (kamarai birtokról szintén az államnak járó) földesúri járadékok pontos megfizetésével bizonyított. Ez utóbbiak az 1767–1776 közötti 10 év 184 ezer forintos átlagáról 1778-ben 300 ezer forint fölé, míg 1781-ben 431 ezer forintra emelkedtek.[119] Ilyen előzmények után került sor az 1783. február 10-i rendeletre, amely a robotmegváltás kötelezettségét minden örökös tartományra, továbbá Magyarországra is kiterjesztette valamennyi állami kezelésben levő kamarai, exjezsuita, alapítványi és királyi városi, továbbá egyházi birtokon. Nem vonatkozott a rendelet a magánbirtokokra,

[115] Archiv Česky čili staré pisemné památky České i Moravské, sebrané z Archivu i Cizich. Ed. *Josef Kalousek*. XXIV. k. 1698–1780. V Praze, 1908. 524–5. l.

[116] Uo. 537–38. l.

[117] *Mell* i. m. 199–202. l.

[118] *Wright* i. m. 56. l.

[119] Haus- Hof- Und Staatsarchiv Wien (továbbiakban HHStA), Nachlaß Zinzendorf Bd. 148/b Rachat de corvees (továbbiakban: Rachat de corvees). Raab megjegyzései a roboteltörlési rendszer végrehajtásáról a csehországi kamarai birtokokon 1777–81-ben. Bécs 1782 ápr. 8.

továbbá az idegen alapítványok és szerzetesrendek birtokaira sem.[120] Ez a rendelet már nem tartalmazott részletelőírásokat a végrehajtásra, ezt az állam egészére aligha lehetett volna megoldani, a kivitelezést mégis bizonyos alapfeltételekhez kapcsolta: a természetbeni robot eltörlésén és a majorságok felosztásán túl a jobbágyok által eddig művelt földekre teljes tulajdonjog adásához. A rendelet értelmében a megszüntetett robotot és a természetbeni szolgáltatásokat pénzzel kellett volna megváltani.[121]

A magánbirtokokon tehát a Habsburg-állam sem lépett túl a rendszer bevezetésének óvatos ajánlásán. A Csehországnak szóló 1781. március 24-i decretum „megengedi", hogy a földesurak birtokaikon a roboteltörlést a kamarai birtokokon megvalósított formájához hasonlóan végrehajtsák.[122] Stájerországra az 1781. szeptember 20-i kancelláriai decretum mondta ki, hogy a földesúrnak joga van a robotmunkára, de azt a jobbágyaival kötött szerződés útján megválthatja.[123] Emellett azonban gyakran visszatérő tétele a hivatalos iratoknak, hogy az állami birtokok eredményeinek kell ösztönzőleg hatni a magánbirtokokon, akármelyik tartományról is volt szó.

Az említett 1783. február 10-i decretum mégis a Raab-rendszer új szakaszát nyitotta meg. Az addig egy országhoz kötött kísérletet, melyet előző formájában még az allodizáló Stájerországban sem sikerült megvalósítani, most állami biztosok igyekeztek sikerre vinni minden egyes tartományban. De ha a robotmegváltással egy általánosan elterjedt szolgáltatás ellen harcoltak is birodalomszerte, a majorkodásban jelentkező különbségek problémát okoztak az egyöntetű végrehajtásban. Eltérőek voltak az állami uradalmak is, irányításuk nemegyszer a nemesi érdekeket is védő hivatalok és hivatalnokok kezében volt. Az eltérő helyi hagyományokból fakadt, hogy míg egyes területeken a birtokosokat, addig másutt a parasztokat kellett egy-egy gyors intézkedéssel megnyugtatni. Ezt láthatjuk a parasztok földhöz fűződő jogának körülírásában. Az 1783. március 12-i decretum Csehországra – anélkül, hogy a rusztikális földekre vonatkozó előírásokon változtatna – elrendeli, hogy a dominikális földeket csak megszabott évekre adják bérbe, de semmiképpen sem tulajdonba vagy örökbérletbe.[124] A puszta használati jogot hangsúlyozza az átadott földekre az 1784. október 31-i Belső-Ausztriára szóló decretum is, míg az ugyanezen a napon Alsó-Ausztriára kibocsátott rendelet a használat mellett a jobbágyok örökítési és elidegenítési jogát is elismerte.[125]

A jobbágyokat az állam azzal is igyekezett megnyerni, hogy hangoztatta a felosztott föld szabadságát bármiféle művelési kényszer alól: új birtokosa bármit vethet rajta; ha akarja, gyümölcsfát telepít, ha akarja, legelőnek használja.[126] A valóságban mégis voltak megkötések, amelyek az állattenyésztés védelmét szolgálták. Felső-Ausztriára az 1783. augusztus 4-i decretum mondta ki, hogy a felosztott földek egynegyedét rétnek kell hagyni, vagy takarmánynövénytermesztésre kell fordítani. Csehországban, az 1787. május 19-i rendelet szerint ez az arány egyhatod.[127]

[120] HKA Sammlung der Handschriften Nr. 269. *Johann Nep. Wibiral:* Versuch einer Darstellung des Frohn-Ablösungs- und Grundzerstückungs-Systems. Bevezetés § 11.

[121] Archiv Česky . . . XXV. 1781–1850. V Praze 1910. 2. l.

[122] Uo. 1. l.

[123] *Mell* i. m. 207. l.

[124] *Wright* i. m. 81. l.

[125] *Wibiral* i. m. I. rész § 9. és 21.

[126] *Wright* i. m. 84. l.

[127] *Wibiral* i. m. I. § 62.

Kimondottan a birtokosok érdekét szolgálta, hogy az új rendszerben is jogot nyertek jobbágyaik kitételére. Csehországban maradt a korábbról ismert 3 feltétel: ha rosszul gazdálkodik, ha földje értékének kétharmadáig eladósodik vagy ha földesúri szolgáltatásaival egy évre elmarad. Alsó-Ausztriában csak az előző két feltétel számított a kitételnél, Morvaországban a szolgálatelmaradás határidejét másfél évre tolták ki.[128]

Még elvben sem sikerülhetett egyértelműen meghatározni, hogy mekkora telkeket juttassanak a felosztott majorságokból. Galíciára az 1783. április 14-i decretum a földek minősége alapján 50–100 alsó-ausztriai mérőben (kb. 10–20 ha) állapította meg a telepeseknek juttatható földet.[129] Az 1784 áprilisában alapított robottörlési bizottság Csehországra (ugyancsak a minőségtől függően) 40–60 mérő földet irányzott elő a telepeseknek, azoknak a helybeli lakosoknak pedig, akiknek földje 30 mérő alatt lenne, kiegészítést 40–50 mérőig. Mivel azonban felismerték, hogy a felosztásra váró földből ennyi nem futja, már a bizottság is elfogadta a 12 mérőnél kevesebb földdel rendelkező zsellérek létét (s ennyi földhöz juttatásukat).[130] Emellett – rövid időre – érvényre jutottak azok a nézetek is, amelyek a zselléresítést segítették volna elő. Az 1784. január 22-i rendelet – a paraszti mellékfoglalkozások segítése céljából – inkább több kisebb, mint kevesebb nagyobb telek kialakítását tűzte ki célul.[131] Ez az egyoldalúan értelmezett, végletekig hajtott populacionisztikai elv (amelynek irodalmi példáját Sonnenfelsnél és Butscheknél láthattuk) azonban a gyakorlatban nem válhatott be, így a nyolcvanas évek végén az újonnan létrehozott paraszttelkek minimumát végleg 40 mérőben (7,62 ha) szabták meg.[132]

Bár a rendelkezések nem hagynak kétséget az iránt, hogy a roboteltörlést és a majorságok felosztását az állam irányítása alá tartozó uradalmakban kötelezőnek tekintették, a gyakorlat mégsem mutat ilyen következetességet. Az uralkodó kénytelen volt engedményeket tenni s a teréziánus időkben a városokra és egyházi közösségekre kényszerített intézkedések közül jónéhányat felfüggeszteni.[133] Stájerországban az 1785. október 6-i decretum írja elő, hogy a robotmegváltási rendszert csak ott kell végrehajtani, ahol legalább a fobotosok kétharmada mellette foglal állást.[134]

A sok előírás, nagyfokú körülhatárolás ellenére a kivitelezőkre is maradt megoldásra váró probléma. Sokszor kellett egyéni ítélettel eldönteni vitás kérdéseket, így a biztosok állásfoglalása is rányomhatta bélyegét az egyes tartományokban folyó munkára. Csehországban Raab a szerződéskötések ügyét, ha kellett, erőszakkal vitte végbe, s közben rendszerint a parasztok érdekében, a nagybirtokosok ellenére döntött. Hasonló volt az övéhez a morvaországi biztos, Kaschnitz tevékenysége is. Mindketten 12–15 éves, sőt életfogytiglani vagy örökbérletre igyekeztek rábeszélni a parasztokat, akiknek birtokjoga így a tulajdonjoghoz közelített. A munkaszolgáltatások közül csak a nem szántóföldi robotot (út- és csatornajavítás, fuvar) tartották fenn. József a gyakorlati kivitelezés ütemében felmerült nézeteltérésük miatt 1782 februárjában mégis menesztette Raabot.

[128] Uo. I. § 70.
[129] Uo. I. § 15.
[130] *Wright* i. m. 125–26. l.
[131] *Wibiral* i. m. I. § 4. és 15.
[132] Archiv Česky . . . XXV. 160. l.
[133] *Grünberg* i. m. I. 310. l.
[134] *Mell* i. m. 213. l.

Helyére Hoyer udvari tanácsos került, aki elsősorban a birtokosok tulajdonjogát igyekezett átmenteni az új rendszerbe, a bérleteket 3–6 évre kötötte, a robot megszüntetése helyett pedig az 1775-i robotpátens normáit vette át. Hoyert 1785 februárjában menesztették. Utódára, Johann Joseph Erbenre, aki újra a paraszti jólétre igyekezett ügyelni, nemcsak új szerződések megkötése várt, hanem Hoyer munkásságának felülvizsgálása is.[135] Az ilyen problémák sajnos nem növelték a rendszer híveinek táborát a jozefinisták körében sem. Egy 1786-ban megjelent mezőgazdasági munka, amelynek szerzője Franz von Hartig gróf, II. József rendszerének szinte minden vonatkozásában korlátlan dicsérője, a majorságok felosztásának és a robotmegváltásnak inkább csak nehézségeit, a felmerült félreértéseket és visszaéléseket említi.[136]

Az 1783. február 10-i decretum érdekessége, hogy a robotmegváltás rendszerét és a majorságok felosztását Magyarországra is ki akarta terjeszteni. A kezdetet Diósgyőr, Ó-Buda és Visegrád kamarai birtokai jelentették volna, a felosztott majorságokra elsősorban idegen telepeseket kívántak hozni, a kassai és zombori kamarát utasították, hogy birtokaik parasztjaival köttessenek szerződést. A magyar kormányszékek azonban ellenezték a rendszer bevezetését, és hiába kapott a végrehajtásra a magyar udvari kamara egyenesen Zinzendorftól utasítást, az érdemi munka 1787-ig nem indult meg, ezután pedig a törökellenes háború előkészületei miatt tervét is feladták.[137]

Az örökös tartományokban a Raab-rendszerrel folytatott kísérletek eredményességét a felosztott majorságok számával mérhetjük. Csehországban Raab működése alatt 37 birtokon kötötték meg a szerződést.[138] Hoyer működése kétes értékű volt. Szerződései közül mindössze négyet fogadtak el, a többit, mintegy 60-at utódának felül kellett vizsgálnia s megújítania.[139] A rendszer megvalósítása a többi tartományban meglehetősen lassan indult, 1784 áprilisa – 1785 májusa között 48 újabb szerződés készült el, ebből 30 Morvaországban és Sziléziában, 6 Alsó-Ausztriában, de csak 1–1 Felső- és Belső-Ausztriában.[140] Az évtized végére azonban százasokkal kell mérni az eredményeket, annyira meggyorsult a folyamat. Felső-Ausztriában 1787 novemberéig 83 birtokon, Galíciában 1788 januárig 56 birtokon lépett hatályba a rendszer.[141]

A nagy paraszttelkek felosztása sem hiányzott Ausztriában. Az egyes tartományokban sorra felszámolták azokat a tilalmakat, amelyek eddig a paraszttelkek felosztását gátolták. A sűrűn lakott cseh tartományokban azonban az első, elhamarkodott lépések nem vezettek eredményre, s helyettük hamarosan újabb megkötéseket találunk. Az 1753. február 17-i decretum Morvaországban oldja fel a birtokfelosztás tilalmát. Az udvar erős kisgazdaságokra gondolt, valójában életképtelen törpebirtokok jöttek létre. 1771-ben – a

[135] *Wright* i. m. 96–8. l.

[136] *Franz von Hartig:* Kurze historische Betrachtungen über die Aufnahme und den Verfall der Feldwirtschaft. Prag–Wien 1786. 421–3. l.

[137] *Marczali* i. m. III. 37–8. l.; *Eckhart* i. m. 66–9. l.

[138] *Wibiral* i. m. I. § 39.

[139] HHStA Rachat de corvees. Zinzendorf jelentése. Wien 1785. máj. 20.; vö. *Wright* i. m. 129. l.

[140] Rachat de corvees. Zinzendorf jelentése. Wien 1785. máj. 20.

[141] *Wibiral* i. m. I. § 39. Adatai összesen több mint 600 szerződésről részben 1790 utániak: Csehország 137 (1794-ben), Morvaország 143 (1798), Alsó-Ausztria 78 (1800), Belső-Ausztria 13 (1796).

kontribúció és más katonai adók beszedésének nehézségei miatt – az udvari haditanács appellált az életképtelen morvaországi kisparcellák ügyében. Az 1771. szeptember 14-i decretum így Csehországra és Morvaországra a felosztás minimumát 1/4 telekben szabta meg.[142] 1773-ban az államtanács ülésén Kresel tanácsos foglalt állást a zselléresítéssel szemben, beszámolójában a parasztok reményét fejezve ki a széttagolódást megelőző örökösödési rendre.[143]

II. József uralkodása alatt még egyszer felléptek a korlátlan felosztás hívei: Keeß, Troideve és Nikorowicz, a legfelső Justizstelle tagjai. Elképzelésük azonban kisebbségben maradt, s az uralkodó a többséghez csatlakozott. De csak a korlátlan felosztást ellenezte, a határt az igaképesség megtartásánál húzta meg.[144] A nyolcvanas évek második felének rendeletei ezt tükrözik. Az 1786. május 18-i decretum Csehországra ismét szorgalmazza a nagy parasztbirtokok felosztását, de a kialakítandó új telkek minimális nagyságát – mint már említettük – 40 mérőben szabja meg. Az 1787. június 16-i rendelet a felosztás igazi célját a telek s ezáltal a népesség szaporításában látja, nem pedig a helybeli parasztság földjének kiegészítésében.[145] (Ezek között pedig szép számmal lehettek, akiknek földje nem érte el a kívánt földnagyságot).

A nagyobb telkek elleni küzdelem így inkább a ritkán lakott területeken vált jelentőssé: Magyarország s azon belül különösen a Temesköz lettek célpontjai. Az 1767-ben a Temesközbe küldött királyi biztos, Kempelen Farkas sokallta a telepeseknek juttatott telkek nagyságát (24 hold szántó, 6 hold rét = 13,7 ill. 3,4 ha), s csökkentésüket javasolta. Ha a földművesek csak fél- vagy negyedannyi szántót művelnének, eltűnnének a vidéket csúfító bozótosok – mondta. Különösen indokoltnak tartotta a felosztást azokon a területeken, ahol a parasztok valamilyen speciális mezőgazdasági ággal, pl. szőlőműveléssel foglalkoznak.[146] Az udvar a kolonizáció megújításához folyamodott, ami lehetővé tette a telkek szaporítását. 1787. szeptember 8-án Almásy Pál pesti kerületi biztos jelentette, hogy a parasztok földje a magyar Alföldön is nagyobb, mint amennyit jól meg tudnának művelni, ezért ugyancsak féltelkekre osztásukat javasolta.[147]

II. Frigyesről megjegyeztük, hogy uralkodása vége felé csökkent lelkesedése a majorságok felosztása iránt. A paraszttelkek szaporításának eszközét helyette egyre inkább a pusztaföldek betelepítésében s a nagy telkek felosztásában kereste. A nagybirtok viszonyainak megváltoztatása lekerült a napirendről. Hasonló tendenciát mutat II. József politikája is. Sőt akadnak olyan jelek, amelyek mintha a kisparasztság támogatásának teljes elvetéséről s a nagyobb birtokok felkarolásáról tanúskodnának. Míg a nyolcvanas évek elején a Raab-rendszer teljes támogatást kapott, az évtized második felében nemegyszer hallunk a kamarai vagy állami igazgatás alatt álló birtokok el- vagy bérbeadásáról, a birtok szerkezetében bekövetkező változások nélkül, egyedül a birtokigazgatás és

[142] *Karl Grünberg:* Studien zur österreichischen Agrargeschichte. Leipzig 1901. 193. és 204–7. l.

[143] *Carl Hock–Hermann Ignaz Bidermann:* Der österreichische Staatsrath. Wien 1868. 34. l.

[144] *Grünberg:* Studien . . . 204–7. l.

[145] Archiv Česky . . . XXV. 160. l.

[146] HKA Sammlung der Handschriften Nr. 494. *Wolfgang von Kempelen:* Relation . . . über die ihm allergnädigst aufgetragene Banatische Impopulations-Untersuchungs-Commission den 10. February 1768 gehorsamst abgestattet hat.

[147] *Marczali* i. m. I. k. 95. l.

adminisztráció terhét véve le a kormányzatról. Megjelenik a kétkedés is a kisbirtokok eredményességében. Az újabb elképzelések szerint azokat a majorsági földeket, amelyeket még nem osztottak szét a parasztok között, az örökös tartományokban árverésen a legtöbbet kínálónak kell eladni, részben hitelbe. Az uralkodó ezzel a módszerrel az ausztriai kisebb tőkéseket remélte megnyerni a mezőgazdasági befektetésre. Pálffy magyar kancellárhoz írt levelében a magyar-erdélyi kancellária figyelmét is felhívja új elképzeléseire – még minden különösebb kényszer nélkül.[148] Az 1788. június 3-i decretum az állami birtokok elidegenítésében az ún. kis majorságok (Junkereyen vagy Edelsitzen) előnyben részesítését írja elő. E birtokok minimumát 300 mérőben (kb. 60 ha) szabták meg.[149]

József utolsó életévében azután a birtokeladás új gyakorlatának jeleivel találkozunk. Az értékesítés módszereiből hiányzott minden – a feudalizmus korára jellemző – fennköltebb ideologizálás, az árusítás a legpuritánabb eszközökkel történt. Mellőzték az előjogokat is a vevők kiválasztásában. A „Wiener Zeitung" mellékleteként megjelent hirdetés bármely keresztény számára lehetségesnek mondja akár egy egész birtok megvásárlását is, az uralkodó 1789. szeptember 24-i döntése pedig a zsidókra is kiterjesztette a vásárlás lehetőségét.[150]

III. A parasztpolitika és a társadalom

A Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában éppen elég intézkedés született ahhoz, hogy ne okozzon különösebb nehézséget a kelet-európai felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikájának lényegét leszűrnünk belőlük. E politika határozottságához, elméleti rendszerezettségéhez aligha férhet kétség. Más a helyzet, ha az elméletet a valósággal kívánjuk szembesíteni. Az egyes intézkedések megvalósítása elé számos akadály tornyosulhatott, amelyeket többnyire a mezőgazdaságban érdekelt osztályok (birtokosok, parasztok) ellenséges magatartása szült. De vajon mi okozta ezen osztályok – különösen a feudális nemesség – szembekerülését a szintén feudális államhatalommal? Erre próbálunk válaszolni tanulmányunk következő részében.

Bár a XVIII. századi Európát már inkább a feudális rendszer hanyatlása jellemzi, Középkelet-Európa országaiban a birtokos osztály sokszor mégis szinte leplezetlenül feudális elkülönültsége konzerválására, esetenként fokozására irányuló törekvésekkel jelentkezett. Első helyre ezek között rendszerint az alapvető termelőeszköz, a föld tulajdonjogának monopolizálása került. A nemesség egyrészt a feudalizmus osztott (kettős) földtulajdonjogának felszámolására törekedett, amikor a parasztok használati jogát igyekezett kétségbe vonni, másrészt a gazdaságilag erősödő polgárság behatolását a mezőgazdaságba is meg akarta akadályozni. A két részcélkitűzés fogadtatása és meg-

[148] HHStA Rachat de corvees. II. József levele gr. Pálffy magyar kancellárhoz. Lemberg 1787 ápr. 23. Melléklete: Grundsätze Sr. Majestät, nach welchen die Veräusserung der Staatsgüter durch deren Eintheilung in Junkereien beschleunigt werden könnte.

[149] *Wibral* i. m. I. § 15.

[150] HHStA Rachat de corvees. Melléklet a Wiener Zeitung 1789. évi 36. számához: Bedingnisse bey den nachstehenden Veräusserungsarten der Staatsgüter und Realitäten. Uo. Körlevél Alsó-Ausztria tartomány számára. Wien 1789. okt. 2.

valósításának esélyei azonban nem voltak egyenlőek. Míg az előző számos összetűzéshez vezetett az állammal, az utóbbit gyakran a törvények is támogatták. Sikerük különben is fordított arányban állt egymással: csak ott kerülhetett volna sor a parasztság földhasználati jogának felszámolására, ahol a mezőgazdaságba behatoló polgári tőke a nagybirtok számára feleslegessé tette a paraszti szolgáltatásokat (Anglia, bekerítések). A nemesség e feltételeknek a XVIII. századi Kelet-Európában még nem ébredt tudatára, s egyformán küzdött mindkét célja megvalósításáért. Ugyanakkor szerette volna fenntartani monopóliumát a magasabb állami tisztségekre, s megőrizni kiváltságait az adózásban. E törekvések azonban ugyancsak ellenállásba ütköztek, hol magának az államnak, hol a társadalom többi osztályának (parasztság, polgárság) részéről. A XVIII. század közepén, amikor a nemesség a kibontakozó agrárkonjunktúra kihasználásával igyekezett pozícióit erősíteni, e harc is fokozódott. A különféle összetűzések során végül mégis nemegyszer alul maradt, ami presztízsvesztéshez, politikai és gazdasági szerepének részleges csökkenéséhez vezetett. Hanyatlását persze csak kevés helyen ismerte fel, mint mondjuk Erdélyben, ahol a XVIII. század második felében valamiféle válságérzet bontakozott ki nemesi körökben. A nemesség uralkodó osztály voltához a XVIII. században Középkelet-Európában sehol sem fért kétség, a törekvéseiben jelentkező agresszivitás azonban már nem annyira a támadás, hanem a védekezés jele, amellyel a feudalizmus hanyatlása idején feleslegessé vált középkori funkcióinak megőrzésére vagy pótlására törekedett.

Az abszolutisztikus államok, bármennyire is feudális jellegűek voltak, s bármennyire is a birtokos osztály érdekeit képviselték, sorozatosan szembekerültek a nemesség vélt vagy valóságos privilégiumaival. Fokozottan érvényesült ez a lehetőség a felvilágosult abszolutizmus államrendszerében, amely maga is újabb feladatokat kívánt róni a nemességre. Jelentős szerepet szánt a feudális uralkodó osztálynak az új rendszer vezetésében, de ehhez a nemesség részéről műveltségi színvonalának emelését, gazdasági aktivitásának fokozását várta el, ami viszont megannyi áldozatnak tűnt a birtokos osztály tagjai szemében. Aránylag könnyen sikerült a Hohenzollereknek a viszonylag kis földű, csekély jövedelmű poroszországi nemesség bevonása a hadsereg tisztikarába. Ausztriában ezzel szemben a birtokosok tömegei az állam minden igyekezete ellenére távol maradtak a felkínált állásoktól, s birtokaikra vonultak vissza.

Sérelmezték a nemesek azt is, hogy az állam megadóztatásukra törekedett. A nemesi adómentességet Kelet-Európa országainak többségében nem védte törvény, a gyakorlat mégis szentesítette. Rendszerint a földbirtokos joga volt a birtokára kivetett adó subrepartitiója (felosztása a saját kezelésű és jobbágyi földekre) s összeszedése. Ez eleve visszaéléseket szülhetett: majorságára a birtokos alig vagy egyáltalán nem osztott adót. Ahol a földesúr nemcsak az adó összeszedésével volt megbízva, hanem felelősséggel is tartozott érte (Alsó-Ausztria, Stájerország, Brandenburg), ínséges években, amikor jobbágya helyett is saját „erszényéből" kellett az adót kiegyenlítenie, törlesztett ezért az előnyért. Ahol viszont nem felelt jobbágyai adójáért (Csehország, Morvaország), gyakorlatilag csaknem teljesen mentesülhetett a rendes adó (contributio) fizetése alól. E tartományokban az állam a jobbágytelekre át nem vihető, időleges, rendkívüli adókkal (extraordinaria) vagy egyszeri szolgáltatások kivetésével (önkéntes adomány, donum gratuitum) próbálta a nemességet a teherviselésbe bevonni. A majorságokba olvasztott jobbágytelkek adóját pedig – mint korábban említettük – ténylegesen a nemesnek kellett vállalnia. A lehetséges két szélsőséges esetnek, a rendszeres adózásnak (Szilézia, Kelet-

Poroszország) vagy a teljes adómentességnek (Magyarország) törvénybe iktatása a XVIII. századig viszonylag ritkának számított.[151]

A nemesség megadóztatása felé vezető úton a XVIII. század első átfogó változtatására Brandenburgban került sor 1717-ben, a nemesi birtokok allodizálásával. Mint említettük, a birtokosok a föld teljes tulajdonjogáért, valamint lovagi-hűbéresi hadkötelezettségük eltörléséért fejenként évi 40 tallér lópénzt fizettek. Ausztriában az 1748-i Haugwitz-reform kapcsán vonták be a nemeseket a rendszeres adózásba (a rendek ekkor még csak 10 évre szavazták meg az állam által kért adót, később azonban mindig megújították). Továbbra is problémát okozott azonban az, hogy a külön elbírálás alá eső nemesség adója azonos földnagyság esetén is kisebb jövedelmet biztosított az államnak, mint a jobbágyföld adója. Különböző volt az adóláb az egyes tartományok között is. Csak II. József gondolt először ennek egységesítésére. 1789. február 10-i adó- és robotpátense; az általános földadó terve azonban többszöri halasztás után az uralkodó halála miatt végrehajtatlan maradt.[152] A felvilágosult abszolutizmus végnapjaiban, a francia forradalom előestéjén a két államban egyedülálló volt a magyar nemesség helyzete, amely semmiféle rendszeres adót nem fizetett. Az általános földadó helyett itt József is csak újabb donum gratuitum kivetésére készült, majd a magyar kancellária tiltakozása után (amely országgyűlés összehívásához kötötte a megajánlást), török háborúja előkészületeként, kamatozó kötvények fejében természetbeni (gabona) hozzájárulást vetett ki.[153]

A felvilágosult állam mezőgazdaságpolitikájában is akadt számos olyan elem, amelyet a kelet-európai nemesség önmagára sérelmesnek vélt. Közéjük tartozott a parasztpolitika, az állam beavatkozása a jobbágy-földesúri viszony számos – eddig hallgatólagosan magánjoginak ítélt – kérdésébe, e kétoldalú kapcsolat háromszögűvé formálása. Valamilyen földesúri érdeket sértett a parasztpolitika csaknem minden intézkedése, hiszen maga a parasztvédelem a kelet-európai nemesség allodizáló és szolgáltatásnövelő tendenciájának ellensúlyozására vált az állami politika részévé. A parasztság személyes és földhasználati jogának javítása (az egyes paraszti kategóriák helyzetének emelése és a telekállomány védelme) a majorságok rendelkezésére álló, a földesúr korlátlan fennsőbbsége alá vetett munkaerőt és földet veszélyeztette. A szolgáltatások szabályozása pedig e munkaerő korlátlan felhasználásának akart gátat vetni. A parasztvédelem legtöbb intézkedése mégis lehetővé tette volna a földesúri gazdaságok adott szinten történő konzerválását. Ugyanakkor viszont korszakunkban olyan állami törekvések is előtérbe kerültek, amelyek egyenesen a majorsági gazdaságok jövőjét veszélyeztették. Ez a tendencia végül átmenetinek bizonyult, vele az államhatalom mégis a nemességnek azt a tevékenységét vonta kétségbe, amelyet legszívesebben vállalt volna: a mezőgazdasági árutermelést birtokán. A birtokosok nemcsak a majorságok felosztását javasló rendelkezések esetében érezhették ezt, hanem a természetbeni szolgáltatások megváltásának ösztönzésében is: a pénzszolgáltatás bevezetése a piacok bizonytalansága, valamint a tőkehiány miatt megingatta volna a földesúri árutermelés azon kockázatmentes stabilitását, amit a robotmunka és a terményszolgáltatás jelenthetett számára.

[151] *Feigl* i. m. 100–6. l.; *Mell* i. m. 36. l.; *Schultze* i. m. 42. l. Egyszeri adókra l. Codex Austriacus IV. 891, 896, 900, 906, 922. stb.

[152] *Schultze* i. m. 69. l.; *Friedrich Walter:* Die theresianische Staatsreform von 1749. Wien 1958. 16–39. l.; *Rozdolski* i. m.

[153] *Marczali* i. m. III. k. 86–9., 98–103. és 502–6. l.

Mint korábban jeleztük, az állami parasztpolitikával a birtokos osztály körülbelül a XVII–XVIII. század fordulóján került szembe, amikor törekvései addigi munkaerőszükséglete helyett inkább földszükségét látszottak kifejezni. Az állam nagyjából változatlan politikája, amely eddig a birtokos osztály érdekeinek is megfelelt, most parasztvédelemmé vált. Vele szemben a század első felében a nemesség olyan ideológiát dolgozott ki, amely részben a jobbágyság alávetettségét igyekezett megerősíteni, részben a meglevő helyzetet saját új törekvéseinek megfelelően módosítani. 1708-ban emeltek szót a Leibeigenschaft törvényessége mellett a hátsó-pomerániai rendek, 1724-ben a jobbágyfelszabadítás ellen a kelet-poroszországi rendi hatóságok. A magyar országgyűlés 1715-ben igyekezett a jobbágyságot – legalábbis annak egy részét – röghözkötöttnek nyilvánítani, amiben ekkor (a Rákóczi-szabadságharc után) ideiglenesen segítséget kapott a bécsi udvartól. Számos ponton visszalépést jelentett a Habsburg-politika részéről az 1738-i csehországi robotpátens is, amely – a korábbi pátensekkel szemben – sok pontban a földesuraknak engedte át a döntést (rendkívüli robot beiktatása, szolgáltatás formájának eldöntése).[154] Ez a tendencia folytatódott a felvilágosult uralkodók korszakában is. Amikor II. Frigyes Poroszország koronáját apjától átvette, még folytak a viták a parasztföldek bevonását tiltó 1739-i rendeletről. Elsősorban Kelet-Poroszország rendjei tiltakoztak a parasztok kitételének teljes tilalma ellen, amely szerintük a földesúr tulajdonjogát veszélyeztette volna. Az új uralkodó végül meghátrált, s bizonyos feltételek mellett a kitételhez is hozzájárult. Pomeránia rendjeinek telekbevonó törekvéseit a negyvenes években a tartományi kamara élén álló Schlabrendorf igyekezett megakadályozni. Távozása után hozott, 1764. december 30-i pomerániai parasztrendeletével az uralkodó mégis engedett a rendi törekvések egy részének, s a tartomány parasztjait korlátlan szolgálatra kényszeríthető földhözkötött, de egyúttal kitehető jobbágyokká nyilvánította. A nemesség ellenállása következtében a porosz kormány nem is mindig vállalkozott a koronauradalmak parasztságot érintő rendeleteinek kiterjesztésére a magánföldesúri birtokokra (szabad piacolás joga 1740, cselédszolgálat eltörlése 1763, paraszti földek örökletessé tétele 1777).[155]

Méltányosabb okokból ellenezte a nemesség a porosz állam tartományaiban a kisgazdaságok támogatásának politikáját. A pomerániai Hadi- és Koronauradalmi Kamara 1748. május 21-i felirata a paraszti telkek felosztását ellenezte, mert a lecsökkent telkekkel a parasztság nem tudná ellátni adókötelezettségeit. A királyt arra kérték, hogy csak akkor engedélyezze a telkek felosztását, ha a paraszt korábban pusztaföldet csatolt volna a magáéhoz. A jelentéshez mellékelt táblázatból persze kiderült, hogy a majorságokba még több pusztaföldet vontak be, mint a paraszti földekbe, ezek általános betelepítését viszont a pomerániai rendek már korábban elutasították, a földesúr jogának tartva fenn a betelepítés eldöntését (1748. március 18.).[156] A felirat Schlabrendorf véleményét is tükrözhette, mert a parasztvédelem neves harcosa később, sziléziai minisztersége idején is támadta a parasztelkek túlzott szétaprózását, ami szerinte csak a koldusokat szaporítaná (1764; pedig Sziléziában a vászonszövés mint mellékfoglalkozás könnyített a zsellérek helyzetén).[157]

[154] *Knapp* i. m. II.28–30.; *Varga* i. m. 308.; *Grünberg:* Die Bauernbefreiung . . . I. 136–9. l.
[155] *Knapp* i. m. I. 53., 92. II. 34–7., 54–9. és 81. l.
[156] Uo. II. 38–42. l.
[157] Uo. II. 63. l.

E poroszországi példák felsorolása a XVIII. század második feléből persze végül aligha tükrözheti a nemesi véleményeket tiszta formájukban. A rendi szerveiktől (tartományi gyűlés, választott hivatalok) már régebben megfosztott nemesség II. Frigyes uralkodásának kezdetén a tartományi kamarákat igyekezett felhasználni véleményének kinyilvánítására. A hétéves háborút követő szakaszban azonban a király erőteljesebb fellépése következtében ezt a fórumot is mindinkább elveszítette, szerepe – önálló véleménynyilvánítás helyett – a helyi hatóságokban is inkább a parasztvédelem intézkedéseinek szabotálására korlátozódott. A katonáskodásra szorított porosz nemesség filozófiai és jogi ismeretei amúgyis meglehetősen gyengék voltak, az abszolutizmusellenes nemesi ideológia tehát nem rendelkezett felvilágosult vagy közjogi alapokkal. – Nem erősíthette a nemesi harcot a szolgáltatások szabályozása elleni fellépés sem, mivel ez a tényező csaknem teljesen hiányzott a porosz állam törekvései közül.

Közelebb visznek a rendi-nemesi törekvések megismeréséhez a Habsburg-államból ismert esetek. A birodalom eltérő fejlődésű tartományai közül természetesen elsősorban azokra kell koncentrálnunk, amelyekben érvényesültek a kelet-európai fejlődés sajátosságai. Az örökös tartományokban állam és rendek vitájában az alaphangot a nemesség által elfogadott, de részleteiben kifogásolt Haugwitz-reform, benne a nemesi adózás kritikája adta meg. Persze ellenkezést váltott ki a régi jogrendszer megváltoztatása, a hivatalok átszervezése, valamint az adók új felosztása is. A reform során ugyanis a Directoriumnak alárendelt tartományi reprezentációkban és kamarákban, de esetenként magukban a „kerületi" hivatalokban is háttérbe szorultak a helyi kezdeményezések. E szerveknek az állami intézkedések puszta végrehajtóivá kellett válniok. Kialakult a „szolgálati út" fogalma is: a tartományi szervek ezután csak a Directoriumon vagy a megfelelő kancellárián keresztül érintkezhettek a döntéseket hozó államtanáccsal vagy magával az uralkodóval. Feliratai szerint pedig a közvetítők erősen tompították panaszaik élét. Az új adórendszerben a nemesség nemcsak saját adókötelezettségét fájlalta, hanem a paraszti adóterhek súlyát is, mert ezek a földesúri szolgáltatások emelésének lehetőségeit csökkentették.

A csehországi és a stájer rendek Mária Terézia első parasztvédő rendeleteinek megjelenésétől kezdve tiltakoztak az állam beavatkozása ellen a földesúr-jobbágyi viszonyba (jobbágyföldek bevonásának tilalma, parasztok panasztételi joga). E tartományokban az első rendeleteket sem a birtokosok, sem a helyi hatóságok nem vették komolyan.[158] Az ötvenes években a cseh korona országaiban zavartalanul folytatódott a földesúri majorságok továbbfejlesztése, a növekvő munkaerőszükségletet pedig a robot emelésével biztosították. Az örökös tartományok rendjeit nagyban bátorította, hogy az 1761-ben felállított cseh-osztrák kancellária vezetője, Rudolf Chotek gróf csehországi arisztokrata, maga is ellenzett minden újítást, s igyekezett semlegesíteni az államtanács reformtörekvéseit. A jobbágyság Einkauf-ját is majd csak akkor karolták fel, amikor az állam a Raab-rendszerrel ingyen, megerőltető megváltási díjak nélkül akart földet adni a parasztok kezébe. Elsősorban a szabadköltözés megadása miatt ellenezte József jobbágyrendeletét a magyar kancellária, amely a röghözkötés törvényes voltával érvelt.

A nemesek többsége szembefordult a kisgazdaságokat pártoló politikával is: majorságaikat féltették a felosztástól. Az udvari kamarában Neffzer báró 1769-ben többek

[158] *Grünberg:* Die Bauernbefreiung . . . I. 189. l.; *Mell* i. m. 56–65. l.

között azért fordult vele szembe, mert a majorságok jobbágykézbe kerülését alkalmatlannak tartotta az állami jövedelmek (adók) emelésére, miután a nemesi föld addig is adózott. 1771-ben – a zsellérek számának szaporodása miatt – az udvari haditanács is óvatosságra intett a kisbirtokok támogatásában: tapasztalataik szerint az életképtelen törpebirtokosok sem az adót nem tudják megfizetni, sem a katonaságnak járó szolgáltatásokat (beszállásolás, élelmezés, igaerő a fuvarhoz) teljesíteni.[159] Stájerországban, Magyarországon, Galíciában alapjaiban sikerült meghiúsítani a kezdeményezéseket. A stájer rendek amúgy is kicsinynek vélt majorságaik felosztásától már-már megélhetésüket féltették (1778). A magyar hatóságoknak még az állami irányítású birtokokon is sikerült megakadályozniok e rendszer bevezetését. Szívósan küzdöttek az ellen is, nehogy a magánbirtokokon is előírják kipróbálását. A magyar kamara olyan feltételeket akart kikötni, amelyek a megvalósítást alapjaiban ásták volna alá. Fenn akarták tartani a nem-szántóföldi robotot, s lehetővé akarták tenni azt is, hogy a földesúr – ha szántóföldi munkára lenne szüksége – a megváltott robotot a váltságösszeg visszafizetésével visszaválthassa. A rendszer teljes sikertelenségéről már szóltunk; ennek persze oka lehetett, hogy a bécsi udvar Magyarországon végső soron nem volt érdekelt a földesúri majorságok felosztásában. A sajátkezelésű föld a dominikalisták kezén továbbra is adómentes maradt volna. Ugyanakkor az ország ellátásában sem látszott szükségesnek a kisgazdaságoktól várt terméktöbblet. 1788. április 29-ig egyetlen magánbirtokon sem került sor a Raab-rendszer bevezetésére Galíciában. (Az állami birtokokon pedig ott történtek bíztató kezdeményezések.)[160]

A kisgazdaságok támogatásának kérdésében a Habsburg-udvarnak még kedvelt gazdasági társaságait sem sikerült egyértelműen politikája mellé állítani. Az alsó-ausztriai gazdasági társaság 1769-ben elvetette Marcy abbé javaslatát, amely ugyan elsősorban a zsellérhelyek szaporítását propagálta volna. Az ellenérv szerint a szegényebb parasztréteg igaereje sem a földesúr, sem az állam számára nem pótolhatná a tehetősebb rétegek megfogyatkozásával járó hiányokat (robot, katonai fuvar). 1771-ben Wiegand egyik robotellenes munkájával kapcsolatban merült fel ugyanezen társaságban a kérdés, hogy e téma egyáltalán beletartozik-e hatókörükbe. A kételkedők politikumnak minősítették, s közvetlenül a hivatalok feladatául jelölték meg. (De a közömbösség is jelentkezik: az udvari decretumok már oly pontosan szabályozzák a kérdést, hogy róla nincs mit dönteni – állítják egyesek a vita során.) A tagság szavazás során ugyan 9 : 6 arányban a társaság illetékessége mellett döntött, de a kisebbségben maradtak között olyan tekintélyeket találunk, mint Karl Breuner, Zeno Montecuccoli, Rudolf Traun grófok.[161] A kisparaszti gazdaságok ügye viszont a későbbiekben mégsem került többé a társaság napirendjére.

A kisgazdaságok ellen fordult idővel a prágai gazdasági társaság is, amely még 1777-ben jóhiszeműen úgy döntött, hogy a majorságok felosztásának ügye Őfelsége akaratától függ. De véleményük már ekkor is ellenkezik az állam céljaival: bevezetésre csak ott tartják érdemesnek, ahol a majorságot robottal nem lehet jól megművelni. Két év múlva viszont nagyon ridegen elutasítják a brünni társaság közeledését ez ügyben. A

[159] *Grünberg:* Die Bauernbefreiung . . . I. 298., II. 334.

[160] *Mell* i. m. 199–200. l.; *Eckhart* i. m. 67–9. l.; *Wibiral* i. m. I. § 39.

[161] Niederösterreichisches Landesarchiv Wien (továbbiakban NÖLA) A–I–17/a. 24. karton. Az alsó-ausztriai gazdasági társaság jegyzőkönyve. 1769. jún. 7. és 1771. jan. 3.

prágaiak részben azzal érveltek, hogy a rendszert még csak írásból ismerik, állást foglalni nem tudnak, de a roboteltörlés és a majorságok felosztása különben is a hatóságokra tartozó politikai ügy. Ezért ha valakit Csehországban a dolog érdekel, a guberniumhoz utasítják a morvaországi társaság tájékoztatójáért. A nyolcvanas években még egyszer szükségessé vált e rideg hang felemelése: Braun tiszttartó javaslatával kapcsolatban. A szerző ugyanis kísérleteinek megszemlélésére, látogatóba hívta a társaság tagjait. Az ilyen helyszíni vizsgálatok előfordultak a társaság gyakorlatában, most azonban elutasítják: a rendszer hasznát általában ismerik (1779-ben még nemismerése volt az indok), de politikai ügyek elbírálása nem tartozik rájuk.[162]

A Habsburg-államban a nemesség ellenkezését fokozta, hogy az állam a szolgáltatás-szabályozás kérdését is napirendre tűzte. A magyar történeti irodalomból ismeretesek a magyarországi nemesek erőfeszítései Mária Terézia úrbérrendezésének meghiúsításáért. Az 1766. május 15-i pozsonyi előzetes tanácskozás az uralkodónő és a magyar kormányszervek vezetői (egyben az ország leghatalmasabb birtokosai) között bizonyította érdekeik összeegyeztethetetlenségét. Ezután került sor a rendezés egyoldalú megoldására. A rendelet kihirdetése után viszont a kis- és középbirtokosok által lakott nyugati és északi megyék (Somogy, Tolna, Nógrád, Hont, Trencsén, Liptó, Pozsony, Nyitra) tiltakoztak izgatott hangú feliratokban ellene, itt-ott magát a királynőt vádolva törvénysértéssel. Nemegyszer – átmeneti sikerrel – a parasztságot lázították az úrbérrendezés egyes részletei ellen (mint pl. a földmérés akadályozására). Ugyanakkor a munkálatok során a királyi biztosok több esetben leplezték le a birtokosok földkisajátító terveit. A rendelet végrehajtása a tervezett néhány hónap helyett így évekig húzódott, s csak a hetvenes évek közepén fejeződött be. Erdélyben a nemességre támaszkodva sikerült a guberniumnak az úrbérrendezés ügyét végleg kátyúba juttatnia, bár a kezdeményezés kétes dicsősége itt nem őket, hanem a szász városokat illeti.[163]

A magyar nemességnek adómentessége miatt nem sok pártfogója akadt Bécsben. Az államtanácsban sem folytak különösebb viták az úrbérrendezésről, bármilyen károkat okozott légyen is az a birtokosoknak. Más volt a helyzet a csehországi pátens kibocsátását megelőzően. A császárnő 1771. június 1-én rendelte el a csehországi úrbérrendezés előkészítését. A birtokosokat az alsó-ausztriai magánurbáriumokhoz hasonló egyéni megegyezésre szerették volna rábírni. A rendek azonban itt sem akartak a robot mérsékléséről hallani. Elfogadható urbáriumjavaslatot csupán egyetlen birtokos terjesztett elő. A többi javaslat a robotkérdés megoldására teljesíthetetlen feltételeket tartalmazott: pl. a hetenkénti 6 napos robot mellé nyáron dologidőben külön 72 nap gyalogrobotot, amelynek teljesítéséhez az egésztelkes jobbágynak napszámost kellett volna fogadnia. Az ellenállást itt is a közép- és kisbirtokosok vezették, akiket a leginkább érintett volna a robot csökkentése. 1772/74-ben a császárnő által kinevezett bizottságban robbant ki vita a csehországi robotrendezés mikéntjéről. A kérdés az volt, meddig mehet el a beavatkozásban az állam. Franz Karl Kreßel báró, államtanácsos és követői elutasítottak bármiféle országosan kiegyenlített elveket tartalmazó szabályozást, mivel a helyi sajátosságok szerintük ellentmondanak ennek. A magyarországi úrbérrendezésben jelentős szerepet

[162] SUA VHS Protokoll 1777. febr. 5., 1779. ápr. 30. és 1783. ápr. 29.

[163] *Szabó Dezső:* A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában I. Bp. 1933.; *Berlász Jenő:* Az erdélyi úrbérrendezés problémái. Századok 1941. 253–4. l.; *Eckhart* i. m. 80. l.

játszó Egyd Valerius Borié báró (ugyancsak az államtanács tagja) a földesúr jogát erősítgette a paraszt minden termékfeleslegére, amely az állami adó (kontribúció) kifizetése után megmaradna. A két párt valamelyike mögé sorakozott fel a cseh nemesség jelentős része. (Az udvar végül Franz Anton Blanc udvari tanácsos tervezetét fogadta el, az egyedülit, amelyben a terhek tényleges maximálásáról esett szó.)[164] Az ellenzék nem csillapult a pátens kihirdetése után sem, de a megváltoztatásra irányuló törekvések végül nem jártak eredménnyel.

A stájer rendek csak úgy akartak beleegyezni a heti 3 napos robotmaximálásba, ha az úrbérrendezéskor az állam hozzájárul az elmaradó (3 napot meghaladó) robotnapok pénzbeli megváltásához.[165]

Nem hozta meg mindig a várt eredményt a nemesség csatlakozása sem az állam által kezdeményezett mozgalmakhoz. A rendi hagyományok gyakran erősebbnek bizonyultak az új törekvéseknél, s deformálták az állampolitika által kívánt folyamatokat. A poroszországinál minden tekintetben műveltebb, képzettebb Habsburg-állambeli nemesség pedig számos alkalommal éppen az új mozgalmak, a felvilágosodás eszmevilágát igyekezett szembeállítani az abszolutizmussal. Volt a parasztvédelemnek persze néhány önzetlen harcosa is a két államban. Kiemelkedik közülük Schlabrendorf Poroszországban, Blanc Ausztriában. Számos sikeres kísérletről hallunk, amely a kisgazdaságok kialakítását valóban az uralkodók szándékának megfelelően igyekezett véghez vinni: Brandenburgban a neves agrárszakíró Benekendorf, Csehországban Kinsky gróf, Morvaországban Blümegen és Mittrowsky grófok, a brünni mezőgazdasági társaság egymást követő két igazgatója a legjelentősebbek közülük. Magyarországon gróf Batthyány József kalocsai érsek osztott 1767–70 között jobbágytelkeket addig bérletbe adott allódiumaiból.[166] Mások birtokukon lehetővé tették, hogy parasztjaik szolgáltatásaikat részben vagy egészben pénzzel váltsák meg (Brandenburg: Brenkenhof, Kleist, Schmidt, Quast, Ziethen, Prittwitz, Schmettau stb., Csehországban is számosan). Egészében a majorságok felosztása és a robot eltörlése mellé állt 1779-ben a brünni (morvaországi) mezőgazdasági társaság tagsága.[167] A hatóságokhoz mindkét államban több nagyívű reformjavaslat érkezett be olyan birtokosoktól, akik többnyire az államigazgatásban dolgoztak.

Poroszországban Böhn tanácsos 1763-ban a Leibeigenschaft eltörlését, a parasztság földjének örökletessé tételét s szolgáltatásszabályozást (csökkentést) javasolt.[168] Csehországban az első helyre mindenképpen Franz Anton Raab kereskedelmi kollégiumi tanácsos emlékiratai és tervezete (1769, 1775) kívánkoznak, amelyek Ausztriában a paraszti gazdaságok támogatásának politikáját is kiváltották. Raab persze rendszerében megkívánta volna a Leibeigenschaft felszámolását, amelynek megvalósítására csak később került sor. Az 1760/70-es évek fordulóján gróf Trautsmandorf, Tepel apátja az apátság birtokain készült a robot megváltására, majd a majorság bérbeadására parasztjainak. A későbbiekben az 1770/72-i ínség különösen megnövelte az ország helyzetén javítani

[164] *Grünberg:* Die Bauernbefreiung... I. 203–212. l.; *Jaroslav Prokeš:* Memorialy o hospodarském stavu Čech před selskou louli z r. 1775. Časopis po dějiny venkova XI. 1924. 37–8. l.

[165] *Mell* i. m. 101–4. l.

[166] *Naudé* i. m. 47–8. l.; *Butschek* i. m. 51. l.; *Wright* i. m. 67. l.

[167] *Müller* i. m. 36–7. l.; *Grünberg:* Die Bauernbefreiung... I. 310. l.; SUA VHS Protokoll 1779. ápr. 30.

[168] *Knapp* i. m. I. 327–9. l.

igyekvő tervezetek számát. A természeti csapás sokakat ébresztett rá a gazdasági helyzet ingatagságára, s javaslataikkal az udvari szervek is komolyan foglalkoztak.[169]

Részben az uralkodónő utasítására készítette 1772/73-ban Karl Egon Fürstenberg, a cseh gubernium elnöke memorandumait, amelyek viszont már a mérlegelő, az állampolitikát módosító javaslatok sorába tartoznak. Fürstenberg ugyancsak a robotot okolta a rossz gazdálkodásért, javaslata mégsem a robot teljes felszámolására, csak csökkentésére (lényegében tehát úrbérrendezésre) irányult. Egyértelműen csak a majorságok csökkentését és a parasztgazdaságok növelését támogatta az állami tervek közül. A robotrendezést megelőző viták során Borié csoportjához csatlakozott, majd annak veresége után passzívan szemlélte a robotrendezés munkálatait, sőt végül az 1775-i pátens ellen fordult. Tartózkodását, majd szembefordulását csak részben magyarázhatja, hogy javaslatában fordul elő először a robotmegváltás és a teljes pénzszolgáltatásra való áttérés egyik fontos gyakorlati feltételének felismerése: a paraszt fizetőképességének megteremtése, amit az állam – optimista tervezeteiben – nem akart elfogadni.[170] Fokozatosságot javasolna a robot rendezésében egy Prágában 1775. december 1-én kelt névtelen röpirat is, látszólag a szabadság és tulajdon fogalmát és használatát kellőképpen nem ismerő parasztokat féltve a hirtelen változásoktól. A szerző azért marad az ismeretlenség homályában, hogy az államra háríthassa a parasztok súlyos helyzetéért a felelősséget: a növekvő adókat, a háborús károkat, a katonai adózás módszereit okolva az ország sanyarú állapotáért. Felsorolásában utolsó döféssel a robot alól megváltakozó gazdag parasztokat is támadja, mert tettük a többiekre ró dupla terhet.[171] A prágai gazdasági társaság elé a hetvenes évek második felétől terjesztettek néhány – a kisparaszti gazdálkodás támogatásának lényegét felismerő – javaslatot. E társasággal azonban – mint láthattuk – az udvar nem tudta elfogadtatni kisparaszti ideálját. Pénzbeli ellenszolgálatást várt volna a robotcsökkentésért a parasztoktól a stájerországi Sauer gróf tervezete (1777).[172]

Fürstenberg felismerése nőtt kétellyé Karl Zinzendorf grófnak, a roboteltörlési bizottság későbbi elnökének 1782-i „Gondolataiban", amelyeket egy stájerországi birtok roboteltörlési munkálataihoz fűzött. Zinzendorf szerint a parasztok számára a járadékhoz szükséges pénz előteremtése a valóságban nehezebb, mint a munkaszolgáltatás teljesítése. A megváltás a parasztnak termékei értékesítése miatt jelentene nehézséget (nincs gyakorlata a piacozásban, áruját vámok és illetékek sújtják), a földesúrnak viszont az intenzívebb művelési ágakban okozhat munkaerőproblémát. Ha Zinzendorf végül mégis a kisgazdaságok és a robotmegváltás mellé állt, ez sokkal inkább lojalitásának következménye, mint „gondolatai" logikájának.[173] Még inkább veszélyeztette a robotmegváltás esélyeit a parasztság pénzhiánya a Habsburg-állam azon területein, ahol a társadalmi munkamegosztás a belső áruforgalom – a monarchia viszonyai között fejlettnek számító – Ausztriáénál és Csehországénál is elmaradottabb volt. Magyarországon a nyolcvanas évek

[169] *Prokeš* i. m. 37–8. l.; *Wibiral* i. m. I. § 10. és 14.; *Constantin Höfler:* Ein Beitrag zur Geschichte der Robotaufhebung. Mitteilungen des Vereins für Geshichte der Deutschen in Böhmen. 1889. 350–63. l.

[170] HHStA Nachlaß Zinzendorf Bd. 158. Fürstenbergische Vorschläge Anno 1773. A kötet több tervezetet tartalmaz, ezek elméleti rendszere nagyjából azonos.

[171] Archiv Česky XXIX. 538–43. l.

[172] *Mell* i. m. 94–8. és 200. l.

[173] HHStA Rachat de corvees. Gedanken. Wien 1782. nov. 10.

közepén a későbbi országbíró, gróf Zichy Károly figyelmeztetett ennek veszélyeire, s a megváltást végül a paraszt szándékától kívánta függővé tenni.[174]

Más nemesi javaslatok egyáltalán nem tudtak közel kerülni az udvari koncepció elképzeléseihez. Így hiába került középpontba a jobbágykérdés az 1790/92-i magyarországi nemesi mozgalom röpirataiban, e problémakörben még a leghaladóbb vélemények is igen tartózkodónak bizonyultak. A mozgalom ugyan a jozefinus reformok reakciójaként jött létre, a szerzők törekvései társadalmi, gazdasági és közigazgatási téren mégis sokban emlékeztettek az elhunyt császár koncepciójára, kivéve a jobbágyfelszabadítás kérdését. Egy-egy javaslatban ugyan előfordult a költözés engedélyezésének (gr. Batthyány Alajos) avagy a jobbágyság országgyűlési képviseletének (gr. Fekete János) lehetősége, de a kötöttségek teljes felszámolásáig egyetlen program sem jutott el. A magyarországi elképzelésekben a nagymérvű illuzionizmus a konkrétumok háttérbe szorulásával kapcsolódott össze.[175]

Az állam intencióival ellenkező mozgatók gyakran a végrehajtásban is megnyilvánultak. Így a kisparaszti gazdaságok létesítésekor, amikor a birtokosok egy része telepítéssel, ha kellett, majorságuk egy részének feláldozásával újabb függő munkaerőt kívánt nyerni gazdaságának másik részéhez. A brandenburgi Prignitz tartomány nemeseiről már szóltunk. Amikor a század közepén (1747–1750) II. Frigyes felszólítására birtokaikra telepeseket költöztettek, ezt csak azért tették, hogy újabb területeket vonhassanak be majorságaikba. Ugyancsak Brandenburgban a XVIII. század közepén jelentkező nemesi kísérlet volt a zsellérek (Kossath) felemelésére, hogy a telkes jobbágyok földjeit megcsonkítva (körülbelül a telkiállomány egyharmadát véve el), az így nyert földet zselléreknek adták. Az akció eredménye, hogy ezután a zsellérek is igásrobottal tartoztak földesuraiknak.[176]

Robot fejében a jobbágyságra kényszerített telkekről Csehországban a XVII. század második felében hallunk először. Oka nyilvánvalóan a munkaerőhiány volt, ennek megszűntével a jelenség is eltűnt a fölesúri gyakorlatból. A XVIII. század közepén viszont újra felbukkannak olyan esetek, amikor a majorság felosztására nem közös megegyezéssel, hanem a földesúr egyoldalú elhatározásából került sor, s a birtokos jobbágyai kárára kívánta vele hasznát növelni. Ilyenre vezetett, ha a majorság fenntartása nem volt kifizetődő. A XVIII. század közepére tekintélyes számban megjelenő megváltakozott uradalmakat javarészt Észak-Csehország hegyes vidékein találhatjuk, ahol a majorságok szűkebb kiterjedése vagy éppen hiánya fölöslegessé tette a paraszti munkaerőt a birtokosok számára. A földművelő jellegű síkvidéken a megváltakozás aránya jóval alacsonyabb volt, ezzel szemben előfordult, hogy a birtokosok a pénzszolgáltatásra áttért jobbágyok vagy falvak addigi robotterhét a szomszédos parasztokra vagy községekre rótták ki. A XVIII. század közepétől Csehországban a szolgáltatások jelentős emelését figyelhetjük meg, a pénzjáradékot élvező birtokos a természetbeniek visszaállításának fenyegetésével kényszerítette parasztjait követeléseinek teljesítésére.[177] Csak az egyszeri

[174] *Marczali* i. m. I. 216.

[175] *Benda Kálmán:* A magyar nemesi mozgalom. Történelmi Szemle 1974. 189–94. l.

[176] *Schultze* i. m. 91. és 153. l.

[177] *Grünberg:* Die Bauernbefreiung . . . I. 28. l.; *Josef Petraň:* Der Höhepunkt der Bewegungen der untertänigen Bauern in Böhmen. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 3. Praha 1969. 115. l.

nagyobb bevétel, a Kaufschilling kifizettetése ösztönözte Stájerország nemeseit, ha nagyobb parasztgazdaságok felosztását pártolják 1769/70-ben. A kialakítandó új telkeket emellett súlyos szolgáltatásokkal is akarták terhelni. A kormányzatnak tehát eredeti szándékát feladva itt nem elősegítenie, hanem gátolnia kellett a telekfelosztás folyamatát.[178] A magyar Alföld déli részén a paraszti földet védelmező 1767-i urbárium után a birtokosok a telepeseknek szétosztott földeket továbbra is a majorsági földekhez számították. E dohány-, zöldség- és sáfrántermelő dominikalisták tehát időbérlők lettek, akikre nem vonatkoztak az állam földhasználati jogot javító vagy szolgáltatásmérséklő rendeletei. Ugyanakkor a nemesi földek teljes adómentessége alapján állami adót sem fizettek.[179] A kormánynak e kisgazdaságokból sem volt közvetlen haszna.

A birtokos nemesség természetesen csak töredékét jelentette a XVIII. században Kelet-Európa népességének. Állásfoglalása mégis szinte az egyedüli, amelyet az állampolitikáén kívül eredeti koncepcióként elfogadhatunk. A feudális társadalomban betöltött vezető szerepének megőrzése érdekében egyedül a nemesség állított fel olyan elméletet, amelyet az állampolitikáétól eltérő célok vezettek. Vele szemben a társadalom legnépesebb osztálya, a mezőgazdasági termelés folytatója, a parasztság alig lépett fel önálló kezdeményezésekkel, véleménynyilvánításai és mozgalmai többnyire csak a tőle idegen elvekhez kapcsolódtak, legfeljebb azok célkitűzéseit variálták.

A XVII–XVIII. századi kelet-európai mezőgazdasági változások javarészt a parasztság rovására mentek végbe. A majorságok növekedése saját termőföldjüket veszélyeztette, a robotigényé annak megművelését. Sorsa megromlásáért a parasztság egyértelműen e tendenciák hordozóját, a nemességet tette felelőssé. A depresszió évszázadában a változások mégis oly lassan mentek végbe, hogy a parasztságot általában nem késztették nyílt ellenállásra. Komolyabb felkelésekről csak Csehországból tudunk, ahol viszont az állampolitikára is hatást gyakoroltak. A történeti irodalomban az 1680-i és 1716-i parasztmozgalmak hatására szokták visszavezetni az első két úrbéri pátens kibocsátását.[180] Ezektől s más helyi jelentőségű mozgolódásoktól eltekintve, a társadalom elnyomott osztálya lemondott az aktív szereplésről.

A felvilágosult abszolutizmus korszaka első megfigyelésre a felkelések megnövekedett számával különbözik a korábbi időszaktól, legalábbis a Habsburg-birodalom országaiban. E mozgalomhullámot nem nehéz kapcsolatba hozni a majorsági gazdálkodásban a konjunktúra kiváltotta új fellendüléssel. A parasztság, amely eddig is a szolgáltatások mértékét tartotta sorsa mércéjének, felkelésekkel válaszolt a robotot növelő földesúri kísérletekre. E mozgalmak még jobban eltávolították egymástól a birtokos osztályt és a parasztságot. Meghiúsultak az utolsó kísérletek viszonyuk magánjogi rendezésére, a parasztság Csehországban vagy a magyar Alföldön egyaránt elutasította a földesurak urbárium-javaslatait, mert azok a korábbinál súlyosabb szolgáltatásokat akartak törvényesíteni (pl. az Alföldön addig sokféle ismeretlen robotot). A védekezés hagyományos módja a szökés volt, amellyel most is éltek, az eddig ritkábban lakott vidékeken a

[178] *Mell* i. m. 71–2. l.

[179] *Gyimesi Sándor:* A telepítvényes falvak felszabadulása. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1858–1914. Szerk.: Szabó István. Bp. 1965. I. k. 162. l.

[180] *Petraň* i. m. 119. l.

legmagasabb szolgáltatásokat követelő földesurak birtokain telekpusztásodás indult meg.[181]

A jobbágy-földesúri viszony éleződése világos, egyszerű folyamatnak tűnt. Annál bonyolultabb az állam és jobbágyság között létrejött új kapcsolatok megítélése. Az érdekek közelítése régóta ismert a történetírásban, s a régebbi magyar munkákban olyan feltételezés is született, miszerint a parasztfelkeléseket Bécsből irányították volna. Ez persze túlzott idealizálás. Nem kevésbé sematikusak a marxista történetírás korábbi megállapításai sem, amelyek az abszolutisztikus állam fokozódó kizsákmányolását is felelőssé tették e felkelések kirobbanásában, s a mozgalmak kényszerítő erejének tudták be az állami parasztreformok bevezetését.[182] E megállapítások figyelmen kívül hagyták, hogy egyrészt a parasztság e felkeléseiben az államot általában nem tekintette ellenfelének, másrészt a kormányzat sem a jobbágyság állami terhein igyekezett enyhíteni, hanem a földesúri függést korlátozó parasztvédelem sokban eddig is ismert tendenciáját újította fel. Ez persze nem feledtetheti, hogy egyes korábbi mozgalmakat a súlyos állami terhekre kell visszavezetnünk (Magyarország, Alföld 1735, 1753).

A parasztság XVIII. századi nagyobb megmozdulásait továbbra is elsősorban mérsékeltebb gazdasági-társadalmi indítékok jellemezték: szolgáltatás-, különösen robotellenesség, a földesúri fennhatósággal együtt járó erőszak (büntetések, testi fenyítés) ellenzése. Legmesszebb a parasztság akkor merészkedett, amikor telkiállományára kizárólagos tulajdonjogot követelt. A Bauernlegen tiltása, illetve a földhasználati jog biztosítása a XVIII. század közepén tompította e követelés élét. Olyan politikai célkitűzések, mint a jobbágyság eltörlése, részvétel a közigazgatás munkájában, általában nem szerepeltek ideológiájukban. Általános lett viszont a tömegek naiv monarchizmusa, amely a távolinak tűnő, a jobbágyság életébe csak időszakosan beavatkozó államhatalmat kivette támadásaik célpontjai közül. A parasztság többnyire nem tiltakozott az állami adók ellen, legfeljebb szétosztásukat vélte igazságtalannak. (Csehország parasztjai még az 1775-i mozgalom idején is ellentmondás nélkül teljesítették állami kötelezettségeiket.) A függést normális helyzetüknek ismerték el, kitörési kísérlettel ebből legfeljebb a korábban kiváltságolt vagy ilyenek szomszédságában élő rétegeknél találkozhatunk (horvát határőrök 1755, székelyek 1763/64, dél-erdélyi románok 1784).[183] A feudális alávetést ellenző ilyen felkeléseket azonban nem tekinthetjük az alapvető osztály, a jobbágyság mozgalmainak, s nem tekinthetjük jellemzőnek az adott koszakra.

A parasztság naiv monarchizmusa általában megmentette a Habsburg-államot a nyílt parasztfelkelésektől. Az elégedetlenséget egy időre levezette az ötvenes évektől jelentkező, Bécsbe irányuló panaszáradat. Várakozó álláspontjával, esetenként kedvező állásfoglalásával az udvar ezen út járható voltának hitét hintette el a parasztság köreiben, de egyúttal saját földesúrellenességének látszatát is keltette. Borié államtanácsos már 1762-ben arra figyelmeztetett, hogy a jobbágypártoló politika földesúrellenes felkelésekhez vezethet. Ez azonban semmiképpen sem lehet káros az uralkodóra, aki így a

[181] Uo. 121–3. l.; *Wellmann Imre:* A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp. 1967. 76. és 86–8. l.

[182] Vö. *Vörös* i. m. 324. l.

[183] Uo. 335. l.; *Feigl* i. m. 324. l.; *Jiří Svoboda:* Protifeudální a sociální hnuti v Čechách na konci doby temna 1750–1774. Acta Univ. Carolinae. Monographia XVIII. Praha 1967. 118–20.; *Petráň* i. m. 113–33. l.

reformok rendeleti úton való bevezetésére nyer alkalmat. Az udvar tehát továbbra is bátorította a paraszti kérvények benyújtását, bár a sérelmek megoldását egy ideig formálisan a helyi hatóságokra próbálta bízni.[184]

Ilyen előzmények vezettek azután a század második felének új típusú parasztfelkeléseihez. Míg Csehországban az 1680-i és 1717-i úrbéri pátensek kibocsátását valóban egy-egy parasztfelkelésre vezethetjük vissza, addig az 1738-i – ugyancsak csehországi – mozgalomtól kezdve a birodalomban olyan felkelésekkel kell számolnunk, amelyek az állami parasztvédelem addigi megnyilvánulásaira reagálva támadták a birtokosokat. Ha e felkelések kirobbanásában Bécs nem is lehetett közvetlen kezdeményező, az állami védelem keltette paraszti várakozások szerepét nem hanyagolhatjuk el. Magyarországon az 1764/65-i országgyűlés után felmerült sérelmek megoldatlansága, Csehországban a magánurbáriumok kötésének meghiúsulása élezte ki különösen a helyzetet. A Dunántúlon a parasztság megtudta, hogy panaszai orvoslását az udvar a megyei hatóságokra bízta, amelyek ezeket rendszerint jogtalannak találták, tehát közömbösítették az állam jóindulatú közbenjárását. Robbanásig feszült helyzetben ment végbe az Alföldön az úrbérrendezés előtti felmérés, amelyben a parasztokat az bátorította, hogy a földesurat meg sem kérdezték. Csehország földesúri parasztjainak hangulatát az korbácsolta fel, hogy a legtöbb birtokon elmaradt a magánurbáriumok kötésére ösztönző 1774. április 7-i rendelet kihirdetése, amelynek létéről pedig feltétlen tudomást szereztek az állami birtokok parasztjaitól. A terjedő hírek, a várható kedvezmények a parasztokat földesúri szolgáltatásaik megtagadására bírták, majd az ellenállás beletorkollott a dunántúli és csehországi parasztfelkelésekbe.

Más mozgalmakat egyenesen az új rendezések váltottak ki: ezek azoknak a felfokozott várakozásoknak a következményei, amelyeket az udvari rendelkezések nem elégíthettek ki. Ismeretesek a dunántúli parasztság valamivel későbbi úrbérrendezés elleni mozgalmai. Mozgolódásokat váltott ki Erdélyben és a Felvidéken II. József jobbágyrendelete, amelytől a parasztság terhei teljes megszüntetését várta. Ilyen helyzetben a nemességnek sikerült a parasztságot esetenként az állam ellen felhasználnia, de rendek és parasztság összefogása ekkor mindig nagyon rövid életűnek bizonyult (Magyarországon 1767-ben, vagy 1789/90-ben a józsefi rendszer végnapjaiban).[185] – A jozefinus reformokat keveselték a nyolcvanas években Galícia parasztjai is, akik mozgalmukkal az úrbéri terhek további csökkentését akarták elérni. Csehország parasztsága ugyanekkor az érvényben hagyott kényszerbérmunka ellen lázadozott.[186] – Ezek a mozgalmak azonban végül csak megerősítik azokat a feltételezéseket, amelyek a parasztvédelemben – következetlensége miatt – inkább okát látják e mozgalmaknak s csak részben következményét.

Felkeléseiben rendszerint a parasztság is számított a hatóságok támogatására. Ha sérelmeiben az állam részéről orvoslást remélhetett, az állami biztosok akár puszta szóval le tudták szerelni e mozgalmakat (Dunántúl, Brunswick Antal). Másutt a hatóságok és a

[184] *Vörös* i. m. 300. l.; *Eckhart* i. m. 70–3. l.

[185] *Vörös* i. m. 362. l.; *Eckhart* i. m. 73–8. l.; *Wellmann* i. m. 17. l.; *Benda* i. m. 188. l.

[186] *Petráň* i. m. 119. l.; *Rozdolski* i. m. 127–32. – A történeti hagyomány szerint az 1775-i felkelés előtt Bécsben járt egyik parasztküldöttséget József az urakkal való megegyezésre bíztatta („menjetek uraitokhoz"), de hiányos cseh tudása folytán ösztönzését a parasztok egészen másként értették („menjetek uraitokra").

katonaság nyílt fellépése vetett szinte azonnal véget e mozgolódásoknak (Csehország egyes területein).[187] Az ideológiai bizonytalanság, a célkitűzések határozatlansága e mozgalmak többségénél így azt is megakadályozta, hogy a nyílt felkelésig jussanak. Az ellenfél általánosításának hiánya, leszűkítése a földesúri erőszak helyi képviselőire (a távolabb lakó nagybirtokos nemegyszer maga is naiv eszményítés tárgya lehetett) megakadályozta a helyi elszigeteltség leküzdését. A mozgolódások formája is többnyire megrekedt a szolgáltatások megtagadásánál, tömegdemonstrációknál, fenyegetőzésnél. Az elégedetlenség faluról falura terjedt, nagyobb terület lakosságának összefogására, együttes felkelésre sehol sem került sor (Magyarország – Dunántúl 1765/66, Osztrák-Szilézia 1767, Csehország 1775). Az csak természetes, hogy Bécs – ahol számítottak e mozgalmakra – igyekezett kihasználni őket s élüket a birtokosok ellen fordítani. A Habsburg-országok parasztfelkeléseinek hatását tehát inkább abban kellene látnunk, hogy segítettek eldönteni az állam és a rendek között sokszor évekig folyó huzavonát, s így hozzájárultak az udvari körökben már régóta körvonalazott tervek valóra váltásához.

Ha kisebb mértékben, de megtaláljuk a naiv monarchizmust Brandenburg-Poroszország parasztságánál is. Hiába emelkedtek itt az állami adók; mivel begyűjtőjük maga a földesúr volt, a parasztság a terhek növelését is neki tulajdonította. (Tapasztalatai ugyanis azt mutatták, hogy a földesúr gyakran külön hasznot húz adószedői jogából.) A jobbágyideológia ezért a hagyományokra hivatkozva egy idealizált korábbi állapot helyreállítását vallotta céljának. A paraszti királyhűség itt is kérvényezésben jelentkezett, tulajdonképpeni parasztfelkelésre a kelet-németországi Gutsherrschaft egész területén nem került sor. A földesúr ellen érzett indulatokat szökéssel, a szolgáltatások megtagadásával vezették le, helyenként az uradalmi tiszttartókat is elverték, de a birtokost magát sehol sem bántalmazták. A mozgalmak itt sem tudtak kitörni szűk kereteikből, még több falu összefogására sem került sor. Fegyveres összetűzésekről egyedül Porosz-Sziléziából hallunk a hétéves háború után 1766-tól kezdődően, igaz, hogy ezek átnyúltak a francia forradalom idejére is. Kiváltó okukat Schlabrendorf tartományi miniszter intézkedéseinek keveslésében kell keresnünk. Leverésük nem okozott problémát a hatóságoknak.[188] A Habsburg-politikánál kisebb mértékben támaszkodott rájuk a porosz állam is.

Brandenburg-Poroszország példája is azt erősítette meg, hogy a parasztfelkelések okát inkább a paraszti várakozások beteljesületlenségében kell keresnünk, mint tényleges elnyomatásában. Csak így válik érthetővé, hogy miért nem a porosz államban hallunk nagyobb megmozdulásokról, hiszen ott a Habsburg-államénál nagyobb volt a parasztság kizsákmányolása. De igazolhatja ezt a többi kelet-európai ország példája is. Azon államok területén, ahol a jobbágyság helyzete a legsúlyosabb volt (Lengyelország, Oroszország), a süllyedő privilegizált rétegek elégedetlenségén kívül (ukrajnai kozákfelkelések, Pugacsov parasztháborúja) nem hallunk érdemleges parasztfelkelésekről. Persze sem a lengyel kormány, sem az orosz felvilágosult abszolutizmus nem szolgált rá a parasztok túlzott várakozásaira. Többnyire nem a legszegényebb rétegekből került ki a Habsburg-országok felkeléseinek vezető ereje, hanem a telkesjobbágyságból. E megmozdulásokat tehát aligha hozhatjuk kapcsolatba a paraszti nyomorral. Mögöttük inkább a parasztság szubjektív

[187] *Vörös* i. m. 327–9. l.; *Petráň* i. m. 133. l.
[188] *Franz* i. m. 192–6. l.

megítélése állt, amit a szolgáltatásokban végbement kedvezőtlen változás vagy a kedvező fordulatba vetett remény motivált.

A megmozdulásokban való részvétel tehát egyúttal rávilágíthat a parasztság differenciálódására is. A föld művelőit a XVIII. században ugyan egyazon osztály tagjai közé kell sorolnunk (jobbágyság). Megvoltak ezen osztály helyi érdekvédelmi szervei, a faluközösségek is, amelyek a falu gazdasági tevékenységének szabályozásán kívül társadalmi funkciót is betöltöttek: íratlan szabályaik irányították a parasztok egymáshoz való kapcsolatait, míg kifelé zárt egységként való fellépésükkel megkísérelték mérsékelni a földesúri beavatkozás lehetőségeit, befolyásolták a földesúri járadékot, de adott esetben a paraszti osztályharcot is képviselhették. A parasztságon belül azonban már olyan differenciálódás indult meg, amely elkülönítette az egyes csoportok érdekeit, s bizonyos rétegeket az állami politikával is szembeállított. Az ellentétek forrásai – szinte a nemesi törekvések visszatükröződéseként – a földszerzés és a földhasználat lehetőségei lettek. Így a kisgazdaságok szaporításának politikája nem lett népszerű a gazdag parasztok körében. Csehországban a nyolcvanas években azt fájlalták, hogy a majorságokból idegen telepesek is kaphattak földet a faluban. Stájerországban a robotmegváltás helyett annak felszámolását várták volna a kormányzattól. – Szinte monopólumot formáltak a földre a bőföldű magyar Alföld gazdag parasztjai is, akik – hogy jószágaiknak a korlátlan legelőhasználatot biztosíthassák – senki mást nem akartak használatába engedni. Részben ezzel magyarázható, hogy a nagy határú alföldi falvak nem bocsátottak ki rajokat a puszták benépesítésére, új falvak alapítására, hanem a köztes területeket legelőnek tartották meg. De az alföldihez hasonló indokokból állt a brandenburgi homokdombok betelepítését s azokon új falvak létrehozását ellenzők élére a környékbeli községek gazdag parasztsága is, akadályozva ezzel II. Frigyes utolsó életéveinek kedvenc tervét.[189]

A kelet-európai felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikája tehát a társadalom egyik alapvető osztályának teljes, a másiknak részleges ellenállásába ütközött. Ilyen körülmények között különös jelentőséggel bír, hogy ez a parasztpolitika a parasztság teljes elszegényedésének megakadályozásáért folytatott harcban nem maradt teljesen hatástalan. Ahhoz, hogy ezt a hatást felmérhessük, a két monarchia viszonyait olyan országokéval-tartományokéval kell összehasonlítanunk, amelyekben a parasztvédelem elmaradt: Lengyelország, Mecklenburg, Elő-Pomeránia, Schleswig, Holstein, Oberlausitz viszonyaival. E területeken a korlátlanul érvényesülő földcsonkítás (Bauernlegen) súlyos következményekkel járt a parasztságra: megfogytak a paraszttelkek (Mecklenburg 1650-i kb. 12 000 paraszttelkéből 1755-re 4900, a XVIII. század végére 2500 maradt), jelentősen csökkent a falusi népesség, sőt az elvándorlás következtében az adott tartomány lakosságának száma is. A XIX. századi jobbágyfelszabadítás itt nagyon keveseket talált eredeti állapotukban.[190] E területeken a gazdálkodásnak néha olyan formái alakultak ki, amelyek viszonylag kevesebb munkaerőt kívántak (Schleswig-Holstein legelőgazdálkodása, Elő-Pomeránia Koppelgazdálkodása).

A kelet-európai fejlődés sajátosságai következtében végül a parasztvédelem által érintett területeken is erős volt a parasztság differenciálódása, a kialakult földtelen és

[189] *Wright* i. m. 121. l.; *Mell* i. m. 202. l.; *Wellmann* i. m. 39., 63–67., 85. l. DZA Gen. Dir. Kurmark Tit. 23. Meliorationen Nr. 5. A kurmarki kamara jelentése, Berlin 1785. szept. 18.

[190] *Lütge* i. m. 155–7. l.; *Varga* i. m. 582. l.

kisföldű rétegekkel szemben itt mégis jelentős számú telkes paraszt érte meg a XIX. századi jobbágyfelszabadítást. Brandenburgban a XVIII. század második felében készített összeírások szerint (1770–1790) az egész- és féltelkes parasztok száma (kb. 18 500) s a kataszterbe vett paraszti telkek száma (43–44 ezer) állandósult. Igaz, hogy velük szemben a falusi lakosság szaporodása következtében a földmunkás Büdnerek száma fokozatosan emelkedett, s a századforulóra elérte a telkesparasztok számát.[191] Magas maradt a paraszti földek aránya is, az uralkodó Gutsherrschaft-viszonyok ellenére a századfordulón Brandenburg tartományai közül Altmarkban az összes földterület 73,2; Kurmarkban 50,5; Neumarkban 42,8; míg Csehországban 58,5%-át birtokolta a parasztság. (A nemesi és állami földek együttes részesedése ugyanakkor 18,3; 36,1; 46,4 és 41,5% volt.)[192] Ez a kedvező arány nem alakulhatott volna ki a paraszti földek védelme, ideiglenes növelése nélkül. A paraszti földállomány védelmének eredményein foltot csak a dominikalisták viszonyainak elhanyagolása hagyott.

Ennél is fontosabbnak tekinthetjük, hogy e parasztpolitikával – még ha részletei nem is mindig valósultak meg maradéktalanul – az állam jogot szerzett az eddig magánjogi kapcsolatként kezelt földesúr–jobbágy viszonyba való tényleges beavatkozásra. Ennek révén vihette végbe a parasztság személyes függésének enyhítését. A felvilágosult uralom a két államban csaknem teljesen felszámolta a Leibeigenschaftot, s helyette az Erbuntertan-függést (örökös alávetettség) tette általánossá. E lépés önmagában is jelentős emelkedést eredményezett a jobbágyság helyzetében: az eddig csupán egyetlen birtokoshoz kötött jobbágy most a földbirtokos osztálytól általában is függő viszonyba került. Ezáltal javulhatott a jobbágyok földhasználati joga, hiszen míg az előző kategóriánál földhözkötöttségük is a személyi függés következményének számított, addig az utóbbinál az örökös jobbágy csak a földön keresztül kapcsolódott a birtokoshoz. A földhöz való elsődleges kapcsolódás általánossá válása pedig egyúttal olyan szemléleti változást is hozott, amely szinte előlegezte a jobbágyság későbbi – XIX. századi – földdel együtt való felszabadítását. A parasztság legalsó rétegének felemelése mintegy a paraszti kategóriák kiegyenlítődése felé mutatott. A gyakorlat ugyanakkor ellene is szólt e nivellálódásának: az örökös jobbágyok kategóriáját megosztotta a költözködés joga, amellyel nem mindegyikük rendelkezett. Az állam e különbségeket is igyekezett felhasználni, hogy minél többeket tehessen át a szabadmenetelűek, a magasabb jogi helyzetűek rétegébe. Ezeknek a lépéseknek azonban már nem lehetett általános hatásuk.

A két nagy középkelet-európai monarchia parasztpolitikája részleteinek eredményességét illetően kételyeket talán csak a kisgazdaságok kialakításának politikája válthat ki. A marxista történetírás e kísérletet egyértelműen pozitívan ítélte meg, amikor a robotmegváltás oldaláról kiindulva a létrejött örökbérleteket a későbbi kapitalista rendszer előlegezett elemeként értékelte. Bukását ennek megfelelően a feudális rendszer győzelmeként fogta fel.[193] A marxista elmélet természetesen nem feltételezheti, hogy bármely feudális uralkodó – mégoly felvilágosultan is – tudatosan a kapitalista viszonyok kialakulását kívánta volna elősegíteni. Azt azonban mégsem tagadhatjuk, hogy a felvilágosult kormányzatok kisgazdaság-pártoló politikájuk következetes keresztülvitelével

[191] DZA Gen. Dir. Kurmark Tit. 265. Statistische Nachrichten Nr. 19.
[192] *Müller* i. m. 44. l.; *Grünberg:* Die Bauernbefreiung . . . I. 308. l.
[193] *Schilfert* i. m. 109., 173. l.; *Petráň* i. m. 113. l.

erővel avatkoztak volna be a társadalmi viszonyokba. A birtokkoncentráció természetes folyamatával szemben hozott intézkedések magát a nagybirtokos fejlődést kérdőjelezték volna meg, a földbirtok szerkezetének ilyen módosítása viszont szöges ellentétben állt a kelet-európai fejlődés tendenciájával. E fejlődést végső soron persze nem tudták – sőt igazából nem is akarták – megváltoztatni; a dekoncentráció kísérlete – a társadalmi ellenkezésen túl – mégis számos problémát vetett fel. Hiszen Kelet-Európa társadalmi sajátosságai mind a feudalizmus, mind a kapitalizmus korában a nagybirtokok kialakulásának lehetőségeit szülték újjá. Az állam részéről viszont ekkor nem találunk érdemleges kísérletet a nemesség földtulajdon-monopóliumának felszámolására, ami pedig a majorságok kialakításának egyik jogi mozgatója volt. (A nemesi földtulajdon-monopólium érvényben tartására a rendek különösen Brandenburgban, Csehországban és Magyarországon ügyeltek.) Nem sikerülhetett a parasztság fizetőképességének javítása a piaci viszonyok elmaradottsága miatt, ez a további differenciálódás okozója lett. A kisbirtokos-politika kudarcának okát mégsem egyedül a társadalmi fejlődés e sajátosságaiban kell keresnünk. Az államhatalom a reális tényekkel szembenézve, úgy igyekezett enyhíteni a problémákon, hogy nem tette kötelezővé a kisbirtokok szaporítását a magánföldesúri birtokokon. Eléjük csak példát állított a saját földjein véghezvitt kísérletekkel. Ez utóbbiak során viszont jónéhány pénzügyi engedményt tett a parasztságnak, amelyek a reformok élét csökkentették. Mindez tehát végül lassította a kisbirtokos-politika érvényre jutását, mérsékelte eredményeit, de egyúttal elodázta bukását is.

A majorságok felosztásának politikája végül meglehetősen rövid életűnek bizonyult Kelet-Európa országaiban. Hanyatlásához – az elmondottakon túl – egy gazdasági okot, továbbá a kor gazdálkodásról vallott felfogásának átalakulását is figyelembe kell vennünk. A század közepétől bontakozó, Angliából kiinduló „új mezőgazdaság" a takarmánynövények termesztésére, az istállózó állattartásra s a földek trágyázására irányította a figyelmet. A nyomásos gazdálkodás helyére a pihentetést nem ismerő vetésforgókat ajánlotta. Az új módszerek bevezetése tőkebefektetést, specializáltabb szaktudást igényelt, ezekhez pedig nagyüzemi termelésre volt szükség. A nagyüzem oldalára állt a közgazdasági irodalomban a merkantilizmus helyére lépő fiziokratizmus is. Quesnay azért lett a kapitalista nagybérleti rendszer híve, mert csak ezt tartotta képesnek a továbbfejlődéshez szükséges tőke és bérmunka előteremtésére. Az agrárkonjunktúra nagymértékben fokozta a mezőgazdaság iránti érdeklődést. Az 1730/40-es években emelkedésnek indult gabonaárak meghaladták a munkabérek növekedését. A konjunktúrát csak fokozta a népesség gyors és váratlan szaporodása az 1750-es évektől, ami még a kortársakat is rémületbe ejtette, hiszen pusztító éhínségek rémképét vetítette előre. Az eddigi tapasztalatok ugyanis azt mutatták, hogy a mezőgazdasági termelés nem képes arányos növekedést elérni, s a fogyasztásnak kell alkalmazkodni. A XVIII. századi „új mezőgazdaság" azonban nem igazolta e balsejtelmet, hanem – Nyugat-Európa történetében először – olyan hozamnövekedéshez vezetett, amelyben tartani, sőt esetenként emelni lehetett az egyéni fogyasztás szintjét.[194] Ha Középkelet-Európában ez a hozamnövekedés még nem vagy csak alig vehető is észre, a szemléleti átalakulás itt is hatott, s a belső társadalmi okokkal egyetemben elegendő nyomást fejtett ki az uralkodókra, hogy lemondjanak a kisgazdaságok támogatásának egyoldalú politikájáról.

[194] *Slicher van Bath* i. m. 221. l.; *Abel* i. m. 182–8. l.

A kisparaszti gazdaságok létesítésére irányuló törekvést minden következetlensége ellenére is a felvilágosult abszolutizmus igen rokonszenves vonásaként értékelhetjük. Mindenekelőtt azért, mert megerősítette a parasztvédelem célkitűzéseit, de feladata több volt, mint általában a fiskális és katonai indítékú telekkonzerválásé: a mezőgazdasági konjunktúra kezdetén kellett áthidalnia a megnövekedett igények és az elmaradott technika közti szakadékot. A feudális állam addig ismeretlen kedvezést tett a társadalom alávetett osztályának, amikor részesedését kívánta növelni a legfőbb termelőeszköz, a föld birtoklásában. A kisgazdaságok az adott időszakban betöltötték szerepüket, a termelésben érdekeltté tett parasztbérlők a hagyományos módszerekkel is szorgosan művelték földjüket, hozamaik emelkedtek. Németországban a XVIII. század végi örökbérlők földjeit a földjavítások eredményeképpen 30–40 évvel később is kétszeres áron lehetett eladni.[195] A mezőgazdaság később meginduló porosz utas kapitalizálódása már nem kedvezett a kisgazdaságoknak, a kedvezőtlen körülmények mégsem tudták végleg megingatni létüket: a továbbra is nyomasztó tőkehiány miatt sem az ipar, sem a mezőgazdaság tőkés üzemei nem tudták egyszerre felszívni a potenciális bérmunkások tömegeit. A kisgazdaságok a félig mezőgazdasági életmód fenntartásával a kelet-európai parasztság jelentős részét segítették át a bérmunkássá válás nehézségein.

[195] *Naudé* i. m. 49. l.

KOLOSSA TIBOR–PUSKÁS JÚLIA

A 100 KAT. HOLDON FELÜLI BIRTOKTERÜLET TULAJDONI ÉS BIRTOKKEZELÉSI STRUKTÚRÁJA MAGYARORSZÁGON 1911-BEN*

I.

A földtulajdon megoszlásának vizsgálata a különböző társadalmi rétegek között mind az agrártörténet, mind a társadalomtörténet egyik legfontosabb kérdése. Ezt a kérdést történetírásunk a dualizmus korszakára eddig nem tudta számszerűleg megnyugtatóan tisztázni.[1] Ennek okát a vizsgálat igen nagy nehézségei adják. A dualizmus korában nem készült kifejezetten birtokstatisztikai célú teljes felvétel. Csak néhány részleges, nehezen hasznosítható birtokstatisztikai forrás áll rendelkezésre. A figyelem ezért mindig az *1895. évi üzemi statisztikára* koncentrálódott. Mindezek a források együttvéve is kevés információt nyújtanak az egyes társadalmi rétegek földtulajdonáról.

Történészek előtt már régebben ismeretes, hogy e téma vizsgálatához a gazdacímtárak a megfelelő források, amelyek a 100 holdon felüli birtokosokat egyénileg sorolják fel. Hatalmas anyaguk teljes feldolgozását azonban csak a számítógépes eljárás tette lehetővé. E lehetőséggel élve tűztük napirendre a gazdacímtárak feldolgozását. Munkálatainkat az 1911-es gazdacímtárral kezdtük.

A tulajdonviszonyok tanulmányozásához az 1911. évi gazdacímtárat tartjuk a legmegfelelőbbnek, mert ebben a birtokterületek *tulajdonosok* szerint vannak kimutatva. Ezzel szemben az 1895. évi gc. a birtokterületeket *üzemenként*, gazdálkodónként ismerteti. A gazdálkodók birtoka csak tulajdoni vagy csak bérleti területek mellett gyakorta vegyes összetételű volt; saját tulajdon mellett esetleg több tulajdonostól bérelt területekből képződött. A bérleti és vegyes összetételű gazdaságok esetében a tulajdonosok területi aránya nincs feltüntetve. Tulajdonosok szerinti kimutatásban készült az 1892. évi gc. is. Feltételezhető azonban, hogy ez a korábban készült gc. kevésbé teljes és pontos, mint az 1911. évi. Az utóbbi tartalmazza a legkésőbbi adatokat a dualizmus korából. Ez lehetővé teszi összevetését több más ugyanezen időszakból származó forrással. Ebből a szempontból nagy jelentősége van a 100 holdon felüli birtokok 1913. évi kimutatásának mint kontrolladatoknak.

Választásunkat befolyásolta az a megfontolás is, hogy az 1911. évi gc. adataiból jó bázis képezhető az 1925. és 1935. évi gazdacímtárak adatainak összevetéséhez. Így

*Köszönetünket fejezzük ki Lánc Margitnak, aki a számítógépes munkálatokat végezte.

[1] Két tanulmány foglalkozott ezzel a kérdéssel: *Orosz István:* A differenciálódás és kisajátítás. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. szerk. Szabó István, II. k. 1965; *Kolossa Tibor:* Statistische Untersuchung der sozialen Struktur der Agrarbevölkerung in den Ländern der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (um 1900). Die Agrarfrage in der Österreich–Ungarischen Monarchie 1900–1918. c. kötetben, Bukarest 1965. 106. l. és 23. tábla.

lehetővé válik az első világháború utáni időszakban végbement változások mérése a történeti előzményekhez képest.

Az 1911. évi gc. feldolgozását jó kiindulópontnak tartjuk a földtulajdonviszonyok tisztázásához. Természetesen kívánatos valamennyi gc. számítógépes feldolgozása. Ez megbízhatóbb képet nyújtana a birtokviszonyok alakulásáról 1892 és 1935 között. Ezen túlmenőleg az 1895. és 1935. évi gc. a gazdálkodás jellegére és szintjére is nyújt gazdag anyagot. A gazdacímtárak teljeskörű feldolgozása lehetővé tenné a birtokviszonyok és a gazdaságstruktúra alakulásának párhuzamos ábrázolását, összefüggéseik, kölcsönhatásuk vizsgálatát.

Az 1911. évi gc. községenként tartalmazza a 100 holdon felüli helybeli tulajdonosok nevét, lakhelyét, a birtoktestek területét művelési áganként részletezéssel. Kimutatja a birtoktestek kataszteri jövedelmét, valamint jelzi, hogy a birtok területén gazdálkodnak-e bérlők.

A gazdacímtárból a következő adatokat rögzítettük: a község, a tulajdonos neve, a tulajdonos típusa, a községben levő birtoktestek területe művelési áganként, a kat. jövedelem, a bérlők száma. A mágnesszalagon, amelyre az adatokat rögzítettük, egy-egy tételt, azaz egy-egy rekordot egy községbeli birtoktest említett adatai képeznek. Így a gc. szalagra vitt adatbázisa összesen közel 32 ezer rekordot tartalmaz.[2]

Az adatbázis kialakításakor három gyakorlati probléma merült fel. A gazdacímtárban a művelési ágak területi kimutatásánál elhagyták a töredékholdakat (négyszögöleket). Ezért az egyes birtoktesteknél a művelési ágak területének összege és a gazdacímtárban kimutatott összterület gyakorta eltér egymástól. Esetenként az eltérés okát nem lehet a töredékholdak elhagyásával magyarázni, mivel az jóval nagyobb. Amennyiben ez sajtóhibából (pl. számok felcseréléséből) ered, a korrekciót sikerült végrehajtanunk, máskor azonban nem. Ezért végül is az adatbázis minden egyes rekordját, ami egy-egy birtoktestnek felel meg, kiegészítettük a művelési ágak területének összeadása útján nyert összterülettel. Az országos összesítő táblázatból (1. táblázat) kiderül, hogy az előbbi módon kiszámított összterület és a gazdacímtárban kimutatott összterület közötti különbség országos szinten elhanyagolható. A megoszlási arányok százalékos számítása érdekében további tábláinkban és elemzésünkben mindig a számított összterületet használjuk. (1. tábla)

A gazdacímtárból képzett adatbázis községenkénti birtoktesteket tartalmaz. Össze kell tehát vonni az egy birtokos tulajdonában levő valamennyi birtoktestet ahhoz, hogy egy tulajdonos összes földterületét megállapíthassuk. Ez a feltétele annak, hogy az egyes tulajdonosokat birtoknagyság-kategóriákba soroljuk. A rendelkezésre álló publikált statisztikák a birtoktestek országos összevonását nem végezték el; mind az 1895., mind az 1913. évi statisztika a nagyságcsoportosítást csak megyei összevonás alapján nyújtja. Ennek következtében azok a tulajdonosok vagy gazdálkodók, akiknek több megyében volt birtokuk, több, teljes területüknél kisebb nagyságkategóriában szerepelnek. A gc. feldolgozása lehetővé teszi az egy birtokos tulajdonában levő birtoktestek következetes,

[2] Az adatbázis kialakításának munkafázisairól részletes ismertetés olvasható *Puskás Julianna–Scott Eddie–Lánc Margit:* Adatbázis az 1911. évi gazdacímtár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára c. módszertani cikkben. Történelmi Szemle 1976. 4. sz.

1. TÁBLÁZAT

A Gazdacímtárban kimutatott és a kiszámított összterület (kh)

	Kimutatott	Kiszámított	Különbség	%
Arisztokraták	6 537 670	6 520 594	- 17 076	- 0,3
Nem arisztokraták	6 594 537	6 543 548	- 50 989	- 0,8
Közbirtokosság	2 289 977	2 283 333	- 6 644	- 0,3
Község	2 832 191	2 804 368	- 27 823	- 1,0
Város	1 025 991	1 027 306	+ 1 315	+ 0,1
Vállalat	538 448	538 849	+ 401	+ 0,1
Egyesület	36 665	36 618	- 47	- 0,1
Egyház	1 883 375	1 879 252	- 4 123	- 0,2
Állam	2 248 156	2 242 902	- 5 254	- 0,2
Alapítvány	205 090	204 885	- 205	- 0,1
Összesen:	24 192 100	24 081 655	- 110 445	- 0,5

országos összevonását és ezáltal a társadalmilag érvényes birtoknagyság szerinti megoszlás megállapítását.

Ez a munka csak számítógéppel nem végezhető el. A birtokos személyek azonosítása hosszabb kutatómunkát igényel, más források felhasználását is (pl. azonos birtokos személy esetenként a gazdacímtárban különböző keresztneveken vagy asszony- és leánynéven szerepel. Gyakran csak az elhalt tulajdonos névtelen örököse vagy örökösei vannak feltüntetve, nem is sorolva tovább a gc. névmegjelölésének egyéb problémáit). A személyek azonosításának munkálatait megkezdtük és folytatjuk. Ennek eredménye a társadalmi rétegek földtulajdonának birtoknagyság szerinti ábrázolása lesz.

Jelen tanulmányunk kutatásaink első szakaszát összegzi. Ennek lényege a gazdacímtár adatainak forráskritikája. A gc. adatainak ellenőrzését más források a főbb tulajdonostípusok csoportosításában teszik lehetővé. Tanulmányunk tehát a főbb tulajdonostípusok összterületének vizsgálatát tartalmazza birtoknagyság szerinti bontás nélkül. Ez az átfogó ábrázolás szükségképpen az első lépés a földtulajdonviszonyok részletes vizsgálatához.

A gazdacímtárban a tulajdonos neve alatt a bérlők neve is szerepel, nincs azonban jelezve a bérbe adott terület. Gyakran előfordul, hogy ugyanazon községben egyazon tulajdonosnak két birtokteste is fel van tüntetve: az egyik bérlővel, a másik bérlő nélkül. Néhány esetben jelezve van a bérelt terület nagysága is. Ha ehhez figyelembe vesszük, hogy a községenként kimutatott birtoktestek többnyire néhány száz, maximum 1–2 ezer holdas egységek, feltételezhetjük, hogy ezek egy-egy gazdaságot vagy gazdaságrészt képeztek. Mindezek alapján úgy véljük, hogy megalapozott az a munkahipotézisünk: a bérlővel jelzett birtoktestek bérelt területnek tekinthetők.

Tanulmányunkban a földtulajdonosok két nagy csoportját különböztetjük meg: fizikai és jogi személyeket. Ez új szempontú csoportosítás agrártörténeti irodalmunkban. A korabeli összeírások a „korlátolt" és „szabadforgalmú" birtokok két nagy csoportját állították fel. Statisztikai adatok idézése esetén agrártörténetírásunk ezt az osztályozást vette át. Újabban agrártörténészeink kritikával kezelik ezt a csoportosítást, kiemelik a közbirtokosságok eltérő társadalmi jellegét a többi „korlátolt forgalmú" birtoktól. A

tulajdonosok különböző típusainak elemzése rávezetett bennünket arra, hogy ez az osztályozás más szempontból is helytelen.

Társadalmi szempontból egészen eltérő funkciója van a természetes magánszemélyek és a jogi testületek földbirtoklásának. Történészek számára az elsődleges szempont a birtoklás társadalmi funkciója. Ennek alapvető kritériuma a birtok, illetve jövedelmének felhasználása. Egyéni-e vagy testületi a használat, és főleg milyen társadalmi réteghez tartoznak a tulajdonos egyének, illetve testületek? A birtok forgalmi kötöttsége számunkra másodlagos szempont. A hagyományos statisztikai osztályozással szemben fő eltérés a hitbizományi birtokok besorolásánál van. A hitbizományok örökösödési és forgalmi szempontból kötöttek, jövedelemfelhasználásuk azonban majdnem teljesen egyéni és kötetlen volt, és a birtokos egyének ugyanazon társadalmi réteghez tartoztak. Ezért mi a hitbizományokat az egyéni, fizikai birtokosok kategóriájába soroltuk; annál inkább, mert a hitbizományoknak a „korlátolt" forgalmú birtokok közé sorolása szétválasztja ugyanazon személyek hitbizományi és nem hitbizományi birtokait, holott nyilvánvalóan mindkettő tulajdonosa és társadalmi funkciója azonos. Nem változtat ezen a tényen az a korabeli jogi fikció, amely a hitbizományt jogi személynek és birtokosát csak haszonélvezőnek tekintette.[2/a]

Nem becsültük le azonban a hitbizományok jelentős társadalmi szerepét; ezért ahol tudtuk, tábláinkban feltüntettük a fizikai személyek birtokain belül a hitbizományok területét.

A „korlátolt" és „szabadforgalmú" birtokok szerinti hagyományos csoportosítás alkalmas arra, hogy elködösítse az egyes tulajdonostípusok társadalmi funkcióját. Egyrészt szétválasztja a nagybirtokosok két csoportját, másrészt egy kalap alá veszi a parasztok közös birtokait az arisztokraták hitbizományaival.[3]

Mindezek alapján tábláinkban mindig a „fizikai" és „jogi" tulajdonosok két nagy csoportja szerepel. E két nagy csoportot alcsoportokra bontottuk. A fizikai személyeket csak két csoportra tudtuk bontani: arisztokratákra és nem-arisztokratákra, mert egyelőre csak a gazdacímtárban feltüntetett főnemesi címek kódolása alapján tudtunk különbséget tenni. A jogi személyeket főbb tulajdonjogi típusok szerint csoportosítottuk. A csoportok kialakításánál figyelembe vettük, hogy a korabeli statisztikák csoportosításaival összevethetők legyenek, továbbá statisztikailag értékelhető nagyságot képezzenek.

Tanulmányunkban e csoportok főbb ismérveit, jellegük meghatározóit csak vázlatosan körvonalazzuk. Az egyes csoportok eredetének, történeti változásainak, jogi helyzetének, gazdasági és társadalmi szerepének, összetételének részletes elemzése külön monografikus kutatásokat igényel. A tulajdonosokat számjelrendszer segítségével a következő 9 fő típusba soroltuk.

[2/a] A korabeli osztrák és német birtokstatisztika a fizikai és jogi személyek megkülönböztetését alkalmazta, a hitbizományok birtokosait a fizikai személyekhez sorolva.

[3] Érdemes elolvasni az FM 1894. évi hitbizományi, valamint községi és közbirtokossági birtokokról szóló kiadványában gr. Bethlen András földművelésügyi miniszter bevezetőjét. Ebből világosan kiderül a manipulációs törekvés, hogy a kötöttséget mindkét birtoktípusra megkülönböztetés nélkül hangsúlyozza. A hitbizományoknál azonban inkább a kötöttség előnyös oldalait, a paraszti közös birtokoknál inkább hátrányait emeli ki. Ennek alapján a paraszti földszerzési törekvéseket a közös birtokok felosztásának korlátai közé igyekszik szorítani.

1. *Arisztokraták*

Ebbe a csoportba kerültek a gazdacímtárban hercegi, grófi, bárói címmel jelzett tulajdonosok, valamint a császári és királyi család magánbirtokai. Ezt a csoportot formálisan az arisztokrata cím alapján képeztük. Tisztában vagyunk azzal, hogy az arisztokraták nem jelentenek sem mereven elkülönülő, sem homogén társadalmi réteget. Egyfelől voltak arisztokrata címmel nem rendelkező nagybirtokosok, másfelől az arisztokraták részben feudális, részben polgári eredetű elemekből tevődtek össze. (Formálisan egyaránt arisztokraták voltak az Eszterházy hercegek, Erdődy, Lónyay, Nákó grófok, Hatvany-Deutsch és Groedel bárók.) Munkálatunk következő fázisában e csoport birtokosainak egyenkénti vizsgálatával kívánjuk a gazdasági és társadalmi különbségeket bemutatni.

2. *A nem arisztokraták*

Ebbe a csoportba kerültek mindazok az egyéni tulajdonosok, akik arisztokrata címmel nem rendelkeztek. Ez a csoport társadalmilag természetesen nagyon vegyes. Magában foglal gazdasági és társadalmi pozíciójukban, eredetükben olyan különböző rétegeket, mint a köznemesi nagy- és középbirtokosokat, a polgári nagy- és középbirtokosokat, valamint a gazdagparasztok egy részét. Szétválasztásuk későbbi kutatás feladata.

3. *Közbirtokosságok*

A közbirtokosságok a volt feudális közös birtokhasználat maradványai. Eredetükre való tekintet nélkül (nemesi, úrbéres, zselléri földek) a parasztok egyes csoportjainak közös használatára szolgáló birtokterületek; túlnyomórészt legelők és erdők, legeltetési, erdei haszonvétellel. A községi birtokoktól abban különböztek, hogy nem a község egészének, hanem csak meghatározott csoportjainak közös használatában álltak.

A falusi nemesi közbirtokosságok tagjai eleve paraszti szinten élő bocskoros nemesek voltak, akik 1911-re már teljesen beolvadtak a parasztságba. Egyetlen tisztán földesúri közbirtokosság maradt fenn 1911-re: a 70 ezer holdas ún. árvai hitbizomány. Ezenkívül lehetséges, hogy Erdélyben a földbirtokrendezések elhúzódása miatt még voltak a földesurak és parasztok közös használatában álló területek. A földesurak részesedése a közbirtokossági területekből országosan mindenképpen elenyésző mértékű. Ezért a közbirtokosságok területét teljes egészében a parasztok közös tulajdonának, a paraszti gazdálkodás kiegészítő részének tekinthetjük.

4. *Községek, városok birtokai*

Eredetük azonos a közbirtokosságéval. A községi és közbirtokossági birtokok elkülönítése az úrbérrendezéssel indult meg, és a dualizmus egész ideje alatt folyt. Az úrbérrendezés folyamatának elhúzódása, különösen a peremterületeken, bizonytalanná tette a községi és közbirtokossági terület pontos megállapítását. Még bizonytalanabb volt

e két kategória szétválasztása, ezért a különböző összeírásokban erősen keveredtek. A községek, városok birtokainak nagyobb részét ugyanolyan osztatlan legelők és erdők képezték, mint a közbirtokosságokét, kisebb részben saját kezelésű vagy bérbe adott szántó és rét volt. E birtokok jelentős részét közterületek (dűlőutak, utcák stb.) tették ki. A birtokok jövedelme a községek és városok egyik bevételi forrását alkotta. A községi birtokok közvetve (közterület, község jövedelme) vagy közvetlenül (legelőhasználat) a 100 holdon aluli paraszti és kispolgári birtokosok javát szolgálták. Ugyanez érvényes a városi birtokok nagy részére is (főleg a mezővárosokban); de a városi birtokok hasznából közvetve és közvetlenül már társadalmi rétegek is (földesurak, nagybérlők, ipari és kereskedelmi burzsoázia) részesedtek. A városok tulajdoni aránya e csoportban kb. 25%. Mivel a községi és városi birtokok területét számos esetben nem tudjuk a közbirtokosságok területétől elválasztani, mindkét csoportot együttesen a 100 holdon aluli paraszti és kispolgári birtokosok területének tekintjük. (A városi birtokok mindkét csoport együttes területének 12%-át, Magyarország összterületének mindössze 2%-át tették ki.)

5. *Vállalati birtokok*

Ezt a csoportot ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági vállalatok és bankok tulajdonában levő birtokok alkotják. Ezeket is egy társadalmi réteghez kapcsolhatjuk, mégpedig a nagytőkés polgársághoz.

6. *Egyesületek és egyéb jogi személyek*

E csoportba elsősorban a különböző egyesületek birtokait soroltuk, valamint néhány olyan jogi személyét, akiket más katagóriába besorolni nem lehetett. Az egyesületek többsége árvízmentesítő társulat. Ezek közép- és nagybirtokosok egyesülései voltak, tevékenységük elsősorban saját gazdasági érdekeiket szolgálta.

7. *Egyházak*

Az egyházi birtokok eredete is a feudalizmus korába nyúlik vissza. Részint személyi, részint egyháztestületi célokat szolgáltak. Ilyenformán részben társadalmi rétegekhez kapcsolhatók. Egyes birtokok a főpapság főúri háztartásának, a falusi egyházközségi birtokok az alsópapság megélhetésének alapját képezték. Az egyházi birtokok jövedelmének nagyobb részét vallási és közoktatási célokra fordították. Az alsófokú népoktatás a dualizmus idején túlnyomórészt az egyházak kezében volt. E birtokokat ezért nem köthetjük egészükben egyértelműen meghatározott társadalmi rétegekhez.

8. *Állam*

Az állam birtokainak legnagyobb tétele a kincstári erdőbirtokok. Az állam törvényben előírt feladata volt az ország erdőállományának védelme, szakszerű felhasználása. Az állami birtokok másik csoportja a mezőgazdasági uradalmak, köztük mintabirtokok,

tenyésztelepek. Jövedelmük az államháztartás bevételének egyik forrását alkotta. Az állam földtulajdona nem kapcsolható meghatározott társadalmi rétegekhez. Irányítása, jövedelme feletti diszponálás azonban a Földművelési Minisztériumban a legfontosabb posztokat elfoglaló közép- és nagybirtokosok kezében volt.

9. *Alapítványok*

Birtokterületük túlnyomó részét az ún. közalapítványok alkották (Vallás- és tanulmányi alap, egyetemi alap, Theresianum). Eredetük szerint a II. József által feloszlatott szerzetesrendek birtokai, amelyeket a polgári állam saját kezelésébe vett. E birtokokat a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezelte, azzal a kötelezettséggel, hogy jövedelmeiből egyrészt kiegészítést ad a papság jövedelméhez (kongrua), másrészt közoktatási célokat támogat. A közalapítványokat voltaképpen az állami birtokok egy speciális formájának lehet tekinteni. Az alapítványi birtokok kisebb része nem volt állami kezelésben, de szintén vallási és közművelődési célokat szolgált (erdélyi kat. státus, szász nemzeti egyetem).

Tanulmányunkban az előbbi tulajdonostípusok birtokterületét és ennek változásait elemezzük.

II.

Az első kérdés, amire választ kell adnunk: mennyire megbízhatók a gazdacímtár adatai, milyen teljességgel tartalmazzák a 100 holdon felüli területeket. Hiányai, ha vannak, mely tulajdonostípusoknál mutatkoznak és milyen mértékűek?

A gc. adatainak értékelését, hiányainak felmérését és elemzését csak azon az úton végezhetjük el, ha azokat összevetjük a rendelkezésünkre álló korabeli statisztikai forrásokkal. A különböző statisztikai források összevetése, közéjük a gc. besorolása teszi lehetővé az egyes statisztikák alaposabb forráskritikáját. A forráskritika módot nyújt arra is, hogy felmérjük a földtulajdon mozgásának fő tendenciáit. Az összevetésekhez a következő statisztikai források állnak rendelkezésünkre:

1. 1885. évi kimutatás a korlátolt forgalmú birtokokról,
2. 1900. évi kimutatás a korlátolt forgalmú birtokokról,
3. 1913–1916. évi kimutatások a 100 holdon felüli birtokokról.

Időben a gazdacímtárhoz legközelebb eső statisztikai forrás az 1913. évi kimutatás. Elsőnek tehát ezzel vetjük össze az 1911. évi gazdacímtár adatait (2. táblázat).

Eleve számolnunk kellett azzal, hogy a gazdacímtárnak valószínűleg számottevő hiánya van, nemcsak a korabeli adatfelvételi körülmények miatt, hanem azért is, mert célja nem az ország 100 holdon felüli birtokállományának teljes statisztikai felmérése volt. A gc. üzleti célokat szolgált: a mezőgazdasági áruk forgalmának elősegítésére a termékeket előállító birtokosok jegyzékét nyújtotta.

A fenti tábla elég megnyugtató képet ad. A gc. teljes hiánya nem túlságosan nagy, ennek is java része a közbirtokossági, községi és állami birtokoknál mutatkozik.

Nem elégedhetünk meg azonban a fenti összevetéssel. A gc. adatait az 1913. évi összeírástól csak két év választja el, de ekkor a földbirtoktulajdonban olyan eltolódások

2. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok a Gazdacímtárban és 1913-ban
(ezer kh-ban)

	1913	Gc	Különbség
Fizikai személyek	13 309	13 064	– 245
Közbirtokosság	3 583	2 283	– 1300
Község	4 128	3 832	– 296
Vállalat	690	539	– 151
Egyesület	47	37	– 10
Egyház	1 905	1 879	– 26
Állam	2 592	2 243	– 349
Alapítvány	328	205	– 123
Összesen:	26 582	24 082	– 2500

1913. évi adatok: M. Stat. Évk. 1913. 76. l.

Ebben és a további táblákban ezer holdakra kerekített adatokat közlünk. A községek és városok birtokait összevontuk.

A fizikai birtokosok területét 1913-ra úgy kaptuk meg, hogy a szabad forgalmú birtokok területéhez hozzáadtuk a hitbizományokét. Az 1913. évi kimutatás külön közli az iskolai birtokokat. Ezeket hozzáadtuk az egyházi birtokokhoz, mivel majdnem kizárólag egyházi iskolák voltak. Az 1913. évi kimutatás az alapítványi és egyesületi birtokokat csak együttesen 375 ezer kat. holdban tünteti fel. Feltételeztük, hogy az alapítványi birtokok állománya 1900 óta nem változott lényegesen, ezért az 1900. évi 328 ezer kat. h. területet állítottuk a táblába 1913-ra. A maradékot az egyesületek birtokterületének tekintjük.

következtek be, amelyekből biztosra vehetjük, hogy a 100 holdon felüli birtokok területe 1911-ben nagyobb volt, mint 1913-ban. A földbirtoktulajdon változásainak következő négy alapvető variációja lehetséges:

1. A 100 holdon felüli birtokterületen belül fizikai személyek kezéből jogi személyek tulajdonába kerülő terület. Ennek fő formái:

a) bankok, vállalatok, egyesületek földvásárlásai,

b) az állami telepítési alap földvásárlásai.

2. A 100 holdon felüli birtokterület csökkenése azáltal, hogy 100 holdnál kisebb tulajdoni egységekké válnak. Ennek fő formái:

a) parcellázások, illetve 100 holdnál kisebb birtoktestek eladása. Ez a folyamat túlnyomórészt fizikai személyek birtokait érintette, kisebb mértékben jogi személyekét (állam, községek);

b) örökösödési birtokosztódás, melynek következtében a 100 holdon felüli birtok több kisebb, esetleg 100 holdon aluli birtoktestre esik szét. Ez a folyamat természetesen csak a fizikai személyek birtokait érintette;

c) a birtokosztódás sajátos formája a közös legelő és erdő felosztása, amely a közbirtokossági és községi birtokok állományát csökkentette.

3. A 100 holdon felüli birtokterületen belüli a jogi személyektől fizikai személyek tulajdonába kerülő terület. Ennek egyetlen jelentős formája az állami birtokok eladása

volt. Ez az 1870-es évektől a századfordulóig igen nagy mértékben folyt, a századforduló után azonban már csak csekély területet érintett.

4. A 100 holdon felüli birtokterület növekedése 100 holdnál kisebb birtokegységekből. Ez oly csekély mértékben fordult elő, hogy országos szinten statisztikailag elhanyagolható.

Az előbbi tulajdonváltozási folyamatokat agrártörténetírásunk eddig csak néhány községben vizsgálta, nincsenek róluk számszerű adataink, sem országosan, sem regionálisan. Ezért a következő elemzésekben a különböző tulajdonváltozási tényezőket mérlegelési szempontokként hasznosíthatjuk a korabeli statisztikai források adatainak értékeléséhez.

Ezekután kísérletet teszünk arra, hogy megállapítsuk a 100 holdon felüli birtokterület nagyságát és annak megoszlását tulajdonostípusok szerint 1911-ben. Az 1911. évi tényleges helyzetet két irányból próbáljuk megközelíteni:

a) a következő évek változásai felől,

b) valamint az 1900. évi állapot felől.

Az előzőhöz támpontokat nyújt a 100 holdon felüli birtokok évenkénti kimutatása 1913-tól 1916-ig (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok 1913–16-ban
(ezer kh-ban)

	1913	1916	Különbség
Közbirtokosság	3 583	3 618	+ 35
Község	4 128	4 048	– 80
Vállalat	690	772	+ 82
Egyház	1 905	1 899	– 6
Állam	2 592	2 593	+ 1
Alapítvány, egyesület	375	416	+ 41
Jogi személyek	13 272	13 346	+ 73
Fizikai személyek	13 309	13 016	– 293
Összesen:	26 582	26 362	– 220

1916. évi adatok: M. Stat. Évk. 1916–1918. 32. l.
Az iskolai birtokokat itt is az egyházi birtokokhoz számítottuk.

Ebből a táblából a következő fő mozgástendenciákat olvashatjuk ki: a 100 holdon felüli fizikai személyek birtokterülete a szóban forgó 3 évben 293 ezer holddal lett kevesebb. Ezt a csökkenést részben magyarázza a vállalatok, egyesületek és az állam birtokterületének 124 ezer holdas növekedése, vagyis vásárlásai, részben a statisztikai évkönyvekben e három évre kimutatott 89 ezer hold parcellázás. A további 80 ezer hold veszteséget nyilvántartásba nem került magánparcellázások, magáneladások, valamint örökösödési osztódás rovására írhatjuk.

Rámutattunk arra, hogy a községi és közbirtokossági birtok fogalma nem volt mindig világosan és egyértelműen elválasztva, ezért a két birtoktípus az összeírásokban keveredik. Emiatt a továbbiakban elemzésünkben a két típust együtt kezeljük. A közbirtokossági birtokállomány csökkenése tehát 1913 és 1916 között 45 ezer kat. h. volt.

A 100 holdon felüli összes birtokterület a szóban forgó 3 évben 220 ezer holddal fogyott. Ez 89 ezer kat. h. parcellázásából, a fizikai birtokosok további 80 ezer holdas veszteségéből, valamint a községi, közbirtokossági és egyházi birtokterület 51 ezer holdas csökkenéséből származott.

Az 1911. évi tényleges helyzetet ezután a másik irányból, az 1900. évi állapotokból kiindulva mérjük fel. Rendelkezésünkre áll ebből az évből a korlátolt forgalmú birtokok összes területének kimutatása. A változások felméréséhez tehát első lépésként összevetjük a jogi személyek birtokállományát 1900-ban és 1913-ban. Mivel azonban az 1900. évi adatok a jogi személyek összes birtokterületére, az 1913-as adatok viszont csak a 100 holdon felülire vonatkoznak, meg kell kísérelni szétválasztani a 100 holdon felüli és 100 holdon aluli birtokok területét. Ez irányú becsléseink eredményeit a 4. tábla tartalmazza.

4. TÁBLÁZAT

A jogi személyek birtokai 1900-ban és 1913-ban
(ezer kh-ban)

	1900	1913	Különbség	1900 100 kh-on		1913 100 kh-on	
				felül	alul	felül	alul
Közbirtokosság	3 664	3 583	− 81	7 815	598	7 711	598
Község	4 749	4 128	− 621				
Vállalat	431	690	+ 306	431	−	690	−
Egyesület		47				47	−
Egyház	2 249	1 826	− 423	1 826	423	1 826	423
Iskola	120	79	− 41	79	41	79	41
Állam	2 511	2 592	+ 81	2 511	−	2 592	−
Alapítvány	328	328	0	328	−	328	−
Összesen:	14 052	13 273	− 779	12 990	1062	13 273	1062

1900. évi adatok: M. Stat. Közl. Új folyam. XXVII. k. Korlátolt forgalmú birtokok. Mivel ez a kötet az 1895. évi mezőgazdasági összeírás IV. Végeredmények c. kötete, a korlátolt forgalmú birtokok itt megjelent kimutatását egész agrártörténeti irodalmunk hibásan mint 1895. évi adatokat idézi. A táblák szöveges bevezetése azonban többször is kifejezetten megmondja, hogy új adatgyűjtés történt, és a kimutatás az 1900. évi állapotot tünteti fel.

A vállalatok és egyesületek birtokait 1900-ban csak összevonva adták meg. Az 1913. évi adatokkal való jobb összevetés érdekében külön rovatba tettük az iskolai birtokokat (egyházi, állami és községi iskolákat együtt) 1900-ban is.

Az 1900. és 1913. évi adatok közötti különbségeket csak két tényező okozhatja: egyik az időközben bekövetkezett birtokterületi változások; másik, hogy az 1900. évi kimutatásban benne foglaltatnak a 100 holdon aluli birtokterületek is. E két tényező

szerepét megvizsgáljuk minden egyes tulajdonostípusnál, és megkíséreljük különválasztani. Más adatokból ismeretes, hogy a kincstári és alapítványi birtokok kizárólag, a vállalati és egyesületi birtokok majdnem teljesen a 100 holdon felüli birtokkategóriához tartoztak. Ezzel szemben az egyházi és iskolai, valamint a községi és a közbirtokossági birtokok egy része 100 holdon aluli birtokegységeket is magában foglalt. Ennek következtében a vállalati, egyesületi és kincstári birtokok 387 ezer holdas különbségét a 100 holdon felüli birtokok tényleges növekedésének tartjuk, amely csak a fizikai személyek birtokaiból adódhatott. Az egyházi és iskolai birtokoknál mutatkozó 464 ezer hold különbséget viszont egészében 100 holdon aluli területnek tekinthetjük, mivel korlátolt forgalmú birtokok különböző kimutatásai tanúsítják, hogy az egyházi birtokok területe alig változott. Láttuk, hogy 1913 és 1916 között, amikor a birtokmozgások elég nagyok voltak, az egyházi birtokoknál a változás mindössze 6 ezer hold.

A községi és közbirtokossági birtokállományban mutatkozó különbség létrejöttében mindkét tényező: a 100 holdon aluli birtokterületek és területi változások szerepet játszottak. Az 1900 és 1913 között végbement összes területcsökkenést mintegy 100 ezer (a táblázatban 104 ezer) holdra becsültük. Ha figyelembe vesszük ugyanis, hogy 1913–16 között a felgyorsult birtokmozgás idején 3 év alatt 45 ezer kat. h. volt a csökkenés, aligha feltételezhetünk az előző 13 év alatt lényegesen több mint 100 ezer kat. h. fogyást. Annál inkább, mert az 1894: V. mezőrendőri törvény e tulajdontípus területének felosztását akadályozni igyekezett, azt miniszteri engedélyhez kötötte.

Az 1900. és 1913. évi adatok között a közbirtokossági és községi birtokok állományában 702 ezer kat. h. különbség mutatkozik. Ebből tehát 104 ezer holdat a 100 holdon felüli állomány csökkenésének számítottunk be, a maradék 598 ezer holdat viszont a 100 holdon aluli birtokok változatlan állományának tekintettük. Vegyük figyelembe, hogy az 598 ezer holdban az összesen 215 ezer hold közterület jelentős része is benne volt (utcák, terek, dűlőutak, temetők).[4]

Másik figyelemreméltó adat, hogy 1935-ben a községek és közbirtokosságok összes területének 9,4%-a 100 holdon aluli. Valószínű, hogy a dualizmuskori Magyarországon a hatalmas erdélyi és felvidéki erdőterületek következtében ez az arány alacsonyabb volt. A feltételezett 600 ezer hold az összes közbirtokossági és községi terület 7,1%-os arányának felel meg. 1913-ban a jogi személyek 100 holdon aluli birtokterületét változatlannak vettük. Nem tételezhetünk fel lényeges eltolódásokat e birtoknagyság állományában (falusi papi, iskolai birtokok, közterület, községi 20–30 holdas erdők, legelők).

Most már két lényeges kiinduló támpontunk van az 1911. évi helyzet felméréséhez: 1913-ból az összes 100 holdon felüli területek megoszlása tulajdonostípusok szerint és 1900-ból a jogi személyek 100 holdon felüli területe, illetve ennek megoszlása. Egy további támpont: az 1925. évi gc. a 100 holdon felüli birtokterületet 1905-ben 27 250 ezer holdban jelzi. Ezekre támaszkodva becsléseink eredményeit az 5. táblázatban mutatjuk be.

[4] A közterület nagyságát annak alapján állapítottuk meg, hogy az 1895. évi mezőgazdasági összeírás bevezetése mind az I., mind a IV. kötetben kiemeli, hogy a közterületet nem vették fel az országos összterületbe. A IV. k. ilyenformán 48 835 ezer kat. holdnak tünteti fel Magyarország összes területét. Mivel a Statisztikai Évkönyvekből tudjuk, hogy Magyarország tényleges összterülete 49 050 ezer kat. h. volt, ebből levonva az előbbi számot, megkapjuk a közterület 215 ezer kat. holdas nagyságát. Erre a fontos körülményre Vörös Antal hívta fel a figyelmünket, amiért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.

5. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokterület tulajdoni megoszlása, 1900–1916
(ezer kh-ban)

	1900	1905	1911	1913	1916
Közbirtokosság	} 7 815*	} 7 785*	} 7 735*	3 583	3 618
Község				4 128	4 048
Vállalat	} 431	} 441*	} 613*	690	772
Egyesület				47	88
Egyház	1 905	1 905	1 905	1 905	1 899
Állam	2 511	2 531*	2 589*	2 592	2 593
Alapítvány	328	328	328	328	328
Jogi személyek	12 990*	12 990*	13 170*	13 273	13 346
Hitbizomány	2 329	2 363	2 314	2 291	2 183
Szabad forgalmú	12 041*	11 897*	11 336*	11 018	10 833
Fizikai személyek	14 460*	14 260*	13 650*	13 309	13 016
Összesen:	27 450*	27 250	26 820*	26 582	26 362

A becsléssel megállapított adatokat a táblában *-gal jelöltük. A többi adat statisztikai forrásokból származik. A 100 kat. holdon felüli összes birtokterület 1905. évi adatának forrása: Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár), 1925. Bevezetés, 3–4. l.

A hitbizományok 1905. és 1911. évi adatát a Révai Lexikon „hitbizomány" címszavából vettük. A lexikon közli a hitbizományok jegyzékét az 1913. évre. Mivel nagyobb területet ad meg, mint a Stat. Évk. 1913. évi kimutatása, bizonyára nem követünk el nagy hibát, ha az 1911. évre vonatkoztatjuk. A lexikon továbbá feltünteti a hitbizományok 1906. évi területét, ezt az adatot tettük a táblába 1905-re.

Táblázatunkat a következő lépésekben építettük fel. A 4. táblánál megállapítottuk, hogy a vállalati, egyesületi, kincstári birtokok területe 1900–1913 között 387 ezer holddal gyarapodott. Ugyanezen időszakban Somló Béla összegyűjtött adatai szerint az állam és a jelentősebb parcellázó bankok 386 ezer holdat vásároltak fel. A meglepő egybevágás ellenére a két adat tartalma nem teljesen azonos.[5]

Somló adatai azonban jól felhasználhatók arra, hogy a vállalati és állami földvásárlások időbeli eloszlását megragadjuk. Szerinte a földvásárlás 1901–4-ig 30 ezer, 1905–10 között 230 ezer, 1911–12-ben 127 ezer, összesen 387 ezer hold volt. Ennek alapján a vállalatok, egyesületek és a kincstár birtokához 1900-tól hozzáadtuk a fent jelölt területnövekedést.

Ezután becslés alapján elosztottuk a közbirtokosság és a községi birtokok 100 ezer holdnyi területi csökkenését ugyanezekre az időszakokra. Szem előtt tartottuk, hogy

[5] *Somló Béla:* A parcellázás és birtokpolitikai jelentősége Magyarországon. Bp. 1931. A parcellázásokról szóló legjobb és legteljesebb munka. Táblázatosan közli a parcellázó bankok addig nem publikált adatait, az állami telepítéseket, valamint felhasználta Bethlen István és Tokaji László erdélyi adatgyűjtését is. Az állam és a bankok földvásárlásaik nagy részét nem tartották meg, hanem parcellázták. Ugyanakkor azonban bankok és egyéb vállalatok saját céljaikra véglegesen is vásároltak földet.

1905 után bontakozott ki az agrárkonjunktúra, és ez időtől nagyobb ütemű csökkenést feltételeztünk. Az egyházi, iskolai és alapítványi birtokok területét változatlannak vettük, mivel mint már korábban is említettük, ebben a tulajdonoscsoportban nagyobb változások nem következtek be. Ezekkel a becslésekkel a táblázatban jelölt valamennyi évre meghatároztuk a jogi személyek 100 holdon felüli birtokállományát. Mivel 1905-re a 100 holdon felüli birtokok összes területe az 1925. évi gazdacímtárból ismert adat, a jogi személyek területének levonásával megkaptuk a fizikai személyek 100 holdon felüli birtokterületét is.

Ezek után megállapítható, hogy 1905 és 1913 között a fizikai személyek 100 holdon felüli birtokállományában 951 ezer kat. h. csökkenés állott be. Az 1911. évi állomány megállapításához Somló Béla adatai alapján osztottuk el a 951 ezer kat. h. különbséget olyan arányban, mint a megfelelő időszakok földvásárlásai. Vagyis 1905–10 között 230 ezer kat. h. (64%) földvásárlás történt, 1911–12-ben 127 ezer kat. h. (36%). Így állapítottuk meg a fizikai személyek 1911. évi 100 holdon felüli birtokterületét. Ehhez hozzáadva a jogi személyek birtokterületét, megkaptuk az összes 100 holdon felüli területet is 1911-re. Végül csak az 1900. évre a fizikai személyek 100 holdon felüli területének megállapítása van hátra. Előbbi becsléseink a fix statisztikai adatok közti űröket töltötték ki. Az 1900. évi birtokterületek hiányzó adatait a későbbi folyamatokból kiindulva próbáltuk megközelíteni. Figyelembe vettük, hogy a birtokváltozások üteme 1905 után gyorsult fel, és 1905–13-ig 951 ezer holddal csökkent a 100 holdon felüli fizikai birtokosok területe. 1900 és 1905 között még nem volt agrárkonjunktúra, ezt tanúsítja a földvásárlások mindössze 30 ezer holdas mértéke is. Ezek alapján a fizikai birtokosok 100 holdon felüli területében 1900 és 1905 között 200 ezer kat. h. differenciát feltételezünk.

Az 5. táblából két számsorra hívjuk fel a figyelmet. A 100 holdon felüli fizikai birtokosok területe 1905–16 között 1244 ezer holddal csökkent, ami 8,7%-os aránynak felel meg. Táblánk tartalmazza a hitbizományokat is. Arányuk az összes 100 holdon felüli fizikai birtokosok területéből 1905-ben 17,3%, 1916-ban 16,8%. A hitbizományok területe ugyanezen idő alatt 180 ezer holddal, 7,3%-kal csökkent. Világosan kiderül tehát, hogy 1905 után nagyarányú tulajdoni változások voltak, és ezek kiterjedtek a hitbizományokra is.

Eljutottunk oda, hogy az 5. tábla tartalmazza becsléseinket az 1911. évi tényleges területről és tulajdoni megoszlásáról. Vessük össze az 1911. évi gc. adataival (6. táblázat).

A táblázatból látható, hogy a gc. nem öleli fel Magyarország 100 holdon felüli egész birtokterületét. A gc. használhatóságát, illetve korlátait azonban csak akkor tudjuk felmérni, ha a hiányt tulajdonoscsoportonként vizsgáljuk. Látható, hogy a hiányok elsősorban a jogi személyek birtokait érintik. Vegyük figyelembe, hogy a gc. célja nem statisztikai, hanem elsősorban üzleti jellegű volt: az egyéni birtokosok címjegyzékének összeállítása. (Az 1895. évi gc. eleve kizárta a községi és közbirtokossági területeket.)

Legnagyobb hiány mutatkozik a közbirtokossági és a községi, valamint az állami és alapítványi birtokok csoportjában. Ezekre nézve a gc. nem jó forrás, azonban éppen ezekre a birtoktípusokra más források jól hasznosítható adatokat tartalmaznak. Számottevő a hiány az egyesületek birtokainál. Részesedésük azonban a 100 holdon felüli területből csekély. Statisztikailag tűrhető a hiány a vállalati birtokoknál. Ez mégis sajnálatos, mivel erre a tulajdonoscsoportra a gc. az egyedüli forrás. A jogi személyek

6. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok a Gazdacímtárban és 1911-ben
(ezer kh-ban)

	Gc	1911	Gc hiánya	%	
Közbirtokosság	2 283	3 583	1300	36,3	20,9
Község	3 832	4 152	320	7,7	
Vállalat	539	566	27	4,8	
Egyesület	37	47	10	21,3	
Egyház	1 879	1 905	26	1,4	
Állam	2 243	2 589	346	13,4	16,1
Alapítvány	205	328	123	37,5	
Jogi személyek	11 018	13 170	2152	16,3	
Fizikai személyek	13 064	13 650	586	4,3	
Összesen:	24 082	26 820	2738	10,2	

csoportjai között legkisebb a hiány az egyházi birtokoknál. Tehát a gazdacímtárat megfelelő forrásként használhatjuk az egyházi birtokok tanulmányozásához.

A gazdacímtárnak mint forrásnak jelentősége elsősorban abban áll, hogy a 100 holdon felüli egyéni birtokosok listáját tartalmazza. Ebben a tulajdoncsoportban táblánk 4,3%-os hiányt mutat ki. Az ilyen jellegű országos összeírások elkerülhetetlen hibaszázalékát figyelembe véve ez jó eredmény. A gazdacímtárban a fizikai birtokosok területe csak 1,8%-kal kevesebb, mint 1913-ban. A 4,3%-os hiány az 1911. évre becslésünk alapján megállapított területhez képest mutatkozik. Nyugodtan állíthatjuk, hogy e hiányt inkább magasabbra becsültük.[6]

Ezek szerint az 1911. évi gazdacímtár a 100 holdon felüli birtokosok földtulajdonviszonyainak feldolgozásához jól használható forrás. Adataink értékelésénél szem előtt kell tartani, hogy az 1911-es év az 5. táblában bemutatott erőteljes birtokmozgási folyamat közepére esik. A századforduló előtti állapotokhoz képest valamelyest módosult birtokstruktúrát tükröz.

Az 5. táblában bemutattuk a 100 holdon felüli birtokterületek tulajdoni megoszlását. Nehézség nélkül összeállíthatunk ezekután táblát az összterület tulajdoni megoszlásáról is (7. táblázat).

A jogi személyek birtokainak területét az 1905–16. évekre úgy kaptuk meg, hogy összeadtuk az 5. táblában szereplő 100 holdon felüli és a 4. táblában szereplő 100 holdon

[6] A gazdacímtár jellegénél fogva lehetetlen „pontosan" megállapítani, mekkora területet kéne tartalmaznia a hiánytalanul teljes címtárnak. A gazdacímtár bevezetése nem említ a statisztikai felvételeknél szokásos felvételi időpontot, nem is tudjuk pontosan, mikor, milyen időpontra nézve történt az adatok összegyűjtése. Valószínűleg hosszabb időn át, talán hónapokig tartott, valamikor 1910 és 1911 közepe között. Vajon az ekkor éppen parcellázás, eladás alatt álló birtokok bekerültek a gazdacímtárba? Somló Béla 1910-re 110 ezer, 1911-re 68 ezer kat. h. parcellázást, ill. földvásárlást mutat ki. Az adatgyűjtés félévvel korábbi vagy későbbi időpontja egymaga több mint 100 ezer holdas különbséget jelenthet. Az 5. táblában megállapított becslésünk kb. 1911 elejére vonatkozik.

7. TÁBLÁZAT

Magyarország összterületének tulajdoni megoszlása, 1885–1916
(ezer kh-ban)

	1885	1900	1905	1911	1913	1916
Közbirtokosság, községek	8 830	8 413	8 383*	8 333*	8 309*	8 264*
Vállalat, egyesület	404	431	441*	613*	737	860
Egyház	2 369	2 353	2 353*	2 353*	2 353*	2 347*
Állam	2 801	2 527	2 547*	2 605*	2 608	2 609
Alapítvány	341	328	328	328	328	328
Jogi személyek	14 745	14 052	14 052*	14 232*	14 335*	14 408*
100 kh-on felül	14 660*	14 460*	14 260*	13 650*	13 309	13 016
100 kh-on alul	19 645*	20 538*	20 738*	21 168*	21 406*	21 626*
Fizikai személyek	34 305	34 998	34 998*	34 818*	34 715*	34 642*
Összesen:	49 050	49 050	49 050	49 050	49 050	49 050
	%-ban					
Fizikai személyek 100 kh-on alul	40,1	41,9	42,3	43,2	43,7	44,1
Közbirtokosság, községek	18,0	17,1	17,1	17,0	16,9	16,8
Együtt	58,1	59,0	59,4	60,2	60,6	60,9
Állam, alapítvány	6,4	5,8	5,8	6,0	6,0	6,0
Egyház	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8
Vállalat, egyesület	0,8	0,9	0,9	1,2	1,5	1,8
Együtt	12,0	11,5	11,5	12,0	12,3	12,6
Fizikai személyek 100 kh-on felül	29,9	29,5	29,1	27,8	27,1	26,5
Összesen:	100	100	100	100	100	100

Ebben a táblában is a becsléssel megállapított adatokat *-gal jelöltük. Magyarország összterületét e táblában végig azonosnak állítottuk be. 1885 és 1916 között a különböző évekre megadott összterület ± 30 ezer kat. h., tehát csekély eltéréssel a táblában feltüntetett 49 050 ezer kat. h. körül mozog. Hogy a kis eltérések az összehasonlítást ne zavarják, ezt a változatlan összterületet vettük alapul.

A jogi személyek adatait 1885-re a M. Stat. Évk. 1895. évi kötetéből vettük. Az ott közölt adatok tulajdonképpen nem 1895-re vonatkoznak, hanem az 1885. évi kataszteri adatok eredményei. A földművelésügyi minisztérium 1892–95 között több kötetben közzétette a kataszteri birtokívek alapján a korlátolt forgalmú birtokok területi adatait. Ezeket az adatokat többször korrigálták, az 1895. évi Stat. Évkönyvben közölt számok az utolsó korrekciónak tekinthetők. Ezeket néhány esetben módosítottuk: az állami iskolai birtokok területéből 14 ezer holdat a kincstári birtokokhoz adtunk hozzá, a maradék 20 ezer holdat az alapítványokhoz. További 72 ezer holdat is hozzáadtunk az alapítványokhoz, és ezt a területet levontuk az egyesületek birtokaiból. E módosítások alapja az FM 1893. és 1895. évi kiadványai, melyekből kitűnik, hogy az állami és községi iskolák birtokai csak

14 ezer holdat tettek ki, továbbá a vallás- és tanulmányi alap 249 ezer kat. h. birtokán kívül egyéb alapítványok (egyetemi alap, Theresianum, erdélyi kat. státus, Szász nemzeti egyetem) 92 ezer kat. holddal rendelkeztek. Az utóbbiak az 1895. évi kimutatásban részben az állami iskolák, részben valószínűleg az egyesületek között szerepeltek, 1900-ban viszont az alapítványok közé sorolták őket. Így kaptunk az 1900. évi adatokkal értelmesen összevethető számokat.

aluli területeket. Ebbe a táblába felvettük az 1885. évi adatokat is. A fizikai személyek 100 holdon felüli birtokának 1885. évi területét becsléssel állapítottuk meg. A táblából kiderül, hogy 1885–1900 között az állami birtokok területe 274 ezer holddal csökkent. Feltételeztük, hogy ebből mintegy 200 ezer holdat a 100 holdon felüli egyéni birtokosok vásároltak meg. Ugyanakkor a fizikai személyek birtokainak területi veszteségét mintegy 400 ezer holdra tettük. Az egyenleg tehát 200 ezer hold különbség. Ezt a tényleges változások minimumának tekinthetjük. Figyelembe vettük az 1885–95 közötti agrárválságot, valamint azt, hogy a századforduló utáni nagyobb mozgáshoz képest ebben az időszakban kétségtelenül kisebb változásokkal kell számolnunk.

Táblázatunk százalékos mutatói a birtokmozgások következő fő tendenciáit jelzik: végigvonul a 100 holdon aluli egyéni birtokok területének fokozatos növekedése és ezzel párhuzamosan a fizikai személyek 100 holdon felüli birtokterületének fokozatos csökkenése. E folyamatokban két periódus különböztethető meg: 1900-ig a 100 holdon aluli birtokosok területi gyarapodása nagyobb részben a községi és közbirtokossági földek felosztásából származott és kisebb részben a 100 holdon felüli birtokok lassú morzsolódásából. 1900 után a 100 kat. holdon felüli fizikai birtokok területének fogyása felgyorsult (1900–16 között 3 pont). Ugyanebben az időszakban a 100 holdon aluli birtokosok területének növekedése 2,2 pont volt. Ezúttal azonban a 100 holdon aluli birtokosok területe nagyobb részben a 100 holdon felüli birtokok területéből gyarapodott és csekély mértékben a közbirtokossági és községi földekből. A 100 holdon felüli fizikai birtokosok területének csak egy része került a 100 holdon aluli birtokosok kezére, másik jelentős része vállalatok tulajdonába jutott.

A 7. táblában a birtokosokat 100 holdon felül és 100 holdon alul csak a fizikai személyeknél különítettük el. Egybevettük viszont nagyságra való tekintet nélkül a jogi személyek birtokait. Ez utóbbi csoportban a birtok nagysága nem módosítja a tulajdontípus társadalmi funkcióját. Ezzel szemben a fizikai birtokosoknál a birtoknagyság nagyon fontos rétegmeghatározó tényező. Mint arra már a bevezetésben utaltunk, munkánk jelenlegi fázisában csak a 100 holdas választóvonalat tudjuk meghúzni.

Társadalmi rétegekben gondolkodva összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy kb. 1900-ig a parasztság egyéni földtulajdonát főleg saját közösségi birtokainak felosztásából tudta gyarapítani. A 100 holdon felüli úri birtokból csak igen kis mértékben szerezhetett új területeket. 1900 után azonban a parasztság birtokszerzése már nagyobb mértékben az úri birtokok területéből történt. Ennek számos tényezője volt, itt csak a legfontosabbakra utalunk.

Az 1900 utáni tendenciáknak mind a parasztság, mind a birtokos osztály oldaláról voltak ösztönzői. A birtokosokat az agrárkonjunktúra arra késztette, hogy a tőkebefektetések koncentrálása érdekében kevésbé jövedelmező területeiktől megszabaduljanak. E területek parcellázása ugyanakkor nagy haszonnal kecsegtető üzletnek kínálkozott mind a birtokosok, mind a parcellázást bonyolító bankok számára. A parcellázá-

sok általában két lépésben történtek. A bankok többsége először megvásárolta a parcellázásra szánt területet a földbirtokostól, majd néhány év múlva a lehetőségekhez képest szétparcellázva értékesítette. Így a bankok tulajdonában egyre több felvásárolt, de még értékesítetlen föld volt. Részben ez a magyarázata a vállalati birtokok nagyarányú területi növekedésének.

A parasztság földéhségtől hajtva igyekezett kihasználni a földszerzés kínálkozó alkalmait. Erre ekkor nagyobb anyagi lehetősége volt, mint korábban. Elsősorban az agrárkonjunktúra következtében bővülő árutermelése több pénzhez juttatta. Kedvezőbbé váltak hitelszerzési lehetőségei is. A parasztság újabb pénzszerzési forrásai között nem jelentéktelenek egyes vidékeken az Amerikába kivándoroltak küldeményei. Egy részük tehát meg tudta fizetni a felhajtott földárakat.[7]

Meg kell jegyeznünk, hogy a fizikai birtokosok nemcsak úri és paraszti birtokosokból álltak. Mind a 100 holdon felüli, mind a 100 holdon aluli birtokosok között polgári elemek is találhatók. A gc. tanulmányozásából úgy tűnik, hogy a 100 holdon felüli birtokosok sorában a polgári elemek térfoglalása jelentős volt. Ezt a későbbiekben részleteiben is szeretnénk tanulmányozni. A polgári elemek térhódítását jelzi a vállalati birtokok gyors ütemű gyarapodása is.

Most bemutatjuk a 100 holdon felüli birtokok megoszlását, beleillesztve a táblába a gc. nyújtotta új adatokat: az arisztokrata, illetve nem arisztokrata birtokok megkülönböztetését (8. táblázat).

8. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokterület tulajdoni megoszlása, 1900–1916
(%-ban)

	1900	1905	1911	1913	1916
Közbirtokosság	28,5	28,6	13,4	13,5	13,7
Község			15,5	15,5	15,4
Vállalat	1,6	1,6	2,1	2,6	2,9
Egyesület			0,2	0,2	0,3
Egyház	6,9	7,0	7,1	7,2	7,2
Állam	9,1	9,3	9,6	9,7	9,8
Alapítvány	1,2	1,2	1,2	1,2	1,3
Jogi személyek	47,3	47,7	49,1	49,9	50,6
Arisztokraták			24,3		
Nem arisztokraták			26,6		
Fizikai személyek	52,7	52,3	50,9	50,1	49,4
Összesen:	100	100	100	100	100

Ez a tábla tulajdonképpen az 5. táblázat százalékos változata.

[7] Sok utalás olvasható ezekre a kérdésekre „A földbirtokjogi törvényjavaslatok és azok indokolása" c. kötetben. Szerk. Sebess Dénes. Kivándorlási Tanács Iratai, III. Bp. 1916., valamint az 1909. évi kivándorlási törvényjavaslat képviselőházi vitáiban. KN 1905–1910.

A táblázatból látható, hogy a 100 holdon felüli birtokoknak mintegy fele jogi személyek tulajdonában volt. A jogi személyek birtokainak több mint felét túlnyomóan a paraszti közös birtokok tették ki; a fizikai személyek birtokainak viszont közel fele arisztokrata birtok volt. Ha azt feltételezzük, hogy a gazdacímtárban az arisztokrata birtokoknak egyáltalán nincs területi hiánya, még akkor is részesedési arányuk megdöbbentően magas: 24,3%. Ez azt jelenti, hogy mintegy 750 arisztokrata birtokos egész Magyarország területének 13,3%-át uralta. Közülük 68 arisztokrata hitbizományi tulajdonos 2251 ezer holddal rendelkezett, vagyis az arisztokrata birtokok 34,5, a 100 holdon felüli egyéni birtokok 16,5, az egész ország területének 4,6%-ával.[8]

Tanulmányunk II. része kettős célt szolgál.

Először, elvégeztük a gc. forráskritikai vizsgálatát. A gazdacímtárat beállítottuk a rendelkezésre álló történeti források sorába, a különböző források adatainak összevetése, történeti időrendi folyamattá rendezése útján. Ez a munkálat kontrolladatokat nyújtott a gc. adatainak ellenőrzéséhez. Ennek eredményeit tartalmazza a 5. és 7. tábla. Nem véletlenül hiányoznak e táblákból az 1895. évi mezőgazdasági üzemstatisztika adatai. Bevezetésünkben utaltunk arra, hogy az üzemstatisztikából a tulajdonviszonyok nem rekonstruálhatók, mivel a földtulajdon és a gazdaság különösen 100 holdon felül erősen szétválik.

Másodszor, a gc. és a korabeli más statisztikák együttes forráskritikai vizsgálata lehetővé tette a birtokváltozások folyamatának felvázolását 1885 és 1916 között. Számításokon és becsléseken alapuló adatsoraink kiindulópontként szolgálhatnak a tulajdonviszonyok változásának alaposabb, részletesebb kutatására. Ennek érdekében szeretnénk felhívni a figyelmet néhány különösen fontos kutatási témára, mint a közbirtokossági és községi birtokok felosztásának, az állami birtokok eladásának történeti vizsgálatra.

III.

Az alapvető forráskritikai vizsgálat után áttérhetünk a gazdacímtár adatainak részletes elemzésére. Kezdjük azzal, hogy megvizsgáljuk az egyes tulajdonostípusok birtokait művelési ágak szerinti megoszlásban (9. táblázat).

Ezúttal is először végezzük el a művelési ágak adatainak ellenőrzését a gc. és az 1913. évi kimutatás összevetésével (10. táblázat).

Rámutattunk a 6. táblában arra, hogy a gc. hiánya az 1911. évi tényleges állapothoz képest eltér az előbbi tábla adataitól: a jogi személyeknél 109 ezer holddal kevesebb, a fizikai személyeknél 341 ezer holddal több. A 10. táblába felvettük Magyarország összterületét is művelési áganként 1911-ből és 1913-ból. Ebből kiderül, hogy a szóban forgó két év alatt jelentős eltolódások következtek be az egyes művelési ágak területében. A szántó, kert és szőlő 489 ezer holddal kevesebb, a többi művelési ág ugyanennyivel több

[8] A Révai Lexikon jegyzéke szerint 92 hitbizomány volt; ugyanennyit tüntet fel az 1913. évi kimutatás. Ezek közül 3 pénzbeli hitbizomány, amihez nem tartozott földbirtok. A jegyzékből kiderül az is, hogy egyes személyek több hitbizománnyal rendelkeztek; pl. ifj. gr. Andrássy Gyula 3 hitbizomány ura volt. A hitbizományi tulajdonosok tényleges száma tehát 78, közülük 68 arisztokrata és 10 nem arisztokrata. Az utóbbiak birtoka mindössze 63 ezer holdat tett ki.

9. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok területe művelési áganként a Gazdacímtárban
(ezer kh-ban)

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
Közbirtokosság	42	2	1	30	811	1 272	2	123	2 283
Község	326	14	3	109	989	1 925	13	453	3 832
Vállalat	83	3	1	22	62	348	1	19	539
Egyesület	5	0	0	2	7	5	0	18	37
Egyház	578	5	2	118	252	806	10	108	1 879
Állam	116	3	1	66	219	1 772	1	65	2 243
Alapítvány	82	0	0	12	22	73	1	15	205
Jogi személyek	1232	27	8	359	2362	6 201	28	801	11 018
Arisztokraták	2356	25	10	439	781	2 596	29	285	6 521
Nem arisztokraták	3384	35	21	523	870	1 505	19	186	6 543
Fizikai személyek	5740	60	31	962	1651	4 101	48	471	13 064
Összesen:	6972	87	39	1321	4013	10 302	76	1272	24 082

A rövidség kedvéért „parlag"-nak nevezzük a földadó alá nem eső területet.

volt 1911-ben, mint 1913-ban. Ebből következik, hogy a szántóterület tényleges hiánya a gazdacímtárban jóval kevesebb; a rét, legelő és erdő tényleges hiánya viszont több, mint amennyi az 1913. évi kimutatással való összevetésből adódik. Ez a magyarázata annak is, hogy a fizikai személyeknél 177 ezer holddal több rét, legelő, nádas és parlag szerepel a gazdacímtárban, mint 1913-ban.

Az egyes művelési ágak területének hiányai a gazdacímtárban mind relatíve, mind abszolút számokban igen eltérőek. Relatíve legnagyobb hiány a kert és szőlő esetében mutatkozik, ez azonban csekély területet tesz ki. A szántóföld hiánya kat. holdakban jelentős, de relatíve valószínűleg a 6%-ot sem éri el. Viszonylagosan és abszolút területben is igen nagy a legelő, erdő és parlag hiánya, ennek viszont túlnyomó része a jogi személyek birtokait érinti. A fizikai személyek birtokterületének hiányát javarészt szántó és valószínűleg erdő teszi ki.

A következő kérdés, hogy a gc. hiányai milyen mértékben torzítják a 100 holdon felüli birtokterület művelési ágak szerinti megoszlását. Ezt a 11. táblában láthatjuk.

A művelési ágak megoszlási arányszámai többnyire kevéssé térnek el egymástól a gazdacímtárban és 1913-ban. A jelentős művelési ágváltozásokat figyelembe véve valószínű, hogy az 1911. évi tényleges állapothoz általában közelebb állnak a gc. arányszámai. De bármelyik számsort nézzük is, az egyes tulajdonoscsoportok birtokainak sajátos megoszlási típusai rajzolódnak ki.

A községi, közbirtokossági és állami birtokok csoportjában az erdő, legelő, nádas és parlag aránya meghaladja a 80%-ot. Ezen belül is kiemelkedik az erdő 79%-os aránya az állami birtokoknál, a legelő 36%-kal a közbirtokosságoknál, valamint 26%-kal a községi

10. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokterület művelési áganként a Gazdacímtárban és 1913-ban
(ezer kh-ban)

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
Jogi személyek									
1913:	1 452	38	14	421	3064	7 177	30	1077	13 273
Gc.	1 232	27	8	359	2362	6 201	28	801	11 018
különbs.	– 220	– 11	– 6	– 62	– 702	– 976	– 2	– 276	– 2 255
Fizikai személyek									
1913:	6 120	72	47	940	1509	4 115	47	459	13 309
Gc.	5 740	60	31	962	1651	4 101	48	471	13 064
különbs.	– 380	– 12	–16	+ 22	+ 142	– 14	+ 1	+ 12	– 245
Együtt									
1913:	7 572	110	61	1361	4573	11 292	77	1536	26 582
Gc.	6 972	87	39	1321	4013	10 302	76	1272	24 082
különbs.	– 600	– 23	– 22	– 40	– 560	– 990	– 1	– 264	– 2 500
Magyarország összterülete									
1913:	22 301	658	527	4537	5774	12 651	94	2508	49 050
1911:	21 852	652	493	4727	5856	12 834	108	2528	49 050
különbs.	– 449	– 6	– 34	+ 190	+ 82	+ 183	+ 14	+ 20	

Magyarország összterülete művelési áganként: ld. a M. Stat. Évk. megfelelő kötetét. Ebbe a táblába is 49 050 ezer kh összterületet vettünk fel (eredetileg 1911: 49 076, 1913: 49 052), ehhez igazítottuk a parlag területét.

birtokoknál és ugyancsak a községi birtokoknál a parlag 12–15%-os aránya. Ez utóbbinak az a magyarázata, hogy a községi birtokok a közterületeket is magukban foglalták. Másfelől a szántó, kert, szőlő, rét aránya a közbirtokossági és állami birtokoknál szembeszökően csekély (kb. 3,5 ill. 8%), a községi birtokoknál is csak 12–13%.

A vállalati és egyesületi birtokok esetében az erdő, legelő, nádas, parlag aránya közel 80%, a szántó, kert, szőlő, rét aránya viszont meghaladja a 20%-ot. Az egyesületi birtokoknak közel fele, 47,8% parlag. Ez az árterületeket foglalja magában. A vállalati birtokoknak mintegy fele bánya- és kohóművek, faipari vállalatok tulajdonában volt, ezért olyan magas az erdő aránya.

A művelési ágak megoszlási arányszámai az egyházi birtokoknál közelítik meg leginkább az országos átlagot. Az alapítványi birtokok abban különböztek a többi jogi személyek birtokaitól, hogy a szántóföld aránya jóval átlagon felüli volt.

A fizikai birtokosoknál a jogi személyek birtokaival ellentétben a szántó, kert, szőlő, rét meghaladja az összterület felét (52–54%). Jellemző különbség mutatkozik

11. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok megoszlása művelési ágak szerint a Gazdacímtárban és 1913-ban
(%-ban)

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
I. Gazdacímtár									
Közbirtokosság	1,8	0,1	0,1	1,3	35,5	55,7	0,1	5,4	100
Község	8,5	0,4	0,1	2,9	25,8	50,2	0,3	11,8	100
Vállalat	15,5	0,5	0,2	4,0	11,5	64,6	0,1	3,6	100
Egyház	30,8	0,3	0,1	6,3	13,4	42,9	0,5	5,7	100
Állam	5,2	0,1	0	2,9	9,8	79,0	0,1	2,9	100
Alapítvány	39,9	0,2	0	5,8	10,7	35,5	0,4	7,5	100
Egyesület	14,4	0,7	0	5,1	17,2	14,0	0,8	47,8	100
Jogi személyek	11,2	0,2	0,1	3,3	21,4	56,3	0,2	7,3	100
Arisztokraták	36,1	0,4	0,2	6,7	12,0	39,8	0,4	4,4	100
Nem arisztokraták	51,7	0,5	0,3	8,0	13,3	23,0	0,3	2,9	100
Fizikai személyek	43,9	0,5	0,2	7,4	12,6	31,4	0,4	3,6	100
Összes 100 kh f.	28,9	0,3	0,2	5,5	16,7	42,8	0,3	5,3	100
Magyarország összter. 1911	44,6	1,3	1,0	9,6	11,9	26,2	0,2	5,2	100
II. 1913									
Közbirtokosság	1,9	0,2	0	1,4	36,4	54,4	0,1	5,6	100
Község	9,7	0,4	0,2	3,1	26,9	44,6	0,3	14,8	100
Vállalat	18,4	0,6	0,3	4,2	12,3	56,5	0,2	7,5	100
Egyház	31,4	0,3	0,2	6,2	13,1	43,2	0,4	5,2	100
Állam	4,9	0,2	0	2,8	10,0	78,8	0,1	3,2	100
Alapítvány Egyesület	34,9	0,3	0,3	6,1	13,9	35,7	0,5	8,3	100
Jogi személyek	10,9	0,3	0,1	3,2	23,1	54,1	0,2	8,1	100
Fizikai személyek	46,0	0,5	0,4	7,1	11,3	30,9	0,4	3,4	100
Összes 100 kh f.	28,5	0,4	0,2	5,1	17,2	42,5	0,3	5,8	100
Magyarország összter. 1913	45,5	1,3	1,1	9,2	11,8	25,8	0,2	5,1	100

azonban az arisztokrata és nem arisztokrata birtokok között. A nem arisztokratáknál az első négy művelési ág aránya 60,5%, az arisztokratáknál viszont csak 43,4%.

Az egyes művelési ágak súlya a birtokcsoportok gazdálkodásának jellegét, gazdasági funkcióját tükrözi, ami megkülönböztetendő a társadalmi funkciótól. A közbirtokossági, községi, állami, vállalati és egyesületi birtokok sajátos gazdasági funkciókat töltöttek be,

melyek részben történelmileg hagyományozódtak (közös legelők, erdők), részben a kapitalista fejlődés során alakultak ki (állami erdővédelem, bánya- és fakitermelés, ármentesítés). Nem volt ilyen egyirányú az egyházi és alapítványi birtokok gazdasági jellege.

A művelési ágak megoszlásának különbségeit az arisztokrata, illetve nem arisztokrata birtokoknál a következőkkel magyarázhatjuk. Az úrbérrendezés során a 100 holdon felüli birtokosok jelentős területtel részesedtek a közös erdőkből, legelőkből. A nem arisztokrata csoportban foglalt kisebb tulajdonosok gazdaságilag inkább rákényszerültek a művelési ágak változtatására, vagyis a szántó kiterjesztésére, mint a nagybirtokos arisztokraták.

Ezek után vizsgáljuk meg az egyes művelési ágak tulajdonmegoszlását (12. táblázat).

12. TÁBLAZAT

Az egyes művelési ágak tulajdoni megoszlása 100 kh-on felül a Gazdacímtárban, 1913-ban és 1911-ben
(%-ban)

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
I. Gazdacímtár									
Közbirtokosság	0,6	2,6	1,6	2,3	20,2	12,3	3,3	9,7	9,5
Község	4,7	15,7	6,5	8,3	24,6	18,7	17,2	25,6	15,9
Vállalat	1,2	2,9	3,4	1,6	1,5	3,4	0,9	1,5	2,2
Egyház	8,3	5,5	4,7	9,0	6,3	7,8	12,7	8,5	7,8
Állam	1,6	4,1	2,5	5,0	5,5	17,2	1,5	5,1	9,3
Alapítvány	1,2	0,4	0,2	0,9	0,5	0,7	1,1	1,2	0,8
Egyesület	0,1	0,3	0	0,1	0,2	0,1	0,4	1,4	0,2
Jogi személyek	17,7	31,5	18,9	27,2	58,8	60,2	37,1	63,0	45,7
Arisztokraták	33,8	28,7	26,5	33,2	19,5	25,2	37,9	22,4	27,1
Nem arisztokraták	48,5	39,8	54,6	39,6	21,7	14,6	25,0	14,6	27,2
Fizikai személyek	82,3	68,5	81,1	72,8	41,2	39,8	62,9	37,0	54,3
Összes	100	100	100	100	100	100	100	100	100
II. 1913									
Közbirtokosság	0,9	6,9	0,3	3,7	28,6	17,2	4,2	13,0	13,5
Község	5,3	13,8	12,1	9,4	24,3	16,3	18,2	39,8	15,5
Vállalat	1,7	3,4	4,0	2,1	1,9	3,5	1,3	3,4	2,6
Egyház	7,9	5,1	5,1	8,7	5,4	7,3	10,2	6,5	7,2
Állam	1,7	4,1	2,2	5,3	5,7	18,1	2,1	5,5	9,7
Alapítvány									
Egyesület	1,7	0,9	1,4	1,7	1,1	1,2	2,9	2,0	1,4
Jogi személyek	19,2	34,2	25,1	30,9	67,0	63,6	38,9	70,2	49,9
Fizikai személyek	80,8	65,8	74,9	69,1	33,0	36,4	61,1	29,8	50,1
Összes	100	100	100	100	100	100	100	100	100

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
III. 1911									
Közbirtokosság	0,9	3,7	1,8	3,2	26,6	17,5	4,5	12,5	13,4
Község	5,4	15,0	12,7	9,6	24,1	15,9	14,8	39,7	15,5
Vállalat	1,2	3,7	3,6	1,6	1,4	3,2	1,1	1,3	2,1
Egyesület	0,1	0	0	0,1	0,2	0	0	1,5	0,2
Egyház	7,9	5,6	5,5	8,4	5,3	7,2	11,4	7,0	7,1
Állam	1,6	3,7	1,8	5,0	5,4	17,9	2,3	5,5	9,6
Alapítvány	1,6	1,0	0	1,5	0,9	1,1	2,3	1,0	1,2
Jogi személyek	18,7	32,7	25,4	29,4	63,9	62,8	36,4	68,5	49,1
Arisztokraták	31,8	23,4	18,2	30,7	16,3	22,8	32,9	18,4	24,3
Nem arisztokraták	49,5	43,9	56,4	39,9	19,8	14,4	30,7	13,1	26,6
Fizikai személyek	81,3	67,3	74,6	70,6	36,1	37,2	63,6	31,5	50,9
Összesen:	100	100	100	100	100	100	100	100	100

A művelési ágak 1911. évi tényleges területét a tanulmányban leírt módszerrel számítottuk ki. Az 1913. évi művelési ágak szerinti megoszlást figyelembe véve azonban néhány korrekciót kellett alkalmaznunk. Csekély mértékben növeltük a kert, szőlő és nádas területét, nagyobb mértékben a parlagét (elsősorban a községi birtokoknál). A közbirtokossági és községi birtokok művelési ág szerinti megoszlását együttesen számítottuk ki.

Ennél a vizsgálati szempontnál a gc. csoportonként eltérő hiányai a részesedési arányok nagyobb torzulását eredményezik. Láttuk a 11. táblában, hogy a művelési ágak megoszlási arányszámai egyes tulajdonoscsoportokon belül 1911 és 1913 között eléggé stabilak, csekély százalékos eltéréseket eredményeznek még jelentős területi eltolódások is. Ennek alapján jutottunk arra a gondolatra, hogy alkalmazzuk az egyes birtokcsoportok művelési ágak szerinti megoszlásának a gazdacímtárból vett arányszámait (11. tábla) az általunk feltételezett 1911. évi birtokterületekre (6. tábla). Ezzel tulajdonképpen kialakítottuk az 1911. évi tényleges terület művelési ágak szerinti megoszlását. Az így kapott abszolút területeket alapul véve számítottuk ki az egyes művelési ágak tulajdoni megoszlását. Ezt vettük fel a 12. tábla III. részébe.

A 12. táblában a három részben szereplő háromféle arányszámoszlopok között csak a legelő, erdő és parlag esetében mutatkoznak nagyobb eltérések. Ennek magyarázatát már megadta a 10. táblával kapcsolatos elemzésünk: az említett művelési ágak nagy relatív és abszolút területi hiánya. A 12. tábla tanulságaiból azt emeljük ki, hogy bár az egyéni birtokosok az összes 100 holdon felüli birtokterületnek csak mintegy felével rendelkeztek, a szántóterületből azonban 81–82%-ban részesedtek.

Nézzük meg az egyes művelési ágak tulajdoni megoszlását Magyarország összterületéhez viszonyítva is (13. táblázat).

A tábla harmadik részét ugyanazzal a módszerrel állítottuk elő, mint a 12. tábla harmadik részét. A 3 számoszlop összevetése ugyanazon jelenségeket mutatja, mint a 12.

13. TÁBLÁZAT

Az egyes művelési ágak tulajdoni megoszlása Magyarország összterületéhez viszonyítva a Gazdacímtárban, 1913-ban és 1911-ben
(%-ban)

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
I. Gazdacímtár									
Közbirtokosság, község	1,7	2,5	0,8	2,9	30,7	24,9	13,9	22,8	12,5
Vállalat	0,4	0,4	0,2	0,5	1,1	2,7	0,9	0,7	1,1
Egyház	2,6	0,8	0,4	2,5	4,3	6,3	9,3	4,3	3,8
Állam, alapítvány, egyesület	0,9	0,4	0,2	1,7	4,2	14,4	1,8	3,9	5,1
Jogi személyek	5,6	4,1	1,6	7,6	40,3	48,3	25,9	31,7	22,5
Arisztokraták	10,8	3,8	2,0	9,3	13,3	20,3	26,9	11,3	13,3
Nem arisztokraták	15,5	5,4	4,3	11,1	14,9	11,7	17,6	7,3	13,3
Fizikai személyek	26,3	9,2	6,3	20,4	28,2	32,0	44,5	18,6	26,6
100 kh f.	31,9	13,3	7,9	28,0	68,5	80,3	70,4	50,3	49,1
II. 1913									
Közbirtokosság, község	2,1	3,5	1,3	3,9	41,9	30,0	18,1	32,3	15,7
Vállalat	0,6	0,6	0,4	0,7	1,5	3,1	1,1	2,1	1,4
Egyház	2,7	0,8	0,6	2,6	4,3	6,5	8,5	3,9	3,9
Állam, alapítvány, egyesület	1,1	0 9	0,4	2,1	5,4	17,2	4,2	4,6	6,1
Jogi személyek	6,5	5,8	2,7	9,3	53,1	56,8	31,9	42,9	27,1
Fizikai személyek	27,5	10,9	8,9	20,7	26,1	32,5	50,0	18,3	27,1
100 kh f.	34,0	16,7	11,6	30,0	79,2	89,3	81,9	61,2	54,2
100 kh a.	66,0	83,3	88,4	70,0	20,8	10,7	18,1	38,8	45,8
Összterület:	100	100	100	100	100	100	100	100	100
III. 1911									
Közbirtokosság, község	2,1	3,1	1,6	3,9	41,5	29,6	15,7	31,9	15,8
Vállalat	0,4	0,6	0,4	0,5	1,1	2,8	0,9	0,8	1,1
Egyház	2,7	0,9	0,6	2,5	4,4	6,4	9,3	4,3	3,9
Állam, alapítvány, egyesület	1,1	0,8	0,2	2,0	5,3	17,0	3,7	4,9	6,1
Jogi személyek	6,3	5,4	2,8	8,9	52,3	55,8	29,6	41,9	26,9

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
Arisztokraták	10,8	3,8	2,0	9,3	13,3	20,2	26,9	11,3	13,3
Nem arisztokraták	16,8	7,2	6,3	12,1	16,2	12,8	25,0	8,0	14,5
Fizikai személyek	27,6	11,0	8,3	21,4	29,5	33,0	51,9	19,3	27,8
100 kh f.	33,9	16,4	11,1	30,3	81,8	88,8	81,5	61,2	54,7
100 kh a.	66,1	83,6	88,9	69,7	18,2	11,2	18,5	38,8	45,3
Összterület:	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Mindegyik oszlopban 100 = az illető művelési ág országos összterülete 1911-ben, ill. 1913-ban (lásd a 9. táblát).

tábla: a gc. arányszámai (I. rész) – hiányai következtében – a legelő, erdő és parlag esetében lényegesen alacsonyabbak. Figyelemreméltó, hogy a 100 holdon felüli egyéni tulajdonosok birtokainak háromféle arányszámai között csekély a különbség.

A 13. táblázatból elsősorban azt emeljük ki, hogy az összes 100 holdon felüli birtokok részesedése az ország összterületéből közel 55%, a szántóterületből azonban csak kb. egyharmad rész. A 100 holdon felüli egyéni birtokok a szántóból majdnem azonos arányban részesültek, mint az összterületből (27–28%). Ha azonban elkülönítjük az arisztokrata és a nem arisztokrata birtokokat, akkor azt látjuk, hogy az arisztokraták részesedése a szántóból kisebb, mint az összterületből, a nem arisztokratáknál éppen fordítva.

Az ország legelőterületéből a községek és közbirtokosságok 100 holdon felüli birtokai kb. 41%-kal részesedtek, a 100 holdon aluli birtokok pedig 18–20%-kal, ez együttvéve kb. 60%. Ugyanakkor az arisztokrata birtokokhoz tartozott a legelőterület 13,3%-a. Mivel ismeretes, hogy az állatállomány közel 80%-a a 100 holdon aluli birtokosok tulajdonában volt, ezek az adatok alátámasztják a parasztgazdaságoknak a kortársak által többször említett legelőhiányát. Az erdőnek kb. 30%-a volt 100 kat. holdon aluli birtokosok közös tulajdonában, az állam részesedése csak 16–17%, miközben az összes erdők 20,2%-a az arisztokraták tulajdonában volt.

A gc. más forrásokban nem található új típusú adatokat is nyújt: az egyes birtokok *kataszteri jövedelmét*, ami hozzávetőleg a jövedelmezőséget tükrözi. Gazdasági szempontból a kat. jövedelem sokkal finomabb mutató, mint a birtokok területi nagysága. Az előbbi differenciáltan értékeli az egyes művelési ágakat, sőt ezeken belül több minőségi osztályt különböztet meg. A kataszteri értékelések bizonyára nem tükrözik pontosan a valóságos értékarányokat, de még így is megfelelően érzékeltetik a föld minőségi különbségeit. A történeti irodalom szerint a kat. becsléseket a földbirtokosok javára részrehajlóan végezték, tehát a 100 holdon felüli birtokok kat. értékét igyekeztek minél alacsonyabban megállapítani. A 100 holdon felüli és aluli birtokok eltérő kataszteri értékelése elemzésünket nem zavarja, mivel részletes vizsgálatunk a 100 holdon felüli birtokokra irányul (14. táblázat).

14. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok kataszteri jövedelme a Gazdacímtárban és 1911-ben

	Gazdacímtárban		1911	Gc.	Kat.	ter.	Kat.	ter.
	kat. jöv. (ezer K)	K/kh	kat. jöv. (ezer K)	hiánya %	jöv.		jöv.	
					megoszlása (%)			
Közbirtokosság	3 042	1,41	4 773	36,3	4,4	13,4	1,7	7,3
Község	8 591	2,54	8 997	4,5	8,3	15,5	3,3	8,5
Vállalat	1 233	2,38	1 299	5,1	1,2	2,1	0,5	1,1
Egyesület	94	4,90	118	33,8	0,1	0,2	0	0,1
Egyház	8 914	5,03	9 039	1,4	8,3	7,1	3,3	3,9
Állam	3 142	1,44	3 606	12,9	3,3	9,6	1,3	5,3
Alapítvány	1 205	6,36	1 991	39,5	1,8	1,2	0,7	0,7
Jogi személyek	26 221	2,57	29 823	12,1	27,4	49,1	10,8	26,9
Arisztokraták	34 995	5,61	34 995	0	32,2	24,3	12,7	13,3
Nem arisztokraták	40 283	6,34	43 917	8,2	40,4	26,6	15,9	14,5
Fizikai személyek	75 278	5,98	78 912	4,6	72,6	50,9	28,6	27,8
100 kh felül	101 499	4,45	108 735	6,6	100	100	39,4	54,7
100 kh alul			167 530				60,6	45,3
Összes:			276 265				100	100

Magyarország 1911. évi összes kataszteri jövedelmének forrása: Az 1909. évi V.tc. alapján végrehajtott földadókataszter kiigazítás végeredményének kimutatása. Bp. 1917. Ebben 1912. évre szerepel a fenti adat. A kat. jövedelem 1911. évi értékeit tulajdonoscsoportonként úgy állapítottuk meg, hogy 1911-re számított területüket (l. 6. tábla) megszoroztuk az illető csoport egy kat. holdra jutó átlagos kat. jövedelmével (l. e tábla 2. oszlopában: K/kat. h = egy kat. holdra jutó kat. jövedelem Koronában). A 4. oszlopban a Gazdacímtár %-os hiánya a kat. jövedelemből van kimutatva.

Az adatok kifejezik az egyes tulajdonostípusok földjének minőségi különbségeit. A tábla jegyzetében ismertetett módszerrel állítottuk elő a kataszteri jövedelem 1911. évi számított értékeit. Ezt összevetve a gc. adataival a kat. jövedelem %-os hiánya a gazdacímtárban kisebb, mint a területé. Ez nyilvánvaló, mivel a gazdacímtárból a legnagyobb mértékben erdő- és legelőterületek hiányoznak, amelyeknek a legalacsonyabb az átlagos kat. jövedelme. Az egyéni tulajdonosok kat. jövedelmének %-os hiánya valamivel magasabb, mint a területé, de nem éri el az 5%-ot.

Táblázatunk 5–6. oszlopában szembeállítottuk az egyes tulajdonostípusok részesedését a 100 holdon felüli területből, illetve e területek kat. jövedelméből. A 7–8. oszlopban ugyanez a szembeállítás szerepel Magyarország összes területéből, ill. összes kat. jövedelméből. Mint a táblázat adatai tanúsítják, a területből, illetve a kat. jövedelemből való részesedés között igen nagy az eltérés. A fizikai, ill. jogi személyek részesedése a 100 holdon felüli birtokterületből kb. fele-fele arányú. Ezzel szemben a 100 holdon felüli birtokok kat. jövedelméből a fizikai személyekre közel háromnegyed rész jut. Ennek a

nagy eltolódásnak az a magyarázata, hogy a fizikai személyek birtokainak átlagos kat. jövedelme több mint kétszer annyi, mint a jogi személyeké. (L. a tábla 2. oszlopát!) Az utóbbiak közül a kat. jövedelem alacsony átlaga a közbirtokossági, községi, vállalati és állami birtokoknál mutatkozik. Az arisztokrácia gazdasági súlyát még inkább aláhúzza közel 1/3-nyi részesedésük a 100 holdon felüli birtokok kat. jövedelméből.

Az ország összterületéből a 100 holdon felüli birtokok részesedése közel 55%, de a kat. jövedelemből csak közel 40%. A 100 holdon aluli birtokoknál fordított a helyzet: területből 45,3%, kat. jövedelemből 60,6%. Mivel a közbirtokossági és községi birtokok földadója is majdnem kizárólag a 100 holdon aluli birtokosokat terhelte, az utóbbiak viselték az egész ország földadójának közel 2/3 részét (65,6%). Amennyiben a kataszteri becsléseknél részrehajlások történtek a nagybirtokosok javára, ez annyit jelent, hogy a 100 holdon aluli birtokosoknak az ország összes földbirtokjövedelméből az adóalapul szolgáló kat. jövedelemmel szemben kevesebb mint 2/3 rész jutott.

IV.

Tanulmányunk bevezetésében kifejtettük, hogy bizonyos megfontolások alapján a gazdacímtárban bérlővel jelzett birtoktesteket bérelt területeknek tekinthetjük. Ennek alapján bemutatjuk a 100 holdon felüli birtokok bérbe adott és házi kezelésű területét a gazdacímtár adataiból (15. táblázat).

A bérbeadás mértékéről és jelentőségéről akkor nyerhetünk képet, ha külön-külön megnézzük a bérbe adott terület arányát tulajdonostípusonként és művelési áganként (16. táblázat).

Táblánk azt mutatja, hogy a 100 holdon felüli birtokok területének közel 1/4-e bérbe volt adva. A különböző tulajdonostípusoknál a bérbeadás nagyon eltérő: a jogi személyeknél 16,1%, a fizikai személyeknél 29,8%. A jogi személyek közül kiemelkednek az egyházi és az alapítványi birtokok. A fizikai személyek csoportjában a nem arisztokrata birtokok bérbeadási aránya megközelíti az átlagot (22,9%), az arisztokrata birtokoké viszont ennél jóval magasabb (36,8%).

A bérbeadás jelentősen különbözött művelési áganként is. Messze átlagon felüli a szántó és nádas, jóval átlagon aluli az erdő, és az átlaghoz közel áll a többi művelési ág. Mélyebbre hatolunk az elemzésben, ha a 3 legfontosabb művelési ág (szántó, legelő, erdő) arányát tulajdonostípusonként is megvizsgáljuk. A jogi személyeknél azt látjuk, hogy minél magasabb a szántó részesedése összterületükből, annál magasabb a szántó bérbeadási aránya is. Az egyéni birtokosoknál fordított a helyzet. A kevesebb szántóval rendelkező arisztokraták szántójuknak közel felét, a több szántóval rendelkezők csak negyedét adták bérbe. Véleményünk szerint ez a szembetűnő eltérés inkább a nagybérletek iránti kereslettel, mint a földbirtokosok bérbeadási hajlandóságával magyarázható.

A legelő bérbeadása jóval átlagon felüli az arisztokrata, alapítványi, vállalati és egyházi birtokoknál. Ezekben az esetekben valószínűleg előfordultak önálló legelőbérletek is, a parasztság legelőhiányának pótlására. Erdő bérbeadása átlagon felüli méretet csak az arisztokrata és alapítványi birtokoknál ért el. Az erdőbérletek jellegéről nincsenek ismereteink, az egész erdőgazdálkodás vizsgálata agrártörténetírásunk egyik leg-

15. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok bérbeadott és házi kezelésű területe a Gazdacímtárban
(ezer kh-ban)

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
érbeadott terület									
özbirtokosság	3	0	0	1	37	81	0	6	128
özség	117	1	1	31	153	261	4	70	638
állalat	21	1	0	3	20	39	0	4	88
gyesület	2	0	0	0	1	1	0	2	6
gyház	252	1	1	43	101	150	5	30	583
llam	17	1	0	5	30	154	0	8	215
lapítvány	63	0	0	7	16	21	1	11	119
›gi személyek	475	4	2	90	358	707	10	131	1 777
risztokraták	1097	8	4	184	311	665	12	118	2 399
em arisztokraták	860	8	3	119	218	224	4	60	1 496
izikai személyek	1957	16	7	303	529	889	16	178	3 895
sszes:	2432	20	9	393	887	1596	26	309	5 672
ázi kezelésű terület									
özbirtokosság	39	2	1	29	774	1191	2	117	2 155
özség	209	13	1	78	836	1664	9	383	3 193
állalat	62	2	1	19	42	308	1	16	451
gyesület	4	0	0	1	6	4	0	16	31
gyház	327	3	1	76	151	656	5	77	1 296
llam	98	3	1	61	189	1618	1	57	2 028
lapítvány	19	0	0	5	6	52	0	4	86
›gi személyek	758	23	5	269	2004	5493	18	670	9 240
risztokraták	1258	17	7	255	470	1931	17	167	4 122
em arisztokraták	2524	27	18	404	652	1282	15	126	5 048
izikai személyek	3782	44	25	659	1122	3213	32	293	9 170
sszes:	4540	67	30	928	3126	8706	50	963	18 410

elhanyagoltabb területe. Az erdőbérletek jelentős része valószínűleg fakitermelő vállalkozások céljait szolgálta.

A fentiekből tehát megállapíthatjuk, hogy a bérleti gazdálkodás Magyarországon elsősorban a szántóterület bérbevevésére irányult.

Ezek után eddigi gyakorlatunknak megfelelően kiszámítjuk a 100 holdon felüli birtokokból bérbe adott terület tényleges nagyságát 1911-re. Nem tételezhető fel, hogy a

gazdacímtárból kimaradt területeken nem voltak bérletek. Annál inkább feltételezhető viszont, hogy a hiányzó területek bérbeadási aránya lényegében azonos volt a gazdacímtárban szereplő területekével. Tehát az egyes tulajdonostípusoknak a 16. táblában talál-

16. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok bérbeadott területének aránya a Gazdacímtárban
(%-ban)

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
Közbirtokosság	8,2	2,2	0	3,5	4,5	6,3	0,6	4,9	5,6
Község	35,9	6,1	40,5	28,6	15,5	13,6	30,2	15,4	16,7
Vállalat	25,6	35,0	4,3	12,9	32,4	11,3	2,9	19,5	16,4
Egyesület	28,1	24,1	33,3	23,5	12,9	18,9	10,8	10,9	15,5
Egyház	43,6	28,7	27,7	36,4	40,0	18,6	48,8	28,2	31,0
Állam	14,9	15,8	30,3	7,5	13,7	8,7	3,2	12,1	9,6
Alapítvány	77,0	45,9	66,3	55,7	72,8	29,2	66,0	72,0	57,9
Jogi személyek	38,6	14,3	26,3	25,2	15,1	11,4	33,0	16,3	16,1
Arisztokraták	46,6	32,9	37,6	41,9	39,8	25,6	40,7	41,5	36,8
Nem arisztokraták	25,4	24,0	14,7	22,7	25,1	14,8	22,7	32,1	22,9
Fizikai személyek	34,1	27,7	22,2	31,5	32,0	21,6	33,6	37,8	29,8
Összesen:	34,9	23,5	22,9	29,8	22,1	15,5	33,4	24,3	23,6

ható bérbeadási arányait alkalmaztuk az 1911. évi tényleges területre[9] (6. tábla). Ezt mutatjuk be a 17. táblában.

A tábla 1. oszlopa a gazdacímtárból vett bérleti arányszámokat tartalmazza. A 2. oszlopban közöljük a kiszámított 1911. évi bérbeadott területet, a 3. oszlopban pedig a házi kezelésű területet. A 4. és 5. oszlopban bemutatjuk a bérbe adott, illetve a házi kezelésű terület megoszlását tulajdonostípusok szerint. A 6. és 7. oszlopban a 100 holdon felüli birtokok összterületét vettük 100%-nak, és ehhez képest adtuk meg a megoszlási arányszámokat.

Elsősorban arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a 100 holdon felüli birtokok bérbeadott területének 2/3 része az egyéni tulajdonosok s ezen belül közel 40%-a az arisztokraták birtokaiból került ki. A 6–7. oszlop rávilágít arra, hogy a bérleti rendszer 100 holdon felül milyen nagy eltolódásokat hozott létre a birtokviszonyokban a tulajdonviszonyokkal szemben. Ez is rámutat arra, hogy milyen jelentős szerepet játszottak a bérletek 100 holdon felül. Csak a következő példát emeljük ki: az arisztokrácia tulajdoni

[9] Számításainkat finomabb módszerrel is elvégeztük. A 12. tábla kapcsán említettük, hogy kiszámítottuk az 1911. évi terület művelési ágak szerinti megoszlását. Erre a táblára cellánként (vagyis tulajdonostípusként és művelési áganként) alkalmaztuk a 16. tábla cellánkénti bérbeadási arányait. A két számítási módszer közel azonos eredményeket adott.

17. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok bérbeadott területe 1911-ben

	Bérleti arány %	Bérbeadott	Házi kezelésű	Bérleti %	Házi kezelésű %	Bérleti %	Házi kezelésű %
		terület (ezer kh)					
Közbirtokosság	5,6	201	3 382	3,3	16,3	0,8	12,6
Község	16,7	692	3 460	11,4	16,6	2,6	12,9
Vállalat	16,4	93	473	1,5	2,3	0,3	1,8
Egyesület	15,6	7	40	0,1	0,2	0	0,1
Egyház	31,0	591	1 314	9,8	6,3	2,2	4,9
Állam	9,6	248	2 341	4,1	11,3	0,9	8,7
Alapítvány	57,9	190	138	3,2	0,7	0,7	0,5
Jogi személyek	15,4	2022	11 148	33,4	53,7	7,5	41,5
Arisztokraták	36,8	2399	4 122	39,7	19,8	9,0	15,4
Nem arisztokraták	22,9	1630	5 499	26,9	26,5	6,1	20,5
Fizikai személyek	29,5	4029	9 621	66,6	46,3	15,1	35,9
Összesen:	22,6	6051	20 769	100	100	22,6	77,4

A 4. és 5. oszlopban 100 = a 100 kh-on felüli birtokok bérbeadott, ill. házi kezelésű területe, a 6. és 7. oszlopban 100 = az összes 100 kh-on felüli birtokterület.

részesedése a 100 holdon felüli birtokokból 23,4%, a bérbe adott terület levonásával házi kezelésben tartott területe 15,4% volt. A bérbe adott és a házi kezelésű birtokok szétválasztásával egy lépést teszünk a gazdaságok szerinti megoszlás megismerése felé. Munkánk jelenlegi fázisában a bérleti rendszert csak a bérbeadás szempontjából tudtuk vizsgálni. A gc. lehetővé teszi, hogy kutatásunk egy későbbi fázisában a bérleti kérdést a bérbevétel oldaláról is elemezzük: vagyis kiknek a kezébe, milyen nagyságú területek és milyen művelési ágak kerültek bérbe. Véleményünk szerint a tulajdonviszonyokból kiindulva eredményesebben lehet a birtokmegoszlást, vagyis a gazdaságok megoszlását rekonstruálni, fordított úton nem.

Megkíséreljük kiszámítani a bérletek arányát Magyarország összterületében. – Ezúttal számításainkhoz az 1913. évi statisztika nem nyújt kontrolladatokat. Bizonyos összevetési lehetőségeket jelentenek a jogi személyek birtokainak 1900. évi adatai (18. táblázat).

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy az 1900. évi adatok a jogi személyek összes, 1911-ben azonban csak a 100 holdon felüli területét tartalmazzák. A 3. és 4. oszlopban Magyarország összterületét vettük 100%-nak. Ha összehasonlítjuk az 1900. évi bérbeadási arányszámokat az 1911. évivel (17. tábla 1. oszlop), akkor láthatjuk, hogy nincsenek közöttük nagy különbségek, a meglevők is a kétféle adat eltérő jellegéből megmagyarázhatók. 1900-ban a jogi személyek összes bérbe adott területe 2095 ezer kat. h. volt. 1911-ben ugyanezen tulajdonoscsoportnak 100 holdon felüli birtokaiból bérbe adott területét 2022 ezer holdban számítottuk ki. E két adat egymás mellé állítása bizonyítja

18. TÁBLÁZAT

A bérleti terület 1900-ban és 1911-ben

	1900		Bérleti terület aránya az összterületből	
	bérleti terület	bérleti arány	1900	1911
Közbirtokosság	138	3,8	0,3	0,4
Község	846	17,8	1,7	1,4
Vállalat, egyesület	67	15,5	0,1	0,2
Egyház	617	26,0	1,3	1,2
Állam	225	9,0	0,5	0,5
Alapítvány	202	61,6	0,4	0,4
Jogi személyek	2095	14,9	4,3	4,1
Arisztokraták				4,9
Nem arisztokraták				3,3
Fizikai személyek				8,2
Összes 100 h. f.				12,3

egyrészt azon hipotézisünk helyességét, hogy a gazdacímtárban bérlővel jelzett birtoktestek bérelt területeknek tekinthetők, másrészt számításaink megalapozottságát.

A 17. tábla szerint a 100 holdon felüli birtokokból bérbeadott terület 1911-ben 6051 ezer kat. h., Magyarország összterületének 12,3%-a volt. Az 1895. évi mezőgazdasági statisztikában a gazdaságok megoszlásánál számbavett 36 857 ezer holdból bérelt terület volt 6577 ezer kat. h., a gazdaságok összterületének 17,8%-a. Ebben a területben az erdők és legelők nagymértékű kihagyása miatt a szántó aránya jóval magasabb, mint Magyarország összterületében. Arra már rámutattunk, hogy ahol a szántó aránya magasabb, ott magasabb a bérelt terület aránya is. Az 1911. évi 12%-os arányszám fejezi ki csak a 100 holdon felüli birtokok bérbeadott területét az ország összterületéből. Ehhez hozzáadva a 100 holdon aluli birtokok bérbeadott területét, kapjuk meg az összes bérleti területet. Az 1895. évi gazdaságstatisztika adatai alapján a 100 holdon aluli bérelt területet 1813 ezer holdra becsüljük.[10] Az üzemstatisztika hiányára való tekintettel, hozzávetőlegesen 2 millió holdra tehetjük a 100 holdon aluli bérelt területet. Ugyanennyit figyelembe véve 1911-ben, az összes bérelt terület 8051 ezer holdra becsülhető, az ország összterületének 16,4%-ára.

A bérletek területi aránya nem fejezi ki kellőképpen gazdasági jelentőségüket. Más mutatókat is meg kell vizsgálnunk. Nagyok az eltérések a bérleti, illetve házi kezelésű birtokok művelési ág szerinti megoszlásában (19. táblázat).

[10] Magyarország mezőgazdasági statisztikája. III. k. 23–4. l. A 100 holdon aluli gazdaságok tiszta haszonbéres területéhez hozzáadtuk a vegyes gazdaságok területének 49,65%-át.

19. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok bérbeadott és házi kezelésű területének művelési ágak szerinti megoszlása
(%-ban)

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
Bérbeadott terület									
Közbirtokosság	2,7	0	0	0,8	28,6	63,1	0	4,7	100
Község	18,3	0,1	0,2	4,9	24,1	40,9	0,6	10,9	100
Vállalat	24,1	1,0	0,1	3,1	22,8	44,6	0	4,3	100
Egyesület	25,9	1,0	0,1	7,7	14,3	17,0	0,6	33,4	100
Egyház	43,2	0,2	0,1	7,4	17,3	25,7	0,8	5,2	100
Állam	8,0	0,3	0,1	2,3	14,0	71,7	0	3,6	100
Alapítvány	53,1	0,1	0	5,6	13,5	17,9	0,5	9,3	100
Jogi személyek	26,7	0,2	0,1	5,1	20,1	39,8	0,6	7,4	100
Arisztokraták	45,7	0,3	0,2	7,7	13,0	27,7	0,5	4,9	100
Nem arisztokraták	57,5	0,6	0,2	8,0	14,6	14,9	0,3	4,0	100
Fizikai személyek	50,2	0,4	0,2	7,8	13,6	22,8	0,4	4,6	100
Összesen:	42,9	0,4	0,2	6,9	15,6	28,1	0,5	5,4	100
Házi kezelésű terület									
Közbirtokosság	1,8	0,1	0	1,3	35,9	55,3	0,1	5,4	100
Község	6,5	0,4	0,1	2,4	26,2	52,1	0,3	12,0	100
Vállalat	13,8	0,4	0,3	4,1	9,3	68,5	0,2	3,5	100
Egyesület	12,2	0,6	0	4,6	17,7	13,5	0,9	50,5	100
Egyház	25,2	0,3	0,1	5,8	11,7	50,6	0,4	6,0	100
Állam	4,9	0,1	0	3,0	9,3	79,8	0,1	2,8	100
Alapítvány	21,7	0,2	0	6,1	6,9	59,7	0,3	5,0	100
Jogi személyek	8,2	0,2	0,1	2,9	21,7	59,4	0,2	7,3	100
Arisztokraták	30,5	0,4	0,2	6,2	11,4	46,9	0,4	4,0	100
Nem arisztokraták	50,0	0,5	0,4	8,0	12,9	25,4	0,3	2,5	100
Fizikai személyek	41,2	0,5	0,3	7,2	12,2	35,0	0,4	3,2	100
Összesen:	24,7	0,3	0,2	5,0	17,0	47,3	0,3	5,2	100

A tábla adatai azt tanúsítják, hogy a házi kezelésben tartott birtokok művelési ági struktúrájában központi helyet foglal el az erdő, ezzel szemben a bérleti területeken a szántóföld. Különösen érvényes ez a fizikai személyek bérbe adott és házi kezelésű területeire, mindenekelőtt az arisztokrácia birtokaira. Ez a nagy eltérés a bérleti, illetve a házi kezelésű birtokok többségének specializálódására mutat rá. A bérelt területek nagy részét belterjesebb szántóföldi termelésre hasznosították. Ily módon a tulajdonosok házi kezelésében nagyobb mértékben a külterjes művelési ágak maradtak, főleg az erdő.

20. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok bérbeadott és házi kezelésű területének kataszteri jövedelme a Gazdacímtárban

	Bérbeadott	Házi kezelésű	Bérleti arány		Bérbeadott	Házi kezelésű
	terület kat. jövedelme (ezer K)		kat. jöv.-ből %	területből %	K/kh	
Közbirtokosság	125	2 917	4,1	5,6	1,02	1,45
Község	2 374	6 217	27,6	16,7	4,18	2,21
Vállalat	224	1 009	18,1	16,4	2,67	2,32
Egyesület	19	75	20,1	15,6	4,75	5,00
Egyház	3 441	5 473	38,6	31,0	6,22	4,49
Állam	269	2 873	8,5	9,6	1,30	1,46
Alapítvány	865	340	71,8	57,9	8,01	4,15
Jogi személyek	7 317	18 904	28,1	15,4	4,45	2,21
Arisztokraták	15 636	19 359	44,7	36,8	6,85	4,89
Nem arisztokraták	9 774	30 509	24,3	22,9	6,81	6,20
Fizikai személyek	25 410	49 868	33,8	29,5	6,84	5,62
Összesen:	32 727	68 772	32,2	22,6	6,10	3,94

A 3. oszlop a bérbeadott terület kat. jövedelmének arányát adja meg az illető tulajdonoscsoport összes kat. jövedelméhez képest.

A bérletek gazdasági jelentőségének még finomabb mutatója a kataszteri jövedelem (20. táblázat).

A 3. és 4. oszlopban tulajdonostípusonként szembeállítottuk a bérbe adott birtokok területi és kat. jövedelmének arányát. Két esettől eltekintve, a bérbe adott birtokok részesedése a kat. jövedelemből magasabb, mint a területből. Ez a két eset a közbirtokosságok és az állam, amely túlnyomórészt erdőt és legelőt adott bérbe (l. a 19. táblát), s az átlagos kat. jövedelmek összevetése azt jelzi, hogy a gyengébb minőségűeket. Ez kézenfekvő, hiszen az állami és a közbirtokossági birtokok gazdasági funkciója az erdő- és legelőgazdálkodás volt. Ezért e tulajdonostípusoknál a bérbeadás aránya a legalacsonyabb.

A bérbe adott birtokok aránya a 100 holdon felüli területből kevesebb mint 1/4 rész, a kat. jövedelemből viszont közel 1/3 rész. A bérbe adott területek aránya a kat. jövedelemből legmagasabb az arisztokrata birtokoknál, az utóbbiak összes kat. jövedelmének a feléhez közelít (44,7%). Mindezeknek az eltolódásoknak az a magyarázata, hogy a bérletek elsősorban a magas átlagos kat. jövedelmű szántóföldön alakultak. Ugyanez a magyarázata a bérbe adott és házi kezelésű területek átlagos kat. jövedelme közötti különbségeknek is (21. táblázat).

A számítási módszer azonos a 17. tábláéval. A 100 holdon felüli birtokok bérbe adott területének 2/3 része származott az egyéni tulajdonosok birtokából, a kat. jöve-

21. TÁBLÁZAT

A 100 kh-on felüli birtokok bérbeadott és házi kezelésű területének kataszteri jövedelme 1911-ben

	Bérbeadott	Házi kezelésű	Bérleti arány		Kat. jöv.	Ter.	Kat. jöv.	Ter.	Kat. jöv.	Ter.	Kat. jöv.	Ter.
	terület kat. jövedelme (ezer K)		kat. jöv.-ből %	terület-ből %	megoszlása bérbeadott területen %		megoszlása házi kezelésű területen %		megoszlása bérbeadott területen %		megoszlása házi kezelésű területen %	
Közbirtokosság	196	4 577	4,1	5,6	0,6	3,3	6,2	16,3	0,2	0,8	4,2	12,6
Község	2 486	6 511	27,6	16,7	7,2	11,4	8,8	16,6	2,3	2,6	6,0	12,9
Vállalat	236	1 063	18,1	16,4	0,7	1,5	1,4	2,3	0,2	0,3	1,0	1,8
Egyesület	24	44	20,1	15,6	0,1	0,1	0,1	0,2	0	0	0,1	0,1
Egyház	3 490	5 549	38,6	31,0	10,1	9,8	7,5	6,3	3,2	2,2	5,1	4,9
Állam	308	3 298	8,5	9,6	0,9	4,1	4,4	11,3	0,3	0,9	3,0	8,7
Alapítvány	1 430	561	71,8	57,9	4,1	3,2	0,8	0,7	1,3	0,7	0,5	0,5
Jogi személyek	8 170	21 653	27,4	15,4	23,7	33,4	29,2	53,7	7,5	7,5	19,9	41,5
Arisztokraták	15 636	19 359	44,7	36,8	45,4	39,7	26,0	19,8	14,4	9,0	17,8	15,4
Nem arisztokraták	10 656	33 261	24,3	22,9	30,9	26,9	44,8	26,5	9,8	6,1	30,6	20,5
Fizikai személyek	26 292	52 620	33,3	29,5	76,3	66,6	70,8	46,3	24,2	15,1	48,4	35,9
Összesen:	34 462	74 273	31,7	22,6	100	100	100	100	31,7	22,6	68,3	77,4

A kataszteri jövedelem értékeit úgy állapítottuk meg, hogy tulajdonoscsoportonként az 1911-re számított értékből (l. 14. tábla) a 3. oszlopban szereplő bérleti arány segítségével kiszámítottuk a bérbe adott területre jutó kat. jövedelmet. A táblázatban szembeállítottuk a kat. jövedelem, valamint a terület megoszlását tulajdonoscsoportok szerint egyrészt a bérbe adott, másrészt a házi kezelésű területen. A 6. és 8. oszlopban 100 = 100 kat. holdon felüli birtokok bérbe adott, ill. házi kezelésű területe, az 5. és 7. oszlopban az előbbiek kat. jövedelme, a 10. és 12. oszlopban 100 = az összes 100. kat. holdon felüli birtokterület, a 9. és 11. oszlopban ennek kat. jövedelme.

delemnek viszont több mint 3/4 része. A kat. jövedelemnek 45%-a jutott az arisztokratáktól bérbe vett területekre. A 17. táblánál rámutattunk arra, hogy a bérleti rendszer 100 holdon felül nagy területi eltolódásokat hoz létre a birtokviszonyokban a tulajdonviszonyokkal szemben. A kat. jövedelmet tekintve ezek az eltolódások némileg mérséklődnek, mivel a bérbe adott területek átlagos kat. jövedelme magasabb. Kataszteri jövedelemben számolva is azonban jelentős az eltérés a birtok- és tulajdonviszonyok megoszlásában.

V.

Befejezésül összefoglaljuk tanulmányunk módszerét és kutatási eredményeit.

Először összegyűjtöttük a magyarországi birtokstruktúrára vonatkozó korabeli statisztikai adatokat a jogi személyek birtokairól (1885, 1900) és a 100 kat. holdon felüli birtokokról (1913). Ezeket forráskritikai szempontokból tanulmányoztuk, hogy minél pontosabban tisztázzuk az adatfelvétel időpontját, körülményeit és körét, az adatok teljességét, illetve hiányosságait, valamint az egyes kategóriák tartalmát. A forráskritikai vizsgálat lehetővé tette, hogy az eltérő tartalmú adatokat összeegyeztessük; összefüggő, történetileg magyarázható, értelmes idősorban rendezzük. (Főleg a jogi személyek birtokainak 1900. évi és a 100 holdon felüli birtokok 1913. évi adatainak összeegyeztetése.) Ez a módszer megadta a már ismert adatok kritikáját, hasznosíthatóságuk kereteit, egyúttal lehetővé tett megalapozott becsléseket is az adatsor hiányainak betöltésére, illetve kiterjesztésére.

A korabeli adatok hiányosságai a becslést a történeti statisztika általánosan elfogadott és gyakran alkalmazott, fontos módszerévé teszik. Tanulmányunkban számos esetben alkalmaztunk becslést, mivel csak ez úton szerezhettünk új ismereteket a magyarországi birtokstruktúráról és annak változásairól (pl. a bérleti terület aránya).

Módszerünk segítségével elért eredményeinket a következőkben összegezhetjük.

1. Tanulmányunkban nem vettük át egyszerűen a korabeli statisztikai kategóriákat, hanem a történeti-társadalmi szempontoknak megfelelő új csoportosításokat képeztünk. Mindenekelőtt elkülönítettük a fizikai és jogi személyek birtokait. Másrészt összekapcsoltuk a 100 holdon aluli egyéni birtokok, valamint a közbirtokossági és községi birtokok területét mint társadalmilag összetartozókat. Ez a terület túlnyomórészt a 100 holdon aluli paraszti és kispolgári birtokosok hasznát szolgálta. Utaltunk arra, hogy a városi birtokokból más társadalmi rétegek is részesültek meg nem állapítható arányban. E birtokok országos aránya mindössze 2%. Ez a hiba a 100 holdon aluli paraszti és kispolgári birtokosok egyéni és közös területének országos arányát maximálisan 1%-kal módosíthatja.

Számításaink szerint Magyarország összes területéből a 100 holdon felüli birtokok aránya 1911-ben 54,7% volt. Ennek mintegy fele volt egyéni birtokosok (50,9%), másik fele jogi személyek tulajdonában volt (49,1%). Magyarország összes területét 3 csoportba szétválasztva vizsgáltuk: 1. a 100 holdon aluli egyéni birtokok, valamint a közbirtokossági és községi birtokok; 2. a 100 holdon felüli egyéni birtokok; 3. az egyéb jogi személyek birtokai (a közbirtokossági és községi birtokok nélkül). Ebben a csoportosításban a részesedési arányok 1911-ben a következők: 1. csoport 60,2%, 2. csoport 27,8%, 3. csoport 12%. A 7. táblában foglalt számításaink tanúsítják, hogy az első csoport

részesedési aránya 30 év alatt 58,1%-ról csak 60,9%-ra emelkedett, vagyis mindössze 1,4 millió holddal növekedett.

Módosulnak az előbbi arányok, ha művelési áganként vizsgáljuk. Elegendő itt a három legfontosabb művelési ágra kitérni. Az összes szántóterületnek 33,9%-a, ezzel szemben a legelőnek és erdőnek 81,9%-a, ill. 88,8%-a tartozott a 100 holdon felüli birtokokhoz.[11] Az összes szántóterületből a 100 kat. holdon aluli birtokosok egyéni és közös területeinek aránya 66,8% (a 100 holdon aluli egyéni birtokosoké 64,7%, közbirtokosságoké és községeké 2,1%), az összes legelőből 59,3% (egyéni 17,8; közös 41,5%), az összes erdőből pedig 40,6% (egyéni 11%, közös 29,6%).[12]

2. A gazdacímtár új adatokat szolgáltat a bérleti rendszer vizsgálatához a 100 holdon felüli birtokterületen. Számításunk szerint a bérbe adott terület 1911-ben kb. 6051 ezer kat. h. Ennek 2/3 részét, kb. 4029 ezer holdat egyéni birtokosok adták bérbe. A 100 holdon felüli összes birtokokból bérbe adott terület aránya 22,6%, az egyéni birtokosoknál 29,5%. Elemzésünk során megállapítottuk, hogy a bérletek nagyobb részt szántóterületeken alakultak, s így a 100 holdon felüli összes szántóterületnek 34,9%-a volt bérleti kezelésben. Ennek következtében a bérleti, illetve a házi kezelésű birtokterületek művelési ágak szerinti megoszlása lényegesen különbözött. A szántó aránya a bérleti területeknél 42,9%, a házi kezelésű birtokoknál 24,7%. A legelő és erdő együttes aránya viszont az előbbieknél 43,7%, az utóbbiaknál 64,3%. Ezek a számok bizonyítják, hogy a bérleti gazdálkodás a 100 holdon felüli birtokterületeken jelentős volt, lényegesen módosította a tulajdon szerinti megoszlást. Hangsúlyozzuk, hogy a tőkés bérleti rendszer térhódítását nem helyes a bérleti területnek az ország összterületéhez viszonyításával mérni. Külön kell választani a paraszti és a tőkés bérleteket, az utóbbiak pedig majdnem kizárólag 100 holdon felüli birtokokon alakultak.

3. Egészen új típusú adatok a gazdacímtárban a 100 holdon felüli birtokok kataszteri jövedelmének kimutatásai. A birtokstruktúra lényeges módosulásokat mutat a területi arányokhoz képest a kat. jövedelem alapján vizsgálva. A 100 holdon felüli birtokok részesedése az összes kat. jövedelemből 39,4% (területből 54,7%). A 100 holdon felüli birtokok kat. jövedelmének 72,6%-a jutott az egyéni birtokosokra (területből 50,0%) és 27,4% a jogi személyekre (területből 49,1%). A közbirtokossági és községi birtokok kat. jövedelmének értéke alacsony, a 100 holdon felüli kat. jövedelemnek mindössze 12,7%-a (területből 28,9%). A 100 holdon aluli, valamint a közbirtokossági és községi birtokok földadója együttvéve az egész ország földadójának közel 2/3 részét tette ki.

A bérbeadás még nagyobb jelentőséget kap a kataszteri jövedelem alapján mérlegelve. A 100 holdon felüli birtokok kat. jövedelméből a bérleti területekre jutott 31,7%

[11] Az előbbi arányokat úgy kaptuk meg, hogy a 100 holdon aluli birtokterületből levontuk a 100 holdon aluli egyházi és iskolai birtokokat. Feltételeztük, hogy ez utóbbiak megoszlása művelési ágak szerint megegyezik az összes 100 holdon aluli birtokok átlagos megoszlásával. Tekintve, hogy ez a tulajdonoscsoport az összes 100 holdon aluli területnek mindössze 2%-a, számításunk esetleges hibájának nagyon csekély a súlya.

[12] Magyarország mezőgazdasági termelése 1901–1915. M. St. Közl. Us. 66. k. a 100 holdon felüli gazdaságok részesedését az összes szántóból 28,1%-ban tünteti fel. Ez az adat azonban a gazdaságok és nem a tulajdon megoszlására vonatkozik. Egyúttal jelzi a szántóföldön a kétféle megoszlás közti figyelemreméltó eltérést.

(területből 22,6%). A fizikai személyek birtokainak összes kat. jövedelméből a bérbe adott területeké 33,8% (területi részesedésük 29,5%).

A területi és a kataszteri jövedelemből való részesedés közti eltéréseket az idézi elő, hogy az egyes birtokcsoportok művelési ágak szerinti összetétele nagyon különbözött.

4. A gazdacímtár feldolgozása lehetővé teszi a 100 holdon felüli egyéni birtokosok társadalmi csoportosítását arisztokrata és nem arisztokrata birtokosokra. Történetírásunk eddig is hangsúlyozta az arisztokrácia nagy gazdasági, társadalmi és politikai súlyát. Tanulmányunk tartalmaz először részletes és megalapozott adatokat az arisztokrácia birtokairól. Az ország összterületéből mintegy 750 ariszokrata tulajdonában volt 13,3%, a 100 holdon felüli birtokokból viszont 24,3%. A 100 holdon felüli egyéni birtokosok területének közel felét az arisztokraták tartották kezükben. Részesedésük közel fele akkor is, ha a 100 holdon felüli egyéni birtokosok összes kataszteri jövedelméhez viszonyítjuk. Az ország összes kat. jövedelmének 12,7%-a jutott rájuk. Egy szűk kis csoport, 68 arisztokrata hitbizományos birtokolta az arisztokraták összes birtokainak 34,5%-át, a 100 holdon felüli egyéni birtokterület 16,5%-át, az ország összterületének 4,61%-át. Az összes tulajdonoscsoportok közül az arisztokraták adták legnagyobb mértékben bérbe birtokaikat: területük 36,8%-át, szántóföldjüknek 46,6%-át. A 100 holdon felüli birtokokból bérbe adott szántóterület 42,8%-a arisztokrata birtokokból került ki.

5. Adatsoraink kvantitatíve kifejezik a magyarországi birtokstruktúra mozgását a századforduló után. Ezekből megállapítható, hogy 1905–1916 között a korábbinál nagyobb változások történtek. A 100 holdon felüli egyéni birtokosok területe 1244 ezer holddal csökkent. Ennek kb. 1/4 része vállalatok, bankok kezére jutott, 3/4 része pedig osztódás útján 100 holdon aluli birtokkategóriába került. A birtokmozgásnak e felgyorsulását az 1905-től kibontakozó parcellázás idézte elő. Az 1910–11. év ennek a folyamatnak éppen a csúcspontjára esik.

A vizsgált jelenségek a magyarországi mezőgazdaság polgári átalakulásának bizonyos mozzanatait fejezik ki. Az 1911. évi gazdacímtár további feldolgozása ennek a folyamatnak újabb részleteit fogja megvilágítani. Ez irányú elemzésünket regionális vizsgálattal folytatjuk.

MÉSZÁROS KÁROLY

A NAGYATÁDI-FÉLE FÖLDREFORMTÖRVÉNYEK MEGALKOTÁSA*

I. rész

A nagybirtokos osztály és a földreform. Az 1920. május 12–14-i birtokpolitikai tanácskozás

A Nagyatádi Szabó-féle Kisgazdapárt 1919 november végén Horthy fővezér felszólítására fuzionált Rubinek pártjával. Nagyatádi Szabó és Rubinek felfogása a megalkotandó földreformról a lényeges pontokon különbözött egymástól. Ez az eltérő felfogás a fúzió után is fennmaradt a két politikus között.

A Nagyatádi Szabó-féle Kisgazdapárt 1919 októberében megfogalmazott programjában[1] követelte valamennyi kötött – hitbizományi, egyházi, részvénytársasági stb. – birtok teljes területének, valamint a külföldi honosok magyarországi birtokainak a földreform céljára való kisajátítását.

A program a nem kötött, vagyis a világi nagy- és középbirtokok 500 kat. holdon felüli területét, a háború alatt szerzett birtokok 200 kat. holdat meghaladó részét kívánta a földreform érdekében igénybe venni.

A világi birtokok teljes kisajátítását követelte a program abban az esetben, ha az útját állja valamely község terjeszkedésének. Az ilyen birtok tulajdonosának az állam csereingatlant biztosít, ill. annak hiányában kiegyenlíti a vételárat.

Szót emel a program az állam tulajdonában levő, ill. az állam által kisajátított földbirtokok birtokpolitikai célra történő igénybevétele érdekében, mondván: „a föld elsősorban azoké legyen, akik azt művelik."

Az állam kisajátítási joga a földreform befejezése után sem szűnne meg, s így valamennyi családalapító földművest földhöz lehetne juttatni.

A program elsősorban a háborúban részt vett földműves és a földmunkás katonákat, ill. azok árváit és özvegyeit kívánja földhöz juttatni. Azután a kis- és törpebirtokosok, a mezőgazdasági munkások és a gazdasági cselédek következnének. A juttatandó földterületnek lehetőleg akkorának kell lennie, hogy egy-egy család tisztességes megélhetését biztosítsa. A kisiparosok, az állami és magánhivatalnokok saját kérésükre veteményeskert létesítéséhez szükséges földet kaphatnak.

A program azt is követeli, hogy a földreform végrehajtását az állam intézze, de a községek, ill. az úrbéres testületek, valamint a falusi hitelszövetkezetek közreműködésével.

A kisajátított birtokok kárpótlása kéféle módon történne: egyfelől a háború előtti – vidékenkénti – átlagos forgalmi áron, másfelől adóköteles állami kötvényekben. Az állami kötvények 5%-os kamatjövedelme megfelelne a szóban forgó vidéken a háború előtt kat. holdanként fizetett átlagos haszonbér összegének.

*Részlet egy nagyobb tanulmányból.

[1] Budapesti Újság, 1919. okt. 21. A Nagyatádi Szabó vezetése alatt álló Kisgazda- és Földművespárt programja.

Összefoglalóan elmondhatjuk: A Nagyatádi Szabó-féle Kisgazdapárt földreformprogramja a kötött birtokok teljes, a világi birtokok 500 holdon felüli – kivételes esetekben egész – területének kisajátításával, az állam kisajátítási jogának permanens fenntartásával a feudális maradványok lebontását, a birtokviszonyok demokratizálását tűzte ki célul. Ugyanakkor a program homályban hagyta, hogy a kárpótlást mikor kell fizetni, ill. a földhözjuttatottak – elsősorban a nincstelenek – hogyan jutnának állami kötvényekhez.

E program a Búza Barna-féle földreform átmentését célozta, s egy olyan időpontban íródott, amikor Nagyatádi Szabóék ellenzékben voltak s abban reménykedtek, hogy az antant Magyarországon egy polgári demokratikus államberendezkedés támogatója lesz.

Miután Rubinek 1919 augusztus végén – az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) jóvoltából – földművelésügyi miniszter lett, székfoglaló beszédében 1920 tavaszára ígérte a részletes földreformprogramot.[2] Azt sietve kijelentette, hogy a földreformra a kommunista tanokkal szemben immunis kisgazdaosztály erősítése céljából is szükség van.

A fenti nyilatkozatot követően a Köztelek – az OMGE lapja – részleteket közölt Rubinek 1895-ben írt Parasztszocializmus c. művéből. Azokat a részeket idézte, amelyek a mezőgazdasági munkások elégedetlenségének lecsendesítése és az uradalmak munkaerőgondjainak enyhítése céljából a nincstelenek számára 1/2 – 1 kat. h. föld juttatását s a közös községi legelő használatának biztosítását hozták javaslatba.[3] Mindez önmagáért beszélt: a megalkotandó földreform várható mértékét sejttette.

Rubinek az 1920 tavaszára ígért részletes földreformprogram alapelveit már 1919 őszén közölte.[4] Eszerint a reform céljait szolgáló területként az alábbi birtokokat. jelölte meg: az elővásárlási jog alapján megszerezhetőket, a háború alatt megvásároltakat, valamint a kivetésre kerülő vagyonadó természetben való lerovása révén rendelkezésre állókat.

Rubinek a kötött birtokokat is – a szükség és kereslet által korlátozott mértékben – igénybe kívánta venni a földreform érdekében. A fentiek alapján – szerinte – olyan mennyiségű földterület áll majd rendelkezésre, hogy a világi birtokok kisajátítására csak a legritkább esetben kerül sor. Rubinek e terve egy nagyon is korlátozott, konzervatív földreform útját egyengette.

Nagyatádi Szabó pártja nem tudott hatékonyan fellépni Rubinek konzervatív földreformterve ellen. Rubinek ugyanis a tömegek megtévesztése céljából egyfelől parasztdemokráciát hirdetett – legalábbis 1919 őszén. Másfelől a demagógia eszközeivel dolgozott, s nyilvános gyűléseken kijelentette: azt akarjuk, hogy a földreform következtében a kisgazda középbirtokos, a földnélküli kisgazda legyen.

Az ellenforradalom győzelme után a nagybirtokos arisztokrácia többsége a földreform hívévé szegődött. Nagyobb hányaduk ugyanis felismerte, hogy a falu szociális elégedetlenségének levezetésére csak a földreform útján nyílik lehetőség. Mások azt is szem előtt tartották, hogy a területváltozás következtében elveszített olcsó vándormunkaerőt az uradalmakat környező falvak nincstelenjeinek helyhez kötésével – amire 1–1 1/2 hold is elegendő – lehet elsősorban biztosítani. Mindez jelezte, hogy 1919 őszén a földreform szükségességét – legalábbis nyilvános fórumokon – senki sem merte vitatni.

[2] Köztelek, 1919. szept. 23. Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter székfoglaló beszéde.
[3] Uo. 1919 okt. 1. Reformjavaslatok.
[4] Uo. 1919. okt. 18. Az új földbirtokpolitikáról. Írta: Rubinek Gyula.

A továbbiakban a nagybirtokos arisztokrácia egy korlátozott földreform legfőbb biztosítékait kereste. E biztosítékokat 1919 őszén Rubinek földmívelésügyi miniszterségében és Nagyatádi Szabó háttérbeszorításában, ill. a kormányból eltávolításában látta. Ezzel mód nyílt arra, hogy a földreformelőkészületek irányítása és a földreformtörvény kidolgozása a nagybirtokos érdekszervezetek kezébe kerüljön.

1919. október 13-án Kaposvárott értekezletet tartottak Somogy megye nagybirtokosai, amelyen több nagy- és középbirtok bérlője, valamint néhány középbirtokos is részt vett.[5] A résztvevők földbirtokuk 30%-át felajánlották a földreform céljára. A kaposvári gyűlést országos példaadásnak szánták, amely azt sugallta, hogy a parasztság földet kap az ellenforradalomtól, amit hiába várt az 1918/19. évi forradalmaktól.

A somogyi birtokpolitikai tanácskozást Rubinek kezdeményezte, aki az OMGE titkári tisztjét is betöltötte. Ezzel elérte, hogy a földreformtörvény előkészítését az OMGE ragadta magához.[6]

A somogyi felhíváshoz elsőként a Fejér megyei nagybirtokosok csatlakoztak.[7] Ezt követően a Pest megyei Gazdasági Egyesület támogatást ígért a kormánynak egy olyan birtokpolitikai törvényjavaslat kidolgozása és megvalósítása érdekében, amely egészségesebb birtokmegoszlást eredményez.[8] Nógrád megye Gazdasági Egyesületének 1920. január 13-i igazgatóválasztmányi ülése – élén gr. Majláth Józseffel – Fejér megye társegyesületének átirata alapján – amely a somogyi határozat követésére hívott fel – foglalkozott a földreform ügyével. Az ülés egyetértéséről és közreműködéséről biztosította Rubinek Gyulát.[9] Ugyanezt tette a Vas megyei GE is.[10] A somogyi határozat tehát követőkre talált.

Ezzel egyidejűleg a Földművelésügyi Minisztérium és a nagybirtokos érdekszervezetek a földreformról szóló törvényjavaslat kidolgozása céljából egy előkészítő bizottságot hoztak létre.[11]

[5] Az értekezleten – amelyet gr. Somssich László, az OMGE elnöke vezetett – többek között a következők vettek részt: gr. Széchényi Bertalan, gr. Széchényi Géza, őrgróf Pallavicini György, gr. Somssich Gyula, Gaál Gaszton, báró Inkey Pál, gr. Festetich Vilmos, gr. Hoyos Miksa, Ring Lipót, Ring Samu, Tallián Andor. Megbízott által képviseltették magukat: hg. Esterházy Miklós, hg. Montenuvo Alfréd, Kacskovics Zoltán, gr. Ráday Gedeon, az Esztergomi Főkáptalan, hg. Hohenlohe Öringen Gottfired, Mernyei Kegyes Tanítórend, hg. Festetich Tasziló, Mezőgazdasági Ipari Rt., gr. Hunyady Károly és Ferenc, gr. Jankovich Bésán Endre és József (Köztelek, 1919. nov. 8. A somogyi határozat). Az 1919. okt. 13-i kaposvári értekezletről *Kanyar József:* Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920, 1945) Bp. (14–15. l.) c. munkájában tesz említést; korábban *Kerék Mihály:* A magyar földkérdés. Bp. 1939. 165. l.

[6] Új Barázda, 1920. febr. 27. Rubinek Gyula a somogyi mozgalom eredményeiről.

[7] Köztelek, 1919. nov. 15. A somogyi határozat.

[8] Uo. 1919. nov. 29. A Pest megyei Gazdasági Egyesület és a birtokreform.

[9] Uo. 1920. febr. 21. A Nógrád megyei Gazdasági Egyesület január 13-i igazgatóválasztmányi ülése.

[10] Uo. A Vas megyei GE igazgatóválasztmánya jan. 20-i ülésén egyhangúlag magáévá tette a somogyi határozatot. Egyben hangsúlyozta, hogy a birtokreformnak a magántulajdon tiszteletbentartásával, az összes érdekelt gazdasági szakértő tényező meghallgatásával kell megszületnie. (Köztelek, 1920. febr. 7. A földreform körül.)

[11] Az előkészítő bizottságot Rubinek Gyula és Sokorópátkai Szabó István miniszterek, báró Prónay György, a Pest megyei GE tagja, dr. Láng Frigyes, a Békés megyei GE tagja és Csernoch János hercegprímás alkotta. (Értekezlet a földbirtokreform ügyében. 1920. máj. 12-én délelőtt az Országház delegációs termében. 14., 49., 83., 84. l. §.)

A megyékben lezajlott – több helyütt egymást követő – értekezletek közül a legjelentősebb Pest megye Gazdasági Egyesületének szakértekezlete volt. A szakértekezlet sietett kijelenteni: a földreform ügyében a gazdák álláspontja elvi szempontból egységesnek tekinthető.[12] Ám széles körű eszmecsere bontakozott ki, amely felért egy vitával. Ezután határozati javaslat született a foganatosítandó földreform legfontosabb kérdéseiről. Az értekezlet résztvevői a következő észrevételeket tették:

a) a birtokpolitikának egészséges birtokmegoszlásra kell törekednie;

b) a magántulajdon elve a földreform során ne szenvedjen sérelmet;

c) a földreform ne rontsa, inkább javítsa a mezőgazdaság termelőképességét.

A magántulajdon tiszteletének szem előtt tartásával csak az alábbi módokon nyílna lehetőség a földszerzésre:

a) ha az állam megvásárolja az eladásra kínált birtokokat és azokat felosztja a kisemberek között;

b) ha a jogilag kötött birtokokat az állam felszabadítaná a birtokpolitika céljaira, s ezzel a földszerzés lehetőségét kiszélesítené;

c) ha az állam megbízott szervei számára biztosítja az elővételi jogot;

d) ha a parcellázásokat hatósági felügyelet alá vonják;

e) ha haszonbérleteket és járadékbirtokokat alakít az állam.

E műveletek csupán a szabad rendelkezési jogot korlátoznák.

De ezek a birtokszerzési módok jelentős részben eddig is nyitva álltak, s a nép földszerzési vágya mégsem elégült ki. Ezért a törvény egyik fő feladata, hogy a falu terjeszkedésének határait kitolja. Mivel pedig nem maradhat tisztán egyéni belátás dolga az, hogy mennyit bocsásson a birtokos földjéből a birtokpolitika céljaira, a „nagybirtokok egy részének parcellázását kötelezővé kell tenni, természetesen csupán a szükséghez képest megállapítandó határokon belül . . . "[13] – hangzott a következtetés. Ez a parcellázási vagy eladási kényszer a tulajdonjogba vág, de „a köznyugalom érdekében nem kerülhetjük el . . . "[14] – állapította meg a szakértekezlet.

Másszóval a megváltási jognak törvényben való biztosítása nélkül a birtokpolitika nem lehet hatékony. De a megváltási joggal „rengeteg hatalom tetéződik fel a törvény végrehajtójának kezében . . . "[15] aggódott a szakértekezlet. A résztvevő nagybirtokosok bevallották: „borsózik a hátunk attól, hogy e jog [ti. a megváltási jog – M.K.] gyakorlását és azzal együtt a legérzékenyebb magánjogi viszonyokba való döntő ítélkezés szerepét a végrehajtó hatalomnak életre-halálra kiszolgáltassuk . . ."[16] Ezért a szakértekezlet a megváltási jog gyakorlását a változó kormányok kezéből ki akarta venni, s a pártpolitikai élettől távol álló, független fórumra akarta azt bízni.[17] Vagyis olyan fórumra, amely minden kétséget kizáróan a nagybirtokos osztály vezetése, ill. befolyása alatt áll.

[12] Köztelek, 1920. febr. 7. A földreformhoz II. Írta: Buday Barna.

[13] Uo.

[14] Uo.

[15] Uo.

[16] Uo.

[17] „A legfontosabb tehát az, hogy a törvény mélyreható jogi intézkedéseinek alkalmazását olyan fórum vegye kezébe, amely már az összetételénél fogva is a pártatlanságot és a társadalom élő lelkiismeretét képviseli . . . " (uo.).

A szakértekezlet által elfogadott határozati javaslat a következő elvek alapján szedte pontokba a teendőket:[18]

1. Bár Pest megyében a földbirtokok helyes megosztását s az okszerű birtokforgalmat gátló körülmények nem állnak fönn, mégis kívánatos az egész országra kiterjedő s a helyes alapelvek szerint, törvényhozás útján keresztülvitt birtokreform. Egy ilyen módon előkészített földbirtokreformjavaslat megalkotásánál a gazdasági szakértő tényezőknek és érdekképviseleteknek alkalmat kell adni felfogásuk kifejtésére.

2. A földreformot – amelynek a nemzeti egységet és a gazdasági haladást kell szolgálnia – a magántulajdon elvi alapjára kell helyezni, s ügyelni kell, hogy az igénybevételre vonatkozó jog ne tegye kérdésessé a tulajdonjogot. Egyben ügyelni kell arra is, hogy a birtokreform a nagyobb városok közélelmezésére és a pénzügyi helyzetre ne gyakoroljon káros befolyást.

3. A nagy-, közép- és kisbirtokok vidékenként változó megoszlása alapján, előre meg kell állapítani az igénybevétel mértékét a különböző birtoktípusok közötti helyes arány érdekében. Az igénybevétel ne vezessen a középbirtokos osztály gyengítésére. Ebből a célból az értekezlet szükségesnek tartja, hogy a reform végrehajtására vidékenként bizottság alakíttassék. E bizottságokban a független funkcionáriusokon kívül az érdekelt birtokosok és igénylők képviselői is vegyenek részt.

4. Az igényjogosultság fokozatait a törvényben meg kell állapítani. Alapelvként ki kell mondani, hogy a reform során csak a földműveléssel foglalkozókat s azokat a kellő szakértelemmel rendelkezőket részesítsék földosztásban, akik az intenzív termeléshez szükséges eszközök birtokában vannak, vagy azt az állam támogatásával meg tudják szerezni.

A fentiek alapján az alábbiak részesítendők a földreformban:

a) a rokkant földműves katonák, akik magasabb vitézségi kitüntetésben részesültek, vagy önhibájukon kívül hadifogságba jutottak;

b) a földműves katonák hadiözvegyei, akiknek hazafias megbízhatóságuk kifogás alá nem esik.

Nem kaphatnak földet azok a földművesek, akik a forradalmak alatt olyan cselekményben vettek részt, ami a jelenlegi törvények szerint rablásnak, fosztogatásnak, gyujtogatásnak minősíthető.

5. A földbirtokreform céljaira elsősorban az eladásra kerülő, háborús nyereségből vásárolt és a bankok kezén levő birtokokat kell igénybe venni. Nemzeti keresztény szempontból szükségesnek tartja az értekezlet, hogy a kötött birtokok külön elbírálás tárgyát ne képezzék.

A köz- és magántulajdonban levő egyéb birtokokat csak szükség esetén kell kisajátítani; ha a parcellázás céljaira megjelölt birtokokat a tulajdonos szabad megegyezés útján záros határidőn belül nem adná el az igényjogosultaknak.

6. A szőlők és erdők vagy a befásítás előtt álló kopár terület kisajátítását mellőzni kell.

7. A reform céljaira igénybe veendő birtokért teljes kártérítést kell fizetni. A háborús nyereségből vásárolt birtokok esetében a megváltás az adásvételi szerződésben felvett vételáron történjék.

[18] Köztelek, 1920. febr. 7. A földreform körül.

8. A birtokreform évtizedekre kiterjedő munka, amely az ország nagy tömegeinek érdekeit érinti. Ezért a reform végrehajtására független szervezet alapítandó, amely az alapvető kérdések megállapításánál az érdekeltek jogainak figyelembevételével jár el.

9. A reform pénzügyi finanszírozásának felügyeletét is az említett független bíróság lássa el.

A szakértekezlet által elfogadott határozati javaslat igen tanulságos volt. Míg az eszmecsere során megfogalmazódott a jogilag kötött birtokok felszabadítása a földreform céljára, addig az elfogadott határozati javaslat 5. pontja kiemeli, hogy a kötött birtokok külön elbírálás tárgyát ne képezzék.

Ezzel a Pest megyei Gazdasági Egyesület elejtette Rubinek 1919 októberében meghirdetett birtokpolitikai programjának egyik sarkalatos tételét, azt ti., hogy a kisajátítás mindenekelőtt a kötött birtokokat érintse. A nagybirtokos arisztokrácia, ill. az arisztokrácia agrárius csoportja tehát felülbírálta Rubinek egyik alapvető földbirtokpolitikai tételét.

A Pest megyei nagybirtokosok szakértekezletének fenti állásfoglalása – amelyet valamennyi megyei gazdasági egyesületnek megküldött – már a földreform törvényhozási előkészítésének funkcióját töltötte be. A szakértekezlet kihatása messze túlmutatott a megye határain.

Fejér megye Gazdasági Egyesületének 1920. február 12-i igazgatóválasztmányi ülésén a központi kérdés ugyancsak a földreform volt.[19] Az igazgatóválasztmányi ülésen konkrét birtokfelajánlások is születtek.

Ezekkel az értekezletekkel a somogyi nagybirtokosok Rubinek által ösztönzött mozgalma lezárult.

A mozgalom során kialakult a Rubinek felfogásához igazodó nagybirtokos arisztokrácia egyetértése a napirendre kerülő földreform valamennyi fontos elvi kérdésében. Ez az elvi egyetértés egységes védekezést tett lehetővé a parasztság földosztó törekvéseivel szemben.

Bár a somogyi nagybirtokosok 1919. október 13-án késznek mutatkoztak földjük 30%-át a földreform céljaira bocsátani, de az annyira várt konkrét birtokfelajánlásra alig került sor. Akik erre mégis elszánták magukat, azokat a fél kezünkön meg tudjuk számolni: herceg Eszterházy Miklós 40 000 holdat, őrgróf Pallavicini Alfonz és gróf Festetich Sándor 5000 és 20 000 hold közötti területeket ajánlott fel.[20] A főpapság egyetlen hold földet sem ajánlott fel.[21] Rubinek így méltán volt elégedetlen a somogyi mozgalom eredményével.[22]

A Köztelek Rubinek felfogásától eltérő megnyilatkozásoknak is helyt adott. Dr. Lázár Andor tanulmánya az ingatlanok vagyonátruházási illetékét természetben javasolja fizettetni, s az így előállt területet kívánta a reform céljára igénybe venni.[23]

[19] Uo. 1920. febr. 21. A Fejér megyei Gazdasági Egyesület február 12-i igazgatóválasztmányi ülése.

[20] Új Barázda, 1920. febr. 27. Rubinek a somogyi mozgalom eredményéről. Önkéntes megajánlások a földreform megkönnyítésére.

[21] Uo.

[22] Uo.

[23] Köztelek, 1920. febr. 28. A földreform körül.

A Köztelek közölte Blaskovich Erneszt, Csanád megyei földbirtokos földreformról szóló tanulmányát is,[24] azzal a határozott céllal, hogy a lap kigyomlálja Blaskovich nézeteiből a téveseknek ítélteket. Blaskovich szerint a földreform a tulajdonjogi viszonyokba való túlzott beavatkozás nélkül is megoldható, ha birtokpolitikai célokra egyrészt a háború idején vásárolt földbirtokokat teljes terjedelmükben felhasználják, másrészt ha az egyéb földbirtokokból progresszív kulcs alapján birtokdézsma formájában vonják el a parcellázandó területeket. Ez utóbbi terület azután szabad egyezkedés útján – megfelelő ellenőrzés közbeiktatásával – az igényjogosultaknak átadandó.

A progresszív alapon kivetendő vagyondézsma az 1000 kat. holdon aluli birtokokat nem terhelné. 1100 kat. holdtól a terület 1%-át, 2000 kat. holdtól 10%-át, 4000 kat. holdtól 20%-át, 6000 kat. holdtól 30%-át, 10 000 kat. holdtól 50%-át, 40 000 kat. holdtól 64%-át jelentené.

Blaskovich javaslata szerint birtokpolitikai célokra a következő területek állnának rendelkezésre:

a) az 1914. május 1-e óta adásvétel útján gazdát cserélt 100 holdon felüli birtokok területe, levonva az erdőterületet: 789 627 kat. h.;

b) az 1000 kat. holdon felüli birtokokból a birtokdézsma alapján parcellázásra kerül 1 887 873 kat. h.

Rendelkezésre áll összesen: 2 677 500 kat. h.

Ezzel szemben a szükséglet a következő:

Földigénylésre számbavehető	Fő	Földszükséglet, kh	
		fejenként	összesen
Gazdasági tisztviselő	2 058	60	123 480
Gazdasági cseléd	143 181	4	572 724
Gazdasági munkás	402 825	3	1 208 475
Egyéb őstermelő	20 504	2	41 008
Bányászati segédm.	11 514	2	23 088
Szabadfoglalkozású segédszemélyzet	13 421	2	26 842
Közlekedési személyzet	33 613	2	67 226
Véderő	32 266	2	64 532
Házi cseléd	5 499	4	21 996
Összesen	664 911	3,23	2 149 371

Blaskovich számítási alapján a rendelkezésre álló 2 677 500 kat. h. több mint félmillióval meghaladja a tényleges szükségletet.

A Köztelek bírálta Blaskovich javaslatát. Mit kifogásolt Buday Barna – a Köztelek szerkesztőinek egyike – Blaskovich tervezetében? Egyfelől azt, hogy Blaskovich a szabad egyezkedés útjára kívánja terelni a földreformot, pedig Buday szerint a megváltási

[24] Uo. 1920. jan. 10. Vagyondézsma és földbirtokreform.

jog alkalmazása elkerülhetetlen.[25] Fő ellenvetése Blaskovich tervezetével szemben az, hogy abban igényjogosultakról beszél. Buday e tekintetben nem ismert tréfát: „Igényjogosultakat – a hadirokkantak kivételével – a törvény el nem ismerhet./A Búza-féle földreformjavaslatnak az volt a legnagyobb veszedelme, hogy az igényjogosultak egész özönét ismerte el, úgyhogy mindenki jogot tarthatott a földre, kivéve természetesen annak boldogtalan tulajdonosát . . . "[26] Buday Blaskovichcsal azt akarta megértetni, hogy a Búza-féle földreformjavaslat bármilyen részletkérdését csak elrettentő példaként lehet idézni.

Az Országos Magyar Földbérlő Egyesület 1920. március 13-án tartotta évi közgyűlését. A közgyűlés feliratban üdvözölte Horthyt kormányzóvá választása alkalmából. A felirat a destruktív irányzatok felszámolásáért és a munkátlanság megszüntetéséért is esdekelt a kormányzóhoz.[27] Az OFME szokatlan hangú üdvözlő távirata tüntetés számba ment az alapvető dolgozó osztályok, mindenekelőtt a földosztásra váró szegény parasztok ellen. A földreformról szólva az Egyesület közgyűlése Rubinek nézeteit ismételte meg.

A Köztelek a továbbiakban is hadakozott minden olyan nézettel, amely akár balról, akár jobbról ellentmond Rubinek meghirdetett földbirtokpolitikai alapelveinek.

Br. Ghillány Imre, a Munkapárt egyik volt elnöke, 1917-ig Tisza István kormányának földművelésügyi minisztere, a Budapesti Hírlapban támadást intézett Rubinek földbirtokpolitikai elképzelései ellen. Rubinek miskolci programbeszédében azt találta mondani, hogy az általa tervezett nagymértékű földosztást a legrövidebb időn belül meg akarja valósítani. Ez az ígéret nem volt több szónoki fogásnál. Rubinek e fenti kijelentése ürügy volt báró Ghillányinak arra, hogy kritikát gyakoroljon a maga és osztályos társai közül a mögéje felsorakozók nevében Rubinek, helyesebben a kötött birtokok – mindenekelőtt a hitbizományok – intézményét védő agrárius nagybirtokosok földreformelképzelései fölött.

Báró Ghillány hangoztatta: a Tisza-féle politikai iskolában „azt tanultam, hogy az államférfiak próbaköve mindig ott keresendő, bírnak-e bátorsággal szembehelyezkedni a népszerű, de a nemzet egyetemére káros jelszavakkal és eszmékkel és mint Tisza István munkatársának alkalmam volt közelről megbámulni azt a forró, igaz hazaszeretetből fakadó bátorságot, szembeszállni könyörtelenül mindazzal, amit igaz magyar szíve a nemzetre károsnak, vészesnek hitt, annak a teljes tudatában, hogy ezzel a nyílt föllépésével másoknak nyújtja oda a népszerűség koszorúját . . . "[28]

A népszerűséggel vádolt Rubinek-féle birtokpolitika helyett báró Ghillány olyan földreform szószólója, „amely növeli és nem apasztja a mezőgazdasági termelést . . . "[29] De létezik olyan földreform, amely átmenetileg nem apasztja a mezőgazdasági termelést? Aligha. „Mert mit használna a hatalmas magyar kisgazda osztálynak, ha tíz- vagy százezer egyéni vágyát elhamarkodva kielégítenők, de ebbe belepusztulna a nemzet . . . "[30]

[25] Uo. 1920. jan. 17. A földreformhoz. I. Írta: By.

[26] Uo.

[27] Uo. 1920. márc. 20. Az Országos Magyar Földbérlő Egyesület.

[28] Budapesti Hírlap, 1920. jan. 6. Őszinte szó a birtokreformról. Írta: Ghillány Imre.

[29] Uo.

[30] Ghillány indokait még tovább szélesíti: „A magyar föld mélye nem rejt aranyat magában, nekünk pedig elő kell teremtenünk a szükséges aranyat, ha élni akarunk. De ma talán szerencsénkre egyenértékű az arannyal mindaz, amit a magyar föld terem. A gazda búzája és állatja a mi egyetlen

Ilyen gondolatsor után az lenne a természetes, ha a végső következtetés így hangzana: a földreform minden áron megakadályozandó! Ghillány azonban a földreform hívének vallja magát: „Nem vagyok ellensége a földbirtokreformnak, sőt barátja, de állítom, hogy csak oly helyeken, oly arányban és méretben, fokozatosan valósítható az meg, ahogy a közgazdasági viszonyok lehetővé teszik, illetve megengedik. Igenis vallom azt, hogy a kötöttbirtokok, beleértve a hitbizományokat is, sok helyütt útját állják a kisgazda osztály természetes és egészséges fejlődésnek. E korlátokon a szükséghez mérten természetesen tágítanunk kell . . . "[31]

Báró Ghillány tehát a kötött birtokokat – köztük a hitbizományokat – kívánja a földreform céljára igénybe venni. Ám csak ott lép fel a hitbizományok ellen, ahol azok „útját állják a kisgazda osztály természetes és egészséges fejlődésének . . . "[32] Vagyis a kötött nagybirtokok rendszerén a szükségesnek ítélt mértékben kíván Ghillány rést ütni.

Ghillány a kötött nagybirtokok lebontására épülő földreform végrehajtása kapcsán két alapelvet kíván leszögezni:

a) A kötött birtokokból igénybe vett területeket az új birtokosoknak forgalmi értékben kell megvásárolniok, „mert ez az igazi rosta, amely kiválogatja gondosan a kellő elemeket [ti. a birtokvásárláshoz szükséges pénzzel rendelkezőket – M.K.] és eliminálja mindazokat, akiknek a kezén a magyar föld közgazdasági veszedelmet hozhat az egész nemzetre . . . "[33]

b) E gondos körültekintéssel végrehajtandó földreform hosszú időt igényel, ami csak a jelszavas birtokpolitikának bélyegzett Rubinek-féle tervek elutasítása révén valósítható meg.

Ghillány tehát a kötött birtokok egy részének fokozatos parcellázását javasolja. Ezzel elébe akar vágni egy olyan földreformnak, amely a finánctőkések, illetve bankok és részvénytársaságok világháború előtt és alatt megszerzett földbirtokait kérdésessé teheti.

Ghillány végső következtetése így hangzott: megóvni a magyar uralkodó osztályokat egy jelentős földreformtól. A végrehajtandó mérsékelt földreformnak a kötött nagybirtokok, mindenekelőtt a hitbizományok területét kell érintenie. A hitbizományok természetesen nemcsak a parasztok, de a finánctőke terjeszkedése előtt is elzárt területek voltak.

Az OMGE lapja, a Köztelek kénytelen volt Rubinek Gyulát Tisza egykori földművelésügyi miniszterével szemben védelmébe venni: „Ghillány Imre bárót megnyugtatjuk afelől, hogy Rubinek Gyula nagymértékű földosztási tervekről sohasem nyilatkozott . . . "[34]

A Köztelek szerint Rubinek személye az egyetlen biztosíték arra, hogy a földreform a nagybirtokosok által elképzelt határokat nem lépi túl.[35]

---

aranybányánk. Ebből kell megélnünk és ebből kell helyreállítanunk a rongyokban és romokban heverő közgazdasági üzemeinket . . . " (Uo.)

[31] Uo.

[32] Uo.

[33] Uo.

[34] Köztelek, 1920. jan. 10. Földreformriadalom.

[35] „Szemünkben éppen Rubinek Gyula személye egyik legértékesebb garancia arra, hogy a birtokpolitikába az osztályrombolásnak és a destrukcionak egyetlen elemét sem lehet majd becsempészni és hogy a reform nem fogja túllépni a szükség, a józanság és a gazdasági ráció kereteit . . . " (Uo.)

A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja a nemzetgyűlési választási előkészületek során felismerte, hogy csak abban az esetben nyerheti el a falusi lakosság jelentős hányadának szavazatait, ha felkarolja a földreformot. A földreform mellett kötelezte el a KNEP-et Haller István, a párt vezére is, e kérdésről írt füzetében.[36]

Haller szerint a „régi Magyarország földbirtokmegoszlása egészségtelen és szerencsétlen volt", s a falvak mezőgazdasági munkásainak és birtokos parasztjainak a terjeszkedését a világi és egyházi nagybirtokok, hitbizományok, káptalani és püspöki uradalmak gátolták.[37]

Végső következtetése így hangzik: Tegyük Magyarországot a kisbirtok országává. Következtetése és a földreformról szóló füzet tartalma között azonban nincs összhang. Haller a nagybirtok felosztását ígéri,[38] de csak ott, ahol a nagybirtok útját állja a parasztság terjeszkedésének.[39] De a Haller-féle összegezésből hiányzik a birtokminimum és birtokmaximum megállapítása.

Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy a Haller-féle földreform-elképzelések nem jelentették a nagy- és középbirtokok felosztását és a kisbirtokrendszer általánossá tételét a magyar mezőgazdaságban, mert hiányzott a kisajátítás határának rögzítése, s a nagybirtok egy részét nem érintette volna a földreform. Továbbá a programban arról szó sem esett, hogy a középbirtokból akár csak egy hantot is kisajátítsanak a reform során. Mindez a KNEP földreformprogramjának kiforratlanságát jelezte.

A nemzetgyűlési választásokra készülve a KNEP mindenekelőtt a hadirokkantak és hadiözvegyek föligényének gyors és lehetőség szerint ingyenes vagy minimális kártérítés ellenében való kielégítésére tett ígéretet, ami súlyos tehertételt jelentett a párt képviselői gárdája számára.

Az 1920 január végi nemzetgyűlési választások után a KNEP értekezlete felsorolta a párt programjának legsürgősebb megvalósítandó pontjait. E felsorolás 3. pontja a földreformról szól: „A földreformot a rokkantakra való tekintettel a legsürgősebben keresztül kell vinni. E munkával kapcsolatban meg kell állapítani a birtokmaximumot és birtokminimumot."[40]

E két mondatnak, amely a nagybirtokos arisztokrácia elevenébe vágott, a Köztelek külön cikket szentelt.[41] A Köztelek sajnálja, hogy a KNEP nem magyarázza meg a birtokminimum értelmét. A birtokmaximumról a következőket írja: a birtokmaximum köztudomás szerint azt jelenti, hogy a földreformtörvényben megállapítandó holdszámnál nagyobb terület senkinek sem maradhat a birtokában. A Búza Barna-féle törvényjavaslat a birtokmaximumot 500 holdban állapította meg. Ez akkor a szocialisták követelésére történt. Meglepődve állapítja meg a cikkíró, hogy „a szocialisták . . . egyszer már veszedelmessé vált jelszavát egyik keresztény nemzeti párt akarja átvenni . . ."[42]

A cikk szerint a birtokmaximum megállapítása azért veszedelmes, mert felveti az osztozkodást a maximum fölötti birtokrészekre nézve. Mihelyt ugyanis – folytatja a

[36] Haller István: Földműveskérdés. Bp. 1920.
[37] Uo. 7. l.
[38] Uo.
[39] Uo. 10–12. l.
[40] Nemzeti Újság, 1920. febr. 6. A KNEP legsürgősebb követelései.
[41] Köztelek, 1920. febr. 14. Birtokmaximum.
[42] Uo.

cikkíró – a birtokmaximumnál nagyobb területű földje senkinek sem lehet, abban a pillanatban a maximum fölötti birtokrész zsákmány tárgyává válik. Azt a régi tulajdonos nem tekintheti többé a magáénak, nem eszközöl többé befektetéseket, a termelési költségeket minden tekintetben redukálni igyekszik.

A cikk két fontos következtetése így hangzik:

a) Normális körülmények között elképzelhetetlen olyan nagyarányú földosztás Magyarországon, amely a vagyoni különbségeket kiegyenlítené..

b) Óvakodni kell tehát minden olyan jelszó kiadásától, amely radikális földreformra utal.

A KNEP megleckéztetése az OMGE lapja részéről átgondolt politikai harc jegyében történt. E harc célja: a földreformot befolyásolni tudó tényezők programjából kigyomlálni a demokratikus elemeket. Blaskovichnál az igényjogosultak szerepeltetése, a KNEP esetében pedig a birtokminimum és birtokmaximum volt az a szálka az OMGE szemében, amelyek kérdésessé tehetik a nagybirtokrendszert Magyarországon.

De ezzel a KNEP még nem úszta meg. Huszár Károly miniszterelnök a Nemzetgyűlést megnyitó beszédében azt találta mondani, hogy az agrárdemokrácia az az új irányzat, amelynek keresztény kurzusban érvényesülnie kell.

Mit jelentett Huszár, ill. a KNEP szerint az agrárdemokrácia? Azt, hogy a paraszti millióknak jövőjük kiépítésében és az országos politikában túlsúlyt kell biztosítani. Ezzel a falu akarata a nemzet életében is kategorikus imperativus lenne. A gazdaságpolitikában a falu érdekeinek felkarolása lenne egyenlő az agrárdemokráciával, ami megszabná az ipari fejlődés irányát is. Mivel pedig a KNEP úgy ítélte meg, hogy Magyarország várható új határai között a magyar gyáripar nyersanyaghiánya következtében csak nagyfokú állami segítséggel lehetne versenyképes, ezért csupán a mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparágak fejlesztése indokolt. Az agrárdemokrácia a falu terjeszkedését gátló nagybirtokok felosztásával lenne teljes.

Valójában persze a KNEP programjában szó sincs agrárdemokráciáról. Az ugyanis a feudális maradványok teljes lebontását és a birtokviszonyok messzemenő nivellálását jelenti. Huszár agrárdemokráciája még szavakban is messze állt ettől. Az agrárdemokrácia puszta emlegetése elég volt ahhoz, hogy a Köztelek megrémüljön. Igaz, a parasztdemokrácia[43] megjelölést Rubinek is használta, de a Köztelek nyilván úgy vélte: si duo faciunt idem, nem est idem. Ebben volt is némi igazság. Ezért a Köztelek először kioktatja Huszárt: olyan fogalmakat használ, aminek a jelentését nem magyarázza meg, ill. maga sem ismeri.[44] Ezután azt állítja a lap, hogy az agrárdemokrácia a földosztás végrehajtásával tulajdonképpen a nagybirtokosok által magasan tartott mezőgazdasági árakat akarja letörni.[45]

[43] Rubinek parasztdemokrácia címén olyan politika folytatását ígéri, amely a mezőgazdaságból élő népesség – legyen az „gazda" vagy munkás – érdekeit tartja szem előtt. Ez többek között annak lehetővé tételét jelenti, hogy a földmunkások sorából minél többen emelkedhessenek a kisbirtokosok közé. Rubinek tehát az agrárius irányzatot, ill. annak egy korlátozott földreformot támogató politikai célkitűzését keresztelte el parasztdemokráciának. (Köztelek, 1919. okt. 18. Az új földbirtokpolitikáról. Irta: Rubinek Gyula).

[44] Köztelek, 1920. febr. 21. Agrárdemokrácia.

[45] Uo.

A földreform előkészületei során a legitimista őrgróf Pallavicini és a Köztelek között vita indult. A vita Rubinek és Pallavicini régi ellentétét takarta. Az ellentét mögött az ellenforradalmi rendszer kardinális kérdésében, a parasztkérdésben vallott véleménykülönbség húzódott meg.

Míg Pallavicini Nagyatádi kiiktatásával – 1919 őszén fizikai megsemmisítésével is – kívánta az ellenforradalmi rendszer falusi politikáját megalapozni, addig Rubinek Nagyatádi és a kisgazda mozgalom falusi bázisa nélkül kilátástalannak ítélt minden próbálkozást.

Az ellenforradalmi rendszer egyik nagy befolyással rendelkező politikai csoportja, a Bethlen–Teleki csoport, Rubinek felfogásában reálpolitikai elképzelést látott, különösen azután, hogy a két kisgazdapárt 1919 november végén fuzionált.

Pallavicini 1920 februárjától tovább erőltette elképzelését, s a KNEP és a Kisgazdapárt fúzióját Nagyatádi kibuktatásával akarta egybekötni.[46] Terve Rubinek és Nagyatádi híveinek ellenállásán megbukott. Pallavicini elszigetelődött a Kisgazdapártban és kénytelen volt kilépni.[47] A kilépés számára annál inkább kínos volt, mert az 1918 decemberében alakult Rubinek–Sokorópátkai-féle Földmívespárt bölcsőjénél is ő bábáskodott. A Köztelek érzékenyen reagált Pallavicini minden megnyilatkozására. Pallavicini azt találta mondani, hogy „Mindenki tudja rólam, hogy a becsületes földreform híve vagyok, legalábbis olyan őszintén és radikálisan, mint Rubinek Gyula".

Pallavicini azokra a babérokra vágyott, amelyek, úgy látszott, Rubinek Gyulának, a földreformról szóló törvényjavaslat előkészítőjének járnak majd ki. Pallavicini, aki a bolsevizmus elleni küzdelemben minden birtokosparaszt aktív közreműködésére számított, Rubineknél valamivel bőkezűbben akart mérni a földosztás során. Egyfelől azt hangoztatta, hogy a földreform legyen progresszív, vagyis a nagyobb birtokokból többet kell elvenni, mint a kisebb birtokokból. Másfelől – Rubinekkel ellentétben – nem zárkózott el a birtokmaximum megállapításától sem. A birtokmaximumot országrészenként javasolta megállapítani. Továbbá a földreformot elsősorban a kötött nagybirtok rovására akarta végrehajtani.[48]

Az utóbbit – amint láttuk – 1919 őszén Rubinek is megfogalmazta, de 1920 elején az agrárius nagybirtokosok követelésére elejtette.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Pallavicini 1919 őszén Nagyatádi fizikai megsemmisítésével akart pontot tenni a köztük fennálló politikai ellentétre, amelyben domináló szerepe volt egyfelől annak, hogy Nagyatádi 1918/19 fordulóján Pallavicini ismételt kérlelése ellenére nem a Földmívespárthoz, hanem az októbristákhoz csatlakozott. Másfelől pedig annak, hogy Nagyatádi Szabó 1919 őszén latolgatta a liberálisokkal való szövetkezést. Ugyanakkor Pallavicini földreformprogramja közelebb állt Nagyatádiéhoz, mint Rubinekéhez.

A sereg nélkül maradt Pallavicini a siker reményében többé nem mérkőzhetett Rubinekkel.

Pallavicini fenti felfogásának veszélyeit a Köztelek az őrgróf fejére olvasta: „Semmi sem volna könnyebb Rubinek Gyulának, mint az, hogy radikális legyen a földosztásban.

[46] Nemzeti Újság, 1920. febr. 28. Pallavicini kilépett a Kisgazdapártból.
[47] Uo.
[48] Új Nemzedék, 1920. febr. 22. Őszinteséget a politikába. Írta: Pallavicini György.

Diadalmasan bírná ezt a versenyt, mert hiszen földosztó tevékenységének egyéni érdekei nem szabnak határt, etekintetben Pallavicini őrgróffal szemben kétségtelen előnyt élvez. Hálás is volna e vállalkozás Rubinekre nézve, mert ... elhárítaná magától azt a sunyi vádat, hogy ő a földreform kérdésében bizonyos osztályérdeknek exponense ..."[49] „Mégis azt ajánlanám, ne méltóztassanak incselkedni a földmívelésügyi miniszterrel, ne méltóztassanak provokálni radikalizmusát legalább felülről, mert alulról és hátulról ugyis eléggé provokálják. A sajtó nagyobb része eleitől fogva gúnyos kétkedéssel néz a Rubinek birtokjavaslata elé ..." „Annyi bizonyos: a világon amiatt van a legkevesebb oka Pallavicini őrgrófnak az aggodalomra, hogy a hangulat nincs eléggé előkészítve arra, hogy a nagybirtokkal alaposan végezzenek. Etekintetben inkább mérséklésre, semmint versenyre, kihívásra volna szükség ..."[50]

Óvakodni kell tehát Rubinek programjának túllicitálásától, mert az kiszámíthatatlan következményekkel jár.

Pallavicini nyílt levélben válaszolt a Köztelek cikkírójának, Buday Barnának. A levélben Pallavicini egyfelől földreformprogramjának őszinteségére helyezte a súlyt; másfelől arra, hogy programjának politikai pályafutása, parlamenti szereplése során figyelemmel kísérhető állomásai vannak, amelyek még a világháború, illetve a forradalmak időszakára nyúlnak vissza.[51]

Ugyanakkor a Köztelek figyelmeztetését megszívlelve jelezte, hogy radikalizmusban nem akar bárkivel versenyre kelni, s a földreform megoldásánál az osztálygyűlölködő hangot ki kell kapcsolni. Érvelésének magas hanghordozása úgy hatott, mintha Rubinek holnapi vagy holnaputáni felváltását készítené elő, pedig csak Buday Barna válaszlevele következett.

Buday készséggel elismerte Pallavicini jóhiszeműségét s méltányolta, hogy az osztálygyűlölködő hangnak a megszüntetésében közös nevezőre jutottak.[52]

A Köztelek nem ment el szó nélkül egyetlen politikai tényezőnek – legyen az a KNEP, a Nemzetgyűlés, vagy vezető ellenforradalmi politikus – a földreformmal kapcsolatos megnyilatkozása mellett, s minden olyan nézettel szembeszállt, amely a Rubinek-féle elvektől eltérő felfogást hirdetett. Ugyanakkor messzemenően ügyelt arra, hogy a földreform ügyében a Kisgazdapártban a Rubinek- és a Nagyatádi Szabó-féle szárny közötti ellentétet – amely a pártszakadás veszélyével fenyegetett – palástolja. Nagyatádiék eltérő felfogásáról már csak amikor arról hallgatni már nem lehetett, ír majd a lap.

Úgy tűnt, hogy 1920 március derekára, a Simonyi-kormány megalakulásának idejére a nagybirtokos arisztokrácia jelentős hányada által pártfogolt Rubinek-féle birtokpolitikai tervezet az egyetlen számba jöhető program a földreform törvényes rendezésére. Buday Barna ebből kiindulva, már a Nemzetgyűlés törvényhozó tevékenysége elé Helyzetkép címen cikket ír.[53] Ám a törvényjavaslat Nemzetgyűlés elé terjesztésig még hosszú hónapok telnek el.

[49] Köztelek, 1920. febr. 21. Ki a radikálisabb?
[50] Uo.
[51] Köztelek, 1920. márc. 6. Ki a radikálisabb?
[52] Uo.
[53] Uo. 1920. márc. 27. Helyzetkép.

Buday cikkének a mondanivalója: a földet a társadalmi béke eszközévé kell tennünk a faluban. Ennek deklarálásával a nagybirtokosok áldozatvállalását befejezettnek tekintette, és igyekezett elhárítani azokat a próbálkozásokat, amelyek a magyar társadalmi és gazdasági élet egy sor baját a latifundiumok rovására akarják megoldani.[54]

Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter április elején bejelenti, hogy a földbirtokreformról szóló törvényjavaslat elkészült, s így nyilatkozik:[55] A törvényjavaslat benyújtását megelőzően, még egy nagyobb szabású értekezlet tárgyalja majd a javaslatot, ahol az összes mezőgazdasági érdekeltségek és politikusok részt vesznek. Ezután a törvényjavaslat – részben már ismert – gondolatait emelte ki:

a) a kisajátítást területileg és időbelileg korlátozza és nem minden nagybirtok kerül felosztásra;

b) sem birtokminimumot, sem birtokmaximumot nem állapít meg, de a hadiárvák és hadiözvegyek igényének kielégítését korlátlannak ismeri el;

c) a kisajátítás mellett a progresszív adózás bevezetése és az örökösödési törvény módosítása következtében is növekedni fog a reform céljára igénybevehető terület;

d) az állam csak ott avatkozik be a földreform végrehajtásába, ahol az érdekeltek nem tudnak megegyezni. A döntés ilyen esetben is az érdekelt bíróságra tartozik;

e) a reform céljára igénybe vett föld megváltása folyóáron történik;

f) a földreformtörvény 1920 őszén lép életbe.

E hosszadalmas eljárás szándékos időhúzás volt az uralkodó osztályok részéről: a földreformról szóló törvényjavaslatot mindaddig nem engedik a Nemzetgyűlés elé terjeszteni, ameddig a kormány vezetését a nagybirtokosok át nem veszik.

Rubinek nyilatkozata után a KNEP-ben is nyilvánvalóvá lett a földreform elhúzódása. A pártban voltak olyanok, akik sürgetni próbálták a törvényjavaslat beterjesztését.

Friedrich István és hat képviselő társa a KNEP-ből való kilépésük okaként – többek között – a földreform elhúzódását jelölték meg.[56] Somogyi István ugyancsak a KNEP-hez tartozó képviselő határozati javaslatot terjesztett a Nemzetgyűlés elé. A javaslatnak e témára vonatkozó pontja kimondja: „Utasítja a Nemzetgyűlés a földművelésügyi minisztert, hogy a földbirtokreformról szóló törvényjavaslatot haladéktalanul terjessze a t. Nemzetgyűlés elé."[57]

A földreform ügye azonban nem mozdult előre.

A Kisgazdapárt Nagyatádi-féle szárnya éppen a Simonyi kormány idején fogalmazta meg a legegyértelműbben az 1918-as októberi forradalommal való egyetértését – ha ezt

[54] „Ahová nézünk, minden problémája a magyar közgazdasági életnek egy-egy lerongyolt koldus, aki a markát tartja és segítséget vár. És követelő tekintetét valamennyi a föld felé irányítja. Ebből a megmaradt egyetlen vagyonból akar hozzájutni az egymillió ember a jövedelmi alaphoz, a másik millió nagy munkabérekhez, a harmadik olcsó húshoz és kenyérhez . . . Vigyázni . . . mert a föld nem bírja. Nem bír meg semmiféle hadisarcot . . . Nem bírja meg a régi fényes bankexistenciákat . . . Nem bírja meg a régi Magyarország közhivatalait, nem bírja meg a tizenkét minisztériumot, nyugalomba küldött politikai rokkantakat, hiszen a hadirokkantakat sem tudták még biztos fedél alá juttatni . . . " (Uo.)

[55] Köztelek, 1920. ápr. 3. Rubinek nyilatkozata a birtokpolitikai törvényjavaslatról.

[56] Nemzetgyűlési Napló 1920–1922. 1. k. 385. l.

[57] Uo. 2. k. 219. l.

elsősorban a Berinkey-kormányban részt vevő vezérük, Nagyatádi Szabó István védelmében is tették.[58]

Nagyatádiék az 1918-as októberi forradalomból vállalták a demokratikus agrárprogramot, és a forradalom balra kanyarodásától elhatárolták magukat.[59] A Nagyatádi Szabó körül csoportosulók az 1919 októberében megfogalmazott demokratikus földprogramot kívánják törvényerőre emelni. De ennek feltételeit sem az általános politikai helyzet, sem a párton belüli erőviszonyok miatt nem látták biztosítottnak.[60]

Nagyatádi és hívei a júniusi tiszántúli nemzetgyűlési választásoktól, a tiszántúli parasztság szavazataitól várták mindkét irányban a kedvező fordulatot.[61] A párt Nagyatádi vezette szárnya időt, kedvezőbb politikai viszonyokat akart nyerni földreformprogramja megvalósítására, pedig az idő nem a reform híveinek dolgozott, s etekintetben a jelek egyre kedvezőtlenebbek voltak.

1920. április 21-én valamennyi mezőgazdasági érdekképviseleti szervezet képviselője, az OMGE elnökével, gr. Somssich Lászlóval az élen, megjelent Horthy Miklós kormányzónál,[62] hogy ideiglenes államfővé való megválasztása alkalmából üdvözöljék. A küldöttséget ugyan Rubinek vezette, de a szónok gr. Somssich László volt.

Somssich a kormányzó vállára nehezedő államvezetői gondokról beszélt először; a forradalmakat kárhoztatta, amelyek szerinte megakadályozták az ország lakosságát abban, hogy a világháborús vereség után egymásra találjon. A jelenről – jövetelének tulajdonképpeni céljáról – szólva, a demokratikus földreformot Nagyatádi személyes ambíciójának feltüntetve így szónokolt: „félre kell tennünk minden kicsinyes melléktekintetet, féken kell tartani a személyes ambíciókat és érvényesülési vágyakat..." Somssich az OMGE egyértelmű támogatásáról biztosította Horthyt mondván: „Rögös és tövises útján a gazdatársadalmat úgy maga előtt, mint hátamögött fogja mindenkor találni..."[63] Mindezek

[58] „Mert kétségtelen, hogy 1918. október 31-én a magyar nép óriási rétegei megváltóként üdvözölték az októberi forradalmat. A nemzeti függetlenség gondolata: ... a béke vágya, a feudális kormányzati rendszer bukása nemcsak a frontról hazatért katonáknak, de az egész nemzetnek szimpatikus volt..." (A Kisgazda, 1920. március 21. Kik felelősek?)

[59] Uo.

[60] A Kisgazdapárton belüli erőviszonyokra vet fényt az a sokatmondó tény is, hogy Rubinek – amint majd látni fogjuk – a pártértekezlet, a pártvezetőség jóváhagyó beleegyezése nélkül terjeszti vitára törvényjavaslatát a földreformról.

[61] A Kisgazda, 1920. máj. 16. A földbirtokreform.

[62] Köztelek, 1920. ápr. 24. Horthy Miklós a magyar gazdákhoz.

[63] „... A küldöttségben, amelyet Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter vezetett, az alább felsorolt testületek vettek részt: Az OMGE és a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége képviseletében Somssich László gróf, Miklós Ödön, Szilassy Zoltán, Mutschenbacher Emil és Konkoly Thege Sándor; Magyar Gazdaszövetség: Czettler Jenő dr. és Vantsó Gyula; Magyar Gazdatisztek és Erdőtisztek Országos Egyesülete: Fabricius Endre; Magyar Mezőgazdák Szövetkezete: Jeszenszky Pál, Pirkner János, Serbán Iván és Halász József; Falusi Otthonvédő és Népjóléti Országos Szövetség: Horváth Jenő; Országos Központi Hitelszövetkezet: Hornyánszky László; Hangya: Dessewffy Emil gróf, Dömötör László és Meskó Pál; Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége: báró Papp Géza." A küldöttségben még a következő egyesületek képviselői vettek részt: Gazdák Biztosító Szövetkezete, Magyar Szőlősgazdák Egyesülete, Baromfitenyésztők Országos Egyesülete, Országos Magyar Méhészeti Egyesület. (Uo.)

ellenében a nagybirtokos osztály félreérthetetlen módon, „megköveteli az ő igazát s azt, hogy az ő érdekeit célzó intézkedésekben mindenkor meghallgattassék . . . "[64]

Horthy válaszát azzal kezdte, hogy a földbirtokos osztályban rejlik a nemzet ereje. A helyzethez illő módon a magyar úr hivatásáról is szót ejtett: „Az úrnak úgy kell felfogni hivatását, mint valamely nemes hatalmat, mert azért teremtette az Isten a helyre, hol áll, hogy tanítsa embertársait . . ."[65]

Az úri Magyarország legrangosabb vezetőinek e párbeszédében még a vitézi rend megalkotásáról esett szó. Horthy elmondta, hogy a legvitézebb háborús hősöket donációval jutalmazza meg. Ezt az utódok a törzsöröklési rendszer szerint örökölnék. Ezzel a kisbirtokos hitbizományok rendszere fejlődne ki.

Az OMGE, ill. a gazdatársadalmi szervezetek látogatása Horthy kormányzónál jelképes tett volt. Erre akkor került sor, amikor a Rubinek-féle földreformjavaslat elkészült ugyan, de Nagyatádi és hívei a nagybirtokrendszer megszüntetését hirdették. A nagybirtokosok ebben a helyzetben védelmet kértek Horthytól a parasztok, ill. Nagyatádi Szabó ellen.

Mivel látható volt, hogy a földreformtörvény 1920 őszére kitolódik, Nagyatádiék addig is a parasztság földéhségének és legelőínségének enyhítését szorgalmazták. Sürgetésükre a mezőgazdasági termelés biztosításáról szóló, 1920. március 26-i kormányrendelet[66] szerint a földművelésügyi miniszter a termelés biztosítása érdekében, vagy közérdekből is, kötelezhet bármely nagybirtokost, hogy az általa kezelt mezőgazdasági földekből olyan nagyságú területen, amelynek elvonása a birtok többi részén az okszerű gazdálkodást nem gátolja, az 1920-as gazdasági évre kisebb részletekben méltányos feltételek mellett haszonbérletet vagy részesbérletet biztosítson azoknak a földmunkásoknak, akik az 1918. vagy 1919. évben haszonbérletet vagy részesművelést vállaltak.

Ugyanilyen feltételek mellett haszonbérbe vagy részesművelésre kaphatnak földet a f. gazdasági évre azok a hadirokkantak vagy hadiszolgálatban állt földművesek, akiktől a föld okszerű megmunkálása várható s a megélhetéshez szükséges földhöz önhibájukon kívül nem juthatnak. A hadirokkant és hadiszolgálatban állt földmíveseknek az ilyen földeket felszántva köteles a földbirtokos átadni, de a szántásdíjat a haszon-, ill. részesbérlők kötelesek megtéríteni.[67]

E rendelet a nagybirtokosok 1919. augusztus 1-e utáni első dühének következményeit, vagyis a forradalmak alatt különböző címeken a parasztság kezére került földek visszavételét akarta jóvátenni. A rendelet a kormánynak azt a készségét is tükrözte, hogy azoknak a hadirokkant és hadiszolgálatot teljesítő katonáknak is haszonbéres vagy részesföldet adjon, akik valamilyen ok miatt 1918/19-ben ilyet nem kaptak.

A kisgazdák és földmunkások állatainak kellő legelőterülettel történő ellátásáról szóló kormányrendelet 1920. április 21-én jelent meg.[68] A rendelet háromféle útonmódon kíván segíteni a kisgazdák és földmunkások legelőhiányán.

[64] Uo.
[65] Uo.
[66] 1920. évi 2.493 M.E. sz. rendelet (vö.: Magyarországi Rendeletek Tára. Bp. 1920. 151–8. l.).
[67] Uo.
[68] Az 1920. évi 3.120 M.E. sz. rendelet (vö.: Budapesti Közlöny, 1920. ápr. 21.)

Először is elrendeli, hogy a kisgazdák és földmunkások állatainak legeltetésére 1918-ban vagy 1919-ben akár haszonbérlet útján, akár fűbér ellenében vagy más szokásos módon átengedett legelőterületeket a f. évben is át kell engedni az ingatlan jelenlegi birtokosának, ill. haszonbérlőjének.

Ha az átengedési kötelezettség vagy az átengedő területek terjedelme tekintetében vita merül fel, a közigazgatási bizottság gazdasági albizottsága határoz. A határozat ellen a közléstől számított nyolc napon belül lehet fellebbezni a földművelésügyi miniszterhez.

A második intézkedés a községi vagy osztatlan közös legelők használatáról szólt: ha az ilyen legelőkön a legeltetésre jogosultak állattenyésztési érdekeit nem sérti, megfelelő legelőhasználati díj ellenében meg kell engedni, hogy oda olyan kisgazdák és földmunkások is kihajthassák állataikat, akiknek nincs legelőjük.

Végül, amennyiben a fent elősorolt módokon a község állattartói számára a szükséges legelőterület nem biztosítható, felhatalmazza a rendelet a földművelésügyi minisztert és a közigazgatási bizottság gazdasági albizottságát arra, hogy a mezőgazdasági termelés biztosítása tárgyában kiadott rendelet megfelelő alkalmazásával intézkedjen a szükséges legelőterület megszerzéséről.

A nagybirtokos arisztokrácia mind a hadviseltek bérfölddel való ellátásáról, mind a legelőterület biztosításáról szóló rendeletet aggodalommal, sőt nemegy helyütt ellenállással fogadta. Szerintük mindkét rendelet „jelentős beavatkozást enged meg a birtokosok magánviszonyaiba, mielőtt a birtokpolitikai törvény elkészült volna . . . "[69] A nagybirtokosok zokon vették a kormánytól, hogy miután az elkészült törvényjavaslatból sikerült kiiktatni az igényjogosultság kategóriáját, *a rendeletek „jogigényeket állapít(anak) meg, amelyek kielégítése elől a törvény is alig térhet ki . . . "*[70] (Kiemelés tőlem. M.K.)

Kárhoztatták a rendeletet egy sor fontos kérdést homályban hagyó volta miatt is: nem mondja meg, hogy milyen nagyságú birtokok kötelezhetők legelőterületek átengedésére? Ugyanígy homályban marad, hogy milyen területek vehetők igénybe a rendeletekben megjelölt célra? Vajon csak az eddig legelőnek használt területek, vagy pedig a réteket is át kell engedni? [71]

E rendeletek gyakorlati kivitelezése tekintetében vajmi kevés történt. Nagyatádiék szerint annak ellenére, hogy a községek képviselőtestülete a haszonbéres földek és a közlegelők ügyében megtette a kormány rendelete által előírt lépéseket, az ügy mégis elintézetlenül vesztegel, s alig van egy-két olyan eset, ahol kedvező döntés született.[72]

[69] Köztelek, 1920. ápr. 24. A legeltetés biztosítása.

[70] Uo.

[71] „. . . Ez utóbbi megoldás a többtermelés rovására menne, mert hiszen a mi viszonyaink között és a közösen használt legelők szokásos gondozása mellett a legelő csak a másodrendű kultúrának tekinthető és az illető földterület legelőként használva, a legtöbb esetben kevesebb takarmányt szolgáltat, mint egyébként. De ha csak a legelők átengedésére vonatkozik a rendelet, akkor sem látjuk a birtokos védelmét oly irányban, hogy a legelő-igénylés ne mehessen a saját állattenyésztés és helyesen megszervezett gazdasági üzem rovására . . . " (Uo.)

[72] „. . . Nem azért, mintha a hivatott . . . fórumok nem foglalkoznának a kérdéssel, sőt nagyon is foglalkoznak vele, de az a baj, hogy nem jóindulattal . . . foglalkoznak az üggyel. A miniszter utasításának eleget tesznek, mert elintézik az aktát, de alig tudnánk 1–2 olyan esetet, ahol a kisemberek ügyében történt volna már az első fokon döntés. Húzzák, halogatják, kitolják a döntést.

Griger Miklós, a KNEP-hez tartozó nemzetgyűlési képviselő szerint a hadviseltek haszonbéres földdel és a kisparasztok, valamint a földmunkások legelővel való ellátásáról szóló kormányrendelet végrehajtására alig lehet egy-két példát felemlíteni.[73]

A földreform további előkészületeinek ismertetése kívánatossá teszi a birtokmegosztásnak, a kötött birtokok arányának, a haszonbérletben művelt, valamint a zsidó származású családok tulajdonában levő földbirtokok területének feltüntetését. Az ellenforradalmi rendszer ugyanis az agrárius, ill. a keresztény agrárius gondolatot, ill. jelszót tűzte zászlajára. A dualizmus idején útjára indult konzervatív agrárius gondolat az új viszonyok között némi szociális tartalommal is telítődött, s fő funkciója a forradalmaktól való védekezés lett.

A keresztény agrárius gondolat jegyében, amely a nemzeti eszmével is ötvöződött, lépett fel egyfelől a szélsőjobboldal: Friedrich és Gömbös tábora s a KNEP intranzigens szárnya. A szélsőjobboldal fő követelése az őrségváltásra, a zsidó finánctőke pozícióinak megszerzésére irányult: antikapitalizmusa (antiszemitizmusa) mellett szociális követeléseket is megfogalmazott, s egy részének nagybirtokellenessége határozott körvonalakat öltött. A keresztény agrárius irányzat nevében folytatta tevékenységét másfelől a KNEP Huszár-féle mérsékelt irányzata is, amelynek szociális követelései és nagybirtokellenessége megegyezett a párt intranzigens irányzatához tartozók felfogásával.

A keresztény agrárius, ill. a keresztény nemzeti gondolatnak szerepe volt a földreform előkészítése során is. Ez azt jelentette, hogy elsősorban a zsidó földtulajdonosok kezében levő birtokokat kell felosztani, és kímélni kell az „ősi magyar" földet, a középbirtokokat, továbbá a kötött vagy korlátolt forgalmú birtokok kategóriájában a legnagyobb területet kitevő hitbizományokat.

Ennek a felfogásnak a legkövetkezetesebb képviselői a gentryk közül kerültek ki. Rubinek és tábora a gentryben szövetségest látott, és hallgatólagosan tudomásul vette követelésüket.

A finánctőkés körökkel szoros kapcsolatban levő legitimisták és volt munkapárti politikusok felismerték, hogy a keresztény és antikapitalista jelszavak az uralkodó osztályok politikai és gazdasági pozícióit gyöngítik, ezért elutasították azokat. Nem védték a kötött birtokok intézményét. Ha különbséget tettek a kötött nagybirtokok között, az a hitbizományok rovására történt.

Sőt egyes esetekben kereken elutasítják a kérelmezőket." (Dunántúli Egyetértés, 1920. jún. 5. Akadékoskodnak a földreform körül.)

[73] „. . . Már most kérdem: mi haszna volt az üdvös és időszerű rendeletnek? [ill. rendeleteknek – M.K.]. A hadirokkantaknak vagy falusi szegényeknek? Semmi vagy édes kevés. A mezőgazdasági bizottságok gazdasági albizottsága, amelyben tudvalevőleg a nagybirtokosok exponensei dominálnak, kötelezhette volna a nagybirtokost vagy bérlőt, de ez tudtommal egyetlenegy esetben sem történt meg, pedig utána néztem [ti. a csornai választókerületben – M.K.] . . . a nagybirtokosok vagy bérlők tudomást sem vettek a rendeletről, vagy ha tudomást vettek is róla, cinikusan elutasították az igényjogosultakat, arra való utalással, hogy a legkisebb terület elvonása is zavarná a gazdálkodást a földbirtok többi részén. (Zaj.) És a közigazgatási hatóságok ahelyett, hogy dobszó útján figyelmeztették volna a népet a megjelent rendeletre és a népnek a hóna alá nyúltak volna, hallgattak – ahogy mondani szokás – mint dinnye a fűben, mert féltették a gracionálét, amelyet a nagybirtokosoktól kaptak, amit a mostani körülmények között nem is vehetik zokon . . . " (Nemzetgyűlési Napló 1920–1922. 4. k. 164. l. 1920. aug. 2-i ülés.)

A fentiek után lássuk a tényeket! Az 1913. évi mezőgazdasági összeírás, amely a 100 holdon felüli gazdaságokról szól, feltünteti azt a roppant aránytalanságot, amely a birtokmegosztás tekintetében hazánkban fennállt.[74]

A birtok nagysága	száma	A birtok területe millió kh
100 – 200	10 849	1,53
200 – 300	4 659	1,14
300 – 500	4 449	1,72
500 – 1 000	3 822	2,66
1 000 – 2 000	2 084	2,91
2 000 – 5 000	1 386	4,26
5 000 – 10 000	425	2,91
10 000 – 20 000	196	2,70
20 000 holdon felül	128	6,75
Összesen:	27 988	26,58

Magyarországon tehát a gazdasági kultúra szolgálatában álló 49,05 millió kat. holdból 26,58 millió, 54,2% tartozott a 100 kat. holdon felüli birtokok kategóriájába. Amíg a középbirtok (100–1000 kat. h.) mindössze 7,5 millió kat. holdat, a terület 14,39%-át tette ki, addig az 1000 holdon felüli nagybirtok 19,53 millió kat. h. területével 39,8%-ra rúgott.

A birtokmegoszlásnak ez az Európában is ritkaságszámba menő aránytalansága a trianoni határok között némileg még fokozódott:[75]

Év	Az ország területe	A kisbirtok 100 holdon alul	A közép- és nagybirtok 100–1000 kh között és 1000 kh felett	A kisbirtok	A közép- és nagybirtok
		területe		területe az ország-terület %-ában	
	millió kat. hold				
Magyarország régi területén 1913	49,05	22,47	26,58	45,8	54,2
Magyarország új területén 1913	16,15	7,14	9,1	44,2	55,8
1921	16,15	7,51	8,64	46,5	53,5[76]

A birtokmegoszlás aránytalanságát tovább tetézte, hogy a nagybirtokok jelentős hányada a szabad forgalom elől elzárt, ún. korlátolt forgalmú vagy kötött birtok volt.

Az 1000 holdnál nagyobb kiterjedésű szabad és korlátolt forgalmú birtokok aránya a trianoni határok között az alábbi módon alakult:[77]

A birtok jellege	A birtoktestek	
	száma	területe, kh
I. Szabadforgalmúak	1065	3 028 773
II. Korlátolt forgalmúak	442	3 326 325
Összesen:	1507	6 355 098

A korlátolt forgalmú birtokok részletezése:

Birotktestek	száma	területe
1. Kincstári birtokok	11	175 177
2. Községi birtokok	92	503 335
3. Alapítványi birtokok	24	214 219
4. Iskolai birtokok	12	44 006
5. Egyházi birtokok	99	856 426
6. Hitbizományi birtokok	86	1 246 773
7. Közbirtokossági birtokok	78	161 946
8. Részvénytársasági birtokok	46	124 443
Összesen:	442	3 326 325

Egyébként a 100 kat. holdon felüli mezőgazdasági terület 25,6%-a a 20-as évek elején haszonbérleti kezelésben volt.

A törvényjavaslat nemzetgyűlési vitája során gyakran szóba került, hogy a földreform során elsősorban a zsidó családi birtokokat kell igénybevenni. A 26,58 millió kat.

---

[74] *Kerék Mihály:* A magyar föld. Bp. é.n. 29. l.; Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár) Bp. 1925. 3. l.

[75] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár) Bp. 1925. 3. l. Utalunk arra, hogy a szakirodalom eltérően adja meg a birtokmegoszlást, de a háború előtti arányokat – ti. a 100 hold alatti és 100 hold feletti birtokok között – százalékosan jobbnak tartja. Itt *Szakács Kálmán, Gunst Péter* vonatkozó munkáját említenénk meg (vö.: Földmunkás és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848–1948. Bp. 1962. II. k. 631–4. l.; A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938. Bp. 1970. 49–55. l.)

[76] 1921 a Nagyatádi-féle földreform megindulásának éve volt. Ezt tükrözik az 1921. évi adatok.

[77] *Buday László:* Magyarország küzdelmes évei. Bp. 1923. 58. l.

holdat kitevő 100 holdon felüli gazdaságokból – Buday László adatai szerint – 3,85 millió kat. holdat tett ki ezek területe.[78]

Rubinek irányításával a földreformról törvényjavaslat készült, amely Törvényjavaslat a földbirtok helyes megoszlását szabályozó rendelkezésekről címet kapta.[79]

A törvényjavaslat tíz fejezetre oszlott:

Az I. fejezet az Országos Földbirtokrendező Tanácsról (1. § – 15. §) szól.

Az Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) feladata a földbirtok megoszlását szabályozó állami tevékenység vezetése és irányítása (1. §).

Az OFT elnökből és alelnökből s ezen felül huszonkét tagból és ugyanannyi póttagból áll.

Az OFT elnökét a minisztertanács előterjesztésére az államfő nevezi ki. Többi tagját a földművelésügyi miniszter alábbiak szerint készült előterjesztése alapján ugyancsak az államfő nevezi ki (2. §).

Az OFT huszonkét rendes és huszonkét póttagját a következő szervek jelölik (3. §):

1. 3–3 rendes és 3–3 póttagot jelöl ki a magyar királyi kúria és a magyar királyi közigazgatási bíróság;

2. 1–1 rendes és 1–1 póttagot jelöl az OMGE, a Magyar Gazdaszövetség, a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége, az Országos Erdészeti Egyesülete és az Országos Magyar Földbérlők Egyesülete;

3. 5 rendes és 5 póttagot jelöl az Országos Mezőgazdasági Kamara;

4. 1–1 rendes és 1–1 póttagot jelöl a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége, az Országos Központi Hitelszövetkezet és a Pénzintézeti Központ;

5. 2–2 rendes és 2–2 póttagot jelöl a földművelésügyi és kisgazdaminiszter;

6. 1–1 rendes és 1–1 póttagot jelöl a belügy-, a honvédelmi, az igazságügy- és a pénzügyminiszter.

Az elnök és az alelnök kinevezése – 4. § – élethossziglan szól, de az OFT tagsága 10 évenként kicserélődik. Öt év elteltével a tagok és a póttagok fele sorshúzás útján kilép. (Az így kilépettek ismét jelölhetők.) A tagság más esetekben[80] is megszűnhet.[81]

A törvényjavaslat 6.,[82] 8., 15.[83] §-a az OFT teljes ülésének ügyrendjével, ill. egybehívásával foglalkozik. A 10. és a 11. § pedig a teljes ülésen való részvételt szabályozza.[84]

[78] *Buday* i. m. 51. l.; Megjegyezzük, *Kerék Mihály* utóbb idézett könyvében (31. l.) az 1913. évi adatok alapján 1,96 millió kat. holdban állapítja meg a 100 holdon felüli zsidó családi birtokok területét. A Buday és Kerék adatai közötti különbséget az eltérő forrásbázis, ill. a két felvétel időpontja közötti különbség okozza. Úgy véljük, hogy Buday adatai – aki a Stat. Hiv. vezetője volt – a tényleges helyzetet tüntetik fel. Ezt erősítette meg *Gunst Péter* is.

[79] Országos Levéltár, Belügyminisztérium elnöki iratok K. 148. 19. tétel 3664/1920.

[80] Ugyanez érvényes „ha a tag a kijelölő szervezetnél tagságát veszti, illetőleg azt a megbízását elveszti, amelynek alapján kijelölték. A tagság megszűnik az ülésekről való indokolatlan távolmaradás folytán is". (10. §) (Uo.)

[81] „A megjelenésben akadályozott rendes tag helyébe a szükséghez képest póttagot kell behívni az ülésekre, mégpedig mindig azt a póttagot, aki ugyanannak a szervnek a jelölése alapján lett a bizottság tagja, mint az akadályozott rendes tag." (Uo.)

[82] „A tanács teljes ülésében vagy az egyes osztályok ülésében hoz határozatot. A teljes ülés elvi jelentőségű határozatait az osztályok mindaddig követni kötelesek, míg azokat a teljes ülés meg nem

Az I. fejezet kétségtelenül az OFT tagjainak – köztük az elnök és az alelnök – kinevezéséről szóló 1. és 2. §., valamint az OFT összetételéről szóló 3. § miatt került az érdeklődés központjába.

A 3. § helyet biztosít a különböző mezőgazdasági érdekképviseleti szerveknek, köztük az Országos Magyar Földbérlő Egyesületnek. De az OFT tagjai között találjuk a mezőgazdaság hitelellátásával foglalkozó pénzintézetek – OKH, Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége s a Pénzintézeti Központ – küldötteit, ill. különböző miniszteri tárcák, köztük a gazdasági tárcák képviselőit is. Az OFT-ban tehát a finánctőkés körök is rendelkeznek képviselettel. A nagybirtokos és finánctőkés szervezetek együtt számszerű többséggel rendelkeztek az OFT-ban.

A törvényjavaslat II. fejezete az államot illető elővásárlási jogot taglalja (16. § – 27. §).

A 16. § általános érvénnyel kimondja: „Amennyiben ez a törvény mást nem rendel, az államot minden mezőgazdasági ingatlan elidegenítése esetében ennél a törvénynél fogva elővásárlási jog illeti . . . "

A kiemelkedően fontos 17. § azokat az eseteket sorolja fel, amikor az elővásárlási jognak nincs helye:

1. ha az ingatlan a község (város) belterületén fekszik;

2. ha a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége vagy az Országos Központi Hitelszövetkezet az egyik fél;

3. ha a felek egy részének egyenes ágon rokonai, unokatestvérnél nem távolabbi oldalrokonai vagy pedig törvényes házastársak;

4. ha a megszerzett ingatlan a szerző fél egyéb mezőgazdasági ingatlanával együtt az 50 kat. holdat meg nem haladja, s a szerző fél földműves, gazdatiszt, okleveles vagy hivatásos gazda, hadirokkant, hadiözvegy, hadiárva, tényleges vagy nyugalmazott közalkalmazott avagy hivatásos katona;

5. ha a szerző fél olyan ingatlant vásárol vissza, amely az ő tulajdona vagy olyan családtagjának a tulajdona volt, akivel a 3. pontban említett kapcsolatok egyike fűzi össze;

6. ha az elidegenítést a földművelésügyi miniszter vagy vele egyetértésben az illetékes hatóság már jóváhagyta.

A 19. § kimondja, hogy az elővásárlási jogot a földművelésügyi miniszter gyakorolja.[85] A 24. § az elővásárlási jog foganatosításáról szól.[86]

---

változtatja. Azt, hogy mely ügyek tartoznak a teljes ülés és mely ügyek az osztályok elé, a jelen törvény keretében az ügyrend állapítja meg. Az ügyrend állapítja meg az osztályok számát és alakításuk módját is . . . " (Uo.)

[83] „A tanács teljes ülését az elnök, akadályoztatása esetében pedig a másodelnök, ha az ügyrend másként nem intézkedik, az illető osztály elnöke hívja egybe. Üléseket a szükséghez képest kell összehívni . . . " (Uo.)

[84] „A teljes ülésen a tanács minden rendes tagja köteles résztvenni. Az egyes osztályok ülésein csak az a rendes tag vehet részt, aki az osztálynak tagja . . . Ha bármelyik tag három egymást követő . . . ülésről indokolatlanul távolmarad, helyét megüresedettnek kell tekinteni . . . " (Uo.)

[85] Ezt a jogát az OFT hozzájárulásával a földművelésügyi miniszter esetről esetre átengedheti a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének vagy az OKH-nak. (Uo.)

[86] Eszerint az elővásárlási jogot attól az időponttól kezdve lehet gyakorolni, amelyben az ingatlant elidegenítő jogügylet létrejött. Az elővásárlási jog az ingatlannak a szerző fél javára történt telekkönyvezésről kapott értesítés kézhezvételétől számított 30 nap elteltéig gyakorolható. (24. §) (Uo.)

II. fejezet 18., 22. és 23. §-ainak rendelkezései messze kiható kérdésekről szóltak, s méltán kerültek az érdeklődés középpontjába.

A 17. § 4. pontja az elővásárlási jog gyakorlása alól mentesíti azokat az ingatlanokat, amelyek az 50 kat. holdat nem haladják meg, s a szerző fél földműves, gazdatiszt, hivatásos gazda, nyugalmazott közalkalmazott vagy hivatásos katona, illetve hadirokkant, hadiözvegy vagy hadiárva.

Érzékenyen érintette a földet eladó birtokosokat a 22. §, amely szerint, ha az elővásárlásra jogosult OFT az eredeti szerződésben szereplő ellenértéket magasnak találta, más vételi ajánlatot tehet az eladónak.

A 23. § a szerződésben szereplő mellékszolgáltatás[87] esetében ugyanezt a jogot a közigazgatási bizottság gazdasági albizottságának biztosította.[88]

A törvényjavaslat III. fejezete Az államot érintő megváltási jogról szól (28–50. §).

A 28. § kimondja: ha az állam a földbirtokpolitikai célokra alkalmas ingatlanokat szabadkézből, árverésen vagy elővásárlás útján ott, ahol rájuk közérdekből szükség van, nem tudja biztosítani, az OFT megváltás útján megszerezheti azokat.

A 29. § szerint megváltás útján elsősorban azt az ingatlant szerezheti meg az állam, amely a világháború kitörésétől, vagyis 1914 júliusától a törvény életbe lépésének napjáig jogügylettel vagy árverésen került eladásra.

Ugyanez a paragrafus azonban a világháború kitörésétől gazdát cserélt ingatlanok megváltás alóli mentesítésének eseteit is részletezi:

1. ha az ingatlan a község (város) belterületén fekszik;

2. ha a szerző fél a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége, az OKH, vagy ha a szerző félhez az ingatlan közvetlenül a pénzintézetek valamelyikének útján került;

3. ha a felek egymásnak egyenes ágon rokonai, unokatestvérnél nem távolabbi oldalrokonai vagy törvényes házastársak;[89]

4. ha a megszerzett ingatlan a szerző fél egyéb mezőgazdasági ingatlanával együtt az 50 kat. holdat meg nem haladja, és a szerző fél földmíves, gazdatiszt, okleveles vagy hivatásos gazda, hadirokkant, hadiözvegy, hadiárva, tényleges vagy nyugalmazott közszolgáltai alkalmazott avagy hivatásos katona;

5. ha a szerző fél az ingatlant más mezőgazdasági ingatlana helyébe nem nyerészkedés, hanem továbbgazdálkodás céljából szerezte meg.[90]

A 31. és 34. §-ok a megváltandó terület lehetséges nagyságát a megmaradó terület rentabilitásának szempontjából szabályozzák. Eszerint az állam bármely nagybirtok mezőgazdasági művelésre alkalmas földjéből annyit válthat meg, amennyinek a megváltása a birtok megmaradt részein az okszerű gazdálkodást, illetve a gazdasági épületek és felszerelések felhasználását nem gátolja.

[87] „Nem létezőnek kell tekinteni a mellékszolgáltatást akkor is, ha az pénzben meg nem becsülhető vagy ha az a jelen törvény céljaival ellenkezik." (Uo.)

[88] „A pénzösszeg nagyságának megállapításával meg nem elégedő fél igényét a megállapítás közlésétől számított 15 napon belül bírói úton érvényesítheti . . . " (Uo.)

[89] Emellett, ha egyik fél a másik fél lemenőjének vagy felmenőjének a törvényes házastársa; vagy ha a szerző fél a közösség megszüntetése végett örökös társának vagy tulajdonostársának az illetményét szerezte meg. (Uo.)

[90] 6. ha olyan mezőgazdasági ingatlanról van szó, amely az okszerű erdőgazdaság folytatásához, illetőleg az erdei üzem zavartalan fenntartásához nélkülözhetetlen. (Uo.)

A megváltást nem akadályozhatja sem a megváltandó ingatlannak, sem tulajdonosának a minősége – vagyis hogy kötött vagy szabadforgalmú, illetve hitbizományi haszonélvezetről, esetleg jogi személyről van szó.

A 31. § foglalkozik a községi (városi) közbirtokosság közös legelői és egyéb ingatlanai megváltásának lehetőségével is.[91]

A 32. § az előzetes megváltás lehetőségét a nagybirtoknak a község mezőgazdasági művelésre alkalmas területének hányadában fejezi ki: az előzetes megváltás ott gyakorolható, ahol a nagybirtok területe a község határának mezőgazdasági művelésre alkalmas területéből 1/3-nál többet foglal el, továbbá ott, ahol az OFT a tulajdonos meghallgatásával – a felmerülő szükséghez képest – előre is megállapíthatja, hogy a szóban forgó nagybirtok területéből a jelen törvény alapján megváltás útján mennyit szerezhet meg.

A 33. § a közép- és kisbirtok kivételes körülmények közötti megváltásának lehetőségéről beszél.

Bár a törvényjavaslat-készítők hangoztatják, hogy a közép- és kisbirtok nem esik a törvény alapján megváltás alá, de az OFT kivételesen – ha a szükséges mezőgazdasági művelésre alkalmas földeket nagybirtokból nem lehetne megszerezni[92] – megengedheti, hogy az állam részben vagy egészben megválthasson e birtokkategóriába tartozó, korlátolt forgalmú mezőgazdasági területeket.

A továbbiakban a 33. § azokat az egyéb szempontból megfogalmazott kivételeket sorolja fel, ahol nincs helye a közép- vagy kisbirtok megváltásának:

1. ha az ingatlan jelenlegi tulajdonosa földmíves, gazdatiszt, okleveles vagy hivatásos gazda, hadirokkant, hadiözvegy vagy hadiárva, tényleges vagy nyugalmazott közalkalmazott avagy hivatásos katona;

2. ha a mezőgazdasági ingatlan közérdekű intézmény (kórház, árvaház vagy hitközség stb.) háztartásának terményekkel való ellátására okvetlenül szükséges;

3. ha az ingatlan az OKH vagy a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének tulajdona.

A fontos 35. § a házhelyek céljára szükséges területek előteremtéséről és a házhelyekhez juttatásról szól. E paragrafus szerint, ha az másként nem lehetséges, biztosítani kell, hogy az állam a házhelyek céljára szükséges területeket a 31–35. §-ok korlátaitól eltekintve szerezhesse meg. De ha a közép- és birtokot váltanák meg házhely céljára, a tulajdonos kívánságára más ingatlant kell cserébe adni.

A sürgető lakásszükség kielégítése céljából megfelelő nagyságú, de 400 n.-ölnél nem nagyobb és az igényeknek megfelelő házhelyeket lehet kihasítani. Házhely csak olyan föld- és háznélküli családfőnek juttatható, aki abban a községben (városban) illetékes, vagy ott legalább öt év óta lakik, vagy az OFT határozata alapján kíván ott megtelepedni. Az OFT kimondhatja, hogy a házhely-juttatásban részesültektől a házhelyet a volt tulajdonos visszakövetelheti, ha azon legföljebb két év alatt lakóházat nem építenek.[93]

A 36. § olyan jellegű részletezést ad azokról a mezőgazdasági ingatlanokról, amelyeknek megváltását mellőzni kell, ami végül is a mentesítéseket[94] áttekinthetetlenné teszi.

[91] Uo.

[92] Uo.

[93] Az OFT külön méltánylást érdemlő esetben a két évi határidőt a fél kérelmére meghosszabbíthatja. (Uo.)

[94] Uo.

A 37. § összefoglaló jelleggel intézkedik a nagy- és középbirtok, valamint a kisbirtok megváltási jogának gyakorlásáról, a megváltás időbeni korlátozásáról, és új megközelítésként ezúttal az elsősorban, másodsorban stb. megváltható birtokokról beszél.

Mindezek alapján a 37. § kimondja: az OFT mindenkor az érdekeltek meghallgatásával állapítja meg, hogy a törvény szempontjából egyes esetekben mely ingatlant kell nagy-, közép- vagy kisbirtoknak tekinteni; egyúttal azt is, hogy a törvény alapján gyakorolható-e a megváltási jog, és a kérdéses földterület milyen hányada váltható meg. A szabadforgalmú ingatlanok esetében a törvény életbelépésétől számított öt éven belül van helye megváltásnak.

E paragrafus 3. bekezdése szerint ugyanannak a községnek a határában levő kisebb területű nagybirtok megváltása csak abban az esetben előzze meg a nagyobb területűét, ha ez utóbbiból történő igénybevétel a gazdálkodás teljes tönkretételét eredményezné.

A törvényjavaslat a megválthatóság szempontjából ugyanabba a kategóriába tartozó ingatlanok között is rangsorol,[95] s legelőször megválthatóként a korlátolt forgalmú vagy kötött birtokot említi. E rangsorolást lerontotta az 51. §, amely a kötött birtokok védelmét szolgálta, s így a 37. § e szakaszának ellenparagrafusa volt.

A 38. § a megváltás alól mentesülés speciális esetével foglalkozik, amikor is a birtokos az OFT előtt igazolni tudja, hogy az elmúlt öt éven belül az előírt célra már megfelelő területet átengedett. Ebben az esetben a Tanács a már átengedett területet a törvény alkalmazása szempontjából számításba veszi, és azt is kimondhatja, hogy a megmaradt ingatlanból ennek a törvénynek az alapján megváltásnak helye már egyáltalán nem lehet.

A 39. § lehetővé teszi, hogy azok a földbirtokosok, akiknek ingatlanából a törvény értelmében megváltásnak lehet helye, az OFT-hez beadványt intézzenek, amelyben a megváltás jogának gyakorlásáról s annak időpontja felől érdeklődjenek. A hosszabb tartalmú haszonbérlettel rendelkező haszonbérlő ugyanígy kérheti az OFT nyilatkozatát.

Míg a 31. és 34. § a birtokon levő gazdasági épületek és eszközök kihasználására hivatkozással emel gátakat, a túlzott megváltás elé, addig a 40. § szerint az OFT a megváltást szenvedő fél kérelmére elrendelheti, hogy az állam az ingatlannal együtt az azon található építményeket is megváltsa.

A 41. § tovább szélesíti a 40. §-ban megfogalmazott tételt, kiterjesztve annak alkalmazását arra az esetre is, ha a megváltott ingatlanhoz mezőgazdasági malom, szeszgyár vagy mezőgazdasággal kapcsolatos más haszonvétel vagy jogosítvány tartozik.[96]

A 43. § már a megváltás ügymenetének fontos lépéseiről szólva kimondja: az OFT a megváltásnak egy adott földbirtok esetében való gyakorlásáról szóló határozat után a földművelésügyi miniszter köteles legkésőbb 60 nap elteltével nyilatkozni, és a megváltás árának megállapításához szükséges adatok beszerzése végett szakértőkből álló bizottságot kiküldeni.[97]

[95] Uo.

[96] Ezeket megváltás esetén lehetőleg a községnek vagy földművelők megfelelő számú tagból álló szövetkezeteinek kell átengedni. (Uo.)

[97] Indokolt esetben az OFT a tárgyaló bizottság kiküldésére 60 napnál hosszabb határidőt is megengedhet. (Uo.)

Az államot illető megváltási jogról szóló további paragrafusok – 44–50. § – a megváltási árral kapcsolatos kérdéseket részletezik.[98]

Talán nem lesz felesleges most a törvényjavaslat III. fejezetének összefoglaló tárgyalásakor utalni arra, hogy a fejezetben több olyan megállapítással találkozunk, amely már a – hozzá sokban hasonló – II. fejezetben az elővásárlási jog kapcsán fellelhető volt.

Így többek között a II. fejezet 17. § 4. pontjának az elővásárlás alóli mentesítés eseteit visszakapjuk a III. fejezet 29. § 4. pontjában, a megváltás alóli mentesítésről szóló felsorolásban.

Bár a nagybirtokosok az 1919. október 13-i kaposvári gyűlésükön földjük 30%-át felajánlották a birtokreform céljára, a törvényjavaslat 32. §-a mégsem kodifikálta ezt az elvet. Amit a törvényjavaslat e pragrafusa kimondott, az mindössze a következő: ahol a község mezőgazdasági művelésre alkalmas határának több mint 1/3-a nagybirtok, ott az OFT élhet az előzetes megváltás jogával.

A törvényjavaslat IV. fejezete a haszonbérletek átvételét tárgyalja (51–53. §). Bár már a III. fejezet is érintette a haszonbérletek ügyének néhány vonatkozását, a IV. fejezet e tekintetben valamennyi kérdés megoldásának igényével lép fel.

Az 51. § kimondja: ha az OFT által megváltandó ingatlan egészben vagy részben kishaszonbérletben van, az OFT a megváltási jog gyakorlására nyitva álló határidőben megengedheti a megváltás függőben tartását. Ebben az esetben a földművelésügyi

[98] A 44. § kimondja, hogy ha a megváltás árára nézve – a telekkönyvi érdekeltek hozzájárulásával – egyezség jön létre, azt jóváhagyás végett az OFT elé kell terjeszteni. Ha az egyezség nem jön létre vagy ha megkísérlésének akadálya van, az OFT minden körülmény gondos mérlegelésével a megváltás árának megállapítását elhalaszthatja. Ha ez a törvény másként nem rendelkezik, a megváltási ár megállapítását 10 évnél hosszabb időre elhalasztani nem szabad. Amennyiben az OFT határozata szerint a megváltás árának megállapítására csak később kerül sor, a birtokbavétel és a megváltás árának kifizetése közé eső időre megfelelő haszonbér vagy évi járadékot (készpénzben vagy terményben) kell fizetni.

A 45. és 46. § a vegyesbíróság megváltási ármegállapító tevékenységével foglalkozik. A 45. § kimondja: amennyiben a megváltás árára nézve nem jön létre egyezség, azt a jelen törvény értelmében alakuló vegyesbíróság állapítja meg. – A vegyesbíróság az ingatlan fekvése szerint illetékes törvényszéknél alakul. A vegyesbíróság elnökét, helyettes elnökét, két bírói rendes és két bírói póttagját az ítélőtábla elnöke a törvényszék területén működő ítélőbírák közül évenként jelöli ki. – A vegyesbíróság határozata ellen a kézbesítéstől számított 15 napon belül fellebbezésnek van helye. A Kúria vegyestanácsa végérvényesen dönt.

A 46. § a vegyesbíróság ármegállapító tevékenységét ismerteti. Eszerint a vegyesbíróság a megváltás árát a tárgyaló bizottság által foganatosított becslés alapján akként állapítja meg, hogy az érdekeltek az ingatlannak a megváltási ár megállapításakor meglevő teljes értékét kapják kárpótlásul. – Ezért az ár megállapításánál figyelemmel kell lenni az ingatlanból nyerhető hozamra, továbbá a már teljesített gazdasági munkára, vetésre stb. is. – De a megváltás árának megállapításánál figyelemmel kell lenni a megváltott ingatlanon esetleg nyugvó olyan terhekre is (pl. kegyúri, nyugdíj stb.), amelyek a telekkönyvből ki nem tűnnek.

A 48. § egy fontos elvet állapít meg: az OFT elrendelheti, hogy megváltáskor az ingatlanon levő terhek is kifizetésre kerüljenek. A megváltott ingatlan haszonbérlője a megváltás miatt idő előtti megszűnés okából kártérítést a haszonbérbeadótól nem követelhet, hacsak erre nézve vele külön megállapodást nem kötött. De a haszonbérlő a megváltásra került ingatlanon eszközölt beruházásokért kárpótlást követelhet.

Az államot illető megváltási jogról szóló 50. § kimondja: A megváltás folytán a tulajdonjog az államra – más megállapodás hiányában – tehermentesen száll át.

miniszter az OFT hozzájárulásával fő haszonbérlőként belép a haszonbérleti jogviszonyba, mint ilyen veszi át az ingatlant, s továbbítja az ingatlan tulajdonosának a haszonbért.

Az 51. § utolsó bekezdése nagyon is kétélűen exponálja a kötött forgalmú birtokok ügyét, amikor kimondja: bármely korlátolt forgalmú mezőgazdasági földbirtokot az állam kishaszonbérletek céljára átvehet akkor is, ha az nincs haszonbérbe adva. Az ilyen haszonbérlet más megállapodás hiányában legfeljebb 25 évre szólhat.

A 52. § szerint, ha a haszonbérlet céljából átvett ingatlan végleges megváltás alá kerül, az a kishaszonbrélő, aki ingatlanrészét már legalább 20 éven át haszonbérelte, igényelheti, hogy az általa haszonbérelt birtokrészletet az állam akár vétel útján, akár ajándékbirtok gyanánt neki átengedje.

A törvényjavaslat négy olyan esetet sorol fel, amikor nem lehet igényelni a haszonbérelt ingatlannak megváltással történt átadását.[99]

Az 53. § arról az esetről rendelkezik, amikor az elővásárlás vagy megváltás útján megszerezhető ingatlan haszonbérbe van adva. Ebben az esetben a földművelésügyi miniszter az OFT hozzájárulásával arra kötelezheti a haszonbérlőt, hogy az ingatlanból meghatározott részt méltányos feltételek mellett záros határidőn belül kishaszonbérletek útján hasznosítson. Ha a haszonbérlő ennek következtében nem tudná kellően kihasználni az ingatlanba befektetett szükséges vagy hasznos beruházásokat, akkor arányos kártérítést igényelhez, amelyet úgy kell megállapítani, mint a megváltás árát.

A törvényjavaslat V. fejezete az ingatlan-eldarabolás ügyével foglalkozik (54–60. §). A kulcsszerepet betöltő 56. §-t ismertetjük.

Ingatlan-eldarabolás esetén az egyes részleteket a vevők számára birtokba adni az OFT külön engedélyével szabad. Enélkül csak akkor kerülhet sor a vevők részére történő birtok-átadásra, ha egyrészt a részletek természetben már ki vannak jelölve, másrészt a telekkönyvben már szétjegyezték a részleteket terhelő jogokat, s a telekkönyvből ki nem tűnő terhek (pl. kegyúri[100] stb.) rendezése is megtörtént.

A törvényjavaslat VI. fejezete a járadékbirtok rendszeréről szól (61–69. §).

A 61. § a járadékbirtok fogalmát tisztázza: ha mezőgazdasági földbirtok, családi ház vagy ily ház építésére szánt telek tulajdonának átruházása úgy történik, hogy a vevő (járadékbirtokos) az egész vételár vagy egy része helyett az eladó és jogutódai javára készpénzben vagy terményekben meghatározott, az ingatlant terhelő évi járadék fizetésére kötelezi magát, járadékbirtokkal van dolgunk.

A 62. § a járadékbirtokos és a járadékra jogosult jogviszonyáról s a járadékbirtok-szerződés érvényességéről szól.[101]

A 64. § a járadéknak a járadékbirtokos által történő megváltását szabályozza.[101/a]

[99] A felsorolt esetek között a legfigyelemreméltóbb az, ha a megváltás következtében megmaradó birtokrészen az okszerű gazdálkodás nincs biztosítva. (Uo.)

[100] Lásd a 147. lábjegyzetet.

[101] Uo.

[101/a] A járadékbirtokos a járadékot megváltás céljából félévi felmondással bármikor felbonthatja. Ha a járadékra jogosult az állam, a járadékbirtok-szerződésben kiköthető, hogy a járadékbirtokost az OFT hozzájárulása nélkül megváltási jog nem illeti. Más járadékra jogosult csak azt kötheti ki, hogy a megváltás joga meghatározott időn belül szünetel. Ez az idő 32 évnél hosszabb nem lehet. Ha a járadékra jogosult nem az állam, a földművelésügyi miniszter az OFT hozzájárulásával a járadékot megváltó összeggel a járadékra jogosultat bármikor kielégítheti.

A 66. § azokkal a járadékbirtok-szerződésben kiköthető esetekkel foglalkozik, amikor a járadékra jogosult a járadékot visszaveheti.[102]

A törvényjavaslat VII. fejezete a pénzügyi rendelkezéseket tárgyalja (70–81. §).

A pénzügyi rendelkezésekről szóló paragrafusok többsége az OKH és a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségén keresztül kibocsátandó 20 milliós állam- vagy földkötvények kamatozásáról, törlesztéséről, sorsolásáról szól. E paragrafusok holt betűk maradtak, alkalmazásukra nem került sor.

A 79. §-t érdemes kiemelni, mert ez a földreform céljaira megszerzett ingatlanok szétosztásával kapcsolatos költségeknek a reformföldesekre való áthárítást tartalmazza.

A törvényjavaslat VIII. fejezete a vegyes rendelkezések gyűjteménye (82–89.§).

E paragrafusok közül a legtöbb figyelmet érdemlő a törvényjavaslat alkotóinak politikai céljait felvillantó 84.§, amely a földreformból kizárandó személyek széles körét sorolja fel:

1. aki nem született magyar állampolgár, kivéve a viszonosság eseteit, valamint azt, ha a nem született magyar állampolgár a hazába visszavándorlónak a gyermeke;

2. aki az állam ellen irányuló, továbbá nyereségvágyból vagy más indokból ekövetett bűntett vagy vétség miatt, vagy árdrágító visszaélés, tiltott valutaüzérkedés vagy általában a közellátásra és a legális kereskedelemre vonatkozó hatósági rendelkezés kijátszása miatt vád alá van helyezve, vagy ezzel egyenjogú bírói határozat hatálya alatt áll, vagy ilyen ügyből kifolyólag jogerősen el van ítélve;

3. aki politikai jogainak gyakorlásától jogerősen fel van függesztve;

4. aki mint katonaszökevény vagy az 1918. október hó 30-át követő forradalmi mozgalmakkal összefüggésben jogerősen el van ítélve vagy enélkül is, ha az említett mozgalmakkal kapcsolatos magatartásával a közbecsülésre méltatlanná vált, s ezt az ingatlan fekvése szerint illetékes község mezőgazdasági bizottsága titkos szavazással megállapítja;

5. aki iszákos, rendbontó, dologkerülő, vagy akiről az illetékes község mezőgazdasági bizottsága titkos szavazással megállapítja, hogy az ingatlan okszerű kezelése tőle nem várható.

A 85. § végső biztosítékként kimondja, hogy ha valaki a juttatott ingatlant nem megfelelően hasznosítja, vagy időközben magatartása alapján méltatlanná válik erre az adományra, attól az ingatlant vissza lehet vonni.

A törvényjavaslat IX. fejezete a büntető rendelkezéseket (90–92. §), a X. fejezet pedig a zárórendelkezéseket (93–94. §) sorolja fel.

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy a törvényjavaslat egyik kulcsparagrafusa a 84. §. E paragrafus hallgatólagosan felsorolja azokat a földműveseket, akikről nem lehet bebizonyítani, hogy a forradalmakban aktív szerepet vállaltak s 300–400 n.-öles házhely és 1–2 hold föld juttatásával velük számolni kell. Ezek a parasztok is elveszthetik az említett két esetben.

[102] 1. Ha az OFT megállapítása szerint nem maga a járadékbirtokos vagy hozzátartozója műveli; 2. ha a járadékbirtokot annyira rongálja vagy művelését annyira elhanyagolja, hogy a járadék szolgáltatása az OFT megállapítása szerint veszélyeztetve van; 3. ha a járadékbirtokos legalább két évi járadékkal hátralékban van; 4. ha a járadékbirtokos csődbe jut; 5. ha a járadékbirtokost az állam ellen irányuló bűncselekmény miatt jogosan elítélik; 6. ha a járadékbirtokos magyar állampolgárságát elveszti.

A 85. § a földművelésügyi és az igazságügyminisztert hatalmazza fel arra, hogy visszavonja az adományt azoktól, akik nem hasznosítják azt megfelelően, vagy méltatlanná válnak arra.

A KNEP és a Kisgazdapárt Nagyatádi-féle szárnyának földreformprogramja – az előbbi párt programjának ellentmondásossága ellenére is – kihívás volt az uralkodó osztályok – elsősorban a nagybirtokos arisztokrácia – létalapja és hatalma ellen. E kihívás elhárítására az áprilisban Horthynál tett látogatás után a nagybirtokos arisztokrácia vállalkozott.

Az 1920. május 12-ére összehívott birtokpolitikai tanácskozás, amely a Rubinek-féle előkészítő bizottság törvényjavaslatát tárgyalta, néhány résztvevő kivételével a nagybirtokosok érdekszervezeteiből – OMGE, Gazdaszövetség, Megyei Gazdasági Egyesületek – rekrutálódott. Ezért azután a birtokpolitikai tanácskozás a nagybirtokrendszer védőinek, a Rubinek-féle földreform-elképzelések támogatóinak seregszemléje volt.

A tanácskozást megnyitó Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter történelmi visszapillantásának kezdő mondata érzékeltette a kockán forgó tétet: „A föld mindig hatalmat jelentett . . . "[103] Majd elmondta: a földkérdésre Magyarországon a 90-es évek első felében kirobbant mezőgazdasági munkásmozgalmak hívták fel a közvélemény figyelmét, s azóta a földreform kérdése állandóan napirenden van. Különösen időszerűvé tette a földkérdést a háború és az azt követő forradalmak.

Rubinek olyan bukott kísérletként említette mind a Búza Barna-féle földreformtörvényt, mind a Tanácsköztársaság agrárpolitikáját, amelyektől a közvélemény egyaránt elfordult. Ám a falu és a Kisgazdapárt demokratikus elemei a Búza-féle földreformtörvényben gondolkodtak.

Rubinek egy konzervatív földreform szükségességét az alábbi tételekkel igazolta:

1. a bolsevizmus betegségéből Európa csak a kisbirtokos parasztság megerősítésével tud kilábolni; különösen egy olyan országban, mint Magyarország, ahol a birtokmegoszlás annyira egészségtelen;

2. valamennyi nemzegyűlési képviselő elkötelezte magát a földreform mellett. Ezért az ma már nemcsak a pártok programját képezi, hanem valamennyi nemzetgyűlési képviselő személyes ígérete is;

3. az „utolsó pillanatot éljük, és ha a szociális békét a falun biztosítani akarjuk . . . nekünk ezzel a reformmal a közvélemény elé kell állnunk."

Rubinek ezután a törvényjavaslatról elmondta: annak felépítése azt sugallja, hogy a reform nem kizárólag állami feladat, „ahol az érdekeltek maguk békésen meg tudnak egyezni, ott . . . az államnak nincs beavatkozási joga".

A törvényjavaslat nagy újításáról, az OFT-ről Rubinek mint valami csodaszerről beszélt, amely teljesen független, minden politikai tényező befolyását kizárja a reform végrehajtásából, és még a földművelésügyi miniszter kezét is megköti.

Az 1918/19. évi forradalmakra emlékeztető kisajátítási jog szerepeltetésére csak a viszonyok kényszerítő parancsa miatt kerül sor. Nyomatékosan hozzátette Rubinek: „gondoskodtam arról, hogy ez a kisajátítási jog csak bizonyos időbeli és térbeli korlátozással vétessék fel." E korlátozást indokolja a földművelésügyi kormány által már

[103] Értekezlet a földbirtokreform ügyében 1920. máj. 12-én. de. 10 órakor az Országház delegációs termében 1. l.

bevezetett elővételi jog és majd a nagybirtokosokra kivetendő s földben lerovandó progresszív vagyonadó.

Amennyiben az érdekeltek a föld árában megegyezni nem tudnának, az ár megállapítását 10 évre el lehet halasztani. Ahol, akár az anyagi eszközök hiánya, akár a valutáris okok akadályozzák a pénzügyi kérdések rendezését, ott ideiglenesen bérlet útján adassék át az ingatlan.

Rubinek bevezető szavait szinte osztatlan lelkesedéssel fogadta a szakértekezlet.

Elsőként Darányi Ignác, a derestörvény miatt hírhedtté vált volt földművelésügyi miniszter és Gaál Jenő kért szót.

Rubinek megnyitó beszédével mindketten egyetértettek, különösen azzal, hogy a magánkezdeményezésnek nagyobb teret kell adni. Szóltak a termelésről, amelynek annyira kívánatos emelkedését véleményük szerint csak a nagybirtok tudja biztosítani. Egyúttal figyelmeztettek arra, hogy az elkészült felhatalmazási törvényjavaslat kerettörvény. E keretek tartalommal való megtöltése az OFT összetételétől függ. Helyes összetétel esetén fontos szabályozója lehet a birtokkategóriák közötti egyensúly megteremtésének. Nem szabad teret engedni annak a felfogásnak, hogy itt ajándékozásról van szó. A teljes kártalanítás ezért is szükséges.

Óvtak attól, hogy Rubinek kezdeményezését az adott helyzettel nem számoló in integrum visszacsinálják. De azt sem szabad megengedni, hogy a birtokreform címén kommunista irány érvényesüljön. Itt persze e címen mind Darányi, mind Gaál Búza Barna és követőinek nézeteit kívánták száműzni.

Ezzel az utóbbi gondolattal összefüggésben – célozva Nagyatádi programjára és a KNEP törekvéseire – mementóként elhangzik Rubinek felé a figyelmeztetés is: Akkor kell a földreform-törvényjavaslatot előterjeszteni, amikor a kormányban és a pártokban már egység lesz a földreform ügyében. Ezt az egységet, amelyet a Rubinek-féle javaslat alapján kívántak megteremteni, mindketten drámai szavakkal, a nemzethalál víziójának felidézésével siettették: „ha a mi szerencsétlen helyzetünket tekintjük, amelyet a külügyminiszter úr csak Moháccsal tudott összehasonlítani, akkor azt kell mondanom – hangzottak Darányi szavai – hogy a föld nálunk a Sibyllák utolsó könyve. Amíg ez megvan, amíg érezzük a földet lábaink alatt, addig feltámadhat Magyarország, de ha bárki, vagy bármicsoda törekvés a földet ki tudja vonni lábaink alól, akkor csak azt fogjuk mondhatni, amit Alighieri Dante mondott, hogy hagyjatok fel minden reménységgel . . . "

Gaál Jenő így szónokolt: „Én nagy szerencsétlenségnek tartanám, ha Magyarországnak nem volna erős nagybirtokossága. (Igaz! Úgy van!) . . . Nem lehetünk egy kis paraszti respublica, mert akkor nem vagyunk képesek megállni a helyünket. Nekünk szükségünk van egy hazafias, kötelességeit felismerő és azokat teljesítő nagybirtokosságra, nemcsak termelési szempontból, de politikai és nemzeti szempontból is. (Igaz! Úgy van!)"

Gaálnak e gondolatkört befejező szavai egykor a nemzeti haladás élén járó, de azóta gazdaságilag megrokkant, részben tönkrement középbirtokosság érdekében hangzottak el. A kritikából még 1848-nak, a jobbágyfelszabadításnak is kijutott: „Nagy hiba volt 1848-ban, hogy az ugrás rohamosan történt . . ."[104]

[104] Uo. 8. l.

A vesztes háború, az elbukott forradalmak és a várható békeszerződés a nemzeti lét vagy nemlét nagy kérdéseit fokozott intenzitással vetették felszínre. Az arisztokrácia a nagybirtokrendszerről mint országfenntartó erőről beszélt. A nemzet fennmaradását kötötték a latifundiumok létéhez. Pedig a nagybirtok-rendszer fennmaradása csak az arisztokrácia vezető szerepét volt hivatva biztosítani.

A szakértekezlet résztvevőinek nagy többsége Darányi és Gaál Jenő hozzászólását is megtapsolta.

A Megyei Gazdasági Egyesületek küldöttei – akiknek többsége részben a gentryk, részben az úri birtokosok közül került ki, ill. több szálon kapcsolódtak az utóbbiakhoz – felszólalásaikban valamennyien aggódtak a középbirtok sorsáért.[105]

A Borsod megyei Gazdasági Egyesület nevében Meltzer László kérte, hogy megyéjében, ahol igen sok az 500–600–700 és az 1000 holdat megközelítő középbirtok, de mindössze egy-két nagybirtok van, a középbirtokokat ne vegyék igénybe a reform során.[106] Megtoldotta ezt még azzal, hogy a parasztok igen rosszul gazdálkodnak Borsodban. Ezért, mielőtt földet osztanánk, a népet meg kell tanítani gazdálkodni.

Fontos helyet kap beszédeikben annak hangoztatása, hogy itt egy mérsékelt reformról lehet csak szó.[107]

Török Kálmán, Heves-megye Gazdasági Egyesületének küldötte külön óvott attól, hogy „valamiképpen a földbirtokreform törvényének inaugurálásánál elő ne forduljon az, amit láttunk a Károlyi-forradalom kezdetén, amikor a megbódult nép . . . a mi mezőgazdasági érdekeinket teljes tönkretétellel fenyegette s azokban mérhetetlen károkat okozott. Éppen ezért a mi gazdasági egyesületünknek az a véleménye, hogy ez a földbirtokreform . . . a legszükségesebb igények figyelembevételével és magánjogi keretek között bonyolíttassék le . . . "[108]

A Zala megyei Gazdasági Egyesület nem helyeselte Rubinek törvényjavaslatát, mert az szükség esetén a középbirtok igénybevételét is lehetővé teszi. Az Egyesület el sem küldte megbízottját a birtokpolitikai tanácskozásra, s a tervbe vett földreform miatt tiltakozó levelet küldött Horthynak[109] és Rubinek Gyula földművelésügyi miniszternek.[110]

[105] Uo. 20., 21., 35. stb. l.

[106] Uo. 32. l.

[107] Uo. 11. l.

[108] Uo. 36–7. l.

[109] „Főméltóságú Kormányzó Úr! – Zala vármegye gazdaközönsége megdöbbenéssel vett tudomást a jelenlegi kormánynak földreform-tervezetéről. A háború következtében darabokra tépett, de forrón szeretett országunknak jövőjét és egykori boldogulását látjuk veszélyeztetve, felhasználjuk az utolsó pillanatot, hogy aggodalmainknak kifejezést adjunk . . . " Zalaegerszeg, 1920. júl. 31. Hódoló tisztelettel aláírás. (Zalaegerszegi Megyei Levéltár; Gazdasági Egyesületek Iratai 397/1920.)

[110] „Földmívelésügyi Miniszter Úr! – Zala vármegye gazdasági egyesülete közgyűlésén kötelezettségéhez híven ismételten foglalkozott a különböző földbirtokreform-tervezetekkel. Teljes tudatában forrón szeretett hazánk jelenlegi szomorú helyzetének – amikor a nagy megrázkódtatások után sem a jogrend még kellőképpen nem consolidálódott, sem pénzügyi helyzet szanálására más utat és más módot találni nem sikerült, mint a többtermelést, – minden egyéni érdeket a közösnek alárendelve, mély hazafias aggodalommal constatálva azt, hogy a radikális földreformtervezetek egész állami életünk fenntarthatásának lehetőségét veszélyeztetik. Méltányolja a gazdasági egyesület azt, hogy a haladó kor természetes körülményeinek megfelelő földbirtok-reformra szükség van. De leghatározottabban emeli fel tiltakozó szavát az ellen, hogy tudatlan és éretlen elemek saját érvénye-

Persze a gazdasági egyesületek küldöttei között akadt olyan is, aki a KNEP programja alapján állt, mint például dr. Csete Antal, a Veszprém megyei GE megbízottja. Csete szerint a törvényjavaslat nem éri el azt a sokat emlegetett célt, hogy kárpótolja a hazáért vérzett szegény földműves embereket. A javaslat értelmében ugyanis a hadirokkantaknak, hadiözvegyeknek is éppen annyit kellene fizetni a földért, mint másoknak. Úgy véli, ha a nagybirtokosokhoz és a főpapokhoz megkeresés érkezne, ők a nyugtalan falura tekintettel „önként is felajánlanák birtokaiknak bizonyos hányadát, amiből állami segítséggel kárpótolhatnók a rokkantakat, a hadiözvegyeket és az árvákat . . . "[111]

Csete nem észlelhette azt a cezúrát, amit a történeti kutatás oly pontosan meg tud húzni: a KNEP tömegeinek útja, elképzelése akkor vált szét a magyar uralkodóosztályokétól, köztük a magas klérusétól, amikor a nemzetgyűlési választások után olyan alapvető politikai hatalmi kérdések, mint a földreform, napirendre kerültek. Csete még üti a vasat, s a KNEP által mindenki elé helyezett hadirokkantak és hadiözvegyek földhözjuttatása céljából hibáztatja az OFT-t, utasítja el a törvényjavaslatot. Majd csak az általános vita összefoglalása során Rubinek külön felszólítására hátrál meg.

A gazdasági egyesületek többsége az OFT-t helyesléssel fogadta, de közülük több hangot adott annak: ha erre a szervre bízzuk a reform végrehajtását, 25 év alatt sem fejeződne be az.[112] Ezért a reform végrehajtásának gyorsítását a gazdasági egyesületek bekapcsolásával tartják elérhetőnek.[113]

Néhány gazdasági egyesület megkísérelte leszorítani az egy-egy paraszt számára kiosztandó föld területét is. A Heves megyei GE megbízottja, Török Kálmán szerint a kétkezi mezőgazdasági munkások kevéssel is megelégszenek: „a zsellér és munkásember otthonra találjon, legyen belső telke, földje, amelyen a maga kis kukoricáját, krumpliját megtermeli. (Úgy van!) Azt tapasztaltam, hogy a legtöbb, hogy úgymondjam nincstelen embernek minden vágya ebben összegeződik. Éppen azért ismételten nagyon helyeslem, – hogy az ilyen házhelyek a nincsteleneknek biztosíttassanak . . . "[114]

A Hajdú megyei GE felfogása is hasonló. Dr. Czeglédy Mihály 3 holdban kívánta megállapítani azt a legkisebb területet, amelyet egy igénylő szerezhet.[115] Kitért a Hajdú megyei birtokmegoszlásból származó speciális problémákra is.[116]

---

sülésük céljából be nem váltható kortes-jelszavakkal elégedetlenséget szítsanak a földmíveléssel foglalkozók összességének táborában . . . élénken tiltakozik a vármegyei gazdasági egyesület a javaslatnak ama intenciója ellen, amely azt célozza, hogy bármely középbirtok is felosztható, ha az ottani lakosság igényli, mert ez a lehetőség a középbirtok megsemmisülését eredményezné . . . míg pl. Fejér és Somogy megyékben a latifundiumok egymást érik, középbirtok elvétve akad, a kisbirtok nagyon csekély, addig Zala megyében fordított az eloszlás . . . " Zalaegerszeg, 1920. júl. 31. aláírás. (Uo. 398/1920.)

[111] Értekezlet a földbirtokreform ügyében 1920. máj. 12-én de. 10 órakor az Országház delegációs termében. 22. l.

[112] Uo. 23. l.

[113] Uo. 24. l.

[114] Uo. 37. l.

[115] Uo. 38. l.

[116] „Vannak községek, amelyekben rettenetesen kiáltó ellentétek állanak fenn: vannak óriási nagybirtokok és ezzel szemben nagyszámú nincstelenek. Itt van például egy községünk, Balmazújváros, ahol latifundiumok, hitbizományok és középbirtokok vannak és több, 10 000 holdat meghaladó nagyhaszonbérlet van és ezzel szemben 3–4–5 ezer számra vannak olyanok, akiknek egy talpalattnyi földjük sincs és nem tudnak hozzájutni. Ezeken a viszonyokon feltétlenül segíteni kell és e törvényjavaslati tervezet szerint megvan a lehetőség arra, hogy e törvényt éppen Balmazújvárososon lehet a legjobban kipróbálni." (Uo. 38. l.)

Henczer István 70 holdas tatai gazdaparaszt, Rubinek táborához tartozó kisgazdapárti képviselő, a Heves megyei GE megbízottjához hasonlóan, ugyancsak azt vallja, hogy a nincstelen parasztoknak elég 1 hold föld és házhely. Falujában ugyanis a forradalmak lezajlása után a „szegény emberek is józan belátásra tértek . . . Azt mondják a zsellérek – mert a gazdákkal sohasem volt baj –, hogy megelégszünk azzal, ha kapunk egy házhelyet, egy házitelket, ahol családot tudunk alapítani."[117] Arról mind Henczer, mind Török alig tudhatott, hogy e „józan belátást" – ahol az már tapasztalható volt – a nincstelenek földigényének leszorítása formálta ilyen alázatosan kevéssé. Henczer tulajdonképpen a birtokos parasztok földhözjuttatásának szószólója, és társaival együtt nemcsak a grófi birtok, hanem a háború alatti hadikonjuktúrából vásárolt földek – köztük a zsidóság kezén levő mezőgazdasági területek – felé is kacsingat,[118] amelyek igénybevételét a törvényjavaslat meg is fogalmazza.

Az OMGE nevében felszolaló gr. Somssich László a gazdasági egyesületekkel egyetértően vélekedett Rubinek megnyitó beszédéről, Darányi és Gaál észrevételeiről. Szót emelt a szabad és kötött forgalmú nagybirtokok közötti egyenlő elbánásért, mert a törvényjavaslatból az előbbi birtokok javára kedvezést olvasott ki.[119] Az OFT-ben egyenesen a földbirtokreform helyes végrehajtásának fő garanciáját látja. Ugyancsak az OMGE-t képviselő Miklós Ödön az OFT-ről szóló szakaszt azért dicséri, mert nem szabja meg parancsolóan a végrehajtás szabályait, s ezzel szabad kezet biztosít.

Csernoch János hercegprímás – aki a törvényjavaslatot előkészítő bizottság tagja volt – a Rubinek-féle birtokpolitikai elképzelések formálója és támogatója, a reformtól a falu szociális békéjének egyengetését várja. Azért kardoskodik, hogy pénz nélkül ne adjanak földet. Ahol a parasztok nem tudnak fizetni, ott a haszonbérleti utat válasszák.[120] Emellett Csernoch éppúgy, mint az OMGE elnöke, a kötött birtokok számára kért kíméletet, mondván: ne legyen különbség a szabad forgalmú és a kötött birtokok között a reform végrehajtása során.

Kocsis János tábornok, a 280 ezer tagot számláló MOVE megbízottja – már a részletes vitára emlékeztető felsorolás kíséretében – nagy elismeréssel szól a 17., 29., 33. és 80. §-okról. E paragrafusok szerint az 50 kat. holdat meg nem haladó ingatlanoknál a hadirokkantak, a hadiárvák, a hadiözvegyek, továbbá a tényleges, nemhivatásos közalkalmazottakkal vagy hivatásos katonákkal szemben az állam az elővásárlási és megváltási jogot nem kívánja gyakorolni.[121] Éppúgy visszhang nélkül maradt Kocsis tábornok javaslata a hadirokkantak és vitézségi éremmel kitüntetettek számára biztosítandó ingyenföldről, mint Csete Antalé.

[117] Uo. 40. l.

[118] „Ott van nálunk egy uradalom, most vette meg a háború alatt egy gazdag zsidó. (Mozgás.) Ez azt mondta nekem, hogy eladó földem nincs, mert én is úgy szereztem meg a földet s az az enyim, hajlandó vagyok azonban belőle bérbeadni, de örökáron sohasem fogom eladni. Ezekre az emberekre tehát feltétlenül törvényt kell hozni és ezektől a földet feltétlenül ki kell sajátítani. (Élénk helyeslés. Felkiáltások: Már megvan! Ezektől kell elsősorban!) Természetesen vannak olyan uradalmak, amelyek józanul belátják, hogy a mai viszonyok között bele kell illeszkedni a helyzetbe s ezekkel jóindulatúan is megy a dolog, de ahol szépszerével nem lehet földhöz jutni, ott kell, hogy e törvény szigora szorítsa rá a tulajdonost arra, hogy a föld kisajátításába belemenjen. (Helyeslés.)" (Uo. 41. l.)

[119] Uo. 18. l.

[120] Uo. 45. l.

[121] Uo. 31. l.

Egy árnyalattal tért el a már 1918/19. fordulóján a nagybirtokosok járszalagára lépett Sókorópátkai Szabó István kisgazdaminiszter felszólalása Rubinektől és az őt vakon követőkétől. Többek között így érvel: „a magyar kis emberek lelke úgy elfásult, . . . hogy most már úgy látszik, nekik nem is a haza, hanem elsősorban a megélhetés a fontos . . . "[122]

A kisgazdaminiszter szót emelt az ellen a széltében-hosszában hangoztatott nézet ellen, hogy a falu a világháború alatt igen sok pénzt halmozott fel. Szerinte csak a felmentettek számára nyílt ilyen lehetőség. Ezért nem lehet a reformot a készpénzfizetés és magánmegegyezés útjára terelni – figyelmeztet Sókorópátkai Szabó. Magánmegegyezés esetén ugyanis a „felmentett emberek elmennek az urasághoz vagy annak intézőjéhez, és megyegyeznek vele, kérik a jóváhagyását és jóvá is lesz hagyva. A kisemberek tehát ki lesznek nullázva. Ezért szükséges, hogy az államnak mindenhová belenyúlási joga legyen, ha igazságos megoldást akarunk. (Helyeslés) . . . "[123]

Úgy véljük, hogy Sókorópátkai helyesen hívta fel a figyelmet arra a veszélyre, amit a földreform magánmegegyezés útjára terelése felidézne.

Sókorópátkai a földreformot bérlet alapján javasolja megkezdeni, s a föld árának kifizetésekor a rászorulók állami kölcsönnel kezdenék meg a törlesztést.

A KNEP-nek a Rubinek-féle törvényjavaslattal kapcsolatos aggodalmai fogalmazódtak meg Viczián István felszólalásában, aki a KNEP-hez tartozó Dömötör Mihály belügyminiszter észrevételeit közölte. Dömötör szerint a törvényjavaslat engedi elvenni bárkinek a földjét, de adós marad annak a fontos kérdésnek a megválaszolásával, hogy kiknek jut ez a föld.

A törvényjavaslat egy másik, jelentékenynek tűnő hibáját abban látja a belügyminiszter, hogy fontos fogalmak megválaszolatlanul maradnak. Így pl. nem derül ki: milyen nagyságú birtokot kell érteni nagybirtok, középbirtok és kisbirtok alatt.

A törvényjavaslat minden fontos kérdésben az OFT-t ruházza fel a döntés jogával. A belügyminiszternek komoly aggályai vannak az OFT összetételével kapcsolatban is. Tisztázatlannak véli az ügymenet szempontjából fontos osztályok megalakulását is.

Dömötör a háború alatt szerzett birtokok megváltását javasolja elsősorban. Végső következtetése így hangzik: tisztázni kell, hogy kik kaphatnak földet, és számukra milyen földek oszthatók fel?

Viczián Istvánnak, a belügyminiszter megbízottjának hozzászólása a KNEP programjának a birtokminimumra és birtokmaximumra vonatkozó sarkalatos tételeinek megszelídített változata volt. De Csete felszólalásával együtt még mindig jelezte a KNEP és Rubinek felfogása közötti különbséget.

Dr. Neubauer Ferenc – Nagyatádi közvetlen munkatársa – a Magyarországi Kisbirtokos Szövetség küldötteként vett részt a birtokpolitkkai értekezleten. Fő ellenvetése a törvényjavaslattal szemben az volt, hogy az a reform egyetlen fő kérdését sem szabályozza. Így nem mondja meg: ki, mikor, hogyan, milyen feltételek mellett juthat földhöz. Ezért a törvényjavaslat nem alkalmas arra, hogy közmegnyugvást keltsen.

[122] Uo. 13. l.
[123] Uo.

Míg Darányi és Gaál Jenő a nagybirtok nemzetfenntartó és megtartó erejét magasztalta, addig Neubauer a földreformtól várta Magyarország talpraállítását. Szerinte a nagybirtok-kisbirtok 2 : 1 arányát a kisbirtok javára meg kell fordítani.

Neubauer kész volt az OFT-t mint felügyeleti hatóságot, mint a földreform menetét ellenőrző szervet elismerni, de óvott attól, hogy a reform végrehajtását ennek a szervnek a kezébe tegyék le, mert ezzel óriási hatalommal ruháznák fel azt, s ez az egész reformnak the Greek calands való elodázását jelentheti.[124] Célravezető megoldásként a földreform végrehajtásának decentralizálását jelölte meg.

Neubauer felszólalásában egy régi ellentmondás is felbukkan. Egyfelől olyan pont beiktatását sürgeti a törvényjavaslatba, amely kedvezményt nyújt a megváltásnál a rokkantaknak, a hadiözvegyeknek és a hadiárváknak. Másfelől pedig hirdeti: a „földreformnak célja elsősorban az kell legyen, hogy azoknak kezébe adja a földet, akiknek van munkaerejük, . . . akiknek van tőkéjük, pénzük és van jószáguk, hogy kellő intenzitással foglalkozhassanak a mezőgazdasági munkával . . . "[125]

A Nagyatádi-féle Kisgazdapárt régi gyengéje került ismét felszínre; az ti., hogy elsősorban a birtokos parasztság szószólója.

Mindez ismét jelezte, hogy nemcsak a KNEP-hez tartozó Dömötör belügyminiszter és a kisgazdapárti Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter hirdetnek eltérő felfogást a földreformról, de a kisgazdapárti miniszterek között sincs egyetértés a reform kardinális kérdéseiben.

Rubinek és vezérkara arra törekedett, hogy a Nagyatádi álláspontját közvetítő Neubauer felszólalásának tarthatatlan voltát kimutassa. E szerepre a tudós Sebess Dénes és Sókorópátkai Szabó vállalkozott.

Neubauer egyik kifogására, hogy ti. a törvényjavaslat a reform valamennyi fontos kérdését homályban hagyja, Sebess Dénes így válaszolt: „Hát kérem, ennek a törvényjavaslatnak egyik principális része éppen az, hogy ez ne legyen benne. (Igaz! Úgy van! Élénk helyeslés), . . . A Búza-féle javaslat megmondta, hogy kik és milyen feltételek mellett kapnak földet, de éppen ez volt legnagyobb veszedelme ennek a javaslatnak, (Igaz! Úgy van!) és most Neubauer értekezleti tag úr azt ismét erélyesen követeli . . . "[126] Sebess tehát a nagybirtokrendszer létét vagy túlsúlyát kétségbevonó földreformot azon a címen utasította vissza, hogy az a Búza-féle törvénnyel egyező elveken nyugszik.

Nem sokban különbözött Sebess érvelése akkor sem, amikor az OFT-t védte meg Neubauerral szemben. Ő ugyanis a törvényjavaslat legsikerültebb alkotásának éppen az OFT-t találta.

A földreform végrehajtásának decentralizálására tett javaslatot ugyancsak tanulságos módon utasította el Sebess: „Mintha ezek megint olyan ismerős hangok lennének a szovjet időkből. Ne méltóztassanak a lehetőséget megadni arra, hogy falusi kis kupaktanácsok avatkozzanak be ilyen korszakalkotó és az emberi társadalomnak kialakulására, a társadalmi békének megóvására szolgáló törvényjavaslatok végrehajtásába. (Úgy van! Úgy van!) . . . "[127]

[124] Uo. 29. l.
[125] Uo. 30., 26. l.
[126] Uo. 42. l.
[127] Uo. 43. l.

Sókorópátkai azért támadta Neubauert, mert elsősorban azoknak kívánt földet adni, akik a föld megműveléséhez megfelelő állatállománnyal, felszereléssel már rendelkeznek, egyszóval a birtokos parasztoknak. „Nem lehet a tűzzel játszani (Igaz! Úgy van!)" Majd az 1918/19. évi forradalmakra célozva így folytatta: „Hiszen még mindig mintha hallanám a dübörgést a föld alól, amint a kráter nem akar kialudni, még mindig elő akar törni . . . "[128]

Rubinek ugyancsak a nincsteleneket vette védelmébe Neubauerral szemben.

Így zajlott ez a vita, s az eredmény? – Sókorópátkai megvédte a nincstelen parasztokat Neubauer ellenében, a nagybirtokos érdekszervezetek jelenlevő tagjainak helyeslése közepette.

Neubauer válaszában egy perdöndő érvvel indokolta a nagybirtok felosztására vonatkozó pártprogramot. Ezelőtt az érv előtt már mindenkinek meg kellett volna hajolnia: a földreformnak olyannak kell lennie, amely ragaszkodást váltson ki a megszállt területek magyar lakosságában a magyar állameszme iránt. Azok a tömegek pedig csak akkor fognak ragaszkodni a magyar állameszméhez – folytatta Neubauer – ha a mi általunk foganatosított birtokpolitikai reformban az ő saját boldogulásuknak jövőbeni zálogát fogják látni.[129]

Elmondhatjuk, hogy a törvényjavaslat általános vitájának fő ütköző pontja az OFT volt. Míg az OMGE képviseletében felszólalók az OFT-ért mint abszolút garanciát biztosító megoldásért egyértelműen lelkesedtek, és e szerv kormánnyal szembeni függetlenségének további fokozását követelték, addig Dömötör kételkedett az OFT beiktatásának és hatáskörének helyességében. Neubauer pedig a földreform fő buktatóját az OFT-ben jelölte meg. Rubinek és hívei a birtokpolitikai tanácskozáson egy demokratikus jellegű reform irányába mutató valamennyi javaslatot a Búza Barna-féle kísérlet megismétlődésének ürügyén verték vissza.

A törvényjavaslat részletes vitája a birtokpolitikai tanácskozás május 13-i délelőtti ülésén kezdődött.

Ki nevezze ki az OFT alelnökét? A részletes vita ezzel az igen fontosnak tűnő kérdéssel indult. A felszólalók többsége szerint módosítani kell a 2. §-t oly értelemben, hogy ne csak az OFT elnökét, hanem annak alelnökét is a minisztertanács javaslata alapján az államfő nevezze ki. A vitában részt vevők többsége pártfogolta ezt a megoldást. Rubinekék tudták, hogy Horthy kormányzó az OFT elnöki és alelnöki posztjára készséggel kinevezi az ő jelöltjüket.

Ki kapjon képviseletet az OFT-ban? A nagybirtokosok vagy a középbirtokosok, ill. a jelentős részben gentry származású államhivatalnoki kar fölénye érvényesüljön? Ez a kérdés fogalmazódott meg kimondatlanul a 3. § vitájában.

Báró Prónay György, a Pest megyei GE küldötte – az a nagybirtokos, aki a vitában a középbirtokos érdekek szószólója volt – a következő javaslattal lépett fel: a pártatlan működés biztosítása érdekében módosítani kell az OFT összetételét oly módon, hogy tagjainak fele a kúriai és a közigazgatási bíróság tagjai közül kerüljön ki.[130] Prónay ki akart kapcsolni minden olyan tényezőt, amely az OFT-ben a középbirtokosok, ill. a

[128] Uo. 48. l.
[129] Uo. 98. l.
[130] Uo. 53–4. l.

vezető államhivatalnoki kar túlsúlyát bizonytalanná tehetné. Egyetértéssel fogadja a gazdasági szervezetek jelenlétét az OFT-ban. A mezőgazdasági kamarák képviseletét még szaporítaná is. De feleslegesnek tartja a Magyar Országos Földbérlő Egyesület, a Pénzintézeti Központ, a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége, az OKH, a kisgazdaminiszter külön képviseletét. Ugyancsak változtatni lehetne az egyes miniszterek képviseleti rendszerén is. Mindezzel a finánctőkések képviselői előtti kapunyitásnak mondott ellent Prónay, illetve az ő kirekesztésükkel akarta a középbirtok és a vezető hivatalnokréteg térnyerését biztosítani.

Czettler Jenő egyetemi tanár, a Gazdaszövetség küldötte Prónayhoz csatlakozott a vitában.

A nagybirtokosok nem értettek egyet a jelentős részben a középbirtokosokból, ill. a vezető állami hivatalnokrétegből rekrutálódó kúrikai és közigazgatási bírák számának, valamint a mezőgazdasági kamarák képviselőinek Prónay által javasolt növelésével, illetve a finánctőke jelenlétét biztosító szervek elejtésével. Az arisztokrácia jól tudta, hogy a törvényjavaslat alapján a finánctőke képviselőivel együtt számszerű többséggel rendelkezik az OFT-ban, és ezt a többséget bármilyen változás kérdésessé teheti. Ezért gr. Khuen-Héderváry Károly, gr. Hoyos Miksa, gr. Somssich László, Matta Árpád és Pátkay Béla báró Prónay javaslatának ellenzőjeként léptek fel. Matta Árpád megfogalmazásában: Az OFT-ben a kiváló gazdáknak számbeli fölényben kell lenniök a jogászok felett. Pátkay Béla élesen szembefordult Prónaynak azzal a javaslatával, hogy az Országos Magyar Földbérlő Egyesület szervezett képviseletét az OFT-ben szüntessék meg. Elsősorban azzal érvelt, hogy az integer Magyarország területén alakult bérletek kis híján a mezőgazdasági terület egyharmadrészét teszi ki.

Rubinek, aki bizonyos határok között a kompromisszumok nagy mestere[130/a] volt, készséget mutatott Prónay javaslatának méltánylására: „Ami a bírói karnak erősebb képviseletét illeti, ezt magam is minden tekintetben honorálom és helyesnek tartom, mert hiszen a teljes függetlenséget az is biztosítja. (Úgy van!) Azonban mindenesetre olyan egyéneket kell melléjük választani, akik legalábbis annyi függetlenséggel bírnak, mint egy kúriai bíró. (Úgy van!)".[131]

Mivel Rubinek a vitázó felek egységének megőrzésére törekedett, a nyilvánosság előtt egyik álláspont mellett sem kötelezte el magát, mondván: „De hogy hogyan fogok dönteni, azt ma még nem tudom, és méltóztassék megengedni, hogy efelett meditáljak az itt elhangzottak figyelembevételével . . ."[131]

Darányi Ignác az OFT összetételének azt a módosítási tervét, hogy a felsorolt szervezetek kihagyassanak és azokat részben a mezőgazdasági kamara helyettesítse, nem helyeselte, mert egy ilyen változás a gazdatársadalomban nyugtalanságot keltene. Ezekután Rubinek Prónay javaslatával szemben már az eredeti szöveghez ragaszkodik, bár az OFT összetételét még fontolóra kívánja venni.

A nagy- és középbirtokosok az OFT-vel a falu ellen védekeztek. Az OFT összetételének megállapításánál azonban már egymással versengtek a befolyásért. Rubinek és

[130/a] Rubineknek a mindenkori helyzethez való gyors alkalmazkodó képességét *Kerék Mihály* is szóvátette (vö.: i. m. 169. l.)

[131] Uo. 56. l.

[132] Uo.

hívei ezen a ponton is fel tudták sorakoztatni a birtokpolitikai értekezlet többségét saját álláspontjuk mögé, de csak a középbirtokosok, ill. vezető államhivatalnoki réteg támogatásának kockáztatása árán.

A törvényjavaslat II. fejezetének, az államot illető elővásárlási jog vitája során a 17. § került a központba. A 17. § az elővásárlási jog alóli mentesülés eseteit sorolja fel. 1. pontja szerint az elővásárlási jognak nincs helye, ha az ingatlan a község (város) belterületén fekszik.

A 17. § 1. pontjának törlését kívánja dr. Ónody Jenő, a köztisztviselők és a nemzeti hadsereg farmerszövetkezete, dr. Magyary Géza pedig a Szabolcs megyei GE nevében. Ónody szerint a tisztviselők nyomora halaszthatatlanná teszi, hogy Budapesten és a vidéki városok környékén kertvárostelepeket létesítsenek.[133] Ehhez a lehetőséget elsősorban a megváltásról szóló 29. és 35. § adja. E paragrafusok adta joggal élni kell. Annál is inkább – folytatja Ónody – mert a 17. § 1. pontjának elhagyását nemcsak a köztisztviselők, de a hadiárvák, a hadiözvegyek, a rokkantak házhelyigénye diktálja. Dr. Magyary Géza a rászoruló falusi lakosság házhellyel történő kielégítésével indokolja a 17. § 1. pontja törlésének szükségességét.

A 17. § vitája során a 4. pont kapta a legtöbb figyelmet. Ez mentesíti az elővásárlási jog alól a megszerzett ingatlant, ha a szerző fél egyéb mezőgazdasági ingatlanával együtt az 50 kat. holdat meg nem haladja, s a szerző fél földműves, gazdatiszt, okleveles vagy hivatásos gazda, hadirokkant, hadiözvegy, hadiárva, tényleges vagy nyugalmazott közalkalmazott vagy hivatásos katona.

A 17. § 4. pontjának vitája során Prónay és Czettler a középbirtokosság és az állami hivatalnoki kar élvonalbeli szószólói. Czettler szerint a 17. § 4. pontjában felsorolt esetekben az elővásárlás határát 50 holdról 100 holdra emeljék fel.[134] Báró Prónay Czettler javaslatával egyetért, de megtoldja: azért tartja szükségesnek e tétel 100 holdra való felemelését, mert ezáltal egy széles körű latituda lenne arra nézve, hogy életerős elemek, akiknek 30–40 holdjuk van, bonyodalmas eljárás nélkül gyarapodhassanak.[135]

Dr. Láng Frigyes a Békés megyei GE nevében a Czettler és Prónay által felépített gondolatsort még tovább tetőzi. Ugyanis a 17. § 4. pontjából a gazdatiszteket kiemelve javasolja: a gazdatisztek és okleveles gazdák által vásárolt ingatlanokra nézve az elővásárlási jog csak akkor lenne gyakorolható, ha az 500 holdat meghaladja.[136] Czettler és Prónay ezúttal a középrétegek széles kategóriájának – tisztviselők, katonatiszti kar, birtokos parasztság, gazdatisztek – szószólói.

Purgly Emil, a Bács megyei GE képviselője és Prónay a 22. § felépítésében levő ellentmondást mutatja ki: Míg az első bekezdés az eredeti szerződés fizetési feltételeit elfogadja, addig a második lerontja azt. Mindketten olyan módosítást követelnek, amely biztosítja, hogy az eladó az elővásárlási jog gyakorlása esetén ne kapjon alacsonyabb árat az OFT-től, mint ami az eredeti szerződésben szerepel. Ha ugyanis a fordítottja történne,

[133] „Egy városnál tapasztaltam, amelynek 72 000 kat. holdnyi területe van, bár a város tisztviselői, sőt polgármestere is támogatta kérésünket, mégis igen kétséges, hogy a város 60 holdat, amely a belterületen fekszik, vajon – bizony megnemértés és szűkkeblűség folytán hajlandó lesz-e a város kulturális céljait szolgáltó telepítésre is átengedni." (Uo. 61. l.)

[134] Uo. 61. l.

[135] Uo. 62. l.

[136] Uo. 63. l.

az eladók jelentősen megrövidülnének. Esetleges visszaélések megakadályozása céljából mindketten a fiktív szerződés elleni védekezést ajánlják.

Prónay a 23. §-ban szereplő mellékszolgáltatások esetében is ugyancsak védekezni kíván a fiktív szerződések ellen, de óv az eladók megrövidítésétől. A Gazdaszövetség nevében felszólaló Czettler szerint a 23. §-ban szereplő mellékszolgáltatásoknak a szerződésben megjelölt módon történő teljesítését fenn kell tartani vagy pedig biztosítani kell a visszaváltási jogot az eladó számára. A 22. és 23. § kapcsán – az ingatlan árára és a mellékszolgáltatásokra – elhangzott módosító javaslatok olyan természetűek voltak, hogy az OFT-re csak az eredeti szerződésben szereplő feltételek kodifikálása várt volna. E módosító indítványok elfogadása esetén az elővásárlás során csupán magas áron, vagyis a tényleges forgalmi árnál drágábban vásárolt ingatlant vehetnek igénybe a földreform céljára.

Gaál Gaszton többszáz holddal rendelkező földbirtokos a 27. § intencióival nem értett egyet. A 27. § arról rendelkezik, hogy az állam részére elővásárlási jogon megszerzett ingatlanokat telepítési, ingatlaneldarabolási vagy földbirtokpolitikai célokra és közérdekű gazdasági intézmények létesítésére kell fordítani. Gaál nem hajlandó hozzájárulni ahhoz, hogy a földreform céljára elővásárlás útján igénybevett terület bármilyen hányadát is állami közintézmények részére használják fel. Úgy véli, az állam rendelkezik megfelelő anyagi erővel ahhoz, hogy a közintézmények létesítéséhez szükséges ingatlanokat külön törvény nélkül is megszerezze.[137]

A megváltásról szóló 29. § első bekezdése alapján dr. Láng Frigyes hangoztatta: a hadseregszállítóknak és a hadimilliomosoknak a háború alatt vásárolt földjei sajátítandók ki, közülük is elsősorban azok, amelyeknek tulajdonosa a birtokvásárlást megelőzően nem a mezőgazdasággal foglalkozott. Láng e gondolatot továbbfejlesztve – a 29. §-tól eltérően – a földműveléssel foglalkozó képzett gazdák esetében legalább 500 holdig akkor is mentesíteni kívánja a birtokot a megváltás alól, ha azt a világháború alatt szerezték.

Prónay mint a törvényjavaslat legsikerültebb paragrafusát üdvözli a 29. §-t, mert az lehetőséget ad a világháború alatt szerzett birtokok kisajátítására. Elismeri: nem könnyű megállapítani, hogy a háború alatt szerzett ingatlan mikor származik hadinyereségből, de itt a törvényjavaslat készítőinek egy fix időponthoz kellett tartani magukat. A 29. § 4. pontjának – amely a 17. § 4. pontjának a megfelelője – olyan értelmi módosítását javasolja, hogy az 50 hold helyett 100 holdra emeljék fel a megváltás alóli mentesülés határát. 100 hold alatt ingatlanok megváltását is lehetővé kívánja tenni, ha nem kívánatos, hogy a szóban forgó ingatlan tulajdonosa Magyarországon földdel rendelkezzék.

Purgly Emil szabatosabb megfogalmazást javasolt: „elsősorban megváltható az az ingatlan, amelynek tulajdonosa a forradalom, a proletárdiktatúra vagy a megszállás ideje alatt hazafiatlan cselekedetet követett el."[138] Prónay és Purgly tehát a haladás, a demokrácia, a szocializmus híveit ingatlanvagyonuk kisajátításával is büntetni akarta.

[137] Eszerint a 27. § szövege így hangzana: „Az állam részére elővásárlási jogon megszerzett ingatlanokat, telepítési, ingatlaneldarabolási, szóval nemzetfejlesztési szempontból fontos birtokpolitikai célokra kell fordítani s csak nagyon kivételes esetekben és csakis az OFT teljes tanácsának hozzájárulásával lehet esetleg közérdekű gazdasági intézmények létesítésére felhasználni." (Uo. 67. l.)

[138] Uo. 70. l.

Pátkay Béla, az Országos Magyar Földbérlő Egyesület megbízottja kérte, hogy terjesszék ki a megváltás alóli mentesítést azokra a birtokokra is, amelyeknél igazolható, hogy a tulajdonos korábban haszonbérlőként gazdálkodott, és a vásárolt ingatlan a haszonbérleti gazdálkodás jövedelméből származik. A 29. § 5. pontját ennek megfelelően kérte átfogalmazni.[139]

A köztisztviselőknek a földreformból való részeltetése a 29. §-nál is szóbakerült. Ónody és Magyary a megváltásról szólva megismételték a köztisztviselők érdekében az elővásárlás kapcsán a 17. §-nál elhangzott javaslatukat. Indítványozták, hogy a tisztviselők kerthez és telekhez és a nincstelenek házhelyhez juttatása céljából mellőzni kell a 29. § 1. pontjának azt a kitételét, hogy „ha az ingatlan a község (város) belterületén fekszik", mentesíthető a megváltás alól.[140]

Votinsky Antal biztosítani kívánta a közalkalmazottak számára megnyíló földszerzési lehetőséget az altruista intézmények tisztviselői számára is. Már a 17. § 4. pontjának ilyen értelmű megváltoztatását javasolta, amelyet most megismételt. Gr. Dessewfy Emil a javaslat elutasítását kérte. Álláspontját a tisztviselők gazdasági ismereteinek hiányával indokolta. Votinksy ezután is kitartott javaslata mellett. Nagy érdeklődést váltott ki a 31. § első bekezdése, amely bármelyik nagybirtok területe egy részének megváltását ahhoz köti, hogy annak fennmaradó részein az okszerű gazdálkodás folytatható legyen.

Báró Harkányi Andor, a Szolnok megyei GE képviselője szólt elsőként e paragrafushoz. Kíméletet kért a földreform végrehajtása során megyéje nagy- és középbirtokosai számára, amit a Tanácsköztársaság vörös hadseregének forradalmi háborúja és a román megszállás alatt szenvedett károsodással indokolt. Harkányi a parasztok követelésének mérséklésére két javaslatot is előterjesztett:

1. az OFT mondja ki, hogy megyénként a nagy-, közép- és kisbirtokok milyen arányban vehető igénybe;

2. a földreform céljára igénybe vehető terület egy-egy birtok 30%-át csak abban az esetben haladja túl, ha a hadiözvegyek, rokkantak házhelyigénye teszi azt szükségessé.[141]

Láng Frigyes két módosító javaslatot terjesztett elő:

1. a nagybirtokkal egyidőben legyenek igénybe vehetők azok a birtokok, amelyeknek megváltására tulajdonosuknak a forradalmak alatti magatartása miatt kerül sor;

2. terjesszék ki a megváltást az áruuzsora és a lánckereskedelem miatt elítéltek birtokaira, vagyis az 1920. évi 26. tc. hatálya alá eső ügyekre is.

A 32. § szerint az OFT előzetes megváltási eljárást folytathat le ott, ahol a község határából a nagybirtok 1/3-ad résznél többet foglal el. A vita során akció indult a nagybirtok megváltására komoly támpontot adó 32. § módosítására.

[139] A törvényjavaslat 29. §-ának 5. pontja eddig így hangzott: „Ha a szerző fél az ingatlant más mezőgazdasági ingatlana helyébe nem nyerészkedés, hanem továbbgazdálkodás céljából szerezte meg." E szöveget Pátkay a következő módon javasolta átalakítani: „Ha a szerző fél az ingatlant más mezőgazdasági ingatlana vagy földhaszonbérlete helyébe továbbgazdálkodás céljából szerezte meg." (Uo.)

[140] Uo. 68–9. l.

[141] Uo. 71. l.

Láng Frigyes a paragrafus oly értelmű kiegészítését kérte, hogy ott, ahol a község területének egyharmad részénél többet foglal el a nagybirtok, e birtokból 100 holdnál kisebb részletekben haszonbérbe adott táblákat se számítsák be az 1/3-ad területbe.

Az OMGE képviseletében felszólaló Matta Árpád e szakaszt negatív szerkezetűre kérte átalakítani. Vagyis a 32. § ne azt közölje, hogy megváltási eljárás ott folytatható le, ahol a nagybirtok a község mezőgazdasági művelésre alkalmas területének 1/3-ad részét foglalja el, hanem azt: ahol a nagybirtok a művelésre alkalmas területből egyharmadrésznél többet nem foglal el, ott megváltásnak helye nincs.

Báró Prónay kéri, hogy ott, ahol megváltásra kerül sor, a megváltható birtokrészt maga a földbirtokos jelölhesse ki, mert a „földigénylők nagyon is előre kipécézett egyes földparcellákra vetik szemüket és ... a legeslegjavát akarják kiszakítani, elsősorban csak önmagukra, saját érdekükre gondolnak ...”[142]

Lealkudni, homályossá tenni a kevés fix paragrafus közül az egyiket. Ez vezérelte a 32. § vitájában részt vevő mindhárom hozzászólót.

Talán különösnek tűnik, hogy a nagybirtok megváltásáról szóló 32. § enyhítését célzó módosításokat a középbirtok érdekeinek védői melegen pártfogolták. E pártfogásban a viszonttámogatás reményének is szerepe volt, hisz a következő 33. § kivételes esetekben a közép- és kisbirtok megváltását is engedélyezi, ha ez a törvény életbelépése előtt 30 éven belül – adásvétel útján – cserélt gazdát. Ez burkolt formában a közép- és kisbirtok javára való különbségtétel volt.

A törvényjavaslat általános vitájában a középbirtokok megváltás alóli mentesítése a Megyei Gazdasági Egyesületek fő mondanivalója volt.

Czettler Jenő a részletes vita során a Gazdaszövetség nevében kifogásolta a közép- és kisbirtok bármilyen címen való megváltását. Ezért a 33. §-ban annak kodifikálását kívánta, hogy a közép- és kisbirtokot kivételes esetben se lehessen megváltani.

Az OMGE képviseletében felszólaló Matta Árpád csatlakozott Czettler javaslatához, s egyenesen a közép- és kisbirtok megváltásának eltiltását kívánta. A KNEP programjában gondolkodó Csete Antal – szükség esetén – a középbirtok megváltásának lehetőségét biztosítani kívánta.

A Győrvidéki Földműves Egyesület nevében felszólaló gr. Khuen-Héderváry Károly egyetértett a középbirtok védelmének általános elvével. De ennél többet a közép- és kisbirtokért sem általában, sem e kategória ún. keresztény válfaja érdekében nem volt hajlandó tenni: „bátor vagyok ... a Földmíves Egyesületnek azt a véleményét előadni, hogy mindenki egyenlő érdekvédelemben részesíttessék, aki birtokán intenzíven gazdálkodik, tekintet nélkül arra, hogy 30 éven belül vagy előbb vásárolta birtokát. (Helyeslés.)”[143]

A 33. § vitája nagyon tanulságos volt. Míg az OMGE képviseletében felszólaló Matta Árpád szolidáris volt közép- és kisbirtokkal, addig az arisztokrata gr. Khuen-Héderváry elutasította a középbirtok számára a 33. §-ban szereplő kedvezést. Prónay csalódottan vette tudomásul Khuen-Héderváry szavait és ezek után már a 33. § eredeti szövegét vette védelembe.[144]

[142] Uo. 75. l.
[143] Uo. 76. l.
[144] Uo. 76–7. l.

A házhelyek céljára szükséges 400 n.-ölnyi terület a 35. § szerint nemcsak a nagybirtokból, hanem a közép- és kisbirtokból is megváltható. De a közép- és kisbirtok megváltása esetén a tulajdonos kívánságára csereingatlant kell biztosítani. A felszólaló Ónody Jenő kérte, hogy a tisztviselők számára juttatandó házhely területét 600 n.-ölre emeljék fel. Úgy vélte, hogy ilyen nagyságú terület már segítene leküzdeni a megélhetési gondokat.

Csete Antal a 35. §-tól eltérően házhelyet kíván azoknak is adni, akik nem laknak öt év óta ugyanabban a községben. A középbirtok kímélése céljából pedig annak kimondását kéri, hogy a községtől 600 méternyi, a várostól egy km-nyi körzetben a házhelyet a nagybirtokból lehessen megváltani.[145]

A 37. § a megváltható ingatlan felsorolásánál elsőként a korlátolt forgalmú vagy kötött birtokot említette. Az OMGE nevében felszólaló Matta Árpád ezt mint a kötött birtok kárára történő különbségtételt igen méltánytalannak tartotta, és a szabadforgalmú nagybirtokkal egyenlő elbánást kért.

Báró Prónay a keresztény nemzeti eszmétől vezérelve a kötött birtok kategóriái közötti különbségtétel szükségességére hívott fel: „másképp kell megítélni a hitbizományokat, az egyházi birtokokat és egészen másképp kell megítélni az alapítványi birtokokat, a családi alapítványokat és még másképpen a jogi személyek birtokait, amely jogi személyek nagyon sokszor bankok, részvénytársaságok és mint ilyenek a zsidók összetétele . . . " (sic).[146]

Prónay tehát a földreform végrehajtása során a hitbizományoknak és az egyházi birtokoknak kedvezést javasol az alapítványi, a családi alapítványok és a jogi személyek kezén levő birtokok rovására. E javaslatának antiszemita éle is van.

Báró Prónay helyeselte a 37. §-nak az intencióját, hogy elsőként a nagybirtok kerüljön megváltásra. Majd kérte, hogy egy-egy község határában egyszerre hozzák nyilvánosságra a megváltásra kerülő területeket. Matta ehhez hozzáfűzte: mindez úgy történjék, hogy a község határában levő különböző nagyságú birtokokból arányos rész kerüljön megváltás alá.

Meglepetést keltett Prónaynak a megváltási határidő 5 évről 3 évre való leszállítására vonatkozó javaslata.

Csernoch hercegprímás a 40. §-nak azt a rendelkezését, amely az ingatlanon levő épületek megváltásáról szól, a szőlőskertekre is ki akarta terjeszteni.

A 41. § vitája során derült fény arra, hogy míg a 36. § 5. pontja mentesíti a megváltás alól azt a birtokot, amely a falvak és városok tejtemékkel stb. való ellátását végzi, addig a 41. § lehetővé teszi annak a birtoknak megváltását, amelyhez mezőgazdasági malom, szeszgyár vagy mezőgazdasággal kapcsolatos más üzem tartozik.

Prónay a fenti két paragrafus közötti szemléletbeli ellentmondás feloldása érdekében javasolta, hogy az OFT-re kell bízni, hogy a 36. § 5. pontja alapján melyik birtokot mentesíti, illetve melyeket nem mentesíti a megváltás alól. Gr. Somssich László, Csernoch János, Matta Árpád a 41. § törlését s a 36. § 5. pontjának olyan értelmű bővítését javasolták, amely az ipari üzemekkel felszerelt birtokok mentesítését is tartalmazza.

[145] Uo. 77. l.
[146] Uo. 79. l.

A 36. § 5. pontjában és a 41. §-ban felsorolt modern uradalmak a finánctőke közreműködésével épültek ki, s az uralkodó osztályok közötti összhangot példázták. Ezen az összefogáson megtört a keresztény nemzeti Magyarország jelszava.

Mivel a földreform során megváltott földek árának megállapítására a törvényjavaslattól eltérően csupán a 20-as évek végén kerül majd sor, ezúttal csupán utalunk a vonatkozó paragrafusra és az ahhoz fűzött megjegyzések lényegére. A törvényjavaslat 45. és 46. §-a a megváltási árak megállapítását vegyesbíróságra bízza. A vita során szóba került, hogy a vegyesbíróság ne csupán az illetékes törvényszék ítélőbíráiból álljon, hanem abba a megváltási árak megállapításában érdekelt mindkét fél küldjön egy-egy szakértőt.

Csernoch a 46. §-ban szereplő kegyúri jogok,[147] illetve terhek megváltásánál – amely a telekkönyvből nem tűnik ki – annak kimondását kéri, hogy ezeket ne a megváltási árból vonják le, hanem a megváltási ár megállapításánál külön vegyék figyelembe.[148]

A 48. § szerint a megváltásra kerülő ingatlan haszonbérlője kártalanítást nem követelhet, csak abban az esetben, ha ezt a szerződésben előre kikötötték. E § tehát a haszonbérlő kártalanítását elveti. Az 53. § viszont arányos kártalanítást ír elő annak a haszonbérlőnek, akit az OFT kishaszonbérlet létesítésére kötelez, és emiatt nem tudná kellően kihasználni az ingatlanba befektetett beruházásokat. A 48. §-t méltánytalannak érezték a haszonbérlők. A vita e körüll a § körül bontakozott ki.

Magyary Géza, Szabolcs megyei GE képviselője az osztó igazság elvével ellentétesnek tartotta a 48. § említett megállapítását. Gr. Khuen-Héderváry Károly szót emelt amellett, hogy a haszonbérlet megváltása során annyi föld hagyassék meg a haszonbérlő kezén, amennyi az okszerű gazdálkodáshoz szükséges.[149]

Pátkay Béla, a Bérlők Egyesületének elnöke a haszonbérlők kártalanítását követelve így érvelt: valakinek a vagyona nemcsak ingóságokból és ingatlanokból, hanem vagyonértékű jogokból is állhat. Ezeket kisajátítás esetén ugyanúgy kártalanítani kell, mint akár az ingatlantulajdont vagy a bank által a földbirtokra bekebelezett hitelt. Hisz a haszonbérleti jogot ugyanúgy bekebelezik az ingatlanra, mint az arra felvett hitelt. Pátkay nemcsak a jog, hanem a gazdálkodás oldaláról is megvilágította a kártalanítás szükségességét: nem lehet a gazdasági kalkulációt megzavarni, fontos beruházásokat kártalanítás nélkül hagyni, mert ellenkező esetben a bérlő teljesen tönkremegy. Szemére vetette az OMGE vezetőségének, hogy míg a Búza-féle földreformhoz készíttetett elaboratumban a bérlők teljes kártalanításáról említést tett, addig ma a bérlők nem találnak meghallgatásra.

Rubinek nem ígérte meg a haszonbérlők kártalanítását, csupán azt, hogy a megváltásnál e tekintetben is az általános elvet kívánja követni, vagyis a megmaradó haszonbérleti területen folytatható legyen az okszerű gazdálkodás. Más szóval: a földbirtok,

[147] A kegyúri jogok (jus patronatus) az egyházi javadalmak, templomok, kápolnák alapításával járó kiváltságok és kötelezettségek – a kegyuraságot terhelő épületek stb. külső és belső javítása – összességét jelentik.

[148] Ha valaki ugyanis kegyúri terhekkel járó birtokot vásárol, a birtokot drágábban veheti csak meg, mivel neki meg kell fizetni azokat a költségeket, amelyek a kegyúri terhek viselésével vannak összekötve. (Uo. 87–88. l.)

[149] Uo. 93. l.

illetve haszonbérlet teljes megváltásától a haszonbérlőknek nem kell tartaniok. Ezért a 48. § alkalmazására nem kerül sor.

A részletes vitában még az 51. § kapott nagyobb figyelmet. E § utolsó bekezdése lehetővé teszi, hogy az állam bármely kötött birtokot kishaszonbérlet céljára akkor is átvegyen, ha az nincs haszonbérbe adva. A szabadforgalmú birtokok esetében a haszonbérbevétel csak akkor lehetséges, ha azon már eddig is haszonbérleti gazdálkodás folyt. Az 51. §-nak ez a rendelkezése még egyszer szólásra bírta a kötött birtokok védőit.

Prónay báró ezúttal is a kötött birtokok kategóriái közötti különbségtétel szükségességét hajtogatta. Ha a hitbizományi és a katolikus egyház birtokait egy kalap alá vennénk a rt-i birtokokkal, a körülmény csak azzal lenne magyarázható, hogy „nem szabadultunk meg kellőképpen a liberális sajtónak és a liberális irodalomnak a befolyása alól".[150] Nos, a hitbizományok megszüntetését sürgető liberális elvek hirdetése nem kisebb politikusok nevéhez fűződik, mint Kölcsey, Deák, Kossuth és társaik.

Báró Prónay az 51. § szövegében olyan módosítást sürget, amely a kötött birtokok között a részvénytársasági vagyon rovására jelentene megkülönböztetést.

Csernoch hercegprímás az 51. §-ról így vélekedik: „hogy következetes maradjak önmagamhoz – igazságtalan és méltánytalan e szakaszban ismét különbséget tenni a korlátolt forgalmú és a szabadbirtokok között azáltal, hogy a szakasz rendelkezései szerint a szabad forgalmú birtokot csak akkor lehet haszonbérbe adni, ha az már előzőleg is haszonbérben volt".[151]

Ilyen hangnemben folyt volna tovább a vita, ha Nyulászy János és Török Kálmán nem világítanak rá az 51. § igazi értelmére. Mindketten ugyanis úgy vélték, hogy a szóban forgó § utolsó bekezdése a kötött birtokok érdekeit szolgáló intézkedés: a kötött birtokok kishaszonbérlet címén történő igénybevételére nyitott szélesebb lehetőség mögött tulajdonképpen e birtoknak a megváltás előli elvonása rejlik.

Rubinek számára kellemetlen volt Nyulászy és Török lényegbevágó észrevétele. Elmondta, hogy a kötött birtokok kisajátítását időbelileg korlátlanná akarta tenni – amire e tanulmány első oldalai utalnak is –, de ettől Csernoch ellenzésére és gazdasági meggondolások miatt elállt.[152] Úgy véljük, hogy ebben a Rubinek mögött álló nagybirtokosok ellenzésének is szerepe volt. A Pest megyei GE 1920 januárjában elfogadott határozati javaslata már erről tanúskodik. Így alakult ki a végeredmény, az 51. §, amely a kötött birtokokon a megváltás alól való elvonás céljából kishaszonbérletek alakítását szorgalmazza.

Ezzel a birtokpolitikai tanácskozás 1920. május 14-én délután 2 órakor befejeződött. A tanácskozás betöltötte azt a szerepet, amit neki szántak, ti. a Kisgazdapárt Rubinek-féle szárnyának földreform-elképzeléseit szentesítette, és hozzájárult a törvényjavaslat nemzetgyűlés elé terjesztéséhez. Ezek után Rubinek kijelentette: „Feltétlenül azon az alapon állok, amelyen az értekezlet állt, és ezekből az alapelvekből semmi körülmények között engedni nem vagyok hajlandó. (Élénk helyeslés és taps) ..."[153]

[150] Uo. 99. l.
[151] Uo. 100. l.
[152] Uo. 102. l.
[153] Uo. 108. l.

Mindenki értette, hogy Rubinek szavai ismételt hadüzenetet jelentenek a Nagyatádi-féle földreformprogramnak és a KNEP követeléseinek.

Czettler a Gazdaszövetség nevében méltatta a földművelésügyi kormányzat eddigi tevékenységét, s az OFT-re vonakozó javaslatának pártfogolása mellett arra kérte Rubineket, hogy a törvényjavaslaton szerves változást ne eszközöljön.

Gróf Sommsich László a gazdák további támogatásáról biztosította Rubinek földművelésügyi minisztert.

Rubinek zárszava, ha lehet, még egyértelműbb hitvallás volt a nagybirtokos arisztokrácia s a középbirtokos osztály érdekei mellett, mint megnyitó szavai: „Legyenek meggyőződve, hogy mindenkor nemes ambíciómnak fogom tartani, hogy kizárólag és elsősorban a magyar gazdatársadalomra támaszkodjam. Annak keretében nőttem fel, onnan jöttem ide, s annak nevében s annak érdekében s annak támogatásával beszélhetek ezen a helyen."[154]

Rubinek a törvényjavaslat végleges szövegét a birtokpolitikai tanácskozáson a nagybirtokosok és középbirtokosok, ill. a gentry részéről elhangzott kívánságokhoz igazította. Egyrészt az OFT összetételénél jelentős részben méltányolta a középbirtokosok kívánságát: a kúriai és a közigazgatási bírák képviselete 3–3 rendes és 3–3 póttag helyett 8–8 rendes és 8–8 póttagra emelkedett. Szaporodott a mezőgazdasági kamarák képviselőinek száma is: az 5–5 rendes és 5–5 póttag helyett 8–8 rendes és 8–8 póttagra nőtt. Ezzel a középbirtokos osztály, illetve vezető államhivatalnoki kar számottevő csoportját a nagybirtokosok hűséges segédcsapatává tette. Másrészt a törvényjavaslat végleges szövegét az OMGE kívánságainak megfelelően – az OFT összetételére vonatkozó § kivételével – alakította át. Az OMGE kezdetben nem helyeselte Rubineknek az OFT összetételével kapcsolatos elképzelését, és ebben az ügyben némi utócsatározást folytatott.

Ezzel lezárult a földreformról szóló törvényjavaslat előkészítő szakasza. Rubinek és tábora minden oldalról elhatárolta magát. Egyfelől azoktól a Tisza István követőiként jelentkező nagybirtokosoktól, akik ugyan számottevő földreformra nem gondoltak, de a hitbizományi birtokok egy jelentősebb hányadát készek voltak feláldozni; másfelől attól a legitimista-arisztokrata csoporttól is, amely Rubinek javaslatánál liberálisabb felfogást képviselt; végül azoktól a nagybirtokosoktól, akik mindenfajta földreformtól elzárkóztak.

[154] Uo. 109. l.

KÖZLEMÉNYEK

BOHONY NÁNDOR

VISONTA GAZDASÁGA ÉS TÁRSADALMA AZ 1828-AS ORSZÁGOS ÖSSZEÍRÁS TÜKRÉBEN*

Visonta a történeti Heves és Külső-Szolnok vármegye gyöngyösi járásában, Gyöngyöstől délkeletre terül el. Északon és nyugaton a Mátrából kitüremlő Sárhegy, keleten az ugyancsak a Mátrában eredő Bene patak határolja. A közeli vízlelőhely, részben a tagolt domborzat következtében már a X. és XI. század fordulóján lakott hely volt.[1] Szláv eredetű, magyarul egyébként „magasztos dicsőséget" jelentő neve először egy 1287-ben kiállított oklevél hártyáján Vysontha alakban olvasható. A kutatók szerint Aba Sámuel legidősebb fiát hívták Visontának, s azt feltételezik, hogy a falu neve az ő nevére megy vissza. Ezt látszik alátámasztani, hogy 1323-ig az Aba-nemzetség birtoka volt. Károly Róbert ekkor a pártütő Aba-nembeli Csobánkáktól elvéve a Kompolthyaknak, a nemzetség másik ágának adta.[2]

1304-ben a faluban a Szent Kereszt tiszteletére emelnek templomot, az 1332–37. évi pápai tizedjegyzék tanúsága szerint plébánosa 25–30 garassal adózik. 1323-ban vásárjogot kap. Egy 1348-ban kelt oklevél tudósítása szerint a falu jobbágyai minden eladott hordó bor után egy garast kötelesek fizetni a plébánosnak.[3]

A Kompolthyak után a Guthi-Országh família kezére kerül, ez utóbbiak kihaltával Enyingi Török Ferenc kapja donációba, később pedig Nyáry Pál egri kapitány, illetve örökösei szerzik meg, akik egyéb jószágaikhoz hasonlóan, 1743-ig közösen birtokolják.[4]

A hódoltság évtizedeiben hanyatlásnak indul, a megye monográfiája szerint 1635-ben 3, tíz évvel később csupán 1 3/4 portája van.[5] 1689-ben, a megyén is végigszántó harcok következtében, csakúgy, mint a vármegye lakott helységeinek többsége, elpusztul. A következő években részben a spontán jobbágyvándorlás, részben a Gömör, Hont és Zólyom megyei szlovákság módszeres telepítése révén Visontára is visszatér az élet.[6] 1695-ben hat, 1721-ben 24 háztartásról szólnak a források.[7]

A XVIII. század elején a falut a földbőség jellemzi, ami alapvetően három okból eredt. Egyrészt a népesség alacsony számából, másrészt, hogy a falut közösen birtokló Nyáryak nem állták útját annak, hogy a jobbágyok irtványokat létesítsenek, harmadrészt pedig, hogy az idehozott szlovák telepesek a földműveléssel szemben a jól jövedelmező pálinkafőzést, a különféle idénymunkákat és a háziipart részesítették előnyben. Így a jobbágyföld nagyságának jóideig csak a gazda munkabírása és

*Ez a dolgozat rövid szemle az 1828. évi összeírás kapcsán felmerülő problémák számbavételére, egyben szerény kísérlet a megoldási lehetőségek felderítésére.

[1] *Reiszig Ede:* Heves vármegye községei. Heves vármegye (Szerk.: Borovszky Samu). Bp. é.n. 88. l. *Follajtár–Dékány–Golarich:* Heves vármegye községei. Heves vármegyei ismertető és adattár (Szerk.: Ladányi István). Bp. 1936. 350. l. *Kovács Béla:* Visonta község középkori története. Visonta. Fejezetek a falu történetéből (Szerk.: Bakó Ferenc). Eger 1975. 9. l.

[2] *Kovács* i. m. 11. l.

[3] Uo. 11., 12. l.

[4] *Soós Imre:* A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger é.n. 85. l. (a továbbiakban A jobbágyföld . . .)

[5] *Reiszig* i. m. 89. l.

[6] *Soós Imre:* Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger 1955. 55. l.

[7] Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720–1721. Táblás kimutatások (Szerk.: Acsády Ignác). Bp. 1896. 57. l.

eszközei szabtak határt.[8] 1743-ban, mint már jeleztük, a Nyáry-örökösök felszámolták a composses-soratust, azaz a közös birtoklás rendszerét, aminek az lett a következménye, hogy jobbágyaiktól elvették a „gyerekestül, cselédestül, sok esztendő folyása alatt, keserves munkával, véres verejtékkel irtott" vagy nemritkán „pénzen, marhácskán és gabonán" megváltott irtványföldeket.[9]

Az 1771 nyarán Heves és Külső-Szolnokban is végrehajtott úrbérrendezés alkalmával Visontát is az elsőosztályú falvak közé sorolták, ennek megfelelően 26 hold szántóban és 10 embervágó rétben állapították meg az egy telekhez tartozó földjárandóságot, s 28,5 telket hasítottak ki, és ezzel egyidejűleg 52 háztartást írtak össze, minek csaknem fele, 21, zsellérháztartás volt.[10]

Amikor 57 esztendő múltán, 1828-ban a „tárgyak hű összeírásának és bevallásának céljából" ismét számba vették a falu adózó népét, a conscriptorok már 84 háztartást találtak. Az ugyanez évből származó egyházi sematizmus szerint a faluban ekkor 841 lélek élt.[11] Ebben a számban nyilván az itt lakó nemesek is bennefoglaltatnak, ezek lélekszámát azonban a megfelelő források hiányában pontosabban meghatározni nem tudjuk.

Mint az a névanyagból egyértelműen és világosan kitűnik, a lakosság döntő többsége magyar volt. Beszédesen tanúskodik erről, hogy a fent említett 84 családfő neve közül 57 (68%) volt magyar, és csak 27 (32%) az idegen, főként szláv eredetű. Bél Mátyás is megírja, hogy a Gyöngyös-vidéki szlovákok a XVIII. század közepén már magyarul beszéltek,[12] Vályi András 1799-ben megjelent művében pedig Visontát már magyar falunak mondja.[13] A felekezeti viszonyokat tekintve a lakosság túlnyomó többsége katolikus volt.[14] A falu földesurai és jelentősebb nemesi birtokosai pedig a XIX. század elején az Esterházy és Draskovich grófok, az Orczy és Podmaniczky bárók, a Sághy, Farkas, Balla, Tamaskovics és Zbiskó családok voltak.[14/a]

Az összeírásból megismerhető viszonyokra térve, elsőként sajnálattal azt kell leszögeznünk, hogy a falu és a jobbágyi gazdaság életében itt is fontos szerepet játszó „fundus intravillanus"-ról, vagyis belsőségekről, illetve háztájiról nem tudunk tájékoztatást adni, minthogy az összeírók – noha kötelességük lett volna – az erre vonatkozó adatokat nem vették fel, illetve csak azt jegyezték meg, hogy a házak száma, melyek után adóznak, 80. Mondandónkat így a határra vonatkozó adatok ismertetésével kell kezdenünk.

A faluhoz – az összeírás adatai alapján elvégzett számítások szerint – 1828-ban 1055 k. hold adó alá eső földterület tartozott. A határ ennél természetesen lényegesen nagyobb volt, minthogy az összeírásba nem kerültek be a nemesi jogállású földek, az adózás alól mentesített személyek, az ún. exemptusok birtokai, a majorsági erdők, szőlők, gyümölcsösök és végül a legelők. A falu határa az 1857–58. évi egyéni telékkönyv szerint 4219 k. hold volt, az 1895. évi mezőgazdasági statisztikában viszont 4204 kh szerepel,[15] s úgy tűnik, hogy lényegesen kisebb vagy nagyobb 1828-ban sem lehetett.

A fenti okok folytán nem rekonstruálható faluhatárról az összeírás megjegyzéseiben (observationes) egyébiránt azt olvashatjuk, hogy az északi és nyugati irányban emelkedik, tehát valószínűleg dombhátra vagy hegyhátra futott fel, talajának mintegy kétharmadát kavicsos, fekete, a többit szintén fekete, de agyagos, az esőzések és a Bene patak áradásai alkalmával „glutinosus"-sá, vagyis ragacsossá váló földek alkották, amelyek a lakosok szerint a triticumot „nem jól fogadták" be, illetve nem adtak jó búzatermést.[16] A honismertető munkák dicsérettel szólnak a visontai határ

[8] *Soós:* A jobbágyföld . . . 85. l.

[9] Uo. 89. l.

[10] Uo. 117. l.

[11] Schematismus venerabilis cleri agriensis ad annum 1828. Agriae 1828. 96. l. (a továbbiakban Schematismus . . .)

[12] *Bél Mátyás:* Heves megye ismertetése 1730–1735 (Ford. és magyarázattal ellátta Soós Imre). Eger, 1968. 37. l.

[13] *Vályi András:* Magyyrországnak leírása. III. Buda 1799. 642. l.

[14] Schematismus . . . 96. l.

[14/a] *Reiszig* i. m. 88. l.

[15] A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első rész. Bp. 1897. 286. l.

[16] Heves Megyei Levéltár. (A továbbiakban HML) Az Egri Törvényszék úrbéri elkülönözési és tagosítási iratai. VII–1/a–240., 5. és Heves és Külső-Szolnok vármegye adószedőjének iratai. Országos összeírások 1720–1828. Conscriptiones regnicolaris. 1828. Visonta. IV-7/6–8. 1. doboz.

termékenységéről, így Vályi András fent említett műve, majd félszázaddal később Fényes Elek is gazdag határú faluként jellemzi Visontát.[17]

Az összeírók által számba vett 1055 k. holdból 934,1 kh volt a szántó. Ebből 148,5 kh volt adóköteles nemesi kezelésű föld, melynek terméseredményeit nem ismerjük. A fennmaradó 785,8 k. holdat a jobbágyok használták. (Ebből 619,1 kh eredetileg is szántó volt, míg a további 166,6 k. holdat rétjárandóság címén kapták.)[18] A földek az összeírók minősítése szerint egyébként három osztályba tartoztak; hogy mennyi volt az első, másod, illetve harmadosztályú föld, nem tudjuk, mivel az összeírás erről nem szól, így csupán a minősítési eljárás szempontját ismertetjük. Elsőosztályúnak eszerint azokat a földeket tekintették, amelyeknek 600 négyszögöle kétszeresből, az eredeti szóhasználat szerint mixturából és rozsból, a kilenced, a tized, valamint a vetőmag levonásával 2, árpából 2 1/2, zabból 4 pozsonyi mérőt termett. Másodosztályúaknak azokat vették, amelyeken ugyancsak 600 négyszögöllel számolva, kétszeresből és rozsból 1 1/2, árpából 2, zabból 3 mérő volt megtermelhető. Harmadosztályúaknak pedig azokat számították, amelyeken ugyane területegységen és ugyane növényféleségekből 1, 1 1/2, illetve 2 mérő volt a terméshozam.

Rét, illetve kaszáló az összeírás szerint mindössze 84,9 kat. h. volt, amiből 13,5 kat. h. állott nemesek kezelésében, e nemesi rétekről azonban további adataink nincsenek. A réteket különben két osztályba sorolták. Itt is 600 négyszögöllel számolva, elsőosztályúaknak azokat a réteket vették, amelyeken, ha szántóként hasznosítják 3,75 mérő, másodosztályúaknak pedig azokat, ahol 2,5 mérő lett volna a szemhozam. Egy egész telek rétjárandósága 3 falcastrum, azaz 3 magyar hold volt.

Szőlő az összeírás szerint 36 kat. h. volt, ennek nagyobb része, 26,11 kat. h. extraneusok birtokához tartozott. A szőlők kivétel nélkül elsőosztályúak voltak. (A szőlőföldek minősítésének szempontjairól az összeírás nem szól.)

A falu határát két nyomásra osztva használták, ami arányos megosztásban gondolkozva azzal jelentett egyet, hogy a nyomásokhoz tartozó terület kiterjedése 392,9 kat. holdnak felelt meg. A földet ökörfogatokkal művelték. Az eke elé 2–4 ökröt fogtak, az ősziek alá általában háromszor szántottak, míg a tavasziak előtt egyszer forgatták meg a földet. Trágyázni csak minden harmadik évben trágyáztak, de a rendelkezésre álló trágyamennyiség akkor is csak a földek harmadára volt elegendő. 1200 négyszögölbe általában 2 pozsonyi mérőt, vagyis 125 liter magot vetettek. A szántókon különféle gabonaneműeket, így kétszerest, rozst, árpát és zabot termeltek. A terméshozam általában az elvetett mag négyszerese volt vagy ennél valamivel több.

Egy nyomás, azaz 392,9 kat. h. évi össztermése 4413,4 mérő volt, ami 2795,68 hektoliternek felelt meg. E szemtermésből 827,5 mérő, azaz 517,43 hektoliter, vagyis 320,8 mázsa volt a kétszeres, ugyanennyi a rozs, 1103,4 mérő, tehát 689,5 hektoliter, illetve 393 mázsa az árpa, 1655 mérő, vagyis 1034 hektoliter, tehát 393,25 mázsa a zab.[19]

Az összeírás egyszersmind arra is módot nyújt, hogy a fenti hozamok figyelembevételével a kat. holdankénti termésátlagokra, illetve ennek alapján a vetésterület nagyságára nézve is számításokat végezhessünk. Az összeírók ui. az egyes gabonaneműeket számbavéve nemcsak az össztermésről számoltak el, hanem a különböző osztályú földek terméseredményeiből kiindulva az 1 mérős, vagyis 600 négyszögöles vetésterület átlagtermését is meghatározták. Ennek segítségével pedig nehézség nélkül számíthattuk ki az 1 n.-ölre, illetve az 1 kat. holdra eső átlagtermést, minek alapján már a valószínű vetésterületre is könnyűszerrel következtethettünk.

Így abból, hogy Visontán az összeírás szerint kétszeresből 600 n.-öl átlagtermésének 4,21 p. mérő felelt meg, világosan volt megállapítható, hogy 1 n.-öl valószínű termése 0,0070, 1 kat. holdé pedig 11,23, ami a legalacsonyabb hektolitersúlyt figyelembe véve, 4,35 mázsát tesz ki. A fent idézett 320,8 mázsás össztermés tehát ezek szerint 73,69 kat. h. termésének felelt meg. Szigorúan ragaszkodva tehát az összeírás adataihoz, azt állapíthatjuk meg, hogy a visontaiak kétszeres termelésére a rendel-

[17] *Vályi* i. m. 642. l., továbbá *Fényes Elek:* Magyarország geographiai szótára IV. Bp. 1851. 308. l.

[18] HML. Heves és Külső-Szolnok vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Úrbéri tabellák 1771. Visonta. IV–L/h–4 1. doboz

[19] *Hajas József–Rázsó Imre:* Mezőgazdaság számokban. Bp. 1962. 168. l.

kezésükre álló szántóföldből 73,69 kat. holdat fordítottak, s ezen a területen az 1 kat. holdra eső átlagtermés 4,35 q volt.

Ezt az eljárást alkalmazva a továbbiakban azt a végeredményt kaptuk, hogy árpát 98,25 kat. holdon termeltek, s ennek megfelelően az 1 kat. holdra jutó átlagtermés 4,002 q volt. A rozs kat. holdankénti átlagtermése 4,35 q volt, a vetésterület pedig 73,69 kat. holdra rúgott. Zabot végül 148 kat. holdon termeltek, a kat. holdankénti átlagtermés pedig 2,66 q volt.

Az itt kimutatott értékek számos következtetés levonására alkalmasak. Így például minden további nélkül megállapítható, hogy a visontaiak fő terménye a szántóföldi művelés vonatkozásában zab volt, amiből 393,23 q-t termeltek, s előállítására a szántóföld 34%-át, azaz 148 kat. holdat fordítottak. Második helyen az árpa állott, melyet a használatukban levő szántók 25%-án, azaz 98,25 kat. holdon termeltek. Utolsó helyet a rozs, illetve a kétszeres foglalta el, melynek vetésterületére szántóföld 18,8–18,8%-a, azaz 73,69–73,69 kat. h. esett. Következtetésünk végül, hogy a terméshozamok meglehetősen alacsonyak, minek nyomában megoldandó kérdésként lép elénk, vajon rentábilis volt-e a visontaiak szántóföldi gazdálkodása.

Az érdembeli válaszhoz mindenekelőtt a fent kimutatott terméshozamok értékét kell kiszámítanunk. Egy pozsonyi mérő kétszeres hét év viszonylatában megállapított átlagára a gyöngyösi sokadalmak – összeírók által hivatkozott – vásárjegyzőkönyvei szerint 1 ft volt. Ezt figyelembe véve, a visontaiak 827,5 mérő, azaz 320,8 q kétszeres termésének pénzben kifejezett értéke 49 650 kr-nak, vagyis 827,5 ft-nak felelt meg.[20] Egy mérő rozs – az összeírókhoz hasonlóan, ugyancsak 7 év átlagát tekintve, s a Gyöngyösön uralkodó árviszonyokkal számolva – 55 kr, 1 mérő árpa 36 kr, 1 mérő zab pedig 30 kr volt, így tehát a visontaiak által előállított 827,5 mérős (320,8 q-ás) rozstermés 4551,5 kr (758,541 ft), az 1103,4 mérős (393 q-ás) árpatermés 39 722,4 kr (662,04 ft), az 1655 mérős (393,25 q-ás) zabtermés 49 650 kr (827,5 ft) értéket képviselt. A visontaiak által megtermelt szemtermés összértéke tehát 3073,08 ft volt, tehát az 1 kat. holdra eső termelési érték 7,82 ft-nak felelt meg.

Ami mármost az előállítás és termelés összeírók által is elszámolt költségeit (a trágyázást, a háromszori őszi, az egyszeri tavaszi szántást, a vetést, a boronálást, a kaszálást és a fuvarozást) illeti, 600 négyszögöles területegységgel számolva, Visontán az 1 ft és 4 kr volt, ami egy kat. holdat véve alapul, 2,84 ft-nak felelt meg. A 392,9 kat. holdon folytatott szántóföldi művelés költségei így 1117,53 ft-ot tettek ki. Ha ezután ezt az összeget az általunk kimutatott 3073,08 ft-os össztermelési értékkel vetjük egybe, úgy azt találjuk, hogy a különbség 1855,50 ft, ami a dolog természetéből következően azt jelenti, hogy kétnyomásos rendszerben használt szántóföldjeiken a termelést a visontaiak 1955,50 ft-os haszonnal végezték. Ezt kat. holdakra bontva azt kapjuk, hogy a holdankénti haszon 4,97 ft volt.

Az így kimutatott eredmények azonban még korántsem jelentették a termelők tiszta hasznát, amennyiben a jobbágy által létrehozott termelési értéket különféle szolgáltatások és adók terhelték. Így mindenekelőtt a földesúrnak fizetendő kilenced, valamint az egyháznak járó tized. A falu népét terhelő kilenced az összeírás szerint 384,44 a tized 384,44 ft volt, azaz a földesúr és a pap a jobbágy fent kimutatott 3073,08 ft-os össztermelési értékéből 768,88 ft-tal részesedett. Az össztermelési értékből így a földesúri és egyházi terhek lerovása után már csak 2304,20 ft maradt a jobbágyok kezén.

Tulajdonképpen az adó alá eső értékek számbavétele is ennek segítségével történt, éspedig úgy, hogy az összeírók a jobbágy kezén maradt összegből a vetőmag értékét is levonták. Esetünkben ez utóbbi 768,88 ft értéket képviselt, minek alapján a visontaiak adóalapja 1535,32 ft-ban volt megállapítható.

Visszatérve tehát a tiszta jövedelem kérdéséhez, a földesúri és egyházi járadék kiegyenlítése után fennmaradt 2304,20 ft-os összegből a jobbágyok az összeírás szavai szerint „dicas contribuent", vagyis dikális adót fizettek. A dika összegét azonban forrásunk nem határozza meg; így nem áll módunkban megállapítani, hogy ebből mennyi lehetett a szántóföldi termelésre eső hányad. Így tehát, ha az egyházi és földesúri szolgáltatások levonása után a munkákban és termékekben megtestesülő, bár a viszonyokból adódóan általában készpénzkiadásként nem jelentkező termelési költségeket is levonásba hozzuk, úgy azt találjuk, hogy a jobbágyok dika figyelmen kívül hagyásával megállapítható tiszta

[20] Egy forint 60 krajcárral volt egyenlő.

haszna 1186,67 ft volt, ami kat. holdra számítva 3,02 ft összeget jelentett. Ez az eredmény lényegében megfelel annak, amit a felvétel során az összeírók mutattak ki.

A valóságban persze ez az adók figyelmen kívül hagyásával meghatározott haszon sem volt tiszta, minthogy a jobbágynak a termelés folytatásáról és az állatállomány etetéséről is gondoskodnia kellett, aminek következtében vetőmag és takarmányozás céljaira félretett tartalékokkal is rendelkeznie kellett. Ami a vetőmag pénzben kifejezett értékét illeti, az 767,52 ft volt. Ha a fent kimutatott értékekhez ezt is hozzácsapjuk, és a kilenceddel, tizeddel, valamint a termelési költségekkel együtt az összes termelési értékből levonjuk, úgy arra a végeredményre juthatunk, hogy a visontai jobbágyok szántóföldi gazdálkodása nyereséggel zárult. Ez a nyereség pedig összességében 1536,23; illetve kat. holdakra kivetítve 3,09 ft-ot tett ki.

Minthogy a termelési költségek a jobbágy számára készpénzkiadás formájában nem jelentkeztek; így azzal, ha adókkal terhelten is, ami a földesúr és a pap kielégítése, valamint a vetőmag tartalékba helyezése után maradt, tulajdonképpen szabadon rendelkezhetett. A helyzet a valóságban a számadatokban kimutathatónál kedvezőbb volt. Ez pedig pénzben 1537,75 ft, illetve konkrét termékekre váltva, 160,4 q kétszeres, ugyanennyi rozs, 196,5 q árpa, 196,62 q zab, összesen 713,92 q szemtermés volt, vagyis a megtermelt értékek azon hányada, amit mint állami adóalapot, az összeírók az összeírásban is tételesen sorolnak fel. Ebből fedezhette a fogyasztást, illetve, ha még maradt valami, gondolhatott a piaci értékesítésre.

Feltételezve, hogy emberi táplálkozásra a visontaiak a tárgyalt időszakban a kétszerest, rozsot és árpát használták, az a végeredmény áll előttünk, hogy a falu 841 lelket számláló lakosságának étkezési célból 517,34 q gabona állott rendelkezésre. A torz eredményeket elkerülendő azonban, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az idézett népességszám a nemességet, a privilégizált és valamilyen oknál fogva nem adózó elemeket is, illetve ezek hozzátartozóit, családtagjait is magában foglalja. Számításainknál tehát csupán az adózók valószínű lélekszámából indulhatunk ki, s ezt, 171 adózót alapul véve, szolidan négyes szorzószámot alkalmazva, 684 főben véljük megállapítani. Ha azt vesszük tekintetbe, hogy az 1813. évi lustra alkalmával Visontáról 15 nemes felett tartottak szemlét,[21] úgy ez a szám nagyon valószínűnek látszik, hiszen az egyéb mentesítetteket nem is említve, egymagában a nemesség lélekszáma is 60–80 fő körül lehetett. Ami pedig az 517,34 q gabonát illeti, azt csak az adózók fejadagjának megállapításánál vehetjük figyelembe, minthogy nem tartalmazza a nemesek és más nem adózók termését, és így e fogyatékossága miatt nem vetíthető a lakosság egészére, mikor az egy főre eső fejadagra vagyunk kíváncsiak.

Tekintettel mindezekre, végül is abból kell kiindulnunk, hogy Visonta 684 lelket számláló adózó népe 517,34 q gabonát fordíthatott léte fenntartására. Ezt elfogadva egy főre 0,75 q gabona esett. Perjés Géza szerint a XVII. században egy ember évi gabonaszükséglete 3–4 q volt.[22] Ha tehát az összeírás megfelel a valóságnak, a helyzet nem volt rózsás, hiszen a kimérhető fejadag a valóságban még ennél is kevesebb volt, mivel az őrlésnél emberi táplálkozásra nem alkalmas melléktermékek álltak elő. Piaci értékesítésre tehát semmi sem maradt, s örülhetett a visontai jobbágy, ha neki magának nem kellett gabonát vásárolnia, és úgy-ahogy el tudta tartani magát és családját, ami egyedül csak annak révén volt lehetséges, hogy a dolog természetéből következően, az általunk kimutatott fejadag a valóságban nem arányosan oszlott meg, hiszen más mennyiséget igényeltek a kisgyerekek, a fejlődésben lévő fiatalok, a nehéz fizikai munkát végző férfiak és nők, és megint más volt a ház körül tébláboló öregek igénye.

A jobbágyok használatában lévő 71,43 kat. h. rét fele volt elsőosztályú és fele másodosztályú. Ezeket, miként az Observationesből értesülünk, évenként olykor kétszer is kaszálták. A rétek hasznát az összeírás végrehajtása tárgyában 1828 februárjában kiadott Útmutatás (Inviatio) szerint úgy kellett kiszámítani, mintha azokat is szántóként hasznosították volna.[23] A conscriptorok így elsőként is a

[21] HML. A nemesi felkelés iratai. Insurrectionalis összeírások. Visonta. IV-1/g–6. doboz.

[22] *Perjés Géza:* Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Bp. 1963. 47. l.

[23] Inviatio ex obtutu reflexionum et difficultatum, quae per jurisdictiones Regni circa modalitatem effectuandae ideae conscriptionis regnicolaris in sequela art. 7:1828. scopo rectificationis portarum palatinalium peragendae proponebatur, in uberiorem ac uniformem Instructionis comitialis

kaszálók 600 négyszögölén megtermelhető szemmennyiséget becsülték meg. Visontán ezt 4,1 mérőre tették, ami holdakra átszámítva, 10,92 mérőt jelentett. Egy mérő gabona átlagára a conscriptorok fentebb már hivatkozott megállapítása szerint 45,25 kr volt, így az 1 kat. holdon termelhető szem értéke 494,13 kr-ra ment. A jobbágyok kezén lévő 71,43 kat. h. rét össztermelési értéke tehát 588,26 ft-nak felelt meg. Ha tekintetbe vesszük, hogy az Útmutatás (Inviatio) szerint 1 q széna átlagára 30 kr volt, világos, hogy a rétek össztermelési értékeként kimutatott 588,26 ft 1176,52 q szénahozammal ért fel, ami tovább menve azt jelentette, hogy a visontai jobbágyrétek 1 kat. holdjáról a felvétel évében 16,47 q szénát takaríthattak be, azaz 1 kat. h. rét termelési értéke 8,23 ft volt.

Az itt kimutatott értékek azonban még korántsem jelentették a tiszta hasznot, s természetesen az összeírók sem tekintették annak. Elsőként is azt a szemmennyiséget számították le, ami a vetéshez lett volna szükséges, ha történetesen a rétföldeket is szántóként értékesítik. Ez számításaik szerint 600 négyszögölre 1 mérő, a mi számításunk szerint egy kat. holdra 2,6 mérő, a rétek egészére 185,71 mérő, vagyis 76,63 q lett volna, aminek a pénzben kifejezett értéke az egykorú árviszonyok szerint, 140,05 ft volt. Ezenkívül levonták még a termelési költségeket, de ezt már a művelési ág sajátosságainak megfelelően, tehát a szénakaszálás, a gyűjtés és a boglyába rakás munkadíját. Az összeírók által 600 négyszögölre kiszámított munkaráfordítás 45 kr volt, ami viszont 1 kat. holdra vetítve 2 ft, a rétek összességére pedig 142,86 ft-ot tett ki. Így tehát a „szem" és munkadíj címén levonható 282,91 ft-ot az össztermelési értékként kiszámított 588,26 ft-ból levonva, azt kapjuk, hogy a rétek tiszta jövedelme 305,35 ft volt, amiből 1 kat. holdra 4,27 ft esett.

Az összeírásban kimutatott 36 kat. h. szőlőből, lévén 26,11 kat. h. extraneusoké, csak 9,89 kat. h. (az összeírók szerint 79 kapás, illetve 26,3 p. mérő) volt visontai illetőségű adózók, illetve jobbágyok kezén. Egy kapás (fossor), azaz 200 n.-öl[24] termése – az összeírás szerint – 2 veder (urna), vagyis 125,06 liter bor volt.[25] Tudva, hogy a kilenced és a tized a termés 10–10%-át, tehát 20%-át vitte el, az 1 kapáson, illetve 200 n.-ölön megtermő bor mennyiségét 156,32 literre tehetjük. Egy kat. holdon tehát 1250,56, a visontaiak 9,89 kat. holdján pedig 12 368,03 liter, azaz 123,68 hl bor termett, aminek az összeírás alapján meghatározható értéke 316,46 ft volt. Így az 1 kat. holdon előállított termelési érték 31,99 ft-ot tett ki.

Egy kapás, azaz 200 n.-öl megtrágyázása, háromszori kapálása, metszése, kötözése, kaccsolása, 1 ft 48 kr volt, vagyis a költségeket 1 kat. holdra számítva át, azt kapjuk, hogy 1 kat. h. termelési költségei 14,46 ft-ra rúgtak. A visontaiak 9,89 kat. h. szőlőjén megtermelt 316,46 ft-os termelési értékét 142,41 ft-os előállítási költség terhelte. Ha ezután még a 63,29 ft-os értéket jelentő kilencedet és tizedet is levonjuk, úgy az a végeredmény áll előttünk, hogy a visontaiak 110,76 ft-ot mondhattak tiszta jövedelemként magukénak. A szőlők kat. holdjára tehát 11,19 ft esett.

A tiszta jövedelmet szemügyre véve az a kép tárul elénk, hogy összegszerűen legtöbbet, 1536 ft-ot a szántók hoztak. 305,35 ft-tal második helyen a rétek, 110,66 ft-tal pedig a szőlők zárták a sort. Ha ezután a kat. holdanként megállapítható tiszta hozamot tekintjük, 11,19 ft-tal az első helyet a szőlők tartják, 4,27 ft-tal második helyen a réteket és 3,91 ft-tal utolsó helyen a szántókat találjuk.

Így tiszta jövedelemben gondolkozva csupán, az a figyelemreméltó eredmény mutatható ki, hogy 2,86 kat. h. szántó tiszta jövedelme ért fel 1 kat. h. szőlő jövedelmével, illetve 1,09 holdé 1 kat. h. rét hozamával. A szőlők esetében 349 n.-ölön állott elő az a tiszta jövedék, ami 1 kat. h. szántón és 382 n.-ölön, ami 1 hold réten volt megtermelhető. 913 n.-öl rét hozott annyit, mint 1 kat. h. szántó, illetve 2,61 kat. h. annyit, mint 1 kat. h. szőlő jövedelme. A visontaiak mezőgazdaságának – az összeírás szerint – legjövedelmezőbb ága a szőlőművelés volt. Mindent összevéve a szántóföldi művelésből, a rétekből és szőlőkből 1952,54 ft tiszta haszon származott, átalányban

---

explanationem subserviens. (A nádori porták 1827. évi VII. törvény által elrendelt kiigazításának és a kiigazítás végrehajtásának tárgyában felterjesztett törvényhatósági javaslatok figyelembevételével alkotott útmutatás, mely az országgyűlésileg kidolgozott Instructio egyöntetű és részletes értelmezésére szolgál.) HML. Heves és Külső-Szolnok vármegye nemesi közgyűlésének lajstromozott iratai. (IV–1/b–416/921/1827. sz.)

[24] *Bogdán István:* Helyi földmértékeink a XVIII. század végén. Történeti statisztikai évkönyv 1967–1968. Bp. 1970. 166. l.

[25] Egy urna űrtartalmát 1 pozsonyi mérő űrtartalmával vettük azonosnak.

számolva tehát 1 kat. h.-ra 4,11 ft tiszta jövedelem esett. A 175 adózó fővel számolva végső összegezésben az állapítható meg, hogy egy adózóra 11,15 ft tiszta jövedelmet könyvelhetünk el.

A visontai adózók szarvasmarha-állományát 1828-ban 34 igásökör, 25 tehén (ebből 2 volt meddő), és 8 növendékmarha képezte. A teheneket általában, mint azt az adatok helyesbítésére felvett jegyzőkönyvben, az ún. rectificatióban olvashatjuk, 90 napig fejték. Egy tehén napi tejhozama 2 icce, vagyis 1,68 liter volt, így a 90 napra eső mennyiséget 180 iccére, azaz 76,3 literre tehetjük. Egy icce (0,84 l) tej ára ugyanakkor 1,2 kr lévén, az egy tehénből 90 nap alatt fejhető 76,3 l tej pénzben kifejezett értéke 3,6 ft-ot tett ki. A 23 darabból álló állomány 1 havi tejhozamának értéke 27,6, a fejési időszakra, tehát 3 hónapra számított hozam értéke pedig 82,8 ft-ra rúgott. Tekintve, hogy az összeírók minden tehén után 1 borjúszaporulattal számoltak, s a borjak értékét 2 ft-ban állapították meg, így a fent kimutatott 82,8 ft-os értékhez a borjak után újabb 46 ft-ot kell tennünk, minek eredményeként 118 ft-ot kapunk. Az összeírók ehhez még az 1 tehén által termelt trágya értékét is hozzávették, ami 1,6 ft volt, 25 tehén után tehát 40 ft-ot tett ki. A 25 tehénből származó össztermelési érték eszerint tehát 172,8 ft-ra ment, ami azt jelenti, hogy 1 tehén után 6,91 ft termelési érték állott elő. Egy tehén takarmányozási költsége ugyanakkor – a rectificatióban olvasható megállapítás szerint – 6 ft-ot emésztett fel. Az összeírásban szereplő 25 tehén 150 ft-os takarmányozási költségét 172,8 ft-os össztermelési értékből levonva, azt az eredményt kapjuk, hogy a tehenek tiszta hozama 22,8 ft volt, amiből 1 tehénre 0,91 ft-os haszon esett.

A tehéntartás és a tejtermelés kérdéseit vizsgálva, óhatatlanul merül fel a kérdés, vajon mennyi tejet ihattak a visontaiak 1828-ban. Miként azt már említettük, 1 tehén 3 havi tejhozama az összeírás szerint 180 icce, azaz 73,6 l volt, s ennek megfelelően az összeírásba felvett 23 tehén 90 nap alatt 4140 iccét, vagyis 3510,72 litert adott. Ezt a mennyiséget – a gabonafejadagok kiszámításakor alkalmazott eljárást követve – 684-gyel osztva el, az összeírás adatai alapján arra az eredményre juthatunk, hogy 1 lakosra arányos megoszlás esetén, 5,13, illetve naponként 0,055 l tej jutott, normál számítás szerint így a faluban megtermelt tej még a gyerekek szükségletét sem fedezhette.

A fent elszámolt szarvasmarha-állományhoz még 101 ló és 10 sertés társult. A lovak közül 2 volt két évnél és 99 három évnél idősebb. A lóállomány értékéről, hasznáról, valamint egyéb költségeiről adatok hiányában szólni nem tudunk, az observationes alapján csupán azt áll módunkban rögzíteni, hogy a község adózói a katonaság számára forspontot voltak kötelesek kiállítani, amiből évenként 40 ft kár keletkezett. A 10 darabos sertésállomány még akkor is túlzottan alacsonynak tűnik, ha tekintetbe vesszük, hogy az összeírást a karácsonyi fő disznóölési szezon után, januárban vették fel.

Összegezve tehát az állatlétszámokat, végeredményként az állapítható meg, hogy a 175 adózóra 178 haszonállat esett. Az állattartás kérdéseinél időzve még, nem kerülhetjük meg a kérdést, vajon az összeírásban kimutatott takarmánymennyiség fedezhette-e a visontaiak egyébként szűkösnek látszó állatállománya szükségleteit. Megfelelő adatok hiányában minderre pontos választ adni nem tudunk. Néhány tétel kiszámítására mégis nyílik mód. Ha a fent elszámolt 1176,52 q szénát mind a szarvasmarhákkal (67 db) etették fel, úgy évi átlagban 1 szarvasmarhára 17,56 q széna esett. Ha azt tisztán a lovak (110 db) takarmányozására fordították, úgy az 1 lóra jutó mennyiség 10,69 q volt. Ha a szénát a lovak és szarvasmarhák (177 db) takarmányozására egyaránt hasznosították, az 1 állatra kimérhető porció éves átlagban 6,64 q volt. Zabból, 393,25 mázsás terméseredményt figyelembe véve, 1 lóra 3,89 q esett. Az így kimutatott adagok meglehetősen alacsonyak, így bizonyosnak kell vennünk, hogy az állatok ellátását az ugaron hagyott nyomás hasznosításával, illetve más, az összeírásból meg nem ismerhető módon oldották meg.

A faluban az ipart 4 malom és 1 kovácsműhely képviselte, a kereskedelem jórészt a másfél mérföldre (11,38 km) fekvő Gyöngyös oppidum piacán bonyolódott le.

Tekintve, hogy a terhekről a gazdasági élet kapcsán szóltunk, itt kell elmondanunk, hogy a már említett kilenceden, tizeden, cenzuson és egyebeken kívül az adózókat – az összeírásból kitetszően – nyáron a vármegyének és földesúrnak teljesítendő gyalog- és igásrobot-szolgáltatás (fuvar) terhelte. Ennek mennyiségéről az összeírás nem szól. Mindezen túl, hadgyakorlatok alkalmával a gyöngyösi törzskar gyakorolt inquarterisatiót, azaz beszállásolást.

A fent előszámlált 80 házból, 392,9 kat. h. szántóból, 71,43 kat. h. rétből, 36 kat. h. szőlőből, 67 szarvasmarhából, 101 lóból és 10 sertésből, valamint 4 malomból és 1 kovácsműhelyből összetevődő vagyoni állag 175 természetes személy, adózó kezén oszlott meg. Ezek valamennyien férfiak voltak, akik közül 2 özvegy. Ebből 4 volt adóköteles testvér és 15 adóköteles gyerek. A jogi helyzetet

tekintve, 45 volt colonus, azaz jobbágy, 38 inquilinus, tehát zsellér, 4 subinquilinus, vagyis alzsellér és 1 servus, illetve szolga. Foglalkozási megoszlás szerint, az ismertetett gazdasági szerkezet természetes következményeként, 167-en éltek földművelésből, 3 volt egy-egy sodalisszal, magyarul segéddel dolgozó molitor, azaz molnár, 1 molitor arendator, vagyis malombérlő és végül 1 volt a faberferrarius, kovácsmester.

A misera plebs contribuens társadalmi szempontból természetszerűen Visontán sem volt egységes. (Lásd az 1. táblázatot!) A sor elején a colonusok, a jobbágyok álltak. 42 főnyi csoportjuk az adózók 24%-át tette, azonban a colonusok csoportja sem volt egységes. Közülük 22 volt egész, 19 féltelkes, egynek csak negyed portája volt. Az integra sessio, vagyis egésztelekhez Visontán 33 p. mérő (12,37 kat. h.) szántó, 3 falcastrum (2,25 kat. h.) rét tartozott, a féltelek 6,18 kat. h. szántóból és 1,125 kat. h. rétből, míg a negyed már csak 3,09 kat. h. szántóból és 562 n.-öl rétből tevődött össze. A szőlőt az összeírók nem tekintették a telek tartozékának és nem is ilyenként vették fel az összeírásba, jóllehet a visontai jobbágyoknak – mint már utaltunk rá – 9,89 kat. h. szőlőjük is volt.

Az adózók mindössze 12,57%-át kitevő egésztelkes colonussal – az összeírás szerint – 12 adóköteles fiú, 4 testvér és 1 servus élt egy fedél alatt. Ingatlanukat 22 ház (a faluban lévő házak 27%-a), 726 pozsonyi mérő, azaz 272,25 kat. h. (a szántók 69,29%-a), 66 falcastrum, azaz 49,5 kat. h. rét (a rétek 69,29%-a), továbbá 46 kapás, tehát 5,75 kat. h. szőlő (a szőlők 58,67%-a) alkotta, vagyis a földeknek több mint fele volt kezükön. Ugyancsak övék volt az állatállomány nagyobbik része is. Az eléggé kevésnek tűnő visontai állatállományból 22 ökör (65%), 10 tehén (40%), 3 növendékmarha (37,5%), 60 ló (59%) és 6 disznó (60%) volt tulajdonukban. Hatökrös gazda azonban Czeczei Pál személyében csak egy akadt, a legnagyobb szőlője (3–3 kapás) Harman Pálnak és Trubats Andrásnak volt. Az utóbbi szolgát is tartott.

Az adózók 10 százalékát jelentő 19 féltelkes közül négynek háztartásában jegyeztek fel 1–1 adóköteles fiút és 1 háztartásban egy adóköteles testvért. Jóllehet az előbbieknél csekélyebb vagyonnal rendelkeztek, részesedésük nem volt jelentéktelen. 19 ház, az összeírásba felvett házak 23%-a, 313,5 p. mérős, 117,56 kat. holdas szántó, a szántóföldek 29,98%-a, 28,5 kaszás, 21,37 kat. h. rét, a réti állomány 30,10%-a, 17 kapás, 2,17 kat. h. szőlő, a visontai illetőségű adóköteles személyek szőlőinek 68%-a jelentette ingatlanvagyonukat. Ökrük 12 (35%), tehenük 12 (48%), növendékmarhájuk 3 (37,5%), lovuk 39 (39%), sertésük 4 (40%) volt. A legmódosabb féltelkes Sulyai Ernő volt, akinek telkén kívül még 3 kapás, azaz 600 n.-öl szőlője is volt, állatingósága pedig 4 ökörből, 2 tehénből és 2 lóból állt össze.

A sort végül Zavarkó György zárta. Telkéhez 8,25 mérő, 3,09 kat. h. szántó, 0,75 falcastrum, azaz 525 n.-öl rét tartozott, szőlője csupán 125 n.-öl volt, ezenkívül még 2 lovat.

A colonusok felett tartott szemle végére érve joggal állapíthatjuk meg, hogy ők képviselték a visontai adózók felső rétegét, amennyiben a föld és állatállomány túlnyomó része az ő kezükön volt. Világosan tűnik ez ki, ha tekintetbe vesszük, hogy ebben a csoportban volt az ingatlanból származó tiszta jövedelem egy adózóra eső része a legmagasabb. Az egésztelkesek esetében ez 36,48 ft-ot, a féltelkeseknél 18,04, míg az egyetlen negyedtelkesnél már csak 9,68 ft-ot tett ki.

A következő társadalmi csoport az inquilinusoké volt. Ide 38 adózó, köztük két özvegy, az adózók 21,70%-a tartozott. Ingatlana, illetve ingósága 37-nek volt. Háza mind a 37-nek, a házon kívül egyéb, az összeírásban is számontartott ingatlannal és ingósággal azonban már csak 9 rendelkezett. Ezek közül hétnek volt háza és szőlője, egynek háza, szőlője, állata, és egynek háza és állata. Nyilván ők jelentették Visontán a zsellérség felső rétegét. A zsellérek kezén levő vagyoni állag végső összegezésben 37 ház, a házak 46,2%-a, 11 kapás, azaz 1,37 kat. h. szőlő, a szőlők 14,03%-a, 3 tehén, a tehenek 12%-a és két növendékmarha, a növendékeknek szintén 12%-a volt. Szántóik, rétjeik nem voltak; figyelemre méltó, hogy a kezükön levő földingatlan kivétel nélkül szőlő. Annál a nyolcnál, aki a házon kívül még szőlővel is rendelkezett, a szőlőből származó tiszta jövedelem 1 adózóra jutó része 1,6 ft volt. Az idézett adatok alapján világos lehet, hogy itt már a falusi szegénységgel van dolgunk, akiket már ekkor is nagy szakadék választott el a módos colonusoktól.

Az adatokat szemlélve megkerülhetetlen a kérdés, vajon e szegény, földnélküli inquilinusok miből éltek. Pontos választ adni erre nem tudunk, két esetben azonban azt a bejegyzést találjuk, hogy az illetők, foglalkozásukat tekintve, „conventus dominalis"-ok, azaz uradalmi segédmunkások voltak, ami megengedhetővé teszi a következtetést, hogy e szegény réteg már ebben az időben is az uradalmak számára végzett munkából tartotta fenn magát.

1. TÁBLÁZA

Visonta község adófizetői az adóalap nagyságán

Sorszám	Az adózó családfő neve	jogi helyzete foglalkozása	Az adózás szempontjából figyelembe vett													
			munkaerő létszáma	házak száma	telek				szőlő*		a gazdaság összterülete kh	ökrök	tehenek	meddő tehenek	2 éves növendék marhák	3 éves növen-
					nagysága	szántó kh	rét		kapás	kh						
							kaszás	kh								
1.	Czeczei Pál	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	6	1	–	–	–
2.	Bernát István	c.	3	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	2	1	–	–	–
3.	Bordás János	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	2	1	–	–	–
4.	Birkás János	c.	3	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	2	–	–	1	–
5.	Gajdáts Pál	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	2	–	–	–	–
6.	Harman András	c.	1	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	–	1	–	–	–
7.	Trubats András	c.	3	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	–	1	–	–	–
8.	Tóth Gáspár	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	–	1	–	–	–
9.	Zavarkó István	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	–	1	–	–	–
10.	Kováts József	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	–	–	–	–	–
11.	Harman Pál	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	–	–	–	–	–
12.	Csizmadia János	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	3	0,375	27,37	–	–	–	1	–
13.	Csapó István	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	1	0,125	27,12	4	–	–	–	–
14.	Szabó Márton	c.	4	1	e.	24,75	3	2,25	1	0,125	27,12	2	–	–	1	–
15.	Harman István	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	1	0,125	27,12	2	–	–	–	–
16.	Bernát Mihály	c.	4	1	e.	24,75	3	2,25	1	0,125	27,12	–	1	–	–	–
17.	Buday István	c.	2	1	e.	24,75	3	2,25	1	0,125	27,12	–	1	–	–	–
18.	Szepes Gergely	c.	3	1	e.	24,75	3	2,25	1	0,125	27,12	–	1	–	–	–
19.	Tóth István	c.	1	1	e.	24,75	3	2,25	1	0,125	27,12	–	–	–	–	–
20.	Bankó Gáspár	c.	3	1	e.	24,75	3	2,25	1	0,125	27,12	–	–	–	–	–
21.	Harman Benjámin	c.	4	1	e.	24,75	3	2,25	1	0,125	27,12	–	–	–	–	–
22.	Tóth János	c.	4	1	e.	24,75	3	2,25	1	0,125	27,12	–	–	–	–	–
23.	Salyai Ernő	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	3	0,375	13,87	4	1	1	1	–
24.	Trabats Tamás	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	3	0,375	13,87	4	1	–	–	–
25.	Tóth Gáspár	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	2	0,25	13,74	2	–	–	–	–
26.	Trabats Antal	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	2	0,25	13,74	–	1	–	–	–
27.	Tóth József	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	2	0,25	13,74	–	–	–	–	–
28.	Salyai István	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	1	0,125	13,62	2	1	1	2	–
29.	Tóth Antal	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	1	0,125	13,62	–	4	–	–	–
30.	Trabats Gergely	c.	1	1	f.	12,37	1,5	1,125	1	0,125	13,62	–	1	–	–	–
31.	Csesznok Imre	c.	4	1	f.	12,37	1,5	1,125	1	0,125	13,62	–	1	–	–	–
32.	Varga György	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	1	0,125	13,62	–	–	–	–	–
33.	Trabats Márton	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	–	–	13,49	–	–	–	–	–
34.	Szabó Pál	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	–	–	13,49	–	–	–	–	–
35.	Forgó Mihály	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	–	–	13,49	–	–	–	–	–
36.	Hegedűs Márton	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	–	–	13,49	–	–	–	–	–
37.	Trabats Mihály	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	–	–	13,49	–	–	–	–	–
38.	Csesznok József	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	–	–	13,49	–	–	–	–	–
39.	Harman Márton	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	–	–	13,49	–	–	–	–	–

sorrendjében az 1828. évi országos összeírás tükrében

szarvasmarhák összesen	2 éves lovak	3 éves lovak	lovak összesen	1 évnél idősebb sertések	Kiszámítható évi tiszta jövedelem												Sorszám
					szántók után**		rétek után		szőlők után		ingatlanok után összesen		tehenek után		ingatlanok és tehenek után össz.		
					Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	
7	–	–	–	–	48	12	9	36	4	12	62	–	–	55	62	55	1.
3	–	2	2	1	48	12	9	36	4	12	62	–	–	55	62	55	2.
3	–	–	–	–	48	12	9	36	4	12	62	–	–	55	62	55	3.
3	–	3	3	–	48	12	9	36	4	12	62	–	–	–	62	–	4.
2	–	4	4	–	48	12	9	36	4	12	62	–	–	–	62	–	5.
1	–	4	4	1	48	12	9	36	4	12	62	–	–	55	62	55	6.
1	–	4	4	1	48	12	9	36	4	12	62	–	–	55	62	55	7.
1	–	4	4	1	48	12	9	36	4	12	62	–	–	55	62	55	8.
1	–	3	3	1	48	12	9	36	4	12	62	–	–	55	62	55	9.
–	–	3	3	1	48	12	9	36	4	12	62	–	–	–	62	–	10.
–	–	3	3	1	48	12	9	36	4	12	62	–	–	–	62	–	11.
1	–	–	–	–	48	12	9	36	4	12	62	–	–	–	62	–	12.
4	–	1	1	–	48	12	9	36	1	40	59	28	–	–	59	28	13.
3	–	1	1	–	48	12	9	36	1	40	59	28	–	–	59	28	14.
2	–	3	3	–	48	12	9	36	1	40	59	28	–	–	59	28	15.
1	–	4	4	–	48	12	9	36	1	40	59	28	–	55	60	23	16.
1	–	4	4	–	48	12	9	36	1	40	59	28	–	55	60	23	17.
1	–	3	3	–	48	12	9	36	1	40	59	28	–	55	60	23	18.
–	–	4	4	–	48	12	9	36	1	40	59	28	–	–	59	28	19.
–	–	4	4	–	48	12	9	36	1	40	59	28	–	–	59	28	20.
–	–	3	3	–	48	12	9	36	1	40	59	28	–	–	59	28	21.
–	–	3	3	–	48	12	9	36	1	40	59	28	–	–	59	28	22.
7	–	2	2	–	24	10	4	48	4	12	33	10	–	55	34	05	23.
5	–	–	–	–	24	10	4	48	4	12	33	10	–	55	34	05	24.
2	–	–	–	–	24	10	4	48	2	48	31	46	–	–	31	46	25.
1	–	2	2	–	24	10	4	48	2	48	31	46	–	55	32	41	26.
–	–	4	4	–	24	10	4	48	2	48	31	46	–	–	31	46	27.
6	–	–	–	–	24	10	4	48	1	40	30	38	–	55	31	33	28.
4	–	3	3	–	24	10	4	48	1	40	30	38	2	40	33	18	29.
1	1	2	3	–	24	10	4	48	1	40	30	38	–	55	31	33	30.
1	–	2	2	1	24	10	4	48	1	40	30	38	–	55	31	33	31.
–	–	–	–	–	24	10	4	48	1	40	30	38	–	–	30	38	32.
–	–	4	4	–	24	10	4	48	–	–	28	58	–	–	28	58	33.
–	–	3	3	–	24	10	4	48	–	–	28	58	–	–	28	58	34.
–	–	3	3	–	24	10	4	48	–	–	28	58	–	–	28	58	35.
–	1	2	3	–	24	10	4	48	–	–	28	58	–	–	28	58	36.
–	–	2	2	–	24	10	4	48	–	–	28	58	–	–	28	58	37.
–	–	2	2	–	24	10	4	48	–	–	28	58	–	–	28	58	38.
–	–	2	2	–	24	10	4	48	–	–	28	58	–	–	28	58	39.

1. TÁBLÁ

Sorszám	Az adózó családfő neve	jogi helyzete foglalkozása	Az adózás szempontjából figyelembe vet														
			munkaerő létszáma	házak száma	telek				szőlő*		a gazdaság összterülete kh	ökrök	tehenek	meddő tehenek	2 éves növendék marhák	3 éves növen-
					nagysága	szántó kh	rét		kapás	kh						
							kaszás	kh								
40.	Csapó István	c.	2	1	f.	12,37	1,5	1,125	–	–	13,49	–	–	–	–	
41.	Kerékjártó János	c.	3	1	f.	12,37	1,5	1,125	–	–	13,49	–	–	–	–	
42.	Zavarkó György	c.	2	1	n.	6,18	0,75	0,56	1	0,125	6,86	–	–	–	–	
43.	Csizmadia Tamás	i.	1	1	–	–	–	–	3	0,375	0,375	–	–	–	–	
44.	Harman Pál	i.	2	1	–	–	–	–	2	0,25	0,25	–	–	–	–	
45.	Bernát János	i.	2	1	–	–	–	–	1	0,125	0,125	–	1	–	–	
46.	Izrael György	i.	2	1	–	–	–	–	1	0,125	0,125	–	–	–	–	
47.	Trabats Gáspár	i.	2	1	–	–	–	–	1	0,125	0,125	–	–	–	–	
48.	Pászti Bertalan	i.	2	1	–	–	–	–	1	0,125	0,125	–	–	–	–	
49.	Nagy György	i.	2	1	–	–	–	–	1	0,125	0,125	–	–	–	–	
50.	Bordás Mihály	i.	2	1	–	–	–	–	1	0,125	0,125	–	–	–	–	
51.	Csizmadia Antal	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	
52.	Szász Imre	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	
53.	Tóróci Mihály	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	
54.	Tóth János	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	
55.	Huszár Adalbert	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
56.	Szabó János	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
57.	Oravecz István	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
58.	Urbán Márton	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
59.	Harman Pál	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
60.	Trabats József	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
61.	Harman János	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
62.	Harman Mihály	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
63.	Oláh István	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
64.	Bernát János	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
65.	Bernát János	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
66.	Bankó Mihály	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
67.	Szepes Gergely	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
68.	Buday Adalbert	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
69.	Kéry Péter	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
70.	Hegedűs József	i.	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
71.	Bordás Pál	i.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
72.	Kiss János	i.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
73.	Nagy János	i.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
74.	Zavarkó János	i.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
75.	Takáts Pál	i.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	

tatás

összesen	2 éves lovak	3 éves lovak	lovak összesen	1 évnél idősebb sertések	Kiszámítható évi tiszta jövedelem												Sorszám
					szántók után**		rétek után		szőlők után		ingatlanok után összesen		tehenek után		ingatlanokés tehenek után össz.		
					Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	
	–	2	2	–	24	10	4	48	–	–	28	58	–	–	28	58	40.
	–	2	2	–	24	10	4	48	–	–	28	58	–	–	28	58	41.
	–	2	2	1	12	05	2	24	1	40	16	09	–	–	16	09	42.
	–	–	–	–	–	–	–	–	4	12	4	12	–	–	4	12	43.
	–	–	–	–	–	–	–	–	2	48	2	48	–	–	2	48	44.
	–	–	–	–	–	–	–	–	1	40	1	40	–	55	2	35	45.
	–	–	–	–	–	–	–	–	1	40	1	40	–	–	1	40	46.
	–	–	–	–	–	–	–	–	1	40	1	40	–	–	1	40	47.
	–	–	–	–	–	–	–	–	1	40	1	40	–	–	1	40	48.
	–	–	–	–	–	–	–	–	1	40	1	40	–	–	1	40	49.
	–	–	–	–	–	–	–	–	1	40	1	40	–	–	1	40	50.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	55	–	55	51.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	55	–	55	52.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	53.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	54.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	55.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	56.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	57.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	58.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	59.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	60.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	61.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	62.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	63.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	64.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	65.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	66.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	67.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	68.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	69.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	70.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	71.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	72.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	73.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	74.
	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	75.

1. TÁBLÁ

Sorszám	Az adózó családfő neve	jogi helyzete foglalkozása	Az adózás szempontjából figyelembe vett													
			munkaerő létszáma	házak száma	telek				szőlő*		a gazdaság összterülete kh	ökrök	tehenek	meddő tehenek	2 éves növendék marhák	3 éves növen-
					nagysága	szántó kh	rét		kapás	kh						
							kaszás	kh								
76.	Csinger János	i.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
77.	Martsányi Antal	i.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
78.	Túróczi György	i.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
79.	Kiss Gergely	i.	3	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
80.	Szabó Mihály	smb.	3	–	–	–	–	–	4	0,5	0,5	–	–	–	–	–
81.	Bodonyi István	sm.	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
82.	Tóth András	sm.	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
83.	Farkas József	sk.	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
84.	Balázsovits István	sm.	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Összesen:		175	79	31,75	785,71	95,25	71,43	79	9,87	867	34	23	2	8	–

Rövidítések:

c = colonus (jobbágy)
e = egész telek
f = fél telek
i = inquilinus (zsellér)
k = kovács
m = molnár
mb = malombérlő
n = negyed telek
s = subinquilinus (alzsellér)

*A szőlők esetében az extraneusok kezén lévő állományt a táblázatban nem mutattuk ki.

Az iparosságot képviselő 5 adózó közül egynek, a falu kovácsmesterének volt háza, és egynek, a molitor arendatornak volt 4 kapás, azaz 800 n.-öl szőlője, amivel a falu legnagyobb szőlőtulajdonosának számított az adózók sorában. Szőlőjéből évenként 5,36 ft tiszta jövedelme volt. Iparosaink egyébként az összeírásból kimutatható más ingatlannal vagy ingósággal nem rendelkeztek. Valamennyien folyamatosan dolgoztak. Hárman (a malombérlő, a kovács és az egyik molnár) – az összeírás szerint – „solitarius opificium exercet", azaz egyedül űzték a mesterséget. A másik két molnár azonban 1–1 sodalissal, vagyis legénnyel dolgozott.

Végezetül 66 olyan összeírottat találtunk, akinek sem társadalmi státusza, sem foglalkozása nem volt meghatározható. Ezek közül 35 élt colonus, 31 inquilinus házában. Szintén adókötelesek voltak, a főrovatban felvett gazda családjának, rokonságának tagjai (após, anyós, sógor, vő, meny, nagybáty stb.).[26] Alkalmasint mások is lehettek köztük, erre azonban következtetni nem tudunk, mivel az összeírás nevüket sem adja meg.

Feldolgozási kísérletünk végén vonjuk le a legfontosabb tanulságokat. Ismeretes, hogy az összeírásból a misera plebs contribuens gazdasági, társadalmi viszonyai ismerhetők meg, de – legalábbis forrásunk tanúsága szerint – azok sem tökéletesen. Az összeírás nem tünteti fel az egyes háztartásokban élők teljes számát, így nem határozható meg az adózó népesség összlélekszáma. Összeírásunk tételeiből nem tűnik ki a belsőség kiterjedése, hasznosítása, annak értéke, sem a belsőség hasznosításából származó jövedelem. Nem kaptunk felvilágosítást a telki állományon kívüli földekről, az intenzitás-

[26] *Bottló Béla:* Az 1828. évi országos összeírás. A történeti statisztika forrásai (Szerk.: Kovacsics József). Bp. 1957. 255. l.

olytatás

szarvasmarhák összesen	2 éves lovak	3 éves lovak	lovak összesen	1 évnél idősebb sertések	Kiszámítható évi tiszta jövedelem: szántók után** Ft	szántók után** Kr	rétek után Ft	rétek után Kr	szőlők után Ft	szőlők után Kr	ingatlanok után összesen Ft	ingatlanok után összesen Kr	tehenek után Ft	tehenek után Kr	ingatlanok és tehenek után össz. Ft	ingatlanok és tehenek után össz. Kr	Sorszám
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	76.
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	77.
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	78.
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	79.
–	–	–	–	–	–	–	–	–	5	36	5	36	–	–	5	36	80.
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	81.
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	82.
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	83.
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	84.
67	2	99	101	10	1531	29	304	48	117	14	1953	15	19	5	1972	20	

**Tekintve, hogy a helységben kétnyomásos gazdálkodás dívott, a szántók tiszta jövedelmének kiszámításánál minden esetben az egy nyomásra eső hányadot vettük alapul, azaz a szántóföldek felével számoltunk.

ról, így nem is alkothattunk képet az adózók tényleges teherbírásáról sem. A conscriptiókból hiányzott a terhek részletezése, az iparűzők iparból származó bevétele és adója is.

Ezzel szemben az összeírásból jól ismerhetjük meg a korabeli ár- és bérviszonyokat, az adózók társadalmi tagozódását.

Ami a borairól híres és a szőlőművelésben is fontos szerepet játszó falu, Visonta konkrét viszonyait illeti, összeírásunk is egyértelműen igazolhatta, hogy a faluban már a XIX. század elején is a szőlő volt a legjövedelmezőbb művelési ág. Ezzel szemben feltűnően alacsony volt az az állatlétszám, amivel az adózó lakosok rendelkeztek. Nem kis meglepetéssel vettük tudomásul, hogy már 1828-ban meglehetősen jelentős volt a szegény és nincstelen inquilinusok száma. Érdekes eredménye lehet vizsgálatunknak, hogy amennyiben e szegénység rendelkezett földingatlannal, az szőlő volt, ami egyébként a monokultúrák kialakulásának társadalmi összefüggéseire is tanulságosan utalhat.

Dolgozatát a szerző csupán kísérletnek tekinti, tisztában van vele, hogy számításaiban sok a hipotetikus elem. Azok értékére további kutatásai során tér vissza.*

*Mindazoknak, akik a kutatásban és munkám megírásában segítséget nyújtottak, köszönetet mondok. Így *Wellmann Imrének*, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgató-helyettesének, *dr. Gunst Péter* kandidátusnak, *dr. Soós Imre* nyugalmazott megyei levéltárigazgatónak, *dr. Kávássy Sándor* kandidátus, főiskolai docensnek, valamint *Iványi Sándor* főegyházmegyei könyvtárvezetőnek.

KIRÁLY ISTVÁN SZ.

A CSÉPLÉS GÉPESÍTÉSÉNEK KEZDETE SOMOGYBAN

(Az 1839-ben épített magyaratádi cséplőgép műszaki leírása)

A nyugat-európai országokban kibontakozó ipari forradalom hatásaként a mezőgazdaság tőkés átalakulásának kezdetei hazánkban a XVIII. század végén jelentkezhettek. A mezőgazdasági termékek kivitelének lehetősége – az ipari munkásság számának emelkedése s néhány évig a napóleoni háborúk következményeként – megnőtt. Ez a körülmény jelentős hatással volt a magyar mezőgazdaság technikai átalakulására is, amelynek kezdetét az jellemzi, hogy a kézi erőt állati vontatású gépekkel helyettesítik.[1]

A magyar mezőgazdaság évszázados hagyományainak változását jelezték továbbá a XVIII. század végén s a XIX. század elején alapított gazdasági tanintézetek.[2] Az intézetek tanárai – elsősorban Nagyváthy, Pethe, Mitterpacher, Asbóth, Galgóczy – szakírói tevékenységükkel, a nyugat-európai tőkés agrárgazdaságok tapasztalatait népszerűsítve segítették a mezőgazdaság technikai fejlődésének kibontakozását is.[3] A változás első jelei az egyik legfontosabb, legmunkaigényesebb mezőgazdasági munkánál, a cséplésnél (elsősorban a gabona cséplésénél) jelentkeztek.[4]

Somogy megyében az első cséplőgépek építésére XIX. század első felében került sor.[5] Asbóth János, a Georgikon tanára 1802. évi gazdaságbeli utazása során találkozik beépített járgányos cséplőgépekkel Ádándon, Lepsényben, Enyingen.[6] A magyar mezőgazdaság XIX. század eleji elmaradottsága szembetűnő, ha megfigyeljük azt, hogy Angliában a cséplőgépeket 1802-től már gőzgépekkel kezdték hajtani.[7]

A magyar mezőgazdaság tőkés kibontakozásának részletes elemzését több kiváló mű is tartalmazza.[8] Az első magyarországi cséplőgépek lényegében úgy működtek, mint Andrew Meikle 1786-ban

[1] *Berend T. Iván–Szuhay Miklós:* A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp. 1975. 76. l.

[2] *Molnár László:* Somogy megye mezőgazdasági szakoktatása 90 éves. Kaposvári Mg. Főiskola Tudományos Közlemények 1975. 3–10. l.

[3] Vö. *Nagyváthy J.:* Szorgalmatos mezei gazda I–II. Pest 1791; *Pethe F.:* Pallérozott mezei gazdaság I–III. Sopron, Pozsony, Bécs 1805.

[4] *Sándor Vilmos:* A gabonacséplés gépesítése Magyarországon c. tanulmányában írja: „A gépi technika alkalmazásának mintegy összpontosulása a cséplés területére . . . szorosan összefüggött az ország tőkés fejlődésének feudális maradványokkal terhes másodlagos jellegével, valamint Magyarországnak a XIX. század második felében az Osztrák–Magyar Monarchia és Közép-Európa nemzetközi munkamegosztásában kialakuló szerepével." Agrártörténeti Szemle 1962. 404. l.

[5] *Sevin Henrik:* Faekétől a Hofherr-gépig. Bp. 1944. 216. l. – jegyzi meg, hogy a járgánnyal hajtott csűrbe épített stabil cséplők a múlt század elején Magyaratádon és Ádándon épültek.

[6] *Szántó Imre:* A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics birtokon 1711–1850. Bp. 1954. (idézi: Barbarics Lajos: Mezőgazdaságunk gépesítésének kezdetei, Mezőgazdasági Múzeum füzetei 5. Bp. 1958.)

[7] *S. Lilley:* A történelem, az ember és a gépek. Bp. 1949. 107. l.

[8] A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Szerk. *Gunst Péter* és *Hoffmann Tamás.* Bp. 1976; *Berend T. Iván–Szuhay Miklós:* A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp. 1975; *Sándor Vilmos:* A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon 1849–1900. Bp. 1958.

épített, valóban használható cséplőgépe.[9] Ez a szemnyerés szempontjából lényeges fejlődést jelentett. A forgó dob (cséplőmotolla) és kosár közé kerülő kalászból a szem az ütés, dörzsölés hatására kiesik, s a különböző rendeltetésű rosták beépítésével elkülönül a termény többi részétől.

Az első cséplőgépek építésének, működésének leírásával kevés mű foglalkozik. Úgy gondoljuk, hogy egyet – amely a kutatásaink szempontjából fontos Somogy megyét érinti – érdemes részletesen ismertetnünk.[10]

Albert von Hummelauer: Die Dreschmaschine zu Magyar-Atád in Somogy (Pest 1839) c. munkájában korhű képet ad egy járgányos cséplőgép tervezésének, felépítésének problémáiról. A 30 oldalas német nyelvű leírást több eredeti rajz teszi szemléletessé (Kupfertafeln). (A mű fordítását e tanulmány szerzője végezte el.)[11]

A cséplőgép Somogy megyei előfordulását Hummelauer is megerősíti.[12] Valószínű, hogy a későbbi hivatkozásnak is ez a mű az alapja. Báró Fechtig Ferdinand birtokán Lengyeltótiban svéd (valójában skót – K.I.Sz.) rendszerű cséplőgépet építettek, („Zwar besitzt einer meiner Nachbarn Herr Baron Ferdinand Fechtig in Lengyel-Tóthi eine schwedische Dreschmaxchine von gegossenem Eisen, welche sehr gut arbeitet").[13] Hasonlót állítottak fel gr. Hunyadinak Simongáton, később h. Palatinnak Alcsuton s báró Eötvösnek Ercsiben. Hummelauer Lengyeltótiban látta meg a cséplőgépet, s elhatározta, hogy ő is építtet egyet egy ismert bécsi mechanikussal, azonban nagyobb teljesítményűt.

Mivel a bécsi mechanikussal a szerződés nem jött létre, Stájerországba utazott, ahol a cséplőgép építésének hagyománya volt. Karlsdorfban „egy nagyon szép skót cséplőgépet" látott,[14] amelynek kettős cséplőszekrénye és motollája volt, csépelt és tisztított, a szalmát megkímélte (unverletzt zurück gibt), s így az zsupként is felhasználható maradt. A cséplőgépet a Mura mellé épített malomban egy felülcsapott vízikerék hajtotta. Látott 4 ökör hajtotta skót gépet is, amely naponta 50 bécsi mérőt csépelt[15] (kb. 2500 kg búzaszem). A cséplőgépet Thaddäus Berger építette 800 osztrák cs. forintért.

Felső-Stájerországban, Tragössben (Leobentől 20 km-re) több kisebb teljesítményű, saját építésű gépet ismert meg, amelyek jó termés esetén 30 bécsi mérő gabonát csépeltek ki naponta (kb. 1500 kg). Tragössben a legtöbb cséplőgépet *víz hajtotta,* csupán kettőt látott *szélhajtással.* A tragössi látogatás azért jelentős, mivel *az első magyaratádi* gép az itt látottak alapján készült. Ezt a cséplőgépet az ács több mint két hónapig készítette (1838-ban). A járgányos gépet 2 ló működtette. Jól csépelt és tisztított, 25 perc alatt egy kereszt búzát, illetve 20 kévét (kb. 50–60 kg).

A rostát, amely a szemet a szalmától elválasztja, drótból készítették a cséplőszekrénybe építve mozdulatlan kivitelben. Az első kísérlet után Hummelauer úgy döntött, hogy a hatékonyabb tisztítás érdekében változtat a rostán. Ezért meghosszabbították (1600 mm-ről 2220 mm-re), a megfelelő esés érdekében mélyebbre helyezték el, mindkét végét a cséplőszekrényen átmenő tengelyre függesztették úgy, hogy egyik végét egy farúgóra erősítették, amelyet egy szíjkerék oldalára szerelt csapok hoztak rezgésbe. A későbbiekben részletesen leírásra kerülő gép – amely ugyancsak *skót rendszerű* volt, – működtetéséhez 3 középerős ló kellett, továbbá 1 hajtó, két férfi, akik a cséplendő terményt a géphez adják, egy, aki a terményt szétterítve a cséplőasztalra helyezi (etető), egy fő, aki a szalmát a géptől

[9] Vö. *Lilley* i. m. 107. l. és *Sevin* i. m. 216. l.

[10] Marx írja: „A munkaeszközök maradványai éppoly fontosak a letűnt társadalmi-gazdasági alakulatok megítélésében, mint a csontleletek felépítése a kihalt állatfajok szervezetének megismerése szempontjából. A gazdasági korszakokat nem az különbözteti meg, hogy mit, hanem, hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termeltek". *Marx K.* 1949. 194. l.

[11] *Hummelauer* idézett művét két helyen is megtaláltam: a Mezőgazdasági Múzeum kiadásában: A magyar gazdasági szakirodalom könyvészete 3. Bp. 1959., és *Bodor Antal:* Magyarország helyismereti könyvészete 1527–1940 c. munkájában, Bp. 1944.

[12] Vö. *Hummelauer* i. m. 4. l.

[13] Vö. *Hummelauer* i. m. 2. táblázat 5. kép.

[14] Vö. *Hummelauer* i. m. 2. tábla 6. kép.

[15] A régi mértékegységek átszámításánál felhasználtam: *Sevin* i. m. 271. l.; *N. Kiss István:* Mérték, állam és társadalom c. munkáját. Agrártörténeti Szemle 1975. 273. l. Legpraktikusabb Domanek Lajos uradalmi számvevő 1875-ben készült táblázata volt. (Vö.: Mernyei uradalom levéltára 1769–1950. Somogy megyei Levéltár).

továbbítja, s az esetleg kihullott szemet visszajuttatja a gépbe, egy fő, aki a kicsépelt, kitisztított terményt összegyűjti.

Ezek után vizsgáljuk meg a cséplőgép működését. (1. tábla 1., 2. ábra).

Teljes terhelés mellett a lovak a 7570 mm átmérőjű forgóterületen egy fordulatot 30 mp alatt tesznek meg. A járgány hajtókerekén 120 fog van, ez együtt forog a járgány tengelyével, percenként két fordulatot tesz meg. A járgány hajtókereke egy 8 csapból álló vízszintes előtéttengelyt hajt meg, ennek percenkénti fordulatszáma 30. Az előtéttengelyen levő csillagkerék (Sternrad) 48 fogú, amely a cséplőmotolla 6 csapból álló tengelyét hajtja meg. Ennek fordulata: 240 percenként. A motolla 4 verőlécből áll, amelyek percenként 960 ütést végeznek.

Az előtéttengelyen található 15 csapú kerék egy 27 fogú csillagkereket hajt meg, amely az etetőtengelyt hajtja, s így ez 16,2/3 fordulatot tesz percenként.

A szíjkerék – amely szintén az előtéttengelyre van építve s a szelelőt forgatja – 790 mm átmérőjű. Ez szíj segítségével a szelelőt forgatja, s így fordulata 150 lesz percenként. Végül a nagyobb átmérőjű szíjkerék (előtéttengelyen levő) belső peremén 12 csapot helyeztek el, amely a nagy, fából készült rosta mozgását (rázását, rezgését) biztosítja percenként 360-szor (Megj.: a részletes leírásban 13 csapról ír Hummelauer).

A cséplés teljesítményét, illetve minőségét is alapvetően befolyásolja a cséplőmotolla (a cséplődob elődje!) és az etetőhenger közötti összhang. Az etetőhenger 1 perc alatt (figyelembe véve 132 mm átmérőjét és a 16,65/perc fordulatát) 6875 mm terményt továbbít folyamatos etetéssel. A cséplőmotolla így percenként (960 ütés mellett) minden 7 mm-re 1 ütést mér.

A függőlegesen álló járgánytengely és a hajtókarok közti összeerősítést tölgyfabetéttel oldották meg, a karok közti összekötő gerendák súlyát csökkentették. A járgány egyenletesebb járását s a lovak kímélését szolgálta az is, hogy az előtéttengelyen levő 2210 mm átmérőjű lendítőkerékbe 33,6 kg súlyú ólmot erősítettek fel.

Ezek az átalakítások lehetővé tették azt, hogy 20 búzakéve kicséplése 14-ről 12 percre csökkenjen. Az átalakítások ellenére volt az eddigi cséplőgépnek olyan hibája, amelyet a főbb méretek megváltoztatásával lehetett csak megszüntetni. A nagyobb teljesítmény érdekében a forgótér (Taumelplatz) átmérőjét 7570 mm-ről 9468 mm-re növelték. Ezzel a lovak mozgása könnyebb, gyorsabb és kényelmesebb lett.

A hajtókerék átmérője is nőtt, így 120 fog helyett 150 fogat lehetett beépíteni. Az előtéttengelyen levő lendkerék átmérőjét – az ólomsúly egyidejű csökkentésével – 2210-ről 2810 mm-re növelték. A változtatások természetesen valamennyi forgó alkatrész fordulatszámát befolyásolták.

A cséplési teljesítményt a cséplőmotolla lécének átalakításával – a négyszög keresztmetszetet lépcsőssé munkálták – tovább lehetett növelni. A cséplőmotolla átmérőjét 1000-ről 630 mm-re csökkentették. A kisebb átmérő és kisebb súly további teljesítményemelkedést eredményezett.

Az eddigi átalakítások több gabona cséplését tették lehetővé, ezért az etetőhengerek átmérőjét 131-ről 184 mm-re növelték, ezzel percenként 9625 mm terményt tudtak behúzni és továbbítani a cséplőmotolláshoz.

A magyar-atádi cséplőgép szerkezeti felépítése

1. és 2. ábra: a cséplőgép vázlatai oldalnézetben (metszet) és felülnézetben.

A–A a járgány nagy hajtókereke 120 foggal, amely a 8 csapból álló hajtóművön keresztül *(B)* hajtja meg a fekvő *(C)* tengelyt.

A C tengelyen van 48 fogú kerék *(D–D)*, egy 15 csapból álló hajtómű *(E)*, továbbá egy 790 mm átmérőjű szíjkerék *(F)* a szelelő meghajtására.

G hat csapból álló hajtómű – a meghajtást *D–D* keréktől kapja –, amely a négy verőléces cséplőmotollát hajtja meg.

J 27 fogú kerék – meghajtását az *E* hajtómű biztosítja, amely az alsó *K* (2. ábra) etetőhengert hajtja meg;

L–L a járgány állótengelye, amelynek magassága 4734 mm, átmérője 473 mm.

MM a járgány tengelyét hajtó húzófák (90°-os osztással) hossza 3785 mm, végén a lovakat fogják be.

N fapálcás mozgórosta, amelynek feladata a durvább szalmát a kisebbtől és a már kicsépelt magvaktól elválasztani (törekrosta – a szerző megjegyzése).

O a nagy garat, amely a kicsépelt részeket – amelyek a törekrostán átestek – továbbítja a *P* kis garatra. Ez utóbbi a szelelőre épített.

Q egy kisebb farosta.

R szelelő (szélmotolla), amely meghajtását az *F* szíjkerék által forgatott *S* szíjkeréktől kapja.

TUV a szelelő alatt levő rosták.

T a legfelső fából készült finomabb rosta, amely elválasztja a még meglévő szalmát a szemtől, fa illetve nádból font lyukmérete: 6,5 × 13 mm.

U és *V* a *T* rostán áthullott magvakat szortírozzák. Az *U* rosta lyukmérete 5 × 2,6 mm, a *V* rostáé 4 × 2 mm, elkülöníti az egyéb szennyeződéseket; drótból készültek.

W fából készült rugó, amelynek előfeszítését (s ezzel a rosták mozgását – megj. a szerző) egy csavarral lehet szabályozni.

3. ábra: a cséplőgép keresztmetszete

K a két etetőhenger, amelyből az alsót hajtjuk meg (ld: 1. és 2. ábra *E–J* meghajtást), ez a felső hengert az ellentétes oldalon hajtja meg.

a cséplőasztal vagy előtét, amelyre a kibontott kévét terítik úgy, hogy a kalászok az etetőhenger irányába feküdjenek.

x a cséplőszekrény belső tere.

bb terelő, amely megakadályozza a magvak kirepülését.

yy a cséplőszekrény fedelének keresztmetszete.

yb drótszita, amely a cséplőszekrény mellső falára van építve – a cséplőmotolla által keletkezett szelet kiengedi, ugyanakkor a szalma és a kicsépelt magvak a *bb* terelőre, illetve az *NN* rostára (törekrosta) jutnak.

NN nagy mozgó farosta, amelyről a durvább szalma a *C* szalmapadlóra jut, ahonnan kézzel tovább dobálják. A kalász, a mag és kisebb szalma az *O* és *P* garaton keresztül a *Q* farostára hullik, ahol a rázás következtében a mag áthullik, a rostán maradt egyéb könnyebb szennyeződéseket az *RR* szelelő (szélmotolla) kifújja a *dd* nyíláson át a szabadba. A *Q* rostán (törekrosta) áthullott mag és nehezebb szennyeződés a *T* rostára jut, amelyről a durvább szennyeződések a rosta végén levő *e* keresztléchez jutnak, s onnan kikerülnek a szabadba. Az *UV* drótrosták, a ráhullott magvakat osztályozzák két fajtára, s elkülönítik a gyommagvaktól.

4. ábra – a cséplőgép oldalnézete

fg–fg sarokoszlopok (4 db), amelyek a vízszintes tartógerendákba vannak csapolva, magasságuk 1683 mm, vastagsága 184 mm; a felső *ff* összekötő gerenda 1183 mm hosszú.

Y a cséplőszekrény fedele,

hi összekötőgerenda, közepén a cséplőmotolla tengelyének csapágyazása (k) amely vasból, sárgarézből vagy ágyúfémből (Kanonenmetall) készíthető;

m az alsó etetőhenger csapja, amely az (hi) összekötőgerendába van csapágyazva;

n felső etetőhenger csapja, amely elmozdulhat,

op a cséplőmotolla csapágya (k) alá erősített vasrugó (eiserne Feder), amely a felső etetőhenger csapját nyomja; a végére (p) helyezett súllyal (s) szabályozható az etetőhenger mozgása (az mn távolság),

rqg a cséplőszekrény oldalirányú erősítése, a szalmadeszkák összekapcsolására és a magvak kirepülésének akadályozására is szolgál.

A cséplőszekrény mindkét oldalon és a hátsó fal 52,6 mm vastag padlóval van összekapcsolva. Az etetőhengerek által esetleg kicsépelt magvakat a *t–i* fal vezeti vissza a cséplőszekrénybe.

5. ábra – a cséplőszekrény elölnézete

fg a cséplőszekrény saroktámasza.

Y a cséplőszekrény fedele, melyet két hajlított léc fog össze a palástón, a tetején pedig egy keresztléccel vannak megerősítve.

YBB finom drótszita, amely a cséplőmotolla által keltett levegőáram kiengedésére szolgál. Mérete: 1840 mm széles, 394 mm magas. A drótszita külön keretben van, ezen keresztül üzem közben is látható a cséplőmotolla.

bbbb egy 630 mm széles terelődeszka, amely a saroktámaszba van csapolva, s arra szolgál, hogy a kicsépelt magvakat s a szalmát a nagy farostára (törekrosta) vezesse.

N nagy farosta, 1867 mm széles 1736 mm hosszú.

VV 237 mm széles deszka – a farosta alatt beépítve (ld. 3. ábra *i*) – összeköti a farostát a szalmapadlóval, s könnyebbé teszi a szalma eltávolítását.

rgq ld. a 2. ábra hasonló jelölésű elemét

qwzy a szalmapadló oldalfalai

cc szalmapadló, a cséplőszekrény gerendái alatt 630 mm mélyen beépítve.

A cséplőgép fontosabb egységeinek részletes leírása

6. ábra: KK – etetőhenger, 1735 mm hosszú, átmérője 131 mm. Felszínén hosszanti irányban 8 háromszög keresztmetszetű bevágás, melynek mélysége 26,3 mm, szélessége 52,6 mm. Az etetőhengerek jól kiszáradt fehér bükkfából készülnek. A megfelelően elkészített (kiesztergált) henger felületén pontos kijelölés után egy széles kézi balta segítségével először durván, majd gyaluval finomra munkálják a bordákat. A fahengert mindkét végén *(do)* vaspánttal erősítik meg, amely egyúttal a két végébe erősített vascsapokat is rögzíti.

A *7. ábra* a felső henger csapját mutatja. Ennek a négyszögletes keresztmetszetű része 65,7 × 65,7 mm, s 210 mm mélyen van a fahengerbe eresztve. A hengeres csap 104 mm hosszú s 39,4 mm átmérőjű.

A csap és a henger együttfutása érdekében – így az ütés csökkentésére – a hengert kettévágják (természetesen a vasalás előtt), a csap négyszögletes részének megfelelő fészket készítenek, s a két félhengeren és a csap *h–h* jelű furatán keresztül egy-egy csavart vezetnek át, amely összefogja és vezeti a csapot.

8. ábra – az alsó etetőhenger csapja; végén négyszög keresztmetszetű, amely 105 mm hosszú, 20 mm oldalszélességű. A négyszögletes csapban 2 átmenőfurat van *(h–h)*, s arra szolgál, hogy a *J* fogazott kerék (Koronaerék- Kronrad) (ld. 1., 2. ábra) csapjával összeköthető legyen.

9. ábra – a *J* fogazott kerék egyik csapja, amelynek vége villaszerűen van kiképezve. A villa szára a *b* 105 mm hosszú a rész a beleillő csap méretének megfelelően 19,7 mm, a villa teljes szélessége 65,7 mm, a villa karjai 23 mm szélesek. A villán 2 átmenő furat van, amelyen keresztül biztosítják az alsó etetőhenger *ad* csapjával az összekapcsolást. A *J* fogazott kerék másik csapja ugyanaz, mint a 8. ábrán leírté.

10. ábra – a cséplőasztal elölnézete:

bb-nél a cséplőasztal 1840 mm széles e–m-két terelődeszka, mindkét oldalon 79 mm-re szűkítve. Feladata megakadályozni azt, hogy az etetőhengerek a befektetett termést fel ne tekerjék. A cséplőasztal oldaldeszkái *cb*-nél 79 mm magasak, az etetőhengereknél már csupán 52,6 mm a magasságuk.

bb hh – tölgyfa gerenda, 1840 mm hosszú, 184 mm széles és 79 mm vastag, a cséplőasztal, ill. a cséplőszekrény tartását, erősítését szolgálja. A cséplőasztal mögött látszik a felső etetőhenger *(K–K)*. Az alsó etetőhenger a cséplőasztallal egyforma magasságban van, s így nem látható. Az etetőhenger felett van a cséplőszekrény fedele végén *(rr)* kihajtással, amely a felső etetőhenger takarását biztosítja.

11. ábra – a cséplőasztalnál és az etetőhengereknél levő gerendák kapcsolatát-kötését mutatja az ábra.

fg a cséplőszekrény saroktámasza.

ee az etetőhenger csapjai.

mn kimetszés, amelyben az alsó etetőhenger fixen a *hii* gerendába van csapágyazva a cséplőmotolla tengelyével egy magasságban; a felső etetőhenger szabadon emelhető, illetve süllyeszthető. A kivágás hossza 184 mm, szélessége 46 mm.

pp tölgyfa betét 131 mm széles 447 mm magas és 65,7 mm vastag.

pr hh gerenda, amelyen a cséplőasztal fekszik.

A biztosabb erősítés érdekében a fa csapoláson kívül az említett szerkezeti egységeket 2 vascsavarral is összekötik. (*st* ill. *ao*)

12. ábra – a felső etetőhenger mozgását szabályozó vasrugó, amelyet a cséplőszekrény mindkét oldalán megtalálhatunk. A tengelycsapot terhelő nyomatékot a 33,6 kg súly helyének változtatásával tudjuk növelni, illetve csökkenteni.

13. ábra – a cséplőmotolla.

A *HH* verőléc – amelyből 4 db van – hossza: 1736 mm. A cséplőmotolla átmérője: 1000 mm. A cséplőmotolla tengelye 3682 mm hosszú (*dd* távolság); átmérője 184 mm.

g–i – a cséplőmotolla tengelyének egyik csapja, amely 105 mm hosszú s 39,4 mm átmérőjű.

f–g – a cséplőmotolla tengelyének másik csapja, amely 368 mm hosszú, s ebből 263 mm hosszon 52,6 × 52,6 mm keresztmetszetű, ehhez kapcsolódik a *G* csapos kerék agya (ld. 1, 2. ábra), amelytől a cséplőmotolla a meghajtását kapja.

A cséplőmotolla tengelycsapjainak a tengelybeerősítését a szerző nem tartja kielégítőnek. Ez érthető is, mivel a cséplőmotolla igénybevétele a legnagyobb. Ezért itt is azt a megoldást kívánjuk alkalmazni, amelyet az etetőhengereknél megismertünk (ld. 6. ábra).

abc – a verőléc keresztmetszete: 65,7 mm × 79 mm.

14. ábra – a cséplőszekrény fedelének keresztmetszete (vö. a 10. ábrával). *K* a felső etetőhenger, *cd* az etetőhengert takaró léc, amely megakadályozza a kicsépelt magvak kirepülését.

A *hhh* szaggatott vonal a cséplőmotolla verőlécének útját jelöli. A verőléc és a cséplőfedél közti távolság a belépésnél *f*-nél 26,3 mm, *e*-nél 39,4 mm és a kilépésnél *a*-nál 52,6 mm.

15. ábra – a nagy farosta (törekrosta); hossza (*ac* és *bd*) 1867 mm, szélessége (*ab* és *cd*) 1736 mm. A rosta kerete 65,7 mm vastag. A lyukméret 26,3 mm × 26,3 mm. A rosta felületét négyszög keresztmetszetű és ezen háromszög keresztmetszetű pálcákból alakították ki, amelyek a cséplőmotollától leeső szalmát megvezetik, s a cséplőszekrényből kivezetve a szalmapadlóra juttatják.

16. ábra – a nagy farosta mozgatása.

A rosta keretét az *fg–fg* saroktámasz (oszlop) vezeti meg. *NN* a rosta keresztmetszete. A rosta mozgatását a saroktámaszban csapágyazott *zz* tengely végzi az *aa* csapok segítségével. A *zz* tengelyt az *r* rugó közbeiktatásával az *F* kerék oldalában levő 13 csap mozgatja. (ld. 1, 2. ábra). A rugó rezgése az előbb ismertetett szerkezeti elemeken keresztül átadódik a rostának, amely így percenként 390 rezgést végez.

17. ábra – a kis garat oldal és elölnézetben (l. még 3. ábra). Feladata a kicsépelt terményt a kis farostára juttatni.

18. ábra – a kis garat alá csatolt (*cc* kampóknál) kis farosta kerete. Alsó peremébe helyezhető a rosta.

19. ábra – a kis farosta. Felületén 6,6 mm vastag tölgyfából készült 13,2 mm átmérőjű furatokkal. Hosszmenti irányban háromszög keresztmetszetű lécekkel borítva, amelyek 52,6 mm távolságra vannak egymástól. A rosta elején *ae*, ill. *bg* távolságban nincsenek furatok csak lécek, s arra szolgál, hogy a kisebb szalmamaradványok mielőtt a furatokhoz érnek, egyenes helyzetbe helyezkedjenek el, s így könnyebben átcsúsznak a furatok felett a szabadba. Ez a rosta is rezgő mozgást végez.

20. ábra – a kis farosta keresztmetszete

A Hummelauer által tervezett, illetve megépített cséplőgépek fontosabb jellemzőit az 1. sz. táblázatban közöljük.[16]

Legfontosabb feladatnak a teljesítmény emelését tekintették. Ennek érdekében növelték a forgótér átmérőjét, a cséplőmotolla fordulatszámát, ehhez méretezték az etetőhenger átmérőjét és fordulatszámát, valamint a húzóerőt (a lovak számát).

Az 1. gép a tragössi cséplőgép, amely mintául szolgált az első magyaratádi cséplőgépnek, amelynek adatait a 2. sorban láthatjuk. Mint már jeleztük, az első változatot többször is módosították, ennek jellemzőit a 3., 4. sorban közöljük. A mellékelt rajzok s ezek részletes leírása e két változatot elemzik. Az 5–11. sorszámú gépek a különböző módosításokat jelzik.

[16] Vö. *Hummelauer* i. m. 13. l.

Annak eldöntése, hogy a magyaratádi cséplőgép mennyiben volt gazdaságos, célszerű a szemnyerés más módozataival összehasonlítani. Az 1. táblázat 4. sorában leírt cséplőgép (amelyet elemeztünk) 12 perc alatt csépelt 20 kéve búzát, amely jó években 1 bécsi mérő szemet adott (61,5 l.). Ennek súlya kb. 50 kg. Folyamatos üzem mellett óránként 250 kg búzát tudtak kicsépelni tehát, amelyhez 3 ló kellett s 6 ember.

Mivel Somogy megye jellegzetesen nyomtató terület volt,[17] ezért vizsgáljuk meg, hogy hasonló számú állati és emberi erő felhasználásával mennyi volt a nyomtatás teljesítménye? 4–6 ló, 3 villás, egy lóhajtó napi teljesítménye[18] őszből: 12–24 p. mérő (615–1230 kg), tavaszból 30–50 p. mérő (1537,5–2562,5 kg). Ha a maximális értékek számtani átlagát vesszük, úgy naponta körkörös technikával kb. 1900 kg terményt csépel el, amelyet azonban még rostálni is kell. (Rostálással együtt naponta 1500–1600 kg terményt számolhatunk.) A magyaratádi cséplőgép napi teljesítménye – feltételezve, hogy a lovakat 2 óránként váltják (ezért számoltunk a nyomtatásnál is 6 lóval), valamint 12–14 órát dolgoznak (75–80%-os időkihasználással) – kb. 2500 kg.[19]

Hasonló feltételek esetén tehát 60–65%-os teljesítménynövekedést értek el a magyaratádi cséplőgép beállításával. A későbbi változatok (ld. 1. táblázat 8–11. sor) már 7 perc alatt csépeltek ki kb. 50 kg búzát, s így naponta kb. 4250 kg terményt csépelhettek el.

A nyomtatással szembeni több mint kétszeres teljesítmény azért jelentős, mivel a szemnyerés időszakát lecsökkentette. Az alacsony hatásfokú kézi cséplés és nyomtatás miatt a szemnyerés fél évig, néha a következő aratásig is elhúzódott.[20] A hosszú időszak alatt a gabona sokat veszített értékéből az időjárás, a rágcsálók stb. miatt.[21]

A cséplőgép megbízhatóságáról, javításáról, üzemeltetési költségeiről a szerző nem ír. Ismerve a gép felépítését, arra következtetünk, hogy a többnyire fából készült szerkezet nem lehetett hosszú életű.[22]

További részletesebb elemzés nélkül is megállapíthatjuk, hogy a Magyaratádon épült első cséplőgép drága volt (ld. 2. és 3. táblázat). Hummelauernek mégis jelentős érdeme van abban, hogy megépítette és részletesen leírta a gép elkészítésének problémáit, felépítését és működését.

A XIX. század elején itt-ott megjelenő cséplőgépek már jelezték a kapitalizálódó nyugati országok (elsősorban Németország és Anglia) hatását, és előhírnökei voltak a tőkés gazdaság kibontakozásának.

[17] Vö. *Hoffmann Tamás:* A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963. 270., 271. l.

[18] Vö. *Hoffmann* i. m. 273. l., illetve a könyv mellékletében ismertetett adattárral.

[19] *Sándor Vilmos:* A gabonacséplés gépesítése Magyarországon. Agrártörténeti Szemle 1962. 434. l. – c. tanulmányában a járgányos cséplőgép napi teljesítményét 25 q-ban állapítja meg.

[20] Vö. *Korizmics L.–Benkő D.–Morócz I.:* A mezei gazdaság könyve II. Pest 1855, 329. l. és ua. V. Pest 1858. 13. l.

[21] Az 1838. március 18-án Mernyén tartott gazdatiszti értekezleten is hangsúlyozták: „Hogy a cséplés és nyomtatás eránt ezután újabb rendelések egymást ne érjék, általánosan meghagyatik, hogy az egész végig kettős szorgalommal folytattassék, eső s hó nedv által romlott rész a jótul külön választva készéttettvén, szalmás külön rakattassék." (Vö.: A mernyei uradalom levéltára SML. Gazdatiszti értekezleti jegyzőkönyvek 1827–1893.)

[22] Feltevésünket támasztja alá *T. Mérey Klára:* A Somogy megyei Hunyady-uradalom majorsági gazdálkodása a XIX. század első felében c. tanulmánya is. A simongáti gazdaságról írja: „Fel kell figyelnünk arra, hogy az 1836. évi eszközleltárban nem jegyeztek fel cséplőgépet, noha 1832-ben beszélnek róla. Lehetséges, hogy 1836-ra tönkrement? Minthogy ebben az időben a »cséplőmachinák« még nem voltak rentábilisak és könnyen elpusztultak, ez nem elképzelhetetlen." Agrártörténeti Szemle 1970. 452. l.

1. TÁBLÁZAT[2 3]

S. sz.	Ló		A forgótér átmérője	Cséplőmotolla						
	középnehéz*	nehéz		A fogak (1. tábl. 1. ábra *A*)	A csapok (1. tábl. 1. ábra *B*)	A fogak (1. tábl. 1. ábra *D*)	A csapok (1. tábl. 1. ábra *G*)	Verőléc	Fordulat száma 1/perc	Verőlécek ütéseinek száma
	db		m	száma (db)						
1.	2	–	5,7	120	8	48	6	4	240	960
2.	2	–	7,6	120	8	48	6	4	240	960
3.	3	–	7,6	120	8	48	6	4	240	960
4.	3	–	7,6	120	8	48	6	4	240	960
5.	3	–	9,5	150	8	48	6	4	300	1200
6.	–	3	9,5	180	8	48	6	4	360	1440
7.	4	–	9,5	180	8	56	6	4	420	1680
8.	–	4	9,5	180	8	64	6	4	460	1840
9.	–	4	9,5	180	8	48	6	6	370	2220
10.	–	4	9,5	180	8	48	6	6	370	2220
11.	–	4	9,5	200	10	60	6	6	400	2400

[2 3] *Hummelauer* i. m. 13. l. adatait felhasználva.

*Hummelauer a középnehéz ló helyett a korabeli osztrák mértékegységben – amelyet csak lovaknál használtak – adta meg a vontató ló jellemzőjét. Ez 15 Faust volt. Ezt *Eduárd Bratassević:* Teschnicher Ratgerber über das Metermass 1877. Wien und Pest c. művének 6. lapján találtuk. (1 Faust = 4 coll = 105,4 mm)

Az 1. táblázat folytatása

S. sz.	Etetőhenger						Az etető-henger 1 ford.-ra eső cséplő-motolla fordulat	26,3 mm szalma-hosszra eső ütések száma	20 kévét	
	a hajtókerék csapjainak száma (*E*) (1. tábl. 2. ábra)	a hajtott kerék fogszáma (*J*) (1. tábl. 2. ábra)	fordulat-száma 1/perc	átmérője	kerülete	percenkénti ford.-ra eső szalmahossz			cséplel	tisztít és cséplel
				(mm)					percben	
1.	10	24	12,5	131,5	413	5 155	19,2	4,9	20	–
2.	10	24	12,5	131,5	413	5 155	19,2	4,9	–	25
3.	15	27	16,6	131,5	413	6 864	14,4	3,67	–	14
4.	15	27	16,6	131,5	413	6 864	14,4	3,67	–	12
5.	15	27	21,–	131,5	413	8 680	14,2	3,67	–	11
6.	15	27	25	131,5	413	10 310	14,4	3,67	–	9,5
7.	15	27	25	158	495	12 360	16,4	3,65	–	8
8.	15	27	25	184	578	14 465	19,2	3,50	–	7
9.	16	26	27,7	184	578	16 017	13	3,55	–	7
10.	14	21	30	184	578	17 360	12	3,33	–	7
11.	22	29	30,3	184	578	17 542	13,2	3,60	–	7

Megjegyzés: A forgótér méretét figyelembe véve teljes terhelésnél a lovak percenként 2 fordulatot tesznek.

2. TÁBLÁZAT

A magyar-atádi cséplőgép építésének költségei:[24]

Munkabérek

Alkalmazott munkaerő	Munkanapok száma	Egy napra eső bérköltség (ft)	Összes költség (ft)*
Építőmester (ács)	70	2,30	161,–
Molnár	65	1,0	65,–
Béres	50	0,30	15,–
Összesen:	–	–	241,–

*A szerző eredeti számolása hibás, itt a matematikailag helyes értékeket adtuk meg.

3. TÁBLÁZAT

Felhasznált anyagok

Megnevezés	Egységár ft/db	Összesen ft
150 db 26,3 mm-es deszka	0,75	112,50
2500 db szeg	0,006	15,–
131 kp vas	0,29 ft/kp	37,44
4 db gerenda	darabonként változó árú	40,–
30 db épületfa	5	150,–
8 db oszlop (duc)	5	40,–
6 db tengelycsap	darabonként változó árú	96,–
Szelelő (komplett)	125	125,–
Összesen:	–	615,94

A cséplőgép felépítésének költsége tehát: 856,94 ft.[25]

[24] Vö. *Hummelauer* i. m. 30. l.

[25] 1857-ben Gubicz András pesti gépész a jelentősen nagyobb teljesítményű Hensmann-féle 4 lovas cséplőgépét (szalmarázóval és Garet-típusú hajtóművel) 850,- Ft-ért hirdeti. Vö. Gazdasági Lapok 1857. 164. l.

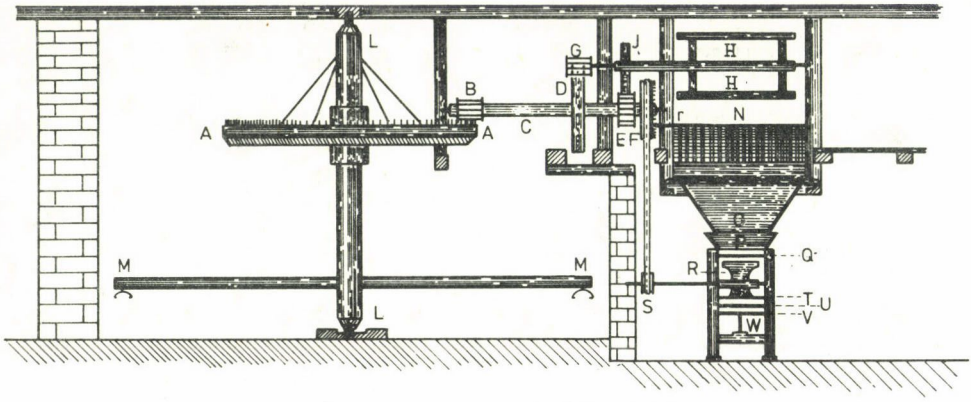

1. ábra. Összeállítási rajz – a cséplőgép oldalnézete

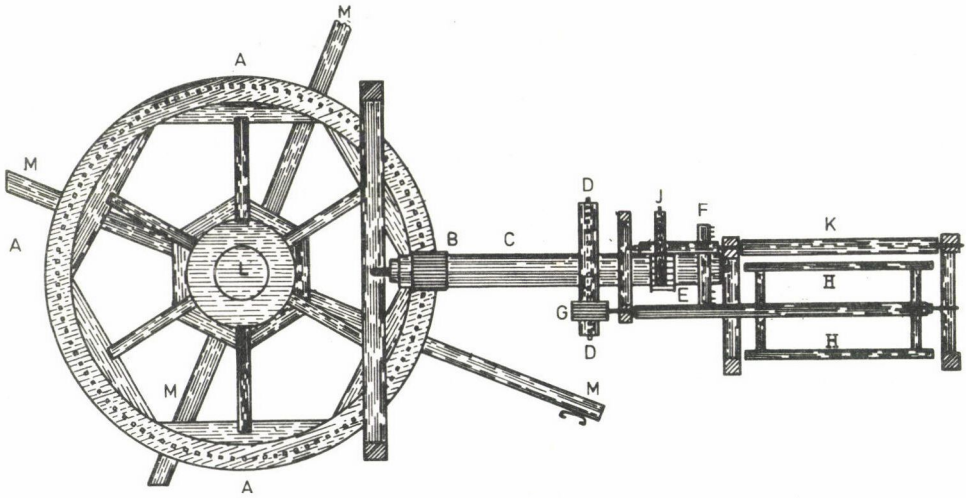

2. ábra. Összeállítási rajz – a cséplőgép felülnézete

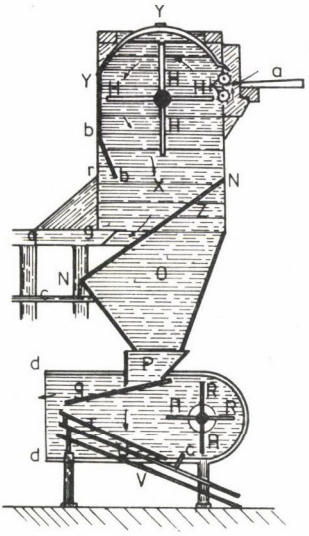

3. ábra

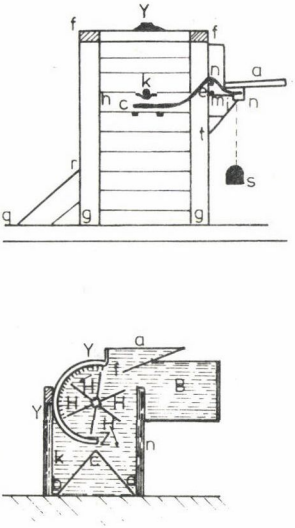

4. ábra. Angol típusú cséplőgép elvi rajza (A. v. Hummelauer után)

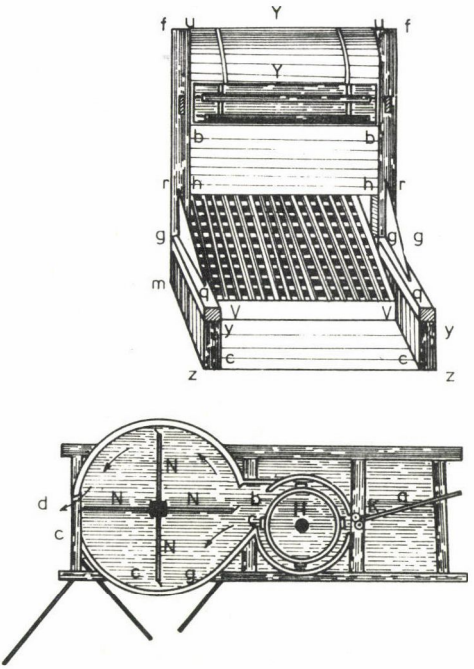

5. ábra. Skót típusú cséplőgép elvi rajza (A. v. Hummelauer után)

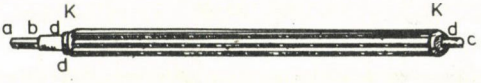

6. ábra

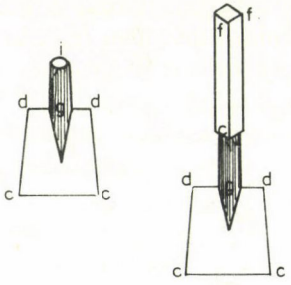

7. ábra

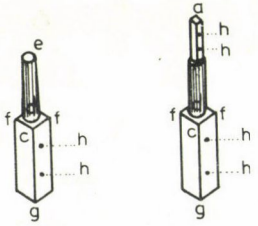

8. ábra

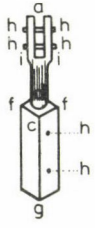

9. ábra

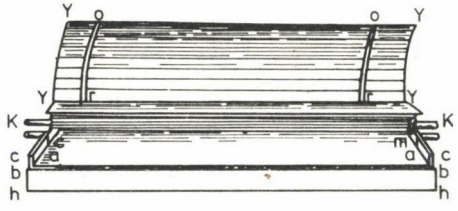

10. ábra

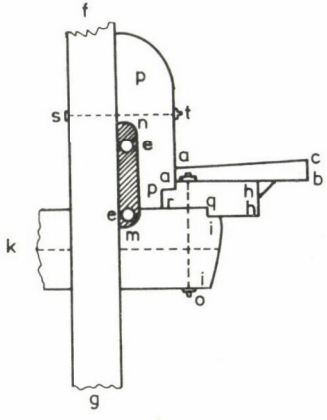

11. ábra

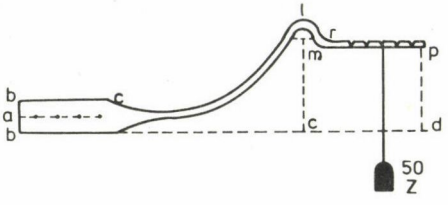

12. ábra

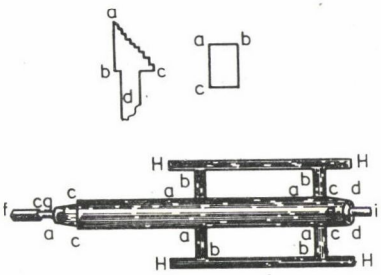

13. ábra

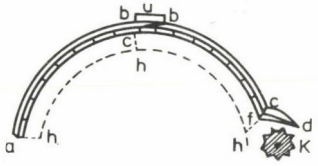

14. ábra

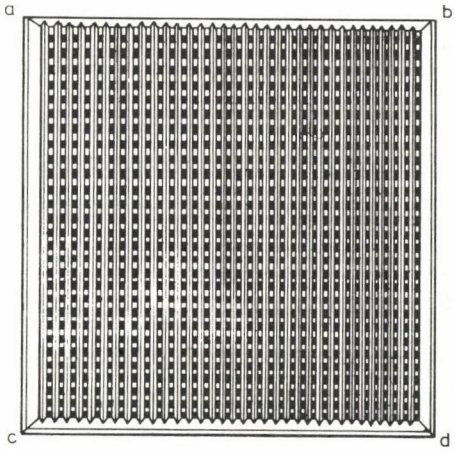

15. ábra

16. ábra

17. ábra

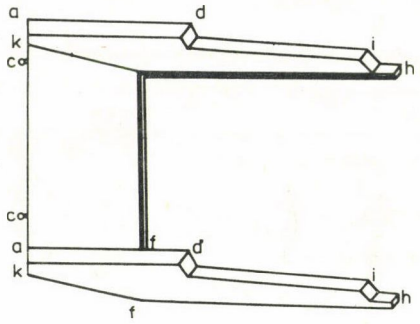

18. ábra

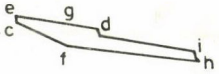

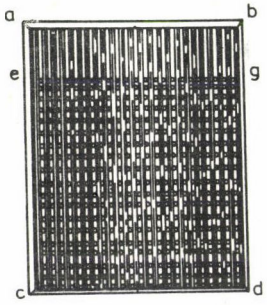

19. ábra

20. ábra

SZIKORA ANDRÁS

A HÁZINYÚL-TENYÉSZTÉS MAGYARORSZÁGON

Történelmi visszapillantás

Minden jel arra mutat, hogy az európai kontinensen az üregi nyulat (Oryctolagus cuniculus) a római birodalom nyugati provinciáiban, pontosabban Hispániában domesztikálták. Itt vált áldássá a húsellátás szempontjából a háziasított nyúl, és itt vált elemi csapássá a vadon élő üregi nyúl. Annyira elszaporodott, hogy a római császár katonai segítségét kérték kipusztítása vagy legalább gyérítése érdekében. A nagyon elszaporodott üregi nyúl felmérhetetlen károkat okozott a kultúrnövényzetben és egyéb növényzetben is.

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a házinyúl húsát a domesztikáció hazájában, Hispániában rendszeresen fogyasztották. A házinyúlhús fogyasztása innen az egész birodalomra kiterjedt, nemcsak Róma polgárai, a táborvárosok lakói és a légiók katonái fogyasztották, hanem mindenki, ahol a szaporításukra, tartásukra megfelelő környezetet tudtak biztosítani.

Az európai kontinensen tehát a mai Spanyolország területéről terjedt el az üregi nyúl és a háziasított változat is. A háziasított változat azonban távolról sem olyan háziállat volt, mint ma, amikor már úgy tenyésztik, tartják, mint a tojó vagy húshibrid baromfifajokat.

A római birodalom összeomlása után a házinyúl-tenyésztés fejlődéstörténetének szakaszai alig ismertek. Tudjuk, hogy egész Európában elszaporodott, de az elszaporodás jelentősebb periódusait a történelem nem jegyezte fel, úgy mint a nagyállat fajok esetében.

Az archeológia igen sok új adatot tár fel – csaknem folyamatosan – a házinyúl-tenyésztés múltjából. Ez vonatkozik elsősorban az európai és természetesen az ó-egyiptomi, a délkelet-ázsiai népek, továbbá az asztékok, a mayák és az inkák álta hátrahagyott tárgyi emlékekre is (edények, domborművek, sírkövek változatai stb.), amelyek mind azt igazolják, hogy Ausztrália kivételével valamennyi kontinensnek megvolt a maga vadon élő és háziasított nyúlfajtája, illetve faja. Ezek részben a közélelmezést, részben áldozati célokat szolgáltak.

A háziasított nyúl megjelenése előtt két nyúlfajt ismertek: a mezei nyulat (Lepus europaeus) és az üregi nyulat (Oryctolagus cuniculus), ugyanis ezek voltak a legjobban elterjedve. Azt már az ókorban is tudták, hogy a mezei nyúl rabságban nem marad meg, ezzel szemben az üregi nyúl (tengeri nyúl) a zárt rendszerű tartást is jól tűri, és szaporodik is.

A mezőn befogott fiatal üregi nyúl, amelyet a ház környékén különböző elhelyezési körülmények között tartottak, lényegében később a vadon élő üregi nyúl „lokalizált változata" lett. Az ókorban, de még a középkorban is csak ilyen „házinyulakról" beszélhetünk. A lokalizálás minőségében még nem háziasítás, hanem a befogott állatoknak egy meghatározott helyre és időtartamra való „rögzítése". Itt szaporították őket helyhez kötve, de a vadon élő üregi nyúl életkörülményeinek megfelelően anélkül, hogy az ember beleszólt volna a tenyésztésükbe. A lokalizálásnak *egy fő oka* és *két fő változata* volt. Az ok elsősorban az volt, hogy a mérhetetlen elszaporodásukkal a növénytermelésben okozott kártételeiket megakadályozzák. A két fő változat a *nyúlkert* (Lapin garenne) és a *nyúlhegy* (Lapin forcies) volt. Azért francia a neve mindkét változatnak a szakirodalomban, mert Franciaországban élték hosszabb időn át a „fénykorukat", és a franciák írták le a vonatkozó agrártörténelem lapjain.

A nyúlkertekről a korabeli írások a következőképpen emlékeznek meg. *„Franciaországban az előbbeni időkben a nagybirtokosoknak számos nyúlkertjük volt. Ezen nyúlkertek abból állottak, hogy bizonyos számú tengeri nyulak egy alkalmas szabad helyen bekeríttettek, gondoztattak, őriztettek, s legalább két évig békében hagyattak."* A kétéves periódus azért lett szinte törvényszerű, mert a föld

alatti üregeken át kijutottak a tiltott területekre, és ha ott is szaporodni kezdtek, akkor kártételeiket alig vagy csak nagy áldozatok árán lehetett megakadályozni.

A francia forradalom Franciaország egész területén a nyúlkerteket – mint a földbirtokosok privilégiumát – megszüntette, a vadászatot a széles néprétegek számára is lehetővé tette. Ez természetesen a közjót is szolgálta és a szaporodó üregi nyulak gyérítését is.

Nyúlkertek Franciaországon kívül *Angliában, Írországban, Belgiumban* és *Hollandiában* is léteztek. Angliában a nagyobb városok piacait a nyúlkertekből látták el „tengerinyúllal". A ház tájára lokalizált üregi nyulat hajdanán, nálunk még a századforduló idején is tengerinyúlnak nevezték. A nyúlkertek annak idején már komoly kereseti forrást jelentettek tulajdonosaik számára. Az agrártörténet jelenleg rendelkezésre álló adatai szerint a franciaországi és az angliai nyúlkerteket, nyúlhegyeket tekintjük a szervezett, irányított nyúltartás kezdeteinek. Bár itt még tenyésztői munkáról egyáltalán nincsen szó, csak a lokalizálásról, amely az első lépés volt mégis a végleges domesztikáció felé.

Lényegében mi is az a *nyúlkert* és *nyúlhegy?* A nyúlhegyeket a következőképpen építették. A nyúltelepnek szánt területet 1,5–2,0 m mély árokkal vették körül. A kiásott földet középre dobálták, miáltal egy laza talajú domb keletkezett. Az árok fala függőleges volt, s így a tengeri nyulak nem tudtak kijutni a művelt területekre. A kialakított domb tetején kisebb-nagyobb tetőzetet építettek, amelyet zsuppal, náddal vagy deszkával fedtek be, hogy a nyulak a csapadéktól védve legyenek. A nyúlhegyet védő árok szélén még vesszőből 1–1,5 m magas kerítést fontak, amelyen egy ajtó volt. Az így helyhez kötött nyulakat zöldtakarmánnyal, télen pedig szénával és egyéb takarmányféleségekkel látták el. Az üregeket a domb oldalába vájták a nyulak és abban szaporodtak.

A nyúlkertek hasonló megoldásúak voltak, csak nagyobb volt a bekerített terület, és nem volt mesterséges „hegy" középen. A források szerint a nyúlkerteket és a nyúlhegyeket általában a tanya, a major (villa) vagy a ház körül alakították ki, hogy a dúvadaktól meg tudják védeni. A nyúlkertek jobban el voltak terjedve, mert előnyösebbek voltak, mint a nyúlhegy. Lényegében az ókorban és a középkor elején a nyúlhegy volt a „kisüzemi", a nyúlkert a „nagyüzemi" megoldás.

Kronológiai sorrendben első volt tehát a nyúlkert, utána következett a nyúlhegy, majd ezt követte a háztájon való nyúltartás nyúlvermekben, az istállók jászlai alatt, és csak a XIX. század első felében jelentek meg Angliában először a nyúlketrecek, amelyeket szabadban vagy fészer alatt helyeztek el.

Hazai kezdeményezések

Magyarországon az előbb leírtaknak egy speciális változata honosodott meg. A magyar középkor mezőgazdászai okultak a hispániai és a franciaországi példából, és az üregi nyulakat nem engedték szabadjára, hanem vízzel határolt szigetekre telepítették. Ilyen kezdeményezésnek tekinthető a mai *Margit-szigeten* lezajlott nyúltartás is. Köztudomású, hogy a Margit-szigetet 1250-től egészen 1500-ig – hivatalosan is – *Insula Leporum*-nak, azaz Nyulak szigetének nevezték. Az egyetemes magyar történelem csak a Nyulak-szigetéről emlékezik meg e vonatkozásban, de nemcsak itt, hanem a Duna más szigetein is, és egyéb hasonló helyeken is léteztek sziget nagyságú nyúlkertek.

Még egy történelmi adatot meg kell említeni. II. Ulászló feleségének, Candalei Annának Budára utazását (1502) megírta a francia királyné hírnöke. Ebben az útleírásban a következő adatok találhatók: „Buda környékén számos fejedelmi mulatóhely van, melyek közül említésre méltó a királyné birtoka: Csepel-sziget. A sziget igen termékeny, vadaskertjében szarvas, őz, nyúl (Lapin garenne), dámgím bőven találtatik. Saját szememmel láttam, hogy három nyíllövésnyi területen a lódobogás 15–16 nyulat riasztott fel."

Természetesen a szigetekre lokalizált Lapin garenne, azaz kertinyúl „átlépte" a Dunát, elterjedt az ország más tájain is. Hazánkban különösen a múlt század közepén a dunántúli dombos vidéken és a gödöllői dombvonulaton fordult elő zömmel. E vidékeken az üregi nyulat tengeri, patkány és rusznyúl néven ismerték.

Nemcsak feltételezhető, hanem egészen biztos, hogy a kertinyulakból az istállók jászlai alá is kerültek. Vermekben való elhelyezésük az ókori nyúlhegynek igen kis területre való tömörítését jelenti, elég rossz megoldásban. Majd a nyugat-európai államokból (Franciaország, Belgium) hazánkba

is eljutottak a már jóval korábban domesztikált nyulak, sőt több fajtaváltozat alakult ki. Az így importált háziasított fajták felhasználásával alakult ki a XVIII. század végén és a XIX. század elején hazánkban is a házinyúl-tenyésztésnek az a formája, amely már tényleg házinyúlnak és tenyésztésnek nevezhető. Sok volt még azonban a tennivaló, mert nem mentek simán a dolgok.

A ketreces tartás kezdetei

A ma is fellelhető forrásmunkák szerint a tengeri nyulak ketreces tartása *Sir Henry Browdre* angol nyúltenyésztő nevéhez fűződik. Az első nyúlketrec tehát a XIX. század elején, pontosabban 1814-ben jelent meg.

Franciaországban a ketreces tartást *Pierre Allard* terjesztette el, aki Napóleon dobosa volt, és angol fogságba esése után Browdre nevű magasrangú angol katonatiszt magával vitte birtokára, s mint hadifogolyt, *nyúltelepvezetőnek* bízta meg. A békekötés után Allard hazament Franciaországba, és természetesen magával vitte a korszerű nyúltartás, takarmányozás és tenyésztés alapvető tudnivalóit is. Nagy vállalkozásba kezdett, amely rohamosan elterjedt egész Franciaországban és a környező államokban is. Ezzel a „lokalizált" üregi vagy tengeri nyúl domesztikációja véglegesen befejezést nyert.

A környezet, a megváltozott életforma, az irányított tenyésztés, szakszerű takarmányozás, a különböző földrajzi térségekből ide-oda vitt, de már háziasított tengeri, később stabil nyúlfajták egyszerű keresztezésének hatására kialakult több olyan nyúlfajta, amelyet akkor is, és ma is önálló fajtának ismernek el. Természetesen a fejlődési folyamat nem ilyen problémamentes volt, de mindenképpen egy új tenyésztési és termelési ágazat vette kezdetét. Ilyen önálló nyúlfajta volt többek között Angliában az *Angol tarka nyúl*, Franciaországban a *Normandiai nyúl*, Belgiumban a *Belga óriás szürke nyúl*, Észak-Afrikában a Belier vagy *Kosorrú nyúl*, Törökországban pedig az *Angóra nyúl*.

Az üregi nyúl tehát háziállat lett, kiváló minőségű, fehérjében gazdag húst termel, néhány fajtának igen értékes a prémje, a szőre pedig a kalaptomp-gyártás alapanyaga. A korabeli írások szerint abban az időben a házinyúl tartása fillérekbe került. Persze ez alatt azt kell érteni, hogy az állatokat kora tavasztól őszig zöldeléségen, gumós takarmányon, akáclevélen tartották, télen pedig csak szénán. Ennek megfelelő volt a szaporaság, a húshozam, az állatok ellenállóképessége.

Hazánkban is terebélyesedni kezd a házinyúl-tenyésztés

A felsorolt történelmi előzményektől a magyar házinyúl-tenyésztést sem lehet elvonatkoztatni, mert Anglia, Franciaország, Hollandia, Belgium után Ausztriával egy időben hazánkban is kezdetét vette már fejlettebb szinten a házinyúl-tenyésztés. Magasrangú közéleti személyiségek, földesurak nejei, miniszterek, kisállattenyésztési szakemberek számottevő erőfeszítéseket tettek az új tenyésztési ágazat meghonosítása és kibontakoztatása érdekében. Ez nem is lehetett másképpen, mert abban az időben csak a gazdagabbaknak tellett házinyúl-importra.

A nyugat-európai államokból érkező kedvező információk hatására nálunk is nemcsak felfigyeltek az „új háziállatra", hanem meg is vásárolták. Megerősítette a lelkes magyar szakembereket céljaik megvalósításában a „Bécsi Jelentés", amelynek az volt a lényege, hogy a „tengeri nyulak húsa és bőre már a bécsi piacon is vevőre talál".

Korizmics László (1816–1886) mezőgazdász, mérnök, agrárpolitikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke, továbbá *Grubiczy Géza* földművelésügyi minisztériumi titkár, a Gallus című szaklap szerkesztője és báró *Ambrózy Béla* földbirtokos, a magyar méhészet megalapítója, felismerték a házinyúltenyésztés jelentőségét, összefogtak, és igen szívós munkát fejtettek ki a házinyúl-tenyésztés fejlesztése érdekében. Felismerték a házinyúl háztájon való tartásának jelentőségét, népjóléti és közélelmezési fontosságát, amelyről annakidején Korizmics így nyilatkozott: „Ez állatok tenyésztése által egyrészt a termelés és iparnak új forrásai nyílnak meg, másrészt pedig különösen a szegényebb néposztály olcsó, tápláló és ízletes hústáplálékra tesz szert."

Az egyre kedvezőbb információk hatására Korizmics az OMGE alelnöki minőségében, hivatalosan kiküldte *Kodolányi Antalt* – az akkori idők kimagasló gazdasági szakíróját – a Bécs közelében

levő „Grossz-Enczensdorfi tengerinyúl-tenyészde megszemlélésére". Az ott szerzett tapasztalatokról Kodolányi a Gazdasági Lapok 1894. évf. 50. számában részletesen beszámolt. Még ebben az évben megalapították az első magyar házinyúl-tenyésztő telepet, amelyre a tenyészállatokat Ausztriából hozták be. Közvetlen importot bonyolítottak le Belgiumból, ahonnan „Belga óriás szürke" fajtát hozatták be. Itt kell megemlékezni Oettel Róbertről, a görlitzi „Tyúkász Egylet" alapítójáról és vezetőjéről, aki a magyar kisállattenyésztés érdekében igen sokat tett azáltal, hogy „becsülve a magyar állattenyésztő ősi erényeit" a szakcikkek és szakkönyvek átengedése mellett, tenyészállatokat is adott a kisállattenyésztőknek. Mint érdekességet említem meg, hogy Oettel az első kisállattenyésztő a világon, aki hasznos tevékenységéért szobrot kapott, működési helyén, Görlitzben.

Az első házinyúl-tenyésztő telep megalapítása a főváros határában

Az OMGE vezetősége 1874-ben kelt határozata értelmében a főváros közelében fekvő *Istvántelki Mintagazdaságban* megkezdte a házinyulak rendszeres, telepszerű tenyésztését „... azért, hogy példát szolgáltasson a haladás utánzására". A Mintagazdaság Rákospalota mellett, Újpesttől balra terült el. Itt annak idején Kertész és Gazdaképző Intézet működött. A telepszerű házinyúl-tenyésztést magyar vonatkozásban tehát 1874-től számítjuk. Ennek a jelentős fordulatnak az lett a kézzelfogható eredménye, hogy ha a hús- és prémtermelés szempontjából nem is emelkedett a tervezett színvonalra, de beindult a sporttenyésztés, amely több mint 80 év elteltével alapját képezhette a szervezett árutermelésnek és az exportnak is.

Abban az időben a tenyésztés népszerűsítésének a Gallus lap jelentős terjedelmet biztosított. Ez az első magyar nyelvű kisállattenyésztési szaklap volt, kéthetenként jelent meg *Grubiczy Géza* szerkesztésében. A nyúltenyésztési rovat szerkesztője báró Ambrózy Béla volt. Az akkori vezető szakemberek megrendezték 1885-ben Budapesten a „Baromfitenyésztési Kiállítás részeként..." az első nemzetközi jellegű házinyúl-kiállítást. Sajnos törekvéseiket nem kísérte a siker, mert a házinyúltenyésztés fejlődése csaknem a nullán állt. Már megelégedtek volna azzal is, hogy *ha emberi fogyasztásra nem, legalább a tyúkok takarmányozására használják fel a nyúl húsát.*"

Még ez sem valósult meg, mert egy rendkívül káros averzió kelt szárnyra, amely szerint valaki párosodni látta a házinyulat a patkánnyal. Ez a buta hír annyira fékezőjévé vált a nyúlhús fogyasztásának, hogy ma sem lehet áttörni az averzió falát. Jelenlegi házinyúlhús-exportunkat száz vagonokban mérjük, a húsüzletekben pedig egy grammnyi nem található nálunk. A Gallus 1876-tól, tehát megjelenésétől 1886-ig, tíz éven át „sulykolta" a népszerűsítést, de kevés eredménnyel. A lapban a házinyúl-tenyésztés története szempontjából rendkívül érdekes közlemény jelent meg.

NYILATKOZAT

„Minthogy a tengeri nyulak (leporidák) tenyésztése nálunk az érdeklődés hiánya, de az égalji viszonyaink következtében is a gyakorlatban gyökeret verni – dacára több évi ez irányban fáradozásunknak – nem volt képes, ennél fogva ezen tenyésztési ággal a GALLUS-ban ezentúl foglalkozni nem fogunk. Kelt 1887. deczember havában

Grubiczy Géza Ambrózy Béla"

Így nézett ki a helyzet 90 évvel ezelőtt. Az Istvántelki Nyúltenyésztőtelep azonban tovább működött, majd a Fővárosi Állatkertben az Állat- és Növényhonosító Társulat is alapított egy nyúltelepet, bizonyára bemutató jelleggel.

Szerencsére újabb lelkes szakemberek léptek csatasorba. Ilyenek voltak többek között *Parthay Géza*, a Szárnyasaink c. szaklap szerkesztője, *Hreblay Emil*, a gödöllői Kisállattenyésztési Kutatóintézet megalapítója, *Andrásovits Géza* minisztériumi szakreferens, *Éhik Gyula* szakíró, *Fekete László* állatorvos, *Zimmermann Ágoston* akadémikus, az Állatorvosi Főiskola tanára, *Sóvári-Schneider Sándor*, angóratenyésztő, több nyúltenyésztési szakkönyv szerzője, *Kelemen Aurél* szakíró.

A századfordulót követő évtizedben „... komoly értelmű házinyúltenyésztés hazánkban még nem volt..." – írja visszaemlékezéseiben Andrásovits. A sporttenyésztés azonban országosan kezdetét vette. A sporttenyésztés alatt azt kell érteni, hogy egy-egy tenyésztő néhány anyanyulat tartott, és csak kiállítási bemutatókra nevelték állataikat. Érdekes és igen figyelemreméltó szakasza ez a magyar házinyúl-tenyésztés történetének. Tény, hogy a szervezett tenyésztés, árutermelés és felvásárlás megkezdése időszakában ez volt lényegében az induló alapállomány országos viszonylatban.

Húsínség és házinyúl-tenyésztés

A szükség törvényt bont. Az első világháború élelem- és főleg hússzűkös éveiben sokan kénytelen-kelletlen hozzáfogtak a házinyulak tartásához, de már nem sportcélokból, hanem a húsgondok felszámolása érdekében. A falvakban, a tanyákon, a peremvárosokban csaknem minden udvarban lehetett találni egy-egy tyúkketrechez hasonló nyúlketrecet, amelyben 1–2 anyanyúl nevelte a lehető legmostohább körülmények között fiókáit. Akkor ez volt a legolcsóbb és legbiztosabb húsbázis. Ez a kényszerhelyzet azonban előnyt is jelentett a házinyúlhús megkedveltetése szempontjából. Fogyasztották a civilek, katonák egyaránt. A háború alatt megjelent lapokban olvasható, hogy még a laktanyákban is tartottak nyulakat. A gereznákból bundabélés, prémes kesztyű készült a katonák számára. A monarchia területén gombamódra nőttek ki a kisebb-nagyobb állami jellegű nyúltelepek a közellátás megjavítása céljából. Tehát ha kényszer hatására is, de lassan töredezett a jég. Szépséghibája a dolognak csupán az, hogy a nyúlhústermelés csak az önellátás méreteit érte el.

Mint történelmi érdekességet kell megemlíteni, hogy Andrásovits Géza földművelésügyi minisztériumi szakreferens, több szakkönyv szerzője, később az FM Kisállattenyésztési Osztályának vezetője a világháború előtt a már említett telepekről tenyészérett nyulakat rakatott vasúti vagonokba, és „Budapesttől Putnokig minden állomáson a bakterháznál leadott 1–2 párat ingyen, azzal a kikötéssel, hogy ha egy év múlva újra erre jár, majd visszaadják, a szaporulat pedig nekik marad ingyen." Az ilyen kezdeményezések és a nyomasztó húshiány ha lassan is, de meghozták végül a várt eredményt.

Itt kell megemlíteni azt is, hogy Károlyi Józsefné grófnő Fehérvár-Csurgón nagyméretű angóranyúltelepet létesített, és 2–3 év alatt 2000 létszámú telepet alakított ki. Ekkor lendült fel az angóragyapjú-fonás és abból ruhaneműkészítés. Különösen a régi Bács-Kiskun megye déli részén és Temesvár környékén honosodott meg az angóratenyésztés. Itt a falusi asszonyok dolgozták fel és konfekcionálták a gyapjút. A fővárost övező hajdani peremvárosokban, elsősorban Kispesten, Rákoscsabán, Rákoskeresztúron, továbbá Rákospalotán, Rákosszentmihályon, Újpesten, Pesterzsébeten, Pestimrén és Csepelen, az ipari centrumok környékén is egyre terebélyesedett a nyúltartás. A Budakesziben tevékenykedő nyulászoknak abban az időszakban a legszebb Csincsilla-nyúlállományuk volt országos méretekben is.

Az ország területén szétosztott tenyészállatok megmaradtak, és állandóan szaporodtak. Nincs statisztikánk arról, hogy a nyúlhúsfogyasztás milyen méreteket öltött, de annyi biztos, hogy az averzió a nyúlhússal szemben alábbhagyott.

Egy érdekes fejezet a magyar házinyúl-tenyésztés történetéből

A magyar házinyúl-tenyésztés népszerűsítése érdekében a századfordulón a legtöbbet *Hreblay Emil* tett azáltal, hogy gyakorlati tapasztalatait terjedelmes könyvekben tette közkinccsé. Egyik memoárjában azt írja, hogy „Midőn 1897-ben a Földmívelésügyi Minisztériumba neveztettem ki, s az Állattenyésztési Osztályban átvettem a baromfitenyésztési ügykört érintő ügyiratokat, találtam azok között *nyulászati előterjesztéseket* is. Ezek között legfigyelemre méltóbb volt Szabados János váczi fogházi hivatalnok nagyszabású memoranduma, mely azt célozta, hogy a házinyúl-tenyésztést honosítsa meg a kormány először a fogházakban, hogy ott a rabok ezzel foglalkozzanak, s részint saját élelmezésükre szükséges hús egyrészét állítsák elő, részint, hogy ha kiszabadulnak ezt a tenyésztési ágazatot a néppel megismertessék. Bőven és érdekesen volt ebben az emlékiratban minden elmondva, megjósolva ami ma történik – s történni fog." A Grubiczy Géza és Ambrózy Béla idejében beállott

megtorpanás nem lett hosszantartó, mert egymás után jelentek meg a nyúltenyésztési szakkönyvek, a szaklapok is rovatot nyitottak e témakörnek, és a fejlődés a sporttenyésztés kibontakozásának kezdeteit élte.

Pirckner János, az FM állattenyésztési osztályának vezetője *Szabados János* telepét *Vácon* egy bizottsággal megtekintette. „Ez alkalommal ott olyan fényes és kitűnő nyulászebédet élvezhetett, amelynek híre még ma is él." Ez igen hasznos kezdeményezésnek bizonyult, mert a legfelsőbb szakigazgatás figyelmét is felkeltette a nyúlhústermelés iránt.

Hreblay memorájában a következő érdekes adatokat rögzítette: „Ezen első érintkezési pontnak aztán az lett a kormányhatósági eredménye, hogy főnököm utasított, miszerint *a vezetésem alatt álló gödöllői baromfitelepen rendezzek be egy kis nyulászatot*". Ez a kezdeményezés a következő évtizedekre meghatározó volt. Hreblay tudomást szerzett arról, hogy külföldön a sok nyúlfajta között az ezüst szőrmenyulat (Gris argentées de Champagne) kedvelik a legjobban. Kedvező alkalomra várt, hogy külföldön megnézzen egy nagyobb ezüstszőrmenyúl-telepet. 1898-ban Héderváron járt hivatalos ügyben, s az ottani uradalom igazgatójának, Möller Istvánnak neje birtokában látott szép és jól vezetett ezüstszőrme nyúl (Világos nagyezüst nyúl) telepet. Ott nyomban elhatározta, hogy ezekből a nyulakból Gödöllőre is telepít át megfelelő mennyiséget. „Möllerné a legnagyobb szívességgel segített érvényre juttatni elhatározásomat, amennyiben egy törzset, 1 bak és 2 anyanyulat kegyes volt átengedni, amelyeket Gödöllőn egyelőre a *lóistállóban* szabadon kezdtem tenyészteni". Innen és így terjedt el hazánkban ez az újabb házinyúl fajta, amely amint a neve is igazolja, francia eredetű. Kettős hasznosítású fajta, mert húsának konzisztenciája az összes tenyésztett fajtáké között a legfinomabb, a gereznáját pedig a szőrmeipar tudja több változatban is hasznosítani.

A kontraszelekció időszaka és kártételei

A sporttenyésztés íratlan törvenyei és a megnövekedett állomány minőségi felhígulásának káros következményei lassan jelentkezni kezdtek. Az általános érdektelenség miatt az állam nem fordított sem gondot, sem pénzt a tenyészanyag utánpótlásra, az importra, és így a sporttenyésztők kezében levő állomány a minőségi felhígulás stádiumába lépett. A nyulászok általában olyan anyanyulakat hagytak meg továbbtenyésztésre, amelyek keveset fialnak, így az aktív csecsbimbók is kevesebbek, és az egy-két fiókát nevelő anyanyúl tejét elfogyasztva olyan külleműek a fiókák, hogy a kiállításokon fiatal és idősebb korukban is kiváló helyezéseket érnek el. A cél tehát ebben az időszakban nem a szaporaság, a nevelőkészség volt, továbbá a fejlődési erély gyorsasága, a megfelelő takarmány-értékesítés, hanem a szép küllem minden áron és minden körülmények között. A tenyésztő arra volt büszke, hogy a kiállításon az állatai milyen magas helyezést értek el. Ez az időszak volt a magyar házinyúl-tenyésztésben a kontraszelekció periódusa. Ebben az időszakban a „színes fajták" fénye egy kicsit megkopott, de hihetetlen mértékben fellendült az Angóra-nyúl tenyésztés. Bácskában volt olyan község, ahol több ezer Angóra-nyulat tartottak.

Ismét arccal a házinyúl-tenyésztés felé

Amint tapasztalhattuk, a házinyúl-tenyésztés fejlődése elég rapszodikus ütemű volt. A második világháború idején ismét kezdtek az állományok szaporodni, sokan újból előszedték a régi nyúlketreceket. Még szűkösebb évek következtek, még nagyobb volt a húsínség. Így szükség lett újból a szapora állatra, amelyet a kertekből, az árokparti füvekkel el lehetett tartani. Ebben az időszakban hazánk területén közel egymillióra becsülték a nyúltartók számát. Ez a nagyarányú alapállomány ismét nem tett jót a törzsállatok megfelelő minőségi szinten való tartásának.

Az Angóranyúl tenyésztése csökkenni kezdett. A *Kiskunfélegyházán* működő, tanácsi kezelésben levő első nagyüzemi angóranyúl-telep 1960 táján végleg felszámolt. Ez a rövid története a második világháború alatti és az azt követő közvetlen évek házinyúl-tenyésztésének. Az eltérés annyi volt az első világháború utáni időszaktól, hogy a második világháború idején a csaknem teljesen elpusztított állatállomány miatt a nyúlhústermelés még hosszú ideig létezett a húsellátás konszolidálásáig. Aki szemlélője volt ennek a történelmi periódusnak, az tudja csak igazán, hogy mit jelentett a családok húsellátásában, különösen a falvakban és a tanyavilágban a nyúl, a galamb és a baromfi.

Alapvető fordulat, szervezett árutermelés, átvétel és export

A gazdasági nyúltenyésztés időközben óriási átalakuláson ment át. A baromfiipar szorgalmazására a külföldi piac kielégítése céljából 1959-ben beindították a szervezett felvásárlást, az ipari feldolgozást és az exportot. Ez a fordulópont új célt, új arculatot adott a magyar házinyúl-tenyésztésnek. Ami eddig történt, az mind a múlt ködébe veszett. Rohamosan terebélyesedni kezdett az árutermelés. Persze nem a hazai, hanem a külföldi piac kielégítése céljából. Kezdetben a régi, ún. sportfajtákkal oldották meg az árutermelést. Ezért a tenyésztési a termelési eredmények távolról sem elégítették ki a piac igényeit, nem beszélve a csontkollekciónak számító elnyurgult, óriásoknak becézett fajták vágósúlyáról és húscsont-arányáról. A minőség javítása mellett egyidőben kellett megoldani a tömeges termelést, mert a piac igényei állandóan nőttek, és korlátlan lehetőségek álltak a pecsenyenyúl-előállítás és az export előtt. A termelt mennyiségnek csaknem a 100%-át exportáltuk. Szükségszerűvé vált, hogy a fejlett házinyúl-tenyésztéssel rendelkező államokból speciális gazdasági nyúlfajtákat importáljunk. Nem volt más lehetőség akkor, mint az USA-ból importálandó *Új-Zélandi fehér, Új-Zélandi vörös,* valamint a *Kaliforniai nyúl* behozatala. A korszerű tenyésztés, árutermelés területén lényegében a nagy fordulat akkor következett be, amikor mégis sikerült az Új-Zélandi fajta importját beindítani.

Az Új-Zélandi fehér nyúl első importja Magyarországra

A fajta szinte világraszóló tenyésztési és termelési eredményeire első alkalommal az American Rabbit Journal c. szaklap cikkei hívták fel a figyelmemet, az 1952. évfolyam 6. számában közölt rövid fajtaismertetővel. Megerősítettek az Új-Zélandi fajtával kapcsolatos vélemény kialakításában *Martin McGowan Jr.*, a The National Rabbit Raising Magazine c. lap főszerkesztője által 1955-ben küldött hivatalos standard adatai, amelyek elsősorban a fehér változatra vonatkoztak. Ugyancsak kedvezően nyilatkoztak erről a fajtáról *Don G. Guthrie,* a Small-Stock Magazine c. kisállattenyésztési szaklap szerkesztője által írt cikkek és a fajtára vonatkozó, különkiadásokban megjelent tájékoztatók, amelyeket az USA Földművelésügyi Minisztériuma adott ki hivatalosan.

Kezdetben – immár 25 évvel ezelőtt – bizony hihetetlennek tűnt, hogy a baromfitenyésztés mintájára, a házinyúl-tenyésztésben is megnyílt annak a lehetősége, hogy broiler (sütnivaló) pecsenyenyulakat neveljünk tömegesen, hústermelési céllal, hozzá még exportra. Akkor még gyanakodva vettük tudomásul azt is, hogy az Új-Zélandi fehér szülőpár évi teljesítménye az USA-ban 32–35 fióka. A növendékállatok gyors fejlődési erélyét pedig kifejezetten üzleti propagandának tekintettük. Mindent betetőzött az a közlés, hogy az Új-Zélandi süldők 3 hónapos korukban 2,70–3,10 kg súlyt érnek el olyan „ütemezésben", hogy ahány hónaposak 3 hónapos korukig, annyi kilósak. Közölték azt is, hogy az ilyen korú és súlyú süldők húsa beérett, kiváló konzisztenciájú, és a legkülönfélébb receptek szerint süthető, főzhető. A sok gyanakvásra a gyakorlat adta meg az igazi választ, mert 1962-ben házinyúl-állományunknak ez az új fajta tette ki az 57%-át. Valósággal meghódította a világot az Új-Zélandi fehér és a Kaliforniai nyúl. Ezt a helyezésüket ma is szilárdan tartja mind a két fajta, sőt a hibridek előállításánál mint alapfajtákat fel is használták a gazdaságok és a gödöllői Kisállattenyésztési Kutatóintézet.

Mint agrártörténeti jelenséget meg kell említeni, hogy annak idején a magyar tenyésztők számára nem állott semmi sajtóorgánum rendelkezésre, s így az új fajtát népszerűsíteni csak igen szűk keretek között lehetett.

Az első szállítmányok az USA-ból 1957-ben jöttek be Nyugat-Európába. Ahová bevitték az Új-Zélandi fehér fajtát, ott gyorsan meghonosodott, kiváló tenyésztési és termelési eredményeket produkált. Az igazsághoz még az is hozzátartozik, hogy abban az időben granulált nyúltáppal az európai államokban működő nyúltenyésztők nem rendelkeztek. Ez a magas teljesítményre kitenyésztett fajta pedig ezt a takarmányt igényelte.

Szintén agrártörténeti tény, hogy hosszú huzavona után *Kelemen Aurél,* az akkori idők legjelentősebb szakírója, továbbá *Kántor István,* az FM Baromfitenyésztési Osztályának vezetője és szerény személyem közreműködésével megindítottuk a Baromfitenyésztés c. szaklapot – 1957-ben. Ebben a lapban akkor annyi nyúltenyésztési szakcikk jelent meg, amennyit az akkori néhány

szakember *Anghi Csabával* az élen írt. A lap megjelenésével lehetőség nyílott arra, hogy a sporttenyésztőket a gazdasági fajták tenyésztése felé irányítsuk.

A sportot fel kellett váltania az árutermelésnek, mert így tudtuk megtartani az eddig elfoglalt helyünket a világpiacon. Elősegítette törekvéseinket az a tény is, hogy a házinyúl szervezett felvásárlását a SZÖVOSZ vidéki hálózatának széles körű bevonásával beindította. Ezáltal csaknem minden községben volt gazdája a termeltetésnek, a felvásárlásnak és később a takarmányellátásnak is. Jóllehet kezdetben az átvételi árak nem voltak ösztönzőek, de a fejlődés irányában az út megnyílott, és az anyagi alap is megteremtődött. Természetesen nem hagyták figyelmen kívül az illetékesek a sporttenyésztésből visszamaradt hagyományok ápolását, így a kiállítások megrendezését. Ezek inkább állatbemutatók, tapasztalatcsere lehetőségek az érdeklődők számára. Persze új gazdára talál néhány szebb kiállítási példány is. Az ilyen nyúlkiállításokon sok jutalmat (oklevél, serleg, különböző dísz- és használati tárgyak) adnak át a kiváló eredményt elért állatok tulajdonosainak. Ez olyan erkölcsi megbecsülés, amelyet ápolni, fenntartani kell. Egyébként is rendkívül kevés az utánpótlás, és így a kiállítások, ha sok új tenyésztőt nem is vonnak be a termelésbe, de legalább a régiek megmaradnak.

Első kezdeményezések új gazdasági fajták behozatalára

A hagyományos fajtákkal az egyre terebélyesedő árutermelési programot megoldani tehát nem lehetett. Talán nem is a meglevő fajtákkal volt a baj, hanem a kontraszelekció utóhatásaival. Köztudott, hogy a második világháború után heterogén korcs állomány állt rendelkezésre. Mindenképpen tenni kellett valamit a hatékonyabb termelési eredmények elérése érdekében. A legrövidebb és legcélravezetőbb út az új fajta importja volt. A sajtóközleményekből és a hivatalos standardokból valamit tudtunk az új gazdasági fajtákról, de csak fényképen és nyomtatásban láttuk őket. Majd 1958-ban hivatalos levélben fordultam az American Rabbit Breeders Association (ARBA), azaz az Amerikai Házinyúltenyésztők Szövetségéhez, arra kérve a vezetőséget, hogy küldjék meg az Új-Zélandi fehér fajta komplett standardját, a feldolgozás során elért vágósúlyt és a hús-csontarányt tartalmazó hiteles adatokat. Az ARBA vezetősége megküldte az *Új-Zélandi fehér, vörös és kék színváltozatok* standardját és a fajta értékmérő tulajdonságait igazoló adatokat is. Ezzel csaknem egyidőben megérkeztek a *Kaliforniai nyúl* hivatalos standard adatai is. A Kaliforniai nyúl standardjának adatait *Porter W. Powers* bocsátotta rendelkezésünkre, aki akkor a Californian Rabbit Speciality Club országos titkára volt. Ennek az egyesületnek közben hivatalosan is a rendes tagja lettem, mert csak így kaphattam meg az egyesületi közlönyt és a fajtával kapcsolatos egyéb adatokat. Ezek a fontos hivatalos adatok szolgáltatták a végleges alapot és elhatározást ahhoz, hogy a legerőteljesebb lendülettel fogjak hozzá a szerkesztésem alatt álló lapban az új fajták propagálásához, népszerűsítéséhez. Ez azonban még mindig kevés volt. Hiábavaló a jó szándék, ha nincs meg az anyagi alap az importhoz. A szakpropaganda azonban meghozta a maga eredményét. Így többek között *Bajó Sándor,* az akkori idők legnevesebb kisállattenyésztője Angliába utazott, hogy ott tanulmányozza az új fajtákat és a hibrideket.

Az első import 1962 elején zajlott le. Az *Új-Zélandi vörös* fajtát első ízben 1963-ban *Rákoscsabán* rendezett *Nagybudapesti Házinyúltenyésztők Kiállításán* mutatták be. Erről képes riportban számoltam be a Baromfitenyésztés 1963. júniusi számának 25. és 31. oldalán. Majd a lap 1964. májusi számának 31. oldalán cikket közöltünk a fajtával kapcsolatos első hazai tapasztalatokról.

A következő lépés az Új-Zélandi fehér változat behozatala

Az új fajták ismertetésének kezdetben elég sok ellenzője volt még a szerkesztő bizottságon belül is. Így a fordítások és más úton beszerzett cikkek, illusztrációk, közlemények lapunkban nem jelenhettek meg. Attól tartottak a szerkesztő bizottság tagjai, hogy úgy járunk az új nyúlfajták propagálásával, mint annak idején a nutriával. Végül is a lap akkori felelős szerkesztője, *Szlameniczky István* engedélyezte, hogy az „American Rabbit Journal" 1956. évi számában megjelent *Új-Zélandi* anyanyulat és 8 fiókáját ábrázoló reprófotó néhány sor szöveggel a lap 1963. 4. számának 24. oldalán, *Pacs István* egyetemi tanársegéd cikkének illusztrációjaként a lapban megjelenhessen. Mondanom sem kell,

hogy a kép és a néhány sor szöveg óriási érdeklődést váltott ki, százával érkeztek a levelek a szerkesztőségbe, mindenki Új-Zélandi fehér nyulat akart vásárolni.

Újabb kapcsolatokat kellett keresnem ahhoz, hogy legalább az első *mintapéldányokat* be tudjuk hozni az országba. Ezt sikerült is elérnem *Bayer Béla,* a Magyar Galambtenyésztők Szövetsége titkárának személyében, akinek a közvetlen rokonai éppen Kaliforniában tartózkodtak rokoni látogatáson. Rövidre fogva a dolgot, személypoggyászként sikerült nekik behozni 6 anyát és 2 baknyulat – 1963 őszén. A nyulakat *Szipola Antal*nál, a Fejér megyei Tanács akkori főállattenyésztőjénél helyeztük el, mert Budapesten jóhírű tenyésztők hallani sem akartak az új fajta befogadásáról. Persze ezek a tenyésztők mind Belga óriás fajtát tartottak 20–24 cm-es füllel. Az Új-Zélandinak pedig mindössze 9–10 cm hosszú a füle. Régen még ilyen problémákkal is meg kellett küzdeni. A 8 süldőnyúl honosodása főleg a takarmányozás szempontjából nem volt problémamentes. A komplett nyúltáphoz szokott állatok nem ismerték a rétiszénát, a kukoricát, árpát, a száraz kenyeret stb.

A szaporulat első példányait az Alba Regia Napok keretében 1964 őszén Székesfehérváron megrendezett mezőgazdasági kiállításon mutattuk be. Az anyanyulak alatt 10–10 fióka volt, és igen szépen mutattak a kiállítási ketrecekben.

A harc véglegesen eldőlt, és kb. 6 év elteltével az ország nyúl-törzsállományának mintegy 55–60%-a Új-Zélandi fehér lett. Jelentős importot bonyolított le a SZÖVOSZ keretén belül a FOTK, a Fővárosi Állat- és Növénykert, majd valamivel később a gödöllői Kisállattenyésztési Kutatóintézet is. Az egyéni tenyésztők kapcsolataikat felhasználva tömegesen szereztek be közvetlenül ebből a fajtából. Ez a magyarázata annak, hogy ilyen gyorsan elszaporodott az Új-Zélandi fehér fajta hazánkban.

Majd a *Tarjáni Állami Gazdaság* megvásárolta az angliai *Matthews* cégtől a *Matthews-féle hibrid nagy- és szülőpárokat.* A *Devecseri Állami Gazdaság* is hasonló akcióba kezdett, de úgy látszik, nem voltak meg a tárgyi előfeltételek, és így abbahagyták a tenyésztést. Annál nagyobb sikerrel működik a *Kisállattenyésztési Kutatóintézettel* karöltve a *Bikali Állami Gazdaság.* 1976. évben kezdte meg a működését e vonatkozásban a dunavarsányi Petőfi Mezőgazdasági Termelőszövetkezet. Ezen felül 816 házinyúl-tenyésztő szakcsoport működik az országban (1977. XII. hó 15-i állapot).

Felmérhetetlen előnyt jelent a teljes kibontakozás szempontjából a gödöllői Kisállattenyésztési Kutatóintézet tevékenysége. Itt tenyésztették ki az *Új-Zélandi fehér* és a *Kaliforniai* nyúl keresztezésével a Fehér Gyöngy hibridszülőpárokat. Az innen származó szülőpárokkal működik a Bikali Állami Gazdaság és a dunavarsányi Petőfi Tsz. is. A háztáji tenyésztők számára minden hét szombatján ún. „Gödöllői szombatok" mozgalmat indítottak be a hatékonyabb tapasztalatcsere érdekében. Itt tömegek fordulnak meg, és vetítettképes előadástól a gyakorlati bemutatókig részesülnek az érdeklődők az új tenyésztési ágazat tudnivalóiból.

Szükségesnek tartottam pontosan beszámolni az új tenyésztési ágazat fejlődésének jelentősebb szakaszairól. Az elmúlt két évtized alatt irányítója, szervezője voltam, és ezért tartottam szükségesnek leírni az eseményeket. A neveket azért soroltam fel, mert ma még tudjuk, hogy kik voltak az úttörők, de az idő múlásával ezek feledésbe merülnek. Nem az említett „harcosok" dicséretét keresem, hanem a múlt igazságát. Ezért foglaltam össze a jelentősebb agrártörténeti vonatkozásokat.

Az új tenyésztési és termelési ágazat fejlődését legjobban a hivatalos statisztika dokumentálja. Ennek megfelelően 1959-től számítva, amikor a szervezett felvásárlás, feldolgozás és export beindult, a felvásárolt nyulak mennyisége a következőképpen alakult. Szükséges tudni, hogy a pecsenyenyulak legalacsonyabb átvételi súlya 2,30–2,50 kg. (Lásd a túloldali táblázatot.)

Ehhez természetesen hozzá kell számítani az egyéb csatornákon felvásárolt és értékesített mennyiséget is, amely szintén jelentős. Hozzá kell még azt is fűzni, hogy a baromfiipar feldolgozó üzemein felül több mezőgazdasági termelőszövetkezetben, a Környei Mezőgazdasági Kombinátban és a SZÖVOSZ jászberényi üzemében is dolgoznak fel ma már házinyulat. A gereznákat a Magyar Kalapipar szőrmefeldolgozó üzemében készítik ki és konfekcionálják, amiből igen jelentős mennyiséget használnak fel a magyar fogyasztók is. Ezt igazolják az elmúlt télen tömegével megjelent nyúlprémbundák is.

Így fejlődött arra a színvonalra a magyar házinyúltenyésztés, amelyről elődeink 80–100 évvel ezelőtt talán csak álmodoztak.

Most pedig nézzük a statisztikát, amely igazolja a tevékenység hatékonyságát.

Év	Felvásárolt mennyiség (db)
1959	2 700
1960	8 500
1961	62 000
1962	125 000
1963	306 000
1964	489 000
1965	444 000
1966	594 000
1967	975 000
1968	1 383 000
1969	1 580 000
1970	2 185 000
1971	2 300 000
1972	3 415 000
1973	3 640 000
1974	12 000 000
1975	13 935 000
1976	12 938 000
1977	12 700 000
1978	16 000 000

Az állami támogatás, a szakmai ismeretek állandó bővítése meghozta a várt eredményt, és ha a tenyésztői utánpótlást is tudjuk a jövőben biztosítani, akkor a házinyúl-tenyésztésből származó exporthányad meghaladja a nagyállatnak számító juhtenyésztését.

Ez a rövid története a magyar házinyúl-tenyésztés kezdeteinek, több évtizeden át való stagnálásának és jelenlegi, szinte félelmetes méretű fejlődésének.

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ AZ MTA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGA 1977. DEC. 13-i ÜLÉSÉRŐL

Az MTA Agrártörténeti Bizottságának 1977. december 13-i ülésén egyebek mellett két olyan napirendi pont is szerepelt, amelyek szélesebb érdeklődésre is számot tarthatnak. Ezért a bizottság úgy döntött, hogy a két napirendi pont tárgyalását előkészítő jelentéseket, valamint a bizottság határozatait az Agrártörténeti Szemlében közzéteszi.

Az alábbiakban tehát közzétesszük a jelzett dokumentumokat és a bizottság határozatát. Azt a megoldást választottuk, hogy egy-egy témán belül elsőnek a jelentéseket közöljük, majd a bizottság határozatát, rövid utalással az ülés lefolyására.

I.

Jelentés
a Magyar Mezőgazdasági Múzeumhoz telepített Akadémiai Agrártörténeti Kutatóhely helyzetéről és működéséről

A Magyar Mezőgazdasági Múzeumhoz telepített Akadémiai Agrártörténeti Kutatóhely (a továbbiakban: Kutatóhely) a Múzeum Agrártörténeti Osztályához kapcsolódva azt a célt tűzte maga elé, hogy megteremtse a magyar agrárfejlődés modern marxista módszerű történeti szintézise megírásának alapjait és lehetőségét.

E globálisan megfogalmazott cél konkrét megközelítése abból a felismerésből indult ki, melyet a korábbi agrártörténeti kutatások mérlegelése eredményezett. Az elődök ilyen irányú munkássága ugyanis a kritika rostáján mind a felhasznált források, mind az alkalmazott módszerek, mind az elért eredmények vonatkozásában számos feltűnő hiányosságot mutatott. A múltban a magyar mezőgazdaság története központi jelentőségű írásos forrássorozatainak módszeres feltárására kísérlet sem történt; csupán néhány elszórt adatuk felhasználására került sor helyi érdekű dolgozatokban. Az agrártörténeti kutatás hosszú évtizedeken át a források azonos körére támaszkodott, s a rájuk épülő dolgozatok eredményeit értékelte s értékelte újjá. Arra nem vállalkozott, hogy nagy terjedelmű forráscsoportok egészben való kiaknázásához fogjon, a bennük fellelhető számadatok tömegével megbirkózzék, bár e források döntően agrár jellege első pillantásra szembetűnt. S nemcsak a történelmi materializmus módszerének alkalmazásában mutatkoztak feltűnő hiányok: a más-más tudományterületek felől való megközelítés egyébként is módszerbeli bizonytalanságot szült, továbbá egyoldalú nézőpontot s történészek részéről főképp az agrotechnikai kérdésekben, agrártudósok részéről a történeti fejlődés egészében tájékozottságbeli hiányokat. Érthető, ha az így készült dolgozatok nem bizonyultak a magyar agrártörténelem megírása szilárd építőköveinek.

A múltból leszűrhető tanulságok jelentősen hozzásegítettek a feladatok megfogalmazásához. a már ismételten felhasznált forrásanyaghoz való visszatérés helyett az eddig csak szórványosan, rész-adataikban figyelembe vett nagy jelentőségű levéltári kútfők rendszeres feltárása lendíthette előre agrártörténeti kutatásunkat. Így az 1715-i, 1720-i és 1828-i országos összeírás agráréletre vonatkozó adatainak bevonása nemcsak hatalmas és kerek új anyaggal gazdagítja ismereteinket, hanem módszertani szempontból is fontos tanulságokkal jár. Amikor ugyanis a parasztságra vonatkozó forrásadatokat országos méretben szemlélhetjük s hasonlíthatjuk össze, kirajzolódnak előttünk a táji különbségek: azok a területi eltérések, melyek a feudalizmus idején főképp a más-más természeti feltételekben és történeti sorsban gyökerezve, a parasztság gazdasági-társadalmi helyzetét hosszabb távlatban meghatározták. E különbségeknek az országos kiterjedésű kútfőkben való tükröződése megóv attól, hogy agrárfejlődésünket egysíkúnak ábrázoljuk, és eltérő adottságú vidékekről származó adatokat közös, egységes fejlődésvonalba erőltessünk bele. S ugyanakkor hozzásegít főbb agrártájainknak s azok alakulásának-fejlődésének felismeréséhez, továbbá ahhoz, hogy ha részletekbe menő, tüzetes helyi agrártörténeti feldolgozás készül, annak eredményeit mindenekelőtt a megfelelő agrártájra nézve tekintsük irányadónak.

Túl a forrásfeltáráson, a korábbi munkálatok kritikai szemrevételéből a feldolgozó munkára nézve is többrendbeli tanulságok adódtak. Elsősorban a marxista kutató és feldolgozó módszer jelenthetett előrelépést a múlthoz képest. Ezen belül különös figyelemre tartottak igényt a mezőgazdasági termelés fejlődésének előzőleg kissé elhanyagolt kérdései, de természetesen nem kiszakítva társadalmi összefüggéseikből. Az a felismerés pedig, hogy korábban más-más tudományterületek képviselői eltérő, de önmagában kielégítőnek nem bizonyuló utat választottak maguknak, egymásról tudomást alig véve, szükségessé tette az agrártörténelem problémáinak többoldalú megközelítését. Bár a Kutatóhely tudományos dolgozói nagyrészt a történész-felkészültségűek köréből adódtak, körükben alkalom adódott az agrártudomány, az agrárgazdaságtan, a néprajz, a szociológia módszerének és szempontjainak figyelembevételére és értékesítésére is.

A fentiekben általánosságban körvonalazott feladatok elvégzésére a Kutatóhely – Donáth Ferenc tudományos tanácsadónak az előző ötéves tervidőszak végén történt áthelyezése s ezzel kapcsolatban egy mellékfoglalkozású hely megszűnése óta – öt főnyi létszámmal rendelkezik. Tekintettel arra, hogy az agrártörténelem szakterület szempontjából is sokrétű igényeket támaszt, s ugyanígy az egyes korok tárgyalásához is mélyreható szakismeret szükséges, a feladatok vállalását a Kutatóhely tudományos dolgozóinak ilyen vonatkozású felkészültségéhez kellett szabni. Dr. Gunst Péter kandidátus, tudományos főmunkatárs főképp a XIX. századi és a két világháború közötti korszak agrárfejlődésében otthonos, Csöppüs István tudományos munkatárs a második világháború időszakában, Tóth Zoltán tudományos munkatárs ugyancsak a XIX–XX. század agrártársadalmi problémiában; dr. Magyar Eszter tudományos munkatárs az erdészet történetét kutatja a középkortól a XIX. század végéig, Urbán László tudományos segédmunkatárs pedig a felszabadulást követő kort illetően szerzett jártasságot.

A folyó évre a Magyar Tudományos Akadémia Természettudományi II. Főosztálya a Kutatóhely részére 210 000 Ft költségvetést hagyott jóvá. Ennek nagyobb része külső munkatársak – elsősorban az említett források rendszerezett kijegyzésében résztvevők – munkadíjának fedezésére, kisebb része xeroxmásolatok készítésére, gépelésre, sok-

szorosításra, fordítások költségére szolgál. Az MTA Természettudományi II. Főosztálya lehetővé tette ezenfelül, hogy a Kutatóhely szerződés alapján a Központi Kutatási Alap terhére az 1975. és az 1976. évre esztendőnként 50 000 Ft kutatási támogatásban részesüljön, s azután a szerződés érvényét hasonló feltételekkel az 1977–1980. évekre is kiterjesztette. Ennek felhasználására alább a regionális kutatásokkal kapcsolatban visszatérünk.

Sorra véve az 5. ötéves tervidőszakban megindult és folyamatos munkákat, rá kell mutatni arra a nehézségre, melyet a közel 270–150 éves kútfők kijegyzésében az egykorú latin nyelvben és írásmódban jártas külső munkatársak korlátozott s egyre csökkenő száma okoz. Főképp ezért van – kivált a rendkívül munkaigényes 1828-i összeírás esetében – hosszabb időre szükség a munka befejezéséhez.

Az 1715-i és az 1720-i országos összeírás részletes útmutató szerint végzett rendszerezett feltárása a kettő összedolgozásával történik. Községenként kijegyzésre kerülnek: az adózók szántóföld-, rét- és szőlőbirtoka, a helység természeti adottságai, az ott követett művelési rendszer, az értékesítési lehetőségek. Mindezek alapján igen értékes keresztmetszetet kapunk majd a szorosabban vett történelmi Magyarország agrárstruktúrájáról a török hódítás után; ugyanakkor ki fognak rajzolódni az ország akkori agrártájainak körvonalai, mint az 1828-i összeírás esetében is, hathatós segítségül a regionális kutatásoknak. Az akkori 43 vármegye közül eddig elkészült 12 megye községeinek kijegyzése, s folyamatban van további kettőé.

Nagy feladatot jelent az 1828-i országos összeírás rendszerezett feltárása, mivel agrártörténetünk legterjedelmesebb forrásai közé tartozik. Községenként egy, esetleg több nagyméretű füzetből áll, elöl táblázatos résszel, mely az adózó családfőket, családtagjaikat, állatállományukat, szántóföld-, rét- és szőlőbirtokukat, továbbá egyéb jövedelmi forrásaikat számlálja elő rovatonként. A táblázatokat szöveges rész követi, mely részletesen ismerteti a természeti adottságokat, a művelési rendszert, a gabonafélék, a rét, a szőlő terméseredményét, a tehéntartás jövedelmét, továbbá, hogy hol van a legközelebbi felvevőpiac, s ott milyen áron kelnek el a termelvények, mennyi volt rájuk a költség s ennek levonásával mennyi tiszta haszon van belőlük; előszámlálja a községben dolgozó mesterembereket is. Az adatoknak ez a bősége és sokoldalúsága lehetővé teszi, hogy a feldolgozásnak elébemenő rendszerezett kijegyzés a szántóföld, a rét, a szőlő, a szarvasmarhák, a lovak, a juhok, a sertések és összesítve az igásállatok birtoklása alapján képet adjon a helység társadalmi rétegződéséről, majd ugyancsak megfelelően csoportosítva a fentiek szerint a mezőgazdálkodás feltételeiről, módjáról, eredményeiről, a termelési költségekről, a piaci viszonyokról – részletesebben, mint bármely statisztikai feldolgozás alapján. A szorosabb értelemben vett történelmi Magyarország 43 megyéje és 2 kerülete közül 11-nek, illetőleg 1-nek ilyen feltárása történt meg eddig; folyamatban van további 5 vármegyéé.

Az említett kútfők roppant tömegű adatának feldolgozása számítógép segítségül hívását kívánja. Ebben a vonatkozásban tovább is reméljük az MTA Természettudományi II. és I. Főosztályának szíves segítségét, mely már eddig is tekintélyes számú ingyenes és önköltséges számítógépóra felhasználását tette számunkra lehetővé. Márpedig nemcsak a Kutatóhely munkatársainak témáit illetően, hanem a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos tervében szereplő hasonló feladatoknak ugyancsak a Múzeum programozójának közbejöttével történő elvégzésében is. Külön ki kell itt emelni azt a segítséget,

melyet a számítógép-idő rendelkezésre bocsátása a Kutatóhely két témájának kidolgozásában már eddig is jelentett. Az egyik dűlőtérképek és földkönyvek nagy tömegű részadata alapján településforma, birtokszervezet és művelési rendszer táji összefüggéseinek beható vizsgálatára irányult, a másik egy mezőgazdasági jellegű településnek az iparosodás során bekövetkezett társadalmi átalakulására derített fényt, bőséges hagyatéki-árvaszéki adatokat értékesítve.

Az 1715., 1720. és 1828. évi országos összeírások rendszerezett kijegyzése a jelenleg rendelkezésre álló külső munkatársak munkájával további 4, illetőleg 5 évet venne igénybe. Felvethető ezért az a megoldás, hogy különösen az 1828-i összeírás esetében, ne reprezentetív feldolgozásra törekedjünk-e, korlátozva a munkát azokra a megyékre, melyek anyagának feltárása már megtörtént s amelyeké még az ugyancsak több évig tartó feldolgozó munka során elkészül. Ha ugyanis valamennyi közigazgatási egység anyagának feldolgozásához ragaszkodunk, ez a jelenlegi külső munkatársak közreműködésével további 6 esztendőt igényelne. A másik megoldás abból állhatna, hogy amíg a 3 főre tervezett feldolgozó munkaközösség körülbelül 3 év alatt munkáját számítógép segítségével teljesítené, az adatgyűjtés a hiányzó vármegyék közül azokra összpontosulna, melyek regionális vonatkozásban reprezentatívnak tekinthetők (megjegyezve azonban, hogy a vármegyék általában nem feleltek meg táji egységeknek).

Áttérve a Kutatóhely tudományos munkatársainak folyamatban levő feldolgozó munkájára, ezt korok szerint előre haladva a következőkben foglalhatjuk össze.

*Magyar Eszter*nek a feudális kori erdőhasználatban elsőrendű szerepet játszó alsómagyarországi bányavárosok erdőgazdálkodásáról szóló tanulmánya közeledik a befejezéshez. Összehasonlításul azt is megvizsgálta, hogyan alakult a környező magánuradalmak és kisbirtokok, valamint más városok erdőkezelése és -hasznosítása a XVIII. század közepéig. Ugyanő a regionális kutatások keretében Somogy megye erdőtérképeinek összegyűjtését és a nagyrészt erdővel borított Zselicség agrártermelésének korszakonkénti vizsgálatát is megkezdte.

Gunst Péter folytatta és az év végéig befejezi az irodalmi anyaggyűjtést „Európa mezőgazdasága az ipari forradalom korában" c. témájához. Ugyanő szervezte és irányította az MTA Természettudományi II. Főosztályával kötött szerződés alapján megindult regionális agrártörténeti kutatásokat, s ismertette azokat a Rostockban tartott IV. NDK–magyar gazdaságtörténeti konferencián. Ugyanő szerkesztette az Agrártörténeti Szemlét és október 7-ig a Nemzetközi Agrártörténeti Bibliográfiát.

Tóth Zoltán folytatta Szekszárd társadalomtörténeti elemzését az ipari fejlődés korában, átdolgozva a forráskritikai részt és elkészítve az asszimilációra, mobilitásra és a háztartások családszerkezetére vonatkozó elemzést. Ugyanő előkészítette a bodrogközi paraszti régió kutatását.

Csöppüs István benyújtotta „A magyar mezőgazdaság helyzete a második világháború időszakában" c. kandidátusi disszertációját, elkészítette annak téziseit, s ezzel kapcsolatban résztanulmányokat készített a magyarországi mező- és erdőgazdasági munkások németországi munkavállalásáról 1934-től 1944-ig és Magyarország ló- és juhállományának alakulásáról a második világháború alatt.

Urbán László a regionális kutatásokhoz kapcsolódva – miután Lázár Vilmos, majd Donáth Ferenc szerkesztésében megjelent a Termelőszövetkezet-történeti Tanulmányok három kötete – a termelőszövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás táji összefüggéseinek

vizsgálata során Szolnok megye termelőszövetkezeteinek működését kutatta. Ezzel párhuzamosan résztanulmányokat készített a túrkevei állattenyésztés 1945 utáni fejlődéséről, a tiszazugi szőlőtermelés és állattenyésztés alakulásáról 1945–49-ig, a földművesszövetkezetek gazdasági tevékenységéről 1949–62-ig, s hozzákezdett a „Szőlő-, gyümölcs- és kertkultúrák s a szövetkezeti mozgalom 1945–1949" c. tanulmány elkészítéséhez.

Külön említést kívánnak azok a kutatások, melyek az MTA Természettudományi II. Osztályával kötött szerződés alapján indultak meg 1975 második felében. Ezt a kedvező alkalmat a Kutatóhely arra használta fel, hogy új, sokat ígérő feladatot tűzzön maga elé: regionális kutatásokat kezdeményezzen. A kiindulópontot az a felismerés jelentette, hogy az átfogó jellegű történeti munkák csupán egysíkú képet adnak az ország agrárfejlődéséről, nem tükrözik azokat a sajátos eltéréseket, melyek az egyes régiók között főképp természeti és történeti tényezők hatására már a feudalizmus idején megmutatkoztak, a kapitalizmus korában leginkább a piac tényezőjének hatására tovább alakultak-módosultak, s hatékony tájtermelési hagyományok alakjában ma is tovább élnek.

Az új út követése Gunst Péter főmunkatárs szervező munkájával kezdődött. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a regionális agrártörténeti kutatásokat helyi erők bevonása nélkül nem lehet megindítani. Fölmérve a ma is megfigyelhető regionális sajátosságokat, elsősorban azt kellett tisztázni: az illető régiókban milyen tudományos kapacitás áll rendelkezésre a regionális agrártörténeti anyag feltárására. Így lehetett a munkát elkezdeni a következő régiókra vonatkozólag: Sárrét, Eger vidéke, Cegléd és Nagykőrös vidéke, a Kapos völgye és a Zselicség. Megállapodás jött létre továbbá a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetével a Csallóköz és a Szigetköz közös agrártörténeti regionális kutatására, sőt tervbe van véve Kassa vidékének hasonló kutatása is.

A regionális kutatási kapacitás felmérése s ennek alapján a regionális kutatócsoportok létrehozása több rendbeli meggondolásból kiindulva történt. Nyilvánvaló volt mindenekelőtt, hogy a regionális agrártörténeti kutatások szükségszerűen interdiszciplináris alapon épülnek fel, azaz a téma komplex voltának megfelelően annak kidolgozásában a lehetőség szerint a történet-, az agrártudomány, az agrárgazdaságtan, a szociológia, a néprajz és a földrajz képviselői, illetőleg szempontjai is kell hogy helyet kapjanak. Célszerűnek mutatkozott továbbá a munkacsoportokat az egyetemei, főiskolai és középiskolai tanárokon, levéltárosokon, könyvtárosokon és muzeológusokon túl – szakdolgozatok kiadása, diákköri pályázatok kiírása útján – egyetemi, főiskolai hallgatókra is kiterjeszteni; ezen a réven remélni lehet az ifjúság agrártörténeti érdeklődésének felkeltését s bizonyos fokig az utánpótlás biztosítását. Nem kis jelentőségű végül, hogy a kutatócsoportok megalakulása – mint arról a helyi párt- és igazgatási szervek s a sajtó érdeklődése is tanúskodik – alkalmas arra, hogy a regionális kutatási törekvéseket a tudományos munka országos véráramába bekapcsolja, hiszen ezek a kutatóegyüttesek bizonyos fokig helyi tudományos intézetek szerepét töltik be. Hangsúlyozni kell azt is, hogy a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetével létrejött megállapodás alkalmas a szomszéd országgal fennálló tudományos kapcsolatok erősítésére, még meglevő nacionalista elfogultságok felszámolására, ezenfelül szlovákiai magyar nemzetiségű szakembereknek kutatási lehetőséget biztosít.

A munka megalapozásában s egyúttal a kutatócsoportok kialakításában fontos szerepe volt azoknak a vitáknak, melyeket az egyes régiókra vonatkozólag és együttesen is az új kutatások elvi-módszertani kérdéseiről rendeztünk. Előre megküldött anyag alapján

különböző tudományszakok képviselői mondták el itt véleményüket egy-egy régió mibenlétéről, elhatárolásáról, a cél megközelítésének útjáról-módjáról. Az előre megküldött vitaindító szövegek s a velük kapcsolatban kialakult élénk viták nemcsak tudományos továbbképzés szerepét töltötték be, hanem a sokoldalú kutatási tematika kialakítására is előnyösen hatottak, s jelentősen hozzájárultak a kérdések tisztázásához és az egyes tudományterületek részéről javasolt módszerek közelítéséhez, egyeztetéséhez.

Ilyen megalapozás után megalakultak az említett munkacsoportok, s bennük megkezdődött az adatfeltáró munka. Hosszabb lejáratú feladatról van szó, melynek teljesítése a tervek szerint 1980-ra régiónként tanulmánykötet anyagának összeállását eredményezi. Addig a kapcsolatok tartását és a kutatások támogatását az MTA Természettudományi II. Osztályával kötött szerződésben biztosított összegek szolgálják. Az egyes munkaközösségek részéről célul tűzött és várható eredmények kétségtelenül hasznos építőköveket fognak jelenteni Magyarország szélesen és mélyen megalapozott agrártörténetéhez, és hozzásegítenek ahhoz, hogy mezőgazdaságunk máig ívelő fejlődését differenciáltabban szemléljük.

Befejezésül ki kell emelni azt a nagy segítséget, melyet az MTA Agrártörténeti Bizottsága indításával és bírálatával a Kutatóhely munkájának nyújtott.

*

A bizottság meghallgatta Vlacsko Lajos kiegészítését a Mezőgazdasági Múzeumban folyó akadémiai céltámogatású agrártörténeti kutatások helyzetéről, mely hangsúlyozta, hogy a múzeum vezetése kapcsolatokat keresett a gödöllői Agrártudományi Egyetem egyes tanszékeivel, mert meggyőződése, hogy azok munkájukban jól tudják hasznosítani a céltámogatott kutatások eredményeit. Az anyagot ki kell adni megyénkénti bontásban és feldolgozásban. Meg kell gyorsítani a munkát.

A bizottság a szóbeli kiegészítés és a megküldött referátum felett vitát indítva az alábbi megállapításokat teszi:

a) Helyes volt a kutatási tematika meghatározása és az, hogy a vizsgálatok nem korlátozódnak az államhatáron belüli területekre.

b) Nyugtalanító a munka ütemének lassúsága, ezért

c) a múzeum vezetői vizsgálják meg, milyen anyagi és személyi feltételek között tudják meggyorsítani a munkálatokat, és elgondolásaikról 1978-ban előterjesztésben tájékoztassák a bizottságot, illetve rajta keresztül az MTA illetékes szerveit.

d) Meg kell tervezni a feltárt anyag feldolgozásának és kiadásának programját. Ez a regionális kutatásokkal összhangban – tematikai és területi megfelelésben – történjen. Az 1980. évi kiadási terv számára biztosítani kell a feldolgozott anyag kéziratát, illetve be kell állítani a kiadási tervbe a szóban forgó anyagok publikációjának javaslatát.

II. Jelentés az Agrártörténeti Szemle húsz évéről

Több évre, vagy mint adott esetben történik, két évtizedre szóló visszatekintés egy folyóirat életében már lehetővé teszi, hogy – akár csak felszínesen is – felmérjük a tudományos életben betöltött szerepét, helyét, feladatait. Az Agrártörténeti Szemle

esetében is meg kell ragadni a kínálkozó lehetőséget. A reális megítéléshez azonban mindenekelőtt látni kell a vizsgált tudományterület reális helyzetét a folyóirat alapítása előtt.

A magyarországi agrártörténeti kutatások, amelyeknek fő ága a történettudományból, egy vékonyabb sodra pedig az agrártudományból ered, több mint évszázados múltra tekintenek vissza. A magyarországi gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások zöme közvetlenül vagy közvetve, de összefügg az agrártörténettel. Mégsem kerülhetett sor 1957 előtt arra, hogy ezek a kutatások önálló tudományos orgánum körül szerveződhessenek. A századfordulón a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle néhány évfolyama vagy a Domanovszky Sándor szerkesztette „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez" monográfiasorozat ugyan jelzik a kutatások egy-egy újabb nekigyűrkőzését, új hullámát, nemcsak szervezetileg, hanem elsősorban gondolatilag, de ilyen vagy olyan okokból ezek a kísérletek kifulladtak. Nem volt meg az az intézményi keret, amelyik feltétlenül szükséges egy önálló folyóiratnak nem csupán létrejöttéhez, hanem elsősorban fennmaradásához.

Az az alapvető változás, amelyik ezen a téren bekövetkezett, végül is az agrártudomány felől történt meg, éppen úgy, mint a századfordulón a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle létrehozásakor. Az 1950-es évek közepére értek meg a feltételei annak, hogy – ha csupán embrionális formában is – egy agrártörténeti folyóirat alapjait lerakhassák. A Gödöllői Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtára volt az az intézmény, amelyik vállalhatta egy sokszorosítva megjelentetett folyóirat szervezésének, gondozásának gondját. Oroszlánrésze volt azonban *Lázár Vilmos*nak abban, hogy az egyetem vezetői magukévá tették egy agrártörténeti folyóirat kiadásának gondolatát, s biztosították annak anyagi fedezetét. Így jelent meg az Agrártörténeti Szemle első évfolyama a gödöllői egyetem könyvtárának gondozásában, sokszorosított formában.

Ugyancsak Lázár Vilmos kezdeményezésére hozta létre a Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztálya 1958-ban az *Agrártörténeti Bizottságot*. Ez a bizottság vette át az Agrártörténeti Szemlét, s tette saját folyóiratává. Ez természetesen nem tekinthető véletlennek. A bizottság megalakításakor az volt az elképzelés, hogy a folyóirat az általa szervezett kutatások támogatója, fóruma lesz, az új kutatói kezdeményezéseket felkarolja, egyszóval az MTA Agrártörténeti Bizottsága ezzel jelezte azt, hogy aktív és hatékony tudománypolitikát kíván megvalósítani. Koncepciója már abban is tükröződött, amint kijelölte a folyóirat szerkesztő bizottságát. Abban kezdettől fogva szinte kizárólag a bizottság tagjai vesznek részt, elsősorban történészek, agrárszakemberek, néprajzosok, agrárközgazdászok. A szerkesztő bizottság vezetője Lázár Vilmos lett, aki kezdettől fogva motorja volt annak, hogy a folyóirat az Agrártörténeti Bizottság orgánumaként támogassa a bizottság által javasolt kutatási témákat és területeket. Így jelent meg a folyóirat 1959-ben még sokszorosítva, bár más formátumban, majd 1961-től már nyomtatásban. Kerete, terjedelme azóta sem változott, *évi 40 ív* áll rendelkezésre. Ezen a terjedelmen belül kaptunk lehetőséget arra, hogy 1963-tól idegennyelvű *Supplementum*-füzetet is megjelentethessünk, amelyben a külföld számára is érdekes magyar kutatások a világnyelvek valamelyikén jelenhetnek meg. A Szerkesztő Bizottság javaslatára pedig 1975-től újabb lehetőséggel bővült a publikációs keret: az MTA Agrárturdományi Osztálya hozzájárult ahhoz, hogy a folyóirat számára készült terjedelmesebb tanulmányokat vagy más kisebb-nagyobb kutatások eredményeit „Agrártörténeti Tanulmá-

nyok" címen jelentethessünk meg. Ezt a sorozatot is az Agrártörténeti Szemle Szerkesztő Bizottsága gondozza. Ma tehát a folyóirat 40 nyomdai ívéhez hozzá kell számítani ennek a sorozatnak az évi 25 ívét is.

*

Egy tudományos folyóiratnak többirányú hatása lehet a megfelelő tudományterületre. *Aktív* hatás alatt azt értjük, hogy megfelelő szerkesztői elvek érvényesülése esetén a folyóirat tudománypolitikát „csinál", elősegítheti meghatározott kutatói irányzatok fejlődését, tudományos módszerek kialakulását, ill. alkalmazásuknak megfelelő elterjesztését. Különösen így van ez Magyarországon, ahol egy akadémiai folyóirat a tudományos kutatás hazai szerkezetéből, támogatási rendszeréből adódóan igen nagy befolyást sugározhat szét. Az Agrártörténeti Szemle, mint az MTA Agrártörténeti Bizottságának folyóirata törekedett is arra, hogy ezeknek a kívánalmaknak – lehetőségeihez mérten – eleget tegyen. Mint az Agrártörténeti Bizottság, a folyóirat törekvései is arra irányultak, hogy a kutatók figyelmét a mezőgazdaság termelőerőinek kutatására irányítsa. A megelőző agrártörténeti kutatások Magyarországon elsősorban a termelési viszonyok fejlődésének feltárására irányultak, e problemtatika köré koncentrálódtak. Anélkül, hogy ezeket a vizsgálatokat elhanyagolta volna, az MTA Agrártörténeti Bizottsága és az Agrártörténeti Szemle is arra ösztönzött, hogy új kutatások induljanak a mezőgazdaság termelőerőinek feltárására. A folyóirat eddigi évfolyamainak felületes áttekintése is megerősítheti, hogy ezt a feladatot sikeresen megoldotta: számos ilyen tárgyú tanulmány és közlemény publikálásával, az ilyen irányú kutatások rendszeres szorgalmazásával és sürgetésével.

Ami a folyóirat *passzív* hatását illeti, az Agrártörténeti Szemle esetében is bízvást elmondható: alapítása óta egyre növekvő mértékben vonzza a kutatókat, illetve írásaikat. Azaz spontán hatást is kivált, amennyiben olyan kutatók számára jelenthet megjelenési lehetőséget, akik a tudományszervezet korábbi rendjében nem jutottak volna szóhoz, mert a hagyományos történeti folyóiratokban nem kaphattak helyet, az agrártudományi orgánumokban pedig úgyszintén nehezen törték át az agrártörténeti kutatások iránti közömbösséget, nem is szólva arról, hogy ezek a folyóiratok általában nem tették, s ma sem teszik lehetővé a történeti kérdések megfelelő tudományos igényű (tudományos apparátus, megfelelő terjedelem stb.) tárgyalását. Mindezek következtében az Agrártörténeti Szemle körül is kialakult a folyóiratban rendszeresen publikálók szélesebb köre, olyanoké, akiknek tudományos munkásságára a folyóiratnak alig vagy csupán kevés hatása lehetett, akik számára a folyóirat azonban gyakorlatilag az egyetlen publikációs fórum. Számos történész, néprajzi kutató, mezőgazdasági szakember, agrárközgazdász stb. található e kutatók között, akiknek tudományos tevékenysége nem elsősorban vagy nem kizárólag az agrártörténet valamelyik kérdésére koncentrálódik, akiknek ilyen tárgyú kutatásai azonban kizárólag az Agrártörténeti Szemlében jelenhetnek meg.

*

Lássuk a továbbiakban, melyek voltak azok a kutatási területek, amelyeket az Agrártörténeti Szemle, az MTA Agrártörténeti Bizottságának kezdeményezésére, ill. szorgalmazására, maga is kiemelten kezelt, amelyeknek kutatása számára hangsúlyozottan adott teret.

1. A mezőgazdasági termelőerők fejlődése. Ha végiglapozzuk a folyóirat megjelent számait, azonnal szembetűnik, milyen sok tanulmány és közlemény foglalkozik ezzel a korábban elhanyagolt témával. Magától értetődik, hogy nem csupán s nem is elsősorban az egyszerű technikatörténeti tanulmányokra gondolunk, bár számos ilyennel is találkozhatunk. Sokkal nagyobb hangsúlyt kaptak ennél a termelési ágazatok és rendszerek, ezek fejlődése, a művelési rendszerek változásainak nyomon követése az egyes történeti korszakokban s a változások okainak, következményeinek, ennek nyomán az egyes korszakok agrártermelése színvonalának meghatározása. A termelő ember és a termelő technika kapcsolatának meghatározása, elemzése az, amire elsősorban törekednek ezek a kutatások. Más kérdés, hogy sem a folyóirat törekvéseit, sem az egyes kutatók előzetes elképzeléseit nem koronázhatja mindig teljes siker, szándék és megvalósítás között helyenként szakadék tátong. Azaz több esetben is megmaradtak az ilyen tárgyú cikkek a technikatörténeti bemutatásnál, a fejlődés okainak és következményeinek feltárására a szerzőknek már nem mindig maradt energiája.

2. Egyes mezőgazdasági üzemtípusok története. Az üzemtörténet tulajdonképpen a magyar agrártörténeti kutatások egyik hagyományos műfaja. Gondoljunk csak az uradalomtörténetekre vagy a néprajzi kutatások paraszti gazdálkodáskutatásának erre az ágára. Ennek a két tudományos kutatási irányzatnak nem csupán egyszerű továbbfejlesztésére vagy kiteljesítésére törekedett a folyóirat, hanem arra, hogy az üzemtörténeti kutatásokat kiemelje a hagyományos nagyüzem-kisüzem problematikából, s ezeket a kereteket az agrárökonómia szempontjaival termékenyítse meg. Külön is kiemelendőnek tartjuk ezen a téren azokat a tanulmányokat, amelyek egy-egy termelőszövetkezetnek a történetét, nagyüzemmé válásának folyamatát mutatják be. Ez nem csupán tematikai megújulást jelent az üzemtörténet műfajában. Ezek a tanulmányok egészen új színt jelentettek a termelőszövetkezet-történeti kutatások palettáján, amellyel korábban ezek a kutatások sem Magyarországon, sem más szocialista országokban nem rendelkeztek. Az agrárgazdaságtan elemző eszközeinek és szempontjainak termékenyítő hatása igen szép gyümölcsöket hozott ezen a területen. De a kutatásnak nem csupán erre a kiemelkedő ágazatára gondolunk. Az üzemtörténet különféle műfajait a folyóirat hasábjain sok tekintetben megújította hasonló agrárgazdasági és más szempontoknak az érvényesítése. Ezek a kutatások olyan szép eredményeket mutathatnak fel, hogy úgy tűnik, feltétlenül érdemes a továbbfejlesztésük, fokozott támogatásuk.

3. Az agrártársadalom története. Az ilyen tárgyú kutatások néznek vissza a legnagyobb múltra a magyarországi agrártörténeti kutatásokban. Nem csodálható tehát, hogy a folyóiratban közölt tanulmányok, közlemények jelentős része változatlanul az agrártársadalom történetének egyik vagy másik vonását tárja fel. Ebben önmagában tulajdonképpen nincs is szerepe az Agrártörténeti Szemlének. Abban azonban igen, hogy a kezdeti időszak óvatos szárnypróbálgatásai után az utóbbi egy-másfél évtized e tárgyú tanulmányai bátrabban nyúlnak a kényes kérdésekhez, módszereikben is jelentősen gazdagodtak, szemléletük pedig jelentősen kitágult. S mind nagyobb szerepet kap ezekben a kutatásokban az agrárpolitika gyakorlatának elemzése, annak bevonása a vizsgálatba, elsősorban a XX. század időszakában, bár újabban a XIX. század közepétől is. Ugyanakkor jelezni kell azt is, hogy olyan tanulmányokban, amelyeknek középpontjában egy-egy korszak agrárpolitikájának elemzése állna, szűkölködünk. Ugyancsak kevésnek bizonyultak a feudalizmus korai szakaszának agrártársadalmát elemző tanulmányok, míg

a legújabb korszakok kutatása talán túlságosan is előtérben áll (kivéve a szocialista korszakot).

4. Az MTA Agrártörténeti Bizottságának törekvéseitől indíttatva próbált a folyóirat is tenni valamit azért, hogy az agrártudományok olyannyira elhanyagolt történetére valamelyes fény derüljön. Néhány hosszabb-rövidebb írást felmutathat ugyan a folyóirat, de érdemleges eredményekkel nem dicsekedhetünk. Sem a történészek, sem a mezőgazdasági szakemberek köréből nem sikerült olyan kutatói gárdát kinevelni, amelyik ennek a fontos témának a művelője lenne korszerű színvonalon. Oka ennek az is, hogy a folyóiratnak sem sikerült utat találni az agrártudományi egyetemek és főiskolák megfelelő tanszékeihez s ezek révén a hallgatók népes táborához.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy más témájú írások ne jelenhettek volna meg, vagy azt, hogy ezek a más témájú munkák ne foglalhattak volna el olykor elég nagy terjedelmet is. A folyóirat tudománypolitikai arculatát azonban a fentebb megjelölt témák alkotják, s ezek azok a törekvések, amelyek a folyóirat szerkesztő bizottságát és szerkesztőségét az elmúlt két évtizedben vezérelték.

Megvizsgálhatjuk természetesen más szempontból is az Agrártörténeti Szemle eddigi tevékenységét. Így kézenfekvő módon kínálkozik annak felvetése, mely korszakok agrárfejlődésének kutatása állt és áll az érdeklődés homlokterében. A folyóirat ezen a téren is aktív és passzív szerepet játszott (és játszik ma is). Ami az utóbbit illeti, nyilvánvaló, hogy a körülötte tömörülő kutatók érdeklődése determinálja elsősorban azt, mely korszakok agrárfejlődésének kutatása áll többé vagy kevésbé az érdeklődés homlokterében. Ilyen értelemben az Agrártörténeti Szemle is tükrözi az új kutatói generációknak az új- és legújabb kor iránti érdeklődését. Az idő előrehaladtával az agrártörténetet művelő kutatók között is abszolút többségre jutnak azok, akik a XIX–XX. század történetét kutatják. A folyamat feltartóztathatatlan, legalábbis egyelőre annak látszik, s ha érdem is az, hogy a modern korszakok iránti megnövekedett érdeklődést a folyóirat is megfelelően kielégíti, ez az érdem korántsem tulajdonítható magának a folyóiratnak.

Más kérdés azonban, ami a folyóirat aktív ráhatásának következményeit illeti. Az egyes korszakok kutatását illetően is beszélni kell a folyóirat tudománypolitikai törekvéseiről és gyakorlatáról. Kezdettől fogva az volt az MTA Agrártörténeti Bizottságának és a folyóirat Szerkesztő Bizottságának a törekvése is, hogy az új- és legújabb kornak az 50-es évek közepéig eléggé elhanyagolt kutatását elősegítse, különösen a szocialista korszak agrárfejlődésének kutatását. Ezen a téren komoly eredményekről számolhatunk be, jelentős számú, de főleg mondanivalójukban és módszereikben újat hozó írás jelent meg az elmúlt évek során az Agrártörténeti Szemlében.

Ugyancsak jelentős számú tanulmány vizsgálta a XVIII. század és a XIX. század első felének agrártörténetét. A lényegében a török kiűzésétől az 1848. évi jobbágyfelszabadításig tartó időszak kutatása az elmúlt évek folyamán – részben a folyóirat törekvései következtében – „divatba" jött, ennek a korszaknak számos kérdése került új megvilágításba, több érdekes összefüggésre pedig csupán az utóbbi időben derült fény.

Az utóbbi időben kerül ismét az érdeklődés homlokterébe a korai feudális korszak kutatása. Rendkívül nehéz terület ez, részben ez is magyarázza, hogy miért hanyagolták el több évtizeden át. Most már azonban nyugodtan mondhatjuk, hogy lassan kialakul egy olyan kutatói gárda, amelyik képes arra, hogy megbirkózzék ennek a korszaknak a hallatlanul nehéz forrásviszonyaival. (Nem utolsósorban a forrásadottságok magyarázzák

ennek a korszaknak a mostoha sorsát a megelőző évtizedek kutatásában.) Az Agrártörténeti Szemle újabban több kezdeményezést is tett annak érdekében, hogy a korai feudális időszak agrártörténetének egyes vonásaira több fény derüljön.

A magyar agrártörténeti kutatások korábban favorit időszaka, a XVI–XVII. század kutatása az utóbbi időben viszont némileg visszaesett, ami részben talán visszahatás a megelőző nagyszámú kutatásra, részben azonban azzal is magyarázható, hogy hagyományos kutatási eszközökkel érdemleges új eredményt ebben a korszakban már nehéz elérni. A kutatás megújulását így egyfelől újabb módszerek alkalmazásával, másfelől eddig nem vizsgált újfajta forrásanyagok bevonásával lehet elérni.

*

Néhány szót kell szólni azokról a módszerekről is, amelyeket alkalmaztunk a tudománypolitikai elképzelések megvalósítására. Elsősorban a szerkesztő bizottság összetételét kell említeni. Kezdettől fogva arra törekedett az MTA Agrártörténeti Bizottsága, hogy a folyóirat szerkesztő bizottságában olyan kutatók foglaljanak helyet, akik nemcsak a saját tudományos eredményeikkel szolgáltak erre rá, hanem alkalmasak arra is, hogy képviseljék mindazokat a tudományágakat, amelyeknek módszerei és konkrét mondanivalója hozzájárul a modern agrártörténeti kutatások felvirágoztatásához. Magyarán szólva arra törekedtünk, hogy az egyes írások lektorálásánál vagy szerkesztő bizottsági referátumánál mód nyíljon a különféle érintkező tudományok közötti élénk eszmecserére, a tapasztalatok átadására. Az elmúlt évek során ennek már mutatkoznak is első komolyabb eredményei. Történészek erőteljesen érdeklődnek az agrárökonómia iránt, agrárközgazdászok tanulmányaik készítésénél történeti és más szempontokat vesznek figyelembe. A történetírás, a néprajz, az agrártudományok, a közgazdaságtan s minden számításba jövő más tudományszak problémái, módszerei vagy konkrét mondanivalója lassanként áthatják azokat a kutatókat, akik az agrártörténetet művelik, mégpedig „eredetüktől", azaz eredeti szakuktól teljesen függetlenül. Ez pedig olyan konkrét eredmény, amelyik már önmagában is indokolná egy agrártörténeti folyóirat létrehívását.

Hozzá lehet tenni: mindezt elég mostoha körülmények között értük el. Magyarországon ugyanis az elmúlt évtizedekben hiányoztak azok a kutatói műhelyek, amelyek nélkül igen nehéz az ilyen jellegű eredmények elérése. Vannak ugyan olyan intézmények, amelyeknek a keretében folynak agrártörténeti kutatások (Mezőgazdasági Múzeum, Történettudományi Intézet, Központi Statisztikai Hivatal, egyetemi tanszékek stb.), valódi kutatói műhelyek azonban sehol sem alakultak ki. Hiányoznak ilyenek az agrárfelsőoktatási intézményekben s hasonlóképpen a történeti, néprajzi, földrajzi vagy a szociológiai kutatásokból is. Ilyenek hiányában még inkább megnő a folyóirat jelentősége.

Ugyancsak ennél a kérdésnél kell említést tenni a folyóirat „műfaj"-politikájáról, illetve annak eredményeiről. Ez a műfajpolitika nem járt minden tekintetben kielégítő eredménnyel. A „tanulmányok" rovat írásainak túlnyomó részét eredetileg átfogó, elvi vagy módszertani írásoknak szerettük volna szentelni. A magyarországi történeti-gazdaságtörténeti kutatások általános helyzetének megfelelően ez sajnos nem járt teljes sikerrel. Jelentek meg ugyan ilyen átfogó igényű írások is, a közölt tanulmányok zöme azonban inkább egy-egy kisebb téma igényesebb elemzésével járult hozzá a kutatásokhoz. Ezek a tanulmányok általában jelentős adatbázisra épültek, tárgyszerűek, s eredményeik

gyarapítják tudásunkat. Kevés viszont a vitát kiváltó módszertani vagy egy-egy korszak agrárfejlődését áttekintő tanulmány.

Jelentősebb eredményt értünk viszont el a „közlemények" terén. Kezdetben e rovatban csupán adatközléseket tett közzé a folyóirat, a szerkesztő bizottság műfajpolitikája azonban hamar oda hatott, hogy az ilyen jellegű írásokat felváltották az egy-egy konkrét témát szélesebb adatbázison bemutató közlemények. Elsősorban olyan írások, amelyek nem annyira elemzőek, mint inkább bemutatják tárgyukat, szélesebben leírják azt, sok konkrét adatközléssel. Az elmúlt évek eredményei azonban már e téren is újabb megoldások kialakítását sürgették. Egyrészt arról van szó, hogy egyes ilyen adatközlő tanulmányok színvonala meghaladta a „közlemények" rovat teljesítményeit, azaz ezeket már nyugodtan lehetett volna a „tanulmányok" rovatban közölni. Másrészt pedig arról, hogy az utóbbi években mind élesebben vetődik fel a konkrét adatközlések szükségessége. Mind több olyan forrásra bukkannak a kutatók, amelyeknek feldolgozására – ilyen vagy olyan okból – nincs lehetőségük, amelyeknek közlése azonban az agrártörténeti kutatások továbbfejlődése szempontjából alapvető lenne. Nem szórvány forrásadatokról van természetesen szó, mint amilyeneket annak idején a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle publikált, bár azok hasznosságához máig sem férhet kétség, hanem elsősorban összefüggő, az ország nagyobb területére kiterjedő vagy egy-egy eddig nem vizsgált agrártörténeti problémához megfelelő adatokat szolgáltató forrásközlésekről. A folyóirat szerkesztő bizottsága az utóbbi években több ízben is foglalkozott ezzel a problémával, s figyelembe véve azt a körülményt, hogy agrártörténeti forrásközlésre semmiféle más lehetőség nincs, úgy döntött, hogy új rovatot indít „adattár" címen, amelynek keretei között szükség szerint sor kerülhet az ilyen források publikálására. Az első ilyen típusú közlés már nyomdában van.

Külön kell szólni a „vita" rovatról. Nem túlságosan élénk a folyóiratnak ez a rovata, sajnos igen ritka a közvetlen vita konkrét témákról, ami pedig ennek a rovatnak a lényege lenne. Ez megint csak általános jelenség a magyar tudományos életben, de természetesen nem mentheti fel a folyóiratot, noha mind a Szerkesztő Bizottság, mind a szerkesztőség mindent megtett a viták élénkítése érdekében. Abban a reményben közöltünk számos, több oldalról vitatott vagy vitatható tanulmányt, hogy körülöttük élénkebb tudományos eszmecsere alakul majd ki. Erre azonban néhány kivételtől eltekintve nem került sor. A legnagyobb hiánya ennek a rovatnak az a külföldön már bevált gyakorlat, mely szerint egy-egy témáról vitaindító tanulmányt közölnek, amelyhez a téma más szakértői közül többen is hozzászólnak. Az ilyenféle eszmecsere azonban sajnos mindmáig hiányzik a folyóirat hasábjairól. A nyomdában levő 1977. évi 3–4. számban ugyan már közlünk egy olyan írást, amelyhez egy másik szerző azonnal hozzá is fűzi mondanivalóját, de ebből még nem következtethetünk áttörésre ezen a téren. Szívós munkát kell még kifejteni addig, amíg ez bevett gyakorlat lesz agrártörténeti kutatásunkban is.

A „krónika" rovatot önállóan nem érdemes elemezni. Talán annyit kell elmondani róla ezen a helyen, hogy ebben a rovatban szoktunk beszámolókat közölni különféle tudományos eseményekről. Ami gyengesége e rovatnak, az a „személyi" természetű hírek szinte teljes hiánya. S talán érdemes lenne feleleveníteni egy korábbi kezdeményezést is, s ebben a rovatban folyamatosan közölni a híreket a hazánkban folyó agrártörténeti kutatásokról. A rovat így rendszeres és konkrét tájékoztatást nyújthatna minden érdek-

lődőnek arról, kik milyen témákat kutatnak. Ezzel az utóbbi időben sűrűbben előforduló véletlen párhuzamosságokat lehetne kiküszöbölni.

Az utolsó rovat a „szemle". Ebben kezdettől fogva rendszeresen teszünk közzé könyvismertetéseket, alkalmanként olyan folyóiratcikkek ismertetései is megjelennek, amelyek konkrét mondanivalójuk vagy módszereik miatt a magyarországi kutatások figyelmére igényt tarthatnak. Ami a közölt ismertetések mennyiségét illeti, ezen a téren kielégítőnek, sőt kimondottan jónak tartjuk ezt a rovatot. Az ismertetett munkák megoszlása is kiegyensúlyozott, a folyóirat igyekszik lépést tartani a magyarországi és a külföldi kutatásokkal. Ami az alkalmankénti időbeli elmaradást vagy tematikus kiesést illeti, ez ma Magyarországon sajnos természetes. Igen lassan érkeznek be az országba a külföldi tudományos munkák, paradox módon a szocialista országokban megjelent kiadványok néha lassabban, mint a nyugaton kiadottak (bár a fordított természetesen gyakoribb jelenség).

A magyar nyelv elzártsága, a piac kicsisége nem teszi érdekeltté a külföldi kiadókat abban, hogy rendszeresen küldjenek recenziós példányokat. A hazai könyvállomány (központi és magánkézen levő könyvek) fejlesztése mind nehezebben tart lépést a külföldön megjelenő fontosabb munkákkal. Alapvető munkák olykor csak évtizedes késéssel érkeznek be az országba. Sajnálatos az is, hogy a Magyarországon nem az Akadémiai Kiadónál megjelent munkákból is igen nehéz recenziós példányokat szerezni. Kutatóink számára sem vonzó a könyvismertetés műfaja. Mindez természetesen nem csupán az agrártörténeti kutatásokra jellemző, így van ez minden más tudományterületen is. Ami a mi speciális körülményeinket még nehezíti, az a jelenség, hogy a kutatóink jelentős része szláv nyelveken egyáltalában nem olvas. Így az ilyen ismertetések készítése kényszerűségből néhány olyan szakemberre koncentrálódik, akik a nyelveket ismerik, s jó esetben a téma szakértői is, többnyire azonban csupán a nyelvismeret dominál. Ebből is adódhat az a jelenség, hogy az ismertetések zöme nem annyira bírál, mint inkább bemutat. Külföldi kiadványoknál ez többnyire érthető, amikor azonban Magyarországon kiadott munkáról van szó, már megint egy, az egész tudományos életre jellemző jelenséggel találjuk szemben magunkat. Igaz ugyan, hogy e tekintetben is van haladás az utóbbi években, de ez nem kielégítő. S nem sikerült elérni azt, hogy minden olyan kutató, aki agrártörténeti kutatásokat végez, megfelelő módon tartson lépést speciális területe külföldi szakirodalmával. Korábban ezt próbáltuk elősegíteni azzal is, hogy a folyóirat szemle-rovatában többkevesebb rendszerességgel publikáltunk áttekintéseket egy-egy külföldi agrártörténeti folyóirat néhány évfolyamáról, s egyidejűleg arra is törekedtünk, hogy irodalmi szemle formájában ismertessük egy-egy ország agrártörténeti kutatásának fontosabb eredményeit. A 70-es években azonban e téren is mind nagyobb nehézségekbe ütközünk. Míg korábban mindig találtunk olyan külföldi kutatót, aki örömmel vállalkozott ilyen áttekintések elkészítésére, újabb törekvéseink, felkéréseink – legalábbis egyelőre – süket fülekre találnak. Ennek valószínűleg ugyanaz az oka, mint a hazai gondoknak: a kutatások száma állandóan nő, a megjelentetett könyvek és tanulmányok száma már olyan nagy, hogy egy-egy kutató szinte biztosan nem képes áttekinteni a saját közvetlen kutatási területének irodalmát sem, nemhogy az egész tudományágat. S nyilván külföldön éppen úgy nem találták még meg az orvosságot erre a jelenségre, mint ahogyan mi sem. Előbb vagy utóbb természetesen meg fog változni ez a helyzet, különösen nagy reményeket fűzhetünk azokhoz a fiatalabb kutatókhoz, akik már megfelelő orosz vagy más szláv

nyelvismerettel rendelkeznek. Ezeknek a kutatóknak szemmeltartása, a velük való kapcsolat ápolása, figyelmük felkeltése egy-egy munka iránt, különösen akkor, ha nem kutatói státusban dolgoznak, hanem tanárként vagy könyvtárakban, levéltárakban stb. helyezkednek el, olyan feladat, amelyik elsősorban a folyóiratra hárul, s amelyiknek a segítségével az elkövetkező néhány évben már konkrét változások következhetnek be az ismertetési rovatban is.

Néhány szó a folyóirat megjelentetésének technikai részleteiről. Az Agrártörténeti Szemle az Akadémiai Kiadó gondozásában lát napvilágot, ami gyakorlatilag garantálja a kivitelezés színvonalát, ugyanakkor egyúttal meg is szabja lehetőségeit. A magyarországi körülmények között a folyóirat kiállítása eléri az átlagot, nem különbözik érdemben más akadémiai folyóiratokétól. Ami technikai probléma alkalmanként előfordul, az nem egyedi, hanem országos jelenség (a papír ingadozó minősége stb.). Az agrártörténeti kutatások nem támasztanak olyan speciális technikai igényeket, amelyeket eddig ne tudtunk volna valamilyen módon kielégíteni. Most újabb változás következett be a folyóirat előállításában: 1977-től az Akadémiai Kiadó offset eljárással jelenteti meg. Az átállás sajnos nem volt zökkenőmentes, ezért nem jelenhetett meg az 1977. évi 1–2. szám mindmáig, s ez az évfolyam magán fogja viselni ennek az átállásnak összes hátrányos technikai következményeit. Minden remény megvan azonban arra, hogy 1978-tól már ismét egyenesbe kerüljön a folyóirat technikai kivitelezése is. Az átállás ugyanis a kéziratok előkészítését, gondozását is érinti.

*

Összefoglalásul elsősorban azt emeljük ki, hogy az Agrártörténeti Szemle a hazai agrártörténeti kutatásoknak olyan orgánumává vált, amelyet ma már ezek a kutatások nem tudnak nélkülözni. A folyóirat olyan kovászává vált ezeknek a kutatásoknak (s ebben az MTA Agrártörténeti Bizottsága eddigi tudománypolitikai állásfoglalásainak volt meghatározó szerepe), amely mégtette a maga hatását: számos téren új kutatási területeket tárt fel, új módszereket alkalmazott stb. 20 év tulajdonképpen nem nagy idő egy tudományterület fejlődésében, különösen nem az az agrártörténeti kutatások terén. Hiszen egy-egy kutatás is olykor csak évek múlva hozhat konkrét eredményt, csak évek múltán lesz belőle könyv vagy tanulmány. Ha tehát történeti perspektívából tekintjük a kérdést, nyilvánvalóvá válik, hogy a folyóirat is, miként az egész magyarországi agrártörténeti kutatás, igen nagy utat tett meg, szerepe jelentős, nemcsak annyiban, hogy lehetővé teszi bizonyos számú írás megjelenését, hanem ezen túlmenően is, amennyiben erőteljesen hozzájárult azoknak a tudománypolitikai törekvéseknek a megvalósításához, amelyeket az MTA Agrártörténeti Bizottsága tűzött célként maga elé. S van remény arra, hogy ezen a téren az elkövetkező évek, ill. évtizedek további előnyös változásokat hoznak, mind gyorsulóbb ütemben s nagyobb hatásfokkal. E két évtized tulajdonképpen az alapok lerakásának tekinthető.

*

Az Agrártörténeti Szemlével kapcsolatos vita során a bizottság meghallgatta Hoffmann Tamás szóbeli kiegészítését a Gunst Péter által készített és kiküldött beszámoló jelentéshez. Hoffmann párhuzamot vont az elmúlt két évtized agrártörténeti

periodikáinak arculata és a kutatási bázisok hagyományai, valamint a fejlesztési feladatok között. Megállapította, hogy a szocialista országokban kezdeményezett szakkiadványok közül csak a magyar folyóirat jelenik meg rendszeresen, mások elakadtak, átalakultak vagy újraszerveződtek. Ennek ellenére a folyóirat alapvető kutatási témákban nem tudta beváltani publikációival a hozzáfűzött reményeket, mivel az alapkutatások intézményi bázisát nem sikerült megteremteni hazánkban. Ez különösen vonatkozik a technikatörténeti, tudománytörténeti kutatásokra, a településtörténetre (elsősorban a művelt területek agrotechnikájának, művelésrendszerének történeti rekonstrukciójával kapcsolatos kutatásokra), aminek hiánya miatt a „termelőerők történetének" írása továbbra is megoldandó feladat marad. A folyóirat változatlanul az üzemtörténet és az agrártársadalom kutatásának terén publikálja a legtöbb anyagot, ami arra vall, hogy az agrártörténetírás művelésének hagyományos bázisait még nem sikerült újabbakkal kiegészíteni vagy kiszélesíteni. Különösen kiáltó e téren az agrárintézmények, elsősorban a felsőoktatási intézmények részvétlensége.

A bizottság élénk vita után az alábbi állásfoglalást hozta a folyóirat ügyében:

1. Az Agrártörténeti Szemle létrejöttében, alapjainak lerakásában, immár a nemzetközi tudományosság számára is kamatozó működésében elévülhetetlen érdemei vannak *Lázár Vilmos*nak, akinek önzetlen odaadása és az ügy iránti elkötelezettsége tette lehetővé a folyóirat megalapítását és hosszú időn át funkcionálását is.

2. Elismerés illeti a szerkesztőséget végzett munkájáért és mindazokat, akik – elsősorban a szerkesztő bizottság tagjaiként – támogatták a folyóirat működését olyan kedvezőtlen szervezeti feltételek között, amiben különösen az utóbbi években kell dolgoznia (pl. nincs szerkesztőségi irodája, önálló telefonja, alkalmazottja stb.; meggondolandó, célszerű-e csak társadalmi munkára redukálni a szerkesztés munkafeltételeit).

3. Célszerű a rövidebb tanulmányok közlése, továbbá néhány olyan írástípust is bevezetni (pl. az oktatással kapcsolatos konzultációs rovatot, szakoktatástörténeti írásokat), amivel a lap struktúráján változtatni lehet, közelebb lehet hozni az olvasókhoz.

4. Mindezek – a szerkesztőség hatáskörén belül végrehajtható intézkedések – mellett szorgalmazni kell a kutatási bázisok szélesítését, a nemzetközi programokhoz való felzárkózást.

5. Meg kell javítani a nyomdai munkát, meg kell szüntetni annak rapszódikus ütemét.

6. Javítani kell a terjesztésen, mert jelenleg a lap még mindig ismeretlen olyan rétegek előtt, amelyek ma már feltehetően igénylik (pl. az új agrárértelmiség) saját szakmájuk múltjának feldolgozását.

***

SZEMLE

ERDEI FERENC: MAGYAR FALU

1974. 246 l. (Erdei Ferenc összegyűjtött művei)

„A falukutatás két fölismerése – s ez a fölismerés minden tájon egyértelmű – az nevezetesen, hogy a falusi születések száma olyan megdöbbentő mértékben visszaesett, hogy az már nyilvánvalóan az élet megtagadásának a jele, s hogy a városbaözönlés olyan méreteket ölt, ami már másnak, mint a falu megtagadásának és elhagyásának nem tekinthető, amellett bizonyít, hogy a falu nemcsak beteg, hanem már-már pusztulásnak is indult. Más jelek viszont amellett bizonyítanak, hogy a falu életképes társadalmi terület még, hiszen mindenütt, ahol újabb életföltételeket kapott, fejlődésre és virágzásra képes élet virul még keretei között." (15–16. l.) Közel 40 évvel ezelőtt írta le *Erdei Ferenc* e megdöbbentő sorokat, melyeket szinte ma is megfogalmazhatott volna a jelenlegi faluši élet szakavatott ismerője. Az idézetben felvetett társadalmi méretű probléma súlyossága és bizonyos fokú aktualitása indokolja, hogy időről időre újra kézbe vegyünk olyan társadalomtörténeti-szociológiai szintézist, mint a szerző fenti műve.

Az ismertetésnek nem lehet feladata Erdei Ferenc rendkívül gazdag, társadalomtudományi és politikai szempontból meghatározó életművének áttekintése. A munkásságát jól ismerőknek emlékeztetőül, az írásait még nem ismerőknek figyelemfelhívásul – a teljesség igénye nélkül – sorolom fel a szerző legjelentősebb műveit: 1937: Futóhomok. A Duna–Tisza köz földje és népe; 1938: Parasztok; 1939: Magyar város; 1940: Magyar falu; 1941: Magyar paraszttársadalom; 1942: Magyar tanyák; 1973: Város és vidéke. Csak csodálni és irigyelni lehet ezt a nagy teherbírást és termékenységet: hat éven keresztül évente egy könyv, s szerzőjük mindössze 32 éves, amikor a Magyar tanyák megjelenik. Mindezekhez tudni kell még azt is, hogy Erdei valamennyi könyve széles körű tudományos ismeretanyag, helyszíni megfigyelés, gyűjtés, személyes átélés olyan gondolatgazdag szintézise, amilyet hazai viszonylatban ritkán vehet kézbe az olvasó. Könyvei nem csupán egy-egy témakör feldolgozásai, hanem egy szilárd és egységes gondolatrendszer részei. Ebből következik, hogy meglehetősen nehéz művei közül egyet kiragadni és csak arról beszélni. Minden felsorolt munkájában tágabb pátriáját, a Nagy-Alföldet faggatja, vizsgálja. Kíméletlen őszinteséggel igyekszik feltárni társadalmunk betegségeit, de sohasem elégszik meg a tünetek leírásával, hanem mindig részletesen taglalja a történeti előzményeket is, sőt valahányszor megkísérli a szóban forgó gazdasági, társadalmi problémák megoldásának lehetőségeit végiggondolni; számtalanszor konkrét tanácsokat ad, amelyeknek semmit sem von le az értékéből, ha egyik-másik nem állta ki az idő próbáját.

Nem lehet eléggé dicsérni az Akadémiai Kiadó vállalását, miszerint megjelenteti Erdei Ferenc összegyűjtött műveit. Az új „Magyarország felfedezése" sorozatban az elmúlt évek során megjelent könyvek iránti széles körű érdeklődés sejteti: Erdei Ferenc korai munkáinak újramegjelentetése nem csupán egy-két szaktudomány belső ügye. A szerkesztő bizottság a kiadási sorrendet úgy határozta meg, hogy először a falukutató korszak könyvei lássanak napvilágot. Így lett a sorozat első kötete a Parasztok (1973), majd következett a Magyar falu (1974), a Magyar város (1974) és a Magyar tanya (1976).

Minden Erdei-könyvnek erénye a jó szerkesztés és arányérzék. A magyar faluról szóló fejtegetéseit a lényeg tisztázásával kezdi: mi a falu; kik a falusiak? Erre a banálisnak tűnő kérdésfeltevésre nagyon is szükség van, hiszen mindannyiunk tapasztalata, hogy valamely magától értetődőnek tűnő kifejezést mennyire eltérően értelmeznek az egyes tudományágak képviselői. Három fokozatban vezeti le a falu fogalmát: a falu mint település, mint gazdaság és végül mint társadalom. Frappáns és szemléletes megfogalmazását érdemes szó szerint idézni: „Ami a faluból település, az nem egyéb, mint a helyhezkötöttség és a tömörülés korlátozott, illetve kisebb tömege. Ami a faluból gazdaság, az nem

más, mint a termelés helyhezkötöttsége, ami általában őstermelést, s kivételesen műtermelést jelent, továbbá a termelés és fogyasztás osztatlan összetartozása. Mindezek a tényezők maguk is társadalmiakká válnak: egy társadalmi csoport helyhezkötöttsége társadalmi szempontból berendezéseinek és műveinek a tájszerű jellegét jelenti, a helyhez kötött őstermelés és egynémely műtermelési ág perifériális termelést jelent, a termelés és a fogyasztás üzemi egysége vagy osztottsága pedig a lakás és a termelőhely egymáshoz való viszonyát. Ha mindehhez hozzávesszük a különlegesen társadalmi jellemvonásokat: a szoros szomszédsági viszonyt, az egyszerű szervezetet, a szűkkörű autonómiát, továbbá a városi központhoz való vidéki alárendelődést, akkor együtt vannak mindazok a jegyek, amelyek a társadalmi rendszer konkretizáló hatását számításon kívül hagyva, társadalmi általánosságban jellemzik a falut, mint társadalmi csoportot." (34–35. l.)

A falu lakói, a *falusiak* más-más társadalmi helyzetű és különböző foglalkozású emberek lehetnek. Felhívja a figyelmet a szerző arra, hogy helytelen egyszerűsítés őket egységesen parasztoknak vagy mezőgazdáknak tekinteni, jóllehet a falvak többségében számszerűen ők vannak túlsúlyban. A falusi karakter kialakításában a falusi társadalom kicsinységéből, zártságából, az egymásra utaltságból adódó belső viszonyoknak jelentős szerepük van, de a falusi jellemvonás leglényegesebb alakítója a falunak a városhoz való viszonya. A „város és vidéke" problematika valamilyen formában úgyszólván minden Erdei-műben fellelhető. Nem véletlen ez, hiszen már legkorábbi írásaiban rámutat arra a történetileg indokolható, de rendkívül egészségtelen helyzetre, ami a falu–város ellentétből, az előbbi alárendeltségéből és kiszolgáltatottságából adódik. A falu és a város között bonyolult kapcsolat- és összefüggésrendszer alakult ki a századok folyamán, mely igen gyakran, de nem csupán Magyarországon, nem harmonikus kiegészülést és illeszkedést, hanem elkeseredett szembenállást, ha úgy tetszik, harcot jelent. „A falu megmentése nem lehet más, mint a falu fölszabadítása a város uralma alól" – írja a szerző, ez viszont csak a társadalom egész rendszerének átalakításával, a rendi társadalom minden maradványának végleges felszámolásával érhető el.

Nem kis érdeme a szerzőnek, hogy amikor a magyar falvak típusairól ír, nem településmorfológiai, hanem gazdasági-társadalmi jellemzők alapján különíti el azokat egymástól. A *„szabályos parasztfalu"* az a típus, amelyet *a falunak* szoktak nevezni. Lakói túlnyomórészt önálló mezőgazdák. E települések egyik fő jellemzője, hogy egykor jobbágyfalvak voltak, bár akad közöttük olyan is, amely az idők során kiváltságot nyert. A másik típus az *„apró parasztfalu"*, mely „... falubb a falunál. Olyan kicsiny, hogy társadalmi viszonyai még szorosabban és közvetlenebbek a szabályszerű faluénál. Lakossága még nagyobb arányban földművelő, parasztsága még kötöttebben paraszt, s önellátása és autonómiája még szűkösebb, mint a rendes falunál." (92. l.) Ilyen falvak elsősorban domb- és hegyvidékeken találhatók, így dunántúli és észak-magyarországi megyékben. *„Különös parasztfalvak"* elnevezés alatt szól a kertes és tanyás falvakról. Az előbb jellegzetesen állattenyésztő, az utóbbi növénytermesztő település. Szó esik az alföldi óriásfalvakról, melyek népességszámukat, kiterjedésüket illetően egyaránt sajátosak. Ilyen falvak Mezőkövesd, Paks, Dunaföldvár; ez utóbbi kettő várostalan tájon fekszik, így szükségszerűen városi szerepet is betöltenek, – állapítja meg Erdei. A harmincas években, tehát a vizsgálat időpontjában 280 tanyás falu van az Alföldön. Az utolsó két falutípust az *„uradalmi falvak"* és a *„különféle polgári falvak"* képezik. Az előbbi alatt a kuriális falvak, uradalmi zsellérfalvak településszármazékai értendők. Az utóbbiak, azaz a polgári falvak közé sorolja a bányász- és ipari településeket, üdülőfalvakat, lakófalvakat, proletárfalvakat.

A magyar falu élete c. fejezetben a falvak sajátos belső életmódjáról, a társadalmi élet normarendszeréről, szokásairól: az egykézés, az étkezés és ruházkodás stb. sajátos *falusi* vonásairól ad Erdei mind a mai napig helytálló áttekintést.

A *Magyar falu* a többi Erdei-könyvhöz hasonlóan nélkülözhetetlen alapmunka a történeti vagy mai magyar valóság iránt érdeklődő olvasó és a kutató szakember számára egyaránt.

Török Katalin

ERDEI FERENC: MAGYAR VÁROS
Bp. 1974. 255 l.

Nem a magyarországi városokról szól *Erdei Ferenc* e művében, hanem az alföldi tanyás mezővárosokról. Módszere itt is ugyanaz, mint a *Magyar falu*ban: mielőtt történeti-szociológiai elemzését bemutatná, tisztázza: mi a város fogalmilag, pontosabban ő mit ért e fogalom alatt. Fejtegetéseiből néhány gondolatot érdemes szó szerint idézni: „. . . a város olyan település, amely önmagában és vidékével együtt is szervezett és autonóm vezetésű társadalmi egységet alkot és egyfelől nagyobb számú népességnek a lakóhelye, másfelől vidékre kiható központi funkcióknak a telephelye, s e szerepeknek megfelelő technikai berendezésekkel rendelkezik." (24. l.) Helytelennek és szűknek tartja azt a városfogalmat, amely arra épül, hogy a város a vidék ellentéte, s attól való elszakadása egyik lényegi jellemzője. „Mi ismerjük a magyar városokat és átestünk az alföldi magyar város élményén, nem tudjuk ilyennek látni a várost, sőt éppen ellenkezőleg: a város legmélyebb értelmét a vidékkel való összeműködés és egyéb összekötő vonatkozások által tudjuk csak megvilágítani." (14. l.)

Az alföldi mezővárosnak vagy más kifejezéssel a mezőgazdák lakóvárosának egyik változatát a kertes, másik változatát a tanyás városok jelentik. A könyv tárgyául ez utóbbiak szolgáltak. A mezővárosok őseit, történeti előzményeit taglalva, az elsősorban a Györffy István által képviselt tudományos álláspontot fogadja el, mely szerint a kertes ill. a tanyás városok településelve a honfoglaláskori nomád állattenyésztők nyári-téli szállásrendszerében gyökerezik. Ez a települési elv és gyakorlat elevenedett fel a törökdúlás utáni Alföldön, amikor sorra létesültek az állattartó, majd később egyre nagyobb számmal a növénytermesztő tanyák. Ez utóbbiak kialakulásáról, előzményeiről a történeti, de főleg a néprajzkutatások jóvoltából ma már lényegesen többet tudunk és tisztábban látunk, mint e könyv megírásának idején, sok kérdés azonban még válaszra vár. Az egyik legtöbbet vitatott álláspont éppen a nomád származtatás feltételezése. Mindezt csupán azért említettem meg, mert nem róhatjuk Erdei hibájául, hogy esetleg tévesen foglalt állást olyan szakmai problémában, amelyet több diszciplína azóta sem tudott megnyugtatóan tisztázni.

Erdei módszerének egyik leglényegesebb jellemzője, hogy mindig törekszik pontosan és világosan meghatározni, hogy mit ért az egyes fogalmak alatt. Az alábbiakban ismét szó szerint kell soraira hivatkoznom: „. . . a mezőváros az a mezőgazdasági település, amely tanyás vagy kertes szervezetű és bizonyos nagyságot elér. Ebben az értelemben használjuk mi ezt a szót és minden más jelentést zavarónak és megtévesztőnek ítélünk . . . Ma nincsen más mezőváros, mint a tanyás helyek . . . " (62. l.) Fontos észrevételként fűzi hozzá az elmondottakhoz, hogy a két világháború közötti mezővárosi szervezetet nem az állattartó, hanem a szántóföldi tanya teremtette meg.

A Magyar város egyik legjobban sikerült fejezete, amely a „Városkutatás a mezővárosokban" címet viseli. Ebben a szerző a városok életéről, a különféle városi intézmények jellegéről, működéséről, a városok külső képének kialakulásáról stb. nyújt a mai napig egyedülálló szociológiai körképet. Jóllehet ebben és a további fejezetekben is sok eredeti gondolatot, összefüggések újszerű megvilágítását találhatja az olvasó, mégsem ezek áttekintésével folytatnám az ismertetést.

Mindannyian tudjuk, hogy az elmúlt három évtizedben milyen sok egyéni és társadalmi méretű gondot, vihart szült a tanyakérdés megoldásának miként je. Sok rossz döntés és gyakorlati megvalósítás látott napvilágot. A Magyar város megjelenése óta eltelt több évtized egy merőben új társadalmi rendszert teremtett, új tulajdonjogi, üzemszervezeti formákkal. Ebben a relációban különösen tanulságos lehet Erdei Ferenc településpolitikai programjának újragondolása, annál inkább, mert ez a program nem szűkkörűen csak a mezővárosok helyzetét-jövőjét érinti, hanem a „város és vidéke" koncepcióban országos szintű igényt és problémát fogalmaz meg. Mindmáig helytálló és időszerű az a meggyőződése, hogy a város és a vidék viszonya társadalmi méretű és alapvető fontosságú kérdéseket érint. Ő maga az „urbanista országrendezés" feladatait az alábbiakban foglalja össze:

„1. minden vidéknek legyen városa;
2. egy városa legyen minden vidéknek, ahol az összes városi funkciók jelen vannak;
3. ehhez a *városhoz a vidék a tanyák mintájára kapcsolódjék,* tehát *apró helyi központokat ne alakítson ki;*
4. és a városhoz szerveződő vidéknek az *úthálózata* sugarasan épüljön ki a város központja felé." (231. l.)

Ha a fenti programot alaposan végiggondoljuk, érthetővé válik: Erdei szóban forgó könyve miért olyan, mint egy védőbeszéd a mezővárosok mellett. Mindent elkövet, hogy meggyőzzön arról, miszerint a mezővárosokkal a gyakorlatban már bevált olyan példa áll előttünk, melyből a jövőre nézve igen sok kamatoztatható. Miről van ugyanis szó? E kétségtelenül városnak minősülő települések tucatjaiban laknak mezőgazdaságból élő emberek. Mint városlakók élvezhetik a város minden előnyét. Mezőgazdasági termelő munkájukat, amit lakóhelyüktől távol bonyolítanak le, zavartalanul végezhetik, éppen az ott létesített tanyázóhely jóvoltából. Az itt vázolt állapot a gyakorlatban az alföldi mezővárosoknak csak klasszikus korszakában létezhetettt, mert abban a pillanatban, amikor a tanya sokak számára állandó és kizárólagos lakóhely lett, lakói a falusiaknál is sokkal hátrányosabb elszigeteltségbe zuhantak. A későbbi tanyarendező szempontok már csupán ezeket az egyértelmű hátrányokat látták, s törekedtek azok minél gyorsabb felszámolására. Ugyanennek a rendszernek az előnyös, és ami a lényeg: a továbbfejleszthető vonásai – pedig Erdei éppen ezekre hívta fel a figyelmet – feledésbe merültek.

Erdei Ferencnek elsősorban a Magyar város lapjain elmondott „város és vidéke" koncepciója, a mezővárosok jövőjét illető elgondolások sok szempontból aktuális voltát foglalja össze *Bibó István:* Tanya és urbanizáció (Valóság, 1973/12) c. írásában. Áttekinti az Élet és Irodalom hasábjain ugyanebben az évben közölt vitasorozat konklúzióit, majd felidézi a szerinte is méltánytalanul „elfelejtett" Erdei-féle „tanya-elv" néhány ma is érvényes megállapítását. Így ír erről: „Le kell szögeznünk, hogy ez egy országos településpolitikai program (ti. Erdei Ferencé – T.K.), nem pedig a tanyakérdésre kínál megoldást; hiszen legpregnánsabb mondanivalói éppen az ország nem tanyás vidékei számára szólnak: hogy ti. minden falunak is az eddiginél sokkal szervezettebb, megalapozottabb kapcsolatot kellene kialakítani a maga legközelebbi városával, s ott alkalmi megállóhelyeken túlmenő „támaszpontok"-kal kellene rendelkeznie, amelyek legszerencsésebb esetben városi házat, városi lakást jelenthetnek. S ennek mind a nem tanyás, mind a tanyás vidékek számára való aktualitását mi sem mutatja jobban, mint az az országos panasz, hogy a falvak mind nehezebben kapnak helybenlakásra hajlandó értelmiségieket, s a parasztságnak is nagyobb hányada fordul el a mezőgazdasági munkától, mint amennyire az a mezőgazdaság modernizálása kapcsán célszerű és egyészséges volna." (38. l.) Bibó is utal arra, amit már Erdei hangsúlyozott: a tanyás mezőváros – igaz, csak klasszikus korszakában – megvalósította a lakó- és munkahely térbeli szétválasztását, a tanyai munkahely és a városi lakóház kettős rendszerével. Ez pedig az agrár-urbanizmusnak egy jelentős és nemzetközi viszonylatban is ritkán előforduló megvalósítását jelentette.

Török Katalin

SZABÓ ISTVÁN:
AGRÁRFORRADALOM A VIHARSAROKBAN (1945–1947)
Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 194 l.

Az 1945. évi földosztást és az azt követő időszak eseményeit országos szinten már meglehetős részletességgel földolgozták, s arról is szép számban ismerünk tanulmányokat, hogy egy-egy település esetében miként zajlott le ez a történelmi esemény. Viszonylag kevésbé állnak rendelkezésünkre olyan tudományos megalapozottságú munkák, amelyek valamely – földrajzi, közigazgatási vagy történelmi – tájegység vonatkozásában vizsgálnák a negyvenes évek nagy agrárátalakulásának eseményeit s azok összefüggéseit. Ilyen hiányt kívánt pótolni a maga területén *Szabó István,* amikor feldolgozta egy történelmileg kialakult táj, a Csongrád és Békés megyéket magába foglaló Viharsarok agrárforradalmát. Bizonyos szempontból *helytörténet* tehát ez a munka, de ugyanakkor az országos eseményeknek jókora darabját is magába foglalja, így tulajdonképpen mindkét műfaj tulajdonságait egyesíti magában. Emiatt bizonyos kettősség jellemző az anyagra: időnként hiányolhatjuk a módszeres elemzést, ugyanakkor töméntelen fontos dokumentumot tartalmaz – adattárszerűen.

Mindez önmagában is elégséges volna ahhoz, hogy felfigyeljünk erre a munkára, de két további körülmény még fokozza érdekességét. Az *egyik* az, hogy a Viharsarokban a földosztás – annak minden vonatkozásával együtt – sajátos és különösen kiélezett viszonyok, hangulati tényezők között zajlott le. A *másik* körülmény az, hogy a szerző maga is tevékeny részese volt az eseményeknek, így a kutatás módszereit és a következtetések megfogalmazásának módját, a különféle eseményekre és tényezőkre

helyezett hangsúly árnyalatait a személyes élmények és emlékek is befolyásolták, néha az egyoldalúság felé, máskor pedig a nagyobb hitelesség irányába.

A könyv öt nagy fejezetre oszlik. Az *első* a felszabadulás előtti földbirtokviszonyokról, a különböző földreform-tervezetekről és próbálkozásokról, valamint a Magyar Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja agrárprogramjáról ad vázlatos áttekintést. A *második* az 1944. év végi időszakkal foglalkozik, amikor is közvetlenül megnyílt a lehetőség a demokratikus földreform előtt, s az MKP és a Nemzeti Parasztpárt radikális és átfogó tervet dolgozott ki a nagybirtokok felosztására. A szerző ebben a részben igen sok adatot sorakoztat föl, s sikerül érzékeltetnie, hogy a front átvonulását követően milyen gazdasági és társadalmi állapotok uralkodtak a Viharsarokban. A földosztáshoz szükséges rendelet és hangulat előkészületeivel kapcsolatban megismerjük az alulról és a felülről kiinduló szándékokat, amelyek valamennyien hozzájárultak a reformtörvény megjelenéséhez és végrehajtásának sikeréhez. Az ezt követő három fejezet *(A földbirtok igénybevétele, Földigénylés, földosztás, az igénylők harca a földért,* valamint *A földreform eredményeinek védelme és befejező szakasza)* tematikailag eltérő ugyan, de mind a háromnál érvényesül bizonyos egyoldalúság, s emiatt ezek a részek sok tekintetben összefolynak. Ez elsősorban abban mutatkozik, hogy a szerző megkülönböztetett figyelmet fordít a földreformot fékező erőkre, elsősorban az egyház és a volt birtokosok érdekeinek képviselőire. Nem kétséges, hogy az e téren feldolgozott sok adat jelentősen bővíti a földosztással kapcsolatos ismereteinket, éppen csak történelmi súlyukat nem sikerült a szerzőnek megnyugtató módon érzékeltetnie. Tehát: fontos és hiánytpótló anyagot közöl a földosztás megakadályozására és a kiosztott föld visszaszerzésére vonatkozó akciókról, de mert ezeknek semmiféle történelmi eredményük nem volt („A Viharsarok megyéiben nem lehet példát találni arra, hogy a kiosztott és birtokba vett földterületeket 1946 után természetben vissza lehetett volna juttatni" – olvashatjuk a 89. oldalon); joggal hiányolhatjuk, hogy az események *produktív* részéről még megközelítően sem kapunk hasonló részletességű és hasonló bőséggel dokumentált tájékoztatást.

Az egész anyag feldolgozása elsősorban események halmazán alapszik, rendkívül kevés a táblázat, vagyis a számszerűen alátámasztott jelenség. Ez a körülmény is növeli az egyoldalúság érzését. Ennek a módszernek megvannak a maga veszélyei, elsősorban az, hogy egy akkora – két megyényi – területen az események sokféle értelmezéséhez lehet – hol itt, hol ott – dokumentumot találni, csak éppen az nem derül ki végül, hogy melyik milyen súllyal szerepelt a történelmi folyamatban. Emiatt elsősorban az anyag helytörténeti értékét hangsúlyoznánk, ám az egyes településekre vonatkozó dokumentáció rendkívül hiányos, hiszen a szerző mindig onnan és azt az eseményt hívja tanúnak, ami alátámasztja mondanivalóját.

Meggyőződésünk, hogy az elmondottak csak a tudományos módszer hatékonyságát kérdőjelezik, de nem a bemutatott anyag hitelességét. Szabó István tiszteletre méltó és hiányt pótló munkát végzett, amikor a Viharsarok agrárforradalmára vonatkozó anyagot összegyűjtötte és közzétette, s különösen értékes az a körülmény, hogy munkájának középpontjába a földosztást fékező erők – ilyen részletességgel mindeddig kevéssé ismert – tevékenységét állította.

Halász Péter

SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL. LEVÉLTÁRI ÉVKÖNYVEK 1970–1978

Szerkeszti: Kanyar József

Somogy népességének története, kultúrájának és civilizációjának fejlődése a megye levéltárában gyűjtött iratokban, írásokban úgy halmozódott fel, mint egy kincsestárban a legféltettebb értékek. Az érdeklődők a nép múltját, a társadalmi fejlődés irányzatait, a szellemi előrehaladást, az eszmék terjedésének útját csakis ennek a kulturális kincsestárnak a forrásaiból ismerhetik meg. Azok a korábbi és újabb munkák, amelyek innen merítették mondanivalójukat, mindinkább ráterelik a figyelmet arra, hogy jelenlegi társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetünk világos megrajzolásában, valamint tervezett jövendő előrelátásában a levéltárnak nagy szerepe van. A társadalmi élet megismerését múlt, jelen és jövendő dimenziójában beláthatatlan módon képes szélesíteni. Ha az iratokba zárt tények és folyamatok ismertté válnak, termékenyítőleg hatnak vissza a nép egész anyagi és szellemi életére. A levéltári évkönyvek megjelenéséig a megyében és annak határain kívül élő kutatók sok történeti és egyéb munkát jelentettek meg ebből a forrásanyagból, de ezek a munkák alkalmiak voltak.

A hatvanas évektől szaporodott a megyében a népből jött értelmiségiek száma, akik közül többen nem elégedtek meg az egyetemen, főiskolán szerzett ismeretek gyakorlati hasznosításával, hanem ők maguk is azzal az igénnyel léptek fel, hogy képességeiket az új ismeretek gyarapításának szolgálatába állítják. Elkezdett szaporodni a levéltárban a kutatók száma, miközben maga a levéltári személyzet is mind többet találkozott szembe azzal az igénnyel, hogy ő maga is kutasson társadalmi, kulturális és politikai feladatok megoldása érdekében. Így aztán a témák nemcsak sokasodtak, de színesedtek is; az egyéni érdeklődést kielégítő ismeretszerzés rövid idő alatt nyilvánvalóvá tette kutatók és levéltáriak előtt, hogy az elszigeteltnek látszó folyamatok széles okozati láncolatban és összefüggésben keletkeztek. Egészen rövid idő alatt nyilvánvalóvá vált az is, hogy a kutatás és az ismeretszerzés intenzivitásának fokozása csak egy úton érhető el, ha a megye történetének kutatása és az eredmények rendszeres publikálása kivájja a maga bevált útját. Ezen igények kielégítésére jött létre a Somogy megye múltjából címet viselő levéltári évkönyvsorozat, amely immár kilenc kötettel képviseli magát, és előkészítés alatt áll a tizedik, jubileumi kötet.

Az eddig megjelent kötetekben óriási ismeretanyag halmozódott fel, a megye autonóm kulturális élete oly mértékben pezsdült meg, hogy az országos érdeklődést rövid idő alatt Somogy megye felé fordította. Ezt az váltotta ki a leginkább, hogy Kaposvárott szakítottak a helyi történetírás szokványos módszerével. Mindenekelőtt a folyamatokat és a jelenségeket a tágabb dunántúli régió összefüggéseiben kutatták és ábrázolták. Erre a tények nyújtotta összefüggéseken kívül főleg az ösztönözte a kutatókat, hogy az országos történetírás által megrajzolt általános fejlődési sémák semmiképpen sem illettek rá a helyi történeti tényekre. Másrészt felmerült a tipizálás kérdése: mi teszi a somogyi történeti jelenségeket dunántúliakká? A kutatóknak rövid idő alatt arra is rá kellett jönniök, hogy még Somogy megye sem jellemezhető akár gazdaságtörténeti, akár művelődéstörténeti vonatkozásban egységesen, hiszen a megye egésze is mikrorégiókból tevődik össze. Óriási különbségek vannak Külső- és Belső-Somogy, a Zselic a Kapos völgye között. A természeti és táji adottságokon kívül az agrártársadalom, valamint a városok és a mezővárosok köré felépült regionális struktúra legalább négy alaptípusba sorolható. Az országos történetírás a régi, hagyományos történeti forrásokat oly mértékben merítette ki, hogy ezen az úton nem lehet már tovább fejleszteni a magyar történetírást. Másrészt a kötetek jó néhány tanulmánya oly mértékben hozott újat és frisset a magyar történetírás vérkeringésébe, hogy mindez rangos, országos jelentőségű kiadvánnyá avatta a Somogy megye múltjából sorozat köteteit.

A levéltár tudományos kutatást inspiráló szerepe a 60-as években mindössze arra korlátozódott, hogy az akalmanként kutató történészek és a levéltár munkatársai között laza kapcsolat szövődött a munkák publikációjáig. Igaz, már az 50-es években kiadott a levéltár egy sikeres tudományos sorozatot, a Somogyi Almanachot, amely nem kis bátorítást adott a későbbi levéltári évkönyvsorozathoz. Mégis a levéltári évkönyvek már az indulás pillanatában azt vették programba, hogy mind a megyére, mind a különböző korokra vonatkozóan mindennemű történeti munkának megteremtsék a helyi publikációját. Az 1914-ben megjelent megyei monográfia szemléletében teljesen elavult, tárgyi anyagában pedig már régen szűknek bizonyult. Az érdeklődők, az iskolák tanulói és tanárai, a társadalmi vezető testületek és szervek mind többet és alaposabbat akartak megtudni a megye múltjából. Így aztán a kutatói bázis szerencsés kiszélesedése, a kutatásokat stimuláló társadalmi igények és a szerkesztői törekvések összetalálkoztak; létrejött egy olyan vállalkozás, amely példázza azt, hogy a kultúra decentralizálásának régen megértek az előfeltételei vidéken, hogy az olyan műhelyek, mint Kaposvár, a kutatóknak otthont képesek biztosítani, hogy lelassítható vidékről az értelmiség elvándorlása; másrészt a közművelődéssel szemben táplált igények csak úgy elégíthetők ki helyileg és országos színvonalon, ha a vidéki művelődési centrumokban a kutatás, a tudományok művelése helyi és regionális alapokat teremt a kultúra fejlesztéséhez. A már kilencedik kötet szárnyaira bocsátó sorozat tanulmányai sokfélék és különböző értékűek. De az természetes, hiszen a kutatók életkorban, tapasztalatokban egészen különböző emberek. A sorozat és a szerkesztői törekvések értékéből semmit sem von le, hogy több évkönyvnek is van egy-egy vagy néha több gyenge pontja. Ez olyan igény mellett, hogy a kötetek gyűjtsenek össze mindent, ami Somogy megye története szemszögéből lényeges, elkerülhetetlen. Persze az évkönyvsorozat lehetővé teszi a tanulmányokban rögzített vitát is, mindez egyben tág teret nyit abban a vonatkozásban is, hogy az ország olyan megyéjének a történetéről hallasson véleményeket, ahonnan az 50-es éveket megelőzően csak a némaságnak voltunk fültanúi.

A tanulmányok többsége jól szolgálja azokat a célokat, amelyeket a kötetek megjelenését biztosító megyei tanács és a szerkesztő az indulás pillanatában az első kötet bevezetőjében maguk elé tűztek. Sőt úgy tűnik, hogy a tanulmányok tematikusan és módszerekben is többet adtak már eddig is, mint ami az eredeti cél volt. A tanulmányok részletes ismertetéséről, sőt kritikájáról ezen a helyen nem lehet szó. Ezt egyébként a szüntelenül fejlődő történetírás – egészen észrevétlenül – el fogja végezni, amennyiben a tanulmányok további felhasználásra kerülnek, avagy a nem helytálló megállapítások korrekciója meg fog történni.

Ennek a folyóiratnak a lapjain mindenekelőtt a tanulmányok korszakonkénti arányairól, agrártörténeti vonatkozásairól és a helyi történet regionális összefüggéseiről kell írni. A kötetek indulásánál nagyon is természetesnek látszott, hogy a szerkesztő sok olyan tanulmánynak ad helyet, amelyek témái a XIX. század előtti időkre vonatkoznak. Ebből az időszakból nemcsak Somogy megye történetében nagyok a hiányok, de sok más megyénél – különösen a törökök által megszállt területeken – hasonló gondok merülnek fel. Mégis szóvá kell tenni, hogy a témaválasztás nem lehet időarányos, mert ebben az esetben az a veszély fenyegeti a helyi történetírást, hogy csak kulturális értékeket teremt, holott a történetírás társadalmi hatásmechanizmusa ennél lényegesen szélesebb. Az utolsó kétszáz év története nemcsak az olvasók érdeklődésének széles igényével találja magát szembe, de praktikus jelentősége is sokkal fontosabb, mint a XVIII. századot megelőző időszakoké. Különösen a XIX. századi tőkés átalakulás folyamatáról aránytalanul kevés jelent meg, tematikájuk is szűk, nem öleli fel a társadalmi-gazdasági élet egészét. Remélhetőleg a következő évek kötetei enyhíteni fogják ezt a hiányt.

Talán ennek a folyóiratnak a lapjai a legilletékesebbek arra, hogy figyelmeztessenek: Somogy megye mennyire fontos területe volt az agrártermelésnek, és még ma is az. Ezért a somogyi levéltári évkönyvek agrártörténeti vonatkozásai kissé szigorúbban ítélhetők meg, mint a kötetek egyéb tanulmányai. Azt hiszem nem túlzok, ha azt állítom, hogy néhány agrártörténeti tanulmányt, amely a levéltári kötetekben jelent meg, hamarosan korrigálni, kiegészíteni, sőt kritizálni kell. Ha az egykori társadalmi valóságot hűen akarják a kötetek reprezentálni, akkor az eddig túlságosan nagybirtokcentrikus agrártörténeti szemléletet a parasztbirtok, a paraszttársadalom oldaláról ki kell egészíteni. Alig tudunk valamit arról, hogyan élt, gazdálkodott Somogy megyében a parasztság 1800 és 1870 között. De nem sokkal jobb a helyzet a XVIII. századra vonatkozóan sem. Az a kevés írás, amely az úri és paraszti birtokok elkülönítéséről szól, szinte semmit sem mond arról, hogy a jobbágygazdaságból hogyan lett parasztgazdaság. A feles és általában a részes művelés milyen időszakokban és milyen mélységig hatolt be a megye mezőgazdasági termelésébe? Éppen ebben a folyamatban azt szemlélhetnők, hogy hogyan alakultak ki a mezőgazdaságban a tőkés viszonyok. A részes művelés megszűnése szigorú összefüggésben volt – a parasztbirtok keletkezésén kívül – az uradalmi cselédek nagy társadalmi csoportjának kialakulásával. Ők hogyan éltek évtizedről évtizedre, mozgalmaik mi miatt keletkeztek? Velük együtt milyen volt az arányuk és milyen volt az életük azoknak a falusi napszámosoknak, akik ugyan a falvak szélén rendelkeztek egy kis vagyonnal, de megélhetésük túlnyomóan az uradalmi földeken végzett munkából származott? Az 1918–19-es somogyi eseményekről szóló megállapítások éppen azért nagyon sebezhetők, mert az eseményekben fontos szerepet betöltő agrárproletárok története még fő vonásaiban sem tisztázott. Mentségére legyen a levéltári évkönyveknek, hogy ebben a vonatkozásban óriási a lemaradás országszerte. A mezőgazdasági üzemtörténet, amely eléggé sűrűn szerepelt a kötetek lapjain, kisebb jelentőségű. Arról nem is szólva, hogy a mernyei és a somogyvári uradalom a mezőgazdasági üzemeknek csak egy típusát képviselik, mégpedig a feudális maradványoktól súlyosan terhelt üzemeket. A másik nagybirtoktípus, amely a mezőgazdaság termelőerőit sokkal magasabb fokra volt képes emelni, amelynek a tőkekörforgása gyorsabb volt, és amely a nemzeti jövedelmet sokkal jobban gyarapította, csak az utóbbi években kezd szerepelni a levéltári évkönyvek lapjain. A magyar tőkés mezőgazdaság egyik legszervezettebb és egyik legkitűnőbb nagygazdasága Somogy megyében helyezkedett el: a Hitelbank által létrehozott Mezőgazdasági Ipar Rt. A fejlettebb tőkés termelést képviselő üzemek ezenkívül is elég szép számmal fordultak elő a megyében. Olyan tőkeerős gazdaságok, mint Hoyos gróf németladi gazdasága, Politzer Géza korpádi, majd erőcsokonyai bérlete, a homokos sávban már agrár-ipari vertikumot létrehozó Kremzir Mór belcsa-pusztai gazdasága, a Balaton-parti bérleti gazdaságok vagy a fejlett állattenyésztéssel rendelkező gazdaságok egész sora vár történetének méltatására. Igaz, a mernyei uradalom és a MIR-bérlet története gazdag forrásanyaggal ábrázolható, mégsem teljesen rendjén levő, hogy az olvasóban olyan

kép alakuljon ki, mintha ezzel a két típussal kimerülne a nagybirtokok egészen sokféle és érdekes üzemi felépítési szervezete. Az agrárelet sok oldalról közelíthető meg; üzemenként, termelési ágazatok oldaláról, sőt úgy is, mint bérleti vagy saját kezelésű birtokok. Érdemes lenne egyszer foglalkozni Dél-Somogy bérleti gazdaságaival. Nem lenne érdektelen azzal sem foglalkozni, hogy 1848 után a parasztbirtokon fellendült a szőlőtermesztés. Ez tartott egészen a filoxeravészig, és Somogy három dombsorán (a zselici, a balatoni, a marcali-baglasi-zákányi dombsoron) egészen friss és jó bort termő szőlőskerteket hozott létre. Mindez lehanyatlott a filoxera megjelenése után, és a parasztság nem volt képes napjainkig a régi szőlőket újjáteremteni. Somogy megye termőterületeiből majdnem egyharmadnyit foglal el a barna-vasas homok, amely kiváló termőterülete a burgonyának. Több tanulmányban is érdemes lenne a burgonyatermesztés fellendülésének okaival, a parasztbirtokon és a tőkés bérleti gazdaságokban dívó termesztési módokkal, a burgonya ipari hasznosításával és a belső-somogyi paraszti élet átalakulásával foglalkozni. Más, de azért még velejéig agrárkérdés a mezőgazdasági technika története. A technikai haladás a mezőgazdaságban és Somogyban egy egészet képez a XVIII. század végétől napjainkig.

Semmiképpen sem hiányjegyzéket vagy kívánságlistát akartunk átnyújtani. Sokkal inkább az évkönyv folyamatosan emelkedő nívóját akartuk jelezni, és mivel e sorok írója együtt él és kutat a kötetek szerzőivel, azt is, hogy milyen témák a még elengedhetetlenek, és melyek azok, amelyekből egy évtized leforgása alatt még tanulmányok várhatók. Ezzel egyben éreztetni is akartam, hogy mennyire elhivatott és feladatokkal tele, ambiciózus vállalkozás a somogyi levéltári évkönyvek sorozata. A megjelenés rendszeressége, a javuló tematika, a kritikus szerkesztés, az egyre mélyülő kutatási szenvedély, egyáltalán a kialakult műhelyek szűntelen megújulása, sőt mi több egy bizonyos értelemben történő balratolódása, a marxista módszer mind gyakoribb és eredeti alkalmazása a helyi és országos problémák nívós megoldásában felkeltette az országos érdeklődést, és a vidéki levéltári kiadványok egyik legjobb sorozatát eredményezte az utolsó évtizedben.

Király István

TERMELŐSZÖVETKEZET-TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK I–II.

A Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok sorozatának 6–7. köteteként megjelenő gyűjtemény első része 1972-ben *Lázár Vilmos*, a második 1973-ban *Donáth Ferenc* szerkesztésében látott napvilágot. A következő tanulmányokat tartalmazzák:

I. kötet:
Donáth Ferenc: A magyar szövetkezeti nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásának vázlatos története 1949–1970
Halász Péter–Tóthné Loós Gyöngyi: A Makói Úttörő Termelőszövetkezet története
Szénay László: A Tiszakarádi „Új Élet" termelőszövetkezet története
Csepely-Knorr András: Tíz év a közös úton
Szíjjártó András: A nagyüzemi fejlődést befolyásoló néhány társadalmi és szakképzettséggel összefüggő tényező vizsgálati eredményei

II. kötet:
Fülöp Imre: A Létavértesi Aranykalász Termelőszövetkezet története
Szíjjártó András: A tagság társadalmi összetételének, szakképzettségének és a szövetkezeti demokrácia érvényesülésének szerepe a létavértesi Aranykalász Termelőszövetkezet nagyüzemi fejlődésében
Lőkös László: Az alsószuhai Új Élet Termelőszövetkezet története
Bodnár Miklós: A balmazújvárosi Lenin Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története
Belák Sándor–Nemes Kornélia: A zalavári Új Idők Termelőszövetkezet története
Szíjjártó András: Szociológiai vizsgálatok a zalavári Új Idők Termelőszövetkezetben

A kétkötetes gyűjteményben – amely angol nyelvű összefoglalót is tartalmaz – a tudományos igénnyel megírt tanulmányok összessége ha nem is teljes, de reprezentatív keresztmetszetét adja a magyarországi termelőszövetkezeti fejlődésnek. A bemutatott 2 Borsod-Abaúj-Zemplén, 2 Hajdú-

Bihar, egy-egy Baranya, Csongrád és Veszprém megyei közös gazdaság fejlődésének históriája között van viszonylag nagy határú alföldi településen és aprófalvas dunántúli tájon létrejött tsz története, található jó természeti és gazdasági körülmények között működő, és kedvezőtlen adottságú tsz-nek, de sajátos növényi kultúrájáról ismert vidék mezőgazdasági nagyüzemének múltját idéző írás is.

A tanulmányok fele-fele arányban dolgoznak fel a kollektivizálás első szakaszában létrehozott és 1956 után alakult termelőszövetkezetet. Az 50-es évek első feléről azonban csak a makói Úttörő Tsz történetének ismertetése során kapunk részletes elemzést. A többi tanulmány szerzői erről az időszakról csupán vázlatos áttekintést adnak. A súlypontot valamennyien az utóbbi másfél évtized történetére helyezik. A történeti ismertetés mellett a 60-as években lezajlott fejlődés feltárásánál a közgazdasági szempontok érvényesítésére irányuló törekvés jellemző. Ezt 3 szövetkezet esetében Szíjjártó András szociológiai vizsgálatai egészítik ki.

A tsz-ek történetének bemutatását a természeti, társadalmi és gazdasági feltételek vázolása előzi meg, statisztikai táblák, esetenként grafikus ábrázolások és szervezeti felépítést ábrázoló sémák, Makó esetében térképvázlatok is illusztrálják.

A két kötetben közreadott tanulmányok a termelőszövetkezeti fejlődésről lényegében egységes képet adnak. Donáth Ferenc bevezető értekezése a folyamat egészének alapvető vonásait vázolja fel, megjelöli a történések vizsgálatának fő szempontjait, és áttekinti a szövetkezeti gazdálkodás egyes szakaszainak általánosan érvényesülő alakító tényezőit és azok hatását a tsz-gazdálkodás nagyüzemi jellegűvé válására. Az egyedi szövetkezettörténeti feldolgozások a konkrét megvalósulási formákat tárják fel, számos helyi feltétel figyelembevételével.

A fejlődés periodizálása tekintetében vannak eltérések a tanulmányok között. Donáth Ferenc a folyamatot 3 szakaszra bontja „a gazdaságpolitika nagy fordulatai" alapján, az egyes tsz-ek vizsgálatánál a szerzők részletesebb tagolást alkalmaznak a fejlődés helyi jellemzőinek figyelembevételével. A kollektivizálás első szakaszában létrehozott szövetkezetek közül a balmazújvárosi Lenin Tsz esetében egyezik meg pontosan az első periódus terjedelme a Donáth Ferenc által megjelölt 1949–1956-os szakasszal. Az alsószuhai Új Élet Tsz történetének szerzője az 1950-es alakulás utáni kezdeti időszakot a falu szövetkezeti községgé válásáig számítja. A vizsgált zalavári és makói közös gazdaság esetében az 1959-es év van határként megjelölve, azzal a különbséggel, hogy előbbinél az 1949-es alakulástól az 50-es évekbeni működés és az 1957-es feloszlás eseményein át az újjászervezésig egy periódusnak tekinti a szerző, utóbbinál viszont az 1949–59-es időszakot 1953-ban kettéosztják a gazdaság életében bekövetkezett változások alapján. Általános, hogy a szerzők a kollektivizálás befejező szakaszát önálló egységnek tekintik. Az ellenforradalmat követő éveket, a konszolidációt és a tömeges átszervezést sorolják ide. A zalavári, illetve a makói közös gazdaság esetében ez a korszak sajátosan össze van kapcsolva a megszilárdulási szakasszal, illetve beolvadva a gazdaság működésének egy stabilizálódott periódusába. A következő, 1965–66-ban lezáruló időszakot elsődlegesen a megszilárdulás, a gazdaságiműszaki alapok létrehozása jellemzi. Az 1966–67-tel kezdődő szakasz az önálló, vállalatszerű gazdálkodásra való áttérés megvalósításának eredményeit és problémáit mutatja be. A periodizációban megmutatkozó eltérés már csak Makónál jellemző, ahol a szerzők az 1965–69-es éveket „ellentmondásokkal terhes, változó időszak"-nak nevezik, s külön tárgyalják az 1970-es árvíz nyomán kialakult helyzetet.

A mezőgazdasági nagyüzemi átalakulás története úgy is felfogható, mint a termelési feltételek – kisüzemi keretek között általában statikus – egyensúlyának nagyüzemi szinten való, dinamikus helyreállításáért folyó küzdelem története – állapítja meg Donáth Ferenc –, amelynek vizsgálatánál két alapvető szempontnak kell érvényesülnie. Nevezetesen meg kell mutatni „a szorosan gazdasági jelenségekben társadalmunk mindig jelenlevő alapvető politikai és társadalmi erőit", másrészt a nagyüzemmé válás folyamatát „mindenekelőtt az üzemben, a termelés alapvető tényezőinek megléte és összhangja szempontjából kell figyelemmel kísérni". A Termelőszövetkezettörténeti Tanulmányokban közreadott tsz-monográfiákról elmondható, hogy a jelzett szempontokat érvényesítik.

Az átalakulás folyamatában ható politikai és társadalmi erők bemutatásánál Donáth Ferenc bevezető tanulmánya a gazdaságpolitikai célkitűzések és azok végrehajtásának eszközei mellett nagy figyelmet fordít azoknak a tömegekből kiváltott reakciójára, különösképpen az 1949–56-os időszakra vonatkozólag, amikor is szerkezeti tagolásában is kifejezésre juttatja ezt. Utal az erőltetett kollektivizálásnak a paraszti szemléletre gyakorolt hatására, a szociális hovatartozás és a belépés önkéntessége közötti összefüggésre. Megállapítja, hogy a paraszt hagyományos ragaszkodása a földhöz meglazult.

„Munkaerejük jobb haszonsításának útját keresték", más népgazdasági ágakban kerestek munkát. A mezőgazdaságban maradókban súlyos nyomok maradtak. „A kistermelő tulajdonos elválasztása termelési eszközeitől . . . kínos-keserves folyamat. Akkor is, ha lassan, még inkább, ha gyorsan megy végbe. Már az is nagy megterhelése a léleknek, ha a megszokottat fel kell adni. Még inkább az, ha a bizonyosat, a paraszti lét bevált alapjait kell felcserélni a parasztoknak ismeretlen gazdálkodási és életrenddel. Mindennek messzemenő hatása volt a parasztok magatartására, a mezőgazdasági termelésre, különösen pedig a termelőszövetkezetek fejlődésére. Észrevehető változás e tekintetben csak a hatvanas évek második felében mutatkozik tömegesen, amelyet a régit már alig ismerő, ahhoz nem ragaszkodó új nemzedék belépése a termelésbe erősít".

A termelőszövetkezeti szervezés kezdetén lényegében csak az agrárproletárokból tevődött ki a tagság, vagy nincstelenekből lett újgazdákból. Az 1949–50-es alakítású tsz-ekről szóló tanulmányok azt mutatják, hogy az életképesebb birtokkal rendelkező parasztság távol maradt kezdetben a szövetkezettől. Bár a bemutatásra kerülő tsz-ek községeiben mindenütt alakult ez idő tájt szövetkezet, általánosnak tekinthető az Alsószuháról szóló megállapítás, miszerint „az 1950-es évek elején és derekán a tömeges belépésnek sem gazdasági, sem társadalmi feltételei nem értek meg". A nagyüzemi átszervezés eszközévé az 50-es évek első felében a gazdasági és adminisztratív kényszer vált. „Állandóan ható kényszerhelyzetet teremtett az egyéni gazdálkodók számára a beszolgáltatási kötelezettségek szigorítása. A beszolgáltatási kötelezettség vállalása helyett a dolgozó parasztok egy része a szövetkezetet választotta" – olvashatjuk a balmazújvárosi Lenin Tsz történeténél. Alsószuhán: „Aki tehette menekült a földtől, főleg a fiatalok hagyták el a mezőgazdaságot. Így a belépők zöme az idősebb generációból került ki." Az elvándorlás tömegessé vált. „A negyvenes évek második felének kedvező légkörében kistulajdonosként emelkedő paraszti zöm elutasította a szövetkezeti nagyüzemi termelést, az új életviszonyoktól felemelkedését féltette. Előbb tudomásul kellett vennie, hogy kistulajdonosként nem emelkedhet. A mezőgazdaságon kívüli munkavállalás tömegjelensége a szövetkezet elutasítását és a kistulajdonosi emelkedés ábrándjának feladását egyként jelentette" – írja Donáth Ferenc.

A paraszti lakosság nagyszámú átvándorlása más népgazdasági ágakba – elsősorban az iparba – számottevően csökkentette a mezőgazdaság munkaerőállományát. A termelőszövetkezetek nem rendelkeztek elég munkaerővel. Erre több tanulmányban találunk utalást. Ennek azonban az is oka, hogy a kényszerből belépett tagok munkafegyelme nem kielégítő. A makói Úttörő Tsz történeténél egyedi okról is olvashatunk. Ennél a gazdaságnál 1951-ben kimondták, hogy csak földdel belépő tagokat vesznek fel. Így az 1949-ben még „földhiánnyal küzdő tsz területe 1953-ra olyan mértékben megnőtt, hogy a rendelkezésére álló munkaerő kevésnek bizonyult".

A munkaerő kiesését súlyosbította a hiányos eszközellátottság. A gazdaságok felszereltsége gyenge volt. Állami támogatást ugyan kaptak, de az, mint a létavértesi „Aranykalász" előtörténeténél olvashatjuk, legfeljebb az elvonások ellensúlyozására volt elég.

A saját szakember és géppark hiánya, a földterület és a munkaerő aránytalansága mellett a fejlődés gátló tényezőjeként jelölik meg a szerzők a mechanikus tervlebontáson alapuló, a helyi feltételeket figyelembe nem vevő termelési előírásokat. Olyan növények termesztésére kényszerítették a szövetkezeteket, amelyek „az adott talaj- és éghajlati viszonyok között nem váltak be, vagy egyáltalán nem volt termelési hagyományuk" (Alsószuha), amelyek „sikeres termesztésére egyáltalán nem volt kilátás" (Makó). Az ilyen kötelezettségek elől a tsz-ek tagsága igyekezett kitérni. Ebben – az általa a „szövetkezeti látszattulajdon korszakának" nevezett időben Donáth Ferenc megállapítása szerint a közös gazdaság „ellentétes törekvések színtere" volt. A tagság inkább a háztáji gazdaságban hasznosította munkaerejét, mint a közösben. A zalavári Új Idők Tsz 1951-es helyzete jól példázza ezt: „A tagok ragaszkodtak a megengedettnél nagyobb háztáji állatállományhoz . . . Mivel a 800 n.-öl háztáji terület nem biztosította a háztáji állatok takarmányszükségletét, még csúcsmunkaidőben is elmentek a módosabb egyéni gazdákhoz dolgozni a takarmány megszerzése érdekében."

A tanulmányok azt tükrözik, hogy az 50-es évek első felében a termelőszövetkezetek nem tudtak megerősödni, sőt a belvárdgyulai „Közös Út" egyik elődje „az egyszerű újratermelést sem tudta biztosítani". Kevés olyan tsz volt, amelyik eredményesen dolgozott. „1952-ben a járásban egyedül az Új Idők Termelőszövetkezet gazdálkodott jövedelmezően" – olvashatjuk Zalavárról. A makói Úttörő Tsz kiemelkedésének okait Halász Péter és Tóthné Loós Gyöngyi tanulmánya alapján a következőkben foglaljuk össze: 1. a helyi feltételeket figyelmen kívül hagyó előírások „megkerülése";

2. a munkafegyelem megszilárdítására hozott belső intézkedések; 3. nem fejlesztették hitelből a nem jövedelmező ágazatokat; 4. a földterület és a munkaerő összhangjának kialakítása (földleadás).

A gazdálkodás általában jellemző eredménytelensége, az alacsony és bizonytalan jövedelem következtében a tsz-tagság volt földtulajdonos része 1953-ban és 1956-ban nagyrészt kilépett. Többnyire az agrárproletárok tartottak ki a szövetkezet mellett.

1956 után az agrárpolitika változatlanul célnak tekintette a nagyüzemi átszervezést, a megvalósítás eszközei tekintetében azonban változtatott a korábbi gyakorlaton. A termelési feltételek javulása mellett került sor a tömeges kollektivizálás ismételt napirendre tűzésére. Ennek hatását a balmazújvárosi Lenin Tsz történetének leírásánál így olvashatjuk: „A mezőgazdaság szocialista átszervezésének napirendre tűzése felkavarta az egyénileg gazdálkodók lelki világát, a nyugtalanság és bizonytalanság érzése fogta el őket". Tiszakarádon a szervezés „a gazdák jelentős részének ellenállásába ütközik". Belvárdgyulán viszont: „A község lakossága a korábbi rossz tapasztalatok miatt ugyan kezdetben tartózkodást mutatott, de a szervezéssel szemben nem volt jellegzetes az ország nagyobb részén tapasztalt ellenállás. A belépési nyilatkozatot a község egész lakossága aláírta." Hasonló jelenségről olvashatunk Zalavárról is. Itt és a létavértesi Aranykalász Tsz-nél is jelentős szerepe volt egy-egy köztiszteletben álló embernek a szervezés sikerében. Alsózsuhán ugyanakkor ismét nagymérvű az elvándorlás az iparba. Ez nem egyedi jelenség, amint Donáth Ferenc adatai mutatják. Mindemellett Donáth azt is megjegyzi, hogy valóságos munkaerőhiány csak a tsz-ek egy részében mutatkozott, főleg az iparosodott vidékeken; inkább az a jellemző, hogy „a szövetkezeti tagok, illetve családtagok jelentős része nem elsősorban a szövetkezeti közös gazdaságban, hanem részben a mezőgazdaságon kívül, illetve az egyéni háztáji gazdaságban értékesítette munkaerejét". A zalavári Új Idők Tsz történetének megírása során szerzői megállapítják: „Az általános kollektivizáláskor gyakori volt országszerte a jelenség, hogy a tsz-be csak egy-egy idősebb családtag lépett be. Minimális munkaegységet szerzett, hogy a háztáji meglegyen, a munkaképes fiatalok pedig más helyen dolgoztak." A munkafegyelemmel kapcsolatos problémák a tanulmányok alapján általánosnak mondhatók. Sok probléma adódott a termelés egyéb feltételeinek terén is. A balmazújvárosi Lenin Tsz történetének szerzője így fogalmaz az 1957–60-as időszakra vonatkozólag: „A nagyüzemi gazdálkodás feltételei – a területnagyság kivételével – hiányoztak".

A 60-as évek első fele a gazdálkodás technikai alapjának kiépítését jelenti a termelőszövetkezetek számára. „A döntően kisüzemi gazdálkodásra szabott állóeszközállományt nagyüzemi állóeszközállománnyal cserélték fel viszonylag rövid idő alatt", amint Donáth Ferenc megfogalmazza. Ezen belül is elsősorban az alapgépesítést valósítják meg. Általános a törekvés a saját géppark megteremtésére. A gépesítés a növénytermesztésben mutatkozik. Forrás részben saját erő, részben állami támogatás és hitel.

A 60-as évek első felének alapvető feladata a munkafegyelem megszilárdítása. Ebben a vonatkozásban nagy a jelentősége a háztáji és a közös gazdasági viszonyának.

A háztáji problémáját a tanulmányok jelentős tényezőként kezelik, egyesek szerkezetileg is kiemelik. Megállapítható, hogy a háztáji a kollektivizálás első szakaszában, sőt a befejező szakaszban és azt követőleg is egy ideig mint a közös gazdaság „ellenpólusa" szerepelt. A háztáji és a közös érdekeinek közelítése a munkafegyelem megszilárdításának, a tagság érdekeltségének fontos tényezője volt. Bodnár Miklós megállapítása szerint „a szövetkezetbe tömörült parasztok személyi tulajdonát képező háztáji gazdaság és a kollektív nagygazdaság egymást kiegészítő egybekapcsolása lett a szövetkezeti mozgalom kibontakozásának és a dolgozó parasztság részéről történő elfogadásának reális alapja". A háztáji gazdaság elsősorban állattartásának feltételeit igényelte a tsz-től. Ahol ezt kellő időben figyelembe vették, s megadták a támogatást a háztáji gazdaságnak, ott a háztáji állatállomány nem csökkent. Ennek népgazdasági jelentőségét Szénay László és Csepely-Knorr András is hangsúlyozza. Utóbbi szerző a közös gazdaság nagy sikereként értékeli, hogy a háztáji termelés volumenének tartása mellett sem volt olyan tendencia a belvárdgyulai Közös Út Tsz-nél, hogy a tagok a közös munkát elhanyagolták volna. A létavértesi Aranykalász Tsz történetének szerzője ismerteti a háztáji ún. „nagylétai módszerét" is.

A közös gazdaságból származó jövedelem biztossá válása és a tagság összetételében bekövetkezett változások módosították a tagság viszonyát is a háztájihoz. Ezért került sor a háztáji „megváltásának" lehetővé tételére. A fejlődés jelenlegi szakaszán – Donáth Ferenc megállapítása szerint – „megszűnőben van a háztáji gazdaságnak az a korábban domináló vonása, hogy szembeállt és

konkurrált a közös gazdasággal, mindenekelőtt a tsz-család munkaerejének hasznosítása, mind pedig bizonyos termékek feldolgozása, értékesítése terén. A reform után erősödik az a tendencia, hogy a háztáji gazdaság mint a nagyüzem sajátos üzemága integrálódik a termelőszövetkezeti termelésbe és értékesítésbe."

A háztáji állattartás igénye diktálta főként a részes művelés bevezetését. Ezen túl a munkafegyelem megszilárdítását is szolgálta, növelte a tagok érdekeltségét a közös termelésben. Donáth Ferenc bevezető tanulmányában a részesművelést „az első jelentős megegyezés"-nek nevezi a nagyüzemi szövetkezeti mezőgazdaság kialakulása útján, amely „rendet és rendszerességet vitt a termelésbe", egyben tehermentesítette a szövetkezet vezetését „a munka- és termelésszervezésnek a gépesítés akkori színvonala mellett – egyébként megoldhatatlan gondjaitól". Az egyedi vizsgálatok tapasztalatai ezt alátámasztják, hiszen jellemző, hogy a gépesítés a 60-as évek első felében a kapásokra még nem terjedt ki.

A 60-as évek közepe a termelőszövetkezeti fejlődés új szakaszának kezdetét jelenti. Az ehhez vezető út legfontosabb gazdaságpolitikai lépéseit Donáth Ferenc írása alapján a következőkben foglalhatjuk össze: 1. a beszolgáltatás eltörlése; 2. a nagy gépek tsz-tulajdonának lehetővé tétele; 3. a központi tervek lebontásának megszüntetése a tsz-ekre.

A 60-as évek második felének, az új gazdasági irányítási rendszer bevezetése időszakának további intézkedései a tsz-ek megerősödése és az önálló, vállalatszerű gazdálkodás feltételeinek megteremtése érdekében: 1. a termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozása; 2. a tsz és az állami vállalatok gazdasági és jogi kapcsolataiban az egyenjogúság elvének kimondása; 3. a tevékenységi kör bővítésének lehetővé tétele (melléküzemág: jövedelemnövekedés, a tagok folyamatos foglalkoztatásának biztosítása).

A vizsgált termelőszövetkezetek számára fontos momentum 1966-ban a hiteltartozások elengedése. Ezután a gazdaságfejlesztés nagyrészt saját erőből valósul meg. A fejlesztés igénye leginkább az állattenyésztés beruházásai területén mutatkozik. A hagyományosan jó állattenyésztő vidéken működő zalavári Új Idők Tsz-nek is az egyik fő problémája 1969-ben, hogy az állattenyésztés gépesítése nem megoldott, és annak épületei korszerűtlenek. A belvárdgyulai Közös Út Tsz beruházásait is az épületberuházások teszik ki főképpen 1965 után. Az állattenyésztést szolgáló fejlesztésre való törekvés az 1966–70-es években általános. Ezt Donáth Ferenc megállapítása szerint két tényező akadályozza: a beruházások nagyobbik része elavult épületeket pótol, másrészt a beruházási költségek gyorsan nőnek. Ezek következtében a beruházás erőteljesen épületcentrikus, a gépek felújítása elmarad a kívánatostól. Erre konkrét példát szolgáltat a belvárdgyulai „Közös Út".

A 60-as évek második felében a termelőszövetkezeti fejlődés általában lendületes volt. Donáth megállapítása szerint: „Az eszközellátottság színvonala jelentősen emelkedett. A termelés technikája és technológiája a növénytermelés és az állattenyésztés több ágában nagyüzemi jelleget öltött." A gazdálkodás fejlődését a jövedelem növekedése követte. Ennek kettős következménye van: A tsz-ek munkaerő-ellátottsága javul, a munkafegyelem megszilárdul. A munkaerő-ellátottság javulása az alkalmazottak foglalkoztatásából is adódik, nem utolsósorban a jelentős alaptevékenységen kívüli tevékenységet folytató gazdaságoknál (pl. zalavári „Új Idők").

Az 1966 utáni szakaszban a tsz-eknél általánossá vált a garantált havi bérezés. Ez vonzóbbá tette a tsz-eket a dolgozók, köztük a fiatalok számára. A fiatalok aránya a tagságon belül nőtt, de még nem eléggé. Donáth Ferenc az anyagi-műszaki alapok gyorsabb fejlesztését tartja szükségesnek ahhoz, hogy a tsz-ek vonzása növekedjék. Szíjjártó András szociológiai vizsgálataiból azt a következtetést vonja le, hogy „ma eljött az idő, amikor a falun élő munkáscsaládok, egyéb foglalkozásúak gyermekei a termelőszövetkezetben is megtalálják számításaikat, nemcsak az anyagiakat, hanem a megfelelő ipari jellegű szakképzettség hasznosítását is"; így „egyre több nem paraszti származású kerül a termelőszövetkezetekbe, a nagyüzemi fejlődés szempontjából kulcsfontosságú munkakörökbe".

A nagyüzemi mezőgazdaság megvalósulásának eredményeit bemutatva a tanulmányok szerzői leszögezik, hogy a folyamat nem befejezett. Donáth Ferenc szerint azért nem, mert a nagyüzemi keretek között még nem folyik mindenütt nagyüzemi szintű termelés. Szénay László azt is megjegyzi, hogy „a szövetkezeti község szövetkezeti tudata is kialakulóban van". Lőkös László az alsószuhai Új Élet Tsz továbbfejlődésének útját a környező kis községek tsz-eivel való egyesülésben látja. Az erők koncentrálását tartják szükségesnek Zalavár esetében is az ottani tsz-ről szóló tanulmány szerzői.

Szíjjártó András szociológiai vizsgálataiban igen fontos és aktuális problémákat vesz szemügyre. A szövetkezeti demokrácia és a tulajdonosi érzés vizsgálata során a zalavári Új Idők Tsz-ben arra a megállapításra jut, hogy a szövetkezetet „nemcsak gazdálkodási eredményei, hanem vezetési módszerei is a legjobb, legismertebb közös gazdaságok közé emelik". A szövetkezeti demokrácia elősegíti a nem vagyontárgyakkal belépők tulajdonosi érzésének kialakulását is – állapítja meg. A vezetés szakmai és vezetői színvonalát, a szövetkezeti demokrácia érvényesülését és a tulajdonosi érzület kérdéseit vizsgálja a létavértesi és a belvárdgyulai tsz-ek esetében is. Számottevően egészíti ki ezzel a többi szerző elsődlegesen gazdasági szempontú tanulmányait.

Urbán László

KESZTHELYI ISTVÁN: TERMÉSZETVÉDELEM

Bp. BME Továbbképző Intézete, 1976. 163 l. (soksz. kéziratként)

A természetvédelemnek már nemcsak jelene és (bíztató, bár viharosnak ígérkező) jövője van, hanem múltja is. És lassan talán megindulnak az ezt feltáró kutatások. Mint ahogy a természetvédelmi tevékenység az erdészetből és vadászatból nőtt ki, valószínűleg ugyanúgy nő majd ki az erdészet- és vadászattörténetből a természetvédelem története is, s így végeredményben az agrártörténethez fog kötődni.

Az ilyen irányú kutatómunkához azonban feltétlenül szükséges az alapfogalmak ismerete, hiszen szakszerű útbaigazítás nélkül nem tud senki helyesen értékelni. A hazánkban eddig megjelent természetvédelmi tárgyú könyvek (Kaán 1931, Kenyeres–Tildy 1960, Papp 1967, Kopasz 1976) a hangsúlyt a védendő – vagy már védett – értékek ismertetésére tették, s nem vagy csak mellékesen foglalkoztak elvi-elméleti kérdésekkel. Éppen ezért nem lehet eléggé elismerni a szerző úttörő vállalkozását, aki Magyarországon először megkísérelte összefoglalni a természetvédelem elméleti kérdéseit. A kísérlet sikerült, az olvasó minden részletkérdésben megkapja a legszükségesebb felvilágosítást és alapokat az őt esetleg érdeklő részletek további vizsgálatához.

Folyóiratunk jellegének megfelelően a recenzióban elsősorban a történeti jellegű kérdésekre térünk ki részletesebben, a többi részt a teljesség kedvéért említve meg.

Az első 40 oldalon megismerteti az olvasót a geomorfológiai és növényföldrajzi alapfogalmakkal, majd röviden foglalkozik az ökoszisztémákkal. E fogalmat meglehetősen sokan használják, de nem mindenki ismeri pontos jelentését, ezért érdemes idézni a meghatározását: „Az ökoszisztéma a bioszférának területileg is elhatárolható kisebb vagy nagyobb része, amelyet a környezeti tényezők (biotóp), és az élővilág (növény- és állatvilág = biocönózis) együttes működése jellemez, és amelynek meghatározott anyag- és energiaforgalma van. Az ökoszisztéma lehet erdő, rét, láp, tó, tenger stb. A különböző ökoszisztémák létezése, működése az élet, az emberiség fennmaradásának alapja a földön."

Ezután röviden áttekinti a természetvédelem történetét, azonban (a kívülálló számára nem egészen logikusan, de a hazai hagyományoknak megfelelően) külön tárgyalja a madárvédelmet. A 42–43. oldalakon röviden összefoglalja a természetvédelem „egyetemes történetét" az első intézkedéstől (1872: a Yellowstone Park létesítése) kezdve. Véleményünk szerint az I. világháborútól napjainkig tartó eseményeknek egyetlen rövid bekezdésbe való sűrítése nem volt szerencsés, és legalább az IUCN (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources; Nemzetközi Természetvédelmi Unió) 1948-ban történt megalakulása és párszavas bemutatása, valamint a Nemzeti Parkok Európai Szövetsége (Föderation der Natur- und Nationalparke Europas) megért volna egy újabb bekezdést.

A következőkben részletesebben foglalkozik (4 oldalon) a hazai természetvédelem – mindmáig feltáratlan! – történetével. Az 1931-ig terjedő rész az egyetlen hozzáférhető könyvön, Kaán 1931-es munkáján alapul, így aki abból kimaradt, az gyakorlatilag hiányzik itt is. (Ismét hangsúlyozni kell, hogy a szerző feladata az első magyar elvi-elméleti összefoglalás készítése volt; és sem feladata nem volt a hiányzó részletadatok felderítése, sem ideje nem lett volna hozzá.)

Mindezeket figyelembe véve nagyon örülünk, hogy megtaláljuk a korai szereplők közül Szontagh Tamás nevét, és pozitív értékelést kap Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1907/09 közötti szerepe. De mindent figyelembe véve is sajnálatos, hogy kimaradt Sajó Károly, aki 1905-ben megjelent cikkében („Az őstermészet kincseinek megmentése") már a növénytársulások védelmét

javasolta, s ezzel nemzetközi ismertséget szerzett. Földváry Miksa is hiányzik a sorból, akinek lelkiismeretes adatgyűjtő és feldolgozó munkája nélkül Kaán sem írhatta volna meg olyan részletesen könyvét, s aki az Országos Természetvédelmi Tanács ügyvezető alelnökeként tevékeny részt vállalt a gyakorlati természetvédelem megindításában is.

A terjedelmi lehetőségeket tekintve, kevésbé hiányzik Petényi János Salamon, aki már 1840-ben javaslatot tett néhány kiható emlős faj védelmére, valamint Illés Nándor, aki 1879-ben először javasolta az értékes öreg fák védelmét (az erdészeti részben említi.) A teljesen elfelejtett Lasz Samu és Téglás Gábor kimaradása érthető.

A felszabadulás utáni részben a szerző nem említ neveket, csak a jogszabályok változásait és a szervezeti fejlődést ismerteti. Ez indokolt is, hiszen az akkor szereplő személyek még zömmel élnek, sőt jórészt aktív szereplői a természetvédelemnek. Örvendetes az is, hogy adatokat közöl a védettség kiterjesztésének üteméről.

A Természetvédelem Magyarországon c. fejezetben a jelenkori hazai természetvédelmet mutatja be. Tisztázza a jogi és tényleges természetvédelem fogalmát, s az utóbbin belül is különbséget tesz passzív és aktív természetvédelem között. Hazánkban az egyedüli járható út az aktív természetvédelemé.

Ezek után részletesen ismerteti a természetvédelem tárgyait, melyek közül bennünket az *f) – i)* pontokban felsoroltak érdekelnek közelebbről.

„*f)* ősállat-, ősember-, ősrégészeti lelőhelyek természeti környezete;

g) történelmi és kultúrtörténeti emlékhelyek és azok természeti környezete;

h) műemlékek természeti környezete;

i) eltűnőben levő életformák és gazdálkodási módok fenntartására szolgáló területek;"

Ehhez még hozzá kell venni a *d)* egyik alpontját: kiveszőben levő domesztikált állatfajták.

Ezekből is látszik, hogy a természetvédelem olyan összetett tudomány, mely már csak részben támaszkodik a természettudományokra, melyekből kinőtt, de nem tud teljes értékű munkát végezni napjainkban a társadalomtudományok (főleg a régészet, néprajz, történelem és művészettörténet) nélkül.

A következőkben részletesen ismerteti a természetvédelmi tevékenységet, annak célját és feladatait, és hangsúlyozza, hogy nem egy esetben csak a természet- és műemlékvédelem együttes munkája hozhat eredményt (57. l.).

Ezután ismerteti a természetvédelmi kategóriákat. Hazánkban vannak terület nélkül védett értékek, továbbá háromféle védett terület.

A legrégibb a természetvédelmi terület (TT), mely viszonylag kis területű, és látogathatósága, használata korlátozott.

A tájvédelmi körzetek (TK) elvileg az 1935-ös törvény hatályba léptétől lennének létesíthetők, de az első ilyen az 1952-ben létesített és eredetileg Nemzeti Parknak nevezett Tihanyi.

A Nemzeti Park (világszerte ismert az NP rövidítés) csak 1971 óta létesíthető hazánkban (jelenleg három van). Nagyságra nem különbözik egy tájvédelmi körzettől, de meg kell felelnie bizonyos nemzetközi előírásoknak, mivel korábban ezen elnevezés meglehetősen devalválódott.

A továbbiakban még néhány fogalmat tisztáz, majd ismerteti a jelenleg érvényes természetvédelmi jogszabályokat és a természetvédelem szervezetét. Ezzel kapcsolatban ír az Országos Természetvédelmi Hivatal nemzetközi kapcsolatairól, röviden bemutatva néhány nemzetközi szervezetet. Ezen adatok egy része – mint jeleztük – célszerűbben szerepelne a történeti részben (79–80. l.).

A következő néhány fejezet, melyekben részletesebben tárgyalja az egyes természeti értékek védelmét, számunkra most kevésbé érdekes, bár nagyon értékes szakmai ismeretanyagot tartalmaznak. Ebből kiemelnénk a parkok védelméről szóló részt (117–19. l.).

A hazai hagyományoknak megfelelően külön terjedelmes fejezetben foglalkozik a madárvédelemmel. Ebből jelenleg bennünket a madárvédelem történetének áttekintése érdekel (129–33. l.).

Az első hazai érdemi dokumentum az 1875-ben a Monarchia és Olaszország között létrejött „Declaratio" a vonuló madarak védelméről. (Ezt a mindenkori olasz kormányok soha sem tudták, de valószínűleg nem is akarták betartani, és soha nem csatlakoztak később hasonló egyezményhez!). A következő hazai lépés az 1883. évi vadászati törvény. (Érdemes lett volna összevetni az 1872. évivel!) Ezután jön az 1894-ben Budapesten tartott Nemzetközi Ornitológiai Kongresszus, és a Magyar

Ornitológiai Központ (a Madártani Intézet elődjének) életrehívása. Az 1894-i mezőrendőrségi törvény szintén tartalmazott madárvédelmi előírásokat. Darányi Ignác nevéhez fűződik az az 1901-ben kiadott FM-körrendelet, mely 132 madárfajon kívül néhány emlősfajt (denevérek, cickányok és a vakondok) is védetté nyilvánított. Ez a rendelet azért is kiemelkedik az átlagból, mert komoly szankciója is volt, szemben pl. a vadászati törvénnyel. E rendeletet – általánosabb jellege miatt – talán célszerűbb lett volna a természetvédelem-történeti részben ismertetni. A következő lépés az 1902. évi Nemzetközi Madárvédelmi Egyezmény volt, melyet hazánkban az 1906:I. tc-kel iktattak törvénybe. (Ehhez Olaszország nem csatlakozott!) Ezután már csak az 1935:IV. tc. vonatkozó paragrafusai szerepelnek.

Sajnálatos, hogy a szerző nem említi sehol azokat az – igaz, sokszor elszigetelt – társadalmi törekvéseket, melyeket a vadászati védegyletek és az Ifjúsági Madárvédő Liga képviseltek, főleg az első világháború előtt, megpróbálván legyőzni a lakosság általános természetellenességét vagy inkább értetlenségét. És nem említi azt a szaklapjainkból köztudott tényt, hogy sokszor az igazságügyi szervek értetlensége vagy álhumanizmusa hiúsította meg a hatékonyabb védelmi tevékenységet. Egy-két mondat erejéig talán jó lett volna ismertetni azt a bizony sziszifuszi küzdelmet, melyet jelesebb szakíróink vívtak a természet érdekében (Bársony István, Fekete István stb.).

A következő fejezetek viszonylag rövidek. A védett területeken folytatott tevékenység szabályozását ismertetik, majd külön részben közli védett értékeink listáját. Itt talán érdemes lett volna jelezni, hogy egyes számok miért hiányoznak? Beleolvadtak-e egy új, nagyobb területbe, vagy törölni kellett a listáról. Hiszen köztudott, hogy az itt még 71. számmal szereplő Kékestetőt azóta törölni kellett a természetvédelmi törzskönyvből, mert – mint a hivatalos indoklás finoman fogalmazott – „a védettség okai megszűntek . . . "

Az utolsó fejezet a távlati elképzeléseket vázolja, majd félig-meddig függelékként közli az IUCN 1972-es ajánlásait a természeti értékek osztályozásáról.

A kötet végén rövid (25 tételt felölelő) irodalomjegyzék található, melyből azonban nagyon hiányzik Sajó Károly 1905-ös cikke, vagy Földváry Miksa felmérő-értékelő dolgozatai a húszas-harmincas évekből.

Keszthelyi István természetvédelmi tanácsos műve az első magyar könyv, amely a természetvédelem elvi-elméleti kérdéseivel foglalkozik. Nagyon sok részletkérdésben a szerzőnek még az alapfogalmak tisztázását is magának kellett elvégeznie, előzményei annyira nem voltak. Mégis egyetlen tudományág képviselője sem teheti le elégedetlenül a könyvet, mert minden részterületre helytálló adatközlést és elméleti fejtegetést kap. Részletkérdésekben kiegészítéseket valószínűleg mindenki tudna tenni saját szűkebb szakterületéről – mint mi történeti vonatkozásban –, de ez a könyv értékét nem csökkenti. Egyrészt, mert az alapkutatások hiánya nem tette lehetővé a szerzőnek sokszor a részletekbe menő tájékozódást, másrészt, mert a rendkívül kötött terejdelem miatt a hangsúlyt az elvi-elméleti kérdések és az alapfogalmak egyértelmű tisztázására helyezte, és ha kellett, a könyv célja szempontjából kevésbé lényeges részeket rövidített le.

Sajnos ez a kiváló könyv csak minimális példányszámban, jegyzetként jelent meg a Budapesti Műszaki Egyetem Továbbképző Intézetében a környezetvédelmi szakmérnöki továbbképzésben részt vevők számára, meglehetősen magas áron. Így hozzáférni vajmi nehéz. Remélhetőleg viszonylag hamar könyv formájában is találkozhatunk vele, némileg bővített kiadásban.

Nagy Domokos Imre

MAŁOWIST, MARIANN: WSCHÓD A ZACHÓD EUROPY W XIII–XVI. WIEKU KONFRONTACJA STRUKTUR SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH

Warszawa 1973. 440 l.

(Kelet- és Nyugat-Európa a XIII–XVI. században.
Társadalmi-gazdasági struktúrák összevetése)

Małowist professzort a magyar történettudomány művelőinek nem kell bemutatni. Aki Közép-kelet-Európa gazdasági és társadalmi problémáival foglalkozik, ismeri nevét és munkáit. Tanulmányai, könyvei mindig új gondolatokat vetnek fel, a kutatás irányát jelölik ki. A komparasztikát magas színvonalon műveli. M. Bloch az összehasonlító történettudományról írja: analízist úgy kell írni, hogy min-

dig a szintézist tartsuk szemünk előtt. Małowist munkássága szép példája e gondolatnak. Az ötvenes évek elején Lengyelország kora feudális gazdaságtörténetének kérdéseivel foglalkozott. A felvetett problémák a vizsgálódások térbeli és időbeli kiszélesítését követelték. A Balti-tenger partvidékének gazdaságtörténete, a fekete-tengeri genovai kereskedelem, Nyugat-Európa nagy gazdasági válsága és gazdaságszerkezetének átalakulása képezték Małowist professzor további kutatásainak a tárgyát. Az eredmények azonban nem tűntek kielégítőnek a számára. Hiányzott a megfelelő forrásanyag azon változások mozgatórugóinak feltárásához, amelyek Európa gazdaságszerkezetében a kora és az érett feudalizmus idején végbementek, s amelyek során Európa térképén kirajzolódtak az újkori fejlődést is messzemenően befolyásoló, sőt meghatározó gazdasági övezetek. Małowist professzor érdeklődése ekkor Afrika felé fordult. Az Afrikában végbement történeti folyamatok részét képezik az egyetemes történeti folyamatnak, rendelkeznek azokkal a specifikumokkal – természetesen sokféle tényező által módosítva –, amelyekkel más világrészek, így Európa története is rendelkezik. Afrika közép- és újkori gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozva Európa középkorkutatója számos olyan társadalmi-gazdasági mechanizmust és modellt ismer meg, amely megkönnyíti Európa középkori gazdasági modelljének és a gazdasági mozgásoknak a megrajzolását. Małowist professzor, miután Fekete-Afrika történetéről számos tanulmányt és monográfiát írt, visszatért a munkássága elején felvetett problémához: Kelet- és Nyugat-Európa társadalmi-gazdasági fejlődésének változó útjai, egymásrahatásuk, azonosságuk és különbözőségeik okai, következményei, Európa társadalom- és gazdaságtörténetének fejlődési mechanizmusa. Ilyen kutatási előzmények után született meg „Kelet és Nyugat-Európa a XIII–XVI. században" című könyve.

„Ebben a munkában Kelet- és Nyugat-Európa gazdasági kapcsolatait akarom bemutatni, kiindulópontul kontinensünk általunk lakott részét választva. A különböző szempontok felettébb gyakran vezetnek a kelet-európai országoknak az általános történelmi folyamatban játszott szerepe aláértékeléséhez, amely – ahogyan azt igyekezni fogok kimutatni – alapjaiban helytelen" – hangzik a könyv bevezetésének első mondata, majd így folytatódik: „Vizsgálódásainkkal átfogott terület a Balti-tengertől az Adriáig és a Fekete-tengerig terjed, magában foglalva a Balkán-félsziget nagy részét. Nyugatról Németország határaitól indul ki, Keleten pedig átlépi az Uralt. Ilyen óriási területet érintő problematikának a felvetése egyetlen könyvben azonnal kockázatosnak tűnik, és a szerzőt számos szemrehányással fenyegeti. Nem kevésbé tűnik azonban hasznosnak az, hogy ha – hogy úgy mondjam – makrotörténeti és makrogeográfiai méretben mutatunk be néhány olyan problémát, amelyek az általunk vizsgált terület egyes övezetein fellépő hasonló jelenségekre vonatkoznak, s amelyeket gyakran külön-külön és mintegy a szélesebb történeti folyamattól elválasztva kutatnak. A könyv fő témája Kelet- és Nyugat-Európa kölcsönös egymásrahatása a gazdasági-társadalmi jelenségek területén . . . Európa keleti területei egyes gazdasági övezeteinek fejlődését, a szerkezetükben végbement változásokat, valamint azt a kölcsönös függést kívánom bemutatni, amely e területek sorsa és aközött áll fenn, ami nyugaton történt. Más szavakkal az ún. nemzetközi munkamegosztásnak a genezisével akarok foglalkozni, amely Európára egészen a legújabb időkig jellemző, s amely – véleményem szerint – a keleti rész számára előnytelen volt. Igyekezni fogok, hogy feleletet adjak arra a kérdésre, hogy milyen mértékben hatottak a kelet és a nyugat közötti gazdasági kapcsolatok a keleti területek társadalmi struktúráinak fejlődésére."

A szerző a bevezető gondolatok után rátér Kelet-Európa XII–XIII. századi fő gazdasági övezeteinek jellemzésére, amelyek a dolog természetéből következően nem estek egybe sem az ország-, sem pedig az etnikai határokkal. A gazdasági fejlődésben a Balti-tenger partvidéke, a Szudéták és a Kárpátok övezete (Szilézia, Dél-Lengyelország, Észak-Magyarország és Erdély), valamint a Balkán-félszigeten Bosznia és Szerbia járt az élen. Małowist tárgyalja a mezőgazdaság és a városi fejlődés főbb jelenségeit, részletesen elemezve a demográfiai viszonyok és a településmozgalom alakulását, hatásait, majd megállapítja, hogy a régebbi és a kortárs történeti irodalom két tényezőnek tulajdonít óriási jelentőséget Kelet-Európa gazdaságának fellendítésében. A történészek már régóta helyesen fordítanak figyelmet a balti-, a földközi-, az adriai- és a fekete-tengeri kereskedelem nagy jelentőségére, mint olyan elemre, amely meggyorsította a gazdasági változásokat a kelet-euróapi kontinens belsejében. Fő fejlesztő tényező – ahogyan azt állandóan helyesen hangsúlyozza a tudomány – a mezőgazdasági jellegű települések fejlődése és a falusi gazdálkodásnak a XII. századtól kezdődő intenzívebbé válása. De marad még egy óriási súlyú tényező, amelyet gyakran meglehetősen elhanyagolnak: Közép- és Kelet-Európa bányászatának, különösen a nemesfém kitermelésének gyors növekedése a XII–XIV. század-

ban, amelynek óriási jelentősége volt a középkori Európa számára. E három fő tényező hatására az említett területeken a XII–XIV. század az intenzív gazdasági és politikai növekedés korszaka, amely sok esetben hosszú távúnak bizonyult. Ez abban a korszakban ment végbe, amikor számos nyugat-európai ország és Itália gazdasága fejlődésük tetőpontját elérve hosszú krízisbe került, amelyet nemcsak sok területen megmutatkozó depresszió kísért, hanem olyan strukturális változások is, amelyek kedvezően hatottak a későbbi gyors fejlődésre. A XIII–XIV. században tehát két egyidejű jelenséggel van dolgunk: 1. gazdasági válság nyugaton, 2. gyors gazdasági és politikai fejlődés Kelet-Európa számos területén. Sematikus maradna azonban a kép, ha a fejlődésben élenjáró területek mellett figyelmen kívül maradnának Kelet-Európa változó jellegű gazdasági övezetei. Małowist itt elsősorban a Fekete- és az Azovi-tenger északi partvidékét, a mongolok uralma alatt álló területeket (külön kitérve a tatárjárás, valamint a tatárok által űzött rabszolgakereskedelem gazdasági következményeire), Moldvát és Havasalföldet, a lengyel alföldet és Litvániát, valamint a moszkvai nagyfejedelemséget említi. Közös jellemzőjük a fejlődésbeni késedelem, a többi területen a XIII–XIV. században mutatkozó fellendülés itt a XV–XVI. század fordulóján következik be.

Kelet-Európa gazdasági övezeteinek leírása után a Nyugat-Európa gazdasági életében a XIII. században jelentkező tetőpont, majd a XIV. században bekövetkező nagy válság tárgyalása következik. A gyors népességnövekedés, a mezőgazdaság fejlődése nagymértékben hozzájárult egyes iparágak, így a posztóipar fejlődéséhez. Világosan látszik ez Flandria, Brabant, Közép-Itália (különösen Firenze) esetében. Małowist beszél az ipar, a mezőgazdaság, a társadalom felső rétegeinek vásárlóereje és igénye, a távolsági (levantei) kereskedelem összefüggéseiről, a XIII. századi pénzreformról. Rátérve a XIV. századi gazdasági válság okaira, megállapítja, hogy azok még nincsenek kellő mértékben feltárva. A maga részéről hozzáteszi: „A kereskedelem XII–XIII. századi fejlődésének alapjai közé tartozik a mezőgazdasági és az ipari termelés nagyon jelentős növekedése Nyugat-Európában és a Földközi-tenger vidékén. Ennek következménye nemcsak az áruforgalom növekedése, hanem az egyre tömegesebb áttérés a munka- és termékjáradékról a pénzjáradékra, amely egyik alapvető feltételét képezte a nemzetközi, az országos és a helyi méretű árucsere fejlődésének. Úgy vélem azonban, hogy a termelés növekedése a XII–XIII. században magában rejtette az elkerülhetetlen gazdasági krízis bizonyos elemeit. A növekvő áruforgalom olyan helyzetben, amikor a nemesfémkészletek korlátozott mennyiségben álltak rendelkezésre (a XIV. század fordulóján és a XV. század első felében pedig elégtelennek bizonyultak), a fémpénz éles hanyatlásához kellett hogy vezessen, ahogyan ez általános jelenséggé vált sok európai országban a XIII. század végén és a XIV. században. A pénz értékcsökkenése az állami adókból, valamint az egyházi és a világi földesuraknak fizetett adók egy részéből származó jövedelmek csökkenését idézte elő." Részletesen tárgyalja az 1315–17-es éhínség, és az 1348–49-es járvány gazdasági következményeit: a saját kezelésű földesúri földek feladása, a munkaerő értékének növekedése, az élelmiszer (gabona) árának csökkenése, az állattenyésztésre való áttérés (Anglia, Kasztília, Türingia, Lanquedoc), az ipari termelés struktúrájának megváltozása (a közepes és a gyenge minőségű textíliák gyártásának előretörése, délnémet fémtermékek gyártásának ugrásszerű növekedése), a kereskedelem struktúrájának megváltozása. A gazdasági változásokat társadalmi változások kísérték.

Nyugat-Európa nagy gazdasági válságának idejére esik Kelet-Európa országainak gazdasági megerősödése. Kereslet alakult ki számos olyan ipari termékre, amelyet helyben még nem állítottak elő. A mezőgazdaság, az állattenyésztés és az erdőgazdaság fejlődése, amely lehetővé tette az exportra termelést, valamint az egyre növekvő bányászat révén a kelet-európai országok elértek egy olyan gazdasági színvonalat, amely mellett lehetőségük nyílt a deficites áruk terén mutatkozó igényeik kielégítésére. Így a gazdasági válság miatt nem kihasználható nyugati tőkék kedvező beruházási területet találtak keleten. Nagy jelentőségű az a körülmény is, hogy a kelet-európai országok többsége Nyugat-Európa új típusú termékeinek (tehát nemcsak a luxustermékeknek, hanem a közepes és gyenge minőségű termékeknek is) piacává vált. Małowist véleménye szerint ez a tényező döntő eleme volt a németalföldi, angliai, itáliai és a dubrovniki posztóipar, a német vászon- és parchentipar, valamint a nürnbergi fémipar fejlődésének.

A szerző könyve nagy részében Kelet-Európa egyes gazdasági övezeteinek problémáit tárgyalja a bevezetőben megadott szempontok szerint, elsőként a Balti-tenger partvidékét a XII–XIV. században. A legfontosabb gazdasági tényező itt a Hanza, amely kereskedelme révén nemcsak a hozzátartozó városok, hanem a hátországok gazdasági életére is döntő befolvást gyakorolt. Małowist részletesen

foglalkozik a Hanza kezdeteivel, szerepével Északnyugat-Európában, a Hanzával mint gazdasági hatalommal, a Hanza szervezetével és működésével, a gazdasági harcban alkalmazott módszereivel, a Hanza által a XIV–XV. században lebonyolított áruforgalommal, hanyatlásának kezdeteivel és a Balti-, valamint az Északi-tenger melletti erőviszonyok új rendszerével (angol, holland kereskedelem szerepének növekedése), a Balti-tenger partvidékén folytatott kereskedelem általános helyzetével a középkor végén, Nagy-Lengyelország és Mazovia gazdasági növekedésével a XV. században, Litvánia és Fehér-Oroszország szerepével a XV. század gazdasági életében, a Livföldnek és Finnországnak az Oroszországgal folytatott kereskedelemben játszott szerepével, a novgorodi kereskedelem fénykorával, Északkelet-Oroszország gazdasági kiépülésének kezdeteivel, a moszkvai nagyfejedelemség növekedésével és Novgoroddal folytatott harcával, végül Svédország szerepével a XV. században. A felsorolt témák alapos és sokoldalú kifejtése elégséges alapot ad a konklúzió megalkotásához: A XII. és a XIII. században a Balti-tenger partvidéki területein, valamint a lengyel hátországban olyan jelenségek léptek fel, amelyek dinamikus gazdasági növekedésről tanúskodnak. A falusi gazdálkodás, mindenekelőtt a mezőgazdaság növekedése, amelyet a helyi világi földesurak, valamint a német lovagrend inspiráltak, a helyi és a betelepülő népesség kihasználására támaszkodott, amely során ezeknek az elemeknek a részvételi aránya a gazdasági élet aktivizálásában különböző területeken különböző volt. A gazdasági növekedés fontos hajtóerejévé vált az ún. német jog bevezetése. Nagyon fontos jelenség a Balti-tenger medencéjében és a hátországban, hogy a kulcsfontosságú pozíciókat német kereskedők szerezték meg, akik jelentős gazdasági erőt képviseltek. A Hanza aktivitásának növekedése egybeesett a falusi és a városi települések fejlődésével, és ehhez a fejlődéshez maga is hozzájárult. A hanzakereskedők, később pedig az angolok és a hollandok erősen érdekelve voltak az említett területek termékeinek nyugati exportjában és a nyugati termékek importjában. A Hanza, továbbá az angol, németalföldi és felnémet kereskedők tevékenysége erősítette a pénzügyi eszközök beáramlását, amelyek közvetlenül Lengyelország, Litvánia és Oroszország egy része gazdaságának intenzívebbé tételét szolgálták. Nyugat gazdasági válsága sok kereskedőt kényszerített nagyobb érdeklődésre a keleti területek iránt. Már a tárgyalt korszakban kezdett kialakulni a balti övezetben és a hátországban a Kelet- és Nyugat-Európa közötti áruforgalom bizonyos típusa, amelynek lényege, hogy kelet főleg élelmiszert és nyersanyagot szállított, míg maga a nyugati termékek piacává vált. Mindez nehézséget okozott a balti övezet és a hátországának ipara számára (erős konkurrencia, sőt a termeléshez szükséges alapvető nyersanyagok hiánya a túlzott export miatt). A XV. században például a lengyel posztóipar gyapjúhiánnyal küzd. Mindezek ellenére Lengyelország, később Litvánia és Oroszország általános gazdasági növekedése lehetővé tette, hogy az ipar és a kereskedelem tovább fejlődött, piacaik még növekedtek, sőt a XV. században már felléptek a mezőgazdaságnak a parasztok számára oly hátrányos átszervezése első jelei. Tovább tartott az urbanizáció. Az említett országok közül egyik sem élt át éles gazdasági-társadalmi válságot. Bár Lengyelországban a nemesség a XV. században érzett bizonyos válságjelenségeket, de a mezőgazdaság és az erdőgazdaság termékei iránt mutatkozó hazai és nyugati kereslet növekedése elfojtotta ezeket a jeleket. Lengyelország és Oroszország a balti övezetben fekvő területeinek gazdasági és politikai fejlődése arra kényszerítette ezeket az államokat, hogy megszerezzék maguknak a tengerparti vidékeket, ami egyébként nem hozta a várt eredményt. Ezzel szemben meg lehet állapítani, hogy a nyugattal folytatott kereskedelem növekvő potenciája fontos tényezőjévé vált a balti övezet és a hátországok integrációjának.

A következő fejezet Kelet-Európa bányászati övezeteivel foglalkozik. A Szudéták és a Kárpátok övezetének, valamint a balkáni gazdasági övezet általános jellemzése után Małowist a következő problémákat tárgyalja részletesen: a nemzetközi nemesfém, a réz- és cinkszükséglet a XIII–XIV. században; Csehország kereskedelme és bányászata a XIII. és a XIV. században; a huszita forradalom és a cseh gazdaság; Csehország gazdasági fejlődése a XV. század második felében; Szilézia és Lausitz a középkori Európa gazdasági életében; Kis-Lengyelország és Oroszország gazdasága a késői középkorban; a réz- és ónbányászat Kis-Lengyelországban; idegen vállalkozók Kis-Lengyelország és Délnyugat-Oroszország kereskedelmében és bányászatában; a kis-lengyelországi városok virágzása; Magyarország gazdasági fejlődésének kezdetei; a falusi és a városi települések és a bányászat fejlődése Magyarországon; a magyar kereskedelem problémái; Bécs és Magyarország a XIV. és a XV. században; a bányászat és Magyarország külpolitikája a XIV–XV. században; Magyarország természetbeni gazdasága és gazdasági struktúrája; a balkáni államok gazdasági fejlődésének kezdetei; Bulgária és Macedónia a XII. századtól a XIV. századig; a városok kezdetei Szerbiában és Boszniában; a balkáni

bányászat fejlődése; a bányászat mint Szerbia és Bosznia gazdasági és politikai fejlődésének tényezője; balkáni rabszolgákkal folytatott kereskedelem; az Adriai-tenger parti városok kereskedelme a hátországgal; Dubrovnik gazdasági jelentősége a XIII. századtól a XV. századig; kézműves és ipari termelés Dubrovnikban; Dubrovnik és Kotor polgáriai Szerbiában és Boszniában. A felsorolt témák is mutatják, hogy Małowist s minden fontos tényezőre kiterjedően vizsgálja a tárgyalt terület gazdasági problémáit. Nincs lehetőség arra, hogy részletesen ismertessük minden megállapítását vagy kérdésfeltevését, meg kell elégednünk azzal, hogy csak a részletekből adódó általános összefüggéseket mutassuk be. Az első fejezet már szólt arról, hogy milyen gazdasági következményekkel járt a XIV. századi nagy gazdasági válság Nyugat-Európában. De hatására változás állt be Kelet- és Nyugat-Európa gazdasági kapcsolatainak jellegében is. A járványok nyugaton annyira megfogyasztották a népességszámot, hogy jelentősebb keletre településről már nem lehetett szó. Egész Nyugat-Európa a XIV. század közepétől kezdve egy évszázadig munkaerőhiánnyal küzd. A gazdasági élet és a politikai struktúrák readaptációs folyamata a megváltozott demográfiai és társadalmi viszonyokhoz viharos volt, és a XV. század utolsó negyedéig tartott. Ugyanekkor Cseh-, Lengyel- és Magyarország gazdasági fejlődése megszakítatlan. Ebben a körülményben gyökerezik az itáliai és a német kereskedő tőkések beáramlása Középkelet-Európa három legerősebb országába. A nyugati kereskedők számára, akiknek régi piacaik megfogyatkoztak vagy struktúrájukban változtak, a fejlődő keleti országok igen vonzónak tűntek. Itt nemcsak a luxuscikkeket vásárlók száma nőtt, hanem a közepes minőségű kézműipari termékeké is, mivel a helyi termelők Lengyelországban, Magyarországon, Csehországban, nem is beszélve a balkáni államokról, nem tudták kielégíteni a szükségleteket. Számos mezőgazdasági, állattenyésztési, erdőgazdasági termék bő készlete és a természeti (bányászati) kincsek, valamint exportjuk nyugatra a Hanza kereskedői, majd a XIV. századtól az északnémet, nürnbergi, itáliai és dubrovniki kereskedők közvetítésével, fő ösztönzőjévé vált a nyugatról keletre irányuló import növekedésének. Lengyel-, Magyar- és Csehország hosszú távú érdeke szempontjából ez a jelenség nem járt egyforma következményekkel. Lengyelország gazdasága számára az import csak kiegészítő jellegű volt. Lengyelország kézművesipara és kereskedelme a XIV. és a XV. században kifejezett növekedést mutat, bár idegen cikkek behozatala biztosan megnehezítette a termelés bizonyos területeinek létrejöttét vagy fejlődését. Bizonyos mértékben rekompenzálta ezt a kereskedőtőke importja, amely más tényezők mellett ösztönzőleg hatott a gazdaság olyan alapvető ágaira, mint a földművelés, az erdőgazdaság és a bányászat. Fejlődésük a falusi pénzgazdálkodás korában a falusi lakosság városokkal való szorosabb kapcsolatát, a városok további fejlődését és az áruforgalmi övezetek általános kiszélesedését idézte elő. Nem véletlen, hogy a XIV. és a XV. században a nagy- és kis-lengyelországi, sőt a mazoviai posztó- és lenipar is jelentős növekedést mutatott, hogy a vaskohászat és a nem-mezőgazdasági termelés egyéb számos területének fejlődése meggyorsult a külföldi áruk behozatala ellenére. Ezzel szemben a nemesfémeknek, a réznek és a cinknek Csehországból és Magyarországból való exportja sokkal erősebben vonta maga után az idegen ipari és luxuscikkek behozatalát, mint a lengyel kivitel szerényebb cikkei. Csehországban és Magyarországon, különösen az utóbbiban a helyi termelők valóban nehéz helyzetbe kerültek az idegen konkurrencia miatt. A kézműipar gyengesége – különösen Magyarországon –, a városi patriciátus érdekeltsége az import-export kereskedelemben, valamint az állami védelem hiánya okozták, hogy Cseh- és Magyarország városi termelése nem tudott megfelelő módon kifejlődni. A huszita forradalom és a cseh bányászat megtorpanása bizonyos előnyöket adott a kézműveseknek és a kereskedők alsóbb rétegeinek Csehországban. Magyarországon azonban változatlan maradt a helyzet. Ennél is előnytelenebb volt a helyzet Szerbiában és Boszniában, ahol a helyi kézművesség alig kezdett különválni a XIII. században a falusi gazdaságtól, a luxus- és a közszükségleti cikkek importja, amelyet Dubrovnik, a dalmát városok és az itáliai kereskedők bonyolítottak le, a balkáni bányászat fejlődésével egyenes arányban nőtt. Az ügy ilyen állásának sokkal szélesebb jelentősége van, mivel arra utal, hogy a gazdaságilag gyengén fejlett területek, amelyek nemzetközi jelentőségű természeti kincsekkel rendelkeznek, hosszú távra kiható károkat szenvedhetnek, ha gazdaságilag erősebb partnerekkel létesített kapcsolataik nagyon szorosak. Nem jelenti ez azonban, hogy az ilyen típusú kereskedelem nem okozhatja a lakosság gazdagabb rétegei életszínvonalának és civilizációs szintjének emelkedését. Hat azonban a gyengébb országok fejlődésének jellegére, gazdaságuk egyoldalúságát alakítja ki, és sok esetben függővé teszi azt a távoli piacokon uralkodó helyzettől. Ez annál veszélyesebb, mert a természeti kincsek kitermelésének technikája a középkorban primitív volt, és az itt jelentkező válságok kivédhetetlenek voltak. Már a késői középkorban meg lehet

figyelni tehát meghatározott típusú gazdasági kapcsolatok kialakulását Kelet- és Nyugat-Európa között. A nyugat keleti partnereinek késztermékeket, luxuscikkeket és tőkét s bizonyos mértékben embereket is szállít, míg a keleti országok nyersanyagok, köztük nemesfémek szállítójává váltak. Ez kedvezett az akkori „fejlett" nyugat-európai országok gazdaságának, a kézműipari és ipari termelés fejlődésének. Erősítette a kereskedelmi tőke felhalmozásának ütemét is. Ösztönzője volt a kapitalista struktúra elemei kialakulásának nyugaton (természetesen nem döntő). Ezzel szemben keleten, amely a start kedvezőtlen feltételei következményeként gazdaságilag késésben volt, a nyugattal folytatott kereskedelem a civilizációs haladás, a helyi és a bevándorolt kereskedők és feudális urak gazdagodásának elemévé vált, de egyidejűleg a gazdaság egyoldalúságát idézte elő, hosszabb távon hozzájárult a nyersanyagokban gazdag országok hatalmának növekedéséhez, ahogyan ez kifejezetten látszik Magyarországon az Anjuok uralkodása idején, Csehországban a XIII–XIV. században és Stefan Duszan Szerbiájában. Lengyelország gazdasági növekedése sokoldalúbb volt. Oroszország területén éles különbségek mutatkoztak Novgorod és a keletkező moszkvai állam között. Novgorod hasonló funkciót töltött be, mint Dubrovnik a Balkánon vagy mint később Gdańsk a Visztula torkolatánál. Komoly nyereségre tett szert, mint kereskedelmi központ fejlődött, mely meglehetősen gyenge termelői bázissal rendelkezett. Északkelet-Oroszország legyőzve a mongol pusztítás és elnyomás szörnyű következményeit, messze távol Nyugat-Európától, következésképpen sokkal kisebb nyomás alatt, mint nyugati szomszédai, a XV. században az intenzív gazdasági növekedés fázisába jutott, amely a századfordulón lehetővé tette Novgorod megszerzését. A létrejövő centralizált orosz állam azonban még hosszú ideig érezte a korábbi regresszió következményeit, és a gazdaságában fennálló hiányosságokat pótolni akarva energikusan kellett harcolnia a nyugattal való gazdasági kapcsolatok létrehozásáért.

„Kelet- és Nyugat-Európa a XVI. századi nagy gazdasági expanzió korszakában" címet viseli a könyv zárófejezete. Małowist a következő problémákat vizsgálja itt: népesség és az urbanizáció foka; Északnyugat-Európa gazdasági fejlődése a XVI. században; a Hanza hanyatlása és a Kelet-Németországban, valamint Nyugat-Pomerániában bekövetkezett gazdasági változások; holland kereskedők a Balti-tengeren a XVI. században; Gdańsk mint kereskedelmi központ a XVI. században; a holland kereskedelem növekedése a Balti-tengeren; a gabona drágulása a XVI. században; változások a politikai helyzetben a Baltikumnál a XVI. században; a lengyel gabona nyugati exportjának növekedése; a robot növekedése és a parasztok „második jobbágysága"; a város és a falu közötti gazdasági kapcsolatok meggyengülése; a parasztok gazdasági differenciálódása; a lengyel nem-mezőgazdasági termékek exportja; a Lengyelországba irányuló import és a kereskedelmi mérleg; Anglia és Lengyelország a XVI. században; Lengyelország balti-tengeri szomszédainak gazdasági helyzete a XVI. században; Oroszország területi növekedése a XVI. században, a településmozgalom eredményei; Livföld problémája Oroszország és szomszédainak gazdaságában és kereskedelmében; Oroszország gazdasági potenciájának növekedése a XVI. és a XVII. században; Csehország és Magyarország a XVI. századi nemzetközi gazdaságban; a cseh bányászat virágzása a XVI. században; Magyarország hanyatlása; Habsburg-Magyarország részvétele a kereskedelemben és a bányászati termelésben; a külkereskedelem és a társadalmi struktúra változásai Magyarországon; Erdély gazdasági helyzete; az erdélyi bányászat nemzetközi jelentőségének hanyatlása; az erdélyi városok Nyugat- és Kelet-Európa között; a török megszállás alatti Magyarország gazdasági jelentősége; a Balkán a török megszállás alatt; a falusi gazdálkodás fejlődése; a balkáni bányászat a török időben; a demográfiai helyzet; a balkáni városok a XVI. században; kereskedelem a Balkán-félszigeten a XVI. században; Dubrovnik a XVI. században; a szultánnak alávetett kereskedők tevékenysége; franciák, angolok és hollandok az oszmán birodalommal folytatott kereskedelemben.

A XV. század második felében Nyugat- és Délnyugat-Európa országai túljutottak a hosszú válságon. Németalföldön, Angliában, Dél-Németországban, Szászországban, a Rajna mellett a gazdasági fejlődés meggyorsult; s csökkent a különbség az említett területek, valamint Észak- és Közép-Itália között. Nagy szerepe volt a fejlődésben a népesség növekedésének, a mezőgazdaság konszolidálódásának s nem utolsósorban a felfedezéseknek és a tengerentúli expanziónak. Nyugat-Európa gazdasági erőviszonyai lassan átszerveződtek. Mindinkább élre került Anglia, Németalföld és Franciaország. Dél-Németország nem tudott lépést tartani, Antwerpen fokozatosan vesztett jelentőségéből, helyét Amszterdam s más holland városok, később London vette át. Nyugat-Európa gazdasági fejlődése nem mehetett volna végbe a kelet-európai gazdasági kapcsolatok nélkül. A tengeri flotta kiépítéséhez, a

tengerentúli expanzióhoz szükség volt a Kelet-Európából behozott gabonára, fára és egyéb erdőgazdasági termékre. A XIII. századtól a XV. századig kialakult a kelet–nyugati kereskedelmi kapcsolatoknak egy meghatározott típusa, amely a nyersanyagok exportján és a késztermékek importján nyugodott. A XVI. században az áruforgalom tovább növekedett, megtartva már kialakult jellemvonásait. A népesség állandó növekedése Kelet- és Nyugat-Európára egyaránt jellemző, de nyugat megtartotta, sőt növelte fölényét. Különösen fontos tényezővé vált az urbanizáció rohamos emelkedése Nyugat-Európában, amely maga után vonta a baltikumi gabona és fa, a magyar, cseh és svéd fémek, a lengyel, litván és orosz len és kender keresletének növekedését. A XVI. században jelentős kereskedőtőkék befektetése nyomán újra fellendült a bányászat. De amíg korábban tőkékből származó haszon helyben maradt, mivel a kereskedők a vállalkozáshoz közel telepedtek le, a XVI. században a nyereséget az itáliai és a felnémet kereskedő-pénzemberek kivitték az országból. Változott a kitermelés megszervezésének jellege is. Bizonyos kapitalista elemek jelentek meg. Ugyanakkor a kereskedő tőkések nyereségüket nem termelési célokra fordították, általánossá vált a pénzemberek bejutása az arisztokrácia körébe. A nyugat-európai országokban a XVI. században még nem bomlottak fel a feudális struktúra legfontosabb elemei. A nagy kereskedőtőkések a XVI. században nem kis mértékben járultak hozzá a centralizált államhatalmak kialakulásához, amelyek továbbra is feudális jellegűek maradtak. A korszak végén s a XVII. században már beigazolódott, hogy a feudalizmusnak és a korakapitalizmus fejlődő elemeinek ilyen együttélése hosszú távon lehetetlen (a németalföldi és az angol forradalom példája). Franciaországban a feudális társadalmi struktúra, amelyet a királyi abszolutizmus őrzött, olyan erős volt, hogy a gazdag polgárság ambíciója inkább az arisztokraták közé kerülése volt. Bár a nyugati abszolutizmus erősen megterhelte a társadalom termelő rétegeit, mégis a saját érdekében védte őket a túlzott feudális kizsákmányolástól. Középkelet- és Kelet-Európában a XVI. századi gazdasági fellendülés más formában nyilvánult meg, és más következményekkel járt. Lengyel-, Cseh-, Magyarország, az oszmán birodalom és Oroszország gazdaságának közös jellemvonása a feudális allódiumok fokozatos kiépítése a parasztok robotmunkájára támaszkodva. A folyamat legkorábban Lengyelországban indult meg, legkésőbb az oszmán birodalomban. Az eredetet kutatva Małowist szerint a legfontosabb tényező a mezőgazdaság alacsony termelékenysége, következésképpen a feudális birtokosok korlátozott jövedelme, amely nem tette lehetővé (Poroszország és hosszú ideig Csehország kivételével) a bérmunka széles körű alkalmazását. Az allódiumok kiépítésére ösztönzőleg hatott a mezőgazdasági termékek árának rohamos emelkedése a nyugati piacokon. A konjunktúrát elsősorban az arisztokrácia tudta kihasználni, amelynek sikerült a mezőgazdasági termékek értékesítését a saját kezébe kerítenie, elvágva a parasztokat a városi piactól. Következmény a közép- és kisvárosok hanyatlása, a kisnemesség tömeges lesüllyedése lett. Egyre nagyobb területek kerültek a nagybirtokosok tulajdonába, ami politikai szempontból megerősítette a középeurópai arisztokráciát. De Habsburgoknak, az orosz cároknak s különösen a Hohenzollereknek sikerült maguk alá rendelni az arisztokráciát azáltal, hogy jelentős és hasznot hozó funkciókat biztosítottak számára az államapparátusban, és csak jelentéktelen mértékben korlátozták a parasztok és a városi lakosság feletti hatalmát. Jelentős jövedelmük tette ezt lehetővé, amely nemcsak a falu adóiból, hanem a városoktól és az ipartól (Csehország, Ausztria, Oroszország) származott. Ausztriával, Porosz- és Oroszországgal ellentétben Lengyel- és Törökországban az oligarchák befolyásának növekedését a szeparatista törekvések megerősödése kísérte.

A XVI–XVII. század fordulóján megszűnt Középkelet-Európa mezőgazdasági és állattenyésztési termékeinek konjunktúrája. Nyugat-Európa XVII. századi gazdasági válsága éles, de átmeneti jellegű volt. Hatása keleten azonban sokkal fenyegetőbbnek mutatkozott. Lengyelország, Magyarország és a balkáni államok gazdasági szerkezetük egyoldalúsága és a külső ösztönzők hiánya miatt hosszú stagnálás állaptába jutottak, amelyet a politikai és a társadalmi struktúra területén sajátos típusú feudális reakció követett.

A szerző művét nemcsak történészek, hanem szélesebb olvasóréteg számára szánta. Így a könyv tudományos apparátus nélkül, szelektív bibliográfiával jelent meg. A szövegben azonban mindig pontosan megnevezi azokat a kutatókat, akiknek munkáit használta vagy nézetét magáévá tette, világosan megkülönböztetve saját nézeteit és véleményét. Małowist professzor könyvét nem lehet közömbösen olvasni. Szép, tiszta stílusa, éles problémafelvetése, újszerű szempontjai, véleményének nyíltsága és őszintesége az olvasót szűntelenül állásfoglalásra készteti: helyeslésre vagy vitatkozásra. S a szerzőnek ez a célja. Az olvasót egyenrangú partnernek veszi, aki előtt feltárja műhelytitkait, közli

meggyőződését és hipotéziseit, hogy ezzel további kutatásokra serkentsen. Európa feudáliskori gazdasági mechanizmusának feltárásához három gazdasági ágazat: a mezőgazdaság, a kereskedelem és a bányászat együttes és kölcsönös vizsgálatát tartja szükségesnek, és erre tesz kísérletet jelen könyében, amelynek ismerete a történelmet hallgatók és oktatók számára rendkívül hasznos, a kutatók számára pedig elengedhetetlen.

Körmendy Adrienne

V. V. ČEPKO: KLASSOVAJA BOR'BA V BELORUSSKOJ DEREVNE V PERVOJ POLOVINE XIX V.

Minsk 1972. 268 l.

(Osztályharc a belorusz falvakban a XIX. század első felében)

Belorusszia történetében a XVIII. század utolsó évtizedei fontos politikai változásokat hoztak: az ország teljes területe az orosz állam fennhatósága alá került.

A szerző témaválasztása egyrészt azért szerencsés, mert az általa vizsgált korszak a feudalizmus bomlásának és a kapitalista termelési mód születésének ideje, másrészt pedig azért, mert ez olyan periódus, amelyben a társadalmi ellentétek az elnyomott osztályból szokatlanul erős ellenállást váltottak ki.

Az első fejezetben, a feudális osztályharc gazdasági és társadalmi feltételeinek elemzésénél helyesen mutat rá a szerző arra, hogy a kb. három milliós Belorusszia Oroszországhoz való csatolása a belorusz fejlődésnek kedvező lehetőséget teremtett. Az új állami kötelék előnyeit az jelentette, hogy Belorusszia bekapcsolódhatott az összorosz piaci rendszerbe, társadalmi vonatkozásban pedig a belorusz parasztság függősége mérséklődhetett, mivel a centralizált orosz abszolutizmus felszámolta a tartományi különállást, a nemesi magánhadseregeket, a magánvárakat. A cári birodalom új nyugati tartományában viszonylag korán, Lengyelország első felosztását (1772) követően tömegesen jelennek meg az adománybirtokkal jutalmazott orosz nemesek. Pl. a polocki és mogiljovi kormányzóságokban 1777–80 között 200 orosz földesúr részesült birtokadományban. Lengyelország második területi felosztásakor (1793) a minszki kormányzóságban 33 ezer „lélek" került 42 orosz földbirtokoshoz. II. Katalin 1772–96 között 180 550 „lelket" adományozott leghűségesebb alattvalóinak.

Jelentős területek kerültek közvetlen a cári hatalom irányítása alá, amelyekből bérlet és zálog formájában húzott hasznot a kincstár. A XIX. század közepére az orosz jobbágypolitika eredményeképpen Belorussziában a kizsákmányolt osztálynak két nagy csoportja alakult ki: a magán- és az állami jobbágyság. Az 1812. évi, öt kormányzóságra kiterjedő összeírás adatai szerint az ország lakóinak 93,4%-a falun élt, s ebből 79,8% volt a nemesi, 9,3% az állami, 4,3% a szabad állapotú jobbágy. Az ún. 10. revízió végrehajtásának idejére, 1857-re ez az arány annyiban módosul, hogy az állami jobbágyok száma megközelíti a 20%-ot.

A belorusz jobbágyság kiszolgáltatottságát jogfosztottsága tette teljessé: föld nélkül is eladhatták, kölcsönözhették, katonának küldhették őket. A robotra kötelezett nemesi jobbágyok pl. nyáron 6, télen 4 napot szolgáltak. Tulajdonosaiknak pénzben kifejezve évi 30–40 rubel értékű munkát teljesítettek. A férfi munkaerőt 14, a nőit 9 kopejkás napibérrel számolták el, így a robotnapok száma elérte a 212–285 napot.

A gyenge minőségű belorusz földeken továbbra is háromnyomásos gazdálkodást folytattak, elavult technikával, korszerűtlen eszközökkel (faeke, sarló, cséphadaró). A termelési színvonal és a körülmények miatt a belorusz jobbágyoknak alig maradt idejük arra, hogy életvitelükön háziipari készítmények előállításával javítsanak. Pedig a piactól való el-, ill. távolmaradásuk egyre inkább arra kényszerítette őket, hogy használati eszközeiket önmaguk állítsák elő; arra, hogy télen fakitermeléssel, gyékényfonással, nádaratással foglalkozzanak a férfiak, a nők pedig szövéssel, fonással, gyapjúfehérítéssel. A pénzszerzés csaknem egyetlen lehetősége a jobbágy számára, ha útépítési munkákhoz szegődik, vagy szezonálisan faúsztatást vállal. Az 1830–40-es években pl. a mogiljovi kormányzóságból tízezerszámra szerződnek útépítésre, a fakitermelésnél és faúsztatásnál pedig 50–60 ezer jobbágy talál munkát. A gazdasági elmaradottságot az 1844/45., 1847/53. évek terméskiesése és állatelhullása a

végletekig súlyosbította. Ezért nem véletlen, hogy az 1853–55. évi számadásokban a katasztrófa sújtotta grodnói, minszki területeket a birodalom legszegényebb vidékeiként, a vityebszki kormányzóságot az impérium legnyomorúságosabb körzeteként említik. A három belorusz kormányzóság adóhátraléka 1856-ban több mint egy-egy millió rubel.

Állami érdekből 1844-ben a cár elrendelte, hogy Belorussziában és a Jobbparti-Ukrajnában kormányzósági bizottságot alakítsanak a jobbágyok helyzetének javítására, az adók, a robotnapok, a naturáliák mérséklésére. Külön fejezetben rögzítik a jobbágyok bérbeadásának feltételeit is, de nem tartják be a központi előírásokat. A kor kiváló közgazdásza, Nyikolaj Turgenyev joggal teszi szóvá a mogiljovi és a vityebszki kormányzóságokban tapasztalt visszaéléseket: „a nemesek százával és ezrével rendelik jobbágyaikat intézők alá, és kubikusmunkát végeznek a birodalom minden sarkában".

A cári rendelet semmibevétele oly nagy méreteket öltött, hogy a vilnoi főkormányzó külön figyelmeztette a grodnói és minszki alárendeltjeit arra, hogy az írásban rögzített megállapodásokat a nemesekkel tartassák be. Utasításának nem sok foganatja lehetett, hiszen a vityebszki kormányzóságon átutazó adjutánsa ott csak „elcsigázott, beteg kinézetű" parasztokat látott, akik „mindenféle falevélből, fűből, tetőszalmából, kemencében szárított mohából készült lepényt ettek."

A szerző a nagyon gondosan összeállított gazdasági és társadalmi körképből (I. fejezet) kiindulva 1861-ig a feudális osztályharcnak három szakaszát különíti el:

– Parasztmozgalom a XVIII. század végén és a XIX. század első harmadában (II. fejezet);
– A paraszti osztályharc a jobbágyrendszer válságának kiéleződésekor (III. fejezet);
– Parasztmozgalom a jobbágyság megszüntetésének előkészületi időszakában és a forradalmi helyzet idején (IV. fejezet).

A téma ilyenfajta csoportosítása vitatható. Maga a szerző is olyan következtetésre jut, hogy a XIX. század első felében nem került sor paraszti tömegeket egységesen mozgósító felkelésekre, bár számos helyi megmozdulás robbant ki. Szerencsésebb lett volna az osztályharc megnyilvánulási formái köré csoportosítani az öt évtized helyi eseményeit. A fejezetenként ismétlődő jobbágyi panaszbeadások-fellebbezések, Oroszország déli részeire történő egyéni vagy tömeges szökések, a feudális szolgáltatások megtagadása, a földesúri birtokok elpusztítása, az intézők, bérlők megölése, a kérvények, petíciók Moszkvába juttatása kissé sablonossá teszi a téma feldolgozását.

Az osztályharc legfőbb indítékát a XIX. század első harmadában a feudális szolgáltatások mérhetetlen megnövelésében, sajátosságát a jobbágyság magáramaradottságában, szövetségnélküliségében, az állam elnyomó funkciójának fejlettségében látja a szerző. A belorusz parasztoknak a napóleoni hadjárat után súlyos megpróbáltatásokat kellett kiállniok: a háború elől elmenekült földesurak visszatérését, a kínzó éhséget (egyes körzetek szántóterülete 50%-ra zsugorodott). Az élelmiszerhiány miatt pl. 1822–24 között a szmolenszki és a volhiniai kormányzóságokban Mogiljov és Vityebszk környékéről ezrek próbáltak megélhetést találni. A grodnói kormányzósági kancellária 1813-tól az 1840-es évekig kb. 160 elköltözési és szökési ügyet tárgyalt.

Különösen kiéleződött az uralkodó osztály és az elnyomott osztály viszonya 1830–31-ben, a lengyel felkelés idején. Akkor megvolt annak a lehetősége, hogy a lengyel, litván, belorusz parasztság összefogása az európai zsandárállam pozícióit komolyan meggyengítse, de a cárizmus nacionalizmusra épített politikája megakadályozta az antifeudális egység létrejöttét. Sőt a belorusz parasztság aktív segítséget nyújtott a lengyel felkelés elfojtásához annak reményében, hogy szolgálatukért a cártól szabadságot nyernek. I. Nyikolaj a veszély elmúltával „elfeledkezett" jobbágyainak tett ígéreteiről, a lengyel nemeseknek biztosított amnesztiával visszaállította azok osztályuralmát, és katonai erővel szavatolta azt. A teljhatalommal rendelkező Nyugati Kormányzóságok Különleges Bizottsága a rend helyreállítására egyedi eszközöket alkalmazott, pl. erőszakos katonasorozásokat, a Krím-félszigetre és Szibériába való áttelepítéseket, ill. megbízható elemek kiváltsággal (öt évi adómentesség, 100 rubel adomány) való betelepítését Belorussziába és Litvániába. Kétségbeesésükben a parasztok a tiltakozás sajátos formáját, az öngyilkosságot választották. A vityebszki és a mogiljovi kormányzó magatehetetlenül jelentette 1837–38-ban a belügyminiszternek az erőszakos önhalál elterjedését.

A legjobban sikerült fejezetek egyikében taglalja a szerző a jobbágyrendszer elavultságát, a jobbágyok szabadság utáni vágyát, a rendszer elleni tiltakozásuk különböző formáit. Megszaporodtak az 1840–50-es években a „cár atyuska" jóindulatára apelláló panaszos levelek és beadványok, feltartóztathatatlanul vándoroltak a „csavargók" a puszta megélhetést kínáló orosz kormányzóságok

felé. Belorusszia paraszti lakossága körében széltében-hosszában elterjedtek a jobbágyfelszabadítás különböző verziói; és így tiltakozásaikat, lakóhelyük elhagyását legálisnak, a cári hatalomnak tetsző lépésnek vélték. A vityebszki kormányzóságban pl. olyan hírek keringtek, hogy a terméketlen közigazgatási körzet egész lakosságát átirányítják Herszon és Tobolszk környékére; és olyanok, hogy akik három évet vasút-, csatornaépítésen dolgoznak, automatikusan szabadok lesznek.

Az 1846-os galíciai események hatására hadiállapotot rendeltek el a vilnói, grodnói, kovnói kormányzóságokban, katonaságot vezényeltek a nyugati részekre. Két évvel később, az 1848-as párizsi forradalom hírére több mint 120 ezer katonát mozgósítanak a belső rend védelmére. Így érthető, hogy miért nem bontakozhatott ki a forradalom Belorussziában, miért tört meg határainál a társadalmi harc hulláma.

Közvetlenül a jobbágyfelszabadítást megelőző években a nyílt összecsapások állandósultak: pl. 1856–60 között 22 fegyverrel eltiport megmozdulás zajlott le Belorussziában. Kudarcuk okaként az ösztönösség, az elszigeteltség, a szervezetlenség, az ideológia hiánya említhető.

V. V. Ćepko munkája értékes hozzájárulás a kelet-európai jobbágyfelszabadítás vizsgálatához. A Moszkvában, Leningrádban, Minszkben, Vilniuszban, Grodnóban fellelhető adatok tömegével bizonyítja a belorusz jobbágyság olthatatlan szabadságvágyát, erősödő osztályharcát. Vizsgálódásait nem zárja le Belorusszia határainál, párhuzamot keres és talál a lengyel, litván, orosz parasztság sorsával. Adós marad viszont a cári jobbágypolitika érvényesítésének és érvényesülésének kimunkálásával.

Gebei Sándor

KÓS KÁROLY: TÁJAK, FALVAK, HAGYOMÁNYOK

Bukarest 1976. 386 l.

Ez a tanulmánykötet nemcsak a romániai magyar néprajztudomány kiemelkedő alkotása, megjelenése az egész magyar művelődéstörténet számára nagy nyereség. Összesen hat, különböző időben született írást tartalmaz, amelyek közül egyik-másik önálló könyvként is megállta volna a helyét. Ismertetésünkben elsősorban az agrártörténeti vonatkozásúakkal foglalkozunk részletesebben.

A Fekete-Körös völgyi gyűjtés (1948) egyik leginkább hagyományőrző népcsoportunk életével, kultúrájával foglalkozik. Hagyományos gazdálkodásuk sajnálatosan rövid bemutatása során a szerző kitér a Belényes környéki magyar falvak árutermelésére is, ami elsősorban zöldségtermelést, kisebb részt szőlő- és gyümölcskultúrát jelentett. Őszintén sajnálhatjuk, hogy az e tekintetben legjellegzetesebb Jánosfalva egykori kaszálóin kialakult „sajátos zöldség és takarmány váltógazdaság"-ról csak néhány soros ismertetést kapunk. A továbbiakban a tanulmány különböző részletességgel foglalkozik a telekhasználattal, valamint az építkezés és a lakáskultúra hagyományával, a jellegzetes tárkányi kapuval, a fazekassággal és a szűcsmesterséggel, valamint a viselettel. Végül a társadalomnéprajzi feljegyzések c. fejezet ismerteti a különféle – főként gazdasági jellegű munkákra összehívott – kalákák lényegét, továbbá (egyebek között) a családi szervezet és ehhez kapcsolódva az örökösödés rendjét.

Viszonylag kevéssé feldolgozott témával foglalkozik a *hétfalusi* (barcasági) *csángók szekeresség*ét tárgyaló dolgozat, amely szorosan kapcsolódik a szerzőnek egy korábbi, a népi árucsere témakörét feldolgozó tanulmányához,[1] hiszen a szekeresség föltétele a fejlett árutermelés. Ez a szekeresség, ami nem csupán foglalkozás volt, de életforma is, eredeti formájában a XIX. század végéig virágzott, és elsősorban délre, Havasalföld felé irányult. Jellegzetessége, hogy nem csupán fuvarozást jelentett, de kereskedelmi tevékenység, magyarán piacozás is járult hozzá.

A kötetnek nem csupán legnagyobb terjedelmű tanulmánya a *Csángó néprajzi vázlat* (1949), de egyben a legnagyobb lélegzetvételű is. Páratlanul értékes anyagot közöl ez az írás, amely Lükő Gábor negyven éve megjelent könyvén kívül[2] az egyetlen olyan – annál sokkal részletesebb – munka, amely átfogóan foglalkozik a moldvai magyarok anyagi kultúrájával. Ez a magyar népcsoport, amelynek

[1] *Kós Károly:* Az árucsere néprajza – Népélet és néphagyomány. *Krit*erion Könyvkiadó, Bukarest 1972. 9–51 l.

[2] *Lükő Gábor:* A moldvai csángók. Bp. 1936. 211 l.

közösségei a XV. századtól a XVIII. század végéig folyamatosan települtek be Moldvába, etnikai elszigeteltségében rendkívül értékes művelődéstörténeti értékeket őrzött meg számunkra, a hagyományos paraszti élet olyan részleteit, amelyek a Kárpátokon belül a néprajztudomány módszereivel ma már hozzáférhetetlenek. Viszonylag részletes képet kapunk a csángók hagyományos gazdálkodásáról, amelynek különös érdekessége, hogy egyrészt – elsősorban a földművelés tekintetében – a székelyföldinek a folytatása, másrészt – mint a kukoricatermelés, a szőlőművelés és a juhászat – a moldvai környezetben eltanult elemekből áll. Kár, hogy a csángó falvak legtöbbjére jellemző, piacra történő zöldségtermelésről nem esik szó. Igen fontos ismereteket kapunk viszont a méhészkedésre és a halászat különböző formáira vonatkozóan. A tanulmány további fejezetei a népi iparral, a közlekedéssel és a teherhordással, a vásárokkal, a település és az építkezés kérdéseivel, valamint a viselettel foglalkoznak.

A könyv további tanulmányaiban: – *Csíki fazekasfalvak és fazekasságuk* (1950), *Régi paraszttelek, ház és lakásbelső Dorohoiban* (1970), *Vásárok és vidékek* (1947–62) – is találunk agrártörténeti vonakozású adatokat és ismereteket. Különösen ez utóbbi témakör számíthat az agrártörténészek érdeklődésére, amely összevetve *Kós Károly* már idézett, az árucsere néprajzát vizsgáló írásával, fölveti a gondolatot, hogy érdemes volna megkísérelni, vajon a jelenlegi ismeretek alkalmasak-e arra, hogy egy olyan földrajzilag és etnikailag változatos tájegység, mint Erdély paraszti árutermelésének és az áru cseréjének teljes modelljét felrajzolhassuk.

Halász Péter

A. G. McKAY: HOUSES, VILLAS AND PALACES IN THE ROMAN WORLD

New York 1975. 288 l.

A könyv szerzője hét fejezetre bontva tárgyalja a témát, ezen belül kronológiai és földrajzi beosztást tartva szem előtt. A római házak, villák és paloták kialakulásának gyökereit a vaskori Villanova kultúra emlékeiben és az etruszk házalaprajzokban keresi. Marzabotto szimmetrikus elrendezésű alaprajzait, az etruszk ház beosztását részletesen tárgyalja. Igen sok rekonstrukciót ad könyvének ebben a részében s a továbbiakban is. A forrásanyag sokrétűségét felhasználva, a temetkezési emlékekből leszűrhető következtetéseket is a téma pontosabb megközelítéséhez használja fel.

Noha az etruszk eredet kérdése még ma sincs egyértelműen meghatározva a kutatásban, hiszen a szakemberek között ugyancsak eltérő véleményeket találunk, az etruszk városépítészetben meglevő keleti hatásokat azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni. A továbbiakban az itáliai háztípusokat és palotákat tárgyalja a köztársaság és a császárság évszázadaiban, így Pompeji, Herculaneum, Cosa, Roma és Ostia példáján. A latin villa szó alatt három háztípust értettek az ókorban: a falusi, a város környéki és a tengerparti villát. Ezek funkciója más és más volt, eszerint más volt alaprajzi elrendezésük, felépítésük is. A villákhoz tartozó belső dekorációnak külön fejezetet szentel a szerző. A nagy római világbirodalom területét két nagy földrajzi egységre osztja: az európai provinciák és Britannia, valamint a keleti provinciák és Észak-Afrika területére. Az emlékeket eszerint csoportosítva adja.

A szerző az ásatási eredmények értelmezéséhez igen gyakran felhasználja Vitruvius megfelelő helyeit.

A könyvet gondos bibliográfiai jegyzék, az építészeti szakkifejezések magyarázata és index teszi jól használhatóvá.

Hazai római kutatásaink, ásatási eredményeink értékelését csak igen elvétve találjuk meg a könyvben. A bibliográfiában egyetlen, külföldön élő magyar szerző, Alföldi Géza Noricum c. könyvét idézi. Tudjuk, hogy a római birodalomnak Pannonia provincia jelentős tartománya volt, főleg a III. században vezető szerepet töltött be még a birodalom politikai irányításában is. Leleteink bőségesen állanak a feldolgozás rendelkezésére, s hogy külföldi szerző mégsem ismeri ezeket, talán nem is egyedül az ő tájékozatlansága az oka.

R. Pető Mária

VANYÓ TIHAMÉR: SOPRON VÁRMEGYE HADÜGYI, GAZDASÁGI VISZONYAI ÉS KÖZÁLLAPOTAI (1640–1690)

Kiny. a Soproni Szemle 1976. évi I., II., III. számaiból. Sopron 1976

A szerzőnek A katolikus restauráció Nyugat-Magyarországon c. tanulmányához évtizedekkel ezelőtt végzett kutatásai a témakört messze meghaladó anyaggyűjtést eredményeztek, amelyek a megye hadügyi, gazdasági viszonyaiba és közállapotaiba is jó bepillantást nyújtanak. Legfontosabb forráscsoportja a megyei jegyzőkönyvek sorozata volt; az innen gyűjtött adatok alapján azt a figyelemreméltó megállapítást tette, hogy a Kolosvári–Óvári-féle kiadvány (A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye) viszonylag keveset tartalmaz Sopron megye jegyzőkönyveiből. E jegyzőkönyvek mellett a szerző néhány egyéb levéltári forrást is felhasznált, valamint a modern szakirodalom adataival is kiegészített anyaggyűjtését.

A megyét érintő hadieseményeknek, a katona-állítás adatait, az idegen katonák átvonulásával és beszállásolásával kapcsolatos terheket, a katonaság részére nyújtott pénz- és természetbeni szolgáltatásokat, a szállítási és végvári munkák alakulását is bemutatja a szerző.

A megyegyűlési jegyzőkönyvekben található gazdasági vonatkozású adatok közül külön említést érdemel, hogy 1659-ben a megye 443 malomkerék után szedett hozzájárulást a hadiadó fedezéséhez. Céhes ügyekben tett intézkedésekből pedig arra következtethetünk, hogy ugyancsak 1659-ben 132 mészáros fizetett adót. *Vanyó Tihamér* az 1648. évi portajegyzékek alapján ismerteti Sopron megye birtokmegoszlását. A háborús pusztítások, a rossz közbiztonsági állapotok képe, és még sok hasznos információ villan fel e széles forrásbázison nyugvó, hasznos publikációból, amelyet a megye és a korszak kutatóinak feltétlenül érdemes áttanulmányozniuk.

Zimányi Vera

EGY ÉRDEKES ÜZEMTÖRTÉNETI FORRÁS

Egy érdekes forráscsoportra és kiadásának körülményeire kell ezúttal felhívni a figyelmet. A *Bábolnai Állami Gazdaság* kezdeményezéséről van szó, melynek során közzétették hasonmás kiadásban Nagy Vencelnek, a bencés gazdasági javak központi főszámvevőjének gazdasági könyvecskéjét. Nagy Vencel 1930-tól a pannonhalmi főapátság tarjánpusztai, veszprémvarsányi és tihanyi apátsági javainak jószágkormányzója lett kb. 20 ezer kat. holdon. 1931-ben a rend gazdasági javainak központi főszámvevőjévé nevezték ki. Ezt a tisztséget 1938-ig töltötte be. Tevékenysége idején, melynek célja az volt, hogy a rend tetemes adósságait kifizethesse, újjászervezte a számadási rendszert, s kidolgozta az új gazdasági adminisztrációt is. A rend gazdasági ügyeit ebben az időszakban körvonalilag a főszámvevő intézte, s neki gyógynövény és illóolaj nagybani termelésével s kis újításokkal, valamint ezzel az új gazdálkodási renddel sikerült is az adósságokat 1938-ra törlesztenie.

Az új gazdálkodásnak s gazdálkodási rendnek köszönhető ez az érdekes forrás. Nagy Vencel egy füzetben gyűjtötte össze a gazdálkodásra vonatkozó mindazon adatokat, amelyeknek ismerete a döntésekhez szükséges. Így megtaláljuk a könyvecskében az állatállomány számát, a szemtermés-kimutatásokat, a vetésterveket, az állatállomány fajonkénti összsúlyát kilogrammban, a gabonakészleteket, a kiadásokat főkönyvi számlák szerint, ugyanígy a bevételeket. Ugyancsak összeállította az egyes birtokrészek területének nagyságát művelési ágak szerint, közli néhány év pénztári mérlegét, a kiadásokat s végül a gazdálkodás mérlegét, az egyes gazdaságok mérlegét vonja meg. Adatokat ad meg egyes gazdálkodási ágazatok (pl. tej- vagy hústermelés stb.) jövedelmezőségére vonatkozóan is. Megismerhetjük a majori árakat, az egyes birtoktestek telekértékét és jövedelmezőségét. Mindezek következtében ez a kis könyvecske lehetővé tenné, hogy valaki megrajzolja a bencés birtokok gazdálkodásának képét, körülbelül olyan formában s abban az időszakban is, ahogyan Gaál László az Esterházy hercegi hitbizomány gazdálkodását elemezte folyóiratunkban. S ez nem véletlen. A gazdálkodási könyvecskéknek ez a rendszere az 1920–30-as években elterjedt s népszerű volt. Az idők folyamán talán majd több is előkerül még.

S végül: elismerés illeti a Bábolnai Állami Gazdaság vezetését e füzet újbóli közzétételéért. Ebben a gesztusban tükröződik az a kulturáltság, amellyel a gazdaság vezetői a mindennapi gazdasági kérdésekkel szembenéznek. Tudják, hogy a múlt ismerete nemcsak kultúra kérdése, hanem eredményeket jelenthet a gazdálkodásban is. Igazuk van. Reméljük, hogy példájuk másutt is követőkre talál.

Gunst Péter

ENGLISH SUMMARIES

L. FÖLDES

A FIRM PLOT SYSTEM CLEARING-VILLAGE IN THE ZIPS (FRIDMANVÁGÁS 1320–FRYDMAN 1969)

The Polish section of the foot of the Tatra Mountains (Podhale) and the Polish Zips, lying east of it (Poln. Zips), i.e. that region of the Zips which, before the First World War, was part of Hungary and has since that time belonged to Poland, is even today a veritable open-air museum of settlement history: the clearing-villages, which have come into being from the turn of the 13th and the 14th centuries onward, have up to the present preserved their original settlement pattern. Thus we find side by side villages with several furlongs, a closed interior, whose fields under the open-field system are cultivated in the three-course rotation system (as Frydman), and Waldhufendorf-s (as Ciche on the Podhale), along with scattered villages settled by vlach right (as, for instance, Ochotnica), side by side. Strangely enough, it is in each other's proximity that these villages have throughout centuries, preserved the settlement pattern they had at the time of their foundation. This alient tenacity at Podhale and its surroundings can be explained by the fact that in the Goral villages on this frontier region of South-Poland either there were no manorial private farms (allodium), or they were not significant. Nor were there any agricultural commassations performed, and these villages have not been affected by the socialist reorganization of agriculture, either. Later on there were allodia in the Zips. At all events, the firm plot system in these villages can be traced back to long past periods.

The present publication examines the village Frydman, to be found in the Zips, to the north-east of the Tatra Mountains, at the junction of the Dunajec and the Bialka brook, – a village having several furlongs and a regular interior (a street, and in the centre of it a rectangular square with a church built in the 14th century). Part of the population of the parish declare themselves Polish, part of them Slovakian but they speak a common Goral dialect ("po nasemu" = "unsere eigene"). The author collected this material in the Polish language. The nationality of the population recruited at the time of the establishment of the village around 1320, is unknown. The scultetus, whose descendants are mentioned in "dicalis" registrations of the 16th and 17th centuries, was, in all likelihood, a German, that is, more exactly, a Saxon citizen from the Zips. In the 14th to 20th centuries the landlords of this village were Hungarians. It is this ethnic complexity that explains how originally the name of the parish arose from a combination of a German proper name: *Friedman* and the Hungarian term vágás (= cutting). Later on, it simply occurs under the names *Fridman, Frydman.* Most of the furlong names are of Slavic, some of them of German origin, and this latter are probably the oldest stratum. One of the furlongs has for its name a Polish–Hungarian–German blend: *Wengersztuk* = Polish, *wegier* = Hungarian + German *Stück.*

The peasants' firm plot system, which is of decisive importance in the life of the village population, has been a central preoccupation of the present investigation. The plot system, which can be grasped by prospecting (Terrainforschung) and plotted on present-day cadastral maps, is studied retrospectively, tracing it as far back into the past as possible, and over the longest possible span of time; thus the older and therefore fragmentary obscure data are clarified on the basis of, and starting from, reality, which can be captured far more completely in the present.

There is a peculiar all-embracing by-name system customary in the village that has greatly contributed to the reconstruction of the plot system. Each house has a by-name *(przydomek)* attached to it, which is conferred on the person living in it, no matter what his/her real name may be. (Distinction is made between how somebody's name is spelt and "what he is called"). The official name of the main informant, for instance, is Józef Prelich. His by-name, the way he is called, is "Misiowa". These by-names are the surname of forename of a serf having owned the plot in the feudal era or at some later time. Having searched on this basis in archival sources (in the National Archives of Budapest), the original serf owners and the data of their plots and farms have all been found, one after the other.

There were 92 units of land held in villeinage, and their by-names have been preserved to this very day. Józef Prelich was able to enumerate from memory the farmsteads and adjoining field plots that have belonged to each of them. The owners of plots on the adjoining fields likewise bear in mind the by-names of these. The 92 units of land held in villeinage *(cwiertka)* are to be found on 18 furlongs on the adjoining village fields, in a varying order, because each serf farmer owned land on each furlong. One furlong consisted of 92 plots. Generally, one cwiertka totalled 15 cad. "hold" (1 cad. "hold" = 0.57 ha).

Some examples for the by-names: the owner of the plot named *"Kapuscionka"* has today a completely different name, but figured in the 1825 year registration as "Joesphus *Kapustsak*", and in 1773 as J. *"Kapuscsak"*. The cwiertka *"Turkotowa"* was owned in 1825 by Josephus *Turkoth*, in 1773 by M. *Turkot*, and so on.

Accordingly, the origin of the 92 *cwiertka* (= Viertelhufe) still kept in evidence is traceable as far back as to the regulation of socage, which took place between 1771 and 1774 under the reign of Maria Theresa. The documents of this regulation, however, comprise the status before the regulation and at its initial stage, thus the fate of individual plots can be traced further on, in the 18th and 17th centuries, respectively. Considered the other way round, development can be summed up as follows: *Fredmanuagasa* came into being after 1320, on a site cleared from forests between the Dunajec and Magura as a German-right settlement village. In 1327, it is already a "possession", while in the middle of the 14th and in the early 15th century mention is made of its duty and time-hallowed fair. Between 1549 and 1696 it continously figures in dicalis registrations. These dicalis ratings verify that the village was continuously inhabited and that the plot system continuously existed. In a remarkable way, in 1554 and 1555 still a scultetus is mentioned in the village, but from 1553 forward, a judge too, indicating the decline of the institution of scultetia. Truly enough, the initially taxpaying parish without an allodium has turned into a village subordinated to a landlord and performing socage service. Around the 16th century, a fortified castle representing the centre of the allodium was built up on one end of the village and deserted plots occupied next to it. The origin of the manorial land was, for a long time to come, betrayed by the fact that the fields are lying scattered on the furlongs among the serfs' farms and, together with the latter, were cultivated in the three-field system.

Š. KAZIMÍR

THE LEVEL OF HUNGARY'S FOREIGN TRADE IN THE 16TH CENTURY

An attempt has been made to determine the extent to which the data on the thirtieth-part duty revenues of the customs offices and the thirtieth-part registers reveal the true proportions of cattle export in Hungary in the 16th century, and to establish what conclusions can be drawn, on the basis of duty revenue data, with regard to the volume of foreign trade and its passive or active character.

Cattle export in the 16th century was of a much larger volume than registered on the duty revenue statements because after part of the exported cattle – according to the author, after the major part of it – no duty was paid at the customs offices, and thus the latter could not exhibit such items in their revenues. The king and the Chamber paid their debts to their creditors by allowing that up to a certain sum the creditors did not have to pay customs at the customs offices through which they drove their cattle. This practice was valid throughout the 16th century. Cattle having been the main export commodity of Hungary, the export duty revenue statements of the customs offices do not reflect the true extent of exports. The same applies, to a certain degree, to the imports as well, since the privileged importers, the so-called court merchants were declared duty-free.

No proportion whatever can be established between the duty figuring on the revenue statements of customs offices and the duty paid otherwise, not through the customs offices. Licensing of duty-free export or import depended on the momentary need of the treasury and the readiness of merchants to grant credit. Thus, duty revenues cannot be taken as a basis when determining the trend of development of foreign trade. In essentials, the customs offices were recording the retail trade since wholesalers met their duty obligation in advance by granting credit to the treasury under condition of being duty-free up to a certain sum.

Neither the data on duty revenues nor the registration of customs offices are sufficiently reliable sources for qualifying the foreign trade of Hungary as active or passive. According to the duty statements of exports and imports, the foreign trade of Hungary must have been active but when considering the magnitude of duty revenues and the price of goods in Hungary, the country's foreign trade at that time was passive.

The aforesaid verify that neither the data on duty revenues nor the registrations of customs offices can be considered as fundamental source materials for studying the history of foreign trade in Hungary.

J. BARTA JUN.

THE PEASANT POLICY OF ENLIGHTENED ABSOLUTISM IN THE HAPSBURG AND HOHENZOLLERN MONARCHIES

Although since 1878, year of appearance of the impressive work of the German author Stadelmann, historiography has devoted much attention to the motives and details of the so-called peasant protecting policy of enlightened absolutism in Eastern Europe, scarcely any attempts have been made so far to compare the policy of the Hapsburg and Hohenzollern sovereigns.

Beginnings of peasant protection go back to the turn of the 17th and the 18th centuries when manorial farming in Eastern Europe entered a new phase: the endeavours of landowners to increase their self-managed farms and raise the peasant services clashed more and more with the financial and military interests of the state. The agricultural boom evolving at the middle of the 18th century favoured manorial commodity production even more. As regards the policy of peasant protection, however, there had been differences between the Hapsburg and the Hohenzollern monarchies right from the beginning. In Prussia – in conformity with the conditions prevailing in the East-German provinces – it firstly meant improvements in the legal status of peasants and was concentrated on questions of personal and land use right. It was in 1749 that, after a number of unsuccessful attempts, tenement withdrawal was finally and effectively prohibited, whereas the Leibeigenschaft, a term for slave, was cancelled by Frederic II in 1763. What was meant by this, however, was not the abolition of serfdom, only the raising of serfs into the Erbuntertan class, which was in a more favourable situation. In the countries of Maria Theresa – where peasants had broader personal rights and in most instances their land use right was not in danger – the fixing of maximum services was emphasized (the individual provinces were granted socage patent between 1756 and 1783). At the same time, both in Vienna and Potsdam the measures taken by the other side were followed with close attention. Thus, the legal status of peasants was improved (the Leibeigenschaft was cancelled) very soon also in Austria, and the protection of plot ownership (1781, 1769) provided for. In the last years of his life, the Prussian king, too, planned to regulate the services (1784–1786).

Support of the peasant smallholdings at the middle of the 18th century was a new phenomenon in both monarchies. It meant an extension of peasant protection when the state, not satisfied any more with the preservation of the existing peasant land stock, made efforts to increase it. This was due to the increased internal demand for agricultural produce. It was generally believed at that time that higher yields are firstly obtainable by the increase in labour input, and smallholdings were considered more productive than the large farms. The cameralistic authors of the era shared this view (Süssmilch, Darjes, Benekendorf, Justi, Sonnenfels, Butschek), indeed, there was a special branch in agricultural literature engaged in writing books for the peasant holdings (Rochow, Wiegand, Tessedik, J. W. Paul). From the middle of the 18th century on, there were incentives in both monarchies urging the evolvement of perpetual tenure for peasant, sometimes by the reclamation of plain land or the division of large peasant plots, sometimes at the expense of manorial allodia, providing incentives for their division. In Austria, in a form elaborated by the Commercial College Counsellor Raab, the system led to the division of several Crown estates, while in Prussia only the less profitable estates were divided.

Since in most instances the aspirations of enlightened absolutism required the restriction of the privileges of the nobility (by impelling them to state service, taxation, intervention in the relationship between serf and landlord), the latter everywhere came into antagonism with the policy of the

enlightened state and repeatedly protested against the peasant policy. The local authorities did not at first take the ordinances seriously, and even later tried to throw difficulties on the way of their enforcement. There was an especially strong opposition to the policy supporting the small farms. Opposition of the nobility in the Hapsburg provinces was increased by the fact that here the regulation of service was taken up also. Only a few unselfish noblemen were fighting in favour of the peasant policy in the two states (Schlabrendorf, Blanc). The discontent of the peasants was motivated by the fact that agricultural changes in Eastern Europe during the 17th and 18th centuries took place mostly at their expense. The expansion of the manors endangered their cropland, the socage obligation its cultivation, and it was unequivocally the carriers of these tendencies, the nobility, whom they held responsible for the worsening of their fate. The accelerated pace of the changes involved an increase in the number of uprisings in the second half of the 18th century. But in spite of the growing strain in the relationship between serf and landlord, the naiv monarchism of the masses remained prevalent. The expectations of the peasants raised by the state protection had a role in the outbreak of uprisings. Naturally, the movements mostly got stuck at the refusal of services, mass demonstrations, and threats. The ideological uncertainty and the indefiniteness of the objectives prevented, with the majority of them, the outbreak of open rebellion.

In conclusion, the author examines how far the enlightened peasant policy was effectual. Naturally, in neither state was it consistently put into effect. But it was at that time that the state acquired an undisputable right to intervene in the so far bilateral relationship between serf and landlord. It must be said to its credit that it has prevented the total pauperization of peasants. The new situation which had erisen also determined the 19th century forms of the abolition of serfdom. Later on, however, when, with the emergence of Prussian course capitalism both industry and agriculture were unable, due to the distressing shortage of capital, to absorb all at once the masses of potential wage-workers, the small-holdings, by maintaining the agricultural sources of income, helped considerably part of the peasants over the initial difficulties of turning into wageworkers.

T. KOLOSSA–J. PUSKÁS

THE OWNERS AND THE ESTATE MANAGEMENT PATTERNS OF LANDED ESTATES OF OVER 100 CAD. "HOLD"-S IN HUNGARY 1911

The paper is the first part of a more extensive work aimed at processing by computer by Farmers' Directory of 1911 and at making a report on the distribution of landed property among the various social strata.

During the period from 1850 to 1914, no special statistical land surveys were made in Hungary. Adequate sources for elucidating the ownership relations of social strata are provided by the Farmers' Directories, listing individually and community by commuting the lands of owners whose estates comprised an area of 100 cad. "hold"-s (1 cad. "hold" = c. 57 ha) and upwards. Processing of the measses of data to be found in the Farmers' Directories, however, was possible only by computer.

The authors have undertaken the computer processing of the Farmers' Directory of 1911. The latter contains community by community the respective names and domiciles of local landowners, whose estates hold an erea of over 100 cad "hold"-s, the extension of their lands, with details on specific branches of cultivation. It reveals the registered net income of the lands also indicating whether there were any tenants farming on the area of the estate. These data of the Farmers' Directory have been taped by the authors each record is comprised of the mentioned data of one land or another pertaining to a given community. Thus the taped data bank of the Farmers' Directory embodies almost 32 thousand records.

The first step, one of considerable importance, in the establishment of the property pattern was the differentation of landowner types (an 500 cad. "hold" pasture of joined tenants considerably differs from a 500 cad. "hold" individual property). The present report presents the results of this step, the distribution of land according to landowner types.

Two main categories of landowners are distinguished in the paper: physical and juristic persons. The physical persons are divided into two subcategories: aristocrats and non-aristocrats. (For the time being, only this has been possible by means of the coding of the aristocrat titles indicated in the

Farmers' Directory). The juristic persons have been classed under the following seven subcategories: 1) joined tenants, 2) communities and towns, 3) enterprises, 4) associations and other juristic persons, 5) Churches, 6) state, 7) foundations.

The authors have first carried out the source criticism and evaluation of the Farmers' Directory. The data of other contemporary sources of partial estate statistics have been compared with each other and with the Farmers' Directory of 1911. Thus the pattern of estates of over 100 cad. "hold"-s as it existed in 1911 could be established by means of well-founded estimates, as a necessary control of the Farmers' Directory. The comparison also revealed the omissions of the Directory which amounted to 10 per cent of the total area. The majority of the omissions, however, relate to certain categories of jutistic persons, while in the case of individual estates they make up little more than 4 per cent. Accordingly, the Farmers' Directory is a well utilizable source for studying the distribution of land among the various social strata.

Tables 1–8 and the first and mainly second part of the study, based on these Tables, contain a source criticism of the Directory, and the changes in the distribution of land between 1885 and 1916. Tables 3–15, as well as Part 3, scrutinize, according to the branches of cultivation, the estate areas of the particular types of landowner, and their registered net income. As to Tables 16–21, and Part 4, these present, from the viewpoint of cultivation branch, the leased-out lands of owners whose estates held an area of 100 cad. "hold"-s and upwards, and their registered net incomes.

These Tables are the first in Hungary to contain critically examined detailed data, supported by the comparison of several sources, relating to the first decade of the 20th century. Statements on registered net income and on leased-out lands have so far been entirely unknown in the Hungarian literature of agricultural history. Most of the Tables display the distribution, according to landowner types, of the estates of over 100 cad. "hold"-s while several of them contain the same distribution with reference to the total area of Hungary. The ratio of the particular types of owner in the pattern of estates is as follows: Property of individual owners with estates of less than 100 cad. "hold"-s: 43.2%, Joined tenant and community lands completing the farms of the former: 17.0%, Property of individual owners with estates of over 100 cad. "hold"-s' 27.8%, Estates of other juristic persons: 12.0%.

K. MÉSZÁROS

THE FRAMING OF NAGYATÁDI SZABÓ'S LAND REFORM BILLS. PART 1.

The study, which is a chapter of a more comprehensive work, gives an account of the codification of the Land Reform Bill XXXVI. 1920, dismissing, to begin with, the views of the land reform of G. Rubinek, Secretary of the Hungarian Agricultural Association, a business federation of big landowners. It presents the land reform program of Nagyatádi Szabó's Small-holders' Party and of the Party of Christian National Union, also referring to the agricultural policies of the frequently changing governments. In addition, the paper analyses the land reform conceptions of the legitimists, members throwing light on several important rapports of general politics also.

It expounds Rubinek's interpretation of peasant democracy and the contentual components of agricultural democracy, frequently mentioned by the Party of Christian National Union, paying attention to the so-called agrarian trend. It points out that the conservative agrarian concept, propounded at the time of the dualistic era, was becoming imbued under the new conditions, with some social contents, its main function having become defence against revolutions. The Christian agrarian slogan was adopted, on the one hand, by the extreme right and on the other, by the moderate trend of the Party of Christian National Union as expounded by Huszár, whose social demands, conjunctly with its opposition to large estates, was in accordance with the conception of the representatives of the Party's intransigent trend.

The paper then examines the Land Reform Bill. In conformity with Rubinek's conception, it entrusts the enforcement of the land reform to an non-governmental organisation, the National Estate Reallocation Council. Who should have majority in the council; big landowners and finance-capitalists or the leading state officials? This is, the question answered by the relevant paragraphs.

The Bill permits of expropriation of the state has no other means – by preemption, purchase by private treaty, etc. – in its power for ensuring the area required for its land policy. The Bill,

however, does not establish either the minimum or the maximum of the land area possible, nor does it set out the category of rightful claimants. Thus it leaves highly important questions of the reform unclarified. Moreover, the Bill was drafted in a way that favoured the holdings having an entailed estate character – primarily the far-stretched fidei-commissa.

At the deliberation on estate policy both the Nagyatádi Szabó wing of the Small-holders' Party and the Party of Christian National Union disapproved of entrusting the enforcement of the land reform to the National Estate Reallocation Council. Both parties demanded that the maximum, as well as the minimum, of the land are a possessable be fixed, and that the category of rightful claimants be established. The interest of the conference was focussed on the composition of the National Estate Reallocation Council and on the problem of estates to be employed for the purposes of the reform, that is, whether to give preference to controlled – or free-commerce holdings.

The deliberation on land policy marked the conclusion of the drafting phase of the Land Reform Bill. Rubinek and his camp dissociated themselves from all sides. On the one hand, from the big landowners who, appearing as followers of István Tisza, were willing to sacrifice considerable part of the entailed estates, although they did not have in mind any serious land reform. On the other hand, also from legitimist-aristocratic group, which represent a more liberal conception than the Rubinek's proposal. Finally, from those big landowners who rejected all kinds of land reform.

N. BOHONY

THE ECONOMY AND SOCIETY OF VISONTA AS REFLECTED IN THE ALL-HUNGARIAN ASSESSMENT OF 1828

On the ground of Act no. VII of 1827, an assessment was performed in the territory of the Hungarian Kingdom, in order to establish the rateable value of property, as a results of which a mass of sources has been unearthed, which, through of great value from the viewpoint of an acquaintance with contemporary conditions, was not yet been sufficiently turned to account.

Since the assessment was aimed at appraising the circumstances of elements outside the system of Estates, it provides information primarily on the taxpayers' economic and social status; although the data are far from being complete, for the taxation, as a source is characterized by several negative traits. E.g. they failed to register the total number of persons living in the individual households, and therefore it is not possible, relying on the assessment alone, to determine the total number of taypayers. They have likewise tailed to register the value of farmsteads owned by individual persons, the data on land use, and the incomes derived therefrom. Nor does the assessment furnish information on the fields outside the tenements, and thus it provides no basis for determining the extension of the fields of villages under the open-field system, yet, in the fault of this, it is not possible, either, to form a just picture of the taxpayers' real capacity for bearing the burden of taxation. Due to the well recognizable fact of the withholding of information and non-disclosure, the figures of the assessment on livestock husbandry, also, can be handled only with great caution. In spite of all these, the assessment provides accurate introduction on contemporary price and wage conditions, the system and technival level of farming and the social composition of the taxpayers.

According to the data contained in the assessment, the tax-paying inhabitants of Visonta were farming on 1055 cad. "hold"-s (1 cad. "hold" = 0.57 ha), 934.1 cad. "hold"-s of which were ploughlands, cultivated by the inhabitants in the two-course rotation system, with an additional 71.4 cad. "hold" pasture-land and 9.87 cad. "hold"-s of vine-land. The yield of the ploughlands was fourfold the amount of the sown seeds or slightly more than that 34 per cent of the ploughlands was used for growing oats, with 25 per cent set apart for barley, while on 18.8 per cent of each a mixture of wheat and rye (triticum mixtum) and purely sown rye were grown. Having performed the necessary calculations, it has appeared that serfs had no surplus produce whatsoever to be sold on the market, and had scarcely enough to cover their own needs of sustenance. Although grassland management yielded higher net incomes, the incredibly low average yields – 78.4 kg per cad. "hold"-s – were hardly favourable for the keeping of livestock. Vine-growing was the most profitable. On the ground of the data of the assessment, we can state that, calculated in global sum, the net income falling to 1 cad. "hold" was 2.71 Forints, while the net income per taxpayer was 6.71 Forints.

The cattle population of the village under examination consisted of 34 draught-oxen, 25 cows, and 8 young cattle. The milk yield per day of one cow was 1.65 litres, thus the cows included in the assessment yielded, within the 90-day milking period 3,510.82 litres of milk, of which, in the case of a proportionate distribution, 0.055 litre fell daily to the share of one inhabitant. In addition to the cattle population, 101 horses and 10 pigs were counted, hence, in the final analysis, 175 taxpayers had 128 animals falling to their share; this result, however, can be handled only with great caution.

Industry was represented in the village by four mills and one black-smith shop, while trade was carried on in the market of the country-town Gyöngyös, lying 11.38 kms from the village.

Of the taxpayers, from the viewpoint of legal status, 45 were serfs (colonus), 38 cottars (inquilinus), 4 subcottars (subinquilinus), with 1 servant (servus). The overwhelming majority of the 175 taxpayers, 167 persons, were engaged in farming, the rest being employed in industry. 12.57 per cent of them were serf owners of one hide. They owned 62 per cent of the ploughlands, 69.29 per cent of the pasture-land, 58.67 per cent of the vine-lands, and more than half of the livestock while the owners of half a hide, representing 10 per cent of the taxpayers, held only 23 to 28 per cent of the real estates and 36 to 40 per cent of the livestock. The upper stratum of the village community was represented by the colonus owners of one hide and half a hide. The assessment gives no information on the sources of income of the inquilini, who held no ploughlands or meadows in their possession and only sporadically any vine-lands and livestock. In all likelihood, this stratum supported itself already at that time by work performed for the big manors. The craftsmen of the village – apart from rare exceptions – were likewise non-owners, as far as land is concerned, indeed, in the majority of cases, they did not even possess a house of their own.

I. SZ. KIRÁLY

THE BEGINNINGS OF THE MECHANIZATION OF THRESHING IN COUNTY SOMOGY

At the turn of the 18th and the 19th centuries, in county Somogy, also, the first agricultural machines, the horse-gin threshers appeared. J. Asboth, a Professor of Georgikon came across such machines as early as 1802. A threshing-machine of this type is mentioned by *Albert von Hummelauer* in his work, which appeared in 1839. His description is illustrated by several original drawings. It was in Steiermark that Hummelauer saw threshing-machine of the Scottish system and he designed his two-horse operated machine on that pattern. It was used at Magyaratád.

The paper points out that the horse-gin thresher – provided the horses were replaced at appropriate intervals – was capable of threshing some 60 to 65 per cent more than had been trodden out within the same stretch of time and by means of an equivalent workforce.

A. SZIKORA

RABBIT-BREEDING IN HUNGARY

After a brief historical review, which presents the beginning of rabbit-breeding in ancient times, and then in the Middle Ages, the author traces the initiatives in Hungary from the 70s and 80s of the 19th century onward, laying particular stress on the post-1945 situation, the waves of boom which, partly as the results of the place occupied by exports in the whole of rabbit-breeding, were characteristic of this branch of activity.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. VIII. 20. – Terjedelem: 22,4 (A/5) ív
79.6201 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Bejelt: '79. V. 2

SZEMLE

Erdei Ferenc: Magyar falu (Ism.: *Török Katalin)* 580
Erdei Ferenc: Magyar város (Ism.: *Török Katalin)* 582
Szabó István: Agrárforradalom a viharsarokban (1945—1947). (Ism.: *Halász Péter)* 583
Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyvek 1970—1978. (Ism.: *Király István)* 584
Termelőszövetkezettörténeti Tanulmányok I—II. (Ism.: *Urbán László)* 587
Keszthelyi István: Természetvédelem (Ism.: *Nagy Domokos Imre)* 592
Marian Małowist: Wschód a zachód Europy w XIII—XVI. wieku. (Ism.: *Körmendy Adrienne)* 594
V. V. Čepko: Klassovaja borba v belorusskoj derevne v pervoj polovine XIX. v. (Ism.: *Gebei Sándor:* 601
Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok (Ism.: *Halász Péter)* 603
A. G. McKay: Houses, villas and palaces in the Roman World. (Ism.: *R. Pető Mária)* 604
Vanyó Tihamér: Sopron vármegye hadügyi, gazdasági viszonyai és közállapotai (1640—1690). (Ism.: *Zimányi Vera)* 605
Egy érdekes üzemtörténeti forrás *(Gunst Péter)* 605
ENGLISH SUMMARIES 606

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft

1 szám ára: 20,— Ft

Indexszám: 25.103

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 40,—Ft
Évi előfizetési ára: 80,—Ft

INDEX: 25.103
ISSN 0002—1105

CONTENTS

L. Földes: A Firm Plot System Clearing-Village in the Zips 357
S. Kazimir: The Level of Hungary's Foreign Trade in the 16th century 382
J. Barta Jun.: The Peasant Policy of Enlightened Absolutism in the Hapsburg and Hohenzollern Monarchies 395
T. Kolossa—J. Puskás: The Owners and the Estate Management Patterns of Landed Estates of over 100 cad. „Hold"-s in Hungary 1911 444
K. Mészáros: The Framing of Nagyatádi Szabó's Land Reform Bills. (Part I.) 481

CONTRIBUTIONS

N. Bohony: The Economy and Society of Visonta as Reflected in the all-Hungarian Assessment of 1828 526
I. Sz. Király: The Beginnings of the Mechanization of Threshing in County Somogy 540
A. Szikora: Rabbit-Breeding in Hungary 555

CRONICS 565

REVIEWS 580

ENGLISH SUMMARIES 606

TÖRTÉNETI INTÉZET KÖNYVTÁRA